

ઈદિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

CCCD-01
બાળ સંભાળ સેવા
આયોજન

વિભાગ

1

સ્વાધ્યાય પોથી : વિભાગ-1

સ્વાધ્યાય 1	
Exercise 1	19
સ્વાધ્યાય 2	
Exercise 2	35
સ્વાધ્યાય 3	
Exercise 3	39
સ્વાધ્યાય 4	
Exercise 4	49
સ્વાધ્યાય 5	
Exercise 5	57
સ્વાધ્યાય 6	
Exercise 6	65

Course Design

Prof. V. C. Kulandai Swamy Vice-Chancellor IGNOU	Prof. A. B. Bose Director School of Continuing Education, IGNOU	Dr. Prabha Chawla (Convenor) School of Continuing Education, IGNOU
--	--	---

Dr. S. Anandalakshmy Senior Fellow Murugappa Chettiar Research Centre, Taramani, Madras	Prof. R. Muralidharan Head. Dept. of Psychology and Elementary Education NCERT, New Delhi	Dr. F. Z. Tarapore Principal College of Home Science SNDT University, Pune
---	---	--

Dr. G. Kapadia Director Princess Esin Women's Education Centre, Hyderabad	Dr. Ravikala Kamath Dept. of Human Development SNDT University Bombay	Ms. Asha Singh Dept. of Child Development Lady Irwin College New Delhi
---	--	---

Ms. Suman Verma Dept. of Child Development Home Science College, Chandigarh	Ms. Rekha Sharma School of Continuing Education, IGNOU	Ms. Meenakshi Kashyap School of Continuing Education, IGNOU
--	--	---

Practical Manual Preparation

Dr. Neerja Sharma
Lady Irwin College
New Delhi

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education, IGNOU

Ms. Nandita Chaudhary
Lady Irwin College
New Delhi

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing Education
IGNOU

Course Editor
Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani
Madras

Coordinator
Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing Education
IGNOU

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar (PPD)
IGNOU

Copies : 500(1999), 500(2000), 1000(2005).
PRINTED BY : Nishan Offset Pvt. Ltd. Ph.: (079) 26420145, 26565810

March, 1991

© Indira Gandhi National Open University, 1991

ISBN-81-7263-852-3

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information on the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068.

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈદિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી(અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

અનુવાદ :

પ્રો. જૂઈબહેન શાહ

હોમ સાયન્સ વિભાગ
એસ.એલ.યુ. કોલેજ ફોર વિમેન,
એલિસબ્રિજ,
અમદાવાદ-380 006.

પરામર્શ (વિષય) :

પ્રો. નીતાબહેન શાહ

આચાર્યા,
ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ,
સેક્ટર-7,
ગાંધીનગર

પરામર્શ (ભાષા) :

ડૉ. સ્મિતા ત્રિવેદી

દલાલ એજ્યુકેશન કોલેજ ફોર વિમેન
એલિસબ્રિજ,
અમદાવાદ-380 006.

સંપાદન અને સંયોજન :

શ્રી જી. એન. ગોસાઈ
નિયામક

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-380 003

શ્રી એસ. એચ. બારોટ
મદદનીશ કુલસચિવ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
અમદાવાદ-380 003.

પ્રકાશક

શ્રી એસ. એચ. બારોટ, ઈચા., કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર - 9, ડફનાબા, શાહીબાગ, અમદાવાદ - 380 003, ટે.નં. 22869690-91

© સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર

મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે યુન: મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

પ્રાયોગિક માર્ગદર્શિકાની પ્રસ્તાવના ભાગ-1

તમે જે અભ્યાસક્રમ સફળતાથી પૂર્ણ કર્યો તેના પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય અંગેનો પરિચય તમને આ માર્ગદર્શિકા (પરિચય પુસ્તિકા) કરાવે છે. અમને વિશ્વાસ (આશા) છે કે આ અનુભવ તમને રસપ્રદ અને માહિતીસભ (માહિતીપૂર્ણ) નીવડશે. ખરેખર તમને યાદગાર પળો પ્રાપ્ત થાય તેમ બનવાનો સંભવ ખરો !

આ પરિચય પુસ્તિકામાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાયોનો હેતુ બાળકના ચિત્રને વાસ્તવિક બનાવવાનો છે. ઘોડિયાધર પૂર્વશાલેય કેન્દ્ર (શિશુ સંસ્કાર કેન્દ્ર) અથવા માતાપિતા જેમ શિશુઓને ઉછેરવા માં તમારે બાળકો અંગેની સમજ હોવી જોઈએ અને જાણવું જોઈએ કે બાળકો કેવી રીતે વિચારે છે અને બાળકો શું કરે છે. આ અભ્યાસક્રમના સાત વિભાગમાં અમે આ સંકલ્પનાઓ સમજાવી છે. જો કે જ્યારે કોઈ બાળ સંસ્થાના બાળકો કે પૂર્વશાલેય બાળકો સાથે કામ કરવાનું નક્કી કરે છે. ત્યારે તેમના વિકાસની માત્ર સૈદ્ધાંતિક સમજ પૂરતી નથી. બાળકો વિષે સંપૂર્ણ અને વધુ સમજૂતિ કેળવવા, તેમની સાથે વધુ આંતરક્રિયા કરવી અને તેમનું નિરીક્ષણ કરવું અગત્યનું છે. આ પરિચય પુસ્તિકામાં વર્ણવેલી પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિઓ તમને આવી તક પૂરી પાડશે. તમે જુદા જુદા વિભાગોમાં જે અભ્યાસ કરો છો. તેમાં વર્ણવેલી કલ્પનાઓ આ (હકીકત) વધારે સ્પષ્ટ સમજવા માટે અને તમારી જાતે (ખાતરી) ચોકસાઈ કરવા માટે મદદ કરશે. તમે જેમ જેમ પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિઓ કરશો તેમ તેમ તમને બાળકો વિષે વધુ આંતરસૂઝ પ્રાપ્ત થશે. ટૂંકમાં, પરિચય પુસ્તિકાનું નામ સૂચવે છે તે પ્રમાણે તે બાળકો સાથે કામ કરવાનો પ્રાયોગિક અનુભવ આપે છે.

સ્વાધ્યાય તમારામાં નીચેના (ગુણ) વિકસાવવામાં મદદરૂપ થશે.

- બાળકો સાથે આંતરક્રિયા કરવાનાં કૌશલ્યો
- બાળકોનાં વર્તન અને કાર્યો કે જે તેમનાં વ્યક્તિત્વનાં કેટલાંક પાસાં પ્રતિબિંબીત કરે છે, અને આ રીતે, બાળકોનાં દરરોજનાં અવલોકનોને વધુ અર્થપૂર્ણ બનાવવામાં મદદ કરે છે તેવી લાગણીશીલતા.
- બાળકોનાં અવલોકન અને મુલાકાતની પ્રયુક્તિઓ.
- બાળકો માટેની તમારી વધુ ઊંડી સમજને પરિણામે તેમની ઉંમરને લાયક અને રસપ્રદ રમત પ્રવૃત્તિઓ તથા સાધનોનું આયોજન કરવાની શક્તિ.
- દરેક બાળક પોતાની રીતે એક આગવી વ્યક્તિ છે તે સમજવું.
- બાળકોના એક સમૂહને સર્જનાત્મક રમત પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ કરવાની શક્તિ. સંભાળ લેવામાં અન્ય પ્રૌઢોને સાંકળવાનું કૌશલ્ય.

ઘોડિયાધર-પૂર્વશાલેય કેન્દ્ર માટે સારી વ્યવસ્થા અને સંચાલન કરવા માટેની આવડત તરફ દોરે તેવી જાગૃતિ.

પરિચય પુસ્તિકાની પૂર્વ તૈયારી

પ્રાયોગિક પરિચય પુસ્તિકા બે ભાગમાં છે. પરિચય પુસ્તિકાનો આ ભાગ (ભાગ-1) મુલાકાત અને અવલોકનની રીત જેની તમને સ્વાધ્યાય કરવા માટે જરૂર પડશે તેના વર્ણનથી શરૂ થાય છે. વિભાગ 1, 2 અને 3 ને લગતા (સંબંધિત) પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાયો દર્શાવે છે. પરિચય પુસ્તિકાનો ભાગ-2 જે તમને પાછળથી મોકલવામાં આવશે, તે ખંડ 4, 5, 6 અને 7ના સ્વાધ્યાયનું વર્ણન કરે છે. પરિચય પુસ્તિકામાં સ્વાધ્યાય ખંડ પ્રમાણે મૂકવામાં આવ્યા છે. દરેક સ્વાધ્યાય ક્યા એકમને સ્પર્શે છે તે સ્પષ્ટ કરેલું છે.

સ્વાધ્યાય કરવા માટેનાં સૂચનો

નીચેના સ્વાધ્યાય કરતાં પહેલાં તમે 'બાળકોની અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિઓ'નો વિભાગ ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક વાંચો. આ વિભાગ અવલોકન અને મુલાકાતની પદ્ધતિઓનું વર્ણન કરે છે. આ વિભાગમાં ચર્ચેલી સંકલ્પનાઓને સમજ્યા પછી જ તમે સ્વાધ્યાયો સારી રીતે કરી શકશો. પરિચય પુસ્તિકાના પહેલા ભાગમાં છ સ્વાધ્યાય આપેલા છે. આમાંથી બે સ્વાધ્યાય (સ્વાધ્યાય 1 ને 3) લોકોની મુલાકાત લેવાને લગતા, બે સ્વાધ્યાય (સ્વાધ્યાય 4 ને 6) બાળકોના અવલોકનને લગતા, એક સ્વાધ્યાય (સ્વાધ્યાય 2) તમારા વિસ્તારમાં મળી શકે તેવા રમકડાંની માહિતી એકઠી કરવાને લગતા અને બાકી રહેલો એક (સ્વાધ્યાય 5) શિશુ સાથે (કરવાની) હાથ ધરવાની રમત પ્રવૃત્તિને લગતા છે. કુલ છ સ્વાધ્યાયમાંથી ત્રણ સ્વાધ્યાય તમારે તમારા માર્ગદર્શકને તપાસવા માટે મોકલવાના છે. સ્વાધ્યાય નં. 2, સ્વાધ્યાય નં. 3 અને સ્વાધ્યાય નં. 4 અથવા સ્વાધ્યાય નં. 6.

તમને જાણ કરવામાં આવે તે તારીખોએ આ ત્રણ સ્વાધ્યાય તમારા સલાહકારને અચૂક પહોંચવા જ જોઈએ. આ પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય તમારા અભ્યાસક્રમનો જ એક ભાગ હોઈ તે તમારા સલાહકારને

પહોંચાડવા એ ખૂબ જ અગત્યનું છે. આ તમામ સ્વાધ્યાય તમારા સલાહકારને નહિ મોકલો તો તમે તમારો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો ગણાશે નહિ અને તમને અભ્યાસના ગુણવત્તા અપાશે નહિ.

બીજા ત્રણ સ્વાધ્યાય, કે જે તમારે તમારા સલાહકારને મોકલવાના નથી, તે તમારા સ્વાધ્યાય તૈયાર કરવાના સ્વરૂપમાં બનાવવામાં આવ્યા છે. આ સ્વાધ્યાય કરવા કે નહિ તે તમારે નક્કી કરવાનું છે. જો કે તમારે ત્રણ સ્વાધ્યાય ચકાસણી માટે મોકલવાના છે. તે કરતાં પહેલાં આ સ્વાધ્યાય કરશો તો તમને મદદરૂપ થશે. દાખલા તરીકે સ્વાધ્યાય ત્રણ કરતાં પહેલાં તમે સ્વાધ્યાય એક કરશો તો બાળકોની મુલાકાત લેવા માટે તે અનુભવ પૂરો પાડશહ અને તેથી સ્વાધ્યાય 3 કરવાનું વધુ સારું ફાવશે. તમે પ્રશ્ન પૂછવાની પદ્ધતિમાં, ઉત્તરોની નોંધ કરવામાં અને માહિતીનું અર્થઘટન કરવામાં સુધારો લાવી શકશો. તેવી જ રીતે તમે બાળકોના અવલોકન માટેના જરૂરી બંને સ્વાધ્યાય (સ્વાધ્યાય નં. 4 અને નં. 6) સાથે જ કરી શકશો. અને બેમાંથી જે સ્વાધ્યાય તમને વધુ સારો થયો લાગે તે તમે સલાહકાર પરીક્ષણ માટે મોકલી શકો. તમારી ઈચ્છા હોય તો પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય શરૂ કરતાં પહેલાં તમે તમારા સલાહકારને મળી શકો છો.

દરેક પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય સાથે, સ્વાધ્યાય કરવા માટે દરેક સૂચનો આપેલાં છે. દરેક સ્વાધ્યાય લગભગ કેટલા સમયમાં પૂર્ણ કરવો તે સ્પષ્ટ કરેલું છે. દરેક સ્વાધ્યાય સાથે તમારી માહિતી અને અવલોકનની નોંધ કરી અને નિર્ણય લખવા માટે જરૂરી ખાલી જગ્યા પણ આપવામાં આવી છે. આ પાન કે જેની ઉપર તમે અવલોકન માહિતીની નોંધ કરવાના છો અને નિર્ણય લખવાના છો. તેને ઉત્તર પત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. તમે દરેક સ્વાધ્યાય પૂરા કરો, એટલે ટપકાંવાળી લાઈન પાસેથી ઉત્તરપત્ર છૂટો કરી માર્ગદર્શકને મોકલી આપો, જે ઉત્તર તપાસીને જરૂરી નોંધ સાથે પરત કરશે. આ નોંધ તમારા પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય કરવામાં તમે બરાબર આગળ વધો છો કે નહીં તે જણાવવામાં મદદ કરશે.

સંશોધકોના રૂપમાં અભ્યાસીઓ

સ્વાધ્યાય નં. 2 અને નં. 3 અમે ફરજિયાત એટલા માટે બનાવ્યા છે કે આ બે સ્વાધ્યાયથી તમે જે માહિતી એકત્રિત કરશો તે કિંમતી થઈ પડશે. માર્ગદર્શકને સ્વાધ્યાય-2 દરેક જણ મોકલશે, જેથી દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં (જિલ્લાઓમાં) જે લોક સમતનાં સમકાં મળે છે તેની માહિતીનો અમે સંગ્રહ કરી શકીશું. સ્વાધ્યાય 3 દ્વારા નાનાં શિશુઓના પોષણની પદ્ધતિ, પ્રકાર વિશે માહિતી મેળવી શકશો. તમે સમજી શકશો કે તમારામાંના દરેક જણ આ મુદ્દાઓ અમને મોકલી આપે, તો અમારી પાસે પૂરી વસ્તીનાં બધાં જ શિશુઓના આહાર પોષણની એક પદ્ધતિની માહિતી એકઠી થાય. આ માહિતી અને શોધ અભ્યાસમાં પ્રાપ્ત થયેલી વિગતને સરખાવતાં, દેશમાં બાળકોના પોષણસ્તરમાં ફેરફાર થયેલ વલણોને જોઈ શકીએ.

આ બંને સ્વાધ્યાય કરશો ત્યારે તમે સસપ્રદ અને ઉપયોગી માહિતી મેળવવામાં એક સંશોધક જેવું કાર્ય કરતા હશો. આ માહિતી એકત્ર કરવામાં તમે રાષ્ટ્રીય સ્તરે ફાળો આપતા હશો. આનું પૃથક્કરણ થશે, તેનો સંગ્રહ થશે, અને ટૂંક સમયમાં જ અમે તેનાં તારણો તમને મોકલી આપીશું. આ માહિતી એકત્રિત કરવા માટે, અમે આપને સ્વાધ્યાય 2 અને 3 માટે વિનંતી કરીશું કે આપના સલાહકાર પાસેથી આ સ્વાધ્યાય પરત મળે પછી તે યુનિવર્સિટીમાં મોકલી આપશો. આ માટે અમે સરનામાં લખેલ પરબીડિયા મોકલી આપ્યાં છે.

દરેક પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય સાથે, અમે આપને સ્વાધ્યાયને લગતા આપના અભિપ્રાય અને લાગણી (મત)ને લગતા પ્રશ્નો પૂછીએ છીએ. આ પ્રશ્નો એ પ્રતિપોષણ (સ્વાધ્યાયના)ને લગતા પ્રશ્નો છે અને તે જુદા રંગની શાહીમાં છાપેલાં છે. તમે પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય માટે શું વિચારો છો, અને તમારા દષ્ટિબિંદુથી તે કેવી રીતે સુધારી શકાય તે આ પુષ્ટિ પ્રશ્નોની મદદથી અમે જાણી શકીશું. દરેક સ્વાધ્યાયને સંબંધિત પ્રશ્નોના જવાબ જરૂર આપશો. બીજા સત્ર માટે સ્વાધ્યાયની સુધારણા માટે તમારા જવાબ અમને મદદ કરશે. તમે દરેક સ્વાધ્યાય જેવા પૂરા કરો, તેવા જ તેને સંબંધિત પ્રતિપુષ્ટિના પ્રશ્નોના જવાબ આપશો, કારણ એ સમયે તમારા મગજમાં તેના અભિપ્રાય તરફ તાજ જ હોય છે. પ્રતિપુષ્ટિ પ્રશ્નોના જવાબ આપતાં પહેલાં બધા જ સ્વાધ્યાય પૂરા કરવા સહ જોશો નહિ. પરિચય પુસ્તિકાના ભાગ 1 ના પ્રતિપોષણના જવાબ તમે લખી રહો, કે એ જવાબના કાગળ ફાડી લેશો, અને તમને અગાઉથી જ સરનામું કરીને પૂરા પાડવામાં આવેલા પરબીડિયામાં તે કાગળ યુનિવર્સિટી કાર્યાલયમાં મોકલી આપશો.

બાળકોનો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિઓ

અગાઉ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, સ્વાધ્યાય કરવા માટે તમારે બાળકો અને મોટેરાઓની મુલાકાત લઈ તેમનું નિરીક્ષણ કરવું પડશે. લોકોની માહિતી એકત્રિત કરવા માટે મુલાકાત અને અવલોકન એ બે વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ છે. અવલોકનની પદ્ધતિમાં વ્યક્તિના વર્તનને પણ સામેલ કરી તેની નોંધ કરી તેનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ અને પછી તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. મુલાકાતની પદ્ધતિમાં એક વ્યક્તિને મળી વાતચીત કરવી, તેને પ્રશ્ન પૂછવા અને તેના પ્રત્યુત્તરની નોંધ કરી તેનું અર્થઘટન કરવું જોઈએ.

અવલોકન અને મુલાકાતની પદ્ધતિઓ, મોટે ભાગે આપણે જે કરીએ છીએ, એથી ખાસ જુદી પડતી નથી. રોજબરોજના જીવનમાં આપણે લોકોની દૈનિક રહેણીકરણી જોઈને અને તેમની સાથે વાત કરીને તેમના વિશે શીખીએ છીએ. લોકોની સામે જોઈને અને તેમની સાથે વાત કરીને માહિતી એકત્રિત કરવાની પદ્ધતિ એ મુખ્ય રીત છે. દાખલા તરીકે તમે એવો અભિપ્રાય બાંધી શકો કે તમારી બહેન લોકો સાથે સરળતાથી અને તુરત જ મિત્રતા અપનાવી શકે છે, જ્યારે તમારો ભાઈ લોકોથી શરમાય છે અને ભાગ્યે જ તેમાંના એક કે બે સાથે ખુલ્લા મનથી ભળે છે. તેમના વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતાનો અભિપ્રાય તેમની સાથેની જુદી જુદી પરિસ્થિતિ અને અવલોકનથી કમે કમે બંધાય છે. તેવી જ રીતે બાળકોને તમે કુટુંબમાં, પડોશમાં, બસમાં કે રોડ ઉપર જતા હોય ત્યારે અથવા કોઈ જુદી પરિસ્થિતિમાં જોયા હશે અથવા વાત કરી હશે. આમાંથી તમે બાળકો શું કરી શકે, શું વિચારી શકે અને કેવું વર્તન કરી શકે તેના વિશે અભિપ્રાય બાંધ્યો હશે. આ જ રીતે પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય કરતી વખતે તમને બાળકોની મુલાકાત અથવા અવલોકન કરવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે હંમેશા તમે જે કરો છો તેનાથી કંઈ વધુ જુદા (અલગ) પ્રકારનું કરવાનું કહેવામાં આવતું નથી. મૂળભૂત રીતે મુલાકાત અને અવલોકન એટલે લોકોનું નિરીક્ષણ અને તેમની સાથેની વાતચીત પદ્ધતિસર હોવી જોઈએ, જેથી કરીને કોઈએ જે માહિતી એકત્રિત કરી હોય તેનું પૃથક્કરણ કરીને એક ચોક્કસ અને આધારભૂત અભિપ્રાય મેળવી શકાય.

આ રીતે, મોટા ભાગના સ્વાધ્યાય કરવામાં તમારે ત્રણ સોપાનમાંથી પસાર થવું પડશે.

- (1) અવલોકન અથવા મુલાકાત
- (2) માહિતીની નોંધ કરવી અને
- (3) અભિપ્રાય બાંધવા માટે માહિતીનું અર્થઘટન કરવું.

હવે આપણે અવલોકન અને મુલાકાતની પ્રયુક્તિઓના ઊંડાણ વિશે વિચારીએ. આમાંથી દરેક પ્રયુક્તિની નોંધ અને અર્થઘટન કેવી રીતે કરવું તેની આપણે ચર્ચા કરેલી છે.

અવલોકન

એક વ્યક્તિ જે કંઈ જુએ તેની માહિતી વ્યવસ્થિત રીતે નોંધવામાં આવે તેને અવલોકન પદ્ધતિ કહી શકાય. આ પદ્ધતિમાં વ્યક્તિ સ્વાભાવિક રીતે બનતા પ્રસંગોની નોંધ કરે. દાખલા તરીકે, તમારે એક બાળકની રમતનું અવલોકન કરવાનું છે. તો તમે બાળકને દૂરથી (થોડાક અંતરથી) જોશો, સાંભળશો અને તમારી ડાયરીમાં તે ખરેખર શું કરે છે, શું કહે છે અને કોની સાથે રમે છે તેની નોંધ કરશો. પછી બાળકનું વર્તન કે જેનો અભ્યાસ કરો છો તેના પાસાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે તમે પૃથક્કરણ કરીને તેનું અર્થઘટન કરો છો. બે ચાવીરૂપ બાબતો એ યાદ રાખવાની કે તમારે માહિતીની વ્યવસ્થિત નોંધ રાખવાની અને જે હકીકત બને તેની નોંધ કરવી કારણ કે તે સ્વાભાવિક રીતે બને છે. આપણે આગળ વધીએ તો પહેલાં, આ પરિચય પુસ્તિકામાં કેટલાક શબ્દો (પરિભાષા) જેનો વારંવાર ઉપયોગ થવાનો છે તેનાથી આપણે માહિતગાર થઈએ.

અવલોકન કાર : અવલોકન કરનાર વ્યક્તિ (આ સ્વાધ્યાયોમાં તમે અવલોકનકાર હશો)

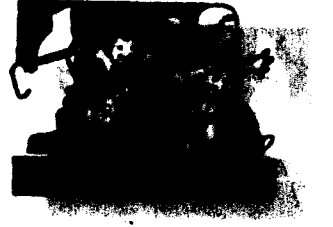
અવલોકનનો સમયગાળો : અવલોકન માટે જે સમય લાગે તે આ વખતે સમય કેટલીક મિનિટથી કેટલાંક કલાકોનો હોઈ શકે અને તેની નોંધ થવી જોઈએ. (આ અભ્યાસક્રમમાં દરેક પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિમાં તમને પ્રત્યેક અવલોકન કરવામાં 10 થી 15 મિનિટનો સમય લાગશે)

વિષય : વ્યક્તિ કે જેનું તમે અવલોકન કરો છો. (સ્વાધ્યાયમાં કલા પ્રમાણે આ વ્યક્તિને તમારે ઓળખવી પડશે.) તમારે અવલોકનની પદ્ધતિના આધારે કેટલાંક પાસાં યાદ રાખવાં જોઈએ.

અવલોકન અનામલક્ષીપણે કરવાં જોઈએ. તમારી નોંધ લાગણીઓ, સંવેદનાઓ, અપેક્ષાઓ કે મહેસુલને કારણે ખરડાવી જોઈએ નહીં. જો આ વસ્તુ બનાવોમાં ડખલ કરશે તો તમારાં અવલોકન પૂર્વગ્રહણીત બનશે અને તમે હકીકતોને સાચા સ્વરૂપે નોંધી શકશો નહીં. તમને દાખલા તરીકે, ધારોકે એક માતા અને તેના પાંચ વર્ષના બાળકનું અવલોકન કરતાં, માતા બાળક પ્રત્યે જલ્દી ગુસ્સે થાય તેવી છે અને બાળક પ્રત્યે ખરાબ વર્તન કરે છે. તમે આવા વર્તનથી પ્રભાવિત નહિ થાઓ, તો આવા બનાવની

તમારી નોંધ ઉપર કોઈ અસર થશે નહીં. દાખલા તરીકે માતાનું વર્તન તમને વચ્ચે પડી તેને સલાહ આપવા દોરે (પ્રેરણા આપે) નહીં. જો તમે એમ કરો (વચ્ચે પડો) તો બનાવો (હકીકત) જેમ બને છે તેમ તમે નોંધી શકશો નહીં, અને અવલોકનનો મુખ્ય આશય માર્યો જશે. નહીં તો તમારે આ બાબતને એક લીટીમાં આ પ્રમાણે લખીને, 'માતાએ બાળકને માર્યો,' પૂરો કરવો જોઈએ, નહીં તો તમારી નોંધ લખતી વખતે તમારે માતાના વર્તનનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ, પણ ટૂંકમાં પતાવતાં એમ લખવું કે, 'આ ખોટું છે અને થવું ન જોઈએ.' ખરેખર તો સાચેસાચુ શું બન્યું તેટલું જ તમારે લખવું જોઈએ. બાળક શું કરતું હતું, માતા શું બોલી, અને બાળકની શું પ્રતિક્રિયા હતી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તમારે માત્ર શું બન્યું તે જ લખવાનું છે. તમારું અર્થઘટન લખવાનું નથી, તે પછીથી થશે. અવલોકન સમયે બનતી ઘટનાનું અર્થઘટન કરવાનું શરૂ કરશો તો તમે કરેલું અવલોકન પૂર્વગ્રહયુક્ત અને અપૂર્ણ રહી જશે. અને જો બનેલી ઘટના (ઊંડાણથી) વિગતપૂર્વક નહીં લખો, તો પાછળથી જરૂરિયાત વખતે તમારી પાસે ઘટનાનાનું સંપૂર્ણ વર્ણન નહીં હોય.

અવલોકન કરતી વખતે બનતી અન્ય રસપ્રદ વસ્તુઓથી (ગેરમાર્ગે) અન્ય માર્ગે વળી ન જશો. દાખલા તરીકે સ્થળ (રમતનાં મેદાનમાં) ઉપર રમતાં બાળકોનું અવલોકન કરતી વખતે, તમારું ધ્યાન બાળકોના બીજા સમૂહ તરફ કે અન્ય બનાવ તરફ જવું જોઈએ નહીં. તેવી જ રીતે તમે કોઈ બાળકનું અવલોકન તેના ઘરમાં કરતા હો, અને કુટુંબના અન્ય માણસો કોઈ વાતચીત શરૂ કરે તો તમે તેમાં ભળી જશો નહીં. અવલોકન સમયે તમારું સંપૂર્ણ ધ્યાન તમારા વિષય તરફ જ હોવું જોઈએ, નહિતર તમારે માટે અગત્યની કોઈ સૂચના ચૂકી જવાનો સંભવ ખરો.

અવલોકન શરૂ કરતા પહેલાં, તમારે શું અવલોકન કરવાનું છે તેની ચોકસાઈ કરો.

દાખલા તરીકે તમે બાળકનું હુમલાખોર (ગુસ્સે થયેલું) વર્તનનું અવલોકન કરતા હો, ત્યારે તમારે બાળક કેટલી વખત ગુસ્સે થયું તેની, અથવા કોઈ બીજી વ્યક્તિએ એને ગુસ્સે કર્યું કે અચાનક જ ગુસ્સો ઉદ્ભવ્યો તેની નોંધ કરવી જોઈએ. તમે જો શરૂઆતથી જ આવા વિભાગ પાડશો, તો અવલોકન વખતે તમારું ધ્યાન કેન્દ્રિત કવરામાં તે મદદરૂપ થઈ પડશે. બીજો દાખલો લઈએ તો, બાળકની ભાષા કેળવવામાં માતાના વર્તનનું અવલોકન કરવાનું હોય ત્યારે, કેટલીક હકીકત જે તમારે જોવાની છે તે એ કે માતા બાળકના પ્રશ્ન અને વિનંતી તરફ ધ્યાન આપે છે. (ઉત્સાહ દાખવે છે.) કે તે બાળક સાથે વાતચીત માટે રસ લે છે કે નહિ.

અવલોકન કરવાની ઘણી બધી પદ્ધતિઓ છે. જો કે આ અભ્યાસમાં આપણે એક જ પદ્ધતિ ભાગીદારી વિહીન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીશું. હવે આપણે આ પદ્ધતિ વિશે વાત કરીએ.

ભાગીદારીવિહીન અવલોકન

ભાગીદારીવિહીન અવલોકનમાં અવલોકન કર્તા વિષયવસ્તુ વસ્તુઓમાં દખલગીરી અવલોકન સમયે કરતો નથી. અવલોકનકાર સ્વાભાવિક રીતે બનતી ઘટનાની નોંધ કરે છે. અવલોકન સમયે તે સક્રિય ભાગીદારી નહીં કરતાં, પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં રહેવાનું પસંદ કરશે. દાખલા તરીકે, બાળકની રમત પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં તે બાળકને ન તો કોઈ સૂચના આપશે, ન તો રમતમાં કોઈ અટકાવ કરશે કે ન તો કોઈ રીતે માથું મારશે. તેના કરતાંય બાળકની રમત જેમ જેમ આગળ વધશે તેમ તેમ તે તેની નોંધ કરશે.

આ ભાગીદારીવિહીન અવલોકનની એક મોટી ખામી છે. તમે વિચારી શકો છો, એ શું હોઈ શકે? તમારા મુદ્દાઓ નોંધો અને પુસ્તક સાથે તેને તપાસો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ભાગીદારી વિહીન પદ્ધતિમાં, અવલોકનકર્તા માત્ર બાહ્ય રીતે જોનાર છે, કે જે કંઈ પણ બનતું હોય અથવા થતું હોય તેમાં કોઈ જાતનો ભાગ લીધા સિવાય ખરેખર શું બને છે તેની માત્ર નોંધ કરે છે. આ પરિસ્થિતિમાં જે વ્યક્તિ અવલોકન થતું હોય તે કદાચ અગવડ અનુભવે. અવલોકનકર્તાથી સાવધ બની જવાથી તે સ્વાભાવિક રીતે ન પણ વર્તે. ખાસ કરીને મોટી ઉંમરની વ્યક્તિનું અવલોકન કરવાના સમયે આમ બનતું હોય છે. બાળકો અન્યની હાજરીમાં, કે બીજાં નાના બાળકોની હાજરીમાં ખાસ સાવધ બનતાં નથી. ઊલટું તમારી હાજરીમાં તેનું વર્તન વધુ સ્વાભાવિક બનશે. જો કે આ વિષય સાથે વધુ ઘરોબો કેળવતાં (વધુ અનુભવ થતાં) આ ખામી દૂર કરી શકાય. તમારે જ્યારે કોઈ બાળકનું અવલોકન કરવાનું હોય ત્યારે પહેલાં તમે તેની સાથે થોડો સમય મેળવી તેની મિત્રતા કેળવો. તમારી હાજરીમાં તે જ્યારે કોઈ ખચકાટ ન અનુભવે ત્યારે તમે અવલોકન શરૂ કરી શકો. બીજા શબ્દોમાં

કહીએ તો તમે બાળક, વ્યક્તિનું અવલોકન શરૂ કરો તે પહેલાં તમારે તેની સાથે ઘરોબો કેળવવો જોઈએ. પરિચય પુસ્તિકાના મોટા ભાગના પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાયમાં તમારે તમારા કુટુંબના અથવા પડોશનાં બાળકોનું અવલોકન કરવું જોઈએ. મોટા ભાગે તમે તેમની સાથે પરિચિત હોવાથી તેમને અજાણ્યું લાગશે નહિ. તમારા પરિચિત માણસોને તમે મળી શકો તો તેમનું અવલોકન કરવાનું તમને સરળ પડશે. જો કોઈ ખાસ કુટુંબમાં અલગ અલગ ઉંમરનાં બાળકો હશે તો તમે અલગ અલગ વિભાગની સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરી શકશો. તમે જ્યારે કોઈ બાળક અથવા મોટી વ્યક્તિનું અવલોકન કરો, તો કાગળ ઉપર તુરત જ નોંધ લેવાનું શરૂ કરશો નહીં. બાળક હોય તો પહેલાં પાંચ મિનિટ તેની સાથે રમો અને વડીલ હોય તો પાંચ મિનિટ તેમની સાથે વાતચીત કરો. જેથી તેઓ તમારી હાજરીમાં સ્વચ્છતા અનુભવે, પછી શાંતિથી તમારું અવલોકન શરૂ કરો. જો બાળક તમને પૂછે કે તમે શું લખો છો ? ત્યારે તમે કહી શકો કે તમે કંઈક કામ કરો છો, પરંતુ તમે કહેશો નહિ કે તમે અવલોકન કરો છો બાળક શણભર તો જિજ્ઞાસુ થઈ જશે, પણ પછી તે પોતાનું કામ કરતું થઈ જશે. જો બાળક એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ફરે, તો તમારે પણ અવલોકન માટે તેની પાછળ અનુસરવું પડશે. તમે ફરતા રહો છો અને નોંધ કરો છો, માટે તમે એવા અલગ (નોંખા) રહેજો કે જેથી તેની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ ખલેલ પહોંચે નહિ.

મોટી ઉંમરની વ્યક્તિઓ સાથે પરિસ્થિતિ કંઈક જુદી બને છે. તમારાં અવલોકન માટે તમારે તેમને એવું કારણ કહેવું પડે કે તમારા અભ્યાસક્રમનો એક ભાગ છે. જો કે તમારા સ્પષ્ટીકરણથી વડીલોને એમ ન લાગવું જોઈએ કે તમે કોઈ એક રીતે તેમની આંકણી (મૂલ્યાંકન) કરો છો. એ તમને કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તમને શોભ પમાડ્યા સિવાય બને તેટલો પ્રમાણિક જવાબ આપવા પ્રયત્ન કરજો. જો કે માતાપિતા (વડીલો)ને તમારા અવલોકનનો સાચો વિષય કહેવાની જરૂર નથી. દાખલા તરીકે, તમે જો તેમને કહેશો કે તેઓ બાળકો સાથે કેવી રીતે વાત કરે છે તેનું અવલોકન કરો છો, તો માતાપિતા તેમની ભાષામાં કદાચ સુધારો કરે, અને તેથી તેઓ ખરેખર બાળકો સાથે કેવી રીતે વાત કરે છે તેનું સાચું ચિત્ર તમને મળશે નહીં.

અમે કહીએ છીએ કે ભાગીદારીવિહીન અવલોકન પદ્ધતિ અપનાવતી વખતે, જેટલું બની શકે તેટલું તમારે પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં રહેવું, (આનો અર્થ એ થતો નથી કે તમે વિષયને સંપૂર્ણ બેજવાબદાર બની જાઓ.) જો બાળક તમને અવલોકનના સમય દરમિયાન કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેનો ઉત્તર સ્વાભાવિક રીતે આપજો, નહિ તો તમે તેના ધ્યાનને વિષય બની જશો. પરંતુ એટલું ધ્યાન રાખજો કે આ વાતચીત વધુ લંબાઈ જાય નહિ. ઉપસંહારમાં જેનું અવલોકન કરવાનું છે તે સ્વાભાવિક રીતે વર્તે તે માટે તેના કાર્યમાં સાકું નહિ મારવું અને છતાંય તે કોઈ પ્રશ્ન અથવા ટીકા કરે તો આપજો તેના તરફ સંવેદનશીલ રહેવું. આ બે પરિસ્થિતિમાં તમારે સમતુલા જાળવવી.

એક વખત અવલોકનનો સમય પૂરો થાય એટલે તમે એકાએક ઉતાવળથી ઊભા થઈને નીકળી ન જશો. આ વિચિત્ર લાગશે. તમે નોંધ કરવાનું બંધ કરી શકો, પરંતુ માતા અને બાળક વચ્ચેનો સંવાદ અથવા આંતરસંબંધો (અથવા જેનું તમે અવલોકન કરતા હો તેમાંથી કોઈ વ્યક્તિ) પૂરા થાય ત્યાં સુધી રાહ જુઓ. પછી યોગ્ય સમયે, તમે રજા લઈ શકો.

અવલોકનની નોંધ કરવી

- બનાવોને પદ્ધતિસર નોંધવા જોઈએ. દરેક સ્વાધ્યાયમાં તમારી પાસે શું અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. તે નોંધવું જોઈએ. કેટલાક સ્વાધ્યાયમાં બાળક ટૂંકા સમયના ગાળામાં શું કરતું હતું. તેની સંપૂર્ણ વિગત નોંધવા જણાવવામાં આવશે. જ્યારે બીજામાં માત્ર અમુક ખાસ પ્રકારનું વર્તન જ નોંધવાનું કહેવામાં આવશે. દાખલા તરીકે, બાળક અન્યને મદદરૂપ વર્તનનું પ્રદર્શન કરે છે કે નહિ તેનું તમે અવલોકન કરો છો. તો તે સમયે તમારે બાળકની ભાષાના શબ્દ શબ્દનો હિસાબ રાખવાની જરૂર નથી.
- અવલોકન તે જ સમયે નોંધી લેવું જોઈએ. પાછળથી યાદ કરીને બનેલા બનાવની નોંધ કરીશું એ આંશમાં બનાવને સ્મૃતિમાં રાખી મૂકશો નહિ. તમને એમ લાગે કે અમુક ચોક્કસ ટીકા અથવા બનાવ એટલો ચિત્તાકર્ષક છે કે પાછળથી તમે તેને યાદ કરી શકશો, અને તેથી તેને એ સમયે નોંધી લેતા નથી. પણ પાછળથી તમારી એ ઘટનાની સ્મૃતિ ઝાંખી થાય છે, અને તે ખરેખર જે રીતે બન્યો તેની નોંધ તમે લઈ શકશો નહિ.
- એક એવી પણ શક્યતા ખરી કે તમે અવલોકનની નોંધ કરતા હો ત્યારે, બનાવ એટલા ઝડપથી ક્રમાનુસાર બનતા હોય કે તમે, દરેક બનાવ પૂરી વિગત સાથે લખી ન શકો. આવા જ પ્રસંગે, સૌથી ઉત્તમ રીત એ છે કે જેમ જેમ પ્રસંગ બનતા જાય તેમ તેમ ટૂંક નોંધ લખી લેવી, અને પાછળથી તેની સંપૂર્ણ વિગત પૂરી કરી લેવી. દાખલા તરીકે પાપા પગલી કરનાર બાળકની ભાષાનું તમે અવલોકન કરો છો, તો તે બોલે કે તુરત જ, તેના વાક્યોની નોંધ તમારે ચોક્કસપણે લેવી જોઈએ, કારણ કે તે તમારા અવલોકનનો મુખ્ય હેતુ (સ્કિંદુ) છે. આની સાથે તમારે બાળકની

બાબાનો સંદર્ભ (પૂર્વા પર સંબંધ) પણ લખવો જોઈએ, એટલે કે બાબકીએ કઈ પરિસ્થિતિમાં વાક્ય કહ્યું. જો કે તે વખતે (સમયે) તમારી પાસે સંદર્ભ લખવાનો પૂરો સમય ન પણ હોય. તે સમયે તેની ટૂંક નોંધ લખી લો. તમારા અવલોકનનો સમય પૂરો થાય કે તુરત જ તેની વિગત સંપૂર્ણતયા ભરી લો, કારણ એ સમયે તમારા મગજમાં બિલકુલ તાજા હોય. એમાં જરા પણ વિલંબ કરશો નહીં.

અવલોકનનું પૃથક્કરણ

અવલોકનનું પૃથક્કરણ પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાયના હેતુ પ્રમાણે કરવું જોઈએ. દરેક પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાય સાથે, અમે જે માર્ગદર્શક રેખા આવી છે તે મુજબ તમારે તમારા મુદ્દાઓનું પૃથક્કરણ કરવાનું છે. તમે અવલોકન કરો તે પહેલાં તમે આ મુદ્દા વાંચશો તે જ ખાસ બનાવ ઉપર તમારે નોંધ લખવાની છે.

હેતુ : પાંચથી છ વર્ષની ઉંમર વચ્ચેની બાબકીના વર્તન વિશે 10 મિનિટ માટે અભ્યાસ કરવો.

બાબકનું નામ : સોનલ ખન્ના

ઉંમર : 3-1-2 વર્ષ

અવલોકનની તારીખ : 19-6-91

અવલોકનનો સમય : સાંજના (4:30)

સ્થળ : બાબકનું ઘર

અવલોકન	પૃથક્કરણ
<p>બાબકી તેના ઘર સામે રમતી હતી અને જેવી તેની મોટી બહેનને તેના તરફ આવતી જોઈ કે તે તેના તરફ દોડી અને કહ્યું, ' હમ તો ગિર गए थे ।' (હું પડી ગઈ હતી) તેને બહેને પૂછ્યું, 'કબ ગિર गए थे ।' (તું ક્યારે પડી ગઈ હતી. 'કલ' (ગઈ કાલે) બાબકીએ જવાબ આપ્યો અને વધુમાં કહ્યું (ઉમેર્યું) 'स्फुटर भी गिर गया था और मम्मी भी और पापा भी । हम तो रोए भी थे ।' (સ્ફુટર પડી ગયું હતું, મમ્મી અને પપ્પા પણ. હું તો રડી પણ હતી.)</p> <p>તેની બહેને આંગળીના ટેરવાં ઉપર પટ્ટી બતાવી કહ્યું 'देखो मुझे भी चोट लगी है । मैं तो रोई थी नहीं ।' (જો મને પણ વાગ્યું છે, પણ હું રડી નથી.) બાબકીએ તુરત જ જવાબ આપ્યો, 'तुम तो बड़े हो । बड़े लोग तो रोते ही नहीं । मम्मी भी नहीं रोई थी ।' (તમે તો મોટા છો, મોટા લોકો રડતા નથી. મમ્મી પણ રડ્યા નહોતા.) બાબકે પછી પોતાનો ઠીંચણ બતાવ્યો અને કહ્યું, 'देखो चोट' (મારો ધા જુઓ). તેની બહેને પૂછ્યું, 'दर्द होता है क्या ?' (દુ:ખાવો થાય છે ?) પડોશીની દીકરી, મેઘના જે 7 વર્ષની છે તે ત્યાંથી પસાર થતી હતી, તેના તરફ ધ્યાન જવાથી બાબકીએ જવાબ આપ્યો નહીં. 'मेघना', आ जा (आव) बાબકીએ તેને બોલાવી અને કહ્યું, 'आज तो हमारी छुट्टी है । मनीश की तो नहीं है ।' (આજે મારે રજા છે, મનીશ ને આજે રજા નથી) મેઘના તરફ જોતાં બાબકી એ કહ્યું.</p>	<p>બાબક યાદ કરે છે કે એક દિવસ પહેલાં શું બન્યું હતું. અને તેના વિશે વિગતથી વાત પણ કરી શકે તેમ છે.</p> <p>બાબકી તેના રૂદન માટે કારણ આપવા તત્પર (ઝડપી) છે.</p>

અવલોકન	પૃથક્કરણ
<p>बहुत सारी Books है हमारे पास । इत्ता बडा Bag मैं ले जाते हैं । हम स्कूल new frock पहन कर जाते हैं । (भारी पासे घण्टां पुस्तको छे हुं ते मोटी पेटीमां लई जउं छुं. हुं शाणामां नवुं झोक पड़ेरुं छुं.) मेघनाअे पूछ्युं, 'तुम कौनसी class मैं हो । (तुं क्या धोरणमां छे ?) 5 class मैं (धोरण 5मां) बाणकीअे जवाब आय्यो. मेघनाअे अवलोकनकर्ताअे कहुं, 'यह तो स्कूल जाती ही नहीं ।' (ते शाणामां जती नथी) बाणकीअे गुस्साथी कहुं, 'जाते है हम ।' (हुं योक्कस जउं छुं) आथी मेघनाअे जवाब आय्यो 'तुम तो Mummy के साथ घर रहते हो ।' (तु मम्मी साथे घरे रडे छे) त्यारे बाणकीअे मेघनाअे धीमेथी धक्को भार्यो अने कहुं, 'जाओ अपने घर ।' (घरे ज) तेष्ठी (बाणकी)अे अवलोकनकर्ताअे डाय पकडी भेंय्यो अने तेष्ठीअे वरंडा तरफ लई जईने कहुं. 'मेघना गंदी है । हम बोलेंगे नहीं ।' (मेघना भराब छे. हुं तेनी साथे बोलीश नडीं.) अवलोकनकर्ताअे कहुं, मेघना ने कुछ भी नहीं कहा (मेघनाअे कंई ज कहुं नथी.) बाणकीअे गावा मांझुं. मेघना गंदी, मेघना गंदी ।' (मेघना भराब छे, मेघना भराब छे.)</p>	<p>बाणकी कडी शाणाअे गई नथी. छतांय शाणाअे जवा बाबतमां कल्पनामां राये छे. ते बाबतमां समजवती डोय तेवी रीते वात करे छे अने जवाब आपतां अेक पण माटे पण भयकाती नथी.</p> <p>बाणकीअे पोतानी कल्पनामां मेघनाअे दभल गभती नथी. आ अेक प्रसंग उपरथी अेम जशाय छे के ते तैयार छे.</p>
<p>बाणकी त्यार बाद लोन (घास)मां पाछी दोजी गई जथां तेनी अडेन डोली डती, अने कहुं 'तोड ले फूल ?' (हुं डूल तोडुं) तेनी अडेने तेने याद कराव्युं कल पापाने क्या कहा था ? फूल देखने की चीज है । तो तोडो मत ।' (गई काले पप्पाअे शुं कहुं डतुं ? डूल जेवा माटे छे, तेथी तोडाय नडीं) तेथी बाणकीअे डूल तोड्युं नडीं. अे वात करतां डतां त्यां अेक बिलाडीनुं अय्युं आव्युं. अने बाणकीअे तेना तरफ अतावी रोमांयमां कहुं, 'देखो बिल्ली का बच्चा' (जुओ ! बिलाडीनुं अय्यु) तेनी अडेने पूछ्युं 'बिल्ली के बच्चे का नाम क्या है (बिलाडीना अय्यानुं नाम शुं छे ?) बाणकी गूंयवाई गई अने पोतानी जतने ज तेने इरीथी पूछ्युं. 'बिल्ली के बच्चे का नाम ?' (बिलाडीना अय्यानुं नाम?) 'बिल्ली के बच्चे का नाम Buttons है ।' (बिलाडीना अय्यानुं नाम अटन छे.) बाणकीअे पोताना ड्रेस उपरना अटन सामे जेईने कहुं, 'अटन' पछी ते मनमां अबडी, बिल्ली का बच्चा Button है ।' (बिलाडीनुं अय्युं अटन छे) तेनी अडेने कहुं, 'बिल्ली का बच्चा Button नहीं है । जैसे तेरा नाम सोनल है, वैसे उसका नाम Button है ।' (बिलाडीनुं अय्युं अटन नथी. जेम तारुं नाम सोनल छे, तेम बिलाडीना अय्यानुं नाम अटन छे.) बाणकीअे डवे कंटाणो आव्यो डोय तेम लाअ्युं अने अवलोकनकर्ताअे कहुं, चलो ना अन्दर (अंदर यावो).</p>	<p>बाणकीअे जयारे वाजबी (अंधबेसतुं) कारण आपवामां आवे छे त्यारे ते तेने मान्य राभे छे.</p> <p>बाणकीअे समजतुं नथी के प्राणीओने नाम डोय छे. पण बिलाडीना अय्याना नामने पोताना ड्रेस उपरना अटन साथे सरभाववामां वार लागती नथी.</p>

સારાંશ : બાળકી ચાલાક અને વિચારવામાં ઝડપી જણાય છે. નજીકના ભૂતકાળમાં બનેલા બનાવને સ્પષ્ટપણે યાદ કરી શકે છે. તેની ઉંમરના બીજા બાળકોની જેમ ઉટપટાંગ બોલવાનું અને ઢોંગ કરવાનું તેને પણ ગમે છે. મોટા ભાગે બાળકી વ્યાકરણની રીતે સાચાં વાક્યો બોલે છે. ભાષા ઉપર તેની કાબૂ સારો છે. બાળકી વાતચીત સારી રીતે કરી શકે છે અને પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે છે. જો કે શાળાકીય સંબંધ પોતાની ઉટપટાંગ કલ્પનાઓ અને પોતાને જે કરવું હોય તે કરવામાં તેને કોઈનીય દખલ પસંદ નથી, તો પણ બીજા સમયે ત્યારે તેને કારણ વજુદવાળુ જણાય ત્યારે તે માની જાય તેવી જણાય છે.

નોંધ : આ નમૂનાના અવલોકનમાં નોંધવામાં આવેલી વાતચીત મૂળ હિન્દીમાં હતી. કૌંસમાં આપેલાં વાક્યો મૂળ વાતચીતનું ગુજરાતી ભાષાંતર છે. તમે નોંધ કરી હશે કે અમુક ચોક્કસ બનાવનું પૃથક્કરણ બનાવની સાથે સાથે જ લખવામાં આવ્યું છે તમારું અવલોકન લખતી વખતે અનુસરવા માટે આ માળખું છે. તારણ પૃથક્કરણ પર આધારિત છે. અને તે અંતમાં લખાયેલું છે. બાળકના વર્તનનું વિદ્યાર્થી જે અર્થઘટન કરે છે તે તારણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. 'જણાય છે' એવા શબ્દોનો પૃથક્કરણ અને તારણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તે તમે નોંધશો. એના માટે કારણ છે, તમે બાળકનું અવલોકન ટૂંકા સમય ગાળ્યા માટે કરો છો અને તેના પરથી અંતિમ તારણો તારવી શકો નહિ. બાળકનું ટૂંકા સમયગાળામાં અવલોકન કર્યા પછી કોઈવાર બહુ તો એટલું કહી શકે કે બાળક 'જણાય છે કે' આમ હોવું સંભવિત છે. 'કદાચ આમ હોય' 'કદાચ...' એમ નિર્ણય ન લઈ શકાય કે તે છે, 'એ સ્પષ્ટ છે કે...'

મુલાકાત લેવી

કેટલીકવાર અવલોકન પદ્ધતિ બધા જ પ્રશ્નોનો ઉકેલ પૂરો પાડતી નથી. દા.ત. દેશમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ વિશે લોકો શું માને છે તે તમે જણવા માંગતા હો તો તે માત્ર તેમનું અવલોકન કરીને તમે તેમ કરી શકશો નહિ. તમારે તે અંગે તેમની સાથે વાત કરવી પડશે. એક વ્યક્તિ વિશે દરેક બાબતનું અવલોકન કરવું એ પણ ભૌતિક રીતે અશક્ય છે. દા.ત. જ્યારે વડીલો અને બાળક વચ્ચેના સંબંધ વિશે તેમના આંતરવ્યવહારનું અવલોકન કરીને તે વિશે જાણી શકો છો ત્યારે અવલોકન સમય દરમિયાન વડીલો અને બાળકે આંતરવ્યવહારમાં તમામ પાસાં ન પણ દર્શાવ્યાં હોય. તેઓને સંપૂર્ણપણે ઓળખવા માટે તમારે કેટલાક દિવસો માટે કદાચ મહિનાઓ માટે ઘરમાં રહેવું પડશે. આમ, કેટલાક કિસ્સામાં અવલોકન વધુ સમય માંગી લે છે. ઘણા કિસ્સામાં તો બનાવ બન્યો હોય ત્યારે તમે હાજર ન પણ હો. આ બધા કિસ્સામાં તમે જે સમસ્યા વિશે અભ્યાસ કરો છો તે અંગે લોકોને પ્રશ્ન પૂછવા જરૂરી બનશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તમારે લોકોની મુલાકાત લેવાની જરૂર પડશે. વ્યક્તિ કે લોકો વિશે પ્રશ્નો ઘણા માહિતી એકત્રિત કરવાની, નોંધ કરવાની અને ઉત્તરોનું અર્થઘટન કરવાની પદ્ધતિ એટલે મુલાકાત.

આ પુસ્તિકામાં ઉપયોગમાં લીધેલા કેટલાક શબ્દોની જાણકારી મેળવી લઈએ.

મુલાકાત નોંધપત્રક : મુલાકાત દરમિયાન પૂછવાના પ્રશ્નોની યાદી.

મુલાકાત લેનાર : જે પ્રશ્નો પૂછે છે તે વ્યક્તિ (આ સ્વાધ્યાયમાં તમે મુલાકાત લેનાર છો.)

મુલાકાત આપનાર : જેમને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે તે વ્યક્તિ પ્રતિક્રિયા કરનાર.

અવલોકન પદ્ધતિની જેમ, આપણે રોજબરોજના જીવનમાં જે કરીએ છીએ તેનાથી કંઈક જુદી હોય તેવી પ્રયુક્તિ નથી. એક યા બીજી સમસ્યા અંગે આપણામાંથી બધાંને અનુભવ છે કે બીજા લોકોએ આપણા વિચારો જણાવા માટે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપણે આપેલા છે. તેથી આપણે સૌ મુલાકાત લેનાર અને મુલાકાત આપનાર બંને છીએ. માત્ર ભેદ એટલો જ છે કે આ દૈનિક ચર્ચાઓ અનોખાચારિક છે જ્યારે મુલાકાત ઔપચારિક અને પદ્ધતિસર છે.

મુલાકાત માટે આયોજન કરવું

જ્યારે તમે વ્યક્તિની મુલાકાત લેવાનું આયોજન કરો છો ત્યારે અગાઉથી જ તમારે જે પ્રશ્નો પૂછવાની જરૂર છે તે પ્રશ્નોની વિગતવાર યાદી તમે તૈયાર કરી શકો છો. અથવા તો તમે પ્રશ્નોની ચોક્કસ સ્પષ્ટતા કર્યા સિવાય મુલાકાત માટે એક સામાન્ય યોજના બનાવી શકો અને મુલાકાત ચાલુ થાય ત્યારે તેમાંથી આગળનાં ભાગોમાંથી માગદર્શન મેળવતા રહો. આ કિસ્સામાં તમે તત્કાળ જ પ્રશ્નો બનાવો છો. બંને કિસ્સામાં તમારે ખાતરી કરી લેવી જોઈએ કે તમે જે પ્રશ્નો પૂછવાનું આયોજન કર્યું છે તે એવા હોવા જોઈએ કે તે મુલાકાત આપનાર બરાબર સમજે અને તે તમારા પોતાના અંગત પૂર્વગ્રહોને દર્શાવતા ન હોય તથા ઈચ્છિત માહિતી પૂરી પાડતા હોય. મુલાકાત નોંધપત્રક રચવા માટે ઘણું આયોજન જરૂરી હોય છે. તેની રચના કરતી વખતે ધ્યાનમાં સખવાના મુદ્દાઓ જાણી લઈએ.

નોંધપત્રકનું સ્વરૂપ આપવું

- પ્રશ્નોમાં ઉપયોગમાં લીધેલા શબ્દો સરળ હોવા જોઈએ કે જેથી ઉત્તર આપનાર પ્રશ્ન સમજી શકે.
- તમારા પ્રશ્નો એવી રીતે રચાયેલા હોવા જોઈએ કે તે ચર્ચાના મુદ્દામાં રસ જાગૃત કરે અને ઉત્તર આપનારને તેના ઉત્તરો આપવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે.
- શરૂઆતમાં પ્રશ્નો વિશિષ્ટ હોવાને બદલે સામાન્ય રીતે સરળ અને તટસ્થ તેમજ વ્યક્તિ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવી શકે તેવા હોવા જોઈએ. પ્રથમ ત્રણ કે ચાર પ્રશ્નોનો હેતુ વ્યક્તિ સ્વસ્થ બને તે માટે હોય છે. શરૂઆતનો સંવેદનશીલ પ્રશ્ન વ્યક્તિને કદાચ અસ્વસ્થ પણ બનાવી દે. પરિણામે, તમારી મુલાકાત સફળ ના પણ બને. દા.ત. શિશુને પૂરક દૂધ પાવાની બાબત વિશે માતાની મુલાકાત લેતાં, તે બાળકને શું ખાવા આપે છે. તેવો પ્રશ્ન પૂછીને મુલાકાત શરૂ કરવી તે ડહાપણભર્યું નથી. આ સંવેદનશીલ પ્રશ્ન છે. અને, જો શરૂઆતમાં જ પૂછવામાં આવે તો માતા કદાચ ઉશ્કેરાય, તેને બદલે 'તમારું બાળક કેટલી ઉંમરનું થયું?' તમારા કુટુંબમાં કઈ ઉંમરે બાળકોને પૂરક દૂધ આપવામાં આવે છે? જેવા પ્રશ્નોથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. આવા પ્રશ્નો માતાને સ્વસ્થ બનાવશે અને સામાન્ય બાબતો અંગે વાત કરવા પ્રેરશે.
- મુલાકાત નોંધપત્રકમાં અગત્યના પ્રશ્નો વચ્ચે મૂકવા જરૂરી છે. કારણ કે અંતભાગમાં કદાચ મુલાકાત આપનાર થાકી જાય અને સંપૂર્ણ ઉત્તરો ન આપે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં પૂરક ખોરાક તરીકે માતા બાળકને શું આપે છે તે જણવું મહત્ત્વનું છે. તેથી આ પ્રશ્ન મધ્યભાગમાં પૂછો.
- જે પ્રશ્નો મુલાકાત આપનારને ગૂંચવણમાં નાખે તે ટાળવા જોઈએ. આ પ્રશ્નો જો પૂછવા જરૂરી જ હોય તો ઉત્તર આપનારને ઉત્તર આપવો કે ન આપવો તેમજ તેના ઉત્તરની સ્પષ્ટતા કચ્છી તે અંગેની પસંદગી આપવી જોઈએ.
- મુદ્દાના અમુક પાસાને સ્પર્શતા પ્રશ્નો કમિક પૂછવા જોઈએ. દા.ત. જો બાળકના શારીરિક વિકાસ, તેના સ્વાસ્થ્યની સંભાળ અને પોષણ વિશે વડીલોને પ્રશ્નો પૂછતા હો તો બાળકની શારીરિક શક્તિઓની પ્રાપ્તિ સંબંધિત તમામ પ્રશ્નો એક સાથે પૂછવા જોઈએ અને પછી અન્ય ક્ષેત્ર જેવું કે ચેપી રોગોથી મુક્ત રાખવા અંગેના પ્રશ્નો પૂછી શકો. એક મુદ્દા પરથી બીજા મુદ્દા પર સરળતાથી આગળ વધવું.
- મુલાકાતનો સમયગાળો પણ એટલો જ મહત્ત્વનો છે. મુલાકાતનો સમય અડધા કલાકથી વધુ હોવો જોઈએ નહિ કારણ કે લાંબી મુલાકાત પ્રત્યુત્તર આપનારને થકવી નાંખે છે. જો અડધા કલાકને અંતે તમને લાગે કે તમે બધા મુદ્દા સંકળી શક્યા નથી તો બીજા બેક ગોઠવવી હિતાવહ છે.
- નોંધપત્રકમાં સમાવિષ્ટ દરેક પ્રશ્ન સમર્થન કરતો હોવો જોઈએ એ પ્રશ્ન શા માટે સામેલ કરવામાં આવ્યો છે, ક્યા પ્રકારનો ઉત્તર અપેક્ષિત છે અને અભ્યાસ અંતર્ગત સમસ્યા વિશે શીખવામાં તમને કઈ કઈ રીતે મદદરૂપ થશે તે અંગેની સ્પષ્ટતા કરવા તમે શક્તિમાન હોવા જોઈએ. જો તમે પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ખુલાસો અગાઉથી વિચારો તો નોંધપત્રકમાં બિનજરૂરી પ્રશ્નો સામેલ કરવાનું ટાળશો.

અહીં જ્યારે નોંધપત્રક તૈયાર કરવાના આ મુદ્દાઓ દર્શાવ્યા છે ત્યારે પરિચય પુસ્તિકામાં આપેલ કસોટીઓ પૂર્ણ કરવા માટે મુલાકાત સ્વરૂપ રચવા માટે તમને કહેવામાં નહિ આવે. કોઈની મુલાકાત લેવાની પ્રાયોગિક કસોટીઓ સાથે અમે મુલાકાત નોંધપત્રક પૂરું પાડ્યું છે. અમે તૈયાર કરેલ નોંધપત્રકો સમજવા માટે ઉપરોક્ત ચર્ચેલા મુદ્દાઓ તમને મદદરૂપ થશે.

મુલાકાત લેવી-પ્રશ્નો પૂછવા

એકવાર નોંધપત્રક તૈયાર થઈ જાય પછી મુલાકાત લેવાનું શરૂ થઈ શકે. આમ કરો તે પહેલાં મુલાકાત આપનાર સાથે સાયુજ્ય સ્થાપવું મહત્ત્વનું છે. તમે અગાઉના અવલોકન અંગે વિભાગોમાં સાયુજ્ય અંગે વાંચ્યું છે. એ જ સિદ્ધાંતોનો અહીં ઉપયોગ કરો. મુલાકાત સારી રીતે લેવાય એ ખૂબ અગત્યનું છે. મુલાકાત લો ત્યારે નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખો.

- મુલાકાત એ પ્રથમ તો સામાજિક આંતરવ્યવહાર છે. તમે મુલાકાત શરૂ કરો તે પહેલાં તે વ્યક્તિને સ્વસ્થતાનો અનુભવ થવો જોઈએ. આમ કરવા માટેની એક રીત એ છે કે તેની અભિરૂચિના કોઈ મુદ્દા અંગે દંડમાં તેની સાથે વાતચીત કરો. આ મુલાકાત આપનારને સ્વસ્થ બનાવશે અને મુલાકાત માટેની મતિને સ્થાપી કરશે. વ્યક્તિ સાથે તમારે મિત્રભાવે વર્તવું જોઈએ. પરંતુ વધુ મિત્રતાભર્યું વર્તન પણ જોખમકારક છે. જો તમે તેમ કરશો તો તમારા પ્રશ્નોના કેટલાક પૂર્વગ્રહ પ્રવેશશે. એવું પણ શક્ય બને કે તમે કેટલાક સંવેદનશીલ અને સીધા પ્રશ્નો પૂછતા ખચકાટ અનુભવો. આથી, મુલાકાત લેનાર અને રાખનાર વચ્ચે મિત્રતાપૂર્ણ અંતર સામાન્ય રીતે જળવાવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મુલાકાત પ્રત્યે વ્યવસાયલક્ષી વલણ એ સૌથી ઉત્તમ છે.

- જો તમે વ્યક્તિને મુલાકાતના મુદ્દા વિશે જણાવશો તો એ વધુ મદદરૂપ થશે. આ તેને તેના વિચારોને ગોઠવવામાં સહાય કરશે. જો મુલાકાત આપનાર તમને મુલાકાતનો હેતુ પૂછે તો તેની સમજ સ્પષ્ટ કરો. તેને ખાતરી આપો કે એ જે માહિતી આપશે તેનો દુરુપયોગ કરવામાં નહિ આવે.
- મુલાકાત આપનાર સાથેની ચર્ચા શક્ય બને ત્યાં સુધી વાર્તાલાપ પ્રકારની હોવી જોઈએ. તમે જાણે તેને શિક્ષિત કરવા કે તેના અંગે નિર્ણય જાહેર કરવા પ્રયત્નો કરો છો તેમ પણ લાગવું ન જોઈએ. ચર્ચાયાતું કે મુરબ્બીપણાના વર્તનથી મોટા ભાગના લોકોનું મન દુભાય છે. જો મુલાકાત આપનાર જે કંઈક કહે તેની સાથે તમે ભલે સહમત ન થતા હો પણ તેને જણાવવાની જરૂર નથી.
- મુલાકાત લેતી વખતે તમારે તમારા ચહેરાની અભિવ્યક્તિ હાવભાવ અને મુલાકાત આપનારની સ્વસ્થતા વિશે સાવધ રહેવું જોઈએ. વ્યક્તિના પ્રત્યુત્તરથી જે માહિતી તમને મળે તે ઉપરાંત પુષ્કળ માહિતી આ અશાબ્દિક ઈશારા આપી શકે છે. આમાંથી તમે જાણી શકશો કે જે તે પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ સ્વસ્થ છે કે નહિ એ કોઈ અમુક પ્રશ્ન ઉત્તર આપવા ઈચ્છે છે કે નહિ અથવા તે અસ્વસ્થતા અનુભવે છે કે નહિ. વ્યક્તિ શું વિચારે છે અને અનુભવે છે. તેનાથી એકવાર તમે સભાન હો તો તમે યોગ્ય પગલાં લઈ શકો. કદાચ તમે પ્રશ્નની રચના બદલવા માંગતા હો અથવા તેને કેટલીક ખાતરી આપવા ઈચ્છતા હો. જો પ્રત્યુત્તર આપનાર કોઈ એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા ઈચ્છતો ન હોય તો તમે તેના શબ્દો બદલી શકો અને પછીથી કોઈ એક મુદ્દાસર પૂછી શકો.
- મુલાકાત દરમિયાન તમારે તમારી પોતાની વર્તણૂક અને શૈલીથી માહિતગાર રહેવું જોઈએ, કારણ કે મુલાકાત આપનાર તમારા ઉદ્દેશો અને વિચારોને આધારે નિર્ણય કરે છે. તમારા વલણની તેની પર અસર થશે. દા. ત. તેની લાગણીઓ અને વિચારો દર્શાવે છે તેમાં જો તમે રસ દાખવશો તો તે તમને વધુ કહેવા માટે ઈચ્છશે. જો તમે નીરસ અથવા નિરપેક્ષ દેખાશો અને તમે તેની મશ્કરી કરો છો તેમ તેને લાગશે તો તેની પાસેથી તમને વધુ માહિતી પ્રાપ્ત થશે નહિ.
- અમે અગાઉ કહ્યું છે કે તમારે કમમાં જ પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ. આ નિયમને અવશ્ય અનુસરવું, પરંતુ તમે સાલસ બની શકો. દા.ત. મુલાકાત દરમિયાન તમે અમુક મુદ્દા પર થોડા સમય બાદ વાત કરવાનું વિચાર્યું હતું, પરંતુ જ્યારે મુલાકાત યોજાઈ ત્યારે તે મુદ્દો પ્રથમ ઉપસ્થિત થયો એવું પણ બને. આવા સમયે તમારે સાલસ રહેવું જોઈએ. એ જ રીતે જો તમે અગાઉ ન વિચારી હોય તેવી કેટલીક સંબંધિત સમસ્યાઓ ઉદ્ભવે તો આ સમસ્યાઓ અંગે પણ તમારે પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ. ટૂંકમાં, તમે મુલાકાત આપનારની મુલાકાત લો તે પહેલાં વિશિષ્ટ પ્રશ્નો તમારે નોંધી લેવા જોઈએ અને તમારી પાસે સાલસ અભિગમ પણ હોવો જોઈએ જેથી કરીને પરિસ્થિતિના આધારે તમે તમારા પ્રશ્નો સુધારી શકો, નવા ઉમેરી શકો કે કેટલાક રદ કરી શકો.
- જો કેટલાક ઉત્તરો તમને સ્પષ્ટ ન સમજાય અને તમે તેની સમજૂતી ઈચ્છતા હો તો મુલાકાત પૂરી થતાં પહેલાં તમારે તેમ કરવું જોઈએ. એ જ રીતે મુલાકાત આપનાર જો તમારો પ્રશ્ન ન સમજે તો તમારે તેના શબ્દો બદલવા જોઈએ, સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ અને તેને સમજાવવો જોઈએ. તમે જ્યારે મુલાકાત લો છો ત્યારે સમયને ધ્યાનમાં રાખો. કેટલાક પ્રશ્નો માટે એટલો સમય ન લો કે બીજા પ્રશ્નો માટે સમય રહે જ નહિ.
- મુલાકાત લેતા પહેલાં મુલાકાત નોંધપત્રક ઝીણવટપૂર્વક વાંચી લો. તમારે પ્રશ્નોથી માહિતગાર રહેવું જોઈએ નહિ તો મુલાકાત દરમિયાન તમે ગોઠું ખાશો. મુલાકાત આપનાર રસ ગુમાવશે.
- અન્ય સોપાનો જેટલું જ અગત્યનું સોપાન એ મુલાકાતનો અંત હોય છે. જ્યારે તમારા પ્રશ્નો પૂછવાનું પૂરું થાય ત્યારે તેના સહકાર બદલ તમારે મુલાકાત આપનારનો આભાર માનવો જોઈએ અને મુલાકાત આનંદદાયક પળોમાં સમાપ્ત થવી જોઈએ.

પ્રત્યુત્તરની નોંધ કરવી

મુલાકાત લેતી વખતે તમારે તેવા ઉત્તરોની નોંધ કરવી જોઈએ. પણ આ ક્યારે કરવું જોઈએ ? જેમ જેમ મુલાકાત આપનાર બોલતો જાય તેમ તેમ પ્રત્યેક ઉત્તર નોંધવો જોઈએ કે મુલાકાત સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી તેની રાહ જોવી જોઈએ અને સ્મૃતિને આધારે પ્રત્યુત્તરો નોંધવા જોઈએ ? જો મુલાકાત આપનાર બોલતો જાય અને તમે નોંધતા જાઓ તો મુલાકાતમાં દખલ કરશે અને મુલાકાતનો તાલ તૂટી જશે જો તેની સમાપ્તિ સુધી રાહ જુઓ તો તેમાંના કેટલાક મુદ્દા ભૂલી પણ જવાય તો શું કરવું જોઈએ ?

સૌથી ઉત્તમ રસ્તો તો એ છે કે મુલાકાત આપનાર જ્યારે બોલતો હોય ત્યારે કેટલાક ચાવીરૂપ શબ્દો કે શબ્દસમૂહો નોંધી લેવા, જેથી તેના પ્રત્યુત્તરો ભૂલી ન જવાય. મુલાકાતની સમાપ્તિ પછી તરત જ વિગતવાર તે પ્રત્યુત્તરોની નોંધ કરી લો. બીજા દિવસ સુધી વિગતવાર નોંધ કરવાની રાહ જોશો નહિ કારણ કે પછી તમને વિગતો યાદ ન પણ આવે.

પ્રત્યુત્તરીનું પૃથક્કરણ કરવું

મુલાકાતના મુખ્ય ઉદ્દેશો અનુસાર પ્રત્યુત્તરીનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવશે. મુલાકાત આપનારની માહિતી, તેનાં વલણો અને અભિપ્રાયોની કક્ષા અંગે પ્રત્યુત્તરીના પૃથક્કરણથી જાણ થવી જોઈએ. દા.ત. બાળકો માટેનાં રમતનાં સાધનોના પ્રકાર અંગે જો તમે કોઈ એક વ્યક્તિની મુલાકાત લેતા હો તો તમારે કેટલીક બાબતોની ચકાસણી કરવી જોઈએ, જેવી કે બાળકો માટેનાં રમતનાં સાધનો પ્રત્યેનું તેનું વલણ રમતનાં સાધનો પૂરાં પાડવાના મહત્ત્વ વિશે તેમનો અભિપ્રાય કયા પ્રકારનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઈએ તેવું તે માને છે. પ્રદેશમાં પ્રાપ્ય એવાં રમકડાં અંગેની માહિતી અને રમકડાં પસંદગી માટેનાં ધોરણો.

મુલાકાત આપનારે આપેલા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરી એ પૃથક્કરણનું વિષયવસ્તુ બનશે. મુલાકાતને અંતે સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપે પૃથક્કરણ લખવું જોઈએ. અગાઉ દર્શાવ્યા પ્રમાણે મુલાકાત આપનારનું વલણ માન્યતાઓ અને અભિપ્રાયો, સમજૂતીઓ અને માહિતીની કક્ષાનું એમાં પ્રતિબિંબ પડવું જોઈએ. પ્રત્યેક પ્રાયોગિક ક્ષોડીમાં અમે માર્ગદર્શક રેખાઓ દર્શાવી જ છે. જેના આધારે તમે મુલાકાત આપનારના પ્રત્યુત્તરીનું પૃથક્કરણ કરી શકો.

બાળકોની મુલાકાત લેવી

સંશોધન અભ્યાસોએ દર્શાવ્યું છે કે નાનાં બાળકો સાથે મુલાકાત પદ્ધતિ બહુ સફળ થતી નથી. નાનાં બાળકોને બેસવું અને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા કઠિન લાગે છે. તેમનો ધ્યાન વિસ્તાર પણ ટૂંકો હોય છે. તેમની ભાષા હજુ વિકાસશીલ છે અને તેઓ બધા પ્રશ્નો સમજી પણ ન શકે અથવા તેમની જાતે સારી અભિવ્યક્તિ પણ ન કરી શકે તેમની લાગણીઓ વિશે વિચારવાની કે તેમના વિશે વાત કરવાની જ્ઞાનાત્મક શક્તિ હોતી નથી. તેઓ અમૂર્ત પરિસ્થિતિની કલ્પના કરી શકતા નથી અને તેને સંબંધિત પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકતા નથી. પરંતુ આવા અવરોધકો હોવા છતાં તેનો કોઈ વિકલ્પ ન હોઈ શકે. સિવાય કે મુલાકાત. દા.ત. બાળકોને પૂર્વશાલેય કેન્દ્ર પર જવાનું ગમે છે કે નહિ અને શા માટે એ શોધવાનું. જ્યારે તમે ઈચ્છો છો ત્યારે તમારે મુલાકાત જ યોજવી પડશે. પૂર્વશાલેય પરિસ્થિતિમાં તમારે તેમનું અવલોકન કરવું જોઈએ અને તમે ફરી શકો. પરંતુ આ અવલોકન તમને બાળકના વિચારો અને લાગણીઓ વિશે કંઈ કહી શકશે નહિ જે તમે મુલાકાત દ્વારા શોધી શકશો. બાળકો સાથે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતી વખતે તેમની ભ્રષ્ટાક્રીય, સામાજિક અને જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. જો તમે કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખો તો મુલાકાત વધુ ફલદાયક તીવરે. સાયુજ્ય સ્થાપવા, પ્રશ્નો રચવા અને મુલાકાતનું સંચાલન કરવા અંગે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ચાલો આ બધા જ મુદ્દાઓ એક પછી એક જોઈ લઈએ.

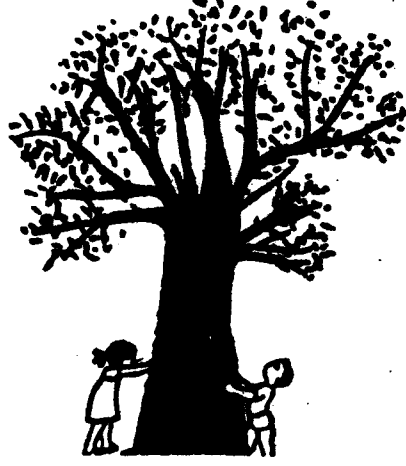
તમારે બાળકો સાથે યૈત્રીપૂર્ણ બનવું જોઈએ એ કહેવાની જરૂર નથી. મુલાકાત લેતાં પહેલાં તમે તેમની સાથે રમત રમી શકો, કેટલાંક ચિત્રો બતાવી શકો અથવા કેટલાંક રમકડાં રમવા આપી શકો. આ તેમને સ્વસ્થ રાખવામાં મદદરૂપ થશે.

પ્રશ્નો સ્પષ્ટ અને ટૂંકા હોય તે માટે ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. તમારા પ્રશ્નો તે સમજી શકે તે માટે તમે દૃષ્ટાંતો આપી શકો જેવાં કે 'કેટલાંક બાળકોને ઢીંગલા સાથે રમવું ગમે છે. અને બીજાઓને (બ્લોકસ) ચોરસ ટૂકડા સાથ. તમને શું રમવું ગમે?' બાળકોને ઉત્તર આપવામાં મદદ કરવા માટેની બીજી રીત છે. તેમને ચિત્રોનો એક સેટ આપો અને તેમનો ઉત્તર દર્શાવતું એક ચિત્ર પકડવા કહો. ઉપરના પ્રશ્નમાં દા.ત. તમે જુદાં જુદાં કાર્ડ ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં રમકડાં દોરી શકો અને બાળકને જેની સાથે રમવું ગમે તે રમકડાં દર્શાવતાં કાર્ડ પકડવા કહી શકો. બાળકોની તમે જે પ્રતિક્રિયા ઈચ્છતા હો તેવા મુદ્દા અંગે તમે વાતચીત પણ કરી શકો. અને પછી વાર્તા વિશે પ્રશ્નો પૂછી શકો. આ રીતે પરોક્ષ રીતે તમે ઉત્તરો જાણી લેશો. જો બાળકો પ્રશ્ન ન સમજી શકે તો સમજની સરખતા માટે તેને જુદા જુદા સ્વરૂપે રજૂ કરવો જોઈએ.

બાળકોનું ધ્યાન ટકી રહે તે માટે મુલાકાત દરમિયાન તમે રમત રમી શકો. જો કે જ્યારે તમે સંવેદનશીલ પ્રશ્નો પૂછતા હો કે જેના ઉત્તર મહત્ત્વના છે. ત્યારે બાળકનું ધ્યાન ખાસ કરીને પ્રશ્ન પર કેન્દ્રિત થયેલું હોવું જોઈએ.

મુલાકાત ચાલુ રાખવા માટે બાળકની જાણસાનો અસરકારક ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જ્યારે તે તમને ઉત્તરની નોંધ કરતાં જૂએ છે ત્યારે તમે શું કરો છો તે જાણવા ઈચ્છો છે. બાળકની જાણસા તેના યોગ્ય ઉત્તરો આપીને સંતોષાવી જોઈએ. તેના પ્રત્યે બેદરકારી દર્શાવવી નહીં તેમજ અસત્ય પણ ન કહેવું.

ક્રિયા પ્રક્રિયા દાખવે કામ માંડ માનવા જાણે
જ નક્ક શિખ તરીકાજ નિજાદાખુ. માણે ન શિખ કામજામ માંડ શિખે, માંડે શિખે શિખજાણે
હોત શિખે કામ નિખરે નેનિ કામજાણી શિખે કામજી શિખે શિખે શિખે નિજાદાખુ ને કામજાણી
કામજાણે ને કામ જાણી નેનક શિખે દે કામજાણે

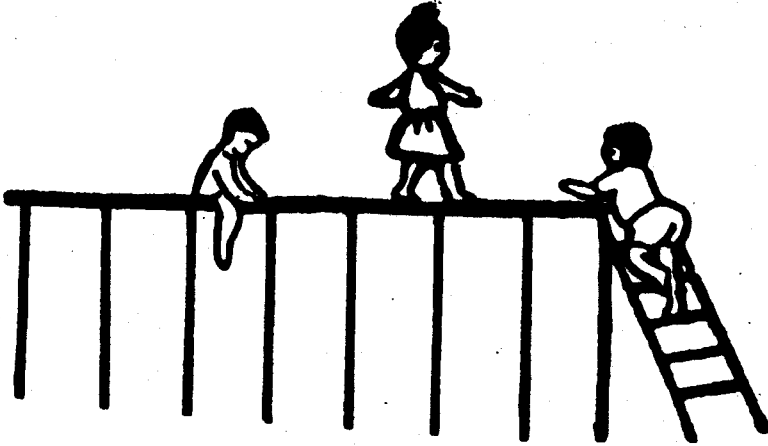

કોઈપણ સ્વાધ્યાય કરતાં પહેલાં તમારે એકવાર તેને સંપૂર્ણ રીતે વાંચવી જોઈએ, જેથી તમારે શું કરવાનું છે તે તમે ચોકસાઈથી જાણી અને સ્વાધ્યાયના બધાં જ સોપાનોથી માહિતગાર થાવ.

મુલાકાત અંગેનાં બે સ્વાધ્યાયમાં તમે જોશો કે મુલાકાત પત્રકમાં કેટલીક લીટીઓ કથઈ શાહીમાં છાપવામાં આવી છે જ્યારે બીજી કાળી શાહીમાં. કાળી શાહીમાં છાપેલી લીટીઓ એ તમારે મુલાકાત આપનારને પૂછવાના પ્રશ્નો છે. કથઈ શાહીમાં છાપવામાં આવેલી લીટીઓ એ તમારા માટે દરેક પ્રશ્ન સાથે આપવામાં આવેલી માર્ગદર્શક રેખાઓ છે. તેઓ તેમને પ્રશ્ન પૂછવામાં અને ઉત્તરો નોંધવામાં મદદરૂપ બનશે.

અવલોકન કે મુલાકાત માટે વ્યક્તિને તમારે ઓળખવી પડે. પ્રત્યેક કસોટી સાથે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે તમારે કોનું અવલોકન કરવાનું (મુલાકાત) લેવાનું છે. તમે અવલોકન કરવા કે મુલાકાત લેવા જાઓ ત્યારે તમારે કુટુંબના સભ્યોની રજા લેવી જોઈએ અને તેમને અનુકૂળ સમય અને દિવસ નક્કી કરવો જોઈએ.

પ્રાયોગિક પરિચય પુસ્તિકાના અંતે કેટલાંક કોરાં પાનાં છે. તમારા અવલોકનની કાચી નોંધ માટે તે પાનાંનો ઉપયોગ કરો. પછીથી પરિચય પુસ્તિકામાં આપેલા ઉત્તરપત્રોમાં પાકી નોંધ કરવા માટે તમે આનો ઉપયોગ કરી શકશો.

સ્વાધ્યાય 1 (આ સ્વાધ્યાય એકમ 1 થી સંબંધિત છે.)

દિવસ દરમિયાન બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ જણવા માટે છ થી દસ વર્ષની ઉંમરનાં બે બાળકો અને તેમની માતાઓની મુલાકાત લેવી. એક બાળક મધ્યમ સામાજિક વર્ગનું અને બીજું નીચલા સામાજિક વર્ગનું હોવું જોઈએ. બંને લગભગ સરખી ઉંમરનાં હોવાં જોઈએ. એટલે કે બે છ છ વર્ષનાં અથવા સાત, આઠ, નવ કે દસ વર્ષનાં. તમારે જે મુલાકાત નોંધપત્રકનો ઉપયોગ માહિતી એકત્રિત કરવા માટે કરવાનો છે તે સ્વાધ્યાયમાં જ આપેલ છે.

હેતુઓ

- (1) બાળકો અને માતાઓ સાથેની વાતચીત દ્વારા જુદા જુદા સામાજિક વર્ગના બાળકોના અનુભવોની તુલના કરવી. એકમ 1માં તમે વાંચ્યું છે કે સામાજિક વર્ગ એ બાળપણના અનુભવોને અસર કરનાર એક પરિબલોનું છે. જુદા જુદા સામાજિક વર્ગોના બાળકોના અનુભવોમાં સમાનતા તેમજ વિવિધતા જોવા મળે છે. આ કસોટી કરવાથી તમે તમારી જાતે જોઈ શકશો કે સામાજિક વર્ગ અસર બાળકના દૈનિક કાર્ય પર કેવી રીતે અસર કરે છે. પુસ્તક વધારે સારી રીતે સમજવા માટે પણ તે મદદ કરશે.
- (2) મુલાકાત પ્રયુક્તિથી માહિતગાર થવું :
પ્રાયોગિક પરિચય પુસ્તિકાના આગળના ભાગમાં અમે વાંચ્યું કે મુલાકાત પ્રયુક્તિની મદદથી તમે લોકો પાસેથી તેમની પ્રવૃત્તિઓ, વલણો અને માન્યતાઓ અંગે માહિતી એકઠી કરી શકો, મુલાકાત લેતી વખતે ક્યા મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા એ અંગે પણ તમે વાંચ્યું છે. મુલાકાતમાં કૌશલ્યો વિકસાવવા અને તેનો મહાવરો કરવાની તક તમને આ સ્વાધ્યાય પૂરી પાડશે.

સ્વાધ્યાય કરતાં પહેલાં

- (1) બાળપણના અનુભવને અસર કરતાં પરિબલો, ખાસ કરીને સામાજિક વર્ગ વિશે તમારી સ્મૃતિ તાજી કરવા એકમ 1 જુઓ
- (2) એક નીચલા સામાજિક વર્ગનું અને બીજું મધ્યમ સામાજિક વર્ગનું એમ બે બાળકને એકમ 1 માં દર્શાવેલા સામાજિક વર્ગના વર્ણનને ધ્યાનમાં રાખીને નક્કી કરી લો.
આ સ્વાધ્યાય માટે તમે તમારા ઓળખીતા કુટુંબોમાંથી બાળકો શોધી શકો. પરંતુ જો તે શક્ય ન હોય તો તમે જેને ઓળખતા ન હોય તેવાં તમારી પડોશમાંથી બીજાં બાળકો શોધવાં પડશે. આ પરિસ્થિતિમાં તેમની મુલાકાત લેતાં પહેલાં તેમના ઘરની બે થી ત્રણવાર તમારે મુલાકાત લેવાની જરૂર રહેશે અને તેમના કુટુંબના સભ્યો સાથે ઓળખાણ કરવી પડશે. સાયુજ્ય સ્થાપવાની જરૂરત યાદ રાખો. દરેક વ્યક્તિ સાથે મુલાકાતનો દિવસ અને સમય નક્કી કરો.
- (3) મુલાકાત લેતી વખતે યાદ રાખવાના મુદ્દાઓની તમારા મનમાં યાદી કરો.

સ્વાધ્યાય કરવામાં મદદરૂપ એવાં સૂચનો

- (1) બાળકની મુલાકાત લેતાં પહેલાં માતાની મુલાકાત લો. દિવસ દરમિયાનની બાળકની પ્રવૃત્તિઓ જણવામાં તે તમને મદદ કરશે.
- (2) મુલાકાત લેવા જાવ ત્યારે મુલાકાત પત્રક તમારી સાથે લઈ જાવ જેથી જો કોઈ પ્રશ્ન ભૂલી જાઓ તો તેમાંથી તમે જોઈ શકો.
- (3) મુલાકાત દરમિયાન મુલાકાત આપનારના પ્રત્યુત્તરોની નોંધ માટે પરિચય પુસ્તકના અંતે આપેલી ખાલી પ્રતોનો ઉપયોગ કરો. મુલાકાત બાદ મુલાકાતપત્રકમાં પ્રત્યેક પ્રશ્નની નીચે આપેલી ખાલી જગ્યામાં પ્રત્યુત્તરો લખેલા હોવા જોઈએ. તમારે તમારી કાચી નોંધ કરી છે તેવા કાગળો પરામર્શકને મોકલવાના નથી.
- (4) જ્યારે તમે પ્રશ્નો પૂછો ત્યારે મુલાકાત આપનારને પૂરતો તેના ઉત્તરો માટે સમય આપો. મુલાકાત પૂરી કરવાની તમારી ચિંતામાં તમે ઉતાવળ કરશો નહીં.
- (5) તમે જ્યારે મુલાકાત લેતા હો ત્યારે ઘરમાં શું બની રહ્યું છે તે અંગે પણ તમારે સજાગ રહેવું પડશે એવું પણ બને કે તમે બાળકને કોઈ અન્ય પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલું પણ જુઓ. કે જે તમને અભિપ્રાય બાંધવામાં મદદ કરશે.
- (6) મુલાકાત આપનાર પાસેથી યોગ્ય ઉત્તર મેળવવા માટે, પ્રત્યેક પ્રશ્ન સાથે પૂરા પાડેલા વિકલ્પો વાંચી જાઓ.

સ્વાધ્યાય માટે ફાળવવાનો સમય

એકવાર સમગ્ર સ્વાધ્યાય વાંચવા માટે

પ્રથમ માતા અને બાળકની મુલાકાત માટે

માતા અને બાળકની બીજી મુલાકાત માટે

નોંધપત્રકમાં માહિતી નોંધવી

પૃથક્કરણ અને તારણો

20 મિનિટ

20 મિનિટ (માતા)

+ 15 મિનિટ (બાળક)

= 35 મિનિટ

20 મિ. + 15 મિ. = 35 મિ.

15 મિનિટ પ્રત્યેક મુલાકાત માટે

$15 \times 4 = 60$ મિનિટ

પ્રત્યેક માટે 30 મિનિટ

માતા અને બાળકની જોડી

એટલે $30 \times 2 \times 60$ મિ.

બે જોડી માટે

કુલ 190 મિનિટ = 3 કલાક 30 મિનિટ

સ્વાધ્યાય 1 માં વાપરવા માટેનું મુલાકાત નોંધપત્રક

માતાઓ અને બાળકોની મુલાકાત લેવા માટે જરૂરી મુલાકાત નોંધપત્રક તમને બે નકલમાં આપવામાં આવ્યાં છે, જેથી તમે દરેક પ્રત્યુત્તરકારની (મુલાકાત)ની નોંધ અલગ રીતે નોંધી શકે.

માતા માટે મુલાકાત નોંધપત્રક - 1

પ્ર 1 (અ) ઘરમાં કેટલી વ્યક્તિ (સભ્યો) રહે છે ?

(બ) એમાં કેટલા સભ્ય ઉંમરલાયક અને કેટલાં બાળક છે ?

(તમે જેમની મુલાકાત લો છો, દા.ત., મુલાકાતી, તે સિવાય જો ઘરમાં અન્ય વ્યક્તિઓમાં બાળકો જ હોય, તો નીચેના પ્રશ્ન પૂછો.)

(ક) મુલાકાતી કરતાં કેટલાં બાળકો નાની વયનાં છે ? (મુલાકાતીના નામનો ઉપયોગ કરો)

(ઢ) મુલાકાતી કરતાં કેટલાં બાળકો મોટી વયનાં છે ? (મુલાકાતીના નામનો ઉપયોગ કરો)

પ્ર 1 ના દરેક વિભાગના પ્રશ્નના ઉત્તર નીચેના કોષમાં નોંધ કરો.

ઘરના સભ્યોની સંખ્યા	ઘરમાં ઉંમરલાયક સભ્યોની સંખ્યા	ઘરમાં બાળકોની સંખ્યા	મુલાકાતી બાળક કરતાં મોટાં બાળકોની સંખ્યા	મુલાકાતી બાળક કરતાં નાનાં બાળકોની સંખ્યા

પ્ર 2 (અ) ઘરમાં કમાનાર સભ્યોની સંખ્યા કેટલી છે ? દરેકની આવક અને વ્યવસાય શું છે ?

(બ) ઘરમાં દરેક વ્યક્તિની શૈક્ષણિક લાયકાત શું છે ?

આ પ્રશ્નની વિગતો નીચેના કોષમાં ભરો.

વ્યક્તિની તમારી સાથેની સગાઈ	શૈક્ષણિક લાયકાત	વ્યવસાય	આવક (અંદાજિત)

પ્ર 3 તમે (માતા)

(અ) કુટુંબના વ્યવસાયમાં દા.ત. કલા (કારીગરી) અથવા કૃષિમાં મદદ કરો છો ?

હા. ના.

(બ) કમાનાર વ્યક્તિ છો ? (જેવા કે શિક્ષક/શિક્ષિકા, શાક વેચનાર, ઓફિસમાં ટર્ષિપિસ્ટ) ?

હા. ના.

આ તથા બીજા પ્રશ્નોમાં તમારે ઉત્તરની પ્રતિક્રિયા પ્રમાણે જ્યાં ખાના આખ્યાં હોય ત્યાં યોગ્ય ખાનામાં ખરાની નિશાની કરવાની છે. દાખલા તરીકે એક કરતાં વધુ જવાબ આપે તો દરેક ખાનાની સામે નિશાની મૂકો.

જો પ્ર. 3 ના અ અથવા ક ના જવાબ હા હોય તો નીચેના પ્રશ્ન પૂછો.

પ્ર 4 તમે ઘેર કામ કરો છો કે કામ કરવા બહાર જાઓ છો ? જો તમે બહાર જતા હો તો દિવસના કેટલા કલાક તમે બહાર રહો છો.

આ પ્રશ્નથી તમને જણાશે કે માતા કેટલા કલાક ઘેર રહે છે.

.....

.....

.....

.....

.....

પ્ર 5. દિવસ દરમિયાન લાંબા સમય સુધી તમે બહાર હો, ત્યારે બાળકોની દેખભાળ કોણ કરે છે ?

પ્ર 6 તમારું બાળક શાળાએ જાય છે ? (આ પ્રશ્ન તમે જે બાળકની મુલાકાત લેવા જવાના છો તેને ધ્યાનમાં રાખીને પૂછો.)

(અ) હા

(બ) ના

પ્ર 7 જો હા, તો તે શાળામાં દરરોજ કેટલો સમય વિતાવે છે ?

પ્ર 8 શાળાએથી ઘેર આવ્યા બાદ, દિવસમાં તે ભણી શકે એવો કોઈ સમય ઘેર મળે છે ?

(અ) હા (બ) ના

જો ઉત્તર 'હા' હોય તો પ્રશ્ન 9 પૂછો. જો ઉત્તર 'ના' હોય તો પ્રશ્ન 10 અ અને ક પૂછો.

પ્ર 9 (અભ્યાસમાં) કેટલો સમય ફાળવે (મેળવે) છે ?

પ્ર 10 જો બાળક શાળામાં જતું ન હોય તો,

(અ) તે ગણતરી કરી શકે છે, રંગ, આકાર, મૂળાક્ષર ઓળખી શકે છે, લખી વાંચી શકે છે ?

(જો બાળક ઉપરનામાંથી કોઈ પણ એક કામ કરી શકતું હોય તો, નીચેના પ્રશ્ન પૂછો.)

(બ) આ શીખવામાં બાળકને મદદ કોણે કરી ?

(1) માતા

(2) પિતા

(3) મોટું બાળક

(4) કુટુંબના અન્ય વડીલો (પુખ્ત ઉંમરનાઓ)

કુટુંબમાં એક કરતાં વધુ વ્યક્તિઓએ બાળકને ભણાવામાં મદદ કરી હોય એવું બને. માતા કહે છે. ની નિશાની બધા જ માણસો સામે કરો.

પ્ર 11 બાળક નીચેનામાંથી કોઈ પણ એક કામ ઘેર કરે છે ?

(બાળક કદાચ એક કરતાં વધુ કામ કરતું હોય, બાળક જે કામ કરતું હોય તે દરેકમાં નિશાની કરો.)

(અ) માબાપને કુટુંબનો વ્યવસાય જેવા કે, માછલી પકડવી, ખેતી અથવા હુન્નરમાં મદદ કરે છે.

(બ) ગૃહકાર્યોમાં મદદ કરે છે.

(ક) માતાપિતા બહાર કામ માટે જાય ત્યારે નાના બાળકનું ધ્યાન રાખે છે.

(ઢ) પૈસા કમાય છે.

(ઈ) માતા સાથે તેના કામના સ્થળ ઉપર જાય છે.

(ફ) અન્ય કોઈ કામ

જો (ફ)માં નિશાની કરે તો માતાને પૂછો આ કયું કામ છે અને પછી નીચે આપેલી જગ્યામાં લખો.

(જો પ્ર. 11ને ઉત્તર ન હોય તો પ્ર. 12 પૂછવો)

પ્ર 12 જો બાળક ઘરકામમાં મદદ કરતું હોય તો તે શું કરે છે ?

(બાળક કદાચ એક કરતાં વધુ કામ કરતું હોય, માતા જે દર્શાવે તે દરેકમાં ચિહ્ન કરો.)

(અ) કૂવામાંથી પાણી કાઢે છે.

(બ) બળતણનાં લાકડાં એકઠાં કરે છે / વીણે છે

(ક) વાસણ સાફ કરે છે.

(ઈ) જમવાનું પીરસે છે રાંધવામાં મદદ કરે છે.

(ફ) ખરીદીમાં ધક્કા / ખેપ / મદદ કરે છે.

(ગ) ઘરમાં કચરો કાઢે છે / ઝાડુ મારે છે.

(હ) અન્ય કોઈ કામ

(જો ઉત્તર હા હોય તો માતાને પૂછી અને બાળક જે કામ કરતું હોય તે નીચે આપેલી જગ્યામાં લખો.)

(જો પ્ર. 11નો ઉત્તર (ડ) હોય તો પ્રશ્ન 13 પૂછો.)

પ્ર 13 પૈસાની કમાણી માટે બાળક શું કામ કરે છે ? આ કામ માટે તે ઘરથી કેટલો સમય બહાર રહે છે ?

પ્ર 14 તમે અથવા બાળકના પિતા તેની સાથે રમો છો ? કઈ જાતની રમત તમે રમો છો ?

પ્ર 15 બાળક કુટુંબનાં અન્ય બાળકો સાથે રમે છે ? તેઓ શું રમે છે ?

પ્ર 16 બાળકને તેની આસપાસના પડોશમાં મિત્રો / બહેનપણીઓ છે કે જેની સાથે તેને રમવાનું ગમતું હોય ?

બાળક માટે મુલાકાતનું સમયપત્રક - 1

પ્ર 1 દિવસ દરમિયાન શું શું કરો છો ?

(જો બાળકને પ્રશ્નનો જવાબ આપવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય તો પ્રશ્નના વાક્યના ટુકડા કરીને તેને મદદ કરો તેને પૂછો, તું સવારમાં, બપોરે અને સાંજના શું કરે છે ? પ્રશ્નના દરેક ભાગના ઉત્તર માટે તેને સમય આપો. ઉતાવળ કરશો નહીં.)

પ્ર 2 તું શાળાએ જાય છે ?

(અ) હા

(બ) ના

જો બાળક પ્રશ્ન-2 માટે 'હા' કહે તો પ્રશ્ન-3 પૂછો.

પ્ર 3 તું ક્યારે (ક્યા સમયે) જાય છે અને ક્યા સમયે પરત આવે છે ?

પ્ર 4 તું ઘેર અભ્યાસ કરે છે ?

(અ) હા

(બ) ના

જો બાળક પ્રશ્ન-4નો ઉત્તર 'હા' આપે તો પ્રશ્ન-5 પૂછો.

પ્ર 5 તું અભ્યાસ ક્યારે કરે છે ? તને આમાં કોઈ મદદ કરે છે ?

પ્ર 6 તું ઘરકામમાં મદદ કરે છે ?

(અ) હા

(બ) ના

જો બાળક પ્રશ્ન-6 નો ઉત્તર 'હા' આપે તો પ્રશ્ન -7 પૂછો.

પ્ર 7 તું શું કરે છે ?

(તમારે કદાચ બાળકને મદદ કરવા કહેવું પડે. તમે અલગ અલગ જાતની કામગીરીનું કામ બોલી જાઓ. અને તેની પ્રતિક્રિયાની નોંધ કરો.)

માતા માટે મુલાકાતનું સમયપત્રક-2

પ્ર 1 (અ) ઘરમાં કેટલા સભ્યો રહે છે ?

(બ) તેમાં કેટલા પુખ્તવયના છે. અને કેટલાં બાળકો છે ?

(જો તમે મુલાકાત લો છો તે સિવાય ઘરમાં બીજા પણ બાળકીઓ જ હોય તો નીચેના પ્રશ્ન પૂછો.)

(ક) મુલાકાતી બાળક સિવાયનાં બીજાં કેટલાં બાળકો નાનાં છે ?

(ડ) મુલાકાતી બાળક સિવાયનાં બીજાં કેટલાં બાળકો મોટાં છે ?

પ્રશ્ન-1ના દરેક વિભાગના જવાબ નીચેના કોષમાં નોંધ કરો.

ઘરના સભ્યોની સંખ્યા	ઘરમાં પુખ્તવયના માણસો	ઘરમાં બાળકોની સંખ્યા	મુલાકાતી બાળક કરતાં મોટાં બાળકો	મુલાકાતી બાળક કરતાં નાનાં બાળકો

પ્ર 2 (અ) (ઘરમાં) કુટુંબમાં કમાનાર માણસો કેટલા છે ? દરેકની આવક અને વ્યવસાય શું છે ?

(બ) ઘરના એક વ્યક્તિનો અભ્યાસ કેટલો છે ?

નીચેના કોઠામાં આ પ્રશ્નને લગતી માહિતી ભરો.

વ્યક્તિનો તમારી સાથેનો સંબંધ	શૈક્ષિક લાયકાત	વ્યવસાય	આવક (અંદાજિત)

એક માતા તરીકે :

(અ) તમે કુટુંબના વ્યવસાયમાં સંકળાયેલાં છો જેમ કે હુન્નર અથવા ખેતી

હા ના

(બ) એક કમાણી કરતી મહિલા (જેવી કે શિક્ષિકા, શાક વેચનાર અથવા ઓફિસમાં ટાઈપિસ્ટ છો

હા ના

આ અને આવા પ્રશ્નો કે જેમાં ખાના આપેલાં હોય અને તમારે યોગ્ય ખાનામાં - નિશાન કરવાનું હોય. દાખલા તરીકે, જો માતા એમ કહે કે તે એક કમાતી સભ્ય છે, તો તેની સામેના ખાનામાં નિશાન કરો. જો સામેવાળી વ્યક્તિ એક કરતાં વધુ જવાબ આપે તો દરેક ખાનામાં નિશાન કરો.

(જો પ્રશ્ન 3 (અ) અથવા (બ)નો જવાબ / ઉત્તર 'હા' હોય તો નીચેનો પ્રશ્ન પૂછો.)

પ્ર 4 તમે ઘેર કામ કરો છો, કે કામ કરવા બહાર જાઓ છો ? જો બહાર કામ કરવા જતા હો તો દિવસમાં કેટલો સમય તમે બહાર જાઓ છો ?

(આ પ્રશ્નથી તમે એ જાણી શકશો કે માતા કેટલો સમય ઘેર હોય છે.)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

પ્ર 5 દિવસ દરમિયાન તમે લાંબા સમય સુધી ઘરની બહાર હો, ત્યારે બાળકોની દેખભાળ કોણ કરે છે ?

પ્ર 6 તમારું બાળક શાળામાં જાય છે ? (આ પ્રશ્ન તમે જે બાળકની મુલાકાત કરવાના છો તેને ધ્યાનમાં રાખી પૂછવો.)

(અ) હા

(બ) ના

પ્ર 7 જો હા, તો દિવસમાં તે કેટલો સમય શાળામાં ગાળે છે ?

પ્ર 8 શાળામાંથી ઘેર આવ્યા પછી દિવસમાં ઘેર અભ્યાસ કરવાનો કોઈ સમય મળે છે ?

(અ) હા (બ) ના

જો ઉત્તર (પ્રતિભાવ) 'હા' હોય તો પ્રશ્ન 9, જો ઉત્તર 'ના' હોય તો પ્રશ્ન 10 અ અને બ પૂછો.

પ્ર 9 આમાં કેટલો સમય લાગ્યો ?

પ્ર 10 જો બાળક શાળામાં જતું ના હોય તો,

(અ) તે ગણતરી કરી, રંગ, આકાર, મૂળાક્ષર ઓળખી શકે છે ? લખી વાંચી શકે છે ?

(જો બાળક ઉપર જણાવ્યા મુજબની ક્રિયા કરી શકતું હોય તો નીચેના પ્રશ્નો પૂછો.)

(બ) બાળકને આ બધું ભણવામાં કોણે મદદ કરી ?

(1) માતા

(2) પિતા

(3) મોટાં બાળકો

(4) કુટુંબના અન્ય વડિલો

આ શીખવામાં એક કરતાં વધુ વ્યક્તિઓએ મદદ કરી હોય એવું બને તો માતા કહે તે દરેકની સામે નિશાની કરો.

પ્ર 11 બાળક નીચેનામાંથી કોઈ ક્રિયા ઘેર કરે છે ?

(બાળક એક કરતાં વધુ ક્રિયા કરતું હોય એવું બને, બાળક જે ક્રિયા કરતું હોય તે દરેક સામે ચિહ્ન કરો.)

(અ) માતાપિતાને કુટુંબના વ્યવસાય જેવા કે ખેતી, માછલી પકડવી, અથવા ઉદ્યોગ જેવામાં મદદ કરે છે.

(બ) ઘરકામમાં મદદ કરે છે.

(ક) જ્યારે માતાપિતા કામ કરવા બહાર જાય ત્યારે નાનાંની દેખભાળ રાખે છે.

(ડ) પૈસા કમાય છે.

(ઈ) માતા સાથે તેના કામના સ્થળ ઉપર જાય છે.

(ઈ) અન્ય કોઈ કામ

જો (ક) ઉપર ચિહ્ન કરવામાં આવે તો માતાને પૂછો કે આ ક્યાં કામ છે અને નીચે આપેલી ખાલી જગ્યામાં લખો.

જો પ્રશ્ન 11 નો ઉત્તર (બ) હોય તો પ્રશ્ન 12 પૂછો.

પ્ર 12 જ્યારે બાળક ઘરકામમાં મદદ કરતું હોય, ત્યારે તે શું કરે છે ?

(બાળક એક કરતાં વધુ કામ કરતું હોય એવું બને. માતા જે કહે તે દરેકમાં નિશાન કરો.)

(અ) કૂવામાંથી પાણી બહાર કાઢે છે.

(બ) લાકડાં (બળતણ) વીણે છે.

(ક) વાસણ સાફ (ધુએ) કરે છે.

(ડ) જમવાના સમયે પીરસે છે.

(ઈ) રાંધવામાં મદદ કરે છે.

(ઈ) ઘરમાં કચરો કાઢે છે / ઝાડુ મારે છે.

(હ) અન્ય કામ.

જો ઉત્તર (હા) હોય તો માતાને પૂછો બાળક શું કામ કરે છે. અને નીચે આપેલી ખાલી જગ્યામાં લખો.

જો પ્રશ્ન 11 નો ઉત્તર (ડ) હોય તો પ્રશ્ન 13 પૂછો.

પ્ર 13 પૈસાની કમાણી કરવા બાળક શું કામ કરે છે ? આ કામ કરવા માટે તે દિવસ દરમિયાન ઘરમાંથી કેટલો સમય બહાર રહે છે ?

પ્ર 14 તમે અથવા બાળકના પિતા તેની સાથે રમો છો ? તેણી/ની સાથે કઈ રમત રમો છો ?

પ્ર 15 બાળક કુટુંબના અન્ય બાળકો સાથે રમે છે ? તેઓ શું રમે છે ?

પ્ર 16 બાળકને તેના પડોશમાં મિત્રો / બહેનપણીઓ છે કે જેની સાથે તે તેણી રમી શકે ?

બાળક-2 માટે મુલાકાતપત્રક

પ્ર 1 દિવસ દરમિયાન તું શું કરે છે ?

(જો બાળકને આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો અઘરો પડે, તો પ્રશ્નના ટુકડા કરીને પ્રશ્ન પૂછો- તેને એમ પૂછી શકાય તું સવારમાં, બપોરે અને સાંજે શું કરે છે ? પ્રશ્નના દરેક ભાગ માટે ઉત્તર આપવા તેને સમય આપો. ઉતાવળ કરશો નહીં.)

પ્ર 2 તું શાળામાં જાય છે ?

(અ) હા

(બ) ના

જો બાળક પ્રશ્ન-2 ના ઉત્તરમાં 'હા' કહે તો પ્રશ્ન 3 પૂછો.

પ્ર 3 તું (શાળામાં) ક્યારે જાય છે અને ક્યારે પાછો આવે છે ?

પ્ર 4 તું ઘરે અભ્યાસ કરે છે ?

(અ) હા

(બ) ના

જો બાળક પ્રશ્ન-4ના ઉત્તરમાં 'હા' કહે તો પ્રશ્ન-5 પૂછો.

પ્ર 5 તું આમ (અભ્યાસ) ક્યારે કરે છે ? આમાં કોઈ તને મદદ કરે છે ?

પ્ર 6 તું ઘરકામમાં મદદ કરે છે ?

(અ) હા

(બ) ના

જો બાળક પ્રશ્ન-6 ના ઉત્તરમાં 'હા' કહે તો પ્રશ્ન 7 પૂછો.

પ્ર 7 તું શું કામ કરે છે ?

(કદાચ બાળકને મદદ કરવા તમારે ખૂટતા શબ્દો પૂરા પાડવા પડે તમે જુદા જુદા કામનાં નામ આપી શકો અને જવાબની નોંધ કરી શકો.)

પૃથક્કરણ અને તારણ

તમે હાથ ધરેલી મુલાકાતોનાં તારણ લખવા માટે, માતાઓ અને બાળકોના પ્રત્યુત્તર ધ્યાનપૂર્વક વાંચો. બાળકોના અનુભવોમાં સરખાપણું અને તફાવતના મુદ્દાની નોંધ કરો. બાળકોની તુલના કરો અને તમારી માહિતી નીચેની ખાલી જગ્યામાં રજૂ કરો. પરિચય પુસ્તિકાના છોડે આપેલા કોરા કાગળ ઉપર પૃથક્કરણની કાચી નોંધ કરવી હોય તો કરી શકો.

प्रतिबिम्ब

स्वाध्याय पुरो कर्मा पक्षी हवे तमे मुळाकातो केवी रीते छाथ धरी तेना विशे प्रकाश पाडी मुळाकातनी प्रयुक्ति विशे तमे शुं शीण्या ? जे तमने करीधी स्वाध्याय करवानी तक आपवाभां आवे तो मुळाकात छाथ धरवानी पद्धतिभां हेरकार करशो ? आनी उपर ओक इकरो लपो.

સ્વાધ્યાય 1 ઉપર પ્રતિપુષ્ટિ

(1) દરેક મુલાકાત હાથ ધરવામાં તમને કેટલો સમય લાગ્યો ?

	પહેલી માતા માટે	બીજી માતા માટે
20 મિનિટથી વધુ	☐	☐
20 મિનિટથી ઓછો	☐	☐
½ (અર્ધ) કલાકથી વધુ	☐	☐
લગભગ 20 મિનિટ	☐	☐
	પહેલા બાળક માટે	બીજા બાળક માટે
15 મિનિટથી વધુ	☐	☐
15 મિનિટથી ઓછો	☐	☐
25 મિનિટથી વધુ	☐	☐
લગભગ 15 મિનિટ	☐	☐

(2) તમને એમ લાગ્યું કે કેટલાક પ્રશ્નો જરૂરી ન હતા ?

હા

ના

(3) જો હા, તમારી દૃષ્ટિએ કયા કયા જરૂરી ન હતા ? કારણ દર્શાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(4) તમને લાગે છે કે કેટલાક વધુ પ્રશ્નો પૂછી શકાયા હોત ?

હા

ના

(5) જો હા, તો કયા ? મહેરબાની કરી આ પ્રશ્નો નીચે લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(6) તમને આ સ્વાધ્યાય કેવા લાગ્યા ?

ઉપયોગી

સામાન્ય ઉપયોગી

બિન ઉપયોગી

(7) જો તમને ઉપયોગી લાગ્યા ન હોય, તો એ માટેનાં કારણ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(8) સ્વાધ્યાય કેવો લાગ્યો.

સરળ

અઘરો

ઠીક પ્રમાણમાં

(9) જો તમને અઘરો લાગ્યો હોય, તો તેમ શા માટે કહો છો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(10) સ્વાધ્યાય વિશે તમારે વિશેષ શું કહેવાનું છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

સ્વાધ્યાય - 2 (ફરજિયાત)

(આ સ્વાધ્યાય એકમ-5 સાથે સંકળાયેલો છે)

તમે રહો છો તે સ્તાર (ક્ષેત્રને) લગતું (સ્પર્શતું) એક લોક રમકડું / રમતવિશે માહિતી શોધવી અને તેનું વર્ણન લખવું.

હેતુઓ

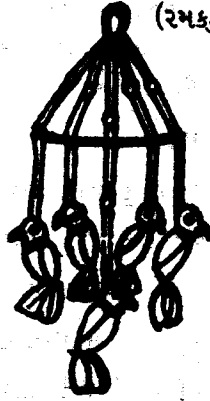
(1) તમારા રાજ્ય (વિસ્તાર)ને લગતું (વર્ણવતું) રમકડું અને રમત (પદાર્થ)ની માહિતી શોધવી.

એકમ 5 માં તમે વાંચ્યું હશે કે આપણા દેશ પાસે લોક રમકડાનો ભવ્ય વારસો છે. આપણા દેશમાં દરેક ભાગ પાસે બાળકો માટે વિશિષ્ટ (ખાસ) રમકડાં અને રમતો છે. નીચે કેટલાંક લોક રમકડાંનાં ચિત્ર છે.

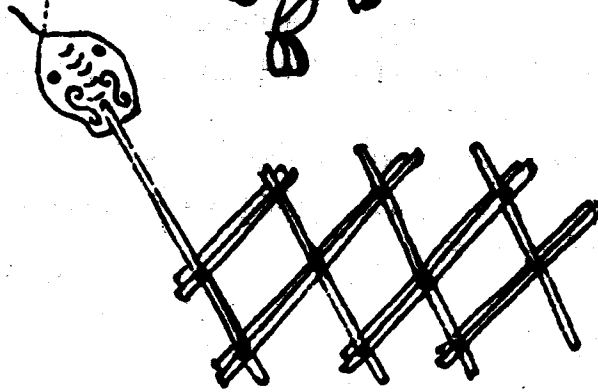
કાગળનું પક્ષી-દિલ્હી

મણકા અને કપડાનું ચગડોળ (રમકડું)-દિલ્હી

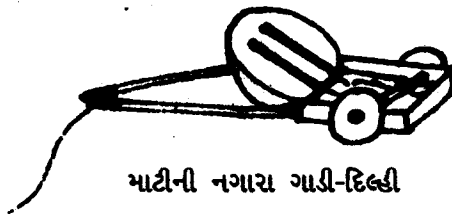
નાળિયેરની કાચલીનો કાચબો-બિહાર

રાડાંનો સરકી શકે તેવો સાપ-દિલ્હી

ધાસનો ધુધરો-ઉત્તર પ્રદેશ

માટીની નગારા ગાડી-દિલ્હી

ધાસની સળીઓનો હાથી-બિહાર

(2) દેશમાંની લોકરમકડાંની માહિતીનો સંગ્રહ કરવાનો ફાળો આપવા માટે માહિતી એકત્રિત કરવી. અમે અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે, જો તમારામાંના દરેક જણ આ માહિતી એકઠી કરે તો આપણે લગભગ દેશના દરેક ભાગની માહિતી એક સ્થળે એકત્ર કરી શકીશું.

સ્વાધ્યાય માટે વપરાતો સમય

સ્વાધ્યાય વાંચવો

10 મિનિટ

માહિતી એકઠી કરવી

60 મિનિટ

રમકડાં / રમતના પદાર્થનું વર્ણન

20 મિનિટ

લખવાનો સમય

કુલ સમય 90 મિનિટ = 1 કલાક 30 મિનિટ

માહિતી એકઠી કરવી

તમારા વિસ્તારને લગતા (ખાસ) લોક રમકડાં/પુસ્તકો તમે જાણો છો. બાળક તરીકે તમે કદાચ એની સાથે રમ્યા પણ હો, અથવા બાળકો માટે તેની ખરીદી કરી હોય. જો તમને તેના વિશે કંઈ ખબર ન હોય, તો તમારો કુટુંબના વડીલો સાથે, કલાકાર સાથે, અને રમકડાંની દુકાનના દુકાનદાર સાથે બજાર અથવા મેળામાં જાઓ ત્યારે વાત કરીને પણ માહિતી મળી શકે.

રમકડાં-રમત સામગ્રીનું વર્ણન

નીચે આપેલી ખાલી જગ્યામાં રમકડાંનું વર્ણન લખો. વર્ણનમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

- રમકડું શાના જેવું લાગે છે? (તે કંઈક ખેંચવા, બાંધવા માટે હોવું જોઈએ, અવાજ ક્રે છે વગેરે)
- રમકડું બનાવવામાં કયો પદાર્થ વપરાયો છે ?
- બાળકને રમવા માટે રમકડું કેટલું સલામત છે ?
- બાળક તેની સાથે કેવી રીતે રમે ? તેની સાથે એકલું એક જ બાળક રમી શકશે કે બીજાં બાળકો પણ તેની સાથે સમૂહમાં રમી શકશે ?
- કઈ ઉંમર વિભાગનાં બાળકો આ બાળક સાથે રમી શકે ?

જો તમે રમકડાંનું રમતમાં વપરાતા પદાર્થનું ચિત્ર દોરો અથવા ચિત્ર ચોંટાડી દેશો તો તે તમારા વર્ણનની સ્પષ્ટતા કરશે.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

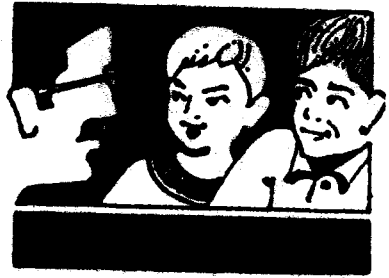
.....

.....

.....

.....

.....

A series of ten horizontal dotted lines for handwriting practice, arranged in two groups of five lines each.

સ્વાધ્યાય 3 (ફરજિયાત)

(આ સ્વાધ્યાય એકમ 7 સાથે સંકળાયેલો છે)

જેને એક બાળક 9 થી 12 માસ વચ્ચેના સમૂહનું છે, તે બાળકનો ખોરાક આપવા વિશે, સારો ખોરાક આપવાના આયરણની જાગૃતતા અને બાળકની તંદુરસ્તીનો, ખાસ કરીને રોગથી મુક્ત રાખવાની કાળજીને સંબંધિત તપાસ કરવા એક માતાની મુલાકાત લેવી.

હેતુઓ

(1) બાળકને કઈ જાતનો ખોરાક અપાય છે, અને જમવાનું સમયપત્રક શું છે તે નોંધવું.

7મા એકમમાં તમે વાંચ્યું કે બાળકની તંદુરસ્તી માટે જરૂર પૂરતું પોષણ (ખોરાક) અગત્યની બાબત છે. બાળક જ્યારે 4 થી 5 માસનું થાય ત્યારે તેના વૃદ્ધિ પામતા શરીરની જરૂરિયાત માટે એકલું દૂધ પૂરતું નથી. હવે ખોરાકમાં પોષક વસ્તુ ઉમેરવાં જોઈએ. એકમમાં તમે બાળકને ખાવા માટે આપવાના ખોરાકના પ્રકાર વિશે પણ વાંચ્યું. માતાઓ પોતાના બાળકને પોષણ માટે કઈ પદ્ધતિઓ આયરણમાં મૂકે છે તે જણાવવા માટે આ સ્વાધ્યાય તમને સાધનો પૂરાં પાડશે.

(2) રોગપ્રતિકારશક્તિના સમયપત્રક, જરૂરિયાત પૂરતા પોષણની અગત્ય પ્રત્યેનું તેનું વલણ, અને સ્વાસ્થ્ય સંભાળ, બાળકના સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિ વિશેનો મત, આ બધા વિશે માતાની જાગૃકતા જણાવી.

એકમ 7માં તમે રોગપ્રતિકારકશક્તિ વિશે પણ વાંચ્યું. આ સ્વાધ્યાય તમને બાળકના પોષણ માટેના વ્યવહાર અંગેનું અને સ્વાસ્થ્ય સંભાળ પ્રત્યે માતાનું વલણ જણાવશે.

(3) મુલાકાત લેવાનું કૌશલ્ય કેળવવાનો વધુ મહાવરો આપવો.

(4) એક એક્કસ માતાએ અપનાવેલા પોષણ (ખોરાક) આપવાના વ્યવહાર ઉપર પ્રકાશ પાડે એવી માહિતી એકઠી કરવી.

જેવી તમે આ માહિતી અમને પાછી મોકલશો, તેવી અમને દેશમાં અપનાવવામાં આવેલા પોષણના આયરણ (વ્યવહાર) અંગેનું ચિત્ર મળશે. સંશોધન તરીકે કાર્ય કરતાં, માહિતી મેળવવા માટે, તમે સૂચક રીતે ફાળો આપશો.

સ્વાધ્યાય પૂર્વ

(1) એક એવી માતાને શોધી (ઓળખી) કાઢો, જેને એક બાળક 9 થી 12 માસ વચ્ચેની ઉંમરનું હોય.

(2) તેનો પરિચય કેળવી, મુલાકાત માટે દિવસ અને સમય નક્કી કરો.

(3) 'બાળસંભાળ'નો ખાસ નિર્દેશ કરેલો હોય એવા એકમ 7ના વિભાગમાં જુઓ.

(4) મુલાકાત ઉપર તમે એક સ્વાધ્યાય કરેલો છે. મુલાકાત માટેની તમારી પદ્ધતિ કેવી લાગી એ ખલાલમાં રાખીને, આ મુલાકાત માટે આયોજન કરો. સ્વાધ્યાય-1માં 'સૂચન'ના મથાળા નીચે નોંધ નં. 2, 3 અને 4 વાંચો.

(5) તમે પહેલો સ્વાધ્યાય મુલાકાત ઉપર કર્યો ન હોય, તો મુલાકાત હાથ ધરતી વખતે તમારા મનમાં યાદ રાખવાના મુદ્દાની યાદી કરી લો. મુલાકાત લેવા માટે આ તમને મદદ કરશે.

(6) મુલાકાત લેતાં પહેલાં મુલાકાતપત્રક સંપૂર્ણ રીતે વાંચી લો.

(7) તમે માતાની મુલાકાત લેતા હો, ત્યારે તે બાળકને જો ખાવા માટે કંઈક પણ આપે, તો તમે એની નોંધ કરી લેજો. આ તમને પૃથક્કરણ કરવામાં મદદરૂપ થશે.

સ્વાધ્યાયમાં કેટલો સમય લાગશે

સ્વાધ્યાય સંપૂર્ણ રીતે વાંચવા માટે	20 મિનિટ
માતાની મુલાકાત લેવા	30 મિનિટ
માહિતીની નોંધ કરવી	30 મિનિટ
પૃથક્કરણ અને નિષ્કર્ષ	30 મિનિટ

કુલ સમય : 110 મિનિટ = 1 કલાક 50 મિનિટ

માતા માટે મુલાકાતપત્રક

માતાનું નામ..... ઉંમર..... ગામ/શહેર/રાજ્ય.....

પ્ર 1 (અ) બાળકનું નામ શું છે ?

(બાળક એક શિશુ છે, જેના પોષણ અંગેના પ્રશ્નો તમે પૂછવાના છો.)

(બ) શિશુ 'છોકરો' છે કે 'છોકરી' ? છોકરો છોકરી

(ક) કેટલી ઉંમરનું છે ?

પ્ર 2 (અ) તમારી ઉંમર શું છે ?

(બ) તમારા પતિની ઉંમર શું છે ?

પ્ર 3 (અ) તમારા પતિની શૈક્ષણિક કક્ષા શું છે ?

(બ) તમારું શિક્ષણ કેટલું છે ?

(માહિતી નીચેના ખાનામાં યોગ્ય રીતે ભરો)

	માતા	પિતા
અશિક્ષિક	☐	☐
માધ્યમિક શાળા (ધો.12) કરતાં ઓછું	☐	☐
માધ્યમિક શાળા (ધો. 12) પાસ	☐	☐
સ્નાતક	☐	☐
અનુસ્નાતક	☐	☐

(ક) તમારા પતિનો વ્યવસાય શું છે ? તેમની આવક શું છે ?

(ડ) તમે આવક માટે કામ કરો છો ?

હા

ના

જો માતા 'હા' કહે તો નીચેના પ્રશ્ન પૂછો.

(ઈ) તમારો વ્યવસાય અને આવક શું છે ?

પ્ર 4 અત્યારે તમે બાળક (શિશુ)ને સ્તનપાન કરાવો છો ?

હા

ના

જો માતા 'હા' કહે તો પ્રશ્ન 5 પૂછો. જો 'ના' કહે તો પ્રશ્ન 6 પૂછો.

પ્ર 5 તમારા શિશુને સ્તનપાન માટે તમે શું કહો છો ?

પ્ર 6 પહેલાં તમે કદી તમારા શિશુને સ્તનપાન કરાવ્યું છે ?

હા

ના

જો માતા 'હા' કહે તો પ્રશ્ન અ અને 'ના' કહે તો પ્રશ્ન બ પૂછો.

(અ) સ્તનપાન બંધ કર્યું ત્યારે શિશુ કેવડું હતું ?

(બ) તમારા શિશુને તમે સ્તનપાન કેમ બંધ કર્યું ?

જો માતા કોઈ વખત સ્તન પાન કરાવતી હોય તો તે વખતે કોલોસ્ટ્રમ આપે છે કે નહિ તે જણાવા નીચેના પ્રશ્નો પૂછો.

પ્ર 7 બાળકના જન્મના પ્રથમ દિવસથી જ તમે સ્તનપાન શરૂ કર્યું કે પછી બીજા કે ત્રીજા દિવસથી શરૂ કર્યું હતું ?

પ્ર 8 અત્યારે તમે બાળકને દૂધ સિવાય બીજું કંઈ આપો છો ?

હા

ના

જો માતા 'ના' કહે તો પ્રશ્ન 9 પૂછો અને 'હા' કહે તો પ્રશ્ન 10 અને પ્રશ્ન 11 પૂછો.

પ્ર 9 તમે દૂધ સિવાય અન્ય કંઈ કેમ આપતાં નથી ?

પ્ર 10 તમારા શિશુને દૂધ સિવાય અન્ય ખોરાક આપવાનો શરૂ કર્યો ત્યારે તેની ઉંમર કેટલી હતી ?

(યોગ્ય ખાનામાં નિશાની કરો)

ચાર માસ

પાંચ માસ

છ માસ

સાતથી આઠ માસ

નવથી દસ માસ

પ્ર 11 બાળકની કઈ કઈ ઉંમરે તમે નીચેના ખોરાક આપવાના શરૂ કર્યા ? (જો માતા એમ કહે કે તેને અમુક ચોક્કસ ખોરાક આપ્યો નથી તો તેની સામે 'ના' લખો.)

ખોરાક

ઉંમર

- બાટલીનું દૂધ

- શાકભાજી (સૂપ, છુંદેલી અથવા રાંધેલી)

- ફળ (રસ, છુંદેલા અથવા રાંધેલાં)

- કઠોળ/દાળ (સૂપ, અથવા દાળના સ્વરૂપમાં)

- અનાજ (ચોખા, ચોખાનું ઓસામણ, રોટલી, બિસ્કીટ, દાળીયા/રાબ)

- ત્રિપર દૂધ સિવાયના અન્ય ખોરાક

પ્ર 12 તમારા મતાનુસાર શિશુ માટે નીચેના ખોરાક કેટલા અગત્યના છે ? નીચે દર્શાવ્યા મુજબ માતાને ત્રણ પસંદગી આપો અને તે કહે તે એકમાં નિશાની કરો. આ પ્રમાણે અહીં જણાવ્યા મુજબ દરેકમાં કરો.

	અતિ અગત્યતા	અગત્યના	અગત્યના નહીં
(અ) સ્તનપાન	☐	☐	☐
(બ) બાટલીનું દૂધ	☐	☐	☐
(ક) અનાજ	☐	☐	☐
(ડ) કઠોળ	☐	☐	☐
(ઈ) ફળ	☐	☐	☐
(ઈ) શાકભાજી	☐	☐	☐
(ગ) અન્ય ખોરાક જેવા કે.....			

(અન્ય ખોરાકમાં માતા જે કહે તે લખો)

પ્ર 13 આખા દિવસમાં શિશુને સામાન્ય રીતે કયા ખોરાક આપો છો ? મહેરબાની કરી આ ખોરાક તમે કયા સમયે અને લગભગ કયા જથ્થામાં આપો છો તે જણાવો.

નીચેનું દર્શાવેલ તમારે અભ્યાસ કરવા આપેલું છે. માતાને તમારે શું પૂછવાનું છે, તે કોઠો બનાવી સમજાવેલું છે.

દર્શાવેલ

ખોરાક	સમય	લગભગ જથ્થો
(1) માતાનું દૂધ	સવારના 6-00	એક વખત
(2) દાળીયા અથવા રાબ	સવારના 9-00	એક વાટકી
(3) કેળું	સવારના 11-30	એક નંગ
(4)		
(5)		
(6)		
(7) બોટલનું દૂધ	રાત્રીના 10-00	એકવખત

(ઉપરના દર્શાવેલ મુજબ, ખાનામાં માતાઓના ઉત્તરો ભરો.)

ક્રમ	ખોરાકનાં નામ	ખોરાક આપવાનો સમય	ખોરાકનો જથ્થો (લગભગ)
(1)			
(2)			
(3)			
(4)			
(5)			
(6)			
(7)			
(8)			
(9)			

પ્ર 14 શિશુને નીચેની રસી અપાવેલી છે ? (યોગ્ય ખાનામાં ચિહ્ન કરો)

	હા	ના
(અ) બીસીજી	☐	☐
(બ) ડીપીટી	☐	☐

(ક) પોલીઓ

(ડ) ઓરી-અછબડા

જે માતા કોઈ એક અથવા તમામ પસંદગી માટે 'ના' કહે તો પ્રશ્ન 15 પૂછો, જે માતા પ્રશ્ન 14માં કોઈ એક અથવા વધુ રસી માટે 'હા' કહે તો પ્રશ્ન 16 પૂછો અને તેના ઉત્તર મુજબ યોગ્ય ખાનામાં નિશાની કરો.

પ્ર 15 શિશુને રસી શા માટે આપવામાં આવી ન હતી ?

.....

.....

પ્ર 16 શિશુને રોગ પ્રતિકાર માટે ક્યારે સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યું હતું ?

	1લો ડોઝ	બુસ્ટર-1	બુસ્ટર-2	બુસ્ટર-3
(અ) બીસીજી	☐	☐	☐	☐
(બ) ડીપીટી	☐	☐	☐	☐
(ક) પોલીઓ	☐	☐	☐	☐
(ડ) ઓરી-અછબડા	☐	☐	☐	☐

(જે માતા પાસે શિશુનું હેલ્થકાર્ડ હોય તો આ માહિતી તમે એ કાર્ડમાંથી મેળવી શકો)

પ્ર 17 તમે માનો છો કે તમારું બાળક

(અ) સામાન્ય રીતે વધે છે.

(બ) તે ઉંમરનાં બીજાં શિશુ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં વધે છે.

(ક) તે ઉંમરનાં અન્ય શિશુ કરતાં ધીમા પ્રમાણમાં વધે છે.

તમારા ઉત્તર માટે કારણો આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

પૃથક્કરણ અને તારણ

તમે મુલાકાત પૂરી કર્યા પછી, તમારી પાસે શિશુ કઈ જાતનો ખોરાક લે છે, તે પોષણની ભાત અને પોષણ તથા સ્વાસ્થ્ય સંભાળની અગત્ય પ્રત્યે માતાના દૃષ્ટિબિંદુ વિશે માહિતી આવી ગઈ હશે. એકમ 7માં 'શિશુ સંભાળ'ના વિભાગમાં આપેલી માહિતીના સંદર્ભમાં આ ઉત્તરોનું પૃથક્કરણ કરો. તમારું તારણ શિશુ પોષણક્ષમ, અને તેની ઉંમરના પ્રમાણમાં પૂરતા જથ્થામાં ખોરાકમાં મેળવે છે કે નહિ, માતા રોગપ્રતિકાર પત્રકથી જાણકાર છે કે નહિ, અને શિશુના પોષણ તથા સ્વાસ્થ્ય સંભાળ તરફ તેનું વલણ આ બધા ઉપર પ્રકાશ નાખતું હોવું જોઈએ.

પ્રતિભાવો

જેમાં તમે કોઈ વ્યક્તિની મુલાકાત લીધી હોય તેવો આ બીજો સ્વાધ્યાય છે. અગાઉના તમારા પ્રયાસની સરખામણીમાં તે વધારે કે ઓછો સફળ પ્રયાસ હતો ? આની ઉપર તમારો પ્રતિભાવ એક ફકરામાં આપો.

સ્વાધ્યાય ૩ : ઉપર પ્રતિપોષણ

(1) મુલાકાત લેવામાં તમને કેટલો સમય લાગ્યો ?

૩૦ મિનિટ

૩૦ મિનિટ કરતાં વધુ

૩૦ મિનિટ કરતાં ઓછો

૪૫ મિનિટ કરતાં વધુ

(2) તમને એમ લાગ્યું કે કેટલાક પ્રશ્નો જરૂરી ન હતા ?

હા

ના

(3) જો હા, તમારી દૃષ્ટિએ કયા કયા જરૂરી ન હતા ? કારણ આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

(4) તમને લાગે છે કે થોડા વધુ પ્રશ્નો પૂછી શકાયા હોત ?

હા

ના

(5) જો 'હા' તો કયા ? આ પ્રશ્નો લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

(6) તમને સ્વાધ્યાય કેવો લાગ્યો ?

ઉપયોગી

સાધારણ (કંઈક અંશે) ઉપયોગી

બિન ઉપયોગી

(7) તમને ઉપયોગી ન લાગ્યો હોય, તો શા ઉપરથી તમે એવું કહ્યું છો, જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

(8) સ્વાધ્યાય

સરળ

અધરો

લગભગ સારો હતો.

(9) તમને અઘરો લાગ્યો હોય, તો તમે શા ઉપરથી તેમ કહો છો ? તમારા મતે તેને કેવી રીતે સરળ બનાવી શકાય ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(10) સ્વાધ્યાય વિશે તમારે વધુ કંઈ કહેવાનું છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

સ્વાધ્યાય - 4

(આ સ્વાધ્યાય એકમ 9 ને સંબંધિત છે)

9 થી 12 માસ વચ્ચેની ઉંમરના શિશુની માતા, પિતા, કાળજી રાખનારની તેમના શિશુ સાથેની પ્રતિક્રિયા અને ભાષા વ્યવહારનું 10 મિનિટ માટે અવલોકન કરવું. કાળજી રાખનાર જ્યારે શિશુ સાથે રમે, સ્નાન કરાવે, ખવરાવે અથવા તે સાથે વાતચીત કરે ત્યારે તમે પ્રતિક્રિયા જોઈ શકો છો.

હેતુઓ

- (1) કાળજી રાખનાર શિશુ સાથે કેવી રીતે અને શું વાતચીત કરે છે, શિશુની ભાષા પ્રત્યે સંવેદનશીલ અને પ્રતિભાવ આપનાર છે, અને શિશુને કેવી રીતે ઉત્તેજન આપે છે તે જોવું. (તે શોધવું)
- (2) શિશુ કાળજી રાખનારની ભાષાને કેવો પ્રતિભાવ આપે છે તે જોવું.

એકમ 9માં તમે જોયું છે કે શિશુની ભાષાના વિસ્તરણ ઉપર, કાળજી રાખનારની ભાષાના ઉપયોગની ખૂબ ઘેરી અસર પડે છે. તમે જાણો છો કે શિશુ જન્મે ત્યારથી જ તેની સાથે વાત કરવી અગત્યની છે, અને તેની ભાષાને પ્રતિભાવ આપવો અગત્યનું છે. શિશુ પણ ધીમો ધીમો સૌમ્ય અવાજ કરીને અથવા ગણગણાટ કે તોતડું બોલીને વાર્તા શરૂ કરે છે, જેને કાળજી રાખનાર પ્રતિભાવ આપે છે. આવા આદાનપ્રદાનથી શિશુ ભાષા અને મરોડ લેવાની કુશળતા (ક્સબ) શીખે છે. આ સ્વાધ્યાય તમને સૈદ્ધાંતિક ખ્યાલો કે જે તમે શીખ્યા છો તેને વાસ્તવિક જિંદગીમાં (જીવનમાં) અપનાવવામાં મદદરૂપ થશે.

તમે વાંચ્યું છે કે શિશુને ઉચ્ચ ભાષાનું વાતાવરણ આપવું જોઈએ. આ સ્વાધ્યાય વડે શિશુને ભાષા શિખવા માટે કઈ જાતનું વાતાવરણ જોઈએ, તેની તમને ઝાંખી થશે.

- (3) મુલાકાતના કૌશલ્યની સાથે પોતાની જાતને પરિચિત કરવી.

પ્રાયોગિક પરિચય પુસ્તિકાના અગાઉના વિભાગમાં તમે મુલાકાતના કૌશલ્યો વિશે વાંચ્યું. આ કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરીને તમે લોકોના કુદરતી વર્તન વિશે જાણકારી મેળવશો. આ સ્વાધ્યાય તમને મુલાકાતનો ક્સબ અજમાવવાની અને મુલાકાતના કૌશલ્યને વિસ્તારવાની તક પૂરી પાડે છે.

સ્વાધ્યાય પહેલાં

- (1) એક કુટુંબ કે જેમાં એક શિશુ 9 થી 12 માસની ઉંમરના ગાળાનું હોય. કુટુંબ તમારું જાણીતું હોઈ શકે.
- (2) 'ભાષા વિસ્તરણ' ઉપર એકમ 9 જુઓ
- (3) મુલાકાત હાથ ધરતી વખતે મનમાં રાખવાના મુદ્દા યાદ રાખો.

સ્વાધ્યાય માટે જરૂરી સમય

સ્વાધ્યાય સંપૂર્ણ રીતે વાંચવો	20 મિનિટ
કાળજી રાખનાર અને બાળકનું અવલોકન	10 મિનિટ
અવલોકનની નોંધ કરવી અને ઉત્તરપત્રમાં તેનું પૃથક્કરણ તારણ	45 મિનિટ
	20 મિનિટ

કુલ સમય 95 મિનિટ=1 કલાક 35 મિનિટ

કાળજી રાખનાર અને બાળકની પ્રતિક્રિયાનું અવલોકન

તમારે કાળજી રાખનાર, માતા, પિતા અને શિશુ વચ્ચેની પ્રતિક્રિયાનું અવલોકન કરવાનું હોય, ત્યારે તમારે એવો સમય પસંદ કરવો જોઈએ જ્યારે બાળક (શિશુ) ક્રિયાશીલ હોય. જો શિશુ ઊંઘમાં કે ચીડાયેલું હશે, તો ઘણું કરીને તે કાળજી રાખનાર સાથે વધુ પ્રતિક્રિયા નહીં કરે, અને તેથી ભાષાની પ્રતિક્રિયાના અનુસંધાનમાં તમે વધુ અવલોકન કરી શકશો નહિ. તમે માતા / કાળજી રાખનારને ઘેર આવવા ઉત્તમ સમય અંગે કરી શકશો.

કાળજી રાખનારને કહેશો નહિ કે શિશુ સાથેની તેની ભાષા પ્રતિક્રિયાની નોંધ કરવાનું તમે આયોજન કરો છો. તેને સત્ય જવાબ આપજો કે તમે તમારા અભ્યાસક્રમ માટે સ્વાધ્યાય કરો છો, પરંતુ તેને ખાસ એવું કહેશો નહિ કે તમે શિશુ સાથેની તેની ભાષા પ્રતિક્રિયાની નોંધ કરવાના છો, નહિ તો તે આનાથી કદાચ પોતાના વર્તનમાં સુધારો કરે.

અવલોકન સમયે કાળજી લેનાર કદાચ તમને થોડાક પ્રશ્ન પૂછે, તેના જવાબ આપજો, પણ ખૂબ ટૂંકાસમયે આપજો. તમે એવા સ્થળે બેસજો કે જેથી માતા, પિતાં કાળજી રાખનાર કે બાળક (શિશુ) વચ્ચે તમે વિઘ્નરૂપ ન થાઓ.

તમારી સાથે એક ડાયરી, પેન અને એક ઘડિયાળ રાખજો. કાળજી રાખનાર અને શિશુની વાણીની તથા શાબ્દિક વાતચીતની નોંધ કરો. કદાચ માતા અને શિશુ અન્ય કોઈ ક્રિયામાં ચડી જાય, તો પણ નોંધ ચાલુ જ રાખવી. માતા અને બાળકને શરમાયા વગર અનુસરો.

અવલોકનની નોંધ લીધા પછી તુરત જ ઊભા થઈને ચાલ્યા જશો નહીં. તમે લખવાનું બંધ કરી શકો, પરંતુ માતાનો વ્યવસ્થિત આભાર માનવાની તકની રાહ જુઓ, અને પછી સ્થળ છોડો.

તમારે નોંધ કરવાની છે :

- (1) શિશુની તેના પિતા, માતા કાળજી રાખનાર એ સૌની સાથેની વાતચીત અને માતા, પિતા અને કાળજી રાખનાર તથા બીજાઓના કે જે અવલોકન સમયે હાજર હોય તે સૌના બોલનો પ્રતિસાદ
- (2) શિશુના હાવભાવ અને અન્ય અશાબ્દિક વાતચીત જેવી કે હાસ્ય બતાવવું, ખડખડાટ હસવું, ગળામાં ખળખળ કોગળા જેવો અવાજ કરવો અને એકીટશે સ્તબ્ધ થઈને તાકી રહેવું વગેરે.
- (3) શિશુ સાથેની કાળજી રાખનારની ભાષા
- (4) કાળજી રાખનારની શાબ્દિક વાતચીત જેવી કે, ખડખડાટ હસવું, હાવભાવ, હાસ્યવિનોદ વગેરે.
- (5) પરિસ્થિતિનું વર્ણન કે જેમાં શિશુ અને કાળજી રાખનારની વાતચીત ઉદ્ભવે છે. બીજા શબ્દોમાં તમારે પૂર્વાપર સંબંધ નોંધવો જોઈએ. તમારે શું નોંધ કરવાની છે, અને કેવી રીતે પૃથક્કરણ કરવાનું છે તે સમજવા નીચે આપેલું દૃષ્ટાંત વાંચો. પિતા અને દસ માસની ઉંમરના શિશુ પુત્ર વચ્ચેની ત્રણ મિનિટની ભાષા પ્રતિક્રિયાનો આ એક નમૂનો છે.

દૃષ્ટાંત

અવલોકન

પિતા એક ટેબલકેનનું સમારકામ કરે છે અને શિશુ ભાંખોડિયાં ભરીને ત્યાં આવે છે. તે તેનું ખમીસ ખેંચે છે અને અસ્પષ્ટ બબડાટ કરે છે. પિતા બાળક તરફ જુએ છે. હાસ્ય કરે છે અને કહે છે, હા! કેમ છે? તારે શું જોઈએ છે? અને પછી પોતાનું કામ શરૂ કરે છે. બાળક શિશુ પિતાના ઠીંચણ પકડે છે, ઊભું થાય છે અને ટેબલ સુધી પહોંચવા પ્રયત્ન કરે છે. પિતા તેને અટકાવે છે અને રમતિયાળપણે કહે છે, તો તમે પંખાનું સમારકામ કરશો? હં...મોટીબહેન ક્યાં છે? તેની સાથે રમો. તે ક્યાં છે? હં..... મોટીબહેન ક્યાં છે? શિશુ ઓરડા તરફ જ્યાં બહેન છે ત્યાં જુએ છે અને બબડાટ કરે છે.

પૃથક્કરણ

શિશુ પિતાનું ધ્યાન દોરવા અસ્પષ્ટ બબડાટનો ઉપયોગ કરે છે. -1
પિતા બાળકની બોલીને પ્રતિસાદ (પ્રતિભાવ) આપે છે. -2
પિતા બાળક સાથે વાત શરૂ કરે છે. -3
બાળક પ્રશ્ન સમજતું જણાય છે અને તે પ્રમાણે જ ઉચિત રીતે પ્રતિભાવ આપે છે -4

આ એક માત્ર ત્રણ મિનિટનું અવલોકન છે. પૃથક્કરણ 1 અને 4 શિશુની ભાષાવૃદ્ધિ બતાવે છે, અને પૃથક્કરણ 2 અને 3 પિતાના ભાષાવ્યવહારનું. જો આ પ્રતિક્રિયા 10 મિનિટ સુધી લંબાય તો બાળકની ભાષાવૃદ્ધિનું અવલોકન કરવાની તક વધુ મળશે. તમે નોંધ કરી હશે કે બાળક અને કાળજી રાખનારની ભાષાકીય વર્તન સિવાય બીજા કોઈ વર્તનનું પૃથક્કરણ આપણે કરવાનું હોતું નથી. દાખલા તરીકે અહીં આપણે એ નોંધવાનું નથી કે બાળક ભાંખોડિયાં ભરે છે અને ટેકાની મદદથી ઊભું રહી શકે છે.

ઉપરાંત દર્શાવેલ આખા પ્રમાણે હવે તમે અવલોકનો અને પૃથક્કરણની નોંધ નીચે આપેલા કોષમાં કરો. અવલોકન લખવા માટે પરિચય પુસ્તિકાના છેડે આપેલા કોરા કાચક શિશુના ઘેર લઈ જાઓ. પાછા આવો અને આ અવલોકનો નીચેના કોષમાં લખો અને તેમનું પૃથક્કરણ કરો.

અવલોકન	પૃથક્કરણ

युग्मसंख्या	प्राप्तकर्ता

अवलोकन

पृथक्करण

સ્વાધ્યાય 4 ઉપર પ્રતિપુષ્ટિ

(1) આ સ્વાધ્યાય તમને કેવો લાગ્યો ?

ખૂબ જ રસિક રસિક જરાપણ સારો નહીં

તમારા ઉત્તર માટે કારણો આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) મુદ્દા નોંધવાનું તમારે માટે શક્ય હતું ?

સરળતાથી તકલીફ સાથે ઠીક ઠીક પ્રયત્ન કરીને

તમને અધરું લાગ્યું હોય તો તેનાં કારણ શું હતાં ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) તમને સ્વાધ્યાય કેવો લાગ્યો ?

ઉપયોગી સાધારણ ઉપયોગી બિનઉપયોગી

તમને ઉપયોગી ન લાગ્યો હોય તો, શા માટે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(4) આપેલી માર્ગદર્શક રેખા પ્રમાણે તમારાં અવલોકનને તમે પૃથક્કરણ કરી શકો તેમ હતા ?

હા ના

(5) અવલોકન માટે તમને આપેલી સૂચના અને માર્ગદર્શક રેખાઓ કેવી હતી ?

સર અસર

(6) આ સ્વાધ્યાય માટે તમે કાંઈ કહેવા માંગતા હો તો લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

સ્વાધ્યાય 5

(આ સ્વાધ્યાય એકમ 11 સાથે સંબંધિત છે)

છ માસથી મોટી ઉંમરના શિશુ માટે, ઘરગથ્થુ પદાર્થોમાંથી રમકડું બનાવવું અને તેનો ઉપયોગ તે શિશુ સાથે રમવા માટે કરવો.

હેતુઓ

- (1) ઘેર સહેલાઈથી મળતા પદાર્થોમાંથી શિશુ માટે રમકડું બનાવતાં શીખવું.
- (2) શિશુની ચપલતા પ્રમાણે રમકડાંનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેની જાણકારી મેળવવી.
- (3) શિશુ સાથે આંતરક્રિયા કરી, સાથે રમતપ્રવૃત્તિ કરવી.

એકમ 11 માં તમે રમતપ્રવૃત્તિ વિશે વાંચ્યું છે કે, શિશુઓને તે રસપ્રદ લાગશે અને સાથે જ કેટલાક રમતના પદાર્થો કે જે ઘેર જ સરળતાથી બનાવી શકાય. આ પ્રવૃત્તિથી તમને શિશુ સાથે થોડો સમય રહેવા માટે અને બાળકો સાથે આંતરક્રિયા કરવાનું તમારું કૌશલ્ય સઘન બનાવવાની તક પૂરી પાડે છે.

સ્વાધ્યાય પૂર્વ

- (1) શિશુઓ સાથે આંતરક્રિયા કરતી વખતે મનમાં રાખવાના એકમ 11માં આપેલા સિદ્ધાંતો અને વિભાગ 2માં વર્ણવેલી શિશુઓની શક્તિઓને ફરીથી યાદ કરવી.
- (2) છ માસથી મોટી ઉંમરના એક શિશુને ઓળખી કાઢો. તમે પ્રવૃત્તિ કરો તે પહેલાં નક્કી કરી લો કે તે શિશુ તમારી સાથે સ્વસ્થ છે. આ કરો ત્યારે જો માતા આસપાસમાં નજીક હશે, તો શિશુ વધુ સ્વસ્થ થશે. આનો અર્થ એ થયો કે તમારે માતા અને શિશુ બંને સાથે ઘરોબો કેળવવો જોઈએ.

સ્વાધ્યાય માટે જરૂરી સમય

સ્વાધ્યાય સંપૂર્ણ વાંચવા માટે	20 મિનિટ
રમકડું બનાવવા માટે	45 મિનિટ
શિશુ સાથે રમવા માટે	15 મિનિટ
શિશુ સાથે તમારી આંતરક્રિયા નોંધવા માટે	10 મિનિટ
પ્રવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવું અને તારણ લખવું	20 મિનિટ
કુલ સમય	110 મિનિટ = 1 કલાક 50 મિનિટ

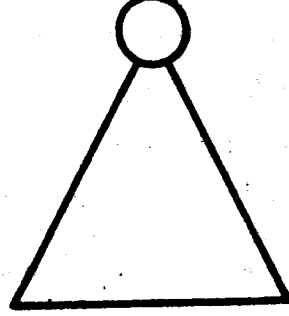
(1) રમકડું બનાવવા

- (અ) કપડાનો રંગીન ટુકડો (માપ 5 ઇંચ x 5 ઇંચ)
- (બ) સોય, દોરો અને ઊંન
- (ક) રંગીન પેન, પેન્સિલો, માટીના રંગ (ચોક)
- (ડ) જૂની નોટબુકના કાર્બોર્ડના બે ટુકડા
- (ઈ) 7" થી 10" લંબાઈનો પાતળો વાયર. વાયર ન હોય તો તે જ લંબાઈની પાતળી ડાળખી (સળી). તે વળી શકે તેવી હોવી જોઈએ.
- (ફ) બે થી ત્રણ ચમચા (સરેશ) અથવા ઘેર મેંદામાંથી પણ બનાવી શકાય (લઈ)
- (ગ) બપરાપેલા દોરાની ત્રણ રીલ. તમારી પાસે રીલ ન હોય તો જાડા કાગળમાંથી રીલના માપની ટ્યુબ બનાવી લો.
- (હ) એક જાડી ઝાડુની સળી

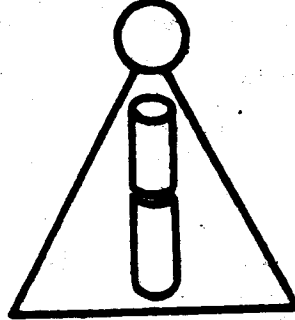

(1) રમકડું બનાવવાની રીત

(અ) નીચે બતાવ્યા પ્રમાણેના આકરના બે કાર્બોર્ડના ટુકડા કાપો.

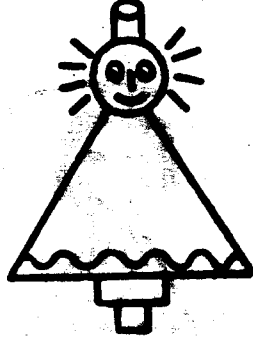
(બ) ખાલી રીલના અથવા ટ્યુબના બે ટુકડા સીધી લાઈનમાં કાર્બોર્ડની એક કટ આઉટ ઉપર ચોંટાડો.

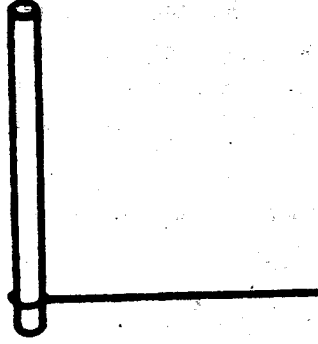
(ક) કાર્બોર્ડનો બીજો ટુકડો દોરાની રીલની બીજા બાજુએ ચોંટાડો, જેથી રીલ બીજા બાજુએથી પણ દેખાય નહીં.

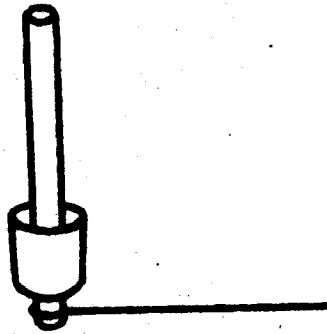
- (૩) કાર્ડબોર્ડના ટુકડા ઉપર ચહેરા દોરો અને કાર્ડબોર્ડના શરીર જેવું ભાગ ઉપર રંગીન લેંઘા/ સાડીના ટુકડા ચોંટાડો. વાળ બનાવવા માટે ઊંચા ઢોરા માથાના ઉપરના ભાગે ચોંટાડો.

- (૪) વાયર/ડાળી લઈ, ઝડુની સળી લો અને તેમને આકૃતિમાં બતાવ્યા મુજબ સખત રીતે 90°ના ખૂણે ચોંટાડો.

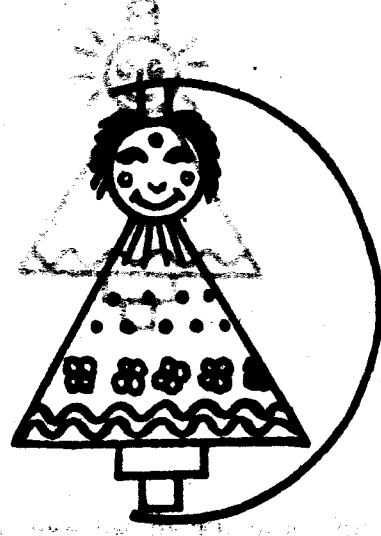

- (૬) ઢોરાની ત્રીજી રીલને અર્ધા ભાગે કાપી લો અને તેને સળી ઉપર આકૃતિમાં બતાવ્યા મુજબ એવી રીતે મૂકો જેથી તે ઝડુની સળી અને વાયર/ડાળીના ખોડાએ ઉપર રહે.

(ગ) તૈયાર કરેલી ઢીંગલી, વાયર સાથે જોડેલી ઝાડુની સળી ઉપર મૂકો.

(હ) વામન/સળી વાંકી વાળે અને નીચે બતાવ્યા મુજબ દોરો વાપરી તેને ભાંધી દો. ખાતરી કરી લો કે ઢીંગલી છૂટથી ઝાડુની સળી આસપાસ ગોળ ફરી શકે છે. આમ ન થાય તો ઠીકઠાક કરીલો.

શિશુ સાથે રમવું

એક વખત શિશુ તમારી સાથે મિત્રતા કેળવે, એટલે રમકડું તેણી પાસે લઈ જઈ તેની સાથે ગોળ ગોળ ફેરવો. થોડો સમય તેની સાથે રમો. શિશુને રમકડું આપો, અને થોડો સમય તેને રમવા દો. તમે તેને શિશુ પહોંચી શકે તેટલી ઊંચાઈએ લટકાવી શકો. તમે તેની સાથે રમો ત્યારે રમકડા પ્રત્યે તેની પ્રતિક્રિયાનું કે તે રમકડું કેટલું માફક આવે તેવું છે અને તમે કેટલી સરસ રીતે તેની સાથે રમ્યા તેનું અવલોકન કરો.

અવલોકન કરો ત્યારે નીચેની બાબત ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો :

- (1) શિશુએ રમકડામાં રસ દાખવ્યો ?
- (2) તેણે કેટલો સમય તેની સાથે જોયું ?
- (3) રમકડા પાસે જઈને તેણે તેની સાથે રમવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી ?
- (4) તેણે હાસ્ય બતાવ્યું, ખડખડાટ હસી, અને તેની સાથે રતમાં / તમે તેની સાથે રમ્યા ત્યારે ગણગણી ?

स्वाध्याय 5 उपर प्रतिपुष्टि

(1) आ स्वाध्याय तमने केवो लाग्यो ?

भूल रसप्रद रसप्रद अरुचिकरक

तमारा उत्तर माटे कारणो आपो.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

(2) (अ) आ स्वाध्यायमां वर्ज्या भुज्ज रमकुं तमे बनावी शक्या ?

ह न

(ब) रमकुं बनाववानां सूयनी स्पष्ट उतां के तमारे सुधारावधारा करवा पज्या ?

.....
.....
.....
.....
.....

(क) रमकुं बनाववानुं साधन (पदार्थ) सरलताथी मणी शके तेम उतुं ?

.....
.....
.....
.....

(3) तमारी दृष्टिअे बाणकनी शक्ति प्रभासे रमकुं योग्य उतुं ? शिशुने रमकडा साथे रभवानी मज्ज पडी ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

(4) तमने स्वाध्याय केवो लाग्यो ?

उपयोगी साधारण उपयोगी बिन उपयोगी

तमारा उत्तर माटे कारणो आपो.

.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
(5) સ્વાધ્યાય માટે તમારે બીજું કંઈ કહેવાનું છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

સ્વાધ્યાય 6 (આ સ્વાધ્યાય એકમ 8 અને 13 સાથે સંબંધિત છે.)

1 થી 3 વર્ષની વચ્ચેની ઉંમરનું પાપા પગલી માંડતું બાળક જ્યારે રમતું હોય ત્યારે તેની જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓ જાણવા 10 મિનિટ સુધી અવલોકન કરવું.

હેતુઓ

(1) પા પા પગલી માંડતા બાળકની જ્ઞાનાત્મક શક્તિ જાણવી.

એકમ 8 અને 13 માં તમે જ્ઞાનાશક્તિઓની વિકાસ વિશે વાંચ્યું છે. તમને ખબર છે કે ભેદ પારખવો, સામાન્યીકરણ, સમસ્યાઉકેલ, સંકલ્પના નિર્માણ (ખ્યાલ નિર્માણ) પ્રતીકરણ, સંકલ્પના નિર્માણ, બનાવો ફરી યાદ કરવા, અનુકરણ, લક્ષ્યાંકિત વર્તન પ્રયોગિકીકરણ ઇચ્છાઓથી વસ્તુઓ કરવી. આ બધી શક્તિઓ શૈશવ અને પા પગલીના સમયથી જ ઉદ્ભવીની જાય છે. આ શક્તિઓ બાળકની રોજબરોજની ક્રિયાઓ જેવી કે રમવું, ખાવું, વાતો કરવી એમાં પ્રકાશિત થાય છે. આ સ્વાધ્યાય તમને પા પા પગલીના પાડનારને રમતમાં જોવાની તક પૂરી પાડશે અને જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓ ઓળખવામાં મદદ કરશે.

(2) તમારા અવલોકન કરવાના અને પૃથ્થકરણ કરવા કૌશલ્યનું વિસ્તરણ કરવું.

સ્વાધ્યાય પૂર્વ

(1) તમારા કુટુંબમાં અથવા પડોશમાં 1 થી 3 વર્ષના ગાળાના બાળકને ઓળખવું

(2) એકમ 8 અને 13 માં આપેલી જ્ઞાનાત્મક વિકાસની માહિતીને પુનઃ યાદ કરવી. પાઠ્ય પુસ્તકમાં આપેલાં દૃષ્ટાંતો વાંચો, આનાથી બાળકની રમતો જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓને કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત કરે છે, તે સમજવામાં મદદ કરશે.

(3) અવલોકન કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના મુદ્દાઓને યાદ કરવા. આ બીજું અવલોકન તમે કરશો. તમને એમ લાગે કે અવલોકન કરવાની પદ્ધતિમાં કે નોંધ કરવાની રીતમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે, તો તેમ કરવાનો આ સમય છે.

સ્વાધ્યાય માટે જરૂરી સમય

સ્વાધ્યાય સંપૂર્ણ વાંચવો	20 મિનિટ
પા પગલીના પાડનારનું અવલોકન	10 મિનિટ
અવલોકનની નોંધ કરવી અને	
પૃથ્થકરણ કરવું	45 મિનિટ
તારણ લખવું	20 મિનિટ
કુલ સમય	95 મિનિટ = 1 કલાક 35 મિનિટ

પા પા પગલીના પાડનારની રમત જોવી

પા પા પગલી પાડનાર સક્રિય અને રમતમાં હોય ત્યારે તેનું અવલોકન કરો. તમે જ્યારે ઘરે હો, ત્યારે થોડો સમય તેની સાથે વાત કરવામાં અને રમવામાં ગાળો. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તમે બાળકને રમવા માટે કંઈક આપી શકો અથવા કંઈક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરો. જો કે થોડા સમય બાદ પા પા પગલી પાડનારને જ પોતાની જાતે જ રમવા દો અને તમારા અવલોકનની નોંધ કરો. એવી પણ શક્યતા ખરી કે બાળક બીજા બાળકો સાથે રમવા માંડે. આવા પ્રસંગને બાળકની રમત પ્રવૃત્તિની તમે તુરત જ નોંધ શરૂ કરી શકો.

તમે અવલોકનની નોંધ કરતા હો ત્યારે, બાળકને અમુક કામ કરવા માટે વચ્ચે માથું ના મારશો, પરંતુ જો તે તમારી પાસે આવે અને તમારું ધ્યાન ખેંચે તો તેને તુરત જ જવાબ આપો.

નીચેનું દૃષ્ટાંત શું નોંધવું અને અવલોકનનું પૃથ્થકરણ કેવી રીતે કરવું તે બતાવશે.

અવલોકન	પૃથક્કરણ
<p>આદિત્ય તેની આસપાસ ઘણી વસ્તુઓ રાખીને ભોંયતળિયા ઉપર બેઠો છે. તે એક લાકડી ઉઠાવે છે અને વારંવાર જમીન ઉપર પછાડે છે. તે તેનું નિરીક્ષણ કરે છે. અને ફરીથી જમીન ઉપર પછાડતો જાય છે અને બોલતો જાય છે. 'ડમ ડમ' કોઈક વખત મોટો અવાજ કરવા માટે તે લાકડી જોરથી પછાડે છે; જ્યારે કોઈક વખત થોડોક જ અવાજ કરવા તે લાકડીનું ટોચનું જમીન ઉપર માત્ર અડકાડે છે.</p>	<p>જાણસા અને પ્રતીકીકરણ</p> <p>પ્રાયોગિકીકરણ</p>

તમારા અવલોકનની નોંધ કરવા અને પૃથક્કરણ કરવા નીચેના કોષ્ટકનો ઉપયોગ કરો.

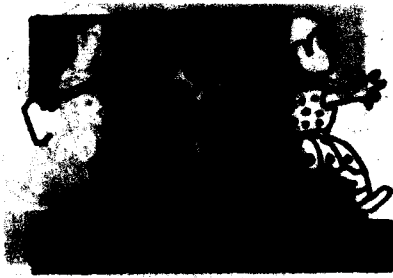
અવલોકન	પૃથક્કરણ

ଅବସ୍ଥାନ

ପୁସ୍ତକ

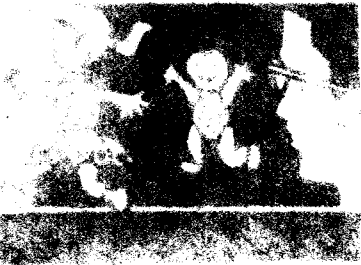

અવલોકન	પૃથક્કરણ

તારણ

ઉપરના કોષ્ટકના પૃથક્કરણથી તમે એક તારણ ઉપર આવશો. તમારું તારણ પા પા પગલીના પાડનારની જ્ઞાનાત્મક શક્તિ પર પ્રકાશ પાડવું હોવું જોઈએ.

સ્વાધ્યાય 6 ઉપર પ્રતિપુષ્ટિ

(1) તમને આ સ્વાધ્યાય કેવો લાગ્યો ?

ખૂબ જ રસપ્રદ

રસપ્રદ

જરાય કાપકાકારક નહીં

તમારા ઉત્તરનાં કારણ આપો.

(2) તમે મુદ્દા નોંધવા શક્તિમાન હતા ?

સહેલાઈથી

મુશ્કેલીથી

પ્રશ્ન પૂર્વક

તમને અષ્ટું લાગ્યું હોય તો તેનાં કારણો શું હતાં ?

(3) તમને સ્વાધ્યાય કેવો લાગ્યો ?

ઉપયોગી

સાધારણ ઉપયોગી

બિન ઉપયોગી

જો તમને ઉપયોગી લાગ્યો ન હોય, તો શા માટે ?

(4) માર્ગદર્શક રેખાઓ પ્રમાણે તમારાં અવલોકનોનું પૂર્વકરણ કરવા તમે શક્તિમાન હતા ?

હા

ના

(5) અવલોકનની નોંધ કરવા તમને સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શક રેખાઓ કેવી આપવામાં આવી હતી ?

સર

અસર

(6) સ્વાધ્યાય માટે તમારે અન્ય કંઈ કરવાનું છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

વિભાગ

5

શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટેની રમત પ્રવૃત્તિઓ - 1

એકમ 21

હલનચલન તથા ગતિશીલતાથી સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ

7

એકમ 22

વાતાવરણમાં શોધખોળ પ્રવૃત્તિ

25

એકમ 23

કેટલીક સંકલ્પનાઓનું શિક્ષણ

63

એકમ 24

ભાષા-વિકાસ (ભાષા-વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરતી રમત પ્રવૃત્તિઓ)

83

Course Design

Prof. V. C. Kulandaiswamy
Vice-Chancellor
IGNOU

Prof. A. B. Bose
Director
School of Continuing
Education, IGNOU

Dr. Prabha Chawla
(Convenor)
School of Continuing
Education, IGNOU

Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani, Madras

Prof. R. Muralidharan
Head. Dept. of Psychology
NCERT, New Delhi

Dr. F. Z. Tarapore
Principal
College of Home Science
SNDT University
Pune

Dr. G. Kapadia
Director
Princess Esin Women's
Education Centre
Hyderabad

Dr. Ravikala Kamath
Dept. of Human Development
SNDT University
Bombay

Ms. Asha Singh
Depg. of Child Development
Lady Irwin College
New Delhi

Ms. Suman Verma
Dept. of Child Development
Home Science College
Chandigarh

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education, IGNOU

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education, IGNOU

Course Preparation Team

Unit Preparation

Units 12, 13, and 14

Ms. Rajlakshmi Sriram
Dept. of Child Development
M.S. University, Baroda

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education, IGNOU

Course Editor

Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani
Madras

Units 15 and 16

Dr. Veena Mistry
Dept. of Child Development
M. S. University, Baroda

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education
IGNOU

Block Co-ordinator

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education
IGNOU

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar (PPD)
IGNOU

March, 1999

© Indira Gandhi National Open University, 1998

ISBN-81-7263-852-3

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information on the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068.

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. ભાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી(અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

અનુવાદ :

પ્રો. સુધાબહેન મહેતા   17, કદમ્બ બંગલો,
વસ્ત્રાપુર,
અમદાવાદ-380 056.

પરામર્શ (વિષય) :

ડૉ. નીતાબહેન શાહ   આચાર્યા,
મહિલા કોલેજ,
ગાંધીનગર
અમદાવાદ-380 009.

પરામર્શ (ભાષા) :

ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ   રીડર,
ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-380 015.

સંપાદન અને સંયોજન :

શ્રી એસ. એચ. બારોટ   ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
મદદનીશ કુલસચિવ   અમદાવાદ-380 003.

વિભાગ પરિચય

વિભાગ - 4 વાંચ્યા પછી તમે શાળા પૂર્વના બાળકોનાં કૌશલ્યો અને ક્ષમતાઓથી પરિચિત થયા હશો. આ વિભાગમાં તમે રમત પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાંચશો જે શાળા પૂર્વના બાળકોના વિકાસને વધારવા માટે તમે આયોજિત કરી શકો. આ રમત પ્રવૃત્તિઓ શાળા પૂર્વના બાળકોની વિચાર-શક્તિ, તેમનાં સામાજિક કૌશલ્યો, ભાષાકીય ક્ષમતાઓ અને શારીરિક તથા ક્રિયાત્મક ક્ષમતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં આવી છે.

આ વિભાગ પહેલા એકમમાં, અમે કેટલીક બહારની અને અંદરની રમતોનું અને રમત પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે જે બાળકોની હલનચલન અને ગતિશીલતાની તક પૂરી પાડે છે. દડા, કોચડાઓ, બ્લોક્સ, મણકા, પાંદડા અને એવાં રમતનાં સાધનો વડે થતી રમતો અને પ્રવૃત્તિઓ શારીરિક અને ક્રિયાત્મક વિકાસને કેન્દ્રિત કરે છે.

બાળકો પોતાની આસપાસની વસ્તુઓ વિષે શીખવા માટે ઉત્સુક હોય છે. તેમને છોડ કેવી રીતે વધે છે તેની જિજ્ઞાસા હોય છે, તેઓ પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ વિષે જાણવા માંગે છે અને પોતાની બાજુમાં બનતા ઘરના બાંધકામ પ્રત્યે આકર્ષિત થાય છે. આ વિભાગના બીજા એકમ વાંચો અને તમને જાણ થશે કે તેઓની રુચિ ઊભી કરવાની સાથે સાથે તેમના વાતાવરણથી પરિચિત કરવા અને તેના વિષે વધુ જાણકારી મેળવવામાં મદદ કરવા તમે કેવી રમત પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકશો. આ એકમમાં અમે ઋતુઓ, દિવસ અને રાત, છાંયો, પક્ષીઓ, પ્રાણી અને પોતાનું શરીર અને કેટલીક વાનગીઓ બનાવવાનું પણ વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે બૌદ્ધિક કૌશલ્યોને મજબૂત બનાવે છે. આનાથી, બાળકોને નવી સંકલ્પનાઓ (પ્યાલો) પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ થશે. આ એકમમાં અમે રમત પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવાના સિદ્ધાંતોનું પણ વર્ણન કર્યું છે. આ સિદ્ધાંતો આ વિભાગ તેમજ તેની આગળના વિભાગની બધી જ પ્રવૃત્તિઓને લાગુ પડે છે.

ત્રીજો એકમ પણ બૌદ્ધિક વિકાસ વધારતી રમત પ્રવૃત્તિઓ વર્ણવે છે. સામ્યતા, વર્ગીકરણ, કમબદ્ધ કરવું, સામાન્ય સંબંધ શોધવા અને તર્કશક્તિ મજબૂત કરવાની સાથે સાથે આ પ્રવૃત્તિઓ અંક, રંગ, આકાર, કદ અને સમય જેવી સંકલ્પનાઓ (પ્યાલો) વિકસાવવામાં મદદ કરશે. આ એકમમાં બાળકની સાર-સંભાળ લેનાર વ્યક્તિ બૌદ્ધિક વિકાસ માટે વાતાવરણને સહાયક કેવી રીતે બનાવી શકે તે અંગે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ વિભાગનો છેલ્લો એકમ ભાષાકીય વિકાસ માટેની રમત પ્રવૃત્તિઓને કેન્દ્રિત કરે છે. રમત પ્રવૃત્તિઓમાં વાણી વિકાસની સાથે પૂર્વ-વાંચન અને પૂર્વ-લેખન કૌશલ્યોનો વિકાસ કરવામાં મદદ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ પણ સામેલ છે. ગીતો અને બાળકાવ્યો (ગીતો), વાર્તાઓ, ઉપાણાઓ અને સચિત્ર વાર્તા વાંચવી જેવી પ્રવૃત્તિઓથી તમને પરિચિત કરાવવામાં આવશે. શ્રવણ સંબંધી ભેદ સમજવા, જોવામાં (દૃષ્ટિ) ભેદ સમજવા અને આંખ-હાથના સમન્વયને મજબૂત કરતી પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જે બાળકોનો ભાષા તેમજ વાણી વિકાસ નિયત સમય કરતાં મોડો થાય છે તેવા બાળકોને સંભાળકર્તા કઈ રીતે મદદ કરી શકે તે અંગે ટૂંકમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

અહીં ફરીથી એ ભાર આપવો અગત્યનો છે જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે દરેક રમત પ્રવૃત્તિ ખાસ કરીને કોઈ એક ક્ષેત્રના વિકાસને વધારે છે તો એનો એ અર્થ નથી કે રમત પ્રવૃત્તિનું વિકાસના અન્ય ક્ષેત્રોમાં કોઈ યોગદાન નથી. દા.ત. બહાર રમાતી રમતો જેવી કે - સાયકલ ચલાવવી કે રેતીમાં રમવું એ મુખ્યત્વે શારીરિક અને ચેષ્ટાત્મક વિકાસને વધારે છે, આ રમતો દરમિયાન બાળકો સાથ-સહકાર અને એકબીજા જોડે રમવાનું પણ શીખશે. ઉદાહરણ રૂપે રેતીમાં રમવું, કાલ્પનિક જગતની પરીઓ, રાજાઓ અને રાણીઓ અને મહેલ તથા ઘરો બાંધવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ તરફ દોરી જાય જેનાથી કલ્પનાશક્તિ અને સર્જનાત્મક શક્તિનો વિકાસ થઈ શકે. રમત દરમિયાન બાળકો એકબીજા જોડે વાતચીત કરે છે, તેના દ્વારા તેઓ વાતચીતના કૌશલ્યનો મહાવરો કરે છે. આવી જ રીતે, સચિત્ર ચોપડીઓ માત્ર શબ્દભંડોળ નથી વધારતી પણ બાળકોને નવા પ્યાલો (સંકલ્પનાઓ)થી પરિચિત કરાવે છે. આથી આ વિભાગમાં અને આગલા વિભાગમાં જ્યારે અમે એવું કહ્યું કે કોઈ એક રમત પ્રવૃત્તિ કોઈ એક ક્ષેત્રનો વિકાસ વધારે છે, તેનું કારણ એ છે કે પ્રવૃત્તિઓનું જે તે ક્ષેત્રના વિકાસમાં મુખ્ય યોગદાન રહે છે. તેમ છતાં, તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે તે અમુક હદ સુધી અન્ય ક્ષેત્રોના વિકાસને પણ વધારે છે. જ્યારે પણ તમે કોઈ એક રમત પ્રવૃત્તિ વિષે વાંચો તો, તેનાથી જુદી જુદી ક્ષમતાઓ અને કૌશલ્યો જેનો વિકાસ થાય છે, તેની યાદી બનાવો.

અત્યાર સુધીના ચાર વિભાગોમાં અમે બાળકોની સંભાળ લેનાર વ્યક્તિને સાર-સંભાળ લેનાર તરીકે જોયો છે. આ વિભાગમાં બીજા શબ્દોનો પણ ઉપયોગ થયો છે. અમે એજ્યુકેટર (અધ્યાપક), શિક્ષક શાળાપૂર્વ કાર્યકર અને સારસંભાળ લેનાર જેવા શબ્દોનો વૈકલ્પિક ઉપયોગ કર્યો છે.

રૂપરેખા

- 21.1 પ્રસ્તાવના
- 21.2 રમતો - માત્ર સમયનો વ્યય ?
- 21.3 સંભાળકર્તાની ભૂમિકા
  - 21.3.1 સ્થળની વ્યવસ્થા
  - 21.3.2 રમતના સાધનસામગ્રીની વ્યવસ્થા
  - 21.3.3 પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન
- 21.4 સ્થૂળ (મોટા) સ્નાયુઓના વિકાસ માટેની રમતો
- 21.5 સૂક્ષ્મ (નાના) સ્નાયુઓના વિકાસ માટેની રમતો
- 21.6 સારાંશ
- 21.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો

21.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં શારીરિક અને ક્રિયાત્મક કૌશલ્યોને તાલીમ મળે તેવી પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે. આ ક્રિયાઓમાં સૂક્ષ્મ (નાના) તથા સ્થૂળ (મોટા) સ્નાયુઓનો ઉપયોગ અપેક્ષિત છે. જેના પરિણામસ્વરૂપ તેઓ વિકસતી હોય છે. આ એકમમાં પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન બે શીર્ષકો સ્થૂળ સ્નાયુઓ માટેની પ્રવૃત્તિઓ તથા સૂક્ષ્મ (નાના) સ્નાયુઓ માટેની પ્રવૃત્તિઓ હેઠળ કરવામાં આવ્યું છે. તમને યાદ હશે કે આ પ્રવૃત્તિઓ અન્ય ક્ષેત્રોના વિકાસને પણ વધારે છે.

આ એકમની વાંચ્યા પછી :

- શારીરિક તથા ક્રિયાત્મક વિકાસના ક્ષેત્રમાં રમતની ભૂમિકાનું મહત્ત્વ સમજી શકશો.
- શારીરિક તથા ક્રિયાત્મક વિકાસ વધારવા માટે સંભાળકર્તાની ભૂમિકા પર ચર્ચા કરી શકશો.
- શાળાપૂર્વ બાળકો માટેની પ્રવૃત્તિઓ માટે ઓછી કિંમતનાં સાધનોનો ઉપયોગ.
- વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ માટે અંદર તથા બહાર ઉપલબ્ધ જગ્યાનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી શકશો.
- શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટે બહોળી પ્રવૃત્તિઓના ઉદ્દેશથી વિવિધ પ્રકારનાં સાધનોની પસંદગી કરી શકશો, અને
- શાળાપૂર્વનાં બાળકોની ઉંમર અનુસાર વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી તેને અમલમાં લાવી શકશો.

21.2 રમત - 'માત્ર સમયનો વ્યય ?'

ઉછળકૂદ અને કદી ન થાકવું એ આપણ સૌને બાળપણની યાદ દેવડાવે છે. બાળકોની કસરત કરવાની જરૂરિયાતને સંતોષવા સાથેની શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ તેમને આનંદ આપે છે. ઘણા એવું સમજતા હોય છે કે જ્યારે બાળકો રમે છે ત્યારે તેઓ સમય બગાડે છે. આ બાબતમાં તમે પહેલાં પણ ઘણું વાંચી ચૂક્યા છો અને આ મતથી સંપૂર્ણ અસહમત હશો કારણકે રમતથી બાળકો શીખે છે. રમતો વિષે વાંચતા પહેલા ચાલો આપણે આ વિષયને સમજીએ.

ક્રિયાત્મક કૌશલ્યોને શીખવામાં શારીરિક વૃદ્ધિનું ઘણું યોગદાન છે. દા.ત. હાકડાઓની લંબાઈ વધવાથી વધુ હલનચલન શક્ય બને છે, સ્નાયુઓ મજબૂત બને છે અને જ્ઞાનતંત્રની પરિપક્વતાથી સમન્વય સુધરે છે અને પ્રતિક્રિયાઓ ઝડપી બને છે. પરંતુ તમે જાણો છો તેમ આ પરિવર્તનોની સાથે સાથે, બાળકને જો તેની ક્ષમતાઓનો પૂર્ણ વિકાસ કરવો હોય તો તેને મહાવરાની જરૂર છે. કેટલાંક કૌશલ્યો જેવાં કે સાયકલ ચલાવવી, હોડીને હલેસાં મારવાં કે તરવું ત્યારે જ શીખી શકાય કે જ્યારે તેનો મહાવરો કરવાની તક પ્રાપ્ય હોય.

રમતો તથા પ્રવૃત્તિઓ સ્થૂળ (મોટા) અને સૂક્ષ્મ (નાના) હલનચલનના વિકાસને મદદરૂપ થાય છે અને સમતોલન તથા સમન્વય સુધારે છે. આ ઉપરાંત બાળકને શીખવાનું, વંધવાનું અને આત્મનિર્ભર થવાનું તથા સક્ષમ બનવાના અનુભવ પૂરા પાડે છે.

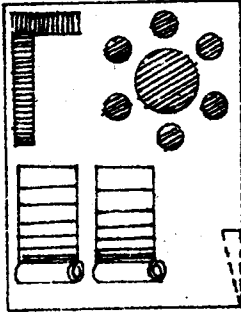
ઊંચાઈ પર સમતોલન જાળવીને ચઢવું કે ઊંચાઈથી કૂદીને બાળક જે સિદ્ધિ, ખુશી અને વિશ્વાસની ભાવના મેળવે છે તે એને અન્ય કોઈ મેળવવા દ્વારા મળી શકતું નથી. આમ, રમતો કે જેમાં શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ જરૂરી છે, તેની નાનાં બાળકો માટે ઘણી અગત્યતા રહેલી છે અને આથી સંભાળકર્તાએ બાળકોને આવા અનુભવો મળી રહે તેનું આયોજન કરવામાં ધ્યાનથી વિચારવું જોઈએ.

21.3 સંભાળકર્તાની ભૂમિકા

વિભાગ - 2 માં તમે વિકાસ વધારવામાં સંભાળકર્તાની ભૂમિકા વિષે વાંચ્યું છે, તમે એ પણ વાંચ્યું કે સારસંભાળ લેનારાના વાંચનનીય કૌશલ્યો અને વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતાઓ બાળકો સાથે આંતરક્રિયા કે વાતચીત કરવામાં તેને ઉપયોગી નીવડે છે. આ ઉપરાંત, આપણે એ પણ જાણવું જોઈએ કે પાલનકર્તાએ શું કરવું જોઈએ એટલે કે બાળકોને તકો મળી રહે અને તેમનો રસ જળવાઈ રહે તે માટે તેણે શું અને કેવી રીતે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ.

તે જ્યારે પ્રવૃત્તિઓની યાદી બનાવે છે ત્યારે ઉપલબ્ધ જગ્યાનો ઉપયોગ કેવી રીતે થશે તેનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. કોઈ એક પ્રવૃત્તિ માટે જરૂરી સાધનો અને રમતસામગ્રી તૈયાર રાખવી જોઈએ. એક ખાસ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે, તેણે અગાઉથી પ્રવૃત્તિઓ વિષે આયોજન કરી રાખવું જોઈએ. જેથી હવે કઈ પ્રવૃત્તિઓ આપવી તે વિચારવામાં બાળકો તેમનો રસ ખોઈ બેસે અને વિચલિત થઈ જાય.

આ એકમમાં તમે સંક્ષિપ્તમાં જોશો કે શારીરિક તેમજ હલનચલનના વિકાસને વધારવા માટે જગ્યાની વ્યવસ્થા, સાધનોનો પ્રબંધ તથા પ્રવૃત્તિઓના આયોજન કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવા જેવા નિયમો શું છે ? વિભાગ - 6 માં ફરીથી જગ્યા તથા સાધનોની વ્યવસ્થા વિષે અલગથી ચર્ચા કરીશું.

21.3.1 જગ્યાની વ્યવસ્થા

રોજિંદા વ્યવહારમાં તમે બાળકોને દરેક જગ્યાએ રમતા જોઈ શકો છો. ગલીઓમાં, આંગણામાં કે ઘરની પાછળની ખુલ્લી જગ્યાઓમાં, ઘરમાં કે વર્ગમાં અને જો તેઓ ભાગ્યશાળી હોય તો રમતના મેદાનમાં. આ બધી જગ્યાઓ હંમેશા બાળકો માટે સુરક્ષિત હોય એવું હોતું નથી. જગ્યા બાળક માટે સુરક્ષિત છે એ નક્કી કરવાની સાથે સંભાળકર્તાએ પ્રાપ્ય જગ્યાનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સંભાળકર્તાએ અંદર તથા બહાર બંને જગ્યા બાબતે વિચાર કરવો પડશે. આપણે પ્રથમ બહારના સ્થળોનું આયોજન કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના મુદ્દા વિષે જાણીએ.

જ્યારે બાળક બાળમંદિરમાં (પ્રાથમિક કેન્દ્રમાં) આવે છે, ત્યારે તેને દોડવા, કૂદવા, ગુલાંટ મારવા અને દડા જોડે રમવા માટે પર્યાપ્ત જગ્યા મળવી જોઈએ. સંભવ છે કે બાળમંદિરમાં બાળકો માટે નાનકડું યોગાન કે મેદાન ઉપલબ્ધ હોય. જો તેમાં કોઈ ખુલ્લી જગ્યા ન હોય તો સંભાળકર્તાએ રમવા માટેની જગ્યાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ક્યારેક તે બાળકોને નજીકના બગીચામાં લઈ જઈ શકે તો ક્યારેક ઉજાણીએ કે ફરવા લઈ જઈ શકે કે જ્યાં તેઓ સ્વતંત્રતાથી (મોકળાશ)થી હરી-ફરી શકે. ક્યારેક વર્ગની અંદરની જગ્યા ખાલી કરી શકાય જમકે પાટલીઓ કે શેતરંજી ખસેડી શકાય જેથી કોઈ નડતર વગર રમી શકે.

બહારની જગ્યા જ્યાં પણ મળે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરતી વખતે સંભાળકર્તાએ આજુબાજુના વાતાવરણને ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જેમકે ભારે વાહનવ્યવહારવાળા રસ્તાઓ, ખુલ્લું સમતલ મેદાન, ટેકરીઓ, ઝાડ, ઝાડી-ઝાંખરા કે વાડ છે કે કેમ. સંભાળકર્તાએ એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે આ બાળકોને કૂદવું, દોડવું, ચઢવું અને ગબડવું ગમતું હોય છે. તેણે એવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ કે જેમાં આ અનુભવો સામેલ થાય. જો શક્ય હોય તો ટેકરીઓ ઊભી કરી શકાય, નાની વાડ લગાડી શકાય અને ઝાડી-ઝાડવાં ઉગાડી શકાય. આ અનુભવ કેવી રીતે આપી શકાય તે હવે પછી વાંચશો.

આ બધાની સાથે સંભાળકર્તાએ પણ જોવું જોઈએ કે કેટલીક એવી જગ્યામાં ઘોંઘાટ વગરની શાંત પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ઢીંગલીઘર અથવા રેતીમાં રમવાનું શક્ય હોય અને ક્યાંક દોડવાનું, કૂદવાનું અને હિંચકા ખાવાનું હોય. જો જગ્યા હોય તો આ બે ક્ષેત્રો અલગ રાખી શકાય. જે બાળકો દોડાદોડી કરે તેઓ શાંત પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યસ્ત બાળકોને ખલેલ પહોંચાડી શકે, કે શાંત બાળકો દોડાદોડી કરનાર વચ્ચે આવે. બીજો રસ્તો એ છે કે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ જુદા જુદા સમય દરમ્યાન કરી શકાય.

જો બહારની ખુલ્લી જગ્યામાંથી થોડોક ભાગ ઢાંકી દેવાય અને બાકીનો ભાગ ખુલ્લો હોય તો બાળકો બધી જ ઋતુઓમાં બહાર રમી શકે. ઝાડ વાવીને અને લાકડા કે લોખંડના માંડવા પર વેલ-વેલો ચઢાવીને છાયાદાર જગ્યા બનાવી શકાય. જે કોઈ ઉપલબ્ધ સાધનો હોય તેનું છાપરું બનાવી શકાય. આવી જગ્યાઓનો ઉપયોગ બાળકો ઢીંગલીઘર જેવી રમતો માટે કરી શકે.

જો લોન (ધાસવાળું મેદાન) કે રેતી પાથરેલી જગ્યા હોય તો બાળકો મુક્તપણે ફૂદાફૂદ, ખોદવાનું કે ગબડવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે. હિંચકા આગળની જગ્યા પથરાણ કે સખત ન હોવી જોઈએ કે જેથી બાળક પરે તો ઈજા ન થાય. પાકી કે સખત સપાટી સાયકલ ચલાવવા કે આયોજિત રમતો રમવા માટે સારી રહે છે. યાદ રાખવા જેવી અગત્યની વાત એ છે કે જ્યારે બાળકો ભારે ધાંધલ-ધમાલવાળી પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યસ્ત હોય ત્યારે તેઓ પડવાના અને ગબડવાના અકસ્માત થઈ શકે. આથી પ્રાથમિક સારવાર દરેક સમયે ઉપલબ્ધ હોવી અનિવાર્ય છે. આ સાથે રમત સુરક્ષિત રમાય તે માટે સંભાળકર્તાએ નીચેના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ :

- ઈંટો, ચણતર કે સિમેન્ટથી બહારની ખુલ્લી જગ્યાને વધારે પડતી રોકી ન લેવી. નાના બાળકો માટે થોડીક જગ્યા સુરક્ષિત રાખવી.
- બાળકોને ટ્રાફિક તથા અન્ય જોખમથી બચાવવા રમતના મેદાનની ચારે બાજુ વાડ હોવી જોઈએ.
- જગ્યાને સાધનો દ્વારા વધુ ગીચ ન કરવી. આવું કરવાથી જગ્યા રોકાશે અને અકસ્માત સર્જશે.
- જો જગ્યા સીમિત હોય તો, સમયની એવી રીતે ગોઠવણી કરવી કે જેથી બાળકો વારાફરતી બહાર જાય અને રમતના સ્થળમાં ભીડ ન જામે.
- જગ્યા તથા સાધનોની જાળવણી કરો. કચરો-ભંગાર કે તૂટેલાં સાધનો અકસ્માત સર્જી શકે છે. વાડ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જો તૂટેલી વાડનું સમારકામ તાત્કાલિક ન કરાવો તો બાળકો આવી નાની જગ્યામાંથી બહાર નીકળી શકે છે.

ચાલો, હવે આપણે અંદરની જગ્યા પર ધ્યાન કરીએ. જે ઓરડામાં આપણે બેસીએ તેને આરામદાયક અને ઉપયોગમાં આવે તેવો બનાવીએ છીએ. ઘરે તમે તમારાં પુસ્તકો માટે, તમારા જોડાં માટે, તમારા કાંસકા માટે ચોક્કસ જગ્યા રાખી જ હશે. એવી જ રીતે, એ અગત્યનું છે કે બાળકોની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લેવી અને તેમના હેતુઓ માટે યોગ્ય રીતે જગ્યાનું આયોજન કરવું.

એ ઉત્તમ છે કે બધી જ સાધન-સામગ્રી રાખવા માટે પૂરતી જગ્યા હોય કે જ્યાં બાળકો પહોંચી શકે. આ રીતે બાળકો વસ્તુઓ લેશે અને તેનો ઉપયોગ કરી શકશે. જ્યારે વસ્તુઓ બાળકો સુધી પહોંચી શકશે, તો સંભાળકર્તા એકી સાથે નાના નાના જૂથોમાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકશે. આ ત્યારે જ શક્ય બને કે જો ઓરડો મોટો હોય. જ્યારે જગ્યા ઓછી હોય કે સાંકડી હોય ત્યારે સંભાળકર્તાએ સાધનો દૂર મૂકવા માટે વધુ ખાનાં કે બાંકડાની જરૂર પડશે અને આ ખાનાંઓ કે બાંકડાને બાળકો પહોંચી ન શકે તેવાં થશે. જો કે, એક જાગૃત અને સતર્ક સંભાળકર્તા જગ્યાનો સારો ઉપયોગ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરી શકશે. તે એ જ જગ્યાનો ઉપયોગ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ માટે વારાફરતી ગોઠવી શકે છે.

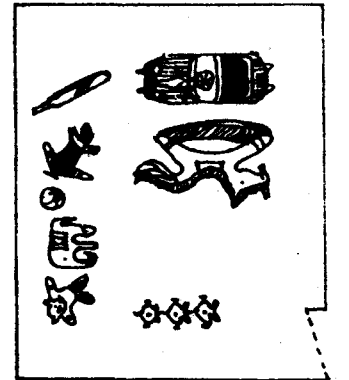
ઓછું ફર્નિચર મદદરૂપ રહે છે. ટેબલ-ખુરશીઓની જરૂર થોડીક જ પ્રવૃત્તિઓમાં પડે છે અને તે ખસેડી પણ શકાય છે, વપરાશ માટેનું ફર્નિચર એવી જાતનું હોવું જોઈએ કે જેના ખૂણા કે કિનાર ધારદાર ન હોય કે જેનાથી બાળકોને ઈજા થાય અને તે ઓછી જગ્યા રોકે તેવું હોવું જોઈએ. શેતરંજી-આસનો, ચટાઈ, નાના અને ઓછી ઊંચાઈવાળા ટેબલ આ કામ માટે શ્રેષ્ઠ છે. તમે વિભાગ - 6 માં જગ્યાની વ્યવસ્થા વિષે વધુ વાંચશો.

21.3.2 રમતનાં સાધનોનું વ્યવસ્થાપન

વિભાગ - 2 માં તમે બાળકો માટેના રમતના સાધનોની પસંદગી કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબતો વિષે વાંચ્યું. વિભાગ - 5 ના એકમો કે જે શાળાપૂર્વના બાળકો માટેની પ્રવૃત્તિઓ સૂચવે છે તે અંગે વાંચ્યું. જેમ આગળ વાંચશો તેમ બાળકો માટેનાં યોગ્ય સાધનો વિષે વધુને વધુ જાણશો. તૈયાર મળીત વસ્તુઓ જેવી કે સીડી, ટ્રાયર, પીપડાઓ, ખોખાઓ અને ડબ્બાઓ ને ઘણી રીતે કામમાં લઈ શકાય છે. આ વસ્તુઓને જુદી જુદી રીતે ભેગા કરી મૂકવાથી મોટા સ્નાયુઓના વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ એવી ધાંધલ-ધમાલવાળી ભારે પ્રવૃત્તિ કરવા માટેની જુદી જુદી તકો ઊભી કરી શકાય છે. સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓના વિકાસ માટે મોતી, નાના પથ્થર, રેતી અને પાણી જેવી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી શકાય. જેમ જેમ તમે સ્યૂળ (મોટા) અને સૂક્ષ્મ (નાના) સ્નાયુઓના વિકાસ સંબંધી પ્રવૃત્તિઓવાળા વિભાગો વાંચશો તેમ તમે આ પ્રવૃત્તિઓમાં વપરાતા સાધન-સામગ્રી વિષે જાણશો.

ક્યા પ્રકારનાં રમતનાં સાધનો આપવાં જોઈએ તે નક્કી કરવામાં સાર-સંભાળ લેનાર ઘણો સમય વીતાવે છે. જે કાંઈ સાધનો ઉપલબ્ધ છે તેની યોગ્ય જાળવણી ઉચિત છે અને એ જોવું જોઈએ કે તે ભાંગેલું-તૂટેલું નથી. આવી વ્યવસ્થા કરવાના ઘણા રસ્તા છે.

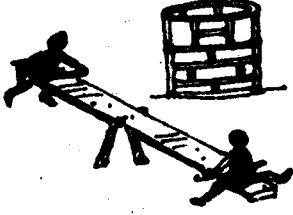
પ્રથમ તો સાધનો રાખવાની જગ્યા નક્કી હોવી જોઈએ. પ્રવૃત્તિ જેવી પૂરી થાય કે તરત જ સાધનો પાછાં મૂકી દઈ શકાય. જો બહાર રહેલી જાય તો તેને નુકસાન પહોંચી શકે છે. પ્રવૃત્તિ સમેટી લેવામાં બાળકો સંભાળકર્તાને હંમેશા મદદ કરવામાં તત્પર રહેશે અને ધીરે ધીરે આ તેમની ટેવ બની જશે.

બીજું, બાળકોને ત અંગ સમજાવવું જોઈએ કે સાધનોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો. દા.ત. ત્રણ પૈડાવાળી સાયકલોને એકબીજા સાથે બંટકારો તો તે વધારે ચાલશે નહિ અને લાકડાના બ્લોક્સ જ્યાં ત્યાં ફેંકવાથી તૂટી જશે. બાળકોના મુડ પ્રમાણે સાંભાળકર્તા પ્રવૃત્તિઓની પસંદગી કરશે તો વધુ સારું રહેશે. જો તેઓ વધારે સક્રિય રહેવા માંગતા હોય તો, તેઓ કાગળમાંથી વિમાન બનાવી ઉડાવી શકે છે અથવા ઘાસ પર ગબડી શકે કે શાળાના ઓરડાની ફરતે દોડી શકે. જો તેઓ ચઢવા માંગતા હોય તો, યોગાનમાં આવેલ ઝાડ પર ચઢી શકે, સીડી કે જંગલ છામ પર ચઢી શકે પરંતુ ઝાંપા કે વાડ પર નહિ.

જ્યારે બાળકને ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુઓના ઉપયોગ વિશે કહેવામાં આવે, તેની સાથે સંભાળકર્તાએ બાળકને સુરક્ષા વિષેના નિયમો વિષે પણ સિંચન કરવું. આ નિયમો બાળકને સુરક્ષિત રાખવામાં મદદરૂપ થશે.

21.3.3 પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન

એકમ-23 માં સંભાળકર્તાએ કોઈપણ પ્રવૃત્તિ બાળકોને આપતા પહેલા કેવી રીતે તેનું આયોજન કરવું જોઈએ તે અંગે તમે વાંચશો. પ્રવૃત્તિ આયોજિત કરતા સમયે તેના હેતુ વિષે નિશ્ચિત રહેવું, તેના લક્ષ અને ઉદ્દેશ નક્કી કરવા. આયોજનનું એક મહત્વનું અંગ છે કારણ કે તે કેન્દ્ર (શાળા)ની પ્રવૃત્તિઓને દિશા આપે છે. કેન્દ્રની કોઈપણ પ્રવૃત્તિના આયોજન માટે આ જરૂરી છે.

સંભાળકર્તા કોઈ એક ઉદ્દેશ માટે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરે. દા.ત. શારીરિક કે ક્રિયાત્મક વિકાસ, તો તેને તે માટે સંપન્ન રહેવું પડશે. દરેક પ્રવૃત્તિ તેના ઉદ્દેશ પ્રમાણે છે તેના માટે તેણે દૃઢ રહેવું પડશે. સાથે સાથે, તેણે એ બાબતમાં પણ ચોક્કસ હોવું જોઈએ કે પસંદ કરેલ પ્રવૃત્તિઓ બાળકોની ઉંમર અને રુચિને અનુરૂપ છે. આ પ્રવૃત્તિ માટે ક્યા ક્યા સાધનોની જરૂર પડશે તેની માહિતી હોવી જોઈએ અને જે સાધનો સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ હોય તેનો ઉપયોગ તેણે કરવો જોઈએ.

જ્યારે પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યારે એક પ્રશ્ન મગજમાં ઊભો થાય છે કે “કોઈએક પ્રવૃત્તિમાં કોઈએક બાળકને કેટલી સ્વતંત્રતા (છૂટ) આપવી જોઈએ?”

તમે જાણો છો કે શીખવા માટે એવો કોઈ એક ઉપાય નથી કે જે શ્રેષ્ઠ અથવા સાચો હોય. કેટલાંક બાળકો અનુભવથી શીખતાં હોય છે તો કેટલાંક નિરીક્ષણ દ્વારા. જેનાથી તેમની જરૂરિયાતો પૂરી થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ પસંદ કરવાની તક આપવી જોઈએ. પોતાની મરજીને કારણે બાળકોમાં આત્મનિર્ભરતા અને નિર્ણયો લેવાની શક્તિ વિકસે છે. તેમ છતાં, આપણે એ જોવું જોઈએ કે સંભાળકર્તા આસપાસમાં જ હોય. તેણે ત્યાં હાજર રહી બાળકને પોતાની મરજી પ્રમાણે નક્કી કરવામાં મદદ કરવી પડે. બાળકો નક્કી કરી લે પછી પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન માર્ગદર્શન આપવું પડે.

સંભાળકર્તાનું મુખ્ય લક્ષ એ હોવું જોઈએ કે રમતમાં બાળકોની સ્વયંસ્ફૂરણા લુપ્ત ન થાય. નહિ તો તેઓની જિજ્ઞાસા ઓછી થશે અને તેનાંથી શીખવાનું ધીમું પડશે. એનો અર્થ એ નથી કે સંભાળકર્તા બાળકને ક્યારેય તેને શું કરવું જોઈએ તે ન કહે. તેમને આપેલ કાર્ય કેવી રીતે પૂરું કરવું તે અંગે સૂચનો આપવાથી બાળકને લાભ થાય છે. પ્રવૃત્તિઓમાં માર્ગદર્શનથી સંભાળકર્તા બાળકને ભિન્ન ભિન્ન અનુભવોનો અવસર આપી શકે છે નહિ કે માત્ર તેઓની મનપસંદ પ્રવૃત્તિઓનું પુનરાવર્તન.

બાળકોને અપાતી સ્વતંત્રતા અને તેઓની પ્રવૃત્તિઓને સંગઠિત કરી બંને વચ્ચે સમતુલા જાળવવાનું કામ સહેલું નથી. સંભાળકર્તાએ માર્ગદર્શન આપતી વખતે પણ તેઓને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ. પરંતુ તેના માટે કોઈ એક નિયમ નથી. બાળકોનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવું, પ્રવૃત્તિમાં આગળ કરવો અને કંઈક કરવા માટે વિવશ ન કરવું કે જબરદસ્તી ન કરવી એમાં જ સૂઝબુઝ રહેલી છે. બાળક પર પોતાની મરજી (ઈચ્છાઓ) થોપવા કરતાં તેને પોતાની રીતે કરવા દેવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. તમે એકમ-11 ને યાદ કરો, જેમાં તમે સંભાળકર્તામાં હોવા જોઈતા જરૂરી ગુણો (લાક્ષણિકતાઓ) વિષે વાંચ્યું હતું. તમને તે લક્ષણો યાદ છે? જો તમને યાદ હોય તો નીચેની જગ્યામાં તે લખી શકો છો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

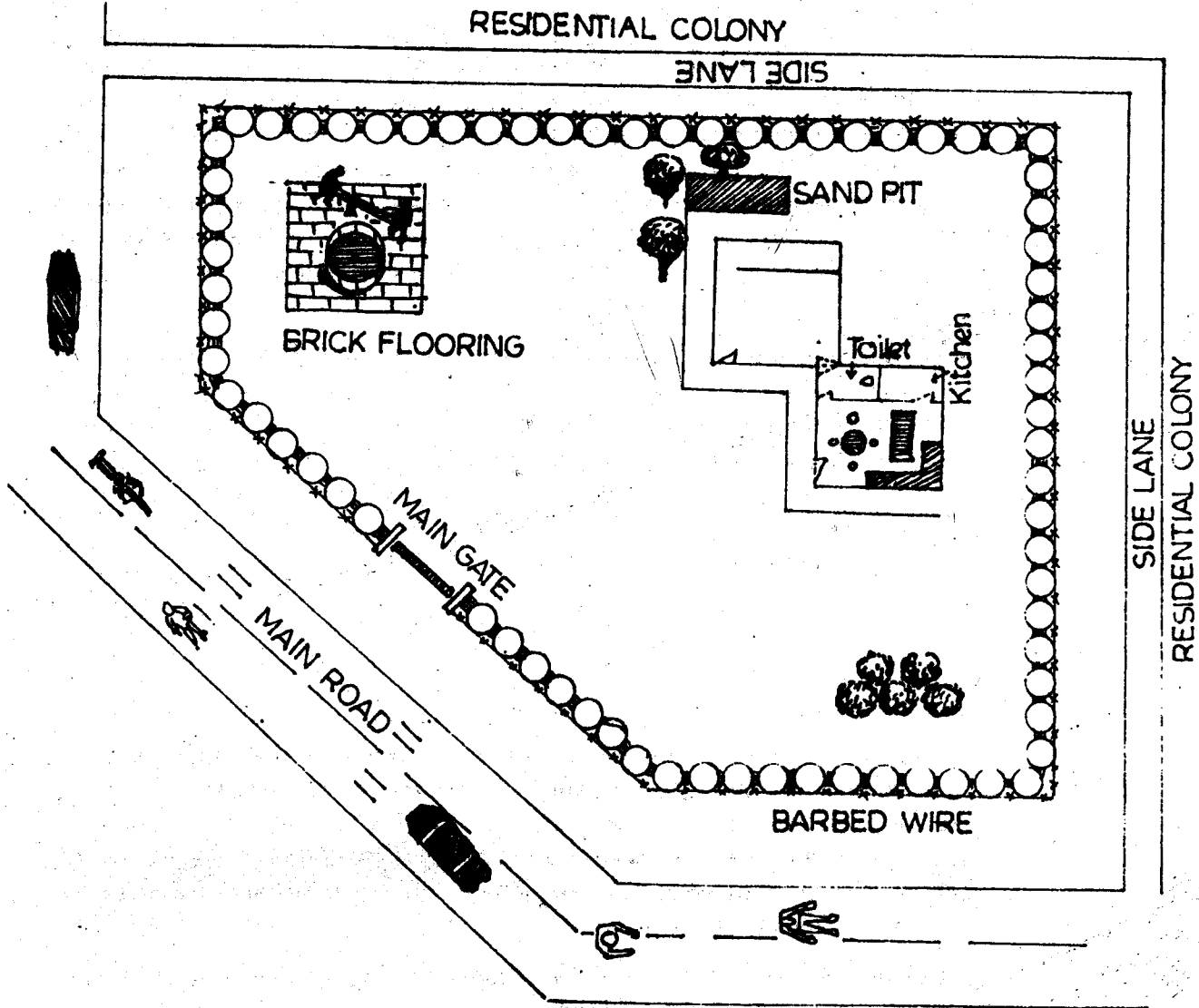
આદર્શ દૃષ્ટિએ સંભાળકર્તા બાળકની ભિન્ન હોવી જોઈએ. તે જેટલી વધારે અનૌપચારિક હશે તેટલું બાળકો સાથે સારું કામ કરી શકશે. આથી બાળકો ગભરાશે નહિ. પ્રવૃત્તિમાં વિવિધતા કે ફેરફાર કરવાના બાળકોના વિચારને આવકારવો જોઈએ. તેઓએ અગાઉ જે પ્રવૃત્તિઓ કરી હોય તે જ પ્રવૃત્તિ કરવા માંગે, કારણકે

બાળકોને પરિચિત પ્રવૃત્તિઓ અને પુનરાવર્તન ગમતું હોય છે. અમુક અંતરે તેમને એવું કરવા દેવું જોઈએ. શારીરિક અને ક્રિયાત્મક વિકાસ માટે હલનચલનને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. ખરેખર તો પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન બાળકોની સક્રિય ભૂમિકાને મહત્વ આપવું જોઈએ. સ્પર્શનીય અનુભવો જેવા કે, રમતની સાધન-સામગ્રી ઉપાડવી, પકડવી અને સ્પર્શ કરવા માટે પૂરતા અવસરો આપી પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. અગત્યની યાદ રાખવા જેવી વાત એ છે કે પ્રવૃત્તિની જેમ જ શાંતિ અને આરામ પણ મહત્વના છે. સંભાળકર્તાએ બાળકોના ક્રિયાત્મક વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આ વાતને ભૂલવી જોઈએ નહિ. બાળકો થાકી જાય એટલી હદ સુધી દબાણ કરવું જોઈએ નહિ. બાળકોની કહેવાની રાહ જોયા વગર બાળકો થાકી ગયા છે તેની નોંધ લેવામાં સજાગ રહેવું જોઈએ. બાળકો જ્યારે કોઈપણ પ્રવૃત્તિમાં વ્યસ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તેઓ થાકી ગયા છે તેનું ભાન તેઓને રહેતું નથી.

ફૂંડવું, દોડવું, છલાંગ મારવી પદ્ધતિઓ પછી શાંત અને બેસીને કરવાની પ્રવૃત્તિઓ હોવી જોઈએ. છેલ્લે બાળકની રમત સંચાલન સમયે સુરક્ષા અગત્યની છે. બહારની પ્રવૃત્તિ માટે આ બમણું અગત્યનું બને છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 1

- (1) નીચે એક કેન્દ્રનો નકશો બતાવ્યો છે જેમાં બહારની અને અંદરની (વર્ગની) જગ્યા આવેલી છે. જો તમારે આ કેન્દ્રમાં બાળકો માટે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું હોય તો ધ્યાનથી જુઓ અને તેમાં તમે કયા ફેરફાર કરવાનું સૂચવશો. સુરક્ષિત જગ્યા પસંદ કરવાના અગાઉ આપેલ મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખશો.

21.4 મોટા (સ્થૂળ) સ્નાયુઓ માટેની પ્રવૃત્તિઓ

આ વિભાગ બાળકોના સ્થૂળ (મોટા) ક્રિયાત્મક કૌશલ્યોના વિકાસને વધારવા માટે આયોજિત કરી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા તથા વિસ્તૃત જાણકારી આપશે. અમને વિશ્વાસ છે કે આમાંની ઘણી રમતો તમે તમારા બાળપણમાં રમ્યા હશે અને હજી પણ બાળકો સાથે રમતી વખતે તેમાં જોડાયા હશો. અહીં વર્ણવવામાં આવેલી પ્રવૃત્તિઓ ફક્ત માર્ગદર્શન માટે જ છે. તમે તમારી સર્જનાત્મકતા અને કલ્પના વડે તેમાં વિવિધતા લાવી શકો છો. બાળકો પોતે પ્રવૃત્તિઓની પસંદગી બાબતમાં તમારું માર્ગદર્શન કરશે.

તમે જોશો કે બાળકો કોઈ રમતને રમવા માટે નવા વિચારો લઈ આવશે. જ્યારે તમે બાળકો માટે આ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરો ત્યારે એ વાતનું ધ્યાન રહે કે તે પ્રવૃત્તિઓ મોટા (સ્થૂળ) સ્નાયુઓના વિકાસ માટેની હોય અને તેમાં ખૂબ શારીરિક હલનચલન સમાયેલું હોય. આ કારણસર તમારે મોટાભાગની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન બહારની જગ્યામાં કરવું પડશે. અમુક રમતોમાં તેમને અંદરની જગ્યા માટે ઉચિત બનાવવા થોડાક ફેરફાર કરી શકશો.

અહીં ઉલ્લેખ કરાયેલી પ્રવૃત્તિઓ માટે સીધી-સાદી સાધન-સામગ્રીની જરૂર પડશે જેમ કે દડા, જુનાં ટાપર, લાકડાનાં પાટિયાં, ઈંટો, દોરડાં જે આ સાધનો ઉપલબ્ધ ન હોય તો તેના બદલામાં બીજાં સહેલાઈથી મળી શકે તેવાં સ્થાનિક સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકો છો. આ સાધનોના બદલે તમારી આસપાસનાં (વાતાવરણ) બીજાં સાધનો વિષે તમે વિચારી શકો છો? જો તમે બાળકોને રમતાં જોશો તો બાળકો તેમની આસપાસની વસ્તુઓ સાથે કેવા સ્વયંસ્ફુરિત રમે છે તેનાથી પણ તમને કંઈક વિચાર આવશે. બાળકોને ગમતી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરી શકો છો. જો કે, એવું નથી કે વસ્તુઓથી જ પ્રવૃત્તિ સારી બને. જેમ જેમ તમે આ એકમ વાંચશો તમને ખ્યાલ આવશે કે ઘણી રમતો માટે વધારે સાધનોની આવશ્યકતા રહેતી નથી, પણ રમતોને રસપૂર્ણ બનાવવું તે સંભાળકર્તાની ચતુરાઈ પર આધારિત છે.

સ્થૂળ (મોટા) સ્નાયુઓના વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવા માટેની પ્રવૃત્તિઓની ચર્ચા કરતાં પહેલાં એ યાદ કરવું અગત્યનું છે કે આપણે કયા કૌશલ્યનો વિકાસ કરવા માંગીએ છીએ. વિભાગ - 4 માં આપેલ શાળાપૂર્વના બાળકો માટેના સ્થૂળ (મોટા સ્નાયુઓ) ક્રિયાત્મક વિકાસનાં કૌશલ્ય યાદ કરી નીચે આપેલ જગ્યામાં લખી શકો? પછીના ફકરામાં જણાવેલ કૌશલ્યો સાથે તમે બનાવેલ યાદીને સરખાવો.

શાળાપૂર્વના વર્ષોમાં બાળકોને તેમના ગતિ-હલનચલન સંબંધી કૌશલ્યોનો મહાવરો કરવાનું ગમે છે અને તેમાં બંધબેસે છે. તેમને દોડવું, કૂદવું, ચઢવું અને રમતુલા જાળવવાનું ગમે છે. તેઓ ફેંકવું, પકડવું, ધકેલવું અને ખેંચવું જેવા પ્રયોગો પણ કરે છે. બાળકો પોતાની કમલાઓ વિષે શીખે તેમના પગના હલનચલન પર કાબુ મેળવવાના ભેદને સમજે અને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આંખ-હાથનું સમન્વય વધે તેમાં તમે મદદ કરી શકો છો. શાળાપૂર્વનાં બાળકો અહીં આપેલ રમતોનો આનંદ લેશે, પણ જો કોઈ બાળક કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતાં ડરતો હોય તો તેના પર બળજબરી ન કરવી.

શાળાપૂર્વનાં બાળકો આનંદ માટે દોડતાં હોય છે, જે પ્રવૃત્તિઓમાં દોડવું, કૂદવું અને ચઢવું પડે તેમાં તેઓ સ્વયંસ્ફુરિત વ્યસ્ત રહે છે. તેમનો આનંદ દેખાઈ આવે છે જ્યારે તેઓ ઓરડાના એક છેડેથી બીજા છેડે દોડે છે, દાદરા પરથી કૂદે છે કે એકીસાથે બે પગથિયાં ચઢે છે. આવી તકો પૂરી પાડતી રમતો આયોજિત કરવાથી તેમની હલનચલનની જરૂરિયાત સંતોષાય છે. તમે આવી ઘણી રમતોનું આયોજન કરી શકો કે જેમાં બાળકોને વિવિધ જાતની હલનચલનનું સંયોજન કરવાની જરૂર રહે. જ્યારે શાળાપૂર્વના વર્ષના બાળકો એકબીજા

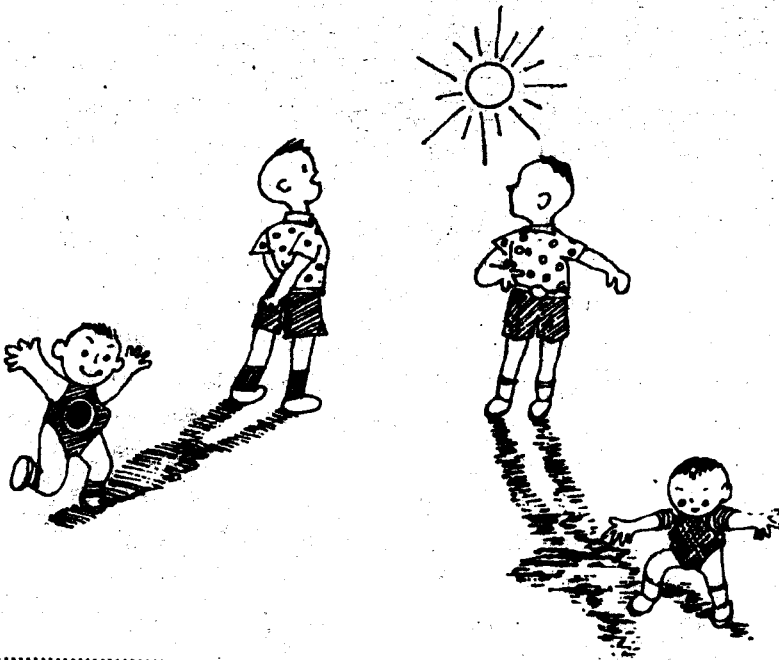
પાછળ પડે છે કે એકબીજા સાથે આમતેમ દોડે છે ત્યારે તેઓ એકબીજા સાથે દોડમાં હરિકાઈ કરતા નથી પણ માત્ર શારીરિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી આનંદ મેળવવા કરતા હોય છે. તેમનું લક્ષ હારજીતનો, પહેલો કે બીજા રહેવાનું હોતું નથી. જો તમે કોઈ દોડ-સ્પર્ધા કે જૂથ રમતનું આયોજન કરતા હોવ તો, એ વાત યાદ રાખજો કે ઈનામો માત્ર થોડાંક બાળકોને અપાય નહિ. એવું કરવું સારું રહેશે કે ભાગ લેનાર બધાં બાળકોને ઈનામ આપવામાં આવે પછી ભલેને તે એક ચોકલેટ કે ફુગ્ગો હોય. આ ઉંમરે સ્પર્ધા આવશ્યક નથી.

નિયમો આધારિત રમતો જેવી કે સીધી લીટી-લાઈનમાં દોડી અને બીજા છેડે જાડને અડવું તે શાળાપૂર્વના વર્ષોના પાછલા ભાગમાં સંભવિત છે. ત્રણ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકો હજુ એકલા રમવાનું પસંદ કરે છે. જ્યારે ચારથી પાંચ વર્ષનાં હોય છે ત્યારે તેઓ દોડપકડ જેવી રમતોમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કરે છે. આ પકડદોડ સાંકળ સાતતાળી જેવી રમત બને છે, જ્યારે જે પકડાઈ જાય છે તે પકડનારનો હાથ પકડી બીજાની પાછળ દોડે છે અને તેઓને પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેમ જેમ બાળકો પકડાતાં જાય છે, સાંકળ મોટી થતી જાય છે.

શાળાપૂર્વનાં મોટાં બાળકો 'કેપ્ટન (નેતા)ને અનુસરો' જેવી રમતો પણ રમે છે, જેમાં એક બાળકને કેપ્ટન બનાવવામાં આવે છે અને બીજાં બાળકો કેપ્ટનની ક્રિયાઓને અનુસરે છે. કેપ્ટન તાળી પાડે તો બીજાં બાળકો પણ તેવું કરે. જ્યારે કેપ્ટન દોડે, કૂદે કે બેસે, જૂથનાં બાળકો તેને અનુસરે.

સંતાકૂકડી : આ રમતમાં બધાં જ બાળકો સંતાઈ જાય છે અને એક બાળકનું કામ તેમને શોધવાનું હોય છે. જે બાળક પહેલાં પકડાઈ જાય છે તેને પછીના વારામાં બધાને શોધવાનું હોય છે. તમે પણ આવી ઘણી રમતો બાળક હશે ત્યારે રમ્યા હશે. તેમને યાદ કરી નીચે આપેલ જગ્યામાં તેમની યાદી બનાવી શકો ?

જ્યારે તમે આ પ્રકારની રમતો માટે બાળકોને બોલાવો છો ત્યારે એક વાતનો ખ્યાલ રહે કે જે બાળક બીજા બાળકોને શોધે અથવા પકડે છે તેને એકલા અલગ અને બાકીના બીજા જૂથમાં રમવું પડે. કેટલાંક બાળકોને આવી ભૂમિકા ભજવવાનું ગમતું હોતું નથી. આવા સમયે રમતી વખતે બાળકોને વિશેષ મદદ અને પ્રોત્સાહનની જરૂર પડે છે. તમને નિયમોમાં સહેજ ફેરફાર કરવાની, રમતને વચ્ચેથી રોકવાની જરૂર પડે અથવા જે બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ ઓછો હોય તેને જીતવાની તક આપવી પડે. જો રમત બહુ લાંબી ચાલશે, તો બાળકો રસ ગુમાવે. રમત હળવાશભરી કરો - તે સ્પર્ધાત્મક હોવા કરતાં આનંદમય હોવી જોઈએ. કેટલાંક બાળકો જૂથમાં રમાતી રમતોનો આનંદ મેળવે છે, પણ બીજાઓ માટે તજાવપૂર્ણ બને. આવી રમતોમાં ભાગ લેવા માટે બાળકોને દબાણ કરવું નહિ. જ્યારે તેઓ ભાગ લેતા થાય, તો તેઓને નિયમોનું પાલન કરવા, સૂચનાઓ સાંભળવા અને ટીમના સભ્યોને (સાથી મિત્રોને) સહયોગ આપવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

રમતાં રમતાં બાળકોને જમીન પર ગુલાંટ મારવી અને ગબડવાનું ગમે છે, તમે બાળકોને કોઈ જોડકશું (બાળકાવ્ય) ગાતી વખતે એકશન કરતા જોયા છે? “અમે ફેરફારડી રમતાં” તાં રમતાં રમતાં પડી જવાની કેવી મજા !” છેલ્લી કડી ગાતાં ગાતાં બાળકો ખરેખર પડી જાય છે અને પછી હસે છે. તમે આવી તકો બાળકોને આપી શકો. આનાથી તેઓને પોતાના શરીર પ્રત્યેની જાગૃતતા વધે છે અને સ્થૂળ (મોટા) સ્નાયુઓનો કાબુ વધે છે. તમે બાળકોને જમીન પર ચત્તા સૂઈ જઈ આળોટતા આળોટતા (ગબડતા) દોરેલી લાઈન સુધી જવાનું કહી શકો. શરૂઆતમાં તેમને વધારે દૂર સુધી જવાનું ન કહો, કારણકે તેનાથી તેમને ચક્કર આવે. સંગીત સાથે નાચવાથી મોટા સ્નાયુઓનાં કૌશલ્યો વિકસાવવાની જુદી જ તકો પૂરી પડાય છે. તમે જાણો છો કે જન્મથી જ બાળકોમાં પોતાના શરીરને લય સાથે ડોલાવવાનું વલણ હોય છે. ત્રણ વર્ષે, બાળકો સૂચનાઓને અનુસરી શકે છે અને આવી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકે છે. જોડકાં (બાળકાવ્યો) અને ગીતો કે જેમાં બાળકોને નાચવાની, હલવાની અને કૂદવાની જરૂર પડે છે, તેમાં તેઓને મજા પડે છે. જેમ જેમ તેઓ લય પ્રમાણે હલે છે તેમ તેમ પોતાના શરીર પરનો કાબુ વધારે છે.

પડછાયાથી બાળકોને મસ્તી સૂઝે છે અને તેનાથી રમવાનું ગમે છે. જેવું એક બાળક દોડે, બીજાને તેના પડછાયા પાછળ દોડવાનું અને તેના પર ચઢવાનું કહો. પોતાના જ પડછાયા ઉપર ચઢવું એ પણ એક મજા છે. પડછાયાનો પીછો કરવાનું વધારે ઉત્તેજક બને છે જ્યારે પોતાના જ પડછાયા પર એક પગથી ચઢવાનું (કૂદવાનું) હોય કે બંને પગથી. પરંતુ જ્યારે સીધો સૂર્યપ્રકાશ ન આવતો હોય ત્યારે આ રમત કેવી રીતે રમશો? તેના વિકલ્પ રૂપે, તમે નીચેની રમત રમાડવાનો પ્રયત્ન કરી શકો કે જેનાથી બાળકોને મજા આવશે.

રૂમાલનો થોડોક ભાગ બહાર લટકતો રહે તે રીતે દરેક બાળકના પ્લીસામાં એક રૂમાલ મૂકો. પછી પોતાના રૂમાલનો બચાવ કરતાં બાળકો દોડશે અને એકબીજા પાછળ ભાગશે અને બીજાનો રૂમાલ ખેંચી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરશે.

આપણે અત્યાર સુધી એવી રમતોનું વર્ણન કર્યું કે જેમાં બાળકોને ઝડપથી ચાલવું, દોડવું અને એકબીજાનો પીછો કરવો પડે. જે પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકને ધીમે ચાલવાની જરૂર પડે તેનાથી ગતિ પર કાબુ પામવાને પ્રોત્સાહન મળે છે. આ કૌશલ્ય શાળાપૂર્વનાં બાળકો હજુ શીખતાં જ હોય છે. તેમના પગના પંજા વડે બિલાડીની જેમ ચાલવું કે કાચબાની જેમ ધીરે ધીરે ઘૂંટણીએ ખસવામાં તેઓને મજા પડે છે. આગળ દર્શાવેલ પ્રવૃત્તિઓ પણ ગતિ પર કાબુ મેળવવામાં મદદ કરશે. પગના કોઈ ચોક્કસ ભાગ ઉપર ચાલવું જેમ કે એડી કે પંજા - પંજાની આંગળીઓ પર ચાલવું, ધીમેથી કે અવાજ કરીને, નાના ડગ વડે કે મોટા ડગ ભરીને, ઝડપથી કે ધીરેથી, પાણીમાંથી, રેતી કે કાંટા પર ચાલવાની કલ્પના કરીને. આ એકશનોને રમતમાં પણ બદલી શકાય. બાળકોને ગોળાકારે ઊભા રહેવાનું કહો. તમે તેની વચ્ચે ઊભા રહો અને તેઓને તમારી માફક બિલાડીની જેમ, હાથી, કાગડો, ગાડી કે હાથીની જેમ ચાલવાનું કહો. કેટલીક વાર તેઓને ધીરે ચાલવું પડશે અને કેટલીક વાર ઝડપથી. તમે જે કરવાનું કહ્યું છે તેના પર આધાર રાખે છે.

તેઓને ધીમે ધીમે ચાલવાનું શીખવામાં મદદ કરવા આ મુજબની બીજી પ્રવૃત્તિનો પ્રયત્ન કરો. 30 x 20 સે.મી. ના જાડા પ્લાસ્ટિકના બે ટુકડા દરેક બાળકને આપો. તમે પ્લાસ્ટિકની થેલીઓમાંથી આવું પ્લાસ્ટિક કાપી શકો છો. જેવું તેઓ ચાલવાનું શરૂ કરશે પોતાની આગળ એક ટુકડો મૂકશે, તેના પર ઊભા રહેશે, બીજો પ્લાસ્ટિક તેમની આગળ મૂકી અને તેના પર ઊભા રહેશે. પછી પહેલો ટુકડો ઉપાડી પોતાની આગળ મૂકશે અને તેની પર ઊભા રહેશે. આ રીતે તેઓ આગળ વધી સમાપ્તિની રેખા સુધી જશે.

આગલી પ્રવૃત્તિ આશરે પાંચ થી છ વર્ષના બાળકો માટે જ શક્ય છે. એક હરોળમાં ઊભા રાખો અને શક્ય હોય તેટલું ધીરેથી અંત સુધી ચાલવાનું કહો. દરેકને વચ્ચે ઊભા રહ્યા વગર ખૂબ જ ધીરે-ધીરે ચાલવાનું છે અને અંત સુધી છેલ્લે પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આ એક અઘરી પ્રવૃત્તિ છે કારણ કે બાળકો આ ઉંમરે હજુ પોતાની ગતિ પર કાબુ મેળવવાનું શીખતાં હોય છે. ઘણા બધા પ્રયત્નો પછી જ તેઓ આ કૌશલ્યમાં નિપુણ બનશે.

જ્યારે બાળકો દોડતાં હોય ત્યારે વચ્ચે (રસ્તામાં) અવરોધો રાખવાથી પ્રવૃત્તિમાં વિવિધતા આવે છે. બાળકોની ઉંમર પ્રમાણે અવરોધો રાખવાનું આયોજન કરી શકો. નાનાં બાળકો માટે ઈંટોની હરોળ, દોરડું કે લાંબી લાકડીનો અવરોધ તરીકે ઉપયોગ કરી શકો. મોટાં બાળકો માટે થોડીક ઊંચાઈવાળા અવરોધોનો ઉપયોગ કરી શકો. ટબનો ઉપયોગ તેમાં કૂદવા માટે, બે ઝાડ વચ્ચે દોરડું બાંધી નીચેની ઘૂંટણીએ પસાર થવું. લાકડીઓ અને પથ્થર સમાંતરે ગોઠવી એક નદી જેવું બનાવી જાણે કે તેમાં તરતા હોય. શરૂઆતમાં, થોડીક વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ બધું ધીરે ધીરે સામેલ કરવું જોઈએ. જ્યારે બાળકો આ અવરોધોથી ટેવાઈ જશે પછી તેને બદલી શકાય કે વધુ વસ્તુઓ ઉમેરી શકાય. આનાથી રમતને રસપ્રદ બનાવવામાં મદદ થશે. એક કાલ્પનિક જંગલ બનાવવાનું કે જેમાં વિવિધ અવરોધો પાર કરવાના હોય અથવા ટેકરીઓની હારમાળા સર્જો કે જેમાંથી બાળકોને દોડીને જવાનું ગમે તેવું બનાવવાનું વિચારી શકો ? જ્યારે તમે આવું વિચારી લો તો પછી અહીં આપેલ જગ્યામાં લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

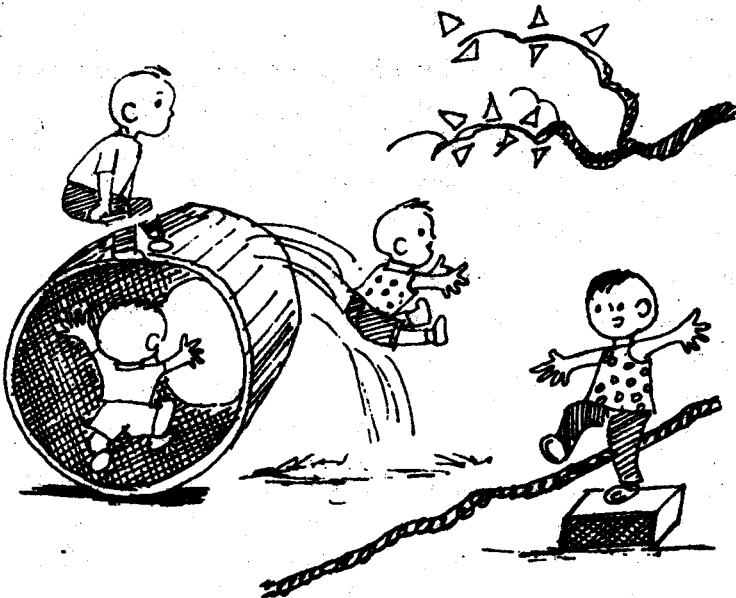
.....

.....

.....

.....

.....

સ્થૂળ (મોટા) સ્નાયુઓની કસરત માટે સૌથી વધુ ઉપયોગી સાધન હોય તો તે છે દડો. બધી ઉંમરનાં બાળકો બોલથી રમવાનું પસંદ કરે છે. તે હંમેશા ગમતું સાધન છે પુખ્ત વય માટેની બહાર અને અંદર રમાતી

રમતોમાં પણ દડાની જરૂર પડે છે. દા.ત. ટેબલટેનિસ; વોટરપોલો, ક્રિકેટ, હોકી, લોનટેનિસ, ફૂટબોલ, વગેરે. દડો એ ગમ્મત છે કારણકે તેની પાછળ ભાગી શકો છો અને ઘણી સપાટી પર ઉછાળી શકો છો જેમ કે દીવાલ, જમીન, ઝાડ અને બીજી અનેક. એક બાળકને એક બોલ આપો અને તે લાંબા સમય સુધી તેને રમવામાં વ્યસ્ત રહેશે. ત્રણ-ચાર વર્ષની નાની ઉંમરનાં બાળકોને પકડવા અને ફેંકવામાં થોડા મહાવરા (અભ્યાસ)ની જરૂર હોય છે. તેઓનો આંખ-હાથનો સમન્વય સારો હોતો નથી અને તેમને ફેંકવાની અને પકડવાની હલનચલનને સુધારવાની જરૂર હોય છે. આ ઉંમરે બાળકો બોલ ફેંકી તેની પાછળ દોડશે અને બીજી વ્યક્તિ તેમની તરફ બોલ ફેંકે તો તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરશે. તમે નાના બાળકને પકડવાના કૌશલ્યને શીખવામાં મદદ કરી શકો. એક કુચ્છો લો. તેને ઉપર ઉછાળવામાં આવે, તો તે ધીમે ધીમે હવામાં તરતો નીચે આવશે અને ત્યારે બાળક પાસે તેને પકડવા માટે પૂરતો સમય હશે.

શાળાપૂર્વનાં મોટાં બાળકો આ કૌશલ્યો શીખી ગયા હોય, તેમને ગોળાકારે ઊભા રાખી એકબીજાને બોલ ફેંકી શકે. જ્યારે તેઓ આમાં સારી રીતે રમતા થાય તો તેઓની વચ્ચેનું અંતર વધારતા જાય. બોલ પકડતા પહેલાં તાળી પાડવાનું કહો. આ સાધનોનો ઉપયોગ કરવા માટે પુષ્કળ શક્યતાઓ રહેલી છે. તમને ધ્યાનમાં આવે તેટલા બીજા વિવિધ પ્રયત્નો કરી શકો.

મેદાનમાં ઢાળ પરથી ગબડતા બોલની પાછળ દોડવામાં એક મજા છે, કારણકે બાળકો દડાની ગતિ કરતાં વધુ ઝડપથી દોડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ખુરશીઓ, ટેબલો કે બ્લોક્સ વડે ટનલ (સુરંગ) બનાવી અને એમાંથી દડાને પસાર કરવાથી બાળકોને સીધી દિશામાં દડો નાંખવાનો મહાવરો મળે છે. તેમનું આ કૌશલ્ય સુધરે તેમ ટનલને લાંબી અને રમતને થોડી મુશ્કેલ બનાવી શકો.

આ રમત રમાડવાનો પ્રયાસ કરો. બધાં બાળકોને તેમના બંને પગ પહોળા રાખી એક લાઈનમાં ઊભા રાખો. લાઈનમાં ઊભેલું પહેલું બાળક પોતાના પગની અંદરથી દડો પસાર કરી તેની પાછળના બાળકને પસાર કરશે અને તેની પાછળનો બાળક આ રીતે દડો પસાર કરે. આમ દડો લાઈનમાં ઊભેલા છેલ્લા બાળક પાસે પહોંચે તે દડો ઉપાડી દોડીને લાઈનમાં સૌથી આગળ આવે. પછી તે ઉપર પ્રમાણે દડો પસાર કરે. બોલ પસાર કરવાની રીતમાં ફેરફાર કરો અને તમારી પાસે એક બીજી નવી રમત હશે.

શાળાપૂર્વના વર્ષોમાં બાળકો પણ તેમના પગની હલચલનો સમન્વય કરવાનું શીખે છે. તેઓ જમીન પર પડેલી કોઈપણ વસ્તુ, પથ્થર, રમકડું કે બીજી કોઈ વસ્તુને લાત મારે છે. સંભાળકર્તાએ દડાને લાત મારવાની તકો પૂરી પાડતી રમતોનું આયોજન કરવું જોઈએ. ફૂટબોલ રમવું એ શાળાપૂર્વના બાળકો માટે અથડું છે કારણકે તેઓ એકી સાથે દોડી અને લાત મારી શકતા નથી. આ કૌશલ્યના મહાવરા માટે તમે શાળાપૂર્વના બાળકો માટેની બીજી કોઈ રમતો કે દડા વડે અથવા અન્ય સાધન વડે રમવાનું વિચારવાનું ગમશે ?

ત્રણ પૈડાવાળી સાયકલો પગના સ્નાયુઓને મજબૂત બનાવવાની તક પૂરી પાડે છે. શરૂઆતમાં, બાળકોને સાયકલ પર બેસીને જમીન પર પગથી ધક્કા મારી ચલાવવાનું ગમતું હોય છે. પાછળથી બાળકો પેડલનો ઉપયોગ કરવાનું શીખે છે. જેમ જેમ બીજાં બાળકો જોડે રમવાનું શીખે છે તેમ તેમ સાયકલ પર બીજા બાળકોને બેસાડવાનું પણ ગમતું હોય છે.

આ એકમ આગળ વાંચી ગયા છો કે જૂના ટાયરોને પણ રમતનાં સાધન બનાવી શકાય છે. તે રીપેર કરનાર

ગેરેજમાંથી કે ફેરીથી જૂના ટાયર વેચનાર દુકાનોમાંથી મેળવી શકો છો.

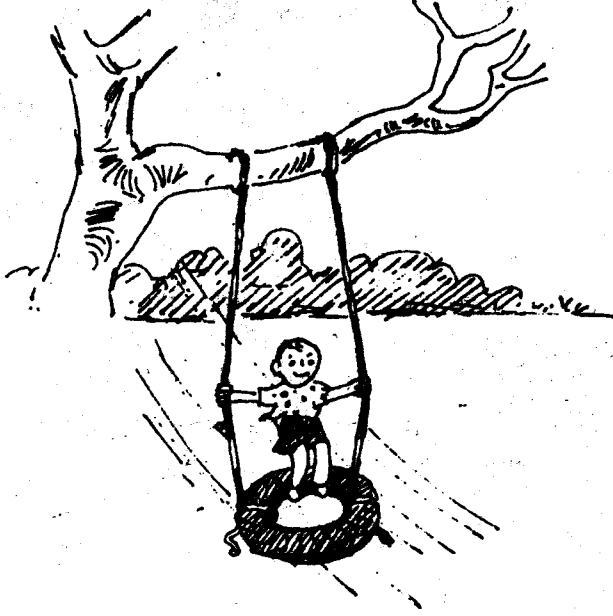
હલનચલન તથા ગતિશીલતાથી
સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ

બાળકો પોતાની જાતે જ ટાયર લઈ તેને ફેરવે છે કે તેના પર બેસે છે. બાળકોને ઢાળ પર ટાયરને નીચે ગબડાવતા જોવા, રસ્તા પર ફેરવતા અને કોઈ બીજી રીતે રમતા જોવા એ અસામાન્ય નથી. શું તમે બાળપણમાં ટાયર સાથે રમ્યા તે યાદ છે? ટાયરોની વચ્ચેથી પસાર થવું એ એક મજા છે. જો તમે ટાયરોને હરોળમાં રાખો તો બાળકો તેમાંથી ઘૂંટણભેર પસાર થશે કે તેમના પર ચઢશે. ટાયરને થોડુંક રેતીમાં દાટી દો અને બાળકોના ઉપયોગ માટે ટૂંકાગાળા માટેની સ્થાયી વ્યવસ્થા તમને મળશે.

ટાયરને થોડુંક વધારે કે ઓછું દાટવાથી ઊંચાઈ કરી શકો. પછી બાળકો પાસે ઉપર ચઢવા માટે, ઘૂંટણભેર અંદરથી પસાર થવા માટે કે તેની ઉપરથી ચાલવા માટે જુદા જુદા વિકલ્પો રહેશે.

જો ટાયરોને જમીન પર સીધા મૂકી દો તો, બાળકો તેની અંદર કૂદી શકશે. ધીરે ધીરે, બાળકોનો મહાવરો વધતો જશે (નિપુણ થશે), પ્રવૃત્તિને વધુ અઘરી બનાવવા બે ટાયરો વચ્ચેનું અંતર વધારી શકાય.

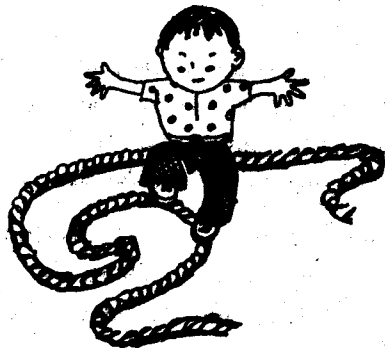
ટાયરને લાંબા દોરડાથી બાંધી ઝાડ પર કે પાઈપ પર લટકાવો તો બાળકો માટે હિંચકો તૈયાર થઈ જશે. પોતાના હાથનો ઉપયોગ કરી તેઓ તેના પર બેસશે, લટકશે કે ઝૂલશે.

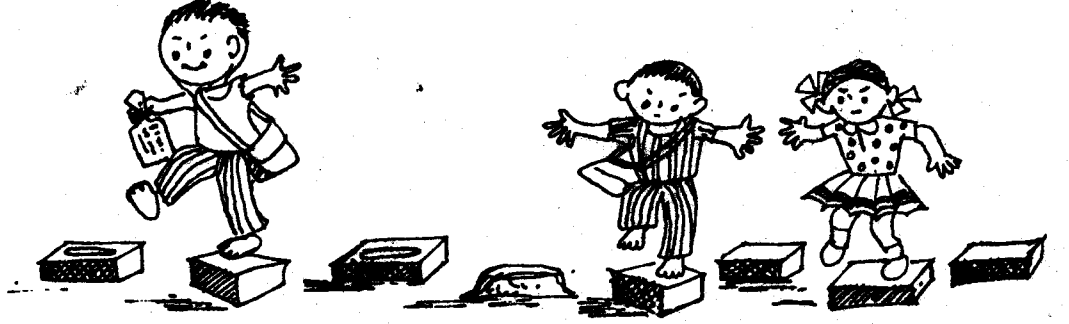
દોરડાં પણ બાળકો માટે રમતનાં સાધન તરીકે ઉપયોગી છે. દોરડાની હરિફાઈમાં તેને અવરોધ તરીકે વાપરી શકાય. ઝાડ પર બાંધતા તેનાથી હિંચકો બનાવી શકાય કે વસ્તુઓને તેનાથી બાંધતા ખેંચી શકાય. જમીન પર રાખતા તેના પર ચાલી કે કૂદી શકાય. બાળકોને ઊંચે ચઢવા માટે દોરડાને ઝાડથી કે બીજી જગ્યાએ બાંધવાથી નિરસરણી તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય. શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટે આ બધા પડકારો છે જે તેઓ રાજીખુશીથી સ્વીકારે છે.

સમતુલા જાળવવાનાં કૌશલ્યો માટે બાળકો ઘણો ગર્વ અનુભવે છે. શાળાપૂર્વનાં બાળકો સમતુલા જાળવવા માટેની તકો ઉત્સુકતાથી શોધતાં હોય છે. પોતાની જાતે પગના પંજા પર કે એડી પર સમતુલા જાળવવામાં મજા આવે છે.

સીધી લીટી પર, જમીન પર મૂકેલા દોરડાના ટુકડા પર, જમીન પરની કોઈ ડિઝાઈન (ભાત) પર, ઓરડામાં પાથરેલ શેતરંજ કે કારપેટ (ગાલીચા)ની ધાર પર ચાલવું એ બધું શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટે આનંદદાયક હોય છે.

છ-છ ઈંચના અંતરે ઈંટોને ગાંઠવો. તેના પર ચાલવામાં પ્રવીણ થયા પછી બાળકો એક પરથી બીજી પર કૂદીને જવાનો પ્રયત્ન કરશે. આવી પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકો રાજીખુશીથી પ્રવૃત્ત રહે છે. સંભાળકર્તાએ તો એટલું જ કરવાનું રહે કે તેમને તક પૂરી પાડવી અને સૂચનો આપવાં અથવા જાતે પ્રવૃત્તિ કરી બતાવવી અને બાળકોને અનુસરવાનું કહેવું. એક ઉદાહરણ લઈએ તો, શાળાપૂર્વના કેન્દ્રના એક સંભાળકર્તાએ કહ્યું, “અહાહા ! આજે હવામાન કેટલું સરસ છે. મને તો નાચવાનું અને કૂદવાનું મન થાય છે. ચાલો આપણે બધા બહાર જઈએ.” પછી તે બહાર ગયા અને બાળકોની મદદથી ઈંટો ઉપાડી અને તેને નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે ગોઠવી

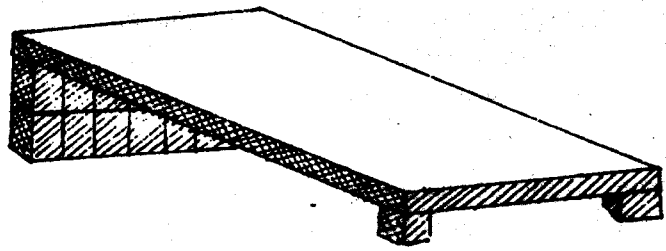
પછી તે ઈંટો પર ચાલવા અને કૂદવા લાગ્યા. તે જે કંઈ સૂચન કરે તે મુજબ બાળકો તેમનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં.

આવી જ પ્રવૃત્તિ તમે ટાયર વડે કરી શકો. થોડાંક જૂનાં ટાયરો લો અને તેમને એકબીજાથી 30 સે.મી. થી 35 સે.મી.ના અંતરે ગોઠવો. બાળકોને એકમાંથી બીજામાં કૂદવાની મજા પડશે.

ઈંટો અને લાકડાનાં પાટિયાં પણ આ પ્રવૃત્તિ માટે વાપરી શકાય. એક મોટું લાકડાનું પાટિયું લો અને તેની નીચે ઈંટો મૂકી તેને ઊંચું કરો. આવી રીતે એકવાર ગોઠવાઈ જશે, બાળકોને તેમના ધંજાથી ચાલવાની મજા પડશે અને તેઓ કદાચ લાકડાનો ટુકડો તેમના માથા પર મૂકી સમતુલા રાખી ચાલવાનો પ્રયત્ન કરશે.

ધ્યાન રાખવા જેવી એક વાત ! સાવધાની રાખજો કે શરૂઆતમાં પાટિયું બહુ ઊંચું ન હોય. બાળકો તેનાથી ટેવાઈ જાય પછી તમે તેની ઊંચાઈ વધારી શકો.

તમે આ પાટિયાને ઢળતું પણ રાખી શકો જેથી બાળકોને ઢોળાવ પર ઉપર અને નીચે દોડવાનું મળશે.

ઈંટો, દોરડા, ટાયરો અને લાકડાના પાટિયાની મદદથી દીવાલ, ઝાડ કે ઝાડીઓનો ટેકો લઈને ઘરો, સંતાઈ જવાની જગ્યા, ગુફાઓ બનાવી શકાય. આ જગ્યામાં તેમનાં રમકડાં અને અન્ય સામગ્રી વડે બાળકોને રમવાની મજા પડશે.

પાણી અને રેતી પણ શારીરિક અને હલનચલનના વિકાસ માટેની તકો પૂરી પાડે છે. શાળાપૂર્વ વયનાં બાળકોને પણ શૈશવકાળ (3 વર્ષ સુધીના)નાં બાળકોની જેમ આ સાધનોથી રમવામાં મજા આવે છે. જ્યારે જ્યારે શક્ય બને, સંભાળકર્તાએ બાળકોને આવા અનુભવો વારંવાર મળે તે માટે કાળજી રાખવી. બહાર સેન્ડપીટ (રેતીનો ઢગલો) બનાવી શકાય અને ટબ કે ડોલમાં પાણી રાખી શકાય.

વિભાગ - 1 માં તમે વાંચ્યું કે રમત વડે પણ બાળકોની શક્તિ વધારાય છે અને લાગણીઓ વ્યક્ત થાય છે. બાળકો એકબીજાની પાછળ દોડે, દડો ફેંકે, રેતીમાં ખોદે, ઈંટોના ઢગલા પરથી કૂદે તેનાથી તેમને ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાની તક પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આ એકબીજામાં વર્ણવવામાં આવેલ પ્રવૃત્તિઓ ભાવનાત્મક અને સામાજિક વિકાસ પણ વધારે છે.

21.5 નાના (સૂક્ષ્મ) સ્નાયુઓ માટેની પ્રવૃત્તિઓ

હલનચલન તથા ગતિશીલતાથી
સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ

મોટા (સ્થૂળ) સ્નાયુઓ અંગેની પ્રવૃત્તિઓ માટે જેટલી જગ્યાની જરૂર પડે છે તેટલી જગ્યાની જરૂર નાના (સૂક્ષ્મ) સ્નાયુઓના વિકાસ માટેની રમતો અને પ્રવૃત્તિઓ માટે પડતી નથી.

આ વિભાગમાં વર્ણવેલી બધી પ્રવૃત્તિઓનું અંદર (ઓરડામાં) આયોજન કરી શકાય કારણકે બાળકોને તેમાં બહુ હલનચલન કરવાનું હોતું નથી. પરંતુ જો આ પ્રવૃત્તિઓને ક્યારેક ખુલ્લામાં રોજવામાં આવે તો બાળકોને વધુ મજા આવે. આ વિભાગમાં ઉલ્લેખ કરાયેલ રમતો ઉપરાંત આ વિભાગના અન્ય એકમની પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે જેનો સંબંધ સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓના હલનચલનના સમન્વયથી હોય.

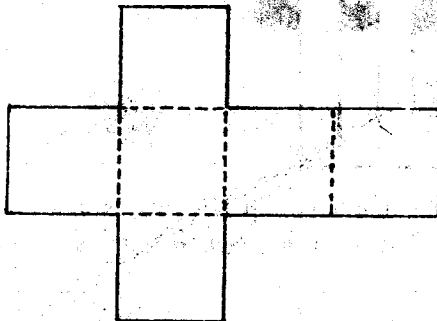
જ્યારે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરીએ ત્યારે જે કાશલ્યો વિકસાવવા માટે આંગળીઓ, કાંડુ અને હાથના હલનચલનની જરૂર પડે છે તે પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકને આપણે મદદ કરવી જોઈએ. જેમ જેમ બાળક આ બધા પર કાબૂ મેળવશે, તે લખવું, બૂટની દોરી બાંધવી, કાતરનો ઉપયોગ, બારણાનો હેન્ડલ ફેરવવો અને પોતાનાં કપડાંના બટન બીડવા જેવાં કામો કરી શકશે. સૂક્ષ્મ (નાના) સ્નાયુઓ પરના કાબૂની સાથે, બાળકને આવાં કામ પૂરાં કરવા માટે સારા એવા પ્રમાણમાં આંખ-હાથ સમન્વયની જરૂર છે. દા.ત. દડાને પકડવા માટે, તેની દિશા અને ગતિ વિષે નિર્ણય લેવો પડે. ચાલો પ્રથમ આપણે સાધન-સામગ્રીની યાદી બનાવીએ કે જેની બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ માટે જરૂર પડશે.

બાળકો બ્લોક્સ, લખોટીઓ, મોતી-મણકા, રંગ અને કેયોનસ (રંગીન ચોક) વિગેરેથી રમવું ગમે છે. ખરેખર તો, વાતાવરણમાંની ઘણી વસ્તુઓ-બાટલીનાં ઢાંકણા (બૂચ), પેપર, પેન, બંગડીઓ, ચમચીઓ - તેમના માટે રમતનાં સાધનો બની શકે. સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓનો સમન્વય વધારે તેવી રમતો બાળકો રમતાં હોય તેવું જોઈએ ? તેવાં સાધનોની યાદી તમે બનાવી શકો ?

બાટલીના બૂચ કે બ્લોક્સ જોડે રમતાં બાળકો તેને એકની ઉપર એક ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પછી તેને નીચે પાડે છે. તેમને વસ્તુઓને એકબીજા પર ગોઠવવાનું (થોકડી) અને બનાવેલી ગોઠવણને તોડવાનું ગમતું હોય છે. સુનીતા નામની પાંચ વર્ષની બાળકી તેની ઢીંગલી વડે ઘર-ઘર રમતી હતી. તે જાણે કે રસોડામાં કામ કરતી હોય એવો ખોટે-ખોટો અભિનય કરતી અને બધાં જ વાસણો સરખી રીતે ગોઠવતી હતી. થોડીકવાર પછી, એ બધી ગોઠવણ બદલી નાખતી અને કહેતી, “આ બરાબર નથી. મારે ચમચીઓ પેલી બાજુ મૂકવી જોઈએ.”

તમે ધ્યાન કર્યું હશે કે શાળાપૂર્વ વયનાં મોટાં બાળકો તેમનાં રમકડાં અને અન્ય રમતનાં સાધનો તેમના આકાર અને રંગ અનુસાર બહુજ સ્વાભાવિક (સહજ) રીતે ગોઠવે છે અને વહેંચણી કરે છે. બ્લોક્સ જોડે રમતાં રમતાં, બાળકો એક બ્લોકની પાછળ બીજો બ્લોક મૂકીને જાણે કે રેલગાડી (ટ્રેન) બનાવતાં હોય તેવું કરે છે. એક ઘડી કોઈ એક બ્લોક ગેસની સગડી તરીકે વપરાય છે તો બીજી ઘણે તે વિમાનની માફક ઊડે છે. એક બાળક કે જે પ્રમાણમાં મોટો અને સારો હોય તે બ્લોક્સને ફેરબદલ કરી શકે છે, બ્લોક્સનો ઉપયોગ ઢીંગલીનું ઘર બનાવવા માટે કે કેક્ટરીની ચીમની કે જે કાલ્પનિક ધૂમાડી કાઢતી હોય. આ દરેક રમત કે પ્રવૃત્તિમાં બાળકને સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓનાં કૌશલ્યોનો મહાવરો કરવાની તક મળે છે.

દુકાનોમાં લાકડા અને પ્લાસ્ટિકના બ્લોક્સ તૈયાર મળે છે, પરંતુ તમે જાતે ઘરમાં ઓછી કિંમતની સામગ્રીમાંથી બ્લોક્સ બનાવી શકો છો. ખાલી માચીસના ખોખા, સીગારેટના ખોખા, ટુથપેસ્ટના ખોખા કે સાબુના ખોખાને બ્લોક્સ તરીકે વાપરો. જુના ગ્રીટીંગ્સ કાર્ડ્સ કે કેલેન્ડરના કાગળમાંથી પણ તમે ખોખા બનાવી શકો છો. નીચે આપેલ આકૃતિ પ્રમાણે કાગળને કાપો. બિંદુ રેખા પરથી કાગળને વાળો અને તેના ખૂણાઓને ટેપ કે ગુંદરથી જોડી દો.

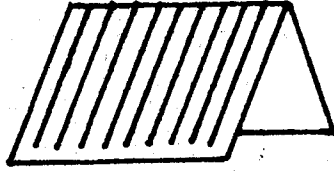
અત્યાર સુધી વર્ણવેલી પ્રવૃત્તિઓ પરથી તમે જોયું હશે કે બ્લોક્સનો ઉપયોગ ભિન્ન-ભિન્ન રીતે કરી શકાય છે. બાળકો શરૂઆતમાં વ્યક્તિગત રીતે (એકલાં) બ્લોક્સ વડે રમે છે. તેઓ હંમેશા બીજાની સાથે વહેંચીને કદાચ રમવાનું પસંદ ન પણ કરે. આથી બાળકો માટે મોટી સંખ્યામાં (પૂરતા પ્રમાણમાં) બ્લોક્સ હોવા જોઈએ. પાંચથી છ વર્ષના બાળકો માટે તમે એવી પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરો કે જેમાં ઢીંગલીનું ઘર કે રોકેટ અથવા લાંબી ટ્રેન જેવું બનાવવાનું હોય. પાંચથી છ બાળકો આ પ્રવૃત્તિમાં મળીને ભાગ લઈ શકે.

બાળકોને નાના-નાના પથ્થર, મોતી, બીજ જેવી બીજી નાની-નાની વસ્તુઓ પણ આપવી જોઈએ જેનાથી અંગૂઠો અને પહેલી આંગળી મળીને ઉપયોગ કરવાનાં કૌશલ્યોનો અભ્યાસ કરવાની તક મળે. આવી વિવિધ સાધન-સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરી અને બાળકોને બધી વસ્તુઓ છૂટી પાડવાનું કહેવું એ આ કૌશલ્યના વિકાસ માટે સારી પ્રવૃત્તિ છે.

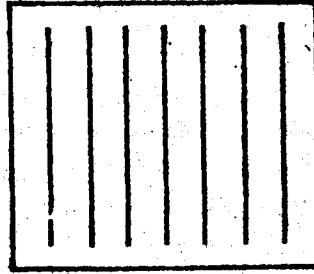
તમે બાળકો સાથેના તમારા અનુભવ પરથી જોયું હશે કે તેમને બુટની દોરી બાંધવી, કપડાંના બટન બીડવાં કે વાળ ઓળવા જેવાં કામો કરવાં ગમે છે. આ કાર્યો માટે સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓના ઉપયોગની જરૂર પડે છે. શાળાપૂર્વનાં વર્ષો દરમિયાન બાળકો આ કામો બહુ સારી રીતે કરતાં નથી કારણકે તેમની હલનચલનનો સમન્વય બહુ સારી રીતે થયો હોતો નથી. જો આ સમન્વયને વિકસાવવો (વધારવો) હોય તો તમે એવી તક પૂરી પાડો કે જ્યારે તેમને મોતી પરોવવા કે કાણાં પાડેલા પૂંઠામાંથી દોરી પસાર કરવા પડે. ફૂલો કે પાંદડાઓમાંથી હારતોરા બનાવવાનું પણ બાળકોને ગમશે.

શાળાપૂર્વનાં મોટાં બાળકોને વધુ કસોટીરૂપ પ્રવૃત્તિઓ કરવાનું ગમશે. તેમના માટે નીચેનામાંથી કોઈનો પ્રયત્ન કરો.

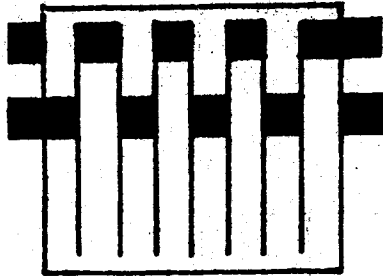
એક જાડાં કાગળનો ટુકડો લો. અને તેને વચ્ચેથી વાળો. આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગડી બાજુથી તેને કાપો.

ગડીને ખોલી દો અને તે નીચે પ્રમાણે દેખાશે.

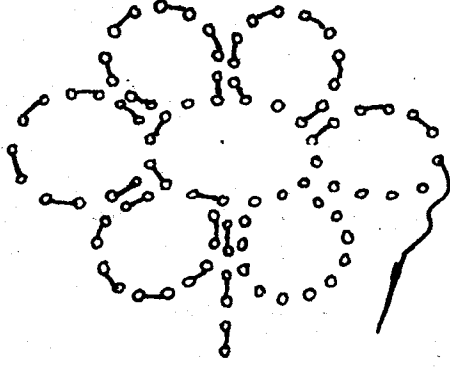

એક બીજા કાગળ લો અને તેની એક ઈંચ પહોળી પટ્ટીઓ કાપો. આ પટ્ટીઓ બાળકોને આપો અને નીચે આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પહેલા કાપેલા કાગળમાંથી પસાર કરવાનું કહો. જો પટ્ટીઓ જુદા રંગની હશે તો જુદી જ ભાક (ડિઝાઇન) બનશે. કાગળમાંથી પટ્ટીઓ કપાવવામાં પણ બાળકોને સામેલ કરી શકો.

પૂંઠા પર એક ચિત્ર દોરો, ચિત્રની બહારની રેખા (રૂપરેખા) પર કાણાં પાડો અને બાળકને કાણામાંથી દોરો પસાર કરવાનું કહો અથવા તો ઉત્તમ એ છે કે બાળકને જ કંઈ દોરવાનું કહો કે જેમાંથી દોરો પસાર કરી શકે.

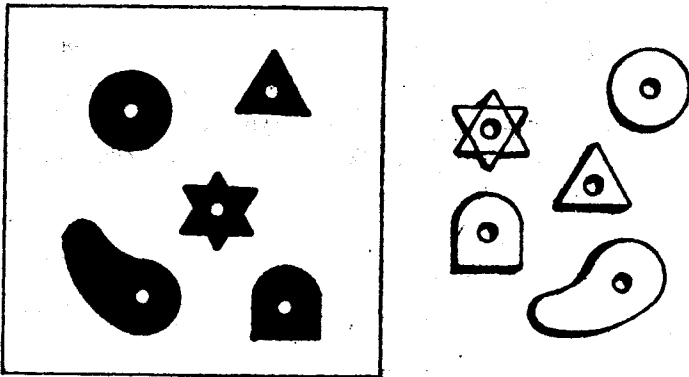

બાળકો મેગેઝીન, છાપું કેલેન્ડરમાંથી કોઈ ચિત્ર પસંદ કરે. તમે બાળકોને તે કાપવામાં મદદ કરી શકો અને તેને પૂંકા પર ચોટાડો. જ્યારે ચિત્ર સુકાઈ જાય ત્યારે તમે નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે ચિત્રને કાતર વડે બે કે ત્રણ ટુકડામાં કાપવા માટે પ્રોત્સાહન આપી શકો. આમ કરવાથી તમારી પાસે એક પઝલ (કોયડો) બનશે જેને તેઓ ફરી ભેગા કરી જોડશે.

શાળાપૂર્વના મોટા બાળકો વધુ ગૂંચવણભરેલા પઝલ (કોયડા) જોડી શકશે. તમે તેમના માટે કોયડામાં ટુકડાઓની સંખ્યા વધારી શકો.

આવા ઘણા કોયડા બજારમાં મળે છે. સરળ કોયડાઓ પણ હોય છે જેમાં એક પાટિયું હોય છે અને તેમાં યોગ્ય આકારો ગોઠવવાના હોય છે. તમે આવા કોયડાઓ જોયા હશે. તે આવા દેખાય છે :

3-4 વર્ષનાં બાળકો આ આકારો તેમની યોગ્ય જગ્યાએ ભૂલ અને પ્રયત્નના મહાવરા દ્વારા ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. 4-6 વર્ષની ઉંમરે તેઓ આકારો જોઈને કયો કયાં જશે તે કહી શકે છે. આ રીતે, આંખ-હાથના સમન્વય અને સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓ પર કાબૂ મેળવી તેઓ આકારો વિષે પણ શીખે છે અને વસ્તુઓનાં નામ શીખે છે.

બૂટનું એક ખાલી ખોખું કે તેના જેવું ખોખું લો. જેટલી જાડાઈ જોઈએ તેમ પેન/પેન્સિલ/ચોક/ક્રિયોન તમને મળી શકે તેના આકાર અનુસાર જુદા જુદા કદ અને આકારનાં કાણાં પાડો. આ બધું બાળક તેમના યોગ્ય કાણામાં ગોઠવી શકશે.

તમે કોઈ એક આકાર જમીન પર દોરી શકો અને બાળકને તેની બહારની લાઈન (રૂપરેખા) પર નાના-નાના પથ્થર, પાંદડા, લખોટીઓ, બાટલીનાં ઢાંકણાં (બૂચ) કે બીજી કોઈ અન્ય સામગ્રી ગોઠવવાનું કહો. આનાથી તેમની આંગળીઓ અને કાંડાના સ્નાયુઓના હલનચલન પર કાબૂ મેળવવામાં મદદ થશે અને આંખ તેમજ હાથનું સંકલન સુધરશે. આ ઉપરાંત તેઓ આકારને ઓળખવાનું અને નામ આપવાનું શીખશે.

આંગળીઓના સ્નાયુઓ પર કાબૂ મેળવવા અને તેમને મજબૂત બનાવવા તમે બાળકોને કાતર આપી શકો. બાળકો સાહજિકતાથી કાતર લઈ કાગળ કાપશે. વિભાગ - 4 નું શારીરિક વિકાસનું એકમ વાંચ્યા પછી તમે જાણો છો કે સીધી લીટીમાં કાપવું એ શાળાપૂર્વના પાછલા વર્ષોમાં જ બાળક કરી શકે છે. તેમની ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખી, તેમને મોટા ટુકડા કાપવા માટે કાગળ આપો. કાગળના આ ટુકડાઓનો ઉપયોગ એક મોટા કાગળ ઉપર કોલાજ કામ કરવા કે ટુકડાઓને ચોંટાડવા માટે કરી શકો. ચિત્રકળાની પ્રવૃત્તિઓ માટે બાળકને પેન્સિલો/ક્રિયોનસ/પીછીઓના ઉપયોગની જરૂર પડે છે. આ બધાથી પણ સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓના હલનચલનો વિકાસ થાય છે અને સંકલ્પનાઓ (અવધારણાઓ) શીખે છે.

રસપ્રદ પ્રવૃત્તિઓ માટે અસંખ્ય તકો રહેલી છે. આનો આધાર સંભાળકર્તાની સર્જનાત્મકતા પર અને આજુબાજુ વાતાવરણમાં ઉપલબ્ધ સાધનોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે તેના પર છે.

બાળકોની ડુચિ અને ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને, તે લખોટીઓ જોડે રમવું, એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં પાણી રેડવું, કાગળની પટ્ટીઓ ગૂંથવી અને ચમચીઓ, રમતના ખુરપી-પાવડાઓ વડે રેતી અને પાણીમાં રમવું જેવી રમતોનું આયોજન કરી શકે.

સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓના સંકલન માટે સૂચવેલ આ વિભાગમાંની આ બધી પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ/મહાવરો કરાવવાથી બાળકને સ્પર્શનો અનુભવ પણ મળે છે. જેમકે, વસ્તુઓને સ્પર્શ કરવાનો અનુભવ, તેની સપાટી અને બંધારણ વિષે શીખવું અને સરવાળે જુદા જુદા ખ્યાલો (અવધારણાઓ) વિષે શીખવું જેવા કે કઠણ, પોચું, ખરબચડું, લીસું.

તમે કહી શકશો કે સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓના સંકલનને વિકસાવવા તેમજ તેની સંકલ્પનાઓ શીખવા કઈ પ્રવૃત્તિઓના અન્વયે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરાવી શકાય ?

.....

.....

.....

.....

.....

પાંદડાઓને કદની વધઘટ અનુસાર ગોઠવવાં, જુદા જુદા કઠોળને રંગ અને આકાર મુજબ અલગ કરવા અને આપેલ જગ્યામાં રંગ પૂરવા આવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 2

- (1) પાછળ આપેલ તમારી પ્રગતિ ચકાસો । માં આપેલ કેન્દ્રના નકશાને જુઓ. એ આપેલ જગ્યામાં તમે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ હલનચલનના સમન્વયને વિકાસ કરવા માટે કઈ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરશો તે નીચે આપેલ જગ્યામાં દરેક વિષે ત્રણ ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ લખો. આ ઉપરાંત આ દરેક પ્રવૃત્તિ માટે જરૂરી સાધન-સામગ્રીની પણ નોંધ કરો. અહીં આપેલ પ્રવૃત્તિઓ સિવાયની બીજી પ્રવૃત્તિઓ વિષે વિચારો અને લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

21.6 સારાંશ

આ એકમમાં આપણે શીખવામાં (શીખવાની પ્રક્રિયામાં) રમતના મૂલ્ય વિષે વાંચ્યું. ખાસ કરીને અમે એ વાત પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું કે શારીરિક કૌશલ્યનો મહાવરો તથા હલનચલન અને ગતિશીલતા માટે તકો ઉપલબ્ધ કરવાથી કેવી રીતે રમતો શારીરિક અને ગત્યાત્મક વિકાસને ઉત્તેજન આપે છે. આ એકમમાં શાળાપૂર્વ બાળકોના શારીરિક અને ગત્યાત્મક વિકાસનું આયોજન કરવામાં સંભાળકર્તાની ભૂમિકાનું વર્ણન પણ છે. જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ માટે ઉપલબ્ધ જગ્યા અને સાધનોની ગોઠવણી અને પુનઃગોઠવણી દ્વારા તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે વિષે અમે કહ્યું. ઉપલબ્ધ જગ્યા અને સાધનોને ધ્યાનમાં રાખીને સંભાળકર્તા બાળકના 'દિવસ' દરમ્યાનની પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરે છે. બાળકોને તેમની ઈચ્છાનુસાર પ્રવૃત્તિઓ કરવાની સ્વતંત્રતા આપવી અને પ્રવૃત્તિઓને તેમના માટે સંગઠિત કરવી એ બે વચ્ચે તેને સમતુલા સાધવી પડે. શીખવાનો કોઈ એક માર્ગ નથી. દરેક બાળકની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો ભિન્ન હોય છે.

આ એકમના છેલ્લે એ જોયું કે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓના હલનચલનના કૌશલ્યોના વિકાસ માટે કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી જોઈએ. સૂચવેલ દરેક પ્રવૃત્તિ માટે જરૂરી સાધનોની પણ નોંધ છે.

જરૂર જણાય ત્યાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે સાધન-સામગ્રી બનાવવા અને ગોઠવવાનું માર્ગદર્શન ચિત્ર તેમજ શબ્દો દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે. સંભાળકર્તાએ આસપાસની સ્થાનિક ઉપલબ્ધ વસ્તુઓને ધ્યાનમાં રાખી તેનો ઉપયોગ થાય અને એવી પ્રવૃત્તિઓ આપવી જોઈએ.

21.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 1

(1) આ નકશો બતાવે છે કે આ કેન્દ્રમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવા માટે ઘણી બહાર અને અંદરની જગ્યા છે. જો કે, આપણે બાળકોની સુરક્ષા અને જરૂરિયાતોનાં ધોરણો વિષે ફરી વિચારીએ, તો આપણું ધ્યાન બે-ત્રણ મુદ્દાઓ પર કેન્દ્રિત થાય છે.

- કેન્દ્રનો મુખ્ય દરવાજો (ઝાંપો) મુખ્ય રસ્તા પર ખુલે છે, જેના પર ભારે ટ્રાફિક હોય છે અને તે જોખમી બની શકે. આનાથી અકસ્માતોની શક્યતા વધી શકે. આ દરવાજો (ઝાંપો) રહેઠાણો બાજુની ગલી તરફ ખુલે તેવું બનાવી શકાય છે.
- કાંટાળા તારથી બનાવેલ વાડથી પણ બાળકોને ઈજા પહોંચવાની શક્યતા વધે. એના બદલે સાદા તાર કે તારની જાળીનો ઉપયોગ વાડ માટે કરી શકાય/કરવો જોઈએ.
- હિંચકાની આજુબાજુની જગ્યા ઈંટો દ્વારા પાકી બનાવી છે. આને સુધારવું જોઈએ કારણ કે બાળકો પડી જાય તો તેમને વાગે. ઈંટોની જગ્યાએ રેતી વાપરવી જોઈએ. દરવાજાની પાસેની જગ્યા પર ઈંટોથી રસ્તો બનાવી શકાય છે અને બાળકોને ત્રણ પૈડાવાળી સાયકલ ચલાવવા માટે પણ જગ્યા મળી શકે.
- કેન્દ્રમાંના ઓરડામાં, ટેબલો શેતરંજની જગ્યાએ મૂકવાં જોઈએ. કારણકે તેઓ દરવાજા અને રસોડામાં જવાના રસ્તા વચ્ચે આવશે.
- જ્યારે બાળકો બાંકડા પાસે બેસશે અને સાધનો બહાર કાઢશે તો તેઓ રસ્તાને ઘેરી લેશે. બાંકડા બાજુની ગલી તરફની દીવાલ પાસે ખસેડી શકાય અને એ ખૂણો ઢીંગલીઘર બનાવવામાં વાપરી શકાય.

તમે પણ તમને યોગ્ય લાકે તેવા આવા બીજા ફેરફારો સૂચવી શકો છો.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 2

(1) સ્થૂળ સ્નાયુઓના હલનચલનના કૌશલ્યો માટેની પ્રવૃત્તિઓ.

તમે 'જંગલી જીમ' અને હિંચકા પરની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકો. રબ્બર, ટાયરો, લાકડાનાં પાટિયાં, દોરડાં બહાર વાપરી શકાય અને રમતનું આયોજન કરી શકાય.

(2) સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓના હલનચલનનાં કૌશલ્યો માટેની પ્રવૃત્તિઓ.

મેદાનમાંથી પાંદડાઓ / નાના નાના પથ્થરો વીણી તેમની ઢગલીઓ કરી જુદા પાડવા, રેતીમાં ખુરપી, પાવડા કે લાકડી વડે રમવું. બ્લોક્સ, મોતી અને માટી જેવી સાધન-સામગ્રી વડે વર્ગમાં રમવું અથવા રંગકામ, ચિત્રકામ, કાગળને ફાડવા અને ચોંટાડવા આ બધી પ્રવૃત્તિઓ સૂક્ષ્મ સ્નાયુઓના હલનચલનનાં કૌશલ્યો માટેની તક પૂરી પાડશે. આ સાધન-સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી તમે કોઈપણ ત્રણ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકો.

રૂપરેખા

- 22.1 પ્રસ્તાવના
- 22.2 શૈક્ષણિક અનુભવોની પ્રસ્તુતતા
- 22.3 'શીખી શકે તેવી ક્ષણ'નો ઉપયોગ કરવો
- 22.4 બાળકોની રસવૃત્તિ જાગૃત કરવી
- 22.5 શીખવાના પાઠોમાં યોગ્ય અંતર જાળવવું
- 22.6 ભાવનાઓનો (લાગણીઓનો) પ્રતિભાવ આપવો
- 22.7 બાળકો સાથે વાતચીત કરવી
- 22.8 શીખવાનાં સ્તરો અને કક્ષાઓ (શીખવાનું સ્તર અથવા કક્ષા)
- 22.9 પર્યટન ગોઠવવું
- 22.10 વાસ્તવિક અનુભવો આધારિત શિક્ષણ
- 22.11 પ્રોત્સાહન આપવું
- 22.12 શોધખોળ કરવામાં બાળકની મદદ કરવી
- 22.13 તર્કશક્તિને પ્રોત્સાહન આપવું
- 22.14 શોધખોળ માટેના ખૂણાની ગોઠવણ
- 22.15 રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવું
- 22.16 કેટલીક રમતપ્રવૃત્તિઓ
- 22.17 સારાંશ
- 22.18 તમારી પ્રગતિ ચકાસો સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

22.1 પ્રસ્તાવના

તમે જાણો જ છો કે બાળકો પ્રવૃત્તિના માધ્યમથી શીખી શકે છે. પોતાની આસપાસની ચીજોની તપાસ અને શોધખોળ, નિરીક્ષણ વગેરે દ્વારા તેઓ કંઈક ને કંઈક શીખતાં હોય છે. પરંતુ બધા જ શિક્ષણને તેમના વાતાવરણ સાથે દૈવયોગે જે તકો મળે તેટલા પર આધાર રાખીને બેસી ન રહેવાય. સંભાળકર્તાના માર્ગદર્શનની બાળકોને એ માટે આવશ્યકતા છે કે તેનાથી તેઓ જે જુએ છે. તેની યોગ્ય સમજ મેળવે, જે બાબતો પ્રત્યે તેમનું ધ્યાન ન જતું હોય તે તરફ ધ્યાન દોરે, અને નવા નવા વિચારો અને ખ્યાલો (સંકલ્પનાઓ, Concepts) પણ જાણવા મળે. બાળકોના બૌદ્ધિક વિકાસના હેતુથી, સંભાળકર્તા એક એવું સહાયક વાતાવરણ ઊભું કરી આપે છે, જેમાં ઘણી ઉત્તેજનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. પ્રયોગો કરવાનો સમય અને સ્વતંત્રતા હોય છે, અને જ્યારે બાળક પોતાના તર્કને લડાવે અથવા પ્રશ્નો પૂછે ત્યારે તેની વાત સાંભળવા પણ કોઈ તૈયાર હોય છે.

આ એકમમાં આપણે એવી રમતપ્રવૃત્તિઓના આયોજન બાબતમાં જાણીશું જેથી બાળકોને પોતાના વાતાવરણમાં શોધખોળપ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં અને તે વિષે જાણવામાં મદદ મળે. આ રમતપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તેમને તમે આસપાસના વાતાવરણમાં વિવિધ પાસાંઓ વિષે સમજાવી શકો છો. આ રમતપ્રવૃત્તિના આયોજન માટેના મુખ્ય ખ્યાલો આ પ્રમાણે છે.

- પાણી, હવા, તરવું, ડૂબવું, પડછાયા, હવામાન, ઋતુઓ, દિવસ, રાત, વરસાદ, વાદળાં (એટલે કે બાળકની આસપાસનું ભૌતિક વાતાવરણ) વગેરેના યોગ્ય ખ્યાલો આપવા.
- છોડ, ફળ, શાકભાજી, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ, લોકો અને બાળક પોતે (એટલે કે જીવંત વસ્તુઓ અંગેના ખ્યાલો) આ સંબંધો સ્પષ્ટ કરવા.
- ઉત્સવો, મેળાઓ, જુદા જુદા વ્યવસાયના લોકો જેવા કે ડોક્ટર, ખેડૂત, કાછિયો વગેરે - લોકો માટેનાં સેવાકેન્દ્રો જેવાં કે હોસ્પિટલો, પોસ્ટ ઓફિસ, બજાર વગેરે. જુદા જુદા પ્રદેશોનાં વિવિધ હવામાનો અને તેમાં વસતી વિવિધ પ્રજાઓ, તેમના પહેરવેશ, ઉત્સવ, રિવાજો, વગેરે. (એટલે કે સમાજ અને સંસ્કૃતિ સંબંધી) આ બધાંના ખ્યાલો આપવા.

આ એકમમાં આપણે આ સંકલ્પનાઓ પર આધારિત કેટલીક રમતપ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન જોઈશું. આ ઉદાહરણો ઉપરથી તમે પણ એવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓની યોજના કરી શકો છો જે તમારા કેન્દ્રમાંનાં બાળકોની જરૂરિયાતો સંતોષી શકે અને વાતાવરણની વધુ સ્પષ્ટ સમજ કેળવી શકે.

શું તમે અત્યારે કોઈ એવી પ્રવૃત્તિ વિષે કહી શકો છો જે વાતાવરણના અન્ય કોઈ પાસાંની વધુ સારી રીતે સમજ બાળકોને આપી શકે ? તેવી પ્રવૃત્તિઓની યાદી નીચે આપેલી જગ્યામાં લખો.

બાળકોમાં વાતાવરણ અંગેની સમજને વધારવા ઉપરાંત તમે તેઓની જે બૌદ્ધિક કુશળતાઓને વિષે વિભાગ - 4 માં વાંચ્યું હતું, તેને પણ અત્રે આપેલી રમતપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વધુ મજબૂત બનાવી શકો છો. વળી તે પ્રવૃત્તિઓ બાળકોમાં વૈજ્ઞાનિક વિચારપ્રણાલિનો આરંભ કરશે અને વિજ્ઞાનની પણ કેટલીક સંકલ્પનાઓનો તેઓને પરિચય કરાવશે.

‘વિજ્ઞાનની સંકલ્પનાના પરિચય’નો શો અર્થ કરીએ છીએ ? આ સ્તરે આપણે ગુરુત્વાકર્ષણ, ઇલેક્ટ્રિસિટી, ગતિ, નાદ અને જીવન-મરણની પ્રક્રિયાઓની વૈજ્ઞાનિક સંકલ્પનાની વાત કરતા નથી, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક અનુભવો જે શાળાપૂર્વના સ્તરે મળે છે, તે શિક્ષણનો આરંભ કરે છે. એનો મુખ્ય હેતુ બાળકોમાં નિરીક્ષણ અને વિશ્લેષણની કુશળતાઓને વધારવાનો છે. આ કુશળતાઓ, તમે જાણો જ છો તેમ, વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી અને અનુમાન-પરીક્ષણ (hypothesis testing) માટેના મુખ્ય પાયાઓ છે. શાળાપૂર્વના કાર્યકર્તાને પણ એ અવકાશ હોય છે કે તે આ પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરવા માટે તકો આપતું આયોજન કરે. શાળાપૂર્વ વયમાં થયેલા અનુભવો આગળ જતાં બાળકોને વધુ જટિલ બનતા જતા વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની સમજ કેળવવામાં ઉપયોગી બને છે. નીચે વર્ણવેલા પ્રસંગ ઉપરથી સમજાશે કે રોજ-બ-રોજના અનુભવનો ઉપયોગ પણ વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી કેળવવામાં કઈ રીતે કરી શકાય.

4 વર્ષનું એક બાળક પાણી ભરેલી ડોલ સાથે રમત રમતું હોય છે. તેની માતાએ તેમાં થોડો સાબુ ભેળવીને, એક ભૂંગળીથી તેમાં ફૂંક મારીને પરપોટા કેવી રીતે કાઢવા તે બાળકને શીખવ્યું. આ શોધથી ખૂબ ઉત્તેજિત થઈને બાળકે પરપોટા કરવા માંડ્યા. થોડીવાર પછી તે થોભ્યું અને પરપોટા જોવા લાગ્યું. પછી ફરી જોરજોરથી ફૂંક મારી. આ વખતે ઘણા વધારે પરપોટા થયા, અને તેણે પોતાની માતાને એ જોવા બોલાવી કે તેણે કેટલા બધા પરપોટા કર્યા હતા.

આમ સાબુના પાણીમાંથી પરપોટા બનાવવા કે પ્રયોગશાળામાં કોઈ વૈજ્ઞાનિકનું કામ કરવું બન્ને કામોમાં વિચારપ્રવૃત્તિ અને સમસ્યાનું સમાધાન લાવવાની વૃત્તિ એકસમાન છે - કંઈક કરવું, તેના પરિણામ ઉપર વિચાર કરવો અને પછી તે ઉપરથી કંઈક કરવામાં જરૂરી ફેરફાર કરવો. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળામાં અને 4 વર્ષનું બાળક પરપોટા સાથે રમતું બાળક પ્રયોગો કરે છે, ‘વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ’ આપનાવે છે. શાળાપૂર્વના શિક્ષણનો એક મુખ્ય હેતુ એ છે કે વિજ્ઞાન સાથે બાળકને પરિચય કરાવવો અને વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીની

તેનામાં ટેવ પાડવી. જૈવિક અને ભૌતિક વિજ્ઞાનશાખાઓમાંના વિષયોનું ઊંડું અધ્યયન કરવાનો હેતુ નથી, તે નોંધવું. વળી, બાળકને એકસામટી ઘણીબધી માહિતી અને ઢગલાબંધ ખ્યાલો આપવા પણ યોગ્ય નથી. વખતોવખત બાળક કંઈક શીખવાને માટે પ્રોત્સાહિત થાય તેટલું જ જોવા માટેની જવાબદારી આ સ્તરે શિક્ષકની હોય છે.

આ એકમમાં 'કમળા અને તેના જૂથના બાળકો' એવા દૃષ્ટાંતથી વિવિધ રમતપ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જે વાતાવરણ સંબંધી છે અને શાળાપૂર્વે વયજૂથનાં બાળકો માટે અનુરૂપ છે. કમળા એક શિક્ષિકા છે, અને પાસે 4 થી 4 ½ વર્ષનાં બાળકોની તે સંભાળ લે છે, એને તેનું કેન્દ્ર ઉત્તરપ્રદેશના એક નાના ગામમાં વસેલું છે. જેમ જેમ તેમની વાતચીતો અને કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરતાં જઈશું, તેમ તેમ તેમને ખ્યાલ આવતો જશે કે શાળાપૂર્વે વયના બાળકો સાથે આ હેતુથી કઈ રમતપ્રવૃત્તિ કરી શકાય. દરેક પ્રસંગના વર્ણન પછી, તેમાંથી નીકળતા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી છે. કેટલીકવાર કમળાની રમતપ્રવૃત્તિની રીતની સરખામણી અન્ય કોઈ શિક્ષિકાની રીત સાથે પણ કરી છે. આને લીધે તેમને વધુ રસપ્રદ અને વધુ યોગ્ય રીતે વાતાવરણથી સંબંધીત રમતપ્રવૃત્તિઓ પસંદ કરવામાં સુગમતા રહેશે. પ્રથમ પ્રસંગમાં બાળકો વચ્ચેની વાતચીત હિંદીમાં નોંધાયેલી છે, જેનું પછીથી ભાષાંતર આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછીના પ્રસંગોમાં કેવળ ભાષાંતર જ આપ્યું છે. આનો અર્થ સમજી ગયાં હશે - વાતચીત કોઈપણ ભાષામાં કરી શકી જાય.

હેતુઓ :-

આ એકમ વાંચ્યા બાદ તમે

- વાતાવરણનાં એવાં કેટલાંક પાસાંઓની યાદી આપી શકશો જેને માટે રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન થઈ શકે.
- વાસ્તવિક અનુભવ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે તે સમજી શકશો.
- શીખતી વખતે બાળકોને પ્રોત્સાહન આપવાનું અને તેમની ભાવનાઓનો પ્રતિભાવ આપવાનું મહત્ત્વ સમજી શકશો.
- સુસંગત અનુભવો બાળકોને આપી શકશો.
- માનીતી જગ્યાએ બાળકોને પર્યટન માટે લઈ જઈ શકશો.
- શોધખોળનાં ક્ષેત્રો ગોઠવી શકશો.
- એવી રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકશો કે જે બાળકોનાં તર્ક શક્તિ, સમસ્યાનો ઉકેલ શોધવાની ક્ષમતા અને અનુમાન-પરીક્ષણ જેવી વૈજ્ઞાનિક વિચારપદ્ધતિને અનુરૂપ કુશળાઓની પુષ્ટિ કરે.
- રમતપ્રવૃત્તિના આયોજનમાં જરૂરી તબક્કાઓ વર્ણવી શકશો અને તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકશો.
- રમતપ્રવૃત્તિઓનું એ રીતે આયોજન કરશો જેથી બાળકોને તેમની આસપાસના વાતાવરણમાં શોધખોળ કરવા અને તેને જાણવાની તકો પ્રાપ્ત થઈ શકે.
- તર્કશક્તિ સમસ્યાનો ઉકેલ શોધવાની શક્તિ, અનુમાન-પરીક્ષણ, તુલાના કરવી, જૂથ બનાવવું, સામાન્ય સંબંધો શોધવા, કારણ અને પરિણામના સંબંધોની સમજ કેળવવી - જેવી વૈજ્ઞાનિક વિચાર-પદ્ધતિને પ્રોત્સાહિત કરે તેવી કુશળતાઓની પુષ્ટિ કરતી રમતપ્રવૃત્તિઓ શોધી શકશો.

ચાલો હવે આપણે 'કમળા અને તેના બાળજૂથ'ને મળીએ. તેમના શાળાપૂર્વના કેન્દ્રમાં જઈએ અને તેમાં થતી રમતપ્રવૃત્તિઓ વિષે જાણીએ.

રમતપ્રવૃત્તિ - 1 : પક્ષીના માળાની શોધ, પક્ષી અને માળા વિષેની વાતચીત

કમળા બાળકો એક વાર્તા સંભાળાવી રહ્યાં હતાં જ્યારે સાડાચાર વર્ષની અને ખૂબ ચપલ એક બાળકી સુધા જે હજુ સુધી તો ઓરડાની બહાર જ રમતી હતી, તે દોડતી દોડતી બધાં પાસે આવી પહોંચી. તેના હાથમાં સુઘરીનો એક માળો હતો. પોતાની શોધથી ઉત્તેજિત થઈને તેણે ઉત્સાહથી કહેવા માંડ્યું,

તેણે કહ્યું, "ઝાંટી ! દેખો ! મુઝે ક્યા મિલા !"

(જુઓ, જુઓ, આન્ટી મને શું મળ્યું !)

કમળા કંઈ ઉત્તર આપે તે પહેલાં જ બધાં બાળકો - જે અત્યાર સુધી ઘણા ધ્યાનથી વાર્તા સાંભળતાં હતાં - ઊઠીને સુધાને વીંટળાઈ વળ્યાં.

મનોજ - 'દિખા ! દિખા ! મુઝે દિખા !'

(દેખાડ !, દેખાડ ! મને દેખાડ !)

ઉમા - 'યહ તો બહુત બડા હૈ !'

(આ તો બહુ મોટો છે.)

હરિ - (માળાને અડીને) 'એરે ! इसमें तो घास है । और यह चुभता भी है ।

(‘ઓહ ! આમાં તો બધું ઘાસ છે. અને તે વાગે છે.’)

મનોજ - “मुझे लगता है कि यह साँप का घर है । देखो, इसमें एक सुगंध भी है ।”

(મને લાગે છે કે આ એક સાપનું ઘર છે. જો આમાં એક કાણું પણ છે.)

બાલુ - “इससे तो हम फूटबोल खेल सकते है ।”

(આનાથી તો આપણે ફૂટબોલ રમી શકીએ.)

એક બાળક પાસેથી બીજા પાસે માળો પસાર થતો ગયો અને દરેકને તેના વિષે કંઈક તો કહેવું જ હતું.

‘यह है तो किसीका घर, पर यह साँप का घर नहीं है । यह एक चिड़ियाँ का घर है । यह घोंसला है । तुमने कभी पेड़ पर घोंसला देखा है ?’ (આ છે તો કોઈકનું ઘર, પણ આ સાપનું ઘર નથી. આ તો એક પક્ષીનું ઘર છે. તે માળો કહેવાય. તમે શું કદી કોઈ ઝાડ પર આવો માળો જોયો છે ?)

શિક્ષિકાએ પૂછેલા પ્રશ્નનો કેટલાંક બાળકોએ પ્રતિભાવ આપ્યો. એમ જાણ્યું કે માટા ભાગનાં બાળકોએ પક્ષીનો માળો પહેલાં જોયો નથી, અને તેથી આ સમયે જે માહિતી માળા વિષે વધારે આપશે તે કામમાં નહિ આવે, તેથી કમળા તે બાળકોને સર્વપ્રથમ એક એવા ઝાડ પાસે લઈ ગઈ જેમાં એક કાગડાનો માળો તેણે થોડા દિવસો પહેલાં જ જોયો હતો. ત્યાં જઈને કમળાએ બાળકોને આંગળી ચીંધીને માળો બતાવ્યો. ઝાડના છાયામાં અને ખુલ્લી જગ્યામાં પછી જે વિષયોની વાતચીત થઈ તેમાં પક્ષીઓ શા માટે અને કેવી રીતે માળો બાંધે છે, અને તેમાં ઈંડાં ક્યારે મૂકે છે, વગેરે આવરી લેવાયા.

આવે વખતે અબ્દુલ બોલ્યો, “मैं तो रोज अंडा खाता हूँ ।”

(હું તો રોજ ઈંડુ ખાઉં છું.)

અબ્દુલ હજી બોલી રહે તે પહેલાં જ ઉમાએ તેને હસીને કહ્યું, “અબ તો તૈરે પેટમેં એક ચિડિયાં બન જાયેગી !” (“હવે તારા પેટમાં પક્ષીનું બચ્ચું થશે !”)

એના આમ કહેવાથી બધાં બાળકો ખૂબ જોરથી હસી પડ્યાં પણ અબ્દુલને ઉમાની વાત સાચી લાગી તેથી તે ખૂબ ગભરાઈ ગયો. વાતચીતના આ વળાંકે કમળાએ વચ્ચે ઝૂકાવ્યું, “નહીં, यह गलत है। जो अण्डा खा लेते हैं, उसमें चिड़ियाँ नहीं निकलती। अण्डे में से बच्चा तभी निकलता है जब उस पर चिड़ियाँ बैठती है।” (ના, એ બરાબર નથી. જો તમે ઈંડું ખાઈ લ્યો, તો તેમાંથી પક્ષી બની શકતું નથી. પક્ષીનું બચ્ચું ઈંડાંમાંથી ત્યારે જ બહાર નીકળે છે જ્યારે તેની માતા તે ઈંડાં ઉપર બેસીને તેમને સેવે છે.)

અબ્દુલને થોડી શાંતિ થઈ, પણ કમળાને લાગ્યું કે તેની ચિંતા હજી પૂરેપૂરી દૂર થઈ નથી. તેણીએ આ બાબત નોંધી રાખી, અને સમજી લીધું કે આ વિષે તેણે ફરીથી કંઈક કરવું પડશે.

આ આખો પ્રસંગ - સુધા દોડીને ઓરડામાં પોતાને જડેલો માથો બતાવવા લાવી ત્યારથી માંડીને આ છેલ્લી વાતચીત સુધી લગભગ 25 મિનિટમાં બન્યો. હવે માળામાં બાળકોને વધુ રસ રહ્યો નથી, એમ જણીને કમળાએ ત્યાર પછીની પ્રવૃત્તિ કરવાનું ઠરાવ્યું. જૂથમાંથી અલગ થઈને હવે સહુ બાળકોએ પોતાની મેઢે રમવાનું હતું.

ઉપરના પ્રસંગમાં થયેલા વ્યવહાર અને પરસ્પર વાતચીતમાંથી ઊભાં થતાં કેટલાંક પાસાંઓનું હવે વિશ્લેષણ કરીશું.

22.2 શૈક્ષણિક અનુભવોની પ્રસ્તુતતા

શિક્ષણના અનુભવો બાળકની વય તથા ક્ષમતાઓને અનુરૂપ હોવા જોઈએ. આ હકીકત તમે અત્યાર સુધીમાં અવશ્ય સમજી ગયા છો, પરંતુ આ પાસા ઉપર વિશિષ્ટ ભાર આપવો મહત્વપૂર્ણ છે. તેમની ક્ષમતાથી વધુ અનુભવ માટે બાળકોને ખેંચવાં તે હાનિકારક છે, આથી બાળકોની પ્રેરકશક્તિ (motivation) નષ્ટ થાય છે. આને પરિણામે વાલીઓ, શિક્ષકો અને બાળકો પોતે પણ તનાવનો અનુભવ કરે છે. વાલીઓ એ કારણે નાખુશ થશે કે બાળક તેની પાસેથી રાખી શકાય તેટલી અપેક્ષાથી ઓછી ક્ષમતા ધરાવે છે, અને બાળક પોતાનાં માતાપિતાની અપેક્ષા પૂરી ન કરવા બદલ દુઃખી થશે. વળી તેની આત્મસન્માનની ભાવનાને પણ ઠોકર વાગશે.

પરંતુ એ કઈ રીતે નિશ્ચિત કરવું, કે બાળકની વય અને ક્ષમતાઓને અનુરૂપ શું હોઈ શકે? આ માટેનો એક રસ્તો એ છે કે તમે સર્વપ્રથમ તો એ શોધો કે બાળકને પોતાને શેમાં રસ પડે છે? જો તેમના રસના વિષયોની આસપાસ તમારી રમતપ્રવૃત્તિ તમે ગોઠવશો, તો તે તેમની જરૂરિયાતો અને ક્ષમતાઓને અનુરૂપ હશે જ આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે બાળકો એ બાબતોમાં જ રસ દાખવે છે જેને માટે તેઓ માનસિક અને શારીરિક સજ્જતા ધરાવતાં હોય. ઉપર વર્ણવેલા પ્રસંગમાં, શિક્ષિકા કમળાએ જ્યારે જોયું કે બાળકોને પક્ષીના માળામાં રસ પડ્યો છે, તેણીએ એ વિષયની આસપાસ જ એક રમતપ્રવૃત્તિ ઘડી લીધી.

22.3 ‘શીખી શકે તેવી ક્ષણ’નો ઉપયોગ

(utilising the ‘Teachable Moment’)

ઉપરનો પ્રસંગ એ બાબતનું એક સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે કે ‘શીખી શકે તેવી ક્ષણ’ આવી પહોંચે તો તેનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો. જ્યારે કમળાએ જોયું કે બધાં બાળકો એકસામટાં પક્ષીના માળામાં રસ દેખાડવા લાગ્યાં, ત્યારે તેણીએ વાર્તાકથનની પ્રવૃત્તિ પાછી ઠેલી દીધી, અને પક્ષીના માળા વિષેની વાતો માટે ‘શીખી શકે તેવી ક્ષણ’નો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રવૃત્તિમાં તાત્કાલિક ફેરફાર કર્યો. તેણી સ્થિતિસ્થાપક હતી. પ્રથમ ખંડમાં જ તમે વાંચ્યું હતું કે શાળાપૂર્વ વયનાં બાળકો માટે સંભાળકર્તા સ્થિતિસ્થાપક હોવી જોઈએ.

જે શિક્ષક આ રીતે સ્થિતિસ્થાપક ન હોય તેણીએ સુધાને શો પ્રતિભાવ આપ્યો હશે, તેની કલ્પના કરી શકાય છે. પોતાની અસ્ખલિત વાર્તાકથનની પ્રવૃત્તિમાં રસભંગ કરવાથી તેણી જરૂર નારાજ થઈ હશે અને સુધાને કહ્યું હશે, “સુધા, હવે શાંતિ રાખો જોઈ ! અત્યાર સુધી ક્યાં હતી ? એ શું છે તારા હાથમાં ? જા, બહાર જઈને ફેંકી દે, પછી અહીં આવીને વાર્તા સાંભળ.” અને પછી તરત જ ફરી વાર્તા કહેવામાં તે શિક્ષિકા વ્યસ્ત થઈ જત ! તેણીએ પક્ષીના માળાનો વિષય હાથમાં લીધો કેમ કે તે પ્રવૃત્તિ તેણે આયોજિત કરી નહોતી, આયોજનથી બહાર હતી. આમ કરવું જડતા દર્શાવે છે, અને તેમાં સ્થિતિસ્થાપકતાને કોઈ સ્થાન રહેતું નથી. આ પ્રકારનાં શિક્ષિકા બાળકેન્દ્રિત હોતાં નથી. બાળકોના મગજના વિકાસની એક સુંદર તક તે ગુમાવે છે તો ખરાં જ, પરંતુ તેમની ક્રિયાઓથી મળતા સંદેશ પ્રમાણે બાળકોને લાગે છે કે તેમને જે કહેવામાં આવે.

તે જ તેમણે કરવું જોઈએ અને કોઈ સૂચનો તેમણે કરવાં નહિ. જો આવો અનુભવ વારંવાર બાળકોને થતો રહે, તો તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને દુનિયાને એક અજાયબી તરીકે જોવાની દૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ જાય.

જો આપણે પણ પોતાના શાળાના દિવસો યાદ કરીએ, તો એવા કેટલાક શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓની આપણે સ્મૃતિ થશે કે જેમણે તેમના વિષયોમાં આપણો ખૂબ રસ જગાવ્યો હતો અને તેનાં કારણો તેમનો ઉત્સાહપૂર્ણ વ્યવહાર અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેનો વિદેયાત્મક અભિગમ જ હતાં. આવા શિક્ષકોને જ આપણે જીવનભર પ્રેમથી યાદ કરતાં રહીએ છીએ.

22.4 બાળકોની રસવૃત્તિ જાગૃત કરવી.

શું તમે એ નોંધ્યું કે કમળાએ થોડો સમય પક્ષીના માળામાં બાળકોને રસ પડવા માટે ફાળવ્યો? જ્યારે સુધા માળો લઈને ઓરડામાં દોડી આવી ત્યારે જ તેણીએ જો કહ્યું હોત, ‘જુઓ બાળકો! સુધા કેવી સરસ વસ્તુ લઈ આવી છે? ચાલો, હવે હું તમને પક્ષીના માળા વિષે થોડું કહું. - આવી પરિસ્થિતિમાં બાળકોએ ઉપરના પ્રસંગમાં દેખાડ્યો એટલો ઉત્સાહ કદાચ માળા વિષે ન દેખાડ્યો હોત. જ્યારે બાળકોએ માળાનો સ્પર્શ કર્યો, તેમાં નિરીક્ષણ કરીને તેના દેખાવ, ખાસિયત વગેરે શોધ્યાં - એ ક્ષણે માળા વિષે વધુ જાણવા માટેની ઈચ્છાના સ્તર તેઓ પહોંચ્યા. એથી જ કમળા એ માળા વિષે શું કહે છે તે જાણવા તેઓ તત્પર અને તૈયાર હતાં. એ રીતે માળા વિષેની પ્રવૃત્તિ તો તેમણે જ પસંદ કરી એમ ગણાય, અને નહિ કે શિક્ષિકાએ દબાણપૂર્વક કરાવી હોય. આમ, શિક્ષિકાએ એ જાણવું અતિ આવશ્યક છે કે બાળકોની પ્રવૃત્તિને ક્યારે અને કેવો વળાંક આપવો અને સાથે જ પોતે પૃષ્ઠ ભૂમિકામાં જ રહેવું.

22.5 શીખવાના પાઠોમાં યોગ્ય અંતર જાળવવું

માળા વિષેની અનેક પ્રકારની માહિતીઓ આપીને કમળાએ બાળકોનો ભાર વધાર્યો નહિ. પાકો વચ્ચે યોગ્ય અંતર રાખવું જરૂરી છે. થોડા થોડા સમયે શિક્ષકે હકીકતો જણાવીને, અનુભવોની તકો પૂરી પાડીને ક્રમશઃ પદ્ધતિથી બાળકોની પોતાની તર્કશક્તિ અને સમસ્યાના સમાધાન પર આવવાની ક્ષમતાઓનો વિકાસ થાય તેમ કરવાનું રહે છે. એ માનવું તદ્દન ભૂલ ભરેલું છે કે બાળક તમે કહો ત્યારે જ શીખે છે, પહેલાં નહિ. શીખવાનું કામ તો બાળકો પોતાની મેળે રમતાં હોય ત્યારે પણ કરે જ છે - લખોટી રમતાં, રેતી ખોદતાં, પાંદડા વીણતાં અને ઝાડપાનને નજીકથી જોતાં હોય ત્યારે પણ શીખે છે.

હવે આપણે પક્ષીનો માળો જડ્યો ત્યાર પછીના થોડા દિવસમાં આ જ જૂથનાં બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ શું રહી તે જોઈએ.

રમતપ્રવૃત્તિ 2 : ઈંડું ફૂટીને બચ્ચું બહાર આવે તે પ્રક્રિયા વિષે ચર્ચા

કમળાને એ તો વિશ્વાસ હતો જ કે તેના જૂથનાં બાળકોને પક્ષીના માળામાં રસ પડ્યો હતો. તેથી તેણીએ ઉપરના પ્રસંગ પછીના કેટલા દિવસોની પ્રવૃત્તિનું આયોજન આ જ વિષય પર કેન્દ્રિત રહીને કર્યું. તેણીએ ઠંડરાવ્યું કે પ્રત્યેક દિવસે 20 થી 25 મિનિટનો સમય તે આ વિષય ઉપર બાળકોનું ધ્યાન ખેંચશે. આથી પક્ષીનો માળો અને તે સંબંધિત વિષયોને મહત્ત્વ અપાયું. હવે આપણે જોઈએ કે આમાં શીખવા માટેના અનુભવો કઈ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા.

આગલે દિલસે અબ્દુલના મનમાં જે ભય હતો કે ઈંડું ખાધા પછી તેના પેટમાં પક્ષીનું બચ્ચું આવી જશે, તેનાથી કમળાએ શરૂઆત કરી. કમળાએ કહ્યું, “ગઈકાલે ઉમા કહેતી હતી કે જો અબ્દુલ ઈંડું ખાય તો, તેના પેટમાં પક્ષીનું બચ્ચું આવશે. પણ તે વાત બરાબર નથી, સાચી નથી. ચાલો, આપણે વિચાર કરીએ કે ઈંડામાંથી પક્ષીનું બચ્ચું કઈ રીતે બહાર આવે છે? ગમશે ને?”

“હા,” “હું હું” - બધાં બાળકોએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

પણ ઉમા તેમ છતાં કહેવા લાગી, “જોજે ને, તું જો ઈંડુ ખાઈશ, તો તારા પેટમાંથી પક્ષીનું બચ્ચું બહાર આવશે. મારી મમ્મી કહેતી હતી, હા !”

કમળાએ કહ્યું, “ના, ઉમા એ વાત સાચી નથી. પણ હું તમને એ વાત બરાબર સમજાવું તે પહેલાં તમે મને કહો કે તમે કયા કયા પક્ષીઓ જોયા છે?” આ પ્રશ્નનો જવાબ જલદી જ મળ્યો, “કાગડા, ચકલી, કબૂતર, પોપટ, સમડી વગેરે.”

આમાંથી એક બાળકને કાગડાની એક વાર્તા યાદ આવી અને તે વાર્તા કહેવા લાગ્યો, “એક વાર, છે ને હું બિસ્કીટ ખાતો તો ત્યાં એક કાગડાએ છે ને તે એકદમ ઝડપથી આવીને મારું બિસ્કીટ લઈ લીધું, ને પછી ઊડી ગયો, હા, તે છેને મને તો બહુ બીક લાગી તી.”

આ સાંભળીને બીજું બાળક બોલ્યું, “તે એને માર્યો કેમ નહિ? મેં તો તેને છેને તે આમ માર્યું હોત !”

વાતચીત જુદી દિશામાં વળતી જોઈને કમળાએ શાંતિથી છતાં મક્કમ રીતે વચ્ચે ઝૂકાવ્યું, “શ્યામ, આપણે કાગડાની વાત પછી કરીશું, પહેલાં આપણે ઈંડાંમાંથી પક્ષીનું બચ્ચું કેવી રીતે બને છે તેની વાત કરી લઈએ, હું ને !” કમળાએ વાત ચાલુ રાખતાં કહ્યું, “જ્યારે પક્ષીઓને ઈંડાં મૂકવાનો સમય આવે તેની પહેલાં તેઓ માળો બાંધી લે છે. પછી માતા પક્ષી અથવા માદા માળામાં ઈંડું મૂકે છે. એકસાથે બે કે ત્રણ ઈંડાં હોય છે, અને કોઈકવાર તો ચાર કે પાંચ ઈંડાં પણ હોય તેમ બને. (આ વખતે કમળા પોતાના આંગળાંથી સંખ્યા પણ દર્શાવે છે.) પછી માદા આ ઈંડાં ઉપર આખો દિવસ બેસી રહે છે અને એવી રીતે બેસે છે કે બધાં ઈંડાં એની નીચે સંતાઈ જાય.”

આ વખતે એક બાળકે વચ્ચે પ્રશ્ન કર્યો, “પણ જો તે ઈંડાં પર બેસે તો ઈંડાં તો ફૂટી જાય ને !” કમળાએ સ્પષ્ટતા કરી, “ઈંડાં પર તેમની માતા બહુ જ કાળજીપૂર્વક બેસે છે અને તેમના પર કશો ભાર નાખતી નથી, અને એટલે જ ઈંડાં તૂટી જતાં નથી.”

પોતાના જવાબથી એ બાળકને સંતોષ થયો તે નોંધ્યા પછી કમળાએ વાત આગળ ચલાવી, “આ રીતે માદા ઈંડાં ઉપર એક બે અઠવાડિયાં સુધી બેસે છે. આ સમયમાં ઈંડાંમાં એક નાનું બચ્ચું બનતું જાય છે. જ્યારે બચ્ચું પૂરેપૂરું પક્ષી જેવું થઈ જાય, ત્યારે ઈંડું ફૂટે છે, અને આમ બચ્ચું જન્મે છે.”

બાળકોએ થોડો સમય આ નવી વાત પર વિચાર કર્યો. એક બાળકે પૂછ્યું, “તો તેના પિતા ક્યાં જતા રહે છે અને શું કરે છે ?”

કમળાએ તેનો પ્રતિભાવ આપતાં કહ્યું, “કેટલીકવાર પિતા ઊડીને જતો રહે છે, કેટલીકવાર તે માદા સાથે માળામાં જ રહે છે અને તેને માટે ચણ લઈ આવે છે.”

અત્યાર સુધીમાં ઘણા નવા વિચારોનો પરિચય કરાવી લીધો એમ લાગતાં કમળાએ ચર્ચા બંધ કરવાનું ઠરાવ્યું. પણ તે પહેલાં તેણે ઉમાને પૂછ્યું, “હે ઉમા, શું હવે તને લાગે છે કે જો અબ્દુલ ઈંડું ખાશે તો તેના પેટમાં પક્ષીનું બચ્ચું બની જશે ?”

ઉમા હજી આ વાત પર વિચાર કરતી હોય તેમ લાગ્યું એથી કમળાએ અહીં જ ચર્ચા બંધ કરી. હવે કેન્દ્રમાં વચલી રિસેસ પડવાનો સમય થઈ ગયો હતો તેથી કમળાએ બાળકોને પોતાના નાસ્તાના ડબ્બા લઈ આવી નાસ્તો કરવામાં પરોવ્યાં.

કમળા અને બાળકો વચ્ચેની વાતચીત દરમિયાન ઊભા થયેલા મુદ્દાઓને આગળના વિભાગમાં વિગતે જોઈ લઈએ:

22.6 ભાવનાઓનો પ્રતિભાવ આપવો

એ જાણવું જરૂરી છે કે ભાવનાઓ - લાગણીઓ - અનુભવોનો જ એક હિસ્સો છે. ઘણીવાર આપણે આ હકીકત ભૂલી જઈએ છીએ. તમારું પોતાનું શાળાજીવન યાદ કરો. જે તમારા માનીતા ન હોય તેવા શિક્ષક સાથે કામ કરવું તમને ગમતું હતું ? કે જે વિષયમાં રસ ન હોય તે ભણવો ગમતો હતો ? જો કોઈ એક દિવસે તમારી સહેલી સાથે તમારે ઝઘડો થયો હોય તો શું તે દિવસે વર્ગમાં ખાસ ધ્યાન આપી શક્યાં હતાં ? એવું જ બાળકોનું છે. ઘણીવાર બાળકો પોતાની ભાવનાને સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ આપી શકતાં નથી, તેથી આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે તેમનામાં કોઈ ભાવના હોતી નથી. ઉપરાંત, શિક્ષકો ઉપર શૈક્ષણિક ક્ષમતાઓ શીખવવા માટેનું દબાણ એટલું બધું હોય છે કે બાળકોની ભાવનાઓની ગણતરી થતી નથી. આમ, બાળકોના મૂડ અને હાવભાવ ઉપર સંભાળ લેનારે જ ધ્યાન રાખવાનું હોય છે. જો બાળકની ભાવાત્મક દુનિયામાં શાંતિ નહિ હોય તો રમતવૃત્તિ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની ક્ષમતા તે બાળકમાં રહેશે નહિ.

શું તમે નોંધ્યું કે કમળાએ અબ્દુલના ઈંડું ખાવા વિષેના ડરનો કઈ રીતે સામનો કરાવ્યો. ‘આપણે અત્યારે તો માળા વિષે વાતચીત કરીએ છીએ,’ એમ કહીને તેના ડરની અવગણના ન કરી કે તેને ભૂલી ન ગયાં. ઉલટાનું, એ બાબત અંગે એક પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરી રાખ્યું.

22.7 બાળકો સાથે વાતચીત

તમે એ ચોક્કસ નોંધ્યું હશે કે વાતચીતના દરેક તબક્કે કમળાએ બાળકોને જોડ્યાં હતાં. આને લીધે ભાષણના બદલે સંવાદનું વાતાવરણ જામ્યું.

જો તમે ઉપરની વાતચીત ફરી એકવાર જુઓ તો તમે કમળાનાં એ વાક્યો પણ જોશો જેનાથી સંવાદ ઊભો થયો. પહેલું, “ચાલો આપણે.... વિષે વાતચીત કરીએ.” આ રીતે કહેલું વાક્ય બાળકને વાતચીતમાં ભાગ લેવા પ્રેરે છે, જે તેણીએ કહ્યું હોત, “જુઓ, હવે હું તમને કહું કે....” અથવા “હવે સાંભળજો હોં....” વગેરે. આ શબ્દોનો પરોક્ષ સંદેશ બાળકોને એ જ પહોંચ્યો હોત કે તેમણે આ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાનો નથી.

કમળાએ બાળકોને પ્રશ્નો પૂછ્યા. આ પણ બાળકોને વાતચીતમાં જોડવાનો એક ઉપાય છે. આમ શબ્દોની પસંદગી અને વાક્યરચનાઓ બાળકો સાથેની વાતચીતમાં ખૂબ મહત્વનાં છે.

વળી, તમે એ પણ જોયું કે જ્યારે બે બાળકો કાગડા વિષે બોલવા લાગ્યાં ત્યારે કમળાએ વાતચીતને ઈડાંનાં વિષયના પાટા પર પાછી વાળી. આ વખતે એક ભય ઊભો થયો હતો કે વાતચીતનો વિષય પક્ષીઓ સાથેની કાલ્પનિક વાતો તરફ ઘસડાઈ જશે. આમ કરવાથી તેમની કલ્પનાશક્તિને ખીલવવા તક આપવી કે પોતાની ચર્ચા ચાલુ રાખવી એ વિષે કમળાએ થોડો વિચાર કર્યો. તેણીને લાગ્યું કે ચર્ચાનો વિષય તે સમયે વધુ મહત્વનો છે, તેથી તેણીએ બીજા બાળકોની વાતચીત બંધ કરાવી.

તમે પહેલાં જોયું હતું કે જ્યારે સુધા પક્ષીનો માળો લઈને દોડતી ઓરડામાં આવી ત્યારે કમળાએ બાળકોના રસને જોઈને વાર્તાકથન પ્રવૃત્તિ ચંભાવી દીધી હતી. આમ બે પ્રકારની સ્થિતિમાં તેણીનો પ્રતિભાવ જુદો હતો. અને આમાં તેણીની સમજ મુજબનો નિર્ણય લીધો, કે કઈ વાતનું મહત્વ વધુ હતું. આ બધાં ઉદાહરણો દ્વારા આપણને ખ્યાલ આવે છે કે કયે સમયે સ્થિતિસ્થાપક રહેવું અને કયે સમયે પોતાની ઠરાવેલી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી. જો કે, મોટેભાગે આ નિર્ણય વ્યક્તિગત સમજ ઉપર જ આધાર રાખે છે. કોઈ એવો નિયમ ન કરી શકાય કે ક્યારે આમ કરવું કે ન કરવું, કેમ કે એની નિર્ણયશક્તિ અનુભવથી જ ઘડાય છે, અને તેની બાળકો અંગેની સમજ ઉપર આધાર રાખે છે. તેમ છતાં, એક સાધારણ સિદ્ધાંત સૂચવી શકાય કે - શીખવાના અનુભવનો ઉપયોગ કરી લેવાનું ચૂકશો નહિ, કદાચ એ કારણસર કે તે અગાઉથી આયોજિત થયેલ નહોતો.

બન્ને બાળકોની વાતચીત રોકતી વખતે, તમે નોંધ્યું હશે કે, કમળા તેમને વઢી નહોતી, કે કેમ તેઓ વિષયની બહારની વાતો કરે છે. હકીકતમાં તેણે એમ જ કહ્યું કે કાગડાની વાત આપણે પછી કરીશું. આમ કહેવાથી બાળકોને કોઈ દબાણ આવ્યું હોય તેમ જણાયું. ઓછી સંવેદનશીલતા ધરાવનાર વ્યક્તિએ કદાચ કહ્યું હોત, 'તમે બન્ને શેની વાતો કહી રહ્યાં છો? શાંતિ રાખો ને હું જે કહું છું તે સાંભળો.' આ પ્રકારની પદ્ધતિનો ઉપયોગ જો આવી પરિસ્થિતિમાં વારંવાર થતો હોય તો તેના પરિણામ સ્વરૂપે બાળકની જાણસાવૃત્તિ અને કલ્પનાશક્તિને હાનિ પહોંચે છે. આમ, રમતપ્રવૃત્તિના આયોજન જેટલું જ મહત્વ બાળકોની સાથેની વાતચીતની પદ્ધતિનું પણ છે.

22.8 શીખવાનાં સ્તરો અને કક્ષાઓ

અગાઉના વિભાગમાં આપણે શિક્ષણના અનુભવોની સુસંગતતા ઉપર ચર્ચા કરતાં કહ્યું હતું કે બાળકોની ક્ષમતાને અનુરૂપ આ અનુભવ થવા જરૂરી છે. નીચેના પ્રસંગમાં આ બાબત એકદમ સ્પષ્ટ થાય છે.

જે સ્તરે અથવા કક્ષાએ ઈંડુ ફૂટવાની ક્રિયાની માહિતી કમળાએ આપી તે તપાસો. ઈંડુ શ્લેવાયા પછી ફૂટે તે આખી પ્રક્રિયા ખૂબ જટિલ છે. દરેક પ્રકારના પક્ષીઓની પોતાની માળો બાંધવાની શૈલી હોય છે, તેમનાં બચ્ચાં ઈંડાંમાંથી બહાર આવે તેનો સમય દરેક પક્ષીજાતિમાં જુદો જુદો હોય છે. તેઓમાં નર અને માદા પક્ષીઓની ભૂમિકા પણ જુદી જુદી હોય છે. પરંતુ આ બધી ઝીણી વિગતો શાળાપૂર્વના બાળકને જણાવવાની કશી જરૂર નથી. એ વિગતો તે સમજ જ ન શકે એ વધુ સંભવ છે. આમ થાય છે કે નહિ તે પણ તમે જાણી શકો છો. તમારી અડોશપડોશમાં રહેતાં ભૂલકાંઓ સાથે રમતાં રમતાં તમે માળાઓ વિષે વાત કરો. તેમની સાથેની ચર્ચા, પ્રશ્નોત્તરી અને તેમના રસ ઉપરથી તમને તરત ખ્યાલ આવી જશે કે આ વિષયની કેટલી વિગત તેઓ સમજી શકે છે.

કમળાનો હેતુ એ હતો કે ઈંડાંમાંથી પક્ષીનું બચ્ચું કઈ રીતે બને છે અને બહાર આવે છે તેની સામાન્ય પ્રાથમિક સમજ બાળકોને આપવી. તેઓની આસપાસના વાતાવરણના એક પાસા અંગે તેણી બાળકોને સભાન કરતી હતી અને તેમના પોતાના જ વિચારોને આગળ વધવા પ્રોત્સાહિત કરતી હતી. તેણીનો આશય એ ન હતો કે બાળકોએ અમુક હકીકતો મોઢે કરવી. શાળાપૂર્વનાં બાળકોને જે કોઈ વિષય અંગે સમજ આપવાની હોય તેમાં તેઓની જ તર્કશક્તિ અને ઘટનાઓનાં કારણોનાં અનુમાન કરવાની ક્ષમતા વધારવાનો હેતુ હોવો જોઈએ. ચર્ચા કર્યાથી બાળકો અમુક ચોક્કસ હકીકતો અવશ્ય જાણવા પામે છે, જેમ કે પક્ષીઓ ઈંડાં મૂકે છે અને તેમાંથી નાનાં પક્ષીનાં બચ્ચાં ઈંડાં ફોડીને બહાર આવે છે. પરંતુ જ્યારે કમળાએ ઉમાને પૂછ્યું કે શું હજી પણ તે માને છે કે ઈંડું ખાવાથી પેટમાં પક્ષીનું બચ્ચું બની જશે, ત્યારે તેણીએ બાળકોને પોતાની તર્કશક્તિ અને વિશ્લેષણની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા પ્રોત્સાહિત કર્યાં. હકીકતોનો આ રીતે તેણીએ તર્કશીલતાની ક્ષમતાના વિકાસની પુષ્ટિ માટે કર્યો. હકીકતો જરૂર મહત્વપૂર્ણ છે, પરંતુ તે જ આપણું સાધ્ય નથી. આ એકમ પછીના એક વિભાગમાં આ બાબતની થોડી વિશેષ ચર્ચા કરીશું.

અત્રે બીજી એક યાદ રાખવા જેવી બાબત છે, કે બાળકો આપણે કહેલી બધી બાબતો, આપણે સમજાવેલી બધી વાતો સમજી શકે અથવા દરેકે દરેક બાળક એકસરખી રીતે તેને સમજી શકે એવી અપેક્ષા રાખવી નહિ. ઉપરના પ્રસંગમાં, આ એક જ ચર્ચાથી ઈંડાંમાંથી બચ્ચું પેદા થવાના પ્રશ્ને બાળકના બધા ખ્યાલો સ્પષ્ટ થઈ ગયા એમ માનવાનું નથી. આ તો કેવળ શરૂઆત થઈ. હજી તો તે વિષયમાં તેમની સમજ વધારતા ઘણા

પ્રસંગો શક્ય છે. કદાચ તેઓ આ વિષે કોઈ વાર્તા સાંભળે, કે પછી પોતાના માતાપિતાની સાથેની વાતચીત દરમ્યાન આ વિષય આવે. આવા અનુભવોને વિષે તેઓ પ્રશ્નો કરશે, ફરી ફરી પ્રશ્નો કરશે અને એમ કરવાથી વિચાર કરીને સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવતાં જશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 1

(1) તમારા રોજિંદા જીવનમાં, બાળકો સાથેના વ્યવહારમાં તમે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતાં હો, કે કોઈ અન્ય પુખ્ત વ્યક્તિ સાથે વ્યવહાર કરતાં હો, તેવે વખતે એવા બનાવો જરૂર બન્યા હશે તે જેમાંથી બાળકોને કેટલાક ખ્યાલો સમજાયા હોય. શું તમે એવી કોઈ ઘટનાનું ઉદાહરણ નીચે વર્ણવી એ ખ્યાલો જણાવી શકો છો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) બાળકોની વય અને ક્ષમતાને અનુરૂપ હોય તેવા શીખવાના અનુભવોનું આયોજન કરવાનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ શું છે ? સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) નીચેનાં વિધાનો સાથે તમે સહમત છો કે નહિ તે જણાવો.

(ક) જો બાળકના રસના વિષયની આસપાસ તમે પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરશો, તો તે પ્રવૃત્તિ તેમની જરૂરિયાતો તેમ જ ક્ષમતાને અનુરૂપ જ હશે.

સહમત છું. / નથી.

(ખ) પોતે જે પ્રવૃત્તિ બાળકો સાથે શરૂ કરી હોય તેને કદી અન્ય દિશામાં વળવા દેવી જોઈએ નહિ.

સહમત છું. / નથી.

(4) પ્રવૃત્તિમાં બાળકોને વધુ જોડવા માટે તમે કયા ઉપાયો સૂચવો છો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

રમતપ્રવૃત્તિ - 3

સુઘરીના માળાના આકાર અને તેની રચના વિષે ચર્ચા, તર્કસંકિત, તુલના અને તફાવતો શોધવાનાં કૌશલ્યોને ઉત્તેજન આપવું.

બીજે દિવસે સુઘરીના માળાના આકાર અને બાંધવાની રીત વિષે કમળાએ ચર્ચા શરૂ કરી. તેણીએ પહેલાં તો એ સમજાવ્યું કે સુઘરી એ જ રીતે શા માટે માળો બાંધે છે. આ સમજાવતી વખતે તે માળો બધાં બાળકોને વારાફરતી બતાવવામાં આવ્યો. અગાઉની વાતચીતોની જેમ આ વખતે પણ બાળકોની વાત અને પ્રશ્નોનો તેણીએ તુરંત પ્રતિભાવ આપ્યો.

જ્યારે કમળા બધુ સમજાવતી હતી ત્યારે એક બાળકની વાત (comment) ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નવી માહિતીને બાળકો પોતાના અગાઉ થઈ ગયેલા અનુભવો સાથે જોડવાના પ્રયત્નો કરે છે. કમળાએ સમજાવ્યું કે આખા માળામાં બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, “જેને લીધે દુશ્મનોથી પોતાનાં ઈંડાંને સંતાડીને રાખી શકાય, અને તેઓ ઈંડાં ખાઈ ન શકે.” કમળાની વાતને ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળતી શશીએ આ વખતે કહ્યું, “હું પણ જ્યારે મારી માતા દૂધનો પ્યાલો માટે લાવે ત્યારે સંતાઈ જઉં છું !”

ત્યારબાદ પક્ષીના માળાની વધુ વિગતવાર માહિતી ન આપતાં કમળાએ બાળકોનું ધ્યાન બીજાં પાસાં પ્રત્યે દોર્યું, અને તેમની સરખામણી, તુલના અને તર્ક કરવાની શક્તિને ઉત્તેજન મળે તેવી વાતો કરી. તેણીએ પૂછ્યું, “કાલે આપણે પેલો કાગડાનો માળો જાડ ઉપર જોયો હતો ને! યાદ છે ને ! શું એ માળો પણ આવા જ માળા જેવો હતો ?” અને તે પ્રશ્ન પૂછતી વખતે સુધરીનો માળો તેણીએ બાળકોની સામે જ ધરી રાખ્યો.

તેણીના પ્રશ્નનો જવાબ કેટલાંક બાળકોએ હકારાત્મક આપ્યો, પણ કેટલાંકે ના પણ પાડી, જ્યારે બીજાં બાળકો કશું બોલ્યાં નહિ. જ્યારે કમળાએ આ ઉપરથી લાગ્યું કે બાળકોને કાગડાનો તે માળો કેવો હતો તે કદાચ યાદ નથી, તેથી તેણી તેઓને ફરીથી તે માળો જોવા જાડ પાસે લઈ ગઈ. હવે બાળકોએ ઉત્સાહથી પોતાના જવાબો આપ્યા અને એ પીતે તુલના અને તર્કનો ઉપયોગ કર્યો. આ વિષય ઉપર થોડી ચર્ચા કરીને કમળાએ બાળકોની રમતપ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર કર્યો.

ઉપર જણાવેલ પ્રસંગની રમતપ્રવૃત્તિથી બાળકની તર્કશક્તિને કઈ રીતે પુષ્ટિ કરી શકાય, તે સ્પષ્ટ થાય છે. બાળકો ‘એકસરખા’ અને ‘ભિન્ન’ એ રીતના વર્ગીકરણને વિચારી શક્યાં, કેમ કે કમળાએ તેમને બે જુદા જુદા માળાઓની તુલના કરવા કહ્યું હતું. આના પ્રતિભાવરૂપે બાળકોએ પોતાની તર્કશક્તિ લડાવી અને એને કારણે તેમણે એક નવી હકીકત શોધી કાઢી - કે જુદાં જુદાં પક્ષીઓ જુદા જુદા પ્રકારના માળાઓ બાંધે છે.

રમતપ્રવૃત્તિ - 4 : માળો બનાવવાની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે એક ખૂણાની ફાળવણી.

ત્યારપછીના દિવસે કમળાએ બાળકોને સૂચન કર્યું કે પક્ષીઓનો માળો બાંધવા તેઓ જ પ્રયત્ન કરે. ઓરડાનો એક ખૂણો આ પ્રવૃત્તિ માટે જુદો ફાળવ્યો અને તેને ‘માળાનો ખૂણો’ જેવું નામ પણ આપ્યું. બાળકોને આ સૂચન ખૂબ ગમ્યું. તેમણે આ પ્રવૃત્તિ માટે ઉત્સાહ, આનંદ અને અધીરાઈ બતાવી, પણ કેટલાંકે પ્રશ્નો પણ ઉઠાવ્યા. એક બાળકે કહ્યું, “હું તો માળો કેવી રીતે બનાવીશ ? મને તો જાડ ઉપર ચડવાનું જ આવડતું નથી.” બીજાં કેટલાંકે પૂછ્યું કે માળો કેવી રીતે બનાવાય, અને શું એ માળામાં ખરેખર પક્ષી આવીને ઈંડાં મૂકશે ? વગેરે.

કમળાએ બાળકોને માટે સ્પષ્ટતા કરી, “આપણે કંઈ સાચો માળો નથી બનાવવાનો આપણે એવો માળો બનાવવાનો છે જેની સાથે આપણે રમવાનું છે. હવે, કહો તો, પક્ષીએ કંઈ ચીજોથી પોતાનો માળો બનાવ્યો હતો ?”

બાળકોએ ઉત્તર આપ્યો, “ઘાસ, સળીઓ, પાંદડાં, નાની લાકડીઓ !”

કમળાએ કહ્યું, “તો ચાલો, આપણે પણ આ બધી વસ્તુઓ બહાર ચોગાનમાંથી વીણી લાવીએ !”

બાળકોને કમળાએ ત્રણ જૂથમાં વહેંચી દીધાં. એક જૂથે સળીઓ જ ભેગી કરવાની હતી. બીજા જૂથે પાંદડાં અને ત્રીજાએ ઘાસ એકઠું કરવાનું હતું. ત્યાર પછીની 15 મિનિટો આ બધું એકત્ર કરવામાં વીતી ગઈ. આ બધું ભેગું કરતી વખતે બાળકોએ કાંકરા, પથ્થરો અને કેટલાંક ફૂલો પણ એકઠાં કર્યાં. ઓરડામાં પાછા ફર્યા બાદ બધાએ કમળાની મદદથી પાંદડા, સળી અને ઘાસને માળાના આકારમાં ગોઠવ્યાં. એટલી સામગ્રી ભેગી થઈ ગઈ હતી કે એક નહિ પણ ત્રણ માળા બન્યા. આ પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ જ ઉત્તેજના અને હાસ્યવિનોદ થયાં. માળાનો આકાર સુધારવાનાં પણ સૂચનો બાળકોમાંથી આવતાં ગયાં.

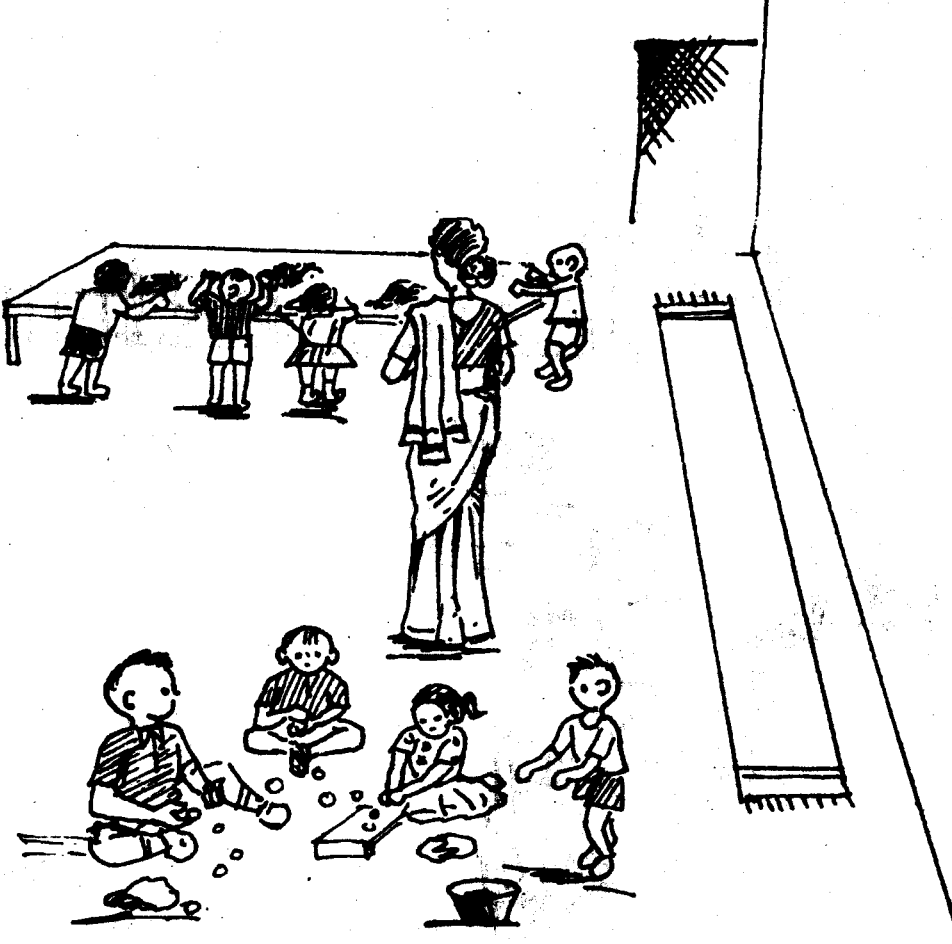
માળાઓ તૈયાર થઈ ગયા પછી પ્રશ્ન આવ્યો કે ઈંડાંનું કેમ ગોઠવવું ? તે માટે જુદા જુદા મત દર્શાવાયા. એક બાળકે સૂચવ્યું, “આપણે ઈંડાંને બદલે કાંકરા ગોઠવીએ તો ?” પણ તે સૂચન સ્વીકારાયું નહિ, કેમ કે “આ કાંકરાને સાચાં ઈંડાં જેવાં કોઈ ન ગણે-ઈંડાં કંઈ રંગે રાતાં નથી હોતાં !”

પછી સાચાં ઈંડાં લાવીને મૂકવાના સૂચના ઉપર ચર્ચા થઈ. આ વિચાર પણ પડતો મુકાયો કેમ કે તે માટે પોતાના માળામાંથી ઈંડાં ઉઠાવવાં પડે અને પછી તેઓ જીવે નહિ, અને ઈંડાં રમકડાંની જેમ પણ વાપરવાં ન જોઈએ. જ્યારે કોઈ સૂચન સારું ન લાગ્યું, ત્યારે કમળાએ સૂચવ્યું, “ચાલોને, આપણે માટીમાંથી ઈંડાં બનાવીએ. આપણે તેમને સફેદ રંગે રંગી નાખીશું. પછી તો તે સાચાં ઈંડાં જેવાં જ લાગશે ને ?”

જેવું કમળાએ આ સૂચન કર્યું, કે કેટલાંક બાળકો તો કલ્પનાશક્તિની હરણફાળ માણતાં માટી જ્યાં રાખવામાં આવી હતી ત્યાં દોડી ગયાં અને ઈંડાં બનાવવા મચી પડ્યાં. કમળાએ કેટલાંક બાળકોને પક્ષીઓની કાપેલી આકૃતિઓ, જે તેણીએ તૈયાર જ રાખી હતી, તેને રંગવાની પ્રવૃત્તિ કરવા કહ્યું. છેલ્લે ‘ઈંડાં’ અને ‘પક્ષીઓ’

તૈયાર થઈ ગયાં, અને તેમને માળાની આસપાસ અને અંદર ગોઠવવામાં આવ્યાં. આમ, 'માળાઓનો ખૂણો' સુંદર રીતે ગોઠવાઈ ગયો.

વાતાવરણમાં શોધખાળ પ્રવૃત્તિ

ત્યારપછીના ઘણા દિવસો સુધી આ 'માળાઓનો ખૂણો' બાળકોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યો. તેની આસપાસ કેટલાંક બાળકો ભેગાં થઈને વીંટળાઈ વળતાં અને પછી પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓની વાર્તાઓ એકબીજાને કહેતા. પછી આ 'ખૂણા'માં બીજી પણ કેટલીક રસ પડે તેવી નવી નવી ચીજો ગોઠવાતી ગઈ.

ઉપરના પ્રસંગમાં તમે નોંધ્યું હશે કે બાળકોને ઈંડાં કેમ બનાવવાં તે વિષે વિચાર આપમેળે કરવાની તક કમળાએ આપી અને તેઓને ઉપાય ન જડ્યો તેથી પોતે સૂચન કર્યું. આ પછીના દિવસોમાં શું થયું તે જોઈએ.

રમતપ્રવૃત્તિ - 5 : મરઘાંબતકાં-ઉછેર વાડીની મુલાકાત

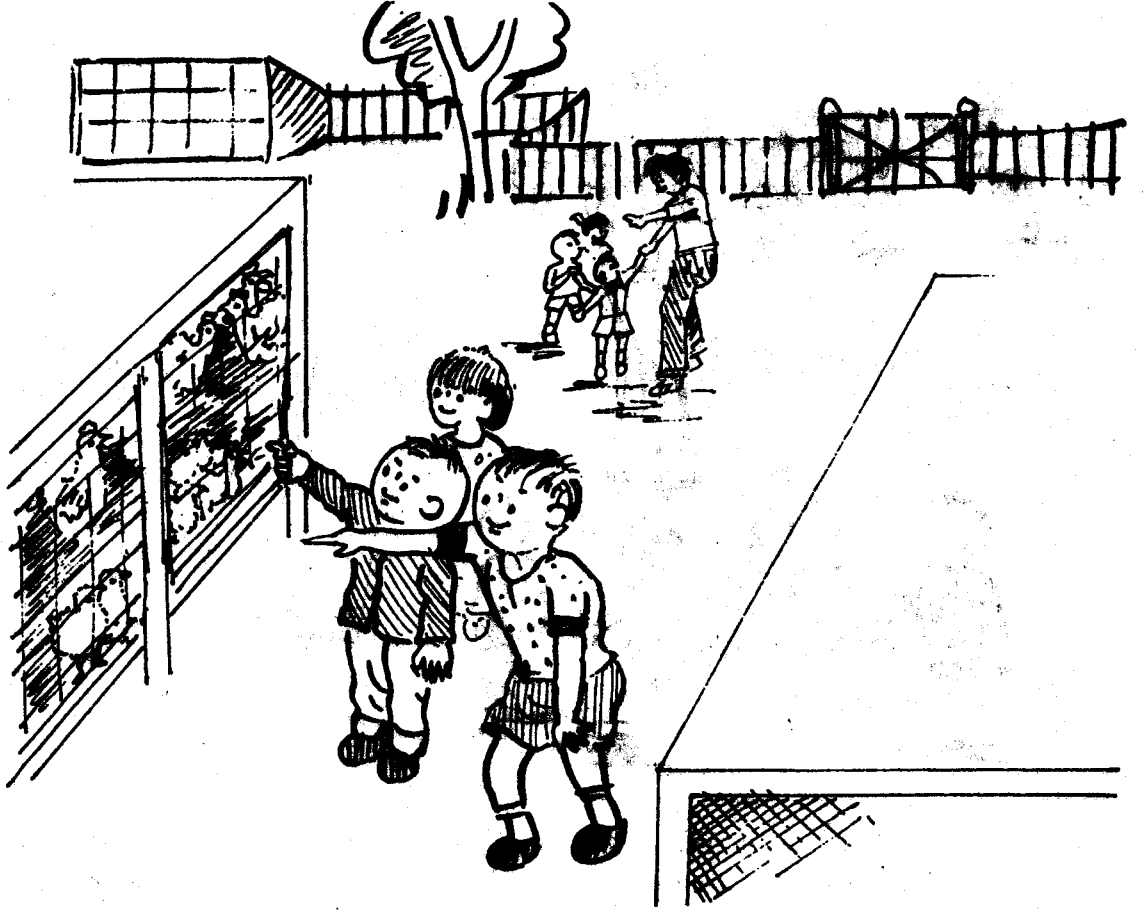
જ્યારે બાળકોને પક્ષીઓ અને ઈંડાંમાં આટલો બધો રસ પડ્યો છે તેમ જણાયું, ત્યારે કમળાએ વિચાર્યું કે પાસેના ગામમાં આવેલી મરઘાંબતકાં ઉછેરની વાડીએ બાળકોને મુલાકાતે લઈ જવાં જોઈએ. કેટલાંક બાળકોએ આવી વાડી જોઈ હતી, પણ બીજાં કોઈએ નહોતી જોઈ. જેણે જોઈ હતી તેવાં બાળકો માટે પણ જૂથમાં મુલાકાતે જવામાં તદ્દન નવો અનુભવ મેળવવાની તક ઊભી થઈ શકે છે.

વાડીના માલિક સાથે કમળાએ વાતચીત કરી. તેમણે બાળકોને મુલાકાતે લઈ આવવાની પરવાનગી આપી અને કલાકેક જેટલો સમય તેમને માટે ફાળવ્યો. ત્યારપછીના દિવસે બાળકોને તેણીએ કહ્યું કે તેણીએ એક એવી જગ્યા જોઈ "જ્યાં એટલી બધી મરઘીઓ હતી કે હું તો તેને ગણી પણ ન શકી, શું તમારે પણ આ જગ્યા જોવા આવવું છે?"

આ મુલાકાત માટે બાળકોમાં ખૂબ જ ઉત્સાહ હતો. બે ત્રણ દિવસમાં કમળાએ બાળકોને વાડીએ લઈ જવા અને પાછા લાવવાની વાહનની વ્યવસ્થા કરાવી લીધી અને બાળકોનાં માતાપિતાને આ મુલાકાતની જાણ કરી દીધી. બાળકોને પણ જવા માટે તૈયાર કર્યાં. શાળાપૂર્વે કેન્દ્રની બહાર મુલાકાતે લઈ જવાનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો. મરઘાંબતકાં ઉછેરની વાડી વિષે તેણીએ બાળકોને થોડી માહિતી આપી, અને સમજાવ્યું કે તે એક ખૂબ મોટી જગ્યા હતી અને ઘણા લોકો ત્યાં કામ કરતા હતા. ત્યાં શું જોવા મળશે તે માટે પણ બાળકોને તૈયાર કર્યાં. બાળકો ખૂબ જ ઉત્સાહમાં હતાં પણ કમળાને થોડી ચિંતા થતી હતી. તેને એ ડર હતો કે બાળકો કદાચ તોફાની વર્તણૂક કરી બેસશે. તેથી તેણીએ પોતાની એક સહેલીને પણ આ મુલાકાત વખતે સાથે રહેવા વિનંતી કરી, જેથી બાળકો ઉપર ધ્યાન રાખવું સહેલું પડે.

મુલાકાતનો આખો પ્રસંગ બાળકોને ખૂબ ઉપયોગ અને વિકાસલક્ષી સિદ્ધ થયો. ત્યાં પહોંચતાં જ ત્યાં બોલી ઉઠ્યાં, “ઓહ ! જુઓ, ત્યાં જુઓ ! કેટલી બધી મરઘીઓ છે, બાપ રે !” તેમનાં પ્રશ્નાના ઉત્તરો ત્યાં કામ કરતા લોકોએ પ્રેમથી આપ્યા.

મુલાકાત પછી કેટલાય દિવસો સુધી તે વિષે બાળકો વાતચીત કરતાં રહ્યાં. કેટલાંક બાળકોએ તો એ વાડીનાં ચિત્રો દોર્યાં ને કેટલાંકે રંગકામ પણ કર્યાં - અલબત્ત પોતપોતાની રીતે અને સમજ પ્રમાણે જ.

22.9 પર્યટન ગોઠવવું

ઉપર જણાવી તેવી મુલાકાત અથવા પર્યટનનો અનુભવ બાળકોના શિક્ષણ માટે ખૂબ જ મૂલ્યવાન હોય છે. તે દરમિયાન બાળકોને જાતે અનુભવો થાય છે. પર્યટનોમાં મોજ પણ ખૂબ પડે છે, અને જ્યારે બાળકો ચીજોને સ્વયં નિહાળે છે ત્યારે શિક્ષિકાને પણ ખ્યાલોને સમજાવવા સરળ બની જાય છે. તમે એ તો કલ્પના કરી જ શકો છો કે મરઘાં-બતકાં ઉછેરની વાડીના વિષયમાં બાળકો સાથે માત્ર વાતચીત કરવાથી તેમને એ વિષયમાં રસ ન પડતો અને માહિતી પણ મળત નહીં. આવી વાડીનું ચિત્ર પોતાની સમક્ષ તેઓ ઊભું જ ન કરી શક્યાં હોત. વળી, પર્યટન દરમિયાન એવી કેટલીય બાબતો વિષે બાળકોએ જાણ્યું જેનું કશું આયોજન કરવામાં આવ્યું નહોતું. જેમ કે, તેમણે સહકારભર્યું વર્તન અંદરોઅંદર કર્યું, અને વાડીના લોકો સાથે પણ સંબંધ બાંધ્યો.

જો તમે પણ બાળકો પ્રત્યે સહેજ ધ્યાન આપો તો આવાં પર્યટનો યોજી શકો છો. બાળકો રમતી વખતે એકબીજા સાથે શી વાતચીત કરે છે એ સમજીને પણ આવી મુલાકાતો અને પર્યટનોનું આયોજન કરી શકાય.

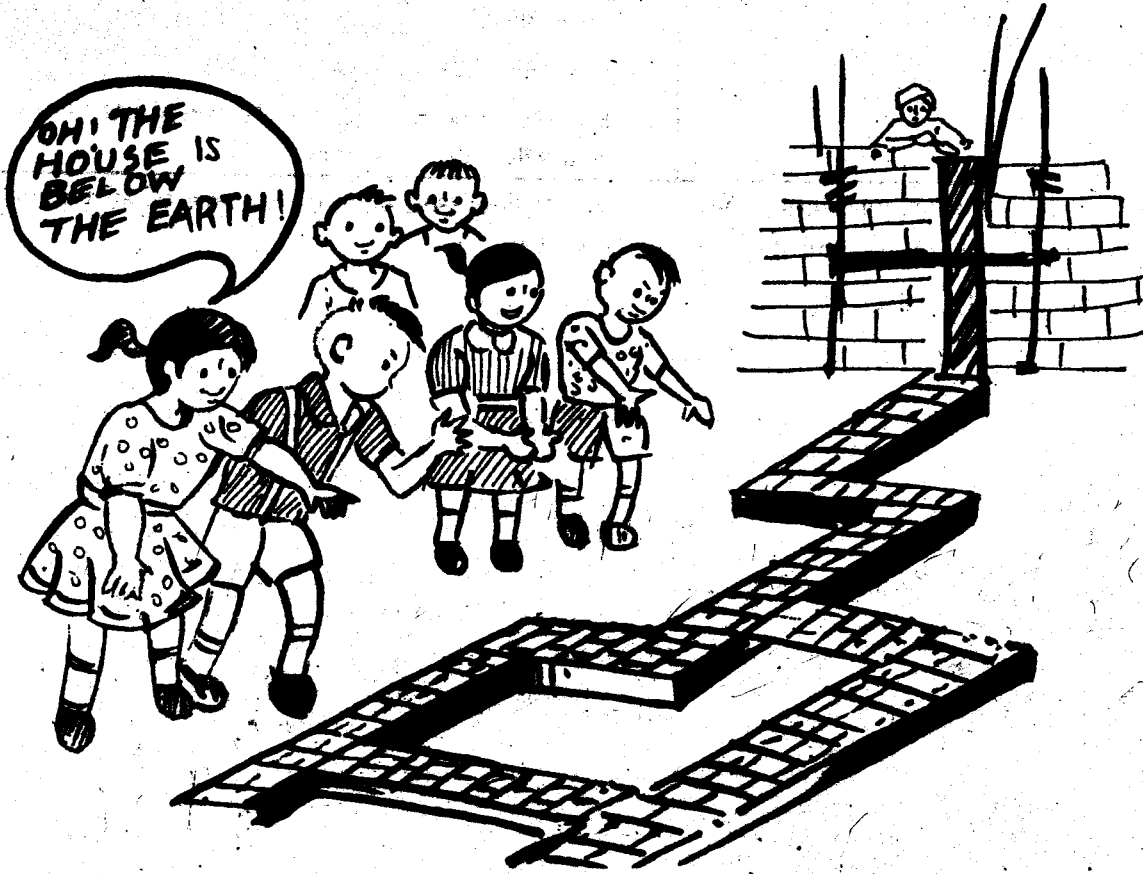
એ જરૂરી નથી કે પર્યટનનું સ્થળ કોઈ “મોટી જગ્યા” હોય. વાતાવરણના કોઈપણ એવા પાસા સાથે તે જો સંબંધિત હોય જેમાં બાળકોને રસ પડ્યો હોય, અને જ્યાં જવું બાળકો માટે તદ્દન સુરક્ષિત હોય, તેવું સ્થળ આવી મુલાકાત અથવા પર્યટન માટે યોગ્ય જ હોય. વળી, આ મુલાકાતો કોઈ ખાસ લાંબા સમયની ન પણ હોય. સપ્તાહમાં એક વખત નવા બંધાતા મકાનમાં કે પાસે આવેલા બગીચામાં, વગેરે સ્થળોએ બાળકોને પર્યટન કરાવવાથી તેઓને ખૂબ આહ્લાદક અનુભવો મેળવે છે.

આદર્શ રીતે તો, તમે જે સ્થળે પર્યટન ગોઠવવાના હો, તે સ્થળ બાળકો મુક્ત રીતે હરીફરી શકે, વાતચીત કરી શકે, ભાગ લઈ શકે એવું હોવું જોઈએ, અને નહિ કે માત્ર જોવા માટે એક ઠેકાણે બેસી રહેવા જેવું સ્થળ એ શક્ય છે કે દરેક સ્થળમાં આ બધી જ બાબતો મળી શકે. ઉદાહરણ રૂપે, મરઘાં, બતકાં-ઉછેર વાડીમાં પણ બાળકો પોતે તો કશું કરી શકે તેમ ન હતાં - જેમ કે ઈડાંને હાથ અડાડવાની મનાઈ હતી.

છતાં, નાનકડી શાકભાજીની વાડી (Kitchen garden)માં બાળકોને પોતે પ્રવૃત્તિ મળે તે બાબત સફળતાથી મળી ગઈ વાડીના માલિકોએ ભીંડાનાં બીયાં વાવવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેમણે બાળકોને જ આ બીયાં વાવવાનું કામ સોંપ્યું. જ્યાં બીયાં વાવવાનાં હતાં ત્યાં ખોદકામ તો થઈ જ ગયું હતું. તેમને બતાવ્યા મુજબ જ બાળકોએ બીયાં વાવ્યાં અને તેના ઉપર માટી પાથરી, પછી દરેક બાળકે પોતપોતાના ક્યારામાં પાણી પાચું. જ્યારે પાછાં ફરવાનો સમય થયો, ત્યારે વાડીના ટામેટાંના છોડો ઉપરથી તેમને બે-બે ટામેટાં લેવાનું કહેવામાં આવ્યું.

નવા મકાનના બાંધકામની જગ્યા પર પણ પર્યટન માટે અન્ય એક શિક્ષિકા બાળકોને લઈ ગયાં. બાળકો ખૂબ જ નવાઈ પામી ગયાં. આ સમયે તો હજી મકાનના પાયા જ ખોદાયા હતા. બાળકો માટે આ તદ્દન નવો અનુભવ હતો. કેટલાંકે તો કહ્યું પણ ખરું, “જો જો, મકાન તો જમીનની નીચે પણ છે ને શું.”

તમારા કેનદ્રના સ્થળનો વિચાર કરો. તમે જો પર્યટનનું આયોજન કરો, તો બાળકોને ક્યાં લઈ જશો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

કોષ્ટક 22.1 માં તમે બાળકો સાથે પર્યટનો યોજી શકો અને તેમાં જે પ્રવૃત્તિ કરી શકો તેની યાદી આપવામાં આવી છે.

કેસ 22.1 : આયોજિત કરી લેવાય તેવાં પર્યટનો

સ્થળ	બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ
(1) કુંભારનું ઘર/નિવાસ	<ul style="list-style-type: none"> - માટી તૈયાર કરતાં પહેલાં ઘટી ક્રિયાઓ જોવી - માટલાનો આકાર આપતો કુંભાર જોવો. - જાતે માટી ગુંદવી, માટલાં રંગવા (જો કુંભાર પરવાનગી આપે તો) - માટલાં ખરીદવાં.
(2) પોસ્ટઓફિસ	<ul style="list-style-type: none"> - પોસ્ટઓફિસમાં પડ્યા પછી ટપાલનું શું થાય છે તે જોવું. - ટપાલ પર સિક્કો છપાતાં જોવો. - ટિકિટબારી પરથી ટપાલની ટિકિટો ખરીદવી. - પોસ્ટકાર્ડ ઉપર પત્ર લખવામાં મદદ કરીને કોઈ મિત્રને માટે ટપાલમાં રવાના કરવાની ક્રિયા કરાવવી.
(3) તળાવ/નદી/દરિયાકાંઠો	<ul style="list-style-type: none"> - તળાવમાં હોડીમાં બેસી હલેસાં મારવાની મોજ. - છીપલાં વીણવાં. - થોડો સમય નદીકિનારે ચાલવું. - કાંઠા પરનાં મોજાં નિહાળવાં અને ખજાણામાં અંકુશ સાંભળ્યા કરવા જેથી તેમનું આકર્ષણ થાય.

નીચે પણ પર્યટન/મુલાકાત માટે કેટલાંક અન્ય સ્થળોનાં સૂચનો આપ્યાં છે. તે તે સ્થળે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ કરી શકે એમ તમે માનો છો? આપેલી જગ્યામાં લખો.

(1) બજાર

.....

.....

.....

.....

(2) બગીચો

.....

.....

.....

.....

(3) ગ્રામીણ સંગ્રહાલય

.....

.....

.....

.....

(4) મેળો

.....

.....

.....

.....

(5) સર્કસ

વાતવરણમાં કોઈપણ પ્રકૃતિ

.....
.....
.....
.....

(6) ઘઉં વગેરે દળવાની ઘંટી

.....
.....
.....
.....

(7) શાળાનું પુસ્તકાલય

.....
.....
.....
.....

(8) આસપાસના ઘરની શાકભાજીની વાડી

.....
.....
.....
.....

(9) કોઈ શિક્ષકનું ઘર

.....
.....
.....
.....

(10) ગામનું દવાખાનું

.....
.....
.....
.....

તમે હવે જાણી ગયાં હશે કે બાળકોને મુલાકાતી પર્યટને લઈ જવાની પ્રવૃત્તિ કાળજીભર્યું આયોજન માગી લે છે. ચાલો તમે તે કેવી રીતે કરી શકો તે વિષે થોડું વિચારીએ.

પર્યટન યોજતાં પહેલાં

જે સ્થળે તમે બાળકોને લઈ જવા માગતા હો, તે સ્થળે તમારે પ્રથમ જવું જોઈએ. તમને તે જગ્યા પરિચિત બનશે બાળકોને ત્યાં શેમાં રસ પડશે અને બાળકોને માટે કશું જોખમી છે કે નહિ તે બાબતો તમારા મનમાં સ્પષ્ટ થઈ જશે. જો તે સ્થળે કોઈ લોકો કામ કરતા હોય, તો તેઓ પણ બાળકોના આગમન વિષે જાણી શકશે. તમે પણ તેમને વિનંતી કરી શકો કે તેઓ બાળકો સાથે વાતચીત કરે.

બાળકો ને કોઈપણ સ્થળે મુલાકાતે લઈ જતાં પહેલાં તેઓને એ જણાવી દેવાનું અગત્યનું છે કે તેમણે કઈ

રીતે ત્યાં વર્તવાનું અપેક્ષિત છે. ઉદાહરણરૂપે, કોઈના ઘરમાંની શાકભાજીની વાડીની મુલાકાત વખતે બાળકોએ એવાં કપડાં અને પગરખાં પહેરવાનાં છે જે ત્યાંના ઘસારાને સહી શકે. નવા બંધાતા મકાનના સ્થળે જતી વખતે તેમને ખાસ તાકીદ કરવાની છે કે ઈંટો અને ખાડાઓથી તેમણે સાવધાન રહેવાનું છે. આ બધાં સૂચનો મુલાકાત લેતાં પહેલાં જ આપી દેવાથી તમારે મુલાકાત દરમિયાન બાળકને જાહેરમાં કોઈ સૂચન કરવાનું રહેતું નથી કે જે તેને માટેભાગે મૂંઝવણમાં મૂકી દેતું હોય. છતાં, જો કોઈ બાળક પર્યટન દરમિયાન અણછાજતું વર્તન કરે, તો તેને તે જ વખતે તેનું નિરાકરણ કરી દેવું જરૂરી છે.

નીચે કેટલાંક વ્યવહારુ સૂચનો કર્યા છે જે તમને પર્યટન કે મુલાકાતના આયોજનમાં સહાયભૂત થઈ શકશે :

- જો આવશ્યક હોય તો બસ અથવા અન્ય વાહનની સગવડ અગાઉથી કરવી.
- બાળકોને મુલાકાતે લઈ જવાની પરવાનગી વાલીઓ પાસેથી અગાઉ મેળવી લેવી.
- મુલાકાતના સ્થળને અનુરૂપ પહેરવેશ જ બાળકોએ પહેર્યો છે તે તપાવી લો.
- મુલાકાત પહેલાં અને પછી બાળકોની સંખ્યા મેળવી લો.
- શાળાપૂર્વનાં કેન્દ્ર ઉપર મુલાકાત લેનાર જૂથમાંના બાળકોનાં નામ વગેરેની યાદી સાથે લઈને જાવ.
- નીકળતાં પહેલા બાળકોને બાથરૂમ વાપરી લેવા સૂચવો.
- દરેક બાળકના નામ-સરનામાની ચિકી તેના ખિસ્સા પર લગાવો.
- તમારી સાથે પ્રાથમિક સારવારની પેટી લેવી ભૂલશો નહિ.
- બાળકો માટે પીવાનું, પાણી પણ સાથે જ રાખો.

પર્યટન દરમિયાન

પર્યટન દરમિયાન પણ કોઈ અચાનક જ મળી જાય તેવી શીખવાની તક ઝડપી લો. અને એ બાબત ઉપર ભાર આપવો જરૂરી છે કે બાળકો આપણે જેનું આયોજન કર્યું હોય તેથી ઘણું વધારે શીખી લેતાં હોય છે. તેમની ઔદિય અને તર્કની ક્ષમતાઓનો ઉપયોગ કરવાની જે તક મળે તે તેમને માટે શીખવાનો અનુભવ હોય છે. નીચેનો પ્રસંગ આનું ઉદાહરણ છે.

સફરજન અને કેળાંની ખરીદી માટે યોજેલી બજારની મુલાકાત કંઈ જુદો જ અનુભવ બની ગઈ. બજારમાંથી પસાર થતી વખતે બાળકોનું ધ્યાન એ દુકાન પર ગયું જ્યાં ઘઉંનો લોટ દળાતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ આ દુકાને રોકાઈ ગયાં. આ મુલાકાત હવે દળવાની ઘંટીના સંચાને ઘઉંમાંથી લોટ તૈયાર કરતો જોવા-સમજવાની મુલાકાત બની ગઈ.

પર્યટન પછી

પર્યટનના અનુભવનો ઉપયોગ પાઠને કડીબદ્ધ રીતે આગળ ધપાવવામાં કરવો જોઈએ. કેન્દ્રમાં પાછા આવ્યા બાદ બાળકોને પર્યટન વિષે વાતો કરવા પ્રોત્સાહિત કરો: તેમને શું અને કેવું લાગ્યું તે વિષે પૂછો-તેમને શું ગમ્યું?, શું ન ગમ્યું?, શેમાં રસ પડ્યો કે શું ખરાબ લાગ્યું - જેવા પ્રશ્નો કરી શકાય. બાળકો પોતાના અનુભવોનું વર્ણન કરતાં જાય તેથી તેમનું શબ્દભંડોળ વધે અને સ્મૃતિની પણ ક્વાયત થાય. તે સાથે જ તેમની મૂલ્યાંકન કરવાની શક્તિ પણ વિકસિત થાય છે. તદુપરાંત, નાનીમોટી ચર્ચા કરવાથી બાળકની સમજ અને સંકલ્પનાઓ પણ વધુ સ્પષ્ટ બને છે.

કેટલીક વાર, આવી મુલાકાતોમાં એવા અનુભવો થાય છે કે પાછા ફર્યા પછી બાળકો તે ઘટનાઓનું નાટ્યાત્મક નિરૂપણ કરી શકે. ઉદાહરણ રૂપે, નવા મકાન બાંધવાના સ્થળેથી પાછા ફર્યા બાદ, તેમણે જે ત્યાં જોયું તેની તાત્કાલિક અભિવ્યક્તિ આપમેળે તેઓની રમતપ્રવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થઈ. ત્રણેક બાળકોએ લાકડાના બીબાંની રમતમાં ઘર બનાવવાનું શરૂ કર્યું. આમ તો આ પ્રવૃત્તિ તેમણે પહેલાં પણ ઘણીવાર કરી હતી, પણ આ વખતે તેમાં અમુક એવાં તત્ત્વો ઉમેરાયાં જે તેમણે પોતે લીધેલી મુલાકાતમાં નોંધ્યાં હતાં. એક બાળકે બીબાંઓને માથે ઉચ્કર્યાં - જેમ મકાન બાંધતી વખતે મજૂરો ઈંટો ઉચકે છે તેમ. બીજાએ એક લાકડી લઈને 'દીવાલ' તરીકે ગોઠવેલાં બીબાં ઉપર ઘસવા માંડી. આમ તે શા માટે કરે છે એમ પૂછવાથી ઉત્તર મળ્યો કે "હું એક ઈંટને બીજી ઈંટ સાથે સારી રીતે ચોંટાડી રહ્યો છું." એક બીજું બાળક આ બંને બાળકોને શું શું કરવું, કેવી રીતે કરવું એની સૂચનાઓ આપી મુકાદમનો પાઠ ભજવી રહ્યો હતો.

પર્યટન દરમિયાન પણ જો તમે બાળકોને પૂછતાં રહો કે તેઓ શાનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યાં છે, તો તેઓની

તર્કશક્તિને પુષ્ટિ મળતી રહેશે. 'જો કુંભાર આટલી માટીમાં વધારે પાણી નાખી દે અને વધારે ઘડા બનાવવા ઈચ્છે તો શું થશે તેમ તમને લાગે છે?' 'શું છોડીને પાણી પાવું જરૂરી છે?' અથવા 'જો કોઈ કાગળ ઉપર ટિકિટ ચોંટાડી ન હોય તો પોસ્ટ માસ્ટર શું કરે છે તે જોઈશું?' - જેવા પ્રશ્નો કરવાથી બાળક વિચાર કરતું થાય છે.

મરઘાં બતકાં-ઉછેર વાડીમાંથી પાછાં ફરતાં કમળા અને તેના બાળજૂથ સાથે બસમાં પાછાં ફરીએ :

વાડીમાં તેમણે શું જોયું તેની વાતચીત બાળકો કરી રહ્યાં છે. કમળાની પાસે જ બેઠેલાં બાળકોની આ પ્રમાણે વાતચીત થઈ.

લક્ષ્મી - "મરઘી કંઈ પક્ષી ન કહેવાય."

રામુ - "એ પક્ષી જ છે. આંટીએ કહ્યું ને !"

લક્ષ્મી - "ના, એ પક્ષી નથી !"

આ તબક્કે કમળા બોલી, "લક્ષ્મી, તું શા માટે કહે છે કે મરઘી પક્ષી નથી ?"

લક્ષ્મી - "એ ઉડતી નથી."

રામુ - "એ ઊડે છે, મેં જોયું ! મેં ઊડતા જોઈ."

કમળા - "લક્ષ્મી, તેં મરઘીને ઊડતાં ન જોઈ ?"

લક્ષ્મી - "ના - મરઘીઓ ઊડે જ નહિ."

આ ઉપરથી કમળાને વિચાર આવ્યો કે તે હવે બાળકોની પક્ષીઓની વધુ સમજ આપી શકે. બીજે દિવસે કેન્દ્ર પર પક્ષીઓ વિષેનાં થોડાં પુસ્તકો તેણે મંગાવ્યાં. તેણીની પાસે બે પુસ્તકો તો હતાં જ, પણ બાકીનાં તેણે ગામની શાળાના પુસ્તકાલયમાંથી વાંચવા માટે મંગાવ્યાં. આ બધાં પુસ્તકોમાં પક્ષીઓ, તેમના માળાઓ અને રહેઠાણનાં સ્થળોનાં ચિત્રો હતાં. આ પુસ્તકો તેણે બાળકોને જોવા માટે વહેંચ્યાં. જેવું કોઈ જાણીતું પક્ષી બાળકોએ જોયું. તેમણે તે વાત મોટેથી કહી જણાવી. બાકીનાં અજાણ્યાં છતાં આકર્ષક પક્ષીઓમાં પણ તેમને અત્યંત રસ પડ્યો.

આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ પક્ષીઓની લાક્ષણિકતાઓ જાણવાનો હતો, કમળાએ વાતચીતને આ રીતે વળાંક આપ્યો :

કમળા - "કહો જોઈ, મિત્રો ! તમે એ કઈ રીતે કહી શકો કે આ કોઈ પક્ષી છે ?"

કેટલાંક બાળકો - "એ બધાં ઊડે છે."

કમળા - "હા, એ પક્ષી હોય જે ઊડી શકે. શું તમે જાણો છો કે પક્ષી કઈ રીતે ઊડી શકે છે ?"

બાળકોના ઉત્તરની તેણીએ થોડીવાર રાહ જોઈ, અને પોતાનો પ્રશ્ન બીજાવાર પૂછ્યો, પણ કોઈ બાળક પાસે ઉત્તર નહોતો. તેથી તેણીએ કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું - પક્ષીઓ એટલા માટે ઊડી શકે છે કારણકે તેમની પાસે પાંખો છે. જુઓ - આ કાગડો, ચકલી, પોપટ તો તમે રોજ જુઓ છો ને ! એ બધાં પાસે પાંખો છે.

બાળકો - "હા તેમની પાસે છે અને તેઓ આમ કરીને ઊડે છે. (ઊડતા પક્ષીની અદા)

કમળા - "જ્યારે આપણે મરઘાં-બતકાંનો ઉછેર કરતી વાડીમાં ગયાં હતાં, ત્યારે શું કોઈએ મરઘીને ઉડતાં જોઈ હતી ?"

મોટાભાગનાં બાળકોએ મરઘીને ઊડતાં જોઈ હતી એમ તેમણે કહ્યું. મરઘી તો તેમના ગામના ઘરમાં પણ પરિચિત હતી તેથી તેઓ આ વાત જાણતાં હતાં.

તેમ છતાં હજી લક્ષ્મીનું એ જ કહેવું હતું કે મરઘી ઊડી શકે નહિ. કમળાને પ્રતીતિ થઈ કે જ્યાં સુધી લક્ષ્મી મરઘીને ઉડતી નહી જુએ ત્યાં સુધી આ વાતનો સ્વીકાર નહીં કરે તેથી આ સ્થળે તેણે વધુ ચર્ચા ન કરવાનું ઠરાવ્યું અને નોંધ્યું કે આ સમસ્યાને જુદી રીતે જોવી પડશે. લક્ષ્મીને તેણીએ કહ્યું, "ભલે ! આપણે ફરીથી મરઘી જોઈ આવીશું અને આપણે તપાસી લઈશું કે મરઘી ઊડે છે કે નહિ, હાં !"

પછી વાતચીત આગળ વધારતાં કહ્યું, "કહો જોઈ, આ બધાં પક્ષીઓમાં એકસરખી ચીજ કઈ છે ?"

બાળકોએ ફરીથી બધાં ચિત્રો જોયાં. કેટલાંક ગૂંચવેલાં કરવા લાગ્યાં, કેટલાંક હસ્યાં, ને કેટલાંકે કહ્યું, “ખબર નહિ !” પછી એક બાળક બોલ્યું, “બધાંને આંખો છે !”

કમળા - હા ખબર ! શું તે બધાંને પગ છે ?

આ સમયે તેણી માટે કટોકટી આવી, કેમ કે હવે શું થવાનું છે, તેની તેણીને સહેજે અપેક્ષા ન હતી. પુસ્તકોમાં જોઈ જોઈને બાળકોએ જુદા જુદા જવાબો આપ્યા, કેમ કે ચિત્રોમાં કેટલાંક પક્ષીનો એક પગ દેખાતો હતો, તો કેટલાંકના બેઉ દેખાતા હતા અને કેટલાંકમાં તો એકેય પગ દેખાતો નહોતો.”

બાળકો બોલ્યાં - “એક, બે, પક્ષીને પગ નથી હોતા.”

કમળાએ પછી સમજાવ્યું કે બધાં જ પક્ષીઓને બે પગ હોય છે અને એક કે બે અથવા કોઈ પગ ન દેખાવો એ ચિત્રના દોરવાની રીતને કારણે જુદાં જણાય છે. વિચાર કરતાં તેને લાગ્યું કે હજી આનાથી વધુ સારી રીતે આ બાબત બાળકોને સમજાવી શકાય તેમ છે. તેણીએ બાળકોને પૂછ્યું કે શું તેઓના વર્ગમાં ઘોડાં પક્ષીઓ આવે તો તેમને ગમશે ખરું ? બાળકોની ઉત્સાહભરી પ્રતિક્રિયા હકારાત્મક જ હતી.

કમળા પાસે એક પાલેલો પોપટ હતો. કેન્દ્રથી ઘેર પાછાં જતાં તેણીએ બજારમાંથી અન્ય બે પક્ષીઓ પિંજરા સહિત ખરીદ્યાં. જ્યારે તેણીએ એ ત્રણે પક્ષીઓ બીજે દિવસે કેન્દ્રમાં આવી બાળકો સમક્ષ રજૂ કર્યાં ત્યારે બાળકોના ઉત્સાહ અને ઉત્તેજનાની તમે કલ્પના કરી શકો છો ? પક્ષીઓની ચર્ચા હવે વધુ અર્થપૂર્ણ અને વાસ્તવિક થતી ગઈ, કેમ કે બાળકોની સામે જ જુદાં જુદાં પક્ષીઓ હતાં, તેથી તેઓ તો પક્ષીઓની વિનયતા અને છતાં સમાન લક્ષણો વિષે વધુ તર્કસંગત વિચાર કરી શક્યાં. અલબત્ત, તેમને આ પક્ષીઓને ઘણા આપવા હતા અને તેઓને શું શું ભાવે છે તે પણ જાણવું હતું. એક અઠવાડિયામાં તો તે પક્ષીના અવાજ ઉપરથી જ ઘણાં બાળકો તેને ઓળખતાં થઈ ગયાં હતાં. રિસેસના સમયે પણ કેટલાંક બાળકો પક્ષીઓને વીંટળાઈને ઘોડો સમય ગાળતાં અને દરેક વખતે પક્ષીઓ વિષે કંઈક નવું શોધી શકતાં. આ રીતે નવા શબ્દો અને ખ્યાલો પણ તેઓ જાણવા લાગ્યાં. જે એક શોધથી દરેક બાળકને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું હતું તે એ કે પક્ષીને કોઈ દાંત હોતા નથી !

આ પ્રસંગના વિવરણથી તમે બાળકોને ક્યા પાલો શીખવી શકાય અને કેવી રીતે શીખવી શકાય તે જોયું. બાળકો સાથે વાતચીત પણ કેવી રીતે કરવી તે તમે જોયું. આ પ્રસંગ ઉપરથી કેટલાક સામાન્ય શિદ્ધાંતો હવે આપણે તારવીશું.

22.10 વાસ્તવિક અનુભવ આધારિત શિક્ષણ

આનો અર્થ એ છે કે જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં શિક્ષણને વાસ્તવિક વસ્તુઓ (Real Subject)ના સંદર્ભમાં આપવું. એટલે કે, તેનું અનુસંધાન બાળકની આસપાસના વાતાવરણ સાથે રહેવું જોઈએ. એ વધુ સ્પષ્ટ ત્યારે બનશે જ્યારે તમે નોંધશો કે કમળાએ સાચાં પક્ષીઓને વર્ગમાં બાળકો સમક્ષ મૂક્યાં ત્યાર પછી જ - અને કેવળ ચિત્રો દ્વારા નહિ - વધુ અસરકારક રીતે પક્ષીના વિષયમાં તે માહિતી આપી શકી હતી. વાતાવરણમાંની ચીજો સાથે બાળકને જોડીને અને તેને શિક્ષણના વિષય સાથે જોડીને જે અનુભવ બાળક પામે છે તેની વધુ જોરદાર અસર બાળકની બોધાત્મક સમજણને ઉપર થાય છે.

નીચેના વિગતો પણ એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે જ્યારે શીખવાના વિષયને વાતાવરણ સાથે આપણે જોડતાં નથી, ત્યારે શીખવાનો અનુભવ અસંદર્ભક રહેતો નથી, અને બાળકો પછી ભાવતો નોંધવાનું મૂકી જાય છે.

3 થી 4 વર્ષની વયનાં બાળકોના એક જૂથ સાથે પાર્વતીએ રંગના ખ્યાલનો વિષય હાથ પાડ્યો.

પ્રવૃત્તિની શરૂઆત પાર્વતીએ આ રીતે કરી. પહેલાં તો બધાં બાળકોનું ધ્યાન ખોતાના તરફ ખેંચ્યું અને કહ્યું, “આલો, હવે આપણે રંગો વિષે જાણીશું.”

પાર્વતી પાસે પાંત જુદા જુદા રંગનાં પ્લાસ્ટિકનાં ચકો હતાં જે એક ઊભા પ્લાસ્ટિકના સળિયા ઉપર છૂટાં, વાસકરથી એકથી સક્રમ તેમ હતાં. પાર્વતીએ પહેલું ચક કાઢીને બધાં બાળકો જોઈ શકે તે રીતે ઊંચું કર્યું અને પૂછ્યું, “આ કયો રંગ છે ?”

લગભગ બધાં બાળકો બોલ્યાં, “લાલ !” પાર્વતી - “હા, આ લાલ રંગ છે.”

તે ચકને બાજુના ટેબલ ઉપર મૂકી તેણીએ બીજું ચક કાઢ્યું અને પૂછ્યું, “આ કયો રંગ છે ?” કોઈ બાળકે કહ્યું, “લીલો,” તો કોઈએ “ભૂરો” તો કોઈએ “પીળો.”

પાર્વતીએ આના પ્રતિભાવમાં કહ્યું, “હા, લીલો. આ લીલો રંગ છે.”

આટલા સમયમાં, થોડાં બાળકોનો રસ આખી પ્રવૃત્તિમાંથી ઊડી ગયો. પાર્વતીએ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી, અને બાકીના ત્રણે રંગોનાં ચક્રો - નારંગી, પીળો અને ભૂરો - માટે પણ ઉપર મુજબના જ સવાલો કર્યા, અને બાળકોએ પણ પહેલાંની જેમ જ જવાબો આપ્યા. અને આમ, પ્રવૃત્તિ સમાપ્ત થઈ. તેણીને પૂછ્યું ત્યારે પાર્વતીએ કહ્યું, “આ રીતે જ હંમેશા રંગોનો ખ્યાલ શીખવ્યો છે.” પ્રવૃત્તિ ચલાવવાની તેણીની રીતથી સ્પષ્ટ હતું કે અગાઉ પણ તેણીએ તે પ્રવૃત્તિ કરી હતી, બાળકોને પણ ખ્યાલ આવી ગયો હતો કે ઉત્તરમાં તેઓ પાસે શું અપેક્ષિત હતું.

અત્યાર સુધીમાં તમને ખ્યાલ આવી ગયો હશે કે બાળકો સાથેની પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે કરવી જોઈએ. તો પાર્વતીની પ્રવૃત્તિની રીત વિષે તમારું શું કહેવું છે? તમારી ટિપ્પણી નીચે આપેલી જગ્યામાં લખ્યા બાદ, પછીની ચર્ચાના મુદ્દાઓ સાથે તેને સરખાવી લો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

પ્રથમ તો, પાર્વતીનો અભિગમ બંધનાત્મક, દબાણ અને મર્યાદા લાદનાર હતો. તે જાણે કોઈ પૂછપરછ કે તપાસ કરતી હોય, અને નહિ કે ચર્ચા અથવા વાતચીત, એવું લાગતું હતું. તેના પ્રશ્નોએ બાળકોને વિચાર કરવા, પોતાની મેલે વિચાર કરવા માટે કશી પ્રેરણા કે પ્રોત્સાહન આપ્યું નહિ, કે તેઓની તર્કશક્તિ અને અનુમાન-પરીક્ષણ અને નવી પરિસ્થિતિમાં નવા લાક્ષણિક જ્ઞાનને ચકાસવા માટે કોઈ પ્રકારનો અવસર પણ ઊભો કર્યો નહિ. તેણીના પ્રશ્નો જાણે માત્ર સ્મૃતિની જ તપાસ કરી રહ્યા હતા. શીખવાની આ પ્રવૃત્તિને તેણી વધુ આનંદમય અને ઉત્તેજનાત્મક બનાવી શકી હોત, જો તેણીએ આવા પ્રશ્નો કર્યા હોત : “કયા કયા બાળકોએ આજે લાલ રંગનાં કપડાં પહેર્યા છે?” અથવા “જેમણે લાલ બુટ પહેર્યા હોય તેવાં બાળકો હાથ ઊંચો કરે.” કે પછી “તમારી આસપાસ પડેલી ચીજોમાં કોનો કોનો રંગ લાલ છે?” - વગેરે. આ પ્રકારના પ્રશ્નો બાળકોની નિરીક્ષણની ક્ષમતાને વધારે છે અને રંગના ખ્યાલને ચક્ર પૂરતો સીમિત ન કરતાં ઘણી ચીજો સાથે જોડતાં શીખી ગયાં હોત. જો પાર્વતીએ પણ ઓરડામાંની બધી લાલ ચીજોનો નિર્દેશ કર્યો હોત તો લાલ રંગના વિવિધ રંગો (Shades) વિષે પણ બાળકો સમજી શક્યાં હોત. આખીયે પ્રવૃત્તિમાં સામાન્યીકરણ અને તફાવત પારખવાની કુશળતાઓને પુષ્ટિ મળી શકત.

બીજું, પાર્વતીએ અપનાવેલી પ્રવૃત્તિની પદ્ધતિમાં બાળકો જોડાઈ શકતાં નહોતાં. બાળકોએ અન્ય ચીજો સાથે જોડવું શરૂ કર્યું અને તેણી શું કહેતી હતી તે પ્રત્યે તેમનું ધ્યાન ઓછું થયું. વારંવાર ધ્યાન ખાસું ખેંચવાના પ્રયત્નો પાર્વતીએ કર્યા, જેવા કે “આમ જુઓ ! “અહીં જુઓ, અનિલ”, “સુનિતા નીચે બેસી જા !” છતાં તેઓનું ધ્યાન આકર્ષી શકી નહિ. આમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, કેમ કે તેણીનો અભિગમ બાળકની આસપાસની દુનિયા સાથે જોડાયેલો નહોતો. આપણી આસપાસ કેટલા બધા રંગ વીખરાયેલા પડ્યા છે ! ફૂલો, ફળો, શાકભાજી, કપડાં, રમકડાં, વગેરે-પાર્વતીએ કેવળ પ્લાસ્ટિકનાં ચક્રોમાં જ રંગો શોધ્યા એ સ્થિતિ દયનીય છે.

ત્રીજું, પાર્વતીએ આ નિશ્ચિત પાંચ રંગોથી આગળ ધપવાનો કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. અન્ય રંગોનો પરિચય પણ તેણી આપી શકી હોત, કેમ કે આ પાંચ રંગો તો બાળકો જલદી જ ઓળખી લેતાં હોય છે.

ઉપરની ચર્ચા એ બાબતનું સમર્થન કરે છે કે અગાઉ જેની વાત થઈ હતી, કે જો રમતપ્રવૃત્તિ અને ચર્ચાના વિષયો બાળકને જેમાં રસ પડતો હોય તેવી બાબતોની આસપાસ ઘડવા હોય તો, શિક્ષણને સાચી દુનિયા સાથે જોડવું બહુ અસવશ્યક છે. કમળાએ પોતાની પ્રવૃત્તિ એ રીતે થી જેમાં બાળકોને ખૂબ રસ પડે, અને એથી બાળકો તેમાં વધુ ભાગ લે તે સ્વાભાવિક છે.

22.11 પ્રોત્સાહન આપવું

જે પ્રવૃત્તિ તમે બાળકો સાથે કરતાં હો તેમાં તમારો પોતાનો રસ પણ હોવો જોઈએ, તમારે પોતે જોડાવું જોઈએ. હકીકતમાં, એક સારી પ્રવૃત્તિ અને એક અસંતોષજનક પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ભેદ એ જ વસ્તુ છે. જે સંભાળકર્તા વ્યક્તિ શીખવામાં રસ ધરાવતી હોય, તે માટેનો ઉત્સાહ ધરાવતી હોય, તે જ આ ભાવનાઓને બાળકોમાં પણ પ્રેરિત કરી શકે છે. તેવે વખતે બન્ને માટે શીખવાની પ્રક્રિયા મોજ અને આનંદનો વિષય, રસપ્રદ અનુભવ બની જાય છે. ઉત્તેજના અને ઉત્સાહની ભાવનાઓ ચેપ લગાડે છે અને બાળકો એ તરત જ ઝીલી શકે છે.

કોઈ શિક્ષિકા ઉત્સાહ ધરાવે છે કે નહીં તેનો ખ્યાલ તેણીના પ્રવૃત્તિઓના આયોજન ઉપરથી આવી શકે છે. ઉત્સાહી શિક્ષિકા બાળકોને કોઈ એક ખ્યાલ સમજાય તે માટે વિવિધ મદદરૂપ પ્રવૃત્તિઓ શોધી કાઢશે, રમતપ્રવૃત્તિની સામગ્રીમાં વિવિધતા લાવશે, અને બાળકો સાથે વાતચીત પણ કરશે. તેણીના મુખ ઉપર આ ભાવનાઓ અભિવ્યક્ત થતી રહેશે અને તેનો અવાજ મૈત્રીપૂર્ણ રહેશે. આવી પરિસ્થિતિ હોય, તો બાળકો પણ વિચાર કરવા પ્રેરણા મેળવશે અને કંઈ કેટલાયે પ્રશ્નો કર્યા કરશે. કમળા અને તેણીના બાળજૂથ અંગેના પ્રસંગો વાંચ્યા પછી સ્પષ્ટ છે કે કમળા પોતે એક ઉત્સાહી અને સંલગ્ન શાળાપૂર્વ કેન્દ્રની કાર્યકર્તા છે.

કમળાએ ત્યારપછીના દિવસોમાં પક્ષીઓ અને માળાઓના વિષયની આસપાસ કેટલીક બીજી પ્રવૃત્તિઓ પણ આયોજિત કરી. બાળકોનાં ચિત્રો અને રંગકામથી સ્પષ્ટ હતું કે તેમને પક્ષીઓમાં રસ પડ્યો હતો. માટી સાથે રમતાં રમતાં પણ કેટલાંક બાળકો સ્વયં સ્ફૂરણાથી જ પક્ષીઓ બનાવતાં. આ વિષય ઉપરનાં બે બાળગીતો કમળાએ શોધી કાઢ્યાં અને બાળકો પાસે ગવડાવ્યાં. જોકે આથી વધુ વિગતમાં આપણે અહીં નહીં ઉતરીએ.

આપણી ચર્ચાના હેતુને આગળ લઈ જતાં અહીં કમળાની એ પ્રવૃત્તિનું વર્ણન કરીશું જેમાં બાળકોને પાણી વિષેના ખ્યાલો સમજાય. તેની પ્રવૃત્તિ સાથે અન્ય શિક્ષિકા અલ્વિનાની પદ્ધતિની સરખામણી કરીશું.

નીચેનાં બે વૃતાંતો વાંચીને એ બાબતનો અભ્યાસ કરો કે શિક્ષકનો અભિગમ પ્રવૃત્તિને ચાલવામાં કેટલો તકાવત ઉભો કરો છે.

વૃતાંત - 1

અલ્વિના પાસે એક પાણી ભરેલી ડોલ, કેટલાક પડખી પિનાનો કાચના પ્યાલાઓ (tumblers) અને એક રંગોનો ડબ્બો આટલી સામગ્રી હતી. તેણીએ બાળકોને એ બતાવવાની યોજના કરી હતી કે કેવી રીતે પાણી જે કોઈ રંગ તેમાં ઉમેરો એ રંગનું બની જાય છે.

બાળકોને પોતાની સામે તેણે અર્ધવર્તુળાકાર રીતે બેસાડ્યાં એક પ્યાલામાં પાણી ભર્યું અને કહ્યું, “હવે બાળકો, જ્યારે હું લાલ રંગ આ પાણીમાં મેળવું છું, ત્યારે શું થાય છે તે જુઓ.” જ્યારે પાણી લાલ રંગનું થયું ત્યારે તેણે કહ્યું, “જોયું ને, પાણીનો રંગ પણ લાલ થઈ ગયો.” વાત ચાલુ રાખતાં તેણીએ કહ્યું, “અને હવે જુઓ, જ્યારે હું લીલો રંગ પાણીમાં ઉમેરીશ, ત્યારે શું થશે?” થોડી જ ક્ષણો માટે રોકાઈને તેણે ઝડપથી વાતનો દોર ચાલુ રાખ્યો, “તો પાણી પણ લીલું થઈ જશે, ખરું ને? રાજુ, શું થઈ જશે?” (રાજુને એટલે બોલાવ્યો કે તે બારીની બહાર જોવા લાગ્યો હતો.) એ પાણી લીલું થઈ જશે. આ બધાનું તેણીએ બાળકોની સામે નિદર્શન પણ કર્યું.

આ રીતે બીજા બે રંગો વિષે નિદર્શન કરીને તેણીએ વાત પૂરી કરતાં કહ્યું, “તો તમે જુઓ છો કે કઈ રીતે પાણી તેમાં ઉમેરેલા રંગનું જ થઈ જાય છે.”

કોઈ કોઈ બાળકે હકારમાં માથું હલાવ્યું, અને કેટલાંકે તો જોરશોરથી કહ્યું, ‘હા, બેન.’

પછી અલ્વિનાએ ઓરડામાંથી કેટલીક ચીજો એકઠી કરી-ચોકનો એક ટુકડો, પેન્સિલ, નાનો લોખંડનો સળિયો, એક લાકડાનો ટુકડો. “જુઓ બાળકો, હવે આપણે જોઈશું કે કોઈ કોઈ વસ્તુઓ પાણીમાં તરે છે અને બીજી વસ્તુઓ પાણીમાં ડૂબી જાય છે.” તેણીએ જાહેર કર્યું. પછી, ભેગી કરેલી ચીજોને તેણીએ પાણી ભરેલી ડોલમાં એક પછી એક નાખવા માંડી અને કહેવા લાગી કે “જોયું! આ વસ્તુ તરે છે!” કે “જુઓ, આ વસ્તુ તો ડૂબી જાય છે!”

વૃતાંત - 2

બહારની જગ્યામાંથી રમીને બાળકો પોતાના ઓરડામાં પાછાં આવ્યાં ત્યારે તેમાં બેસવાનાં ચારે ટેબલો પર તેમણે કેટલાક કાચના પ્યાલા, રંગો અને રંગવાનાં બ્રશ પહેલાં જોયાં. કેટલાંક બાળકો પ્યાલામાંના પાણી સાથે સીધાં જ રમવા લાગ્યાં પરંતુ કેટલાંકે આવીને કમળાને પૂછ્યું, “પાણી સાથે આપણે શું કરવાનું છે? શું હું

રમી શકું?” કમળાએ પ્રતિભાવ આપતાં કહ્યું, “આપણે પાણી સાથે રમવાનું જ છે, પણ સાથે કેટલોક જાદુ પણ કરવાનો છે. જો તમે મને થોડું સાંભળો, તો સમજાવું.”

આટલા સમય સુધીમાં બધાં જ બાળકો હવે ઓરડામાં પાછાં આવી ગયાં હતાં. ટેબલો ઉપર પડેલી ચીજો જોઈને બધાં આશ્ચર્યોદ્ગારો અને પ્રશ્નો કરવા લાગ્યાં. કમળાએ બધાંને વ્યવસ્થિત બેસાડ્યાં અને પોતે પછી એવી જગ્યાએ બેસી ગયાં જ્યાંથી તેમને સહુ જોઈ શકે.

“શું તમે કોઈવાર પાણીમાં જુદા જુદા રંગો ભેળવીને જોયું છે કે શું થાય છે? તેણીએ પૂછ્યું.

જ્યારે કોઈએ જવાબ ન આપ્યો ત્યારે તેણીએ આગળ વાત કરતાં કહ્યું, “ભલે, પણ આજે આપણે એ જોઈ લઈએ કે શું થાય છે. જુઓ, આ લાલ રંગ હું લઉં છું અને પાણીમાં ભેળવું છું.”

પાણીમાં રંગ જતાં જ પાણીનો રંગ બદલાયો અને બાળકો બોલી ઉઠ્યાં. “જો, જો, પાણી પણ લાલ થઈ ગયું!” એક ચપળ બાળકી, જે ચાર વર્ષની જ હતી, તેણીએ કહ્યું, “ઓહો! આ તો શરબત જ બની ગયું! મેં આવું શરબત ઘેર પીધું છે.”

પછી કમળાએ કહ્યું, “ચાલો, હવે તમારો વારો. લાલ રંગ લો અને તમારા ગ્લાસના પાણીમાં ઓગાળો. જુઓ શું થાય છે?”

ચાર બાળકો વચ્ચે કાચનો એક પ્યાલો અને દરેક માટે એક બ્રશ મૂકવામાં આવેલું હતું. જેમ જેમ પ્રયોગ પૂરો થતો ગયો તેમ તેમ બાળકોના અહેવાલ આવવા માંડ્યા, “હે, જો જો, મારું પાણી પણ લાલ થઈ ગયું” ને “મારું પણ!”

બધાનું કામ પત્યા પછી પાસે રાખેલી ખાલી ડોલમાં બધાં ટેબલો પરના ગ્લાસનું પાણી તેમાં ખાલી કરવાનું કમળાએ કહ્યું. એમ થયા પછી દરેકના પ્યાલામાં નવું પાણી તેણીએ ભર્યું. પછી બાળકોને કહ્યું, “હવે લીલો રંગ લો અને પાણીમાં ઉમેરો અને પછી જુઓ શું થાય છે?” આમ કર્યા પહેલાં જ કેટલાંક બાળકો બોલી ઊઠ્યાં, “તે લીલું થઈ જશે!”

આ પછી તેમને રમતાં અટકાવી શકાય તેમ ન રહ્યું. બાળકોએ એક પછી એક રંગો પાણીમાં ઉમેરીને જોયા. તમે નોંધ્યું હશે કે કમળાએ પોતાની જાતેને પૂજ્યભૂમિમાં પકેલી દીધી. દરેક જૂથ પાસે જઈને તેઓ શું કરતાં હતાં તે ઉપર તેણીએ ધ્યાન આપ્યું અને જો કંઈ અસ્પષ્ટતા હોય તો તેને સ્પષ્ટ કરી આપી. એક બાળકે પૂછ્યું, “આન્ટી, જો હું બે રંગ એકસાથે પાણીમાં ભેળવું તો શું થશે?”

કમળાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “તું શા માટે એમ કરીને જોઈ લેતી નથી?” હવે બાળકોના મનમાં શક્યતાઓ વિષે ખૂબ વિચારો ઉઠવા લાગ્યા અને તેઓએ જુદા જુદા રંગો એક જ પ્યાલાના પાણીમાં ભેગા કરવા માંડ્યા. આ એક તદ્દન નવો અનુભવ હતો. તેમણે વિવિધ રીતે પ્રયોગ કર્યા અને એકબીજાને તે રંગો બતાવતા રહ્યા.

આ પ્રવૃત્તિ કરતાં લગભગ દસેક મિનિટ થઈ એટલે કમળાએ ફરીથી દોર હાથમાં લીધો, “બસ, હવે ચાલો આપણે રંગોને તેમને ઠેકાણે મૂકી દઈએ અને તમને હું એક નવી જ રમત બતાવું.”

કમળાએ કેટલીક ચીજો એકઠી કરી હતી, એક લાકડાનો ટુકડો, એક ચોક, એક પેન્સિલ, એક લોખંડનો ટુકડો. તેણીએ બાળકોને પૂછ્યું, “જો હું આ લાકડાનો ટુકડો પાણીમાં નાખું તો તમને શું લાગે છે - તે પાણીમાં તરશે કે ડૂબી જશે?”

બાળકોના પ્રતિભાવ મિશ્રિત હતા. કમળાએ કહ્યું, “ચાલોને આપણે તેમ કરીએ ને પછી જોઈએ.”

પાણીમાં લાકડાનો ટુકડો તરવા લાગ્યો, તેથી એ બાળકોએ મોટેથી કહ્યું, “હા, જુઓ આ તો તરે છે!” જેમણે પહેલાં પણ તે તરશે એવું અનુમાન કરેલું.

પછી કમળાએ એક બાળકને પાણીમાં પેન્સિલ નાખવા કહ્યું, ફરીથી અનુમાનો થયાં અને ફરી તેનો તાગ મેળવ્યો, જ્યારે સાચોસાચ પેન્સિલને પાણીમાં નાખવામાં આવી. આ જ રીતે બાકીની સામગ્રીને માટે પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા. હવે દરેક બાળકને પાણીમાં કંઈક ને કંઈક નાંખવું હતું. તેથી કમળાએ તેમને જેટલી બને તેટલી ચીજો એકઠી કરી લાવવા કહ્યું. બાળકો હોશથી બહાર દોડી ગયાં ને થોડી જ વારમાં પાંદડા, સળીઓ, પથ્થરના ટુકડાઓ, કાગળ, ખીલીઓ વગેરે જાતજાતની વસ્તુઓનો તો ઢગલો થઈ ગયો. આ દરેક ચીજને ડોલના પાણીમાં નાખીને તે તરી કે ડૂબી એ જોવામાં આવ્યું. થોડીવારમાં એક બાળકને કાગળની હોડીઓ તરાવવાનો વિચાર આવ્યો અને તેથી બાકીનો પ્રવૃત્તિનો સમય કાગળની હોડીઓ બનાવવામાં વીતી ગયો.

બન્ને શિક્ષિકાઓએ પ્રવૃત્તિ માટે અપનાવેલી પદ્ધતિઓ વિષે તમારું શું કહેવું છે ? તમારી ટિપ્પણીઓ નીચેની જગ્યામાં લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

બન્ને પરિસ્થિતિઓનો વિરોધાભાસ સ્પષ્ટ છે. આલ્વિનાની શૈલી મર્યાદાવાળી હતી, અને સંભાવના વધારે છે કે તેનાં બાળકોને કોઈ શીખવા માટેનો ઉત્તેજનાત્મક અનુભવ થયો નહિ હોય. કમળાના અભિગમને કારણે બાળકો પ્રયોગશીલ બન્યાં અને પોતાની મેળે કશુંક શોધીને શીખી શક્યાં. આ બન્ને પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવતી બાબતોની ચર્ચા હવે કરીશું.

22.12 શોધખોળ કરવામાં બાળકોને મદદ કરવી

દરેક રમતપ્રવૃત્તિમાં પ્રયત્ન એવો રહેવો જોઈએ કે બાળક પોતે જ પ્રશ્નોના જવાબ શોધી કાઢે. શું તમે આ બાબતનું શા માટે મહત્ત્વ છે તે કહી શકો છો ?

.....

.....

.....

જ્યારે પણ બાળક પોતાની મેળે કોઈ જવાબ શોધી કાઢે છે, ત્યારે તેની વિચારશક્તિની પુષ્ટિ થાય છે. તેનામાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વતંત્રતાની ભાવના વિકાસ થાય છે. અલબત્ત, કેટલીકવાર તેમને જણાવો નહીં ત્યાં સુધી બાળકો અમુક બાબતો જાણી શકતાં નથી. ઉદાહરણ તરીકે, ચીજોનાં નામ બાળકો પોતાની જાતે જાણી શકતાં નથી પરંતુ સામાન્ય રીતે તો, જો પ્રશ્ન યોગ્ય રીતે પૂછવામાં આવે, તો બાળક શોધખોળ કરી લે છે. અને પોતાના જ મગજથી વિચાર કરી શકે છે. જો તમે નીચે જણાવેલી બે પદ્ધતિઓ અપનાવશો તો બાળકોની શોધખોળ પ્રવૃત્તિમાં ચોક્કસ મદદ કરી શકશો.

(ક) બાળકોને પ્રશ્નો પૂછવા માટે પ્રોત્સાહન આપો.

સામાન્ય રીતે એવું કહેવાય છે કે એ શાળા સર્વોત્તમ છે જેમાં બાળકો સૌથી વધુ જવાબો જાણે છે. પરંતુ હકીકતમાં એ સ્થાન તો એવી શાળાનું છે જેનાં બાળકો સૌથી વધુ પ્રશ્નો પૂછે છે. જ્યારે બાળક જાતે પ્રશ્ન પૂછે અને પછી તેનો ઉત્તર શોધે ત્યારે તે દ્વારા શીખેલું વધુ કાયમી રીતે તેના મનમાં અંકિત થાય છે, અને નહિ કે જ્યારે પ્રશ્નોનો ઉત્તર સીધો શિક્ષક જ જણાવી દે છે. જ્યારે કોઈ બાળકનો પ્રશ્ન અસ્પષ્ટ જણાય, ત્યારે તેની અવગણના કરવાને બદલે તેને બીજા શબ્દોમાં પ્રશ્ન પૂછવા પ્રોત્સાહિત કરવું.

(ખ) બાળકોના પ્રશ્નો દ્વારા જ તેમને શીખવામાં મદદ કરો.

કેટલીકવાર તો બાળકના પ્રશ્નના સીધા ઉત્તરને બદલે તમે તેને સામો પ્રશ્ન કરી શકો, જેને લીધો બાળક જાતે પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ શોધી લઈ શકે. જો તમે 'વૃત્તાંત - 2'નો અભ્યાસ સારી રીતે કર્યો હશે તો તમે નોંધ્યું હશે કે જ્યારે એક બાળકે કમળાને પ્રશ્ન કર્યો કે જો તેણી બે જુદા રંગોને પાણીમાં ભેળવશે તો શું થશે, ત્યારે કમળાએ તેનો પ્રતિભાવ આપતા જે કહ્યું અથવા પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રશ્નથી જે રીતે કહ્યું, તે રીતે બાળક એ જાણવા માટેનો પ્રયોગ જાતે જ કરી લેવાની પ્રેરણા પામી શક્યું. આમ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રશ્ન કરવાથી પણ બાળકોની તર્કશક્તિનો વિકાસ થવાની તક પ્રાપ્ત થાય છે. એ માટે સતર્ક રહેવું પરે કે એવી કેવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થાય છે જેમાં આ તકને ઊભી કરીને બાળકો જાતે જ પોતાના પ્રશ્નોનું સમાધાન શોધી લે.

એ સાથે, જ્યારે તમે બાળકના પ્રશ્નના પ્રતિભાવમાં પ્રશ્ન કરો, ત્યારે તમારે પ્રશ્નને ખૂબ ધીમી ગતિએ બોલવો અને બાળકના ઉત્તરની રાહ જોવી-તેને થોડો લાંબો સમય વિચાર કરવા માટે આપવો. ચર્ચા ચાલું રાખવાના ઉત્સાહમાં આપણે પ્રશ્ન પૂછી તો લઈએ પણ પછી બાળકનો ઉત્તર સાંભળવા માટે કોઈ રાહ જોતાં ન હોઈએ તે શક્ય છે. પણ જો તેમ કરવાને બદલે થોડું થોભીને રાહ જોઈએ, તો બાળકને વિચાર કરવાને માટે પ્રોત્સાહન મળે છે. બાળકો સાથે કાર્ય કરતી વખતે આપણે બે જાતના પ્રશ્નો તેમની સમક્ષ મૂકી શકીએ,

(1) જે વાસ્તવલક્ષી હોય.

(2) જે તર્કશક્તિ અને વિચારશક્તિની પુષ્ટિ કરે.

(1) હકીકતો પર વધુ ધ્યાન આપે તેવા પ્રશ્નો :

આ પ્રકારના પ્રશ્નો મોટેભાગે વર્ણનાત્મક હોય છે, જેમાં બાળકને કોઈ વસ્તુ અથવા ઘટનાનું વર્ણન કરવાનું રહે છે. આવા પ્રશ્નોનાં ઉદાહરણો છે - "તેને કેટલા પગ છે?", "તેનો રંગ કયો છે?", "તે શું ખાય છે?" વગેરે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો આવા પ્રશ્નો કેટલીક હકીકતો અને માહિતીને શીખવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

(2) તર્કશક્તિ અને વિચારશક્તિની પુષ્ટિ કરે તેવા પ્રશ્નો :

આ પ્રશ્નોમાં બાળકોએ એ સમજણ આપવાની છે કે અમુક વસ્તુ કેવી રીતે બની અને શા માટે તે એવી જ રીતે બની. આવા પ્રશ્નો મોટે ભાગે 'કેમ', 'શા માટે' (Why) ના પ્રશ્નો હોય છે - "તડકામાં મૂકવાથી માટી કેમ કડક બની ગઈ?" "ગોકળગાય શા માટે પોતાના છીપલાંમાં ઘૂસી ગઈ?" "પાણીમાં પરપોટા કેમ થયા?" આવા પ્રશ્નો કરવાથી બાળકો અનુમાન કરતાં શીખે છે અને કારણ-પરિણામ સંબંધને વધુ સમજતાં થાય છે.

કેટલાક પ્રશ્નો એવા પણ હોય જેમાં કઈ ક્રિયા કરવાથી અમુક પરિણામ મળી શકે - જેમ કે, આ લાકડાંનાં બીબાં કઈ રીતે ગોઠવીએ તો ઊંચો મિનારો બને છતાં તૂટી ન જાય? - આ બધા પ્રશ્નો સામાન્ય રીતે 'કઈ રીતે', 'કેવી રીતે' (How) ના પ્રશ્નો હોય છે.

અમુક પ્રશ્નોથી તમે તુલનાત્મક વિચાર પણ પ્રેરી શકો, જેમ કે - શું આ બન્ને પ્રાણીઓ એકસરખાં છે? આ પ્યાલા જેવો જ બીજો પ્યાલો કયો છે? આ ફૂલ બીજા ફૂલ કરતાં કઈ રીતે જુદું છે? કે પછી, તેમનામાં શું સામ્યતાઓ છે?

એવા પણ કેટલાક પ્રશ્નો છે જેને લીધે એક જથ્થામાંથી જુદાં જુદાં છતાં સરખાં એકમો તારવવાની ક્ષમતાનો વિકાસ થાય છે - ઉદાહરણ રૂપે, આ ફૂલોના ઢગલામાંથી એક જ રંગનાં ફૂલોને જુદાં ગોઠવો. રેતીના ઢગમાંથી જ્યારે બાળકો ઘર બનાવતાં હોય ત્યારે તમે તેઓને પૂછી શકો, “આ બધામાંથી સૌથી ઊંચું ઘર કયું છે ?”

આવા પ્રશ્નો બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડી શકાય છે.

22.13 વિચારશક્તિના કૌશલ્યને પ્રોત્સાહન આપવું

શાળાપૂર્વના શિક્ષણનો હેતુ એ છે કે બાળકો હકીકતો જાણે અને એ હકીકતોનો ઉપયોગ પોતાની વિચારશક્તિ અને તર્કશક્તિની પુષ્ટિ માટે કરે. હકીકતો શીખવવી અને હકીકતોનો વિચાર અને તર્ક કરવામાં ઉપયોગ કરવાનું શીખવવું, એ બન્નેમાં તફાવત છે. મોટાભાગના શાળાપૂર્વ કેન્દ્રોમાં પ્રથમ બાબત બને છે - શિક્ષક બાળકોને માહિતી પૂરી પાડી દે છે, અને તેમાંની હકીકતોને કંઠસ્થ કરી લે તેવી અપેક્ષા રાખે છે. બાળકો કેટલીક હકીકત જાણે તે ચોક્કસ જરૂરી છે. હકીકતો ઉપયોગી છે જ, પણ તે ધ્યેય નથી. હકીકતોથી તો એક પાયો બંધાય છે, જેના ઉપર માનસિક વિચારશક્તિ, સમસ્યાનું સમાધાન કરવાની શક્તિ, અનુમાન કે ધારણા બાંધવા જેવી ક્ષમતાઓની ઈમારત રચાય છે.

પાણી વિષે બે શિક્ષિકાઓની જુદી જુદી પદ્ધતિઓને યાદ કરીએ. આલ્વિનાએ બાળકોને અમુક હકીકતો સીધી જણાવી દીધી, જ્યારે કમળાએ તે પ્રવૃત્તિમાં પાણીની બાબતમાં હકીકતો તો જણાવી ખરી જ, પણ સાથે સાથે તર્ક, વિશ્લેષણ, સામાન્યીકરણ (generalisation) અને અનુમાન કરવાની શક્તિઓને પણ પુષ્ટિ આપી. પોતાની આસપાસના વાતાવરણ વિષે જાગૃતિ લાવવા ઉપરાંત કમળાનો અભિગમ તેમની બોધાત્મક શક્તિઓને પુષ્ટિકારક પણ બન્યો. જ્યારે બાળકોએ પાણીમાં કેટલીક ચીજો તરે છે અને કેટલીક ડૂબી જાય છે તે જાતે જોયું, ત્યારે તેમણે એ વસ્તુઓ વિષે કેટલીક હકીકતો જાણી લીધી. પરંતુ જ્યારે શિક્ષક તેમને પૂછે, “લાકડું પાણીમાં શા માટે તરે છે અને પથ્થર ડૂબી જાય છે ?” અથવા “કાગળ, સૂકું પાંદડું અને સળી વચ્ચે એવું શું સામાન્ય છે જેને લીધે તે બધાં પાણીમાં તરે છે ?” - તો આ પ્રશ્નો બાળકોને જાણેલી હકીકતને તાર્કિક રીતે જોડતાં અને પછી પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચાર અથવા અનુમાન દ્વારા આપવાની પ્રેરણા આપે છે, એમની ક્ષમતાને પુષ્ટિ મળે છે. શક્ય છે કે બાળકો આ પ્રશ્નોના જવાબમાં તે તે વસ્તુઓના ‘વજન’ને મહત્વ આપે-કે તે ચીજ ભારે હતી કે હલકી હતી. - વગેરે.

રોજબરોજના જીવનમાં એવી કેટલીય પરિસ્થિતિઓ ઊભી થાય છે જેનો ઉપયોગ એક સતર્ક સંભાળ લેનાર બાળકોની વિશ્લેષણ કરવાની ક્ષમતાને પુષ્ટિ આપવા માટે કરી શકે છે. માટી સાથે રમતાં એક બાળકે જરા વધારે પડતું પાણી નાખી દીધું. હવે માટીથી કોઈ ચીજ ને તેમ નહોતું, કેમ કે તે ચોંટતી જ નહોતી. આવે વખતે સંભાળકર્તાએ પૂછ્યું, “આજે આપણે માટીથી કેમ કશું બનાવી શકીશું નહિ ?” - આ પ્રશ્નથી બાળકોનું ધ્યાન આ પાસાં પ્રત્યે ગયું, કે આમ કેમ થયું ?”, “શા માટે માટી આટલી પાતળી બની ગઈ છે ?” “શું ફરીથી તેને સખત બનાવી શકાય ?” આ છેલ્લા પ્રશ્ને ઘણી જાતના રસપ્રદ પ્રયોગો કરવાની પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરી. એક બાળકે કહ્યું કે પાણી નીચોવી નાખીએ, એટલે બધાં બાળકો માટીમાંથી પાણી નીચોવવા લાગ્યાં. આ પ્રવૃત્તિ મોજભરી તો હતી, પણ તેનાથી પાણી ઓછું ન થયું, કેટલીક ચર્ચા કર્યા પછી અને કરવું કે નહિ તેનો વિચાર કર્યા પછી એ નિર્ણય લેવાયો કે માટીને તડકામાં સૂકવવી. આ દિવસની બધી પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર આ વિષય બની ગયો - બીજી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં બાળકો વચ્ચે વચ્ચે જઈને જોઈ આવતાં હતાં કે માટીમાંથી કેટલું પાણી સૂકાઈ જતું હતું.

પેટા વિભાગ - 22.16 માં તમને બાળકોમાં વાતાવરણને સમજવામાં સહાયરૂપ બને, માહિતી પણ આપે અને તર્કશક્તિને વધારે એવી અન્ય રમતપ્રવૃત્તિઓનાં ઉદાહરણો મળશે. અગાઉના વિભાગમાં પણ તમે શાળાપૂર્વનાં બાળકોની એકસરખું ગોઠવવાની (matching). સામાન્ય લક્ષણો કે સંબંધો શોધવાની, જૂથ બનાવવાની, ક્રમ તૈયાર કરવાની, ગોઠવણ કરવાની (ordering) તથા કારણ-પરિણામના સંબંધોની સમજશક્તિ જેવી ક્ષમતાઓ વિષે વાંચ્યું જ છે. પેટાવિભાગ 22.16 માં વર્ણવેલી રમતપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આ બધી ક્ષમતાઓની પુષ્ટિ કરી રીતે થાય છે તે તમે જાણી શકશો.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 2

નીચે પૂછેલા પ્રશ્નોના ટૂંકા ઉત્તરો આપેલી જગામાં લખો.

- (1) શું તમે એમ માનો છો કે પર્યટન ઉપર બાળકોને લઈ જવાથી તેમનું શિક્ષણ વધે છે ? તમારા જવાબના સમર્થનમાં કારણો આપો.

(2) રંગો વિષેની પ્રવૃત્તિનું આયોજન પાર્વતીએ કઈ રીતે કર્યું તે તમે વાંચ્યું. જો તમારે રંગોની જાણકારી બાળકોને આપવાની હોય તો તમે શું કરો ?

(3) તમે વાંચ્યું કે તમે બાળકોને હકીકતોને ધ્યાનમાં રાખે તેવા પ્રશ્નો પૂછી શકો અને અન્ય પ્રશ્નો એવા પૂછી શકો જે તમને તર્ક લડાવવામાં અને વિશ્લેષણ કરવામાં મદદરૂપ થાય. ધારો કે, તમે બાળકો સાથે જુદા જુદા પ્રકારનાં વાહનો વિષે વાતચીત કરી રહ્યા છો, જેવાં કે-સાયકલ, બળદગાડું, બસ, મોટર, વહાણ એવા પ્રશ્નોની જુદી બે યાદી નીચે બતાવો જેમાં એકમાં હકીકતો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા પ્રશ્નો હોય અને બીજામાં બાળકોની તર્કશક્તિને વધારે તેવા પ્રશ્નો હોય.

યાદી - 1
હકીકત-કેન્દ્રી પ્રશ્નો

યાદી - 2
તર્કકેન્દ્રી પ્રશ્નો

એક ગામ સમુદ્રકિનારે વસેલું હતું. તેમાં આવેલા એક શાળાપૂર્વેના કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓ વિષે હવે જાણીએ. આ કેન્દ્રના શિક્ષક રહેમાને જુદા જુદા જાતનાં છીપલાં એકઠાં કર્યાં અને ઓરડામાં મૂકેલા ટેબલ ઉપર તેને ગોઠવ્યાં. પાસે જ થોડી માટી પણ તેમણે ગોઠવી. દિવસ દરમિયાન આ છીપલાં વિષે બાળકોએ જાણી લેવાનું હતું. બાળકો પાસે ઘણા પ્રશ્નો હતા અને રહેમાન દરેક બાળકના પ્રશ્નોને પ્રતિભાવ આપતા પ્રશ્નો આવા હતા - “આ શું છે?”, “આ ક્યાં મળે છે?”, “આ બધાંનો આકાર કેમ જુદો છે?”, “અહીંના છીપલાં કેટલી જુદી જુદી જાતનાં છે?” છીપલાંએ જૂથ બનવાની તક પણ બાળકોને આપી, તેમને એકસરખાં અને જુદાં જુદાં ગોઠવવાની પ્રવૃત્તિ આપી, જેમાં બાળકો “આ જો, આ પણ પેલાના જેવું જ છે.” એમ બોલતાં બોલતાં બધાં છીપલાંઓને જૂથમાં ગોઠવવા લાગ્યાં. એક બીજા પ્રવૃત્તિ દરમિયાન, માટીમાંથી ચીજો બનાવતી વખતે, સ્વયંસ્ફુરિત રીતે બાળકોએ આ છીપલાંઓથી પોતાની બનાવેલી માટીની ચીજોનો શણગાર કર્યો. સપાટ કરેલી માટીની ઉપર આ છીપલાંને દબાવી દબાવી તેમણે સુંદર ભાતો ઊભી કરી. અગાઉ બનાવેલા એક કોલાજ ઉપર પણ તેમણે છીપલાંઓને ચોંટાડ્યાં. આ રીતે રહેમાને એક “શોધખોળનો ખૂણો” પોતાના ઓરડામાં ઊભો કરી દીધો.

22.14 શોધખોળ માટેના ખૂણાની ગોઠવણ

“શોધખોળ માટે ખૂણો” કે “જગ્યા” ઓરડાની એક બાજુમાં નિશ્ચિત કર્યા પછી તે જગ્યાએ બાળકોને રસ પડે તેવી કેટલીક સામગ્રી મૂકી શકો જેને કારણે પાછળથી બાળકો ચર્ચાઓ અને પ્રયોગો કરે. આવો વિશિષ્ટ ‘ખૂણો’ રાખવાથી બાળકોને તેમની આસપાસની દુનિયા વિષે વધુ ‘શોધખોળ’ કરવાની પ્રેરણા મળે છે. વિચાર-પ્રેરક પ્રશ્નો પૂછવાની તકો મળે છે, સમસ્યાનાં સમાધાન શોધવાની ક્ષમતાની પુષ્ટિ કરે છે અને બાળકોને હકીકતોથી માહિતગાર કરે છે. આ ખૂણામાં બાળકો સાદા અને સરળ પ્રયોગો કરી શકે અને નિરીક્ષણો કરી શકે. તેઓ એવી વૈજ્ઞાનિક વિચારપદ્ધતિમાં પલોટાય છે જેમાં નિરીક્ષણ કરવું, ચીજો અને ઘટનાઓ શા માટે બને છે એ માટેનાં સંભવિત કારણોનું વિચારવાં અને તે કારણોનું પરીક્ષણ કરવું, તેનાં પરિણામોનું નિરીક્ષણ કરવું અને પછી તે બધું ઉપરથી તારણ કાઢવું - વગેરે વિચારપ્રક્રિયાઓનો સમાવેશ

થાય છે. જ્યારે કમળા ઓરડામાં ત્રણ પક્ષીઓ લઈને આવી અને બાળકોને તેનાં પિંજરાં બતાવ્યાં, ત્યારે તેણીએ પણ એક 'શોધખોળનો ખૂણો' જ ઊભો કર્યો હતો.

બાળકોને જેમાં પણ રસ પડ્યો હોય તે વિષયની કોઈપણ સામગ્રીને શોધખોળના ખૂણામાં સ્થાન મળે છે. પાંદડાં, સળીઓ, નાની દાંડીઓ, પથ્થરો અને રેતીને પણ આ ખૂણામાં મૂકી શકાય. આ વસ્તુઓ બાળકોમાં ચર્ચા જગાવી શકે છે. એક રસપ્રદ પ્રવૃત્તિ એ પણ ગોઠવાય કે બાળકોને એમ કહી શકાય કે તમે બધાં બહાર જઈને જોઈ આવો કે ક્યા છોડ અથવા ઝડપનાં પાંદડાં આ 'ખૂણા'માં ગોઠવ્યાં છે. આ પ્રવૃત્તિ બાળકોને વિગત ઉપર ધ્યાન આપવા પ્રેરશે. એક ચોપડીમાં જુદાં જુદાં પાંદડાંનાં ચિત્રો આપ્યાં હોય તેમાંથી સાચાં પાંદડાંથી મેળ ખાતાં ચિત્ર શોધવાનું પણ કહી શકાય. આ પણ એક સારી પ્રવૃત્તિ છે, અને તેનાથી સામાન્ય સંબંધો વિષે તેઓ જાણી શકે છે.

'શોધખોળના ખૂણા'ની સામગ્રીને લીધે કંઈક આવા પ્રશ્નો બાળકને ઊભા થવા જોઈએ - "શું થશે જો...", "આ કેવી રીતે થયું?", "ચાલો આપણે પ્રયત્ન કરીને શોધી કાઢીએ.", "તને કેવી રીતે ખબર પડી?"

શોધખોળના ખૂણામાં તમે શું મૂકશો? તમારા વિચારો નીચે આપેલી જગ્યામાં રજૂ કરો.

22.15 રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવું

આ એકમમાં વર્ણવાયેલા વિવિધ પ્રસંગો દ્વારા તમને રમતપ્રવૃત્તિઓ વિષે વધુ વિચારો અને તે બાળકો સાથે કઈ રીતે કરવી તે વિષેના વિચારો અને ખ્યાલો આવતા હશે. આની પહેલાના એકમમાં પણ તમે કેટલીક મકાનની અંદરની (ઇનડોર) અને બહારની ખુલ્લી જગ્યામાંની (આઉટડોર) રમતપ્રવૃત્તિઓ વિષે વાંચ્યું જ છે. ચાલો હવે આપણે આ રમતપ્રવૃત્તિઓના આયોજનમાં રહેલા કેટલાક સિદ્ધાંતો વિષે વાંચીએ. નીચે આપેલી ચર્ચા તમે જે કોઈ રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવા વિચારતા હો, તે બધાને લાગુ પડે છે - ભલે તે આઉટડોર જૂથ પ્રવૃત્તિ હોય, વાર્તાકથન હોય, સંગીત હોય કે કલાપ્રવૃત્તિ હોય.

કોઈપણ પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરતા અગાઉ તમારે આટલી બાબતોનો નિર્ણય લઈ લેવાનો રહે છે :

- (1) આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા તમે બાળકો શું શીખે તેવી તમારી અપેક્ષા છે - એટલે કે તમારી પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય શું છે ?
- (2) આ તેઓ કઈ રીતે શીખી શકે, એટલે કે તમારી પ્રવૃત્તિમાં સમાવિષ્ટ તત્ત્વો (contents) ક્યાં છે ?
- (3) આ પ્રવૃત્તિ કરવા માટે તમે કઈ સામગ્રી રાખવાનાં છો ?
- (4) તમારી અપેક્ષાનુસાર બાળકો પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી કઈ શીખ્યાં છે કે નહિ તે કઈ રીતે તપાસશો, એટલે કે તમારી પ્રવૃત્તિની ઉપયોગિતા કઈ રીતે મૂલ્યાંકીશો ?

આ બધી બાબતો ઉપર હવે એક પછી એક વિચાર કરીએ.

રમતપ્રવૃત્તિનું ધ્યેય આ પ્રકારે રાખી શકાય, જેમ કે "કેટલાંક પ્રાણીઓ વિષેની સમજણ બાળકોએ કેળવી હશે" અથવા "આ પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી બાળકો પોપટ અને તડલી વચ્ચેના તફાવતો સમજી શકશે" અથવા "ઝિર્ટીંગ કાર્ડ્સ બનાવવાની પ્રવૃત્તિમાં બાળકોને મોજ અને આનંદ આવશે" અથવા "આ બાળકોને ગાવાથી બાળકો રંગો વિષે કશીક વધુ જાણકારી મેળવશે" અથવા "બાળકો રેતીમાં એકબેકની સાથે રમશે" - વગેરે. આ રીતે, 'ધ્યેય'નો અર્થ એ છે કે કોઈ એક રમતપ્રવૃત્તિ કર્યા પછી કોઈ વસ્તુનું નામ, ઓળખ, બનાવવું, સમાધાન કરવું, પસંદગી કરવી, સરખામણી કરવી, સમજવું આદિ ક્ષમતાઓનો બાળકમાં વિકાસ થાય છે.

રમતપ્રવૃત્તિમાં સમાવિષ્ટ તત્વોનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં આટલું વિચારી લો :

- (ક) આ વિષયમાં બાળકો અત્યાર સુધીમાં શું શીખી ગયાં છે? બીજા શબ્દોમાં, બાળકોનું વર્તમાન જ્ઞાનનું સ્તર તમારે અંદાજિત કરી લેવું જોઈએ, જેથી તમારી પ્રવૃત્તિ એની ઉપર આધારિત હોય. બાળકોનું નિરીક્ષણ કરવાથી, તેઓને પ્રશ્નો કરવાથી અને તેમની વાતચીત સાંભળવાથી તેઓના સ્તરનો અંદાજ સરળતાથી આવે છે.
- (ખ) શું તમે જે તત્વો સમાવિષ્ટ કરવા માગો છો તે વ્યવહારિક છે ખરાં? એટલે કે, શું એ ખ્યાલને સમજવાની બાળકમાં પુખ્તતા છે ખરી? શું તેમના વિકાસના સ્તરને અનુરૂપ આ પ્રવૃત્તિ બને છે?
- (ગ) શું અત્યારે જે ખ્યાલ આપણે બાળકને આપવા માગીએ છીએ તે તેમણે આ જ વયકે શીખવો આવશ્યક છે? કે તેને થોડા સમય બાદ શીખવો સૌ વધુ સરળતાથી તેઓ શીખી શકે તેમ છે?

તમે જે કોઈ રમતપ્રવૃત્તિની પસંદગી કરો તેમાં આ તત્વો હોવાં જ જોઈએ :

- બાળકને આપમેળે વિચાર કરવાની તક આપો. આ પ્રવૃત્તિને બાળકે પોતાના ધ્યાનથી અનુભવો અને ભવિષ્યના અનુભવોને સાંકળી શકે તેવી રીતે ગોઠવો.
- પડકાર કરી શકે તેવી પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવો, છતાં એ પ્રવૃત્તિના પડકારને બાળક ઝીલી શકે, તેમાં ઊંડતા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપમેળે વિચારીને આપી શકે તેવી સરળતા હોવી જોઈએ. આમ થવાથી બાળકોને ભાવનાત્મક સ્તરે ખૂબ સંતોષ થાય છે.
- બાળકોને તેમાં રસ પડે અને તેમના જીવન સાથે સંબંધાયેલી હોય તેવી પ્રવૃત્તિ ગોઠવો. આમ કરવાથી તેઓ એ પ્રવૃત્તિમાં વ્યક્તિગત રીતે જોડાઈ શકશે.

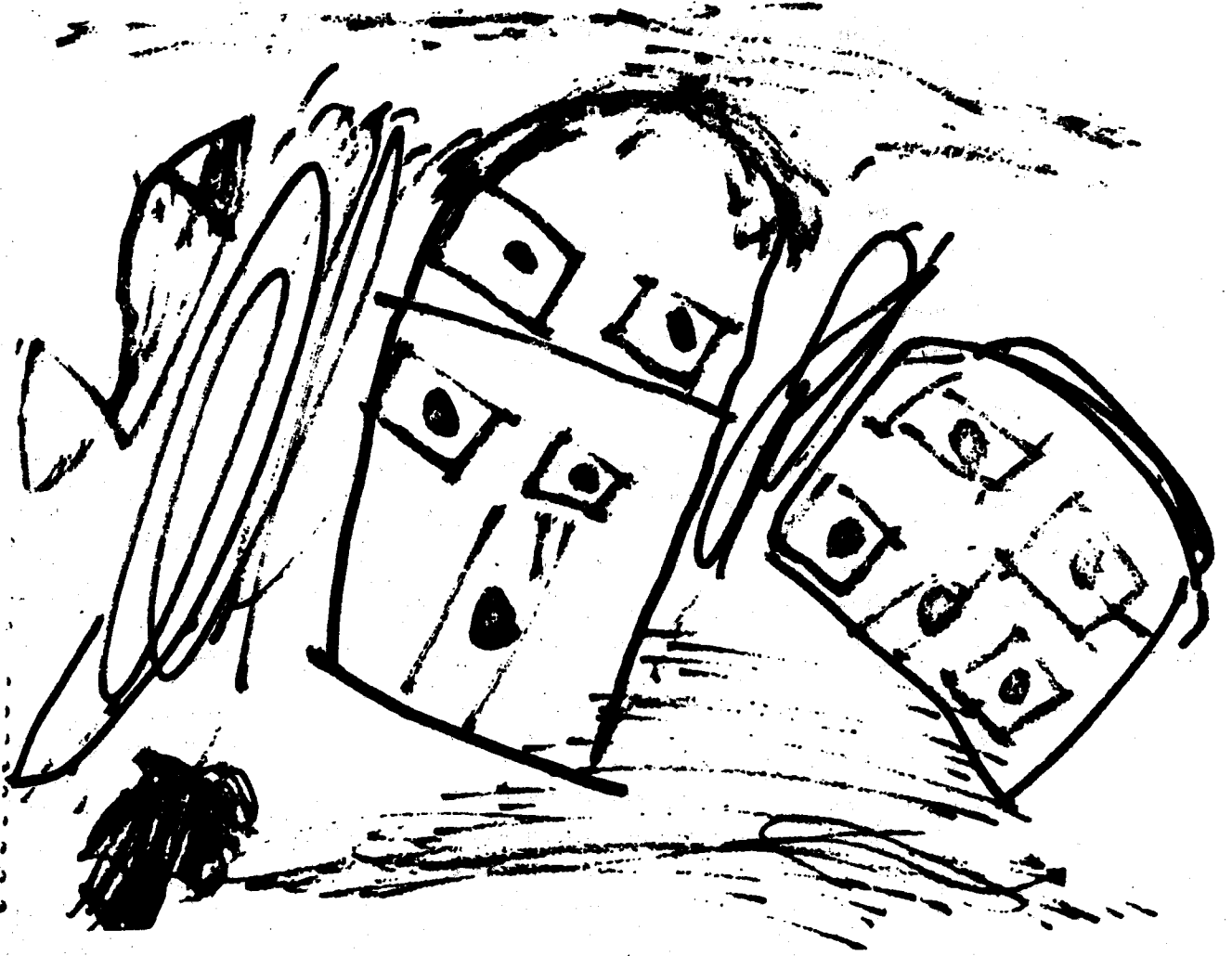
આ છેલ્લા મુદ્દાનો અંદાજ રાખવો બહુ જરૂરી છે. શાળાપૂર્વના શિક્ષણનું મુખ્ય ધ્યેય એ નથી, અને હોવું પણ ન જોઈએ, કે બાળકોની ભૌતિક શક્તિ ખૂબ વિકાસ પામે. આપણામાં ઘણાં એવાં હોય છે જે આ બાબતે ખૂબ ચિંતિત રહે છે અને વિચારે છે કે કદાચ બાળક પાછળ રહી જશે; અને એવી વિકાસયાત્રાની સામાન્ય ગતિમાં આવતા તબક્કાથી પણ વધુ જલદીથી તેણીને પ્રવૃત્તિઓમાં જોડી દે છે. વધુ નાની વયે તેની ક્ષમતા અને પુખ્તતાથી વધારે ચીજોની જાણકારી અને સમજ કેળવવાની તત્પરતાથી શાળાપૂર્વના કર્મચારીઓએ બચવું ઘણું જરૂરી છે.

રમતપ્રવૃત્તિ ગોઠવતી વખતે તમારે એ જાણી લેવાનું રહે છે કે તેને માટેની જરૂરી સામગ્રી તમારી પાસે છે કે નહિ? શું તમારે હજી કશુંક બાકી રહી ગયું છે? શું તે સામગ્રી બહુ મોંઘી છે? શું તે બાળકોને કોઈ રીતે હાનિ પહોંચાડે તેવી છે? - વગેરે વાતો વિચારી લો.

રમતપ્રવૃત્તિ સમાપ્ત કર્યા પછી એ જાણવું પણ જરૂરી છે કે બાળકો તેમાંથી કશું શીખ્યાં કે નહિ, એનું ધ્યેય પામ્યાં કે નહિ. આ જાણકારીને લીધે તમને પોતાને એ સમજાશે કે તમે પસંદ કરેલી પ્રવૃત્તિ ઉપયોગી હતી ખરી? અને તેના આયોજનની રીત પણ યોગ્ય હતી ખરી? એટલે, તમે પ્રવૃત્તિની ઉપયોગિતાનો અંદાજ કાઢો તે જરૂરી છે. આમ કરવા માટે ઘણી રીતો છે જેનાથી આપણને એ ખ્યાલ આવી જાય કે બાળકો રમતપ્રવૃત્તિમાંથી કશું નવું સમજ્યાં છે કે નહિ. તેમાંની કેટલીક રીતો છે :

- (1) પ્રવૃત્તિ સમાપ્ત થયા બાદ એક ચર્ચા ગોઠવો. તેમાં પ્રવૃત્તિને લગતા પ્રશ્નો તમે બાળકોને પૂછો.
- (2) બાળકોને પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન બનેલા પ્રસંગોને કમવાર યાદ કરવા કહો. ઉદાહરણ તરીકે, છોડ ઉગાડવાની પ્રવૃત્તિમાં બી વાવ્યાથી લઈને કરેલી પ્રવૃત્તિનો ક્રમ શું થયો તે તમે બાળકોને પૂછી શકો છો.
- (3) બધાં જ બાળકો શું સમજ્યાં છે તે જાણવા એક કલાપ્રવૃત્તિ ગોઠવો, દાખલા તરીકે, દિવાળીના ઉત્સવ વિષે તેમની સાથે થોડી ચર્ચા કર્યા બાદ, એ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને એક શિક્ષિકાએ બાળકોને પોતાની રીતે ચિત્રો દોરવાની પ્રવૃત્તિ સોંપી.

બાળકોએ દોરેલાં ચિત્રોમાંથી તેમણે ઘટનાઓને કઈ રીતે જોઈ છે અને સમજી છે તેનો અંદાજ આવી જાય છે. નીચે આપેલું ચિત્ર 4 વર્ષના એનિબર્ને દોર્યું છે અને તેનો વિષય છે 'ધરતીકંપ'. તમે જોશો કે તેણે ધરને થોડું આડું દોર્યું છે. તેના ચિત્ર વિષે પૂછતાં તેણે કહ્યું, "ધરો હલે છે અને બારીઓમાંથી લોકો ભયભીત આંખે બહાર જોઈ રહ્યાં છે." (લોકોને તેણે કાળા ટપકામાં દર્શાવ્યા છે.)

(4) નાના કાર્ડો ઉપર ઘટનાઓના ક્રમ લખો અને પછી બાળકોને એ ક્રમને યોગ્ય રીતે સાચા ક્રમમાં ગોઠવવા કહો. ઉદાહરણ તરીકે, એકમાં ફૂટબોલનું ચિત્ર દોરો. ફૂટબોલ બનાવવાની પદ્ધતિને દર્શાવતાં બીજાં કાર્ડ ચિતરો. પછી આ બંધાં કાર્ડ બાળકને સોંપી તેને યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવવા કહો.

આ બધી રીતોથી બાળકોની સમજ વિષે તો તમે જાણી જ લો છો, પરંતુ એ પણ એક પ્રવૃત્તિ બની જાય છે, જે બાળકોને મોજ આપે છે અને તેમની સમજને પુનરાવર્તનથી ગાઢ બનાવે છે.

શું તમે પણ બીજી કોઈ એવી રીતો સૂચવી શકો છો જેના દ્વારા તમે એ જાણી શકો કે તમે જે શીખવો છો તે બાળકો શીખી ગયાં છે? વિભાગ - 7 ના એકમ - 33 માં તમે બાળકોની સમજ અને કોઈ પ્રવૃત્તિ યોગ્ય છે કે નહિ તે વિષેનું મૂલ્યાંકન જેવા વિષય પર વધુ વિગતે વાંચશો.

તમારી પોતાની મદદ માટે તો હવે તમે એક રસપ્રદ પ્રવૃત્તિ યોજના વિષે થોડું લખી નાખો. આ પ્રવૃત્તિ-યોજના એક પ્રકારે તમારી પોતાની માનસિક તૈયારી માટે છે. આ પ્રવૃત્તિ-યોજનામાં નીચેની બાબતો સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે :

- (1) રમતપ્રવૃત્તિનાં ધ્યેયો અને હેતુઓ
- (2) રમતપ્રવૃત્તિમાં સમાવિષ્ટ તત્ત્વો (contents)
- (3) તેમાં વાપરવાની સામગ્રી
- (4) રમતપ્રવૃત્તિથી મળનારી સમજ અને ખ્યાલને બાળકો ગ્રહણ કરી શક્યા છે કે નહિ તેનો અંદાજ નક્કી કરવાનું ધોરણ.

બાળકો સાથે રમતપ્રવૃત્તિ કરતી વખતે આપણે પોતે બાળકની જેમ જ વિચારવાનું હોય છે. કેટલીકવાર આવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરતાં પહેલાં તમારે કેટલીક ચોપડીઓ પણ વાંચવી પડે તેમ બને. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે તમે બાળકો સાથે પડછાયાની વાત કરો ત્યારે શક્ય છે કે તમારે પડછાયા વિષે એટલું વાંચવું જોઈએ કે જેથી બાળકોના અવનવા પ્રશ્નોના ઉત્તર તમે આપી શકો.

આસપાસના વાતાવરણની બાળકને સમજ આપવાની એક પદ્ધતિ એવી છે કે તેના કોઈપણ એક પાસાને ધસંદ કરીને, તેને કેન્દ્રમાં રાખીને, બાળકોની પ્રવૃત્તિ અને અનુભવોની તકો ઊભી કરવી, જેમ કમળાએ કર્યું. કોઈપણ એક ખ્યાલ વિષે બાળકોને પ્રથમ તો વિવિધ પદ્ધતિ અને દૃષ્ટિકોણથી ઓળખ આપવી જોઈએ અને પછી જ તેઓ તેના વિષે પૂર્ણ સમજ મેળવી શકે છે. એક જ વિષય ઉપર તમે જે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરો તે શક્ય છે કે થોડા દિવસો કે એકાદ અઠવાડિયા સુધી પણ ચાલે. કોઈવાર તે એક દિવસની જ પ્રવૃત્તિમાં સમાપ્ત થઈ જાય, એમ પણ બને.

તેમની આસપાસના વાતાવરણ, જીવંત ચીજો અને તેમના સમાજ અને સંસ્કૃતિની સમજ મેળવવામાં બાળકોની મદદ કરે એવી કેટલીક રમતપ્રવૃત્તિઓનું અન્ને વર્ણન કરીશું. શું તમને આ એકમના 'પરિચય' વિભાગમાં તમે વાંચેલા આ માટેના ત્રણ સ્તરો તમને યાદ છે ?

(ક) રમતપ્રવૃત્તિનો એક વિષય - 'મારું શરીર'

આ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને તમે કેટલીક રમતપ્રવૃત્તિઓ ગોઠવી શકો છો. દરેક રમતપ્રવૃત્તિ સાથે તેના ધ્યેય અને સમાવિષ્ટ તત્ત્વો, અને આવશ્યક સામગ્રી પણ જણાવવામાં આવી છે.

પ્રવૃત્તિ - 1

ધ્યેયો - આ પ્રવૃત્તિ નીચે મુજબનો વિકાસ સાધશે :

- (ક) શરીરના કેટલાક ભાગો વિષે સભ્નતા
- (ખ) આંખો અને હાથનો સમન્વય
- (ગ) સંખ્યાનો ખ્યાલ-સંકલ્પના
- (ઘ) વાસ્તવિક ચીજને ચિત્રણ સાથે જોડવાની સમજ

સામગ્રી - કાગળ અને પેન્સિલ

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - પોતાના હાથ અને પગને કાગળ ઉપર મૂકી તેની આસપાસ પેન્સિલ ફેરવીને તેનાં ચિત્ર બનાવવાં, અને તેમાં રંગ ભરવા. આવી પ્રવૃત્તિ કરવામાં બાળકોને ખૂબ મોજ આવે છે. પરંતુ સાથે જ તમે સંખ્યાના ખ્યાલનો પરિચય આપી શકો જ્યારે તમે પૂછો કે શું ચિત્રમાં એટલાં જ આંગળાં છે જેટલાં હાથમાં છે. કેટલીકવાર ચિત્રવાની ઉતાવળમાં દરેક આંગળીની આસપાસથી પેન્સિલ ફેરવવાનું કોઈ કોઈ બાળકો ભૂલી પણ જાય છે. શરૂઆતમાં તમે એ બાબત ઉપર બહુ ભાર ન મૂકો કે આંગળીઓ જેવી છે તેવી જ દેખાય, પણ જો થોડા વખત પછી તમે એ વાત કહો, તો બાળકો પોતાની આંગળીનાં ચિત્રો પણ કાળજીપૂર્વક કરશે. આ પ્રવૃત્તિથી આંખ અને હાથનો સમન્વય સાધી શકાય છે અને એક થી એકનો સંબંધ સમજવામાં, એટલે કે સંખ્યાનો ખ્યાલ (Number concept) મેળવવામાં પણ સહાય થાય છે.

પ્રવૃત્તિ - 2

ધ્યેય - ઉપર, નીચે, આગળ, પાછળ, ડાબે, જમણે - વગેરે બાબતોનો ચોક્કસ ખ્યાલ દઢ કરવો અને તે માટે શરીરના ભાગોને કેન્દ્રમાં રાખીને રમતપ્રવૃત્તિ કરવી.

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - એક વર્તુળાકારમાં બધાં બાળકોને ઊભાં ગોઠવવાં અને પૂછવું, "હવે હું કહું તેમ તમે કરશો?" પછી તેમને કહેવું, "તમારા બન્ને હાથ ઊંચા કરો," "જમણો પગ આગળ લાવો" - અને એ રીતે તમારા સૂચનોનો બાળકો અમલ કરતાં રહે.

પ્રવૃત્તિ - 3

ધ્યેય - શરીરના જુદા જુદા ભાગો વિષે જાણકારી

સામગ્રી - છાપાં, રંગો

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - એક શાળાપૂર્વનાં શિક્ષિકાએ એક અજાયબ પ્રવૃત્તિનું આયોજન કર્યું, જેનાથી શરીરના ભાગોની જાણકારી બાળકોને મળે. તેમણે છાપાનો એક મોટો કાગળ જમીન ઉપર પાથર્યો અને એક બાળકને તેના ઉપર સૂઈ જવા કહ્યું. બીજાને પછી તેના શરીરની આસપાસ પેન્સિલ ફેરવીને આકાર છાપાં પર દોરવા કહ્યું. આ થઈ ગયા પછી બાળક ઊભું થઈ ગયું. બધાં બાળકોએ સૂચના મુજબ એ આકારમાં મુખ અને કપડાં ચીતર્યાં. પછી બધાં પર જોઈતા રંગો ભરવામાં આવ્યા, જે માટે દરેક બાળકને એક ખાસ હિસ્સો સોંપાયો. કોઈ ગોટાળો ન થાય તે માટે શિક્ષિકાએ છ બાળકોનાં જૂથ બનાવ્યાં અને ત્રણ આકારોમાં રંગો ભર્યાં. તેઓ કામ કરતાં હતાં ત્યારે દરેક જૂથ પાસે તેણી આવ-જા કર્યાં કરતાં હતાં અને બાળકોના પ્રશ્નોના પ્રતિભાવો આપતાં હતાં. બધાં બાળકોનું રંગકામ સંપૂર્ણ થઈ ગયા પછી તેમણે શરીરના ભાગોનાં નામ લખાવી જે તે ભાગ ઉપર ચોંટાડવાનું કામ બાળકોને સોંપ્યું. આ બધાં ચિત્રો પાછળથી પ્રદર્શન માટે ભીંત ઉપર પણ મુકાયાં.

પ્રવૃત્તિ - 4

ધ્યેય - સ્વચ્છતા અને તંદુરસ્તી (Hygiene) માટે સભાનતા કેળવવી.

સામગ્રી - એક ઢીંગલી, એક ચોખ્ખા કપડાંનો ટુકડો, પાણી, પાણીને માટે મગ, કાંસકો, લીમડાની એક ડાળી, જૂની સાડીનો એક ટુકડો.

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - નહાવાની બાબતનો સમાવેશ, દાંત ઉપર બ્રશ કરવાનો અને શરીરને સ્વચ્છ રાખવાની બાબતનો સમાવેશ કરવાના હેતુથી એક શિક્ષિકાએ એક રસપ્રદ પ્રવૃત્તિનું આયોજન કર્યું. એક ખૂણામાં એક ઢીંગલીને તરછોડાયેલી જોઈને તેમને આ પ્રવૃત્તિનો વિચાર સ્ફૂર્યો હતો. તેમણે બાળકોને પૂછ્યું, “શું આ ઢીંગલીને તમે કાલે નવડાવવાનું પસંદ કરશો?” બધાંએ તુરત જ હકાર ભણ્યો. વાત આગળ ચલાવતાં શિક્ષિકા બોલ્યાં, “જો આપણે તેમ કરવું હોય, તેને સ્વચ્છ કરીને સારો પહેરવેશ પહેરાવવો હોય તો આપણે કઈ ચીજોની જરૂર પડશે?” બાળકો બોલતાં ગયાં અને તેમાંથી તેમણે ચીજોની યાદી બનાવી :

સાબુ, ટુવાલ, પાણી, ડબલું (મગ), કપડાં, કાંસકો અને લીમડાની એક નાની ડાળ. બીજે દિવસે તેણીએ આ બધી ચીજો ભેગી કરીને તૈયાર રાખી. ટુવાલને ઠેકાણે એક જુનો પણ સ્વચ્છ કપડાંનો ટુકડો હતો, અને કપડાં પણ એક રંગબેરંગી સાડીમાંથી બનાવેલાં હતાં. બાળકોમાં આ પ્રવૃત્તિ માટે ખૂબ ઉત્તેજન હતું. ખૂબ કાળજીથી તેમણે ઢીંગલીને સાફ કરવાનું અને નવડાવવાનું કામ કર્યું. દરેક બાળકે કંઈને કંઈ કામ કર્યું. -એકે તેના દાંત સાફ કર્યાં, બીજાએ તેને સાબુ લગાવ્યો વગેરે. જ્યારે બાળકો ઢીંગલીને સ્નાન કરાવતાં હતાં ત્યારે શિક્ષિકાએ શરીરની સ્વચ્છતા અને તંદુરસ્તી માટેની વાતો કરી. પ્રવૃત્તિને લીધે બાળકોની ઉત્તેજના ઘણી વધી ગઈ અને તેમને એટલો રસ જાગ્યો કે પાછળના દિવસોમાં ઘણીવાર તેઓ આ વિષે વાતચીત કરતાં રહ્યાં.

પ્રવૃત્તિ - 5

ધ્યેય - નિરીક્ષણની ક્ષમતા વધારવી અને શરીરનો ખ્યાલ દઢ કરવો.

સામગ્રી - મોટો કાગળ, કેયોન રંગો

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - એક મોટા કાગળ ઉપર માનવીની એવી આકૃતિ દર્શાવવી જ્યાંથી કેટલાંક અંગો દેખાડ્યાં ન હોય. જૂથની વચ્ચે આ કાગળ મૂકીને દરેક બાળકને પૂછવું કે શરીરનો કયો ભાગ દેખાડાયો નથી, અને પછી તે ભાગને ચીતરવાનું કહેવું. દરેક બાળકનો વાસો આવે તેમ ગોઠવવું.

પ્રવૃત્તિ - 6

ધ્યેય - ચિત્રણ દ્વારા બાળકોને અભિવ્યક્તિની તક આપવી.

સામગ્રી - કાગળ, કેયોન રંગો

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - કોઈ એક વિષય ઉપર ચિત્રણ કરવાનું તમે બાળકોને જણાવી શકો "તમારું પોતાનું ચિત્ર દોરો"નું સૂચન પણ રસપ્રદ નીવડે છે.

પ્રવૃત્તિ - 7

ધ્યેય - માપવાની સંકલ્પના અને પોતે કેટલા ઊંચા છે તેનો તુલનાત્મક ખ્યાલ આપવો.

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - બાળકો પોતાની ઊંચાઈ માપવા માટે ભીંત આગળ ટકાર ઊભા રહે અને ઊંચાઈ પર નિશાન લગાવે. તે જ પ્રમાણે બધાં બાળકો કરે. આથી તેઓ પોતાની ઊંચાઈને તુલનાત્મક રીતે સમજી શકે. તમે પોતે પણ કોઈ એવી પ્રવૃત્તિ વિચારી શકો છો જે શરીર સાથે સંકળાયેલી હોય. અહીં તમે તે વિષે લખી શકો છો અને તક મળે તો બાળકો સાથે તે પ્રવૃત્તિ ફરી પણ શકો છો.

(ખ) રાંધવાની યોજના

નવાંઈ લાગે તેવી વાત છે, પણ બાળકોને ખાવાનું બનાવવાની પ્રવૃત્તિ ખૂબ પ્રિય છે. આ પ્રવૃત્તિ પ્રિય હોવાનું એક કારણ એ છે કે પોતે બનાવેલી વાનગી તેઓ ખાઈ શકે છે અને પછી ઘરે જઈને પોતાના અનુભવો વર્ણવી શકે છે.

રાંધવાની પ્રવૃત્તિ માટે વીજળી કે આગની જરૂર હોતી નથી. શરબત, લીંબુપાણી, ફર્યાટ, કચુંબર વગેરે વાનગીઓ સરળતાથી બનાવી શકાય છે. દરેક બાળકને પોતાને ઘેરથી એક ફળ લાવવાનું કહી શકાય. (જો કે, આ માટે માતાપિતાને આ ફળ તમે શા માટે શાળામાં મંગાવો છો તે જણાવતો પત્ર લખવો જ જોઈએ.) હવે આ વાનગી તૈયાર કરવા માટે દરેક બાળકનો ઉપયોગ કરો. તમે તૈયાર કરો અને બાળકો જોયા કરે એવું નક્કી કરો. દરેક બાળકે હલાવવાનું, વાસણની હેરફેર કરવાનું, મીઠું ભભરાવવાનું - જેવાં કામ પણ કર્યાં હોવા જોઈએ.

આવી બધી પ્રવૃત્તિઓમાં તમારું ધ્યેય તો એ જ છે કે વાનગી બનાવતી વખતે શું કામકાજ કરવાનાં હોય છે તેનો તેઓને ખ્યાલ આવે, અને તે કામો ક્યા કમમાં આવે તેની ખ્યાલ પણ તમે ત્યારે તેને આપી શકો. વાનગીઓ સાથેના તેમના રોજબરોજના અનુભવો સાથે તેમને સાંકળી લેવાં અને બધી પ્રવૃત્તિઓના મુખ્ય ધ્યેય ભૂલાવા ન જોઈએ કે બાળકો પ્રવૃત્તિને સારી રીતે માણે.

(ગ) 'પડછાયા'ના વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવાની રમતપ્રવૃત્તિ

કદાચ એમ કહાગે કે 'પડછાયા' જેવી બાબતને શાળાપૂર્વની વયમાં સમજાવવી અશક્ય છે, પરંતુ યાદ રાખો કે તમારે આ તબક્કે વિગતવાર સમજણ આપવાની નથી. આ વિષયને માટે તમે નીચેની પ્રવૃત્તિઓ યોજી શકો.

પ્રવૃત્તિ - 1

ધ્યેય - તેમને 'પડછાયા' છે એ વિષે સભાન કરવાં. એ શક્ય છે કે શાળાપૂર્વની વયનાં કેટલાંક બાળકોને એવો ખ્યાલ જ નથી હોતો કે તેઓનો પડછાયા પડતો હોય છે. જ્યારે તમે આ વાત તેમને કહેશો ત્યારે તેઓ ચોક્કસ ઉત્તેજિત થઈ જશે.

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - "ચાલો, દોડી જાવ ને જુઓ કે તમે પડછાયાને પાછળ મૂકી દીધો છે કે નહિ." - જેવી પ્રવૃત્તિઓને લીધે બાળકો પડછાયા વિષે સભાન થશે. રાત્રે પડછાયા પડે છે કે નહિ તેનું નિરીક્ષણ કરવાનું બાળકોને કહો. પછી રાત્રે જ્યાંથી પ્રકાશ આવતો હોય તે સ્થાનની નીચે ઊભા રહેવાનું કહો, અને પછી પોતાનો પડછાયા શોધવા કહો. બીજે દિવસે તેમને થયેલો અનુભવ ધ્યાનથી સાંભળો.

પ્રવૃત્તિ - 2

ધ્યેય - દિવસના સમયને આધારે પડછાયા લાંબો-ટૂંકો થાય છે તે બાબત સમજાવવી.

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - બે-બે બાળકોની જોડી બનાવો અને એકબીજાના પડછાયાને કાગળ પર ઉતારી લેવા કહો. તેના ઉપર બાળકનું નામ અને સમય લખો. આ પ્રવૃત્તિ જુદે જુદે સમયે કરીને બાળકના પડછાયાની લંબાઈની તુલનાઓ કરો. ચર્ચા કરીને તમે એ સમજાવી શકો કે દિવસના જુદા જુદા સમયે પડછાયાની લંબાઈ બદલાતી રહે છે.

પ્રવૃત્તિ - 3

ધ્યેય - બાળકોનું ધ્યાન એ બાબત પ્રત્યે દોરવાનું કે જે ક્રિયા તેઓ કરે છે, એ જ ક્રિયા તેમનો પડછાયા પણ કરે છે.

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - અગાઉના એકમમાં પડછાયાને લગતી એક રમત વિષે તમે વાંચ્યું જ છે. આ રમત રમતી વખતે બાળકો એક વર્તુળમાં ઊભાં રહે અને તમે કેન્દ્રમાં હો. પછી તમે કહો તે સૂચના પ્રમાણે બાળક વર્ત, "તમારા પડછાયાને અડો જોઈ", "બીજાના પડછાયા પર પગ મૂકો", "તમારા પડછાયા સાથે દોડો", વગેરે. આવી રમતોથી તમે એ બાબત તારવી શકવામાં બાળકની મદદ કરો છો કે જે પોતે કરે છે, તે જ ક્રિયા તેનો પડછાયા કરે છે - તેમને એ જોવામાં મદદ કરો કે જ્યારે તેઓ એક હાથ ઊંચો કરે છે, તે જ વખતે પડછાયા પણ તેમ કરે છે, જ્યારે તેઓ પોતાના પગ હલાવે છે, તો પડછાયા પણ પગ હલાવે છે.

પ્રવૃત્તિ - 4

ધ્યેય - પડછાયા સાથે પ્રયોગો

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - પોતાના ઊભા રહેવાની સ્થિતિ બદલવાથી પોતાનો પડછાયો આકાર કઈ રીતે બદલે છે, તે બાળકને બતાવીને સમજાવો. વળી એ જ રીતે તેમના હાથ કે પગને હલાવ્યાથી, કે ઉઠવાથી કે બેસવાથી પણ પડછાયાનો આકાર બદલાય છે તે બતાવો. આમ કર્યાથી તેઓ પોતાના શરીરથી કેવા કેવા પડછાયા બની શકે છે તે શોધે છે.

તમારી આંગળીઓનો પડછાયો ભીંત ઉપર પાડો. પછી આંગળીઓને વિવિધ પ્રકારે વાળીને દરેક વખતે જુદા આકારના પડછાયા ભીંત ઉપર પડતા બતાવો. આમાં ઘણા આકાર કોઈ પ્રાણી જેવા પણ દેખાય છે. બાળકોને પણ આ પ્રવૃત્તિ કરવી ગમે છે, માટે તક આપો. પડછાયાનાં પ્રાણીઓની તમે કોઈ વાર્તા પણ બનાવી શકો અને તે બતાવી શકો.

પ્રવૃત્તિ - 5

ધ્યેય - શું બધી ચીજો પડછાયો પાડે છે ? આ વાતની બાળકોને સમજણ આપવી.

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - બાળકોને કેટલીક વસ્તુઓ એકઠી કરવા કહો, અને પછી બતાવો કે તેનો પડછાયો પડે છે કે નહિ. જ્યારે તમે આવો પ્રશ્ન બાળકોને કરશો, તો એ પ્રયોગો કરી લેશે, અને આનાથી ઘણું વધારે કાયમી જાણકારી અને સમજ કેળવાશે કે બધી ચીજોનો પડછાયો પડે છે. બાળકો કોઈ ડબો, રમકડાં, ચોપડી, કાગળ, પેન્સિલ, બીબાં વગેરે જેવી વસ્તુઓથી પ્રયોગો કરીને પડછાયા બનાવી શકે.

(ઘ) 'રાત અને દિવસ' - વિષય પર રમતપ્રવૃત્તિઓ.

પ્રવૃત્તિ - 1

આમ તો ઘણાં ખરાં શાળાપૂર્વનાં વયનાં બાળકો 'રાત' અને 'દિવસ' શબ્દો જાણતાં હોય છે. તેમને મન 'રાત' એટલે ઉંઘવાનું અને 'દિવસ' એટલે શાળામાં આવવાનું વગેરે અર્થ થાય છે. તેમના આ ખ્યાલોના આધારે તમે આગળ વધી શકો. તેઓ 'દિવસે' કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે અને 'રાત્રે' કઈ કરે છે તે પૂછો. તેમના પરિવારનાં બીજાં સભ્યોની 'દિવસે' અને 'રાત્રે' કઈ પ્રવૃત્તિઓ હોય છે તે વિષે પણ પૂછો.

પ્રવૃત્તિ - 2

4 થી 5 વર્ષની વયનાં બાળકો દિવસ અને રાતના સમયમાં આકાશમાં થતા ફેરફારો વિષે તેમની સાથે વાતચીત કરો, અને તેઓને અભિવ્યક્તિ કરવામાં મદદ કરો. આ ચર્ચા તેમને દિવસમાં થતા બનાવો વિષે, દિવસમાં તેઓ જે ચીજો નિહાળે છે તે વિષે કે રાત્રે જુએ છે તે વિષે વાતો કરવા પ્રેરણા આપશે.

પ્રવૃત્તિ - 3

એક જૂથપ્રવૃત્તિમાં તમે આ રીતે બાળકોને જોડી શકો. આ વિષય ઉપર થોડી ચર્ચા કરી લીધા પછી જ આ પ્રવૃત્તિ કરવી. બે મોટા કાગળ લો અને તેમને બીજા આમી - 'દિવસ' અને 'રાત' ચિત્રકામ અથવા કાપલીઓ, નાનાં કાર્ડ વગેરેમાં જે ચીજ 'દિવસ' માટે હોય તેને તે શીર્ષકના કાગળ ઉપર લગાડો અને તે જ રીતે 'રાત'ના કાગળ ઉપર તેની ચીજો લગાડો. (તમારે આ કાર્ડ અગાઉથી બનાવી રાખવાં પડે તો જ આ ચર્ચા પછીની પ્રવૃત્તિમાં તે ઉપયોગી થશે.) આ બધાંને ભેગાં કરીને ટેબલ ઉપર મૂકો અને બાળકોને તેમાંથી એક એક કાર્ડ ઊંચકીને યોગ્ય શીર્ષક હેઠળ ચોંટાડવાનું કહો. શક્ય છે કે તમારે તેમને કાર્ડ કઈ રીતે ચોંટાડવું તે કદાચ બતાવવું પડે, પરંતુ આવી પ્રવૃત્તિથી તેઓ 'દિવસ' અને 'રાત'નો ખ્યાલ સુદૃઢ થતો જશે અને જૂથપ્રવૃત્તિમાં જરૂરી એવી સહકારની ભાવનાને પણ પુષ્ટિ મળશે. કાર્ડ ઉપરાંત કોઈ બાળક તમારી પરવાનગીથી તેમાં પોતાનું ચિત્રણ પણ ઉમેરી શકે.

ઉપર વર્ણવેલી ત્રણ પ્રવૃત્તિઓમાં અમે એ બાબતનું વર્ણન નથી કર્યું કે તેના ધ્યેયો કયા હતા. આ પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાંચ્યા બાદ શું તમે કહી શકો છો કે એ દરેક પ્રવૃત્તિના ધ્યેય કયાં હતાં ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(ચ) 'છોડ'(Plants)ના વિષય ઉપર પ્રવૃત્તિઓ

છોડ વિષે બાળક ખૂબ જિજ્ઞાસુ હોય છે અને તે વિષયને કેન્દ્રમાં રાખી તમે ઘણી પ્રવૃત્તિઓ યોજી શકો છો.

પ્રવૃત્તિ - 1

ધ્યેય - બીજમાંથી છોડ થાય છે તે ખ્યાલનો બાળકને પરિચય આપવો.

સામગ્રી - કઠોળ, રૂ, નાની રકાબી, ફૂંડાં, માટી, ખાતર, પાણી.

સમ્ભવિષ્ટ તત્ત્વો - છોડ ઉગાડવાનો પ્રકલ્પ (Project) તમે ઓરડામાં પણ કરી શકો છો. કઠોળના દાણા લાવી તેને ભીના રૂ ઉપર મૂકી રકાબીમાં મૂકી દો. તમે જે કરો છો તે વિષે બાળકો સાથે વાતચીત કરતાં જાવ. વળી, શા માટે તમે આમ કરી રહ્યાં છો તે પણ કહો, અને બે-ત્રણ દિવસમાં જ તેઓ શું જોઈ શકશે તે જણાવો. એ રકાબીને એક સુરક્ષિત જગ્યાએ મૂકી છતાં એના ઉપર બાળકોને જ્યારે નજર નાખવી હોય તો નાખી શકે એવું સ્થળ શોધો.

બીજે દિવસે રકાબીમાં મૂકેલાં બીયાંમાં શું તેઓ કશો ફેરફાર નોંધી શકે છે ? એ પ્રશ્ન બાળકોને પૂછો. બે-ત્રણ દિવસ પછી તેમાં ફણગા ફૂટશે, અને બાળકોને આમાં ખૂબ રસ પડશે. ત્યારે તમે તે કઠોળને ફૂંડાંમાં વાવી શકો છો.

5 થી 6 બાળકો વચ્ચે આવું એક નાનું ફૂંડું આપીને તેમાં માટી અને ખાતર ગોઠવતાં શીખવો. પછી કઠોળ વાવીને તેને પાણી પાવાનું સૂચન કરો. બધાં ફૂંડાંને તડકે મુકાવો. જો ઘણાં ફૂંડાં ન હોય, તો તેમને આ જ પ્રવૃત્તિ પુલ્લા ક્યારામાં પણ કરાવી શકો છો. આ પ્રવૃત્તિ કરવી બાળકોને ખૂબ ગમે છે અને આવનારા દિવસો સુધી તેને વિષે તેઓ વાતચીત કરતાં રહે છે. દરરોજ તેઓ બીયાંને જોવા જાય છે - કદાચ ફણગો ફૂટ્યો હોય. નિયમિત રીતે ફૂંડાંમાં પાણી પાવાનું ચાલુ રાખવાનું રહે છે. નવાં ફૂટતાં પાંદડાં ઉપર બાળકોનું ધ્યાન દોરો અને બતાવો કે છોડ ઊંચો થતો જાય છે. કેટલાક છોડ એવા પણ હોય છે કે જો સીધે સીધા તડકામાં મુકાય તો કરમાઈ જાય. આ પ્રવૃત્તિથી 'છોડને ઉગવા માટે પાણીની જરૂર રહે છે' - નો ખ્યાલ વિકસિત થાય છે. ફણગો ફૂટવાનાં કારણો વગેરેની વિગતો બાળકને આ તબક્કે આપવાની જરૂર નથી. તે પછીનાં વર્ષો માટે છોડી દેજો.

આ પ્રવૃત્તિ પણ બાળકોને ભાવાત્મક સંતોષ આપે છે કે કશીક વસ્તુને ઉગાડવામાં, તેના વિકાસમાં તેમણે પણ થોડો ભાગ ભજવ્યો છે.

પ્રવૃત્તિ - 2

ધ્યેય - નિરીક્ષણની ક્ષમતાનો વિકાસ અને પાંદડાંની વિવધતા અંગે જાગૃતિ.

સામગ્રી - પાંદડા અને ફૂલો

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - બાળકોને થોડાં ફૂલો અને પાંદડાં એકઠાં કરવા કહો. જુદાં જુદાં પાંદડાંની ચર્ચા કરો-શાથી થોડાં લીલાં, થોડાં પીળાં, તેમના જુદા આકારો હોય છે વગેરે વિગતોની ચર્ચા પછી કરી શકાય.

વાતાવરણમાં સોષબોધ પ્રવૃત્તિ

પ્રવૃત્તિ - 3

ધ્યેય - સૂક્ષ્મ ચેષ્ટા-સ્નાયુ વિકાસ

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - પાંદડાંઓને એક દોરામાં બાંધી તોરણ બનાવવાના કાર્યમાં તમે મદદ કરી શકો. આ તોરણો દરવાજા ઉપર લટકાવાય અને રમતમાં પણ વાપરી શકાય.

પ્રવૃત્તિ - 4

ધ્યેય - રંગકામનો વિકલ્પ સમજાવવો.

સામગ્રી - કાગળ અને પાંદડાં

સમાવિષ્ટ તત્ત્વો - પાંદડાંનો ઉપયોગ રંગકામ કરવામાં થઈ શકે છે. પાંદડાંની એક બાજુએ રંગ ચોપડી તેને કાગળ ઉપર દબાવીને છાપ ઉપસાવી શકાય છે તે પ્રક્રિયા બતાવો. જ્યારે તેઓ જુદાં જુદાં ઘણાં પાંદડાં વાપરશે ત્યારે તેઓ તેમનાથી ઉપસતા વિવિધ આકારો નોંધી શકશે. આ રીતે તેઓ વિચાર કરીને જુદી જુદી ભાતો પણ બનાવી શકે છે.

(છ) “ઋતુઓ અને હવામાન” - ના વિષયને કેન્દ્રમાં રાખતી રમતપ્રવૃત્તિઓ

આ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને અનેક રમતપ્રવૃત્તિઓ ગોઠવી શકાય છે. જો કોઈ દિવસ ખૂબ ઠંડી પડી હોય, કે પછી વરસાદ આવ્યો હોય તો ‘હવામાન’ વિષે વર્ગમાં ચર્ચા કરી શકાય છે.

ઋતુઓ વિષેનો પ્રકલ્પ તો આખું વરસ ચલાવી શકાય તેવો છે. જુદી જુદી ઋતુમાં ઊગતાં ફૂલો વિષે બાળકોને પ્રશ્નો પૂછો. તમે બાળકો સાથે લટાર મારવા નીકળી ત્યારે બાળકોને થોડાં ફૂલો એકઠાં કરવા કહો. આ ફૂલોને સૂકવીને સાચવી શકાય છે. જો તમે આમ દરેક ઋતુમાં કરશો તો બાળકો પાસે પોતાનાં એકઠાં કરેલાં વર્ષભરનાં ફૂલોના પ્રકાર અને ઋતુઓની નોંધ જળવાશે. બાળકો સાથે જુદી ઋતુઓમાં રહેતા હવામાન વિષે અને આપણા બદલાતા પહેરવેશ વિષે વાતો કરો. શું તમે કહી શકો છો કે આવી રમતપ્રવૃત્તિઓ બાળકોને મદદ કરશે ? બીજા શબ્દોમાં આ પ્રવૃત્તિઓનું ધ્યેય શું હશે ?

.....

.....

.....

.....

આ વિષયને લગતાં ઘણાં બાળગીતો પણ છે. વળી ઘણી જાતની કલાપ્રવૃત્તિ પણ તે વિષે યોજી શકાય તેમ છે. શું તમે એ અંગે વિચારી શકો છો ?

ઉપરની પ્રવૃત્તિઓ તેમજ ક્રમબદ્ધ કરેલી પ્રવૃત્તિઓના વાંચનથી તમને એ ખ્યાલ આવવા માંડ્યો હશે કે વાતાવરણને લગતી રમતપ્રવૃત્તિને કઈ રીતે આયોજિત કરી શકાય. આ એકમમાં જે પ્રવૃત્તિઓ વર્ણવી છે, તે તો કેવળ માર્ગદર્શન તરીકે જ છે. આપણી આસપાસની દુનિયામાં ઘણું બધું જાણવાજોગ છે, અને બાળકો પણ બધાની શોધખોળ કરવા એટલાં તત્પર હોય છે, કે એક કલ્પનાશીલ અને સર્જનાત્મક અભિગમ ધરાવતાં શિક્ષિકા માટે બાળકોની આસપાસની વસ્તુઓ અને ઘટનાઓને સમજાવવાની અવનવી પ્રવૃત્તિઓને શોધી કાઢવું અઘરું નથી રહેતું. આ એકમના આરંભમાં જ અમે કેટલાક એવા સિદ્ધાંતો દર્શાવ્યા હતા જેની આસપાસ પ્રવૃત્તિનું આયોજન થઈ શકે. શું તમે એવું કોઈ આયોજન કરી શકો છો? એ પ્રવૃત્તિ માટે તમારે કઈ સામગ્રીની જરૂર પડશે? તેમાં વાતાવરણ સંબંધી કયા ખ્યાલની સમજ તમે બાળકોને આપવા ધારો છો? આ બધાંની એક યાદી બનાવો અને ટૂંકાણમાં તમે જે પ્રવૃત્તિ ગોઠવી હોય તેનું વર્ણન કરો. નીચે આપેલી જગ્યા ઉપરાંત આ વિભાગની છેલ્લે આપેલા કોરા કાગળોમાં પણ તમારું વર્ણન કરી શકો છો.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 3

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ ટૂંકાણમાં નીચે આપેલ જગ્યામાં લખો.

(1) “શોધખોળનો ખૂણો” - આનો શો રત્ન છે?

(2) “પ્રવૃત્તિ યોજના” એટલે શું? પ્રવૃત્તિ યોજના શા માટે કરી શકાય?

આ એકમમાં તમે વાંચ્યું કે રમતપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકોમાં આસપાસના વાતાવરણની સભાનતામાં વધારો થાય છે. રમતપ્રવૃત્તિઓ બાળકોમાં વૈજ્ઞાનિક વિચારશક્તિની પુષ્ટિ કરે છે, અને તેવી પ્રવૃત્તિઓના માધ્યમથી વિજ્ઞાનના કેટલાક વિચારો અને ખ્યાલો વિષે તમે તેઓને જાણકારી આપી શકો છો. વળી, આ પ્રવૃત્તિઓ બાળકોની ભૌતિક શક્તિઓનો પણ વિકાસ કરે છે.

રમતપ્રવૃત્તિઓના આયોજનમાં એ બાબતનું ધ્યાન રાખવું અત્યંત આવશ્યક છે કે તે પ્રવૃત્તિઓ બાળકોના રસના વિષય અને તેમની ક્ષમતાને અનુરૂપ હોય. જો બાળકોના રસના વિષયની આસપાસ તમે કોઈ પ્રવૃત્તિ ગોઠવશો, તો બાળકની સમજને કાયમી ધોરણે દૃઢ કરવાની શક્યતા વધી જાય છે. અણધારી શીખવાની ક્ષણો વખતે તમારે વધુ તૈયારી અને ખુલ્લું મન રાખવાનું છે અને તે ક્ષણનો ભારોભાર ઉપયોગ કરવાનો છે. બાળકોને અતિશય માહિતીનો ભાર ન લાગે તેની કાળજી કરવાની છે. બાળક સાથેના વ્યવહારમાં એકતરફી ભાષણને બદલે સંવાદ હોવો જરૂરી છે.

બાળકોને લટાર મારવી, પર્યટનો કરવાં પણ ખૂબ ગમે છે અને તે સ્થળમાંની ચીજોમાં ખૂબ રસ જાગે છે. એક સારી રીતે ઘડાયેલા પર્યટનમાં બાળકને ઘણા શીખવાના અનુભવો મળી શકે છે.

શીખવા જેટલું જ મહત્વ બાળકોની ભાવનાઓને આપવું જરૂરી છે. બાળકોની ઈચ્છા, મૂડ અને લાગણીઓને સમજી તેનો પ્રતિભાવ આપો, તે ભાવનાઓને સંભાળી લેવામાં તેમની મદદ કરો. જ્યારે તમે બાળકોને પ્રશ્નો પૂછો છો ત્યારે તેઓ એ બાબતે વિચાર કરવા પ્રેરાય છે, તે વિષે ઉત્તેજનાનો અનુભવ કરે છે, અને એને લીધે જાતે શોધખોળ કરવામાં તમે તેઓને મદદ કરતાં હો છો, શિક્ષકનો અભિગમ જ આવી પ્રવૃત્તિઓ કરતી વખતે મહત્વપૂર્ણ બને છે, કશુંક પ્રદાન કરી શકે છે. બાળકો પણ તમને પ્રશ્નો કરે તે માટે તેઓને પ્રોત્સાહન આપો અને તેમને તર્ક લડાવવામાં મદદ કરો. આ માટેની એક રીત છે કે તેઓના ઓરડામાં એક ખાસ “શોધખોળના ખૂણા”ની ગોઠવણ કરવી.

કોઈપણ રમતપ્રવૃત્તિની યોજના કરતાં પહેલાં તમારે તેનું ધ્યેય નિશ્ચિત કરવાનું રહે છે, સાથે જ તેમાં સમાવિષ્ટ તર્કો (Contents) તથા આવશ્યક સામગ્રીનો તમારે ખ્યાલ મેળવી લેવો જોઈએ.

આસપાસના વાતાવરણ સંબંધી જે વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખી તેની આસપાસ તમે રમતપ્રવૃત્તિઓ ગોઠવી શકો, તેમાંના કેટલાક આ મુજબ છે. - ઋતુઓ, હવામાન, દિવસ, રાત, ગરમી, ઠંડી, ભારે, હલકું, સૂર્ય, ચંદ્ર, વાદળાં, વરસાદ, હિમ, ફળો, શાકભાજી, છોડ, પક્ષી, પ્રાણી, જુદા વ્યવસાયોના લોકો, હવામાન અને સંસ્કૃતિ, બજાર, મેળો, વાહનવ્યવહારનાં સાધનો વગેરે.

22.18 તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

સ્વાધ્યાય - 1

- (1) એકબીજાં સાથે રમત રમતાં રમતાં બાળકો ઘણી બાબતો શોધી કાઢે છે. જો તમે તેઓની વાતચીત ધ્યાનથી સાંભળશો તો તમને એ રીતે તેમણે શીખેલા ખ્યાલો અંગે જાણી શકશો.
- (2) આ મહત્વનું છે, કેમ કે જો શીખવાની એ પ્રવૃત્તિ તેમને માટે વધુ પડતી કઠિન હોય, તો બાળકો નાસીપાસ થવાનો સંભવ છે, નિષ્ફળતાનો અનુભવ તેમને મળે તેવી શક્યતા છે. આને લીધે તેમનો ઉત્સાહ ઠંડો પડી જાય તેમ બને. વળી, જો પ્રવૃત્તિ વધુ પડતી સરળ હોય તો બાળકોનો રસ જ તેમાંથી ઊડી જાય એવું બને છે.
- (3) (ક) સહમત છીએ.
(ખ) સહમત નથી.
(ગ) સહમત છીએ.
- (4) બાળકોને વધારે સંલગ્ન કરવા માટે તમારે :
- બાળકોને રસ પડે તેવા વિષયને લગતી પ્રવૃત્તિ યોજવી
- પ્રશ્નો પૂછવા
- સંવાદ જેવું વાતાવરણ ઊભું કરવું, નહિ કે એક તરફી ભાષણ જેવું, અને તે માટે તમે વાપરો તે વાક્યો અને શબ્દો વિષે સતર્ક રહેવું.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 2

- (1) પર્યટનો બાળકોને જાત-અનુભવો આપે છે, અને આને કારણે તેમણે શીખેલી બાબતો વધુ કાયમી બને છે. આ અનુભવોને પછીથી અપાનારા શિક્ષણનો આધાર પણ બનાવી શકાય છે. પર્યટનમાં થયેલા અનુભવોની વાતો જ્યારે બાળક ક્ષી સંભળાવે, ત્યારે તેના શબ્દભંડોળ, સ્મૃતિ અને મૂલ્યાંકન શક્તિની પુષ્ટિ થાય છે.
- (2) બીજી પ્રવૃત્તિઓના ભાગરૂપે પણ રંગોનો ખ્યાલ બાળકોને આપી શકાય. જ્યારે તમે સલાડ (ક્યુંબર) બનાવતા હો ત્યારે પણ બાળકોને તેના રંગો વિષે વાતચીતમાં ક્ષી શકો. બહારની ખુલ્લી જગ્યાની રમતપ્રવૃત્તિ અથવા પર્યટન વખતે પણ ફૂલોના રંગોની વાત તેમને કરી શકો કેટલાંક કાર્ડને વિશિષ્ટ રંગમાં રંગીને તે કાર્ડના રંગ સાથે મેળ ખાતા રંગની ચીજો ઓરડામાં ક્યાં ક્યાં છે તે બતાવવા બાળકને પૂછી શકો. રંગના ખ્યાલ વિષે તમે આવતા એકમમાં વધુ વગતે જણાવો.
- (3) **હકીકત આધારિત પ્રશ્નો** **તર્ક-પુષ્ટિ કરતા પ્રશ્નો**
(1) આને કેટલાં પૈડાં છે ?	(1) કયું વાહન-મોટરગાડી કે બસ-વધારે માણસો બેસાડી શકે ?
(2) આ વાહનનું (ચિત્ર બતાવીને) નામ શું છે ?	(2) તમારે જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં કયું વાહન વધુ જલ્દીથી પહોંચાડશે - બસ કે સાયકલ ?
(3) આ વાહનોમાંથી ક્યાં વાહન પાણી ઉપર ચાલે છે ?	(3) વાહનનાં જુદાં કાર્ડ બનાવો, પણ તેમાં કશુંક ખૂટતું રાખો, જેમકે પૈડું. પછી બાળકોને તે ખૂટતા ભાગનું ચિત્રણ કરવા કહો.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 3

- (1) “શોધખોળનો ખૂણો” એ ઓરડામાંની એક એવી જગ્યા છે જ્યાં તમે કેટલીક રસ પડે તેવી ચીજો ગોઠવી શકો અને જેને લીધે બાળકો વિચાર કરવાની પ્રેરણા મેળવે, અંદરોઅંદર વાતચીત અને પ્રયોગો કરવા ઉત્સુક બને.
- (2) પ્રવૃત્તિ-યોજનાનો અર્થ એ છે કે એક એવી માર્ગદર્શક-સૂચિ તમને કોઈ પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવામાં સહાયભૂત બને. તેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ -
- પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય
  - પ્રવૃત્તિમાં સમાવિષ્ટ તત્ત્વો
  - પ્રવૃત્તિમાં વપરાતી સામગ્રી
  - બાળકોએ તે પ્રવૃત્તિમાંથી કશુંક મેળવ્યું છે કે નહિ તેનું મૂલ્યાંકન કરવાની રીતો.

રૂપરેખા

- 23.1 પ્રસ્તાવના
- 23.2 સંકલ્પનાઓની સમજ : કેવી રીતે શીખવું.
  - 23.2.1 બાળકોને જાતે કાર્ય કરવા પ્રોત્સાહન આપો.
  - 23.2.2 રોજિંદી પરિસ્થિતિઓને પ્રવૃત્તિ સાથે જોડો.
  - 23.2.3 બાળકોની ભાવના પ્રત્યે ધ્યાન આપો.
  - 23.2.4 બાળકોને વાસ્તવિકતા જાણવામાં મદદ કરો.
  - 23.2.5 પ્રવૃત્તિઓ વિષે બાળકો સાથે વાતચીત કરો.
- 23.3 નિરીક્ષણની ક્ષમતા વધારવી - ઐન્દ્રિય ક્ષમતા માટે પ્રવૃત્તિ
  - 23.3.1 સ્પર્શની સંવેદના માટે પ્રવૃત્તિ
  - 23.3.2 સૂંઘવાની સંવેદના માટે પ્રવૃત્તિ
  - 23.3.3. સ્વાદની સંવેદના માટે પ્રવૃત્તિ
  - 23.3.4 જોવા તથા સાંભળવાની સંવેદના માટે પ્રવૃત્તિ
- 23.4. યાદશક્તિ (સ્મરણ શક્તિ) માટે રમતો.
- 23.5 સંકલ્પના માટે પ્રવૃત્તિઓ
  - 23.5.1 ચીજો સરખાવવી અને એક જૂથમાં ગોઠવવી
  - 23.5.2 જોડી બનાવવામાં સંબંધ શોધવો
  - 23.5.3 ચીજો અનુક્રમવાર ગોઠવવી
  - 23.5.4 કારણ-પરિણામના સંબંધની ચર્ચાની તકો
- 23.6 સમય સમજવા માટે પ્રવૃત્તિઓ
  - 23.6.1 સમય સમજવો
  - 23.6.2 અવકાશ અને અંતર (space) ની સમજ
- 23.7 સારાંશ
- 23.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

23.1 પ્રસ્તાવના

વિભાગ-4માં તમે શાળાપૂર્વના બાળકના બોધાત્મક વિકાસ અંગે જાણ્યું. આ વર્ષોમાં બાળકો કેટલી બુદ્ધિશક્તિ વિકસાવી શકે છે અને તેમને પોતાની આસપાસની દુનિયાની સમજ કેળવવામાં કઈ રીતે મદદ થઈ શકે તે પણ તમે જાણ્યું. આ જાણવાની ક્ષમતાઓ જેમ વધતી જાય, તેમ તેઓને કેટલીક વિશિષ્ટ સંકલ્પનાઓનું શિક્ષણ મળતું જાય છે - જેમ કે રંગ, આકાર, સંખ્યા, વજન, કદ વગેરે. આ એકમમાં વર્ણવાયેલી પ્રવૃત્તિઓ 'બાળકોને કેટલીક સંકલ્પનાઓનું શિક્ષણ' વિષય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને ઉપર કહ્યા તેવી મૂળભૂત સંકલ્પનાઓ અને ખ્યાલો બાળકને કઈ રીતે દઢ થાય તેનો વિચાર કરે છે.

આ એકમ વાંચ્યા પછી તમે

- બોધાત્મક વિકાસમાં સંભાળ કર્તાની ભૂમિકાની ચર્ચા કરી શકશો.
- સંભાળકર્તા કઈ રીતે સંકલ્પના શીખવવામાં બાળકની મદદ કરે છે તે સમજાવી શકશો.
- શીખવા માટેની વિવિધ રીતોનું મૂલ્યાંકન કરી શકશો.
- શીખવા પ્રત્યે સંભાળ લેનારના અભિગમનું મહત્વ સમજી શકશો.
- શાળાપૂર્વનાં બાળકોના બોધાત્મક વિકાસ માટે આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓની યાદી બનાવી શકશો અને તેની વ્યવસ્થા કરી શકશો.

આ એકમમાં વાંચતા પહેલાં એ યાદ કરી લેવું જરૂરી છે કે આપણે 'સંકલ્પના' અથવા 'ખ્યાલ' નો શો અર્થ કરીએ છીએ. વિભાગ-2નાં એકમ-8માં તમને આ શબ્દ સાથે પરિચય થઈ ચૂક્યો છે. તમે વાંચ્યું હતું કે ખ્યાલ ત્યારે વિકસે છે જ્યારે કોઈ એક જથ્થાની ચીજો, વિચારો અને ક્રિયાઓમાં કેટલાંક વિશિષ્ટ સામાન્ય (common)

લક્ષણો જણાઈ આવે છે. સંકલ્પના એક અમૂર્ત વિભાવના (abstract) અથવા ભાવચિત્ર છે જે કોઈ ચીજો, વિચારો, હેતુઓ અથવા ખ્યાલોના જૂથમાંના સામાન્ય લક્ષણોનો નિર્દેશ કરે છે. હજી વધારે આ વાત સમજાએ. જો તમને લાલ ચીજોના નામોની સૂચિ બનાવવાનું કહેવામાં આવે, તો તમે કદાચ લોહી, સૂર્યાસ્ત વખતનું આકાશ, ટપાલપેટી, વગેરે નામો કહેશો. આ બધી વસ્તુઓમાં લાલ રંગ જુદી જુદી ઝાંયમાં (shades) દેખાય છે, તેમ છતાં તે બધાંને 'લાલ રંગ' ના ખ્યાલમાં ગણાવી શકાય છે. એ જ રીતે પુરશીઓ પણ જુદી જુદી જાતની હોય છે - કેટલીકને હાથાવાળી અને કેટલીક હાથા વગરની હોય છે. કેટલીકને પીઠનો ભાગ તદ્દન સીધો હોય છે. કેટલીક ગૂલતી પુરશી હોય છે, કેટલીક બગીચાની પુરશી હોય છે, વગેરે. પરંતુ તે બધી જ પુરશીઓનું 'પુરશી' તરીકે વર્ગીકરણ કરાય છે, જેનું ચિત્ર આપણા માનસપટ પર અંકિત હોય છે.

આગળના વિભાગમાં આપણે જોઈશું કે કોઈ 'ખ્યાલ' કે 'સંકલ્પના' શીખવી એનો અર્થ શું થાય. આ સમજવાથી આપણને બાળકના બોધાત્મક વિકાસની પુષ્ટિ માટે પ્રવૃત્તિઓ યોજવામાં મદદ મળશે.

23.2 સંકલ્પનાની સમજ : કેવી રીતે શીખવું

પોતાની 4 વર્ષીય ભત્રીજી સૌમ્યા સાથે કામ કરતાં કરતાં અનિલાએ તેને '૩' ની સંખ્યા શીખવવા માટે જુદા જુદા પ્રકારની ઘણી સામગ્રી આપી. એક દિવસ સૌમ્યાએ ત્રણ કાંકરા હાથમાં લીધા અને તેને લઈ અનિલા પાસે જઈને કહ્યું 'ત્રણ કાંકરા'.

કોઈ એક સંકલ્પના શીખવાની પ્રક્રિયા કે સમજ કેળવવાની પાછળ શું છે તે કહેવું અઘરું છે. તમે કદાચ અત્યારે થોડું અટકીને આ બાબત ઉપર વિચાર કરો - તમે પોતે રંગ, સમય, મિત્રતા, પ્રામાણિકતા, વફાદારી અથવા લગ્ન, જેવા ખ્યાલોને કઈ રીતે શીખ્યાં હતાં? નીચે આપેલી જગ્યામાં આમાંનો કોઈ એક ખ્યાલ તમે કેવી રીતે શીખ્યાં તે વિષે ટૂંકમાં લખો :

કેટલીક વાર સંકલ્પનાની સમજ આવવી એ એક અચાનક થતી લાગણી છે કે તમે કંઈક જાણી ચૂક્યાં છો. આપણે સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોઈએ ત્યારે આપણને અચાનક ભાગે કે કંઈક એવી વાત બની ગઈ છે કે હવે દિવસો સુધી જે સમજવાનો પ્રયાસ કરતાં હતાં તે સમજાઈ ગયું છે. કોઈપણ ખ્યાલને સમજવા માટે આપણી સમજ હકીકતોની જે માહિતી હોય, તેનાથી કંઈ વધુ કરવાનું હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિભાગ-૩ ના એકમ-૧૩માં તમે વાંચ્યું કે શરૂઆતમાં રસ્તાના વિજળીના દીવાને કે અન્ય કોઈ ગોળાકાર ચમકતી ચીજને બાળક 'ચન્દ્ર'નું નામ આપતું હતું. વિભાગ-૧માં તમે વાંચ્યું કે રાઈના દાણાને પણ તે દડો કહેતું હતું. જ્યારે બાળક ઘણી બધી ગોળ ચીજો જુએ એને જાણે કે બધી ગોળ વસ્તુઓ રગડતી (roll) ગબડતી નથી, ત્યારે જ તેને સમજાય કે બધી ગોળ ચીજો 'દડો' નથી હોતી, બીજી પણ ચીજો ગોળ હોય છે. "દડો' શબ્દનો અર્થ શું છે?" - આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકે ત્યારે બાળક 'દડા' ના ખ્યાલને શીખી શક્યું છે તેમ જાણવું.

ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સંકલ્પનાઓના શિક્ષણમાં જુદી જુદી પ્રકારની ચીજો સાથે પરિચિતતા હોવી આવશ્યક છે. રમતપ્રવૃત્તિની સામગ્રીનો વધતી કુશળતાઓથી ઉપયોગ કરવાથી તેના અનુભવનો અર્થપૂર્ણ કરાવવો વધુ સરળ બનતો જાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ અને કુશળતાઓ સમસ્યાનું સમાધાન કરવાની ક્ષમતા માટે ઘણું મહત્ત્વ રાખે છે. સમાધાન શોધવાની કુશળતામાં સંબંધ શોધવા-જેમ કે સરખામણી કરવી કે વર્ગીકરણ કરવું, કારણ-પરિણામના સંબંધમાં જોડવું, કમવાર ગોઠવવું વગેરે પણ સમાવિષ્ટ છે. વિકાસની સંકલ્પમાંથી આ કુશળતાઓ વધુ કાર્યક્ષમ બને છે અને વધુ કાર્યક્ષમ કુશળતાઓથી વધુ ને વધુ સંકલ્પનાઓનું શિક્ષણ મળે છે.

આમ તો બાળકો કુદરતી રીતે જ પ્રશ્નોના સમાધાન કરવામાં કુશળ હોય છે. તેઓ ખૂબ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ધરાવે છે અને મગજ પણ પ્રશ્નો કરવા તત્પર રહે છે. તેમને એ દરેક ચીજનું 'શું' અને 'કેમ' જાણવું હોય છે. જેનાથી તેઓની આસપાસની દુનિયા બની છે. તમે જાણો છો તેમ, શાળાપૂર્વની વયમાં આ વૃત્તિઓ ખૂબ જ તીવ્રતા ધરાવે છે. બાળકોને બધી વસ્તુ જાતે કરવી હોય છે, પોતાની રીતે કરવી હોય છે. તેમની પાસેની વિચારશક્તિ આ તબક્કે અદ્ભૂત રીતે શક્તિશાળી હોય છે. વાતાવરણમાં જેમ જેમ તેઓ શોધખોળ કરતાં જાય છે અને નવી નવી ભૂમિકાઓ કરતાં જાય છે, તેઓ સમાધાનની નવી નવી રીતો પણ શોધી કાઢે છે. તેઓ પોતાને માટે પણ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે અને પછી પોતે જ તે પ્રશ્નોનું સમાધાન પણ શોધે છે.

જો આસપાસના વાતાવરણમાં પૂરતી સામગ્રી હોય અને તેની સાથે કુશળતાઓ વિકસાવતો વ્યવહાર કરવાની સ્વતંત્રતા હોય, તો બાળકો અવશ્ય ઘણી સંકલ્પનાઓનું શિક્ષણ મેળવી શકે છે. સંભાળકર્તાની ભૂમિકા તેને કારણે ખૂબ મહત્વની છે, જે વિષે અગાઉ પણ કહેવાયું છે. તેણીએ આ સમયે બાળકની સાથે રહેવું જરૂરી છે જેથી હકીકતોની માહિતી આપી શકે અને સામગ્રીનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો તેનું માર્ગદર્શન કરી શકે. આપણે સીધી જ રીતે સંકલ્પનાઓનું શિક્ષણ બાળકોને આપવાની અપેક્ષા ન રાખી શકીએ, પરંતુ એવી પરિસ્થિતિઓ અવશ્ય નિર્માણ કરી શકીએ જેમાં પ્રયુક્તિઓ દ્વારા મળતી તકોના ઉપયોગથી બાળકમાં સંકલ્પનાઓની સમજ કેળવાતી જાય. આ ઉપરાંત અન્ય કેટલીક બાબતોને પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાની છે. હવે તે વિષે થોડી ચર્ચા કરીશું.

સંકલ્પનાની સમજ કેળવવા માટે કોઈ એક જ રીત કે પદ્ધતિ નથી. બાળકની પોતાની લાક્ષણિકતાઓને સંભાળ-કર્તાએ ઓળખવાની રહે છે અને એ યાદ રાખવાનું છે કે જુદી જુદી રીતે વાત કરવાથી જ બાળક કશું શીખે છે. કેટલાંક બાળકોને શોધખોળ કરવામાં થોડી મદદ થાય તેવી ઈચ્છા હોય છે, તો કેટલાંક આપમેળે ખોળી લેવાનું પસંદ કરે છે, જ્યારે કેટલાંક તો તેમને કહેવામાં આવે તે જ શીખે છે. બાળકોને માહિતી પૂરી પાડવી એ ખોટું છે - એમ કહેવાનો અમારો આશય નથી અને કેટલીક બાબતોમાં તો એ જ એક શીખવાનો માર્ગ હોય છે - જેમ કે ફૂલોનાં નામ, ઝાડનાં નામ, કે પ્રાણીઓ વગેરેને માટે તમારે જ માહિતી આપવાની હોય છે જેના દ્વારા બાળક તે સંકલ્પના પામે છે. પરંતુ તે સાથે જ, સંભાળ લેનાર તરીકે આપણે પણ યાદ રાખવાનું છે કે આપણે બાળકોને કેવળ હકીકતો કે સંકલ્પનાની માહિતી આપવાની નથી, પરંતુ બાળકો જાતે વિચાર કરે તેવી શક્તિ અને તર્કશક્તિ ખીલવે, નવા વિચારોનું સર્જન કરે અને આખીયે શીખવાની પ્રક્રિયાની મોજ માણે એવી સ્થિતિ ઊભી કરવાની હોય છે. પ્રશ્નો પૂછવાની વૃત્તિનો બાળકોમાં વિકાસ થાય, સરખામણી કરતાં શીખે, નિરીક્ષણ કરે, વર્ણન કરવાની શક્તિ કેળવે, કારણ પરિણામ સંબંધ સમજી કોઈ ઘટના કે ચીજ કે ક્રિયાને સમજે ને સમજાવે, પ્રયોગશીલ બને, કોઈ નિર્ણય લે અથવા તારણ પર પહોંચે અને પછી પરિણામ પણ અગાઉથી કહી શકે. આવી વૃત્તિઓ અને ક્ષમતાઓનો વિકાસ થાય તે આપણે જોવાનું છે. આવી પ્રકૃતિવાળું બાળક જ શીખવા માટે તત્પર રહે છે. સંભાળકર્તાએ એક સંતુલિત દષ્ટિકોણ રાખવાનો છે અને હકીકતો આપવા ઉપરાંત પ્રશ્નોના સમાધાનની તકો પણ આપવાની છે. તેણીએ એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે કે બાળકોમાં શિક્ષણ પ્રત્યે, જાણવા માટે, એક વિષયાત્મક અભિગમ કેળવાય, તે જ તેનું ધ્યેય છે.

બાળકોને સંકલ્પનાની સમજ આવે તે માટે શું કરવું તે આપણે જાણીએ છીએ. ઉપર જણાવેલી ક્ષમતાઓનો તેણે વિકાસ કરવાનો છે. કોઈ પણ શિક્ષક, કે માતા કે અન્ય કોઈ સંભાળકર્તા આ કાર્ય કઈ સીતે કરી શકે ? આ પ્રશ્નથી હવે આપણે ચર્ચાના આ પછીના તબક્કે પહોંચીએ છીએ.

અગાઉના 'વાતાવરણમાં શોધખોળ' નામના વિભાગમાં તમે વાંચ્યું કે સંભાળકર્તાએ કેટલાક મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણને પુષ્ટિ આપે અને બોધાત્મક ક્ષમતાઓના વિકાસને પુષ્ટિ આપે તેવું સર્વ રીતે સાનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરવાનું હોય છે. આ બાબત વાલીઓ અને શિક્ષક પાસેથી ખૂબ જ ધીરજ માગે છે અને સંભાળ-કર્તાએ સાચો જવાબ આપવામાં કદી ઉતાવળ કરવી નહિ. (જ્યારે બાળક એ માટે પોતે હજી વિચાર કરતું હોય).

જ્યારે તેને કશી બાબતનો વિચાર કરવો અઘરો જણાય, ત્યારે બાળક મદદ માગે છે. સંભાળકર્તા તે સમયે મદદ આપવા હાજર હોય તે જરૂરી છે, પણ તેણીએ પ્રોત્સાહન રૂપે મદદ કરવાની છે. જ્યારે બાળકને કોઈ ઉત્તર આપતાં વધુ સમય લાગે છે ત્યારે વ્યક્તિઓ વ્યાકુળ થઈ ઊઠે છે. પણ આમ કરવાથી બાળકની સાચા ઉત્તરની શોધ થઈ શકતી નથી. પુખ્ત વયના લોકો કરતાં બાળક વધુ સમય લે તે સ્વાભાવિક છે અને કોઈ પ્રવૃત્તિ પૂરી કરવામાં પણ બાળકને ઉતાવળ કરાવવી જોઈએ નહિ. માટીમાંથી દડા બનાવતાં જો બાળક બોલી ઊઠે, "જોને, મારાથી સારો ગોળો નથી બનાવી શકાતો", ત્યારે (પોતે તેની માટી હાથમાં લઈ તેમાંથી દડો બનાવી આપવાને બદલે) સંભાળકર્તાએ કહેવું જોઈએ, "જો, કદાચ તારા બન્ને હાથ વચ્ચે તેને સહેજ થપથપાવીશ, તો તું એ કહી શકીશ," અથવા માટીનો બીજો પિંડ લઈને દડો બનાવતાં બનાવતાં બાળકને પૂછવું કે, "જો, કદાચ આમ કરે તો ? તું કરી તો જો !"

વળી તમે સમસ્યા ક્યાં છે તે શોધવામાં પણ બાળકની મદદ કરી શકો. કોઈ વખત એવું બને કે તેમણે જે સમસ્યાનું સમાધાન કરવાનું છે તેને બાળકો સમજી શક્તાં કે ઓળખી શક્તાં નથી (ideality) નથી કરી શક્તાં. દાખલા તરીકે, લાકડાનાં બીબાંઓથી રમતાં રમતાં એક ઊંચો મિનારો બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં પુનિત થાકી ગયો અને ધીરજ ખોઈ નાખી, કેમ કે જેવો એ ત્રીજું બીબું બીજાં બીબાં ઉપર મૂકતો, ત્યાં જ બધાં ગબડી પડતાં. તેણે સંભાળકર્તાની મદદ માગી. તેણીએ પૂછ્યું, 'પુનિત, આ તારાં બીબાં કેમ ગબડી પડે છે ? તને શું કારણ લાગે છે ?'

પુનિત - 'ખબર નહિ. એ પડી જ જાય છે'

સંભાળકર્તા - 'મને લાગે છે કે આ ત્રીજું બીબું બહું મોટું છે. તને એવું નથી લાગતું ?'

પુનિત - "હા..."

સંભાળકર્તા - "હું, એટલે જ આ વારે વારે પડી જાય છે."

આવી પદ્ધતિથી બાળકને પ્રશ્ન શું ઊભો થયો છે, સમસ્યા શું છે, એ ઓળખવામાં મદદ થાય છે. પુનિતને ત્યાર પછી પણ મિનારો બનાવવાનું આવડ્યું ન હોય તે શક્ય છે અને તેને ફરીથી મદદની જરૂર પડી પણ હોય.

એક વાર પ્રશ્ન (સમસ્યા) સ્પષ્ટ થાય ત્યાર પછીનું તર્કચુકત પગલું છે તેનું સમાધાન શોધવાના પ્રયત્નો કરવા. સંભાળકર્તાએ બાળકને જ આ સમાધાનની સંભાવનાઓ શેમાં છે તે શોધવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું. 'આ મિનારો હવે કેમ બનાવીશું?' 'એને સંતુલિત કઈ રીતે રાખીશું?' - જેવા પ્રશ્નો કરી શકાય. તેણી એ પણ કહી શકે, "ચાલો આપણે મિનારો સાથે બનાવીએ," અને તેની પ્રવૃત્તિમાં જોડાવું અને એ પણ ધ્યાન રાખવું કે બાળકો પણ જોડાય - બાજુ પર ન રહે. આ આખી પ્રક્રિયામાં તેમને ઘણાં સમાધાન મળી શકે અને બાળકોને તેના વિચાર કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાં. દાખલા તરીકે, પાયામાં એકને બદલે બે બીજાં ગોઠવી શકાય, જેની ઉપર મોટું બીજું ઢકી રહે અથવા તો મોટું બીજું પાયા તરીકે મૂકીને મિનારો બનાવાય. કેટલીકવાર બાળકો એવાં પણ સૂચનો કરે છે જે વ્યવહારુ ન હોય કે શક્ય પણ ન હોય. તેવે વખતે સંભાળકર્તાએ તેમનો ઉત્સાહ ભાંગી ન નાખવો જોઈએ અને તેમનાં આવાં સૂચનોની ટીકા કે અવગણના પણ ન કરવી જોઈએ. કેમ કે તેણીને તો એ ખ્યાલ હોવો જ જોઈએ કે કશું પ્રયત્ન અને ભૂલની પદ્ધતિથી જ (trial and error) શીખી શકાય છે અને તે માટે પ્રવૃત્તિની સામગ્રીને જાતે વાપરવાની - પ્રયોગી કરવાની - સ્વતંત્રતા જો બાળકને હશે તો જ આ પદ્ધતિ સફળ થઈ શકશે. બાળકો પ્રશ્નો પૂછે તે માટે તેમને પ્રોત્સાહિત કરવાં જોઈએ, અને તેમનાં સૂચનોનો ઉપયોગ કરીને સમાધાન સુધી પહોંચવું જોઈએ. જો તે સરળ માર્ગ અપનાવીને સીધે સીધું જ સમાધાન જણાવી દેશે અને કહેશે, "જો તમે મોટું બીજું સીધી પહેલું મૂકો, તો તે પડી નહિ જાય" - તો બાળકને એ કલ્પના કદી આવશે નહિ કે મિનારો બનાવવાની અન્ય રીતો પણ હોઈ શકે છે.

23.2.2 રોજિંદી પરિસ્થિતિઓને પ્રવૃત્તિ સાથે જોડો.

તમે એ જાણી ચૂક્યાં છો કે કોઈપણ શિક્ષણ ત્યારે જ અર્થપૂર્ણ બને છે જ્યારે તેને સાચી દુનિયા સાથે જોડવામાં આવે. રંગોની સમજ માટે બાળકોએ કોઈ મોટાં પુસ્તકો વાંચવાની કે તેમને કહીને બતાવવાની કશી જરૂર હોતી નથી. આપણે આપણી આસપાસ જે કંઈ જોઈએ છીએ તે રંગીન જ હોય છે અને વાતાવરણમાંથી શીખવું વધારે રસપ્રદ અને પ્રસ્તુત પણ હોય છે. જ્યારે શિશુને લીલો રંગ ઓળખવાનો હોય, ત્યારે ઓરડામાંથી જ લીલી ચીજો શોધવાની પ્રવૃત્તિ તેને રસપ્રદ જણાય છે. પછી તે મેદાનમાં જાય ત્યારે જાતે જ બીજા પણ લીલી ચીજોને નોંધશે.

પ્રશ્નોનું સમાધાન શોધવું એ એક વર્ગમાં થતી પ્રવૃત્તિ પણ છે. કલાપ્રવૃત્તિમાં "આજે કયો રંગ વાપરીશું?" "આજે કેટલાં ગીત ગાઈશું?" જેવા પ્રશ્નો કરીને બાળકોને નિર્ણય લેવામાં જોડવાની પ્રવૃત્તિ અપનાવી શકાય. આવા નિર્ણયો લેતાં લેતાં બાળકો પ્રશ્નોના સમાધાનની પ્રક્રિયા પણ સમજી લેશે. સરળ પ્રવૃત્તિઓ બાળકને આનંદ આપશે અને તેમાંથી થતા અનુભવોને તેઓ માણશે.

22.2.3 બાળકોની ભાવના (લાગણીઓ) પ્રત્યે ધ્યાન આપો.

છેલ્લા એકમમાં તમે વાંચ્યું કે સંભાળકર્તાએ એ યાદ રાખવાનું છે કે જ્યારે પ્રવૃત્તિ કરવામાં બાળકને મોજ અને આનંદ આવે ત્યારે તેમાંથી શીખવું વધુ સરળ બને છે. બાળકોની ભાવનાઓ અને લાગણીઓને પણ પ્રવૃત્તિમાં સમાવી લેવી જોઈએ. કોઈપણ બાબતની ચિંતા કે તાણની ગેરહાજરી હોય અને પ્રવૃત્તિમાં રસ પડે તેવું હોય ત્યારે જ બાળક કોઈ પ્રકારની શીખવાની પ્રવૃત્તિ ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે છે. જો બાળક દુઃખી હોય કે ગમગીન હોય તો એ પ્રવૃત્તિમાંથી કશું શીખી શકે નહીં, જ્યાં સુધી એની ગમગીની દૂર નહિ થાય. તમે પોતે પણ કશીક વાત માટે ચિંતિત હો તેવે સમયે અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કદી કર્યો છે? શું આવી મનોસ્થિતિ (મૂડ) માં તમે કશું શીખી શકો એમ માનો છો?

કોઈપણ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતી વખતે તે બાળકની ભાવનાનું પણ મહત્ત્વ સમજવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, પાણી સાથે રમતી વખતે બાળકો જોરથી છબછબિયાં કરે તો વસ્તુઓને પાણીમાં ડૂબાડી દે છે. જો પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી હોય અને હવામાન પણ અનુકૂળ હોય તો ભીનાં થવા માટે શિશિકાએ બાળકોને આ પ્રવૃત્તિમાં જોશ કરતાં રોકવાં જોઈએ નહિ, પરંતુ એમને જે કરવું હોય તે કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપવી જોઈએ. તેણી પોતે પણ આ મોજમજામાં ભાગ લઈ શકે અને ધીરે ધીરે બાળકોનું ધ્યાન બીજા પ્રવૃત્તિ ભણી વાળી દઈ શકે. દાખલા તરીકે, બાળકો વસ્તુઓને આડેધડ પાણીમાં ઝબકાવવા ને ફેંકવા માટે અને ડુબાકા મારવા લાગે, ત્યારે સંભાળકર્તા તેમનું એ બાબતે ધ્યાન દોરી શકે કે કેટલીક ચીજો પાણીમાં ડૂબી ગઈ છે, જ્યારે કેટલીક તરે છે. તેણી કહી શકે, "ચાલો આપણે કોઈ વધારે ચીજો એવી લઈ આવીએ જે ડૂબી જાય", અને એ રીતે પ્રવૃત્તિ બદલી નાંખી શકે.

આ સાથે જ, સંભાળકર્તાએ ખૂબ જ પ્રસન્નતાપૂર્વક બાળકોની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવો આવશ્યક બને છે. તેમ જ જાણે છે કે બાળકો બીજાના મનોભાવોને ખૂબ સારી રીતે પિછાણી લે છે. જો સંભાળકર્તા હાજર હોય પણ તેમની સાથે પ્રસન્નતાથી રમતાં ન હોય તો બાળકો પણ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં મોજ માણી શકતાં નથી.

23.2.4 વાસ્તવિકતા જાણવામાં બાળકોને મદદ કરો.

તમે જાણો છો કે શીખવાની પ્રક્રિયામાં હકીકતોની જાણકારી હોવી તે બહુ મહત્વનું પાત્રું છે. એકવાર મુખ્ય, પાયાની, હકીકતો જાણી લીધા પછી તેઓ બીજી હકીકતો શોધવામાં તેની મદદ લઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે, છોડ ઉગાડતી વખતે આપણે એ છોડનું નામ-એક હકીકત-બાળકને કહીને જ જણાવીએ છીએ. પાણી વિષે વાત કરતાં પાણી જ્યારે ખૂબ ઠંડું પાડીએ ત્યારે બરફ બને છે એ વાત-હકીકત-જણાવીએ અને પછી બરફ પીગળતાં પાણી થઈ જાય છે તે જણાવીએ છીએ. આ પ્રકારની હકીકતોનો ઉપયોગ તર્ક લગાવવામાં પછીથી કરી શકાય છે.

આ તબક્કે સંભાળકર્તાએ ખૂબ કાળજી લેવી પડે છે. એનું મુખ્ય ધ્યેય બાળકોની સમજ વાસ્તવિકતા લાવવાનું છે અને બાળકો તેને યાદ રાખશે તેવી અપેક્ષા છે. વળી, આ હકીકતો મુખ્ય ધ્યેય નથી, બલકે તર્કશક્તિના પાયાનું ચક્ષતર બને તે રીતે જ જણાવવાની છે એ પણ તેણીએ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

23.2.5 પ્રવૃત્તિઓ વિષે બાળકો સાથે વાતચીત કરો.

બોધાત્મક ક્ષમતાઓ અને સંકલ્પનાઓની સમજ કેળવવા માટે બાળકો પોતે કઈ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે તે જાણે એ પણ બહુ મહત્વની બાબત છે. એને લીધે તેઓ પોતાની પ્રવૃત્તિ વિષે વિચાર કરતાં થાય છે. તેમણે શું પ્રવૃત્તિ કરી, પરિણામો શું આવ્યાં વગેરેના મૂલ્યાંકનથી બાળકોને એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવાનો ઉત્સાહ મળે છે અને તેમની તર્કશક્તિ ખીલે છે.

અત્યાર સુધી આપણે સંભાળકર્તાએ શાળાપૂર્વેનાં બાળકોને ક્યા પ્રકારની તકો આપવી, અને તેમને માટેની પ્રવૃત્તિઓના આયોજનમાં ક્યા મુદ્દાઓ ઉપર ધ્યાન આપવું તે અંગે ચર્ચા કરી. અત્રે આપણે એ પણ યાદ કરી લેવાનું છે કે સંભાળકર્તાની હાજરી એ વખતે પણ ખૂબ જરૂરી છે. કે જ્યારે બાળકો પ્રવૃત્તિમાં તલલીન હોય. પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરીને તેણીની જવાબદારી પૂરી થઈ જતી નથી જેથી તે પ્રવૃત્તિ કરવામાં બાળકોને છોડી જઈ શકે. તેણીએ નીચેના મુદ્દાઓ પણ પૂરા કરવાના છે -

- બધાં બાળકો માટે પૂરતી સામગ્રી હાજર છે.
- સામગ્રીનો ઉપયોગ બાળકો યોગ્ય રીતે જ કરે છે.
- આસપાસનું વાતાવરણ અનીપચારિક અને સ્થિતિસ્થાપક હોય તેવું ગોઠવાયું છે, અને બાળકો તેમાં આનંદિત રહે છે.
- બાળકોની વાતો તેણી સાંભળે છે અને તેનો પ્રતિભાવ પણ આપે છે.
- બધાં બાળકો કોઈ ને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલાં છે.

કેવી તકો બાળકોને માટે ગોઠવવી જોઈએ એ જાણી લીધા પછી હવે આપણે એ વિષે વિચારીએ કે તે કઈ રીતે બાળકોની બોધાત્મક શક્તિને પુષ્ટ કરે છે. હવે શાળાપૂર્વેનાં બાળકોને આથી શકાય તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ વિશે વાંચીશું.

તમારી પ્રવૃત્તિ ચકાસો - સ્વાધ્યાય-1

- (1) નીચે વર્ણવેલો પ્રસંગ વાંચો અને બાળકો અને સંભાળકર્તા વચ્ચેનો વ્યવહાર વિષે તમારો પ્રતિભાવ આપો. અત્યાર સુધી આ એકમમાં ચર્ચિત મુદ્દાઓ અને તેની વિગતોને ધ્યાનમાં રાખીને આ વ્યવહાર વિષે લખો.

ઓરડાની બહાર (આઉટડોર) એક ખૂણામાં પાણીનું ટબ ગોઠવ્યું છે. તેમાં બાળકો કાગળની હોડીઓ તરાવી રહ્યાં છે. કેટલીક હોડીઓ ચુંથાઈ ગઈ છે અને તળિયે બેસી ગઈ છે. હોડીઓ સાથે થોડીવાર રમ્યા પછી, બાળકોએ ઘાસ, પાંદડાં, સળીઓ અને કાંકરા જેવી જે મળી તે વસ્તુઓ ટબમાં નાખવી શરૂ કરી. મેદાનમાં રમતાં બાળકોને જોઈ રહેલાં શિક્ષિકાએ આ પણ જોયું અને તેઓ ટબ પાસે આવ્યાં અને થોડીવાર બાળકોની પ્રવૃત્તિ જોઈ રહ્યાં. પછી જરા વધુ નજીક જઈને તેણીએ બાળકો સાથે વાતચીત શરૂ કરી.

શિક્ષિકા : “તમે લોકો શું કરો છો ?”

બાળક (1) : ‘જુઓ આન્ટી, મારી હોડી તો પાણીમાં ડૂબી ગઈ’.

શિક્ષિકા : ઓહ, એમ ! કેમ ડૂબી ગઈ ?

બાળક (1) : “કોણ જાણે ?”

શિક્ષિકા : “હું, એ તો ખૂબ ભીંજાઈ ગઈ છે અને ત્યારે થઈ ગઈ લાગે છે. એટલે ડૂબી ગઈ !

બાળક (1) : હા, અને તે તૂટી પડ્યું ગઈ છે.

શિક્ષિકા : આ પથ્થરો કોના છે ? (પાણીમાં તળિયે પડેલા થોડા પથ્થર તરફ આંગળી ચીંધીને)

બાળક (2) : “એ તો મેં તેને પાણીમાં મૂક્યા પછી અંદર પડી ગયા. તરી શક્યા નહિ.”

શિક્ષિકા : “હા ! પથ્થર કંઈ પાણીમાં તરી ન શકે. તે ઘણા વજનદાર હોય છે એટલે ડૂબી જાય.

બાળક (2) : “પણ મેં જોને પાંદડાં ને પેલી સળી પણ પાણીમાં મૂકી. શું હું બીજું પાંદડું મૂકું ?

શિક્ષિકા : “હા, કેમ નહિ ? આ બધાં પાંદડાં પાણીમાં નાખી જ દેને ! જોઈએ કે તરે છે કે ડૂબે છે.

બાળકો આસપાસથી પાંદડાં શોધી લાવે છે અને પાણીના ટબ પાસે આવતાં વાતચીત કરતાં કહે છે.

— હું આ પાંદડું નાખીશ

— મારું પાંદડું જો મારી હોડીની બાજુમાં જ છે.

શિક્ષિકા : કાલે હું નહાતીતી ત્યારે શું થયું, ખબર છે ? મારો સાબુ ડોલમાં પડી ગયો અને તે પણ ડૂબી ગયો ! તે તર્યો જ નહિ ને !

બાળક (3) : છેને આંટી ! મારો સાબુ પણ તરતો નથી. પણ તેનું કવર ડૂબ્યું નહિ, હોં !

શિક્ષિકા : તેનું કારણ એ છે કે સાબુનું પાતળું પ્લાસ્ટિકનું કવર વજનદાર હોતું નથી. તે ડૂબતું નથી. ટૂથપેસ્ટ પણ ડૂબી જાય છે.

આ રીતે પ્રવૃત્તિ એ વિષય ઉપર કેન્દ્રિત થઈ જેમાં કંઈ વસ્તુ તરી શકે છે અને કંઈ ડૂબી જાય છે. તેની ચર્ચા થવા લાગી.

23.3 નિરક્ષણની ક્ષમતા વધારવી : ઐન્દ્રિય ક્ષમતા માટે પ્રવૃત્તિ :

તમે જાણો છો કે શૈશવનાં પ્રારંભિક વર્ષોમાં જે બાબતનું ‘જ્ઞાન’ મેળવવું હોય તે વસ્તુનો આપણે અનુભવ કરવો પડે છે. બીજા શબ્દોમાં, તે ચીજને અડવું, તેને સાંભળવું, જોવું વગેરેથી તેનો અનુભવ લેવો પડે છે. આપણી આ ઈન્દ્રિયોને વધુ સતર્ક બનાવનાર પ્રવૃત્તિઓ કંઈ છે તે હવે જોઈએ. આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકોને સંકલ્પનાની વધુ સરળતાથી સમજ પ્રાપ્ત થાય તેવી મદદ મળી શકે છે.

23.3.1 સ્પર્શની સંબંધના માટે પ્રવૃત્તિ :

અહીં જે પ્રવૃત્તિઓની યાદી આપી છે તે જુદી જુદી જાતના અનુભવોને માટે એક પાચો તૈયાર કરવામાં સહાયભૂત થાય છે. તમે તે યાદી વાંચો ત્યારે જ વિચારી લો કે તમે એ પ્રવૃત્તિ અહીં વર્ણવી છે તે રીતે જ કરવાની ઈચ્છા રાખો છો કે પછી તમે તે તમારી પોતાની રીતે ગોઠવીને તમારી ખાસ જરૂરિયાતો સાથે અનુકૂળ બનાવી લેશો.

- જે ચીજો સાથે બાળક રમે, તેને તે સ્પર્શ કરતું હોય છે. તમે બાળકને વિવિધ પ્રકારની ચીજોથી બનેલી સામગ્રી આપો. - લાકડું, કપડું, ધાતુ, માટી વગેરે. બાળકો રમે તે વખતે તમે તે ચીજોના વજાટ સુધટન (texture) વિષે પણ વાત કરતાં જાવ. દરેક વજાટની ચીજોની થેલી કે પેટી પણ તમે બનાવી શકો. બાળકો તે થેલીમાં ઊંડો હાથ નાખી, હાથના સ્પર્શથી તમે માગેલા વજાટને શોધી જોયા વિના જ તે વસ્તુ બહાર કાઢવાની રમતપ્રવૃત્તિ કરવામાં ખૂબ આનંદ મેળવશે.
- એક પૂંદું લો. તેના 10 ચોરસ ટુકડા કરો. ગુંદર લગાડી, તેમાના બે બે ટુકડા ઉપર કાંકરા, લાકડાનું ભૂંસું, વેલ્વેટ કાગળ વગેરે જુદી જુદી જાતના વજાટ (texture)નાં કાર્ડ તૈયાર કરો. તમારી પાસે દરેકની એક જોડ હોવી જોઈએ. પછી એક રમતપ્રવૃત્તિ ગોઠવો જેમાં તમે જે વજાટનું એક કાર્ડ બતાવો તેને મળતું કાર્ડ બાળકે શોધવાનું અથવા બે-બેનાં જોડાં શોધી કાઢવાનાં. એક એક કાર્ડ બાળકોમાં વહેંચો. પછી પોતાની જોડીનું કાર્ડ કોની પાસે છે તે શોધી લેવા કહો.
- બગીચામાં બાળકો રમવા જાય, ત્યારે એક રમતપ્રવૃત્તિ આવી પણ ગોઠવો. સુંવાળી લાગે તેવી ચીજો એકઠી કરવાનું બાળકોને કહો, જેવી કે ગોળ નાનો પથ્થર, સુંવાળું પાંદડું, ફૂલની પાંખડી, પીંછું,

વગેરે. બીજા જૂથને ખરબચડી વસ્તુઓ એકઠી કરવા કહો, જેવી કે થડનું પડ, ઝાળખી, રેતી, સૂકું ઘાસ, વગેરે. આ બધી ચીજો કેન્દ્ર ઉપર ભેગી કરી દરેક વિષે તમે બાળકોને કંઈક કહી શકો.

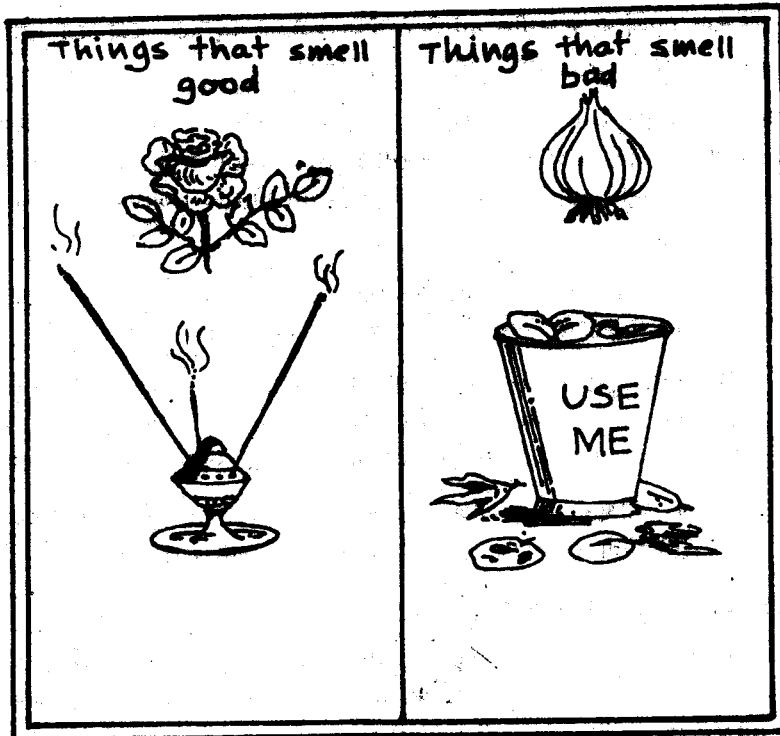
- ઓરડામાંની સુંવાળી ફરશ પર અને મેદાનમાં ખરબચડી જમીન ઉપર બાળકોને ખૂલ્લા પગે ચાલવા કહો-જુદી જુદી જાતની સપાટી બતાવો - જેમ કે ઘાસ, રેતી, ગાલીચો, લાકડું, વગેરે અને દરેકને માટે પૂછો કે તે સુંવાળી છે કે ખરબચડી ! ઠંડી કે ગરમ ? વગેરે.
- ચહેરાની મદદથી પણ ચીજનો સ્પર્શ કરીને ઓળખવાના પ્રયત્નો કરવાથી તેમની સમજ વધે એવી પ્રવૃત્તિ યોજી શકાય.

બાળકો માટે તો ઘણી પ્રવૃત્તિઓ યોજી શકાય. અગાઉના એકમમાં 'વાતાવરણમાં શોધખોળ'ના વિભાગમાં તમે વાંચ્યું કે રેતી, પાણી અને બીજી વાતાવરણમાં જ મળી આવતી ચીજોની મદદથી બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ યોજી શકાય. આ પ્રવૃત્તિઓ પણ ઐન્દ્રિય અનુભવો આપે છે અને જુદી જુદી રીતે અનુભવ કરવાથી બાળકો તેને ખૂબ મોજથી માણે છે.

23.3.2 સૂંઘવાની સંવેદના (ઘ્રાણેન્દ્રિય) માટે પ્રવૃત્તિ

સામાન્ય રીતે તો લોકોએ સૂંઘવા માટે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. જો કોઈ ખાસ પ્રકારની વાસ આવતી હોય, તો તરત જ તેની નોંધ લઈ શકાય છે.

- રોજની વાતચીતમાં 'વાસ', 'સુવાસ', 'દુર્ગંધ' વગેરે ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા વિષયો લાવી શકાય. જ્યારે નાસ્તા માટે બાળકો તૈયાર થાય, ત્યારે નાસ્તાની સુગંધ વિષે વાત કરીને ચર્ચા શરૂ કરી શકાય. જ્યારે નાસ્તો પીરસાતો હોય, ત્યારે બાળકોને પૂછી શકાય, "શું તમને આ નાસ્તાની સુગંધ ગમે છે?" "એવી કયી વાનગીઓ છે જેની સુગંધ તમે જાણો છો?" રાંધતી વખતે પણ અમુક વસ્તુઓની વિશિષ્ટ પ્રકારની વાસ આવે છે જે આપણે નોંધીએ છીએ - જેવી કે ફૂલગોબી (ફલાવર), શલજમ, મૂળા, મેથીભાજી વગેરે તેને પણ વાતચીતનો વિષય બનાવી શકાય. કેવળ વાસ ઉપરથી જ કંઈ ચીજ રાંધવામાં આવી રહી છે તેનાં અનુમાન કરવાની રમતપ્રવૃત્તિ પણ ગોઠવી શકાય. શરૂઆતમાં વાનગીઓની સુગંધને બાળકો જુદી પાડી ન શકે એમ બને, પણ આવી પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી તેને ઓળખવાનું સરળ થતું જશે.
- નાની ડબ્બીઓમાં આદુ, લસણ, ડુંગળી અને નારંગીની છાલ વગેરે મૂકીને ચીજોને માત્ર તેની વાસને લીધે ઓળખવાની રમતમાં મોજ કરાવી શકાય.
- એક ચાર્ટ બનાવી તેના બે ઊભા ભાગ બનાવતી લીટી દોરો. એક બાજુ બાળકે એક ચીજનું ચિત્ર બનાવવાનું અને તેની સામે તેની વાસ ગમે તેવી હોય છે કે નહિ તે લખવાનું. દરેક વખતે સંભાળકર્તા તે ચીજનું નામ લખવામાં અને ચિત્ર બનાવવામાં બાળકને મદદ કરે.

- પ્રાણીઓની સૂંઘવાની શક્તિ વિષે પણ વાતચીત કરી શકાય. જેનાથી પરિચિત હોય તેવાં પ્રાણીઓ વિષે વાત કરવામાં બાળકોને આનંદ આવશે.
- કોઈ ખાસ સ્થળોની વાસને પણ વાતચીતનો વિષય બનાવી શકાય - જેમ કે મંદિર, શાકભાજીનું બજાર, માછલી બજાર, ફૂલોની દુકાન વગેરે અને એમાંથી પણ રસપ્રદ પ્રવૃત્તિ ઘડી શકાય. આ વિષયને આવરી લેતી કોઈ વાર્તા કે ગીત પણ મોજમાં ઉમેરો કરે.

23.3.3 સ્વાદની સંવેદના માટે પ્રવૃત્તિ

નવજાત શિશુઓ તો હાથમાં જે જુસ્તુ આવે તે સીધી મોંમા જ મૂકે. વિભાગ-2ના વાંચનથી તમે જાણો છો કે આ શોધખોળની વૃત્તિનો એક ભાગ હોય છે. બાળક મોટું થતું જાય તેમ સમજતું જાય કે બધી જ ચીજો તેઓ મોંમાં ન મૂકી શકે અને ન મૂકવી જોઈએ. તેમ છતાં આ ઈન્દ્રિય દ્વારા પણ આપણે ઘણું જાણી શકીએ છીએ. જુદી જુદી જાતની વાનગીઓ ચાખવા માટે બાળકને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. તેમને શું ગમે છે અને નથી ગમતું એના વિષે ચર્ચા કરવાથી તેમને એ બાબતની સમાનતા વૃદ્ધિ કે આ ઈન્દ્રિયની મદદથી તેઓ કઈ રીતે જાણકારી મેળવી શકે છે.

- વાસને જાણવા માટે જે રીતે ચાર્ટ બનાવ્યો હતો તેવો જ ચાર્ટ સ્વાદ માટે પણ બનાવી શકાય અને તેમાંના બાળકોને ભાવતી વાનગીઓ દર્શાવી શકાય.
- જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ શું ખાય તે માટે પણ એક ચાર્ટ બનાવી શકાય.
- જુદા જુદા સ્વાદનાં નામો નીચે વાનગીઓનાં નામો પણ બાળકો ઓરડામાં એક ચાર્ટમાં બનાવીને મૂકી શકે.

23.3.4 જોવા તથા સાંભળવાની સંવેદના માટે પ્રવૃત્તિ

જોવા તથા સાંભળવાની - બન્ને ઈન્દ્રિયો વિષે આપણે એક સાથે વાત કહીએ છીએ, કેમ કે અહીં આપણે તેના વિષે બહુ વિગતોની ચર્ચા કરવાની નથી. ભાષાકીય વિકાસ અંગેના આગળ આવતા એકમમાં આ શક્તિઓ વિષે તમે વધુ જાણી શકશો. આ એકમમાં તો આપણે એટલું જ નોંધવાનું છે કે બાળકોને તેમની આસપાસ થતા બનાવોને નોંધવા માટે આપણે જ્યારે પ્રોત્સાહન આપીએ ત્યારે તેઓ જોવા તથા સાંભળવાથી નિરીક્ષણો કરી શકે છે. આપણે માટે આમ થવું સ્વાભાવિક છે. આપણને (પુખ્ત લોકોને) કોઈ જોવા, સાંભળવા, સ્પર્શ કરવા કે સૂંઘવાનું કહેતું નથી. પરંતુ, સંભાળકર્તાના આશય બાળકોને આ બધી ઈન્દ્રિયોની સંવેદનાશીલતાના ઉપયોગિતા વિષે વધુ સભાન કરવાનો છે કે જેની મદદથી બાળકોને નિરીક્ષણ અને શોધખોળ કરવામાં મદદ મળે.

જોવાની શક્તિ માટે અહીં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સૂચવી છે.

- કેન્દ્ર/શાળા સુધી આવતાં સુધી રસ્તામાં તેમણે શું જોયું તે યાદ કરીને વર્ગમાં કહેવાનું બાળકને કહો.
- 'કેન્દ્રમાં ફૂડાઓમાં શું નવીન થયું છે તે જોવા કહો. - નવું ફૂલ, નવી ડબ્બ, નવાં પાંદડાં, નવું કૂડું કેટલાંક પાંદડાં કચ્છઈ રંગનાં થઈ ગયાં છે. વિગેરે.

આવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન તમે કરી શકો અને બાળકોને તે ઘણી પ્રિય હોય છે. દરવાજાના કાણામાંથી નીકળતી કીડીઓને અને ત્યાંથી બારી સુધી તેમની પ્રવૃત્તિને જોવામાં સુનીતે 15 મિનિટ વીતાવી ! બાળકોને આવા અનુભવોની સ્મૃતિ તાજી કરાવી તે વિષે વાત કરવાનું પ્રોત્સાહન આપવાથી તેમની નિરીક્ષણ કરવાની વૃત્તિ સતેજ બને છે.

ધ્યાનથી સાંભળવા (listen)ની પ્રવૃત્તિઓ વિષે ભાષા વિષયના એકમમાં વધુ વિગતે માહિતી આપી છે. બાળકોને ગમે અને તેને કરવા ઉત્સાહ આવે એવી એક પ્રવૃત્તિ અત્રે સૂચવી છે.

- શરીરના જુદા જુદા ભાગોના ઉપયોગથી તેઓ કેટલી જાતના જુદા અવાજો કાઢી શકે છે તે કહો. કેટલાક એવા અવાજો ત્રણે તેમનું ધ્યાન દોરો જે વિષે આપણે સામાન્ય રીતે કોઈ ધ્યાન આપતા નથી હોતા - દાખલા તરીકે હૃદયના ધબકારા, શ્વાસોચ્છવાસ, આંખમાં પગલાંના અવાજ વગેરે.
- એક બાળક નિશ્ચિત તાલમાં તાળી પાડે અથવા પગ જમીન પર ઠોકે અને પછી બીજું બાળક તેની નકલ કરીને એવો જ અવાજ કાઢે એવી રમત પણ ગોઠવી શકાય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો - સ્વાધ્યાય-2

- (1) નીચે આપેલ જગામાં કોઈ એવી બે પ્રવૃત્તિઓ લખો જે બાળકની સ્પર્શની શક્તિને વધારે અને સંખ્યાની સંકલ્પનાને પણ વિકસિત કરે. તમારા ઉત્તર માટે અગાઉના વિભાગમાં આપેલી પ્રવૃત્તિમાં સહેજ ફેરફાર કરીને પણ લખી શકો છો.

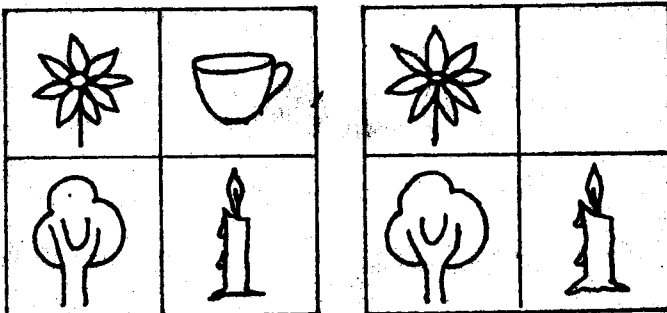
23.4 યાદશક્તિ સ્મરણશક્તિ માટે રમતો

બોધાત્મક પ્રક્રિયાના એક મૂળભૂત અંગ તરીકે આપણી સ્મૃતિ કામ કરે છે, અને એથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં તે મહત્વની છે. રોજિંદી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આ માનસિક શક્તિ વાપરવાની જરૂરિયાત રહેલી હોય છે. બાળકો પણ રોજિંદી પ્રવૃત્તિઓમાં તેનો ઉપયોગ કરતાં હોય છે. - જેમ કે પોતે સાંભળેલી વાર્તા કહેવી, અથવા મિત્રો સાથે રમતાં શું થયું એની વાતો માતા-પિતા સાથે વાતચીતમાં કહેવી, વગેરે પ્રવૃત્તિમાં તેઓ તેમની સ્મૃતિમાં ટકેલી માહિતીને યાદ કરતાં હોય છે. અગાઉ જણાવેલી કેટલીક પ્રવૃત્તિમાં પણ સ્મૃતિ આવશ્યક છે. નીચેની જગ્યામાં આવી કોઈ પ્રવૃત્તિઓને તમે પણ યાદ કરીને લખો.

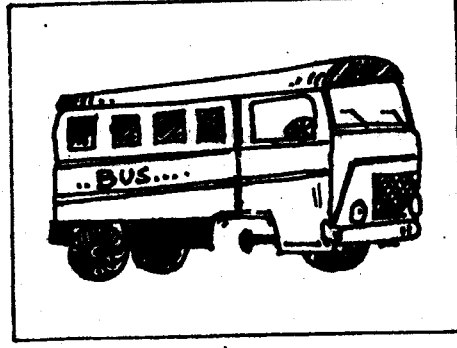
આવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ છે : કેન્દ્ર સુંધી આવતાં તેમણે રસ્તામાં શું શું જોયું, વાસ ઉપરથી કોઈ ચીજનું નામ આપવું, પોતાને ગમતી વાસ ધરાવતી ચીજોનાં નામ યાદ કરીને કહેવાં, ફૂડાંમાંના છોડમાં શું નવું જોવા મળે છે તે ધ્યાનથી જોવા બાદ કહેવું વગેરે.

કેટલીક એવી રસપ્રદ રમતપ્રવૃત્તિઓ પણ હોય છે. જેમાં તેમની યાદશક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે. એ વાત બાળકો જાણે છે તેથી શીખતી વખતે આ શક્તિના ઉપયોગ વિષે તેમની સભાનતા વધે છે.

- ત્રણથી ચાર વસ્તુઓ બાળકોની સમક્ષ ગોઠવો, અને તે ચીજોને ધ્યાનથી જોવા માટે કહો. પછી તે વસ્તુઓ ઉપર કોઈ આવરણ મૂકીને ઢાંકી લ્યો, અને નીચેથી સાચવીને - બાળકો ન જુએ તે રીતે- એકાદ ચીજ હટાવી લ્યો. પછી ઢાંકેલું આવરણ કાઢીને ફરીથી તે વસ્તુઓને ધ્યાનથી જોવા માટે કહો, અને પૂછો કે કઈ વસ્તુ હવે દેખાતી નથી. બીજી રીતે, ઢાંક્યા પછી તેમણે જોયેલી ચીજોનાં નામ કહેવાનું બાળકોને કહો. આ રમતપ્રવૃત્તિથી બાળકો ટેવાઈ જાય એટલે તેને થોડી અઘરી બનાવવા એમાં તમે ચીજોની સંખ્યા અને વિવિધતા વધારો.
- બાળકોએ સાંભળેલી વાર્તાની મુખ્ય ઘટનાઓને કાર્ડ ઉપર ચિત્રિત કરો. પછી બધાં કાર્ડ સેળભેળ કરી લ્યો અને પછી બાળકોને તે બધાંને યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવવાનું કહો. નાનાં બાળકો માટે આ પ્રવૃત્તિ થોડી જટિલ રહેશે, પણ 5 થી 6 વર્ષની વયજૂથમાંના બાળકો આ પ્રવૃત્તિ મોજથી કરી શકશે. જો કાર્ડની સંખ્યા ત્રણથી ચારની જ હોય તો નાનાં બાળકો પણ આ રમત રમી શકે ખરાં, પરંતુ કાર્ડની સંખ્યા વધતાં તે વધુ જટિલ પ્રવૃત્તિ બનતી જાય છે.
- એક સરખા કદનાં બે કાર્ડ લો. એક કાર્ડમાં ત્રણ કે ચાર વસ્તુઓને ચિત્રિત કરો અને બીજા કાર્ડમાં એક-બે ઓછી વસ્તુઓ ચિત્રિત કરો. પહેલું કાર્ડ થોડા સમય માટે બાળકો સમક્ષ ધરી રાખો. તે પાછું મૂકીને બીજું કાર્ડ થોડો સમય ધરી રાખો. પછી પૂછો કે બીજા કાર્ડમાં શું નહોતું ચિત્રિત થયું ?

- બાળકો જેનાથી સુપરિચિત હોય તેવી ચીજો જુદા જુદા કાર્ડ ઉપર ચિત્રિત કરો, પણ આખા ચિત્રમાંથી એકાદ વસ્તુને-ભાગને-ચિત્રિત કરવાનું છોડી દો. દાખલા તરીકે, સાઈકલ ચિત્રિત કરતી વખતે તેનું હેન્ડલ ન દોરો, અથવા એક પેડલ ન દોરો, બસ ચિત્રિત કરો તો પૈડું ન દોરો. બધાં કાર્ડ વારાફરતી બતાવી દરેક ચિત્રમાં શું ખૂટે છે તે બાળકોને પૂછો.

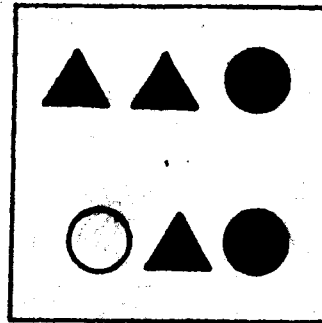
આ રીતે બાળકોની યાદશક્તિને ક્વાયત મળે તેવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ તમે યોજી શકો છો. માહિતી યાદ કરવા માટે તમે એ પૂછી શકો કે પરમ દિવસે વર્ગમાં કયું બાળક ગેરહાજર હતું, કોણે લાલ રંગનું ફોક પહેર્યું હતું વગેરે. વાતચીત દરમિયાન પણ વીતેલા સમયમાંથી યાદ કરવા માટેની તકો તમે આપી શકો છો. આમ છતાં, તમારે પણ એ યાદ રાખવાનું છે કે શાળાપૂર્વનાં બાળકો વધુ સમય વીતી ગયો હોય તેવા પ્રસંગો વિષે યાદ રાખી શકતાં નથી ! તેથી આ ક્વાયતને બહુ અઘરી બતાવશો નહીં અને બાળકને ત્રાસ આપશો નહિ.

23.4 સંકલ્પના માટે પ્રવૃત્તિઓ

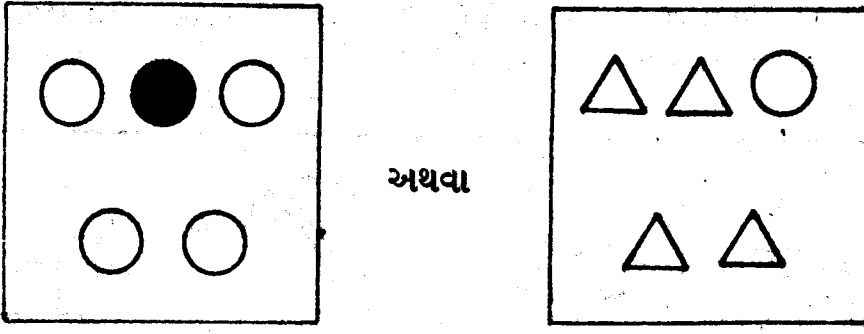
વિભાગ-3 અને વિભાગ-4માં આપેલા બોધાત્મક શક્તિવિષયક એકમોમાં તમે વાંચ્યું જ છે કે બાળકો ક્રમવારી, સરખામણી અને જૂથમાં ગોઠવવાનાં સમાન લક્ષણો અને સંબંધો સમજવા, કારણ-પરિણામ વિષે સમજવા, ઘટનાઓનો ક્રમ સમયાનુસાર મૂકવા અને જાળવણી કરવા વગેરેની ક્ષમતાઓ આ સમયે શીખતાં હોય છે. શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલાં હોવાથી આપણે એ જાણવું જ જોઈએ કે અભ્યાસક્રમોની મદદથી બાળકોની બોધાત્મક ક્ષમતાઓની પુષ્ટિ કઈ રીતે કહી શકાય. હકીકતોની જાણકારીની સાથે સાથે બાળકો બોધાત્મક ક્ષમતાઓનો નિકાસ કરી શકે છે, તેનો વ્યવહારિક અમલ કરવાનું શીખી શકે છે.

આ વિભાગમાં તમે આવી પ્રવૃત્તિઓ વિષે જાણશો. જે ક્ષમતાની તે પુષ્ટિ કરે છે તેના વર્ગમાં તે જોડવામાં આવી છે. તમે એ પણ જાણશો કે આ ક્ષમતાઓની વ્યવહારિક અમલ કરતી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકો કઈ રીતે રંગ, આકાર, કદ અને વજન જેવી સંકલ્પનાઓ વિષે શીખતાં હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ યોજતી વખતે પ્રવૃત્તિમાં અવરોધક સ્તર (level of difficulty) ક્યો રાખવો તેનો વિચાર કરી લેવો આવશ્યક છે. શરૂઆતમાં તો જોડી બનાવવી, ક્રમ બનાવવો, અનુક્રમ કરવો વગેરે માટે સરળ પ્રવૃત્તિ આપ્યા પછી તેને વધુ જટિલ બનાવતા જવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આપણે કઈ રીતે કરીશું ?

વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ કરતી વખતે શાળાપૂર્વનાં બાળક એક સમયે એકથી વધુ પાસાં જોવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. તેથી, આરંભમાં સામગ્રીના વપરાશ વખતે બાળકોને કેવળ એક અસ્થાયી (variable) લક્ષણ જણાવવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, આ સાથે આપેલું ચિત્ર જુઓ. જો આપણે આ ચિત્ર શાળાપૂર્વનાં બાળકો સમક્ષ મૂકીને પૂછીએ કે તેમાં શું/કયું બીજાથી જુદું પડે છે, તો બાળકો મૂંઝાઈ જશે, કેમ કે તેમાં - રંગ અને આકાર-બે પ્રકારનાં અસ્થાયી તત્ત્વોનો વિચાર કરવાનો જરૂરી જણાય છે.

નાની વયના શાળાપૂર્વના બાળકને એકબીજાથી જુદા તારવવાની ક્ષમતા માટે નીચેના ચિત્રમાંથી ઉત્તર આપવો વધુ સરળ રહેશે.

પ્રશ્ન કે પ્રવૃત્તિની સરળતા અથવા જટિલતાના સ્તરને (level of difficulty) ધ્યાનમાં રાખીને હવે આપણે જુદી જુદી ક્ષમતા માટેની પ્રવૃત્તિઓ જોઈએ.

23.5.1 ચીજો સરખાવવી અને જૂથમાં ગોઠવવી

વિભાગ-4માં તમે વાંચ્યું છે કે સરખામણીનો અર્થ એ થાય છે કે એ બધી વસ્તુઓ સાથે મૂકવી જે એકસરખી હોય (identical) દાખલા તરીકે, એક જ કદનાં બે લાલ રંગના વર્તુળો, જે એકબીજાને એકદમ મળતાં હોય. જૂથ બનાવવાનો અર્થ એ છે કે એ બધી વસ્તુઓને એક સાથે મૂકવી જેમાં કંઈક એક સામાન્ય લક્ષણ હોય. દાખલા તરીકે, એવાં પ્રાણીનું જૂથ જેને ચૂંછડાં (fur) હોય, વગેરે. આમાંની ચીજો એકબીજા જેવી જ નથી હોતી પરંતુ એકાદ લક્ષણ દરેકમાં એકસરખું હોય છે.

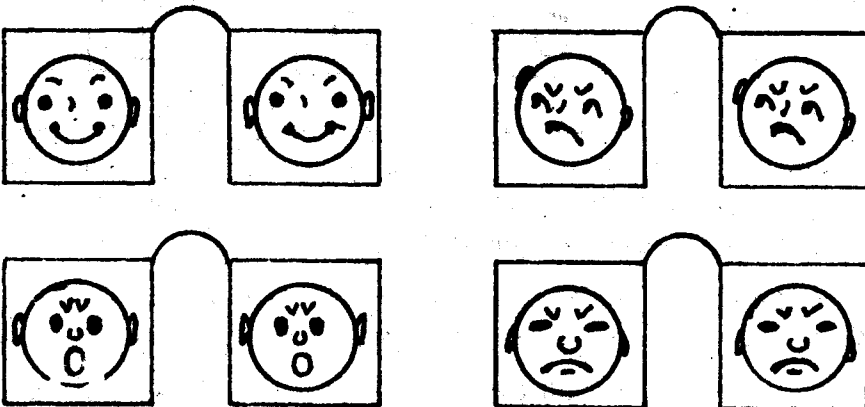
શું વિભાગ-4માં વાંચેલી બાબતો તમને યાદ છે? નીચે આપેલી જગ્યામાં તમને જે યાદ હોય તે ટૂંકમાં લખો.

આ બંને ક્ષમતાઓ-સરખામણી કરવી અને જૂથમાં ગોઠવવું - બાળકને એ સમજવામાં મદદ કરે છે કે 'એકસરખું', 'સામ્યતા', 'જુદું' આ વર્ગોનો શો અર્થ થાય છે.

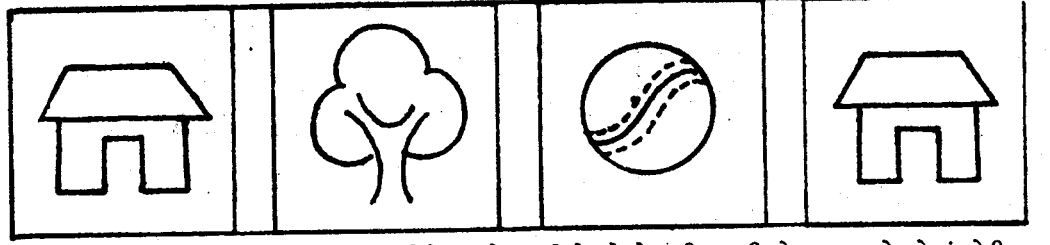
ભાષા અને અક્ષરજ્ઞાન માટે આ કૌશલ્યો બહુ જરૂરી છે, જેમ કે તેને કારણે અક્ષરોના મરોડમાંની સામ્યતા-ટ અને ઠ તથા ં અને ઠ - અને તેની સાથે જ તેમાંનું જુદાપણું પણ પછી બાળક સમજી શકે છે. તદુપરાંત ગણિતજ્ઞાન મેળવવામાં પણ આ ક્ષમતાઓ આવશ્યક છે, કેમ કે તેમાં બાળકે પસંગદી, તર્ક અને વિશ્લેષણ દ્વારા જૂથો બનાવવાનાં હોય છે. તે વિચારોમાં સ્થિતિસ્થાપકતા માગી લે છે કારણ કે જુદાં જુદાં પાસાંઓની દૃષ્ટિથી જૂથની સંભાવનાઓ કેટલી વધી શકે છે તે વિચારવાનું હોય છે. જૂથ બનાવવાથી જ્ઞાનમાં વ્યવસ્થા આવે છે. આ એકમ તમે વાંચી રહ્યાં છો ત્યારે પણ તમે જોશો કે અમે જુદા જુદા શીર્ષકો હેઠળ પ્રવૃત્તિને જૂથબદ્ધ કરી રહ્યાં છીએ. આ વર્ગીકરણથી જ્ઞાન મેળવવું અને શીખવું વધુ સરળ બની જાય છે.

સરખામણી કરવાની ક્ષમતા માટે અહીં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ બતાવી છે. તમે તે બાળકો સાથે વાપરી શકો છો અને ધીમે ધીમે અન્ય પ્રવૃત્તિઓ પણ વિકસાવી શકો છો.

- દરેક ચીજનાં બે ચિત્રો દોરો. જેમ કે બે પ્યાલા, બે ચાવી, બે ખુરશી, વગેરે બધાં કાર્ડ ભેળસેળ કરી બાળકોને સરખામણી કરી જોડી બનાવવા કહો.
- એક ચહેસાના જુદા જુદા ભાવમાં જોડીમાં બે ચિત્રો દોરો અને પછી બાળકોને તેની સરખામણી કરવા કહો.

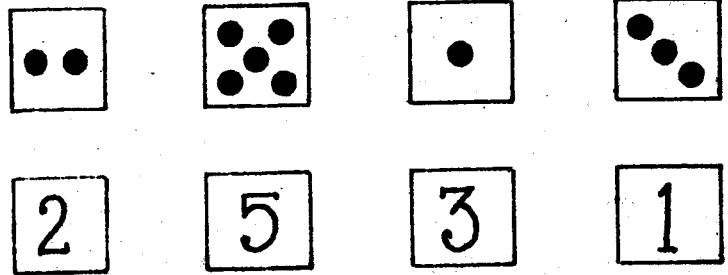

- 4 સે.મી. × 12 સે.મી. ના કદનાં ઘણાં કાર્ડ બનાવો. તેને ચાર વિભાગોમાં દર્શાવ્યા મુજબ વહેંચી તેના ઉપર જુદી જુદી ચીજોનાં ચિત્રણ કરો કે ચિત્રો ચોંટાડો, પરંતુ તેમાં એક ચીજ બે વખત આવતી હોવી જોઈએ. પછી બધાં બાળકોમાં તે કાર્ડ વહેંચો અને સરખાં કાર્ડ શોધી કાઢવા કહો.

- બે જાતની દાળનું થોડું મિશ્રણ બાળકોને આપો. પછી તેમને બે જુદી ઢગલીઓ કરવા કહો. તેમાં થોડી જટિલના લાવવા માટે તમે બેને બદલે વધુ દાળ ભેગી કરી શકો છો, જેમાં કેટલીકના રંગ અને કદ એકસરખાં લાગે તેવાં હોય - જેમકે અડદ, તુવેર, ચણાની દાળ મગની દાળ વગેરે. આ પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે બાળકો રંગો અને આકાર વિષે ખૂબ સભાન થઈ જાય છે.
- બાળકો બગીચાની સંભાળ રાખવામાં મદદ કરી શકે. બગીચામાંના બિનજરૂરી ઘાસને ઉખેડવામાં, અને ક્યારામાંથી અમુક જ પ્રકારનું ઘાસ તોડી કાઢવામાં તેઓ મદદ કરી શકે. આમ કરતી વખતે તેમણે ઘાસનાં પાંદડાના આકાર અને રંગને સરખાવ્યા કરવો પડશે અને પછી જ તેને રંગને સરખાવ્યા કરવો પડશે અને પછી જ તેને ખેંચવું કે નહિ તે નિર્ણય લેવો પડશે.
- તમે એવી પેટીઓ તૈયાર કરો જેના ઉપર ચીજોનાં ચિત્ર ચોંટાડ્યાં હોય અથવા દોર્યાં હોય. પછી ચીજોના ઢગલામાંથી એ ચીજો સાથે મેળ ખાતો હોય તેવી ચીજો તેની પેટીમાં મુકાવો.
- બે બાળકોને સામસામાં ઊભાં રાખો. જે ક્રિયા એક બાળક કરે તેનું પ્રતિબિંબ બીજું બાળક પાડે એવી સૂચના આપો.
- જાતજાતનાં શાકભાજી લાવી તેને જૂથ મુજબ છૂટા પાડવા કહો.
- બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં રમતી વખતે તેમણે જે ફૂલો એકઠાં કર્યાં હોય તેમનાં જૂથ પાંદડાઓના રંગ, આકાર, કદને આધારે કરવા કહો.
- ફળોનાં ચિત્રો બતાવી ઢગલામાંથી તેને મળતા ફળને વીણવા કહો.
- બારાખડીના અક્ષરોની કાપલીઓ બનાવો. બે સેટ હોવા જોઈએ. બધી કાપલીઓ ભેળસેળ કરી નાખો. પછી બાળકોને તેમાંથી અક્ષરોની જોડીઓ બનાવવા કહો.
- કોઈ વાર્તાની ચોપડીમાંથી જે તમે ઈચ્છો છો તેવો એક અક્ષર બતાવવા કહો.
- નીચેની સામગ્રી બનાવો. આ કાર્ડ સાથે રમવાનું બાળકોને ખૂબ ગમે છે.

એક ગ્રીટીંગ કાર્ડ કે પૂંકાનો ટુકડો લો. જાડો, કેલેન્ડરનો, કાગળ પણ વાપરી શકાય. તેમાંથી નીચે દર્શાવ્યા મુજબ ચોરસ ટુકડા કાપો.

એક સેટમાં ચોક્કસ સંખ્યાનાં મીંડાં દોરો અને બીજામાં તેને અનુરૂપ સંખ્યા લખો. આવાં ઘણાં કાર્ડ બનાવી લ્યો. પછી બાળકોને સંખ્યા અને મીંડાનો મેળ બેસે તેવી જોડી બનાવવા કહો. યાદ રાખો, નાનાં બાળકો માત્ર 3 થી 4 સુધીની જ સંખ્યા યાદ રાખી શકતાં હોય છે. આ સંખ્યા વધારવી એનો અર્થ છે રમતપ્રવૃત્તિની જટિલતા વધારવી. બાળકોની ક્ષમતાનો વિચાર કર્યા બાદ ક્રમશઃ આ સંખ્યા વધારજો.

આવા કાર્ડમાં મીંડાંની જગ્યાએ તમે ચિત્રો ચોંટાડી શકો છો, અક્ષરો લખી શકો છો, એકાદ રંગ રાખી શકો છો, કાર્ડનું કદ બહુ નાનું ન રાખશો, નહિ તો આ વયજૂથનાં બાળકો તેને સારી રીતે જાણવી શકશે નહીં.

- શું તમે કેલેન્ડરમાં મોટા કદમાં છાપેલી સંખ્યાનો કશો ઉપયોગ કરવાનું કદી વિચાર્યું છે? બે-ત્રણ મહિનાની તારીખોના ચોરસો કાપી લો, જેથી તમારી પાસે એકની એક સંખ્યાનાં બે-ત્રણ ચોરસો

હોય. પછી બધાં ચોરસોને ભેળસેળ કરી મૂકો. તેમાંથી કોઈ એક સંખ્યા ઉપાડો અને બાળકોને ચોરસોના ઢગલામાંથી તેને મળતો ચોરસ શોધવા કહો. આ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં તેઓ સંખ્યાને પણ ઓળખતાં થઈ જશે.

- એ જ રીતે બે થી ત્રણ વખત લખેલા અક્ષરોને સેળભેળ કરીને મહિનાઓનાં અને અઠવાડિયાના વારનાં નામોની ઓળખાણ પણ તેમને કરાવી શકો.
- ત્રાજવું બનાવવું : શૂ-પોલિશની જૂની ડબ્બીના બે ભાગમાં વ્યવસ્થિત કાણાં પાડીને તેમાં દોરીઓ બાંધીને ત્રાજવાં બનાવી શકાય. એવી કોઈ અન્ય ચીજનો પણ આ મુજબ ઉપયોગ કરી શકાય. તમે કદાચ તમારા બચપણમાં આમ કર્યું પણ હશે. તમને એ શું હજી યાદ છે કે આ ત્રાજવામાં તોળીને બજાર-બજારની રમતમાં ખરીદી કે વેચાણ કરવાની કેટલી મજા તમને આવી હતી ? થોડાં મોટાં શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટે આ એક રસપ્રદ પ્રવૃત્તિ બની શકે છે.

ત્રાજવું બનાવવા નીચેની રીતનો ઉપયોગ કરો. એક નાની ડાળખી (લાકડી) જે 25 સે.મી. જેટલી લાંબી હોય તે લો. તેને બન્ને છેડે દોરીઓ બાંધી શૂ-પોલિશની ડબ્બીને લટકાવો. ડબ્બીઓમાં કાણાં પાડવા એક હથોડી અને ખીલીનો ઉપયોગ કરવો પડે અને એ કાણાંમાંથી દોરીઓ પરોવી ગાંઠ બાંધી ઘો. પછી બાળકને એક પથ્થર આપી પથ્થરના ઢગલામાંથી તેના જેટલા જ વજનનો બીજો પથ્થર શોધવા કહો, અને તેને માટે તમારું ત્રાજવું વાપરવા કહો.

જૂથ બનાવવા કે વર્ગીકરણ કરવાની ક્ષમતાની પુષ્ટિ કરે તેની તકો મળે એ માટે કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ છે.

- જ્યારે લાકડાંનાં બીબાં સાથે રમતપ્રવૃત્તિ પૂરી કરીને બાળક તેને પાછાં પોતાની જગ્યાએ ગોઠવતાં હોય, ત્યારે તેમને સૂચવો કે બધાં લાલ/લીલાં/ભૂરાં બીબાં સાથે સાથે જૂથમાં ગોઠવે.
- જ્યારે બાળકો નાસ્તો માણી રહ્યાં હોય ત્યારે એવા ખોરાક વિષે વાત કરો જેમાં કેટલોક વનસ્પતિમાંથી આવે અને કેટલોક પ્રાણીઓમાંથી આવે તેવી વાતો કરી માહિતી આપો. વળી ખોરાકના સ્વાદની પણ વાતો કરો. જેમકે કઈ વાનગી અથવા ચીજ ગળી છે, કઈ ખારી અને કઈ ખાટી છે તેને વિષે વાતો કરો.
- બટનોના ઢગલામાંથી પણ રંગ, તેના વણાટ/દિખાવ/કદ અથવા તેની અંદરનાં કાણાંઓની સંખ્યા પ્રમાણે તેમનાં જૂથ બનાવવાનું પણ બાળકોને ખૂબ ગમે છે. બધી રીતે ઢગલાઓ વારાફરતી બનાવી શકાય અને તે વિષે ચર્ચા કરી શકાય.
- કોઈપણ જાતની ચીજો એકઠી કરો અને તેનું વર્ગીકરણ પણ જૂથમાં કરો. તમે કઈ બાબતને આધારે આ વર્ગીકરણ કર્યું તે કહેશો નહિ, બલકે બાળકોને જ પૂછો કે દરેક જૂથમાં સામાન્ય બાબત (common factor) કયું છે. તેનો વિચાર કહી જવાબ આપો. આવા પડકારો બાળકો ખુશી થઈને ઝીલે છે.

દિવસ દરમ્યાન સંભાળકર્તાને એવી તો ઘણી તકો મળે છે જ્યારે ચીજોને સરળતાથી જુદા જૂથમાં કે વર્ગીકરણ કરીને વહેંચી શકાય. “કૂતરા અને બિલાડી વચ્ચે શો ફેર છે ?” - જેવા પ્રશ્નથી ઊભી થતી ચર્ચા પણ આ બાબત આવરી લે છે.

જૂથ બનાવવાની પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરતી વખતે એ યાદ રાખવાનું છે કે જ્યારે તમે બાળકોને એક તૈયાર જૂથ બનાવીને તેને લગતી ચીજો તેમાં ઉમેરવા કહો છો, ત્યારે તે સરળ પ્રવૃત્તિ છે. જો તમે શાળાપૂર્વનાં બાળકોને તમે તૈયાર કરેલું જૂથ બતાવીને પૂછો કે તેમાં કયો મુદ્દો સામાન્ય છે, તો તે મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન છે. કેટલીક વાર આ બાળકો કહી નથી શકતાં કે કયા સામાન્ય મુદ્દા પર તેમણે કે તમે જૂથ બનાવ્યું છે. જો તમે લાકડાંનાં બીબાંઓને તેમના રંગ પ્રમાણે જૂથમાં ગોઠવવાનું કહ્યા બાદ તેને જુદા મુદ્દાને આધારે ફરી જૂથ બનાવવા માટે કહો - દાખલા તરીકે બીબાંના આકાર કે કદના આધારે - તો શક્ય છે કે બાળકોને તે મુશ્કેલ પડે, કેમ કે આ વયજૂથનું ધ્યાન એક વખતે એક જ બાબત ઉપર કેન્દ્રિત થઈ શકે છે. વળી, જો આ સામાન્ય મુદ્દો ભૌતિક લક્ષણ વાળો હોય તો તે સરળ બને છે, જેમ કે શાક અથવા ફળોને એક ઢગલામાંથી જુદા જુદા જૂથોમાં વહેંચવાની પ્રવૃત્તિ. અત્યાર સુધીમાં તમે સ્વાદ, ગંધ અને સાંભળવા ઉપરથી જૂથ બનાવવાની પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાંચ્યું. શું થોડું પાછળનું યાદ કરીને તમે આ પ્રવૃત્તિઓ કહી શકો છો ? તો નીચે આપેલી જગ્યામાં તે લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

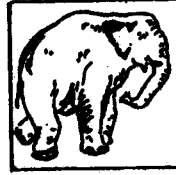
23.5.2 જોડી બનાવવામાં સંબંધ શોધવો

વિભાગ-4માં તમે ચોકઠા નં. 18.2 માં જણાવ્યા મુજબ સામાન્ય સંબંધ શોધવા અંગે વાંચ્યું. અમુક ચિત્રિત કાર્ડમાંથી તેની ઉપરના ચિત્રને અન્ય ચિત્ર સાથેના સંબંધને કારણે જોડી બનાવવા અંગે પણ જાણ્યું - જેમ કે પુરશી અને ટેબલ, વાદળાં અને વરસાદ.

હવે તમે જાણો છો કે કોઈ બે ચીજો એકસરખી ન હોવા છતાં તેમની વચ્ચેની અમુક જાતના સંબંધને કારણે તે સંબંધ જાણીને જોડી બનાવવાય છે. આ ઉપવિભાગમાં આપણે બાળકો બે ચીજો વચ્ચેના સામાન્ય સંબંધને કઈ રીતે શોધે છે તે માટેની વધુ પ્રવૃત્તિઓ વિષે જાણીશું. આ પ્રવૃત્તિઓ બાળકોની વિચારશક્તિ માટે પડકારરૂપ બને છે. તેઓ સરખાપણું (analogy) જોઈ શકશે અને ઉખાણાનો ઉકેલ આણી શકશે. તેમ છતાં, જોડીઓ પણ વિવિધ પ્રકારની બતાવી શકાય છે, તેથી શાળાપૂર્વનાં બાળકો પ્રમાણમાં સરળ જોડીઓ બનાવવાથી આનંદ પામશે એ જ આપણે યાદ રાખવાનું છે નીચેની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રયોગ તમે પણ કરી શકો છો.

- પ્રાણીઓનાં ચિત્રો બનાવો અથવા ભેગાં કરો.

તેમનાં બચ્ચાંઓનાં ચિત્રો પણ જુદાં બનાવો અથવા ભેગાં કરો. પછી બાળકોને પ્રાણી અને તેનાં બચ્ચાંની (young ones)ની જોડી બનાવવા કહો.

- પ્રાણીઓ અને તેમના ખોરાકનાં ચિત્રો દોરો. પછી જાહેર કરો કે હવે જમવાની વખત થઈ છે અને પ્રાણીઓ ભૂખ્યાં થયાં છે. “તેમને કયો ખોરાક આપશો ?”
- ફળોનાં ચિત્રો બનાવો અને તેમના ઝાડ/છોડનાં ચિત્રો જુદાં બનાવો. હવે બાળકોને યોગ્ય છોડ/ઝાડ ઉપર યોગ્ય ફળો મૂકવા કહો. જો બાળકો છોડ/ઝાડથી પરિચિત નહીં હોય, તો આ પ્રવૃત્તિ તેમને જટિલ લાગશે. પણ આ જ રીતનો ઉપયોગ બીજી ચીજોનાં ચિત્રોથી પણ કરી શકાય છે.
- જોડીનાં ચિત્રો જુદાં કરી એક પેટીમાં મૂકો. પેટીમાંથી નીકળતાં ચિત્રો સાથે બીજાં ચિત્રોની જોડી કરવાની પ્રવૃત્તિ બાળકો ખૂબ માણશે. કોઈ વાર વસ્તુ ચિત્રોને બદલે વસ્તુ પણ મૂકી શકાય જેમ કે કપ-રકાબી, મોજાં અને બૂટ, રમકડાંનો કૂતરો અને તેનો ગલપટ્ટો વગેરે.

એક મિનિટ થોભીને તમે શું એવી કોઈ બીજી રમતપ્રવૃત્તિ સૂચવી શકો છો ? તે નીચેની જગ્યામાં તે લખો.

.....

.....

.....

23.5.3 વસ્તુઓ ક્રમાનુસાર ગોઠવવી

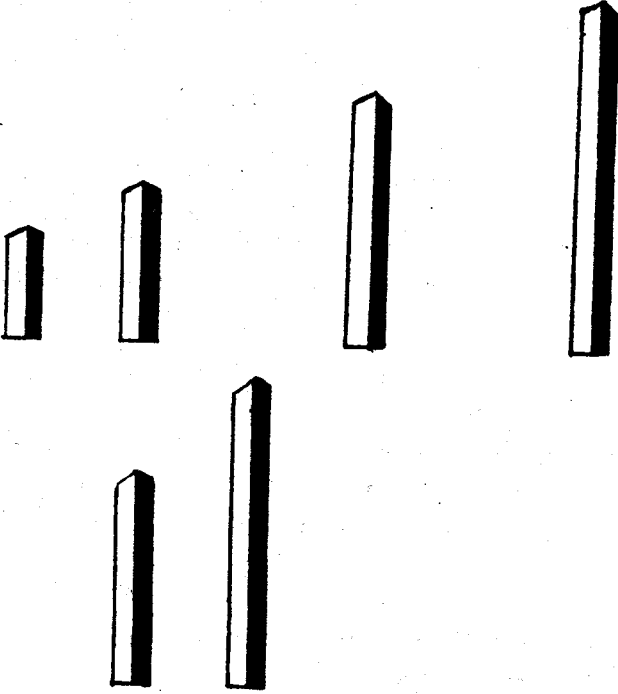
આ ઉપવિભાગમાં બાળકે ચીજોને એક વિશિષ્ટ ક્રમમાં ગોઠવવાની છે - દાખલા તરીકે, એક કદ, વજન, સંખ્યા, રંગની છાયા, વગેરે જે ત્યાર પછીના ક્રમમાં આવે તે અનુસાર. આ બાબતને ક્રમાનુસાર ગોઠવણી કહી શકાય (Seriating).

વસ્તુઓને ક્રમાનુસાર ગોઠવવાની ક્ષમતા બાળકોને જથ્થાઓ વચ્ચેના સંબંધો (relationship between quantities) સમજાવે છે. એટલે કે શું વધુ છે કે ઓછું છે, વધુ વજનદાર છે કે ઓછું વજનદાર છે, વગેરે. તે સાથે જ, આ ક્ષમતા તેમની વાંચવા અને લખવાની ક્ષમતાની પુષ્ટિ કરે છે, એટલે કે એક દિશામાં આગળ વધવું-ડાબેથી જમણે અને ઉપરથી નીચે, વગેરે. ગણિતની સમજ કેળવવામાં પણ આ ક્ષમતા આવશ્યક છે.

વસ્તુઓને જ્યારે ક્રમાનુસાર ગોઠવવાની પ્રવૃત્તિ બાળકો કરે છે ત્યારે બાળકો આનંદ કરે છે એટલું જ નહિ, તે સાથે તેઓ શીખતાં પણ જાય છે.

- મોટાથી નાના કદની વિવિધ ચીજો- જે એકબીજામાં સમાઈ શકતી હોય તે બાળકોને આપવી. આથી તેમને અનુક્રમમાં તે વસ્તુઓ ગોઠવવાની તક મળે છે અને તેઓ શીખે છે કે અમુક જ ક્રમ ગોઠવવો જરૂરી છે, નહિ તો તેઓનું કામ પૂરું નહિ થાય.
- બીબાંઓ વગેરે રમકડાં સાથે રમતપ્રવૃત્તિ પૂરી થયા બાદ જ્યારે તેઓ તેમને પાછાં તેમની જગ્યામાં ગોઠવતાં હોય, ત્યારે પણ બાળકોને એ ચીજો કદના અનુક્રમે ગોઠવવાનું કહી શકાય. દાખલા તરીકે સૌપ્રથમ મોટાં બીબાં, પછી તેનાથી નાનાં, અને છેલ્લે સૌથી નાનાં બીબાં ગોઠવી, એમ સૂચન કરી શકાય.
- ફૂલો, લાકડીઓ, પાંદડાઓ વગેરે પણ કદમાં અનુક્રમે-વધતી કે ઓછા થતા કદના અનુક્રમે - ગોઠવવાનું કહી શકાય.
- જુદા જુદા સાઈઝની રીંગો બનાવી મોટી રીંગમાં નાની રીંગોને એક પછી એક ગોઠવવાની પ્રવૃત્તિ પણ સોંપી શકાય.

- જુદી સંખ્યાવાળા કાંકરા નાની ડબ્બીઓમાં ભરો. તેને સીલબંધ કરો. પછી બાળકોને કહો કે દરેક ડબ્બી હલાવે અને તેમાંથી આવતા અવાજને મોટેથી ધીમા થતા ક્રમમાં ગોઠવે.

એ યાદ રાખવું જોઈએ કે શરૂઆતમાં બાળકો મોટું-નાનું, ઊંચું-નીચું, એવા ક્રમને ઓળખશે - ઊંચું, વધુ ઊંચું અને સૌથી ઊંચું-એ ક્રમ તેઓ પહેલાં સમજશે નહિ. પ્રથમ બે જ વર્ગો સમજશે, ત્યાર પછી ત્રણ અને શાળાપૂર્વેનાં વર્ષોના અંતે જ પાંચ કે છ નાની મોટી લાકડીઓને સાચા ક્રમમાં ગોઠવી શકશે.

સૌથી સરળ પ્રશ્ન એ રહેશે - છેલ્લે કઈ ચીજ આવશે? “અથવા” “શરૂઆત કઈ ચીજથી થશે?” અને આ પ્રશ્ન નહિ પૂછી શકાય, “હવે પછી કઈ ચીજ આવશે?” તેમને માટે સૌથી વધારે અઘરી બાબત છે - ક્રમની ખાલી જગ્યા ભરવાની જેમ કે 1, 2, __, 4, 5, __, __, 9, 10.

પરંતુ તેઓ આવી બાબત સારી રીતે સમજીને કહી શકશે - “સૌથી નાનો કેયોન આપો જોઉં” “આજે સૌથી નાના છોડને પાણી પાઈએ, તો એ બતાવો કયો છે?” વગેરે.

23.5.4 કારણ અને પરિણામના સંબંધની ચર્ચા માટેની તકો

“સોનિયા શા માટે રડે છે?” અથવા “ધૂમાડો કેમ પેલી બાજુ જાય છે?” - જેવા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં કારણ-પરિણામના સંબંધને સમજવાની આપણી ક્ષમતા કામે લાગે છે. કોઈપણ વૈજ્ઞાનિક સમજ અથવા શોધખોળ (investigation)ને માટે આ ક્ષમતા પાયાની બને છે. કોઈ વ્યક્તિની કામ કરવાની અને પરિણામ લાવવાની ક્ષમતા વિષે આપણે તેની આ કુશળતા દ્વારા જાણી શકીએ છીએ, અને આપણી આસપાસ થતી ઘટનાઓમાં ચોક્કસ વ્યવસ્થાને સમજીએ છીએ.

આમ તો, તમે જાણો જ છો કે આ શક્તિ છેક જન્મથી જ ઘડાવા લાગે છે, જ્યારે બાળક કોઈ રમકડાંને પકડવા હાથ લંબાવે છે કે ઘોડિયાને હલાવવા પગનું હલનચલન કરે છે. છતાં, શરૂઆતમાં બાળકો એ કહી શકતાં નથી કે કારણ શું છે અન પરિણામ શું છે. આ કારણથી પરિણામ સુધીમાં થતું પરિવર્તન તેઓ જોઈ શકે તો જ સમજી શકે, અને કહી શકે. પછી રોજિંદા જીવનના અનુભવો મેળવતાં જતાં એ કહેવાની તેમની ક્ષમતા વધે છે અને અમુક બાબતોમાં કારણનું શું પરિણામ આવશે તે પણ ભાખી શકે છે. તેઓ એ સમજે છે કે જો આપણે લપસી પડીએ, તો આપણને એ કારણને પરિણામે વાગી જઈ શકે છે, ઈજા પહોંચી શકે છે.

કોઈપણ ઘટનાનાં કારણો અને પરિણામો વિષે ચર્ચા કરવા બાળકોને પ્રોત્સાહન આપો. ‘શા માટે’, ‘શું’, ‘કેવી રીતે’ - જેવા શબ્દોથી પ્રશ્નો પૂછો જેને લીધે તેઓની કારણ-પરિણામના સંબંધની સમજ વધતી જશે. દાખલા તરીકે, કોઈ બાળક પૂછે, “આ કપડાં સૂકાઈ કેવી રીતે ગયાં?” તો સંભાળકર્તા કહી શકે છે કે “સૂર્યના તડકાથી તેમનામાં ગરમી આવી ગઈ હતી”, પરંતુ તે આવો પ્રશ્ન સામો કરી શકે છે, “તમને એનું શું કારણ લાગે છે?”

“વાતાવરણમાં શોધખોળ”ના એકમમાં પણ તમે એવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાંચ્યું છે કે જેને કારણે બાળકની કારણ અને પરિણામની સમજ પુષ્ટ થાય. શું તેમાંની કોઈ પ્રવૃત્તિઓ યાદ કરીને અહીં આપેલી જગ્યામાં લખવાની ઈચ્છા છે? તો, લખો.

નીચે વર્ણવેલી પ્રવૃત્તિઓ પણ તમે બાળકો સાથે રમી શકો :

- બાળકો માટીમાંથી આકારો બનાવતાં હોય, તો તેમાંના કેટલાકને છાંયામાં સ્પષ્ટ, કેટલાકને તડકે મૂકો, કેટલાકને પાણીના ટબમાં એક દિવસ માટે મૂકો. બીજે દિવસે આ બધાની સ્થિતિ કેવી થઈ અને કેવી રીતે થઈ તે વિષે ચર્ચા કરો.
- એકમ-22માં તમે વાંચ્યું કે પડછાયાને પકડવાની (એકબીજાના પડછાયાને પકડવાની) રમત બાળકો ખૂબ મોજથી રમે છે. આ રમતને આગળ વધારીને પડછાયા કઈ રીતે બને છે તેની ચર્ચા કરી શકાય. શું તમે કદી છાયા-કઠપૂતળીઓ (shadow puppets) વાપરીને કોઈ વાર્તા કથનની પ્રવૃત્તિ કરી છે? નીચેની કઠપૂતળીઓ બનાવો અને એક તરસ્યા કાગડાની વાર્તા કહો. એક કાગડાનો આકાર અને કૂડીનો આકાર પૂઠાંમાંથી કાપી લ્યો. બંને ઉપર લાકડીઓ ચોંટાડો. બે બાળકોને તેમની સામે આછો પડદો પકડી રાખવા કહો. પાછળ ખૂબ શક્તિશાળી લેમ્પ મૂકો. લેમ્પ અને પડદા વચ્ચે કઠપૂતળીઓ લાવો, જેથી તેમનો પડછાયો પડદા ઉપર પડે. હવે તમારી કઠપૂતળીઓ વાર્તા માટે તૈયાર છે અને તમે જાણે નાનકડો રંગમંચ બાળકો માટે ઊભો કરી દીધો છે? એકમ-23 માં પણ તમે પડછાયાથી થઈ શકતી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાંચ્યું જ છે.

23.6 અવકાશ અને સમય સમજવા માટે પ્રવૃત્તિઓ

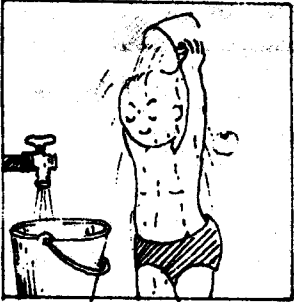
શાળાપૂર્વનાં વર્ષો દરમિયાન જે બે સંકલ્પનાઓ બાળકો સ્પષ્ટ રીતે સમજવાનું શરૂ કરે છે તે છે અવકાશ (space) અને સમય (time). આ બંને પ્રત્યે વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવી પ્રવૃત્તિઓ આ વિભાગમાં જણાવી છે.

23.6.1 સમયની સમજ

વિભાગ-4માં તમે વાંચ્યું કે બાળકો હવે સમયને ઓળખતાં થયાં છે. આને પરિણામે જ તેઓ ભાષામાં વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના શબ્દોનો પ્રયોગ કરી શકે. તમને યાદ હશે જ કે બાળકો પ્રથમ વર્તમાન અને ભૂતકાળ સમજે છે અને પછીથી જ ભવિષ્યકાળને સમજે છે. સમયને તેઓ ‘કલાક’, ‘મિનિટ’, ‘અઠવાડિયું’, ‘મહિના’, કે ‘વર્ષ’ તરીકે સમજી શકતાં નથી. શાળાપૂર્વની વયમાં તેઓ તદ્દન નજીકના જ વર્તમાન અને ભૂતકાળને વિષે સમજે છે. તેનાથી થોડાં મોટાં બાળકો ‘સવાર’, ‘સાંજ’, ‘રાત’ જેવા શબ્દોને યોગ્ય રીતે સમજતાં થાય છે. નીચે આપેલી નાટક કરવાની રમતો રમશો તો બાળકોને ખૂબ મોજ અને આનંદ પણ આવશે.

- 'ચાલો આપણે એમ નાટક કરીએ (અથવા માની લઈએ) કે હમણાં વહેલી સવાર છે. તો હવે આપણે શું કરવાનું છે ? ગઈ કાલે તમે શું કર્યું હતું ? - આ નાટક બાળકોની સાથે ભજવો.
- 'ચાલો આપણે અત્યારે રાત પડી છે એનું નાટક કરીએ. તો રાત્રે આપણે શું કરવાનું હોય ? રાત્રે ફૂલ શું કરે ? ચામાચીડિયું રાત્રે શું કરે ?'
- "આ શિયાળામાં આપણે શું કરીશું ?"
- અઠવાડિયાના વારોનાં નામ સાથે બાળકોને પરિચિત કરો. તે વારોએ લોકો શું કરે તે વિષે કેન્દ્રમાં થતી પ્રવૃત્તિઓ, વ્યક્તિઓના નિત્યક્રમો, વગેરે વિષયના સંદર્ભથી વારોના તફાવતો દેખાડો. પછી ક્રમશઃ અને ધીમે ધીમે મહિનાઓનાં નામ, મહિનાઓના દિવસોની સંખ્યા અને ચોકકસ મહિનાઓમાં આવતા ઉત્સવો વિષે માહિતી આપો.
- સમયની સમજ કેળવતી વખતે ચંદ્રમાની વધતા જવાની અને ક્ષીણ થતા જવાની હકીકતને પણ રસપ્રદ રીતે રજૂ કરી શકાય. તમે એ હકીકત પ્રત્યે બાળકોનું ધ્યાન દોરી શકો કે રોજે રોજ ચંદ્રમાનો આકાર અને કદ બદલાતાં રહે છે.
- બીયાંમાંથી છોડ ઊગાડવાની પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે સમય વીતવાની સંકલ્પના પણ દઢ કરી શકાય - સમય વીતવાને લીધે છોડ નાનેથી મોટો થતો જાય છે અને સમયની સાથે ચીજોમાં ફેરફાર થાય છે તે વાતને દર્શાવવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય.

વિભાગ-4માં તમે એ પણ વાંચ્યું હતું કે બે કે ત્રણ ચિત્રોને શાળાપૂર્વનાં બાળકો અનુક્રમમાં ગોઠવી શકે છે - અને તેમાં તે ક્રમ પહેલાં શું થયું અને પછી શું થયું તે જણાવતાં ચિત્રો પણ હોઈ શકે. જે કાર્ડની મદદથી તમે પહેલાં બાળકોને વાર્તા કહી હોય, તે બાળકોને સ્ત્રોતભેગ કરીને આપો અને તેમને વાર્તામાં થતી ઘટનાઓના ક્રમમાં ગોઠવવાનું સૂચવો. પણ જો જો, યાદ રાખો કે ત્રણ કે ચાર કાર્ડથી વધુ કાર્ડ આપશો નહિ. કાર્ડમાં પરિચિત ઘટના દર્શાવી હોવી જોઈએ. બાળકો પોતે જે પ્રવૃત્તિ નિયમિત રીતે કરતાં હોય - જેવી કે નીચે આપેલાં કાર્ડમાં તેઓ રોજ સવારે શાળાએ આવે ત્યાં સુધીની પ્રવૃત્તિ બતાવી છે - તે પ્રવૃત્તિને લગતાં ચિત્રો દોરો અને તેનો સમય અનુક્રમે આવે તે રીતે ગોઠવવા કહો.

(a)

(b)

(c)

આપણે સમયને માનીએ છીએ એ બાબતનો પરિચય આપતી પ્રવૃત્તિ પણ ગોઠવી શકાય. બહુ સરળ ચીજોથી શરૂઆત કરવી.

- એક ગ્લાસ દૂધ પીવામાં તમને કેટલો સમય લાગે છે ? બધાં માતા-પિતા અને બાળકો આ રમત રમતાં જ હોય છે. વાલી કહે છે, "જો જે હોં, તું પહેલાં દૂધ પી લઈ શકે છે કે હું, આ ખમીસને ઈસી પૂરી કરી લઈ છું ?" બાળકની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને સમય માપવાનું ઘટક બનાવી શકાય. આ રમત પણ આપણે સહુ ઘણીવાર રમીએ છીએ. "જો, હું દૂધ સુધી ગણું છું, અને જોવા દો કે તમે બીજા ઓરડામાં કેટલી ઝડપથી જઈ શકો, તમારો કાંસકો લાવીને મને આપી શકો છો." આવી રમતપ્રવૃત્તિઓથી બાળકોને સમયની સંકલ્પનાની સમજ આપતી જાય છે.
- પૂંઠાંમાંથી એક ઘડિયાળ બનાવો. તેના બે કાંટા (hands) ફરી શકે તેવા બોઠવો. પછી તેની મદદથી ઘડિયાળમાં સમય કઈ રીતે જોવો તે સમજાવો. છતાં આ પ્રવૃત્તિ શાળાપૂર્વનાં મોટાં બાળકો માટે વધુ યોગ્ય છે. 3 થી 4 વર્ષનાં વયજૂથનાં બાળકો હજી સંખ્યાની સંકલ્પના સમજ્યાં ન હોવાથી આ પ્રવૃત્તિ તેમને માટે ખૂબ જટિલ ગણાય.

સમયની સાથે સંકળાયેલો ખ્યાલ છે ઝડપ. જેમ બાળકો સમયને સમજવા લાગે, તેઓ ઝડપી અને ધીમી ગતિવાળી વસ્તુઓ વિષે પણ વાતો કરવા લાગે છે. ઝડપ પ્રત્યે તેમને ખૂબ આકર્ષણ છે - તેમને બધું જ કામ ખૂબ ઝડપથી કરી લેવું છે, દરેકમાં પહેલા આવવું હોય છે. તમારા અભ્યાસક્રમમાં પણ આ બાબતનો તમે સમાવેશ કરી શકો છો. અત્રે જણાવેલી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી શકો :

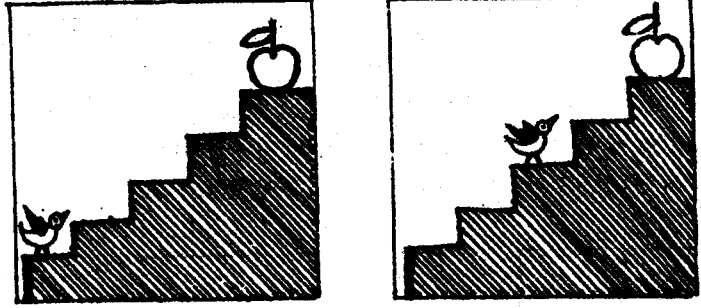
- કેટલીક ખૂબ ઝડપી વસ્તુઓની વાતો કરો, અને કેટલીક ધીમી વસ્તુઓની. દાખલા તરીકે, કીડી ખૂબ ધીમી ચાલે છે, ઘોડો ઝડપથી દોડે છે અને એરોપ્લેન તો વળી ખૂબ ઝડપથી ઊડે છે.
- જુદાં જુદાં વાહનોનાં ચિત્રો દોરો જે દોડવાની સ્પર્ધા માટે ઊભાં હોય. પછી બાળકોને પૂછો કે તેમાંથી કયું વાહન જીતવાનું છે ?

તમે બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરી શકો છો ? નીચે આપેલી જગ્યાનો ઉપયોગ તે પ્રવૃત્તિને ટૂંકમાં લખવામાં કરો.

23.6.2 અવકાશ અને અંતરની સમજ

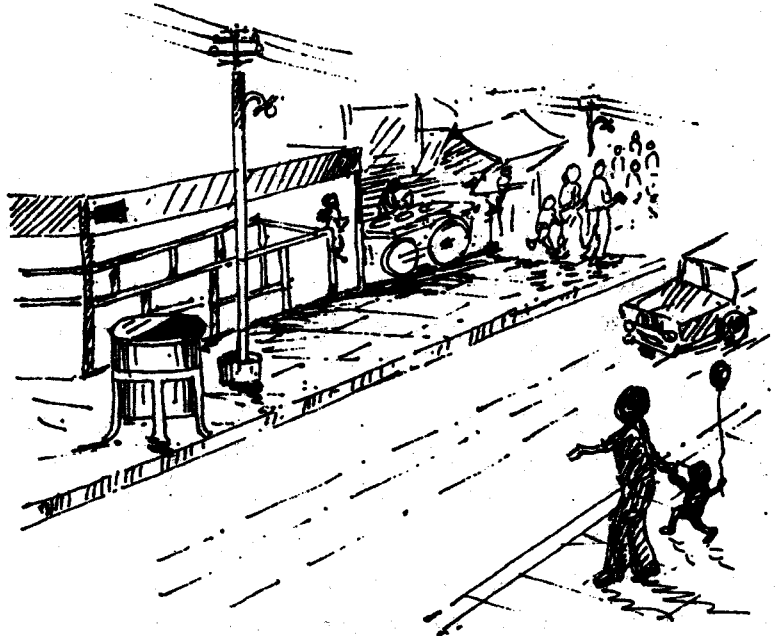
જ્યારથી બાળક એ સમજે છે કે જે વસ્તુઓને આપણે ન જોતાં હોઈએ તે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (concept of object permanence), ત્યારથી અવકાશની સમજનો તેનામાં વિકાસ થાય છે. ત્યાર પછી આપણે વસ્તુઓ વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવે છીએ અને પછી અવકાશ-સંબંધી માહિતી આપણે કરીએ છીએ, અને વસ્તુઓને વર્ણન કરતાં કરતાં તે કોનાથી કેટલાં અંતરે છે, 'પાસે' એટલે શું, 'દૂર' એટલે શું, ઉપર, નીચે, વગેરેનો પણ ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ.

- 6" x 6" ના કદનાં બે કાર્ડ લ્યો, અને તેમાં નીચેનાં ચિત્રો દોરો.

આ કાર્ડ બતાવીને બાળકને પૂછો કે કયું પક્ષી સફરજનની વધુ પાસે છે અને કયું દૂર છે. આનો ઉત્તર આપવા માટે બાળકે અંતરને સમજવું પડશે, માપવું પડશે - અને આ વિચાર કર્યાથી તેની અવકાશ (space)ની સંકલ્પનાની સમજ વધશે.

- કેલેન્ડર અથવા છાપાંમાંથી કોઈ ચિત્ર કાપીને બાળકને દેખાડો. પછી ચર્ચા કરો કે કઈ વસ્તુ બીજી કઈ વસ્તુની પાસે છે, અને કઈ વસ્તુ દૂર છે. નીચેના ચિત્રમાં પૂછી શકાય કે વીજળીના થાંભલાથી કઈ વસ્તુ નજીક છે, કઈ દૂર છે, કઈ સૌથી વધુ નજીક છે, કઈ સૌથી વધુ દૂર છે.

જ્યારે તમે ચિત્રમાંની વસ્તુઓની સંખ્યા વધારો ત્યારે તમે આ પ્રશ્ન બાળક માટે વધુ જટિલ કરો છો, તે યાદ રાખશો, કેમ કે તેમાં તેની મુશ્કેલીનું સ્તર ઊંચું જશે.

આ પેટાવિભાગમાં જે પ્રવૃત્તિઓ દર્શાવવામાં આવી છે તે બાળકોને અવકાશની સંકલ્પનાની સમજ અને તેના વિકાસ માટે છે. એકમ-22માં પણ અવકાશની સમજ આવે તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ જણાવાઈ હતી. શું તમે તે યાદ કરી શકો છો ? આમાંની એક હતી. આડ્ય (વિઘ્ન) કૂદવાની હરિકાઈ (hardle-race), જેમાં બાળકોએ દોરડાં નીચેથી સરકવાનું હતું, ટાયર ઉપરથી કૂદવાનું હતું, કાલ્પનિક નદીમાં તરીને બીજે કાંઠે પહોંચવાનું હતું, વગેરે.

નીચે જણાવેલી પ્રવૃત્તિ બાળકો સાથે કરો. તમે પોતે તેને માણી શકશો, અને બાળકો તેમાં ઓતપ્રોત થઈ જશે.

- એક બાળક ઓરડામાં પ્રવેશે ત્યારે બીજું બાળક તેની પાછળ પાછળ ચોકથી લીટી દોરતું આવે અને તેના આકારથી સહુને ખૂબ હસવું આવતું જશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો. સ્વાધ્યાય-3

વિભાગ 23.5માંની પ્રવૃત્તિઓમાંથી કોઈપણ ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ લો જેનાથી બાળકની નીચેની સંકલ્પનાઓની સમજશક્તિ વધે-

(1) રંગ

.....

.....

.....

.....

(2) આકાર

.....

.....

.....

.....

23.7 સારાંશ

આ એકમમાં આપણે જોયું કે કઈ રીતે સંભાળકર્તા બોધાત્મક કુશળતાઓ મેળવવામાં અને કેટલીક સંકલ્પનાઓની સમજ કેળવવામાં બાળકોની મદદ કરી શકે છે. શીખવા માટેની સંકલ્પનાઓમાં આગળ ધપીએ તે પહેલાં આ એકમ 'બાળકો કઈ રીતે શીખે છે' તે પ્રશ્ન હાથ ધર્યો. તમે જાણો છો કે શીખવા માટે સૌથી સારો રસ્તો કયો છે તે કહેવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં, એટલું કહી શકાય કે અમલમાં મૂકવા માટે સામગ્રીને વાપરવાની તકો મળે તે બહુ જરૂરી છે. આવા અનુભવોને આધારે જ બાળકો કુશળતાઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને તેમની પ્રશ્નોના સમાધાન શોધવાની (problem jowing) અને સંકલ્પનાઓને સમજવાની શક્તિઓને પુષ્ટિ મળે છે. આ સાથે જ, સંભાળકર્તાએ પણ આ સમયે હાજર રહીને બાળકોને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવાનું છે અને દરેક બાળકના આગવા વ્યક્તિત્વને સમજવાનું છે. શીખવા માટે જે વિવિધ માર્ગો છે. - કંઠસ્થ કરવું (Memorizing), જાતે કરવું અને હકીકતો જાણવી - તેમાંથી બાળક ગમે તે માર્ગથી શીખી શકે. વળી, આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે બાળકોને કેવળ હકીકતો ભણાવવાની નથી અને સંકલ્પનાઓ સમજાવવાની નથી - આપણે તો તેને જાતે વિચાર કરતાં શીખવવાનું છે, જાતે તર્ક લડાવવા, નવા ખ્યાલો સર્જવા અને એ રીતે ભણવાની આખી પ્રક્રિયાને પણ માણવાની તકો આપવાની છે. જો સંભાળકર્તા વ્યક્તિ આ મુદ્દાઓને પોતાની સમક્ષ રાખે તો સંકલ્પનાઓની સમજ કેળવવાના હેતુથી થતી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન તેને માટે સરળ થઈ જાય છે. બાળકો જાતે જ બધું કરે, પ્રશ્ન શું છે તે સમજે અને તેનું સમાધાન પણ જાતે જ શોધે એ માટે તેણીએ પ્રોત્સાહન આપવાનું રહે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ અર્થપૂર્ણ બને તે માટે તેને રોજિંદા જીવન સાથે - બાળકોના જીવ સાથે - જોડી લેવો જરૂરી છે. બાળકો સાથે કરવાની પ્રવૃત્તિ વિષે વાતચીત પણ અવશ્ય કરવી જોઈએ કેમ કે તેઓ જે પ્રવૃત્તિ કરવાનાં છે, અથવા કરી રહ્યાં છે તે વિષે તેમણે જાણવું જ જોઈએ જેથી તેમની સમજ સુધરે, અને તેઓ તે વિષે વિચારે.

બાળકો માટે પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવતી વખતે કેટલાક મુદ્દાઓ સંભાળકર્તાએ ભૂલવા ન જોઈએ. બાળકની ઐત્રિય શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનો આશય રાખવાનો છે, અને તેની યાદશક્તિને પણ કેન્દ્રમાં રાખવાની છે. - આ બે શક્તિઓ એવી છે કે જે બોધાત્મક વિકાસની પુષ્ટિ કરે છે. વર્ગીકરણ કરવાની ક્ષમતા, સરખામણી કરવાની

ક્ષમતા, જોડીઓમાં સંબંધ જોવાની ક્ષમતા, અનુક્રમ ગોઠવવાની ક્ષમતા અને કારણ-પરિણામના સંબંધને સમજવાની ક્ષમતા - આ સર્વ બોધાત્મક ક્ષમતાઓનો પણ વિકાસ થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ. આ ક્ષમતામાં વધારો થતો જાય તેનો અર્થ બોધાત્મક વિકાસ થાય છે એમ ગણી શકાય. જેમ જેમ બાળકો આ બોધાત્મક ક્ષમતાને વધારતા અનુભવો અને તકો પ્રાપ્ત કરતાં જાય છે, તેમ તેમ તેઓ રંગ, આકાર, વજન, સંખ્યા વગેરે જેવી સંકલ્પનાઓની સમજ પણ કેળવતાં જાય છે. આ એકમમાં ખાસ કરીને બે સંકલ્પનાઓ - અવકાશ અને સમય - ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે, કારણ કે આ સંકલ્પનાઓ શાળાપૂર્વનાં વર્ષોમાં વિકસિત થઈ શકે છે અને તેનું યોગ્ય મહત્વ સમજવું જરૂરી બને છે. આ એકમમાં દર્શાવેલી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર જણાવેલી ક્ષમતાઓ અને કુશળતાઓના વિકાસની પુષ્ટિ કરે છે. છતાં, સંભાળકર્તા આ પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાને યોગ્ય લાગે તે રીતે ફેરફાર લાવી શકે, બદલી શકે અથવા વૈકલ્પિક પ્રવૃત્તિ પણ આપી શકે છે.

23.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય-1

ખાસ કરીને આ વ્યવહારમાં, સંભાળકર્તાએ બાળકોને કેટલીક હકીકતો જણાવવી પડે તેમ છે.

- વધુ વજનવાળી ચીજો ડૂબી જાય છે, અને ઓછા વજનવાળી ચીજો પાણીમાં તરે છે.
- કાગળની હોડી ડૂબી ગઈ છે, કારણ તે આખી ભીની થઈ ગઈ છે.

તેણીએ પ્રવૃત્તિ વિષે બાળકો સાથે વાતચીત કરી છે, કેમકે તેણીએ તેમને પૂછ્યું છે કે 'તમે લોકો શું કરી રહ્યાં છો?' ઉપરાંત તેણીએ પોતાના અનુભવોની વાત કરી છે અને એ રીતે બાળકોને પણ તેમના અનુભવોની વાતો કરવા પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. તેણીએ રોજિંદા જીવન સાથે પ્રવૃત્તિને જોડવા માટે સ્નાન કરવાની વાત પણ કહી છે. બાળકો સાથેના તેણીના વ્યવહારમાં તેણીએ તેમને પ્રયોગો કરવા અને જુદી જુદી બાબતો શોધવા માટે અને કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય-2

કોઈપણ પ્રવૃત્તિમાં થોડો ફેરફાર કરી શકાય કે જેથી તેમાં સંખ્યાની સંકલ્પનાની સમજ આપવી સંભવ બને. પુલ્લી જગ્યામાં રમતો રમવા બાળકો સાથે જઈએ ત્યારે તમે તેમને કહી શકો કે તેમણે તમને એક ચીજ ખરબચડી અને બે ચીજ સુંવાળી હોય તેવી શોધીને આપી જવી. આ પ્રવૃત્તિમાં તેમનામાં/સ્પર્શની ઈન્દ્રિયની સમજ પણ વધશે અને સાથે સંખ્યાની સંકલ્પનાની સમજ પણ આવતી જશે. આ જ રીતે, થોડા ફેરફારો અન્ય પ્રવૃત્તિમાં લાવી શકાય. - જ્યાં ખરબચડી જમીન હોય ત્યાં ત્રણ પગલાં ચાલો અને જ્યાં લીસી હોય ત્યાં બે કૂદકા મારો - વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ આ રીતે બે હેતુઓ પાર પાડી શકે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો - સ્વાધ્યાય-3

(1) વિભાગ 23.5.1 માં જણાવેલી પ્રવૃત્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે. જેના દ્વારા રંગની સંકલ્પના બાળકો શીખી શકે છે :

- બે/ત્રણ દાળોનો નિશ્ચિત ઢગલો બાળકોને આપી તેમને એકસરખા રંગની દાળોના બે-ત્રણ જુદા ઢગલા કરવા કહો. અથવા
- ફૂલોના રંગ એકસરખા ચૂંટો. અથવા
- ચિત્રમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે બાળકો સાચાં ફળ અને શાકભાજીને સરખાવતાં હોય ત્યારે તેમને તેના સાચા આકાર અને કદ સાથે પણ સરખામણી કરાવી આ સંકલ્પનામાં ઉમેરો કરી શકાય. આ જ રીતે બીજી પ્રવૃત્તિઓ પણ પસંદ કરી શકાય.

વિભાગ 23.5.3 માં જ્યારે બાળકો રંગની ઝાંચના ઘેરાપણા કે આછાપણાના અનુક્રમે ગોઠવે તે વખતે તેઓ રંગની સંકલ્પના વિષે પણ વધુ વિગતે સમજ કેળવતાં હોય છે.

(2) 23.5.1 માં આપેલી નીચેની પ્રવૃત્તિઓમાંથી બાળકો આકારની સંકલ્પના શીખે છે.

ભાગ (1) માં (ઉપર) આ બાબતનો પણ સમાવેશ થાય છે - દાળના આકારને શોધીને ઢગલો કરવાનો હોય છે. 23.5.1 માંની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પાંદડાંના આકાર સરખાવવા, કેલેન્ડરમાંથી કાપેલા ચોરસોમાંની સંખ્યાના લખાણના આકારોને સરખાવવા, વગેરે પણ તેમને સંખ્યાની સાથે સાથે આકારની સરખામણી કરવાની સંકલ્પનાની સમજ આપે છે.

આ એકમમાં આ સંકલ્પનાઓની સમજના વિકાસને માટે અન્ય પણ ઘણી પ્રવૃત્તિઓ છે. તેમાંની કેટલીકમાં કદ અને સંખ્યાની સમજને વધુ દૃઢ બનાવે તેવી તકો આપે છે.

રૂપરેખા

- 24.1 પ્રસ્તાવના
- 24.2 ભાષા-વિકાસમાં સરળતા લાવવી
- 24.3 ભાષા-વિકાસ સરળ બનાવતી પ્રવૃત્તિઓ
  - 24.3.1 ઉચ્ચારોમાં તફાવત સમજવા માટે પ્રવૃત્તિઓ
  - 24.3.2 ગીતો અને જોડકણાં
  - 24.3.3 વાર્તાઓ
  - 24.3.4 ઉખાણાં
  - 24.3.5 ચિત્રો વાંચવા - ચિત્ર વાંચન
- 24.4 વિલંબિત થયેલી વાચાવાળાં બાળકો
- 24.5 લખવા, વાંચતા પહેલાંની કુશળતાઓ
  - 24.5.1 ચેષ્ટા સ્નાયુમાં મોકળાશભર્યું હલનચલન લાવતી પ્રવૃત્તિ
  - 24.5.2 આંખો-હાથનાં સંકલન માટેની પ્રવૃત્તિઓ
  - 24.5.3 દૃષ્ટિબોધ અને તફાવત કરવાની ક્ષમતા
  - 24.5.4 ચીજો સાથે નામ જોડવાની ક્ષમતા
  - 24.5.5 મોટેથી વાંચવું.
- 24.6 સારાંશ
- 24.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

24.1 પ્રસ્તાવના

તમે બાળકોને ઘણીવાર ઉત્તેજિત થઈને પોતાની માતા પાસે દોડી જતાં અને કહેતાં સાંભળ્યાં હશે - “જો, જો, મમ્મી આ પીંછું !”, “મા, મા, જો ને બહાર તો વરસાદ પડે છે ! ઘણી વખત તેના પ્રત્યુત્તરમાં માતા કહે છે, “હં ! જો હું કામમાં છું ને, તો મને ખલેલ ન પાડ હોં !” અથવા ‘એમ કે !’ - બસ કેટલીક માતાઓ વિધેયાત્મક પ્રતિભાવ આપતાં કહે છે, “હા, આ તો કાગડાનું પીંછું છે ભઈ !” અથવા ‘હાં, મને પણ લાગ્યું કે વાદળાં કાળાં હતાં. એ વાદળાંઓ જ આપણે માટે વરસાદ લઈ આવ્યાં. ચાલો આપણે બારી આગળ ઊભાં રહીને વરસાદને ધ્યાનથી જોઈએ !” - આ માતાઓ પોતાના બાળકને નવા શબ્દો અને સંકલ્પનાઓનો પરિચય કરાવે છે, જેમ કે તેણે શોધેલું પીંછું કાગડાનું છે - કે કાળાં વાદળાં વરસાદ લાવે છે, વગેરે.

બોલવાનું શીખવું - વાચા આવવી - એ બાળકના વિકાસમાં એક મહત્વનું પાસું છે. શું તમે અગાઉના વિભાગમાં વાંચેલા ભાષાકીય વિકાસના જુદા જુદા માર્ગો વિષે યાદ કરી શકો છો ? શું તમે તે ફરીથી યાદ કરીને લેવા માર્ગો છો ? તો પછી નીચે આવેલી જગ્યામાં તે લખો અને ભાષાનું શું કાર્ય છે તે જણાવો.

બચપણનાં વર્ષોમાં શીખવાની ઝડપ અત્યંત ઝડપી હોય છે. આ કટોકટીના સમયખંડ ઉપર સંભાળકર્તા વધુ ધ્યાન આપી શકે અને શિશુઓ, ભૂલકાંઓ અને શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટે એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવી શકે, જેને લીધે તેઓમાં ભાષાકીય કુશળતાઓનો વિકાસ થાય. એમક 5, 9 અને 11 માં તમે નવજાત શિશુ અને ભૂલકાંઓમાં ભાષાકીય વિકાસને કઈ રીતે વધુ સરળ બનાવી શકાય તેના વિષયમાં તો વાંચ્યું જ છે, અને સાથે જ, સંભાળકર્તાની શી ભૂમિકા હોય છે તે પણ જાણ્યું છે. આ એકમમાં હવે આપણે શાળાપૂર્વની વયજૂથનાં બાળકોમાં ભાષાકીય વિકાસને પુષ્ટિ આપવાના વિષયમાં આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું.

હેતુઓ :

આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે આ કરી શકશો :

- બાળકો સાથે વાતચીત કરવાનું અને તેમના પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર આપવાનું મહત્વ સમજી શકશો.
- ભાષાકીય વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિઓનું યોગ્ય આયોજન અને અમલીકરણ કરી શકશો.
- જે બાળકો વિલંબિત વાચા પામતાં હોય તેમને માટે સંભાળકર્તાએ શું કરવું જોઈએ તે સમજાવી શકશો.
- લખવા-વાંચવા પૂર્વેની તૈયારી રૂપે જરૂરી કુશળતાઓ માટે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન અને અમલીકરણ કરી શકશો.

24.2 ભાષા-વિકાસમાં સરળતા લાવવી

શાળાપૂર્વનાં બાળકોના ભાષા-વિકાસ માટે આપણે શું કરી શકીએ તેની ચર્ચા કરતાં પહેલાં એક સર્વ-સામાન્ય સમસ્યા જે સાધારણ રીતે બાળકોના ભાષાકીય વિકાસને નડે છે તે જાણી લેવી આવશ્યક છે. સંભાળકર્તા સામાન્ય રીતે એટલાં બધાં કામમાં ડૂબેલાં રહે છે કે તેઓ બાળકોની વાતને ધ્યાનથી સાંભળવાનો સમય ફાળવી શકતાં નથી. બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ રોકાયેલાં જ હોય છે અને બાળકો આપમેળે રમે અને શીખે તેવી અપેક્ષા રાખે છે. જ્યારે બાળક તેમની પાસે કોઈ પ્રશ્ન રજૂ કરે ત્યારે તેમનો જવાબ સાધારણ રીતે કંઈક આવો જ હોય, “શાંતિ રાખો. જુઓ, હું હમણાં કામમાં છું. તમે રમો. “જુઓ, મને ખલેલ ન પહોંચાડો; જાવ, જઈને રમો જોઈ”, અથવા ‘શ.....ચૂપ ! કોઈ મુલાકાતે આવ્યું છે ને ! તો હમણાં વાતો ન કરો જોઈ !’ - વગેરે. આ રીતે બાળકોની કુદરતી, જિજ્ઞાસા સંતોષાવાની, જરૂરિયાત પ્રત્યે પુખ્ત વ્યક્તિઓ અવગણના દર્શાવે છે. - તેમને તો પોતે જે સમજવા ઇચ્છે છે તે વિષે વાતો કરવી હોય છે, શીખવું હોય છે ! પુખ્ત વ્યક્તિઓના આવા વ્યવહારનાં માઠાં પરિણામો શું હોઈ શકે એમ તમને લાગે છે ?

હા, જો બાળકને વારંવાર ચૂપ કરી દેવામાં આવે, તો તે એક અંતર્બંધક (inhibitor) બને છે, બાળકને અંતર્મુખી બનાવી દે છે, તેના ભાષા વિકાસમાં અવરોધ આવે છે. તેને મળતી ઉત્તેજનાની માત્રા જો ઓછી હોય, અને ભાષાનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રોત્સાહન ઓછું મળતું હોય, તો તેનું માર્દ પરિણામ તેણીના ભાષાકીય વિકાસ ઉપર પડશે. એથી વિરુદ્ધ બાળકને બોલવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું, અને તેની બોલી કે વાક્યોનો યોગ્ય પ્રતિભાવ આપવો, કેમ કે તેમ કરવાથી તેનો ભાષાકીય વિકાસ ઘણો સરળ બને છે.

અગાઉના ખંડોમાં તમે વાંચ્યું છે તે તમને યાદ હશે જ કે ભાષાનાં મુખ્ય ત્રણ પાસાં છે : (1) સાંભળવું (listening), (2) બોલવું (speaking), અને (3) વાંચવું અને લખવું (reading and writing). હવે આપણે એ જોઈએ કે આ દૃષ્ટિથી બાળકોમાં ભાષાકીય વિકાસ કરવા માટે શું કરી શકાય. ગયા ખંડના ‘ભાષાકીય વિકાસ’ના શીર્ષકના એકમમાં આ વિષયનો તમે પરિચય મેળવી શક્યાં છો. હવે આપણે એ વિષયનો વિગતપૂર્ણ અભ્યાસ કરીશું અને તેમાં વિવિધ પાસાંઓ જાણીશું, તેમ જ તેનો ઉપયોગ કરીશું.

બધી વિગતોમાં કેન્દ્રની વાત એ જ છે કે શાળાપૂર્વનાં બાળકોને વાતચીત કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું. આ માટે કયા માર્ગો અપનાવી શકાય તે જોઈએ.

શાળાપૂર્વે વયજૂથનાં બાળકો બધી જ બાબતો માટે જિજ્ઞાસા ધરાવતાં હોય છે. ‘શું’, ‘કેમ’ અને ‘કઈ રીતે’ ના અનેક પ્રશ્નો તેઓ તમને સતત પૂછતાં હોય છે - પૂછવા માગતાં હોય છે. આ પ્રશ્નોને પૂછવા તેમને પ્રોત્સાહન આપો. યાદ રાખો, જો તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તર તેઓ મેળવશે, તો પણ તેઓ તેના પછીના પ્રશ્નો કરવાનું ચાલુ રાખવાનાં છે. જો તેમને એમ જણાય કે તેમના કહેવામાં સંભાળકર્તા રસ દાખવે છે, તો તેઓને માટે શું મહત્વનું છે તે વિષે તેઓ વધારે વાતો કરવાનાં છે.

એકમ 19માં તમે જે વાંચ્યું તે જરા યાદ કરો. બાળકોની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો અને તેમને એ પ્રવૃત્તિ વિષે વાતચીત કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું એ બહુ ઉમદા વિચાર છે પાંચ વર્ષનો રાહુલ કોઈ ચિત્ર દોરી રહ્યો હતો જ્યારે તેનાં શિક્ષિકા તેની પાસે આવીને બેઠાં. તે બંને વચ્ચેની વાતચીત કંઈક આવી હતી :

“તું શું કરી રહ્યો છે ?”

“એક ટ્રેન. આ ટ્રેનમાં બેસી અમે મુંબઈ ગયાં હતાં.”

“તું મુંબઈ ગયો હતો, એમ ? એ બહુ સારું. તારી સાથે કોણ હતું ?”

“મમ્મી, પપ્પા અને અલકા.”

“શું અલકા તારી બહેનનું નામ છે ?”

“હા.”

“તેણી તારાથી વયમાં મોટી છે, કે નાની છે ?”

“મોટી છે. એ તો છે ને તે પહેલા ધોરણમાં છે.”

“તેં મુંબઈમાં શું જોયું ?”

“મેં તો મોટો દરિયો જોયો. તેમાં મોટાં વહાણો પણ છેને તે ઊભાં હતાં.”

“ઓહો, એમ ! શું તું તેમાંના કોઈ વહાણ ઉપર ગયો ?”

“ના એ બધાં તો છેને તે બહુ દૂર હતાં અને પછી, પાણીની ઉપરથી હું કેવી રીતે જઉં ? પપ્પાએ મને કહ્યું કે તેઓ મને તરવાનું શીકવાડશે. પછી હું એ વહાણો ઉપર તરીને ચડી જઈશ.”

“એ તો બહુ મજાનું ! ચાલો, હવે હાથ ધોવા છે ને ? જમવાની વખત થઈ ગઈ છે.”

તમને શું તમારા શાળાપૂર્વેના કોઈ બાળક સાથેની હાલ તુરતમાં થયેલી વાતચીત યાદ છે ? શું તમે પણ તે કહેવાની ઈચ્છા રાખો છો ? તો નીચેની જગ્યામાં લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

બાળકોને તો ગમે તે વિશે અને બધા જ વિષે વાતો કરવી પ્રિય છે. જો કોઈ તેમની વાતોમાં રસ લેતું જણાય તો તેમને વાત-કરવામાં પ્રોત્સાહન મળે છે. જે સંભાળ લેનાર ખરેખર રસ લઈને બાળકની વાતો સાંભળે છે તે બાળકને વાતચીત કરવામાં અવશ્ય સાચું પ્રોત્સાહન આવે છે. આપણે બાળકોને પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ, જેને લીધે તેણી પોતાનો પ્રતિભાવ આપવા પ્રેરાય. આ પ્રશ્નો એ વિષયો સાથે સંબંધિત હોવા જોઈએ જેમાં બાળકને પોતાને રસ પડે અને જેના વિષે તેણી પોતે થોડું જાણતી હોય. હમણાં વાંચી તે વાતચીતમાં આવા પ્રશ્નો તમે જોઈ શકો છો ? “તેં ગઈ કાલે શું કર્યું ?” અથવા “આ તારાં બુટ ક્યાંથી લાવ્યાં ?” - જેવા પ્રશ્નો પણ આવાં જ ઉદાહરણો છે. આવા પ્રશ્નો પૂછીને તમે શાળાપૂર્વે વયના બાળક સાથે વાતચીતનો આરંભ કરી શકો. તેણી સાથે વાતચીત કરતી વખતે તેના પ્રતિભાવોને જેવા હોય તેવી રીતે જ સ્વીકારો અને આગળ ધપાવો, પણ ટીકા ન કરો. તમારો રસ એની વાતોમાં છે, તેના પ્રમાણ તરીકે તમારા સ્વરમાં અને મુખના ભાવોમાં તે રસ બાળકને જોવા-સાંભળવા દો.

વ્યવહારમાં એક-એકના (one-to-one) સંબંધના મહત્ત્વનું ધ્યાન રાખો. બાળસંભાળ કેન્દ્રમાં આ સિક્કાની ખાસ આવશ્યક છે. જૂથપ્રવૃત્તિઓમાં પણ અમુક મહત્ત્વ છે, છતાં તે ઉપરાંત, દરેક બાળક સાથે એક-એકના સંબંધ બાંધે તેવી વાતચીત સંભાળ લેનારે કરવી જ જોઈએ. સંભાળ લેનારે એ પણ જોવાનું છે કે શાળાપૂર્વેનું આ બાળક પણ વાતચીત કરે છે, વાતચીતમાં યોગ્ય ભાગ લે છે. કેટલીકવાર આપણું ધ્યાન એ બાબત ઉપર જતું નથી કે ‘વાતચીત’માં આપણે જ બોલતાં હોઈએ છીએ, તેમાં આપણો જ હાથ ઉપર હોય છે, અને બાળક તો બિચારું, “હા”, “સારું”, “ના” જેવા, અથવા કોઈવાર કેવળ માથું ધુણાવવાની ક્રિયાઓ અને એકાક્ષરી બોલોથી જ “વાતચીત” માં ભાગ લે છે !?!

શાળાપૂર્વેની વયમાં બાળકનું શબ્દભંડોળ ખૂબ ઝડપથી વિકસી શકે છે. આ પ્રક્રિયાને આપણે વધુ સરળ બનાવી શકીએ. તે માટે આપણે તેનું શબ્દભંડોળ વધારવામાં મદદ કરી શકીએ, અને તે માટે નવા નવા શબ્દો તેને સંભળાવીએ. દાખલા તરીકે, “ઓહ ! તારા ફોકનો રંગ તો આ ફૂલના રંગ જેવો જ છે ! બન્ને પીળા રંગના છે !”, એવી વાત કરી શકીએ. પરંતુ, અહીં થોડું ધોભો. સહેજ વિચારવાની વાત છે. બાળકોના ‘શબ્દો’ની સંખ્યા વધારવી એ સારી વાત છે, પણ તે યાંત્રિક રીતે ન થવા પામે તે જોજો. કોઈ માહિતી આપવી

હોય તો વાતચીત દરમિયાન અવશ્ય આપો, પરંતુ તે રમત-રમતની રીતે ન કરો. બાળકો સાથે વાત કરતી વખતે આનંદ માટે પણ સ્થાન છે તેની ખાતરી રાખો. બાળકોનો રસ જાગૃત કરો, પછી વિચારોને એકબીજાને આધારે વધવા દો અને વાતચીત કરવામાં કોઈ અવરોધ ન આવે તેવું વાતાવરણ બનાવો. એકમ-19માં (ભાષાકીય -વિકાસ) એક ઉદાહરણ આપ્યું હતું તે તમને યાદ છે, જેમાં આ વાત દર્શાવી છે ! શાળાપૂર્વના બાળક અને સંભાળકર્તાની વચ્ચેની વાતચીત તમે જે સાંભળી લીધી હોય તેવું ઉદાહરણ યાદ છે ? જો ન હોય, તો પણ હવે તમે પોતાના શાળાપૂર્વનાં બાળકો સાથે વાતચીત કરતાં કેટલાંક સંભાળકર્તાને સાંભળો, અને પછી તેમાંથી ક્યારે તેમણે બાળકોને નવા શબ્દો અને ખ્યાલોનો પરિચય આપ્યો તે વાતચીતના પ્રસંગોને ઓળખો.

બીજી મહત્વની બાબત છે બાળકો જે ભૂલો બોલતી વખતે કરે તેને સુધારવા વિષે. તમે જાણો જ છો કે શાળાપૂર્વનાં બાળક હજી હમણાં જ વ્યાકરણના નિયમો અને શબ્દોના સાચા ઉપયોગ વિષે થોડું સમજતું થયું છે. પરિણામે, પુખ્ત વ્યક્તિ તેમની ભાષામાં ભૂલોને શોધી શકે તે સ્વાભાવિક છે. દાખલા તરીકે, અગાઉના ખંડોમાં જણાવાયું જ છે કે શાળાપૂર્વનાં બાળકો હંમેશા અતિશયોક્તિ અને અસ્પષ્ટતાવાળા શબ્દો વાપરતાં રહે છે. એ જ રીતે કેટલીક વાર તો દસ વર્ષની વયનાં બાળકો પણ કાળ (tense) વિષે ગોટાળા કરતાં હોય છે. આ તેમનો ભાષાવિકાસયાત્રામાં એક તબક્કો જ છે એ યાદ રાખો અને એકદમ જલદીથી તેને સુધારવા પ્રયત્ન ન કરો. બાળકને શરમ આવે કે તેની ઠેકડી થાય તે રીતે તેની ભાષા ન સુધારો. તેને બદલે, એના વાક્યને પરોક્ષ રીતે સુધારો અને વાતને આગળ ધપવા દો. દાખલા તરીકે, બાળકે કહ્યું, “અરુણ મને મારે.” તો તેને જવાબ આપતાં કહો, “મારે” ન કહેવાય, ‘મારે છે’ એમ કહેવાય. હવે કહો આખું વાક્ય કેવી રીતે બનશે ? - અરુણે મને માર્યું, ખરુંને ?” જો તમે આ રીતે તેની વાતનો પ્રત્યુત્તર આપશો તો તે બહુ સાદું નહિ લાગે. તમારે એ જ વાતને આ રીતે મૂકવી જોઈએ. “અરુણે તને માર્યું તેણે એમ શા માટે કર્યું ?”

આ સંદર્ભમાં, બીજો પણ એક દૃષ્ટિકોણ છે તે મુજબ, બાળકોની ભાષા સુધારવાની જરા પણ જરૂર નથી. આનું કારણ છે કે વખત જતાં તે આમ પણ સુધરી જશે, આસપાસના વાતાવરણમાંથી સાચી ભાષાનો ઉપયોગ કરતાં આવડી જ જશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો - સ્વાધ્યાય-1

(1) નીચેનાં વિધાનો વાંચો અને તેની સામેના કોંસમાં તે “સાચા” છે કે “ખોટા” તે જણાવો.

(ક) આપણે બાળકોને ખૂબ પ્રશ્નો પૂછતાં રોકવાં જોઈએ.	[ ]
(ખ) જો તમે બાળકો જે વાત કરે તેમાં રસ દેખાડશો તો બાળક વધુ બોલશે.	[ ]
(ગ) કાર્યકર્તાએ કેવળ જૂથપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ અને બાળકો સાથે વ્યક્તિગત રીતે વાતચીત કરીને સમય બગાડવો જોઈએ નહીં.	[ ]
(ઘ) શાળાપૂર્વનાં બાળકને વ્યાકરણની ભૂલો કરતાં રોકવાના હેતુથી તેને બોલતાં પહેલાં વિચારવાનું સૂચન આપવું જોઈએ.	[ ]
(ચ) રમત-રમતની પદ્ધતિ દ્વારા બાળકોને નવા શબ્દો સાથે પરિચિત કરાવવાં જોઈએ.	[ ]
(છ) બાળકને વાતચીત કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવાથી તેના ભાષાકીય વિકાસ માટે મદદ મળે છે.	[ ]

24.3 ભાષા-વિકાસ સરળ બનાવતી પ્રવૃત્તિઓ

બાળકો સાથેના વ્યવહારમાં નિરીક્ષણ કરતી વખતે તમે નોંધ્યું જ હશે કે જ્યારે પણ બાળક કોઈ નવી સંકલ્પનાની સમજ કેળવે છે ત્યારે તેનું નિર્દેશક નામ (સંજ્ઞા) (label) પણ શીખે છે. જો બાળક એક શબ્દથી સૂચિત સંકલ્પનાની સમજ ન કેળવે, તો એ શબ્દ તેને માટે અર્થહીન બની રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ‘પર્વત’, ‘નદી’ અથવા ‘બરફ (snow)’ વગેરે શબ્દો જેણે આ ચીજો જોઈ ન હોય, અને તેનું ચિત્ર પણ જોયું ન હોય, તેવાં બાળકો માટે અર્થહીન છે.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે અગાઉના એકમો - ‘કેટલીક સંકલ્પનાઓની સમજ’ અને ‘વાતાવરણમાં શોધખોળ’ના શીર્ષકવાળાં એકમોમાં તમે જે પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કર્યો છે તે પ્રવૃત્તિઓ ભાષાકીય વિકાસને પણ સરળ બનાવે છે. દાખલા તરીકે, બાળકના ભાષાકીય વિકાસમાં વાતાવરણમાં શોધખોળપ્રવૃત્તિ બહુ મહત્વની છે. સંભાળકર્તાએ તેનામાંથી બાળકનું શબ્દભંડોળ વધે તેવી ઘણી તકો મળી રહે છે. શું તમે આ કેવી રીતે થાય છે તે કહી શકો ? હા, સંભાળકર્તા બાળકને સૂચવે કે તેણી તેની આસપાસ જે કંઈ જુએ છે કે સાંભળે છે તે વિષે વાતો કરે, દાખલા તરીકે એણે કોઈ દીવાલ ઉપરથી ફૂદતી બિલાડી જોઈ, અથવા ઘેટાંને ભાંભરતું સાંભળ્યું, વગેરે. વળી આ જોવા-સાંભળવામાં પણ તેને શેમાં રસ પડ્યો તે વિશે પૂછપરછ કર્યાથી (જેમ કે

તેણીએ બિલાડીએ આટલે ઊંચેથી ફૂંકો માર્યો છતાં તેને વાગ્યું નહિ, કે પક્ષીની જેમ તે ઊડી નહિ, વગેરે તેણીએ નોંધ્યું હોય એમ બને !) પણ તેણીની વિચારશક્તિ અને ભાષાકીય ક્ષમતામાં વધારો કરી શકાય છે.

અગાઉ તમે જેમ વાંચ્યું છે તેમ, સંભાળકર્તા પોતે પણ બાળકનું ધ્યાન જુદી જુદી ચીજો પર લઈ જઈ શકે અને તે માટે બાળકને પૂછી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, શાળાપૂર્વેના બાળકનું ધ્યાન હવામાં લહેરાતા ઘાસ તરફ અને પાંદડાંઓ તરફ દોરીને તેને પૂછી શકે કે આવું કઈ રીતે થાય છે, તેનું કારણ તેના માનવા મુજબ શું હોઈ શકે વગેરે. - જો બાળકને એમાં રસ હોય એવું લાગે, તો આ પછી કદાચ હવા વિષે, પવન વિષે થોડી વાતચીત કે ચર્ચા કરી શકાય. અગાઉના એકમમાં તમે વાંચ્યું જ છે કે આવો વિષય બહુ સરળતાથી પર્યટન પૂરું કર્યા બાદ ચર્ચા શકાય છે, અને તેમ થવું જ જોઈએ.

સાંભળવાના કૌશલ્યના વિકાસ માટે પણ સંભાળકર્તા બાળકનું ધ્યાન વાતાવરણમાંથી આવતા વિવિધ અવાજો પ્રત્યે દોરીને પ્રયત્નો કરી શકે છે, જેવા કે પાંદડાંનો ખડખડાટ, વરસાદ પડવાનો અવાજ, પક્ષીનો અવાજ, કોઈ ઓજારનો અવાજ, તેણીના મિત્રનો અવાજ, બંડીઓ રણકવાનો અવાજ, કાગળનો અવાજ, દાદરા પર પડતાં પગલાંનો અવાજ, વગેરે. આ સાથે જ સંભાળકર્તા બાળકની નિરીક્ષણ શક્તિને વિકસાવી જુદી જુદી ચીજોને અવાજ દ્વારા જ ઓળખવાની સમજ-વિગતપૂર્ણ નિરીક્ષણ - આપવાની કુશળતાનો વિકાસ કરી શકે છે. આમાંથી વિગતોની સમાનતા અને તફાવત પણ શોધી કાઢતાં બાળક શીખતું જાય છે. આપણામાંના મોટા ભાગના લોકો એ સમજતાં નથી કે આ ક્ષમતા પછીના સમયમાં બાળકની વાંચવાની અને લખવાની કુશળતાઓ માટે બહુ મહત્વની છે. હકીકતમાં આ વાંચવા-પૂર્વેની અને લખવા-પૂર્વેની અગત્યની કુશળતાઓ છે. એના વિકાસ માટે સંભાળકર્તા પાસે ઘણી પ્રવૃત્તિઓ પણ છે. દાખલા તરીકે, અગાઉના એકમમાં તમે વાંચ્યું છે તેમ, બાળકને એક પાંદડું આપી, તેણીને જુદા જુદા છોડોનાં પાંદડાં સાથે સરખાવવાનું સૂચવી શકાય અને તેની પાસેના પાંદડાની સાથે સામ્ય ધરાવતો છોડ શોધવાનું કહી શકાય. 24.5.3 ના વિભાગમાં પણ કેટલીક વધુ પ્રવૃત્તિઓ આપેલી છે. બાળકો સાથે કરી શકાય તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ વિશે જોઈએ કે તે બાળકના ભાષાવિકાસને સરળ બનાવવાના કેન્દ્રમાં છે.

24.3.1 ઉચ્ચારોમાં તફાવત સમજવા માટેની પ્રવૃત્તિઓ

આ પ્રવૃત્તિઓ ઉચ્ચારોના જુદા પડતા અવાજોને ઓળખવા માટેની છે. અવાજોને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા અને તેમાંના તફાવતોને ઓળખવા માટે બાળકોને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. આપણે હમણાં જ વાંચ્યું તેમ, વાતાવરણમાં શોધખોળ પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન આ હેતુ પણ આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ. તદુપરાંત, જુદા જુદા અવાજો વચ્ચેના તફાવતોનું નિરીક્ષણ કરવાની સમજ આપવા માટે કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન પણ થઈ શકે છે. ચાલો આપણે આવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ જોઈએ.

- જમીન ઉપર એક ઘુઘરો, એક ઘંટડી, એક ઝાંઝર અને એક ચમચો મૂકો અને તેના ઉપર એક કપડું ઢાંકી દો. પછી તમારો હાથ કપડાં નીચે સરકાવીને એમાંથી કોઈપણ એક ચીજથી અવાજ કરો, અને બાળકોને તે ઓળખવા માટે કહો.
- એક કપડાંની આડશમાં એક બાળકને ઊભું રાખો. બીજા બાળકો આ પડદાની બીજી બાજુએ રહે. પહેલું બાળક પોતાના શરીરથી અમુક ક્રિયાઓ કરે અને તેના અવાજો ઉપરથી તે શું કરે છે એ બીજાં બાળકો ઓળખી બતાવે-પહેલું બાળક પગ પછાડે, તાળી વગાડે, બગાસું ખાય, ઉધરસ ખાય, વગેરે ક્રિયાઓ કરી શકે.
- બાળકોને બે જૂથોમાં વહેંચી લો, અને બન્ને જૂથો વચ્ચે એક પડદો મૂકો. એક જૂથનું એક બાળક એકાદ

ગીત કે ઉખાણાની કડી ગાય. બીજા જૂથે તે અવાજ કોનો છે એ શોધી કાઢવાનું, કે કયા બાળકે એ ગાઈ હતી. શરૂઆતમાં કદાચ તમને લાગશે કે બાળકો માટે આ પ્રવૃત્તિ થોડી મુશ્કેલ છે, તો તમે થોડી મદદ કરી શકો, જેમ કે જણાવો કે તે બાળકે કયા રંગનું ફોક પહેર્યું છે, વગેરે.

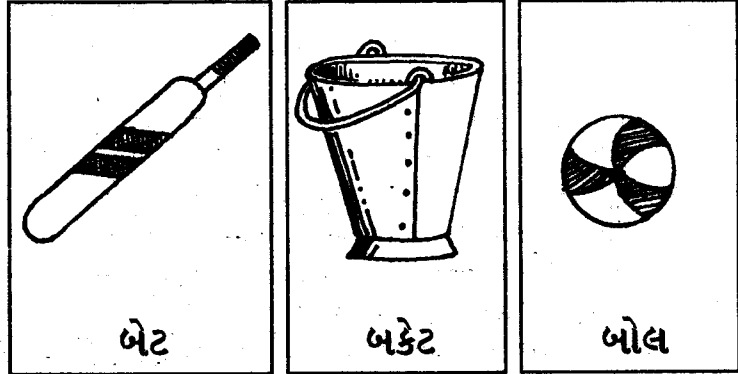
- એક પેટીમાંથી જુદાં જુદાં પક્ષી અને પ્રાણીઓનાં ચિત્રો બાળકો પ્રાસે ઉપાડાવો. જેના હાથમાં જે ચિત્ર આવે તે પક્ષી/પ્રાણીને અનુરૂપ અવાજ તેણે કાઢવો એવું સૂચન કરી અથવા તો, પ્રાણીઓના અવાજો તમે ટેપરેકોર્ડ કરીને રાખો, અને બાળકોને તે એક પછી એક સાંભળાવતાં જાવ. દરેક અવાજ વખતે બાળકોએ વારાફરતી તે પ્રાણીનું રમકડું અથવા ચિત્ર લઈને બાકીનાં બાળકો સામે ઊભાં થઈને ધરવાનું સૂચવો.
- બાળકોને તેમના ઘરમાં થતા સામાન્ય અવાજો વિષે પૂછો - જેમ કે, દરવાજા પર થતા ટકોરા, ડોલમાં પડતું પાણી, ટેબલ પર મુકાતી થાળીઓ, કેરોસીનનો સ્ટવ ચલાવવાના પંપનો અવાજ, કપડાં ધોવાતાં હોય તેનો અવાજ, વગેરે અને તેને ઓળખવાનું સૂચન કરો.

એવી પ્રવૃત્તિ પણ મજેદાર છે જેમાં બાળકો પ્રાસ બેસે તેવા શબ્દો શીખે. આવો તફાવત જણાવવાથી તેઓ સાંભળતી વખતે સરખા લાગતા શબ્દોના પરિચય કરશે અને તફાવત જાણી શકશે.

કોઈ એક જાતના અવાજ (શબ્દના ઉચ્ચાર)થી શરૂ થતા શબ્દો ઓળખવા માટે બાળકોને સૂચવો જેમ કે છોકરો (boy), પાટલી, (bench), બેટ (bat), ડોલ (bucket), બોલ (ball), ઘંટડી (bell), વગેરે.

(આ શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય : બા, બાળક, બાજી, બામ, બાટલી, બાગ, બાદશાહ અથવા 'કચકચ, ખચખચ, ખટપટ, ઝટપટ, ખડખડ, ખરખર'.)

આ રીતે કક્કાવારીનો એક એક વર્ણ પ્રત્યેક સપ્તાહે શીખવી પણ શકાય. તે સપ્તાહને તે વર્ણોનું નામ પણ આપી શકાય - જેમ કે આ ક, ખ, ગ નું સપ્તાહ છે, વગેરે. બાળકો સાથે વાતચીત કરતાં એ વર્ણથી શરૂ થતાં નામોવાળી ચીજો વિષે વાતચીત કરી શખો. આ ચીજોનાં ચિત્રો પણ પ્રદર્શિત કરવા ભીતે મૂકી શકાય.

આ વિચારને વર્ગમાં જુદી જુદી રીતે દર્શાવી શકાય.

- એ જ પ્રમાણે, બાળકોને સૂચન કરો કે તેઓ એવા શબ્દો શોધી લાવે જેમાં છેલ્લા ઉચ્ચાર/વર્ણ એક જ હોય - જેમ કે શાક, ઝાડ, બાપ, માપ, લાગ, વગેરે ?

આ પ્રવૃત્તિમાં તમે સુધારો કરી શકો, જેમ કે એક સરખા જણાતા - છેલ્લે એક સરખા લાગે તેવા શબ્દોને એકસાથે બોલી જાવ, પણ છેલ્લો શબ્દ તેના પ્રાસમાં ન હોય ત્યારે બાળકોએ તમને 'થોભો' કહીને અટકાવી દેવાનાં હોય તેવી રમત ગોઠવો. આવા શબ્દો બોલીને થોડો સમય તમે થોભી તો જાવ જ, જેથી બાળકો વિચાર કરીને તમને અટકાવી દેવાનો આનંદ મેળવે.

આવી રમતપ્રવૃત્તિઓથી બાળકોને અવાજની ઓળખ કરવામાં સરળતા રહે છે, અને એકસરખા લાગતા અવાજો/ઉચ્ચારોમાં તેઓ તફાવત પાડી શકવાની કુશળતા મેળવે છે.

24.3.2 ગીતો અને જોડકણાં

આ સાંભળવાની તીવ્રતાની ક્ષમતાને કેળવતી એક રસપ્રદ રમતપ્રવૃત્તિની વાત કરોએ. એમાં બાળકોએ જાતે એવાં ગીતો અને જોડકણાં બનાવવાનાં છે જેનો છેલ્લો શબ્દ એકસમાન ઉચ્ચારવાળો લાગે છતાં જુદો હોય. જેમકે :

હાથીભાઈ તો જાડા,
લાગે મોટા પાડા.
આગળ લટકે લાંબી સૂંઠ,
પાછળ લટકે ટૂંકી પૂંછ.

બાળકોને ગીતો ને જોડકણાં ગાવાં ખૂબ જ ગમે છે. એ કેવળ આનંદદાયક પ્રવૃત્તિ જ નથી, બલકે તેના દ્વારા બાળકોમાં ભાષાજ્ઞાનનો વિકાસ પણ કરી શકાય છે. તેમાંથી બાળકો નવા શબ્દો, નવાં વાક્યો અને નવા ખ્યાલો પણ ખૂબ સરળતાથી મેળવે છે.

ગીતો અને જોડકણાંની મદદથી બાળકોને સાદાં વાજિંત્રો સાથે પણ મૈત્રી કરાવી શકાય છે. ડફલી, થાળી, ઢોલક, ઘૂંઘટ, વાટકી, ચમચી વગેરે ચીજોનાં પણ ગાન સાથે તાલ આપવા ઉપયોગ કરી શકાય છે અને સાથે જ બાળકોને ગીતને અનુરૂપ ક્રિયાઓ કરાવશો તો તેઓ અત્યંત મોજ માણી શકશે. નીચેનું ઉદાહરણ જુઓ—

મારું સસલું

મારા સસલાને બે મોટા કાન છે,
 (આ બોલતી વખતે બાળકો પોતાનાં
 પહેલાં બે આંગળાં પહોળાં કરીને ઊંચા કરે,
 જેથી 'બે કાન' જણાય)
 અને, તેને એક મજાનું (વિચિત્ર ?) નાક છે.
 (બાળકો હાથને વાળીને એક અક્ષિયાળું 'નાક' બતાવે)
 તેને કુર કુર કરીને ગાજર ખાવાં બહુ ગમે
 (આંગળાંથી ગાજર ખાવાની ક્રિયા બાળકો કરે)
 વળી જ્યાં જાય ત્યાં ફૂદ-ફૂદ કર્યા કરે.
 (અહીં બાળકો પણ સસલાની જેમ ફૂદવાની ક્રિયા એક સાથે કરે)

તમને લાગે છે કે આ જોડકણાંથી બાળકોનો ભાષાકીય વિકાસ થશે ? કઈ રીતે ? આમાંના કયા નવા શબ્દો તેના શબ્દભંડોળમાં ઉમેરો કરશે ? જેણે સસલું જોયું હશે તે બાળક કઈ રીતે આ જોડકણું જેણે સસલું જોયું ન હોય એ બાળક કરતાં વધારે માણી શકશે એમ તમે માનો છો ?

હા. આ જોડકણું બાળકોનું શબ્દભંડોળ વધારી શકે છે કેમ કે તેમાં નવા શબ્દો છે. તેની સાથે થતી બાળકની પોતાની ક્રિયાઓ-જેમ કે સસલાની જેમ ફૂદવું - તેને "ફૂદવા" શબ્દનો સાચો અર્થ સમજવામાં મદદરૂપ નીવડે છે, અને તેને અર્થપૂર્ણ બનાવે છે. આ રીતે, બાળકો નવા ખ્યાલોની સમજ કેળવે છે. જે બાળકને પોતાનો જાતઅનુભવ હોય, તે સંબંધિત ખ્યાલોને વધુ ઝડપથી અને વધુ સરળતાથી સમજી શકે છે, પણ જેને આવો જાતઅનુભવ ન હોય તેને એમ કરવું સરળ હોતું નથી. બીજા શબ્દોમાં, જે બાળકે સસલું જાતે જોયું હોય તેને આ જોડકણું વધારે અર્થપૂર્ણ લાગશે; સસલાને તેણે ફૂદતાં, ગાજર ખાતાં પણ જોયું છે, જ્યારે બીજા બાળકને તે વિષે સહેજ પણ ખ્યાલ નથી, કેમ કે તેણે સસલું જોયું નથી. આદર્શ રીત તો એ છે કે આ જોડકણાંના સંદર્ભ સંભાળકર્તાએ બાળકોને સસલું જોવા જવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ, અને તે વખતે સસલું કેવું ફૂદ-ફૂદ કરીને "ફૂદ" છે અને કુર-કુર કરીને ગાજર "ચાવે" છે - તેવી વાતો બાળકોને કરવી જોઈએ.

24.3.3 વાર્તાકથન (વાર્તાઓ)

શું તમે કદી નાનાં બાળકોને વાર્તા કહી છે ? તમે શું એ નોંધ્યું છે કે બાળકોને તેમાં કેટલો બધો રસ પડે છે ? કોઈ પણ સંભાળકર્તા માટે બાળકનું કહેવું - “વાર્તા કરો ને !” અને એ વાર્તા વારંવાર સાંભળી હોવા છતાં તે જ વાર્તા ફરી ફરી સાંભળવામાં રસ દેખાડે તે બહુ સામાન્ય અનુભવ હોય છે. હંમેશાં તમારે આ માગણીને સંતોષવી. બાળકો સાથે વાર્તાકથનની પ્રવૃત્તિ વારંવાર કરવી જોઈએ. તેમને વાર્તા કહો ત્યારે તમારા અવાજને તમે નાનો-મોટો કરીને કહેશો તો વાર્તામાં તેમને ખૂબ રસ પડશે. ઉદાહરણ તરીકે, જો તમે સિંહ શું બોલે છે તેની વાત કરતાં હો, તો તમારો અવાજ ખૂબ ઊંચો અને ગાઢો બને, અને તમે જો બીકના માર્યા સસલાએ શું કહ્યું, તે કહેતાં હો ત્યારે તમારે અવાજ ધ્રુજતો અને તીણો થાય તો સાંભળનાર બાળકો ખુશ થાય. જો સસલું દોડતું દોડતું બોલે તો શબ્દો પણ ઝડપથી બોલો અને જો ધીમા ચાલતા કાચબાની વાત કરો તો એના શબ્દો પણ ધીમા અને ધીરંગભીર અવાજે કહો. જ્યારે સિંહની વાત કરો ત્યારે તમારે દાંત દેખાય અને આંખો મોટી થાય તેવા હાવભાવ ચહેરા પર લાવવા, અને બીકણ સસલાની વાત કરતી વખતે રડતું મોં રાખવું. સાથે સાથે વાર્તાને અનુરૂપ અવાજો પણ કાઢી શકાય. જેમ કે સિંહની વાત કરતી વખતે ગર્જના જેવો અવાજ કાઢવો, બિલાડીની વાત વખતે ‘મિયાંઉ’નો ઉપયોગ કરવો, ફૂતરાની વાત વખતે ‘ભસવા’ ના અવાજ કાઢવા, ઘેટાં-બકરાંનો ‘બે-બે’ નો અવાજ કરવો, કે રડતાં બાળકની વાત કહેતાં ‘એ-એ’ કરવું. કેટલાક હાથના હાવભાવ પણ સાથે કરવાથી વાર્તાકથન વધુ રસપ્રદ બનશે, અને બાળકોનું ધ્યાન ખેંચાઈ શકશે - જેમ કે વાઘના નખ દેખાડવા આપણાં આંગળાં ઉપરથી વાળવાં, તરાપા મારતી બિલાડીની જેમ આપણા હાથથી તરાપ મારવાની ક્રિયા દેખાડવી, કે વાંદરો કેળું છોલે છે તેવી ક્રિયા બન્ને હાથે તેની જેમ કરવી, વગેરે અભિનય પણ વાર્તાકથનમાંથી બાળકોને ખૂબ મોજ માણવાની તકો આપે છે.

વાર્તા કહેવા દરમિયાન અને વાર્તા પૂરી થયા પછી પણ બાળકોને પ્રશ્નો પૂછવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. હકીકતમાં, વાર્તા કહ્યા પછી તમારે જ બાળકો સાથે તેની વાત કરવી જોઈએ. કેટલીકવાર બાળકો વાર્તામાં ખૂબ ખોવાઈ જાય છે અને પોતાને તેમાંનું કોઈ એક પાત્ર પણ સમજી લે છે. તમારે બાળકોના મનમાં વાર્તા પછી શું વિચારો ચાલે છે તે કહેવા તેમને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. બીજાં બાળકોને પણ સાંભળીને બાળક એ શીખે છે કે બીજાનો દષ્ટિકોણ શો હોઈ શકે.

વાર્તાનું નાટકીકરણ-અથવા વાર્તાને અભિનીત કરવી - એ પણ એક રસપ્રદ સંબંધિત રમતપ્રવૃત્તિ બની શકે છે. આ જૂથપ્રવૃત્તિ બાળકોમાં સામાજિક વિકાસ સાધે છે. તેમની ભાવાત્મક જરૂરિયાતોને પણ આ પ્રવૃત્તિ પૂરી પાડે છે. શું તમે આ બાબત સમજો છો ? હા, તેમજ. વાર્તામાંના કોઈ એક પાત્ર સાથે પોતાને જોડીને અને તેની ભૂમિકા અભિનીત કરીને બાળક પોતાની અવ્યક્ત ભાવનાઓને અભિવ્યક્તિ આપે છે. દાખલા તરીકે, ઘરમાં ખૂબ શિસ્ત પાળતું બાળક કેન્દ્રમાં એક ખૂંખાર સિંહની ભૂમિકા ભજવે છે.

વાર્તાકથન અને તેના નાટકીકરણના કોઈ અન્ય લાભો વિષે તમે કશું કહી શકો છો ? તમારી વાત સાચી છે. આમ કર્યાથી બાળકો નવા નવા શબ્દો અને ખ્યાલો પણ શીખે છે. આ પ્રવૃત્તિ કલ્પનાશક્તિ ખીલવે છે. પણ તમે કહી શકશો કેવી રીતે ?

આ પ્રવૃત્તિને બીજો એક રસપ્રદ વળાંક પણ આપી શકાય છે. તમે એક વાર્તાની શરૂઆત કરી આપો - ‘એક જમાનામાં રાધા નામની એક છોકરી હતી’- ત્યાર બાદ દરેક બાળકને/એક-એક નવું વાક્ય પોતાના તરફથી ઉમેરવાનું સૂચન કરો. દરેક બાળક એ રીતે એક નવું વાક્ય ઉમેરતો જશે જેમ કે, “રાધા પાસે એક નાનું કુરકુરિયું હતું” ‘રાધાને તે બહુ ગમતું હતું’, ‘એક દિવસ રાધા તેને ફરવા માટે રસ્તા પર લઈ ગઈ’ .... વગેરે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ભાષાકીય વિકાસ માટે તકો આપવા ઉપરાંત બાળકોની સર્જનશક્તિનો પણ વિકાસ કરે છે. જો કે, તમને એમ પણ કોઈ વાર જણાય કે આ પ્રવૃત્તિને ખરેખર સફળ બનાવવા અને આનંદપ્રદ બનાવવા માટે અભ્યાસની જરૂર છે. અપિરિચિત પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરવી તે સમજતાં બાળકને થોડી વાર પણ લાગી શકે છે. તેથી શક્ય છે કે તમારે એમને આ પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે કરવી તે સમજાવવું પડે, તે માટે ઉદાહરણો આપવાં પડે, અને આ કામ પણ વારંવારે કરવું પડે. તમારે બાળકોને આ કામ હાથમાં લેવા ખાસ્સો આગ્રહ પણ કરવો પડે એમ બને. કદી કોઈ બાળકની આવે સમયે ઉપેક્ષા અથવા મશ્કરી ન કરશો, નહિ તો તેણી ભવિષ્યમાં આવી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતાં હંમેશાં ખચકાશે. એકવાર બાળકો સમજી લે કે તેમણે આ પ્રવૃત્તિમાં શું કરવાનું છે, અને તેમને એ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે તો પરિણામ પણ ખૂબ આનંદપ્રદ બને છે. તમે એ નોંધ્યું ને કે આ જ બાબત વાર્તાના નાટકીકરણની પ્રવૃત્તિને પણ લાગુ પડે છે ?

24.3.4 ઉખાણાં

સાદાં ઉખાણાં પણ ભાષાકીય ક્ષમતાને વધારી શકે છે. તમે આવાં ઉખાણાં જાતે જ બનાવી શકો છો -

‘મારે મોટું લાંબું નાક છે,
હું ખૂબ મોટો છું,
મારો રંગ ભૂખરો છે.
કહો જોઈ - હું કોણ છું ?’

‘હું લાલ અને ગોળમટોળ છું,
મારામાં ખૂબ રસ છે,
શાકભાજી સ્વાદિષ્ટ બનાવું છું,
કહો જોઉ - હું કોણ છું ?

આ પ્રવૃત્તિમાં થોડો સુધારો કરવા માટે તમે બાળકોની સમક્ષ કેટલાંક ચિત્રો પણ મૂકી શકો. તમે એ ચિત્રોમાંથી એકને વિષે ઉખાણું પૂછો - પછી તેણે એ ચિત્ર શોધવાનું છે જેમાં તેનો ઉત્તર હોય. ઉદાહરણ તરીકે, “એ ચીજ શાકભાજી કાપવા માટે વપરાય છે.” - (છરીનું ચિત્ર), મેળામાં તમે એમાં બેસો છો ? - (ચકડોળનું ચિત્ર). ‘એ ખૂબ સ્વાદિષ્ટ અને ઠંડું છે’ (આઈસ્ક્રીમનું ચિત્ર), ‘તેને ચાર પગ અને એક પૂંછડી છે’ (કૂતરાનું ચિત્ર), વગેરે.

બાળકો પોતે પણ ઉખાણાં બનાવે તેવી પ્રવૃત્તિ માટે તેમને પ્રોત્સાહન આપો. આ માટે તેમણે કોઈ વસ્તુનું વર્ણન કરવું પડશે અને તેનાં લક્ષણો ઉપર ધ્યાન આપવું પડશે પરિણામે, તેમની વર્ણન શક્તિ અને વાતચીતની શક્તિ પણ વધશે.

24.3.5 ચિત્રો વાંચવા - ચિત્રવાંચન

ચિત્રવાંચનની પ્રવૃત્તિમાં બને તેટલાં રંગીન ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવો. તેવાં ઘણાં ચિત્રો સામયિકો અને સમાચારપત્રો વગેરેમાંથી મેળવી શકાય. તેવાં ચિત્રોને પૂંકાં ઉપર ચોટાડી રાખો. સાધારણ ઘરવપરાશની ચીજો, ફળો, શાકભાજી, ફૂલો, પ્રાણીઓ - જેવી વસ્તુઓનાં ચિત્રો લેવાં. કોઈ પ્રવૃત્તિ થતી હોય તેવાં ચિત્રો પણ લઈ શકાય. પછી બાળકોને પૂછો કે ચિત્રો કયા વિષયનાં છે, ચિત્રમાં તે શું જુએ છે. તેમાંની કેટલીક વિગતો પ્રત્યે ધ્યાન દોરતી વાત કરી તેને મદદ કરો અને ધીમેથી પૂછો, “વાંદરો શું કરી રહ્યો છે ?” અથવા “શું આ બને ફૂલોનાં કદ એકસરખાં છે ?” આ પ્રવૃત્તિ બાળકમાં નિરીક્ષણની ક્ષમતા વધારે છે જે તેની વાંચન-પૂર્વે તથા લેખન-પૂર્વની કુશળતા માટે મહત્ત્વની છે. વળી તેની વર્ણન કરવાની કુશળતા અને અભિવ્યક્તિની ક્ષમતા પણ વિકસિત થાય છે. આ પ્રવૃત્તિમાં તમે સુધારાવધારા લાવી શકો. કોઈ દૃશ્યનું ચિત્ર લો જેમ કે એક બાળક દડા સાથે રમે છે, કોઈ વાંદરો ઝાડ ઉપર બેઠો છે, બજારમાં લોકો ખરીદી કરી રહ્યા છે, વગેરે દૃશ્યોનાં ચિત્રો રાખો. આવાં કોઈ એક ચિત્રની આસપાસ વાર્તા ગૂંથવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે બાળકને સૂચન કરો. શરૂઆતમાં તમારે તેને પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને વાર્તા બનાવવામાં ઘણી મદદ કરવી પડે તેમ બને. તમારા પ્રશ્નો પણ એવી રીતે ગોઠવીને પૂછો કે જેથી તે દૃશ્યની અગાઉ શું થયું હતું એનું તેણી વર્ણન કરે, અને દૃશ્યની ઘટના પછી પણ શું થશે તેની વાત કરે. દાખલા તરીકે, “વાંદરો શા માટે રડે છે ?” અને “હવે વાંદરો શું કરશે ?” વગેરે. ભાષાકીય વિકાસને માટે તકો આપવા ઉપરાંત આવી પ્રવૃત્તિ બાળકની કલ્પનાશક્તિ અને સર્જનશક્તિને પણ વધુ ફાયદાકારક વિકસાવી શકે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય-2

નીચેના પ્રશ્નો કાળજીપૂર્વક વાંચી આપેલી જગ્યામાં તેના ઉત્તર લખો.

- (1) શાળાપૂર્વેનાં બાળકોના ભાષાકીય વિકાસ માટે વાતાવરણમાં શોધખોળ પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે ત્રણ પ્રકારની કઈ પદ્ધતિઓ અપનાવી શકે તે ઉદાહરણો સહિત સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) ચિત્રો વાંચવા માટે કોઈ બે પદ્ધતિઓ જણાવો.

અથવા

શાળા પૂર્વના બાળકના ભાષાકીય વિકાસમાં કોઈ ચિત્રનું વર્ણન કરવાથી કઈ રીતે મદદ મળે તે સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

24.4 વિલંબિત થયેલી વાચાવાળાં બાળકો (Children with Delayed Speech)

આની અગાઉના વિભાગમાં તમે 'ભાષાકીય વિકાસ'ના એકમમાં બાળકોને વાચાવિકાસમાં આવતી સમસ્યાઓ વિષે વાંચ્યું જ છે. તમે જાણો છો તેમ, શાળાપૂર્વનાં બાળકોના સંભાળકેન્દ્રનાં કાર્યકર્તાઓ પાસે ઘણીવાર એવાં બાળકો આવતાં હોય છે જે ખાસ બોલતાં ન હોય. આવા કિસ્સામાં, કાર્યકર્તાએ જ પ્રથમ પગલું લઈને જાણવું જોઈએ કે શું બાળક ઘેર બોલકું છે કે પછી ઘેર અને કેન્દ્ર, બન્ને સ્થળે શાંત રહે છે, બોલતું નથી. આનું કારણ એ છે કે બાળકો ઘણીવાર એવાં ઘરમાંથી આવે છે જ્યાં બોલવાની પ્રવૃત્તિને હતોત્સાહ કરવામાં આવે છે. પરિણામે, આવાં બાળકોની વાચા વિલંબિત બને છે. આપણે આ યાદ રાખવાનું તો છે જ કે બાળકને ઘેર વાતો કરવાનું પ્રોત્સાહન ન મળે તો તેની ભાષાનો વિકાસ ધીમો પડી જાય. પરંતુ બીજાં પણ કેટલાંક કારણો તે માટે જવાબદાર હોઈ શકે છે. જેમ કે તે ઓછું સાંભળતું હોય અથવા કોઈ શારીરિક ખોડ હોય, જેવી કે તાલુબંગ (cleft palate) અથવા બે ભાગમાં વહેંચાયેલું તાળવું. જો બાળકને આવી સમસ્યા હોય તો અવશ્ય દાકતરી સહાય આપી શકાય. એક બીજું કારણ વિલંબિત વાચાનું જે હોઈ શકે છે, તે છે મંદબુદ્ધિ (mental retardation) બાળકના ઘેર જઈને કાર્યકર્તાએ એ બાબતની માહિતી મેળવવી જોઈએ કે શું તેણીની બેસી શકવાની વય, ભાંખોડિયાં ભરવાની વય, ચાલવાની વય, અસ્પષ્ટ બોલી બોલવાની વય સામાન્ય બાળકો જેટલી હતી કે નહિ. જો તેમ ન હોય, તો તે મંદબુદ્ધિનો ભોગ બની હોય તેવી શક્યતા રહે ખરી. બીજી પણ એક વાત વિલંબિત વાચા માટે જવાબદાર હોય છે - તે છે કોઈ અંદરની ભાવાત્મક ઊંડી સમસ્યા. આ બાબત જાણવા માટે પણ બાળસંભાળ કેન્દ્રના કાર્યકર્તાની જવાબદારી છે કે તેણીના માતા-પિતા સાથે એ સમસ્યા કે હકીકત વિષે વાતચીત કરે, માહિતી મેળવે અને આપે, અને આગળ શું કરવું જોઈએ તે વિષે ચર્ચા કરે.

જો ઘેર પૂરતું પ્રોત્સાહન ન મળવાને લીધે બાળક ઓછું બોલતું હોય, તો તેના ઉકેલ માટે કેન્દ્રમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિ ભાષાકીય વિકાસ માટે યોજીને લાવી શકાય. તેણીના માતા-પિતા અને અન્ય કુટુંબના સભ્યોને પણ બાળકોની વાતચીત કરવાની જરૂરિયાત અને તે માટેના પ્રોત્સાહનની જરૂરિયાત વિષે સમજ આપી શકાય. આવાં શાળાપૂર્વનાં બાળકોને ક્રિયાઓ દ્વારા અભિવ્યક્તિ કરવાને બદલે બોલીને વાત કરવાની પ્રવૃત્તિ માટે પ્રોત્સાહિત કરવાં. એમ જણાયું છે કે આવાં બાળકો પૂરાં વાક્યો બનાવી શકતાં નથી, જેનાથી તેઓ અભિવ્યક્તિ કરી શકે. દાખલા તરીકે, તેણી જ્યારે ઈચ્છતી હોય એમ કહેવા કે "મેં આજે સવારે એક મોટા ફૂતરાને જોયો" ત્યારે તેણી ફક્ત આટલા જ શબ્દો વાપરશે - 'ફૂતરો...મોટો'. આવી રીતની અપૂર્ણ ભાષા ધરાવતાં બાળકોને ખૂબ સાંભળવાની અને બોલવાની તકો આપવી. વાતોઓ કહેવા માટે પણ તેમને પ્રોત્સાહિત કરવાં. ઉપાણાં બનાવવાં, ચિત્રવાંચન કરવું, અને એવી અન્ય દરેક ભાષાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા ઉત્તેજન આપવું. બીજાં બાળકો સાથે વાતચીત કરવા માટે પણ તેમને પ્રેરણા આપવી, જેથી શબ્દોનો સાચો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે તેઓ તેમની પાસેથી શીખી શકે.

આવાં બાળકો સાથે કાર્યકર્તાએ વધારે સમય ગાળવો પડે તે સ્પષ્ટ છે. વળી તેની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત મુજબ પ્રવૃત્તિ કરવી પણ જરૂરી બને છે. ઉદાહરણ રૂપે, કાર્યકર્તા એક વાર્તા કહે, પછી બાળકો સાથે તેમાંના પાત્રો અને ઘટનાઓની ચર્ચા કરે અને જૂથપ્રવૃત્તિ દ્વારા ભાષાકીય વિકાસની તકો આપે. પરંતુ જે બાળકની વાચા મર્યાદિત હોય તેને બાકીના બાળકોના સ્તર સુધી ઊંચાં લાવવા માટે એ બાળક સાથે આ પ્રવૃત્તિ જૂથમાં કરવાને બદલે વ્યક્તિગત રીતે કરવી વધુ હિતાવહ રહેશે. ક્રમશઃ આમ કરતાં કરતાં કાર્યકર્તાને એ વાતનો સંતોષ થશે કે તેણીએ આપેલા સતત પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણાને કારણે તે બાળકને વાચાનાં ઊંચાં સ્તર સુધી પહોંચાડવાના તેના પ્રયત્નો ખરેખર સફળ થયા છે.

- (1) એક શાળાપૂર્વેના બાળસંભાળ કેન્દ્રમાંની કાર્યકર્તા લતાએ નોંધ્યું કે તેનાં બાળકોમાંનો 4 વર્ષીય સમીર કેન્દ્રમાં કોઈક વાર જ વાતો કરતો હતો. છેલ્લા બે મહિનાથી આમ બનતું હતું, એટલે કે જ્યારથી તે કેન્દ્રમાં દાખલ થયો તે સમયથી. મુખ્યત્વે તે શાંત જ રહેતો અને જો બોલવાનું જરૂરી બને તો પણ બે-ત્રણ શબ્દોથી વધુ બોલતો નહિ. શારીરિક વિકાસમાં તો અન્ય બાળકોની સાથે જ તેનો યોગ્ય વિકાસ થતો હતો. નિયમિત દાકતરી તપાસના અહેવાલ મુજબ તેને કોઈ જ રીતે શારીરિક સમસ્યા હતી નહિ. લતા સમીરને ઘેર ગઈ અને સમીરના માતા-પિતા સાથે વાતો કરી. તેણીએ જાણ્યું કે સમીર કેન્દ્રમાં જ નહિ, પણ ઘેર સુલ્કાં મોટે ભાગે શાંત રહેતો. તેણીએ ઘરનું વાતાવરણ જોઈને એ તારવ્યું કે સમીરની સમસ્યા એટલા ખાતર ઊભી થઈ હતી કે તેને ઘેર વાતચીત કરવામાં ખૂબ હતોત્સાહ કરવામાં આવતો હતો અને તેથી સમીર ભાષાનો કોઈ ખાસ ઉપયોગ કરતો જ નહિ.

હવે, તમારા વિચારમાં, સમીરના ભાષાકીય વિકાસને માટે લતાએ શું પગલાં ભરવાં જોઈએ ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

24.5 વાંચવા-લખવા પહેલાંની જરૂરી કુશળતાઓ

એકમ-19માં, એટલે કે 'ભાષા વિકાસ'માં તમે વાંચવા પૂર્વે અને લખવાપૂર્વેની કુશળતાઓનો ઊંડતો અભ્યાસ કર્યો અને આ કુશળતાઓ બાળકોમાં આવે તે માટે તેમને તકી આપવાની જરૂરિયાત અંગે થોડી જાણકારી મેળવી. તમે જાણો છો તેમ, વાંચવા અને લખવા પહેલાંની કુશળતાઓનો આરંભ તો જન્મતાંની સાથે જ થઈ જાય છે. જેમ જેમ બાળક ભાષા અને છાપેલા શબ્દો સાથે અનુભવ મેળવતું જાય તેમ તેનો વિકાસ થતો જાય છે. તમે એ પણ વિગતે જાણી ચૂક્યાં છો કે બાળકમાં વાચા કરી રીતે વિકાસ પામતી હોય છે. મૌખિક ભાષા (oral language) અને બોલવામાં જરૂરી એવું થોડું શબ્દભંડોળ હોય તે સ્પષ્ટ રીતે વાંચવાપૂર્વે અને લખવાપૂર્વેની કુશળતાઓ કેળવવા માટે જરૂરી બને છે. તે જ રીતે લખવા અને વાંચવા માટે બોલાતી ભાષા સાથે છાપેલી ભાષાનો મેળ બાળકના મનમાં ગોઠવવો જોઈએ. છાપેલા શબ્દો અને ભાષા પણ અભિવ્યક્તિનું સાધન છે તે બાળક સમજે એ જરૂરી છે. તમે અગાઉ વાંચ્યું છે તે પ્રમાણે, રોજિંદા જીવનમાંથી બાળકોને થતા ઘણા અને વિવિધ અનુભવો આ સમજ કેળવવામાં મદદરૂપ બને છે. શું તમે આનાં કોઈ બે ઉદાહરણો આપી શકો છો? હા. કાગળની થેલીઓ પર છાપેલાં નામો, સંચારપત્રો, સામયિકો, રસ્તા ઉપરનાં જહેરખબરનાં પાટિયાં, પરિવારજનોને લખતાં ને વાંચતાં જોવા, સચિત્ર પુસ્તકોની અન્ય બાળકો સાથે ચર્ચા કરવી, ખરીદી માટે યાદી બનાવતાં કોઈને જોવાં, વગેરે અનુભવો આમાં આવે.

ઉપરાંત, કક્કાવારીના શબ્દો-વર્ણોના લખાણ અને ઉચ્ચાર, અને દેખાવ સાથે પણ પરિચય કેળવવાનો છે. જુદા અક્ષરો અને જુદા ઉચ્ચારો જણવાથી લખવા-વાંચવાનું શીખવાનું સરળ બને છે. આ તફાવતની ક્ષમતા છેક નાનપણથી કેળવાતી હોય છે. દાખલા તરીકે, એકમ-19માં તમે વાંચ્યું હતું કે બે લગભગ સરખા અવાજ વચ્ચેનો તફાવત શિશુ કરે ત્યારે તેણી એક સરખા સંભળાતા બે શબ્દો-જેવા કે મગ અને પગ-વચ્ચેનો તફાવત કરવાની કુશળતા મેળવી રહી છે.

કેટલાક સામાન્ય રીતે મળતા અનુભવો ઉપરાંત બાળકને કેટલાક આયોજિત અનુભવો પણ મળે તે આવશ્યક છે, જેને પરિણામે તે વાંચન-લેખન માટે તૈયાર થઈ શકે છે.

આ પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાત કહીએ તે પહેલાં તમારું ધ્યાન અમે એ બાબત પ્રત્યે ખેંચવા ઈચ્છીએ છીએ કે ઉપર જણાવેલી ક્ષમતાઓ ઉપરાંત હકીકતમાં બાળકે અન્ય પણ કેટલીક ક્ષમતાઓ મેળવવી જરૂરી છે જેને લીધે તેણી લેખન માટે તૈયાર થઈ શકે. શું તમે એ કઈ ક્ષમતાઓ છે તે કહી શકશો? હા, બાળક લખતી વખતે અક્ષર પાડી શકે તે પહેલાં તેણે પેન્સિલ કે રંગને હાથમાં પકડવાની અને તેના દ્વારા લીટી પાડવાની ક્ષમતા પણ મેળવવાની હોય છે. તે ઉપરાંત તેણીનો આંખ-હાથના સ્નાયુઓનો સમન્વય (eye-hand co-ordination) પણ સારી રીતે વિકસે તે જરૂરી છે. જેથી કોઈ અક્ષરની સામે જોઈને તેને બાળક પોતે ફરી લખી શકે, તેની નકલ કરી શકે.

અને હવે, શાળાપૂર્વનાં બાળકો સાથે વાંચન અને લેખિત પહેલાંની કુશળતાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટેની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ વિષે થોડું સમજાવું. એ યાદ રાખશો, કે જે પ્રવૃત્તિઓ ભાષાકીય વિકાસના હેતુથી ગોઠવાઈ છે, જેને વિષે આ એકમમાં તમે વાંચ્યું છે, તેની સાથે પણ આ પ્રવૃત્તિઓ સુમેળ સાથે છે.

24.5.1 ચેષ્ટા સ્નાયુમાં મોકળાશભર્યું હલનચલન લાવતી પ્રવૃત્તિઓ

શું તમને અગાઉના એકમ 'હલનચલન અને ચલાયમાન રહેવાની ક્ષમતા (Movement and Mobility) માટેની પ્રવૃત્તિઓમાંના ચેષ્ટા સ્નાયુના મોકળાશભર્યા હલનચલનની પ્રવૃત્તિઓ વિષેની વાતો યાદ છે? શું તમે કહી શકો છો કે આ પ્રવૃત્તિઓ બાળકોને લખવા-વાંચવાનું શીખવામાં મદદરૂપ થઈ શકશે? હા. વાંચવાનું મુખ્યત્વે પુસ્તકોમાંથી હોય છે અને બાલકોને જે પુસ્તક તેઓ વાંચતાં હોય તેનાં પાનાં ફેરવવાની આવડત હોવી જરૂરી છે. આવી પ્રવૃત્તિથી બાળકની આંગળીના સ્નાયુ પરનો કાબૂ વધે છે. આવો સારો કાબૂ લખવાની પ્રવૃત્તિમાં અલભત જરૂરી છે.

24.5.2 આંખો અને હાથના સંકલન આણતી પ્રવૃત્તિ

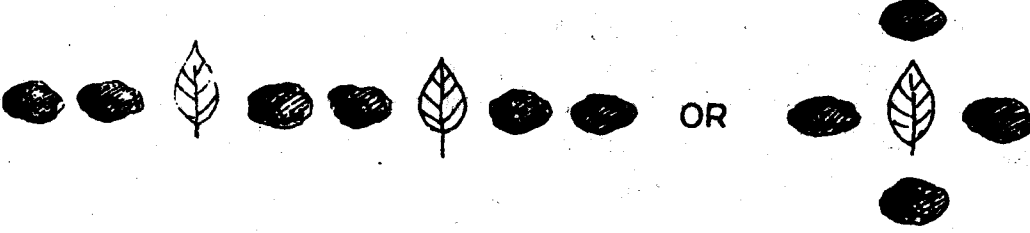
તમે જાણો છો તેમ, આંખો અને હાથના સ્નાયુઓમાં સમન્વય હોય તો જ લેખનકાર્ય થઈ શકે અને તેથી, આ સમન્વય વધારે તેવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન બાળકો માટે કરવાનું રહે છે. આ માટે વધુ કૌશલ્યપૂર્ણ (fine) ચેષ્ટાઓ કઈ રીતે ધાય તે વિષે તમે અગાઉ વાંચી ચૂક્યાં છો અને એના વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ પણ જાણો છો, કોઈ ચિત્રની બહારની લીટીમાં બિયાં ચોટાડવાં અથવા જમીન ઉપર અમુક આકૃતિની બહારની લીટી પર પથ્થરો ખોસવા, એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં પાણી નાખવું. બાટલીઓ પર ઢાંકણાં બંધ કરવાં, પગલમાંના ટુકડા ગોઠવવા, બૂટની દોરીઓ બાંધવી, ડ્રેસ ઉપર બટન ટાંકવાં, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ બાળકોમાં આંખ-હાથના સ્નાયુઓમાં સમન્વય કરવાનું કામ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ નીચે જણાવી છે તેવી પ્રવૃત્તિઓ તમારા કુટુંબના અને / અથવા પાડોશમાં રહેતા બાળક સાથે અજમાવી જુઓ.

- ચિત્ર ચોટાડેલા પૂંઠામાં આપેલાં કાણાંઓમાં દોરી પરોવવાની પ્રવૃત્તિ વિષે તમે વાંચ્યું છે. આ પ્રવૃત્તિને થોડી સુધારી શકાય. જાડા પૂંઠામાં બાળકના નામનો પહેલો અક્ષર મોટા માપમાં લખો. તેમાં અડધા ઈંચના અંતરે બિંદુઓ નોંધી તેના ઉપર કાણાં પાડો. આ કાણાંઓમાંથી બાળક પાસે દોરી પરોવડાવો. દોરી જાડે હોય તેનું ધ્યાન રાખવું. ગુંદરમાં એ દોરાનો છેડો બોળીને તેને સીધો અને સખત બનાવી શકાય. આને લીધે કાણાંમાંથી પસાર કરવાનું કામ બાળક માટે સરળ થશે. જો બાળકની ઈચ્છા હોય તો તેના નામના બધા અક્ષરો માટે આવાં પૂંઠાં તૈયાર કરી આપો.
- એક સાદા આકારની અને પકડવી સહેલી હોય તેવી ચીજ લો. પછી જમીન ઉપર ચોકનો ભૂકો અથવા રેતી પાથરો, અને તે ચીજને તેના પર મૂકો. બાળકને તમે બતાવો કે કઈ રીતે તેમ કરવું અને પછી તે ચીજના આકારને ચોક ઉપર આંગળીની મદદથી ઉતારવા સૂચના આપો.

અથવા, બાળકને ચોક કઈ રીતે પકડવો તે સમજાવો અને પેલી ચીજ ફરતે કઈ રીતે ફરવવો તે સમજાવી તેમ કરવાની સૂચના આપો જેથી જમીન પર તેનો આકાર દોરાઈ જાય. જો તે બાળકની વય સહેજ વધુ હોય અને આ કામ તે ઘણી સરળતાથી કરી લે, તો આ પ્રવૃત્તિમાં થોડો ફેરફાર કરો, જેમાં ચિત્રો અને શબ્દોના આકારનાં ચિત્રણ કરવાનું સૂચન કરો. એ માટેનાં ચિત્રોમાં સ્પષ્ટ લીટીઓ અને અક્ષરો કદમાં મોટા હોય તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈશે. વળી એક પાતળો કાગળ એ ચિત્ર કે અક્ષર ઉપર રાખીને તેમાં એ ચિત્ર/અક્ષરને દોરવાનું સૂચન કરો.

- કાંકરાં, પાંદડાં જેવી આસપાસમાં સરળતાથી મળી રહે તેવી ચીજો વાપરીને ટેબલ પર કે જમીન ઉપર એક ભાત પાડો, અને બાળકને તેની નકલ કરવા કહો.

- બાળકને એક કોલસો, ઈંટ અથવા ચોક આપો, અને જમીન ઉપર ભાત પાડવા કહો. તમે નકલ કરવા માટે સરળ ભાત પોતે પાડી આપી શકો, જેવી ચિત્રમાં આપી છે.

24.5.3 દષ્ટિબોધ અને તફાવત કરવાની ક્ષમતા

બાળકોમાં વાંચનપૂર્વે અને લેખનપૂર્વેની જરૂરી અને મહત્વની ક્ષમતા છે ચીજોની ઊભાતો નોંધવી, સામ્ય તેમજ તફાવત પારખવાની ક્ષમતા. આને દષ્ટિબોધ અને તફાવત કરવાની ક્ષમતા કહેવાય છે. આ ક્ષમતા કેળવવાની કોઈ પ્રવૃત્તિ તમે કહી શકો છો? હા, કોઈ ચિત્રો દ્વારા તફાવત કરવું - આ પ્રવૃત્તિ જેને વિષે તમે આગળના એક વિભાગમાં વાંચ્યું. તે આમાંની એક પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય.

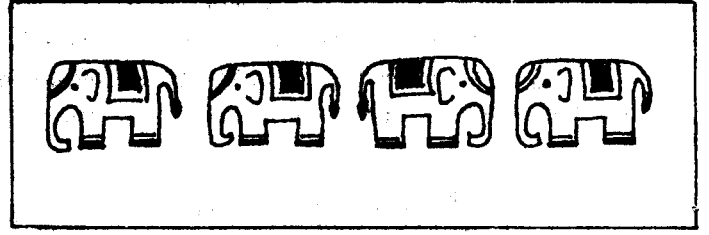
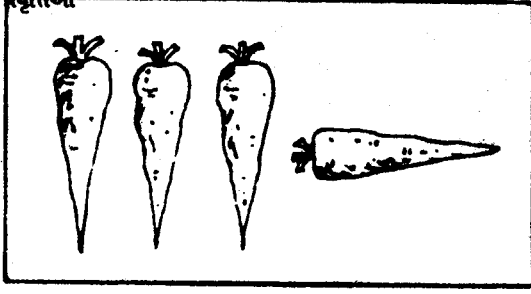
સામ્યતા જોવી, જૂથ બનાવવું, તફાવત કરવો વગેરે માટેની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ વિષે તમે અગાઉના એકમમાં જે વાંચી ગયાં છો, તે આ હેતુ માટે પણ યોગ્ય છે. અવાજમાં તફાવત જાણવાની જે પ્રવૃત્તિઓ તમે આ એકમમાં વાંચી ગયાં છો તે રીતે દૃશ્ય બોધ માટેની પ્રવૃત્તિઓ પણ વાંચનની તૈયારી માટે સહાયભૂત થાય છે.

પ્રવૃત્તિઓ માટે અત્રે કેટલાંક સૂચનો જુઓ. આમાંનાં કેટલાંથી તમે પરિચિત છો ?

ક્યું જુદું છે ?

આ પ્રવૃત્તિમાં તમારી પાસે કેટલાક સેટ હોય છે, જેમાં એક ચીજ અન્ય ચીજોથી સહેજસાજ જુદી પડે છે. બાળકે આ તફાવત બતાવવાનો છે. જ્યારે તે આશ્ચર્ય કરી શકે ત્યારે તેને પૂછો કે એ કઈ રીતે જુદું પડે છે ? આ માટે નીચેનાં ઉદાહરણો જુઓ.

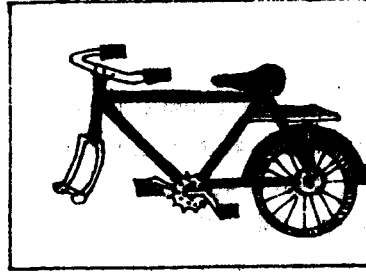
- ત્રણ ચીજોનો એક સેટ લો, જેમાં બે ચીજો એકસરખી હોય અને ત્રીજી એક બાબતમાં જુદી પડે. દાખલા તરીકે, બે કાળાં વર્તુળ હોય, અને એક વર્તુળ લાલ હોય અથવા બે ઘોળી ગાય હોય અને ત્રીજી ગાય કચ્છઈ રંગની હોય.
- ત્રણ કે ચાર એકસરખી ચીજોનો સેટ લો, પણ તેમાંના એકના કદ કે આકારમાં થોડો તફાવત હોય. જેમ કે, ત્રણ પેન્સિલો લાંબી હોય પણ ચોથી ટૂંકી હોય, અથવા ત્રણ ચોરસની સાથે એક ત્રિકોણ હોય, વગેરે.
- ચાર ચીજોના સેટમાંથી એકને જુદી તારવવાની કેમ કે તેની સ્થિતિ બીજા કરતાં જુદી હોય, જેમકે ત્રણ ગાજરને ઊભાં બતાવ્યાં હોય પણ એક ગાજર આડું મૂક્યું હોય, ત્રણ હાથીઓ એક દિશામાં જોતા હોય પણ ચોથો ઊંધી દિશામાં મોં રાખી ઊભો હોય, વગેરે.

- ચાર અક્ષરોના સેટમાંથી કયો જુદો છે તે તારવવો. જે જુદો પડતો હોય તે અક્ષર પણ અન્યને ઘણો મળતો આવતો હોવો જોઈએ. જેમકે, (bb, pb or cccc or ooooc) ટટટટ કે ઠઠઠઠ વગેરે. સહેજ મોટી વયનાં શબ્દાપૂર્વનાં બાળકો માટે આ પ્રવૃત્તિ થોડી જટિલ બનાવવા માટે નાના અને મોટા અક્ષરોના સેટ બનાવી શકાય, જેમકે (bbbb કે Cccc વગેરે) કકકક, ગગગગ. જે અક્ષર બીજાથી જુદો પડે તે ઓળખવા માટે બાળકને સૂચવી શકાય.

શું ખૂટે છે ?

કેટલીક સામાન્ય ચીજોનાં ચિત્રો એવાં દોરો જેમાંથી એકાદ ભાગ દોર્યો ન હોય, અને પછી તે ચિત્ર બાળકને બતાવીને પૂછો કે તે ચિત્રમાં શું ખૂટે છે ? દાખલા તરીકે એક ચિત્રમાં સાયકલ દેખાતી હોય પણ તેનું એક પૈડું ન હોય, અથવા એક ઢીંગલી બતાવી હોય પણ તેનો એક હાથ ન બતાવ્યો હોય, વગેરે. આ પ્રવૃત્તિ પણ બાળકની વિગત જોવાની અને ધ્યાનપૂર્વક ચીજનું નિરીક્ષણ કરવાની ક્ષમતા વધારે છે અને વસ્તુના લક્ષણોની ઓળખ કરાવે છે.

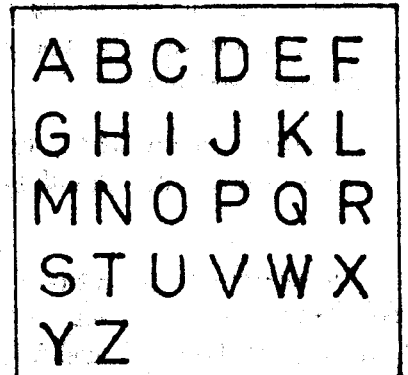
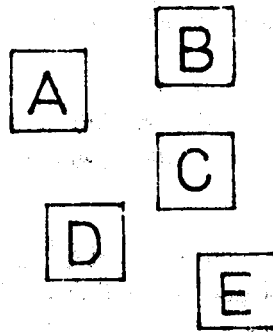

શું તફાવતો છે ?

લગભગ સરખાં લાગતાં બે ચિત્રો બાળકોને બતાવો જેમાં અમુક જ વિગતો જુદી હોય, બાળકોને પૂછો કે શું તફાવતો તેઓ શોધી શકે છે. આમ કરવાથી વિગતે સરખામણી કરવાની ક્ષમતા વિગતને ધ્યાનથી જોવાની ક્ષમતા અને તફાવતોનું નિરીક્ષણ કરવાની ક્ષમતા બાળકોમાં વધે છે.

અક્ષરો મેળવો

પૂંઠાના નાના ટુકડા લો. દરેક ઉપર એક એક અક્ષર લખો અને બધાંને એક બોક્સમાં મૂકો. દરેક બાળકને પેટીમાંથી એક એક ટુકડો ઉંચકી તેની પાસે પડેલા અક્ષરમાળાના પોસ્ટર ઉપર યોગ્ય જગ્યાએ ગોઠવવાનું સૂચન કરો.

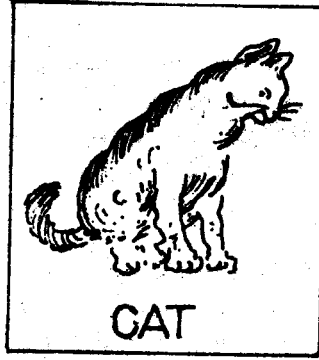
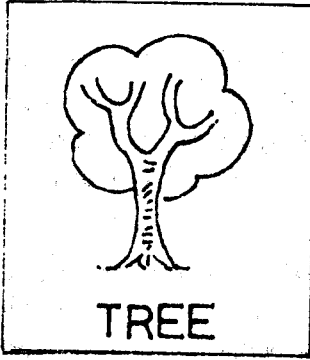
અક્ષરનો દેખાવ અને ઉચ્ચાર

જ્યારે આપણે વાંચવા અને લખવાની વાત કરીએ ત્યારે એ સ્પષ્ટ છે કે બાળકે અક્ષરો કેવા દેખાય છે અને તેના ઉચ્ચાર શું હોય છે તે પહેલાં જ સમજવું જોઈએ. શું તમે નીચે આપેલી જગ્યામાં આ સમજ અને ક્ષમતા કેળવવાની કોઈ પ્રવૃત્તિ વિશે લખશો ?

એક પદ્ધતિ એવી હોઈ શકે જેમાં કોઈ પુસ્તકમાં (વધારે તો બાળકો માટેની વાર્તાનું પુસ્તક જ પસંદ કરવું) અમુક નિશ્ચિત અક્ષરથી શરૂ થતા શબ્દોને બાળકોએ શોધવા, જેમકે 'આ' હોય તો 'આકાર', 'આપણે', 'આવ' વગેરે.

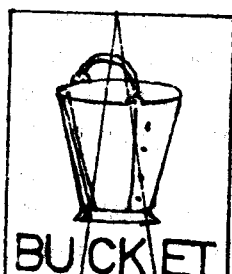
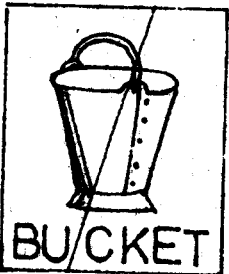
24.5.4 ચીજો સાથે નામ જોડવાની ક્ષમતા

સામાન્ય રીતે નજરે ચડતી ચીજોનાં એક એક ચિત્ર દોરો, અને તેની નીચે દરેકનાં નામ લખો. નીચે તેનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

જ્યારે જ્યારે બાળક એ ચિત્ર તરફ જુએ ત્યારે ત્યારે તેની નીચે લખેલા અક્ષરો પણ જુએ છે, અને વખત જતાં તેને વાંચી પણ શકશે. રોજબરોજના જીવનમાં બાળક જે જુએ તેવી ચીજોનાં ચિત્રો તમે રાખી શકો, જેમકે દરવાજો, બારી, કાચ. તદુપરાંત, આ પ્રવૃત્તિથી પણ તમે બાળકોમાં છપેલા અક્ષરો/શબ્દો અને તેને સાચી ચીજો સાથે જોડવાની સમજનો વિકાસ કરી શકો. તે માટે ઓરડામાંની ચીજો ઉપર તેનાં નામ જણાવતી કાપડીઓ ચોટાડો. વળી એ બધાં નામોની છૂટી કાપડીઓ પણ એવા જ અક્ષરોમાં લખીને પેટીમાં મૂકો. બાળકોને પેટીમાંથી કોઈ એક કાપડી ઊંચકવાનું કહો અને તેના જેવી જ ઓરડામાં જે વસ્તુ પર કાપડી ચોટાડી હોય તે શોધી કાઢવા કહો. બાળકો પોતાનાં નામો સાથે વધુ જોડાયેલાં હોય છે. આ ભાવનાનો ઉપયોગ પણ કેન્દ્રનાં કાર્યકર્તા કરી શકે. બાળકોનાં નામો નાની કાપડી પર લખીને તેમના ટ્રેસ ઉપર લટકાવી દેવાનાં. આવી કાપડીઓ ટેબલ કે જમીન ઉપર પણ એવી રીતે મૂકવાની જે જગ્યાએ તે નામનું બાળક પોતાની પ્લેટ અથવા લંચબોક્સ મૂકી રાખી શકે, અથવા બીજી પણ કોઈ ચીજ પોતાના નામની કાપડી પાસે ગોઠવી શકે. એ રીતે તેઓ પોતાનાં નામનું લખાણ ઓળખતાં થાય અને બીજાના નામોમાંથી તેનો તફાવત પણ ઓળખતાં થાય.

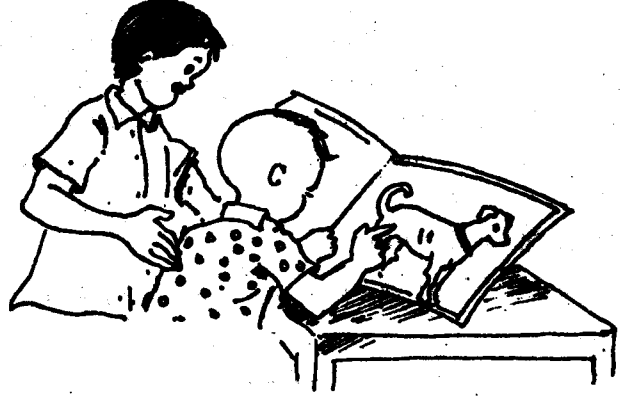
સચિત્ર પગલની રમત પણ આવી પ્રવૃત્તિ બની શકે. ચિત્ર અને તેની નીચે સ્પષ્ટ રીતે લખેલું તેનું નામ બનાવી તેને બે-ત્રણ ટુકડાઓમાં સરસ રીતે કાઢી નાખો. પછી બાળકને તે ટુકડાઓ વેરણ છેરણ કરીને આપો અને કહો કે ફરીથી ટુકડા ભેગા કરે અને ચિત્ર બનાવી દે. આ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં પછીથી ચિત્ર બાદ કરીને કેવળ નીચે લખેલાં નામોની પગલ પણ બનાવી શકાય. આ રીતે કરેલી પ્રવૃત્તિથી અક્ષરો ભેગા કર્યાથી શબ્દો બને છે એવી સમજનો બાળકોમાં વિકાસ થાય છે.

BUCKET BUCKET

24.5.5 મોટેથી વાંચવું

વાંચનપૂર્વે મહવની એક કમતા છે કે વાંચવામાં બાળકનો રસ કેળવવો. આ રસ કઈ રીતે કેળવી શકાય ? હા, એક રીત તો એ છે કે તેઓ પોતાની સંભાળ લેનારને અને પોતાનાથી મોટાં ભાઈભાણુંને વાંચવામાં આનંદ લેતાં હોય તેવાં દશ્યોનું નિરીક્ષણ કરે તેવી તકો આપવી. છતાં, એમાં જાતે રસ લેવાનો અનુભવ મળે, તેનો કોઈ વિકલ્પ નથી એ પણ ખરું છે. બાળકોને સચિત્ર પુસ્તકો અને સચિત્ર વાર્તાઓનાં પુસ્તકો સાથે પરિચય કરાવવો જો. એ સચિત્ર પુસ્તકમાં નહિવત્ લખાણ હોય છે અને તે વધુ નાનાં શિશુઓ માટેનાં પુસ્તકો ગણી શકાય.

આ પુસ્તકોમાં જે ચીજો સાથે બાળક પરિચિત હોય તેનાં મોટા કદનાં ચિત્ર હોય છે જેને બાળક તરત ઓળખી શકે અને ખુશી ખુશી તેની પ્રત્યે આંગળી ચીંધી તમને પણ બતાવી શકે. એક પુખ્ત વ્યક્તિ 20 મી વખત એકના એક ચિત્રને બાળક દ્વારા ચીંધવાની ક્રિયા થવાથી ઘણો કંટાળો અનુભવે - જેમકે એ ચિત્રને ચીંધીને તે કહે 'ચમચો' - પણ દરેક વખતે આ ક્રિયાથી બાળક કોઈ સિદ્ધિ પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી હોય તેવી પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતું હોય છે.

જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી પુસ્તકમાં ચિત્રમાં બતાવેલી ચીજોને હકીકતમાં પણ બાળકની સમક્ષ રાખવી, જેનું ચિત્ર બાળક જોતું હોય. આમ કર્યાથી તેને ત્રિપરિમાણીય ચીજ સાથે તેના દ્વિપરિમાણીય ચિત્રનો સંબંધ જોડતાં આવડશે. આપણામાંના ઘણાં આ સમજણ કેળવવામાં અભ્યાસની જરૂર છે તે વાતનો સ્વીકાર કરતાં નથી. પરંતુ હકીકતમાં જે બાળકે સફરજન ઘણી બધી વખત જોયું હોય તે ચિત્રમાં પણ તેને તરત ઓળખી શકે તેમ માનવું તેમ ભૂલભરેલું છે. આ સમજ પડે તે માટે વારંવાર ચિત્ર અને ચીજના સંબંધને સ્પષ્ટ કરતો અનુભવ તેણે મેળવવાનો હોય છે.

સચિત્ર વાર્તાના પુસ્તકમાં ચિત્ર સાથે લખાણ પણ હોય છે અને કેવળ ચિત્રોમાંથી જ વાર્તા 'વાંચી' શકાય છે. લખાણના શબ્દોનું કદ મોટું હોય છે જે સરળ વાંચન પૂરું પાડે છે. તમે નોંધ્યું હશે કે બાળકોને માટેનાં સચિત્ર પુસ્તકો ખૂબ ટૂંકાં અને સરળ હોય છે, જ્યારે થોડી મોટી વયનાં બાળકો વધારે લાંબી અને વધારે જટિલ વાર્તાઓ વાંચી શકે છે. છતાં, શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટેની વાર્તા એવી હોવી જોઈએ જે એક બેઠક (session) માં પૂરી કરી શકાય.

સચિત્ર પુસ્તકો અને ચિત્રવાર્તાનાં પુસ્તકોના પરિચયથી બાળક એ સમજતું થાય છે કે કાળા છાપેલા આકારો પણ વાર્તા કહે છે અને ચિત્રોમાંથી પણ વાર્તા - એ જ વાર્તા - જોઈ 'વાંચી' શકાય છે.

ચિત્રવાર્તા પુસ્તકો અને મોટા કદના અક્ષરો બાળકની સમક્ષ વાંચી સંભળાવવામાં નાનું કે મોટું જૂથ રાખવું. નાનાં બાળકો હોય તો જૂથ પણ નાનું રાખવું, સંભાળકર્તા જ્યારે વાર્તા વાંચે, તેણીએ પોતાની એક આંગળી છાપેલા શબ્દ ઉપર પણ ફેરવતાં રહેવું જોઈએ, જેથી બોલાતા શબ્દ અને લખેલા શબ્દ વચ્ચેના સંબંધ વિષે બાળકને પરિચય થતો જાય. આમ કરવાથી, બાળકો એ પણ જાણતાં થઈ જાય છે કે વાંચવા માટે તમે ડાબેથી જમણે આગળ વધો છો અને પહેલી લીટી પાનાંની ઉપરથી શરૂ થાય છે અને તેમ આગળ વધી નીચે સુધી લખાણ આવે છે.

ત્યારબાદ, બાળકોને આ પુસ્તકો વાંચવા માટે આપવાં જોઈએ. જેમ જેમ બાળકો પાનાં ફેરવે તેમ તેમ તેઓને વાર્તા યાદ આવતી જાય, અને હવે પોતે તેની સાથે સંકળાયેલા શબ્દો યાદ કરતાં જાય છે. બાળ સંભાળ કેન્દ્રમાં પુસ્તકો હોવાં બહુ જરૂરી છે. ઓરડાનો એક ખૂણો 'પુસ્તક-ખૂણો' (લાયબ્રેરી) બનાવી શકાય, જ્યાં બાળકો પોતાની પસંદગીનું પુસ્તક લે અને વાંચે. પુસ્તકોને નુકસાન થશે એ બીકને લીધે તેમને પુસ્તકોને અડવા જ ન દેવાં એવું ન કરશો. તેને બદલે, પુસ્તકોને સારી રીતે વાપરવાની પદ્ધતિ તેમને શીખવાડો. ઉપરાંત, આ પુસ્તકો મજબૂતાઈથી બાંધેલાં હોવાં જોઈએ અને જલદી ફાટી ન જાય તેવાં હોવાં જોઈએ. તેમે જાણો છો કે બાળકોને પુસ્તકો આપવાનો મુખ્ય લાભ એ છે કે તેઓને વાંચનમાં રસ પડશે. અને આ ટેવ

તેમને પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ થતાં જ ખૂબ ઉપયોગી થશે. હકીકતમાં તો, આ ટેવ તેમને જિંદગીભર ઉપયોગી થઈ પડશે.

વાંચન અને લેખન પહેલાંની કુશળતાઓના વિકાસનો હેતુ ધરાવતી પ્રવૃત્તિઓ શાળાપૂર્વની અન્ય રમતો, ગીતો અને વાર્તાકથન જેવી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સાંકળી લેવી જોઈએ. તેમનાથી વધારે વયનાં બાળકોની જેમ આ કુશળતાઓ શાળાના શિક્ષણની જેવી ન બનવી જોઈએ. આ કુશળતાઓ માટે બાળક ઉપર દબાણ લાવવું તો વધુ હાનિકારક બની જશે. કેટલીકવાર માતાપિતા અને શિક્ષકો પણ એ યાદ નથી રાખી શકતાં કે શાળાપૂર્વનાં વર્ષો દરમિયાન બાળકનું શિક્ષણ રમતપ્રવૃત્તિના માધ્યમથી જ થવું જોઈએ. તેઓ બાળકની પાસેથી વાંચન-લેખનની કુશળતાઓના વિકાસની અપેક્ષા રાખે છે, નહિ કે વાંચન અને લેખન પૂર્વની કુશળતાઓના વિકાસની. આજકાલ બાળકો પાસે કક્કાવારીના અક્ષરો લખવાની અપેક્ષા રખાય છે, જ્યારે પુખ્તતાના પરિણામથી તો તેણી એ કુશળતા માટે સહેજ પણ તૈયાર થઈ હોતી નથી. આ અપેક્ષાને લીધે બાળક ઘણી વખત માનસિક તાણ અનુભવે છે અને આ સ્થિતિમાં ઘણીવાર બાળકમાં શિક્ષણ પ્રત્યે એક જાતનો ડર પેસી જાય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 4

(1) નીચે કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ જણાવી છે. દરેકને માટે તેની નીચે આપેલી જગ્યામાં તમે એ ટૂંકમાં લખો કે તે કઈ રીતે શાળાપૂર્વનાં બાળકોમાં ભાષાકીય વિકાસને માટે સહાયભૂત બને છે.

(ક) મણકા પરોવવા / બૂટની દોરી બાંધવી

(ખ) બે ચિત્રોમાંના તફાવતો ચીંધવા, જેમાં ઘોડીક વિગતો જ જુદી પડી જતી હોય.

(ગ) સામાન્ય ચીજો પર તેમનાં નામોની કાપલીઓ ઓટાડવી.

(ઘ) સચિત્ર પુસ્તકો ચિત્રવાર્તા પુસ્તકોનો ઉપયોગ

(2) શું શાળાપૂર્વનાં બાળકોને વાંચન અને લેખનનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ ? શા માટે ?

24.6 સારાંશ

આ એકમમાં શાળાપૂર્વની વયનાં વર્ષોમાં બાળકની ભાષાકીય ક્ષમતાઓનો વિકાસ કરવામાં સંભાળકર્તા કઈ રીતે સહાયભૂત થઈ શકે છે તે વિષે વાંચ્યું. આ ક્ષમતાઓમાં ચાવીરૂપ કુશળતા એ છે કે બાળકને બોલવા માટે ખૂબ પ્રોત્સાહન આપવું. તેણીનું શબ્દભંડોળ વધે એ હેતુથી સંભાળકર્તા નવા શબ્દો સાથે બાળકને પરિચિત કરે એ યોગ્ય તો છે જ, પરંતુ આ પરિચય ખૂબ સરળ અને રમતિયાળ રીતે થવો જરૂરી છે. વાક્યોમાં વ્યાકરણની ભૂલો છે એવી વાત મજાકમશકરીમાં પણ બાળકને કહેવાની ન હોય. બહુ બહુ તો તે વાક્ય સુધારવા માટે સંભાળકર્તા તેને પરોક્ષ રીતે લંબાવી સુધારી આપે, તેટલું જ કરવાનું રહે.

ભાષા પર કાબૂ વધે તે માટે શાળાપૂર્વનાં બાળકો સાથે ઘણી પ્રવૃત્તિઓ કરી શકાય છે. તેમાં શબ્દોના ઉચ્ચારોમાં તફાવત સમજવાની પ્રવૃત્તિઓ, ગીતો અને જોડકણાંઓ, વાર્તાકથન, ઉપાસાં અને ચિત્રો 'વાંચવાં' - જેવી પ્રવૃત્તિઓ પણ સમાવિષ્ટ થઈ શકે છે.

શાળાપૂર્વના બાળસંભાળ કેન્દ્રના કાર્યકર્તા પાસે કેટલીકવાર એવું બાળક પણ આવે છે, જે બહુ શાંત હોય. આવા કિસ્સામાં, કાર્યકર્તાએ તે બાળકના કુટુંબીજનોની મુલાકાત લેવી જોઈએ, અને તેના માતાપિતા અને અન્ય પરિવારજનોને એ બાબતે વાકેફ કરવાં જોઈએ કે આમ થવાનું કારણ શું છે, અને તે દૂર કરવા ક્યાં પગલાં લઈ શકાય તેમ છે. જો ઘરે વાતાવરણ વાતચીતને ઉત્તેજન આપે તેવું ન હોય, તો તેના માતાપિતા અને પરિવારજનોને બાળકની ભાષા સુધારવા ઘરે ક્યાં પગલાં લેવાય તેનાં સૂચનો આપવાં. અને કેન્દ્રમાં તે બાળકને બોલવા માટે વિશેષ પ્રોત્સાહન આપવું અને ભાષાકીય વિકાસની વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં તેને સામેલ કરવું.

ભાષામાં વાંચન અને લેખનની ક્ષમતાઓ મહત્વની છે. શાળાપૂર્વનાં બાળકોને પણ એવા કેટલાક આયોજિત અનુભવોની આવશ્યકતા છે જે તેમને વાંચન-લેખન પૂર્વની ક્ષમતાઓ આપી શકે. આ એકમમાં તમે બાળકોમાં વાંચવા અને લખવા પૂર્વની ક્ષમતાઓનો વિકાસ કરી રીતે થાય તે વિષે શીખ્યા, તેમાં દષ્ટિબોધ અને તફાવત કરવાની ક્ષમતા (visual perception and discrimination) અને આંખો અને હાથમાં સમન્વય આપતી પ્રવૃત્તિઓ (eye-hand co-ordination) ચેષ્ટા સ્નાયુઓના મોકળાશબ્દો દ્વારા હલનચલનની પ્રવૃત્તિઓ (fine motor co-ordination) ચીજો સાથે તેમનાં નામો જોડવાની ક્ષમતા કેળવતી પ્રવૃત્તિઓ અને મોટેથી વાંચવાની પ્રવૃત્તિઓ મુખ્ય છે.

આપણે આ બધામાં એ સતત યાદ રાખવાનું છે કે શાળાપૂર્વની વયમાં શિક્ષણ કેવળ રમતપ્રવૃત્તિના માધ્યમથી જ આપવું જરૂરી છે. શાળાપૂર્વનાં બાળકો પાસેથી વાંચવા-લખવાની ક્ષમતાની અપેક્ષા ન રાખવી, બલ્કે વાંચવા અને લખવા માટે તૈયાર કરતી ક્ષમતાઓ વધારતી પ્રવૃત્તિઓ કરાવવાની રહે છે. તેની વય અનુસાર પુખ્તતા મેળવ્યા પહેલાં જ બાળક ઉપર દબાણ લાવીને ક્ષમતા માટે શિક્ષણ આપવું કે કેળવણી માટે અપેક્ષા રાખવી લાભદાયક નથી, બલ્કે તે નુકસાન પહોંચાડે છે.

24.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

સ્વાધ્યાય - 1

- (1) (ક) ખોટું - હકીકતમાં આપણે બાળકોને પ્રશ્નો પૂછવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.
  - (ખ) સાચું
  - (ગ) ખોટું - જૂથપ્રવૃત્તિ મહત્વપૂર્ણ છે, પરંતુ શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટે વ્યક્તિગત સ્તરે વાતચીત થાય તે પણ મહત્વનું છે, અને તે કદી સમય વેડકે તેવી પ્રવૃત્તિ હોતી નથી.
  - (ઘ) ખોટું - વ્યાકરણને લગતી ભૂલો માટે શાળાપૂર્વની વયનાં બાળકની કદી મજાક પણ કરવી ન જોઈએ. આવી ભૂલો કરવી એ સામાન્ય છે, અને તે આ સ્થિતિમાંથી કમશ: ઊંચાં આવી જ જાય છે.
  - (ચ) સાચું
  - (છ) સાચું

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 2

- (1) - બાળક શું જોઈ રહ્યું છે / સાંભળી રહ્યું છે તે માટે વર્ણન કરવા તેને પ્રોત્સાહન આપીને, જેમકે કૂતરો દોડે છે - વગેરે.
  - તેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીને જેમકે 'ટ્રેન કેવી રીતે ચાલે છે?' - વગેરે.
  - બાળકનું ધ્યાન જુદી જુદી ચીજો પ્રત્યે આકર્ષિત કરીને અને તેને પ્રશ્નો કરીને, જેમકે 'વાદળો કેવી રીતે ચાલે છે?' - વગેરે.
  - વાતાવરણમાં થતા જુદા જુદા અવાજો પ્રત્યે બાળકનું ધ્યાન આકર્ષિત કરીને અને એ રીતે તેમની સાંભળવાની ક્ષમતા વધારીને-જેમકે, કૂતરાનો ભસવાનો અવાજ, ઘેટાંનો 'બેં બેં'નો અવાજ - વગેરે.
  - જુદી જુદી વસ્તુઓની વિગતો પ્રત્યે બાળકનું ધ્યાન ખેંચી અને એ રીતે તેમાં દેખાતા તફાવત કે સામ્યનું નિરીક્ષણ કરવામાં મદદ કરીને - જેમ કે જુદાં જુદાં ફૂલો બતાવીને.

ઉપરમાંથી કોઈપણ ત્રણ પદ્ધતિઓને જણાવી શકાય. તમે તે માટે અનુરૂપ ઉદાહરણ પ્રજ્ઞ આપી શકો-તે આ પુસ્તકમાંનું જ હોય તે જરૂરી નથી.

- (2) - શાળાપૂર્વેનું બાળક આ પ્રવૃત્તિથી તેની નિરીક્ષણ શક્તિને ખીલવે છે, જે વાંચવા અને લખવા પહેલાંની ક્ષમતા માટે આવશ્યક છે.
- તેની વર્ણન કરવાની શક્તિ ખીલે છે. તેની અભિવ્યક્તિની ક્ષમતા વધે છે અને તે નિરીક્ષણ કર્યા પછી આ કરી શકે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 3

- (1) ● સમીરના વાલીઓ સાથે વાતચીત કરવી. તેના અન્ય કુટુંબીજનોને મળવું, અને તેમને સમીરને ઘરે પણ વાતચીત કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવાની આવશ્યકતા અને તે માટેની પદ્ધતિઓની સમજ આપવી.

કેન્દ્રમાં :

- કશું કહેવા માટે હાથના કે મોંના હાવભાવ કે ક્રિયા કરવાને બદલે બોલીને જણાવવા માટે સમીરને ઉત્તેજન આપવું.
- વાર્તા કહેવી, ગીતો ગાવાં, ઉપાસાં બનાવવાં, વગેરે ભાષાનો વિકાસ સાધતી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા સમીરને ખાસ પ્રોત્સાહન આપવું.
- તેની સાથે વાતચીતમાં વધુ સમય આપવો. તેના એકલા માટે પણ ભાષા વિકાસની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરતા રહેવું.
- અન્ય બાળકો સાથે વાતચીત કરવા માટે પણ તેને પ્રોત્સાહન આપતાં રહેવું.
- તેની સાથેની વાતચીત સ્પષ્ટ ઉચ્ચારોથી કરવી, જેથી તે ઉચ્ચારોથી સાચા શબ્દોને જણાવે તેવા અને બોલવામાં આત્મવિશ્વાસ વધે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : સ્વાધ્યાય - 4

- (1) (ક) આને લીધે ચેષ્ટા સ્નાયુનું મોકળાશભર્યું હલનચલન તેમજ આંખ અને હાથનો યોગ્ય સમન્વય કરવાનો અભ્યાસ થાય છે, જે પાનાં ફેરવવા માટે અને લેખન માટે બહુ જરૂરી છે.
- (ખ) દષ્ટિબોધ અને તફાવત કરવાની ક્ષમતામાં વધારો થાય છે, જે વાંચવા અને લખવા પહેલાંની જરૂરી કુશળતાઓ છે.
- (ગ) આમાં છાપેલા અક્ષરો અને સાચી વાસ્તવિક ચીજો સાથે સંબંધ જોડવાની ક્ષમતામાં વધારો થાય છે.
- (ઘ) વાંચનમાં રસ કેળવાય છે. ચિત્રો અને છાપેલા અક્ષરો/શબ્દો પણ કશુંક કહે છે, જણાવે છે. ઉપરાંત વાંચનપદ્ધતિ - ડાબેથી જમણે જવાની અને ઉપરથી નીચે લીટીઓમાં વાંચવાની પદ્ધતિથી પરિચિત થાય છે.
- (2) ના. શાળાપૂર્વેની વયમાં આ ક્ષમતા માટેની પુખ્તતા હોતી નથી. બાળકો ઉપર તે કરવા માટે દબાણ આપવાથી તેમને માનસિક તાણનો અનુભવ થાય છે, અને તેને પરિણામે કદાચ કાયમી રીતે વાંચવા લખવાને વિષે તેમના મનમાં એક અજ્ઞાનમો ઊભો થાય તેવી સંભાવના રહે છે.

★ ★ ★ ★ ★

નોંધ

ઈંદિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

CCCD-01
બાળ સંભાળ સેવા
આયોજન

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

વિભાગ

4

બાળક : પૂર્વશાલેય અવસ્થા દરમિયાન વિકાસ

એકમ 17

શારીરિક સુદૃઢતા અને ચેષ્ટાત્મક સમન્વયમાં વિકાસ

Developing Physical Strength and Motor Co-ordination 07

એકમ 18

સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતાઓ અને સંકલ્પનાઓની સમજનો વિકાસ

Developing Cognitive Abilities and Understanding Concepts 22

એકમ 19

ભાષાકીય કૌશલ્યોનો વિકાસ

Enhancing Language Skills 49

એકમ 20

સામાજિક સંબંધો અને બાળઉછેર

Social Relationship and Child-Rearing 69

Course Design

Prof. V. C. Kulandai Swamy
Vice-Chancellor
IGNOU

Prof. H. B. Dikshit
Pro-Vice-Chancellor
IGNOU

Dr. Prabha Chawla
(Convener)
School of Continuing
Education, IGNOU

Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani, Madras

Prof. R. Muralidharan
Head. Dept. of Psychology
NCERT, New Delhi

Dr. F. Z. Tarapore
Principal
College of Home Science
SNDT University
Pune

Dr. G. Kapadia
Director
Princess Esin Women's
Education Centre
Hyderabad

Dr. Ravikala Kamath
Dept. of Human Development
SNDT University
Bombay

Ms. Asha Signh
Dept. of Child Development
Lady Irwin College
New Delhi

Ms. Suman Verma
Dept. of Child Development
Home Science College
Chandigarh

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education, IGNOU

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education, IGNOU

Course Preparation Team

Unit Preparation
Units 17

Ms. Bharati Goswami
SVT College of Home Science
Bombay

Ms. Mila Tuli
School of Continuing Education
IGNOU

Course Editor

Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani
Madras

Units 18 and 20

Ms. Meera Oke
Nirmala Niketan
Bombay

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing Education
IGNOU

Block Co-ordinator

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing Education
IGNOU

Unit 19

Ms. Bharati Goswami
SVT College of Home Science
Bombay

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing Education
IGNOU

Production

Copies : 500(1999), 500(2000), 1000(2005).

PRINTED BY : Nishan Offset Pvt. Ltd. Ph. : (079) 26420145, 26505810

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar (PPD)
IGNOU

Mr. M. P. Sharma
Jt. Registrar (PPD)
IGNOU

March, 1999

© Indira Gandhi National Open University, 1998

ISBN-81-7263-852-3

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information on the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068.

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી(અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

અનુવાદ :

પ્રો. સરોજબહેન વર્મા મુખીની ખડકી,
પાલડી ગામ,
પાલડી,
અમદાવાદ-380 007.

પરામર્શ (વિષય) :

ડૉ. નીતાબહેન શાહ આચાર્ય,
સરકારી મહિલા કોલેજ,
ગાંધીનગર

પરામર્શ (ભાષા) :

પ્રો. સતીષ વ્યાસ રીડર,
ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-380 009.

સંપાદન અને સંયોજન :

શ્રી એસ. એચ. બારોટ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
મદદનીશ કુલસચિવ અમદાવાદ-380 003.

પ્રકાશક

શ્રી એસ. એચ. બારોટ, ઈચા., કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર - 9, ડફનાબા, શાહીબાગ, અમદાવાદ - 380 003, ટે.નં. 22869690-91

© સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃ મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ પરિચય

‘હું બાળક નથી ! હું મોટો છું !’ તમે તમારા પાંચ વર્ષના બાળકને ‘બેબી/બાબો’ એવા સંબોધનથી પ્રેમપૂર્વક બોલાવો અને તેના તરફથી જો આ..... મળે તો સમજવું કે તમારું બાળક હવે શાળાપૂર્વનું બન્યું છે અને બધાં શાળાપૂર્વનાં બાળકોની જેમ તે શક્ય બને તેટલી ઝડપે મોટું થવા ઈચ્છે છે.

શાળાપૂર્વનાં વર્ષોમાં બાળકનું શરીર વધુ પ્રમાણસર અને સમતુલિત જોવા મળે છે. પરંતુ વૃદ્ધિ પામવામાં શારીરિક ફેરફાર કરતાં કંઈક વિશેષ બાબતનો સમાવેશ થાય છે. બાળક વધુ લોકો સાથે સંબંધ બાંધે છે અને તેઓનાં દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાનું શીખે છે, વૃદ્ધિ પામવું એ સામાન્ય રીતે આનંદકારક છે, કારણ કે તે બાળકને કાર્યરત બનવાની ક્ષમતા કેળવે છે. વૃદ્ધિ પામવી ઘણાં સાંવેગિક અનુકૂલનોને સમાવે છે- વાલી તેમજ બાળત બંને પક્ષે. આ વૃદ્ધિ પામવાનાં વર્ષો બાળક માટે સાંવેગિક સલામતી અને સિદ્ધિઓ અથવા અસલામતી અને હતાશાનાં હોય છે જેનો આધાર સંભાળકર્તા તેની સાથે કેવી રીતે જોડે છે તેના પર છે. શાળા પૂર્વનાં બાળકો પરના આ વિભાગમાં, આ વર્ષો દરમિયાન થતા તેના શારીરિક ફેરફારો, બાળકના ચિંતનનું સ્વરૂપ, ભાષાક્રીય કુશળતાઓનો વિકાસ અને સામાજિક સંબંધોના તેના થતા વિકાસ અંગે તમે વાંચશો. બાળકના વ્યક્તિત્વ પર વાલીઓએ અપનાવેલી બાળ-ઉછેરની પદ્ધતિઓની કેવી અસર પડે છે તે અંગે પણ તમે વાંચશો.

આ વિભાગ માટેના સૂચિત સંદર્ભ ગ્રંથો વિભાગ ૩ પ્રમાણેના જ છે.

એકમ 17 શારીરિક સુદૃઢતા અને ચેષ્ટાત્મક સમ-વયમાં વિકાસ

દક્ષિણ એશિયામાં ધર્મની
ભૂમિકા

અંકની રૂપરેખા

- 17.1 પ્રસ્તાવના
- 17.2 શારીરિક વૃદ્ધિ
- 17.3 ક્રિયાત્મક કુશળતાનો વિકાસ
  - 17.3.1 મોટી (સ્થૂળ) ક્રિયાત્મક કુશળતા
  - 17.3.2 નાની (સૂક્ષ્મ) ક્રિયાત્મક કુશળતા
- 17.4 શારીરિક અને ક્રિયાત્મક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું.
  - 17.4.1 રસીકરણ અને સ્વાસ્થ્યની સંભાળ.
  - 17.4.2 પોષણ
  - 17.4.3 ક્રિયાત્મક કુશળતાની તકો
- 17.5 સારાંશ
- 17.6 બોધ પ્રશ્નોના જવાબ
- 17.7 પરિશિષ્ટ વાનગીઓ

17.1 પ્રસ્તાવના

ખંડ 3 માં આપણે વાંચ્યું કે 3 વર્ષ થતાં બાળક ચાલી શકે છે, ફેંકી શકે છે, ઉછાળીને પકડી શકે છે અને જાતે ખાઈ શકે છે. આ અંકમાં તમે વાંચશો કે બાળકો કેટલીક અધરી અને અનિશ્ચિત ક્રિયાઓ શાળા પહેલાંનાં વર્ષોમાં ખૂબ સફાઈબંધ રીતે શીખે છે. ધીમે ધીમે આ કાર્યોમાં આત્મનિર્ભર બને છે. શાળા પહેલાંના બાળકો પોતાના વિશાળ વાતાવરણની શોધ કરવા માટે તત્પર રહે છે તેઓ જિજ્ઞાસુ હોય છે અને વાતાવરણ વિશે વધારે માહિતી મેળવવા ઇચ્છે છે. તેઓ આત્મ પરીક્ષણ માટે નવા પડકારો ઇચ્છે છે અને આ પ્રયત્નો દરમ્યાન એમની શારીરિક સુદૃઢતા અને સંકલનનો વિકાસ થાય છે.

બાળવિકાસ : શાળા પહેલાંનાં વર્ષો દરમ્યાન

ઉદ્દેશ : આ અંક વાંચ્યાં પછી તમે:

- શાળા પહેલાંનાં વર્ષોમાં બાળકોમાં થતાં શારીરિક પરિવર્તનો (જેમકે કદ અને વજનમાં વધારો થવો, શરીરમાં થતાં પરિવર્તનો અને આંતરિક અંગોના વિકાસનું વર્ણન કરી શકશો.)
- શાળા પૂર્વેના બાળકો દ્વારા થતાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ કાર્યોની કાર્યશક્તિને ઓળખી શકશો,
- 3 થી 6 વર્ષની ઉંમર દરમ્યાન રસી આપવાનો ગાળો તથા તેની જરૂરિયાત પર ચર્ચા કરી શકશો.
- શાળા પૂર્વેના બાળકોની પોષણ સંબંધી જરૂરિયાતો ચર્ચા કરી શકશો.
- કાર્યો કરવાની રીતમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસના સમયની ભૂમિકાનું વિવેચન કરી શકશો.

૧૭.૨ શારીરિક વૃદ્ધિ

સૌંદર્યવસ્થા અને 13 થી 36 મહિનાના સમયની તુલનામાં શાળા પહેલાંનાં વર્ષોમાં શરીરની વૃદ્ધિની ગતિ પ્રમાણમાં ધીમી હોય છે તેમજ શાળા પહેલાંના બાળકોના કદ અને વજનમાં નિયમિત વૃદ્ધિ થાય છે અને તેમની ઊંચાઈ પ્રત્યેક વર્ષે 2 થી 3 ઈંચ સુધી વધે છે. સાથે સાથે એમનું વજન પણ દર વર્ષે લગભગ 2-2½ કિ.ગ્રા. સુધી વધે છે. મોટાભાગના 6વર્ષના બાળકોની સરેરાશ લંબાઈ 44 ઈંચ હોય છે. નીચે આપેલી સૂચિમાં શાળા જતાં પહેલાંના તંદુરસ્ત બાળકોના સરેરાશ કદ અને વજન આપેલાં છે.

સૂચિ 17.1 : શાળા પહેલાંના બાળકોના સરેરાશ કદ અને વજન

ઉંમર (વર્ષમાં)	વજન (કિ.ગ્રા. માં)		કદ (સે.મી. માં)	
	છોકરા	છોકરીઓ	છોકરીઓ	છોકરા
3+	14.78	3.79	6.21	98.36
4+	16.12	15.85	104.19	104.70
5+	19.33	18.67	112.24	113.51
6+	22.14	21.56	117.73	118.90

સ્ત્રોત : ન્યુટ્રિશનલ રિકવાયરમેન્ટ્સ એન્ડ રિકમેન્ડેડ ડાયટરી અલોઉન્સ ફોર ઇન્ડિયન્સ, આઈ.સી.એમ.આર., 1990

તમે જાણો છો કે કદ અને વજન શારીરિક વૃદ્ધિના સૂચક છે. કદ અને વજનની નિયમિત વૃદ્ધિ ક્રમશઃ શરીરની વૃદ્ધિ બતાવે છે. અંક 7 માં તમે વૃદ્ધિ શોધ અને વૃદ્ધિ ચાર્ટના પ્રયોગની બાબતમાં વાંચ્યું. આ વૃદ્ધિ ચાર્ટ શાળા પહેલાંના બાળકો અને 13 થી 36 મહિનાના બાળકોના વજન રેકોર્ડ કરવા માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. નીચે રેશમાનું વજન આપ્યું છે જે ચાર મહિનાના સમયની અંદર લેવાયું હતું. ખંડ-2 ના એકમ-7 માં આપેલા વૃદ્ધિ ચાર્ટનો પ્રયોગ કરીને રેશમાના સ્વાસ્થ્ય સ્તર (Health Status) ની માહિતી મેળવો.

રેશમાની ઉંમર	રેશમાનું વજન
4 વર્ષ, 1 મહિનો	12.0 કિ.ગ્રા.
4 વર્ષ, 3 મહિનો	12.5 કિ.ગ્રા.
4 વર્ષ, 6 મહિનો	13.0 કિ.ગ્રા.
4 વર્ષ, 8 મહિનો	13.0 કિ.ગ્રા.

વૃદ્ધિ ચાર્ટમાં વજન રેકોર્ડ કર્યા પછી તમે જોશો કે છોકરીનું વજન સુરક્ષા માર્ગના ભેત્રમાં આવે છે અને જુદા બિંદુઓ જોડ્યા પછી રેખા કંઈક આવી દેખાય છે. (•••••) જેનો અર્થ છે કે છોકરી સ્વસ્થ છે અને નિયમિત રૂપે એનું વજન વધી રહ્યું છે. તેમજ આગળના બે મહિનામાં જો છોકરીનું વજન વધે તો તે 'સુરક્ષા માર્ગની નીચે' આવી જશે. જેનો અર્થ છે કે છોકરીને વિશેષ સંભાળની જરૂર છે. શાળા પહેલાંના વર્ષો દરમ્યાન કદ અને વજનમાં પરિવર્તનની સાથે માંસપેશીઓ તંદુરસ્ત, મેદનાતંતુઓ, અંદરના અંગ અને શરીરના જુદાં જુદાં તંત્રોમાં પણ પરિવર્તન થાય છે.

તમે વાંચ્યું છે કે બાળકોનાં હાડકાં મુલાયમ હોય છે અને પગલી પાડતું બાળક સમયમાં એ હાડકાં નિરંતર તૂટી શકે છે અને ઘણા દુઃખ થતા રહે છે. શાળા પૂર્વેના વર્ષોમાં શરીરની મનસાઈ મેળવવાની પ્રક્રિયા તથા વિકાસની પ્રક્રિયા સમજાવવા રહે છે. આ ઉંમરના બાળકોનાં હાડકાં મુલાયમ હોય છે. વાગવાથી તે સરળતાથી તૂટતાં હોય અને પરિપક્વ હાડકાંની સરખામણીમાં બહુ જલ્દી સંધાઈ જાય છે. ધડના હાડકાંમાં ઝડપથી વૃદ્ધિ થાય છે. ઉંમરની ઉંમર સુધીમાં શાળા પહેલાંના બાળકોના પગની લંબાઈ એમના શરીરની અડધી લંબાઈ જેટલા થઈ જાય છે. આ એનું પ્રમાણ છે જે એક મોટી વ્યક્તિના શરીરનું હોય છે.

આ ઉંમરમાં માથાનો વિકાસ પણ ચાલુ રહે છે અને પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી માથાનું વજન મોટી વ્યક્તિના માથાના વજનના 75 ટકા થઈ જાય છે. 6વર્ષ થતાં બાળકોના માથાનું વજન ઉંમરે પહોંચેલા માથાના વજનના 90 ટકા જેટલું થઈ જાય છે. આ વિકાસના પરિણામે તેમનાં કાંધો પર નિયંત્રણ વધે છે.

શાળા પહેલાંના બાળકોની આંખોનો વિકાસ અત્યારે પણ થતો હોય છે અને આ ઉંમરમાં એ પ્રમાણમાં વધારે દૂર સુધી જોઈ શકે છે પણ આઠ વર્ષની ઉંમર પછીજ એમની આંખો પૂરેપૂરી વિકાસ પામે છે. આ હકીકતનું તાત્પર્ય છે કે શાળા પહેલાંના બાળકોની વાચન સામગ્રી મોટા અક્ષરોવાળી અને સુસ્પષ્ટ/મોટા મુદ્રણવાળી હોવી જોઈએ.

ચાર વર્ષની ઉંમરની આસપાસ બાળકોના સ્નાયુઓ ઝડપથી વધે છે. સ્નાયુઓની આ વૃદ્ધિ બાળકોના વજનની વૃદ્ધિના અડધાથી પણ વધારેના પ્રમાણે હોય છે. જેમ જેમ સ્નાયુઓના તંતુ ઘટ્ટ અને સુદઠ થાય છે, તેમ શારીરિક ક્રિયાઓ વધારે અસરકારક બને છે. જેનો ધીમે ધીમે બાળકો શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ અને રમતોમાં ભાગ લેવા સક્ષમ બને છે. નિરંતર વધતા જતા કદ અને માંસપેશીઓની વૃદ્ધિને કારણે શરીરના બાંધામાં પરિવર્તન આવે છે. પગલી પાડતાં બાળકનું પેટ ગોળ અને ધડ નાનું હોય છે. એટલે એ ગોળમટોળ દેખાય

છે જ્યારે શાળા પૂર્વેના વર્ષોનું બાળક તેની તુલનામાં વધારે પાતળું દેખાય છે. આવી શાળા પહેલાંના વર્ષોમાં આવા પરિવર્તનોના કારણોને જાણીએ. જેમકે શાળા પહેલાંના વર્ષો દરમ્યાન પેટની માંસપેશીઓ મજબૂત થઈ જાય છે અને બાળકોના હાથ તથા પગ વધારે લાંબા થાય છે, બાળકોના ગોળમટોળ પેટ ચપટા થઈ જાય છે અને સાથે એમના શરીર ઉપર મેદંતુઓના થર પણ થોડા ઓછા થાય છે. માંસપેશીઓની મજબૂતીની સાથે શરીરના પ્રમાણમાં પરિવર્તન અને હાડકાંના વિકાસ તથા જ્ઞાનતંત્રમાં પરિપક્વતા અંગવિન્યાસ અને સમતુલનમાં સુધારણા આવે છે. ઉપરનાં પરિવર્તનોના પરિણામે જ શાળા પહેલાંના બાળકો પોતાના પગ પર વધારે સ્થિર થઈ શકે છે અને તેમના હલન ચલન સરળ અને પ્રભાવશાળી બને છે.

ઉપરનાં પરિવર્તનો ઉપરાંત, શાળા પહેલાંના વર્ષોમાં ઘણાં અન્ય શારીરિક પરિવર્તન પણ થાય છે. જેમ જેમ કેફસાંની પ્રસરણ અને સંકોચવાની પ્રક્રિયા નિયંત્રિત થાય છે તેમ તેમ બાળકોની શ્વાસોચ્છવાસ ધીમા અને ઊંડા થાય છે. હૃદય ધબકારા ખૂબ ધીમાં અને એકધારા થઈ જાય છે. સારી રીતે શ્વાસ લેવાથી અને યોગ્ય રક્ત પરિભ્રમણના પરિણામે અધિકઅંશે બાળકો ધીમી ગતિએ વધારે ઊંડા શ્વાસ લઈ શકે છે. શ્વાસ લેવા અને લોહીના પ્રવાહમાં સુધારા આવવાને કારણે બાળકો મધ્ય બાલ્યકાળની વધતી શારીરિક માંગોને પૂર્ણ કરી શકે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

બોધ પ્રશ્ન

નીચે આપેલાં વાક્યો વાંચો અને ખાલી જગ્યાઓમાં યોગ્ય શબ્દ ભરો :

- (1) શૈશવાવસ્થા અને બાલ્યાવસ્થાની તુલનામાં શાળા પહેલાંના વર્ષોમાં વૃદ્ધિની ગતિ ..... હોય છે.
- (2) સમતુલનમાં સુધારો થવાથી શાળા પહેલાંની બાળકોની ચાલ ..... હોય છે.
- (3) શાળા પહેલાંના બાળકોના વધેલા વજનના અડધાથી વધારેનું કારણ ..... નો વિકાસ હોય છે.
- (4) ..... પરિવર્તન, માંસપેશીઓનું ખેંચાણ અને સુદૃઢતા તથા ..... અને ..... તંત્રની પરિપક્વતા શાળા પહેલાંના વર્ષોમાં સારું સંતુલન અને છાપને કારણે છે.
- (5) એક 6વર્ષના બાળકના માથાનું વજન એના મોટી વ્યક્તિના વજનના ..... ટકા હોય છે.
- (6) એક 6વર્ષના બાળકના પગની લંબાઈ એના શરીરની લંબાઈની ..... હોય છે.
- (7) શાળા પહેલાંના વર્ષો દરમ્યાન બાળકોનું ગોળ-મટોળ પેટ ..... થઈ જાય છે.

17.3 ક્રિયાત્મક કુશળતાઓ વિકાસ

શાળા પહેલાંના વર્ષ ઝડપ, મજબૂતાઈ અને સંતુલનમાં પ્રગતિના કારણે વિશિષ્ટ હોય છે. શાળા પૂર્વેના બાળકોનું શરીર લચીલું (Flexible) હોય છે. જેથી એ વધુ કાર્ય કુશળ બનવા માટે સમર્થ હોય છે. શાળા પહેલાંના બાળકો નવી-નવી કુશળતા શીખવામાં આનંદનો અનુભવ કરે છે અને એને સુધારવા માટે સતત અભ્યાસ કરે છે. લથડવા અને વારે ઘડીએ પડવાં છતાં તે સ્ટુલ ઉપરથી ઝૂકે છે અને ખુલ્લી જગ્યાઓમાં આમથી તેમ ભાગે છે. એ ઘણી શારીરિક ક્રિયાઓમાં ભાગ લે છે અને અન્ય બાળકોની સાથે ખૂબ વધારે આત્મીયતાથી કાર્યો કરે છે. એમનું શરીર અને ક્રિયાત્મક કુશળતા એમને વધારે સ્વતંત્ર બનાવે છે અને આ કુશળતાના પ્રયોગથી તે પોતાના વાતાવરણની તપાસ કરે છે અને પોતે પોતાની જાતે કંઈક કરવા ઈચ્છે છે. શાળા પહેલાંના બાળકો પોતાની કુશળતાને જાતે ચકાસે છે અને જલદી જલદી ખાવામાં, દોડવામાં અને સીડી ઉપર બધાથી પહેલાં ચડવામાં એમને પ્રભુત્વ મેળવવાનું ખૂબ મને છે.

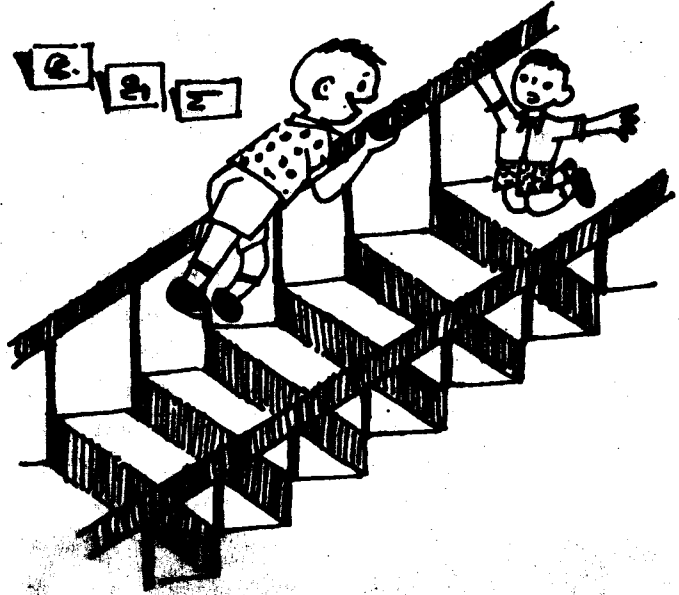

17.3.1 સ્થૂળ ક્રિયાત્મક કુશળતા

હવે આપણે 3 થી 6 વર્ષની ઉંમરના બાળકોના કેટલાંક સ્થૂળ ક્રિયાત્મક કૌશલ પર ચર્ચા કરીશું. જેમકે તમે જાણો છો કે, પગલી પાડતાં બાળકો સીડી ચડવા માટે વારાફરતી, એક પછી એક બીજા પગ રાખીને સીડી અડે છે પરંતુ ઊતરતી વખતે પણ તે એક પગથિયાં પર પહેલાં એક પગ રાખે છે અને પછી બીજા પગ પણ એજ પગથિયાં પર લાવે છે અને આવી રીતે પગથિયાં ઊતરે છે. બીજા શબ્દોમાં, પગથિયાં ઊતરતી વખતે તેઓ ચડતી વખતની જેમ વારાફરતી પગ રાખીને ઊતરી શકતા નથી. એના ઉપરાંત નીચે ઊતરવા માટે તેમને કઠેડા (ડંડા)ને પકડવાની આવશ્યકતા રહે છે. ધીરે-ધીરે, પ્રયત્નોની સાથે-સાથે બાળકોની કઠેડાને પકડવાની જરૂર નથી રહેતી. હવે પગથિયાં ઊતરતી વખતે તેઓ એક પગ એક પગથિયાં પર રાખે છે અને પછી બીજા પગને એનાથી નીચેના પગથિયાં પર રાખે છે. આવી રીતે એક મોટી વ્યક્તિની જેમ પગથિયાં ચડવા અને ઊતરવામાં તેઓ 4 વર્ષની ઉંમર સુધીમાં કુશળ થઈ જાય છે. પગથિયાં ચડવાનું બરાબર સંતોષપૂર્ણ રીતે શીખી ગયા પછી તેઓ જુદી જુદી રીતે ચડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ પગથિયાંની બહારની ધાર પર ઊભા રહી કઠેડાને પકડી પગથિયાંની કિનારી પર પગ રાખી ચડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પછી તેઓ કઠેડાને પકડ્યા વગર પગથિયાંથી ઉપર-નીચે ચાલે છે અને પછી નીચે આવતી વખતે તેઓ એક પગથિયાંને છોડી અથવા કૂદીને પસાર કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરે તેવી શક્યતા પણ રહે.

3 અને 4 વર્ષના મોટાભાગના બાળકો દોડી શકે છે. આ ઉંમરમાં, વધારે નિયંત્રણ કેળવવાના પ્રયાસમાં એમને દોડતી વખતે અચાનક ઊભા રહેવું, ફરી દોડવું અને ઝડપથી ખૂણા આગળથી વળી જવામાં બહુ મજા આવે છે. 5વર્ષની ઉંમર સુધી તે પોતાની ગતિ અને દિશા પર નિયંત્રણ રાખી શકે છે. હવે દોડવાનું શરૂ કરવાના સમય અને ઊભા રહેવાના સમયે એમનું નિયંત્રણ વધારે સારું થાય છે. એમના પગલાંની લંબાઈ પણ વધે છે. વિધોથી બચીને ભીડમાંથી રસ્તો કરવો, એક-બીજાથી દોડવામાં આગળ નીકળવું, પગથિયાં પર ઉપર-નીચે ભાગવું - આ બધી ક્રિયાઓથી વાત સાબિત થાય છે કે શાળા પહેલાંના બાળકો એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન સુધી ચાલવાની સરખામણીમાં દોડવાનું વધારે પસંદ કરે છે.

જેમ જેમ બાળકોને ક્રિયાત્મક કુશળતામાં સુદૃઢતા અને સંતુલન (સ્થિરતા) આવે છે તેમ તેમ તેઓ એક સાથે બંને પગ જમીનથી ઉપાડી વ્યવસ્થિત ઠંગથી કૂદવાનું શીખે છે. એકમ 12માં તમે વાંચ્યું કે 3વર્ષના બાળકો પગના ઘૂંટણોથી વળ્યા વગર કૂદે છે. શાળા પહેલાંના વર્ષો દરમિયાન બાળકોના કૂદવામાં સુધારો આવે છે. હવે કૂદતી વખતે એ નમે છે અર્થાત્ ઘૂંટણને વાળે છે અને પોતાની જાતને ઉપર ધકેલવા માટે પોતાના હાથના બળનો ઉપયોગ પણ કરે છે. જેમ જેમ પોતાના ઘૂંટણને વાળવામાં તેઓ સમર્થ બને છે તેમ તેમ એમની ઊતરવાને લગતી ક્રિયા વધારે સંતુલિત થઈ જાય છે. માત્ર ઊતરી શકવાની તુલનામાં હવે તેઓ ઓછી ઊંચાઈવાળા ઓટલા, ઊંચી પેટીઓ તથા સ્કૂલ પરથી બંને પગને એક સાથે ઉપાડી કૂદવા માટે સમર્થ થઈ જાય છે. જ્યારે તેઓ સફળતાપૂર્વક એકથી દોઢ ફૂટ ઊંચા ઓટલા પરથી કૂદી શકે છે તો તેઓ વધારે ઊંચા ઓટલાને શોધે છે, જેમકે ખુરશી, પલંગ, લાકડાની પેટી, લોખંડની મોટી પેટી વગેરે. 6વર્ષ સુધીમાં બાળકો ફૂલની ક્યારીઓ અથવા ખાબોચિયા વગેરે જેવી અવરોધોની ઉપરથી છલાંગ મારીને કૂદી શકે છે. તેઓ 15 ઈંચ સુધીની લંબાઈને કૂદીને પસાર કરી શકે છે. આમ વધુ ને વધુ અંતરને કૂદવાને એક પડકાર તરીકે સ્વીકારે છે.

ઢેકડા મારવાની (Hopping) આવડત અર્થાત્ બંને પગને એક સાથે ઉપાડી ઊછળી-ઊછળીને ચાલવાની આવડત કૂદવાની આવડત સાથે બહુ ધનિષ્ઠ સંબંધ રાખે છે. કૂદવાનું શીખ્યા પછી બાળકો ઊછળવા લાગે

છે. ત્રણ વર્ષનું બાળક એક પગ પર બે થી ત્રણવાર ઠેકડા મારી શકે છે. અર્થાત્ લંગડી જેવી રમત રમી શકે છે. પરંતુ આમ કરતી વખતે એમનું સંતુલન ગુમાવી દે છે આથી પડવાની સંભાવના રહે છે. ઊછળતી વખતે તેઓ પોતાના હાથને ફેલાવીને, ઉપર નીચે હલાવે છે જેથી એમનું સંતુલન જળવાઈ રહે. પાંચ વર્ષના બાળકો એક પગ પર સતત દસ અથવા વધારે વાર ઊછળીને ચાલી શકે છે. પરંતુ ૬વર્ષની ઉંમર સુધીજ તેઓ બેમાંથી કોઈપણ એક પગ પર કુશળતાથી ઊછળી શકે છે. તમે જોયું હશે કે ૬વર્ષની ઉંમરની આસપાસ કબડી (હોપસ્કોચ), લંગડી અને દોરડું કૂદવાની વગેરે રમતો બાળકોમાં લોકપ્રિય હોય છે. આવી રમતો બાળકોની ગતિ અને સંતુલન સંબંધી કુશળતાના વિકાસમાં સહાયક હોય છે. જેમ જેમ ક્રિયાત્મક કુશળતા વિકસે છે, બાળકો વધારે નિયંત્રણ, સમન્વય અને સંતુલન મેળવી શકવામાં સમર્થ થાય છે. ચાલવું, દોડવું અને કૂદવું મૂળ કુશળતા છે, જેનો વિકાસ બાલ્યકાળના શરૂઆતના વર્ષોમાં સહજ હોય છે. ત્યાર પછી મૂળ કુશળતા શીખ્યા પછી કેટલીક કુશળતા શીખવા અને એનો અભ્યાસ કરવો બાળકો માટે આવશ્યક હોય છે, ઉદા. સાઈકલ ચલાવવી, પેંડા ચલાવવા, ઝાડ પર ચડવું, તરવું વગેરે.

આને સમજવા માટે આવો આપણે બોલ ફેંકવાનું ઉદાહરણ લઈએ. જેમકે તમે જાણો છો કે નાની બાલિકા કુશળતાથી બોલ ફેંકી શકતી નથી અને મોટેભાગે બોલ પોતાની આગળ અથવા પાછળ પાડી દે છે. આ કુશળતાના વિકાસમાં અભ્યાસ સહાયક હોય છે. શાળા પહેલાંના બાળકોને બોલ ફેંકવાના સામર્થ્યમાં નિરંતર સુધારો થાય છે. સાડા ત્રણ અને પાંચ વર્ષની ઉંમરની વચ્ચે બાળકો બોલ ફેંકતા શીખી જાય છે અને બોલ ફેંકવાની તૈયારીમાં પહેલાં તેઓ પોતાના શરીરને થોડું ડાબી બાજુ ફેરવી અને પછી જમણી બાજુ ફેરવી બોલ ફેંકે છે. આવે વખતે તેમના પગ જમીન ઉપર સ્થિર રહે છે. જો કે ચાર વર્ષની ઉંમરના બાળકો જોર કરી બોલને બહુ ઝડપથી ફેંકી નથી શકતા, પરંતુ તેઓ ઘડને હલાવ્યા વગર જ પોતાના હાથને ઝડપથી ફેરવી શકે છે. ફેંકવાની આ પ્રક્રિયાના અભ્યાસમાં જ્યારે વધારે સમય આપવામાં આવે છે તો આ ક્રિયામાં બાળકો વધારે સક્ષમ થઈ જાય છે. ૬વર્ષની ઉંમરમાં તેઓ જે હાથથી બોલ ફેંકે છે એ તરફના તેમના પગ પણ આગળ આવે છે. સાડા ૬ વર્ષ અથવા વધારે મોટા થયા પછી તેઓ બોલને વધારે વ્યવસ્થિત ઢંગથી ફેંકી શકે છે. હવે ફેંકવાની તૈયારીમાં તેઓ પોતાનું વજન એ તરફ નાંખે છે જે તરફ એમણે બોલ પકડ્યો હોય છે. અને પછી બોલ ફેંક્યા પછી તેઓ એમનું વજન વિરોધી પગ તરફ હાથ તથા કાંડાના હલનચલનનો ઉપયોગ કરી બોલ ફેંકે છે.

કોઈ ગતિશીલ વસ્તુને પકડવું બાળકોના માટે અઘરું હોય છે. ગતિશીલ વસ્તુને પકડવા માટે બાળકોમાં વસ્તુની સ્થિતિ અને દિશાનું સાચું નિર્ણય લેવા માટે સામર્થ્ય હોવું જોઈએ, પોતાની નજરને વસ્તુની બદલાતી સ્થિતિની સાથે સાથે ફેરવીને અને પછી સાચી જગ્યાએ હાથ રાખીને બોલને પકડી શકવા સાચું અનુમાન કરતાં પણ આવડવું જોઈએ. શાળા પૂર્વેની ઉંમરની બાળકો દ્વારા બોલ પકડવાના ઢંગ એક ૧૩ થી ૩૬ મહિનાની બાળકોના બોલ પકડવાના ઢંગથી નિશ્ચિતરૂપે સારો હોય છે. ચારથી પાંચ વર્ષની ઉંમરની વચ્ચે બાળક બોલ પકડીને એને પોતાના શરીરથી અલગ રાખી શકે છે. પાંચ વર્ષની બાળકી પાસે આવતા બોલ પર પોતાની નજર ટકાવી રાખી શકે છે. બોલ પકડવાની તૈયારીમાં તેઓ હાથને આગળની બાજુએ ફેલાવી, એને કોણીએથી વાળી અને ઢીલા છોડીને કેચ કરવાની તૈયારી કરે છે. ૬વર્ષની ઉંમર સુધીમાં બાળકો એટલા કુશળ થઈ જાય છે કે પાસે આવતા બોલ પર આંખ ટકાવી રાખી તેઓ પોતાના હાથનું યોગ્ય રીતે હલન ચલન કરી બોલને પકડવામાં પાવરથા થઈ જાય છે.

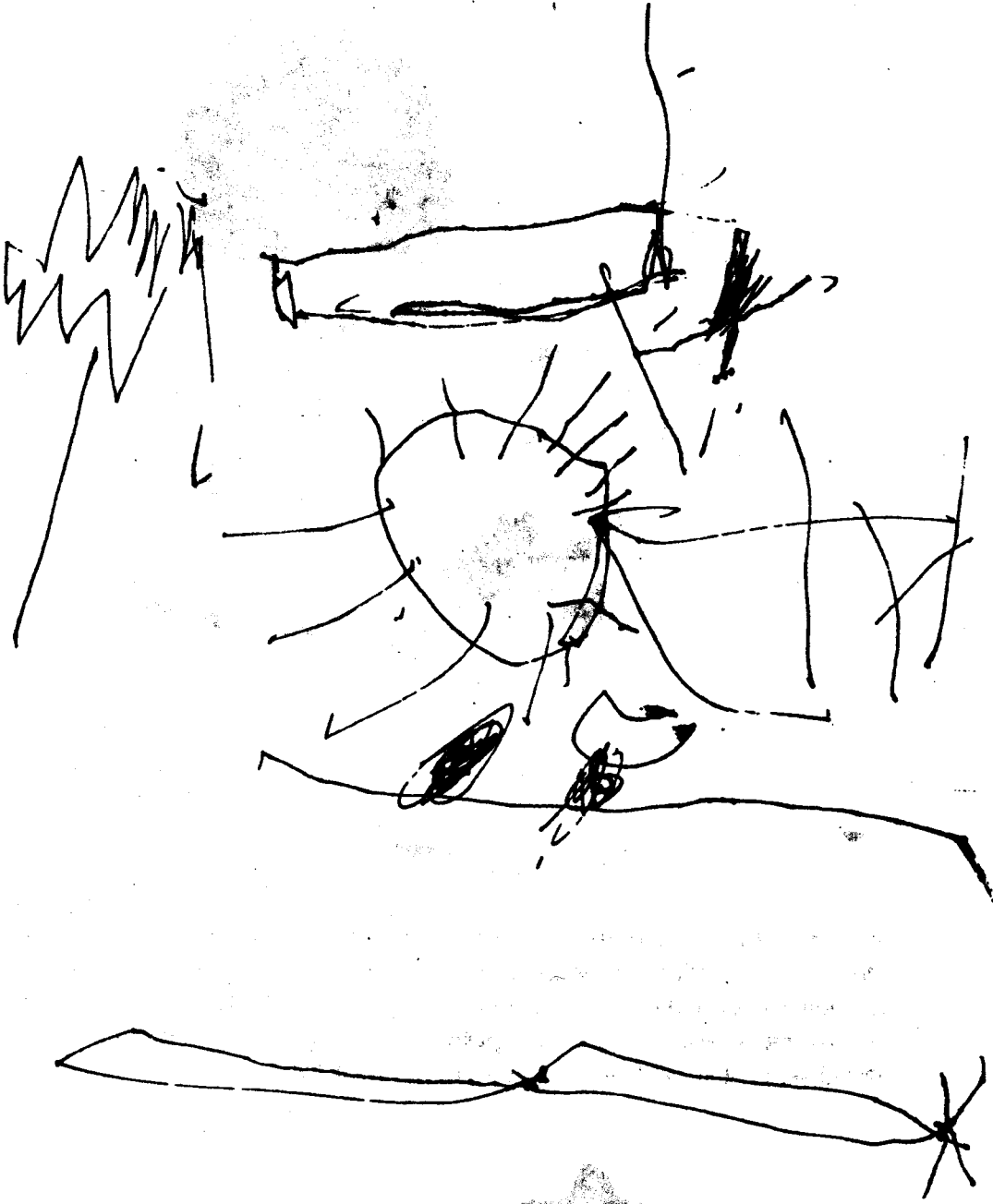
લગભગ બધાં બાળકોની ક્રિયાત્મક કુશળતાનો વિકાસ ઉપર વર્ણવેલા ક્રમમાં થાય છે, પરંતુ કુશળતાને પ્રાપ્ત કરવાની ઉંમરમાં વૈયક્તિક ભિન્નતા જોવા મળે છે. અધિક અંશે મૂળ ક્રિયાત્મક કુશળતા - જેમકે દોડવું, કૂદવું-ચડવું, બાળકો પાંચથી ૬વર્ષ સુધીમાં પ્રાપ્ત કરી લે છે. બાલ્યકાળમાં બાળકોની આ કુશળતામાં સુધારો થાય છે અને આ પ્રકારની નવી યોગ્યતાઓનો વિકાસ થાય છે. તમે ઘણાં ૬વર્ષીય બાળકોને પગથિયાને બદલે બાજુના ઢાંચ પરથી સરકી સરકીને ઉપર ચડતા અથવા લઘ્સીને નીચે આવતા જોયા હશે. કોઈ અન્ય રીતે કમું કરવા અને પોતાની જાતને વધારે પડકાર આપવાનું તેઓ પસંદ કરે છે. તેઓ જાણી જોઈને વધારે અઘરા ઢંગથી ઊતરવા અથવા ચડવાની ક્રિયા અપનાવે છે. ૩ વર્ષની ઉંમર પછી સવારીવાળા રમકડાં અથવા પૈડાંવાળા રમકડાં જેને પક્કો મારી શકાય તે રમકડાં જેને તોડી જોડીને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બનાવી શકાય છે, તે બધાં શાળા પહેલાંના બાળકોને ગમે છે.

17.3.2 સૂક્ષ્મ ક્રિયાત્મક કુશળતા

તમે જાણો છો કે જગતની બાહ્યતામાં શીખવાના ઘણા પ્રયત્નોમાં બાળકો વસ્તુઓને ઉપાડી-પકડી અને તપાસવાની ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરે છે. જેમ જેમ બાળકના હાથ અને આંગળીઓની ક્રિયાઓ સમન્વિત અને નિયંત્રિત થાય છે, તેઓ વસ્તુઓને સંભાળીને જોડી-તોડી-વાળી શકવામાં હોશિયાર થઈ જાય છે. બાળક ચોક અથવા પેન્સિલથી લખવાના ઢંગથી તમે એના સૂક્ષ્મ ક્રિયાત્મક નિયંત્રણના વિકાસને જોઈ શકો છો. તમે જો એક શાળા પહેલાંની બાળકીને રંગીન પેન્સિલ આપો તો તમે જોશો કે તે એક મોટી વ્યક્તિની જેમ પેન્સિલને લખવાની અણીની તરફથી એને અંગૂઠા અને પહેલી આંગળીની વચ્ચે જોરથી પકડે છે. ઘસડીને લીટા કરવા પર નિયંત્રણ એ સમયે જ દેખાઈ આવે છે જ્યારે બાળકી જોડવા-તોડવા-વાળવાની કુશળતામાં હોશિયારી પ્રાપ્ત કરે છે. ગોળ વર્તુળ બનાવવું એ માટે ૩ અથવા ૩ થી વધારે વર્ષની ઉંમરના બાળકો માટે શક્ય છે. એવું જોવા મળ્યું છે કે સમતલ રેખા બનાવવાની તુલનામાં ઊભી (લાંબી) લીટીઓ બનાવવાનું બાળકી પહેલાં શીખે છે. ચોકડીનું ચિહ્ન (કોસ), ચોરસ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ આકૃતિઓ બનાવવાની ક્ષમતા પણ ક્રમાનુસાર આવે છે. જેમ 13 થી 36 મહિનાના બાળકોને કાગળ પર રંગીન પેન્સિલથી લીટા કરવાની માત્ર શારીરિક ગતિવિધિમાં જ આનંદ આવતો હતો તેમજ શાળા પહેલાંની અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં જ બાળકો પોતાના લખાણને નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને લખેલા ચિહ્નો તથા આસપાસની વસ્તુઓમાં સંબંધ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે. હવે બાળકીના માટે લીટી માત્ર કાગળ પરના નિશાન ન રહી કંઈ અર્થપૂર્ણ બને છે.

ચાર વર્ષના બાળકો રંગીન પેન્સિલ (કેપાન) વધારે જોરથી પકડી શકે છે અને આંગળીઓના સ્નાયુઓનો સારો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે. હવે એમને પ્રોઈંગમાં થયેલા સ્પષ્ટ અક્ષરની ઓળખ આવી શકે છે, પરંતુ અત્યારે પણ એ ન કહી શકાય કે તે વાસ્તવમાં શું છે? પાંચ વર્ષની ઉંમરમાં એમના દ્વારા કરેલા વ્યક્તિ, મકાન, જાનવર અથવા ગાડાના પ્રોઈંગને સ્પષ્ટ રૂપે ઓળખી શકાય છે. શાળા પહેલાંના બાળકોમાં પ્રોઈંગ કરવાની આ વિશેષતા હોય છે કે તેઓ માનવ આકારને પ્રસ્તુત કરવા માટે માથા માટે એક ગોળ અને પગ માટે બે લાંબી લીટીઓ દોરે છે. બાળકો દ્વારા દોરેલી આકૃતિઓમાં શરીરના અન્ય ભાગોની સરખામણીમાં માથાનો આકાર ઘોટો હોય છે અને અજુબાજુની વસ્તુઓની તુલનામાં માણસની આકૃતિ ઘણી મોટી હોય છે. 6 વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકો દ્વારા દોરાયેલા ચિત્રો વધુ વિગતપૂર્ણ હોય છે અને તેમાં વાસ્તવિક પ્રમાણ માપ જળવાય છે.

રંગ પૂરતી અથવા પેઇન્ટીંગ કરતી વખતે શાળા પહેલાંના બાળકો હવે પીછીથી માત્ર માટી-મોટી જાડી લીટીઓ કરી કાગળ નથી ભરતાં તેના બદલે તેઓ નાની, યોગ્ય લીટીઓનો પ્રયોગ કરે છે. તેઓ દોરેલા આકારની સીમાઓની અંદર જ રંગ પૂરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને કલાના શાળા પૂર્વેની ઉંમરના બાળકો આ બાબતે વિગતથી વાંચશો.

જે હંગથી શાળા પૂર્વેની ઉંમરના બાળકો વસ્તુઓને કાર્યક્ષમ રીતે ઘડે છે તે પરથી એમની સૂક્ષ્મ ક્રિયાત્મક કુશળતાના વિકાસ પ્રતિબિંબિત થાય છે. 3 વર્ષની ઉંમરનું બાળક કાતરનો ઉપયોગ બરાબર ન કરી શકવાથી નિરાશ થાય છે, પરંતુ 4 વર્ષની ઉંમર સુધી તે સીધી લાઈનમાં કાગળ કાપતા શીખી જાય છે, અને કાતરનો ઉપયોગ સારી રીતે કરી શકે છે. 5 વર્ષના બાળકો કાતરથી સીધી રેખા કાપી શકે છે. 6 વર્ષ થતાં તેઓ જાડા કાગળ પર બનાવેલા વર્તુળ પણ કાપી શકે છે. જો કાગળ પાતળો અથવા મુલાયમ હોય તો એ એમના માટે અધરું થશે કારણ કે તે આસાનીથી વળી જાય છે. જ્યારે બાળકો એ જાણી લે છે કે તેઓ વસ્તુઓ (ચિત્રો)ને કાપીને તેમને નવાં-નવાં, અલગ-અલગ રીતે પાસે પાસે ચોંટાડી શકે છે અથવા કાગળના નમૂનાને બદલીને અલગ-અલગ આકૃતિઓ બનાવી શકે છે ત્યારે એમને નવા પ્રકારની સર્જનાત્મક રમતો મળી જાય છે.

આંખ અને હાથના સારા સમન્વયના કારણે શાળા પહેલાંના બાળકો જાડા કાગળમાં બનેલા કાણાંમાં તાર અથવા જાડે દોરો પરોવી શકે છે, અને મણકાને લટકાવવા તેમજ નિશાન મારવામાં પણ નિપુણ થઈ જાય છે. એમના માટે પહેલી (Puzzle) ના ચાર અથવા પાંચ ટુકડાને એકસાથે જોડીને પહેલીનો ઉકેલ મેળવવો શક્ય થઈ જાય છે. કાગળની ગડી કરવામાં કુશળતા એટલી હદ સુધી સુધરી જાય છે કે 6 વર્ષના બાળકો કાગળની આડી, ઊભી, ત્રાંસી એમ દરેક પ્રકારની ગડી વાળી શકે છે.

રંગ પૂરવા અને ચિત્ર દોરવા એ બાળકોની સૌથી મનગમતી પ્રવૃત્તિ હોય છે. મોતી પરોવવા અને કાતરથી કાપવામાં પણ શાળા પહેલાંના બાળકો ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ક્રિયાત્મક કુશળતાના વિકાસના ફળસ્વરૂપે શાળા પહેલાંના વર્ષોમાં બાળકો કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ વધારે પસંદ કરે છે, એ બાબતે તમે હવે પછીના ખંડમાં વિસ્તારથી વાંચશો.

શાળા પૂર્વેની ઉંમરના બાળકો સ્વાલંબી કુશળતામાં વધારે સક્ષમ થઈ જાય છે. અર્થાત્ પોતાની જરૂરિયાતનું ધ્યાન રાખતાં શીખે છે. 5-6 વર્ષ થતાંજ મોટાભાગના બાળકો જાતે નહાતાં, કપડાં પહેરતાં અને ખાતાં શીખી જાય છે. આ ઉંમરમાં તેઓ પોતાના હાથ-મોઢું જાતે ધોવા, જાતે કપડાં પહેરવા તથા બટન બંધ કરવા અને વાળ ઓળવા જેવાં કેટલાંક કામો કરવામાં વધુ સમય લાગતો હોવા છતાં જાતે કરવાનો આગ્રહ રાખશે. ખાતી વખતે જો ચમચીનો ઉપયોગ કરવાનો હોય તો શાળા પહેલાંની બાળકી એને મૂઠી વાળવાને બદલે પોતાની આંગળીઓ વડે પકડી શકે છે.

સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ક્રિયાત્મક કુશળતાના નિયંત્રણમાં વિકાસને કારણે શાળા પૂર્વેના બાળકોને માત્ર સ્વતંત્રતા જ નહીં પરંતુ ઘરમાં તેમજ ઘર બહારની પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની મદદ મેળવી શકાય છે. શાળા પહેલાંના બાળકોને ન તો કેવળ વધારે સ્વતંત્રતા મળે છે. પરંતુ તેઓ ઘર અને બહારનાં કામોમાં પણ મદદ કરવા લાગે છે. એક 5 વર્ષીય બાળકીને બળતણ લાવવાં, કપડાં અને વાસણ ધોવાં, અને ઘરની સફાઈમાં પોતાની માને મદદ કરતી જોવી કોઈ અસાધારણ દૃશ્ય નથી હોતું. જ્યારે તેઓ નાહવું, કપડાં પહેરવા જેવી ક્રિયાઓ જાતે કરે છે, ત્યારે પોતાના નાના ભાઈ-બહેનોની સંભાળ પણ રાખે છે. શક્યાતા છે, તેઓ ખેતરમાં શાક તથા ફળ તોડીને લાવવામાં પોતાના પરિવારની મદદ કરતી હોય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : મહાવરો : 2

નિમ્નલિખિત ઉદાહરણ એક શાળા પહેલાંના બાળક રાહુલની ક્રિયાઓનું વર્ણન કરે છે. એની કઈ ક્રિયાઓમાં સ્થૂળ ક્રિયાત્મક કુશળતા અને કઈ ક્રિયામાં સૂક્ષ્મ ક્રિયાત્મક કુશળતાનો પ્રયોગ થયો છે ? તે નીચે દર્શાવ્યા મુજબના કોલમમાં યોગ્ય પ્રવૃત્તિ લખો. 6 વર્ષીય રાહુલ સ્કૂલે જવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. તે પોતાનું શર્ટ પહેરે છે, એની મા કહે છે, “તેં પાછું મોઢું કર્યું. આ વખતે રિક્ષા તારા માટે નહીં ઊભી રહે. મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે આજે તું રિક્ષા ગુમાવીશ.” શર્ટના બટન બંધ કરવામાં તેની મદદ કરવા એ આગળ વધે છે, પરંતુ રાહુલ બીજા બાજુ ફરી જાય છે એ બતાવવા માટે કે તે એ જાતે બંધ કરી શકે છે અને ખૂબ ધ્યાનથી એ જોઈને કે દરેક બટન બરાબર કાણાંમાં (ગાજમાં) જાય છે, શર્ટના બટન બંધ કરે છે. તે પોતાની નિકર ઉપર કરે છે, અને પછી મોજા અને બૂટ જાતે પહેરે છે. રાહુલની મા એક બૂટની દોરી બાંધવા લાગી, જ્યારે રાહુલ બીજાની જાતે બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. બૂટની દોરી બાંધવી આ ઉંમરના બાળકો માટે એક અઘરું કાર્ય હોય છે, પરંતુ એણે બંને છેડાને એકબીજાની ઉપર વાળીને ફૂલ બનાવતા શીખી લીધું છે. હાથ ધોયા પછી તે ડબલરોટીનો એક ટુકડો એક હાથમાં પકડીને ધીરે-ધીરે ખાવા લાગે છે. માના મદદ કરવાના બધા પ્રયત્નોનો તે અસ્વીકાર કરે છે. એની મા જ્યારે તેને જલદી કરવાનું કહે છે તો તે બંને હાથે ગ્લાસ પકડી દૂધને જલદી જલદી ગટગટાવે છે. તે એની બેગ લાવે છે અને નીચે રિક્ષા પાસે લઈ જવા જેવી તે સામેનું બારણું ખોલે છે રાહુલ તેની પાસેથી બેગ જૂંટવી લે છે, અને સ્ફૂર્તિથી એની પટ્ટીઓમાંથી પોતાના હાથ નાંખીને બેગને પીઠ ઉપર ધકેલે છે. જેમ-જેમ રાહુલ ઘરનાં પગથિયાંથી નીચે દોરે છે, એની મા એની પાછળ-પાછળ આવે છે. તે છેલ્લાં પગથિયાંથી બંને પગને એકસાથે ઉપાડી કૂદીને નીચે ઊતરે છે. પછી તે ઝડપથી દોડીને, પાણી ભરેલા ખાબોચિયાને કૂદીને પસાર કરતો, બગીચો પાર કરે છે અને પાટા પર દોડવા લાગે છે. પોતાના અન્ય મિત્રોને રિક્ષાની રાહ જોતા ઊભા રહેલા જોઈ તે પોતની ગતિ ધીમી કરે છે, પાછા ફરીને હાથ હલાવીને માને પાછા જવાને ઈશારો કરે છે અને મિત્રો સુધી બાકીનો રસ્તો કૂદીને, ઊછળીને પહોંચી જાય છે.

સ્થૂળ ક્રિયાત્મક કુશળતા

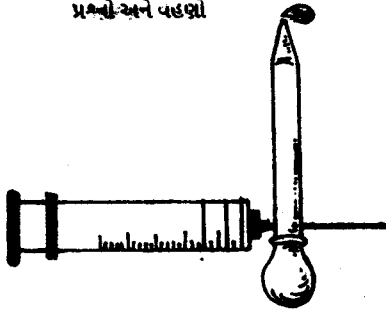
સૂક્ષ્મ ક્રિયાત્મક કુશળતા

.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....

17.4 શારીરિક અને ક્રિયાત્મક કુશળતાના વિકાસનું પાલન પોષણ

ખંડ 1 અને 2માં તમે વાંચી ગયા છો કે પરંપરાગત અને પારિવેશીક કારણોની પરસ્પર અંતઃક્રિયાથી વિકાસના બધા ક્ષેત્રોને અસર થાય છે. તમે એ પણ જાણો છો કે બાળકોના અનુકૂળ વિકાસ માટે સ્વાસ્થ્યપ્રદ અને ઉત્તેજક વાતાવરણનું હોવું જરૂરી છે. બાળકોને સ્વસ્થ રાખવાના પ્રયાસમાં જો તેમને પોષક ખોરાક આપવામાં આવે તો સંભવતઃ તે વિકાસની જુદી જુદી અવસ્થાઓમાંથી અવરોધ વગર આગળ વધી શકશે.

અનુકૂળ વૃદ્ધિ અને વિકાસ સુનિશ્ચિત કરવામાં સારું સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ મૂળ પરિબળ છે. જો બાળકોની શારીરિક યોગ્યતાઓને પૂરેપૂરી સક્ષમ બનાવવી હોય તો એ સુનિશ્ચિત કરવું મહત્વપૂર્ણ છે કે બાળકોને પોતાની કુશળતાનો અભ્યાસ કરવા પૂરતો સમય મળે. આવો હવે આપણે બાળકોના સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પ્રત્યેક પરિબળ પર એક પછી એક ચર્ચા કરીએ.

17.4.1 રસીકરણ અને સ્વાસ્થ્ય સંભાળ

શાળા પહેલાંના બાળકો સામાન્ય માંદગીઓ જેવી કે શરદી, શ્વસન સંબંધી માંદગીઓ, ટોનસિલ સંક્રમણ અને ચામડી સંબંધી એલર્જી જેવી માંદગીઓથી પીડાતા હોય છે. ઓરી, બળીયા, ગાલ પચોળીયા, અછબડા જેવી માંદગી વધતા જતા વર્ષના અનુભવનું એક અંગ છે. આ પ્રકારની માંદગીઓને રોકવાનો પ્રભાવશાળી ઉપાય છે, યોગ્ય સમયે બાળકોને રસીકરણ કરાવવું.

શૈશવાવસ્થા અને 13-36 મહિનાની અવસ્થા દરમ્યાન રસીકરણની બાબતમાં તમે પહેલાં વાંચ્યું છે. રસીકરણ પછી શાળા પહેલાંના વર્ષોમાં પૂરક માત્રાની આવશ્યકતા હોય છે. પાલનકર્તાએ એ સુનિશ્ચિત કરી લેવું અનિવાર્ય છે કે પાંચથી છ વર્ષની ઉંમરમાં બાળકોને નિમ્નલિખિત રસી આપવામાં આવે.

5 થી 6 વર્ષ :

ડી.ટી

ટાઈફોઈડ (પહેલી માત્રા)

ટાઈફોઈડ (બીજી માત્રા)

પહેલી માત્રાના એક મહિના પછી.

નિમ્નલિખિત કોઠામાં રસીકરણની પૂરી અનુસૂચી છે, બાળકના જન્મબાદ આ અનુસૂચી પ્રમાણે બાળકોને રસી મુકાવવી જોઈએ.

કોઠો 17.2 : રસીકરણ અનુસૂચી

ઉંમર	રસીકરણ
જન્મ	બી.સી.જી. અને પોલિયોના મોં દ્વારા અપાતા ટીપાં
1/2 મહિને	ડી.પી.ટી. અને મોં દ્વારા અપાતા ટીપાં
2/2 મહિને	ડી.પી.ટી. અને મોં દ્વારા અપાતા ટીપાં
3/2 મહિને	ડી.પી.ટી. અને પોલિયોના મોં દ્વારા અપાતા ટીપાં
9 મહિને	ઓરી અછબડાની રસી
16-24 મહિને	ડી.પી.ટી. ની રસી પોલિયો (પૂરક)
5-6 વર્ષ	ડી.ટી., ટાઈફોઈડ (2 માત્રા)
10 વર્ષ	ધનુર્વા, ટાઈફોઈડ
16 વર્ષ	ધનુર્વા, ટાઈફોઈડ

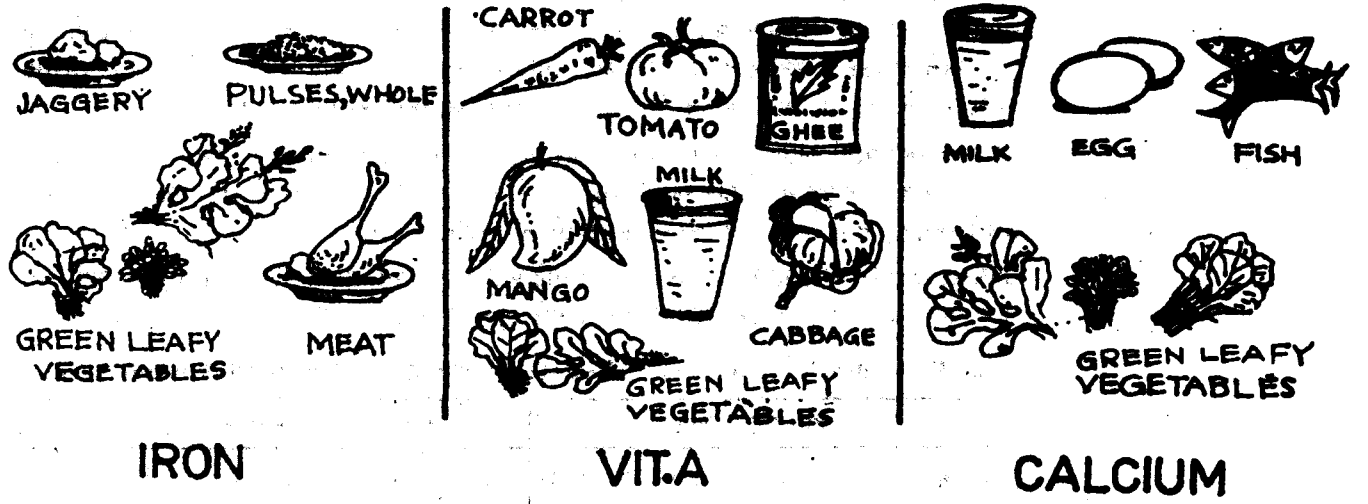
17.4.2 પોષણ

એ સંભવ છે કે કોઈને પોતાના આહારથી બહુ ઓછું અથવા બહુ વધારે પોષણ તત્ત્વ મળી રહેતું હોય. ખોરાકને લગતી આવી સ્થિતિ જો લાંબો સમય ચાલુ રહે તો એનાથી કુપોષણની સંભાવના વધી શકે છે. (અર્થાત્ અપૂરતું પોષણ) અને એની શારીરિક વિકાસ પર ખરાબ અસર પડી શકે છે. 'કુપોષણ' શબ્દનો અર્થ છે - ઓછું પોષણ અથવા વધારે પોષણ. ઓછું પોષણ એ સ્થિતિ છે જ્યાં વ્યક્તિને પોતાના ખોરાક દ્વારા બહુજ ઓછાં પોષક તત્ત્વ મળે છે. એનાથી ઊલટું અતિ (વધારે) પોષણ એ સ્થિતિ છે, જ્યાં વ્યક્તિને પોતાના ખોરાક દ્વારા પ્રમાણમાં વધારે પોષક તત્ત્વ મળે છે. શરૂઆતના વર્ષો દરમ્યાન કુપોષણથી મગજ તેમજ જ્ઞાનતંત્રના કેટલાક ભાગ પર કાયમી અસર થાય છે. કુપોષણથી વૃદ્ધિ દર અને ક્રિયાત્મક સમન્વય પણ પ્રભાવિત થાય છે. આ ઉપરાંત, કુપોષિત બાળકો સાધારણતઃ બહુ સક્રિય નથી હોતા અને ક્રિયાત્મક કુશળતાની સાથે એમના જ્ઞાનાત્મક કુશળતાનો વિકાસ પણ પ્રભાવિત થાય છે.

બાળકને સમતોલ અને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવો જોઈએ. એકમ 12 માં તમે વાંચી ચૂક્યા છો કે સમતોલ ખોરાક એ ખોરાક છે જેમાં શરીર માટે જરૂરી બધાં પોષક તત્ત્વ યોગ્ય માત્રામાં હોય છે. તમે પોષક તત્ત્વોને પાંચ વર્ગો અર્થાત્ કાર્બોહાઈડ્રેટ, પ્રોટીન, ચરબી, વિટામિન અને ક્ષાર તત્ત્વો વગેરે સ્વરૂપો વિશે વાંચ્યું છે. જ્યાં સુધી સંભવ હોય, શાળા પહેલાંની બાળકોના પ્રત્યેક ખોરાકમાં આ બધા વર્ગોના પોષક તત્ત્વો હોવાં જોઈએ જેથી બાળકો પ્રમાણમાં વધારે સક્રિય થાય છે અથવા એમના ખોરાકમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ઉર્જા આપનારા પોષક તત્ત્વો હોવાં જરૂરી છે. સક્રિયતા વધારે હોવાની સાથે જ એમની શારીરિક વૃદ્ધિ પણ તીવ્ર ગતિથી થાય છે. આથી એમના ખોરાકમાં પ્રોટીનની માત્રા વધારે હોય તેવા ખાદ્ય પદાર્થો પણ હોવા જોઈએ. શક્તિ અને પ્રોટીનના સ્ત્રોતની ત્રણ આપણે એકમ 12 માં કરી ચૂક્યા છીએ. તમે ખંડ 3 માં વાંચ્યું છે કે પ્રારંભિક બાલ્યાવસ્થામાં કેલ્શિયમ, વિટામિન 'એ' અને આયર્નની સરખી માત્રા એમને મળવી જોઈએ. વૃદ્ધિ દરમ્યાન આ પોષક તત્ત્વોની શરીરમાં ખૂબ જરૂરિયાત હોય છે. કેટલાંક ખાદ્ય પદાર્થો જેમાં વધારે માત્રામાં કેલ્શિયમ, લોહ તત્ત્વો અને વિટામિન 'એ' હોય છે. વિકાસ અને વૃદ્ધિ માટે મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. એમની સૂચિ નીચે આપેલી છે.

કેલ્શિયમ : દૂધ અને દૂધની બનાવટો, જેવી કે માખણ, ઘી, પનીર, ચીઝ
 લોહ તત્વ (આયર્ન) : લીલાં પાંદડાંવાળી ભાજીઓ, આખા અનાજ અને કઠોળ, ગોળ.
 વિટામિન 'એ' : પીળા અને નારંગી રંગના ફળ તથા શાક જેવાં કે પપૈયું, કેરી, કોળું, ગાજર અને લીલાં પાંદડાંવાળી ભાજીઓ.

દરિદ્ર એશિયામાં ધર્મની ભૂમિકા

શાળા પહેલાંના બાળકોને એમની આવશ્યકતા અનુસાર પૌષ્ટિક ખોરાક મળે છે, એ ખાતરી કરવાની સાથે જ એમના ખોરાક અને નાસ્તાના સમયની બાબતમાં જાણવું પણ જરૂરી છે. તમે અગાઉના ખંડમાં વાંચ્યું કે બાળકી એક સમયમાં વધારે ખાઈ શકતી નથી. આથી એને થોડી-થોડીવારે ખોરાક (ખાવાનું કંઈક) આપવું જોઈએ. તમે જાણો છો કે ખોરાકોની વચ્ચેનો સમય બહુ ઓછો ન હોવો જોઈએ, અને બહુ વધારે પણ. શાળા પહેલાંના બાળકોને એક દિવસના ખોરાકમાં તમે બે ગ્લાસ દૂધ અને ત્રણ મુખ્ય ખોરાક અને મુખ્ય ખોરાકની વચ્ચે શક્તિ, પ્રોટીન, કેલ્શિયમ, વિટામિન 'એ' અને આયર્નયુક્ત નાસ્તો પણ આપવો જોઈએ.

સવારનો નાસ્તો, બપોર અને રાતનું જમવાનું આ ત્રણ મુખ્ય આહાર છે. પરિવારના બીજા સભ્યો ખાય તે પ્રકારનો જ હોવો જોઈએ. એ કોઈપણ રીતે એ બાળકી સવારનો નાસ્તો જરૂર ખાય તેવો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. શોધ અધ્યયન બતાવે છે કે એક સંપૂર્ણ પૌષ્ટિક સવારનો નાસ્તો બાળકીનો શારીરિક રૂપથી સક્રિય અને સારી રીતે ધ્યાનમગ્ન રાખવામાં સહાયક હોય છે. અલ્પાહારના સંબંધમાં નિમ્નલિખિત વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. અલ્પાહાર એવો હોય કે નાસ્તાનું થોડું પ્રમાણ બધા પોષક તત્ત્વ પ્રદાન કરતો હોય. તમે જો બહુ વધારે માત્રામાં અલ્પાહાર આપતા હોય તો મુખ્ય ખોરાક માટેની બાળકીની ભૂખ મરી જશે અને બાળકી પૂરો ખોરાક (મુખ્ય આહાર) નહીં ખાઈ શકે. આ ઉપરાંત, અલ્પાહાર બનાવવામાં સરળ અને ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ હોવો જોઈએ. અલ્પાહાર એવો બનાવો જેથી બાળક પોતાની જાતે ખાઈ શકે. બિસ્કિટ, સેન્ટવીચ, લાડુ, શેકેલા મેવા તથા ગોળથી બનેલી ચીક્કી પૌષ્ટિક અલ્પાહાર છે, જે મોટાભાગના બાળકોને ખાવામાં મજેદાર લાગે છે. આ અંકના અંતમાં પરિશિષ્ટ 1 માં આપેલી ચીક્કી બનાવવાની રીત દ્વારા તમે ચીક્કી બનાવી શકો છો. આ એક નરમ અને કરકરો અલ્પાહાર છે. કેટલાંક બાળકો નરમ આહાર પસંદ કરે છે. વિકલ્પના રૂપમાં તમે શાકભાજીઓના મિશ્રણથી બનતી કટ્લેટ્સ અથવા સેન્ટવીચ બનાવી શકો છો, જેને બાળકો પસંદ કરશે. પરિશિષ્ટ 1 માં આપેલી પૌષ્ટિક સેન્ટવીચ બનાવવાની રીત પ્રમાણે તમે પૌષ્ટિક સેન્ટવીચ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકો છો.

આપણે બધા એ ભોજન ખાવાનું પસંદ કરીશું જે દેખાવમાં સારું અર્થાત્ રંગબેરંગી અને આકર્ષક હોવું. ખૂબજ જરૂરી છે. નાના બાળકોની બાબતમાં ભોજન આકર્ષક હોવું ખૂબજ જરૂરી છે. નાના બાળકો ખૂબ સક્રિય હોય છે અને પોતાની આસપાસના વાતાવરણનું સતત અન્વેષણ કરતા રહે છે જેના કારણે ભોજનથી એમનું ધ્યાન આસાનીથી ખસી કોઈબીજી વસ્તુ તરફ આકર્ષિત થઈ શકે છે. એમને કટ્લેટ્સ, બિસ્કિટ, સેન્ટવીચ અને ભિન્ન ભિન્ન આકારોના અલ્પાહાર આપવાથી એમના ધ્યાનને વહેંચી શકાય છે. પાછલા ખંડમાં તમે લીલી પૂરી કેવી રીતે બનાવી શકાય તે વાંચ્યું. શું તમે ચોરસ પૂરીઓ બનાવવાનું ગમશે? સરળ વ્યંજન બનાવવાની ક્રિયામાં ક્યારેક ક્યારેક તમે બાળકોને સાંકળવાનો પ્રયત્ન કરો. આગળના ખંડોમાં એવી ક્રિયાઓની બાબતમાં ઘણી જાણકારી અપાયેલી છે. આવા પ્રકારના કામોમાં જ્યારે બાળકો જોડાય છે ત્યારે તેમની ખોરાક પ્રત્યેની રુચિ વધે છે.

શાળા પહેલાંના બાળકોના આહાર અને અલ્પાહારનું આયોજન કરતી વખતે તમારે એમની ગમ્મા અને અણગમ્માને લગતી અનિવાર્ય વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. ખાવાની બાબતમાં શાળા પહેલાંના બાળકોની

પોતાની અલગ-અલગ રુચિ, પસંદ અને નાપસંદ હોય છે જે ઘણી દૃઢ પણ હોઈ શકે છે. તમે જોશો કે મોટાભાગના બાળકો લીલાં પાંદડાંવાળા શાક અને દૂધ પસંદ નથી કરતાં. અગાઉ ઉલ્લેખ થયો છે તે મુજબ કોઈપણ સ્ત્રીજ ખવડાવવા માટે એમની ઉપર દબાણ ન કરશો. તમે આહારનું સ્વરૂપ બદલી પીરસી શકો છો. જે વસ્તુ બાળકને પસંદ ન આવી હોય, તે વસ્તુ તમે થોડા સમય બાદ પણ આપવાનો પ્રયત્ન કરી શકો છો. કદાચ બીજાવાર બાળકી એ ભોજનનો સ્વીકાર કરે. જ્યારે તમે ખોરાક આપવાનું શરૂ કરો ત્યારે એક સમયે એક જ નવો ખોરાક આપો અને એ પણ ઓછી માત્રામાં આપો. બાળકો જે પોતાની આસપાસ જુએ છે અને સંભળે છે, તેનાથી બહુ પ્રભાવિત થાય છે. બાળકની સંભાળ રાખનાર વ્યક્તિએ બાળકની સામે પોતાની પસંદ અને નાપસંદનો ઉલ્લેખ ન કરવો જોઈએ. એની સાથે જ બાળકની સાથે ખોરાકના ગમ અને અણગમ ભાગ પાડીને ખાવાથી મોટી વ્યક્તિ તેમજ બાળકો બંનેને આનંદનો અનુભવ થાય છે.

બાળકને આપવામાં આવતો ખોરાક ન તો વધારે ગરમ હોવો જોઈએ અને ન તો વધારે ઠંડો. જો ખોરાક સુગંધિત અર્થાત્ બહુજ મસાલેદાર અથવા બહુજ મીઠો અથવા તળેલો હોય તો એ નાના બાળકોના પાચન લંઘનને અનુકૂળ નથી હોતો અને એમના સ્વાસ્થ્યને માટે હાનિકારક થઈ શકે છે.

ઉપર્યુક્ત વાતો સિવાય, શાળા પહેલાંના બાળકો માટે ખોરાક બનાવતી વખતે નીચે આપેલી કરવા જેવી અને ન કરવા જેવી વાતોને ધ્યાનમાં સમજી તમારા માટે ખૂબ જ સહાયક થશે.

કોષ 17.3 : શાળા પહેલાંના બાળકો માટે આહાર આયોજન કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો.

કરવા જેવી જરૂરી બાબતો	ન કરવા જેવી બિનજરૂરી બાબતો.
(1) બાળકીને દૂધ, લીલાં પાંદડાંવાળા શાકભાજી ગાજર, કેરી, પપૈયું અને વિટામિન 'એ'થી ભરપૂર અન્ય ખોરાક આપવો.	(1) બાળક માંદું હોય ત્યારે ખોરાકની માત્રામાં નિયંત્રણ રાખવાં.
(2) જમવાના સમયે બાળક આનંદમાં હોય તેની ખાતરી કરવી.	(2) ઈનામ કે દંડની ભાષાના રૂપે આહારનો પ્રયોગ ન કરવો.
(3) ખોરાકની સામગ્રી નાના-નાના ટુકડા કરીને અથવા આહારની વાનગી બનાવી બાળકીને પીરસવી.	(3) જમવાના સમયની આસપાસના સમયે નાસ્તો ન આપવો.
(4) બાળકીના ભોજનની વાનગીઓમાં વિવિધતા લાવવી.	(4) ખાવા માટે બાળક ઉપર દબાણ ન કરવું.
(5) થોડી માત્રામાં પરંતુ થોડા થોડા સમય પછી આહાર આપવો.	(5) બહુજ ગરમ અથવા બહુજ ઠંડો ખોરાક ન પીરસવો.
(6) ભોજનની વચ્ચે પૌષ્ટિક અલ્પાહાર આપવો.	(6) બાળકીને ગળ્યા અને ચોટે તેવા (જેવાં કે ચોકલેટ) ખાદ્ય પદાર્થ ખાતા રોકવી.
(7) બાળકીની પસંદ અને નાપસંદને ધ્યાનમાં રાખીને ખોરાક બનાવવો.	(7) બહુજ સુગંધિત તથા મસાલેદાર ખોરાક ન આપવો.
(8) માંદગીમાંથી ઠીક થયા પછી બાળકીને પીરસતા ભોજનની માત્રા રોજિંદા ભોજન કરતા વધારે આપવી.	
(9) બાળકીને આરામથી એક જગ્યાએ બેસીને ખાવાની ટેવ પાડવી.	

સ્ત્રોત : એ.એન.સી-1 ખંડ-2, ઈંદિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય 1991.

જમતી વખતે વાતાવરણ સુખદ અને ચિંતામુક્ત હોવું જોઈએ. વખતે જો તમે બાળક પર નિયંત્રણ રાખતા હોય, એને બહુજ ધમકાવતા હોય અને એને કોઈ ખાસ આહાર ખાવાનું દબાણ કરો, જે તેને ભાવતું નથી. તો તે સ્થિતિમાં બાળક રહે છે. તણાવ અનુભવે છે.

શાળા પહેલાંના બાળકો માટે પોષણની વાત કરતી વખતે આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે આ એ નિર્ણાયક વર્ષ છે જ્યારે બાળકો કરવા અને ન કરવા યોગ્ય કેટલીક વાતો શીખે છે અને સામાજિક રૂપે ખાવાની રુચિ વિકસાવે છે. બાળકની આ રુચિને ધ્યાનમાં રાખીને આપણે તેમને ખોરાક પ્રત્યે સારી ટેવો વિશે બતાવી શકીએ છીએ જેમકે, ખાતા પહેલાં અને પછી હાથ ધોવા જોઈએ, પોતાની ચારેબાજુ ખાવાનું ન વેરાવું અને છાલ તથા કાગળોને કચરાપેટીમાં નાખવા.

17.4.3 કિયાત્મક કુશળતાના તાલીમની તકો.

હમણાં તમે શારીરિક અને કિયાત્મક વિકાસમાં પ્રોત્સાહન આપવામાં સારા સ્વાસ્થ્ય અને પૌષ્ટિક આહારના મહત્ત્વ વિશે વાંચ્યું. આ ઉપરાંત, કિયાત્મક કુશળતાના વિકાસ માટે એ પર્યાપ્ત છે કે બાળકોને આ કુશળતાના

અભ્યાસ માટે પર્યાપ્ત સમય મળે. ખંડ 5 અને 6 માં તમે શાળા પહેલાંના બાળકોની ક્રિયાત્મક કુશળતાના વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે આયોજિત કરી શકાય તેવી વિભિન્ન ક્રિયાઓ વિશે વાંચશો. તો પણ, આપણે એ અવશ્ય યાદ રાખવું જોઈએ કે કોઈપણ બે બાળકોનો વિકાસ સમાન ગતિથી નથી થતો. હોઈ શકે કે બાળક એક ક્રિયામાં વધારે કુશળ હોય, જ્યારે બીજું એ સારી રીતે કરવામાં અસમર્થ હોય આથી બે બાળકોની સરખામણી ટાળવી જોઈએ. એવું કરવાથી બાળક સ્વયં પ્રત્યે સચેત થઈ જાય છે અને કોઈ ખાસ આવડત કેળવવામાં નાસીપાસ થવાથી બચેની અનુભવે છે. બાળકોને નવા-નવા કાર્ય કરવા માટે પ્રોત્સાહિત અવશ્ય કરવા જોઈએ. પરંતુ એમની ક્ષમતાથી વધારે પ્રયત્ન કરવા માટે લાચાર ન કરવા જોઈએ. એમને એમની ગતિ શક્તિ પ્રમાણે ધીરજ પૂર્વક વિકસિત થવા દેવું લાભપ્રદ રહેશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો: મહાવરો - 3

(1) બતાવો કે નિમ્નલિખિત વાક્ય સાચું છે કે ખોટું. આપેલા ખાનામાં ખરાંની સામે (✓)ની અને ખોટાંની સામે (X)ની નિશાની લગાવો:

- (ક) પરિપક્વતા જ નક્કી કરે છે કે કઈ ઉંમરમાં બાળકો કયા પ્રકારની કુશળતા શીખવા માટે તૈયાર છે. ( )
- (ખ) એક શાળા પહેલાંની બાળકીને પુખ્ત વ્યક્તિ દ્વારા ખવાતા ખોરાકના 30 ટકા ખોરાક ખાવાની જરૂરિયાત હોય છે. ( )
- (ગ) શાળા પહેલાંની બાળકી એક સમયમાં વધારે માત્રામાં ખાવાનું ખાઈ શકે છે. આથી એને કેવળ ત્રણ મુખ્ય આહાર જ આપવા જોઈએ. ( )
- (ઘ) કુપોષિત બાળકોનું સક્રિયતાનું સ્તર નિમ્ન હોય છે. ( )
- (ડ) જે વર્ષોમાં વૃદ્ધિ ઝડપથી થતી હોય છે, એમાં બાળકોને કેલ્શિયમ, આયર્ન અને વિટામિન 'એ'ની પ્રચુરતાવાળા ખાદ્ય પદાર્થોની આવશ્યકતા હોતી નથી. ( )

(2) નીચે લખેલી રસી શાળા પહેલાંની બાળકીને કઈ ઉંમરે આપવી જોઈએ.

રસી	ઉંમર
ડી.ટી.	.....
ટાઈફોઈડ (પહેલી માત્રા)	.....
ટાઈફોઈડ (બીજી માત્રા)	.....

(3) નીચે ચાર વર્ષની સુનીતાનું બપોરનું ભોજન આપ્યું છે એને ધ્યાનથી વાંચો અને બતાવો કે તે સુનીતાની ઉંમર પ્રમાણે સમતોલ અને પૌષ્ટિક અનુકૂળ આહાર છે કે નહીં ?

સુનીતાનું બપોરનું ભોજન : ચણાનો લોટ અને ઘઉંના લોટની બનેલી રોટલી, મગફળીનું રાપતું, કેરીની એક ચીરી, પાલક પનીરનું શાક.

17.5 સારાંશ

આ અંકમાં તમે શાળા પહેલાંના વર્ષોમાં થતી શારીરિક વૃદ્ધિ અને ક્રિયાત્મક વિકાસ વિશે વાંચ્યું. શૈશવાવસ્થાની સરખામણીમાં શારીરિક વૃદ્ધિનો દર આ સમયમાં ધીમો થઈ જાય છે. તો પણ બાળકોના શારીરિક બાંધામાં પરિવર્તન ચાલુ રહે છે અને તેઓ કેટલાંક નવાં કૌશલો શીખે છે.

શાળા પહેલાંના બાળકોનું કદ પ્રત્યેક વર્ષે 3 ઈંચ અને વજન બે થી અઠી કિલો સુધી વધે છે. પગ અને હાથની ઝડપી વૃદ્ધિથી શરીરના પ્રમાણમાં પરિવર્તન થાય છે. શારીરિક ચરબી ઓછી થઈ જવાથી તેઓ પાતળા લાગે છે. શારીરિક પ્રમાણો, માંસપેશીઓની સુદૃઢતાના પરિવર્તનથી એમનું સંતુલન સારું થઈ જાય છે. એમનું શારીરિક સ્ત્રવન-ચલન સુનિયંત્રિત થઈ જાય છે અને આ કારણે એમની ચાલ વધારે સુસ્થિર અને નિયમિત થઈ જાય છે.

શાળા પહેલાંના બાળકો શીખેલી ક્રિયાત્મક કુશળતાને સુધારતા નથી, પરંતુ કેટલીક નવી કુશળતા પણ પ્રાપ્ત કરે છે. શારીરિક અને ક્રિયાત્મક કુશળતાનો વિકાસ તેમની આસપાસની દુનિયાથી શોધમાં ઘણી સ્વતંત્રતા આપે છે. 6 વર્ષની ઉંમર સુધીમાં તેઓ કુશળતાથી દોટવાનું, ફૂંદવાનું, ઊછળવાનું, ઝાટ પર ચઢવાનું, બોલ પકડવાનું અને ફેંકવાનું શરૂ કરી દે છે. સ્થૂળ (મોટી) ક્રિયાત્મક કુશળતાના વિકાસની સાથે-સાથે શાળા પહેલાંના બાળકો સામગ્રીને નિયંત્રિત કરી શકે છે અને એને તપાસી અને સમજી પણ શકે છે, કપડાં પહેરી શકે છે અને જાતે ખાવાનું ખાઈ શકે છે. આ બધી કુશળતા એમને ઘર તથા ઘરની બહાર જાતે કાર્ય કરવા યોગ્ય બનાવે છે.

જો બાળકોને સ્વસ્થ રાખવામાં આવે, સંતુલિત આહાર આપવામાં આવે અને કુશળતાઓના અભ્યાસની તક આપવામાં આવે તો તમે એમના શારીરિક અને ક્રિયાત્મક વિકાસને ઉત્તેજિત કરી શકશો.

17.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ:

બોધ પ્રશ્ન - 1 મહાવરો - 1

- (1) ધીમી
- (2) નિયમિત
- (3) માંસપેશીઓ
- (4) શારીરિક પ્રમાણ, જ્ઞાનતંત્ર અને કંકાલ
- (5) 90 ટકા
- (6) અડધી
- (7) સમતલ

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ: મહાવરો - 2

સ્થૂળ ક્રિયાત્મક કુશળતા

- (1) નિકર, મોજાં અને બૂટ પહેરવાં
- (2) ખભા પર બેગ રાખવી.
- (5) પગથિયાં પર, બગીચામાં અને પાટા પર ચડવું-ઊતરવું
- (7) છેલ્લા પગથિયાંથી ફૂંદવું.
- (8) મિત્રોની તરફ ઊછળતા જવું.

સૂક્ષ્મ ક્રિયાત્મક કુશળતા

- (2) શર્ટના બટન બંધ કરવા
- (4) દોરી બાંધવી.
- (6) હાથમાં ડબલરોટી અને દૂધનો ગ્લાસ પકડવો.

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ : મહાવરો - 3

(1) (ક) સાચું

(ખ) ખોટું. શાળા પહેલાંના બાળકોને મોટી વ્યક્તિ ખાઈ શકે તે આહારના 75 ટકા ખોરાકની જરૂરિયાત હોય છે.

(ગ) ખોટું. શાળા પહેલાંની બાળકી એક સમયમાં વધારે ખાઈ શકતી નથી અને મુખ્ય આહારની આજુબાજુ તેને થોડી-થોડી વારે ખાવા માટે નાસ્તો (અલ્પાહાર) આપવો જોઈએ.

(ઘ) સાચું

(ડ) ખોટું. વધતા જતા વર્ષોમાં બાળકોને કેલ્શિયમ, આયર્ન અને વિટામિન 'એ' વધારે હોય તેવા ખાદ્ય પદાર્થોની જરૂરિયાત હોય છે.

(2) રસી

ઉંમર

ડી.ટી.

5-6 વર્ષમાં

ટાઈફોઈડ (પહેલી માત્રા)

5 વર્ષ

ટાઈફોઈડ (બીજી માત્રા)

પહેલી માત્રાના એક મહિના પછી.

(3)

સુનીતાનો આહાર સંતુલિત આહાર છે કારણ કે એના ભોજનમાં બધા પાંચ વર્ગોના પોષક તત્ત્વ કાર્બોહાઈડ્રેટ (કાર્બોહિદ્રેટ) (લોટ), પ્રોટીન (બેસન, મગફળી અને દહીં) વિટામિન અને ક્ષાર (કેરી, પાલક) ચરબી (શાકને વધારવામાં વપરાતું, તેલ અને મગફળી) હતાં. આ ઉપરાંત એના આહારમાં આયર્ન (પાલક), વિટામિન 'એ' (કેરી), કેલ્શિયમ (પનીર, દહીં) પણ હતાં. એને (કેલરી) અને દહીં, પનીર, બેસન તથા મગફળીમાંથી પ્રોટીન મળ્યું. એને ચરબી. રોટલી અને મગફળીમાંથી શક્તિ મળે છે.

મગફળીની ચીક્કી

30 ગ્રા. મગફળી લો. મગફળીના દાણાને શેકીને અધકચરા ખાંડી લો. એક વાસણમાં 50 ગ્રા. ગોળને ધીમા તાપે ત્યાં સુધી ગરમ કરો જ્યાં સુધી તે પૂરેપૂરો ઓગળી ન જાય. એમાં શેકેલી મગફળીનો ભૂકો નાંખી વાસણને ગેસ પરથી ઉતારો અને ઓગળેલા ગોળમાં મગફળીનો ભૂકો બરાબર ભેળવી લો. એક થાળીમાં થોડી ચીકાશ લગાવી આ મિશ્રણને એના ઉપર પાથરી વેલણથી વણી લો. ધ્યાન રાખવું કે વધારે પાતળું ન વણવું. એની ઉપર ચોરસ નિશાન કરવા. ઠંડું થયા બાદ થાળીમાંથી કાઢી ટુકડામાં કાપી લેવું.

પૌષ્ટિક સેન્ડવિચ

એના માટે બાફેલા ઈંડા, કોથમીર અને થોડું દૂધ લો. ઈંડાને ફીણી એમાં કોથમીર અને દૂધ ભેળવી પેસ્ટ તૈયાર. આ પેસ્ટમાં સ્વાદ પ્રમાણે મીઠું અને મરી મેળવો. પેસ્ટને બ્રેડના ટુકડા પર પાથરી દેવું. એને વધારે આકર્ષક અને રુચિકર બનાવવા માટે તમે બ્રેડને ગોળાકારમાં કાપી શકો છો. જો તમે ઈંડું વાપરવાનું ન ઇચ્છતા હોય તો ઈંડાના બદલે તમે પનીર, ચીઝ અથવા થોડી મલાઈ વાપરી શકો છો. વિવિધતા લાવવા માટે તમે કોથમીરની જગ્યાએ ફૂદીનો વાપરી શકો છો. આ સેન્ડવીચમાં કેલ્શિયમ, પ્રોટીન, વિટામિન 'એ' આયર્ન અને કેલરીની માત્રા ખૂબ વધારે છે. સાદા બ્રેડના બદલે બ્રાઉન બ્રેડનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આ નાસ્તામાંથી વધુ આયર્ન મળે છે.

મહેરબાની કરી નોંધો : ખંડ 2 ના અંક 7 માં આપણે Sensory શબ્દ માટે સંવેદાત્મક શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આગળના ખંડોમાં આપણે Sensory માટે સંવેદી શબ્દનો પ્રયોગ કરીશું.

અંક 6 ના ઉપભાગ 6.5.3 માં સંવેગાત્મક (emotional) શબ્દ ભૂલથી સંવેદાત્મક છપાઈ ગયો છે.

એકમ 18 સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતાઓ અને સંકલ્પનાઓની સમજનો વિકાસ

અંકની રૂપરેખા

- 18.1 પ્રસ્તાવના
- 18.2 પ્રતીકાત્મક વિચારો અને કલ્પનાશક્તિ
- 18.3 કેટલીક સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતા અને કુશળતા
  - 18.3.1 બીજાના દષ્ટિકોણથી જોવું.
  - 18.3.2 વસ્તુઓની સરખામણી
  - 18.3.3 સામાન્ય સંબંધોની ઓળખ
  - 18.3.4 નિરીક્ષણ
  - 18.3.5 વર્ગીકરણ
  - 18.3.6 કમબદ્ધતા
  - 18.3.7 કારણ અને પ્રભાવમાં સંબંધ
- 18.4 યથાર્થ અને જાદુઈ વિચારશક્તિ
- 18.5 સંકલ્પનાઓની પ્રાપ્તિ
  - 18.5.1 સંખ્યા સંબંધી સંકલ્પના
  - 18.5.2 અન્ય સંકલ્પના
- 18.6 તર્કશક્તિ વિશે કુશળતા વધવી.
- 18.7 સારાંશ
- 18.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

18.1 પ્રસ્તાવના

ખંડ 2 અને 3 માં તમે જન્મના પ્રથમ ત્રણ વર્ષમાં વિચારશક્તિના વિકાસ વિશે વાંચ્યું જેમકે પીગેટના મત પ્રમાણે વિચારશક્તિનો વિકાસ ચાર તબક્કાઓ - સંવેદી, ક્રિયાત્મક અવસ્થા, પૂર્વ સંક્રિયાત્મક અવસ્થા, મૂર્ત સંક્રિયાત્મક અવસ્થા અને ઔપચારિક સંક્રિયાત્મક અવસ્થામાં થાય છે. પાછળના ખંડમાં અમે પૂર્વ-સંક્રિયાત્મક અવસ્થા (2 થી 7 વર્ષ) વિશે વિસ્તૃત જાણકારી આપી છે. આ ખંડમાં આપણે શાળા પહેલાંના બાળકોની પૂર્વ-સંક્રિયાત્મક અવસ્થાથી સંબંધિત સંજ્ઞાત્મક વિકાસની વિશેષતાઓ વિશે વાંચીશું.

જેમ-જેમ તમે પૂર્વ સંક્રિયાત્મક અવસ્થાથી સંબંધિત વિચાર શક્તિ વિશે વાંચશો તેમ તેમ તમે જાણશો કે બાળવિકાસના ક્ષેત્રમાં આ અવસ્થાને અન્ય અવસ્થાની તુલનામાં વધારે દિલચસ્પ અને આકર્ષક કેમ કહેવાય છે. આ સમય દરમિયાન બાળકોની કલ્પનાશક્તિ (imagination) ખૂલીને સામે આવે છે. અને તેઓ પોતાની આસપાસની વસ્તુઓ, માણસો, ઘર, ઝાડ, શેરી, સૂરજ, ચંદ્ર, તારા, વાદળો, પાણી અને અન્ય પરિચિત વસ્તુઓ વિશે પોતાની જાતે કલ્પનાઓ બનાવા લાગે છે. પોતાની આસપાસની દરેક વસ્તુમાં તેઓ અભિરુચિ બતાવે છે અને ઘટનાઓ ઘટવાના કારણોના સંબંધિત પોતાના તર્કપૂર્ણ વિચાર પણ હોય છે જેમાં સંભવતઃ કેટલાક તમને આશ્ચર્ય પણ પમાડે. ઉદાહરણ માટે, પાંચ વર્ષની કવિતાને લઈએ. કવિતા બગીચામાં એક નક્લી લાકડીથી માટી ખોદવામાં વ્યસ્ત હતી. એના પિતા એને ઘણી વારથી આ કામમાં મગ્ન જોઈ પૂછ્યું કે તે શું કરી રહી છે? પિતાને એના તરફથી એક સાધારણ અને સામાન્ય જવાબની અપેક્ષા હતી. પરંતુ કવિતાએ બહુજ ગંભીરતાથી કહ્યું, “હું જોઈ રહી છું કે આ જમીન ક્યાં સુધી જાય છે? હું આને ખોદીને નીચે સુધી પહોંચી જઈશ.” એનું આ વાક્ય સાંભળી પિતા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા.

જે મોટી વ્યક્તિ સંસારને જુદા રૂપથી જુએ છે તો પણ એમને શાળા પહેલાંના બાળકોની તર્કશક્તિ અને સ્પષ્ટીકરણ ગમે છે. છતાં શાળા પહેલાંના બાળકો પોતાની તર્કશક્તિ સંબંધી કુશળતા અને સ્પષ્ટીકરણો તરફ ઘણાં ગંભીર હોય છે અને એના ઉપર વિશ્વાસ પણ કરે છે. જ્યારે કોઈ શાળા પહેલાંની બાળકી કોઈ મોટી વ્યક્તિને પૂછે છે, “વરસાદ કેમ આવે છે?” તો તે એના તરફથી કોઈ વૈજ્ઞાનિક સ્પષ્ટીકરણની આશા નહીં રાખે. સંભવતઃ એ ઈચ્છતી હોય કે વ્યક્તિ એના વિશ્વાસને અનુરૂપ એ કહે, “જ્યારે ભગવાન પોતાના ખભા પર પાણી નાખતાં-નાખતાં થાકી જાય છે ત્યારે વરસાદ આવે છે.” શાળા પહેલાંના બાળકો ઘણીવાર કેટલીક વસ્તુઓ અને કારણો વિશે જાતે જ જાણી લે છે અને જાતે જ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે અને એટલા વિશ્વાસથી તે આ સ્પષ્ટીકરણો પ્રગટ કરે છે કે ક્યારેક ક્યારેક વ્યક્તિ પણ અચરજ પામે છે અને દ્વિધામાં પડી જાય છે કે એમને આવું કોણે શીખવ્યું, સાચું તો એ છે કે એમને આવું કોઈએ નથી શીખવ્યું, પરંતુ એમણે બધું જાતે જ વિચાર્યું છે. શાળા પહેલાંના બાળકોને સમજવા માટે આપણે એમની વિચારશક્તિ વિશે જાણવું જોઈએ. આ અંકમાં આપણે આ પાસા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું.

આ અંકને વાંચ્યા પછી તમે :

- શાળા પહેલાંના બાળકોની વિચારશક્તિના અભિલક્ષણો સમજી શકશો.
- 13 થી 36 મહિનાના બાળકો અને ઉંમરમાં પોતાનાથી મોટા બાળકોથી શાળા પહેલાંના બાળકો કેવી રીતે જુદા હોય છે તે જાણી શકશો.
- પ્રતીકાત્મક વિચારશક્તિની યોગ્યતા અને તરંગો બાળકોની વિચારશક્તિને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે, એનું વર્ણન કરી શકશો.
- શાળા પહેલાંના વર્ષોમાં બાળકો દ્વારા શિખાયેલી કેટલીક સંજ્ઞાત્મક કુશળતા અને યોગ્યતાઓની વ્યાખ્યા કરી શકશો.
- શાળા પહેલાંના બાળકોએ પેદા કરેલી કેટલીક સંકલ્પનાઓની સૂચી બનાવી શકશો અને એ પણ સમજાવી શકશો કે બાળકો દ્વારા પેદા થયેલી સંકલ્પના ઘણે અંશે એમના વાતાવરણથી પ્રભાવિત હોય છે.
- શાળા પહેલાંના બાળકોની તર્કશક્તિની યોગ્યતાને સંબંધિત ઉદાહરણ આપી શકશો અને
- શાળા પહેલાંના બાળકોની સાથે થયેલા પોતાના રોજના અનુભવોનો આ ચર્ચાથી સંબંધ કરી શકશો અને આ સમજાનો ઉપયોગ કરી એમના માટે અનુરૂપ રમત ક્રિયાઓ યોજી શકશો.

18.2 પ્રતીકાત્મક વિચારો અને કલ્પનાશક્તિ

તમને બધાને ક્યારેક શાળા પહેલાંના બાળકોની સાથે વાતચીત કરવાને અને એમની સાથે રમવાનો અવસર અવશ્ય મળ્યો હશે. આ અંતઃ ક્રિયાઓથી તમને એ અંદાજ તો આવી ગયો હશે કે શાળા પહેલાંના બાળકો કેવાં હોય છે ? જો તમે પાંચ દશ મિનિટ માટે એક સૂચી બનાવો તો એમની વિચારશક્તિની વિશેષતાઓના શાળા પહેલાંના બાળકોના વિચારો અને એમની સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતાઓની અભ્યાસ માટે એ લાભકારક થશે. શાળા પહેલાંના બાળકો શું કરી શકે છે ? જો તમે શાળા પહેલાંના બાળકોને છ પેન્સિલો લખવાનું કહો તો શું એ એટલી જ પેન્સિલો લાવી આપી શકશે ? શું તેઓ એક કવિતા યાદ કરીને તમારી સાથે-સાથે ગાઈ શકશે ? શું તેઓ સૂચનોને યાદ રાખી એને અનુસરી શકશે ? શું તેમને પરિચિત વસ્તુઓ વિશે જાણકારી છે અને જો તમે એમને હેન્ડલ વગરની સાઈકલનું ચિત્ર બતાવો તો શું તેઓ કહી શકશે કે આ ચિત્રમાં શું ખૂટે છે ? શું તેઓ કેટલાંક સામાન્ય પ્રાણીઓને ઓળખી શકે છે ? એમના વિશે તેઓ વધારે શું જાણે છે ?

તમે શાળા પૂર્વેની ઉંમરના બાળકોની વિચારશક્તિની લાક્ષણિકતાઓ વિશે વાંચ્યા પહેલાં દસ મિનિટ થોભી તેમની પ્રતિક્રિયાઓને યાદ કરી તેમની સંજ્ઞાત્મક વિશેષતાઓની સૂચિ બનાવો તો ઉપયોગી થશે. તેઓ કેટલાક કલરને ઓળખે છે ?

આ બધાં પાસાંઓ વિશે નીચે આપેલા સ્થાનમાં લખો. એ કરતી વખતે યાદ રાખવું કે જ્યારે બે થી છ વર્ષની ઉંમરના બાળકો જ શાળા પહેલાંના બાળકો છે છતાં આ ઉંમરના બાળકોની વિચારશક્તિમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે. આ ઉંમરના બાળકોને કેટલીક સામાન્ય વિચારશક્તિના અભિલક્ષણોના કારણે જ એમને શાળા પહેલાંના બાળકોની સંજ્ઞા અપાઈ છે. આવો આ તથ્યને સમજવા માટે ઉપર્યુક્ત અનુચ્છેદમાં પૂછેલા પેન્સિલના ઉદાહરણને જ લઈએ. જ્યારે તમે પાંચ વર્ષની બાળકી પાસે છ પેન્સિલો માંગો છો તો સંભવ છે કે તે તમને છ જ પેન્સિલ આપે. તે સંખ્યા 6 વિશે તો જાણે છે પરંતુ એનો અર્થ નથી જાણતી. આથી જ્યારે તમે શાળા પહેલાંના બાળકોની સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતાઓ લખો તો તમે એમની ઉંમર અવશ્ય લખજો કારણ કે પ્રત્યેક વર્ષના બાળકોની યોગ્યતાઓ એકબીજાથી જુદી હશે. કદાચ તમે એક એવા વૃત્તાંતને અહીંયાં નોટ કરવા ઇચ્છો જે શાળા પહેલાંના બાળકોની તર્કશક્તિને પ્રતિબિંબિત કરતી હોય.

પૂર્વ સંક્રિયાત્મક અવસ્થા વિશે વિસ્તૃત જાણકારી મેળવવા માટે આવો પહેલાં આપણે એ જાણીએ કે આ અવસ્થાની વિચારશક્તિની પ્રમુખ વિશેષતાઓ શું છે અને આ અવસ્થાની વિચારશક્તિ સંવેદી-ક્રિયાત્મક અવસ્થાની વિચારશક્તિથી કેવી રીતે અલગ છે જેમકે તમે જાણો છો આ ભિન્નતાનું મૂળ કારણ છે પ્રતીકાત્મક

રૂપથી વિચારવાની યોગ્યતા જે પૂર્વ-સંક્રિયાત્મક અવસ્થામાં જ વધે છે. પ્રતીકાત્મક રૂપથી વિચારવાથી શું ફાયદા થાય છે ?

પ્રતીકાત્મક રૂપથી વિચારવાને કારણે બાળકી વસ્તુઓ અને ઘટનાઓનું માનસિક સંકલ્પન કરી શકે છે. જે વસ્તુ અથવા ઘટના એની સામે ન બને તો પણ એ હવે મગજમાં એનું ચિત્રણ કરી એના વિશે વિચારી શકે છે અર્થાત્ બાળકીની જાણકારી ફક્ત એ વસ્તુઓ વિશે જ મર્યાદિત નથી રહેતી જેને તે જોઈ અથવા સાંભળી શકે છે. પરંતુ હવે તે કલ્પના કરી અનુમાન કરી શકે છે. આ યોગ્યતા એને વધારે જાણકારી મેળવવામાં મદદ કરે છે. ઉદાહરણ: એક ચાર વર્ષની બાળકી કોઈ કરમાઈ ગયેલા છોડને જોઈને કહી શકે છે, “આને પાણી નથી મળ્યું.” આનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે એ છોડના કરમાવાના કારણથી જાણે છે. તમને કદાચ યાદ હશે કે કોઈ વાતનું અનુમાન કરવાની ક્ષમતા સંવેદી સંક્રિયાત્મક અવસ્થાની ઠઠી ઉપઅવસ્થામાં વિકસિત થાય છે. આ અવસ્થામાં આ ક્ષમતા પ્રારંભિક સ્તરની હોય છે. શાળા પહેલાંના સમયમાં બાળકો અપેક્ષાકૃત અટપટી અને વિવિધ પ્રકારની વધારે વસ્તુઓ વિશે આવા અનુમાન કરી શકે છે. પૂર્વ સંક્રિયાત્મક સમયના કોઈ બાળકથી થયેલી એક આવી અંતઃક્રિયા વિશે શું તમે લખવા ઈચ્છશો જે આ પાસાને પ્રતિબિંબિત કરતી હોય ?

ભાષા અને ડ્રોઈંગ શીખવું પ્રતીકાત્મક વિચારશક્તિની ક્ષમતાના અન્ય સૂચક છે. હકીકતમાં ભાષા પ્રતીકાત્મક વિચારશક્તિનું એ સાધન છે જે સૌથી મહત્વપૂર્ણ અને વ્યાપકરૂપથી ઉપયોગમાં લેવાય છે. જન્મ ઉપરાંત પ્રથમ વર્ષની આસપાસ બાળકી પહેલાં શબ્દ બોલતા શીખે છે અને એક થી બે વર્ષના સમયમાં તે 100 જેટલા શબ્દો શીખી જાય છે. બે વર્ષની ઉંમરમાં માનસિક સંકલ્પન અને પ્રતીકાત્મક વિચારશક્તિ પૂર્ણ રીતે સ્થિર થઈ જાય છે અને એ પછી બાળકો ઝડપથી શબ્દ શીખે છે. અહીંયાં આપણે આ પાસા ઉપર વિસ્તારથી ચર્ચા નહીં કરીએ કેમ કે આગળનો આખો અંક શાળા પહેલાંના વર્ષો દરમિયાન ભાષાના વિકાસ પર છે. બાળકોનાં ડ્રોઈંગ વિશે તમે ખંડ 6 માં વાંચશો.

કલ્પનાશક્તિ પ્રતીકાત્મક વિચારશક્તિનું પ્રમાણ છે, પૂર્વ-સંક્રિયાત્મક વિચારશક્તિને સંવેદી ક્રિયાત્મક વિચાર શક્તિથી અગલ કરે છે. શાળા પહેલાંના બાળકોની દુનિયા કલ્પનાઓથી ભરપૂર હોય છે અને કલ્પના શક્તિની પ્રચુરતા એમની પરિકલ્પ રમતોમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. આવો હવે શાળા પહેલાંના બાળકોના તરંગો વિશે વાંચીએ.

તમે જાણો છો કે સંવેદી ક્રિયાત્મક સમયમાં વસ્તુઓ ઉપાડી, પકડી, જોઈ તપાસીને બાળકી રમે છે. એ વાંદરાવાળા રમકડાં સાથે બાંધેલી દોરીને ખેંચીને એને ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ઢોલકનો અવાજ કાઢવા એને ટીપે છે. રમત દરમ્યાન કલ્પનાનું તત્વ સંવેદી ક્રિયાત્મક સમયના અંતમાં વધે છે.

શાળા પહેલાંના વર્ષોના પ્રારંભમાં સાચી-ખોટી રમતો (અભિનય રમત) સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે. જેમ-જેમ બાળકની કલ્પના શક્તિ વિકસે છે તેમ-તેમ આ રમતો વધારે વિસ્તૃત થતી જાય છે. અઠી વર્ષની તુલુલ લાકડીથી રમતી રમતી એ લાકડીને જમીન પર ઘસડવાનું શરૂ કરી દે છે. બહેનના પૂછવાથી એ કહે છે કે તે કૂતરાને ફેરવી રહી છે. આનાથી ઊંધું, ચાર વર્ષની પિંડુની પરિકલ્પ રમત વધારે વ્યાપક છે તે એક કાગળમાં દોરી બાંધી દોરીને પકડીને દોડે છે. એ ખોટું ખોટું એવું માને છે કે કાગળ એક ચકલી છે અને એ (ચકલી) એનો પાછો કરી રહી છે. આ ખોટી-ખોટી રમત દરમ્યાન તે ક્યારેક એક ટેકરીની પાછળ સંતાવાનો અને ક્યારેક જમીન પર નીચે ઝૂકવાનો અભિનય કરે છે. જેથી ચકલી એના સુધી ન પહોંચી શકે. આ રમતો દરમ્યાન તે પોતાની ભૂમિકા પણ બદલી લે છે. અર્થાત્ ક્યારેક તે ચકલી બની જાય છે અને ક્યારેક પોતાની જાતને કાગળ માનીને રમત રમે છે. તમે શાળા પહેલાંના બાળકોને મમ્મી, પપ્પા, દાદા, દુકાનદાર, ચોકીદાર અથવા ખેડૂતનો અભિનય કરતાં અવશ્ય જોયા હશે.

શાળા પૂર્વેની ઉંમરના બાળકો કાલ્પનિક પરિસ્થિતિ/વાર્તાનું બીજાઓને બયાન કરે છે. શાળા પહેલાં બાળકો પોતાના જેટલી ઉંમરના બાળકો અથવા મોટી વ્યક્તિઓને પણ પોતાની કલ્પનાથી ઘડેલી વાર્તા અથવા સ્થિતિનું વર્ણન સંભળાવે છે. પોતાની કલ્પનાથી વાર્તા બનાવવી પરિકલ્પ રમતનું બીજું પાસું છે. કદાચ તમે કેટલાંક બાળકોને આવું કરતાં જોયા હોય. શાળા પહેલાંના બાળકોને પશુ-પક્ષી અને નાના બાળકોને સંબંધિત વર્ણન વધારે પસંદ પડે છે. આવો એક પાંચ વર્ષના બાળકની જાતે ઘડેલી વાર્તા સાંભળીએ. પોતપના મિત્રો સાથે રમતાં આ બાળકે જંગલમાં વાઘની સાથે થયેલી એક કાલ્પનિક ઘટનાનું વર્ણન પ્રારંભ કરી દીધું. એણે કહ્યું કે તે જંગલમાં કેમ ગયો, ત્યાં એને કેવી રીતે વાઘ મળ્યો. કેવી રીતે એ બંનેમાં વાતચીત થઈ, કેવી રીતે લડાઈ થઈ અને અંતમાં તે કેવી રીતે જીત્યો. એનો બીજો મિત્ર જે પોતાને પહેલા બાળકથી ઊંચેરતો નથી સમજતો - કોઈ બીજા વાઘ સાથે થયેલી પોતાની મુલાકાત વિશે કાલ્પનિક વૃત્તાંત સંભળાવવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે જે વાઘ સાથે એની મુલાકાત થઈ એ પહેલા બાળકના વાઘથી વધારે બળવાન હતો. અને કેવીરીતે એણે એ વાઘને હરાવ્યો. આવી રીતે એમની વાર્તા ચાલુ રહી અને બંને વારાફરતી પોતાનું વર્ણન ખૂબ વધારે બયાનક બનાવતા રહ્યાં જેથી તેઓ બીજાથી વધારે શક્તિશાળી અને બળવાન સાબિત થાય.

કેટલાંક શાળા પહેલાંના બાળકો રમત દરમ્યાન 'કાલ્પનિક સાથી' (imaginary playmate) પણ બનાવી લે છે અને તેઓ એનો નિશ્ચિત દેખાવ અને પાત્ર પણ ઘડી લે છે. જરૂરી નથી કે રમતનો આ સાથી કોઈ છોકરો કે છોકરી જ હોય પરંતુ કોઈ પશુ અથવા પક્ષી પણ એમની રમતના સાથી થઈ શકે છે. બાળકો લગભગ પોતાની રમતના સાથી સાથે વાતચીત કરે છે, લડે છે અને રમે છે. નીચે આપેલા બોક્સ 18.1 માં શક્તિનું પોતાના સાથી સાથેના રમતનું વર્ણન આપ્યું છે.

બોક્સ 18.1 શૌકતની પોતાના કાલ્પનિક સાથી સાથેની રમત.

જ્યારે શૌકત સાડા ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારે એની માએ ક્યારેક ક્યારેક એને પોતાની જાત સાથે વાતો કરતો જોયો હતો. ત્રણ-ચાર વખત એવું જોયા પછી એક દિવસ એની માએ એને પૂછ્યું કે તે કોની સાથે વાતો કરી રહ્યો હતો? તો એણે કહ્યું, “મારા મિત્ર ગોવિંદ સાથે. જો કે ત્યાં આસપાસ કોઈપણ ન હતું. તો માએ પૂછ્યું, “ગોવિંદ ક્યાં છે?” શૌકતે કહ્યું, “તે મારી સાથે રમી રહ્યો છે.” મા હવે સમજી ગઈ કે તે અભિનય કરી રહ્યો છે અને એને પૂછ્યું, “તે ક્યાં રહે છે?” શૌકતે પોતાની છાતી પર હાથ રાખી કહ્યું, “અહીંયાં” આ પછી જમતી વખતે શૌકત એવું માનતો હતો કે ગોવિંદ એની બરાબર સામે બેઠો છે. તે એને એક બટકુ આપી, થોડીકવાર પકડી રાખી અને પછી એને પોતાના મોઢામાં નાંખી દેતો. રમતી વખતે પણ તે ગોવિંદને એનો વારો આપતો. તે રમકડાંને બીજા બાજુ ધકેલતો જ્યાં તે માનતો હતો કે ગોવિંદ બેઠો છે અને એને રમવાનું કહેતો. પછી તે ગોવિંદની જગ્યા પર જતો અને પોતાને ગોવિંદમાનીને રમકડાં રમવાનું શરૂ કરી દેતો. થોડીવાર પછી તે પોતાની પહેલી જગ્યા પર પાછો આવી કહેતો, “તારી રમત શું પૂરી થઈ ગઈ? સારું હવે એ મને આપી દે.”

ક્યારેક-ક્યારેક બાળકો પરિકલ્પ રમતમાં એટલા લીન થઈ જાય છે કે તેઓ એ પણ ભૂલી જાય છે કે તે કલ્પના છે અને તેને વાસ્તવિકતા સમજવા લાગે છે. એક દિવસ જ્યારે શૌકતની મા પોતાની બહેનપણીના ઘરે ગઈ તો એને પણ સાથે લઈ ગઈ. એની બહેનપણી, જે શૌકતના કાલ્પનિક મિત્રથી પરિચિત હતી, શૌકતને પૂછ્યું, “ગોવિંદ ક્યાં છે?” આથી શૌકત બોલ્યો, “એ સૂઈ ગયો છે.” એ સમયે એ ઘરમાં કેટલાંક અન્ય મહેમાન પણ હતા અને ઘણી ધાંધલ-ધમાલ હતી. પછી થોડીવાર પછી શૌકતે ઘરે પાછા જવા માટે જીદ કરી અને પોતાની માને કહ્યું, “ઘરે ચાલો, ગોવિંદ જાગી જશે.”

અભિનયની રમતો મજાની હોવાની સાથે સાથે નિરાશા, ડર અને સંઘર્ષની ભાવનાઓને દૂર કરવામાં પણ સહાયક થાય છે. તમે પ્રથમ ખંડમાં વાંચ્યું કે કેવી રીતે રજાએ પોતાના મિત્રના બેલ્ટથી રમકડાંના ઘોડાને મારી પોતાનો ગુસ્સો કાઢ્યો હતો. એક બીજી બાળકી જેને એની માએ એક ઓરડામાં પૂરી દીધી હતી, પોતાના રમકડાંના વાંદરાને એક ખૂણામાં બેસાડી બીજા રમકડાંથી રમવા માંડી. રમતાં રમતાં વચ્ચે વચ્ચે તે રમકડાંના વાંદરા તરફ જોતી અને કહેતી, “ત્યાંજ બેસ, તે પ્લેટ તોડી હતીને ?” આમ, બાળકીએ એ પરિસ્થિતિનો અભિનય કર્યો જેમાં એને તકલીફ થઈ, ગુસ્સો આવ્યો અને પોતાની એ લાગણીઓ વ્યક્ત કરી જેને તે સહેલાઈથી નહોતી કરી શકતી. તમે કદાચ બાળકોને પોતાની રમતો દરમ્યાન એવી ક્રિયાઓ અને દશ્યોનો અભિનય કરતાં જોયા હશે જેને તે મોટી વ્યક્તિઓ દ્વારા કરતાં જુએ છે.

18.3 કેટલીક સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતાઓ અને કુશળતા

એ કઈ સંજ્ઞાત્મક પ્રક્રિયાઓ અને કુશળતા છે જે બાળકો શાળા પૂર્વ વર્ષોમાં શીખે છે અને વિકસિત કરે છે ? તે કઈ રીતે બાળકો માટે ઉપયોગી થાય છે ? આ પાસાંઓ વિશે જાણકારીનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે પીયજે એ બાળકો સાથે કરેલા પ્રયોગ તેમજ પીયજે પછી કેટલાંય સંશોધનકર્તાએ એમની સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતાઓના વર્ણનો સિદ્ધ કરવા ઘણાં અધ્યયન કર્યાં. આથી આ ભાગમાં આપણે શાળા પહેલાંના બાળકોની વિચારશક્તિની મુખ્ય વિશેષતાઓને પહેલાં પીયજેની દૃષ્ટિએ અને પછી તે સમયના શોધકર્તાઓની દૃષ્ટિથી જોઈશું. આ રીતે આપણે માહિતી મેળવીશું કે શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં પ્રત્યેક સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતા કેવી રીતે વિકાસ પામે છે. આ કુશળતા અને યોગ્યતા કેવી રીતે વિકાસ પામે છે. આ કુશળતા અને યોગ્યતાઓ વિશે જાણવું મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે આપણી રોજ-બરોજની જિંદગીમાં આપણે એનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. સંકલ્પનાઓનું પેદા થવું આ કુશળતા પર આધાર રાખે છે. જેમ જેમ તમે આ અંક અને આગળના અંકો વાંચશો, તેમ-તેમ તમને કુશળતા તથા સંકલ્પનાઓ વચ્ચેનો સંબંધ વધારે સારી રીતે સમજામાં આવશે.

18.3.1 બીજાનાં દૃષ્ટિકોણથી જોઈ શકવું

બીજાની દૃષ્ટિએ (દૃષ્ટિકોણ)થી વસ્તુઓ જોવી એક મહત્વપૂર્ણ યોગ્યતા છે અને તે આપણી મોટાભાગની સામાજિક અંતઃક્રિયાઓનો આધાર છે. જો આપણે બીજાની દૃષ્ટિએ નહીં જોઈ શકીએ, તો આપણે એ નહીં સમજી શકીએ કે બીજા શું વિચારી અને અનુભવી રહ્યાં છે અને આવી રીતે અર્થપૂર્ણ વિચાર-વિનિમય સંભવી નહીં શકે.

પીયજેએ બાળકોમાં આ યોગ્યતાના વિકાસની માહિતી મેળવી છે. એમણે કહ્યું કે શાળા પહેલાંના બાળકો વસ્તુઓને પૂરેપૂરી પોતાની દૃષ્ટિથી જ જુએ છે અને પોતાના જ વિચારોના સંબંધમાં સમજે અને ઘટનાઓ અને ક્રિયાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. તેઓ માને છે કે બીજા પણ એમની જેમ વસ્તુઓ જુએ, સાંભળે અને અનુભવે છે અને જે તેઓ કરી શકે છે, બીજા પણ એ કરવામાં સમર્થ છે. જો તેઓ ઉદાસ છે તો બીજા પણ એવું અનુભવતા હશે જો તેઓ પાતાની આંખો બંધ કરી કશું જોઈ શકતા નથી તો તેઓ માને છે કે રૂમમાં ઉપસ્થિત અન્ય લોકો (જેમણે પોતાની આંખો બંધ નથી કરી) એમની જેમ કશું જોઈ શકતા નથી. પીયજેએ બાળકોની વિચારશક્તિના આ ગુણને અહંકેન્દ્રિકતા (egocentrism) ની સંજ્ઞા આપી છે. એમનું કહેવું છે કે શાળા પૂર્વ બાળકો એ નથી સમજતા કે બીજી વ્યક્તિ એ વસ્તુ સ્થિતિને જુદી રીતે જોઈ શકે છે અને જુદા તારણ કાઢી શકે છે.

અન્યના દૃષ્ટિકોણ પર એક પ્રયોગ

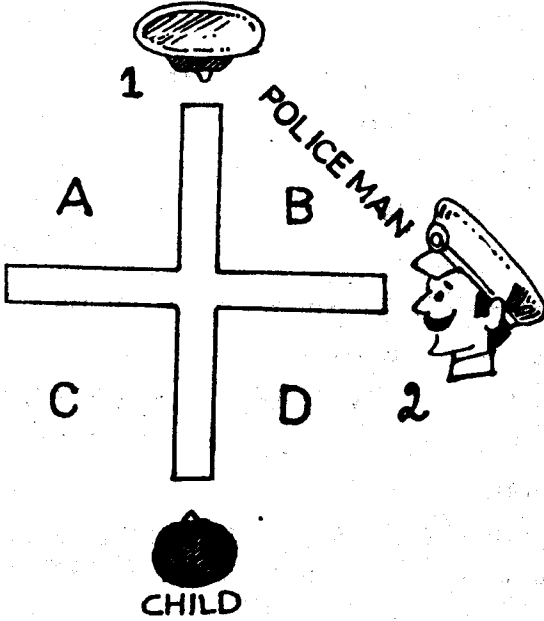
દૃષ્ટિકોણ વિશે પોતાના વિચારો વધારે સ્પષ્ટ કરી સમજાવવા માટે પીયજેએ ચાર થી અગિયાર વર્ષના બાળકોની સાથે નીચે લખેલો પ્રયોગ કર્યો. આ પ્રયોગમાં એમણે જુદા જુદા રંગો અને ઊંચાઈના ત્રણ પર્વતોના ત્રિ-પરિમાણ મોડલને એક ટેબલ પર રાખ્યું અને એની ચારે બાજુ ચાર મુરશીઓ રાખી. બાળકોને ટેબલની ચારે બાજુ ફરી અને પ્રત્યેક બાજુ અથવા જુદા જુદા કોણથી પર્વતોને જોવાનું કહ્યું. તે પછી બાળકોને એક મુરશી પર બેસવાનું કહ્યું અને બીજી મુરશી પર એક લાકડાની ઢીંગલી રાખી. એ પછી બાળકોને દસે ફોટા બતાવ્યાં જેમાં આ મોડલના અલગ-અલગ બાજુ (કોણ)થી ચિત્ર લેવામાં આવ્યા હતાં. બાળકોને એ ચિત્ર ઉપાડવાનું કહ્યું જે એની બાજુથી પર્વતનું દૃશ્ય બતાવતું હતું. શાળા પહેલાંના માટોભાગના બાળકો આને સરળતાથી કરી શકે છે. એટલે કે તેઓ વતાવી શકે છે કે એમની બાજુથી પર્વત કેવો દેખાય છે. પછી બાળકોને એ ચિત્ર ઉપાડવાનું કહ્યું જે એ બતાવતું હોય કે ઢીંગલીને પોતાની જગ્યાથી પર્વત કેવો દેખાય છે. આજ એ સ્થિતિ છે જ્યાં બાળકોમાં ભિન્નતા જોઈ શકાય છે. બહુ જ નાના શાળા પહેલાંના બાળકો વિચારે છે કે કોઈપણ ચિત્ર ઉપાડી શકાય છે. થોડા માટા બાળકો લગભગ પાંચ વર્ષના, એ ચિત્રને ઉપાડે છે જેમાં એ દૃશ્ય દેખાય છે જે એમને દેખાઈ રહ્યું છે. નહીં કે ઢીંગલીને દેખાઈ રહ્યું છે. આથી એ સમજી શકાય છે કે બાળકો એ સમજે છે કે ઢીંગલીની જગ્યાએથી જોવાથી પર્વતનું દૃશ્ય પણ એના જેવું જ છે. 6 અને 7 વર્ષના થતાં-થતાં બાળકો એ સમજવા માંડે છે કે ઢીંગલીની જગ્યાએથી જોવાથી પર્વતોનું દૃશ્ય જુદું જોવા મળવું જોઈએ. આવું વિચારવા છતાં તેઓ સાચું ચિત્ર નથી ઉપાડતા. તેઓ અંદાજે બતાવે છે. પહેલાં તેઓ એક ચિત્ર ઉપાડે છે, પછી બીજું અને પછી કોઈ બીજું. નવ વર્ષની ઉંમરના થતાં-થતાં બધા બાળકો સાચું ચિત્ર ઉપાડવામાં સક્ષમ થઈ જાય છે.

સ્કિબલિંગનો નમૂનો

પીયજેના વિચારમાં, બાળકી આ કાર્યને સાચી રીતે કરવામાં ત્યારે સમર્થ થશે જ્યારે તેને એ ખ્યાલ આવશે કે બીજાની દૃષ્ટિએ વસ્તુઓ જુદી હોઈ શકે છે. એ માટે બાળકીમાં બીજાની દૃષ્ટિએ જોઈ શકવાની યોગ્યતા હોવી આવશ્યક છે.

આધુનિક સંશોધન

હમણાં જ શોધકર્તાઓને અભ્યાસ દ્વારા જાણવા મળ્યું છે કે શાળા પૂર્વે બાળકોને સમજવા માટે આ પ્રયોગ ઘણો અટપટો (અધરો) હોવાથી તેનો સાચો જવાબ આપી શકતા નથી. આ ઉપરાંત આ પ્રયોગ બાળકોના પોતાના રોજિંદા જીવનના અનુભવોથી ઘણો દૂર છે. શોધકર્તાઓનું કહેવું છે કે એમના રોજિંદા જીવનમાં ઘણાં ઉદાહરણ છે જે એ બતાવે છે કે શાળાપૂર્વે બાળકો એ જાણે છે કે બીજી વ્યક્તિ શું વિચારે અથવા અનુભવે છે. તમે પાછળના ખંડમાં વાંચ્યું કે કેટલાંક 2-3 વર્ષના બાળકો સરખી સંવેદના બતાવે છે આનો અભિપ્રાય એ થયો કે તેઓ બીજી વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ ઘટનાઓને જોઈ શકવા સમર્થ છે અને સમજે છે કે બીજી વ્યક્તિ શું અનુભવી રહી છે. એક ચાર-પાંચ વર્ષની બાળકી કોઈ શિશુ સાથે વાતચીત કરતી વખતે નાના અને સરળ વાક્યોના પ્રયોગ અને 'શિશુભાષા'નો ઉપયોગ આ તથ્યને સ્પષ્ટ કરે છે કે તેઓ જાણે છે કે શિશુ લાંબા અને જટિલ વાક્યોને નહીં સમજી શકે. એ પણ સમજી શકાયું છે કે જ્યારે પ્રયોગાત્મક સ્થિતિનું યથાર્થ જીવનના અનુભવો સાથે કેટલીક હદ સુધી સંબંધ હોય છે તો બીજાના દૃષ્ટિકોણથી જોવાની શાળા પૂર્વે બાળકોની યોગ્યતા પ્રમાણિત હોય છે. હાલમાં થયેલાં આ પ્રયોગોમાંથી એકમાં શોધકર્તાએ શાળાપૂર્વે બાળકોને બે પોલીસવાળા અને એક ઢીંગલીનું મોડલ બતાવ્યું બાળકોને એ કહેવામાં આવ્યું કે ઢીંગલીએ કંઈક ખોટું કામ કર્યું છે અને એને મોડલમાં બતાવેલી દીવાલની પાછળ અથવા રૂમમાં સંતાડવી છે. આ કામમાં પણ, પર્વતોવાળા પ્રયોગની જેમ શાળાપૂર્વે બાળકોએ સ્થિતિની કલ્પના બીજા (ઢીંગલી)ની દૃષ્ટિએ કરવાની હતી. બાળકોએ કલ્પના દ્વારા પોતાની જાતને ઢીંગલીની જગ્યાએ માંની એવી જગ્યા શોધવાની છે જ્યાં પોલીસવાળો એને ન શોધી શકે. મોટાભાગના શાળા પૂર્વે બાળકો ઢીંગલીને સફળતાપૂર્વક છુપાવી શક્યા. પોતાની રોજબરોજની જિંદગીમાં બાળકો શરૂઆતમાં એવા કામ કરે છે, જે એમને માટે નિષેધ હોય છે. અને આવી સ્થિતિને દૂર કરવાના ઉપાયો પણ એમને આવડે છે પછી તે એ પ્રયોગ કરવામાં સફળ રહે છે.

પોલીસ 1 'A' અને 'B' ક્ષેત્ર જોઈ શકે છે.
 પોલીસવાળો 2 'B' અને 'D' ક્ષેત્ર જુએ છે.
 ઢીંગલીને ખાલી 'C' ક્ષેત્રમાં છુપાવી શકાય છે.

એક અન્ય પ્રયોગમાં શોધકર્તાઓએ એક કાર્ડ લીધું જેની એક તરફ એક ફૂતરાનો ફોટો હતો અને બીજી બાજુ બિલાડીનો. શાળાપૂર્વે બાળકોને કાર્ડની બંને બાજુ બતાવ્યા બાદ શોધકર્તાએ એ કાર્ડને બાળકો અને પોતાની વચ્ચે સીધું પકડી રાખ્યું જેથી તેઓ એક જાનવર જોઈ શકે અને શોધકર્તા બીજું. જ્યારે શોધકર્તાએ બાળકોને પૂછ્યું કે તે (શોધકર્તા) કયું જાનવર જોઈ રહ્યો છે ? તો ત્રણ વર્ષના બાળકોએ સાચો જવાબ આપ્યો. પરંતુ આ પ્રયોગ થોડો વધારે અધરો બનાવીએ અને શોધકર્તા અને બાળકો બંને એકજ જાનવર જુદા જુદા ખૂણાથી જુએ તો શાળાપૂર્વે બાળકો એ કલ્પના કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવશે કે શોધકર્તા જુદું દૃશ્ય જોઈ રહ્યાં છે.

રોવું નથી કે પીયજે પછી થયેલી શોધોએ પીયજેના આ સિદ્ધાંતને કે શાળાપૂર્વે બાળકો અહંકેન્દ્રિય હોય છે ખોટું બતાવ્યું છે. અન્ય શોધોએ એ બતાવ્યું છે કે શાળાપૂર્વે બાળકો પોતાની દૃષ્ટિથી જોવા અને સમજવામાં

મર્યાદિત હોય છે. જ્યારે એમને એક ચિત્રને પોતાની સામે ઊભેલા શોધકર્તાને બતાવવાનું કહ્યું તો શાળાપૂર્વ બાળકોએ એ ચિત્રને એવી રીતે પકડ્યું જેનાથી તેઓ એ ચિત્રને જોઈ શકે, નહીં કે શોધકર્તા. જ્યારે એમને પોતાના નખ બતાવવાનું કહ્યું તો એમણે પોતાના બંને હાથને સીધા ઊંચા કરી હથેલીવાળા ભાગને શોધકર્તાની તરફ કર્યો અને બહારનો નખવાળો ભાગ પોતાની તરફ કરી નખ બતાવ્યા.

તો આ વિરોધાત્મક પ્રમાણ આપણને શાળાપૂર્વ બાળકોની બીજાના દષ્ટિકોણથી જોવાની યોગ્યતા વિશે શું બતાવે છે? નિર્ણાયક વિશ્લેષણમાં આપણે એ કહી શકીએ છીએ કે શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બીજાના દષ્ટિકોણથી જોઈ શકવા અથવા ન જોઈ શકવાની યોગ્યતા સ્થિતિ પર આધાર રાખે છે. એમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓ પણ હોય છે. એવું પણ નથી કે શાળા પૂર્વ બાળકો પૂર્ણતઃ અહંકેન્દ્રિત હોય. તેઓ બીજાના દષ્ટિકોણથી વાત સમજે છે, પરંતુ મોટાં બાળકોની સમરખામણીમાં પોતાના દષ્ટિકોણથી વધારે બંધાયેલા હોય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો. મહાવરો - 1

પ્રશ્ન : 1 નીચે આપેલા વાક્યો ધ્યાનથી વાંચો. દરેક વાક્ય પૂરું નથી. વાક્યોની સાથે જ વિભિન્ન વિકલ્પ પણ આપેલા છે. તમારા મતે જે વિકલ્પ સૌથી સાચો છે એના ઉપર (✓)ની નિશાની કરો.

(1) તે સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતા જે પૂર્વ સંક્રિયાત્મક સમય દર્શાવે છે.

(ક) પ્રતીકાત્મક રૂપે વિચારવાની યોગ્યતા.

(ખ) લક્ષ્ય-નિર્દેશિત વર્તનની યોગ્યતા.

(ગ) બીજાના દષ્ટિકોણથી જોવાની યોગ્યતા.

(2) પરિકલ્પ રમતો:

(ક) જેમ-જેમ બાળકો મોટાં થાય છે, આ રમત વધારે અઘરી અને વિસ્તૃત થઈ જાય છે.

(ખ) જેમ-જેમ બાળકો મોટાં થાય છે, આ રમત વધારે સરળ થઈ જાય છે.

(ગ) ત્રણ વર્ષીય બાળકો દ્વારા રમાતી રમતોની આંટીઘૂંટી 6 વર્ષના બાળકોની રમતો જેવી જ હોય છે.

(3) પરિકલ્પ રમતો રમવી, ડ્રોઈંગ અને ભાષાકીય વિકાસ એ ત્રણેય યોગ્યતાઓ :

(ક) અહં-કેન્દ્રિત વિચારશક્તિ છે.

(ખ) સહજ પ્રતિક્રિયા છે.

(ગ) પ્રતીકાત્મક વિચારશક્તિ છે.

(4) અહં-કેન્દ્રિત વિચારશક્તિનું તાત્પર્ય છે.

(ક) બીજાના ભૂલોને સમજવા અને એને અનુકૂળ ક્રિયા બતાવવી.

(ખ) પરકલ્પ રમતો રમવાની યોગ્યતા.

(ગ) વસ્તુઓને પૂર્ણતઃ પોતાના દષ્ટિકોણ અને પોતાની મનોવૃત્તિના સંદર્ભે જ જોવી.

(5) શાળાપૂર્વ બાળકો

(ક) પૂર્ણતઃ અહં-કેન્દ્રિત હોય છે.

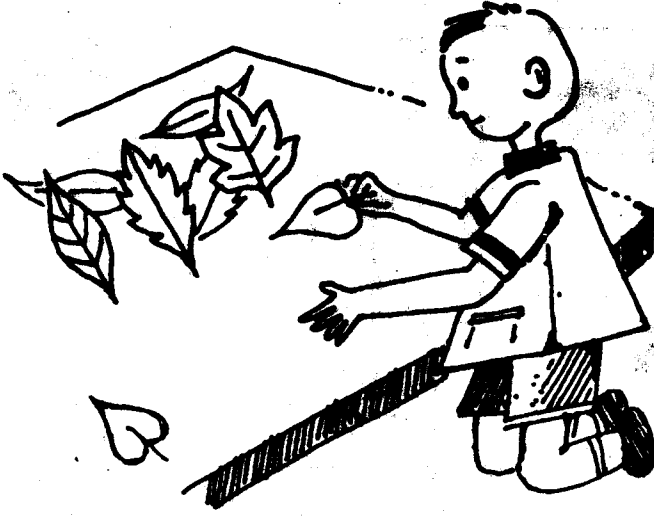
(ખ) જરાય અહં-કેન્દ્રિત હોતા નથી.

(ગ) ક્યારેક-ક્યારેક તેઓ બીજાના દષ્ટિકોણથી જોઈ શકે છે, પરંતુ મોટાભાગે એમની વિચારશક્તિ અહં-કેન્દ્રિત હોય છે.

18.3.2 વસ્તુઓની સરખામણી કરવી

જ્યારે ત્રણ-ચાર વર્ષના બાળકોને એવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ આપવામાં આવે જેમાંથી બે વસ્તુઓ એકસરખી હોય અને બાકીની અલગ-અલગ, તો આ ઉંમરના બાળકો એમાંથી સરખી જોડ શોધી શકે છે. એવી રીતે, એક સંગ્રહ જેમાં એક વસ્તુ સિવાય અન્ય બધી વસ્તુઓ સરખી હોય તો તેઓ અલગ વસ્તુ શોધી શકે છે. એનાથી એ જાણી શકાય છે કે એમનામાં વસ્તુઓની સરખામણી (matching) ની આવડત છે. કોઈ સામાન્ય સ્ત્રેણું કાર્ય યોજી તમે શાળાપૂર્વ બાળકોની વસ્તુઓની સરખામણીની યોગ્યતા વિશે જાણી શકો છો. અનેક પાંદડીઓના સંગ્રહમાંથી એમને એક જેવી દેખાય તેવી પાંદડીઓને સરખાવવાનું કહી શકાય છે.

જો બાળક વસ્તુઓને સાચી રીતે સરખાવી શકે છે તો એનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તે 'સરખા' અને 'ભિન્ન'માં અંતર કરી શકે છે અને આ બંને સંકલ્પનાઓથી પરિચિત છે. 'સખાન' અને 'ભિન્ન' વસ્તુઓમાં જુદું કરવાની યોગ્યતા મોટાભાગે જ્ઞાનાત્મક કુશળતાઓના આધાર છે. સાક્ષરતા માટે પણ એ એક મહત્વપૂર્ણ કુશળતા છે.

જેમ અક્ષર જ્યાં સરખાં દેખાય છે, જેમકે 'મ' અને 'ચ' 'ઘ' અને 'ધ', 'ટ' અને 'ઠ' વગેરે-આમાં અલગ કરી શકવાની યોગ્યતા બાળકમાં હોવી જોઈએ. 'સરખા' અને 'ભિન્ન'ના આ મૂળભૂત ધારણાઓ જ વિભાગીકરણ તરફ આગળ લઈ જાય છે. સરખાપણાં અને જુદાપણાંના આલેખને સમજવામાં બાળક માટે આ યોગ્યતા સહાયક બને છે.

18.3.3 સામાન્ય સંબંધોની ઓળખ

શાળા પહેલાંના બાળકો એ બે વસ્તુઓને જે એક જેવી તો નથી, પરંતુ એમાં પણ સંબંધ છે ઓળખી શકે છે. એમની આ યોગ્યતાને 'સામાન્ય સંબંધો'ને ઓળખવાની (identifying common relations) ની યોગ્યતા કહી છે.

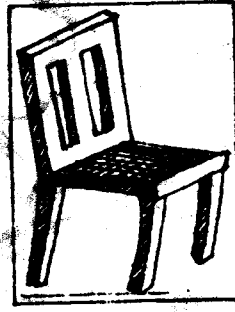
એ વસ્તુઓને સરખાવવાની યોગ્યતાથી અલગ છે કેમકે સરખાવવામાં સરખી જોડીને શોધવાની સમાયેલી છે, જ્યારે સામાન્ય સંબંધોમાં તે જોડી આવે છે જે અલગ હોવા છતાં પણ તે જોડ કહેવાય છે. કારણ કે એમાં કોઈ ને કોઈ પાસાં સમાન હોય છે. જેમકે તે ઉપર-નીચે, ઠંડું-ગરમ, વિરોધી પણ હોઈ શકે છે અથવા તો વસ્તુઓ પણ હોઈ શકે છે. જે એકસાથે વાપરી શકાય છે જેમકે બૂટ અને મોજાં, કાંસકો અને વાળ, ફૂલ અને ફૂલદાની. એમાં કારણ અને પ્રમાણનો સંબંધ પણ હોઈ શકે છે જેમકે વાદળ અને વરસાદ, સૂરજ અને દિવસ વગેરે. મૂળ રૂપથી સામાન્ય સંબંધોના આધાર પર વસ્તુઓની જોડી બનાવતી વખતે બાળકો આ પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે, "સૌથી વધારે કઈ વસ્તુ સાથે-સાથે આવે છે?" અથવા "કઈ વસ્તુઓ સૌથી વધારે પરસ્પર મળે છે?" આ યોગ્યતામાં તર્કશક્તિ સમાયેલી હોય છે. આ યોગ્યતા શાળા પૂર્વ વર્ષોમાં વિકસે છે.

આ યોગ્યતાના આધારે તમે બાળકો માટે એક એક ખૂબ ગમે એવી પ્રવૃત્તિ કરી શકો છો. બાળકોની સામાન્ય સંબંધને ઓળખવાની યોગ્યતાને આંકવામાં પણ એ સહાયક થાય છે. નીચે આપેલા બોક્સમાં એવી જ એક પ્રવૃત્તિનું વર્ણન છે.

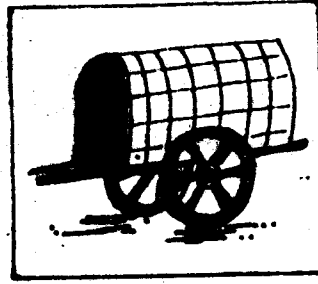
ક્રિયા

પૂંઠાના જાડા નકામાં કાગળ પર 4 સે.મી.ના ચોરસ કાર્ડ બનાવો. કાર્ડની પ્રત્યેક જોડી પર એવી બે વસ્તુઓ બનાવો જેમાં પરસ્પર સંબંધ હોય. ઉદાહરણ માટે, તમે એક કાર્ડ પર ટેબલ બનાવી શકો છો અને બીજા પર ખુરશી. આવી રીતે તમારી પાસે કાર્ડની એક જોડી તૈયાર થઈ જશે. આવી રીતે તમે કેટલીયે જોડી બનાવી શકશો. પછી બધાં કાર્ડ બાળકને આપો અને એને એ કાર્ડને ભેગા કરવાનું કહો. જે કોઈ ને કોઈ રીતે એક-બીજાને સંબંધિત હોય. કેટલાંક કાર્ડની જોડી તમારે જાતે બનાવી બાળકને સમજાવવાની રહેશે કે તમે એને શું કરવાનું કહી રહ્યાં છો.

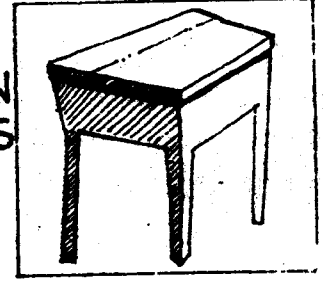
કાર્ડ પર તમે જે વસ્તુઓ બનાવશો એ એવી હોવી જોઈએ કે બાળકો એને સમજી શકે અને એના વિશે એમને કંઈક જાણકારી હોય. ઉદાહરણ માટે જો તમે ચંદ્ર અને રોકેટની એક જોડી બનાવો તો સંભવ છે કે નાનાં શાળા પૂર્વ બાળકો એમની વચ્ચેનો સંબંધ ન જાણતા હોય અને એને કારણે તેઓ એની જોડી ન બનાવી શકે તો પણ એ સંભવ છે કે પાંચ-છ વર્ષના બાળકો આ બંને (ચંદ્ર અને રોકેટ)માં સંબંધ જોઈ શકે અને એવું ત્યારે સંભવ છે જ્યારે તેઓ આ સંકલ્પનાથી પરિચિત હોય. આ રીતે આ કાર્ડ તમારા માટે એક અન્ય ક્રિયા માટે સહાયક થશે. આ તમને એ સંકલ્પનાઓથી જાત કરશે જેનાથી બાળકો પરિચિત છે તથા જેના વિશે તેઓ જાણે છે. જો તમે જુદા જુદા ઉંમરના વર્ગોના બાળકો માટે કાર્ડનો ઉપયોગ કરશો તો તમે એ પણ જાણશો કે બાળકોની સમજ ઉંમરની સાથે-સાથે વિકસે છે.

CARDS
FOR
IDENTIFYING

COMMON
RELATIONS

કાર્ડોને સંબંધિત અનુભવોને તમે અહીંયાં લખી શકો છો.

સામાન્ય સંબંધોના આધાર પર વસ્તુઓની જોડી બનાવવી - શીખવું બાળકોને એક-એકના મેળ (one-to-one correspondence) વિશે બતાવે છે. પછી ગણિતીય સમજ માટે અનિવાર્ય છે. પછીની અવસ્થાઓમાં ખૂબ વધારે અધરી સમાન મૂલ્યની વસ્તુઓ (analogies) ને સમજવાનો આધાર પણ આ યોગ્યતા છે. જેમકે “ચપ્પુ શાકભાજી માટે છે અને કુહાડી.....”

વસ્તુઓની વચ્ચે સંબંધ જોવો એક મૂળ આધાર છે જેના દ્વારા આપણે દુનિયાની જટિલતાને સમજી શકીએ છીએ. એક વાર જ્યારે બાળકો જોડીમાં સામાન્ય સંબંધ જોવા લાગે છે, તે સમજવા લાગે છે કે વસ્તુઓનો સંબંધ કરવાની અનેક રીત છે. અર્થાત્ જોડી કેટલીય પ્રકારની હોય છે - વિરોધી, કારણ અને અસર વગેરે.

18.3.4 નિરીક્ષણની શક્તિ

બીજી સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતા વિશે પીયજેએ ખૂબજ રસપ્રદ પ્રયોગ કર્યો, તેમણે જાણ્યું કે નિરીક્ષણ કરી શકવાની શક્તિ ઉંમરની સાથે-સાથે વિકસિત થાય છે. નિરીક્ષણનો મતલબ છે એ સમજવું કે કોઈ વસ્તુની માત્રા એજ રહે છે ભલે એનો આકાર બદલી દેવામાં આવે અથવા એને એક વાસણથી બીજા વાસણમાં નાંખવામાં આવે જ્યાં સુધી એ વસ્તુમાં કેટલીક માત્રા વધારે ઉમેરી અથવા ઘટાડી ન હોય. સ્કૂલે જતાં પૂર્વના બાળકોમાં આ નિરીક્ષણ શક્તિ હોતી નથી પણ માધ્યમથી વિકસિત થાય છે એવું પીયજેએ શોધ્યું.

પીયજેનો પ્રયોગ

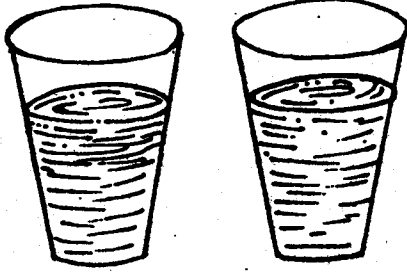
પદાર્થોનો નિરીક્ષણ પર કરેલા પીયજેના પ્રયોગોમાં એક ઉત્તમ પ્રયોગ આ પ્રણાલિ છે. - પીયજેએ કેટલાંક બાળકોને માટીનો એક-એક ઢેકો આપ્યો અને એમને બિલકુલ એવોજ બીજો ઢેકો બનાવવાનું કહ્યું. પછી

એમણે બાળકોને પૂછ્યું કે બંને ઢેકાની માટી શું સરખી છે તો બધા બાળકો સહમત થયા કે માટીની માત્રા બંનેમાં એક જેટલી છે. પછી એમણે બાળકોની સામે જ માટીના એક ઢેકાને તોડીને સીધું (સમતલ) કરી દીધું. હવે જ્યારે એમણે બાળકોને એ તૂટેલા ઢેકા તરફ ઈશારો કરી પૂછ્યું, “શું અત્યારે પણ આમાં માટીની માત્રા એટલી જ છે, જેટલી પેલા બીજા ઢેકામાં છે અથવા શેમાં ઓછી માટી છે અને શમાં વધારે?”

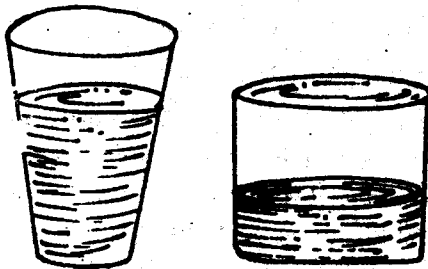
પીયજેના પ્રયોગોમાં શાળાપૂર્વ બાળકો વિચારે છે કે જ્યારે માટીના બંને ટુકડામાંથી એકનો આકાર બદલી નાંખવામાં આવ્યો છે તો એમાં માટીની માત્રા પણ બદલાઈ જાય છે. અર્થાત્ બાળકો સમજે છે કે બંને ઢેકાની માટીની માત્રા અલગ-અલગ છે. બીજા શબ્દોમાં તેઓ નિરીક્ષણ નથી કરી શકતાં. નિરીક્ષણની શક્તિનો વિકાસ ત્રણ પગલે જોઈ શકાય છે. પાંચ વર્ષીય શાળા પૂર્વ બાળકો જરાક પણ નિરીક્ષણ નથી કરી શકતા. આગળની અવસ્થા સંક્રમણની અવસ્થા છે જ્યારે બાળકો કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં નિરીક્ષણ કરે છે અને કેટલીકમાં નહીં. એમનામાં સંકલ્પનાનો વિકાસ તો થઈ રહ્યો હોય છે, પરંતુ હજુ સુધી એ અવસ્થા સ્થિર નથી થતી આથી તેઓ પોતાનો વિચાર બદલી શકે છે. ત્રીજી અવસ્થા એ છે જ્યારે સુસંગત ઢંગથી તેઓ નિરીક્ષણ કરી શકે છે એ 8 થી 10 વર્ષની અંદર શરૂ થાય છે. હવે તેઓ ભારપૂર્વક કહે છે કે બંનેમાં માટીની માત્રા સરખી છે અર્થાત્ હવે તેઓ નિરીક્ષણ કરી શકે છે.

આ રીતે, પીયજેએ બીજા પ્રયોગમાં માત્રાના પરીક્ષણને સંબંધિત નિરીક્ષણ માટે શાળા પૂર્વ બાળકોને બે એક જેવા ગ્લાસ બતાવ્યા. બંને ગ્લાસમાં એકસરખું પાણી ભર્યું હતું. પૂછવાથી, શાળા પહેલાંના બાળકો સહમત થાય છે કે બંને ગ્લાસમાં પાણીની માત્રા સરખી છે. આ ઉપરાંત એક ગ્લાસનું પાણી એક અન્ય ત્રીજા ગ્લાસમાં નાંખ્યું, જે બંને ગ્લાસની સરખામણીમાં વધારે પહોળો અને નીચો હતો. આવું બાળકોની સામે જ કરવામાં આવ્યું. નક્કી છે કે આ ગ્લાસમાં પાણીની સપાટી ઓછી ઊંચી આવે. હવે જ્યારે બાળકોને પૂછ્યું કે શું બંને ગ્લાસમાં પાણીની માત્રા સરખી છે કે નાના અને પહોળા ગ્લાસમાં પાણી વધારે છે કે લાંબા અને સાંકડા ગ્લાસમાં. મોટાભાગના શાળા પહેલાંના બાળકોએ કહ્યું કે લાંબા અને સાંકડા ગ્લાસમાં પાણી વધારે છે. ઓછી ઉંમરના બાળકો ભૂલી જાય છે કે થોડીવાર પહેલાં બંને ગ્લાસમાં પાણીની માત્રા એકસરખી હતી. તેઓ એનાથી પણ સહમત છે કે નહીં તો એ ગ્લાસમાં બીજું પાણી નાંખવામાં આવ્યું અને ન તો કાઢવામાં આવ્યું

બાળકોને સમાન આકારના બે ગ્લાસ બતાવ્યા જેમાં પાણીની માત્રા સરખી હતી.

તો પણ તેઓ વારંવાર ભારપૂર્વક કહે છે કે બદલાયા પછી નાના ગ્લાસમાં પાણી ઓછું થઈ ગયું છે. હવે થાય છે એ કે બંને ગ્લાસમાં ભરેલા પાણીની ઊંચાઈ તરફ એમનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે અને તેઓ કહે છે કે એમાંથી એકમાં પાણી વધારે અને બીજામાં ઓછું છે. આ પ્રયોગમાં શાળાપૂર્વ બાળકો કાં તો બંને ગ્લાસની લંબાઈ અથવા બંને ગ્લાસની પહોળાઈ પર એક જ પાસા પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ પહોળાઈ અથવા લંબાઈને ધ્યાનમાં રાખીને જવાબ આપે છે, પહોળા ગ્લાસમાં પાણી ઓછું છે “કારણ કે એ ગ્લાસ નાનો છે.” અથવા પાણીની ઊંચાઈ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થવાને કારણે તેઓ કહે છે “આ ગ્લાસમાં પાણી વધારે ઊંચું છે એ ગ્લાસ મોટો છે.” બાળકો ઊંચાઈ અને પહોળાઈ બંનેનો એકસાથે એક જ સમયે વિચાર નથી કરી શકતાં. એવું કરવામાં જો તેઓ સમર્થ હોય તો તેઓ સમજી શકે કે જો ગ્લાસ સાંકડો છે તો ઊંચો પણ વધારે છે અને બીજાની ઊંચાઈ ઓછી છે તો પહોળાઈ તો વધારે છે. આ પ્રયોગમાં વિકાસાત્મક પ્રવૃત્તિ એ છે કે જે પાછળના ઉદાહરણ માટીની માત્રામાં જોઈ હતી. જ્યારે તેઓ આઠ અથવા નવ વર્ષના થઈ જાય છે ત્યારે તેઓ કહે છે કે બંનેમાં પાણીની માત્રા સરખી છે.

એક ગ્લાસનું પાણી બીજા વધારે પહોળા ગ્લાસમાં ફેરવી નાંખ્યું.

એક સમયે પ્રયોગ શાળા પૂર્વ બાળકોની વિચારશક્તિના પાસાંઓ બતાવે છે. બાળકોને સરખી લાંબી બે લાકડીઓ બતાવી અને એમની સામે રાખી, જેમ કે ચિત્ર 18.ક માં બતાવ્યું છે. આ સ્થિતિમાં બંને લાકડીઓ જે સરખી છે, સરખી દેખાય છે. પૂછવા પર શાળાપૂર્વ બાળકો પણ એમને સરખી જ કહે છે. ત્યારે એમની સામેજ એમાંથી એક લાકડી બીજી લાકડીની જમણી તરફ સરકાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે એમને પૂછ્યું કે શું બંને લાકડીઓ સરખી છે કે ઉપરવાળી મોટી છે કે નીચેવાળી. પીયજેએ જાણ્યું કે શાળા પૂર્વ બાળકો સામાન્યતઃ એ જ કહે છે કે એક લાકડી બીજી લાકડીથી લાંબી છે. એમાંથી મોટાભાગના કહે છે કે ઉપરવાળી લાકડી લાંબી છે. શાળા પહેલાંની ઉંમરના બાળકોથી મોટા બાળકો કહે છે કે ભલે ગમે તે લાકડીને સરકાવો તો પણ બંને સરખી જ રહે છે.

રેખાચિત્ર 18.ક

રેખાચિત્ર 18.ખ

શાળા પહેલાંના બાળકો આ રીતે જવાબ કેમ આપે છે ? એમની વિચારશક્તિમાં એવું શું છે જે એમને એ અનુભવતા રોકે છે કે માટીની માત્રા, પ્રવાહીની માત્રા અને લાકડીની લંબાઈ એક જેટલી રહે છે.

પીયજેના પ્રમાણે એના કારણ નીચે લખેલા છે.

એક કારણ છે કે શાળા પહેલાંના બાળકો એક વિચારધારા પર પાછું ઊંધું નથી વિચારી શકતા. અર્થાત્ તેઓ માનસિક રૂપથી પોતાના વિચારો જુદા જુદા ચરણોને ઊલટાવીને એના ઉપર ફરીથી વિચાર નથી કરી શકતા. અન્ય શબ્દોમાં તેઓ ફેરવિચારણા (reversibility) નથી કરી શકતા. નિરીક્ષણ કરવા માટે બાળકોએ માનસિક સ્તર પર જ પાણીને ફરીથી પહેલા ગ્લાસમાં પાછું નાંખવું પડશે અને તોડી નાંખેલા માટીના ઢેફાને ફરીથી ગોળ ઢેફાના આકારમાં પરિવર્તિત કરવો પડશે.

પોતાની વિચાર શક્તિમાં ફેરવિચારણા લાવવા માટે બાળકો અસમર્થ હોય છે. જો એવું કરવાનું સામર્થ્ય એનામાં હોત તો એ સમજી જાત કે નાના અને પહોળા ગ્લાસમાં પાણીનું સ્તર પહેલા ગ્લાસની સરખામણીમાં નીચું કેમ છે અને કહી શકત, કેમકે બીજા ગ્લાસની પહોળાઈ વધારે છે એમાં પાણી ફેલાઈ જાય છે. આથી એનું સ્તર નીચું થઈ જાય છે. વિચારશક્તિમાં આ ફેરવિચારણા નિરીક્ષણ માટે નિર્ણાયક છે, એ ત્યારે જ વિકસિત થાય છે જ્યારે બાળકો વિકાસની આગલી અવસ્થા અર્થાત્ મૂર્ત સંક્રિયાત્મક સમયમાં પ્રવેશ કરે છે. તમે શાળા પહેલાંના બાળકોની વિચાર શક્તિનો પ્રભાવ પોતાની રોજ-બરોજની જિંદગીમાં જોઈ શકો છો. શાળા પહેલાંના બાળકોમાં થતાં ઝઘડાઓમાં તમે વચ્ચે જરૂર પડ્યા હશો. ઘણીવાર તેઓ આ વાત પર ઝઘડી પડે છે કે બીજા બાળકને વધારે શરબત મળ્યું છે. (કારણ કે એમના ગ્લાસનો આકાર જુદો છે) પરંતુ તમે બંનેને એકદમ સરખી માત્રામાં શરબત આપ્યું છે. હકીકતમાં ઘણાં માતા-પિતાઓ અને શિક્ષકો આ પ્રકારના ઝઘડાને રોકવા માટે એક જેવાં ગ્લાસ અથવા પ્યાલાનો પ્રયોગ કરે છે.

શાળા પૂર્વ બાળકો દ્વારા ઉપર્યુક્ત પ્રયોગમાં નિરીક્ષણ ન કરી શકવાનું કારણ છે કે નિરીક્ષણ તરફ તેઓ અહંકેન્દ્રિત હોય છે. આનો અર્થ છે કે તેઓ એક જ વસ્તુ અથવા ઘટના તરફ એમની એકજ આકર્ષક વિશેષતા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને બાકી બધી બાબતોની ઉપેક્ષા કરે છે અર્થાત્ શાળા પહેલાંના બાળકો એક સમયમાં એક વસ્તુની જુદી-જુદી વિશેષતાઓ અથવા જુદા જુદા દષ્ટિકોણ પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત નથી કરી શકતા. એક જ પાસા પર કેન્દ્રિત થતી એમની માનસિક પ્રવૃત્તિનો સંબંધ એમના પ્રત્યક્ષીકરણ દરમ્યાન એક જ પાસાને પ્રધાનરૂપે જોવા બરાબર છે. શાળા પૂર્વ બાળકો જે જુએ છે એમની પ્રધાનતા પણ એમની

વિચાર શક્તિમાં મળી આવે છે, આ પ્રધાનતા ક્યારેક-ક્યારેક એમને તર્કપૂર્ણરૂપે વિચારતા રોકે છે. તેઓ તમારી એ વાત સાથે સંમત થઈ જશે કે બંને માટીના ઢેકામાં એકને તોડી નાંખ્યા પહેલા બંને ઢેકામાં માટીની માત્રા સરખી હતી. ન તો એમાં વધારે માટી ઉમેરી અને ન તો કાઢી નાંખવામાં આવી તો પણ એમનો વિશ્વાસ એજ રહે છે કે એકમાં બીજાની સરખામણીમાં વધારે માટી છે. કારણ કે એમને જોવામાં એવું જ પ્રતીત થાય છે.

આધુનિક શોધ

કેટલાંક મામલામાં શાળા પહેલાંના બાળકો નિરીક્ષણ કરી શકે છે. શોધકર્તાઓએ જાણ્યું કે એક ગ્લાસમાંથી બીજા ગ્લાસમાં પાણી (પ્રવાહી) નાંખતી વખતે જો એ ગ્લાસને જેમાં પ્રવાહી ફેરવી રહ્યાં છે, બધી બાજુથી એવી રીતે ઢાંકી દો કે બાળકો પાણીની ઊંચાઈ ન જોઈ શકે તો તેઓ સાચું નિરીક્ષણ કરી શકે છે. આ શોધથી એ જાણવા મળે છે કે જો એ પાસાંઓને છુપાવી દઈએ જે શાળાપૂર્વ બાળકોને દ્વિધામાં મૂકી દે છે અથવા જેનાથી તેઓ પ્રભાવિત થઈ જાય છે તો તેઓ નિરીક્ષણ કરી શકે છે. એમાં એક મજાની વાત એ છે કે જો તેમને ગ્લાસ ફરીથી બતાવવામાં આવે, એટલે કે જે વસ્તુથી તેને ઢાંક્યું હતું તે દૂર કરવામાં આવે તો કેટલાંક શાળાપૂર્વ બાળકો સરખાપણાનો પોતાનો નિર્ણય બદલે છે અને કહે છે કે એક ગ્લાસમાં પાણી વધારે છે. આ અનુસંધાન બતાવે છે કે શાળા પહેલાંના બાળકો ખાસ પરિસ્થિતિમાંજ થોડીવાર માટે નિરીક્ષણ કરે છે. એમનામાં નિરીક્ષણની સ્થિર સંકલ્પના નથી હોતી જે એમને કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં પોતાના વિચારને પરિવર્તિત થતા રોકે.

હમણાં થયેલી શોધથી જાણવા મળે છે કે બાળકો જે પરિસ્થિતિથી પરિચિત હોય છે, એમાં તેઓ યોગ્ય રીતે નિરીક્ષણ કરે છે. જે પરિવારોમાં માટીનાં વાસણો બનાવવા એ આજીવિકા (કુંભાર)નું સાધન છે, એ પરિવારોનાં બાળકોને માટીને જુદા-જુદા આકારોમાં રૂપાંતર કરવાનો અનુભવ મળે છે. એ બાળકો સરળતાથી ભ્રમ વગર નિરીક્ષણ કરી શકે છે. આવા અનુભવ અન્ય શાળા પૂર્વ બાળકોને નથી હોતો આથી તેઓ આવું નિરીક્ષણ નથી કરી શકતાં. જો આ કુંભારોના બાળકો એ પરિસ્થિતિ અથવા સામગ્રી, જેનાથી તેઓ અપરિચિત છે, નો પ્રયોગ કરી નિરીક્ષણ માટે તપાસ કરીએ તો શક્ય છે કે તેઓ નિરીક્ષણ ન કરી શકે. એ રીતે એ પાંચ વર્ષની બાળકી જેનું કામ જ રોજ નજીકના કૂવામાંથી પાણી ભરી લાવવાનું છે એ આ વાત પર વિશ્વાસ નહીં કરે કે જો તે એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં પાણી ફેરવે છે તો પાણીની માત્રા ઘટે અથવા વધે છે. તમને એવાં કેટલાંય ઉદાહરણ જોવાં મળશે જેમાંથી કેટલાંકમાં તો આપણે જોઈશું કે શાળા પૂર્વ બાળકો નિરીક્ષણ કરી શકે છે. અને ઘણાં એવાં પણ છે ત્યાં તેઓ એવું નથી કરી શકતાં. તો આપણે શાળા પૂર્વ બાળકોની નિરીક્ષણ સંબંધી સંકલ્પના વિશે શું નિર્ણય કરી શકીશું? નીચે આપેલી જગ્યામાં પોતાના વિચાર લખો અને નીચેના લખાણ સાથે સરખાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

શાળા પૂર્વ બાળકોની સ્વ-કેન્દ્રિત પ્રવૃત્તિ વિશે વિગતથી વાંચ્યા પછી સંક્ષેપમાં આપણે કહી શકીએ છે કે શાળા પહેલાંના બાળકો કેટલીક ખાસ પરિસ્થિતિઓમાં જ્યારે કોઈ ધ્યાન વહેંચવાવાળી સ્થિતિ નથી હોતી અને જ્યારે સ્થિતિથી તે પરિચિત હોય છે, તેઓ નિરીક્ષણ કરી શકે છે. પરંતુ એમનામાં નિરીક્ષણની સ્થિર સંકલ્પના નથી હોતી. બીજા શબ્દોમાં ફેરવિચારણા અને એકસાથે ઘણાં પાસાંઓ પર વિચાર કરવાની શક્તિ ત્યારે વિકસિત થાય છે જ્યારે બાળકો વિકાસની આગવી અવસ્થા, મૂર્ત-સંક્રિયાત્મક અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે. આ એ સમય છે જ્યારે બાળકો યોગ્ય રીતે નિરીક્ષણ કરે છે.

નિરીક્ષણના સિદ્ધાંતોની આ જાણકારી જ તર્કપૂર્ણ વિચાર શક્તિનો પાયો અને વૈજ્ઞાનિક શોધોનો આધાર છે. આ યોગ્યતા આપણા દૈનિક જીવનના કાર્યોના સમૂહનું મૂળ છે. ગણિતની ગણતરીઓ જેમાં લંબાઈ, ક્ષેત્ર અને આ પ્રકારના નિશ્ચયો સમાયેલા છે, નિરીક્ષણ પર જ આધારિત છે.

18.3.5 વર્ગીકરણ

બાળકો વર્ગોના નિશ્ચયો કેવી રીતે સમજે છે અને કઈ રીતે વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ કરવાનું શરૂ કરે છે એને લઈને પીયજેએ ઉલ્લેખનીય અધ્યયન કર્યું. આવો એને જાણીએ અને પ્રયાસ કરીએ કે વર્ગ શું છે અને વર્ગીકરણનો આશય શું છે ?

વર્ગ એ વસ્તુઓ અથવા ઘટનાઓનો સમૂહ છે જેમાં કેટલીક નિશ્ચિત સામાન્ય વિશેષતાઓ હોય છે. આવી રીતે આપણી પાસે ચોપડીઓ, ફૂલો, જાનવરો વગેરેના કેટલાય પ્રકારના વર્ગ છે. વર્ગીકૃત કરવાનો આશય છે કે જુદી જુદી વસ્તુઓનો સામાન્ય ગુણોના આધાર પર જુદી જુદી શ્રેણીઓ અથવા સમૂહોમાં વિભાજિત કરવું. બીજા શબ્દોમાં આનો અભિપ્રાય છે સમાન ગુણો પર આધારિત વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવા અલગ એક સમૂહમાં રાખી શકવાની શક્તિ. આવી રીતે એક જ વર્ગની વસ્તુઓ આપણે એક સમૂહમાં રાખી શકીએ છીએ કારણ કે તે બધી એક જ રંગ અથવા આકારની છે અથવા બધાં રમકડાં અથવા પ્રાણી છે, વગેરે વગેરે.

એક વર્ગ (સમૂહ)માં ઉપવર્ગ એટલે કે ઉપસમૂહ પણ હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ માટે ફૂલોના વર્ગમાં ગુલાબ, સૂરજમુખી, કમળ ઈત્યાદિના ઉપવર્ગ પણ હોઈ શકે છે. એનું કહેવું એ છે કે ઉપવર્ગ 'ગુલાબ'માં તે બધી સમાન વિશેષતાઓ છે જે 'ફૂલો'ના અન્ય વર્ગમાં હોય છે પરંતુ આમાં કેટલાંક બીજા નિર્ધારિત ગુણ છે જે આને ઉપવર્ગના અન્ય ફૂલોના ઉપવર્ગથી જુદા પાડે છે. આ પ્રકારે જો આપણે કહીએ કે "આ ગુલાબ છે." તો આ વાક્યને આપણે અલગ-અલગ રીતે આ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી શકીએ છીએ. "આ એક ફૂલ છે." અથવા "કોઈપણ ગુલાબ એવું નથી જે ફૂલ નથી." અથવા "કોઈપણ એવું ફૂલ નથી જે ગુલાબ ન હોય." પરંતુ આ પછીનું વાક્ય સાચું નથી કારણ કે ફૂલોની અન્ય જાતો પણ છે.

આવો, વર્ગ અને ઉપવર્ગના નિર્ણયોને એક અન્ય ઉદાહરણથી સમજાવે. જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે સ્નાતકની પદવી કાર્યક્રમમાં કોઈ એવો વિદ્યાર્થી નથી જેના ગુણ 50 ટકા નથી. આ વાતનો મતલબ છે કે બી.ડી.પી.ના બધા વિદ્યાર્થીઓને ગુણ 50 ટકાથી વધારે છે. જ્યારે આપણે બી.ડી.પી.ના એક વિદ્યાર્થી વિશેષની વાત કરીએ છીએ તો એનો અર્થ છે કે એ વિદ્યાર્થીને 50 ટકાથી વધારે ગુણ છે એનાથી વિરુદ્ધ એ કહેવું કે કોઈપણ વિદ્યાર્થીને જેના 50 ટકાથી વધારે ગુણ છે તે બી.ડી.પી.નો વિદ્યાર્થી છે. - આ વાત સાચી નથી કારણ કે અન્ય કાર્યક્રમોમાં પણ વિદ્યાર્થી હોઈ શકે છે જેના 50 ટકાથી વધારે ગુણ હોય. આવી રીતે 50 ટકાથી વધારે ગુણોવાળા વિદ્યાર્થીઓના વર્ગની અંતર્ગત બી.ડી.પી.ના વિદ્યાર્થીઓનો ઉપ સમૂહ આવે છે. આવી રીતે વર્ગ અને ઉપવર્ગ લઈને આપણે પ્રાક્કલ્પના (નિર્માણ પહેલાં કોઈવસ્તુની રૂપરેખા) કરી શકીએ છીએ.

કિશોરાવસ્થા સુધીમાં બાળકો આ પ્રકારના તર્કપૂર્ણ વિચાર અને વર્ગીકરણની શક્તિમાં કુશળ થઈ જાય છે. આ અવસ્થામાં પહોંચતા પહેલાં એને કેટલીક અન્ય વધારે શક્તિઓ વિકસિત કરવાની હોય છે. એને એ જાણવું / સમજવાનું હોય છે કે વર્ગ શું છે? વર્ગ એક-બીજા સાથે કેવી રીતે સંબંધિત હોય છે. પીયજેએ આ નિર્ધારિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો કે બાળકો ક્યારે (કેટલા જલદી) વર્ગીકરણ કરવાનું શરૂ કરે છે.

વર્ગીકરણને અનુલક્ષી અભ્યાસ

વર્ગીકરણની આ કુશળતાનો અભ્યાસ કરવા માટે પિયજેએ બાળકોને જુદી-જુદી વસ્તુઓ આપી અને એમને એ વસ્તુઓ ભેગી કરવાનું કહ્યું જે 'એક જેવી' અથવા 'સરખી' હોય. આ વર્ગીકરણ કરી શકવાનો મૂળ આધાર છે. એક ખાસ પ્રયોગમાં, જુદી જુદી ઉંમરના બાળકોને ત્રણ જુદા રંગો લાલ, ભૂરો અને પીળાના ચતુષ્કોણ ક્ષેત્ર, ત્રિકોણો, ગોળાકારનો બહારના કાપ આપ્યા અને એમને એક સરખી વસ્તુઓ ભેગી કરવાનું કહ્યું. બે અથવા ત્રણ વર્ષનાં બાળકો આ જુદા જુદા આકારોને વાપરીને નમૂના અથવા ચિત્ર બનાવે છે. તેઓ આનાથી અનિયમિત (આડા-અવળા) આકાર બનાવશે અને એમને એક હાર અથવા એક ગોળમાં વ્યવસ્થિત રૂપે રાખશે અથવા એનાથી જુદી જુદી નવી રચનાઓ બનાવશે અને 'ઘર'ની સંજ્ઞા આપશે. તેઓ વસ્તુઓના રંગો અથવા આકાર પર જ હંમેશાં ધ્યાન નથી આપતા અને એના આધારે એમને હારબદ્ધ નથી કરતા. આ પ્રયોગના આધારે પીયજે એ નિર્ણય પર પહોંચે છે કે આ ઉંમરના બાળકોમાં વર્ગ અને વર્ગીકરણની કોઈ આવડત હોતી નથી.

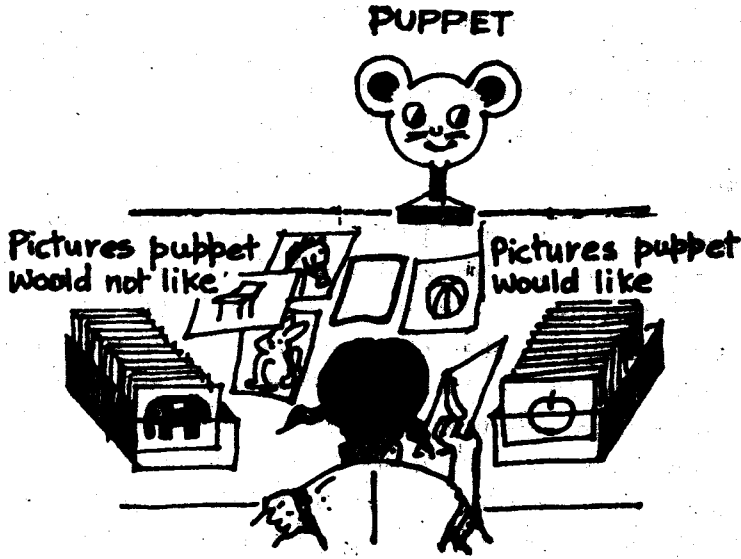
પીયજેના પ્રમાણે ચારથી 6 વર્ષના શાળા પહેલાંના બાળકો સરખામણીમાં વધારે વ્યવસ્થિત રૂપે સરખી વસ્તુઓ અલબ અલગ કરી શકે છે અને વર્ગીકરણ કરી લે છે. તેઓ વસ્તુઓના સમૂહ બનાવવા માટે એમના આકાર અને રંગના આધારે એમનું વર્ગીકરણ કરવાનું શરૂ કરી દે છે, પરંતુ વર્ગીકરણનો નિયમ સ્થિર અથવા એકસરખો નથી રહેતો. એકસરખા નિયમથી અમારો અર્થ છે કે જો ચતુષ્કોણનો એક વર્ગ બનાવવામાં આવે તો એમાં બધા ચતુષ્કોણ આવવા જોઈએ અને ફક્ત ચતુષ્કોણ જ આવવા જોઈએ બીજો કોઈ આકાર નહીં. પરંતુ આ ઉંમરના વર્ગમાં થાય છે એ કે બાળકો આકારને આધાર માનીને વર્ગીકરણ શરૂ કરી દે છે અને બધા ચતુષ્કોણ ભેગા કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. પરંતુ એવું કરતાં અચાનક એનું ધ્યાન ચતુષ્કોણના રંગની તરફ આકર્ષિત થાય છે અને સમૂહીકરણનો આધાર પરાવર્તિત થઈને રંગમાં જાય છે. અને એ ચતુષ્કોણ વિશેષ પછી તે સમાન (સરખા) રંગના ગોળાકાર અને ત્રિકોણો રાખે છે. આ રીતે હવે તમારી પાસે વસ્તુઓનું મિશ્રણ થાય છે જ્યાં વર્ગીકરણનો આધાર એક પછી બીજા ગુણના આધાર પર પરાવર્તિત થઈ જાય છે. આ વાસ્તવિક (સાચું) વર્ગીકરણ નથી. આ બતાવે છે કે શાળાપૂર્વ બાળકો વસ્તુઓને વર્ગીકૃત કરવાનું શીખી તો રહ્યાં છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ એને સાથે-સાથે રાખે છે તો એમના ગુણો જોઈને એમનું ધ્યાન બીજા ગુણો તરફ વહેંચાઈ જાય છે. બીજા શબ્દોમાં વર્ગીકરણ કરતી વખતે તેઓ વસ્તુઓના પ્રત્યક્ષ ગુણોને અગ્રીમતા આપે છે અને સુસંગત રૂપે એક જ ગુણના આધારે વર્ગીકરણ નથી કરી શકતા.

વર્ગીકરણની આગલી અવસ્થામાં, જો કે લગભગ 6 વર્ષની આસપાસથી શરૂ થાય છે. વર્ગીકરણના નિયમોમાં બાળકો થોડી સ્થિરતા બતાવે છે. તેઓ હવે નિયમોને નક્કી કરી શકે છે. અને આખા વર્ગીકરણ દરમ્યાન એજ નિયમોને પકડી રાખે છે. ઉદાહરણ જો રંગને તેઓ વર્ગીકરણનો નિયમ પસંદ કરે છે તો સરખા રંગોની બધી વસ્તુઓ ભલે તે ચતુષ્કોણ હોય અથવા ત્રિકોણ ભેગા કરશે. વર્ગીકરણ પછી હવે એમની પાસે ત્રણ સમૂહ (વર્ગ) હોય છે. જુદા જુદા રંગોના ત્રણ વર્ગ અથવા જુદા જુદા આકારોના ત્રણ વર્ગ.

એ પછી બાળકો જ્યારે મૂર્ત-સંક્રિયાત્મક અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે તે સરખામણીમાં વધારે વિકસિત રૂપે વર્ગીકરણ કરે છે. હવે બાળકો આકાર અને રંગ બંનેના આધારે વર્ગીકૃત કરવા યોગ્ય થઈ જાય છે. ઉદાહરણ માટે, આકારોના આધારે વર્ગીકૃત કર્યા પછી બાળકો પ્રત્યેક આકારમાં જુદા જુદા રંગોના આધારે વર્ગીકરણ કરે છે એટલે કે ચતુષ્કોણના જુદા રંગોને ચતુષ્કોણના ઉપસમૂહોમાં વર્ગીકરણ કરે છે.

આધુનિક શોધ

આપણે જોઈશું કે શાળા પહેલાંના બાળકોની વર્ગીકરણની શક્તિ પર હમણાં થયેલી શોધ શું બતાવે છે? એ જાણવા મળ્યું છે કે જો કામ સરળ રૂપે બતાવવામાં આવે અને એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે કે તમે એમની પાસે શું ઈચ્છો છો તો, પીયજેના વિચારોથી વિરુદ્ધ, બાળકો સુંદર વર્ગીકરણ કરવાની શક્તિ બતાવે છે. ત્રણથી ચાર વર્ષના બાળકોની સાથે વર્ગીકરણ પર અભ્યાસ કરતાં એક શોધકર્તાએ નીચે લખ્યા પ્રમાણે પ્રયોગ કર્યો. શોધકર્તાએ પ્રાણીઓ, ખાદ્યપદાર્થો, ફર્નિચર અને કઠપૂતળીઓના કેટલાંક ચિત્ર એકઠાં કર્યાં. એમણે બાળકોને કહ્યું કે કઠપૂતળીઓ ને ખાદ્યપદાર્થના ચિત્ર બહુ જ પસંદ છે. ત્યારબાદ એ બધાં ચિત્ર શાળાપૂર્વ બાળકોને આપ્યાં અને તેમને આ ચિત્રોને બે અલગ-અલગ ડબ્બામાં નાંખવાનું કહ્યું. એક ડબ્બામાં એમને એ ચિત્રો નાંખવાનું કહ્યું જે કઠપૂતળીઓને પસંદ છે તો બીજામાં કઠપૂતળીની ન ગમતી વસ્તુઓનાં ચિત્રો નાંખવાનું કહ્યું. આવી રીતે જ્યારે એમને સ્પષ્ટ આદેશ આપવામાં આવ્યો અને એમને જે કરવાનું હતું, તે વિશે કેટલાંક સંકેત આપ્યા તો શાળા પહેલાંના બાળકો વસ્તુઓને સાચી રીતે વર્ગીકૃત કરવામાં સમર્થ રહે. એમણે ચિત્રને ખાદ્ય અને ખાદ્ય સિવાયના વર્ગો, ફર્નિચર તથા ફર્નિચર સિવાયના વસ્તુઓના આધારે એ પ્રકારે અલગ-અલગ કર્યા જેવું કે એમને કહ્યું હતું.

રોજબરોજના જીવનમાં વર્ગીકરણની એવી ઘણી ઘટનાઓ શાળા પહેલાંના વર્ષોમાં જોવા મળે છે. ફળો અને શાકભાજીઓને જુદા જુદા કરતાં તેઓ સમૂહીકરણ (વર્ગીકરણ) કરે છે. માળા પરોવતી વખત તેઓ લાલ રંગના મોતી એક તરફ અને ભૂરારંગના બીજી તરફ રાખે છે. ત્યો પણ તેઓ વર્ગીકરણ જ કરે છે. જ્યારે તેઓ ગળ્યા સ્વાદવાળી વસ્તુ તમને આપે છે અને ખારા સ્વાદવાળી વસ્તુ પોતાની પાસે રાખે છે, આવું કરતાં પણ તેઓ વર્ગીકરણની કુશળતાનો પરિચય આપે છે. એક નાના શાળા પહેલાંના બાળકોને મે ટી વ્યક્તિ દ્વારા વર્ગીકરણનો આધાર (નિયમ) બતાવવાની જરૂરિયાત હોય છે અને પછી તેઓ કાર્ય કરવા યોગ્ય થાય છે. ઉદાહરણ માટે વ્યક્તિ જ્યારે કહે છે, “બધાં લાલ મોતી મને આપી દો,” તો બાળકો આ કાર્યને યોગ્ય રીતે કરે છે. થોડા મોટા શાળાપૂર્વ બાળકો કોઈ સૂચના વગર આ કાર્ય કરી શકે છે જ્યાં સમૂહોને ફક્ત એક આધારે જ જુદા કરવાનું સમાયેલું હોય છે પરંતુ જ્યાં સમૂહોનાં પરસ્પર જુદાપણાંનો આધાર એકથી વધારે હોય છે તો થોડા મોટા શાળા પહેલાંના બાળકોને પણ આ કરવામાં તકલીફ અનુભવાય છે. આવાં કાર્યોમાં બાળકોને મદદની જરૂર પડે છે.

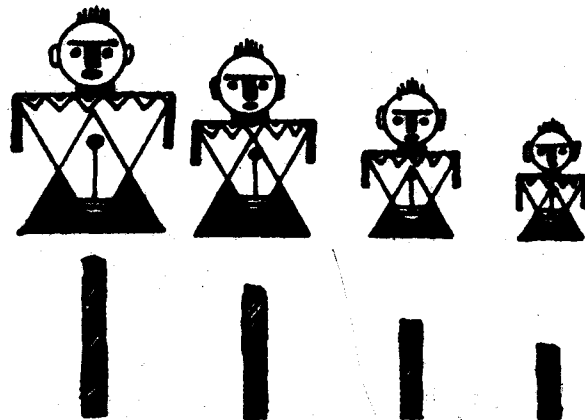
શાળા પહેલાંના બાળકો આકારને આધારે પાંદડાંઓ વર્ગીકૃત કરી શકે છે.

ઉપરની ચર્ચા પછી આપણે શાળા પહેલાંના બાળકોની વર્ગીકરણ કુશળતા વિશે શું તારણ કાઢી શક્યાં? આવો સંક્ષિપ્તમાં એના પર પુનઃવિચાર કરીએ. એવું જાણવા મળ્યું છે કે શાળા પહેલાંના બાળકોમાં કેટલીક આધારભૂત સમજ હોય છે, જેનાથી તેમને ખબર પડે છે કે કેટલીક વસ્તુ એક જેવી હોય છે જો વર્ગીકરણ સંબંધી પ્રયોગ સહેલા હોય તો શાળા પહેલાંના બાળકો એ કાર્ય સફળતાથી કરી શકશે. તો પણ એમની વર્ગીકરણ કરવા માટે મોટી વ્યક્તિઓની મદદ અને એમના ઈશારો લેવાનું બતાવે છે કે હજુ એમણે વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતને પૂરેપૂરા ગ્રહણ નથી કર્યા. સરખાવવાની શક્તિ અને સામાન્ય સંબંધોને ઓળખવાની શક્તિ વર્ગીકરણની શક્તિથી જુદી હોય છે. વર્ગીકરણમાં જુદી જુદી વસ્તુઓમાં જે સામાન્ય છે એને ઓળખવાની શક્તિ સાથે મળેલી છે એટલે કે એ જાણવું સમાયેલું છે કે વસ્તુઓના સમૂહમાં કઈ વસ્તુઓ એક જેવી છે. વર્ગીકરણમાં બાળકોને વસ્તુઓના સંગ્રહને જુદા જુદા વર્ગોમાં વહેંચણી (વિભાજિત) કરવાનું હોય છે નહીં કે સામાન્ય સંબંધોને આધારે માત્ર એક જોડીને મેળવવી. વર્ગીકરણ ઉચ્ચ સ્તરની માનસિક શક્તિ છે.

અત્યાર સુધીમાં તમે સમજી ગયા હશે કે વસ્તુઓને સમૂહમાં જુદા-જુદા કરવા માટે વિભાગીકરણ તર્કશક્તિ, પૃથક્કરણ અને સંકલિત કરી શકવાની શક્તિ હોવી જરૂરી છે. વર્ગીકરણની શક્તિ બાળકોને બતાવે છે કે વસ્તુઓને વર્ગીકૃત કરવાની એકથી વધારે રીતો છે. આ શક્તિ નવી અને જુદી વિચારશક્તિને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ બાળકોની સ્વ-કેન્દ્રિતાને ઓછી કરે છે. વર્ગીકરણ કરી શકવું એક મહત્વપૂર્ણ શક્તિ છે જેમાં બાળકો એ ચોક્કસ સક્ષમ થવું જોઈએ કારણ કે બધી સામાન્ય પરિસ્થિતિઓનો એ આધાર છે. એના વિશે જો તમે વધારે વિચાર કરો તો તમે જાણશો કે આપણે આપણા રોજિંદા કાર્યોમાં વર્ગીકરણ કરવાની જરૂરિયાત હોય છે. વર્ગીકૃત કરવાની શક્તિના આધારે જ કેટલાંક વિજ્ઞાન અને સામાજિક વિજ્ઞાનનાં કાર્યો થાય છે.

18.3.6 ક્રમબદ્ધતા

ક્રમબદ્ધતા (Seriation) આકારોના અનુક્રમમાં વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત કરવાની શક્તિ છે - ક્રમબદ્ધ કરવામાં એટલે વસ્તુઓને વધતા જતા અથવા ઘટતા જતા આકારોનાં ક્રમમાં રાખવી. આવો, આ કથનને ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે. જ્યારે બાળકોને પાંચ લાકડીઓને આકારે (સૌથી નાની, એનાથી મોટી, સોથી મોટી) ક્રમ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કરવા માટે કહેવામાં આવે છે. તો એને ક્રમબદ્ધતાની કુશળતા બતાવવાનું કહે છે. મોટું - એનાથી મોટું - સોથી મોટું, નાનું - એનાથી નાનું - સૌથી નાનું અને આવા પ્રકારની સંકલ્પનાઓ (નિર્ણયો)ની જાણકારી ક્રમબદ્ધતાની શક્તિનો આધાર છે. વસ્તુઓને ક્રમબદ્ધ કરતી વખતે બાળકોને આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો હોય છે, “આના પછી શું આવશે?” એક બાળક ત્યારે ક્રમબદ્ધ કરી શકશે જ્યારે આકારને ક્રમ પ્રમાણે તે વસ્તુઓને રાખી શકશે એટલે કે ક્રમબદ્ધતામાં બાળકને આપવામાં આવેલી વસ્તુઓને સાચી લાઈનમાં રાખી અથવા અનુક્રમની ભૂલોને ઓળખી ભૂલોને સુધારવું સમાયેલું છે.

ઢીંગલીઓ અને લાકડીની ક્રમાનુસાર ગોઠવણી

શાળાપૂર્વ બાળકોની કમબદ્ધતાની શક્તિને તપાસવા માટે પીયજેએ એક પ્રયોગ કર્યો. એમણે જુદી-જુદી લંબાઈની દસ લાકડીઓ લીધી અને બાળકોને આકારના સાચા ક્રમમાં તેમને રાખવાનું કહ્યું. સામાન્ય રીતે શાળા પહેલાંના બાળકો આ કાર્ય ન કરી શક્યા. એક લાકડી ઉપાડ્યા પછી તેઓ એનાથી મોટી લાકડી પસંદ કરે છે. બે-ત્રણ લાકડીઓ જ તેઓ સાચા ક્રમમાં રાખી શકે છે. એના પછી લાકડીઓના ક્રમમાં એમને ભૂલો થવા લાગે છે. પીયજેએ જાણ્યું કે મૂર્ત-સંક્રિયાત્મક અવસ્થામાં પ્રવેશ્યા પછી જ બાળકો સાચી તથા તટસ્થ ઢંગથી વસ્તુઓને શ્રેણીબદ્ધ અથવા કમબદ્ધ કરી શકે છે.

હમણાં થયેલી શોધોના તારણ

તે ઉપરાંત, હમણાં થયેલી શોધોએ પીયજેની કમબદ્ધતાની વ્યાખ્યામાં કેટલાંક સરળ (નાના-મોટા) ફેરફાર કર્યા છે, જેનાથી એમને જુદું પરિણામ મળે. વર્તમાન શોધમાં શોધકર્તાઓએ પીયજેની જેમ દસ લાકડીઓ ન લેતાં ફક્ત ચાર લાકડીઓની સાથે કમબદ્ધતાને તપાસવાનો પ્રયોગ કર્યો. એમણે જાણ્યું કે મોટાભાગના ત્રણ-ચાર વર્ષના બાળકો લાકડીઓને સાચા ક્રમમાં રાખી શક્યા અને એમાં ભેગી કરેલી નવી લાકડીઓ પણ સાચી જગ્યાએ રાખી શક્યાં. આનો અર્થ એ છે કે શાળાપૂર્વ બાળકો ત્યારે વસ્તુઓને કમબદ્ધ કરી શકે છે જ્યારે એની સંખ્યા ઓછી હોય છે, દસ લાકડીઓ એમના માટે ઘણી વધારે છે. હમણાં થયેલી શોધથી એવું નક્કી થાય છે કે વર્ગીકરણ અને નિરીક્ષણ કરી શકવાની શક્તિઓને સંબંધિત જે તારણો અથવા ચિત્ર બતાવ્યાં છે, એની સરખામણીમાં શાળાપૂર્વ બાળકો પ્રમાણમાં વધારે કુશળ હોય છે કમબદ્ધતા ગણિતને લગતી શક્તિને પ્રોત્સાહન આપે છે અને બાળકોને પ્રમાણ (વધારે-ઓછા) સંબંધ શિખવવામાં મદદરૂપ હોય છે. આ સંખ્યાઓના સામાન્ય ખ્યાલ (concept) પ્રોત્સાહિત કરે છે.

18.3.7 કારણ અને પ્રભાવ વચ્ચેનો સંબંધ

બધી વૈજ્ઞાનિક શોધોનો મૂળ આધાર કારણ અને પ્રભાવ વચ્ચેના સંબંધને જાણવાની શક્તિ છે. કારણ અને પ્રભાવની જાણકારી બાળકોને એ બતાવે છે કે કારણ અને પ્રભાવ એક નક્કી કરેલા ક્રમ પ્રમાણે એકબીજા સાથે સંબંધિત છે. જેમ-જેમ બાળકોને કારણ અને પ્રભાવના સંબંધો વિશે જ્ઞાન થશે, તેમ-તેમ તે એ પણ જાણી જશે કે તે વસ્તુઓ પર પ્રભાવ પાડી શકે છે અને ઘણી વસ્તુઓ જાતે પણ કરી શકે છે. એની આ સમજ કાર્યની પૂર્વતંત્રીઓ તથા પરિણામોનું પૂર્વઅનુમાન કરી શકવાનો આધાર છે. પાછળના ખંડના અંક 13 માં તમે ઘણાં ઉદાહરણ વાંચ્યાં, જેનાથી તમને સ્પષ્ટ થઈ ગયું હશે કે શાળા પહેલાંના બાળકો તર્ક કરીને ઘટનાઓના શક્ય પ્રભાવોનાં કારણો જાણી શકે છે.

જેમ-જેમ તમે આ અભ્યાસ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમને કેટલાંય આવા ઉદાહરણ મળશે જે શાળા પૂર્વ બાળકોની આ શક્તિને પ્રતિબિંબિત કરે છે. હમણાં સુધી તમે જે વાંચ્યું એનાથી તમે એ જાણ્યું હશે કે, શાળા પહેલાંના બાળકોની તર્કશક્તિનો વિકાસ પણ તબક્કાઓમાં થાય છે. આ જ્ઞાનાત્મક વિકાસ વિશે ચર્ચા, આ અંકના અંતમાં, એક જુદા ભાગમાં, કરી છે અને હવે જે મુદ્દા પર આપણે ચર્ચા કરીશું એનાથી તમને એમની તર્કશક્તિ વિશે ખ્યાલ આવે. શાળા પહેલાંના વર્ષો દરમિયાન જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર ખૂબ વધારે ચર્ચા કરતાં પહેલાં આવો જોઈએ કે અત્યાર સુધી આપણે શું વાંચ્યું છે? ઉપર્યુક્ત ચર્ચા શાળા પૂર્વ બાળકો વિશે શું બતાવે છે?

એ સ્પષ્ટ છે કે જ્યારે સ્થિતિ સરળ હોય, ધ્યાન ફેરવવાવાળી ન હોય અને સ્પષ્ટ સંકેત આપવામાં આવે તો એવામાં શાળાપૂર્વ બાળકો બીજી વ્યક્તિના દષ્ટિકોણને અપનાવી શકે છે, કેટલીક સ્થિતિઓમાં માત્રા અને પરિમાણમાં નિરીક્ષણ કરે છે અને સરળ વર્ગીકરણ તથા કમબદ્ધતા કરી શકે છે. આ વર્ણન પ્રમાણે પીયજેના મંતવ્ય વિરુદ્ધ શાળા પૂર્વ બાળકો વધારે યોગ્ય હોય છે.

પરંતુ ઉપરની ચર્ચાને બીજી રીતે સમજી શકીએ તો એ કહી શકાય કે શાળા પૂર્વ બાળકો જ્ઞાનાત્મક શક્તિ ત્યારે બતાવે છે જ્યારે કાર્ય સાધારણ હોય. શાળાપૂર્વ બાળકોની વિચારવાની રીત પોતાનાથી મોટા તથા મોટી વ્યક્તિઓથી જુદી હોય છે. પીયજેનું કહેવું છે કે એ વ્યક્તિ જેણે વર્ગીકરણ, નિરીક્ષણ અને બીજા અગત્યના નિર્ણયો શીખી લીધા હોય અથવા પૂરેપૂરી રીતે સમજી લીધા હોય તે કોઈપણ સ્થિતિમાં આ કાર્યો કરવામાં સમર્થ હોય છે. એવી વ્યક્તિ સિદ્ધાંતોના આધારે સમસ્યાઓનું યોગ્ય રીતે સમાધાન કરી શકે છે. જ્યારે શાળા પૂર્વ બાળકો કાર્ય સફળતાપૂર્વક કરી પણ શકે છે, તો પણ તે યોગ્ય રીતે નથી થતું અને એવું પ્રતીત પણ નથી થતું કે તેઓ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને સમજી શક્યાં છે. એ પછીથી જ શીખી શકશે. શાળા પહેલાંના બાળકો પોતાનાથી નાનાં અથવા મોટાં બાળકોની સરખામણીમાં દુનિયાને કઈ રીતે અલગથી જુએ છે એ વિશે આપણે હવે પછીના ભાગમાં વર્ણન કરીશું.

18.4 વાસ્તવિકતા અને જાદુઈ વિચારશક્તિ

સૂર્ય સાંજે જ કેમ આથમે છે? આ પ્રશ્નનું વૈજ્ઞાનિક રૂપે સ્પષ્ટીકરણ આપવા માટે જ્યારે તમે તમારા વિચારોને એકઠા કરો છો ત્યારે ચાર વર્ષની બીના, તરત જ કોઈ શંકા વગર જવાબ આપે છે કે સૂર્ય એટલા માટે આથમે છે કારણ કે થાકી જાય છે અને સૂવા (આરામ) ઈચ્છે છે અથવા ચંદ્ર વાદળા પાછળ એટલા માટે સંતાઈ જાય

છે કારણ કે એને ઠંડી લાગે છે. શું તમને આ અંકના પહેલા ભાગમાં એક શાળા પહેલાંની બાળકીનું વરસાદને અનુભવીને કરેલું વર્ણન યાદ છે? શાળા પૂર્વ બાળકો વિશ્વાસ કરે છે કે બધી વસ્તુઓ જીવંત (સજીવ) છે, એમાં બાળકોની જેમ ભાવનાઓ તથા ઈચ્છાઓ હોય છે. એમના પ્રમાણે દરેક વસ્તુ ભલે તે પથ્થર હોય, પુલ અથવા રસ્તો હોય, અથવા વાદળ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ટેબલ અને પેન્સિલ હોય, બધી સજીવ છે. તેઓ માને છે કે “જો પથ્થરને ઠેસ મારીશું તો એને વાગશે અને દુઃખશે. અને “પુલ રાત્રે થાકી જાય છે કારણ કે દિવસે એના ઉપરથી બહુજ વાહન પસાર થાય છે.” એમના માટે બોલ જમીન પર પડીને ઝડપથી સરકે છે કે કારણ કે એ સરકવાનું ઈચ્છે છે. ઢાંગલી ખાઈ નહીં શકે અને ખાધા વગર તે કેવી રીતે સૂઈ શકશે. એક બાળકી બહુજ શિષ્ટતાથી (સભ્યતાથી) ખુરશી પર બેઠી હતી અને એની આ રીતભાત તરફ જ્યારે શિક્ષિકાનું ધ્યાન ગયું તો એને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. કારણે કે તે ખૂબ જ તોફાની છોકરી હતી. એક દિવસ જ્યારે શિક્ષિકાએ બાળકીને આ સભ્યતાનું કારણ પૂછ્યું તો બાળકીએ જવાબ આપ્યો, “જો હું ખુરશી પર કઠોરતાથી (જોરથી) બેસીશ તો ખુરશીને વાગી જશે.” શાળા પૂર્વ બાળકો માને છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ જીવંત હોય છે. પીયજેએ એમની વિચાર શક્તિની આ આવડતને જીવવાદ (animism) (નિર્જીવ વસ્તુમાં આત્માનું આરોપણ) નામ આપ્યું છે.

બાળકી માટે ચંદ્ર અને વાદળ સજીવ છે કારણ કે તેઓ હલે છે અથવા ગતિશીલ છે. એમના માટે તો પથ્થર પણ સજીવ છે કારણ કે જ્યારે તમે એને પગથી ઠેસ મારો છો તો તે ખસે છે. રાતના સમયે ખેતરમાં બાળકી જો તમને મોટેથી બોલવાની ના પાડે તો ચોંકશે નહીં કારણ કે ‘ઝડ અને ઝડીઓ સૂતા છે અથવા આરામ કરી રહ્યાં છે.’ સૂર્ય સજીવ છે કારણ કે એનાથી તમને ગરમી અનુભવાય છે. જેમ આપણે શિયાળામાં સ્વેટર પહેરવું પડે છે તેમજ શિયાળામાં હવાને પણ ઠંડી અનુભવાતી હશે. બાળકી અનુભવે છે કે જેવી રીતે તે સજીવ છે એવી રીતે અન્ય વસ્તુઓ પણ સજીવ છે.

દરેક વસ્તુમાં જદુઈ (અદ્ભુત) ગુણ હોય છે. વસ્તુઓ વિશે શાળા પૂર્વ બાળકોના પોત-પોતાના જુદા-જુદા વિચાર તથા સ્પષ્ટીકરણ હોય છે, ઉપરની ચર્ચા એની સાબિતી છે. એમના આ વિચારો તથા સ્પષ્ટીકરણોના કારણે એમની સાથેનો વ્યવહાર રસપ્રદ હોય છે. મોટી વ્યક્તિઓના વિચારમાં બાળકીના તર્ક પહેલાં ખોટાં હોય છે. પરંતુ એનો એ અર્થ ન કાઢવો જોઈએ કે મોટાં બાળકો અથવા મોટી વ્યક્તિઓની સરખામણીમાં શાળા પૂર્વ બાળકોની વિચાર શક્તિ નીચી ક્ષાની છે. હાં આપણે કહી શકીએ છીએ કે શાળા પહેલાંના બાળકોની વિચારવાની રીત મોટી વ્યક્તિઓની વિચારવાની રીતથી જુદી જરૂર હોય છે.

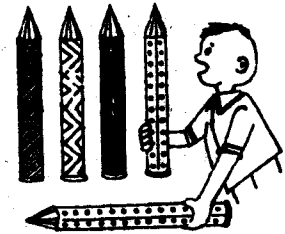
શાળાપૂર્વ બાળકોની સાથેના વ્યવહાર દરમ્યાન કદાચ તમને કેટલીક એવી ઘટનાઓ અથવા વાર્તાલાપ યાદ હોય જે બાળકીના જીવવાદના વિકાસને પ્રતિબિંબિત કરતો હોય. નીચે આપેલા સ્થાનમાં એ અંગેની નોંધ લખો. ....

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : મહાવરો - 2

નીચે લખેલા 6 વાક્યોએ સ્થિતિઓનું વર્ણન કરે છે જેનાથી શાળાપૂર્વ બાળકોની જ્ઞાનાત્મક કુશળતા અને શક્તિઓ દેખાય છે. દરેક વાક્ય એક કુશળતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. દરેક વાક્યમાં વણાયેલી કુશળતાને ઓળખો. તમારી સુવિધા માટે આવડતની સૂચિ નીચે આપેલી છે. એમાંથી યોગ્ય આવડતને પસંદ કરીને લખો.

ક્રમબદ્ધતા, વર્ગીકરણ, સરખામણી, સામાન્ય સંબંધ, કારણ-પ્રભાવ.

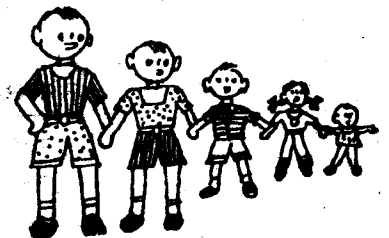
(1) શાળાપૂર્વ બાળકી જ્યારે દસ પેન્સિલોમાંથી એ બે પેન્સિલોને કે જે બધી રીતે એકદમ સરખી છે, ઉપાડે છે તો તે ..... ની શક્તિ બતાવે છે.

(2) એક છ વર્ષની બાળકી જ્યારે પોતાની બહેનપણીઓને પૂછે છે, “જે બહાર રમવા ઈચ્છતા હોય તે ‘હા’ કહે અને જે બહાર રમવા ન ઈચ્છતા હોય તે ‘ના’” કહે તો તે ..... ની શક્તિ બતાવે છે.

(3) જ્યારે પાંચ શાળાપૂર્વ બાળકોને લંબાઈ પ્રમાણે એવી રીતે હારમાં ઊભા રહેવાનું કહેવામાં આવે જેનાથી સૌથી નાનું આગળ અને સૌથી લાંબું સૌની પાછળ ઊભું રહે અને આવું તેઓ કોઈ સૂચનાથી કરી શકે છે, તો તેઓ ..... ની શક્તિને પ્રયોગ કરી રહ્યાં છે.

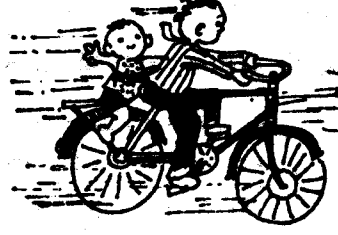

(4) જ્યારે શાળા પહેલાંની બાળકી કહે છે, “કપડાં તડકાંમાં જલદી સુકાય છે,” તે ..... ની સમજને બતાવે છે.

(5) જ્યારે શાળાપૂર્વ બાળકી પોતાના ભાઈને કહે છે “જેટલી ઝડપથી સાઈકલ ચલાવીશું તેટલી જલદીથી આપણે ત્યાં પહોંચીશું.” અથવા “જલદી ચલાવો આપણે ત્યાં જલદી પહોંચી જઈશું,” તો આ બાળકીની ..... જાણકારી બતાવે છે.

(6) ઘરમાં બપોરના ભોજનના સમયે જ્યારે પાંચ વર્ષની બાળકી પોતાની મા અને મોટી બહેનને સામે ગ્લાસ રાખીને એ કહે છે, “મમ્મી મોટી છે એટલે મમ્મીનો મોટો ગ્લાસ, કમલા નાની છે એટલે એનો નાનો ગ્લાસ” તો તે ..... ની સમજની શક્તિ બતાવે છે.

જો તમે શાળાપૂર્વ બાળકોનું અવલોકન કરો તો તમને કેટલીક એવી સમાન ઘટનાઓ જોવા મળશે જે એમની માનસિક શક્તિઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે એ ઘટનાઓને તમે પણ ઉપર લખેલા વાક્યોની જેમ લખો અને જ્યારે તમે અધ્યયન કેન્દ્ર પર અન્ય વિદ્યાર્થીઓને મળો તો એમને પૂછવું કે એ સ્થિતિઓમાં કેવી શક્તિઓ ઝળકે છે ? પોતાના વિચારોની આ રીતની આપ-લે થી તમને કેટલીયે એવી ઘટનાઓ જાણવા મળશે, જે શાળાપૂર્વ બાળકોની વિકસી રહેલી શક્તિઓને બતાવે છે.

(2) કોલમ ‘ક’ માં લખેલા શબ્દો કોલમ ‘ખ’માં લખેલા યોગ્ય વાક્યો સાથે જોડકાં બનાવો.

કોલમ ‘ક’

કોલમ ‘ખ’

(1) નિરીક્ષણ	(ક) એકઠી કરેલી વસ્તુઓમાંથી એ વસ્તુઓને ઓળખો જે એકદમ એકસરખી હોય.
(2) જીવવાદ	(ખ) આકારના ક્રમઅનુસાર વસ્તુઓને ક્રમમાં રાખવાની (વ્યવસ્થિત કરવાની) શક્તિ.
(3) વર્ગીકરણ	(ગ) એની જાણકારી કે આકારના પરિવર્તન હોવા છતાં પણ પદાર્થની માત્રા એટલી જ રહે છે જેટલી કે પહેલાં હતી, જ્યાં સુધી કે એમાં કંઈક વધારે ઉમેરી કે કાઢી નાંખવામાં ન આવે.
(4) વસ્તુઓની સરખામણી	(ઘ) વસ્તુઓને જોડીમાં સામાન્ય સંબંધોની ઓળખ
(5) સામાન્ય સંબંધ	(ઙ) વસ્તુઓને કેટલાક સામાન્ય ગુણોના આધારે એમનું સમૂહીકરણ કરવું.
(6) ક્રમબદ્ધતા	(ચ) એ વિશ્વાસ કે બધી વસ્તુઓ સજીવ હોય છે અને એમાં પણ અમારી જેમ વિચાર અને ભાવનાઓ હોય છે.

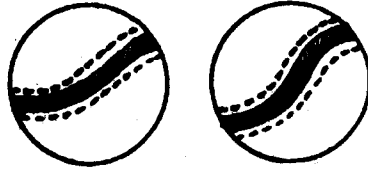
18.5 સંકલ્પનાઓની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.

આ સમયગાળામાં શાળાપૂર્વ બાળકી કેટલીયે નવી સંકલ્પનાઓ શીખે છે અને પોતાની જાણકારીનાં ભંડારની વૃદ્ધિ કરે છે. તે વસ્તુઓ અને ઘટનાઓ, પવન, પાણી, ઝડ, છોડ, તારા, તહેવારો અને આસપાસની ઘણી અન્ય વસ્તુઓ વિશે ખ્યાલ ઊભા કરે છે. નીચે લખેલું ઉદાહરણ આ તથ્યને સ્પષ્ટ કરે છે કે સમયની સાથે-સાથે બાળકીની સમજ કેવી રીતે વિકસે છે. એક દિવસ જ્યારે પવન જરાક પણ ફૂંકાતો ન હતો તો એવામાં પાંચ વર્ષની બાળકીએ કહ્યું, “આજે હવા જરાય નથી, વાયુ માત્ર શ્વાસ લેવા પૂરતો વાયુ છે.” આ બાળકી માટે જે ફૂંકાય છે (વાયુ છે) તે હવા છે અને જ્યારે તે નથી વાતો તો એને વાયુ કહે છે. શાળાપૂર્વના કેટલાક

વિચાર તો મોટી વ્યક્તિઓની સંકલ્પનાઓ જેવા હોય છે. અને કેટલીક વસ્તુઓ માટે એમના પોતાના રચેલા વિચાર હોય છે. કેટલીક વસ્તુઓ જેમ કે ફૂતરો, ઘર, પુરશી, ઝાડ, બસ, ફૂલો વગેરેની સંકલ્પનાઓને તેઓ સરખામણીમાં જલદી પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે સંખ્યા, બનાવટ, આકાર વગેરેની અમૂર્ત સંકલ્પનાઓ સરખામણીમાં ધીરે-ધીરે પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ જેમ તમે આ ભાગને વાંચશો, તમે સમજી જશો કે પાછલા ભાગમાં વણવેલી કુશળતા અને શક્તિઓ આ સંકલ્પનાઓને પ્રાપ્ત કરવાનો મૂળ આધાર છે.

18.5.1 સંખ્યા સંબંધી સંકલ્પના (સંખ્યા અંગેનો ખ્યાલ)

આવો પહેલાં જોઈએ કે સંખ્યાની સંકલ્પનાના નિર્માણમાં શું સમાયેલું છે. સૌથી પહેલાં, બાળકીએ શીખવાનું હોય છે કે સંખ્યા એક હંમેશાં એક અંક અથવા વસ્તુનું સૂચન કરે છે, સંખ્યા બે, બે વસ્તુઓને વગેરે-વગેરે. બીજા શબ્દોમાં બાળકીએ એ જણાવવાનું હોય છે કે દરેક સંખ્યા, એક નિશ્ચિત માત્રા વ્યક્ત કરે છે અને બધા સંદર્ભોમાં એ માત્રા એટલી જ રહે છે, એણે અંક અને અંકના મેળને સમજવાનો હોય છે. એનો અર્થ છે ઉદાહરણ માટે, 6 કપ અને 6 રકાબી પડી છે તો એને એ સમજ હોવી જોઈએ કે દરેક કપ માટે એક-એક રકાબી છે અથવા એક રકાબી એક કપ માટે જ છે. ત્રીજું. એને ખબર હોવી જોઈએ કે એક, બે, ત્રણ, વગેરેનો શું અર્થ છે. ઉદાહરણ માટે, જ્યારે એને પાંચ વસ્તુઓ ઉપાડવાનું કહેવામાં આવે તો પાંચથી ઓછી અથવા

બે બોલ

બે હાથી

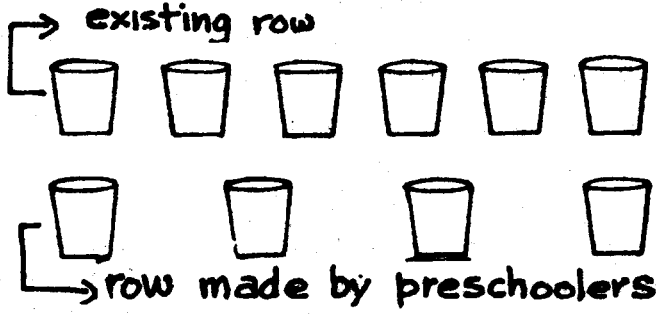
વધારે વસ્તુઓ ન ઉપાડી તે ફક્ત પાંચ જ વસ્તુઓ ઉપાડે અને એવું નહીં કે પહેલાં ચાર ઉપાડે, પછી ત્રણ અને પછી પાંચ. એની સાથે જ એને સંખ્યાઓનો સાચો ક્રમ આવડવો જોઈએ. છેલ્લી વાત, એને સંખ્યા સંબંધી નિરીક્ષણની સમજ હોવી જોઈએ. એટલે કે એને એ વાતની સંકલ્પના હોવી જોઈએ કે વસ્તુઓની સંખ્યા ત્યારે પણ એટલી જ રહે છે જ્યારે એમને અલગ-અલગ સમૂહમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ માટે, જો પાંચ ફૂલોને જો ગુચ્છામાં (પાસે-પાસે) રાખીએ, કે ફેલાવીને રાખીએ, તે પાંચજ રહેશે. વસ્તુઓને જુદા રૂપથી વ્યવસ્થિત કરવાથી એમની સંખ્યા બદલાતી નથી. આવો, જોઈએ કે શાખા પૂર્વ વર્ષોમાં આ સંકલ્પનાઓ કેવી રીતે વિકસે છે.

ત્રણ વર્ષના બાળકોને મોટા અવાજે ગણતરી બોલવાનું કહો. શક્ય છે કે એમનાં મોટાભાગના તો ખૂબ જોરથી અને ગર્વથી મોટે-મોટેથી એક, બે, ત્રણ બોલવાનું શરૂ કરી દે અને ખૂબ આત્મવિશ્વાસથી પછી પાંચ, છ, નવ, દસ બોલે. જો એમને ફરીથી ગણતરી બોલવાનું કહેવામાં આવે તો કદાચ તમને પહેલાંથી બિલકુલ અલગ રૂપથી જ સાંભળવા મળે. તેઓ એક, બે, અને સંભવતઃ ત્રણ સુધી તો બરાબર ગણે છે. પરંતુ એ પછી કેટલીક સંખ્યાઓ કમમાંથી છોડી દે છે અથવા કેટલીકને આડી-અવળી (આગળ-પાછળ) ગણે છે. જો તમે એક ત્રણ વર્ષની બાળકીને એક વસ્તુ ઉપાડવાનું કહો તો તે એક જ વસ્તુ ઉપાડશે અને શક્ય છે કે બે વસ્તુઓ ઉપાડવાનું કહો ત્યારે પણ તે બે જ વસ્તુઓ ઉપાડશે. પરંતુ જો એને ત્રણ વસ્તુઓ ઉપાડવાનું કહેશો તો આ ઉંમરના મોટાભાગના બાળકો ત્રણથી વધારે વસ્તુઓ ઉપાડશે, બધા દ્વારા ઉપાડાયેલી વસ્તુઓની સંખ્યા એક-બીજાથી અલગ હોય છે. એમના માટે સંખ્યા ત્રણનો અર્થ બે થી વધારે વસ્તુઓની છે. સંખ્યા બે પછી એમને સંખ્યાની અત્યારે સંકલ્પના હોતી નથી. કારણ કે એમને ભારપૂર્વક સંખ્યા વિશે ભણાવ્યું ન હોય. ત્રણ-ચાર વર્ષના શાળાપૂર્વ બાળકો સંખ્યા ત્રણ વિશે સંકલ્પના કરી શકે છે અને એ સંખ્યાને સાચી રીતે વાપરી શકે છે. ચાર થી પાંચ વર્ષના બાળકો એકથી દસ સુધી સાચી રીતે ગણી શકે છે અને જેને ભણાવવામાં આવ્યું હોય તે આનાથી પણ વધારે ગણી શકે છે. પરંતુ હજુ પણ એનો અર્થ એ નથી થતો કે હકીકતમાં એમને આ બધી સંખ્યાઓ વિશે સંકલ્પના છે. એમને બાર લાકડીઓ ઉપાડવાનું કહો. આમ તો એમના દ્વારા ઉપાડાયેલી લાકડીઓની સંખ્યા બારથી વધારે અથવા ઓછી હશે. ક્યારેક-ક્યારેક બાર પણ થઈ શકે છે. આ શાળાપૂર્વ બાળકોએ કેટલીક સંખ્યાઓનો ક્રમ શીખી લીધો છે પરંતુ એમને સંખ્યા 12 સંબંધી સાચી સંકલ્પના

નથી હોતી. નાના શાળા પૂર્વ બાળકો વસ્તુઓની કહેવામાં આવેલી સંખ્યા આપવામાં યોગ્ય કેમ નથી હોતા ? એનું કારણ છે કે એમને એક અને એકનો મેળ આવડતો નથી. ક્યારેક-ક્યારેક તેઓ એક વસ્તુને બેવાર ગણી લે છે અથવા બે વસ્તુઓને એક જ ગણે છે. પીયજે તથા હમણાંના સંશોધનકર્તાએ સંખ્યા સંબંધી નિરીક્ષણની જાણકારી માટે કેટલાય પ્રયોગ કર્યા.

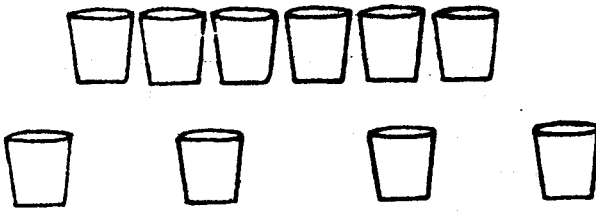
શાળાપૂર્વ બાળકો કહે છે કે બીજી લાઈનમાં ગ્લાસ વધારે છે કારણ કે બીજી લાઈન પહેલી લાઈનના પ્રમાણમાં વધારે જગ્યા રોકે છે.

આવો જ એક પ્રયોગ ચાર થી સાત વર્ષના બાળકોની સાથે કરવામાં આવ્યો જે આ પ્રમાણે છે. શોધકર્તા બાળકોની સામે એક જેવા જ સાત ગ્લાસ એક હારમાં રાખ્યા અને એને પાસે રાખેલા ગ્લાસના ઢગલામાંથી ગ્લાસ ઉપાડી ઉપર પ્રમાણે હારને અનુરૂપ એક નવી હાર બનાવવાનું કહ્યું જેવું કે ઉપરના ચિત્રમાં બતાવ્યું

શોધકર્તા દ્વારા બનાવવામાં આવેલી હાર
શાળા પૂર્વ બાળકો દ્વારા બનાવવામાં આવેલી હાર

છે. આવું કરવા માટે બાળકોએ પહેલી હારના દરેક ગ્લાસની સામે એક ગ્લાસ રાખી એક નવી હાર બનાવવાની હતી એટલે કે નવી લાઈન બનાવતી વખતે એણે એટલી જ સંખ્યાના ગ્લાસ હારબદ્ધ કરવાના હતા જેટલા પહેલી હારમાં હતાં. પરંતુ આ પ્રયોગથી એ તારણ નીકળે છે કે નાના શાળા પૂર્વ બાળકો નવી હારને પહેલી હાર જેટલી બનાવે છે એમને પૂછ્યું કે શું બંને હારમાં સરખી સંખ્યાની વસ્તુઓ છે તો એમનો જવાબ 'હા'માં જ હોય છે. પરંતુ મોટાં શાળાપૂર્વ બાળકો સાચી સંખ્યામાં વસ્તુઓને કમબદ્ધ કરી શકે છે જ્યારે તેઓ આવું સુસંગત રૂપે નથી કરી શકતા. રોજબરોજની પરિસ્થિતિઓમાં પણ તમે અનેક એવા ઉદાહરણ જોશો જ્યાં બાળકો એક અને એકના મેળને સમજે છે. પોતાના દોસ્તોને મીઠાઈ વહેંચતી વખતે તેઓ એક બાળકને મીઠાઈનો એક જ ટુકડો આપે છે, ચોપડીઓ વહેંચતી વખતે દરેક બાળકની સામે એક જ ચોપડી રાખે છે અને દરેક ઢીંગલી માટે જુદા-જુદા પણ એક જ વસ્તુ (ડ્રેસ) બનાવે છે.

શાળાપૂર્વ બાળકો ગ્લાસની સંખ્યા તરફ ધ્યાન આપતા નથી.

છતાં પણ શાળાપૂર્વ બાળકોને સંખ્યા સંબંધી પૂરી સમજ નથી હોતી. આ એ વાતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જો ઉપર્યુક્ત ગ્લાસ (વસ્તુઓ)ને બદલી દેવામાં આવે અને એક હારની વસ્તુઓને એક સાથે ભેગી કરી સમૂહમાં રાખવામાં આવે તો બાળકો પોતાનું વાક્ય (જવાબ) બદલી પણ દે છે. હવે તેઓ કહે છે કે આમાંથી કોઈ એક સમૂહમાં વધારે વસ્તુઓ છે. બીજા શબ્દોમાં, આપણે કહી શકીએ છીએ કે આ અવસ્થામાં તેઓ જે જુએ છે તેનાથી તેમનો વિચાર પ્રભુ વત્ત થાય છે અને સ્થિતિ બદલી દેતાં તેઓ પોતાનો વિચાર પણ બદલી દે છે. જેવું કે તેઓ માટી અથવા પાણીના નિરીક્ષણ દરમિયાન કરે છે. તેવું જ તેઓ સંખ્યાની બાબતમાં પણ કરે છે. આ સંક્રાન્તિક અવસ્થામાં જો શાળા પૂર્વ બાળકોને બંને ઢગલાની વસ્તુઓ ગણવાની કહેવામાં આવે તો તેઓ માની જાય છે કે બંનેમાં સરખી વસ્તુઓ છે પણ છતાં એમને એમની ગોઠવણી અસમાન લાગે છે. આથી તેઓ ભારપૂર્વક કહે છે કે એકમાં બીજાની સરખામણીમાં વધારે વસ્તુઓ છે. છ અને સાત વર્ષના બાળકો

પૂર્વ સંક્રિયાત્મક સમયના અંત સુધી, સંખ્યાના નિરીક્ષણની સ્થિર સંકલ્પના પ્રાપ્ત કરે છે. હવે જો તમે કમને બદલી પણ દેશો તો પણ તેઓ દ્વિધામાં નહીં પડે અને કલા પ્રમાણની વસ્તુઓની સંખ્યા તમને આપશે. હવે તેઓ સંખ્યાની સંકલ્પના પ્રાપ્ત કરી લે છે.

તમે જોયું હશે કે સંખ્યા સંબંધી સંકલ્પના પણ નિરીક્ષણની જેમ ત્રણ અવસ્થાઓ દરમ્યાન ખીલે છે. નિરીક્ષણ ન કરી શકવાનું પગલું, સંક્રમણાત્મક પગલું અને છેલ્લે નિરીક્ષણ કરી શકવાનું પગલું.

છેલ્લે આપણે કહી શકીએ છે કે ત્રણ ચાર વર્ષના બાળકો સંખ્યાની સંકલ્પના પ્રાપ્ત કરવાનું શરૂ કરી દે છે અને નાની સંખ્યા સમજી શકે છે. દરેક શાળા પૂર્વ વર્ષમાં એમની જાણકારી થોડી-થોડી વધતી જાય છે. સંખ્યાની એક વાસ્તવિક સંકલ્પના શાળાપૂર્વ વર્ષો પછી જ દેખાય છે.

18.5.2 અન્ય સંકલ્પનાઓ

શાળાપૂર્વ બાળકો દરેક સંકલ્પના કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે. એ વિશે વિસ્તારથી વર્ણન કરવું અહીંયાં શક્ય નથી. છતાં શાળા પૂર્વ વર્ષો દરમ્યાન કેટલીક સંકલ્પના શીખવા વિશે આપણે અહીંયાં સંક્ષિપ્તમાં ચર્ચા કરીશું. આવો સૌથી પહેલાં એ સંકલ્પનાઓની સૂચી બનાવીએ જે બાળકો પ્રાપ્ત કરે છે.

આવું કરતાં પહેલાં આ બાબત પર ભાર આપવો જરૂરી છે કે બાળકો કાર્ય કરતાં જ શીખે છે. આનો અર્થ છે બાળકો એ ઘટનાઓ અથવા વસ્તુઓ વિશે સંકલ્પના કરી શકે છે જેનો તેમને અનુભવ હોય છે. કોઈ દૂરના ગામમાં રહેતી બાળકી જેણે ક્યારેય બસ નથી જોઈ, તે બસનો અર્થ નહીં જાણે એવી જ રીતે શહેરમાં રહેતી બાળકી, જેણે ખેતર ન જોયું હોય તે ખેતરની સંકલ્પનાને પૂરેપૂરી ગ્રહણ નહીં કરી શકે. આ બાળકીને ખેતરો વિશે સૈદ્ધાંતિક જાણકારી તો હોય છે પરંતુ વ્યવહારિક જાણકારીથી તો અજાણ જ છે કારણ કે એણે ક્યારેય ખેતર નથી જોયું. આનો અર્થ એ છે કે બાળકો દ્વારા પ્રાપ્ત થતી સંકલ્પનાઓ એમની પરિસ્થિતિના વાતાવરણ અને એમના સંપર્કમાં આવતી વસ્તુઓ પર આધારિત હશે. આ મુદ્દા પર વાત ફરતાં તમને એ બતાવવું લાભપ્રદ હશે કે તમે એકમ 1 ના બાલ્યાવસ્થાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ ખંડને જુઓ.

આવો હવે એ સંકલ્પનાઓની સૂચી બનાવીએ જે બાળકો શાળા પૂર્વ સમયગાળામાં પ્રાપ્ત કરે છે. એમાંથી કેટલીક સંકલ્પનાઓ ખૂબ જ સામાન્ય છે. તેઓ કોઈપણ સ્થિતિમાં તેને પ્રાપ્ત કરશે, કેટલીક અન્ય વિશિષ્ટ છે જે પેલા વાતાવરણ પર આધારિત છે જેમાં તેઓ રહે છે.

બધાં બાળકોને એ વસ્તુઓ જેવી કે ભારે, હલકી, લાંબી, ટૂંકી, જાડી અથવા પાતળી, ઝડપી અથવા ધીમી, ઘાટી અથવા આછી છે નો અનુભવ હોય છે એના વિશે સંકલ્પનાઓ વિકસાવે છે. ઉદાહરણ માટે, જે તમે એમને બે અથવા ત્રણ વસ્તુઓ આપો તો એમાંથી તેઓ પ્રમાણમાં ભારે અથવા નાની વસ્તુ ઉપાડી શકે છે. છતાં પણ વસ્તુઓની વધારે સંખ્યા હોવાથી, તેઓ સાચો અંદાજ નથી લગાવી શકતા. દસ વસ્તુઓ આપ્યા પછી એમાંથી જો સૌથી હલકી વસ્તુ ઉપાડવાનું કહો તો તેઓ નહીં કરી શકે.

બાળકો બનાવટ અને આકારની જાણકારી વિશે સંકલ્પના પણ વિકસાવે છે. 'ઉપર', 'નીચે', 'અંદર' જેવા શબ્દોની સમજથી તેઓ સ્થાન વિશે સંકલ્પના પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ ગરમ, ઠંડું, ઝાડ, છોડ, ફૂલ, દિવસ, રાત, ઋતુઓ, શાક-ભાજીઓ, તહેવારો વગેરે વિશે વિચાર જાતે બનાવે છે. જેમ-જેમ બાળકો જાનવરો, પક્ષીઓ, ફળો અને શાકભાજીઓ વગેરેને જુએ છે તેઓ એના વિશે સંકલ્પના બનાવે છે.

બાળકો લોકોમાં ખૂબ રસ ધરાવે છે. લોકોની સાથેના વ્યવહાર દ્વારા બાળકો સંબંધો વિશે શીખે છે. જુદા જુદા પ્રકારના વ્યવસાયમાં પહેલા લોક, ખેડૂત, ફળ વેચનાર, ડોક્ટર, પોલીસ, સુથાર વગેરે વિશે વિચાર બનાવે છે એના વિશે ખંડ 5 અને 6 માં વિગતથી વાંચીશું કે તમે કેવી રીતે રમત ક્રિયાઓ આયોજિત કરી આ સંકલ્પનાઓની જાણકારીને વધારી શકો. આ મુદ્દા પર ચર્ચા કરવા આ અંકનો બોધ પ્રશ્ન 3નો પ્રશ્ન 3 જોવો સહાયક થશે.

બધા દૃષ્ટિકોણથી સમયની સંકલ્પનાને ગ્રહણ કરવી શાળાપૂર્વ બાળકો માટે અઘરી હોય છે. મહિનાઓ અને વર્ષોના સંદર્ભમાં જેવી રીતે આપણે સમયને સમજીએ છીએ શાળાપૂર્વ બાળકો માટે અને 6 વર્ષ સુધીના બાળકો માટે એનો કોઈ અર્થ નથી હોતો.

ત્રણ અને ચાર વર્ષનાં બાળકો તત્કાળ બનેલી ઘટનાઓનો અહેવાલ આપી શકે છે અને એના વિશે વાતચીત કરી શકે છે. તેઓ તમને કહેશે કે કેટલાક સમય પહેલાં એમના અથવા એમના મિત્રોની સાથે શું ઘટના બની.

થોડા સમય પહેલાં એમનું ધ્યાન જે વસ્તુ તરફ આકર્ષાયું હતું તેના વિશે પણ તેઓ વિગતથી વર્ણન કરશે. કેટલાંક ચાર વર્ષના બાળકો એક દિવસ પહેલાંની વિશે પણ તમારી સાથે વાતચીત કરી શકે છે, ખાસ કરીને જો એ ઘટના એમના માટે મહત્વની હોય. તેઓ તરતના ભવિષ્ય વિશે વાતચીત કરી શકે છે પરંતુ એટલા વિશ્વાસથી નહીં કારણ કે ભવિષ્ય વિશે પૂર્વાનુમાન કરવાનું હોય છે જેમાં અનેક જ્ઞાનાત્મક કુશળતા જેમકે કારણ-પ્રભાવ, સમય, સંબંધતા વગેરેની સમજ જરૂરી છે. છતાં પણ કેટલાંક વાક્યો દ્વારા ભવિષ્યને લગતી એમની પ્રારંભિક સ્તરની સમજ દેખાય છે જેમકે "હવે પછી હું સફરજન ખાઈશ" અથવા "હવે જ્યારે તમે

મારા ઘરે આવશો ત્યારે હું તમને મારું નવું રમકડું બતાવીશ.” પાંચ અને છ વર્ષનાં બાળકો પોતાનાથી નાનાં બાળકોની સરખામણીમાં લાંબા સમયગાળા વિશે સમજે છે અને વાતચીત પણ કરે છે. તેઓ એ ઘટનાઓને ફરીથી યાદ કરી શકે છે જે એક અથવા બે મહિના પહેલાં બની હતી. ખાસ કરીને એમના માટે તેમાં કોઈ વિશેષ કારણ સમાયેલું હોય. શાળાપૂર્વ બાળકો સમયનો ટૂંકોગાળો જેમકે મિનિટ વગેરેને સમજી નથી શકતાં. હા પણ, તેઓ સવાર, સાંજ અને રાત સંબંધી સમજ ધરાવે છે. સમયની સંકલ્પનાની અંતર્ગત એ સમજ પણ સમાયેલી છે કે સમયની સાથે-સાથે ઘટનાઓ કેવા ક્રમમાં ઘટે છે ઉદાહરણ તરીકે જો બાળકોને એક વ્યક્તિના જીવનની જુદી-જુદી અવસ્થાઓ બતાવતાં ત્રણ ચિત્રો બતાવીએ, જેમકે એક નાની શાળાપૂર્વ બાળકોનું ચિત્ર, એક કિશોરાવસ્થાની બાળકોનું અને એક ઘરડી સ્ત્રીનું- તો બાળકોને એને (ચિત્રોને) ક્રમઅનુસાર રાખતાં આવડવું જોઈએ. એવી રીતે જ્યારે એને સમયની સાથે વધતા છોડનાં ત્રણ ચિત્રો આપવામાં આવે જેમાં એક ચિત્ર વાવેલા બીનું હોય, એક નાની ડાળખીના ખીલવાનું અને એક પાંદડીઓ ઊગવાનું તો બાળકોને આ ત્રણે ઘટનાઓને ક્રમબદ્ધ કરતાં આવડવું જોઈએ. એના માટે જરૂરી છે કે બાળકોને એ સમજ હોય કે સમયની સાથે-સાથે વસ્તુઓ અને લોકોમાં પરિવર્તન આવે છે. અને આ પરિવર્તન એક નિશ્ચિત ક્રમમાં જ થાય છે. એટલે કે એકના પછી એક એમ વારા-ફરતી થાય છે. તેઓ થોડા સમયમાં ધનારા પરિવર્તનોને પણ સમજવાનું શરૂ કરે છે, જેમકે જો તમે એને પૂછો કે નાહવાની પહેલાં તે શું કરે છે, અથવા રસોઈ કરતાં પહેલાં એમની મા શું તૈયારીઓ કરે છે, વગેરે વગેરે. તો તેનો જવાબ આપી શકે છે. બાળકોને વાર્તા કહેતી વખતે જો વચમાં તમે એને પૂછશો, “હવે પછી શું થશે?” તો તમે બાળકોની આગળની તર્કપૂર્ણ ઘટના જાણવા માટે કહી રહ્યાં છો, એટલે કે તમે એની પાસે એ જાણવાની અપેક્ષા રાખો છો કે સમયની સાથે-સાથે જેવી રીતે ઘટનાઓ બને છે, તેઓ એના વિશે કહે, શાળાપૂર્વ બાળકો આવું કરી શકવા અસમર્થ હોય છે અને ઉંમરની સાથે-સાથે એમની આ શક્તિમાં સુધારો થાય છે. એનાથી કહી શકાય કે એમને ખબર છે કે વસ્તુઓનો એક ક્રમ હોય છે અને બધી વસ્તુઓમાં સમયનું અસ્તિત્વ હોય છે.

18.6 તાર્કિક વિવેકનો પ્રારંભ

શાળાપૂર્વ બાળકો પોતાની આસપાસની વસ્તુઓ પ્રત્યે ઉત્સુક અને જિજ્ઞાસુ હોય છે તથા એના વિશે જાણવાની એમની તીવ્ર ઈચ્છા હોય છે. વસ્તુઓ વિશે જાણકારી મેળવવાની પ્રક્રિયા દરમ્યાન એમની જ્ઞાનાત્મક કુશળતાનો વિકાસ થાય છે. એમાંથી કેટલીક વિશે આપણે પાછળના ભાગમાં ચર્ચા કરી છે. આ ભાગમાં આપણે કેટલીક અન્ય જ્ઞાનાત્મક કુશળતાઓ વિશે વાંચીશું. અત્યાર સુધી આ અંકમાં આપણે શાળા પહેલાંના બાળકોની તર્કશક્તિ સંબંધી કુશળતાનો ઘણો ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ. આવો હવે આ સંકલ્પનાને કેટલાંક રોચક ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવે.

બીજાની સાથે વ્યવહાર અને વાતચીત દરમ્યાન શાળાપૂર્વ બાળકો પોતાની આસપાસની વસ્તુઓ વિશે ખૂબ વધારે જાણવા લાગે છે. બગીચામાં રમતાં જ્યારે બાળકો ઘાસમાં રહેતાં જીવડાંને પહેલીવાર જુએ છે તો તે ઉત્તેજિત થઈ જાય છે કારણકે એણે આવું જીવડું પહેલાં જોયું ન હતું અને પોતાની મોટી બહેન-બોલાવી એને વિશે પૂછે છે. આવી રીતે આ જીવડાંને લઈને એમનામાં વાતચીત શરૂ થાય છે કે તે શું છે, ક્યાં રહે છે, અને શું ખાય છે, વગેરે-વગેરે. એમની વચ્ચે આ વાતચીત માત્ર પ્રશ્નોના જવાબ નથી હોતી પરંતુ એનાથી ઘણી ફાયદાકારક હોય છે. એનાથી બાળકોને જીવડાં વિશે વાસ્તવિક જાણકારી મળે છે. વાર્તાલાપ એને પોતાની રીતે વિચારવા પ્રેરિત કરે છે. જેમકે શાળાપૂર્વ બાળકોની કલ્પના શક્તિ ખીલી છે તો તે જાણવા ઈચ્છે છે કે એના પગ કેમ આટલા લાંબા છે. તે આશ્ચર્ય પામીને પૂછે છે. “એટલા લાંબા પગથી શું તે મારાથી પણ જલદી ઝાડ પર ચડી શકે છે?”

શાળાપૂર્વ બાળકો રોજની સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં તર્કશક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને તમને એના ઘણા વિકલ્પો પણ બતાવશે, જેને સાંભળીને કદાચ તમને આનંદ પણ આવે. ઉનાળાના એક દિવસે જ્યારે તમે એ નક્કી નથી કરી શકતા કે બાળકોની રમવાની લપસણીનું પતરું કેવી રીતે ઠંડું કરવું તો એમને જ આ સમસ્યાનો ઉકેલ પૂછો આવા જ પ્રશ્નોના જવાબમાં કેટલાંક બાળકોએ કહ્યું “આની ઉપર પાણી નાંખો” અથવા “આની ઉપર બરફ રાખો” આવી પ્રભાવશાળી યુક્તિઓ ઉપરાંત એક બાળકે કહ્યું, “હું એને ફૂંક મારી ઠંડી કરી દઈશ જેવી રીતે હું દૂધને ઠંડું કરું છું.” જો કે આ એક વ્યવહારિક ઉકેલ નથી પરંતુ એ બતાવે છે કે શાળાપૂર્વ બાળકો સંભાવનાઓ વિશે વિચારે છે અને એ પણ જરૂરી નથી કે દરેક વખતે બાળકોઓ દ્વારા બતાવેલા ઉકેલનો ઉપયોગ થાય. અહીં આપણી ચર્ચાનો મુદ્દો એ છે કે જો બાળકોએ એક પરિસ્થિતિમાં શીખ્યું, બીજી સ્થિતિમાં એણે એનો ઉપયોગ કર્યો. આવી રીતે બાળકો શીખે છે. બરફ વિશે વાતચીત કરતાં એક તોફાની શાળાપૂર્વ બાળકે પોતાના મિત્રોને કહ્યું કે, “આવો આપણે આપણા પગમાં બરફ બાંધી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લપસીએ.” આ બતાવે છે કે શાળાપૂર્વ બાળકો ફક્ત જાણકારી એકઠી નથી કરતાં, પરંતુ એ જાણકારીનો સર્જનાત્મક ઉકેલો માટે પ્રયોગ પણ કરે છે.

મારથી પાંચ વર્ષના બાળકોને આનંદદાયક અને કાલ્પનિક પરિસ્થિતિઓ વિશે વિચારવાની બહુ મજા આવે છે. ઉદાહરણ માટે “આપણે બધા ઝાડ પર રહી શકીએ તો કેવું હોય?” “આપણને પૂંછડી હોય તો કેવું?”

વગેરે-વગેરે જેવા પ્રશ્ન કરવામાં તેઓ રસ ધરાવે છે. એની સાથે-સાથે તેઓ વધારે ગંભીર પ્રશ્નો જેવાં કે “આપણે કૃતરાને ઠંડીથી કેવી રીતે બચાવી શકીએ?” “આપણે આ છોડ કેવી રીતે ઉગાડી શકીએ?” “આ છોકરાની મા મળતી નથી અને તે ઘરે જવા ઈચ્છે છે, હવે શું કરી શકીએ?” “શિયાળામાં આપણે આપણી જાતને ઠંડીથી કેવી રીતે બચાવીએ?” બાળકોને ઘણું વાગ્યું છે તો આપણે શું કરીએ?” “હું પાણી તડકામાં ગરમ કેમ થઈ જાય છે?” એના વિશે વિચારીને એને અનુરૂપ જવાબ પણ આપે છે.

બાળકો દ્વારા અપાયેલા આ પ્રશ્નોના જવાબ તમને બતાવે છે કે તેઓ પોતાની આસપાસ બનતી ઘટનાઓને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પોતાની જાણકારી એકઠી કરી કોઈ તારણ પર પહોંચવાનો પ્રયાસ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં, તેઓ સમસ્યાના ઉકેલ સંબંધિત કુશળતાને પ્રાપ્ત કરી એને વિકસિત કરે છે. શરૂઆતમાં જ્યારે તેઓ વસ્તુઓના કારણો વિશે જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો એવામાં તેઓ પૂર્વેમાની લીધેલી વાતનું પરીક્ષણ ઈચ્છે છે (hypothesis testing) વિશે સંબંધિત વિચાર બતાવવાના હોય છે અને એના પછી જુદાં જુદાં કારણોનું વિશ્લેષણ કરી એ જાણવાનું હોય છે કે બતાવેલી પ્રાકકલ્પના સાચી છે કે ખોટી. પોતાના રોજિંદા જીવનમાં આપણે એવી પ્રાકકલ્પનાનું પ્રદર્શન કરીએ છીએ.

જેમકે આપણે પૂર્વાનુમાન કરી કહીએ છીએ કે વરસાદ થશે કે નહીં, અથવા જ્યારે આપણે વિશ્લેષણ કરીએ છીએ કે કોઈ ખાસ વિકાસની દેશની રાજનૈતિક સ્થિતિ પર શું-શું અસરો થઈ શકે છે અથવા જ્યારે આપણે આપણાં બાળકોના પાલન-પોષણની રીતોને ફેરવીએ છીએ કારણકે તે રીતો અસરકારક સાબિત નથી થતી. આવો નિમ્નલિખિત ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે કે કેવી રીતે શાળાપૂર્વ બાળકોની ક્રિયાઓમાં પ્રાકકલ્પના પરીક્ષણ સમાયેલું હોય છે.

ચાર વર્ષનો ચંદુ ‘પેરાશુટ’થી રમી રહ્યો હતો જેને એની બહેને કાગળના ચોરસ ટુકડા અને કેટલાક નાના પથ્થરોના ઉપયોગથી બનાવ્યું હતું. આ પેરાશુટને થાય એટલા જોરથી ઉપરની તરફ ફેંકવાનું હતું જેથી નીચે આવતી વખતે તે ખૂલી જાય. પરંતુ એની બહેન એવું કરી શકતી હતી, ચંદુ એટલા જોરથી એને ફેંકી નહોતો શકતો કે તે ખરી ઊંચાઈ સુધી પહોંચી જાય. એણે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો અને દરેક વખત અસફળ થયો. આથી એણે પેરાશુટને ઉપાડીને ફેંકી દીધું અને રોતલ મોઢું બનાવી જમીન પર બેસી ગયો. આવી રીતે તે જમીન પર કેટલોક સમય બેસી રહ્યો અને એકદમ જ એણે નીચે પડેલા પેરાશુટને ઉપાડ્યું અને નીચે ફેંક્યું. એવું કરતાં જ્યારે નીચે જતી વખતે પેરાશુટને નીચે ફેંક્યું. એવું કરતાં જ્યારે નીચે જતી વખતે પેરાશુટ ખૂલ્યું તો ચંદુ આનંદથી બૂમો પાડવા લાગ્યો. આ વૃત્તાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બાળકે ઉકેલ માટે વિચારી એ પ્રમાણે કરી જોયું કે ઉકેલ સફળ થયો

કે નહીં, જે પ્રાકકલ્પના પરીક્ષણનો પ્રયોગ કરવાનું પ્રારંભિક રૂપ છે.

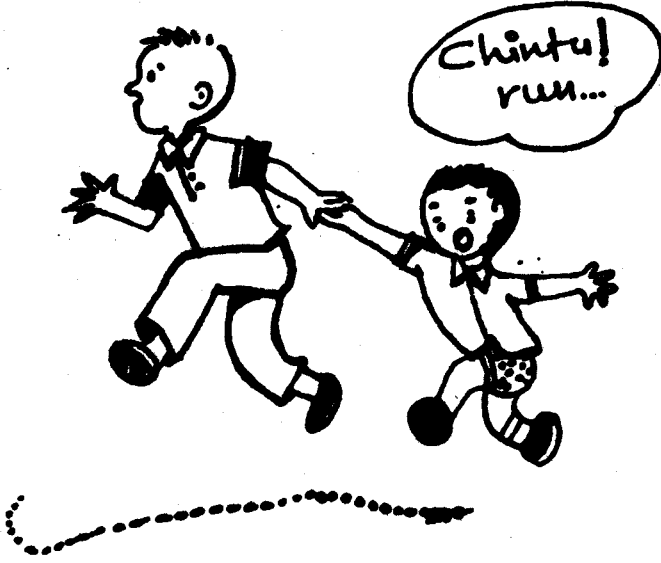
તમે જાણો છો કે પ્રાકકલ્પના-પરીક્ષણમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે તપાસ કરવી સમાયેલી છે. આ અવલોકન કરવા વસ્તુઓ/ઘટનાઓ થવાના સંબંધિત કારણ વિશે વિચારવા, આ કારણોની તપાસ કરવા, પરિણામોનું અવલોકન કરવા અને પછી તારણ પર પહોંચવા પર આધારિત છે. હવે જેવું કે ઉપરના ઉદાહરણથી સાબિત થાય છે કે શાળાપૂર્વ બાળકો પ્રાકકલ્પના-પરીક્ષણનો પ્રયોગ કરવાનું શરૂ કરી દે છે. તમે બાળકોને કેટલીયે સ્થિતિઓમાં પોતાના વિચારોને અજમાવતા જોય હશે. નિમ્નલિખિત બીજી સ્થિતિ પણ આ તથ્ય બતાવે છે.

કેટલાંક શાળાપૂર્વ બાળકો પાણીના રંગોથી ચિત્રકામ કરવામાં મગ્ન હતા. ત્યારે એમાંથી એકે વિચાર બતાવ્યો “આવો થોડા રંગોને ભેગા કરીને જોઈએ શું થાય છે?” જેવું એણે આવું કહ્યું, બધાં બાળકો જુદા જુદા રંગો

ભેળવવા લાગી ગયા. જેવો કોઈ નવો રંગ બનતો તેઓ બધા આશ્ચર્ય અને આનંદથી બૂમ પાડવા લાગતા. એમની આ રમત ઘણા સમય સુધી ચાલુ રહી. આવી રીતે, એમણે ફક્ત પ્રાકૃતિક-પરીક્ષણની કુશળતાને સફળ જ ન કરી, પરંતુ અન્ય તારણની શોધ પણ કરી કે જ્યારે રંગોને ભેળવવામાં આવે છે તો એક નવો રંગ બને છે. બધા રંગો ભેળવવાથી મેલખાઉ-ખાખી જેવો રંગ બનશે.

આ ઉદાહરણો આપવાનો અમારો હેતુ છે કે શાળાપૂર્વ બાળકોની વિચારશક્તિને લગતી યોગ્યતાઓ સ્પષ્ટ કરવી અને બતાવવું કે કેવી રીતે રોજબરોજના અનુભવોથી એમની તર્કશક્તિને લગતી કુશળતાઓ વિકસે છે અને એમની વાસ્તવિક જાણકારીનો ભંડાર કેવી રીતે વધે છે? બાળકો પહેલાં પૂછે છે “શું થશે જો.....” “આવું થયું કારણ કે?” અને પછી આ સ્પષ્ટીકરણોને પહેલાંની જાણકારી સાથે જોડી દે છે. આવી રીતે, એમની કારણ અને પ્રભાવ (અસર) સંબંધી જાણકારી પણ વધે છે.

શાળાપૂર્વ બાળકો માટે કોઈપણ મોટી વસ્તુ શક્તિશાળી હોય છે. તેઓ આકારને તાકાત સાથે જોડે છે. પાંચ વર્ષનો રાજુ વરંડામાંથી પસાર થતી કીડીઓની હાર જોઈ રહ્યો હતો અને પગથી એમને મારી રહ્યો હતો તથા પોતાના અઢી વર્ષના નાના ભાઈને પણ આવું કરવા પ્રોત્સાહિત કરતો હતો. (જોકે આ ઈચ્છનીય નથી પરંતુ આવું થયું) કીડીઓની એ હારમાં એક મોટી કીડી (મકોડો) પણ આવી ગઈ. એને જોતાં જ રાજુ બી ગયો અને પોતાના નાના ભાઈને કહ્યું, “ચીંટું અહીંથી ભાગ, નહીંતો આ મોટી કીડી આપણને બટકું ભરી જશે.”

શાળાપૂર્વ બાળકોની નજરમાં એક વ્યક્તિ જે સામાન્યથી કંઈક વધારે કરી શકે છે, એમના માટે તે ચોક્કસપણે પ્રશંસનીય થઈ જાય છે. ભારતીની દાદીમાના બધા દાંત તૂટી ગયા હતા આથી એમણે નકલી દાંત લગાવ્યા હતાં. રાત્રે સૂતી વખતે તે પોતાના નકલી દાંત કાઢી નાંખતી હતી. ભારતીએ એક દિવસ એમને આવું કરતાં જોઈ લીધા. એ જાણ્યા વગર કે હકીકત શું છે, દાદીને આવું કરતાં જોઈ તે એકદમ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. એણે પણ પોતાના દાંત ઉખાડવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે સફળ ન થઈ. કેટલાક દિવસ પછી જ્યારે ભારતીના પિતા અને દાદીમા વચ્ચે દલીલો થઈ તો ભારતી, જેણે એ વિચાર્યું કે એના પિતા દાદીમા સાથે લડી રહ્યાં છે, પોતાના પિતાને સાવધ કરતાં બોલી, “પપ્પા, દાદીમા સાથે ન જગડો. તે બહુ જ તાકાતવાળી છે. તમે નથી જાણતા, તે જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે પોતાના દાંત બહાર કાઢી શકે છે અને પાછા લગાવી પણ શકે છે.”

જ્યારે તર્કશક્તિ તર્કપૂર્ણ નથી હોતી

જેવું કે પાછળની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થયું, શાળાપૂર્વ બાળકોની તર્કશક્તિની ક્ષમતા દિવસે-દિવસે વધારે સારી થાય છે. જોકે ઘણી સ્થિતિઓમાં તેઓ તર્કપૂર્ણ અને સુસંગત વિચારશક્તિનું પ્રદર્શન કરે છે, છતાં પણ કેટલીક એવી સ્થિતિઓ પણ હોય છે જેમાં તેઓ આ ક્ષમતાથી તદ્દન અલગ જ વિચાર બતાવે છે. આવો કેટલાંક ઉદાહરણો લઈ આ તથ્ય સમજાવે.

પીયજેની દીકરીએ એક દિવસ રોજની જેમ બપોરની ઊંઘ ન લીધી એટલે બોલી, “આજે હું બપોરે સૂતી નહોતી એટલે બપોર ન થઈ.” બીજી સ્થિતિમાં એક બાળકી જે દિવસે સૂઈ ગઈ હતી, જાગતાં બોલી, “અત્યારે રાત છે કારણ કે હું સૂઈ ગઈ હતી.” આ બાળકોને એ જાણકારી છે કે કેટલીક ચીજો સાથે-સાથે ઘટે (બને) છે અથવા એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે. જેમકે ઊંઘવું એ રાત, પરંતુ એમની વચ્ચે પરસ્પર સંબંધોને તેઓ ખોટી રીતે ગ્રહણ કરે છે. તેઓ જ્યારે બે વસ્તુઓને એકસાથે એક જ સમયે ઘટતા (બનતા) જુએ છે, તો એ માની લે છે કે એક ઘટનાનું કારણ બીજી ઘટના છે. ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોમાં બાળકોએ એ વિચાર્યું કે

ઊંઘનું કારણ ક્રમશઃ બપોર અને રાત છે. શાળાપૂર્વ બાળકો શરૂઆતમાં બહારનાં પાસાંઓ પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને બે વિચારોને પરસ્પર મેળવે છે. ભલે તેમનો એક બીજા સાથે કોઈ વાસ્તવિક સંબંધ ન પણ હોય. વસ્તુઓને પરસ્પર મેળવવાની ઈચ્છા કેટલીકવાર રસપ્રદ સ્થિતિઓ ઊભી કરે છે જેમકે નિમ્નલિખિત ઉદાહરણ બતાવે છે.

સલમા પાંચ વર્ષની હતી જ્યારે એની દાદીમા એને મળવા એના ઘરે આવી. લગભગ એજ દિવસોમાં એમના જામફળના ઝાડ પર કાચાં જામફળ આવવાના શરૂ થયાં હતાં. પરંતુ તે બધાં કાચાં હતાં એને પાકવામાં અને ખાવાલાયક થતાં એક મહિનો થયો હતો. એક દિવસ સવારે સલમાએ પોતાની દાદીમાને પૂછ્યું, “જામફળ ક્યારે પાકશે?” એની દાદીમાએ (જેમને એક મહિને પાછું જવાનું હતું) જવાબ આપ્યો, “એ પાકશે ત્યારે જ્યારે હું જઈશ.” એમણે એ વિચારીને આવો જવાબ આપ્યો કે સલમા માટે મહિનાની સંકલ્પના સમજવી અઘરી હશે અને આવા જવાબથી ઉત્સુકતા પણ ઓછી થઈ જશે. પરંતુ જ્યારે સલમાએ કહ્યું, “તમે અત્યારે કેમ નથી જતા રહેતા” તો એમને સલમાના આટલા ગંભીર જવાબની આશા નહતી. શાળાપૂર્વ બાળકો ક્યારેક ક્યારેક વસ્તુઓને શબ્દશઃ સમજી લે છે. જેમકે ઉપરના ઉદાહરણમાં થયું. એ સ્પષ્ટતા જે આપણને સંપૂર્ણપણે પ્રામાણિક લાગે છે, એને જ બાળકો તદ્દન જુદી જ રીતે સમજી લે છે.

ત્રણ વર્ષનો દીપાંશુ ટેલિવિઝન પર ધારાવાહિક જોઈ રહ્યો હતો. ધારાવાહિકમાં બતાવાયું કે કેવા શ્રાપને કારણે રાજકુમાર ગધેડામાં ફેરવાઈ ગયો છે અને રાજકુમારીએ હાર પહેરાવતાં પાછો માણસ બની જાય છે. એ પૂરું થતાં એની દાદીએ એને લાડથી પૂછ્યું, “દીપાંશુ જ્યારે તું મોટો થઈશ તો તું પણ લગ્ન કરીશને?” આનાથી દીપાંશુ એ મોટેથી જવાબ આપ્યો, “પહેલાં હું ગધેડો બનીશ અને પછી મારું લગ્ન થશે.” સલમા અને દીપાંશુ બંનેને ઘટનાઓ વિશે પૂરતી જાણકારી નથી, પરંતુ કારણ શોધવાની ઈચ્છામાં એમણે બે અસંબંધિત ઘટનાઓને પરસ્પર જોડી દીધી. આ પ્રકારની વિચારધારા ખૂબ સામાન્ય છે અને શાળાપૂર્વ બાળકો સાથેના વ્યવહારમાં તમને આવા ઘણાં ઉદાહરણ જોવા મળશે. નીચે લખેલા ઉદાહરણ જે વાસ્તવિક તર્કપૂર્ણ રીતોને પ્રતિબિંબિત નથી કરતાં, પરંતુ એ બતાવે છે કે શાળાપૂર્વ બાળકોની તર્કની કુશળતા અત્યારે પણ પરિપક્વ હોતી નથી.

છ વર્ષની મીનુને એની માએ ત્રણ લાડુ આપીને કહ્યું, “આને પોતાના બંને ભાઈઓને બરાબર વહેંચી દે.” આપણામાંથી મોટાભાગના અને મોટાબાળકોને જો આ કામ આપવામાં આવે તો પહેલાં આપણે બંને ભાઈઓને એક-એક લાડુ આપીશું અને ત્રીજા લાડુને અડધો કરીને એ બંનેમાં સરખો-સરખો વહેંચી દઈશું. આ સૌથી નાનો અને સરળ ઉપાય છે. આનાથી ઊંધું મીનુએ સમસ્યાને આ રીતે ઉકેલી. તે બોલી, “પહેલાં હું એક લાડુ લઈશ અને એ બંનેને અડધો-અડધો વહેંચી દઈશ અને પછી બીજા લાડુને અડધો-અડધો વહેંચી દઈશ એ પછી ત્રીજા લાડુને.” જોકે આ રીત ખોટી નથી, એ બતાવે છે કે સમસ્યાનો ઉકેલ શોધવાનો દૃષ્ટિકોણ ઠોસ (સજજડ) છે અને લાડુઓને બરાબર-બરાબર વહેંચવાની ક્રિયા તે માનસિક રૂપથી ન કરી શકી. એક સમયમાં તે એક જ લાડુ પતાવી શકી નહીં કે બધા લાડુઓ.

શાળાપૂર્વ બાળકોનો એકાગ્રતાનો ગાળો પણ હવે વધી રહ્યો હોય છે, પરંતુ હજુ તેઓ કોઈ એક વસ્તુ પર ઘણા લાંબા સમય માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકતા નથી. આ કારણે એમના માટે બનાવેલી રમત અને શીખવાની ક્રિયાઓ રુચિકર અને ઓછા સમયની લગભગ દસથી પંદર મિનિટવાળી હોવી જોઈએ. શાળાપૂર્વ બાળકોની સ્મરણશક્તિમાં પણ ઉલ્લેખનીય સુધારો થાય છે, ખાસ કરીને એ કાર્યો અને સ્થિતિઓ વિશે જે એમને અર્થપૂર્ણ અને રુચિકર લાગે છે. એ વસ્તુઓની તેઓ સૂચિ યાદ રાખી શકે છે, જેને તેઓ બજારમાંથી ખરીદવા ઈચ્છે છે અથવા એ વાર્તા જે તેમને ગમે છે અને તેઓ કેટલીયે એવી વાસ્તવિક ઘટનાઓ યાદ રાખે છે. જે તમે એમને કહી હોય.

આ અભ્યાસમાં કરેલી ચર્ચા શાળાપૂર્વ બાળકો માટે રમતો આયોજિત કરવામાં તમને સહાયક થશે. તમારા દ્વારા આયોજિત રમતો એવી હોવી જોઈએ કે તેઓ આ પાઠમાં વર્ણવેલી જુદી-જુદી યોગ્યતાઓને પ્રોત્સાહન આપે અને એની અભિવૃદ્ધિ કરે. બાળકોની તર્કશક્તિ સંબંધી કુશળતાનું વિવરણ તમને એ વિચારવામાં મદદ કરશે કે શાળાપૂર્વ બાળકો પાસે તમે શું અપેક્ષા રાખી શકો છો અને એમના માટે અનુરૂપ રમતો કેવી રીતે ગોઠવી શકો છો. ઉદાહરણ માટે ચાર વર્ષના બાળકો માટે એવી વિચિત્ર રમત જેમાં મોટી સંખ્યામાં ગણતરીઓ હોય, ગોઠવવી નકામી છે. આવી રમત એમના કામની નથી હોતી.

રમતોનું આયોજન બાળકોના જ્ઞાનાત્મક વિકાસને અનુરૂપ કરવું જોઈએ. રમતો એવી હોવી જોઈએ જે બાળકોની સમાન-ભિન્ન, નાની-મોટી, લાંબી-ટૂંકી, જાડી-પાતળી, ઝડપી-ધીરી-ગંભીર અને સાથે સાથે અન્ય કેટલીયે સંકલ્પનાઓ બનાવે જે બાળકો રોજબરોજની ક્રિયાઓ દરમ્યાન શીખે છે.

પાઠ્યક્રમના નિર્ધારિત હેતુને પૂરો કરવા માટે બાળકોની જ્ઞાનાત્મક યોગ્યતા (શક્તિ)ના વિકાસ પર ચર્ચા આપણે અહીં સમાપ્ત કરીએ છીએ. તેમજ, મધ્ય બાલ્યવસ્થા, કિશોરવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થામાં વ્યક્તિની માનસિક યોગ્યતાઓ ખીલવાની અને વ્યાપક થવાની શરૂઆત થાય છે. ધીરે-ધીરે બાળકો અમૂર્ત અને પ્રાકૃતિક સ્થિતિઓને સારી રીતે સમજી શકે છે અને વધારે ગૂંચવાડાભરી સ્થિતિનું સમાધાન કાઢી શકવામાં યોગ્ય થઈ જાય છે. તે સમજવા માંડે છે કે સ્થિતિઓ વિશે બધાનો અલગ-અલગ દૃષ્ટિકોણ હોઈ શકે છે.

અને તે પૂર્વાનુમાન કરવામાં વાસ્તવિકતાનો પ્રયોગ કરી શકે છે વધતી જતી જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓની સાથે-સાથે યુક્તિપૂર્ણ મજાક સમજવાની શક્તિ પણ ખીલવા માંડે છે. નીચે લખેલી ઘટના દસ વર્ષના બાળકની હોશિયારી બતાવે છે.

ચંદુની આંટી (કાકી) જ્યારે ઓફિસથી ઘરે આવી તો તે નારાજ દેખાતી હતી. કુટુંબના સભ્યોએ પૂછ્યું કે “આજે શું થયું છે?” એમણે જવાબ આપ્યો “આજે ઓફિસમાં મારે મેજર (મોટી) લડાઈ થઈ.” એને પહેલાં કોઈ કશું કહે, ચંદુ એકદમ બોલ્યો “તમારી બ્રિગેડિયર (Brigadier) લડાઈ કેમ થઈ?”

બાળકોના વિકાસના વર્ણનની સાથે જ આ અંક અહીં સમાપ્ત થાય છે. આશા રાખીએ છે કે આ વર્ણન તમને ઉપયોગી સાબિત થાય. આનાથી તમારા બાળકોની વિચારશક્તિ વિશે અંતદૃષ્ટિ મળી હશે. અમે આશા રાખીએ છે કે આનાથી બાલ્યાવસ્થાના આગળનાં વર્ષોમાં બાળકના વિકાસ વિશે વાંચવા માટે તમારામાં રુચિ ઉત્પન્ન થઈ હશે. આ વિશે તમારા અભ્યાસોને કેન્દ્રમાં રાખેલી ચોપડીઓ તમારા માટે સહાયક પુસ્તકો થશે.

(3) તમારી પ્રગતિ ચકાસો : મહાવરો - 3

(1) સંખ્યાની સંકલ્પનાના નિર્માણમાં ક્યા ક્યા પાસાંઓ સમાયેલાં હોય છે. નીચે આપેલા સ્થાનમાં સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) નિમ્નલિખિત વાક્યોને ધ્યાનપૂર્વક વાંચો અને બતાવો કે આ સાચું છે કે ખોટું.

(ક) મોટાભાગના ત્રણ વર્ષના બાળકોમાં સંખ્યા બે પછીની સંખ્યાની સંકલ્પના નથી હોતી.

(ખ) એક અને એકના મેળની સમજ અને સંખ્યા સંબંધી નિરીક્ષણનો વિકાસ છ થી સાત વર્ષની ઉંમરમાં થાય છે.

(ગ) ચાર વર્ષના બાળકો મહિનાઓ અને વર્ષોની સંકલ્પનાને સમજે છે.

(ઘ) શાળાપૂર્વ બાળકો સમસ્યાના ઉકેલની વૈકલ્પિક રીતો ઉપજાવી શકે છે અને એમની ક્રિયાઓમાં પ્રાકલ્પના-પરીક્ષણની યોગ્યતાની શરૂઆત જોવા મળી શકે છે.

(3) આ પાઠમાં જ્યાં સુધી શક્ય થયું અમે એવા કેટલાંય ઉદાહરણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે જે શાળાપૂર્વ બાળકોની તર્કશક્તિ સંબંધી શક્તિને પ્રતિબિંબિત કરે, કારણ અને પ્રભાવની જાણકારી બતાવીએ છીએ અને વૈકલ્પિક ઉકેલો દ્વારા સ્થિતિઓમાં નિર્ણય કરી શકવાની શક્તિ પ્રતિબિંબિત કરીએ છીએ. તમારા માટે આ ઉપયોગી થશે જો શાળાપૂર્વ બાળકોની સાથે વ્યવહાર દરમિયાન તમે જુદી-જુદી યોગ્યતાઓ જે તેઓ પ્રદર્શિત કરે છે, એ ભિન્ન-ભિન્ન સંકલ્પનાઓ જેને તેઓ સમજે છે અને એ તર્કશક્તિ સંબંધી કુશળતાઓ જે તેઓ બતાવે છે એને નોંધી લો. આવી રીતે શાળાપૂર્વ બાળકો વિશે પ્રત્યક્ષ રૂપે અનુભવ કરેલી જાણકારી તમારી પાસે હશે, જેથી તમે પાઠચક્રમની જાણકારીથી સંબંધ કરી શકશો. જ્યારે તમે આ અવલોકનો નોંધો, તો શાળાપૂર્વ બાળકોની ઉંમર નોંધવાની ન ભૂલો. શક્ય છે કે એક ત્રણ વર્ષના બાળકને ઝાડની સંકલ્પના ન હોય, જ્યારે છ વર્ષના બાળકને એની સંકલ્પના હોય. તમે તમારા વર્ણનોને નિમ્નલિખિત ઢંગથી ત્રણ ભાગમાં જુદા પાડી શકો છો.

જ્ઞાનાત્મક યોગ્યતાઓ, સંકલ્પના અને તર્કશક્તિ સંબંધી કુશળતા.

આ શીર્ષકો અંતર્ગત તમારા અવલોકનો જોડતા રહો. આ સૂચી તમને એ જાણવામાં પણ મદદરૂપ થશે કે તમે એમના માટે કેવી રમત પ્રવૃત્તિઓ આયોજિત કરી શકો છો.

18.7 સારાંશ

આ એકમમાં તમે શાળાપૂર્વ બાળકોની વિચારશક્તિ સંબંધી યોગ્યતાઓ વિશે વાંચ્યું. પ્રતીકાત્મક રૂપે વિચાર કરી શકવાની યોગ્યતા પૂર્વ-સંક્રિયાત્મક સમયગાળાનું પ્રમાણ છે. બાળકોની ઝડપથી વિકસતી ભાષા, પરિકલ્પ રમત અને ડ્રોઇંગ જેવી ક્રિયાઓ પ્રતીકાત્મક વિચારશક્તિને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

અમે પીયજેના દૃષ્ટિકોણ અને હમણાં જ થયેલા અનુસંધાનોના પ્રમાણોની દૃષ્ટિથી શાળાપૂર્વ બાળકોની યોગ્યતાઓ જોઈ. પીયજેએ બતાવ્યું કે શાળાપૂર્વ બાળકો વસ્તુઓને બીજાના દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં અસમર્થ

હોય છે, એમનામાં ફેરવિચારણાની શક્તિ નથી હોતી અને તેઓ એક વારમાં એક જ ગુણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની પ્રવૃત્તિ બતાવે છે. આ કારણે તેઓ વર્ગીકરણ, ક્રમબદ્ધ અથવા નિરીક્ષણ નથી કરી શકતા. છતાં પણ હમણાં થયેલા અનુસંધાનો એ બતાવે છે કે શાળાપૂર્વ બાળકો આ અવસ્થાઓને થોડા જલદી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેઓ આ બધી યોગ્યતાઓ ત્યારે બતાવે છે જ્યારે કાર્ય સહેલા હોય, ધ્યાન વહેંચાય તેવા કારણો દૂર કરી દીધા હોય અને એમને કંઈક સંકેત આપ્યા હોય.

શાળાપૂર્વ વર્ષ એ સમય છે જ્યારે બાળકી કેટલીયે નવી સંકલ્પનાઓ શીખે છે તે રોજબરોજની ઘટનાઓ વિશે તથા પોતાની આસપાસની વસ્તુઓ વિશે શીખે છે. સંખ્યા, સમય, સ્થાન વગેરે અમૂર્ત સંકલ્પનાઓને સમજવી એમના માટે પ્રમાણમાં અઘરું હોય છે, પણ છતાં શાળાપૂર્વ બાળકો આમાં આગળ વધતા શીખી રહ્યાં હોય છે. આ સંકલ્પનાઓ વિશે પૂરી જાણકારી મધ્ય બાલ્યાવસ્થા અને કિશોરાવસ્થામાં ખીલે છે.

શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકી પોતાની તર્કશક્તિ સંબંધી કુશળતા ને તિક્ષ્ણ કરે છે. તે વસ્તુઓના કારણ જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સમસ્યા-ઉકેલ, પ્રાકૃતિકલ્પના-પરીક્ષણ, વૈજ્ઞાનિક વિચારશક્તિનો પાયો આ અવસ્થામાં નંખાય છે, જ્યારે બાળકી અવલોકન કરે છે અને જાણકારી એકઠી કરે છે. શાળાપૂર્વમાં સામાન્ય સંબંધને ઓળખવા અને વસ્તુઓને મેળવવાની શક્તિ પણ હોય છે.

જ્યારે એક બાજુથી શાળાપૂર્વ બાળકો તર્કપૂર્ણ દેખાય છે, પરંતુ કેટલીય એવી ઘટનાઓ પણ છે, જેમાં એમની તર્કશક્તિ તદ્દન અલગ હોય છે. જીવવાદમાં એમનો વિશ્વાસ દુનિયા વિશે એમની જાદુઈ વિશેષતાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે. ક્યારેક-ક્યારેક દરેક વસ્તુનું કારણ બતાવવાના પ્રયત્નમાં તેઓ બે અસંબંધિત ઘટનાઓને જોડી દે છે, જેનાથી આનંદદાયક સ્થિતિઓ ઊભી થાય છે. આ અભ્યાસમાં કરેલી ચર્ચા બાળકોના માટે રમતો આયોજવામાં તમને મદદરૂપ સાબિત થશે.

18.8 બોધ પ્રશ્નોના જવાબ

બોધ પ્રશ્ન - 1

- (1) ક) આ સાચું છે, (ખ) સંવેદી ક્રિયાત્મક સમયમાં ખીલે છે અને (ગ) શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં.
- (2) ક)
- (3) ગ)
- (4) ગ) આ સાચું છે, (ક) માં બીજાનો દષ્ટિકોણ લેવો સમાયેલો છે અને (ખ) પ્રતીકાત્મક વિચાર શક્તિનું સૂચન કરે છે.
- (5) ગ)

બોધ પ્રશ્ન - 2

- (1) વસ્તુઓને સરખાવવી
- (2) વર્ગીકરણ
- (3) ક્રમબદ્ધતા
- (4) કારણ અને પ્રભાવ
- (5) કારણ અને પ્રભાવ
- (6) સામાન્ય સંબંધ
- (2) 1 - ગ
- 2 - ચ
- 3 - ડ
- 4 - ક
- 5 - ઘ
- 6 - ખ

બોધ પ્રશ્ન - 3

- (1) સંખ્યાની સંકલ્પને પ્રાપ્ત કરવાનું તાત્પર્ય છે એ સમજ કે દરેક સંખ્યા કોઈ માત્રાને નિશ્ચિત કરે છે. એક-એકની સંગતિની સમજ, સંખ્યાના નિરીક્ષણની સમજ, સંખ્યાને સાચા ક્રમમાં રાખવાની સમજ અને દરેક સંખ્યા દ્વારા નિર્ધારિત માત્રાની સમજ.
- (2) (ક) સાચું
- (ખ) સાચું
- (ગ) ખોટું - શાળા પૂર્વ બાળકો મહિનાઓ અને વર્ષોની સંકલ્પનાઓ સમજી શકતા નથી.
- (ઘ) સાચું

એકમ 19 ભાષાકીય કૌશલ્યોનો વિકાસ

અંકની રૂપરેખા

- 19.1 પ્રસ્તાવના
- 19.2 શાળા પૂર્વ બાળકોની ભાષાની કુશળતા
  - 19.2.1 શબ્દ-ભંડોળમાં વધારો
  - 19.2.2 ભાષાના નિયમોને સમજવા
  - 19.2.3 વાંચન-પૂર્વ અને લેખન-પૂર્વ કુશળતા
- 19.3 ભાષાનો પ્રયોગ - ઉપયોગ
- 19.4 ભાષાના વિકાસને પ્રભાવિત કરતાં પરિબલ
- 19.5 ભાષાના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું
- 19.6 બાલ્યકાળમાં વાણી સમસ્યા
- 19.7 સારાંશ
- 19.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

19.1 પ્રસ્તાવના

ખંડ 2 અને 3માં ક્રમશઃ તમે શિશુ અને 13-36 મહિનાના બાળકોના ભાષાના વિકાસ (ગુજરાતી ભાષાને સંબંધિત વિકાસ) વિશે વાંચ્યું તમે જાણો છો કે ભાષા શીખતી વખતે સર્વ સામાન્ય રૂપે બધાં બાળકો પહેલાં રડીને, મીઠો અવાજ કરીને પોતાની વાત રજૂ કરે છે અને પછી એક શબ્દ તથા તારતી ભાષાની જેમ બે અથવા ત્રણ શબ્દોના વાક્યો બોલવાનું શરૂ કરે છે અને અંતે મોટી વ્યક્તિઓની જેમ પૂરે-પૂરા વાક્યોમાં વાત કરતાં શીખે છે. મોટી વ્યક્તિઓ સાથેના વ્યવહારમાં બાળકો શરૂઆતમાં પોતાની આસપાસ બોલાઈ રહેલી ભાષા/ભાષાના વ્યાકરણના નિયમોને શીખવા માંડે છે અને વાક્ય બનાવવા માટે તે શબ્દોને આ નિયમો પ્રમાણે ક્રમબદ્ધ પણ કરવા માંડે છે જેવું કે અમે પહેલાં પણ બતાવ્યું છે કે દરેક ભાષામાં શબ્દોને ક્રમબદ્ધ કરવાના નિયમ જુદા-જુદા હોય અને ભાષા શીખવામાં પણ વ્યાપક વ્યક્તિગત ભિન્નતા હોય છે.

આ અંકમાં પણ આપણે ઉદાહરણો સાથે શાળા પૂર્વ વર્ષોમાં ગુજરાતી ભાષાના વિકાસને સંબંધિત ચર્ચા કરીશું. આ અંકમાં તમે વાંચશો કે કેવી રીતે શાળા પૂર્વ વર્ષોમાં બાળકોનો શબ્દ-ભંડોળ વધે છે અને કેવી રીતે વ્યાકરણના નિયમોને પ્રયુક્ત કરીને જુદા-જુદા ઉદ્દેશો માટે ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. આ અવસ્થામાં બાળકો હવે છાપેલી (લખેલી) ભાષા અને બોલાતી ભાષાની વચ્ચેનો સંબંધ સમજવા માંડે છે અને બોલવાની સાથે-સાથે ભાષા વાંચતા તથા લખતા પણ શીખે છે. આ અંકમાં આપણે એ કુશળતાઓ વિશે પણ વાંચીશું જે બાળકોને વાંચવામાં અને લખવાની તરફ આગળ કરે છે.

આ અંકને વાંચ્યા પછી તમે :

- શાળા પૂર્વ વર્ષોમાં બાળકો જે ભાષાની કુશળતા શીખે છે, એની યાદી (સૂચિ) બનાવી શકો.
- ત્રણથી છ વર્ષની ઉંમરના બાળકો દ્વારા બોલાયેલી ભાષાનું વર્ણન કરી શકો.
- શાળા પૂર્વ બાળકો જે લેખન-પૂર્વ અને વાંચન-પૂર્વ કુશળતાઓ શીખે છે, એના વિશે કહી શકો.
- સાક્ષર/શિક્ષિત થવા માટે વાંચન-પૂર્વ અને લેખન-પૂર્વ કુશળતાનું મહત્ત્વ સમજી શકો.
- ભાષા શીખવાના જુદાં-જુદાં પરિબલોના પ્રભાવની ચર્ચા કરી શકો.
- ભાષાના વિકાસને આગળ વધારવામાં માતા-પિતાની અગત્યની ભૂમિકાનું વર્ણન કરી શકો, અને
- બાલ્યાવસ્થામાં ભાષા સંબંધી કેટલીક સામાન્ય સમસ્યાઓ (વિસંગતિઓ) ને જાણી શકો અને એના કારણોનું વર્ણન કરી શકો.

19.2 શાળાપૂર્વ બાળકોની ભાષાની કુશળતા

તમે જાણો છો કે શાળા પૂર્વ ઉંમરમાં આવતાંની પહેલાં જ બાળકો વાતચીત કરવા માટે શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે. શબ્દોના સાચા ઉચ્ચાર મૂકે તેઓ જુદા-જુદા ધ્વનિનો પ્રયોગ કરી એના મિશ્રણથી અનુરૂપ શબ્દ બોલે છે સાથે જ, આ ઉંમરમાં એમનો શબ્દ-ભંડોળ પણ વિસ્તૃત થાય છે અને વાક્ય બનાવવા માટે વ્યાકરણના નિયમોને અનુસરે છે. કદાચ તમે વિચારશો કે જ્યારે 13-36 મહિનાના બાળકો વ્યાકરણના નિયમોને અનુરૂપ વાક્યો બનાવવાનું શરૂ કરે છે તો શાળા પૂર્વ બાળકોની ભાષાથી એમની ભાષા કેવી રીતે અલગ હોય છે. આવો પહેલાં આપણે આ ભિન્નતાઓ વિશે વાંચીએ. એક ભિન્નતા તો એ છે કે શાળાપૂર્વ બાળકો

પોતાના વાક્યોમાં પ્રમાણમાં વધારે શબ્દોનો પ્રયોગ કરી લાંબા-લાંબા વાક્યો બોલે છે એમના વાક્યો વધારે સ્પષ્ટ પણ હોય છે. બીજી ભિન્નતા એ છે કે બાળકો વાત કરવા માટે ભાષાની મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા સમજે છે અને સમજી-વિચારીને બોલવાનું શરૂ કરી દે છે એમની વધતી સંજ્ઞાનાત્મક યોગ્યતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. બીજા શબ્દોમાં હવે તેઓ પ્રભાવશાળી રૂપે વાતચીત કરે છે. તમે શાળાપૂર્વ બાળકોનું અવલોકન કરતી વખતે અવશ્ય અનુભવ કર્યો હશે કે વાતચીત કરતી વખતે તેઓ અચાનક વચ્ચે અટકી સમજી વિચારી પોતાના શબ્દોને બદલી ઉપર્યુક્ત શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે.

તેઓ એક શબ્દ વારે-વારે નથી દોહરાવતા, એના બદલે વૈકલ્પિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે અથવા પોતે કહેલું વાક્ય ફરીથી રચી જુદા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે છે. ઉદાહરણ માટે “વધારે ટોફી આપો....., મને બે ટોફી આપો.” “શું અમે...હું ઘરે જવા ઈચ્છું છું” “મારું રમકડું આપો.... એ રમકડું મારું છે” જે તમે કેટલોક સમય શાળાપૂર્વ બાળકોની ભાષા સાંભળો તો તમે જોશો કે 13-36 મહિનાના બાળકોની તુલનામાં શાળાપૂર્વ બાળકોના વાક્ય વધારે લાંબા હોય છે. ભાષાને વધારે આંટી-ઘૂંટીવાળી બનાવવા માટે જુદા-જુદા ક્રમમાં શબ્દોને વ્યવસ્થિત કરી વાક્ય બનાવે છે.

પાછલા ખંડના અંક 14માં તમે વાંચ્યું કે શરૂઆતમાં 13-36 મહિનામાં બાળકો કેટલાંક ધ્વનિના ઉચ્ચાર નથી કરી શકતા. પરંતુ શાળાપૂર્વ વર્ષોને અંતર્ગત તેઓ એમાંથી મોટાભાગના ધ્વનિઓનો ઉચ્ચાર કરી શકે છે. પરંતુ શક્ય છે હજુ પણ કેટલાંક બાળકો બધા ધ્વનિઓનો ઉચ્ચાર ન કરી શકે. શોધોથી જાણવા મળ્યું છે કે શાળાપૂર્વ બાળકોને જે ધ્વનિના ઉચ્ચારમાં તકલીફ પડે છે તે છે. - “ત્ર” ધ્વનિવાળા શબ્દ (ત્રુટિ, ત્રિકોણ વગેરે), “ર” ધ્વનિવાળા શબ્દ (ટ્રક, ડ્રમ, સર્વ, સર્પ વગેરે).

જેવું કે તમે જાણો છો 13 થી 36 મહિનાની અવસ્થામાં બાળકો પોતાની વાતનો અર્થ સમજાવવા માટે ઈશારાની વાતચીતનો વધારે ઉપયોગ કરે છે, અને એમની ભાષા સંદર્ભ ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં તેઓ ઈશારાની વાતચીતનો ઉપયોગ ઘણો ઓછો કરી દે છે અને શબ્દોનો વધારે પ્રયોગ કરે છે. હવે એમની ભાષા સંદર્ભ-કેન્દ્રિત નથી રહેતી તેઓ ઈશારા (હાવ-ભાવ) અને ચડતા-ઊતરતા સૂર દ્વારા વધારે પ્રભાવશાળી રીતે વાતચીત કરે છે.

આવો ઉદાહરણ દ્વારા ઉપર્યુક્ત વર્ણનને સ્પષ્ટ રૂપે સમજાવે. જ્યારે બે વર્ષની રેનુ કબાટની ઉપર રાખેલા બોલ તરફ ઈશારો કરીને કહે છે, “મમ્મી બોલ” તો એના અવાજના ચઢાણ-ઊતરાણ, હાવ-ભાવ અને સંદર્ભથી મા સમજી જાય છે કે બાળકોને કબાટની ઉપર રાખેલો બોલ જોઈએ છે. બીજી બાજુ, છ વર્ષની ઉંમરમાં એજ બાળકી એવી સ્થિતિમાં પોતાની મા સામે જોઈને કહે, “મમ્મી, મને કબાટની ઉપર રાખેલો બોલ જોઈએ છે.” શાળાપૂર્વ બાળકોના શબ્દ એની ઈચ્છાના પૂરા અર્થને વ્યક્ત કરે છે અને પોતાના ઉચ્ચારોનો અર્થ સમજાવવા માટે તે હાવ-ભાવ અથવા ઈશારા ઉપર આધાર નથી રાખતી. પ્રતીકોનો ઉપયોગ, ભલે તે શબ્દ હોય અથવા ચિત્ર, ભાષાનો સાચો ઉપયોગ બતાવે છે. કેટલાંય પ્રકારના પ્રતીકો (શબ્દ, વર્ણ, સંખ્યા, ચિત્ર) ને સમજવાની યોગ્યતા શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં વિકસે છે. શાળાપૂર્વ બાળકોને જુદાં-જુદાં પ્રકારનાં વાક્યો દ્વારા કહેવાતા અર્થોનો ખ્યાલ આવવા માંડે છે એટલે કે બાળકો સમજે છે કે એક ખાસ વાક્ય દ્વારા મોટી વ્યક્તિ પૂછે છે (જેમકે “ક્યાં જાવ છો?”, આદેશ કરે છે. (ચલો ભણવા બેસો, હમણાં નથી જવાનું, વગેરે), આશ્ચર્ય બતાવે છે (હાય, બિચારાને વાગી ગયું ! ઓહ ! ઓહ ! આ બહુજ ગરમ છે વગેરે), ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. (સુખી રહો, સારી વાત છે. વગેરે), પોતાની શંકા પ્રગટ કરે છે. (ખબર નહીં થઈ શકશે કે નહીં, બની શકે તે કાલે આવી જાય વગેરે) અથવા સંકેત આપે છે. (જો તું ભણ્યો હોત તો સારા માર્ક્સ મળત વગેરે) જો કે અમે કહ્યું છે કે બાળકો સંદર્ભ કેન્દ્રિત નથી રહેતાં અને વાક્યના ઉચ્ચારથી જ એનો અર્થ સમજી જાય છે છતાં પણ આપણે એ નહીં ભૂલવું જોઈએ કે કેટલાંક એવા પણ વાક્ય હોય છે જેને સમજવા માટે મોટી વ્યક્તિઓને પણ સંદર્ભને ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી હોય છે. નહીં તો જે અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે વાક્યનો પ્રયોગ કર્યો છે તે સમજી નહીં શકાય અથવા એનો અર્થ ખોટો પણ સમજી શકાય. નીચે આપેલું ઉદાહરણ વાંચો. આ પાસાંને સમજવામાં આ ઉદાહરણ મદદરૂપ થશે.

આ ત્રણ શાબ્દિક સાધારણ વાક્યના ઓછામાં ઓછા ત્રણ અલગ-અલગ અર્થ થઈ શકે છે. આ વાક્યનો યથાર્થ અર્થ સમજવા માટે એના સંદર્ભનો ખ્યાલ હોવો જરૂરી છે. આવો આ વાક્યના અલગ-અલગ અર્થ કરીએ. એનો એક અર્થ તો એ થઈ શકે છે કે બારણું ખુલ્લું છે (એટલે અંદર આવો) બીજો અર્થ એ થઈ શકે છે કે બારણું ખુલ્લું છે (એટલે જતા રહો) અને ત્રીજો અર્થ શક્ય છે કોઈ પ્રશ્નનો જવાબ હોઈ શકે છે (એટલે બારણું બંધ છે કે ખુલ્લું ?) બારણું ખુલ્લું છે.

19.2.1 શબ્દ ભંડોળમાં વૃદ્ધિ

જેવું કે અમે પહેલાં કહ્યું છે કે જેટલા શબ્દ બાળકો પોતાની ભાષામાં બોલી શકે છે, એનાથી કેટલાય વધારે શબ્દો તેઓ સમજે છે. મોટી વ્યક્તિઓની બાબતમાં પણ આ વાત સાચી ઊતરે છે. જો આપણે ધ્યાનથી વિચારીએ તો જાણવા મળશે કે જે શબ્દોને રોજિંદી ભાષામાં આપણે વાપરીએ (પ્રયુક્ત કરીએ) છીએ, એના ઉપરાંત પણ ઘણા અન્ય શબ્દોને આપણે સમજીએ છીએ. ચાર થી છ વર્ષની ઉંમરના એમનો શબ્દ ભંડોળ ઘણો મોટો 12,000 થી 14,000 શબ્દોનો થઈ જાય છે.

શબ્દોના ઉચ્ચાર શીખ્યા બાદ બાળકોને એનો સામાન્ય પ્રયોગ કરતાં પણ શીખવું હોય છે એના માટે જરૂરી છે કે તેઓ શબ્દના પ્રયોગથી પરિચિત હોય એટલે કે પોતાની આસપાસ બોલાતી ભાષામાં તેઓ એ શબ્દને પ્રયુક્ત થતાં સાંભળે. ઉદાહરણ માટે, “મને” અને “હું” બંને શબ્દ પોતાના માટે (સ્વ) પ્રયુક્ત થાય છે, એવું આપણે બધાં જાણીએ છીએ. પરંતુ બંનેનો એક જ અર્થ હોવાં છતાં પણ તેઓ અલગ-અલગ રૂપે વપરાય છે. આવો એને સમજવા માટે નીચે આપેલા ઉદાહરણને લઈએ.

“હું સ્કૂલે જાઉં છું.”

“મને સ્કૂલે જવું છે.”

ઉપરનાં બંને વાક્યોથી એ સ્પષ્ટ છે કે “હું” ના સ્થાન પર “મને” અને “મને” ના સ્થાને “હું” નો ઉપયોગ ખોટો મનાય છે. બાળકોએ “હું” અને “મને” નો સાચો પ્રયોગ કરતાં શીખવાનું હોય છે. એ સમજ શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં વિકસે છે.

બાળકોના વધતા જતા શબ્દ-ભંડોળ અને ઝડપથી વિકસિત થતી જ્ઞાનાત્મક યોગ્યતાઓ વચ્ચે એક પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે. આ શીખવાની સાથે કે એક શબ્દ કેવી રીતે પ્રયુક્ત થાય છે, બાળકોને એ પણ સમજવાનું હોય છે કે તે શબ્દ શેનો પ્રતીક છે, એટલે કે એમણે એ સંકલ્પનાઓને સમજવાની હોય છે. જેના માટે તે શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. આવી રીતે, શબ્દની સમજ સંકલ્પનાની સમજને સંબંધિત છે. શોધોથી જાણવા મળે છે કે ભાષાના વિકાસ દરમ્યાન ફક્ત સંકલ્પનાને સમજ્યા પછી જ બાળકો એ સંકલ્પનાને સંબોધિત કરતાં શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. આવી રીતે, ભાષાનો વિકાસ અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસને ખાસ સંબંધ છે. નીચે લખેલો ઉપભાગ વાંચીને એ વાત તમે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકો.

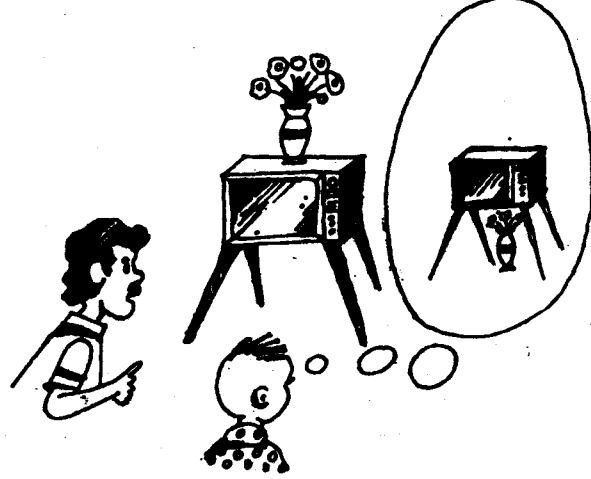
શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકો વસ્તુઓને બે વર્ગો-નાના અને મોટામાં વર્ગીકૃત કરવાં માંડે છે. એની પહેલાં તેઓ આવું કરવામાં સમર્થ હોય છે. તેઓ એ શબ્દોને પણ પોતાની ભાષામાં પ્રયુક્ત કરવા માંડે છે. જેમાં બે વસ્તુઓ અથવા લોકોની સરખામણી થતી હોય છે, એટલે કે તુલનાત્મક શબ્દો જેવાં કે થોડું-મોટું, થોડું-નાનું, બહુ મોટા, બહુ જ ઓછું ઇત્યાદિ શબ્દ એમની ભાષામાં સાંભળવા મળે છે. જ્યારે બાળકી કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિ અથવા વસ્તુના સંદર્ભમાં પ્રયુક્ત કરેલા ગણ વિશેષ શબ્દને પહેલી વાર સાંભળે છે તો તે એ શબ્દનો ઉપયોગ કરવા ઈચ્છે છે અને ફક્ત એવી પરિસ્થિતિ અથવા વસ્તુ માટે જ એ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ત્રણ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં સામાન્યીકરણ દ્વારા તે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ અન્ય સ્થિતિઓમાં પણ કરવા માંડે છે. એ પછી બાળકો વિરોધી શબ્દો (contrast terms) નો ઉપયોગ કરતાં શીખે છે.

અનુસંધાનોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિરોધી શબ્દો (જેવાં કે નાનાં-મોટાં, સરખા-જુદા વગેરે) માં જો વિરોધીને સંબોધિત કરવાવાળા એકથી વધારે પાસાં (વિશેષતાઓ) હોય તો બાળકો દ્વિધામાં પડી શકે છે. આવો આ તથ્યને ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે. એક પેન્સિલ અને એક પક્ષી, બંને જોવામાં ઘણાં જ અલગ છે. જો આ બંનેના ચિત્ર બાળકોને બતાવવામાં આવે તો તેઓ તરત જ કહી શકે છે કે બંને અલગ અલગ છે. પરંતુ જો એમને બે સરખા દેખાય - એક કૂતરો અને એક બકરીનું ચિત્ર બતાવવામાં આવે તો કદાચ તેઓ દ્વિધામાં પડી જશે શક્ય છે કે એમને તે એક સરખા જ કહે કારણ કે જોવામાં બંનેની વિશેષતાઓ જેમકે સરખા આકાર, સરખી બનાવટ (એટલે કે ચાર પગ, એક પૂંછડી, બે કાન વગેરે) સરખા રંગ અને અન્ય લગભગ એક સરખા પાસાં હોય છે. જેને જોઈને બાળકો બંનેને સરખા સમજે છે. તેઓ એને એટલા માટે પણ સરખા કહી શકે છે કારણે બંને પ્રાણી છે. તેઓ આવું એટલા માટે કહે છે કારણકે આવસ્થામાં તેઓ વિરોધી પાસાંઓ પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત નથી કરી શકતા. તમે અંક 18માં વાંચ્યું છે કે એક જ સમયે બે અલગ-અલગ વસ્તુઓના બધાં પાસાંઓ પર બાળકો ધ્યાન કેન્દ્રિત નથી કરી શકતા. એટલે કે અમારું અહીં એ કહેવું સાચું છે કે ભાષામાં પ્રયુક્ત શબ્દોને સમજવાની યોગ્યતા બાળકોના જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર આધાર રાખે છે.

શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકોમાં જગા સંબંધી સંકલ્પનાનો ખ્યાલ પણ આવવા લાગે છે. તેઓ સમજે છે કે એમની આસપાસની દરેક વસ્તુ જગ્યા રોકે છે. આ સંકલ્પના એમને એ શબ્દો (ક્રિયા વિશેષણ શબ્દો) ની સાચી વ્યાખ્યા અને પ્રયોગમાં મદદરૂપ થાય છે, જે સ્થાન (સ્થાનવાચક, ક્રિયાવિશેષણ) સૂચવે છે જેમ અહીં-ત્યાં, ઉપર-નીચે, આગળ-પાછળ વગેરે. છતાં પણ સ્થાન સૂચવતા શબ્દોના સાચા ઉપયોગ માટે એ આવશ્યક છે કે બાળકો અન્ય લોકોના દષ્ટિકોણને સમજે ઉદાહરણ માટે એક વક્તા દ્વારા પ્રયુક્ત “અહીં” અથવા “ત્યાં” જેવા શબ્દોને સમજવા માટે બાળકોએ એ સમજવું જોઈએ કે તે ‘વક્તા’ અથવા ‘શ્રોતા’ (સાંભળવાવાળા) કોના સંદર્ભમાં બોલાયું છે એટલે એણે સમજવું જોઈએ કે શબ્દ વિશેષણ પ્રયુક્ત સ્થાનથી વક્તાનું શું તાત્પર્ય છે. જે વાક્યોમાં “ત્યાં જાઓ” “અહીં આવો” જેવાં વાક્યાંશ હોય છે, એ વાક્યોમાં બાળકોએ સમજવું જોઈએ કે “આવવું” અને “જવું” શબ્દ ગતિનું સૂચન કરે છે. એક અન્ય સ્થિતિમાં, જ્યારે બાળકોને કહેવામાં આવે છે, “આ રમકડું લો”, “તે ચોપડી લાવો”, તો આ સંદર્ભમાં એને એ ખબર હોવી જરૂરી છે કે “અહીં”, “ત્યાં” શબ્દો પ્રમાણે તે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને વસ્તુઓ લઈ આવી-જઈ શકે છે એટલે કે તે કારણ થઈ શકે છે. જેમ-જેમ બાળકો સ્થાન, ગતિ અને કારણની સંકલ્પનાથી પરિચિત થવા માંડશે, તેઓ સ્થાન માટે પ્રયુક્ત શબ્દો-જેવાં કે અહીં-ત્યાં, સામે-પાછળનો ઉપર્યુક્ત પ્રયોગ કરવાનું શરૂ કરી દે છે. આવું બાળકોને ત્રણ વર્ષની થતાં થાય છે.

શાળાપૂર્વ વર્ષોની પછીના વર્ષોમાં બાળકી સારી રીતે વાક્યો અને અનુદેશોને અનુસરી શકે છે એટલે કે હવે તે “બોલને અહીં રાખો”, “આ મારું છે” અને “તે સીમાનું છે” જેવા વાક્યોને સારી રીતે સમજી શકે છે. ચાર વર્ષની ઉંમરમાં બાળકી સ્થાન સૂચવતા મોટાભાગના શબ્દોનો સાચો પ્રયોગ કરવા માંડે છે. છતાં પણ શાળાપૂર્વ બાળકો દ્વારા સ્થાન માટે પ્રયુક્ત શબ્દોની યોગ્યતાનો અભ્યાસ કરવા માટે થયેલી શોધોથી જાણવા મળ્યું છે કે જો એક વાક્યમાંથી સ્થાન સંબંધી સૂચના સાચા રૂપે ન અપાઈ હોય તો સંભવ છે કે એનો અર્થ કાઢવા માટે બાળકી ફરીથી પોતાની જાતે એ વાક્યની રચના કરે. આવો ઉદાહરણ દ્વારા એને સમજાવે. જો કોઈ બાળકીને કહે “રમકડાંની નીચે ખુરશી છે” તો વાક્યને સમજવા માટે તે પોતાની જાતે વાક્યને સાચી રીતે મનમાં દોહરાવે છે અને કહે છે, “ખુરશીની ઉપર રમકડું છે” એને સંબંધિત ચિત્ર પૃ. ૮૮ છે.

ઉપર્યુક્ત ચર્ચાથી હવે તમને એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું હશે કે સંકલ્પનાઓના વિકાસની સાથે-સાથે બાળકોનો શબ્દ-ભંડોળ પણ વિકસે છે.

19.2.2 ભાષાના નિયમોની સમજ

તમે એકમ 18માં સમય, સ્થાન, સંખ્યા, આકાર ઈત્યાદિની સંકલ્પનાઓના વિકાસ વિશે વાંચી ચૂક્યા છો. આ ઉપભાગમાં હવે તમે વાંચશો કે આ સંકલ્પનાઓની સમજ ભાષાના વિકાસમાં કેવી રીતે મદદરૂપ થાય છે. જ્યારે બાળકી સમયની સંકલ્પના સમજવા માંડે છે ત્યારે તે કાળથી સુનિશ્ચિત (સુસ્પષ્ટ રૂપે) પ્રયોગ કરવાનું શરૂ કરે છે. છતાં પણ ક્યારેક ક્યારેક તે ભૂલો પણ કરે છે. ભૂતકાળ અથવા વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ કરવા માટે વાક્ય રચવા માટેના શબ્દોને જુદા-જુદા રૂપે જોડવું જરૂરી હોય છે. આવો નિમ્નલિખિત ઉદાહરણ દ્વારા આ તથ્યને સમજાવે.

- (i) તે જાય છે.
- (ii) તે જતો રહ્યો
- (iii) તે જતો રહેશે.

ઉપરના ત્રણ વાક્યો ક્રમશઃ (i) વર્તમાન (ii) ભૂત અને (iii) ભવિષ્યકાળ બતાવે છે. બે-ત્રણ વર્ષના બાળકો આ વાક્યો દ્વારા કહેવાતી જાણકારીને સમજે છે, પણ તેઓ પોતાની ભાષામાં તેનો સાચી રીતે ઉપયોગ કરી શકતા નથી છતાં, શાળાપૂર્વ બાળકોની ભાષામાં તમે એવા (કાળને સૂચવતા વાક્યો) વાક્યો સાંભળી શકો છો.

તમે શાળાપૂર્વ બાળકોને વીતેલી ઘટનાઓ વિશે વાતચીત કરતાં સાંભળ્યા હશે. છતાં ક્યારેક શાળાપૂર્વ બાળકોને કેટલોક સમય પૂર્વ ઘટિત ઘટના વિશે જણાવતા તકલીફ થાય છે. ઉદાહરણ માટે, જો બાળકીને એ પૂછવામાં આવે કે ગયા મહિને એણે સ્કૂલમાં શું કર્યું હતું તો તે કદાચ એ વિશે કહેવા અસમર્થ હોય આનું કારણ એ નથી કે બાળકી પૂછેલા પ્રશ્નને નથી સમજતી. પરંતુ એને ઘટનાઓને પુનઃ સ્મરણ કરી એને ક્રમાનુસાર શબ્દબદ્ધ કરીને વૃત્તાંત કહેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે જે હજુ એમના માટે અઘરું છે. આ ક્રિયામાં જે જ્ઞાનાત્મક યોગ્યતાઓ પર બાળકી આધાર રાખે છે, તે છે. સ્મરણ શક્તિ, પ્રતીકાત્મક રૂપે વિચારવું, ઘટનાઓના જુદા-જુદા પાસાઓની વચ્ચે સંબંધતા (ક્રમબદ્ધતા) અને પછી સમજ-વિચારીને સાચી રીતે ઘટનાને શબ્દબદ્ધ કરવું.

જો બાળકોને તરતના અનુભવો વિશે કહેવાનું કહેવામાં આવે તો એવું શક્ય છે કે બાળકો સરળતાથી કહી શકે. ઘટનાને સંબંધિત કેટલાંક સંકેતો એમને ઘટનાને ફરીથી યાદ કરવામાં મદદરૂપ થશે. એ ઉપરાંત, જો કોઈ ઘટના બાળકી માટે ખાસ અગત્યની હોય તો એને તે યાદ રાખે છે અને એને ફરીથી યાદ પણ સરળતાથી કરી શકે છે. જેવું કે આપણે આપણા અનુભવોથી જાણીએ છે કે ખાસ મહત્વની ઘટના વિશે આપણે શરૂઆતમાં સરળતાથી બતાવી શકીએ છીએ.

ભાષામાં ભવિષ્યકાળનો પ્રયોગ કરતાં બાળકો ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળની સરખામણીમાં પછી શીખે છે. એનું કારણ છે કે બાળકીને તરતના ભૂતકાળનો વાસ્તવિક અનુભવ વધારે સારી રીતે યાદ રહે છે અને એને ફક્ત ફરીથી યાદ કરી વૃત્તાંતને શબ્દબદ્ધ કરવાનું હોય છે જ્યારે ભવિષ્યકાળ વિશે વર્ણન કરતી વખતે એને

ભવિષ્યકાળ સંબંધિત કેટલીક યોગ્યતાઓ જેમકે પૂર્વાનુમાન કરવાની, પ્રતીકાત્મક રૂપે વિચાર કરી શકવાની, સાચા ક્રમમાં ઘટનાઓને ક્રમબદ્ધ કરવાની, વગેરે યોજના સમાયેલી છે. એમાં સમજ-વિચારી સમસ્યાઓનો ઉકેલ ભાષાના માધ્યમથી શબ્દબદ્ધ કરવાની યોગ્યતા પણ જરૂરી છે તમે જોયું હશે કે ગુજરાતી બોલતાં બાળકો શરૂઆતમાં વર્તમાનકાળમાં વાતચીત કરતાં “કાલ” અને ભૂતકાળવાળા “કાલ”ની સંકલ્પનાનો ઉપયોગ કરતી વખતે ભૂલ કરે છે. ચાર-સાડા ચાર વર્ષના થતાં જ બાળકો ભવિષ્યકાળનો યોગ્ય પ્રયોગ કરી શકે છે. તેમ છતાં આઠ-દસ વર્ષના થતાં પણ કાળો વિશે બાળકો દ્વિધામાં પડી શકે છે.

એકમ 14માં તમે વાંચ્યું કે 13 થી 36 મહિનાના બાળકો નિષેધાત્મક અભિવ્યક્તિઓ કેવી રીતે પોતાની ભાષામાં પ્રયુક્ત કરે છે. “નથી દૂધ પીવું”, “ના ! બિસ્કિટ આપો !” જેવા વાક્ય તેઓ શરૂમાં બોલે છે. નકારાત્મક વાક્યની રચના તેઓ “નથી” અથવા “ના” શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. છતાં પણ, શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં તેઓ “નથી” નો વાક્યમાં સાચા સ્થાને પ્રયોગ કરતાં શીખી જાય છે. એટલે કે હવે તેઓ કહે છે, “દૂધ નથી પીવું” અથવા “મને આ સારું નથી લાગતું” શાળાપૂર્વ બાળકો હવે બેવડા નકારાત્મક શબ્દોનો પણ પોતાના વાક્યોમાં પ્રયોગ કરી શકે છે જેમકે “ના, મને કશું નથી જોઈતું” કેટલાક સમય પછી બાળકો આવા નકારાત્મક વાક્ય બોલવા યોગ્ય થઈ જાય છે. જેમાં “કેટલાંક”, “વધારે”, “પૂરતા” જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. જે કહેલી વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. જેમકે “હું કંઈ નહીં કરું”, “મને આ બોલ વધારે ગમે છે”, “આ પૂરતાં નથી”, “આ શબ્દ માત્રાની ધારણાને પ્રસ્તુત કરે છે જેને વિકસતા સમય લાગે છે.

શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકો જાણકારી પ્રાપ્ત થતાં પ્રશ્નો જેવાં કે તે પ્રશ્નવાચક વાક્ય જેમાં “શું”, “કંઈ”, “કેવી રીતે”, “ક્યારે”, “ક્યાં”, જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે ને સમજવા માંડે છે. તમે જાણો છો કે પહેલાં બાળકો પુષ્ટિ પ્રશ્નો, પછી “હા”, “ના” વાળા પ્રશ્નો અને પછી જાણકારી પ્રાપ્ત થતાં પ્રશ્નોનો ઉપયોગ કરતાં શીખે છે. જાણકારી પ્રાપ્ત થતાં પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર 13 થી 36 મહિનાના બાળકો સાચી રીતે નથી આપી શકતા. અઢી વર્ષની સંબીનાનું જ ઉદાહરણ લઈએ. સંબીના સફરજન ખાતી હતી અને એની મોટી બહેને જ્યારે એને પૂછ્યું “તું આ શા માટે ખાય છે ?” તે એણે જવાબ આપ્યો, “આ સફરજન છે” કારણ કે હજું “શું” અને “ક્યાં” જેવા જાણકારી પ્રાપ્ત થતાં પ્રશ્નોને સાચી રીતે નથી સમજતી. આ સમજ શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં વિકસે છે. શાળાપૂર્વ બાળકો “ક્યાં” અને “કેમ” જેવા પ્રશ્નોના યોગ્ય જવાબ આપી શકે છે. “ક્યાં” અને “કેમ” વાળા પ્રશ્નોની સમજ જો કે 13-36 મહિનાના અંતિમ મહિનામાં બાળકોમાં આવે છે, તેમ છતાં “ક્યારે” અને “કેમ” જેવા પ્રશ્નોની સમજ શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં જ વિકસે છે કારણકે એમના માટે સમયની સંકલ્પનાની જાણકારી જરૂરી છે, જે શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં જ વિકસે છે.

ગુજરાતી ભાષા શીખતી વખતે વાક્ય રચનામાં બાળકોને સર્વનામ શબ્દનો સાચો પ્રયોગ કરતાં પણ શીખવાનું હોય છે. (સંજ્ઞા શબ્દોના સ્થાને પ્રયુક્ત થતાં શબ્દોને સર્વનામ કહે છે.) વાક્ય રચનામાં સર્વનામના સાચા પ્રયોગનું ઘણું મહત્ત્વ હોય છે. ગુજરાતીમાં પ્રયુક્ત થતાં સર્વનામ છે. હું, તું, તમે, તે, આ, જે, કોઈ, કંઈક, કોણ, ગુજરાતી શીખતી વખતે બાળકોને એ શીખવું જરૂરી છે કે દરેક સર્વનામના પ્રયોગની સાથે-સાથે ક્રિયામાં પણ અનુરૂપ પરિવર્તન આવે છે. આવો નીચે લખેલા ઉદાહરણથી એને સમજાવો.

- (i) તું જાય છે ?
- (ii) તમે જાવ છો ?

ઉપરના વાક્યોમાં ક્રમશઃ તું અને તમે સાથે ક્રિયાઓમાં ઉપયુક્ત પરિવર્તન કરી વાક્યમાં પ્રયોગ કરતાં બાળકો શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં શીખે છે. સાથે જ તેઓ એ પણ શીખે છે કે “તમે” આદરસૂચક શબ્દ છે અને એનો પ્રયોગ વિનમ્રતા બતાવવા, પોતાનાથી ઉંમર, અનુભવો અથવા સામાજિક સ્તરમાં ઊંચી અથવા મોટી અથવા અજાણી વ્યક્તિઓને સંબોધવા માટે કરવામાં આવે છે. તું નો ઉપયોગ સરખી ઉંમર અથવા આપણાથી ઉંમરમાં નાની વ્યક્તિઓ અથવા જેની સાથે આપણે ગાઠ મિત્રતા હોય છે એમના માટે કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં લિંગ-વિધાન જરાક અટપટું છે. ગુજરાતીમાં શબ્દોને લિંગની દૃષ્ટિએ વસ્તુતઃ ત્રણ વર્ગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. - પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, નપુસકલિંગ. આવો આ સમજવા માટે નીચેનાં ઉદાહરણો વાંચો.

- (1) રોટલી ખાધી (સ્ત્રીલિંગ)
- રોટલો ખાધો (પુલિંગ)
- પરોટું ખાધું (નપુસકલિંગ)

- (2) ગાડી ગઈ (સ્રીલિંગ)
ખટારો ગયો (પુલિંગ)
ટ્રેકટર ગયું (નપુસકલિંગ)

ઉપરનાં વાક્યોથી તમે સમજી ગયા હશો કે સમાન શબ્દો, (રોટલી, રોટલો, પરોહું, ગાડી, ખટારો અ-ટ્રેકટર) ના નિશ્ચિત લિંગ અલગ-અલગ છે. ગુજરાતી શીખતા બાળકોની એક આશ્ચર્યજનક વાત એ છે તેઓ સહજ રીતે સાચું લિંગ નિર્ધારણ શીખી લે છે પરંતુ જ્યારે મોટાં બાળકો અથવા વ્યક્તિ ગુજરાતી શીખે છે તો લિંગ નિર્ધારણમાં તેમને ઘણી તકલીફ અનુભવાય છે.

લિંગની જાણકારીની સાથે-સાથે શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં વચન (એકવચન/બહુવચન) સંબંધી જાણકારીનો વિકાસ પણ શરૂ થાય છે. ત્રણ-ચાર વર્ષની ઉંમર દરમ્યાન બાળકો વાક્યાંશોના સાધારણ અને ખાસ પ્રયુક્ત થત અલંકારિક (figurative) અથવા લાક્ષણિક (non-literal) અર્થ સમજવા માંડે છે એટલે કે તેઓ કેટલાંક સામાન્ય વાક્યોમાં છુપાયેલા અર્થને સમજી શકે છે. આવો શાળાપૂર્વ બાળકોની આવી સમજને સંબંધિત એક ઉદાહરણ લઈએ.

એક દિવસ સીમાની મા કહેવા માંડી, “ઓહ ! મારીતો કમ્મર તૂટે છે !” તો સીમા સમજી ગઈ કે હકીકતમાં માની કમ્મર તૂટતી ન હતી પણ એની કમરમાં દુઃખાવો થતો હતો. શાળાપૂર્વ અવસ્થાના અંતસુધી એટલે કે જ્યારે બાળકો સ્કૂલે જવાનું શરૂ કરે છે ત્યારે તેઓ કેટલાંક વાક્યાંશ જે અલંકારિક પ્રકારના હોય છે, એટલે કે જેનું સ્વરૂપ અલંકારિક હોય છે એને સમજવા માંડે છે અને કેટલાંક તો એનો ક્યારેક-ક્યારેક પ્રયોગ પણ કરે છે. ઉપમા (senilics) રૂપક (metaphors) અને વ્યંગ્યોક્તિ (irony) વાક્યાંશ અલંકારિક વાક્યાંશ કહેવાય છે આવો આ પાસાને વધારે વિગતથી સમજવા માટે નીચે લખેલો ફકરો વાંચીએ. બે વસ્તુઓ, લોકો વગેરેમાં સમાનતા બતાવતી ઉપમાયુક્ત અભિવ્યક્તિઓમાં “જેવાં”, “સરખાં” જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. ઉદાહરણ માટે, “એ છોકરી ઢીંગલી જેવી છે” આ એક ઉપમાયુક્ત વાક્ય છે. આ વાક્યમાં છોકરીની તુલના ઢીંગલી સાથે કરવામાં આવી છે. ઉપમાયુક્ત અભિવ્યક્તિના કેટલાંક ઉદાહરણો છે. “તે દૂધ જેવી સફેદ છે”, “એનો અવાજ કોયલ જેવો મીઠો છે” વગેરે. આવા સાધારણ વાક્યોને શાળાપૂર્વ બાળકો સમજી શકે છે. જ્યારે બાળકો ઝાડ પર ચડે અથવા પલંગ અથવા ફર્નિચર ઉપર ચડ-ઊતર અથવા ફૂદકા મારે તો એમને કહીએ છીએ કે “તમે વાંદરાની જેમ તોફાની છો” બાળકો આ વાક્યનો અર્થ સમજે છે અને વાંદરાની સાથે પોતાની તુલના એમને ગમે છે. એમને લાક્ષણિક મજાક/મશકરી પણ તેઓ સમજે છે અને હસે પણ છે. તેઓ વાક્યાંશ જેમાં “જેવાં”, “સરખા” શબ્દોનો પ્રયોગ ન હોય પરંતુ બે વસ્તુઓની વચ્ચે સમાનતા લાક્ષણિક હોય છે, રૂપક અભિવ્યક્તિઓ કહેવાય છે. રૂપક અભિવ્યક્તિઓના કેટલાંક ઉદાહરણ છે, “તે તો શિયાળ છે”, “તમે તો ઈંદનો ચાંદ છો, બહુજ મુશ્કેલીથી મળો છો” વગેરે શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં વાક્યો દ્વારા કહેવાતા લાક્ષણિક અર્થને સમજવું બાળકો માટે અઘરું હોય છે. વ્યંગ્યાત્મક વાક્યાંશ એટલે કે જે સંદર્ભના બધા વિરોધી હોય છે, એને પણ શાળાપૂર્વ બાળકોને સમજવામાં તકલીફ થાય છે.

વ્યંગ્યાત્મક વાક્યાંશની સમજ સંદર્ભ સાથે કેટલાંક અન્ય પાસાઓ પર આધાર રાખે છે. ઉદાહરણ માટે, બહુજ ઠંડી પડતાં જો કોઈ વ્યક્તિ કહે છે “એટલી ઠંડી પડે છે, લાગે છે હું તો થીજી જ જઈશ” શક્ય છે કે બાળકો વ્યક્તિઓ દ્વારા ઉચ્ચારાતા આ વાક્યનું તાત્પર્ય સમજે, પરંતુ એમ જ જ્યારે બહુ ઠંડી હોય અને ત્યારે જો વ્યક્તિ કહે “આટલી ગરમીમાં હું તો પીગળી જઈશ.” તો આ વાક્યથી બાળકો સમજે છે કે વ્યક્તિ સાચું નથી બોલતી કારણકે આજે તો આટલી ઠંડી છે. તેઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજે છે કે વાક્ય હકીકતમાં ખોટું છે અને વ્યક્તિનો સંકેત વાક્યના લાક્ષણિક અર્થ તરફ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણોથી તમે સમજી ગયા હશો કે બાળકો ત્યારે વ્યંગ્યોક્તિ, ઉપમા તથા રૂપક અભિવ્યક્તિઓ સમજી શકે છે જ્યારે તેઓ તથ્ય સુધી જ પોતાને સીમિત ન રાખે તેમજ એના ભાવને પણ સમજે. સાત વર્ષની ઉંમર સુધીમાં સામાન્ય રીતે તેઓ આવું કરવા યોગ્ય થઈ જાય છે. હવે તેઓ બીજાના દષ્ટિકોણથી વસ્તુઓ જોઈ શકે છે અને સાચા સંદર્ભમાં વસ્તુઓને સમજે છે.

બોક્સ 19.1

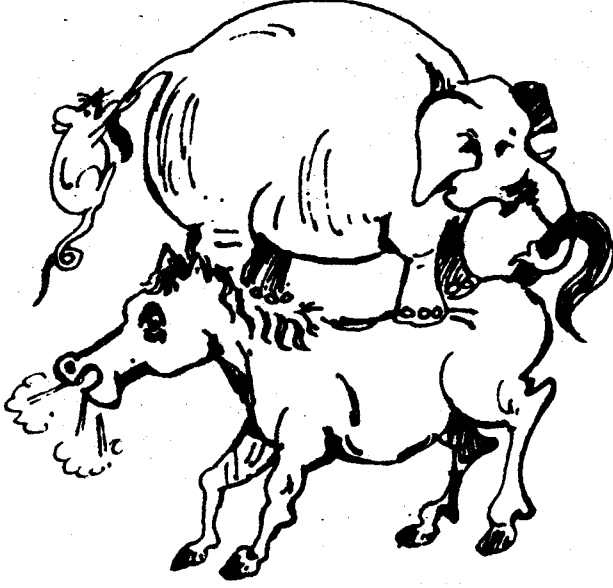
મશકરી (મજાક)

હમણાં તમે વાંચ્યું કે પછીના શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકો વાક્યોના યથાશબ્દ અર્થ (મૂળ અર્થ) ને સમજવાની સાથે જ એના અવ્યક્ત અને લાક્ષણિક અર્થ પણ સમજવા માંડે છે અને ક્યારેક-ક્યારેક એમને એ અર્થ બહુજ મજાકિયો લાગે છે. તેમ છતાં શાળાપૂર્વ બાળકો શબ્દો પર આધારિત ટુચકા નથી સમજી શકતા કારણકે એના માટે એ સમજ હોવી જરૂરી છે કે એક શબ્દ વિશેષનો એક જ અર્થ હોય છે. બીજી બાજુ તેઓ એ પરિસ્થિતિઓ અને ઘટનાઓને જે અસંભવ છે અથવા જેમાં ઘટનાઓ, વસ્તુઓ વગેરેનું અસ્પષ્ટ મિશ્રણ દષ્ટિગત હોય છે માં લાક્ષણિક મજાકનો રસાસ્વાદ કરે છે. છ વર્ષના વિશાલનું ઉદાહરણ લઈએ. તે એક કોમિક જોતો હતો અને હસતાં-હસતાં લોથ પોથ થઈ ગયો પાસે જ બેઠેલી એની માસી એ વિચારીને બહુ જ પરેશાન હતી કે તે કોમિકને સમજી શકે છે. એમણે વિશાલને એના હસવાનું કારણ પૂછ્યું તો એણે ચિત્ર તરફ ઈશારો કર્યો, જેમાં એક હાથી ઘોડાની પીઠ

પર બેઠી છે અને એક નાનો ઉંદર હાથીની પૂંછડી સાથે લટકેલો છે. એ ચિત્ર એને બહુજ મજાનું લાગ્યું. ચિત્ર પૃષ્ઠ 96 પર આપ્યું છે.

તમે જોયું હશે કે ભાષાની કુશળતાના વિકાસની ચર્ચા કરતાં સાથે-સાથે આપણે જ્ઞાનાત્મક યોગ્યતાઓના સંબંધમાં પણ ચર્ચા કરી છે. આવું આપણે એટલા માટે કર્યું છે કે જ્ઞાનાત્મક યોગ્યતાઓ અને ભાષાના વિકાસને સંબંધ છે. બાળકો દ્વારા બોલાયેલા શબ્દો તથા વાક્યોને વ્યક્તિઓની ભાષાના ધોરણે ન માપવું જોઈએ.

ભાષાના વિકાસની સમુચિત જાણકારી માટે વિચારશક્તિ અને ભાષાની કુશળતાનો એક-સાથે અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

19.2.3 વાંચનપૂર્વ અને લખનપૂર્વ કુશળતા

વાંચવા અને લખવાની કુશળતા શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં જ પ્રહણ કરવા માંડે છે. આ તે વર્ષ હોય છે જ્યારે બાળકો લખવા વાંચવામાં રુચિ અભિવ્યક્ત કરે છે. શાળાપૂર્વ બાળકોને પહેલાં દીવાલ ઉપર, જમીન પર, રેતીમાં, કાગળ પર અથવા પોતાની હથેળી પર પોતાનાં નામ લખતા જોયા હશે. હવે તેમને ફક્ત વાર્તા સાંભળવામાં મજા નથી આવતી પણ તેઓ જાતે વાર્તા વાંચવામાં પણ રુચિ બતાવે છે. તમે કદાચ એ પણ જોયું હશે કે જેઓ હજુ બરાબર રીતે વાંચી શકતા નથી, છતાં વાર્તાની ચોપડી લઈને એનાં ચિત્રો પ્રમાણે તેઓ આસાનીથી જાતે વાર્તા બનાવી એક-બીજાને સંભળાવે છે. ફરવા જતી વખતે પણ તમે એમને દુકાનોના નામ, પોસ્ટર, જાહેરાત, ગાડીઓના નંબર વગેરે ધ્યાનથી ધીમે-ધીમે વાંચતા સાંભળ્યાં હશે. ટેલિવિઝન, મેગેઝીનો, છાપાંઓ, કવરો પર લખેલા અક્ષરો, શબ્દો, સંખ્યાઓને પણ તેઓ વાંચે છે. એવી રીતે તેઓ બોલાયેલા અને લખાયેલા શબ્દોની વચ્ચેનો સંબંધ સમજે છે. રોજબરોજના એવા અનુભવોથી જ બાળકો શબ્દોના અર્થ અને સાચા ઉચ્ચાર શીખે છે. તમે એ પણ જોયું હશે કે જ્યારે બાળકો કોઈ શબ્દને વાંચવામાં અસફળ થાય છે તો તેઓ વ્યક્તિઓને એ વિશે પૂછે છે. તેઓ શબ્દોના અર્થ પણ પૂછે છે. મોટી વ્યક્તિઓએ પણ બાળકોની આ રુચિને પ્રોત્સાહિત કરવા બહાર જતી વખતે અથવા બસમાં જતી વખતે એવી લખેલી જાહેરાતો, નિર્દેશો વગેરે પર એમનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. એવું કરવાથી પોતાની આસપાસની વસ્તુઓમાં બાળકો રુચિ દાખવે છે અને સમજે છે કે દરેક વસ્તુ, ભાવ, ધારણા, સંવેગ વગેરેને સંબોધવા માટે શબ્દ હોય છે, એટલે કે પ્રત્યેક શબ્દ નિશ્ચિત અર્થ કહે (સંપ્રેષિત કરે) છે. બાળકો જ્યારે કોઈ નવો શબ્દ શીખે છે તો તેને પોતાની ભાષામાં પ્રયુક્ત પણ કરે છે. આવો સંક્ષિપ્તમાં વાંચીએ કે શાળાપૂર્વ વર્ષોના બાળકોના ભાષાના વિકાસના કયા અનુભવો (જ્ઞાન) વિશે આપણે અત્યાર સુધી વાંચી ચૂક્યા છીએ. શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકોનો શબ્દ ભંડોળ ઝડપથી વધે છે. તેઓ સમજે છે કે જુદા-જુદા ધ્વનિઓના મિશ્રણથી શબ્દ બને છે, દરેક શબ્દનો વિશેષ (ખાસ) અર્થ હોય છે અને શબ્દોને ક્રમબદ્ધ પણ કોઈ નિયમ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે જેથી કહેલી વાત બીજાને સમજાય. બાળકો એ પણ સમજવા માંડે છે કે એક જ વાતને જુદી-જુદી રીતે પણ કહી શકાય.

શાળાપૂર્વ બાળકો લખેલા પ્રતીકોનો પ્રયોગ કરતાં પણ શીખે છે એટલે કે હવે કોઈ વસ્તુ, વિચાર અથવા સંકલ્પનાને બતાવવા માટે તેઓ ગોળ, ચોરસ, ત્રિકોણ, સીધી લીટી વગેરે આકૃતિઓ બનાવી શકે છે. બાળકો સરખા ઉચ્ચારના શબ્દો જેવાં કે રામ, કામ, નામ, વગેરે ને અલગ કરતાં શીખી જાય છે. આથી આવી કુશળતા જે બાળકોને વાંચવા અને લખવામાં આગળ કરે છે તેને શીખવા માટે બાળકોને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

વાંચવા અને લખવાની પ્રેરણા માટે બાળકોને યોગ્ય સમય પણ આપવો જોઈએ. આવી હવે જાણીએ કે વાંચવા અને લખવાની પહેલાં કઈ કુશળતા હોવી જરૂરી છે. નીચે એ કુશળતાઓની સૂચિ આપેલી છે.

- આંખોની ગતિ પર નિયંત્રણ, કારણ કે વાંચવાની ક્રિયામાં આંખોની ઝડપી ગતિ જરૂરી છે.
- કેથોન, ચોક અથવા પેન્સિલ અને ચોપડીઓ પકડવા અને પાનાં ફેરવવા માટે આંગળીઓ અને કાંડાની ગતિ પર નિયંત્રણ.
- આકારોમાં બહુજ સૂક્ષ્મ ભિન્નતાઓ - જેમકે 'અ' અને 'બ' ચોરસ અને લંબચોરસને ઓળખી શકવું.
- ધ્વનિઓનો જુદો-જુદો આકાર (અક્ષરો) સાથે સંબંધ.
- ધ્વનિઓનો ઉપર પ્રમાણે મિશ્રણ કરી સાચો ઉચ્ચાર કરી શકવો જેમકે 'ડુ', 'ડુ' વગેરે અને ક્રમશઃ રૂપ અને ફૂવો અથવા રૂપાણું અને ફૂતરું જેવા શબ્દ બનાવી શકવા.
- પૂરતા સમય માટે કાર્ય પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકવું.
- વસ્તુઓ અને ઘટનાઓને યાદ રાખવી અને વર્ગીકરણ કરી શકવું.
- ડાબું-જમણું, ઉપર-નીચે જેવી સંકલ્પનાઓને સમજવી જેથી એ બધી વાંચવા અને લખવાની કુશળતાના વિકાસમાં મદદરૂપ થાય છે.

આ કુશળતાઓના વિકાસને આગળ વધરાવા માટે એને શીખવાનો સમય આપવો બહુ જ જરૂરી છે. બાળકો માટે એવી કોઈ રમત આયોજી શકો છો જે વાંચન-પૂર્વ અને લેખન-પૂર્વ કુશળતાને શીખવામાં મદદરૂપ થાય. એ રમત ભાષાના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે અને સામાન્ય રીતે બાળકો એને પસંદ પણ કરે છે. ખંડ 5 માં આ કુશળતાઓને વધારવાવાળી ક્રિયાઓ વિશે તમે વધારે વિગતથી વાંચશો.

મોટાભાગના શાળાપૂર્વ કેન્દ્રોમાં બાળકોને વાંચવા અને લખવાનું શીખવતી વખતે એમને સંખ્યાઓ અને અક્ષરોને ઓળખવાનું અને લખવાનું શીખવાય છે. જેથી તેઓ બોલાયેલા ધ્વનિને લખેલા અક્ષરથી સરખાવી શકે. મોટાભાગના માતા-પિતા એ આશા રાખે છે કે શાળાપૂર્વ કેન્દ્રોમાં બાળકોને સંખ્યા અને અક્ષરો (કક્કો)નું જ્ઞાન કરાવવામાં આવે જેથી એમને સ્કૂલમાં સરળતાથી પ્રવેશ મળી શકે. છતાં આ સંકલ્પનાઓ શીખવા માટે બાળકોને યોગ્ય સમય આપવો જરૂરી છે તથા એ યાદ રાખવું પણ જરૂરી છે કે આ સંકલ્પનાઓને શીખવા માટે બાળકો ઉપર જોર-જબરદસ્તી ના કરવી જોઈએ. આવું કરવાથી શક્ય છે કે તેઓ આ કુશળતાને શીખવામાં રુચિ ગુમાવી દેશે અથવા શાળાપૂર્વ કેન્દ્રમાં જવાની ના પાડી દેશે અથવા પછી કોઈ અન્ય પ્રતિકૂળ વ્યવહાર બતાવશે. અક્ષરો અને સંખ્યાઓને ઓળખવાની કુશળતા માત્ર એક પાસું છે જે બાળકોને શિક્ષિત થવા માટે અનિવાર્ય છે અહીં એ દોહરાવવું જરૂરી છે કે આ કુશળતાઓ શીખતાં પહેલાં આપણે એ નક્કી કરી લેવું જોઈએ કે ઉપર્યુક્ત વર્ણન વાંચન-પૂર્વ અને લેખન-પૂર્વ બધી કુશળતા બાળકોમાં વિકસી છે કે નહીં. જેવું કે અમે પહેલાં પણ કેટલીયે વાર કહી ચૂક્યા છે કે જુદા જુદા ક્ષેત્રોના વિકાસમાં બાળકોમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓ હોય છે. દરેક બાળકનો વિકાસ એની ક્ષમતા, રુચિ અને પરિપક્વતા પ્રમાણે જ થાય છે. ભાષાના વિકાસના સંદર્ભમાં પણ એ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે. આથી આપણે એમને વાંચવા-લખવાનો સમય આપવો જોઈએ પણ વાંચવા અથવા લખવા માટે એમને લાચાર ન કરવા જોઈએ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : મહાવરો - 1

- (1) બતાવો કે નિમ્નલિખિત વાક્ય ખરું છે કે ખોટું. દરેક વાક્યની સામે આપેલા કોષ્ટકમાં સાચા વાક્યની સામે (✓)ની અને ખોટાની સામે (X)ની નિશાની કરો.
  - (ક) શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકો ભાષા વિશે વિચારવાનું શરૂ કરી દે છે અને વાક્યની વચ્ચે જ વૈકલ્પિક શબ્દના પ્રયોગથી પોતાના વાક્યને સાચું કરે છે જેથી તે વધારે સ્પષ્ટ થઈ જાય.
  - (ખ) શાળાપૂર્વ બાળકો વાત કહેવા માટે પ્રમાણમાં ઓછા અવાચિત સંકેતો (હાવ-ભાલ)નો પ્રયોગ કરે છે અને શબ્દનો વધારે પ્રયોગ કરે છે.
  - (ગ) ત્રણથી છ વર્ષની ઉંમરમાં બાળકી શીખે છે કે બીજાની સાથે વાત ચીત માટે શબ્દો, અક્ષરો, સંખ્યાઓ અને ચિત્રોના પ્રતીકના રૂપે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.
  - (ઘ) સ્થાન બતાવતાં શબ્દો જેવાં કે અહીં-ત્યાં, ઉપર-નીચે નો અર્થ સમજવા સ્થાન, ગતિ અને કારણ પ્રભાવની સંકલ્પનાની જાણકારી સાથે સંબંધિત છે.
  - (ચ) શાળાપૂર્વ બાળકી ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળના પ્રયોગની પહેલાં ભવિષ્યકાળનો પ્રયોગ કરતાં શીખે છે.
  - (છ) નકારાત્મક વાક્યોને રચતી વખતે બાળકો 'ના' નો પ્રયોગ 'નહીં' અને 'ન'ની પહેલાં કરતાં શીખે છે.

(જ) શાળાપૂર્વ બાળકો ઘણાં અંશે વાક્યાંશોના અલંકારિત અને લાઘવિક અર્થ સમજે છે.

(ટ) શબ્દો પર આધારિત ટુચકા શાળાપૂર્વ બાળકો સમજી શકે છે એમને તે બહુજ મજાક્રિયા લાગે છે.

(2) નીચે આપેલાં સ્થાનમાં સંક્ષિપ્તમાં બતાવો કે વાંચન-પૂર્વ અને લેખન-પૂર્વ કુશળતાઓથી તમે શું સમજી છો ? આ કુશળતાઓના વિકાસ માટે શાળાપૂર્વ બાળકોને અનુભવ આપવો કેમ જરૂરી છે ? વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

19.3 ભાષાનો પ્રયોગ - ઉપયોગ - ભાષાનાં કાર્યો

ખંડ 3 ના અંક 14 માં તમે વાંચ્યું કે 13-36 મહિનાના બાળકો કેવી રીતે ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. તમને યાદ હશે કે 13-36 મહિનાના બાળકો ભાષાની મદદથી પોતાની જરૂરિયાતો અને લાગણીઓને વ્યક્ત કરે છે, સૂચવે છે, નિર્ણય લે છે, પ્રશ્ન પૂછે છે, અને પોતાની ક્રિયાઓને નિર્દેશિત કરે છે. શાળાપૂર્વ બાળકી પણ આ બધાં કાર્યો માટે ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ તે એવું કરી શકવામાં નિપુણ થઈ જાય છે તથા એ ઉપરાંત કેટલાંય અન્ય ઉદ્દેશો માટે પણ ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે.

આવો હવે વાંચીએ કે શાળાપૂર્વ બાળકો ભાષાની કુશળતાનો પ્રયોગ કેવી રીતે કરે છે અને વિભિન્ન લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવા ભાષા કેવી રીતે સહાયક થાય છે. મુખ્ય રૂપે ભાષા આપણા વિચારો અને લાગણીઓને સંગ્રહિત (કહેવામાં) કરવામાં, સામાજિક સંપર્કો તથા સંબંધો સ્થાપવામાં, અને જાળવી રાખવામાં અને સમાજ તથા સંસ્કૃતિને સમજવામાં સહાયક થાય છે. શરૂઆતમાં બાળકો આ બધાં લક્ષ્યો માટે ભાષાનો પ્રયોગ કરી શકતા નથી, પરંતુ જેમ-જેમ તેઓ મોટા થાય છે. એમની ભાષાની કુશળતામાં સુધારો થાય છે અને તેઓ ઉપયુક્ત કાર્યો સિવાય પણ ભાષાને પ્રયુક્ત કરવા માંડે છે.

શાળાપૂર્વ બાળકોની લગભગ બધી ક્રિયાઓમાં વાતચીત સમાયેલી હોય છે. રમતી વખતે પણ બાળકો પોતાની દ્વારા થતી ક્રિયાઓ વિશે પોતાની જાતે બોલતાં ટિપ્પણી કરે છે. તમે પાછળના ખંડના અંક 14 માં વાંચ્યું કે તે બોલવું બાળકોની ક્રિયાઓને નિર્દેશિત કરે છે. શોધથી જાણવા મળે છે કે શરૂ-શરૂમાં જ્યારે બાળક પહેલાં બોલતા શીખે છે તો પ્રત્યેક ક્રિયા પછી ટિપ્પણી કરે છે કારણ કે બે વર્ષની બાળકી એક સમયમાં એક જ કાર્ય કરી શકે છે. જો બે વર્ષની બાળકી કંઈક કરતી હોય અને મોટી વ્યક્તિ એને કંઈક નિર્દેશ આપે તો એનું ધ્યાન એ કાર્યથી વહેંચાઈ જાય છે એટલે કે એક સમયે તે એક વસ્તુ પર જ ધ્યાન આપી શકે છે. પછી બાળકો માટે એવું કરવું અઘરું નથી હોતું એટલે કે હવે તેઓ વ્યક્તિઓના નિર્દેશોને રમતાં / કંઈક કરતાં સાંભળી શકે છે અને એમનું ધ્યાન ભંગ થતું નથી.

ક્રિયાની સાથે બોલતાં રહેવું બાળકોને પોતાની ક્રિયાઓ બતાવવા માટે ભાષાના પ્રયોગની સમજ પડે છે. તમે વાંચ્યું છે કે 13-36 મહિનાના બાળકો પોતાની ક્રિયાઓ બતાવવા માટે મામૂલી (સામાન્ય) ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. સાડા ચાર વર્ષના થતાં એટલે કે શાળાપૂર્વ અવસ્થાના અંત સુધીમાં તેઓ આ ભાષાને આત્મશાત (પોતાની) કરવા માંડે છે. હવે કંઈક કરતી વખતે તેઓ કરતી ક્રિયા બતાવવા માટે હંમેશાં જોરથી નથી બોલતા. આઠ-નવ વર્ષનાં થતાં આ મામૂલી ભાષા એમના વિચારોનો હિસ્સો (ભાગ) બની જાય છે. પોતાની ક્રિયાઓને બતાવવા માટે એમને હવે ઊંચા અવાજે બોલવું નથી પડતું કારણ કે હવે બાળકો ભાષાનો પ્રયોગ નિપુણતાથી કરી શકે છે આથી પ્રયત્ન અને ભૂલની વિધિ પર જ આધારિત ન રહી તેઓ હવે પોતાની ક્રિયાઓને બતાવવા માટે વિચારશક્તિનો પ્રયોગ કરે છે.

તમે જાણો છો કે સંજ્ઞાનાત્મક અને ભાષાનો વિકાસ પરસ્પર એક-બીજાને સુદૃઢ કરવામાં સહાયક હોય છે. ભાષા સંજ્ઞાનાત્મક સંકલ્પનાઓને સમજ્યા પછી જ બાળકો એને વ્યક્ત કરતાં શબ્દો શીખે છે. શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકો બોલાયેલા શબ્દોને સમજી ઘટનાઓ અને વસ્તુઓને વર્ગીકૃત કરી શકે છે. આ રીતે, ભાષા ઘટનાઓ અને વસ્તુઓના વર્ગીકરણમાં સહાયક હોય છે. શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં કલ્પનાશક્તિને અભિવ્યક્ત કરવા માટે પણ બાળકો ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. તેઓ તમને મનોરંજક વાર્તા પણ કહેશે. જો તેઓ કોઈ સાંભળેલી વાર્તા કહેશે તો તેઓ અવાચિત સંપ્રેષણ (હાવ-ભાવ, હાથ-પગની રમતો, વગેરે) પણ કરે છે ક્યારેક-ક્યારેક તેઓ પોતે વાર્તા બનાવીને પણ કહે છે અને એમની આ વાર્તાઓ કહેતી વખતે મોટી વ્યક્તિઓ અનુભવ કરે છે કે બાળકો ખોટું બોલી રહ્યાં છે છતાં પણ ક્યારેક-ક્યારેક બાળકો યથાર્થ અને ફેંટેસી (કલ્પના)ને એક જ સમજવા લાગે છે. એટલે કે અલગ-અલગ નથી જોતાં. (કલ્પના) દરમ્યાન તેઓ પોતાની ભાષાની કુશળતા પર પ્રયોગ અને શોધ પણ કરી રહ્યાં હોય છે.

ભાષાનું એક બીજું મહત્વપૂર્ણ પાસું એ છે કે એના દ્વારા આપણે અન્ય લોકોનું ધ્યાન વધારે કેન્દ્રિત કરી શકીએ છીએ અને પોતાના વિચાર, ધારણાઓ, સંવેગ, ઈચ્છાઓ, જરૂરિયાતો વિશે બીજાને બતાવી શકીએ છીએ અને આ રીતે આપણી લોકો સાથે ઓળખાણ વધે છે અને આપણે એમની સાથે મૈત્રી કરી શકીએ છીએ. કોઈ વાર્તાલાપ શરૂ કરવા અને ચાલુ રાખવા માટે શાળાપૂર્વ બાળકો જુદી-જુદી પ્રયુક્તિ (પદ્ધતિ)નો ઉપયોગ કરે છે. અંક 14 ના ઉપભાગ 14.6માં તમે વાંચ્યું કે કેવી રીતે પ્રશ્ન પૂછીને બિંદુ પોતાની મા અને પોતાની વચ્ચે વાતચીત ચાલુ રાખી. શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકો પ્રશ્ન પૂછવાની ટેકનિકની સાથે-સાથે પોતાની રોજ-બરોજની ક્રિયાઓ પણ આપે છે, તેઓ પોતાના રમકડાં, યોજનાઓ, કુટુંબમાં બનતી ઘટનાઓ વિશે પણ વાતચીત કરે છે. આવી રીતે શાળાપૂર્વ બાળકો ભાષાના માધ્યમથી સંબંધ સ્થાપિત કરે છે અને સામાજિક સંપર્ક જાળવી રાખે છે. જો તમે કોઈ શાળા પૂર્વ બાળકોને ઉંમરમાં પોતાનાથી નાનાં બાળકો સાથે વાત કરતાં સાંભળ્યા હોય તો તમે જોયું હશે કે એમની સાથે વાતચીત કરવાની રીત મોટી વ્યક્તિઓ અને સરખી ઉંમરના સાથેની વાતચીતની રીત કરતાં ઘણી જુદી હોય છે. એ પણ સાચું છે કે બાળકો ફક્ત મોટી વ્યક્તિઓનું અનુકરણ કરી નાનાં બાળકો સાથે એવી બોલવા-ચાલવાની શૈલી નથી અપનાવતા મોટા થતાં થતાં કદાચ બાળકો શીખવા માંડે છે કે નાનાં બાળકોની ભાષાની કુશળતા સીમિત હોય છે. બાળકો પોતાનાથી નાનાં બાળકોની જેમ લાગણીશીલ હોય છે.

19.4 ભાષા વિકાસને પ્રભાવિત કરતાં પરિબળ

ખંડ 1 ના અંક 3 માં આપણે વિકાસ માટે આનુવંશિક અને આસપાસના વાતાવરણની ભૂમિકા વિશે વિગતથી ચર્ચા કરી છે. અંત ના તારણમાં અમે એ પણ કહ્યું છે કે આનુવંશિક અને આસપાસના વાતાવરણ બંનેના પરસ્પર વ્યવહારથી જ વિકાસના જુદા-જુદા ક્ષેત્રો એટલે કે સંજ્ઞાનાત્મક, ભાષાને, શારીરિક અથવા સામાજિક અને સંવેગાત્મક ક્ષેત્રોનો વિકાસ પ્રભાવિત થાય છે. આ ઉપભાગમાં આપણે ભાષાના વિકાસને પ્રભાવિત કરતાં પરિબળો વિશે, વધારે જાણકારી મેળવીશું, ભાષાની કુશળતા શીખવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

જો આપણે અત્યારે નક્કી કરીએ કે નવી ભાષા શીખવી છે, તો આપણને પૂરતી માત્રામાં ઔપચારિક તાલીમ અને માર્ગદર્શનની જરૂર પડશે. જ્યારે બાળકો કોઈપણ પ્રકારની ઔપચારિક તાલીમ વિના ભાષા બોલતાં શીખે છે. બાળક આ વિલક્ષણ પ્રાપ્તિ કેવી રીતે મેળવે છે? તો આવો હવે આપણે ભાષા શિક્ષણની પ્રક્રિયાને સમજવા માટે તેનાં વિવિધ પાસાંઓને ચકાસીએ.

તમે ખંડ 1 અને 2 માં વાંચ્યું કે બાળકમાં ભાષા શીખવાની મૂળભૂત શક્તિ રહેલી છે. તમે આ ખંડ અને આગળના ખંડોના વાંચનથી એ પણ જાણો છો કે અન્ય ક્ષેત્રોમાં બાળકનાં કૌશલ્યો, ખાસ કરીને સંજ્ઞાનાત્મક અને સામાજિક કૌશલ્યો ભાષા શીખવામાં તેને મદદ કરે છે. ભાષા શીખવા માટે ઘણી સંજ્ઞાનાત્મક શક્તિઓ જરૂરી છે. દા.ત. ખ્યાલો સમજવા ચિહ્ન તરીકે શબ્દોનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું અને તે યાદ રાખવું એ અગત્યની શક્તિઓ છે. ભાષા અને ખ્યાલોનો વિકાસ બન્ને એકબીજાની પ્રગતિમાં સહાયક બને છે.

ભાષા વિકાસમાં સામાજિક કૌશલ્યો પણ સહાયક બને છે. સામાન્ય રીતે બાળક પૂર્વશાળા વર્ષમાં પહેલાં કરતાં વધુ લોકો સાથે વાતચીત કરે છે. અન્યની સાથે વાત કરતાં કરતાં તે વધુ અસરકારક રીતે ભાષાનો

ઉપયોગ કરતાં શીખે છે. સામાજિક વાતચીતો ભાષા શીખવા પર સીધી અસર ઉપજાવે છે. બાળકના શબ્દભંડોળ અને વાણીની પ્રવાહિતા પર પ્રૌઢોની પણ ખૂબ અસર હોય છે. તેઓ બાળકને ખ્યાલો સમજવા અને આવા ખ્યાલોને શબ્દો સાથે જોડવામાં મદદરૂપ થાય છે. બાળકો તેમનું અનુકરણ કરે છે અને જ્યારે તેમના પ્રયત્નોની કદર થાય છે ત્યારે તે વધુ શીખવા માટે પ્રોત્સાહિત થાય છે.

સામાજિક કુશળતાના વિકાસના પરિણામે બાળકો અન્ય લોકો સાથે સંપર્ક સ્થાપિત કરે છે. એમની સાથે વાતચીત કરી પોતાના વિચાર, ધારણાઓ, સંવેગ, ઈચ્છાઓ વ્યક્ત કરે છે અને એમની લાગણીઓ, જરૂરિયાતો, વિચારો વિશે જાણે છે. આવું કરવાથી તે કેટલાંય નવા શબ્દો શીખે છે, એનો ઉપયુક્ત પ્રયોગ કરતાં શીખે છે અને વધારે પ્રભાવશાળી ઢંગથી વ્યક્તિઓની જેમ બોલતાં શીખે છે. બાળકો પોતાના વાતાવરણ વિશે જાણવા માટે અતિશય જિજ્ઞાસુ હોય છે. પોતાના વાતાવરણ અને વ્યક્તિઓ સાથેના વ્યવહાર દરમ્યાન બાળકો ઘણા પ્રશ્નો પૂછે છે આ પ્રશ્નો દ્વારા તેઓ નવા-નવા શબ્દો અને એનો પ્રયોગ શીખે છે. તમે જોયું હશે કે બાળકો વાતચીત વખતે વ્યક્તિઓ એમનાથી બોલાયેલાં ખોટાં વાક્યો અથવા શબ્દોનો સાચો ઉચ્ચાર બતાવે છે અને એમને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. મોટી વ્યક્તિઓને વાતચીત કરતાં જોઈ બાળકો એમની વાતો ધ્યાનથી સાંભળે છે અને પછી એનું અનુકરણ પણ કરે છે. આવી રીતે, રમત-રમતમાં જ તેઓ મોટી વ્યક્તિની જેમ બોલતાં શીખી જાય છે. તમે ખંડ ૩ માં એ પણ વાંચ્યું કે ફક્ત અનુકરણ કરીને જ નહીં પણ બાળકો કેટલાંક એવા વાક્ય પણ બોલે છે જેને આપણે પહેલાં ક્યારેય સાંભળ્યા ન હોય એટલે કે તેઓ વાક્યોનું સ્વયં (જાતે) સર્જન કરે છે.

19.5 ભાષાના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું.

તમે જાણો છો કે સક્રિયતાથી બોલતાં અને સાંભળતા દરમ્યાન જ બાળકો ભાષાનો ઉપયોગ કરતાં શીખે છે આથી જે બાળકોને બોલવા માટે પ્રેરણા આપવામાં આવે છે અને એમની વાતચીત ધ્યાનથી સાંભળવામાં આવે છે. તે બાળકોની ભાષાકીય ક્ષમતા સારી હોય છે. આપણી ભાષાના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપતાં પરિબળો વિશે પાછલા ખંડમાં વાંચ્યું.

બાળકોના ભાષાના વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે એ જરૂરી છે કે આપણી વાતચીત બાળકોને અનુરૂપ હોય અને એમને આપણી સાથે વાત કરવામાં મજા આવે ત્યારે તેઓ ભાષા શીખવામાં રુચિ બતાવશે અને ઝડપથી એમનો શબ્દ ભંડોળ પણ વધશે. જો આપણે પ્રશ્ન-જવાબના માધ્યમ દ્વારા બાળકોને જાણકારી આપીશું તો તેઓ જલદીથી એવા વાર્તાલાપમાંથી રુચિ ગુમાવી દે છે. આપણો ઉદ્દેશ બાળકોને પ્રત્યક્ષરૂપે શીખવવાનો ન હોવો જોઈએ.

બાળકોને મુક્તપણે બોલવાનો મોકો આપવો જોઈએ. એમને પોતાના ગમતાં વિષય ઉપર વાત કરતાં રોકવા ન જોઈએ. ઉદાહરણ માટે તમે એમને રોજ-બરોજના અનુભવો વિશે પૂછી શકો છો કે “આજે તમે સ્કૂલમાં શું કર્યું?” તમે આ બહુ જ સરસ ફોક પહેર્યું છે. ક્યાંથી ખરીદ્યું?” આ પ્રકારના પ્રશ્નોથી તમે બાળકોને આ વિષયો વિશે વાતચીત કરવા માટે પ્રેરણા આપી શકો છો. બાળકો દ્વારા પુછાયેલા પ્રશ્નો પણ ધ્યાનથી સાંભળવા જોઈએ અને યોગ્ય જાણકારી પણ આપવી જોઈએ. ઉદાહરણ માટે, જો તમે કોઈ કામમાં મશગૂલ છો અને બાળકી આવીને તમને કહે “હું તમને વાર્તા કહું” તો એ કહેવાને બદલે “મને હેરાન ન કર અત્યારે હું કામ કરું છું.” એ કહેવું ઉચિત હશે “હું તારી વાર્તા સાંભળવા ઈચ્છું છું. પણ પહેલાં આ કામ કરી લઉં.” આવું કહેવાથી બાળકી ભવિષ્યમાં તમારી સાથે વાતચીત કરતા અચકાશે નહીં. બાળકોની ભૂલની મજાક ન કરવી જોઈએ. એને સમજાવીને બતાવવું જોઈએ કે એમની ભૂલ શું છે અને એનો સાચો વિકલ્પ પણ બતાવવો જોઈએ. ક્યારેક-ક્યારેક એવું પણ થાય છે કે બાળકો દ્વારા પૂછતાં પ્રશ્નોના જવાબ વ્યક્તિઓને નથી આવડતાં. આવા બાળકોને ખોટો જવાબ આપવાને બદલે અથવા એ કહેવાને બદલે “મારી પાસે તારા નકામાં પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનો સમય નથી.” સાચું થશે જો તમે બાળકોને કહેશો, “એનો અર્થ મને નથી સમજાતો. ચલો પપ્પાને પૂછીએ,” અથવા “એના વિશે તો મેં પણ નથી વિચાર્યું, ચલો શબ્દકોશમાં એનો અર્થ શોધીએ.” વગેરે. આવો નિમ્નલિખિત ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે કે બાળકોની ભાષાના વિકાસને પાલનકર્તાએ કેવી રીતે પ્રોત્સાહન આપ્યું.

બાળકી : “આન્ટી જુઓ, મને પીછું મળ્યું.”

પાલનકર્તા : “અરે વાહ! આ તો બહુ જ સરસ છે ! કેટલું સુંવાળું છે !”

બાળકી : “હા, અને આ કાળા રંગનું છે !”

પાલનકર્તા : “કાળા ?”

બાળકી : “જુઓ અહીંથી કાળો છે અને એની ડાંડી પણ અણીદાર છે.”

પાલનકર્તા : “ડાંડી, ઓહ તારો અર્થ પીછાનો આ ભાગ ! છે ને ?”

બાળકી : “હા જુઓ અણીદાર છે. જ્યારે હું એને મારા હાથમાં દબાવું છું તો નિશાન પડી જાય છે.”

પાલનકર્તા : “તું શું કહે છે આપણે આનાથી લખી શકીએ ? કદાચ, પેનના સ્વરૂપે એનો ઉપયોગ કરી શકાય ?”

બાળકી : “સારું ! શું આપણે એવું કરી શકીએ ?”

પાલનકર્તા : “ચાલો ! પ્રયત્ન કરીએ.”

એક બીજા ઉદાહરણમાં બાળકી અને શિક્ષિકાની વચ્ચે વાતચીતનું વર્ણન નિમ્નલિખિત છે.

બાળકી : “આન્ટી જુઓ મને શું મળ્યું ?”

શિક્ષિકા : “આ શું છે ?”

બાળકી : “પીછું.”

શિક્ષિકા : “હા આતો કાગડાનું પીછું છે, એ કાળા રંગનું છે. અનીતા એનો રંગ કયો છે ?”

બાળકી : “કાગડાનું પીછું...”

શિક્ષિકા : “આપણે પીછાથી પેન બનાવી શકીએ ? શું બનાવી શકીએ ?”

બાળકી : “ખબર નહીં.”

શિક્ષિકા : “ચલો હું બતાવું છું કે આનાથી પેન કેવી રીતે બનાવી શકાય ?”

ઉપરનાં બંને ઉદાહરણથી તમે ચોક્કસ પણે બતાવી શકો છો કે બાળકો સાથે વાતચીત કરવાની કઈ રીત વધારે પ્રભાવશાળી છે. પહેલા ઉદાહરણમાં પાલનકર્તાની રીત બાળક કેન્દ્રિત છે (તમે ખંડ 2 ના અંક 11 માં પાલનકર્તાની બાળ કેન્દ્રિત મનોવૃત્તિ વિશે વાંચ્યું) બીજા ઉદાહરણમાં શિક્ષિકા બાળકની રુચિને ધ્યાનમાં ન રાખતાં તેની અવગણના કરે છે. પહેલા ઉદાહરણમાં શિક્ષિકા બાળકની રુચિને ધ્યાનમાં ન રાખતાં તેની અવગણના કરે છે. પહેલા ઉદાહરણમાં વાતચીતની રીત સહજ હતી અને બાળકોને પાલનકર્તા કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રશ્ન નથી પૂછતાં અને તેમ છતાં પીછા વિશે સમજાવવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. તે બાળકોના પ્રશ્નો તરફ સંવેદનશીલ પણ છે અને એના પ્રશ્નોના ઉપર પ્રમાણે જવાબ પણ આપે છે. એનાથી બાળકોની પીછા વિશેની ઉત્સુકતા અને જાણકારી મેળવવાની ઈચ્છા રહ્યાં કરે છે. પોતાની બતાવવાની શૈલીથી પાલનકર્તા બાળકોને પોતાનો મનોભાવ અને પોતાની માનસિક પ્રવૃત્તિ સંપ્રેષિત કરી દે છે. બાળકો સાથે વાતચીત કરતી વખતે

એ જરૂરી છે કે પાલનકર્તા એમને ચિંતામુક્ત અને આનંદનાં રાખે અને સાથે એમને સુરક્ષાની લાગણી પણ પ્રદાન કરે.

અંતમાં પાલનકર્તાએ એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે બાળકોને કવિતાઓ, ગીતો, વાર્તાઓ વગેરે સાંભળવામાં બહુ જ મજા આવે છે. બાળકો માટે વાતાવરણ સુરક્ષિત અને સુખદ બનાવવા માટે એમને કવિતાઓ, લોકગીતો, વગેરેમાં સમાવવા જોઈએ. એનાથી તેઓ નવા-નવા શબ્દો શીખે છે.

બાળકો વાર્તા સાંભળવા, પોતાની જાતે બનાવી વાર્તા કહેવામાં રુચિ બતાવે છે. ચોપડીમાં આપેલા ચિત્રો પ્રમાણે વાર્તા કહેવામાં બહુજ મજા આવે છે. વાર્તા સાંભળતા કહેતા દરમિયાન પણ બાળકોની ભાષાની કુશળતાનો વિકાસ થાય છે. એના વિશે ખંડ 5 માં તમે વિગતે જાણકારી પ્રાપ્ત કરશો. શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકોની વાંચન-પૂર્વ અને લેખન-પૂર્વ કુશળતાઓના વિકાસ માટે પણ પૂરતો સમય આપવો જોઈએ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : મહાવરો - 2

બોધ પ્રશ્ન : 2

(1) તમને ખબર છે કે 13 થી 36 મહિનાના સમયગાળાની તુલનામાં શાળાપૂર્વ બાળકો જુદાં-જુદાં કાર્યો માટે વ્યાપકરૂપે ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. બતાવો કે શાળાપૂર્વ વર્ષોના સંદર્ભમાં નીચે આપેલા ભાષાનો પ્રયોગ સાચો છે કે ખોટો.

(ક) શાળાપૂર્વ બાળકો ભાષાનો પ્રયોગ કૅટસી (કલ્પનાશક્તિ) અભિવ્યક્ત કરવા માટે કરે છે.

(ખ) પ્રશ્ન પૂછવા, વૃત્તાંત વર્ણન કરવા અને વાર્તાલાપ શરૂ તથા સમાપ્ત કરવા માટે.

(ગ) સામાજિક સંપર્ક સાધવા અને જાળવી રાખવા માટે ભાષાનો પ્રયોગ.

(ઘ) વર્ગીકરણ કરવા માટે ભાષાનો ઉપયોગ.

(2) નીચે આપેલી જગ્યામાં સંક્ષિપ્તમાં બતાવો કે બાળકોની સંજ્ઞાનાત્મક કુશળતા કેવી રીતે એમના ભાષાના વિકાસને પ્રોત્સાહિત અને પ્રભાવિત કરે છે.

.....

.....

.....

.....

.....

(3) આ અંકના ઉપભાગ 19.5 માં વર્ણન કર્યું છે કે કેવી રીતે પાલનકર્તા શાળાપૂર્વ બાળકોના ભાષાના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. એમાંના કેટલાંક કારણોનો ઉલ્લેખ નીચે કર્યો છે. નીચે લખેલી સૂચિમાં એ કારણો લખો, જેનું વર્ણન ન કર્યું હોય.

- (ક) બાળકોને પ્રશ્ન પૂછવા અને મુક્તપણે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે પ્રેરિત કરવા.
- (ખ) બાળકોની સાથે કરેલી વાતચીતને મજબૂત બનાવવી.
- (ગ) વાંચન-પૂર્વ અને લેખન-પૂર્વ આવડતના વિકાસ માટે તક આપવી.
- (ઘ) .....
- (ચ) .....
- (છ) .....
- (જ) .....

19.6 બાલ્યકાળમાં ભાષા સંબંધી મુશ્કેલીઓ.

તમે શૈશવાવસ્થા અને શાળાપૂર્વ વર્ષો અંતર્ગત ભાષાના વિકાસ વિશે વાંચ્યું છે. તમે જુદી-જુદી ઉંમરે ભાષાના માપદંડથી પરિચિત છો. બાળકોના ભાષાના વિકાસમાં થોડો વિલંબ તમારી ચિંતાનું કારણ ન હોવું જોઈએ. સાથે એવું પણ હોવું જોઈએ કે જો બાળકોની ભાષાનો વિકાસ નિયમ અનુસાર ન થતો હોય તો એની તરફ તમે જરાપણ ધ્યાન ન આપો. ભાષાનો વિલંબ જરૂરી સંકેત છે, જે તમને ભાષાની મુશ્કેલીઓ વિશે સૂચિત કરે છે. આ વિલંબો તરફ ધ્યાન આપવું જરૂરી છે કારણ કે એ કોઈ માનસિક વિકૃતિ, ક્ષતિ અથવા શ્રવણશક્તિ સંબંધિત વિસંગતિઓનું સૂચન કરે છે. ભાષાના વિકાસમાં વિલંબ અન્ય ક્ષેત્રોના વિકાસ એટલે કે સામાજિક, સંજ્ઞાનાત્મક વિકાસને પણ અસર કરે છે.

પાલનકર્તા આવા વિલંબો જેવા જુએ તો એમણે તરત જ માતા-પિતાને એ વિશે વાતચીત કરવી જોઈએ. અને ભાષા નિષ્ણાતની મદદ પણ લેવી જોઈએ. ચિકિત્સકની મદદથી પણ તમે ભાષા નિષ્ણાતને મળી શકો છો. અહીં એ વાત સ્પષ્ટ કરવી બહુ જ જરૂરી છે કે જો નાની ઉંમરમાં જ કોઈ મુશ્કેલી વિશે જાણવા મળે અને એની સારવાર કરવામાં આવે તો શક્ય છે કે બાળકોની મુશ્કેલીઓ, મુશ્કેલી ન રહે અને એમની સાચી સારવાર થઈ શકે. મોટાં થતાં સુધી રાહ જોવાથી શક્ય છે કે બીજા ક્ષેત્રોના વિકાસને પણ નુકસાન થાય.

મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થવાનાં મુખ્ય ત્રણ કારણ છે જે આ પ્રમાણે છે :

- જો બાળકની શ્રવણ શક્તિ નબળી હોય તો તે વાક્ય ધ્વનિ ઉત્પન્ન નહીં કરી શકે.
- બાળકના સ્વરતંત્રો એટલે કે શ્વાસનળી, સ્વરનળી, જીભ વગેરેમાં નુકસાની અથવા મગજની નુકસાની હોય તો વાક્ય ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરવામાં મુશ્કેલી ઊભી થાય.
- સંવેગાત્મક સમસ્યા પણ બાળકને ભાષા સમજવામાં અને બોલવામાં અવરોધ રૂપ બને.

સમસ્યાનો ઉકેલ તેના આવેગિક પ્રશ્નોમાં મદદ શલ્ય-ચિકિત્સા (સર્જરી) અથવા દવાઓ અને વાયાની સારવાર પણ લાવી વિ. દ્વારા લાવી શકાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં ભાષા સંબંધી સમસ્યાઓ છે. ઉચ્ચારની મુશ્કેલી, કોઈખાસ વાક્ય ધ્વનિ અથવા ધ્વનિઓના મિશ્રણને અભિવ્યક્ત કરવાની મુશ્કેલી અને તોતડાવું. માપદંડો (ધોરણો)ને શીખવામાં વિલંબ પણ એક સમસ્યા કહેવાય છે. આવો હવે સમજાવે કે કયા કયા કારણ છે અને એના ઉકેલ માટે પાલનકર્તાની કઈ ભૂમિકા હોય છે.

ઉચ્ચાર સંબંધિત સમસ્યાઓ : આ મુશ્કેલી સૌથી વધારે જોવા મળે છે. એનાથી બાળકને કેટલાક ધ્વનિ સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરવામાં તકલીફ થાય છે. તમે વાંચ્યું કે શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં ઘણાં બાળકો ત્ર, ઝ, ર જેવા ધ્વનિ ઉત્પન્ન નથી કરી શકતા. આ મોટા થતાં બાળકોમાં સામાન્ય છે. કેટલાંક બાળકોને કોઈ ખાસ ધ્વનિ અથવા ધ્વનિનાં મિશ્રણ બોલી શકવામાં તકલીફ થાય છે. તેઓ એક ધ્વનિ માટે કોઈ અન્ય ધ્વનિ પણ પ્રયુક્ત કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે 'ર' ધ્વનિ માટે 'લ' ધ્વનિનો પ્રયોગ 'ટ' માટે 'ત' જેમકે 'રાજુ'ના માટે 'લાજુ' અને 'ટામેટાં' માટે 'તમેટાં'નો ઉપયોગ. આવા ઉચ્ચારોને તોતડાવું કહે છે.

કેટલીયે વાર એવું થાય છે કે કોઈ વ્યક્તિની જીભની ગતિમાં સમન્વય નથી હોતો અને પરિણામે બાળકી સાચા ધ્વનિઓનો ઉચ્ચાર નથી કરી શકતી. એનું બીજું કારણ એ હોઈ શકે છે કે બાળકી આ બંને ધ્વનિઓને અલગ-અલગ ધ્વનિઓના રૂપે નથી સાંભળતી એથી બોલતી વખતે એના ઉચ્ચારમાં એ ભૂલ કરે છે. વાક્ય

સંબંધી તંત્રોના વિકાસથી પણ ધ્વનિઓની ઉપર્યુક્ત ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરવામાં તકલીફ થાય છે. ચિકિત્સક પાસે તપાસ કરાવવાથી તમે દરેક બાળકની મુશ્કેલીઓ વિશે જાણી શકશો. જો કોઈ એવી મુશ્કેલી પ્રભાવશાળી ઢંગથી સંપ્રેષણ કરવામાં અવરોધક હોય અને લોકોનું ધ્યાન આકર્ષાતું હોય, તો પણ એ કોઈ વિસંગતિ નથી અને તરત જ તેની તપાસ કરાવી યોગ્ય ઉપચાર કરવામાં આવે તો એ મુશ્કેલી દૂર પણ થઈ શકે છે.

તોતડાપણું બે પ્રકારનું હોય છે. કેટલાક કિસ્સામાં બાળકો કોઈ એક વ્યંજન અથવા સ્વરની ધ્વનિ પર અટકી જાય છે અને વારે-વારે એને દોહરાવે છે જેમકે, 'લ-લ-લ-લાલ.' અન્ય કિસ્સાઓમાં શબ્દની વચ્ચે ઘણીવાર સુધી અટકી જાય છે અને થોભીને બોલે છે. જેમકે, 'ડુ-માલ, હીંચકો,' બન્ને પ્રકારના તોતડાપણા વિશે પૂરતી જાણકારી પ્રાપ્ત નથી પણ બંનેનો ચિંતા, ભય અને વ્યાકુળતા સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. કોઈપણ ચિંતાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં અથવા એ સ્થિતિ જે ભય અને વ્યાકુળતાને વધારતી હોય એમાં આ મુશ્કેલી ખૂબ વધારે થઈ જાય છે. સંવેગાત્મક અને મનોભાવોની વચ્ચે આંતરિક સંઘર્ષના કારણે પણ એવી વિસંગતિ થઈ શકે છે કારણ કે ચિંતાને વધારે છે. અન્ય કારણ એ હોઈ શકે છે કે બાળકો બરાબર સાંભળી નથી શકતા. કેટલાક સિદ્ધાંતો એ પણ કહે છે કે બરાબર બોલતાં ન શીખી શકવું પણ આનું એક કારણ હોઈ શકે છે. જો બાળકો તોતડાય તો એમના પ્રજ્ઞતા અવાજમાં એક ચિંતા જેવું હોય છે અથવા બોલતી વખતે એમની ગળાની માંસપેશીઓ ખેંચાય છે. તોતડાવાને કારણે ઉત્સુકતા થાય છે અને ઉત્સુકતાને કારણે બાળકી સ્પષ્ટ નથી બોલી શકતી અને આ ઉત્સુકતા એમની ભાષાને બગાડે છે. તોતડાતી વ્યક્તિઓ માટે આ એક વિષયક બની જાય છે.

વિકાસ વિષયક વિલંબ : કેટલાંક બાળકોને ભાષા શીખવામાં અસાધારણ રીતે મોડું થાય છે એના વિભિન્ન કારણો હોઈ શકે છે. હોઈ શકે કે બાળકોને ઓછું સાંભળાતું હોય અથવા કુટુંબમાં ચિંતા હોય અથવા ચિંતાવાળા વાતાવરણમાં એમને એક થી વધારે ભાષા શીખવા માટે એમને લાચાર કરવામાં આવતા હોય. એમાંથી કેટલાંક બાળકો ખાસ કરીને મગજની જામીથી પીડાતાં બાળકો અથવા સ્વરતંત્ર અથવા શ્વસનનળીની વિકૃતિવાળા બાળકોની ભાષાનું સ્તર ક્યારે પણ મોટી વ્યક્તિઓના ભાષાના સ્તરને અનુરૂપ નહીં હોઈ શકે. કેટલાક ગંભીર કિસ્સાઓમાં ઘરમાંજ પૂરતી પ્રેરણાનો અભાવ હોય અથવા બાળકી માટે કોઈ યોગ્ય આદર્શ ન હોવાને કારણે બાળકીની ભાષાના વિકાસમાં વિલંબ થાય છે. આ પ્રકારના કિસ્સા વિશે તમે ખંડ 1 માં વાંચ્યું જેમાં બાળકીની મા બોલતી નથી. આથી બાળકી ભાષા પ્રાપ્ત ન કરી શકી.

તેમ છતાં ખાસ ઉપચાર કરી બાળકીને સંપ્રેષણ માટે ભાષાનો પ્રયોગ કરતાં શીખવી શકાય છે. પાછળના વિભાગોને વાંચીને તમે સમજી ગયા હશો કે આવા બાળકોને ખાસ સાંભળ અને નિષ્ણાતોની મદદની જરૂર હોય છે. કદાચ તમે જાણવા ઈચ્છો કે બાળકીમાં પાલનકર્તાની કઈ ભૂમિકા હોય છે.

સૌથી ઉપર અને સૌથી પહેલાં, કોઈપણ તારણ પર પહોંચતા પહેલાં પાલનકર્તાએ બાળકીની આસપાસની અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે વાત કરવી જોઈએ. જો તેઓ અનુભવતા હોય કે બાળકીનો ભાષાનો વિકાસ અન્ય અંશે બાળકીની તુલનામાં ઘણો પાછળ છે અને આ વિલંબનું કોઈ સ્પષ્ટ કારણ નથી, તો ભાષા-નિષ્ણાતની મદદ લઈ શકાય છે. આવી મુશ્કેલીઓના ઉપચાર માટે પ્રારંભિક વર્ષ નિર્ણાયક હોય છે કારણ કે આજ વર્ષ ભાષાના વિકાસ માટે બહુ જ મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. તમે પહેલાં વાંચ્યું છે કે જો બાળકી પ્રારંભિક વર્ષોમાં બોલતા નથી શીખતી તો પછી એને સળંગ બોલવામાં તકલીફ થઈ શકે છે. પાલનકર્તાએ એ નક્કી કરવું જોઈએ કે બાળકીને જલદી ભાષા-નિષ્ણાતની મદદ આપવી જોઈએ.

એની સાથે જ પાલનકર્તાએ એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ન બોલી શકવાની વિસંગતિવાળા બાળકો અન્ય પાસાંઓમાં બીજા બાળકોથી જુદા નથી હોતા. અન્ય બાળકોની જેમજ એમને ભાષા શીખવા માટે વ્યાખ્યા, સ્પષ્ટીકરણ અને મોકાની જરૂરિયાત હોય છે. તેઓ પણ ભાષા સંબંધી પોતાની જાણકારીને વધારે છે અને બોલતા શીખે છે. તેઓ ભાષાવિષયક પરિવેશ એટલે કે એ વાતાવરણ જ્યાં એમને બોલવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે અને ગીતો, વાર્તાઓ અને વાતચીત સાંભળવા મળે છે, એમાં ભાગ પણ લે છે. શક્ય છે કે તેઓ લાંબા-લાંબા વાક્યો ન બોલી શકે અથવા વિશિષ્ટ શબ્દોના ઉચ્ચાર ન કરી શકે પરંતુ તેઓ વ્યક્તિની જટિલ (અઘરી) ભાષા સમજે છે અને વિવિધ ધ્વનિ સાંભળવામાં એમને મજા પણ આવે છે.

તમે જાણો છો કે બાળકો એક-બીજા સાથે મળીને રમવાનું પસંદ કરે છે. આ એ સમય છે જ્યારે પાલનકર્તાએ બાળકોને ભાષાનો પ્રયોગ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. પાલનકર્તા આવી રીતે રમતની વ્યવસ્થા કરી શકે છે જેમાં બાળકો એક-બીજા સાથે વાત કરે, પ્રશ્ન પૂછે, પોતાના દ્વારા થતાં કાર્યો બતાવે. ઉદાહરણ માટે પાંચ-છ બાળકોને સામૂહિક રમતની વ્યવસ્થા કરવી, મોટા કાગળ પર નાનાં-નાનાં ચિત્રો જોડી યોગ્ય ચિત્ર બનાવવું અથવા ખોખાંથી રેલગાડી (ટ્રેન) બનાવવી.

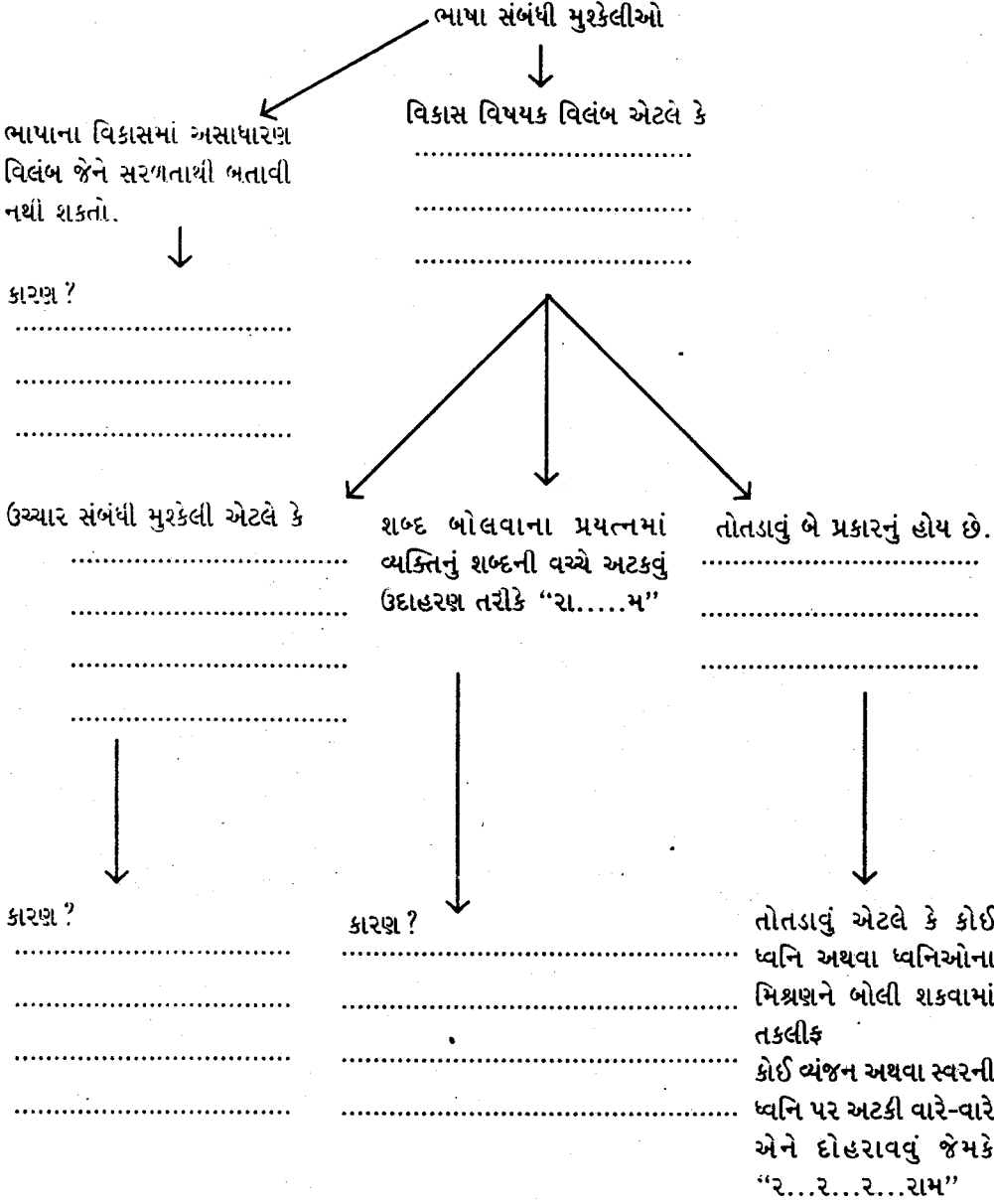
ન બોલી શકવાની વિસંગતિવાળા બાળકો માટે ભાષા નિષ્ણાતોનું માર્ગદર્શન જરૂરી છે. માતા-પિતાએ બાળકોના વિકાસની ધીમી પ્રગતિને સ્વીકારવી પડશે અને એ આશા પણ ન રાખવી જોઈએ કે બોલવાની મુશ્કેલી થોડા સમયમાં જ દૂર થઈ જશે. એવા બાળકોને માતા-પિતાનો સહકાર અને પ્રોત્સાહન મળે તેવું વાતાવરણ આપવું જોઈએ. (માતા-પિતાનો વ્યવહાર એવા બાળકો સાથે સકારાત્મક તથા સહયોગપૂર્ણ હોવો જોઈએ.) તોતડાવું, અટકવું જેવી ભાષા સંબંધી સમસ્યાઓથી લોકોનું ધ્યાન અનાયાસે એવી બાળકી તરફ

કેન્દ્રિત થઈ જાય છે. એનાથી બાળકો સચેત થઈ જાય છે અને ચિંતા અનુભવવા લાગે છે. એનાથી એની મુશ્કેલી વધારે વધી શકે છે. પાલનકર્તાએ નક્કી કરવું જોઈએ કે આસપાસના અન્ય લોકો બાળકોને ચીડવે તથા હેરાન ન કરે. બીજા શબ્દોમાં, શિક્ષકો, માતા-પિતા અને અન્ય લોકોએ દરેકને એ બતાવવું જોઈએ કે આ બાળકો અન્ય બાળકોથી અલગ નથી અને તે બાળકોના વિકાસ માટે પ્રેરક પરિવેશ બનાવવામાં સહાય કરશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : મહાવરો - ૩

બોધ પ્રશ્ન : ૩

(૧) નીચે આપેલા સ્થાનમાં વિસંગતિવાળા બાળકોના વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવામાં પાલનકર્તાની ભૂમિકાનું વર્ણન કરો.

(૨) નીચે આપેલા ચાર્ટને ધ્યાનપૂર્વક વાંચો. એમાં ભાષાની મુશ્કેલીઓ, ઉદાહરણ સહિત પરિભાષાઓ અને એનું કારણ વર્ણિત છે. કેટલાંક સ્થાન એમાં ખાલી છે. આ એકમથી પ્રાપ્ત થયેલી અત્યાર સુધીની જાણકારીને આધારે સ્થાનોની પૂર્તિ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....
 .....
 .....
 .....
 .....

૪

19.7 સારાંશ

આ અંકમાં શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં ભાષાના વિકાસનું વર્ણન છે. આ અંકમાં તમે વાંચ્યું કે આ વર્ષોમાં બાળકીનો શબ્દ ભંડોળ વધે છે. શાળાપૂર્વ બાળકી વધારે શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે અને પોતાની વાત અભિવ્યક્ત કરવામાં અવાચિત સંકેતોનો પ્રમાણમાં ઓછો ઉપયોગ કરે છે. તે તુલનાત્મક શબ્દો જેવાં કે થોડું મોટું, થોડું નાનું અને સ્થાનવાચક શબ્દોનો પ્રયોગ પણ કરે છે. ઉદાહરણ માટે ઉપર, નીચે, આગળ, પાછળ, વગેરે. પોતાની ભાષામાં બાળકી ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળનો પ્રયોગ કરવાનું શરૂ કરી દે છે. એની વાક્યરચના પણ પ્રમાણમાં વધારે જટિલ થઈ જાય છે. તે ગતિ, સમયની સંકલ્પનાઓને સમજવા માંડે છે જે એના ભાષાના વિકાસને વધારે છે. શાળાપૂર્વ બાળકી 13 થી 36 મહિનાની બાળકીમાં ખાસ ભિન્નતા એ હોય છે કે શાળાપૂર્વ બાળકી સમજી-વિચારીને બોલે છે, પોતાની વાતને સમજાવવા માટે વાક્યોને ફેરફાર કરે છે અને જુદા-જુદા શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે.

આ વર્ષોની મુખ્ય ઉપલબ્ધિ છે બાળકીના બોલાયેલા અને છાપેલા/લખેલા શબ્દોમાં સંબંધ કરી શકવાની યોગ્યતા. આથી આ અવસ્થામાં વાંચનપૂર્વ અને લેખનપૂર્વ કુશળતાને વધારવા માટે પર્યાપ્ત અનુભવ આપવો જોઈએ.

ભાષાના વિકાસ માટે આયોજાતી ક્રિયાઓ એવી હોવી જોઈએ. જે બાળકોને એમની માંસપેશીઓ પર નિયંત્રણ કરવા, પ્રતીક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવા અને બોલાયેલા તથા લખાયેલા શબ્દો વચ્ચે સંબંધતા સમજવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

રમત દરમ્યાન બાળકો રમતનાં સાધનો ઉપાડવા-પકડવા, તપાસવા-સમજવા, નળ ખોલવા-બંધ કરવા, મોતી પરોવવા, બારણું ખોલવામાં, ઉખાણાને પૂરા કરવા વગેરેનો પ્રયાસ કરે છે. તેઓ કલા સામગ્રીથી રમે છે, જ્યાં કોઈપણ ક્યાંય પણ જગ્યા મળે ત્યાં પેન્સિલો અથવા રંગોથી સ્ક્રિબલિંગ કરે છે, પોતાનું નામ લખે છે અને જુદી-જુદી આકૃતિઓ બનાવે છે. આ ક્રિયાઓથી સૂક્ષ્મ ક્રિયાત્મક કુશળતાનો તાલીમ પ્રાપ્ત કરવાનો જુદી-જુદી તક મળે છે અને સાથે-સાથે તેઓ પ્રતીકોની સંકલ્પના સમજે છે. શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં આ કુશળતાઓ ખૂબ વધારે વિકસે છે અને 4 થી 6 વર્ષમાં તેઓ સામગ્રીનો પ્રયોગ પ્રમાણમાં વધારે નિયંત્રણથી કરે છે અને કેટલાંક અક્ષર અને સંખ્યાઓ પણ લખે છે. તેઓ અક્ષરની ધ્વનિ અને એના પ્રતીક એટલે કે લખેલા અક્ષર તથા આકાર અને આકારને સંબોધિત કરતાં ચિહ્નમાં સંબંધ સમજે છે.

ભાષાના વિકાસના ક્ષેત્રમાં વધતી જતી કુશળતા 13-36 મહિનાના બાળકો અથવા શિશુની તુલનામાં બાળકીના અનેક ઉદ્દેશોની પૂર્તિ માટે ભાષાનો પ્રયોગ કરવામાં સહાય કરે છે. ઈચ્છાઓ, લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા, જાણકારી આપવા, પ્રશ્ન પૂછવા, પોતાને નિર્દેશ આપવાની સાથે જ શાળાપૂર્વ બાળકો ભાષાનો પ્રયોગ ઘટનાઓ અને વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ કરવા, કલ્પના અભિવ્યક્ત કરવા, વાતચીત કરવા, એને જાળવી રાખવા, સામાજિક સંપર્ક સાધવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે.

આ અંકમાં આપણે ભાષાને પ્રભાવિત કરતાં પરિબળો અને ભાષાના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાની મહત્વતા પર પણ ચર્ચા કરી છે. અમે જણાવ્યું છે કે ચિંતામુક્ત, સમૃદ્ધ ભાષાનો પરિવેશ (વાતાવરણ) બાળકોને પોતાની ઈચ્છાઓ, સંવેગ વગેરે વ્યક્ત કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે.

આ ઉપરાંત અમે સામાન્ય ભાષા સંબંધી મુશ્કેલીઓનું પણ વર્ણન આપ્યું છે. મોટાભાગની મુશ્કેલીઓ ઉચ્ચાર અને બોલી શકવાના વિલંબ સાથે સંબંધ રાખે છે. કેટલીક મુશ્કેલીઓનો ઉપચાર ભાષા-નિષ્ણાત કરી શકે છે અને બીજામાં જો માતા-પિતા સંવેદનશીલ અને સમૃદ્ધ ભાષા અથવા પરિવેશ પ્રદાન કરે તો એમની ભાષાનો સૌથી વધારે અનુકૂળ વિકાસ થઈ શકે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ : મહાવરો - 1

- (1) (ક) ખરું (ખ) ખરું (ગ) ખરું (ઘ) ખરું
(ચ) ખોટું - ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળ પછી જ ભવિષ્યકાળનો સાચો પ્રયોગ કરી શકે છે કારણ કે એના માટે પૂર્વાનુમાન કરવા, વિચારોને શબ્દોમાં રૂપાંતરિત કરી એને સંપ્રેષિત કરવાની સંજ્ઞાનાત્મક યોગ્યતા જરૂરી છે.
(છ) ખોટું - 'ના'નો પ્રયોગ તે પછી 'નહીં' અને પછી 'ન'ની પહેલાં શીખે છે.
(જ) ખરું
(2) ખોટું - ભાષાને સંબંધિત રમત ઉપર આધારિત ટુચકા / મજાક બાળકો હજુ પણ નથી સમજી શકતા કારણ કે તેઓ એવું સમજે છે કે એક શબ્દનો એક જ અર્થ હોય છે અને તેઓ એ શબ્દના બીજા અર્થથી પરિચિત નથી હોતા.
(2) વાંચનપૂર્વ અને લેખનપૂર્વની કુશળતા એ છે જે ભાષાને વાંચવામાં અને લખવામાં સહાયક હશે. ઉદાહરણ માટે આંગળીઓ અને કાંડાની માંસપેશીઓ પર વિકસતું નિયંત્રણ, આંખ અને હાથનો સમન્વય, ડાબું અને જમણું, ઉપર અને નીચેની સંકલ્પના, ધ્વનિઓ અને આકારોને જુદું પાડવું (માં વિભેદીકરણ) અક્ષરોનો ધ્વનિ સાથે સંબંધ કરવો.
આ કુશળતાના અભ્યાસનો અવસર મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે આ અવધિમાં પરિપક્વતાની દૃષ્ટિથી બાળકો શીખવા માટે તૈયાર થાય છે. આવતાં સ્કૂલના વર્ષોમાં આ કુશળતા એમને વાંચવા અને લખવા માટે તૈયાર કરશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ : મહાવરો - 2

- (1) (ક) સાચું
(ખ) સાચું
(ગ) સાચું
(ઘ) સાચું
(જ) સાચું.
(2) સંજ્ઞાનાત્મક કુશળતા ભાષાના વિકાસમાં મદદરૂપ થાય છે કારણ કે :
- સંકલ્પનાઓની જાણકારી પ્રદાન કરે છે.
- શબ્દોના પ્રતીકો એટલે કે જે વસ્તુ, ભાવ અથવા ધારણાને એ શબ્દ સંબોધિત કરે છે, એનો પ્રયોગ કરવામાં બાળકોને સક્ષમ બનાવવાય છે.
- બીજાના દૃષ્ટિકોણથી વસ્તુઓ જુએ છે.
- વ્યાકરણના નિયમને સમજે છે.
(3) (ઘ) બાળકોને વાર્તાઓ કહેવી, ગીતો અને કવિતા ગાવી.
(ચ) સંવેદનશીલ શ્રોતા બનવું.
(છ) મોટેથી બોલ્યા વગર સારી રીતે (સભ્યતાથી) વાત કરવી.
(જ) બાળકોને સાંભળવા માટે સારા ઉદાહરણ આપવા.

બોધ પ્રશ્ન : 3

- (1) કોઈપણ પ્રકારની બોલવાની વિસંગતિવાળા બાળકો સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે પાલનકર્તાએ યાદ રાખવું જોઈએ કે :
બાળકો અન્ય બીજા બાળકોની જેમ છે એને સારા ભાષાના પરિવેશની જરૂરિયાત છે. લાગણીઓને વ્યક્ત કરવા માટે, જાણકારી આપવા માટે, નિર્ણય આપવા માટે, પ્રશ્ન પૂછવા અને પોતાની ક્રિયાઓને નિર્દેશિત કરવા માટે પણ બાળકો ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. શાળાપૂર્વ બાળકો ઘટનાઓ અને વસ્તુઓને વર્ગીકૃત કરવા અને એને ચાલુ રાખવા, સામાજિક સંપર્ક સ્થાપવા અને જાળવી રાખવા માટે પણ ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. હવે ભાષા વિચારો માટે ચક્રનું કામ કરે છે જે આ ભાષા અને ક્રિયાઓને કમબંધ કરે છે.

(નોટ : આ અંકમાં ભાષાના વિકાસને પ્રભાવિત કરતાં પરિબળો પર ચર્ચા આપી છે. એમાં ભાષાના વિકાસને પ્રભાવિત કરવામાં બાળકોની ભાષા શીખવાની અંતર્નિહિત (પોતાનામાં રહેલી) યોગ્યતા અને પરિવેશ

બંનેની જ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા પર ચર્ચા પણ સમાયેલી છે. ભાષાના વિકાસમાં પાલનકર્તા (સંભાળ રાખનાર)ની મહત્વની ભૂમિકા છે કારણ કે બાળકો એમનું અનુકરણ કરે છે અને ભાષા શીખવામાં તેઓ બાળકને અનુભવ અને પરિવેશ પ્રદાન કરે છે.)

આ ચર્ચા ઉપરાંત બાળકોમાં થતી ભાષાને (બોલવાને) સંબંધિત સમસ્યાઓ છે ઉચ્ચારની મુશ્કેલી અને વિકાસમાં વિલંબ. એવા બાળકોને અન્ય બાળકોની જેમજ ભાષાના અનુભવોની જરૂર હોય છે. કેટલીક વિસંગતિઓનો સરળતાથી ઉપચાર કરી શકાય છે, જ્યારે કેટલાંક અન્ય માટે શલ્ય-ચિકિત્સા (સર્જરી)ની જરૂરિયાત રહે છે. કેટલાક કિસ્સામાં બાળકો મોટી વ્યક્તિના સ્તરની ભાષાનો ઉપયોગ ક્યારેય નથી કરી શકતાં.

- બાળકોને પરસ્પર એકબીજા સાથે વ્યવહાર કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા.
- એ નક્કી કરવું કે બાળકોને એમની મુશ્કેલી પ્રમાણે નિષ્ણાતની મદદ મળે.
- બાળકોના વિકાસનો વિલંબ સ્વીકારવો અને એમની પાસે જરૂરથી વધારે આશા ન રાખવી.
- નક્કી કરવું કે બાળકો સ્વીકારે તેવું પરિવેશ મળવું જોઈએ.

(2) ભાષાની મુશ્કેલીઓ

વિકાસ વિષયક વિલંબ એટલે કે ભાષાના વિકાસમાં અસાધારણ વિલંબ જેને સરળતાથી બતાવી ન શકાય. કારણ : અનેક કારણ હોઈ શકે છે જેમકે મગજની ક્ષતિ, નબળી શ્રવણ શક્તિ, સંવેગાત્મક અસુરક્ષા અથવા સ્વરચંત્રમાં વિકૃતિ

ઉચ્ચાર સંબંધી મુશ્કેલી એટલે કે એક અથવા એકથી વધારે ધ્વનિઓને સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરવામાં તકલીફ. તોતડાપણું બે પ્રકારનું હોય છે.

(i) શબ્દ બોલવાના પ્રયાસમાં વ્યક્તિના શબ્દની વચ્ચે અટકવું, ઉદાહરણ : 'રા.....મ'

કારણ : વ્યગ્રતા (વ્યાકુળતા) અને ચિંતા અથવા અસુરક્ષિત પરિવેશ.

(ii) કોઈ વ્યંજન અથવા સ્વરના ધ્વનિ પર અટકી વારે-વારે એને દોહરાવવું જેમકે 'ર...ર...ર...રામ'

કારણ : વ્યાકુળતા અને ચિંતા અને અસુરક્ષિત પરિવેશ (ભય)

તોતડાવું એટલે કે કોઈ ધ્વનિ અથવા ધ્વનિઓના મિશ્રણને બોલી શકવાની તકલીફ.

કારણ : જીભની ગતિમાં સમન્વય ન થવાને કારણે ધ્વનિ ઉચ્ચારવામાં તકલીફ થાય છે.

અંકની રૂપરેખા

- 20.1 પ્રસ્તાવના
- 20.2 વિકાસનો પ્રારંભ
- 20.3 સ્વ-સંકલ્પના
  - 20.3.1 સ્વ-સંકલ્પનાનો ઉદ્દગમ
  - 20.3.2 લિંગ-સંકલ્પના
- 20.4 પાલન-પોષણની રીતો
  - 20.4.1 નિયમ-પાલન કરવાની રીતો
  - 20.4.2 માતા-પિતાના વ્યવહારની શૈલીઓ
- 20.5 પોષણ પ્રદાન કરવું અને સ્વનિર્ભરતાને ઉત્તેજન આપવું.
- 20.6 ભાઈ-બહેનો વચ્ચે સંબંધ
- 20.7 આક્રમકતા
  - 20.7.1 આક્રમક વ્યવહારોને સમજવા.
- 20.8 સમાનુભૂતિ અને પરોપકારતા.
- 20.9 મૈત્રી અને રમત
  - 20.9.1 મૈત્રી શા માટે મહત્વની છે ?
  - 20.9.2 બાળ રમતો
- 20.10 સારાંશ
- 20.11 પારિભાષિક
- 20.12 જવાબ તમારી પ્રગતિ ચકાસો. મહાવરો

20.1 પ્રસ્તાવના

તમારામાંથી મોટાભાગના લોકો શાળાપૂર્વ બાળકોથી પરિચિત હશે અને શક્ય છે કે કેટલાંકને એમની સાથેના વ્યવહારોના અનુભવ હોય. શાળાપૂર્વ વર્ષો દરમિયાન સામાજિક સંબંધો વિશે વાંચતા પહેલાં કદાચ તમે શાળાપૂર્વ બાળકો સાથેના સંબંધમાં પોતાના અનુભવોનું ફરીથી સ્મરણ કરી એને સંગઠિત કરવા ઈચ્છતા હોય. આ બાળકોના સામાજિક વિકાસના ક્યા એવા વ્યવહાર અથવા પાસા છે જે આ ઉંમરમાં ખીલે છે ? 13 થી 36 મહિનાના બાળકો અને મોટા બાળકોની સરખામણીમાં શાળાપૂર્વ બાળકો કેવી રીતે જુદા હોય છે ? આગળ વાંચતા પહેલાં કદાચ તમે તમારા અનુભવ યાદ કરી એ નીચે આપેલી જગ્યામાં લખવા ઈચ્છો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

શાળાપૂર્વ બાળકોની તરફ ધ્યાન આપતા તમે જોયું હશે કે આ વર્ષોમાં બાળકો પહેલાં કરતાં વધારે સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી થઈ જાય છે. હવે કાર્ય કરવામાં તેઓ પહેલ પણ કરે છે તેઓ 13 થી 36 મહિનાના બાળકોની તુલનામાં વધારે સ્વ-નિર્દેશિત થઈ જાય છે આથી પોતાના પ્રયત્નોમાં પણ વધારે સફળ રહે છે. સરખી ઉંમરના બાળકોની સાથે પણ હવે તેઓ વધારે વ્યવહાર કરે છે અને પોતાના ભાઈ-બહેનો, સગાંઓ અને મિત્રોની સાથે રહેવું તથા એમની સાથે સંપીને રમવું એમને ગમે છે. 13 થી 36 મહિનાના બાળકોની સરખામણીમાં તેઓ 'પરિકલ્પ રમત' વધારે રમે છે અને પરેશાનીમાં ઘેરાયેલા લોકો પ્રત્યે સંવેદનશીલ વ્યવહાર પણ અપનાવે છે. સાથે જ વીતેલાં વર્ષોની સરખામણીમાં તેઓ વધારે મૈત્રીપૂર્ણ થવા માંડે છે. તમે એ પણ જાણશો કે જ્યારે એમને પ્રત્યક્ષ રૂપે ક્યારેય શીખવ્યું નથી છતાં છોકરાઓ અને છોકરીઓના યોગ્ય વ્યવહાર વિશે એમના દૃઢ વિચાર હોય છે.

શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકી પોતાના વ્યક્તિત્વમાં ખૂબ વધારે પાસાં સમાવે છે. હવે એનો વ્યવહાર વધારે વિકસે છે અને પ્રમાણમાં વધારે સ્થાયી થઈ જાય છે. આ શરૂઆતના વર્ષોમાં બાળકીના વ્યક્તિત્વને વિકસાવવા પાલનકર્તા મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પાલનકર્તા દ્વારા અપનાવાયેલી સામાજિક સંબંધો અને પાલન-પોષણની રીતો એ નક્કી કરે છે કે બાળકી મોટી થઈને સામાજિક રૂપે કેટલી સક્ષમ થશે. આ બધાં પાસાંઓ પર આપણે આ એકમમાં ચર્ચા કરીશું. જેવું કે તમે જાણો છો આ પાઠ્યક્રમ છ વર્ષની ઉંમર સુધીના બાળકોના વિકાસ સાથે સંબંધિત છે. પરંતુ, આ અંકમાં કેટલાંક સ્થાનોએ અમે આ સમયગાળા પછી સામાજિક કુશળતાના વિકાસનું પણ વર્ણન કર્યું છે. જેથી તમને આ પાસા વિશે વિસ્તૃત જાણકારી આપી શકે. છ વર્ષ પછીના સમયગાળામાં થતા વિકાસને સંબંધિત જાણકારી બોક્સની અંદર આપી છે. એ વાંચવું કે ન વાંચવું તમારી રુચિ પર આધાર રાખે છે.

હેતુઓ : ઉદ્દેશ્ય :

આ એકમને વાંચ્યા પછી તમે :

- શાળાપૂર્વ બાળકોમાં પહેલવૃત્તિને વધારવાનું મહત્વ અને પાલનકર્તાઓના એ વ્યવહાર તથા મનોવૃત્તિઓ કે જે આ પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહિત કરે છે, વર્ણન કરી શકશો.
- શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં સ્વ-સંકલ્પનાના વિકાસની જુદી-જુદી અવસ્થાઓ વિશે કહી શકશો તથા સ્વ-સંકલ્પનાને રૂપ આપવાના પરિબળોનું વર્ણન કરી શકશો.
- લિંગ-સંકલ્પનાના વિકાસની અવસ્થાઓ વિશે જણાવી શકશો અને એ પણ વર્ણન કરી શકશો કે ઈચ્છવાયુક્ત સામાજિક મૂલ્યોને વધારવા અને લિંગ-ભૂમિકા સંબંધી રુઢિબદ્ધ ધારણાઓને નિરુત્સાહ કરવામાં પાલનકર્તાની શું ભૂમિકા હોય છે.
- નિયમ-પાલનની જુદી-જુદી રીતોની પરસ્પર તુલના કરી શકશો અને એ પણ બતાવી શકશો કે નિયમ-પાલન (ડીસીપ્લીન)ની રીતો કેવી રીતે બાળકોના વ્યક્તિત્વને પ્રભાવિત કરે છે.
- બાળકો પર સજાની શી અસર પડે છે અને એના ઈચ્છાયુક્ત વ્યવહારને કેવી રીતે વધારી શકાય છે એ બતાવી શકશો.
- માતા-પિતાએ અપનાવેલી વ્યવહારની અલગ-અલગ શૈલીઓમાં ભિન્નતા બતાવી શકશો અને બાળકના ઉછેરની ઉત્તમ રીતોની ઓળખ પણ કરી શકશો.
- આક્રમકતાના કારણો ઓળખી શકશો તથા માતા-પિતા બાળકોના આક્રમક વ્યવહારને કેવી રીતે સમાજીકરણ કરે છે, એની વ્યાખ્યા કરી શકશો.
- શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં સરખી ઉંમરના બાળકો સાથે થતાં વ્યવહારને સમજી શકશો.
- શાળાપૂર્વ બાળકો દ્વારા વધારે સમાનુભૂતિ અને સમાજ અનુરૂપ વ્યવહાર બતાવવાના કારણોનું વર્ણન કરી શકશો અને

- પોતાના રોજિંદા જીવનમાં બાળકો સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે આ એકમની એકત્રિત જાણકારીને પ્રભાવશાળી ઢંગથી વાપરી શકશો.

20.2 પહેલવૃત્તિનો વિકાસ

શાળાપૂર્વ બાળકોમાં ઘણી યોગ્યતાઓ હોય છે. તેઓ પોતાની ક્રિયાઓનું પૂર્વ-આયોજન કરી શકે છે, જેના પરિણામે તેઓ વધારે પ્રભાવશાળી ઢંગથી વિવિધ કાર્ય કરી શકે છે. એમનો વધતો જતો આત્મ-વિશ્વાસ એમને પડકારોનો સામનો કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે. હવે એ વધારે અઘરા કાર્ય કરવાનું પસંદ કરે છે જેમકે ઝાડીની ઉપરથી ફૂદવું, લાકડાની પટ્ટી પર ઊભા રહી પોતાનું સંતુલન જાળવી રાખવું, પહેલીઓ (પગલ)ને અલગ અલગ ભાગમાં સાચી રીતે ભેંસી જોડવી અને રમતના મેદાનમાં એકલા જવું, પોતાનાથી મોટાનો અભિપ્રાય લેવા માટે અને પોતાની ક્રિયાઓ આયોજવાની રીતે વિશે તેઓ હંમેશાં તત્પર રહે છે. આ બધી ક્રિયાઓમાં એમની પહેલ કરવાની પ્રવૃત્તિ ઝલકે છે. આ એ સમય છે જ્યારે પાલનકર્તા બાળકોને આંતરિક શક્તિ, ઉત્સાહ અને પહેલ કરવાની ઈચ્છાઓનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ થાય છે એ માટે એમને પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે. પહેલ કરતી વખતે જ્યારે બાળકોને સફળતા મળે છે તો એમનામાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વ-માન્યતાનો વિકાસ થાય છે પરંતુ જ્યારે કંઈક કરી શકવાની ઈચ્છામાં તેઓ બહુજ આગળ નીકળી જાય છે તો એનાથી મુશ્કેલીઓ પણ થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક ચાર વર્ષીય બાળકી જ્યારે રંગ પૂરવાનું શીખતી હોય છે તો તે ફક્ત કાગળ પર જ રંગ પૂરતી નથી, પરંતુ પોતાના અને પોતાની પાસે બેઠેલા નાના ભાઈના કપડાંને પણ રંગી દે છે. આ પ્રકારના બાળકોના વ્યવહારોને માતા-પિતા સહન કરી શકતા નથી અને એમને એમના વ્યવહારોની સીમા બતાવવા માટે સજા કરે છે અથવા પછી આ પ્રકારના કાર્યો પર નિયંત્રણ મૂકે છે. જ્યારે માતા-પિતા બાળકોને આ પ્રકારની ક્રિયાઓ તરફ વારે-વારે શિક્ષા કરે છે અથવા એમની તિરસ્કાર કરે છે તો બાળકોમાં અપરાધ ભાવના (sense of guilt) વિકાસ થવાની સંભાવના વધે છે. તેઓ એ અનુભવવા માંડે છે કે એમનાં કાર્યો હંમેશાં ખોટાં અને વ્યક્તિઓને નાખુશ કરે તેવા હોય છે. જ્યારે માતા-પિતા બાળકોની ક્રિયાઓમાં હંમેશાં મનાઈ કરે છે તો એમનામાં પહેલવૃત્તિની ક્રિયા કરવા સિવાય તેઓ ફક્ત એજ કાર્ય કરે છે જે એમને કરવાનું કહેવામાં આવે છે. બાળકોના વિકાસ માટે આવી અવસ્થામાં પાલનકર્તાનું કર્તવ્ય છે કે તે બાળકોમાં આત્મવિશ્વાસ અને પોતાના વ્યવહારો પ્રત્યે કેટલીક જવાબદારી અથવા સ્વ-દાયિત્વ વિકસાવવામાં એમની મદદ કરે. સાથે જ પાલનકર્તાએ એમની પહેલવૃત્તિને દબાવવી જોઈએ નહીં. બાળકીએ પણ સામાજિક દૃષ્ટિએ અનુચિત કાર્યો પર નિયંત્રણ કરતાં શીખવું પડશે. બાળકીને આવાં કાર્યો કરતાં રોકવાને બદલે એને એ સમજાવી એની મદદ કરવી જોઈએ કે એને આવાં કાર્યો કેમ ન કરવા જોઈએ અને એના વ્યવહારમાં એવું શું છે જે અનુચિત છે. જો દરેક સમયે એમના ઉપર નિયંત્રણ અથવા મનાઈ કરવામાં આવે તો તે એ અનુભવવા લાગશે કે એનો વ્યવહાર હંમેશાં ખોટો હોય છે અને આ રીતે એનામાં અપરાધ ભાવના વધશે. જ્યારે માતા-પિતા બાળકો પર લગાવેલા પોતાના નિયંત્રણ અને એમની પહેલવૃત્તિને સંતુલનમાં રાખે છે તો બાળકો પણ પોતાની યોગ્યતાઓથી પ્રસન્ન રહે છે અને મોટી વ્યક્તિઓના નિર્દેશોને સારી રીતે (બરાબર) સાંભળે છે.

બાળકોના વિકાસ માટે માતા-પિતાને જાણવું પડે છે કે બાળકોને કયા કાર્યો કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ અને કયા કાર્યો પર નિયંત્રણ મૂકવું જોઈએ. આ માટે માતા-પિતાને બાળકોની વ્યવહારોની સાથે સંબંધિત રીતે સમજણ હોવી જોઈએ.

પરંતુ જ્યારે એ સંતુલન નથી રાખી શકતા ત્યારે બાળકોની ઈચ્છા અને બીજાની એમની સાથેની અપેક્ષાની વચ્ચે પરસ્પર આંતરિક લડાઈ થવા માંડે છે. તે પરથી અંપરાધ ભાવનાથી બચવા અને સાથે જ બીજાની સ્વીકૃતિના (જે ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે તેઓ બીજાની વાત માને) પ્રયત્નમાં બાળકો પોતાના વ્યવહારમાં પ્રતિબંધ અને ખૂબ વધારે નિયંત્રણ લગાવે છે. એ પણ હોઈ શકે છે કે એમને એ લોકો ખરાબ લાગે જે એમને પોતાના નિયંત્રણમાં રહેવાનું કહે છે. જો આ આંતરિક લડાઈનું સમાધાન ન કરવામાં આવે તો મોટા થતાં બાળકો ન ફક્ત પહેલ કરવામાં સંકોચ કરી શકે છે ઉપરાંત તેઓ એ પણ અનુભવ કરી શકે છે કે સાચું કામ કરવાની એક રીત એ છે જે વસ્તુ એમને જોઈએ છે એને અથવા તો એને અસ્વીકૃત કરવું જોઈએ અથવા એવી રીત અપનાવીને જ તેઓ એ વસ્તુ મેળવી શકશે જે ખોટી છે. હવે એ સ્પષ્ટ છે કે બાળકની ભાવનાઓ પ્રત્યે પાલનકર્તાઓનું સંવેદનશીલ હોવું જરૂરી છે જેથી તેઓ બાળકોમાં પહેલવૃત્તિ અને વિરોધી ભાવનાઓનો સામનો કરવા એમની મદદ કરી શકે.

20.3 સ્વ-સંકલ્પના

તમને યાદ હશે કે 13 થી 36 મહિનાની બાળકી પોતાના શરીર તરફ વધારે જાગૃત થવા લાગે છે, એટલે કે હવે સમજવા માંડે છે કે તે એક વ્યક્તિ છે. સ્વ-સંકલ્પનાના વિકાસનું આગલું પગલું છે. પોતાની શારીરિક વિશેષતાઓ, મનોવૃત્તિઓ, વિશ્વાસો અને વ્યક્તિત્વના ગુણોને વ્યક્ત કરવા. આ પ્રક્રિયા શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં શરૂ થઈ જીવન-પર્યંત રહે છે. આવા હવે જોઈએ કે શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં સ્વ-સંકલ્પના કેવી રીતે વિકસે છે.

જ્યારે બાળકી પોતાના વિશે જાગૃત થાય છે તો એ સ્પષ્ટ છે કે પહેલાં એનું ધ્યાન પોતાની શારીરિક વિશેષતાઓ પર જ કેન્દ્રિત હશે. આ રીતે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાની પ્રક્રિયા પોતાની શારીરિક વિશેષતાઓ પર ધ્યાન આપવાથી શરૂ થાય છે. શાળા-પૂર્વ બાળકો પહેલાં પોતાના લિંગ (છોકરી અથવા છોકરા) અને આ વિશેષતાઓ જેમકે “દેખાવમાં કેવાં છે?” “કેટલાં લાંબા છે?” “એમના વાળ વાંકડીયા છે કે નહીં.” ના આધારે પોતાનું વર્ણન કરે છે. વસ્તુઓને જોતી વખતે પણ શાળાપૂર્વ બાળકો પહેલાં એના બહારના સ્વરૂપથી જ આકર્ષિત થાય છે. શક્ય છે એક શાળાપૂર્વ બાળકી કોઈ બોલને જોઈને એ કહેવાને બદલે કે તે બરનો બનેલો છે એ કહે કે તે લાલ રંગનો છે. આવી રીતે શાળાપૂર્વ બાળકો સ્વ-સંકલ્પનાના વિકાસ દરમ્યાન પોતાનામાં દેખાતી (બહારની) વિશેષતાઓ પ્રમાણે જ પોતાને વ્યક્ત કરે છે.

હવે એમને પોતાના વિશે કહેવાનું કહેવામાં આવે તો શાળાપૂર્વ બાળકો એ પણ કહે છે કે એમને શું ગમે છે. તેઓ પોતાના એ વ્યવહારો, જેને તેઓ શરૂઆતમાં કરે છે અથવા પછી એમની મનપસંદ ક્રિયા, જેમકે “હું સાઈકલ ચલાવી શકું છું.” ને આધારે પણ પોતાનું વર્ણન કરે છે. શાળાપૂર્વ બાળકોની સ્વ-સંકલ્પના સંબંધિત એક ધ્યાન રાખવા જેવી વાત એ છે કે એમનું પોતાના વિશેનું વર્ણન નિરપેક્ષ હોય છે, એટલે કે તેઓ કાં તો મોટા અથવા નાના છે, ઘરડા અથવા જુવાન છે. તેઓ સામાન્ય રીતે બીજાની સાથે પોતાની તુલના નથી કરતા અને એટલા માટે પોતાને વર્ણવતી વખતે તેઓ “એનાથી મોટા અથવા એનાથી નાના” સંજ્ઞાનાત્મક યોગ્યતાઓને અનુરૂપ છે, જેના વિશે પાછલા અંકમાં વાંચ્યું છે. શાળાપૂર્વ બાળકોની સ્વ-સંકલ્પનાનું એક ઉદાહરણ તમારે માટે નીચે આપ્યું છે. એ ઉદાહરણ એક બાળકનું પોતાના વિશેનું વર્ણન છે.

“મારું નામ અલી છે. મારી આંખો કાળી અને વાળ કાળા છે. હું 6 વર્ષનો છું. મને બોલથી રમવાનું ગમે છે. હું નરેલામાં રહું છું. હું પાઠશાળા જાઉં છું. મારી પાસે ઘણી બધી લખોટી છે.”

શાળાપૂર્વ બાળકોની સાથે રમતો અને વ્યવહાર કરતી વખતે તમે એમને એ પ્રશ્ન પૂછી શકો છો જેનાથી એ જાણી શકે કે તેઓ પોતાના વિશે શું વિચારે છે. નીચે આપેલી જગ્યામાં તમે શાળાપૂર્વ બાળકી / બાળકનું સ્વયં એના દ્વારા અપાયેલું વર્ણન લખી શકો છો.

.....
 .....
 .....

તમે કદાચ એ જાણવાની ઈચ્છા કરતા હશો કે પોતાના વિશેની સંકલ્પના બાલ્યાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા અને પુખ્તાવસ્થા દરમ્યાન કેવી રીતે વિકસે છે. પોતાના વિશેની સંકલ્પનાના વિકાસને સંબંધિત વધારે જાણકારી નીચે બોક્સમાં છે.

બોક્સ 20.1

આગળના વર્ષોમાં સ્વ-સંકલ્પના

સ્વસંકલ્પના : સમયની સાથે-સાથે બાળકોની સ્વ-સંકલ્પના વધારે વિસ્તૃત થાય છે, તેઓ પોતાના વિશે વધારે વિચારવા માંડે છે. ઉંમરમાં મોટા બાળકો બહારની વિશેષતાઓ તરફ પોતાનું ધ્યાન ઓછું

કેન્દ્રિત કરે છે અને આંતરિક ગુણોની તરફ વધારે ધ્યાન આપે છે. પોતાનું વર્ણન કરતી વખતે તેઓ પોતાની લાગણીઓ અને વિચારોને વધારે વ્યક્ત કરે છે. મોટાં બાળકો પોતાની સરખામણી બીજા સાથે પણ કરે છે અને પોતાનું વર્ણન કરતી વખતે તેઓ 'ઓછા ચાલાક' અથવા 'એટલું સારું નહીં' જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે. નીચે આપેલું 10 વર્ષના બાળકનું પોતાના વિશેનું વર્ણન આ બધાં પાસાંઓ બતાવે છે.

“મારું નામ અમલા છે. હું એક છોકરી છું. હું ઈમાનદાર છોકરી છું. હું વધારે લાંબી નથી. હું વધારે સારી રીતે ચિત્ર નથી બનાવી શકતી. હું ભણવામાં સારી છું. હું ક્રિકેટ રમવામાં બહુ જ સારી છું. મારા બહુ જ મિત્રો છે. કેટલાંક લોકોને હું નથી ગમતી અને મને પણ એ નથી ગમતા.” કિશોરાવસ્થાવાળા બાળકો સમાજના નિયમો, વિશ્વાસો, મનોવૃત્તિઓ, મૂલ્યો અને આદર્શો વિશે પ્રશ્ન પૂછે છે. તેઓ આ બધા મુદ્દાઓ વિશે વિચારે છે અને આ મુદ્દાઓ સંબંધિત પોતાના વિચાર એમની સ્વ-સંકલ્પનાનો એક ભાગ બની જાય છે.

સમયની સાથે-સાથે આપણી સ્વ-સંકલ્પના વિસ્તૃત થાય છે અને એમાં કેટલાંય પાસાં જોડાઈ જાય છે. સ્વ-સંકલ્પના સ્થાયી હોતી નથી જેમ-જેમ વ્યક્તિમાં પરિવર્તન આવે છે એમનો વિશ્વાસ અને અભિપ્રાય પણ બદલાય છે. તમે તમારા વિશે 10-15 વાક્ય લખો, જે તમને સાચી રીતે વર્ણિત કરતા હોય તો તમને આ અભ્યાસ રોચક લાગશે.

તમે તમારા સગાં અથવા મિત્રને પણ કહી શકો છો કે તેઓ કહે કે તેઓ તમારા વિશે શું વિચારે છે. તમે જાણશો કે કેટલાંક પાસાં જેના વિશે તમે પોતે વિચારો છો, બીજા દ્વારા કહેવાયેલા પાસાંઓ સાથે મેળ ખાય છે, જો કે કેટલાંક વિશે તમારી ધારણાઓ બીજાથી ભિન્ન હોય છે.

20.3.1 સ્વ-સંકલ્પનાનું ઉદ્દગમ

સ્વ-સંકલ્પના કેવી રીતે વિકસે છે? આપણે ખંડ 3 માં વાંચ્યું કે કેવી રીતે શરીરની શોધ અને બીજાની સાથે વ્યવહાર કરતાં શિશુને પોતાના શરીર વિશે આભાસ થાય છે. આ બધાં પરિબળ બાળકોને બાલ્યાવસ્થામાં સ્વ-સંકલ્પનાને વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. જેમ-જેમ બાળકોની યોગ્યતાઓ વિકસે છે, તેમ-તેમ તેઓ પોતાની ક્ષમતા અનુભવવા માંડે છે. પોતાની યોગ્યતાને પ્રગટ કરતાં હવે તેઓ કહી શકે છે. “હું ઊંચું ફૂટી શકું છું.” “હું રસ્તો મારી જાતે પસાર કરી શકું છું.” “હું દૂધ લાવી શકું છું.” “હું સાઈકલ ચલાવી શકું છું.” “હું બજારમાં જઈ શાક લાવી શકું છું.” જેમ-જેમ તે મોટી થાય છે, એનું પોતાના વિશેનું વર્ણન વધારે જટિલ થવા માંડે છે.

બાળકોની સ્વ-સંકલ્પનાને પ્રભાવિત કરવાનું બીજું પરિબળ છે એમને બીજા સાથેનો વ્યવહાર. માતા-પિતા અને બીજા લોકો બાળકોને એના વિશે જાણકારી આપે છે. જ્યારે માતા-પિતા બાળકી વિશે એ રીતે કંઈક કહે છે, જેમકે “તું ક્યારેય બરાબર કેમ નથી લખી શકતી” “તું હંમેશાં વસ્તુઓ નીચે પાડતી રહે છે.” “તું હોશિયાર છે.” “અમે જાણીએ છીએ કે તું આ કામ કરી શકે છે.” “તું એક સારી છોકરી છે અને અમને તું ગમે છે.” તો બાળકી આ બધી વાતો પર વિશ્વાસ કરવા માંડે છે અને એ વિચારોને પોતાની સ્વ-સંકલ્પનાનો ભાગ બનાવી લે છે.

જ્યારે માતા-પિતા વારે-વારે સમભાવપૂર્વક બાળકનું સકારાત્મક સમર્થન કરે છે તો બાળકોમાં ઉચ્ચ આત્મવિશ્વાસ વિકસે છે અને જ્યારે માતા-પિતા બાળકોની યોગ્યતાઓનું હંમેશાં નકારાત્મક વિશ્લેષણ કરે તો બાળકોનો આત્મવિશ્વાસ ઓછો થઈ જાય છે. પરંતુ માતા-પિતા બાળકી વિશે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત ન પણ કરે તો પણ બાળકો સુધી એમના વિચાર પરોક્ષ પણ સ્પષ્ટરૂપે પહોંચી જાય છે. જે માતા-પિતા માને છે કે એમની બાળકી સક્ષમ નથી તેઓ એને વધારે જવાબદારી સોંપવા નથી ઈચ્છતા અને એમનો એ વ્યવહાર બાળકી સમજી જાય છે. તેઓ બાળકીની પોતાના વિશે સંકલ્પના કરવામાં મદદ કરે છે. એમના આવા વ્યવહારથી બાળકી વિચારી શકે છે, “હું કંઈ પણ કરી શકું તેમ નથી” અને પછી આ સંકલ્પનાને મનમાં રાખી તે એ વ્યવહાર કરે છે જે એની અક્ષમતા બતાવે અને આ રીતે એની પોતાના વિશે નકારાત્મક સંકલ્પના બની જાય છે. છતાં પણ બાળકોને એમના વિશે હકારાત્મક વિશ્લેષણ આપવું જરૂરી છે પરંતુ એ પણ જરૂરી છે કે એ સમર્થન વાસ્તવિક હોય. મોટું અથવા અવાસ્તવિક સમર્થન જે બાળકોને એ વિશ્વાસ આપે છે કે એમનામાં યોગ્યતાઓ અને કુશળતા છે, જ્યારે વ્યક્તિમાં એવું નથી. એવી સંકલ્પનાઓ એમના માટે હાનિકારક પણ થઈ શકે છે.

તમે પણ બાળકોની સાથેના વ્યવહારમાં ભાગ લીધો હશે ક્યારેક એમની સંભાળનું કાર્ય પણ કર્યું હશે. તમારામાંથી કેટલાક વિદ્યાર્થી માતા-પિતા પણ હશે. તમારાં બાળકોની સાથેના વ્યવહાર પર વિચાર કરો. તમે એમને કઈ રીતે સમર્થન આપો છો ? શું તમે એમના સારા આચરણના વખાણ કરો છો અથવા ફક્ત એમના ખોટા વ્યવહારો વિશે જ બતાવો છો. સૌથી વધારે જરૂરી એ છે કે શું તમારા દ્વારા અપાયેલું સમર્થન વાસ્તવિક હોય છે ? હવે જ્યારે તમે બાળકો સાથે વાતચીત કરો તો આ વાત પર ધ્યાન રાખો કે તમે એમની સાથે વાત કરતી વખતે કેવા પ્રકારના વાક્યોનો પ્રયોગ કરો છો ? ફક્ત એક દિવસ માટે જ તમે આ મુદ્દા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશો કે તમે બાળકો સુધી કેવી રીતે લાગણીઓ પહોંચાડો છો. તો તમે તમારા વ્યવહારનું મૂલ્યાંકન કરી શકશો. તમે કદાચ અહીં કેટલીક વાતો લખવા ઈચ્છો.

.....

.....

.....

.....

જેવું કે તમે જાણો છો કે સ્વ-સંકલ્પનામાં કોઈ વ્યક્તિની લિંગની સંકલ્પના પણ સમાયેલી છે. આવો હવે સમજીએ કે શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં લિંગની સંકલ્પનાનો વિકાસ કેવી રીતે થાય છે. તમે વાંચ્યું કે 13-36 મહિનાના બાળકો આ સમયગાળાના અંત સુધી સ્ત્રી અને પુરુષમાં અંતર કરી શકે છે. તેઓ એમની બહારની વિશેષતાઓ જેમકે એમની વેશભૂષા અને વાળોની લંબાઈના આધારે એમને ઓળખે છે. તેઓ તમને એ પણ કહી શકે છે કે તે પોતે છોકરો છે કે છોકરી. એનો અર્થ એ છે કે એમણે લિંગ-ઓળખ શીખી લીધી છે. પરંતુ એનો એ અર્થ નથી કે એમને લિંગ-સંકલ્પના સંબંધિત પૂરેપૂરી જાણકારી છે. એક વાત જેનું જ્ઞાન હજુ એમને નથી હોતું, તે એ છે કે લિંગ સમયની સાથે-સાથે સ્થિર રહે છે, એ ક્યારેય બદલાતું નથી. એમને એવો વિશ્વાસ હોઈ શકે કે લોકો પોતાના લિંગ વિરુદ્ધ લિંગવાળા લોકોના કપડાં પહેરી અને એમના દ્વારા કરાતા કાર્યને બદલી શકે છે. આથી લિંગ સંકલ્પનાના વિકાસનું આગલું પગલું છે બાળકોને એ જ્ઞાન કે ભલે વ્યક્તિ કોઈપણ કપડાં પહેરે અથવા વાળને કોઈપણ પ્રકારે બનાવે, એમનું લિંગ હંમેશાં સ્થાયી રહેશે. આ જ્ઞાનને લિંગ સ્થિરતા કહે છે અને એ ચાર વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકોમાં વિકસી જાય છે. શાળાપૂર્વ બાળકોને પહેલાં એ જ્ઞાન હોય છે કે એમનું લિંગ હંમેશાં સ્થિર રહેશે અને એ પછી તેઓ એ પણ સમજી જાય છે કે લિંગ સ્થિરતાની વાત અન્ય લોકો પર પણ લાગુ પડે છે.

શાળાપૂર્વ બાળકો માટે લિંગ સ્થિરતાને સમજવું થોડું અઘરું હોય છે. કારણ કે એમના અન્ય શારીરિક ગુણ બદલાતા રહે છે. શાળાપૂર્વ બાળકોની નિરીક્ષણ સમયની મુશ્કેલીઓ જોયા પછી એ વાત તમને આશ્ચર્યજનક નહીં લાગે. તમે જાણો છો કે નિરીક્ષણનું તાત્પર્ય છે કે બહારની વિશેષતાઓમાં ફેરફાર આવવા છતાં પણ વસ્તુઓ એ જ રહે છે. આ વાત લિંગ સ્થિરતામાં પણ સમાયેલી છે. આથી લિંગ સંબંધી પૂર્ણ સમજ 5 અથવા 6 વર્ષની ઉંમરમાં જ વિકસે છે, જ્યારે બાળકો ફક્ત બહારની વિશેષતાઓથી જ પ્રભાવિત નથી થતા.

લિંગ-સંકલ્પનાનું એક અન્ય પાસું છે. - લિંગ ભૂમિકા સાથે સંબંધિત વ્યવહાર શીખવો. એનું તાત્પર્ય છે. સ્ત્રી અને પુરુષના અનુરૂપ વ્યવહારોનું જ્ઞાન આપણા સમાજમાં એને સંબંધિત સંકલ્પનાઓ (માન્યતાઓ) ઘણી હદ સુધી પ્રબળ અને કઠોર હોય છે. એ દૃઢ સંકલ્પનાઓ કે કઈ સ્ત્રી ઉચિત અને કઈ પુરુષોચિત છે એને લિંગ-ભૂમિકા સંબંધી રૂઢિચુસ્ત માન્યતાઓ (Sex-roles/stereotypes) કહેવામાં આવે છે. પુરુષોને આપણે સક્ષમ, નિપુણ, નિશ્ચયાત્મક, સ્વાવલંબી, આક્રમક, મહત્વકાંક્ષી, તેજસ્વી અને કાર્ય કરી શકવાવાળા માનીએ છીએ. સ્ત્રીઓને આપણે પ્રેમાળ, લાગણીશીલ, સ્નેહાળ, શાંત, સૌમ્ય, પરાવલંબી, સભ્ય અને વિનમ્ર માનીએ છીએ. સમાજના બદલાતાં મૂલ્યો અને શિક્ષણના પ્રચારથી આ રૂઢિબદ્ધ માન્યતાઓ હવે ઘણી નિર્બળ બનતી જાય છે. સ્ત્રીઓ હવે ઘરની બહાર નોકરીઓ કરે છે, પહેલાં ફક્ત પુરુષો જ કરતા હતા અને હવે તેઓ વધારે સ્વતંત્ર અને આત્મનિર્ભર થવા માંડી છે. આ રૂઢિબદ્ધ માન્યતાઓ નબળી પડી રહી છે છતાં પણ એ ઘણી વધારે હદ સુધી આજે પણ તે આપણા વ્યવહારોને પ્રભાવિત કરે છે. તમે પહેલાં માતા-પિતાને કહેતા સાંભળ્યા હશે “છોકરાઓ રડે નહીં.” તેઓ આજે પણ પોતાના પુત્રને બદલે પોતાની પીડાતી પુત્રીની મદદ માટે તત્પર રહે છે અને બંને માટે અલગ-અલગ રમતનાં સાધનો ખરીદે છે. ચાર વર્ષની ઉંમરના નાનાં બાળકો પણ આ રૂઢિબદ્ધ માન્યતાઓને અપનાવી લે છે. આવો હવે વાંચીએ કે શાળાપૂર્વ બાળકોની પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સંબંધિત શું સંકલ્પનાઓ હોય છે.

ત્રણ અને ચાર વર્ષના બાળકોને ઉલ્લેખનીય રૂપે એ જાણકારી હોય છે કે બન્ને લિંગો પાસે સમાજની શું અપેક્ષા છે અને છોકરાઓ અને છોકરીઓને શું કરવું જોઈએ એના વિશે પણ એમના વિચાર દૃઢ હોય છે. એમને પૂછવાથી તેઓ કલેશ કે છોકરીઓએ ઢીંગલીથી રમવું જોઈએ અને એણે છોકરીઓનાં કપડાં પહેરવાં જોઈએ. એ ઉપરાંત છોકરાઓએ ટ્રકથી રમવું જોઈએ અને રમતી વખતે એમણે ડ્રાયવર (વાહનચાલક) અથવા પાયલોટ બનવું જોઈએ. પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી તેઓ પોતાની લિંગ સંબંધી માન્યતાઓ પોતાના વ્યવહાર અને વ્યક્તિત્વમાં પણ સમાવી લે છે. નાના શાળાપૂર્વ બાળકોની તુલનામાં મોટા શાળાપૂર્વ બાળકોની લિંગ સંબંધી સંકલ્પનાઓ કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના લિંગને અનુરૂપ વ્યવહાર વધારે દૃઢ અને પ્રબળ હોવો જોઈએ. નીચે લખેલો અભ્યાસ આ વાતને સારી રીતે સાબિત કરે છે. ચાર અને પાંચ વર્ષના બાળકોના એક અભ્યાસમાં શોધકર્તાએ એમને એક નાના છોકરાની વાર્તા સંભળાવી, જેને ઢીંગલીઓથી રમવું ગમતું હતું. આ છોકરાના માતા-પિતા એને કહે છે કે ફક્ત છોકરીઓ જ ઢીંગલીઓથી રમે છે અને છોકરાઓએ ન રમવું જોઈએ. તેઓ એને બીજું રમકડું લાવી આપે છે, પરંતુ તે ઢીંગલીઓથી રમે છે. આ વાર્તા કહ્યા પછી બાળકોને પૂછ્યું કે એ છોકરાને ઢીંગલીઓથી રમવાની કેમ ના પાડી અને એને એવું કહેવું શું બરાબર હતું અને વાર્તાના છોકરાએ શું કરવું જોઈએ ?

ચાર વર્ષના બાળકોએ કહ્યું કે વાર્તામાં છોકરાનું ઢીંગલીથી રમવું બરાબર હતું કારણ કે એના માટે કોઈ પ્રતિબંધ નથી. પરંતુ છ વર્ષની ઉંમરના બાળકોનું કહેવું હતું કે છોકરાનું ઢીંગલીથી રમવું ખોટું હતું.

જેમ-જેમ બાળકો શાળાપૂર્વ વર્ષોથી આગળ વધે છે, એમની પુરુષો અને સ્ત્રીઓના વ્યવહાર સંબંધી સંકલ્પનાઓ વિકસતી રહે છે, પરંતુ લિંગ સંબંધી રૂઢ માન્યતાઓની પ્રબળતા ઓછી થઈ જાય છે. નવ અને દસ વર્ષના

બાળકો વધારે સરળતાથી એ જાણવા માંડે છે કે એક વ્યક્તિ બંને સ્ત્રીસહજ અને પુરુષસહજ વ્યવહાર અપનાવી શકે છે.

ઉપર આપેલી વાર્તામાં ઉદાહરણ માટે મોટાભાગના નવ વર્ષના બાળકોએ જવાબ આપ્યો કે છોકરાઓ સામાન્ય રીતે ઢીંગલીઓથી નથી રમતા પણ વાર્તાના છોકરાનું ઢીંગલીથી રમવું ખોટું નથી. એક છોકરાએ ઉદાહરણ માટે કહ્યું કે “અમે (છોકરાઓ) ઢીંગલીઓથી રમી શકીએ છીએ પણ સામાન્ય રીતે છોકરાઓ એનાથી નથી રમતાં.”

લિંગ-ભૂમિકા સંબંધી રૂઢિબદ્ધ માન્યતા : એક વિકલ્પ

સારું થશે જો આપણે સ્ત્રી-ઉચિત અને પુરુષોચિત વ્યવહારો પ્રત્યે એટલા દૃઢ ન રહીએ અને એ સમજીએ કે દરેક વ્યક્તિમાં સ્ત્રી-ઉચિત અને પુરુષોચિત ગુણોનું હોવું જરૂરી છે. શક્ય છે કે એક સ્ત્રીને ગાડીના સમારકામમાં રુચિ હોય અને તે નિશ્ચયાત્મક બનવા ઈચ્છતી હોય.

પરંપરા અનુસાર એવાં કાર્યો આપણા સમાજમાં પુરુષોના માનવામાં આવે છે. પરંતુ આવી વ્યવહાર કરીને પણ તે પોતાની જાતને બીજી સ્ત્રીઓથી ઓછી નથી અનુભવતી એ છોકરો જે સજજન અને દયાળુ છે. (પારંપરિક દૃષ્ટિએ એ સ્ત્રી-ઉચિત ગુણ છે.) તે એ લોકોની તુલનામાં લાગણીશીલ અને પ્રભુતાની પ્રવૃત્તિવાળો છે, બીજા લોકોની સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ સ્થાપવામાં વધારે સફળ રહેશે અને એની પાસે બાળકોનું પાલન-પોષણ (ઉછેર) કરવાની કુશળતા હશે, જ્યારે પુરુષોચિત વ્યક્તિત્વવાળા લોકો એવું નહીં કરી શકે. આ રીતે એક છોકરી આગ્રહી વક્તા છે, તે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અને પછી નોકરીમાં કદાચ વધારે સફળ રહેશે.

એક વ્યક્તિમાં પુરુષોચિત અને સ્ત્રી-ઉચિત બંને જ ગુણોનું હોવું લાભદાયક છે - જેમકે લાગણીશીલતા અને સ્વાધીનતા, વિનમ્રતા અને નિશ્ચયાત્મકતા. છોકરાઓમાં પાલન-પોષણ કરવા અને છોકરીઓમાં નિશ્ચયાત્મકતાને પ્રોત્સાહિત કરવું પણ જરાય ખોટું નથી. આ રીતે બાળકોને વધારે ભૂમિકાઓ નભાવવાનો મોકો મળે છે. જેનાથી એમનું વ્યક્તિત્વ વધારે પ્રભાવશાળી થઈ જાય છે અને એમનો સામાજિક સંબંધ પણ વધારે સફળ રહે છે.

બાળકો જ્યારે લિંગ-ભૂમિકા સંબંધી પ્રશ્ન પૂછે તો એમની સાથે એ વિષયો પર વાત કરવી સારી રહે છે. આપણે લોકોની વચ્ચે વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓ પર વધારે ભાર મૂકવો જોઈએ અને ફક્ત લિંગ-ભૂમિકા સંબંધી વિવેચન ન કરવું જોઈએ. આ રીતના સામાજીકરણનો ઉદ્દેશ્ય છે કે બાળકોને પોતાને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાની તક આપવી, નહીં કે એમને પારંપરિક ઢાંચામાં સીમીત કરવા.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : મહાવરો - 1

- (1) નીચે આપેલા વાક્યોને ધ્યાનથી વાંચો અને ઉપયુક્ત કોષ્ટકમાં (✓)ની નિશાની કરી બતાવો કે તમે એની સાથે સંમત છો કે નહીં. જે વાક્યોથી તમે અસંમત હોય, એના પ્રત્યે તમારી અસંમતિ આ અભ્યાસના અંતમાં આપેલી જગ્યામાં લખો.
- (ક) શાળાપૂર્વ બાળકો પહેલ કરતાં અને પડકારોનો સામનો કરવાનું પસંદ કરે છે પરંતુ જો ક્રિયાઓ કરતાં એમને વારંવાર રાજ કરવામાં આવે અથવા એમના પર પ્રતિબંધ લગાવવામાં આવે તો એમનામાં અપરાધ ભાવના જન્મી શકે છે.

સંમત

અસંમત

- (ખ) પાલનકર્તાએ બાળકોને એ શીખવામાં મદદ કરવી જોઈએ કે કેટલી હદ સુધી તે પોતાની મરજી મુજબ ક્રિયાઓ કરી શકે છે અને એના અનિચ્છનીય વ્યવહારોને નિયંત્રિત કરી શકે છે અને એના અનિચ્છનીય વ્યવહારોને નિયંત્રિત કરવા માટે એની પહેલવૃત્તિ દાબવી જોઈએ.

સંમત

અસંમત

- (ગ) શાળાપૂર્વ બાળકોએ પોતાને મનપસંદ કાર્યો અને સામાજિક રૂપે સ્વીકાર્ય કાર્યોની વચ્ચે સંતુલન જાળવવું પડશે.

સંમત

અસંમત

- (ઘ) પાંચ વર્ષની ઉંમરની આસપાસ શાળાપૂર્વ બાળકો લિંગ સ્થિરતા સંબંધી સંકલ્પના પ્રાપ્ત કરી લે છે.

સંમત

અસંમત

(૨.) લિંગ ભૂમિકા સંબંધી રૂઢ માન્યતાઓ પ્રત્યે નાના શાળાપૂર્વ બાળકોની પ્રવૃત્તિ શાળાપૂર્વ બાળકોની સરખામણીમાં ઓછી પ્રબળ હોય છે.

સંમત

અસંમત

(૬) મોટાભાગના માતા-પિતા દ્વારા છોકરાઓ અને છોકરીઓના પાલન-પોષણની ભિન્ન રીતોનો ઉપયોગ એક મૂળ પરિબળ છે જે લિંગ ભૂમિકા સંબંધી રૂઢ માન્યતાઓને પ્રોત્સાહન આપે છે.

સંમત

અસંમત

(૭) બાળકોને ઈચ્છનીય વ્યવહાર અને ગુણ શીખવતી વખતે આપણે એ વિચારોથી મુક્ત રહીએ કે તે પુરુષસહજ છે અથવા સ્ત્રીસહજ તો એમના વ્યક્તિત્વ માટે તે પ્રભાવયુક્ત રહેશે.

સંમત

અસંમત

તમારી અસંમતિના કારણ અહીં લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) નીચે આપેલી જગ્યામાં નિમ્નલિખિત પ્રશ્નોના સંક્ષિપ્તમાં જવાબ આપો.

(ક) એક શાળાપૂર્વ બાળકીનું કેટલાક સમય સુધી અવલોકન કરો કે કેવી રીતે તે અન્ય બાળકો સાથે રમે છે, વ્યક્તિઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે, પાલનકર્તાની સાથે જમે છે (ખાવાનું ખાય છે), ન્હાય છે, તૈયાર થાય છે અને અન્ય રાજિંદી પરિસ્થિતિઓમાં એનું વર્તન કેવું હોય છે. એવી પાંચ સ્થિતિઓની સૂચિ બનાવો જેનાથી બાળકીની પહેલ કરવાની પ્રવૃત્તિ અને પોતાની જાતે કાર્ય કરવાની ઈચ્છા પ્રતિબિંબિત થતી હોય.

બાળકીના અવલોકન પહેલાં થયેલા તમારા વ્યવહારને (અંતઃક્રિયાઓને) યાદ કરીને પણ તમે સૂચિ બનાવી શકો છો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(ખ) બાળકી જ્યારે શારીરિક રૂપે પોતાને ઓળખતા શીખી જાય છે તો એ પછી સ્વ-સંકલ્પનાના વિકાસની આગળની અવસ્થા કઈ હશે.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

20.4 પાલન-પોષણી રીતો (બાળ-ઉછેરની તાલીમ)

સુનીલ કેટલીક લખોટીઓથી ઓરડામાં રમતો હતો. નવ મહિનોના એનો ભાઈ પથારીમાં બેઠો એક ઢાંગલીથી રમી રહ્યો હતો. રમતી વખતે એની ઢાંગલી નીચે જમીન પર પડી ગઈ. શિશુ ઘૂંટણે ચાલી પલંગના કિનારે આવી પહોંચ્યું અને ત્યાંથી નીચે પડેલી ઢાંગલીને જોવા લાગ્યું. બીજાનું ધ્યાન ખેંચવા માટે તે આજીજી કરવા લાગ્યો. (બૂમ પાડવા લાગ્યો.) જો કે સુનીલ પોતાની રમતમાં મશગૂલ હતો એટલે એણે પોતાના ભાઈનો અવાજ ન સાંભળ્યો.

ચોડાક સમય પછી શિશુ વધારે જોરથી રડવા લાગ્યું. ગભરાઈને એકદમ સુનીલે એની તરફ જોયું. પછી એણે ઢાંગલીને પડેલી જોઈ એ ઉપાડી શિશુને આપી, એને શાંત કરવા માટે એને થાબડ્યું અને એની સાથે થોડીવાર સુધી રમ્યો પણ સુનીલની મા જે શિશુનો રડવાનો અવાજ સાંભળીને આવી હતી, એ બંનેના આ વ્યવહારને બારણે ઊભી રહી જોઈ રહી હતી. જ્યારે શિશુએ રડવાનું બંધ કરી દીધું તો તે ઓરડામાં અંદર આવી અને એણે સુનીલને પ્રેમથી લાડ કર્યા અને પછી તે શિશુની પાસે ગઈ અને બોલી, “શું થયું? ઢાંગલી પડી ગઈ હતી? જો ભાઈ કેટલો સારો છે, એણે તને ઢાંગલી આપી!” અને પછી હસીને પ્રશંસાભરેલી નજરથી સુનીલને જોવા માંડી.

રામુ પોતાના ઘરની બહાર ઊભો ઊભો, ગામની સ્કૂલમાં જતા છોકરાઓના એક સમૂહને જોઈ રહ્યો હતો. ઊભા-ઊભા અચાનક એનું ધ્યાન જમીન પર ચાલતી કીડીઓની એક હાર પર ગયું. એણે એને જોઈ અને પોતાના પગથી એને મારવા માંડ્યો. એનો 15 વર્ષનો મોટોભાઈ બજારથી પાછો આવતો હતો. પોતાના ભાઈને આવું કરતો જોઈ તે હેરાન થઈ ગયો અને એણે જોરથી રામુનો હાથ પકડી એને એવું કરતાં રોક્યો અને ગુસ્સાથી બોલ્યો “તું શું કરી રહ્યો છે? કોઈપણ જીવજંતુને મારવા ખરાબ વાત છે એવું પછી ક્યારેય ન કરીશ.”

આ બંને ઉદાહરણોમાં બાળકોને યોગ્ય સામાજિક વ્યવહાર બતાવવા માટે શીખામણ આપવામાં આવી છે. પહેલાં ઉદાહરણમાં, માએ બાળકોના સહયોગપૂર્ણ વ્યવહારની પ્રશંસાની અને બીજા ઉદાહરણમાં જીવ-જંતુઓ પ્રત્યે ક્રૂર વ્યવહાર કરવાથી મોટોભાઈ નાનાને વઢવા માંડે છે. રોજિંદી જિંદગીમાં આ પ્રકારની અગણિત ઘટનાઓ ઘટતી રહે છે. અને બાળકો દરેક ઘટનાથી કંઈક ને કંઈક શીખે છે. મોટી વ્યક્તિઓ બાળકોનું આ રીતે સમાજકરણ કરે છે. જેવું કે તમે જાણો છો, સમાજકરણ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેનાથી બાળકો આ વ્યવહારો, કુશળતાઓ, મૂલ્યો, વિશ્વાસો, માન્યતાઓ પ્રાપ્ત કરે છે, જેથી એમની સંસ્કૃતિ યોગ્ય, અનુરૂપ અને વિશેષ સમજી જાય છે. મોટાભાગના માતા-પિતા જાણે છે કે એમનું બાળક કેવું હોવું જોઈએ, સમાજકરણનું આ લક્ષ્ય છે અને તે દરેક સંસ્કૃતિમાં ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. અને એક કુટુંબથી બીજામાં પણ ભિન્ન હોય છે. બાળકો માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન, સરખી ઉંમરના બાળકો અને શિક્ષકો પાસેથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે આ બધું શીખે છે. તેઓ લોકોના વ્યવહારનું અવલોકન કરે છે અને પછી અનુકરણ કરે છે. લિંગ-ભૂમિકા સંબંધી વ્યવહાર, પરોપકારિતા જેવા લક્ષણ, ઉચ્ચ કોટિની ઉપલબ્ધિ અને અન્ય લોકોના અધિકારોનો આદર કરવો આ રીતે શીખી જાય છે. સમાજકરણની પ્રક્રિયા શૈશવાવસ્થામાં જ શરૂ થઈ જાય છે, જેવું કે બાળકો પોતાના વિશે વધારે જાગૃત થાય છે, તેઓ કહી શકે છે અને ઘટનાઓને સમજી પણ શકે છે. એનો અર્થ એ છે કે હવે તેઓ સમજે છે કે એમની પાસે શું અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે અને માતા-પિતા એમના સમાજકરણ વિશે વધારે ઉદ્વેગ બતાવે છે.

માતા-પિતા, શિક્ષકો, સરખી ઉંમરના બાળકો, ચોપડીઓ, રેડિયો અને ટેલિવિઝન બાળકોના વ્યક્તિત્વ પર ઉલ્લેખનીય પ્રભાવ પાડે છે છતાં પણ કુટુંબ એક એવું એકલું સૌથી મહત્ત્વનું પરિબળ છે જે બાળકોના વ્યક્તિત્વને સૌથી વધારે પ્રભાવિત કરે છે અને એને આકાર આપે છે. આ વાત મુખ્ય તો નાનાં બાળકો માટે સાચી છે જે કુટુંબના સભ્યો સાથે વધારે સમય વિતાવે છે. એ દ્વારા જ બાળકો સંસ્કૃતિના મૂલ્ય, વિશ્વાસ અને માન્યતા ગ્રહણ કરે છે.

આ ઉપભાગમાં આપણે આપણું ધ્યાન એ રીતો પર કેન્દ્રિત કરીશું, જેનો માતા-પિતા બાળકોના સમાજકરણ માટે ઉપયોગ કરે છે અને જેના દ્વારા તેઓ બાળકોને અનુકૂળ વ્યવહાર શીખવે છે અને પ્રતિકૂળ વ્યવહારોને એમનાથી દૂર રાખે છે. આ રીતોને પાલન-પોષણની રીતો (child rearing practices) કહેવામાં આવે છે. પાલન પોષણની રીતોમાં જુદા-જુદા માતા-પિતાઓમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓ હોય છે એટલે કે બાળકોના પાલન-પોષણ માટે જુદા-જુદા માતા-પિતા જુદી-જુદી રીતો અપનાવે છે. જો કે આ રીતો બાળકોના વ્યક્તિત્વ અને મનોવૃત્તિઓને પ્રભાવિત કરે છે આથી એના વિશે જાણકારી હોવી જરૂરી છે. બાળકોમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓનું એક મુખ્ય કારણ છે સમાજકરણનો એમનો અનુભવ. કેટલાંક વિશિષ્ટ પ્રકારના પારિવારિક (કોન્ટ્રોલિક) પરિવેશ અને અનુભવ બાળકો માટે હાનિકારક હોઈ શકે છે, જ્યારે કેટલાંક બાળકોના સામર્થ્યને વધારે છે.

પાલન-પોષણની રીતોનું એક પાસું છે કે માતા-પિતા કેવી રીતે શિસ્ત-પાલનની રીતોનો ઉપયોગ કરે છે. બીજું પાસું છે માતા-પિતાના વ્યવહાર (Parenting Style) આવો પહેલાં આપણે શિસ્ત-પાલનની રીતો અને બાળકો પર એના પ્રભાવ વિશે નીચે આપેલા ઉપભાગમાં વાંચીએ.

20.4.1 શિસ્ત-પાલનની રીતો

જ્યારે બાળકો કંઈક એવું કામ કરે છે જે માતા-પિતા સ્વીકારતા નથી તો બાળકો સહજતાથી એવા વ્યવહાર પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. મોટાભાગના માતા-પિતા નીચે લખેલી બે રીતોમાંથી એક અપનાવશે. તેઓ બાળકોને એની ક્રિયાના પરિણામની જાણ કરી શકે છે. એને તર્કપૂર્ણ રીતોથી સમજાવી શકે છે અને એમને એમની જવાબદારી તથા બીજાના પ્રત્યે લાગણીશીલતાનો અહેસાસ (પ્રતીતિ) કરાવી શકે છે. જેથી તેઓ એ કામ ફરીથી ન કરે. એટલે કે તેઓ સ્નેહાળ રીતોથી બાળકોને શિસ્ત-પાલન કરાવી શકે છે. આવી, આ રીતો વિશે વિગતથી જાણકારી મેળવવા માટે નિમ્નલિખિત ફકરો ધ્યાનથી વાંચીએ.

બાળકોને શિસ્ત-પાલન કરતી વખતે માતા-પિતા કહે છે કે, “પિંકુને ન મારો. એને વાગી જશે.” “જો તું તારાં રમકડાં ન ઉપાડે તો પછી મારે ઉપાડવા પડશે.” આવા વાક્યો બાળકોનું ધ્યાન બીજાની લાગણીઓ અને હેતુઓ તરફ કેન્દ્રિત કરે છે. એ એમને પોતાના વ્યવહારોને ચકાસવા પ્રોત્સાહિત કરે છે અને એમને વ્યવહારિક નિયમો અને કારણોનું જ્ઞાન કરાવવામાં મદદ કરે છે. એ લોકો શિસ્ત-પાલનની બાબતમાં દૃઢ હોય છે પરંતુ છતાં પણ તેઓ બાળકો પ્રત્યે સ્નેહાળ અને ધૈર્યપૂર્ણ હોય છે. તેઓ બાળકોને અપમાનિત કર્યા વગર અને એની મજાક (મશકરી) કર્યા વિના સમજાવે છે કે એમનો એક નિશ્ચિત વ્યવહાર અથવા કાર્યની રીત કેમ સાચી નથી. તેઓ બાળકોના વ્યવહારની આલોચના કરે છે, પરંતુ એમને એ કહવાને બદલે, “તું એક ગંદી છાંકરી છે” તેઓ કહે છે “તેં જે કર્યું, તે ખોટું હતું.” શિસ્ત-પાલન કરવાની આ રીત સ્નેહકેન્દ્રિત શિસ્ત-પાલન રીત કહેવાય છે. (affection oriented technique) અને બાળકોના સમાજકરણમાં ખૂબ જ પ્રભાવશાળી હોય છે.

બીજી બાજુ, કેટલાંક માતા-પિતા બાળકોને કોઈ કાર્ય કરતાં રોકવા માટે મુખ્ય રૂપે આદેશનો પ્રયોગ કરે છે, “એવું ન કરો,” “હું કહું છું કે આ કામ એકદમ બંધ કરી દો.” અને તેઓ બાળકોને આવું કામ કરતા રોકવાનું કોઈ કારણ નથી આપતાં. આ સ્થિતિમાં માતા-પિતા બાળકોને શિસ્ત-પાલન કરાવવા માટે પોતાના પ્રાધિકાર અને શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને તર્કપૂર્ણ રીત અપનાવતા નથી તેઓ બાળકોને બીવડાવી-ધમકાવી પણ શકે અને એમની પાસેથી એમના બીજા અધિકારો પણ છીનવી શકે છે, “જો તું આ કામ નહીં કરે તો હું તને બાગમાં જવા નહીં દઉં.” તેઓ શારીરિક દંડનો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે. એવાં બાળકો આદેશોને પાયા વગરના અને સ્વૈચ્છિકચારી માને છે. પાયા વગરના એટલા માટે કારણ કે તેઓ એમને એ કરતાં રોકે છે, જે તેઓ ઈચ્છે છે. જ્યારે આ પ્રકારની શિસ્ત-પાલનની રીતોનો પાલનકર્તા પહેલાં ઉપયોગ કરે છે તો બાળકો એ નથી સમજી શકતા કે એમને એમની આજ્ઞાનું પાલન કેમ કરવું જોઈએ અને આથી તેઓ એને નથી શીખતા અને ન તો નિયમોને અપનાવતા. નિયમ બાળકોની સ્વ-માન્યતાને પણ નિમ્ન બનાવી દે છે. આ રીત શક્તિ-કેન્દ્રિત (Power oriented technique) શિસ્ત-પાલન કરવાની રીત કહેવાય છે.

આપણામાંથી મોટાભાગના લોકો બાળકોને શિસ્ત-પાલન કરાવવા માટે આ બંને રીતો ને પ્રયોગ કરે છે. તમે પણ તમારા અનુભવોથી આ જોયું હશે. જ્યારે બાળકી કંઈક એવું કરે છે જેનાથી એને અથવા અન્ય લોકોને વાગી જઈ શકે છે તો આપણામાંથી મોટાભાગના લોકો શક્તિ-કેન્દ્રિત શિસ્ત-પાલન કરવાની રીત પ્રયુક્ત કરે છે. પણ એવા સમયે બાળકો પાસે તર્કપૂર્ણ વ્યવહાર કરવાનો સમય નથી હોતો. ક્યારેક-ક્યારેક ફક્ત આ રીત કામ આવે છે. વારંવાર દોહરાવવા છતાં પણ જ્યારે બાળકો ખોટો વ્યવહાર કરવાનો બંધ નથી કરતા તો માતા-પિતા ધમકાવવાની અને દંડ કરવાની રીત અપનાવે છે. બાળકોની ઉંમર પણ શિસ્ત-પાલનની રીતોને પ્રભાવિત કરે છે. મોટાં બાળકોની સાથે તર્કપૂર્ણ વ્યવહાર અપનાવવો સરળ હોય છે, જ્યારે નાના શાળાપૂર્વ બાળકોની સાથે માતા-પિતાને ઘણી સ્થિતિઓમાં શક્તિ-કેન્દ્રિત રીતોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આથી, માતા-પિતા બાળકોને શિસ્ત-પાલન કરવા માટે કઈ શિસ્ત-પાલનની રીત અપનાવે છે, એ નિર્ભર કરે છે પરિસ્થિતિ પર, માતા-પિતાની પ્રવૃત્તિ પર અને બાળકોના વ્યક્તિત્વ પર. પરંતુ આ બધાં છતાં કેટલાંક માતા-પિતા મુખ્યરૂપે સ્નેહ-કેન્દ્રિત શિસ્ત-પાલનની રીત અપનાવે છે અને કેટલાંક મુખ્યરૂપે બાળકોને શિસ્ત-પાલન કરાવવા માટે શક્તિ-કેન્દ્રિત રીતો પર જ નિર્ભર રહે છે.

બાળકોને શિસ્ત-પાલન કરવા માટે પહેલી રીત એટલે કે સ્નેહ-કેન્દ્રિત રીત વધારે પ્રભાવશાળી છે. તે બાળકોનાં નૈતિક મૂલ્યો અને વ્યવહારોની પ્રતીતિને પ્રબળ બનાવે છે અને એમનામાં પોતાની જવાબદારીની ભાવનાને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ રીતે બાળકો માતા-પિતાના નિયમોને પોતાના નિયમ સમજી અપનાવે છે અને તે એમના વ્યક્તિત્વનો એક ભાગ બની જાય છે. જો બાળક કોઈ ખોટું કામ કરે છે તો તે શરમ અને અપરાધ ભાવનાઓ અનુભવે છે. આ રીત એમને પોતાના વ્યવહારો પ્રત્યે જવાબદાર બનાવે છે.

નિમ્નલિખિત અભ્યાસ વાંચીને તમને ઉપર્યુક્ત વર્ણન સ્પષ્ટ થઈ જશે. આ અભ્યાસમાં નવ અને દસ વર્ષના બાળકોને પહેલાં 10 મિનિટ સુધી ખૂબજ સુંદર રમકડાંની સાથે રમવા દીધા અને પછી એમની પાસેથી રમકડાંને એક તરફ અલગ રાખી એક યાંત્રિક ફીરકી પર કામ કરવાનું કહ્યું જે એમની ડુચિને અનુકૂળ ન હતું. બાળકોના એક જૂથને કહેવામાં આવ્યું, “આ રમકડાં તરફ ત્યાં સુધી ન જોવું જ્યાં સુધી હું તમને ન કહું.” અહીં શક્તિ-કેન્દ્રિત, નિશ્ચયાત્મક રીતે બાળકોના વ્યવહારને નિયંત્રિત કરવામાં આવ્યા. બીજા વર્ગના

બાળકોના વ્યવહારને નિયંત્રિત કરવા માટે સ્વ-કેન્દ્રિત રીતોનો પ્રયોગ કર્યો. જે બાળકોની પોતાની લાગણીઓ પર કેન્દ્રિત હતો. “જો તમે ફીરકી પર બરાબર કામ નહીં કરો તો એમાંથી કેટલુંક કામ તમારે પછી કરવું પડશે અને સરસ રમકડાં રમવા માટે તમારી પાસે ઓછો સમય બચશે.” ત્રીજા સમૂહની સાથે સ્નેહ-કેન્દ્રિત રીતો (જે બીજી વ્યક્તિઓની ભાવનાઓ પર કેન્દ્રિત છે)નો ઉપયોગ કર્યો “જો તું રમકડાંને અત્યારે જોઈશ તો મને આનંદ નહીં થાય” અને “જો તું સ્ફૂર્તિથી કામ નહીં કરે તો મારે આ બધું કામ પછી કરવું પડશે અને બની શકે છે કે મારે મારું જે કામ કરવું છે એના માટે ઓછો સમય બચે.” આ અભ્યાસમાં એ જાણ્યું કે ત્રીજા સમૂહના બાળકોએ અન્ય સમૂહના બાળકોની તુલનામાં અરુચિકર લાગતાં કાર્ય સૌથી વધારે કર્યાં અને આકર્ષક રમકડાં સૌથી ઓછા જોયાં. આથી એ કહી શકાય છે કે જ્યારે બાળકોનું ધ્યાન બીજી વ્યક્તિઓની લાગણીઓ પર કેન્દ્રિત કરવામાં આવે અને એમના વ્યવહારના પરિણામનું વર્ણન કરવામાં આવે તો બાળકો પાસે પોતાની વાત મનાવવાની આ ઘણી પ્રભાવશાળી રીત છે.

પરંતુ એવું કેમ છે કે શિસ્તપાલનની સ્નેહ-કેન્દ્રિત રીતનું પરિણામ આટલું હકારાત્મક અને લાંબો સમય ટકે છે? એક કારણ એ છે કે જ્યારે માતા-પિતા આ શિસ્ત-પાલનની રીતનો ઉપયોગ કરે છે તો તેઓ બાળકોનું ધ્યાન બીજાની લાગણીઓ તરફ કેન્દ્રિત કરવામાં એમની મદદ કરે છે અને એનાથી એમનામાં બીજા પ્રત્યે સમાનુભૂતિ અને સહાનુભૂતિની ભાવનાઓને પ્રોત્સાહન મળે છે. તેઓ બાળકોની લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરે છે. એની સાથે જ જ્યારે માતા-પિતા બાળકોને નિયમ સમજાવે છે તો એનાથી બાળકોને જાણકારી મળે છે જેના આધારે બાળકો પોતાના વ્યવહારોનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે, ભવિષ્યમાં પોતાના વ્યવહારોનું માર્ગદર્શન કરી શકે છે. આદર્શ રૂપે, બાળકોને શિસ્ત-પાલન કરવાની રીત એવી હોવી જોઈએ જેનાથી તેઓ પોતાના વ્યવહારોને આત્મશાત કરી શકે.

સમાજકરણની આ રીત સૌથી ઉત્તમ છે અને આ સારી સમાજકરણનું સર્વોત્તમ માપદંડ છે. બાળકી ત્યાં સુધી સારી બની રહે છે જ્યાં સુધી બીજા એને જોઈ રહે છે, તો તે એવું અથવા તો એમને પ્રસન્ન કરવા માટે અથવા તો વહે એનાથી બચવા માટે એવું કરે છે. એ સાચું છે કે શરૂ-શરૂમાં બાળકીના મનમાં એ વાત અવશ્ય આવે છે, “મારી મા અથવા શિક્ષિકા શું કહેશે, જો હું આવું-કરીશ તો?” પરંતુ જેમ-જેમ બાળકી મોટી થશે તે એ જરૂરી છે કે બહારના પરિબળોના ભરોસે પોતાના વ્યવહારને નિયંત્રિત થઈ જાય જેથી બાળકી પોતે જ સ્વીકાર્ય વ્યવહાર કરવાની ઈચ્છા રાખે. જેમ-જેમ બાળકી મોટી થશે, એને સાચા વ્યવહારોના નિયમોને આત્મશાત કરવા પડશે. એની પહેલાં કે તમે આગળ વાંચો, કદાચ તમે તમારા વ્યવહાર પર વિચાર કરી એ જાણવા ઈચ્છો કે તમારાં બાળકોની સાથે તમે કઈ રીતનો ઉપયોગ કરો છો? શું તમે એક પાંચ વર્ષના બાળકને એ રીતે શિસ્ત-પાલન કરાવો છો જેમ એક દસ વર્ષના બાળકને કરાવો છો? અથવા કોઈ અન્ય રીત અપનાવો છો? શું તમે શિસ્ત-પાલન કરવાની તમારી રીતમાં ફેરફાર કરવા ઈચ્છશો? તમે તમારા વિચાર નીચે આપેલી જગ્યામાં લખી શકો છો.

માતા-પિતાના પોતાના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતાઓ પણ એમની પાલન-પોષણની રીતોને પ્રભાવિત કરે છે. જે માતા-પિતા અનુભવી, સમજદાર અને સારી રીતે અનુકૂળ થાય છે, તેઓ પોતાના બાળક પ્રત્યે વધારે સંવેદનશીલ અને પરિપુષ્ટ હોય છે. જેમ માતા-પિતા પોતાના બાળકોમાં સંવેગાત્મક સુરક્ષા, સ્વાધીનતા, સામાજિક સક્ષમતા અને બૌદ્ધિક ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ)ને પ્રોત્સાહિત કરે છે. જે માતા-પિતાઓને પોતાના ઉપર ભરોસો હોય છે, એમની બીજા લોકો પ્રત્યે વિશ્વાસનીય મોનવૃત્તિ હોય છે અને તેઓ માને છે કે એમની સાથે જે કંઈ પણ થાય છે, એને તેઓ નિયંત્રિત કરી શકે છે. એમના પોતાનાં બાળકો સાથે સ્નેહપૂર્ણ સંબંધ હોય છે. અને પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે એમનો વ્યવહાર સહયોગપૂર્ણ હોય છે. જે માતાઓ હંમેશાં ઉદાસ રહે છે તેઓ બાળકો માટે વિદ્રોહપૂર્ણ અસ્વીકાર્ય તથા અવ્યવસ્થિત વાતાવરણ પ્રદાન કરે છે, જેની બાળકોના વિકાસ પર ખરાબ અસર પડે છે. સાથે જ અહીં એ કહેવું પણ જરૂરી છે કે માતા-પિતાનો વ્યવહાર પણ બાળકોને પ્રભાવિત કરે છે, એટલે કે જે માતા-પિતા કહે છે કંઈક અને કરે છે કંઈક તો એનાથી બાળકોને માતા-પિતાનો વ્યવહાર સ્વૈચ્છાચારી લાગે છે, અને એવાં બાળકો પહેલાં અસુરક્ષિત, અવિશ્વસ્ત અને નિમ્ન સ્વમાન્યતા બતાવે (દાખલ) છે.

ખંડ ૩ માં અને પાછલા અનુચ્છેદોમાં આપણે દંડ વિશે સંક્ષિપ્તમાં વાત કરી. અત્યાર સુધીમાં તમે જાણી ગયા હશો કે દંડ (શિક્ષા) અલગ-અલગ પ્રકારના હોય છે. આવો હવે આપણે શિસ્ત-પાલનના આ પાસા વિશે વાંચીએ કારણ કે આપણા બધાના વિશે અલગ-અલગ વિચાર છે. બધા માતા-પિતા ક્યારેક દંડનો પ્રયોગ કરે છે.

- શારીરિક શિક્ષા કરવી - લાકો મારવો, પીટવું.
- મૌખિક રૂપે શિક્ષા કરવી - વઢવું, બીવડાવવું, ગાળો આપવી.
- વસ્તુઓ ન આપીને (ખાવાની વસ્તુઓ, કપડાં, રમકડાં) શિક્ષા કરવી.
- પોતાના પ્રેમથી દૂર રાખીને શિક્ષા કરવી (એકલા મૂકી દેવા, એમની ઉપેક્ષા કરવી, બીજાને દુઃખ આપવા માટે એમને જવાબદાર ગણવા)

જો બાળકોના દુર્વ્યવહાર પ્રત્યે સ્થાયી રૂપે દંડનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો એના નકારાત્મક પરિણામ થઈ શકે છે, ખાસ કરીને જ્યારે માતા-પિતા એને દંડનું કારણ નથી સમજાવતા. એમાંથી એક તો એ છે કે બાળકો નિયમોને આત્મશાત કરવામાં અસક્ષ્મ રહે છે, જેમકે તમે પાછલા ભાગમાં વાંચી ચૂક્યા છો. ખૂબ વધારે દંડ બાળકોમાં એ ભાવના પેદા કરી શકે છે કે તે ક્યારેય પણ કંઈ બરાબર નથી કરતી જેનાથી એની સ્વ-માન્યતા નિમ્ન થઈ શકે છે. એ ભાવના બાળકોમાં શરમ, શંકા અને અપરાધ ભાવના ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

દંડનો જ્યારે સ્થાયી રૂપે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો એવો વ્યવહાર બાળકોને માતા-પિતા પ્રત્યે ક્રોધિત અને રીસાયેલા બનાવી દે છે. એ અનુભવવા લાગે છે કે માતા-પિતા અન્યાયપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે અને આ કારણે તે એમના પાસે જતી નથી અને એમનાથી અલગ રહે છે. જેનાથી માતા-પિતાને એમનું માર્ગદર્શન કરવાનો ઓછો સમય મળે છે. વધારે પડતા દંડ બાળકોના મનમાં એવી વ્યાકુળતા ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે દંડની બીકે તેઓ ક્યારેય પણ શિખવાતી વાત બરાબર શીખી શકતા નથી.

જ્યારે માતા-પિતા સ્થાયી રૂપે શારીરિક દંડનો પ્રયોગ કરે છે તો દંડના નકારાત્મક પરિણામ વધારે વધી જાય છે. એ ઉપરાંત, બાળકોને મારવાનું એક અને અવાંછનીય તથા લાંબા સમય સુધી અસર કરતું પરિણામ એ છે કે બાળકો આક્રમક વ્યવહાર અપનાવવા માંડે છે. કેટલીયે શોધોના અભ્યાસો આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે. એક અભ્યાસથી શાળાપૂર્વ બાળકોને માતા-પિતા અને બાળકોની વચ્ચે ઝઘડાની વિડીઓ ફિલ્મ બતાવાઈ અને એમને પૂછ્યું કે જો માતા-પિતાને સ્થાને તેઓ હોય તો શું કરે? જવાબમાં બાળકોએ શિસ્ત-પાલનની એ રીતો વિશે જણાવ્યું જે એમના માતા-પિતા એમની સાથે પ્રયુક્ત કરતાં હતાં. એ કહી શકાય છે કે જો માતા-પિતા બાળકોની સાથે ખૂબ વધારે કષ્ટદાયક શિક્ષા આપવાની રીત પ્રયુક્ત કરે છે તેઓ જાણ્યા વગર પોતાના બાળકોને પણ એ શિક્ષાનો પછી ઉપયોગ કરવાનું પ્રશિક્ષણ આપે છે. અને એ પણ શક્ય છે કે જે માતા-પિતા શારીરિક દંડનો પ્રયોગ કરે છે, એમના માતા-પિતા પણ એમને એ રીતોથી શિસ્ત-પાલન કરાવ્યું હોય. એવાં બાળકો મોટી વ્યક્તિઓ અને સરખી ઉંમરના બાળકો પ્રત્યે પણ શિષ્ટાચાર ઓછો બતાવે છે. બાળકોના દંડનું નકારાત્મક પરિણામ હશે કે નહીં, એ આ વાત પર નિર્ભર કરે છે કે માતા-પિતા દંડનો પ્રયોગ કેવી રીતે કરે છે. ક્યારેક-ક્યારેક એવું થાય છે કે બાળકોને કાબૂમાં રાખવા માટે દંડ સિવાય બીજી કોઈ રીત નથી હોતી અને જો એવી સ્થિતિઓમાં આપણે કેટલાક સિદ્ધાંતોના આધારે દંડનો પ્રયોગ કરે તો એ બાળકોના વ્યક્તિત્વને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના એમના સ્વ-નિયંત્રણને પ્રોત્સાહન આપે છે. આવો આપણે આ સિદ્ધાંતો વિશે વાંચીએ.

શિક્ષા કરવામાં સમયબદ્ધતા બહુજ મહત્વપૂર્ણ હોય છે. એની સ્વાધિક અસર ત્યારે થાય છે જ્યારે તે ખોટા વ્યવહાર પછી તરત કરવામાં આવે કોઈ વ્યવહારને રોકવાનો સૌથી ઉત્તમ સમય એ છે જ્યારે એ વ્યવહાર થવાનો જ હોય અથવા જ્યારે તે શરૂ જ થઈ ગયો હોય. જ્યારે પહેલીવાર બાળકી રમકડું છીનવી લે છે તો એજ સમયે માતા-પિતાએ એને રોકવી જોઈએ નહીં કે જ્યારે બાળકી એવો વ્યવહાર પાંચમી વાર કરે. જ્યારે બાળકી આપેલું કામ પહેલી વારમાંજ પૂરું નથી કરતી તો માતા-પિતાએ એને એજ સમયે એ વિશે જણાવવું જોઈએ. જો બાળકોને પહેલીવાર દુર્વ્યવહાર કરવાથી વઢવામાં આવે અથવા બીજીવાર એવું કરવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે અને પછી જ્યારે પણ તે એવું કરે છે ત્યારે એના વ્યવહારને નકારવામાં આવે છે તો એને શારીરિક દંડ કરવાની આવશ્યકતા નહીં પડે. જો ક્યારેક એવું હોય કે બાળકોને ખોટું કાર્ય કરતાં માતા-પિતાની પાસે બીજી કોઈ વિકલ્પ ન હોય અને એ સમયે દંડ પણ ન કરી શકે તો એવી સ્થિતિમાં માતા-પિતાએ બાળકોને પછી દંડ કરતી વખતે સ્પષ્ટ રૂપે જણાવવું જોઈએ કે એને દંડ કેમ અને કયા કારણે કરવામાં આવે છે. એક મહત્વપૂર્ણ પાસું જે એ નિશ્ચિત કરે છે કે માતા-પિતા દ્વારા અપનાવાયેલા દંડ પ્રત્યે બાળકો શું પ્રતિક્રિયા બતાવશે તે છે એમની વચ્ચે સંવેગાત્મક સંબંધ. સ્નેહાળ અને પરિપુષ્ટ કરનારા માતા-પિતા દ્વારા અપાયેલા

દંડની તુલનામાં સ્નેહરહિત, દ્રેષપૂર્ણ અને અતડા માતા-પિતા દ્વારા અપાયેલા દંડનો ઓછો પ્રભાવ હોય છે. એનું કારણ એ છે કે જ્યારે એક સ્નેહાળ માતા અથવા પિતા બાળકોને દંડ આપે છે તો બાળક થોડા સમય માટે જ એમના સ્નેહથી વંચિત હોય છે, જેથી એને દુઃખ થાય છે. આથી પોતાના માતા-પિતા પાસે ફરીથી સ્નેહ મેળવવા માટે તે અવાંછનીય વ્યવહાર નહીં કરે. બીજી તરફ, જ્યારે માતા-પિતા દ્રેષપૂર્ણ અને સ્નેહરહિત હોય છે. તો એમના દ્વારા અપાયેલા દંડ એમના સામાન્ય વ્યવહારથી ભિન્ન હોતો નથી. આથી, એમને દંડ આપવામાં આવે તો બાળકો સંવેગાત્મક રૂપે વધારે ગુમાવતા નથી અને પોતાના વ્યવહાર સુધારવા વધારે પ્રયત્ન કરતા નથી.

દંડ અને મનાઈઓ નિષેધ (નિષેધો)ની સૌથી વધારે અસર ત્યારે થાય છે જ્યારે મોટી વ્યક્તિ દંડ કરવાનું કારણ પણ આપે છે. શું તમને યાદ છે કે કયા પાસા વિશે આપણે સ્નેહ કેન્દ્રિત રીતવાળો ભાગ વાંચ્યો છે? એ શિસ્તપાલન કરવાનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ પાસું છે. એ આપણા દ્વારા વર્ણવાયેલા ત્રણ નિયમોથી પણ વધારે મહત્વપૂર્ણ છે. એક પ્રકારનો દંડ જેનો માતા-પિતા ઘણીવાર ઉપયોગ કરે છે. તે છે - થોડા સમય માટે બાળકોને બીજાથી અલગ, એકલા મૂકી દેવા. આ સમયગાળા દરમ્યાન બધાં બાળકોની તરફ ધ્યાન નથી આપતા. દંડ પછી બધાં એની સાથે સામાન્ય વ્યવહાર કરે છે. બાળકોને દંડ કરવાનું કારણ સમજાવવું જોઈએ. એવી રીતે સામાન્ય રીતે શારીરિક અને સંવેગાત્મક રૂપે બાળકો માટે હાનિકારક હોતી નથી.

દંડ દરમ્યાન બાળકોની ભૂમિકા :

જો તમે એના વિશે ન વિચાર્યું હોય તો તમને એ જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે બાળકોનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ અને વ્યવહાર પણ ઘણાં અંશે આ વાતને પ્રભાવિત કરે છે કે એમને કયા પ્રકારનો દંડ આપવામાં આવે છે. એ જોવા મળ્યું છે કે જે બાળક આક્રમક હોય, એમને અનાક્રમક બાળકોની તુલનામાં વધારે કઠોર દંડ મળે છે. આક્રમક અને અનાક્રમક બાળકો દંડ પ્રત્યે અલગ-અલગ પ્રતિક્રિયા બતાવે છે, જેના પરિણામે માતા-પિતાના વ્યવહાર પર પ્રભાવ પડે છે. અનાક્રમક બાળકોને જ્યારે દંડ આપવામાં આવે છે તો એમનો અવાંછનીય વ્યવહાર બંધ થઈ જાય છે, પરંતુ આક્રમક બાળકોનો અવાંછનીય વ્યવહાર વધારે વધી જાય છે. બાળકોનો ઉપેક્ષાપૂર્ણ વ્યવહાર જોઈને માતા-પિતા વધારે ગુસ્સે થઈ જાય છે. આ રીતે એમનો વ્યવહાર એક ચક્રનું રૂપ લઈ લે છે - બાળક અશિષ્ટ વ્યવહાર કરે છે અને માતા-પિતા એને દંડ કરે છે, તે એની અવજા કરે છે અને એના માતા-પિતા એને વધારે દંડ કરે છે અને આ રીતે એમના આક્રમક વ્યવહારનું સ્તર વધતું જાય છે. આ ચક્રની ઘટઓના ક્રમને તોડવો બહુ જ મુશ્કેલ હોય છે. એવું પ્રતીત થાય છે કે જાણે માતા-પિતા અને બાળકો ઘટનાઓના ક્રમમાં ફસાઈ ગયા હોય. એવી પરિસ્થિતિઓમાં ફેરફાર કરવો પછી માતા-પિતા પર જ નિર્ભર કરે છે.

આ પાસું આપણને બીજા તથ્ય તરફ લઈ જાય છે. જેવી રીતે માતા-પિતા દ્વારા અપનાવાયેલી પાલન-પોષણની રીતો બાળકોના વ્યક્તિત્વને પ્રભાવિત કરે છે, એવી રીતે બાળકોનો સ્વભાવ પણ માતા દ્વારા અપનાવાયેલી પાલન-પોષણની રીતોને પ્રભાવિત કરે છે. કેટલાંક અન્ય ઉદાહરણો દ્વારા એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે માતા-પિતા અને બાળકો પરસ્પર એકબીજાના વ્યવહારને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે. જે બાળક ઘણીવાર ચિડાયેલું રહે છે, તે પાલનકર્તાને નિરાશ કરી શકે છે. એવી સ્થિતિમાં માતા-પિતા ધૈર્ય ગુમાવી બેસે છે, જેના પરિણામે બાળકોનું ચિડીયાપણું વધી જાય છે. જે બાળક જલદીથી ન માનેલ એમના માતા-પિતા એમની સાથે ઓછો વ્યવહાર કરે છે અને એમના રડવા (મદદની ભૂમ) પ્રત્યે સંવેદનશીલતા બતાવતા નથી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : મહાવરો - 2

નિમ્નલિખિત પ્રશ્નોના નીચે આપેલી જગ્યામાં સંક્ષિપ્તમાં જવાબ આપો.

(1) જ્યારે માતા-પિતા શિસ્તપાલનની સ્નેહ-કેન્દ્રિત રીતનો ઉપયોગ કરે છે તો બાળકોના પ્રત્યે એમનો વ્યવહાર કેવો હોય છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) શક્તિ-કેન્દ્રિત અને નિશ્ચયાત્મક રીતોની શી વિશેષતાઓ હોય છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

(3) જો બાળકોને શિસ્ત-પાલન કરવા માટે શિક્ષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પાલનકર્તાએ કયા-કયા પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ ?

.....

.....

.....

.....

.....

(4) બાળકોને વારંવારે શારીરિક રૂપે દંડ આપવાના કયા-કયા નકારાત્મક પ્રભાવ પડી શકે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

20.4.2 માતા-પિતાનો વ્યવહાર

શિસ્ત-પાલન કરવાની રીતો માતા-પિતા અને બાળકોની વચ્ચેના સંબંધનું ફક્ત એક પાસું છે. એના ઉપરાંત માતા-પિતાના વ્યવહારના અન્ય કોણ પણ છે, જે બાળકોના વ્યક્તિત્વને પ્રભાવિત કરે છે. દરેક માતા અથવા પિતાના વ્યવહારની શૈલી (Parenting Style) જુદી હોય છે. કેટલાંક માતા-પિતા વાત્સલ્યપૂર્ણ અને સ્નેહાળ હોય છે, જ્યારે કેટલાંક દ્વેષપૂર્ણ અને સ્નેહરહિત અને અન્ય તટસ્થ હોય છે. કેટલાંક માતા-પિતા નિયમો પ્રત્યે દૃઢ હોય છે, કેટલાંક શિથિલ હોય છે, અને નિયમો પ્રત્યે બહુ જ યુસ્ત હોય છે. એ ઉપરાંત માતા-પિતાના વ્યવહારના અન્ય ઘણાં પાસાં પણ છે. માતા-પિતા દ્વારા અપનાવાયેલી વ્યવહારની શૈલી સમયની સાથે-સાથે અને વિભિન્ન પરિસ્થિતિઓમાં સ્થાયી રહે છે. એનો મતલબ એ નથી કે માતા-પિતાના વ્યવહારમાં નમ્રતા નથી હોતી. જે માતા-પિતા મોટાભાગના નિયમોના પાલનમાં યુસ્ત હોય છે, તેઓ પણ કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં બાળકો પ્રત્યે ઘણી નમ્રતા બતાવે છે. માતા-પિતા દ્વારા અપનાવાયેલ વ્યવહારનો બાળકોના વ્યક્તિત્વ પર સ્થાયી પ્રભાવ પડે છે. આથી માતા-પિતાએ બહુજ સમજી વિચારી આ વાતનો નિર્ણય લેવો જોઈએ કે તેઓ બાળકોની સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો પસંદ કરશે.

માતા-પિતા દ્વારા અપનાવાયેલી બધી શૈલીઓનું વર્ણન કરવું અઘરું થઈ શકે છે. આ ચર્ચાની સરળતા માટે આપણે માતા-પિતાના વ્યવહારોને મુખ્ય ચાર વર્ગોમાં વહેંચી લઈએ છીએ. અને એ જોઈએ છીએ કે પ્રત્યેક વર્ગના વ્યવહારની શૈલી બાળકોના વ્યક્તિત્વને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે.

માતા-પિતાના સ્નેહાળ તથા દૃઢ વ્યવહાર (Firm and affectionate parenting) એવા માતા-પિતા પ્રેમાળ, વાત્સલ્યપૂર્ણ અને બાળકોના પ્રયાસો તથા ઉપલબ્ધિઓ પ્રત્યે સહાયક હોય છે. તેઓ ઘણીવાર બાળકોની પ્રશંસા કરે છે. તેઓ બાળકોની ક્રિયાઓ પ્રત્યે ઉત્સાહ દાખવે છે અને એમની લાગણીઓ પ્રત્યે સંવેદનશીલ હોય છે. અને સમાનુભૂતિ તથા કરુણા બતાવે છે. તેઓ ઘણીવાર પોતાની આવશ્યકતાઓની તુલનામાં પોતાના બાળકોની આવશ્યકતાઓ તરફ વધારે ધ્યાન આપે છે. પોતાનાં બાળકોના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતાઓ અને એના દૃષ્ટિકોણને તેઓ સમજે છે.

એવા માતા-પિતા શિસ્ત-પાલન દરમ્યાન દઢ હોય છે. બાળકો માટે તેઓ સાધારણ નિયમ બનાવે છે અને એમને એ સ્પષ્ટ કરે છે કે બાળકોએ એનું પાલન કરવાનું છે અને જો તેઓ એનું પાલન નહીં કરે તો એનું શું પરિણામ આવશે. તેમજ, તેઓ બાળકો પર નિયમો લાદતા નથી પરંતુ એમને એ નિયમોનાં કારણો સમજાવે છે. બીજા શબ્દોમાં તેઓ બાળકોના વ્યવહારને સીમિત કરે છે અને એ સીમાઓની અંદર તેઓ સ્વાવલંબી વ્યવહારને પ્રોત્સાહન આપે છે.

નિયમોના ક્ષેત્રમાં તેઓ બાળકોને સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરવામાં છૂટછાટ અપનાવે છે. નિયમો બનાવતા પહેલાં અને કોઈપણ નિર્ણય લેતાં પહેલાં તેઓ શરૂઆતમાં બાળકોને એમના વિચારો વિશે પૂછે છે અને તર્ક વિતર્કને પ્રોત્સાહન આપે છે. તેઓ બાળકોના વિરોધોને સાંભળે છે. સાંભળવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે બાળકોની વાતો પ્રત્યે ફક્ત માથું હલાવી અનુક્રિયા બતાવવી. એનું તાત્પર્ય છે કે જે બાળક કહી રહ્યું છે એને ધ્યાનથી સાંભળવું, સમજવું અને યોગ્ય અનુક્રિયા કરવી (બતાવવી) એનાથી બાળકોમાં એ ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે કે તેઓ જે કહે છે, તે ઉચિત છે અને એમના મંતવ્યની મહત્તા છે આવું પરિવેશ માતા-પિતા અને બાળકોની વચ્ચે ઉચ્ચ કોટિનું સ્નેહાળ અને સારા સંપ્રેષણને પ્રતિબિંબિત કરે છે. બાળકો અનુભવે છે કે તેઓ સરળતાથી પોતાની યથાર્થ ભાવનાઓ માતા-પિતા સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી શકે છે.

જે માતા-પિતા બાળકો પાસે મોટી વ્યક્તિઓ જેવા વ્યવહારની અપેક્ષા મેળવવા માટે ઉચ્ચ ધોરણો (standards) સ્થાપિત કરે છે પરંતુ એની સાથે જ બાળકો પાસે એમની અપેક્ષાઓ વિચારશીલ અને એમની કુશળતાઓને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. જ્યારે બાળકો પાસે માતા-પિતાની અપેક્ષાઓ વિવેકપૂર્ણ હોય છે તો બાળકો પણ માતા-પિતા દ્વારા સ્થાપિત ધોરણોનું પાલન કરી શકે છે અને એમનામાં સામર્થ્યની ભાવનાનો વિકાસ થાય

છે. વિશ્વાસની આ ભાવના બાળકોને બીજી પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે. અહીં આ વાત દોહરાવવી મહત્વપૂર્ણ છે અને એ છે કે વાસ્તવિક અપેક્ષાઓનું હોવું અતિ આવશ્યક છે. અવાસ્તવિક માંગોથી બાળકોની સ્વ માન્યતા નિમ્ન થઈ જાય છે. કારણ કે તેઓ એ ક્યારેય પૂરી કરી શકતા નથી.

માતા-પિતા દ્વારા અપનાવાયેલી વ્યવહારની આવી શૈલી કે જે પ્રેમાળ, દૃઢ અને સાથે-સાથે નમ્ર પણ હોય બાળકોમાં સ્વાધીનતા અને આત્મ-નિર્ભરતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. બાળકો નાની ઉંમરમાં જ મોટી વ્યક્તિઓની જેમ સમજદારી બતાવે છે અને એમની સ્વ-માન્યતા પણ ઊંચી હોય છે. તેઓ વધારે ઉદાર અને બીજા પ્રત્યે સંવેદનશીલ હોય છે અને આક્રમક વ્યવહાર પણ ઓછો બતાવે છે. આવાં બાળકો મળતાવડા, મૈત્રીપૂર્ણ હોય છે અને સરખી ઉંમરના બાળકોમાં પણ લોકપ્રિય હોય છે. તેઓ નવી વસ્તુઓ અજમાવવા અને શોધ કરવા માટે તત્પર રહે છે. આ ગુણ સર્જનાત્મક વ્યવહાર સાથે સંબંધિત છે. તેઓ વધારે યોજનાઓ બનાવે છે, ઉપલબ્ધિપૂર્ણ થાય છે અને અન્ય બાળકોની તુલનામાં સ્કૂલમાં પણ તેમની વર્તણૂક વધુ આયોજિત હોય છે.

માતા-પિતાનો કઠોર અને યુસ્ત વ્યવહાર (Rigid and inflexible parenting) એવા માતા-પિતાની પહેલી વિશિષ્ટતા એ છે કે બાળકોને શિસ્ત કરાવવા માટે તેઓ બહુજ ઓછા તર્કનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ વાંછનિય સામાજિક વ્યવહારો માટે ઘણેઅંશે શક્તિ-કેન્દ્રિત રીતોનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ પોતાને ઉપરી માને છે. તેઓ નિયમ સ્થાપિત કરે છે અને અપેક્ષા રાખે છે કે બાળકો આનાકાની કે વિરોધ વગર એનું પાલન કરે. જે નિયમ એમણે સ્થાપિત કર્યા છે, તેઓ એના પ્રત્યે યુસ્ત અને સ્થિર હોય છે. તેઓ પોતાના નિયમો અને નિર્ણયોને સંબંધિત કારણ અથવા તર્ક નથી સમજાવતા અને બાળકોને પોતાના ઢંગથી વિચારવા અથવા વ્યવહાર કરવા એટલે કે પોતાનો દષ્ટિકોણ રાખવા માટે પ્રોત્સાહિત નથી કરતા. એવા માતા-પિતા પ્રાધિકાર પ્રત્યે આજ્ઞાકારી વર્તણૂકને માન્ય રાખે છે અને સ્વતંત્ર વ્યવહાર, પ્રશ્નો અને શોધને હતોત્સાહિત કરે છે. તેઓ બાળકોના વ્યવહારને ઘણી હદ સુધી કાબૂમાં રાખે છે અને બાળકોને પોતાની જાતે વિચારવાની તક આપતા નથી. એવા માતા-પિતા હંમેશાં સ્નેહાળ અને પ્રીતિપૂર્ણ હોતા નથી, તેઓ બહુ જ મુશ્કેલીથી બાળકોની પ્રશંસા કરે છે. એમાંથી કેટલાંક માતા-પિતા તો બાળકો પ્રત્યે ખુલ્લેઆમ દ્વેષ અને અસ્વીકૃતિ બતાવે છે.

એવું જોવા મળ્યું છે કે આ પ્રકારના પરિવારોનાં બાળકો મોટેભાગે અસંતોષકારક, અવિશ્વસ્ત અને અતડા હોય છે. પોતાની સરખી ઉંમરના બાળકો સાથે સંબંધ સ્થાપવામાં પણ તેઓ મુશ્કેલી અનુભવે છે અને એમની સાથે એમને વધારે બનતું પણ નથી. કારણ કે બાળકોને વસ્તુઓને અજમાવવાની તક નથી આપવામાં આવતી આથી અન્ય બાળકોની તુલનામાં એમની સ્વ-માન્યતા નિમ્ન હોય છે. એવા માતા-પિતાના વ્યવહારને કારણે કેટલાંક બાળકો આધીન આજ્ઞાકારી, અનાક્રમક અને બીકણ થઈ જાય છે, જ્યારે માતા-પિતાના આવા વ્યવહાર પ્રત્યે કેટલાંક બાળકો ઉચ્ચ સ્તરનો આક્રમક વ્યવહાર બતાવે છે. કિશોરાવસ્થામાં આ બાળકો ભણવામાં પણ એટલા સારા નથી થતા કારણ કે તેમને પહેલાં પોતાની જાતે સ્ફૂર્તિથી કામ કરવાની તક મળી હોતી નથી.

માતા-પિતાનો સ્વીકૃતિવાળો વ્યવહાર (permissive Parenting) એવા માતા-પિતા શિસ્ત-પાલન પ્રત્યે શિથિલ (lax) હોય છે. તેઓ બાળકોને જેવું તેઓ ઈચ્છે છે એવું કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે. બાળકો માટે વ્યવહારની આવી શૈલીને અંતર્ગત કોઈ નિયમ નથી હોતાં અને એમની પાસે અપેક્ષાઓ પણ બહુ જ ઓછી હોય છે. હકીકતમાં બાળકો પોતાના માટે જાતે જ નિયમ બનાવે છે અને એવાં બાળકો પોતાની જાત પાસે મોટી વ્યક્તિઓની જેમ વિચારશીલ વ્યવહારની અપેક્ષા પણ નથી રાખતા. એવા પરિવારના બાળકોને પૂરતી છૂટ હોય છે કે તેઓ જે પણ કરવા ઈચ્છતા હોય, તે કરે અને એમને કોઈ જવાબદારી પણ નથી હોતી. માતા-પિતા પણ બાળકો પ્રત્યે પોતાનો સ્નેહ ઉદારતાથી વ્યક્ત કરે છે.

એવું જોવા મળ્યું છે કે એવા માતા-પિતાનાં બાળકો સૌથી ઓછા વિચારશીલ, સમજદાર અને આત્મનિર્ભર હોય છે. તેઓ જવાબદારી ઉપાડવાનું પસંદ નથી કરતા અને પોતાની સરખી ઉંમરના બાળકો પ્રત્યે પણ એમનો વ્યવહાર વિકસિત અને વિચારશીલ નથી હોતો. તેઓ સ્વાધીન નથી હોતા અને તેઓ ઉચ્ચ સ્તરનો આક્રમક વ્યવહાર પ્રદર્શિત કરે છે કારણ કે એમના માતા-પિતા એમના આક્રમક વ્યવહારને નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરતા નથી.

માતા-પિતાનો ઉપેક્ષાપૂર્ણ વ્યવહાર (neglect in parenting) એવા માતા-પિતા પોતાનાં બાળકોની ઉપેક્ષા કરે છે. તેઓ પોતાનાં બાળકોમાં અભિરુચિ રાખતા નથી અને એમનું ધ્યાન પણ નથી રાખતા એટલે કે એમનો તિરસ્કાર કરે છે. તેઓ વધારે સ્નેહ અને વાત્સલ્ય પણ પ્રદર્શિત કરતા નથી તેઓ બાળકોના વ્યવહારને નિયંત્રિત કરતા નથી અને એમની પાસે વિચારશીલ વ્યવહારની અપેક્ષા પણ કરતાં નથી તેઓ બાળકો પ્રત્યે તટસ્થ રહે છે.

માતા-પિતાના વ્યવહારની આવી શૈલીનો બાળકોના વ્યક્તિત્વ પર વધારે નકારાત્મક પ્રભાવ પડે છે. એવા માતા-પિતાના બાળકોને સરખી ઉંમરના બાળકો સાથે બાળપણ અને મોટી ઉંમરમાં સંબંધ તનાવપૂર્ણ હોય

છે. એમનામાં બીજા સાથે સંબંધ બાંધવાની સામાજિક કુશળતાનો અને નેતૃત્વ સંબંધી કુશળતાનો પણ અભાવ હોય છે. હકીકતમાં તેઓ કિશોરાવસ્થા અને મોટી ઉંમરમાં અસામાજિક વ્યવહાર બતાવે છે. ઉપલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા અને પ્રયત્ન કરવા માટે પણ એમનામાં વધારે અભિપ્રેરણ નથી હોતું.

જ્યારે અમે બતાવ્યું કે માતા-પિતા દ્વારા અપનાવેલી એક વિશેષ વ્યવહારની શૈલીથી બાળકોમાં કેટલાંક નક્કી વ્યક્તિત્વના ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પણ અહીં એ દોહરાવવાનું જરૂરી છે કે અમે ફક્ત સામાન્ય વ્યવહારોનું જ વર્ણન આપ્યું છે. વ્યવહારની પ્રત્યેક શૈલી સંબંધિત જે પરિણામોનું અમે વર્ણન કર્યું છે, સંભવ છે કે તે સૌથી વધારે હોય, પરંતુ આ પરિણામો ઉપરાંત પણ કેટલાંક બીજા પરિણામ હોઈ શકે છે. માતા-પિતાનો વ્યવહાર એ બધાં પરિબલોમાંથી ફક્ત એક પરિબલ છે. જે બાળકોના વ્યવહારને પ્રભાવિત કરે છે. બાળકો પોતાના કુટુંબના સભ્યો ઉપરાંત બહારના લોકોના વ્યવહારથી પણ પ્રભાવિત થાય છે. જો માતા-પિતા દ્વેષપૂર્ણ છે પરંતુ અન્ય લોકો સહયોગપૂર્ણ અને પ્રીતિપૂર્ણ છે તો બાળકોના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ હકારાત્મક થઈ શકે છે. એ પણ સંભવ છે કે માતા અને પિતા બંને અલગ-અલગ વ્યવહાર અપનાવે. જો બંનેમાંથી એકનો વ્યવહાર પ્રતિબંધાત્મક છે અને બીજાનો નમ્ર (છૂટછાટવાળો) તો એનાથી બાળકના વ્યક્તિત્વ પર એ બાળકોના વ્યક્તિત્વની તુલનામાં જુદી અસર પડશે જેના માતા-પિતા પ્રતિબંધાત્મક (કઠોર અને યુસ્ત) હોય છે.

20.5 પરિપોષણ પ્રદાન કરવું અને (સ્વાધીનતા વધારવી) સ્વનિર્ભરતાને પ્રોત્સાહન આપવું.

તમે જાણો છો કે જેમ-જેમ બાળકી મોટી થાય છે તે પોતાની જાતે ઘણાં કામ કરી લે છે. એક શાળાપૂર્વ બાળકી 13 થી 36 મહિનાની ઉમરની બાળકીની સરખામણીમાં પોતાના માતા-પિતા પર ઓછી આશ્રિત હોય છે. જેમ-જેમ તે મધ્ય-બાલ્યાવસ્થા અને કિશોરાવસ્થામાં પહોંચશે, તે ખૂબ વધારે સ્વાધીન થઈ જશે. બાળકોને જાતે કામ કરવાની ઈચ્છાને પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે કારણ કે એ એમના આત્મવિશ્વાસને વિકસિત કરે છે. આ પાસું એ વાત સાથે પણ મેળ કરે છે કે બાળકો જિંદગીની પરિસ્થિતિઓમાંથી કેવી રીતે રસ્તો કાઢે છે અને એના અનુસાર તેઓ કેટલી હદ સુધી વસ્તુઓ પર નિયંત્રણ કરી શકે છે.

બાલ્યાકાળનાં વર્ષોમાં અને એ પછી મોટી ઉંમરની અવસ્થામાં બાળકી કેટલી સ્વાધીન થશે એ આ વાત પર આધાર રાખે છે કે માતા-પિતાએ એમના પ્રારંભિક આશ્રિત વ્યવહાર પ્રત્યે શું અનુક્રિયા બતાવી હતી. માતા-પિતા પોતાનાં બાળકોને સુરક્ષિત રાખવા ઈચ્છે છે અને સાથે જ એમને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવા તૈયાર પણ કરે છે. પાલન-પોષણનો મુખ્ય પડકાર છે બાળકો પ્રત્યે બહુજ વધારે અને બહુજ ઓછા સુરક્ષાત્મક વ્યવહાર વચ્ચે સાચું નિયંત્રણ કરી શકવું બાળકોનો આશ્રિત વ્યવહાર બે રૂપ લે છે :

પ્રેમ મેળવવાની ક્રિયા : બાળકો પ્રેમ અને સ્નેહ ઈચ્છે છે. જ્યારે એમની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે અને એમની તરફ ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેઓ સ્નેહ અનુભવે છે. જ્યારે બાળકો કહે છે. “મને જુઓ” તેઓ પ્રશંસા મેળવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે અને માતા-પિતાના વાત્સલ્ય પ્રત્યે આશ્વાસન ઈચ્છે છે.

મદદ મેળવવાની ક્રિયા : જ્યારે બાળકો માટે કોઈ કામ અઘરું હોય છે અથવા તેઓ એ કરવામાં અસક્ષ્મ રહે છે તો તેઓ મદદ માંગે છે. એમને એમના કામમાં મદદ કરવાની સાથે-સાથે મોટી વ્યક્તિઓ દ્વારા મદદ બાળકોને એ આશ્વાસન આપે છે કે તેઓ એમને ગમે છે અને એમનું ધ્યાન રાખે છે.

શાળાપૂર્વ બાળકોના પરાશ્રિત (બીજા પર આશ્રિત) વ્યવહાર પ્રત્યે માતા-પિતાએ શું અનુક્રિયા બતાવવી જોઈએ ? એ કદાચ તમને વિરોધાભાસ લાગે, પરંતુ જ્યારે માતા-પિતા બાળકોના પરાશ્રિત વ્યવહારને દંડ આપવાને બદલે એમના પ્રત્યે હકારાત્મક અનુક્રિયા બતાવે છે તો મોટાં થતાં બાળકો વધારે સ્વતંત્ર થઈ જાય છે. જે બાળકો સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહારની અપેક્ષા રાખે છે અને માતા-પિતા એમને સ્નેહ આપે છે, સંભવતઃ મોટા થઈને તેઓ સંવેગાત્મક રૂપે સુરક્ષિત અને સ્વાધીન બને. બીજા શબ્દોમાં જે બાળકોને એમની આવશ્યકતા અનુરૂપ સાચા સમયે પરિપોષણ નથી મળતું, તે મોટાં થતાં પણ પરિપોષણની ઈચ્છા કરી શકે છે. મોટી ઉંમરમાં પણ તેઓ સંવેગાત્મક રૂપે અસુરક્ષિત અનુભવ કરી શકે છે. જે બીજા પર આશ્રિત રહેવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે. મોટી વ્યક્તિ હોવા છતાં પણ, જો સ્નેહ અને સુરક્ષાની જરૂરિયાત કોઈના સંબંધોનું મુખ્ય પરિબલ છે તો એ એમના માટે બહુ મોટી અક્ષમતા હોઈ શકે છે. એવા સંબંધ સ્વતંત્ર રૂપે કાર્ય કરી શકવાની ક્ષમતામાં અવરોધ બની શકે છે. શાળાપૂર્વ વર્ષોના આ ઉદાહરણથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે. એક બાળકી જે સ્કૂલે જવાનું પસંદ નથી કરતી અને માતા-પિતાને વળગીને રહેવાનું ગમે છે, શક્ય છે એના પરાશ્રિત વ્યવહાર પ્રત્યે એના માતા-પિતાએ પર્યાપ્ત અનુક્રિયા બતાવી હશે. સ્કૂલમાં પણ આ બાળકીને શિક્ષિકાના વધારે ધ્યાનની આવશ્યકતા હોઈ શકે છે. બીજા બાજુ એક બાળકી જે નવી સ્કૂલના વાતાવરણ પ્રમાણે પોતાને

સમાયોદિત કરી લે છે અને મિત્ર બનાવી લે છે, એને શક્ય છે માતા-પિતા તરફથી પર્યાપ્ત પરિપોષણ મળ્યું હોય. આથી તે સ્વતંત્રતાથી કામ કરે છે.

એનાથી બિલકુલ ઊલટું કેટલાંક માતા-પિતા પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે ખૂબ જ વધારે સંરક્ષણશીલ હોય છે. તેઓ આશ્રિત વ્યવહારોને પ્રોત્સાહન આપે છે અને જ્યારે બાળકો મદદ માંગે છે તો એમને જાતે પ્રયત્ન કરવા દેવાની ઈચ્છાને પ્રોત્સાહન આપવાને બદલે વ્યાકુળતાપૂર્વક અનુક્રિયા બતાવે છે. તેઓ બાળકોને પણ વ્યાકુળ બનાવી દે છે. બાળકો એવામાં પોતાની જાતે સ્થિતિઓનો સામનો અને સમસ્યાઓનો સામનો કરવાનું નથી શીખી શકતા અને મોટાં થતાં તેઓ મોટેભાગે બીજા પર જ નિર્ભર રહે છે.

બાળકોમાં સ્વતંત્ર / અનાશ્રિત વ્યવહારને કેવી રીતે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય ? એ એક એવો વિષય છે જેમાં પ્રત્યેક માતા અથવા પિતાએ બાળકોને આસક્તિ (મને ગમે એવું) આપવી અને એના પ્રત્યે દૃઢ થવાની વચ્ચે અને સાથે જ એમની મામૂલી મુશ્કેલીમાં મદદ કરવા અને એમને જાતે કાર્ય કરવા દેવાની વચ્ચે સંતુલન બનાવવું પડશે.

20.6 ભાઈ-બહેનની વચ્ચે સંબંધ

આપણા દેશમાં મોટાભાગના કુટુંબોમાં એકથી વધારે બાળકો હોય છે. પોતાના ભાઈ-બહેન સાથે પણ બાળકો એટલો જ વ્યવહાર કરે છે, જેટલો કે માતા-પિતા સાથે. હકીકતમાં કેટલાંક એવા પરિવાર પણ હોય છે જ્યાં જ્યારે માતા-પિતા ઘરની બહાર કામ પર જાય છે તો નાના ભાઈ-બહેનની સંભાળ મોટાં બાળકો (ભાઈ અથવા બહેન) કરે છે. એવામાં માતા-પિતાની સરખામણીમાં એમનો મોટાભાગનો સમય ભાઈ-બહેનની સાથે જ વીતે છે આથી ભાઈ-બહેન સમાજીકરણના પ્રમાણપૂર્ણ અભિકર્તા છે.

માતા-પિતાની સાથેના સંબંધોની તુલનામાં બાળકોનો પોતાના ભાઈ-બહેન સાથે સંબંધોમાં એક વિશેષ અંતર હોય છે. શું તમે વિચારી શકો છો કે એ શું હોઈ શકે છે ? ભાઈ-બહેનની ઉંમર એક સરખી હોય છે અને એમની વચ્ચે સંબંધ પણ માતા-પિતાની સરખામણીમાં સરખો, મૈત્રીપૂર્ણ અને સંવતંત્રતાપૂર્ણ હોય છે. માતા-પિતા ગમે તેટલા બાલ-કેન્દ્રિત અને નમ્ર વ્યવહારવાળા હોય, છતાં પણ બાળકો પ્રત્યક્ષ રૂપે એમને પ્રાધિકારપૂર્ણ માને છે.

ભાઈ-બહેન બાળકોને સંવેગાત્મક સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે. ચિંતા, બીક અને અવ્યવસ્થિત સ્થિતિઓમાં તેઓ સમર્થન અને સલાહ પણ આપે છે. એમની સામે વિશ્વાસપૂર્વક ભેદ ખોલી શકાય છે. બાલ્યકાળના એવા બહુ જ રહસ્ય હોય છે જે ફક્ત ભાઈ-બહેનને જ કહી શકે છે. મોટાં બાળકો વ્યવહારનું પ્રમાણ સ્થાપિત કરે છે. તમે કદાચ નાના ભાઈ-બહેનને મોટાનું અનુકરણ કરતા જોયા હશે. વફાદારી, સહયોગ અને નિરીક્ષણના

નિયમો ભાઈ-બહેનોમાં બહુ જ દઢ હોય છે. બીજું જ્યારે ભાઈ-બહેનની વચ્ચે સંબંધ સરખે સરખો હોય છે, બીજી બાજુ બની શકે છે એમની વચ્ચે સંઘર્ષ, સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા અને પ્રતિદ્વંદિતાની ભાવનાઓ હોવી અસાધારણ વાત નથી અને એવા મામલામાં માતા-પિતાની સંવેદનશીલતા પ્રમાણિત હોય છે. બીજા બાળકના જન્મથી મોટું બાળક વ્યાકુળ બની શકે છે ખાસ કરીને જ્યારે માતા-પિતા મોટાને તિરસ્કારે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો : મહાવરો - ૩

- (1) તમે વાંચ્યું કે માતા-પિતા દ્વારા અપનાવાયેલ વ્યવહારની દરેક શૈલી બાળકોના વ્યક્તિત્વ સંબંધી કેટલાંક નક્કી અભિલક્ષણોને પ્રોત્સાહન આપે છે. નીચે આપેલા કોઠામાં વ્યવહારની પ્રત્યેક શૈલીની સામે એ અભિલક્ષણોની સૂચી બનાવો.

માતા-પિતાના વ્યવહારની શૈલીઓ	બાળકોના વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતાઓ
(1) સ્નેહાળ અને દઢ વ્યવહાર	....
(2) કઠોર અને ચુસ્ત વ્યવહાર	....
(3) સ્વીકૃતિવાળો વ્યવહાર	....

(4) તિરસ્કારપૂર્ણ વ્યવહાર	.....
	.....
	.....
	.....

(2) કોલમ-1 માં માતા-પિતા દ્વારા અપનાવેલા વ્યવહારોની શૈલીઓની સૂચિ છે. કોલમ-2 માં વ્યવહારની વિભિન્ન શૈલીઓના અભિલક્ષણ આપ્યા છે. કોલમ-1 માં આપેલા માતા-પિતાના વ્યવહારોને કોલમ-2 ના અભિલક્ષણો સાથે મેળવો.

કોલમ-1

કોલમ-2

(1) માતા-પિતાનો સ્નેહાળ અને દૃઢ વ્યવહાર	(ક) પ્રેમાળ, વાત્સલ્યપૂર્ણ બાળકોની પ્રશંસા કરે છે.
(2) માતા-પિતાનો કઠોર અને યુસ્ત વ્યવહાર	(ખ) નિયમો પ્રત્યે યુસ્ત અપેક્ષા રાખે છે કે પ્રશ્ન કર્યા વગર બાળકો એમની આજ્ઞાનું પાલન કરે.
(3) માતા-પિતાનો સ્વીકૃતિવાળો વ્યવહાર	(ગ) શિસ્ત-પાલન કરવા માટે બહુ જ ઓછો તર્ક વાપરે છે.
(4) તિરસ્કારપૂર્ણ વ્યવહાર	(ઘ) બાળકોમાં અભિરુચિ નથી રાખતા (દાખવતા.)
	(ચ) નિયમોની અંદર નમ્રતા અને નિયમોના કારણ સમજાવે છે.
	(છ) શિસ્ત-પાલન પ્રત્યે શિથિલ, શરૂઆતમાં કંઈપણ નિયમ નથી બતાવતા
	(જ) વધારે વાત્સલ્ય અને પ્રેમ નથી બતાવતા.
	(ઝ) બાળકો પાસેથી સમજદાર (પ્રૌઢ) વ્યવહાર દેખાડવાની અપેક્ષા નથી કરવામાં આવતી, તેઓ જે ઈચ્છે છે કરવા દેવામાં આવે છે.
	(ટ) સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ અને વ્યવહારોને હતોત્સાહિત કરે છે.
	(ઠ) ઓછો પ્રેમાળ અને પરિપોષક હોય છે; બાળકોની બહુ જ ઓછી પ્રશંસા કરે છે, કેટલાંક તો ખુલ્લેઆમ દ્વેષપૂર્ણ અને અસ્વીકૃત હોય છે.
	(ડ) બાળકો પાસેની માંગ વાસ્તવિક હોય છે.
	(ઢ) બાળકોની વાત સાંભળે છે અને ચર્ચાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

20.7 આક્રમકતા

ખંડ 3 માં આપણે બાળકોના આક્રમક વ્યવહારોના કેટલાંક કારણો પર ચર્ચા કરી હતી. જ્યારે 13-36 મહિનાની ઉંમરના બાળકો હેરાન અને નિરાશ થઈ જાય છે તો તેઓ પોતાની લાગણીઓને આક્રમક વ્યવહાર દ્વારા અભિવ્યક્ત કરે છે. તેઓ વસ્તુઓ ફેંકીને અને બીજાને ધક્કો મારીને આક્રમકતા અભિવ્યક્ત કરી શકે છે. શાળાપૂર્વ બાળકો, શારીરિક આક્રમકતા પ્રદર્શિત કરવા ઉપરાંત બોલીને પણ આક્રમકતા શરૂ કરી દે છે. જેમકે કોઈને સંબોધિત કરવા માટે ખરાબ નામોનો પ્રયોગ કરવો અને મરકરી કરવી. શાળાપૂર્વ વર્ષો દરમ્યાન જ માતા-પિતા વધારે કડક વર્તનથી આક્રમક વ્યવહારો સામે લડી શકે છે. આવો હવે આપણે વાંચીએ કે શાળાપૂર્વ બાળકોમાં આક્રમક વ્યવહારોના કયા કારણ હોઈ શકે છે અને માતા-પિતા કેવી રીતે સમાજીકરણ દરમ્યાન બાળકોને એવા વ્યવહારથી દૂર રાખી શકે છે.

ઘણી એવી સ્થિતિઓ હોય, છે જેમાં શાળાપૂર્વ બાળકો નિરાશ થઈ જાય છે અને એટલે આક્રમકતાથી વર્તે છે. બની શકે છે કે બાળકોને શિક્ષા કરવામાં આવી હોય અથવા એના માતા-પિતા એની તરફ વધારે ધ્યાન ન આપતા હોય અથવા જે રમકડાંથી તે રમવા ઈચ્છતી હોય તે એને ન મળતું હોય અથવા એના મિત્રોએ એને રમતના સમૂહમાં સાંકળી ન હોય. જ્યારે શાળાપૂર્વ બાળકો સાથે-સાથે રમે છે તો એમનું નિરાશ થવું સ્વાભાવિક છે કારણકે તેઓ એક-બીજાના દષ્ટિકોણને સમજી શકતા નથી એવી પરિસ્થિતિઓ ગુસ્સો, ચીસો-ભૂમો અને શારીરિક આક્રમક વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. પરંતુ જે રીતે બાળકો નિરાશા સામે અનુક્રિયા

બતાવે છે અથવા એનો સામનો કરે છે અને કેટલી હદ સુધી બાળકો નિરાશાજનક સ્થિતિ સહન કરી શકે છે એમાં બાળકોમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓ હોય છે. બે શાળાપૂર્વ બાળકોને જે જોઈએ તેને તેઓ નથી મેળવી શકતા (એટલે કે તેઓ નિરાશા અને લાચારી અનુભવે છે.) તો બની શકે છે કે એનામાંથી એક કોઈ અન્ય વસ્તુથી રમવાનું શરૂ કરી દે (અનાકમક અનુક્રિયા) અને બીજો આજુબાજુની પડેલી વસ્તુઓને લાત મારી ગમે ત્યાં વિખેરી દે. (આકમક વ્યવહાર) એવી વૈયક્તિક ભિન્નતાઓ પર તમે ત્યારે ધ્યાન આપી શકો જ્યારે તમે બાળકોને સમૂહમાં સાથે-સાથે રમતા જુઓ જે આકમકસ્થિતિઓ સામે લડવાની ન તો વાંછનીય અને ન તો લાભપ્રદ રીત છે, એટલા માટે પાલનકર્તા માટે એ મહત્વપૂર્ણ છે કે બાળકોનું સમાજકરણ કરતી વખતે તેઓ એમને આકમક વ્યવહાર શીખવાથી દૂર રાખે. એક રીત જેનાથી એવું કરી શકાય છે - એ સમજવાનું છે કે બાળકોના આકમક વ્યવહારના કારણ ક્યા છે અને પછી એ કારણોને દૂર કરવા જોઈએ જેથી બાળકોના વ્યવહારમાં પરિવર્તન આવી જાય.

20.7.1 આકમક વ્યવહારોને સમજવા

મોટાભાગના અન્ય ગુણોની જેમ આકમક વ્યવહાર પણ આનુવંશિકતા અને પરિવેશથી પ્રભાવિત હોય છે. બાળકોમાં જન્મજાત સ્વાભાવિક ભિન્નતાઓ હોય છે જેના કારણે પ્રત્યેક બાળકો દ્વારા પ્રદર્શિત આકમક વ્યવહારની માત્રા ભિન્ન હોય છે. એ જૈવિક પરિબળ બાળકોના વ્યવહારોને પૂર્વપ્રવૃત્તિ પ્રદાન કરે છે છતાં પણ એ આકમક વ્યવહારનું કારણ હોતું નથી પોતાની આજુબાજુના લોકોના અનુભવ જ બાળકોને એવા વ્યવહારો અભિવ્યક્ત કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે અથવા નિયંત્રિત કરે છે. આથી, આકમક વ્યવહાર, મુખ્ય રૂપે બીજા દ્વારા શીખાય છે. કૌટુંબિક પરિવેશ, બાળકોનો પોતાના માતા-પિતા સાથેનો સંબંધ અને માતા-પિતાનો પોતાનો વ્યવહાર એ નક્કી કરે છે કે બાળકો આકમક વ્યવહાર બતાવે છે કે નહીં. આવો જોઈએ કે કૌટુંબિક પરિવેશના ક્યા-ક્યા પાસાં આકમક વ્યવહારોને પ્રોત્સાહન આપે છે.

પારિવારિક પરિવેશ અને આકમકતા :

તમે જાણો છો કે બાળકો બીજાને જોઈને પણ આકમક વ્યવહાર શીખે છે. જે માતા-પિતા પોતે આકમક હોય છે તેઓ બાળકો માટે આકમકતાની પ્રતિમા બની જાય છે અને બાળકો એમના વ્યવહારને અનુસરે છે. એક શોધ અભ્યાસમાં નિર્ણાયક રૂપે એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું કે આકમક વ્યવહાર અનુસરણ દ્વારા શીખાય છે. એ અભ્યાસમાં ત્રણથી પાંચ વર્ષની ઉંમરના બાળકોને બે સમૂહોમાં વિભાજિત કર્યા. એક સમૂહના બાળકોને એક એવી ફિલ્મ બતાવી જેમાં એક મોટી વ્યક્તિએ એ રબરની ઢીંગલીને માર્યું, શિક્ષા કરી, એને લાત મારી અને પછી ગુસ્સાથી એના પર બેસી ગઈ અને બીજા સમૂહના બાળકોએ એ ફિલ્મ જોઈ જેમાં એક મોટી વ્યક્તિ ચૂપચાપ ઢીંગલીની પાસે બેસી, પોતાનું કામ કરી રહી છે અને ઢીંગલીની તરફ એણે જરાય ધ્યાન ન આપ્યું. ફિલ્મ જોઈને પછી બાળકોને પોતાનાં રમકડાંથી રમવા દેવામાં આવ્યા અને ફિલ્માવાળી ઢીંગલી જેવી એક ઢીંગલી પણ એમને આપવામાં આવી. જે બાળકોએ મોટી વ્યક્તિને ઢીંગલીને મારતી જોઈ હતી, એમાંના મોટાભાગના બાળકોએ ઢીંગલીને માર્યું, અને કેટલાંક બાળકોએ તો મારતી વખતે મોટી વ્યક્તિની અસલ નકલ કરી. બીજા સમૂહના મોટાભાગના બાળકો ઢીંગલીને માર્યા વગર અને આકમક વ્યવહાર બતાવ્યા વગર જ એની સાથે રમતાં રહ્યાં.

પાલનકર્તાના કહેવા અને કરવામાં ભિન્નતા :

એ એક અન્ય પરિબળ છે જે બાળકોના આકમક વ્યવહારને વધારે છે. જ્યારે માતા-પિતા વાતો (શબ્દો)માં તો આકમક વ્યવહારોને હતોત્સાહિત કરે છે, પરંતુ પોતાના રોજિંદા કાર્યો દરમ્યાન બીજા પ્રત્યે આકમક હોય છે તો બાળકો ઉચ્ચ સ્તરનો આકમક વ્યવહાર બતાવે છે જેમ કે પરોપકારિતાની બાબતમાં સાચું ઊતરે છે. બાળકોને એ કહેવાથી “જેવું હું કરું છું તેવું કરો” બાળકો નહીં શીખે. એના માટે ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરવું પડે છે.

બાળકો પ્રત્યે માતા-પિતાનો વ્યવહાર એમને આકમક બનાવવામાં સહાયક હોઈ શકે છે. જે માતા-પિતા પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે દ્વેષપૂર્ણ હોય છે. તેઓ પોતાનાં બાળકોના આકમક વ્યવહારનો પ્રોત્સાહન આપે છે. જે બાળકો પોતાને સ્નેહવંચિત અને અસુરક્ષિત અનુભવે છે તેઓ આકમક વ્યવહાર દ્વારા પોતાનાં માતા-પિતાનું ધ્યાન પોતાની તરફ આકર્ષિત કરે છે.

તમે વિદ્યુતપૂર્ણ અને અવ્યવસ્થિત પાલન-પોષણની રીતો વિશે વાંચ્યું છે. જ્યારે માતા-પિતા વ્યવહારોને નિયમબદ્ધ નથી કરતા અને ન તો એને બાળકો પર લાદતા તો માતા-પિતાનો આવો વ્યવહાર આકમક વ્યવહારને પ્રોત્સાહિત કરે છે. એવા માતા-પિતા શિસ્તપાલન પ્રત્યે શિથિલ હોય છે અને એવા વાતાવરણમાં બાળકો જેવું ઈચ્છે છે, તેવું કરે છે. પોતાના આકમક વ્યવહાર માટે બાળકોને કોઈપણ પ્રકારના વિરોધનો સામનો કરવો પડતો નથી.

તમે જાણો છો કે જ્યારે માતા-પિતા શારીરિક દંડનો અસ્થિર અને ગમે તે ઢંગથી ઉપયોગ કરે છે એટલે કે એક જ વ્યવહાર પ્રત્યે જ્યારે એમને મન થયું ત્યારે દંડ કર્યો અને ક્યારેક ન કર્યો તો એનાથી બાળકોમાં

આક્રમક વ્યવહાર જન્મે છે પરંતુ અહીં પણ વૈયક્તિક ભિન્નતાઓ હોય છે. કેટલાંક બાળકો દંડ મળતાં પોતાનો દ્વેષપૂર્ણ વ્યવહાર દબાવી દે છે પરંતુ કેટલાંક એને ચાલુ રાખે છે અને અન્ય વધારે આક્રમક થઈ જાય છે.

એ પણ જોવા મળ્યું છે કે આક્રમક અને અનાક્રમક બાળકો જે રીતે અન્ય લોકોના વ્યવહારોની વ્યાખ્યા અલગ-અલગ ઢંગથી કરે છે આક્રમક બાળકો પહેલાં વિચારે છે કે અન્ય લોકોનો ઈરાદો દ્વેષપૂર્ણ છે પણ એવું નથી હોતું. જો બોલથી રમતાં કોઈ આક્રમક બાળકને વાગી જાય તો તેઓ હંમેશાં એવું જ વિચારે છે કે એમને જાણી-બૂઝીને મારવામાં આવ્યું છે અને પરિણામે તેઓ પ્રતિશોધ બતાવે છે જેના પ્રત્યે બીજો ફરીને એને મારી શકે છે અને આ રીતે ઝઘડો (લડાઈ) શરૂ થઈ જાય છે.

આક્રમક માતા-પિતા અને આક્રમક બાળકો એકબીજાના વ્યવહારોને દઢ કરે છે. માતા-પિતા નિયમ બનાવે છે, બાળકો એના પ્રત્યે અવજાપૂર્ણ અનુક્રિયા બતાવે છે અને માતા-પિતા બદલામાં બાળકને વધારે કડક દંડ અથવા ધમકી આપે છે. બાળકો એના પ્રત્યે ખૂબ વધારે આક્રમકતાપૂર્ણ અનુક્રિયા બતાવે છે આ પ્રકારની અંતઃક્રિયાઓ આક્રમકતાને કાયમ રાખવા માટે અનુકૂળ સમય પ્રદાન કરે છે. આ વાત એકવાર ફરી એ તથ્યની મહત્વતા બતાવે છે કે ફક્ત સમાજકરણ જ બાળકોના વ્યક્તિત્વને પ્રભાવિત નથી કરતા, પણ બાળકોનો સ્વભાવ પણ એમના સમાજકરણને પ્રભાવિત કરે છે.

આક્રમકતાનું સામાજિકરણ

તો આક્રમકતાના આ ચક્રને કેવી રીતે તોડી શકાય છે ? એવું કરવું જરૂરી છે કારણ કે આક્રમક વ્યવહાર સામાન્ય રીતે સ્થિર રહે છે એટલે કે સમયની સાથે સાથે બદલાતી નથી. અભ્યાસોએ જણાવ્યું છે કે આક્રમક બાળકો મોટી વ્યક્તિ બનતાં પણ સામાન્યતઃ આક્રમકતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે. સૌથી જરૂરી વાત એ છે કે મોટી વ્યક્તિએ પોતાનો વ્યવહાર પરિવર્તિત કરવો પડે. આક્રમકતાને ઓછી કરવાની બીજી રીત બાળકોને એ સમજવામાં મદદ કરવી કે આક્રમક થયા વગર પણ કોઈને અન્ય રીતોથી અભિવ્યક્ત કરી શકાય છે. જ્યારે માતા-પિતા બાળકોને આક્રમકતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરવા માટે શિક્ષા કરે છે તો તેઓ બાળકોને એ તો કહે છે કે તેઓ શું નથી કરી શકતા, પરંતુ એમને એ નથી કહેતા કે તેઓ શું કરી શકે છે. પરિણામે બાળકો ફરીથી એ આક્રમકતા દોહરાવે છે. આથી બાળકોની લાગણી અને ક્રોધનો સામનો કરવા અન્ય વિકલ્પ શીખવવા જોઈએ. કેટલીક રીતો અપનાવી જેમકે ચિંતા કે મુશ્કેલીઓમાં વાત કરી, ગુસ્સાને શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરીને, મદદ માંગીને, ખૂબ વધારે પ્રયત્ન કરીને અથવા કામને છોડી કેટલાંક સમય પછી ફરીથી એને કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી, આક્રમકતાનો સામનો કરી શકાય છે.

જે પરિવારને તમે નજીકથી જાણો છો, એની કૌટુંબિક અંતઃક્રિયાઓ (વ્યવહારો) પર વિચાર-વિમર્શ કરો. શું તમે કહી શકો છો કે આ પરિવારમાં આક્રમકતાનું સ્તર ઉચ્ચ છે કે નિમ્ન ? શું તમે સમજો છો કે એમના વ્યવહારોને કેવી રીતે પરિવર્તિત કરી શકાય ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

20.8 સમાનુભૂતિ અને પરોપકારિતા

પાછળના ખંડમાં તમે સમાનુભૂતિ અને પરોપકારિતા વિશે વાંચ્યું. તમે વાંચ્યું કે કેવી રીતે 13 થી 36 મહિનાની ઉંમરના વર્ગના કેટલાંક બાળકો કોઈ વ્યથિત વ્યક્તિની મદદ કરવાના પ્રયાસમાં એને ભેટીને અથવા ચૂમીને સાંત્વન આપે છે. તેઓ બીજી વ્યક્તિઓની સંવેગાત્મક સ્થિતિઓનું અનુમાન કરે છે તો એનો અર્થ છે કે તેઓ પોતાના પૂર્વ ઘટિત સંવેગાત્મક અનુભવોનું પુનઃસ્મરણ કરી અનુકૂળ પ્રતિક્રિયા બતાવે છે. છતાં પણ હજુ એ નક્કી કરવામાં કે વ્યથિત વ્યક્તિ માટે સૌથી વધારે સાંત્વના-દાયક શું હશે. તેઓ પોતાના દષ્ટિકોણમાં સીમિત હોય છે. શાળાપૂર્વ વર્ષો દરમ્યાન જેમ-જેમ બાળકોનું બીજાના દષ્ટિકોણથી જોવાની યોગ્યતામાં સુધારો આવે છે. તે એજ અનુક્રિયા બતાવે છે જેને વ્યથિત વ્યક્તિ પસંદ કરશે નિમ્નલિખિત વર્ણનથી તમને સ્પષ્ટ થઈ જશે કે પાંચ વર્ષની સલમાએ પોતાની માની લાગણીઓને કેટલી સરસ રીતે સમજી અને કેટલી સંવેદનશીલતાથી એણે એનો સામનો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

સલમાની માની તબિયત ઠીક નહોતી અને તે પથારીમાં સૂતી હતી. સલમા, જે બહાર રમતી હતી, એણે અંદર આવીને જોયું કે એની મા માંદી લાગે છે. સલમા એની પાસે જઈને એના માથે હાથ રાખીને બોલી,

“શું તમે માંદા છો ?” અને દોડીને રૂમની બહાર ગઈ અને પોતાના પિતાને શોધવા માટે પડોશીના ઘરમાં પહોંચી ગઈ. તમે ખંડ-1ના અંક 5 માં વાંચ્યું કે અનીતાએ કેવી રીતે સ્કૂલમાં આવેલા નવા બાળકને સાંત્વન આપ્યું એ સમાનુભૂતિનું એક બીજું ઉદાહરણ છે.

પરંતુ, એ પણ સાચું છે કે શાળાપૂર્વ બાળકો એવી સમજ દરેક વખતે બતાવતા નથી. કેટલીય એવી તક હોય છે જ્યારે તેઓ એવા વ્યવહાર કરે છે. જેમકે અન્ય લોકો પણ એમના જેવું અનુભવે છે. તેઓ માને છે કે બીજા લોકો પણ સમાન ઘટનાઓ પ્રત્યે એમના જેવું જ દુઃખ અથવા આનંદ અનુભવે છે. એમનું રમકડું ખોવાઈ જતાં બીજા લોકો પણ એમની જેમ દુઃખી થશે અને જો તેઓ બોલને સાચા નિશાન પર મારે તો તેઓ પ્રસન્ન થશે. બીજાના દષ્ટિકોણથી જોવાની પ્રક્રિયા ધીરે-ધીરે વિકસે છે. જેમકે તમે જાણો છો, શાળાપૂર્વ વર્ષો સમાપ્ત થવાની આસપાસ જ બાળકો ઓછા અહંકેન્દ્રિત થવા માંડે છે. હવે તેઓ સમજે છે કે અન્ય લોકો પૃથક કારણોના પરિણામે આનંદ અથવા દુઃખ અનુભવે છે.

બોક્સ 20.2 પછીના વર્ષોમાં સમાનુભૂતિનો વિકાસ

ધીરે-ધીરે, મધ્ય બાલ્યકાળ દરમ્યાન, બાળકો એક જ વખત અનેક વિરોધાત્મક લાગણીઓ પ્રત્યે સમાનુભૂતિ બતાવી શકે છે. જેમ કે નિમ્નલિખિત ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ છે. રામુ અને સુરેશ અલીને ગામના તળાવના કિનારાના ઝાડ પર ચઢવા માટે સાદ કર્યો. અલીએ પડકાર સ્વીકાર્યો અને ત્રણે ઝાડ તરફ ચાલવા લાગ્યા. અલી ઝાડ પર ચઢવા માંડ્યો એ થોડું જ ચડી શક્યો હતો કે નીચે પડી ગયો. પોતાની વાતને સાચી સાબિત થતી જોઈ સુરેશ હર્ષોલ્લાસથી તાલી પાડી ફૂદવા લાગ્યો, પરંતુ રામુ એની મદદ માટે આગળ વધ્યો ને પછી એકદમ ઊભો રહી ગયો. પછી જ્યારે એને પૂછ્યું કે એણે અલીની મદદ કેમ ન કરી તો તે બોલ્યો કે તે જાણે છે કે અલીને વાગ્યું નથી પરંતુ અલી શરમ પણ અનુભવી રહ્યો હતો અને એવામાં તે કોઈની મદદ લેવાનું પસંદ ન કરત.

મધ્ય બાલ્યકાળના વર્ષોમાં સહાયતા, સહયોગ અને ભાગીદારીના વ્યવહારમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ધીરે-ધીરે બાળકો બીજી વ્યક્તિઓની લાગણીઓને વધારે સારી રીતે સમજવા માંડે છે અને એમની અનુક્રિયાઓ પણ વધારે યુક્તિપૂર્ણ થઈ જાય છે. સ્પર્શ કરી અથવા ફક્ત આંખના ઈશારાથી જ તેઓ સંપ્રેષિત કરી દે છે કે તેઓ બીજી વ્યક્તિની લાગણીઓને સમજે છે. એક કિશોરાવસ્થાની બાળકી બીજી વ્યક્તિ દ્વારા પોતાની ભાવના વ્યક્ત ન કરવાને પણ એ અનુમાન કરે છે કે તે શું અનુભવે છે.

20.8.1 પરોપકારિતા અને સમાનુભૂતિને પ્રોત્સાહન આપવું.

જેવું કે આક્રમકતાની બાબતમાં થાય છે, બાળકો દ્વારા સમાજને અનુરૂપ વ્યવહાર બતાવવાના સ્તરમાં પણ મુખ્ય રૂપે ભિન્નતાઓ હોય છે અને સમાજને અનુરૂપ વ્યવહારનો ગુણ સમયની સાથે સાથે સ્થાયી બની જાય છે. વ્યક્તિત્વના મોટાભાગના ગુણોની જેમ પરિવારના સામાજિક અનુભવો દ્વારા જ ઘણે અંશે બાળકોની સમાનુભૂતિપૂર્ણ અનુક્રિયાઓ નિર્ધારિત હોય છે. સમાનુભૂતિનું એક પરિબળ છે. પાલનકર્તાની સાથે પ્રેમનો સંબંધ, જે જીવનના પ્રથમ વર્ષમાં વિકસે છે. જે બાળકો પ્રથમ વર્ષમાં જ સુરક્ષાત્મક સંબંધ બાંધી લે છે તેઓ બાલ્યકાળના વર્ષોમાં સરખી ઉંમરના મિત્રો પ્રત્યે વધારે લાગણીશીલ અને સમાનુભૂતિ બતાવે છે.

શાળાપૂર્વ બાળકો કેટલી હદ સુધી સમાનુભૂતિપૂર્ણ વ્યવહાર પ્રદર્શિત કરે છે એ પાલનકર્તાઓ દ્વારા અપનાવેલી શિસ્ત-પાલન અને પાલન-પોષણની રીતો દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે. સ્નેહ કેન્દ્રિત શિસ્તપાલનની રીતો સમાનુભૂતિના વિકાસમાં મદદ કરે છે કારણકે એવી રીતોમાં બાળકોને સમજાવવામાં આવે છે કે બીજા લોકો શું અનુભવે છે. એકવાર જ્યારે બાળકો સમાનુભૂતિ અનુભવવા માંડે છે તો તેઓ સમાજને અનુરૂપ વ્યવહાર વધારે કરવા માંડે છે. તમે બાળકોની સાથેના વ્યવહાર દરમ્યાન અવશ્ય આવું જોયું હશે જે બાળકને પ્રોત્સાહન અનુભવ યાદ છે કે એકલા ટેબલ ઊંચકવામાં તકલીફ પડતી હતી, તે હવે બીજાની મદદ કરે છે. એનાથી ઊલટું, શક્તિ-કેન્દ્રિત રીતોથી બાળકોને આ વિષય પર કોઈ સૂચના અથવા સંકેત નથી આપવામાં આવતો કે બીજી વ્યક્તિ શું અનુભવે છે અથવા તે પોતે શું ખોટું કરી રહ્યો છે. એનાથી સમાનુભૂતિનો વિકાસ થતો નથી.

જેમ-જેમ બાળકો બીજા લોકોને મળે છે એમને બીજાના દષ્ટિકોણ વિશે જાણવાની તક મળે છે. એનાથી સમાનુભૂતિના વિકાસને પ્રોત્સાહન મળે છે.

20.9. મિત્રતા અને રમતો

મિત્ર અને સરખી ઉંમરના બાળકો એક વ્યક્તિના જીવનમાં એક મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવે છે અને એ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને પણ તેઓ ઘણે અંશે પ્રભાવિત કરે છે. આપણામાંથી મોટાભાગના લોકોની સરખી ઉંમર બાળકોની સાથે સ્થાયી મિત્રતા થાય છે, જે બાળપણથી ચાલી આવેલી હોય છે.

રમત એ પ્રબળ અભિપ્રેરક છે. જેના કારણે આપણે મિત્ર બનાવીએ છીએ. બીજાની સાથે રમવાનું બે વર્ષની ઉંમર પછી જ શરૂ થાય છે. 13 થી 36 મહિનાની ઉંમરના બાળકો એક-બીજા સાથે વ્યવહાર કરવાનો શરૂ કરી દે છે. તેઓ એકબીજાનો સ્પર્શ કરે છે, હસે છે, કિકિયારીઓ કરી ચીસો પાડે છે, ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને એકબીજાના કપડાં અથવા રમકડાંથી રમે છે જે એમનામાંથી એક પાસે કોઈ રમકડું છે, એમની વચ્ચે અંતઃક્રિયા વધારે સમય સુધી ચાલુ રહી શકે છે. તેઓ વારાફરતી એ રમકડાંથી રમી શકે છે. એવી પ્રારંભિક 'મિત્રતા' સ્થાયી નથી હોતી અને બની શકે કે પછીના સમયમાં થનારી મિત્રતાની સરખામણીમાં તે બીજા દિવસ સુધી ન રહે.

શાળાપૂર્વ વર્ષો દરમ્યાન બાળકો વચ્ચે વ્યવહારની વૃદ્ધિ થાય છે અને હવે તેઓ પ્રમાણમાં વધારે પ્રભાવિત થઈ જાય છે. મોટા શાળાપૂર્વ બાળકો એક-બીજાની સાથે સહયોગપૂર્ણ રીતોથી અને વારો લઈને રમે છે. તેઓ મિત્ર બનાવવાનું શરૂ કરી દે છે. તેઓ કેટલાંક સરખી ઉંમરના બાળકો સાથે સમય વિતાવવાનું અને ધનિષ્ટતા વધારવાનું પસંદ કરે છે. બીજા સાથે નહીં. એમનાથી જુદા પડી તેઓ દુઃખી અને ઉદાસ બની શકે છે. શાળાપૂર્વ બાળકો મોટેભાગે એજ બાળકોને રમતના સાથી પસંદ કરે છે જે એમના લિંગના હોય છે. તેઓ પોતાના મિત્રો સાથે કાલ્પનિક રમત રમે છે અને એના પ્રત્યે સંમતિ બતાવે છે એમની માંગોનું અનુપાલન કરે છે, એમની મદદ કરે છે, સહાનુભૂતિ બતાવે છે અને એમની પાસેથી એમના અનુભવો વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરે છે.

પણ સરખી ઉંમરના બાળકો સાથેનો વ્યવહાર 13 થી 36 મહિનાની ઉંમરના બાળકોની સરખામણીમાં વધારે સામાજિક થઈ જાય છે, શાળાપૂર્વ બાળકોની મિત્રતા વધારે સમય સુધી ટકતી નથી. આ સમયની મિત્રતાને "દક્ષિણ મૈત્રી" કહી શકાય છે. એવી મિત્રતા તરત જ બની જાય છે અને પછી પળભરમાં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. પાંચથી સાત વર્ષના બાળકો માટે મિત્ર એક એવી વ્યક્તિ છે જેની સાથે તેઓ એ સમયે રમે છે. એવું વિચારવાનો એમનો દષ્ટિકોણ ત્યારે વધારે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. જ્યારે તમે એને પૂછો છો "લોકો મિત્ર કેવી રીતે બનાવે છે?" શક્ય છે કે એમનો જવાબ હોય "તેઓ સાથે-સાથે રમે છે" બાળકો માટે રમતના સાથી શરૂમાં પડોશના બાળકો અથવા સ્કૂલના સાથી હોય છે.

શાળાપૂર્વના અંતિમ વર્ષોમાં બાળકો સમજવા માંડે છે કે સામાન્ય રુચિઓ અને લાગણીઓ જ મિત્રોને બાંધે છે. પરંતુ તેઓ પણ ફક્ત તત્કાલિન ઘટનાઓને જ મહત્વ આપે છે આથી એમની પાસેથી શરૂઆતમાં એવા વાક્યાંશ સાંભળવા મળે છે, જેમકે "તે હવે મારી બહેનપણી નથી રહી કારણકે જે હું ઈચ્છતી હતી એણે તે ન કર્યું", "તું એ દોસ્તને પસંદ કરે છે જે એ કરે જે તું ઈચ્છે છે" મધ્ય બાલ્યકાળના વર્ષો અંતર્ગત મિત્રતાના મુખ્ય પાસા હોય છે. એકબીજા પર વિશ્વાસ કરવો, એકબીજાની ઈચ્છાઓ પ્રત્યે અનુક્રિયા બતાવવી જેમકે દયા અને વિચારશીલતા જેવા ઐચ્છિક વ્યવહારો હોવા મિત્ર એકબીજાની મદદ કરે છે. કિશોરાવસ્થામાં મિત્રતાનો અર્થ વધારે ગાઢ થઈ જાય છે. મિત્ર એકબીજાને સમજે છે અને એકબીજાના વ્યક્તિગત વિચારો અને લાગણીઓમાં ભાગીદારી કરે છે.

20.9.1 મિત્રતા કેમ મહત્વપૂર્ણ છે ?

શાળાપૂર્વ બાળકો માટે મિત્ર બહુજ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવે છે. સર્વપ્રથમ, મિત્ર સંવેગાત્મક સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે. જો કેટલાંક લોકો બાળકોને પસંદ કરે છે તો તે પોતાને સ્વીકૃત અનુભવે છે. બીજું, મિત્ર એ જ કરવા ઈચ્છે છે, જે બાળકો ઈચ્છે છે. મોટી વ્યક્તિઓમાં આટલી ધીરજ અને આંતરિક બળ હોતું નથી કે તેઓ ખુરશી નીચે ઘુસીને પછી ટેબલ પર ચડી જાય અને પછી એના પરથી કૂદકો મારી થોડીક વાર એક પગ પર ઊભા રહેવાની આ ક્રિયા પાંચ વાર દોહરાવે જેથી “પર્વતોનો દૈત્ય જે મોટી-મોટી શિલાઓને નીચે નાંખવાનો પડકાર આપે છે” એને ખુશ કરી શકે. તેઓ એવી ક્રિયાઓ કરે છે. જેને એકલા કરવામાં જરા પણ મજા નથી આવતી. ત્રીજું, મિત્ર એકબીજા પાસેથી ઘણી કુશળતાઓ શીખે છે. ચોથું, મિત્ર એવા ધોરણે નક્કી કરે છે જેના આધારે બાળકો પોતાનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. એવામાં સ્વસ્થ પ્રતિસ્પર્ધાની ભાવના ઉભરાય છે. જેના પરિણામે બાળકો ઉત્સાહથી અનેક કુશળતા શીખે છે. મિત્ર બાળકોને એના વિશે એની યોગ્યતાઓ વિશે જાણકારી આપે છે. આ બધાથી બાળકોને સ્વ-કલ્પના બનાવવામાં મદદ મળે છે. પાંચમું, સરખી ઉંમરના બાળકો સાથે અંતઃક્રિયા સંજ્ઞાનાત્મક અને સામાજિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે. સરખી ઉંમરના બાળકો સાથે રમીને અને વાતચીત કરીને બાળકો બીજાના દષ્ટિકોણથી વસ્તુઓને જોવા અને સમજવાનું શરૂ કરી દે છે. આ પ્રકારની વારંવાર થતી વાતચીત દ્વારા બાળકોના વિચાર ઓછા અહંકેન્દ્રિત થતા જાય છે. તમે જાણો છો કે બીજાના દષ્ટિકોણને સમજવા, સંજ્ઞાનાત્મક યોગ્યતાનો મૂળ આધાર છે અને લોકોની સાથે સફળ સામાજિક વ્યવહારનું પ્રામાણિક અભિલક્ષણ છે.

20.9.2 બાળકોની રમતો

જેમ-જેમ બાળકો મોટા થાય છે, એમની રમતોમાં પરિવર્તન આવે છે, જે બાળકોની વધતી સામાજિક અને સંજ્ઞાનાત્મક યોગ્યતાઓને અનુરૂપ હોય છે. આવો પહેલાં જોઈએ કે સંજ્ઞાનાત્મક દષ્ટિકોણથી બાળકોની રમતના સ્વરૂપમાં કેવું પરિવર્તન આવે છે. લગભગ બે વર્ષની ઉંમર સુધીમાં બાળકોની રમતની ક્રિયાઓ શરૂમાં સંવેદી-ક્રિયાત્મક હોય છે. ઉદાહરણ માટે આજુ-બાજુ ભાગવું, એક વસ્તુને બીજી પર સુવ્યવસ્થિત ઢંગથી ગોઠવવી, મોતી પરોવવા, બોલ ફેંકવો વગેરે-વગેરે એક વાર જ્યારે બાળકી પ્રતીકાત્મક ઢંગથી વિચારવાનું શરૂ કરી દે છે તો તે કાલ્પનિક રમતો રમવા માંડે છે. તમે જાણો છો કે એવું બે વર્ષની ઉંમરની આજુબાજુ થવા માંડે છે. તમે એ પણ જાણો છો કે સમયની સાથે-સાથે એવી કાલ્પનિક રમતો વધારે જટિલ થઈ જાય છે. એવું નથી કે શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં સંવેદી-ક્રિયાત્મક રમત રમાતી નથી એવી રમત આ સમયગાળામાં પણ રમાય છે પરંતુ તેઓ અન્ય રમતોની સાથે-સાથે રમે છે.

સામાજિક દષ્ટિકોણથી પણ રમતના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન આવે છે. 13 થી 36 મહિનાના બાળકો શરૂઆતમાં એકલાજ રમે છે. જો કે નિયમો પ્રમાણે રમવા માટે વધારે સંજ્ઞાનાત્મક યોગ્યતાઓ અને સામાજિક કુશળતાઓની આવશ્યકતા હોય છે. બાળકો આવી રમતો પછીથી રમવાની શરૂ કરે છે. શાળાપૂર્વ બાળકો સાધારણ સામૂહિક રમતોમાં ભાગ લઈ શકે છે. પરંતુ મધ્ય બાલ્યકાળમાં જ મૂર્ત નિયમો પ્રમાણે રમાતી રમતમાં ભાગ લઈ શકે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો મહાવરો - 4

નીચે આપેલી જગ્યામાં નિમ્નલિખિત પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

(1) કુટુંબોમાં બાળકોના આક્રમક વ્યવહારોને પ્રોત્સાહન આપતા પરિબળ કયા કયા છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

(2) માતા-પિતા બાળકોમાં સમાનુભૂતિ અને સમાજ-અનુરૂપ વ્યવહારોના વિકાસને કેવી રીતે પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

(3) શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં મિત્રતા કેવા પ્રકારની હોય છે ? એના વિશે સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

(4) શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં મિત્રોની શું ભૂમિકા હોય છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

20.10 સારાંશ

આ અંકમાં તમે શાળાપૂર્વ બાળકોના સામાજિક વિકાસના મુખ્ય પાસાઓ વિશે વાંચ્યું શાળાપૂર્વ વર્ષો દરમ્યાન બાળકોમાં પહેલવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે. બાળકોના વ્યવહારોને સીમાબદ્ધ અને નિયંત્રિત કરવાના પ્રયાસમાં પાલનકર્તા એમના પર અનેક પ્રતિબંધો મૂકે છે અને એમને શિક્ષા પણ કરે છે. એનાથી બાળકોમાં પોતાની ક્રિયાઓ પ્રત્યે અપરાધ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પાલનકર્તાએ બાળકોની પહેલવૃત્તિનું માર્ગદર્શન યોગ્ય કાર્ય તરફ કરવું જોઈએ જેનાથી બાળકોના આત્મવિશ્વાસના વિકાસને પ્રોત્સાહન મળે.

શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં સ્વ-સંકલ્પના વધારે વિસ્તૃત થઈ જાય છે. શાળાપૂર્વ બાળકો પોતાની જાતને શારીરિક ગુણો, મનોવૃત્તિઓ, વિશ્વાસો, ગમા-અણગમા પ્રમાણે પરિભાષિત કરવાનું શરૂ કરી દે છે. જેમ જેમ અન્ય લોકો બાળકોને એના વિશે જણાવે છે અને જેમ-જેમ તે પોતે પોતાની યોગ્યતાઓ વિશે જાણવા માંડે છે એની સ્વ-સંકલ્પના વિકસે છે. પાંચ વર્ષની ઉંમરની આસપાસ બાળકી પોતાના લિંગ વિશે સ્પષ્ટરૂપે જાણવા માંડે છે. લિંગભૂમિકા સંબંધી રૂઢ માન્યતા બાળકો પ્રારંભિક બાલ્યકાળમાં જ શીખી લે છે અને એ કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી કારણ કે મોટી વ્યક્તિઓ પણ છોકરા અને છોકરીઓને જુદા-જુદા વ્યવહાર શીખવે છે. તેઓ છોકરા તથા છોકરીઓ પાસે જુદા જુદા વ્યક્તિત્વના લક્ષણોની અપેક્ષા રાખે છે. બાળકોને ઐચ્છિક સામાજિક મૂલ્યો શીખવતી વખતે જો પાલનકર્તા આ વાત પર વધારે ધ્યાન ન આપે કે તે મૂલ્યો પારંપરિક દૃષ્ટિએ સ્ત્રી સહજ અથવા પુરુષ સહજ છે તો તે યોગ્ય રહેશે.

બાળકોનું સમાજકરણ કરવા માટે માતા-પિતા જે શિસ્તપાલનની રીતોનો પ્રયોગ કરે છે એનો બાળકોના વ્યક્તિત્વ પર પ્રબળ પ્રભાવ પડે છે. સ્નેહપૂર્ણ રીત જેમાં બાળકોનું સમાજકરણ કરવા માટે તર્કનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને એમને એમની જવાબદારીનો અનુભવ આપવામાં આવે છે, એ બાળકોના વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે પ્રભાવયુક્ત હોય છે, જ્યારે શક્તિ કેન્દ્રિત રીત જેમાં બાળકોને ધમકી આપવામાં આવે છે અને કારણ જણાવ્યા વગર એમને એમના અધિકારોથી દૂર કરવામાં આવે છે. એ એમના માટે હાનિકારક હોઈ શકે છે. પહેલી રીત સદાચારી મૂલ્યો સારી રીતે શીખવા પ્રોત્સાહન કરે છે અને બાળકોને એમની પોતાની જવાબદારીની પ્રતીતિને પ્રોત્સાહન આપે છે.

બધા પ્રકારની શિક્ષામાંથી, શારીરિક દંડ બાળકો માટે સૌથી વધારે હાનિકારક હોય છે. જ્યારે માતા-પિતા શિક્ષા કરવાનું કારણ નથી સમજાવતા તો બાળકો માતા-પિતાને ખરાબ માનવા માંડે છે આથી તેઓ નિયમોને સારી રીતે શીખી શકતા નથી બહુ જ વધારે શિક્ષા બાળકોની સ્વ-માન્યતાને નિમ્ન બનાવી શકે છે અને એમનામાં વ્યાકુળતા પેદા કરી શકે છે. પરંતુ દંડનો જો સમજદારીથી પ્રયોગ કરવામાં આવે તો એનાથી બાળકોને અશિષ્ટ વ્યવહાર શીખવાથી દૂર રાખી શકાય છે. શિસ્ત-પાલનની રીતો ઉપરાંત માતા-પિતાનો વ્યવહાર પણ ચાર પ્રકારનો હોય છે. સ્નેહાળ અને દૃઢ માતા-પિતા, કઠોર અને ચુસ્ત માતા-પિતા, સ્વૈચ્છિક વ્યવહાર કરાવતા માતા-પિતા, તિરસ્કાર કરતાં માતા-પિતા. સ્નેહાળ અને દૃઢ માતા-પિતા બાળકોમાં ઘણે અંશે પ્રભાવયુક્ત કુશળતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

બાળકોના સમાજકરણ દરમ્યાન માતા-પિતાનું એક મહત્વપૂર્ણ કામ એમના આક્રમક વ્યવહારને દૂર કરવું. જે બાળકો સામાન્ય રૂપે વધારે આક્રમક હોય છે, મોટી વ્યક્તિ થતાં પણ તેઓ આક્રમક રહે છે. અન્ય લોકોના આક્રમક વ્યવહારના ઉપયોગથી સમસ્યાઓનો સામનો કરતાં જોઈ ઘણી હદ સુધી આક્રમકતા શીખી જાય છે. જે માતા-પિતા બાળકો પ્રત્યે દ્વેષપૂર્ણ અને સ્નેહરહિત હોય છે તેઓ બાળકોમાં આક્રમકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. મનમૌજ અને અનુરૂપ ન હોય તેવી શિસ્ત-પાલનની રીત એક અન્ય પરિબળ છે જે આક્રમક વ્યવહારને પ્રોત્સાહિત કરે છે એ જરૂરી છે કે માતા-પિતા પહેલાં પોતાના વ્યવહારોમાં પરિવર્તન લાવે અને બાળકોની અનાક્રમક રીતોનો ઉપયોગ કરી નિરાશાનો સામનો કરતાં શીખવે.

શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં બાળકો શરૂઆતમાં સમાનુભૂતિ અને પરોપકારિતા બતાવે છે બીજાના દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં હવે તેઓ વધારે કુશળ થઈ જાય છે. એટલા માટે તેઓ વ્યથિત વ્યક્તિ પ્રત્યે યોગ્ય અનુક્રિયા બતાવે છે. સ્નેહકેન્દ્રિત રીત સમાનુભૂતિ અને સમાજને અનુરૂપ વ્યવહારને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આક્રમકતાની જેમ એ ગુણ પણ સમયની સાથે-સાથે સ્થાયી થઈ જાય છે.

શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં સરખી ઉંમરના બાળકોની સાથે વ્યવહાર હવે વધારે અર્થપૂર્ણ થઈ જાય છે. શાળાપૂર્વ બાળકો હવે વધારે મિત્ર બનાવે છે. બાળકી માટે રમતના સાથી હવે એ બાળકો હોય છે જેને તે વારંવાર મળે છે અને મિત્રતામાં હવે રમકડાં અને રમતની સામગ્રીથી સંપી-વહેથી રમવાનું સમાયેલું હોય છે. શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં, રમતનું સ્વરૂપ સંજ્ઞાનાત્મક અને સામાજિક દૃષ્ટિકોણથી બદલાઈ જાય છે. જેમ-જેમ બાળકોની સામાજિક અને સંજ્ઞાનાત્મક કુશળતા પરિપક્વ થાય છે, તેઓ સામૂહિક રમતોમાં વધારે સમય વ્યતીત કરે છે અને વ્યક્તિગત રમતો ઓછી રમે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ મહાવરો-1

- 1 ક) સંમત
- ખ) અસંમત । પાલનકર્તાઓએ બાળકીને પોતાના વ્યવહારોને સ્વ-નિયંત્રિત અને સીમાબદ્ધ કરતાં શીખવવું જરૂરી છે પરંતુ એમણે એવું બાળકીની પહેલવૃત્તિને દાબીને ન કરવું જોઈએ જો તેઓ ઈચ્છતા હોય કે બાળકીએ કેટલાંક વ્યવહાર ન કરવા જોઈએ, તો એમણે બાળકીને સમજાવી કહેવું જોઈએ કે એના માટે આવું કરવું યોગ્ય કેમ નથી. એને એના વ્યવહારોને કારણ બતાવ્યા વગર રોકવા ન જોઈએ.
- ગ) સંમત
- ઘ) સંમત
- ચ) સંમત
- છ) સંમત
- જ) સંમત
- 2 ક) એવી કેટલીક સ્થિતિઓ હોય છે જેમાં બાળકી પોતે કંઈક કરવા ઈચ્છે છે, જેમ કે પોતાની જાતે નાહવું, વાતચીત કરવામાં અથવા રમવામાં પહેલ કરવી. એ બધા ઉદાહરણ પહેલ કરવાની ઈચ્છા બતાવે છે.
- ખ) સ્વ-સંકલ્પનાના વિકાસની આગલી અવસ્થામાં શાળાપૂર્વ બાળકો પોતાની જાતને પોતાના શારીરિક અભિલક્ષણોને આધારે પરિભાષિત કરવા માંડે છે. પોતાના ગમા-અણગમા વિશે તેઓ વાતચીત કરે છે તેઓ એ પણ કહે છે કે તેઓ કયા કામ સારી રીતે કરી શકે છે અને કયા નહીં અને તેઓ ક્યાં રહે છે. હજુ સુધી પણ તેઓ પોતાની જાતને અન્યના સંબંધોથી જોઈ શકતા નથી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ મહાવરો - 2

- (1) માતા-પિતા બાળકીને નિયમોના કારણો વિશે જણાવે છે. તેઓ દઢ અને વિનમ્ર હોય છે. તેઓ બાળકીનો દોષ કાઢ્યા વગર એમના વ્યવહારને ઈચ્છનીય બનાવે છે.
- (2) જ્યારે માતા-પિતા શક્તિ-કેન્દ્રિત રીતોનો ઉપયોગ કરે છે, તેઓ આદેશોના પ્રયોગ દ્વારા બાળકીના વ્યવહારને રોકે છે અને પોતાના આદેશોના કારણો વિશે એને સમજાવતા નથી.
- (3) નિમ્નલિખિત પાસાંઓને ધ્યાનમાં રાખવા અનિવાર્ય છે.
  - (ક) અનિચ્છનીય વ્યવહાર પછી તરત જ શિક્ષા કરવી જોઈએ.
  - (ખ) શિક્ષા એક ધારી રીતે આપવી જોઈએ.
  - (ગ) શિક્ષા આપવાનું કારણ સમજાવવું જોઈએ.
  - (ઘ) શિક્ષા બહુ જ કઠોર ન હોવી જોઈએ.
  - (ચ) સ્નેહાળ માતા-પિતા દ્વારા આપવામાં આવેલી શિક્ષા દ્વેષપૂર્ણ માતા-પિતાના પ્રમાણમાં વધારે પ્રભાવશાળી હોય છે.
- (4) શિક્ષા કરવાનો નકારાત્મક પ્રભાવ નિમ્નલિખિત છે.
  - (ક) કારણ બતાવ્યા વગર દંડ કરવાથી બાળકીમાં દ્વેષ-ભાવ પેદા થઈ શકે છે. એ અનુભવી શકે છે કે માતા-પિતા ન્યાયપૂર્ણ નથી, તે એમનાથી દૂર રહેવાની ચેષ્ટા કરી શકે છે.
  - (ખ) તે નિયમોને પોતાનામાં ઉતારવા (આભ્યાંતરીકરણ કરવા)માં અસફળ રહે છે.
  - (ગ) બાળકીની સ્વ-માન્યતા નિમ્ન થઈ શકે છે અને એનામાં શરમ તથા શંકાની ભાવનાઓ જન્મી શકે છે.
  - (ઘ) બાળકીનો આક્રમક વ્યવહાર વધારે વધી શકે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ : મહાવરો -3

- (1) માતા-પિતાના વ્યવહારની શૈલીઓ બાળકોના વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતાઓ
  - (ક) સ્નેહાળ અને દઢ વ્યવહાર વધારે સ્વતંત્ર, આત્મ-નિર્ભર, ઉચ્ચ-સ્વમાન્યતા, સરખી ઉંમરના મિત્રો સાથે સારા સંબંધ, સ્કૂલ સંબંધી સિદ્ધિઓ સારી, સુવ્યવસ્થિત, ઉપલબ્ધિપૂર્ણ, ઉચ્ચ સમાનુભૂતિ અને સમાજને અનુરૂપ વ્યવહાર, વધારે વિશ્વાસવાળા, નવી વસ્તુઓ અજમાવવા માટે ઉત્સુક, સમજદાર.

- (ખ) કઠોર અને ચુસ્ત વ્યવહાર અસંતુષ્ટ, અવિશ્વસનીય, અતડો, સરખી ઉંમરના મિત્રો સાથે સંબંધ બાંધવામાં તકલીફ, નિમ્ન સ્વમાન્યતા, સ્કૂલની સિદ્ધિઓ અપ્રાપ્ત, કેટલાંક આક્રમક અને અન્ય ડરપોક બની જાય છે, સામાન્ય રૂપે આત્મ-નિર્ભર.
- (ગ) સ્વીકૃતિવાળો વ્યવહાર સદાચારી વ્યવહારોનો અભાવ, બહુજ ઓછા આત્મ-નિર્ભર અથવા સ્વ-નિયંત્રિત, જવાબદારી લેતા નથી. બીજા વિશે જરા પણ વિચારતા નથી. ઉચ્ચ સ્તરનો આક્રમક વ્યવહાર બતાવે છે.
- (ઘ) તિરસ્કારપૂર્ણ વ્યવહાર સામાજિક કુશળતાનો અભાવ, નેતૃત્વ સંબંધી કુશળતાનો અભાવ, સરખી ઉંમરના મિત્રો અને મોટી વ્યક્તિઓ સાથે અવિશ્વસનીય સંબંધ, કિશોરાવસ્થામાં પ્રતિકૂળ સામાજિક વ્યવહારની સંભાવના.

- (2) (1) ક, ચ, ડ, ઢ
 (2) ઘ, ગ, ટ, ઠ
 (3) છ, જ
 (4) ઘ, જ

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ : મહાવરો - 4

- (1) કૌટુંબિક પરિબળો આક્રમકતાને નિમ્નલિખિત રીતે પ્રભાવિત કરે છે.
 - માતા-પિતા આક્રમક વ્યવહારની પ્રતિકૃતિ હોઈ શકે છે.
 - બાળકીના આક્રમક વ્યવહારને સમનુરૂપતાથી શિસ્તપાલન કરાવવું.
 - બાળકીને શિસ્ત-પાલન કરાવવા માટે શારીરિક દંડનો ઉપયોગ કરવો.
 - બાળકી પ્રત્યે માતા-પિતાનો દ્વેષપૂર્ણ અને તિરસ્કારપૂર્ણ વ્યવહાર.
- (2) માતા-પિતા બાળકીમાં સમાનુભૂતિ અને સમાજને અનુરૂપ વ્યવહારોને પ્રોત્સાહન આ રીતે આપી શકે છે.
 - બાળકીને પ્રેમ આપી અને એના પ્રત્યે લાગણીશીલ બની.
 - સમાજને અનુરૂપ વ્યવહારોની સાચી પ્રતિભા પ્રસ્તુત કરી.
 - સ્નેહ-કેન્દ્રિત શિસ્ત-પાલનની રીતોનો ઉપયોગ કરી.
- (3) શાળાપૂર્વ વર્ષોમાં “શિક્ષક મૈત્રીની રમત” હોય છે. એમના માટે મિત્ર તેઓ હોય છે જે એ સમયે એમની સાથે રમે છે. તેઓ વધારે સમય રહેતી સ્થાયી મિત્રતા વિશે વિચારતા નથી. મોટાં શાળાપૂર્વ બાળકો એ માને છે કે લાગણીઓના પરિણામે જ મિત્ર બને છે, પરંતુ તેઓ ફક્ત પોતાની આવશ્યકતાઓ વિશે જ વિચારે છે.
- (4) (1) મિત્ર સંવેગાત્મક સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે.
 (2) એમની સાથે રહી બાળકી કેટલીક કુશળતા શીખે છે.
 (3) તેઓ ધોરણો પૂરા પાડે જ જેના આધારે બાળકી પોતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે.
 (4) મિત્રોની સાથેના વ્યવહાર બાળકીને સંજ્ઞાનાત્મક અને સામાજિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- (5) મિત્ર પણ બાળકીની ગમતી ક્રિયાઓમાં રસ લે છે.

નોંધ

ઈદિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

CCCD-01
બાળ સંભાળ સેવા
આયોજન

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

વિભાગ

3

બાળક : પા પા પગલી ભરવાની અવસ્થા દરમિયાન વિકાસ

એકમ 12

શારીરિક અને ક્રિયાત્મક વિકાસ :

વધતી જતી ગતિશીલતા અને નિયંત્રણ

07

એકમ 13

સંખ્યાત્મક વિકાસ : માનસિક સંકલન અને

પ્રતીકાત્મક વિચારશક્તિ તરફ

17

એકમ 14

ભાષાકીય વિકાસ : શબ્દોથી વાક્યપ્રયોગ

27

એકમ 15

સામાજિક-આવેગિક વિકાસ : વધતો જતો

સંબંધ અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ

37

એકમ 16

વિકાસને વધારવા માટે રમતની પ્રવૃત્તિ

50

સંદર્ભસૂચિ

59

Course Design

Prof. V. C. Kulandaiswamy
Vice-Chancellor
IGNOU

Prof. A. B. Bose
Director
School of Continuing
Education, IGNOU

Dr. Prabha Chawla
(Convenor)
School of Continuing
Education, IGNOU

Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani, Madras

Prof. R. Muralidharan
Head. Dept. of Psychology
NCERT, New Delhi

Dr. F. Z. Tarapore
Principal
College of Home Science
SNDT University
Pune

Dr. G. Kapadia
Director
Princess Esin Women's
Education Centre
Hyderabad

Dr. Ravikala Kamath
Dept. of Human Development
SNDT University
Bombay
Ms. Rekha Sharma

Ms. Asha Singh
Depg. of Child Development
Lady Irwin College
New Delhi

Ms. Suman Verma
Dept. of Child Development
Home Science College
Chandigarh

School of Continuing
Education, IGNOU

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education, IGNOU

Course Preparation Team

Unit Preparation

Units 12, 13, and 14

Ms. Rajlakshmi Sriram
Dept. of Child Development
M.S. University, Baroda

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education, IGNOU

Course Editor

Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani
Madras

Units 15 and 16

Dr. Veena Mistry
Dept. of Child Development
M. S. University, Baroda

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education
IGNOU

Block Co-ordinator

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education
IGNOU

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar (PPD)
IGNOU

Copies : 500(1999), 500(2000), 1000(2005).

PRINTED BY : Nishan Offset Pvt. Ltd. Ph. : (079) 26420145, 26565810

March, 1999

© Indira Gandhi National Open University, 1998

ISBN-81-7263-852-3

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information on the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068.

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી(અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

અનુવાદ :

પ્રો. સરોજબહેન વર્મા
મુખીની ખડકી,
પાલડી ગામ,
પાલડી,
અમદાવાદ-380 007.

પરામર્શ (વિષય) :

ડૉ. નીતાબહેન શાહ
આચાર્યા,
મહિલા કોલેજ,
ગાંધીનગર
અમદાવાદ-380 009.

પરામર્શ (ભાષા) :

ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
રીડર,
ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-380 015.

સંપાદન અને સંયોજન :

શ્રી એસ. એચ. બારોટ
મદદનીશ કુલસચિવ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
અમદાવાદ-380 003.

પ્રકાશક

શ્રી એસ. એચ. બારોટ, ઈચા., કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર - 9, ડફનાબા, શાહીબાગ, અમદાવાદ - 380 003, ટે.નં. 22869690-91

© સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃ મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ પ્રસ્તાવના

પ્રથમ વિભાગમાં તમે વાંચ્યું છે કે માનવજીવન વિસ્તાર શૈશવ, પૂર્વ બાળપણ, મધ્ય બાળપણ તારુણ્યાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થાનાં તબક્કાઓમાં વહેંચી શકાય. પ્રથમ જન્મદિનથી ત્રીજા જન્મદિન સુધીનો સમયગાળો પા પા પગલી માંડવાની ઉંમરનો સમયગાળો કહેવાય છે. બાળક આ ઉંમરે જે રીતે ચાલે છે તે પર આધારિત આ શબ્દ 'પા પા પગલી માંડનાર' વપરાય છે. જ્યારે શિશુ ચાલવા માટે પ્રથમ પ્રયત્નો કરે છે ત્યારે તેના પગ પહોળા રહે છે અને તેની ચાલ અનિયમિત હોય છે. બાળક ટૂંકાં ટૂંકાં ડગલાં ભરીને ચાલે છે આથી શબ્દ 'પા પા પગલી માંડનાર' છે.

આ વર્ષોમાં બાળકનું રૂપાંતર જણાય છે. ચાલવું એ પા પા પગલી માંડનાર માટે મહત્વની સિદ્ધિ ગણાય છે અને તેની દુનિયા તેનાથી ઘણી રીતે બદલાય છે. એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે ભાંખોડિયા ભરવાની ક્ષમતા શિશુને ગતિશીલ બનાવે છે, પરંતુ ચાલવું એ વધુ સંતોષજનક છે. નાનાં નાનાં ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યોનો વિકાસ શિશુને તેનામાં આત્મવિશ્વાસ જગાવીને વધુ કાર્યો કરવાની ક્ષમતા આપે છે. આવો શારીરિક વિકાસ શિશુને વધુ ને વધુ શોધની તક આપે છે. તે નવી નવી પરિસ્થિતિઓ અને બાબતોની જાણકારી મેળવે છે જેથી તેની વિચાર પ્રક્રિયામાં ગુણાત્મક પરિવર્તન થાય છે. શિશુની પ્રવૃત્તિઓ અને હલનચલન પર કેટલાક પ્રતિબંધો જરૂરી હોય છે, પરંતુ વધુ પડતા પ્રતિબંધો તેના વ્યક્તિત્વ અને માનસિક વિકાસ માટે નકારાત્મક પરિણામો ઉપજાવે છે.

વાણીવ્યવહારના સાધન તરીકે લવારો અથવા તોતડાપણું એ વાણીમાં ફેરવાય છે. શિશુઓ તેમની જાતે જ અનેક કાર્યો કરવા ઇચ્છે છે. 'હું કરું', 'મને આપો' એવા શબ્દો તમે વારંવાર સાંભળતા હશો. 'ના' એ શબ્દ તેમની વાણીમાં મુખ્ય હોય છે જ્યારે તેઓ તેમની માંગ અંગે આગ્રહી બને છે ત્યારે તેઓ હઠીલા અને કઠિન જણાય છે.

પા પા પગલી માંડવાના સમય દરમિયાન બાળક વધુ લોકો સાથે ઘરોબો કેળવે છે અને અન્ય પ્રત્યે લાગે વળગે તે રીતે પ્રતિચાર આપવાની શક્તિ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિભાગના પાંચ એકમો શૈશવકાળ દરમિયાનના વિકાસ અંગે પરિચય કરાવે છે અને વધુ વિકાસ માટેની કાર્યપ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરે છે.

અહીં પ્રથમ બે વિભાગોના સંદર્ભમાં એક સામાન્ય મુદ્દો રજૂ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. આ વિભાગોમાં વર્ણવેલા વિવિધ ક્ષેત્રના વિકાસો અને હવે પછીના વિભાગોમાં જે વર્ણવીશું તે વિશ્વભરના નિષ્ણાતોના સંશોધન અભ્યાસ પર આધારિત છે. ભાષા અને જ્ઞાનના વિકાસ તબક્કાઓ, શારીરિક અને ચેષ્ટાત્મક વિકાસના માર્ગસૂચક સ્થંભો, પ્રીતિ, નિઃસ્વાર્થભાવ, તાદાત્મ્ય, આક્રમકતા અને અન્ય આવેગોનો વિકાસ, વિકાસમાં રમતની ભૂમિકા અને વિવિધ વયજૂથના બાળકો માટેની યોગ્ય પ્રવૃત્તિના પ્રકાર આ બધા અને અન્ય ખ્યાલોનું વર્ણન એ નિષ્ણાતોના નિરીક્ષણો અને અભ્યાસો પર આધારિત છે. સંશોધનનાં તારણો સાથે સંશોધનકર્તાનું નામ નહિ આપવાનો નિર્ણય અમે ક્યો હતો કારણકે તે વાચન પ્રવાહિતામાં અવરોધક બને. વિભાગોમાં વર્ણવેલાં વિવિધ ઉદાહરણો દિનપ્રતિદિન બનતા બનાવોમાંથી છે અને તે બાળકોના તમારા દૈનિક નિરીક્ષણો સાથે સૈદ્ધાંતિક ખ્યાલોને જોડવામાં મદદરૂપ થાય તે માટે લખવામાં આવ્યા છે. આ વિભાગના અંતમાં અમે વાચન અંગેની યાદી આપેલી છે. તમારા અભ્યાસકેન્દ્રમાં આમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકો પ્રાપ્ય થશે અને તે તમારા વિભાગોને પૂરક બનાવી શકશે.

એકમ : 12 શારીરિક અને ક્રિયાત્મક વિકાસ વધતી જતી ગતિશીલતા અને નિયંત્રણ

શારીરિક અને ક્રિયાત્મક વિકાસ :
વધતી જતી ગતિશીલતા અને નિયંત્રણ

રૂપરેખા

- 12.1 પ્રસ્તાવના
- 12.2 શારીરિક વિકાસ
- 12.3 નાના ક્રિયાત્મક સ્નાયુઓની (કૌશલ) કુશળતા.
- 12.4 (સૂક્ષ્મ) નાના ક્રિયાત્મક સ્નાયુઓની (કૌશલ) કુશળતા.
- 12.5 બાળકોની સંભાળ
  - 12.5.1 ખોરાક
  - 12.5.2 રસીકરણ
- 12.6 સારાંશ
- 12.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

12.1 પ્રસ્તાવના

જેમકે વિભાગ 2માં જોયું કે બાર માસના બાળકને ટેકાથી પકડી ઊભું રાખી શકાય અને ટેકાથી થોડાં પગલાં ચાલી શકે છે. તે વસ્તુઓ સામે હાથ લંબાવીને ઉઠાવી શકે છે. આવો આપણે એની ને મળીએ. તે એક માસ બાદ 3વર્ષની થશે. એની દોડી શકે છે. એક પછી એક સીડીનાં પગથિયાં ચઢી શકે છે. તથા પાછળ પણ ચાલી શકે છે. હવે પોતાના શરીરનું સમતોલન પહેલાં કરતાં સારું રાખી શકે છે. પોતાના ભાઈનું (પુસ્તક) ગમે ત્યાં પડ્યું હોય તો તેનાં પાનાં ઊથલાવીને તેમાં આડી અવળી લીટીઓ કરવાનું ચૂકતી નથી. આમ કરવાની ખૂબ મજા પડે છે. તેનો ભાઈ તેની આવી હરકતોથી ખૂબ નારાજ થાય છે. પાણીથી રમવું, તેમાં છબછબીયા કરવા, પાણી એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં નાખવું તેની એક પ્રિય રમત છે.

ટેકાવડે પકડાપકડી ચાલવાથી માંડી દોડવા સુધી, નાની વસ્તુઓ પકડવાથી અને ઉત્સાહથી નોટમાં આડી ઊભી લીટીઓ કરવાની અવસ્થા સુધીમાં કયો કયો વિકાસ થયો? આવો હવે 13 થી 16 માસનાં બાળકોમાં નાનાને સૂક્ષ્મ ક્રિયાત્મક કૌશલનો વિકાસ તથા તેની પ્રવૃત્તિમાં થતો શારીરિક વિકાસ વિષયમાં જોઈએ.

ઉદ્દેશો

આ એકમ શીખવતા પહેલાં.

- 13 થી 16 માસ દરમિયાન થતી પ્રવૃત્તિમાં શારીરિક વિકાસનું વર્ણન કરવું.
- 13 થી 16 માસ દરમિયાન થતી પ્રવૃત્તિનાં નાનાને સૂક્ષ્મ ક્રિયાત્મક કૌશલોનો વિકાસ સમજી શકે.
- 13 થી 16 માસના બાળકોનો ખોરાક તથા આરોગ્ય બાબત સંભાળ વિશે જાણશે.

12.2 શારીરિક વિકાસ

13 થી 16 માસ દરમિયાન વૃદ્ધિ દરના પ્રથમ વર્ષના જેવો (તીવ્ર) ઝડપી હોતો નથી. પણ બાલ્યાવસ્થાના આગળના વર્ષોની સરખામણીમાં ઝડપી હોય છે. બે વર્ષના બાળકોનું કદ, તેના પુખ્તવય કદ જે હોય તેના કરતાં અડધું થાય છે. તેમજ વજન તેની 19 વર્ષની ઉંમર થાય તેના કરતા પાંચમો ભાગ આ ઉંમરમાં જોવા મળે છે. અનુક્રમે (કોઠો) 12.1માં 1 થી 3 વર્ષના સામાન્ય સ્વસ્થ બાળકો જેટલું વજનને કદ આપેલ છે. જેમકે હમણાં સુધી જોયું કે વૃદ્ધિનો આ વ્યક્તિગત રીતે જુદો જુદો હોય છે. તેથી એક જ ઉંમરના બાળકો એક બીજાની લંબાઈ અને વજન મેટ્રા જુદા જોવા મળે છે.

વર્ષ	વજન (કિ.ગ્રા.)		લંબાઈ (સે.મી.)	
	છોકરો	છોકરી	છોકરો	છોકરી
1 વર્ષ	9.5	9.0	75.0	72.5
2 વર્ષ	11.5	11.0	85.0	83.0
3 વર્ષ	14.0	13.5	94.0	92.0

કોઠો 12.1 ભારતીય બાળકોની સામાન્ય લંબાઈ ને વજન.

બાળવિકાસ 13 થી 36 માસ દરમિયાન

લંબાઈ તથા વજન વધવાની સાથે સાથે શરીરમાં પણ ફેરફાર થાય છે. માથાનો ભાગ વધે છે. અને બે વર્ષના બાળકોની લંબાઈનો લગભગ ત્રીજો ભાગ વધે જાય છે. પહેલા વર્ષની સરખામણી દરમિયાન ધડ અને પગ ખભાનો ઝડપી વિકાસ થાય છે. આ સમય દરમિયાન ખભાની લંબાઈ જન્મના સમયની લંબાઈ કરતા 60 થી 70 ઘણી વધે છે. પગની લંબાઈ અપેક્ષા કરતા ધીમી ગતિથી વધે છે. જન્મના સમયે પગની જે લંબાઈ હોય તેના કરતા 40 ઘણી વધે છે. આ પરિવર્તનના ફળ સ્વરૂપે આ સમય દરમિયાન બાળકોના શરીર શિશુના સરખામણીમાં (મુકાબલે) જલદી વધે તથા તેનું સમતોલન પણ સારું રહે છે.

માનસિક (મગજનો) વિકાસ તીવ્ર ગતિમાં થાય છે. પાછળના એકમ દ્વારા જાણી શકાય છે કે જન્મના સમયે શિશુનો માનસિક (મગજ) સ્નાયુઓની કોશિકાઓ બને છે. આ અવસ્થા તથા ત્યારબાદની અવસ્થામાં આ કોશિકાઓનો આકાર વધે છે. ધીરે ધીરે કોશિકાઓ એક બીજા સાથેનું સંયોજન થાય છે. અને વિશિષ્ટ કાર્ય કરે છે. મગજનો વિકાસ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. કારણ કે બાળકોને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ પર નિયંત્રણ વધે છે. અને તેનો ક્રિયાત્મક કૌશલોમાં ગતિ વધે છે. તેનાથી આગળ વધીને ભાષાક્રિયા, (બૌદ્ધિક સંજ્ઞાત્મક) રચનાત્મક વિકાસ પણ માનસિક વિકાસ પર આધાર રાખે છે. વાસ્તવમાં બધાંજ ક્ષેત્રોના વિકાસો માનસિક વિકાસ (મગજ) સાથે સંબંધિત છે.

આ સમય દરમિયાન સ્નાયુ તથા લંબાઈ ને જાડાઈ વધે છે. સ્નાયુઓનું નિયંત્રણ સુધરે છે. પગના તથા હાથનાં હાડકાં સખત બને છે જેના કારણે બાળકો પોતાના શરીરનો ભાર સંભાળી શકે છે. તેના કારણે તે સીધા ઊભા થઈને ક્રિયાત્મક કાર્યો કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે છે. શરીરનાં હાડકાંની સંખ્યા વધે છે. નાનાં હાડકાં જોડાઈને મોટાં હાડકાંનો આકાર ધારણ કરે છે. તથા નાજુક હાડકાં સખતને કઠણ બનતાં જાય છે. ત્રણ વર્ષનું બાળક થાય ત્યાં સુધીમાં વીસ દાંત આવે છે. તેને દૂધના દાંત કહેવાય છે. આ સમય દરમિયાન દ્રશ્ય, શ્રાવ્ય, સ્વાદ, ગંધ તથા સ્પર્શ સંબંધી યોગ્યતા પણ વિકસે છે.

શારીરિક વિકાસમાં ચાલવું, દોડવું, ચઢવું, કૂદવું વગેરે માટે તૈયાર થાય છે. તથા ક્રિયાત્મક કૌશલનું વિકાસ થાય છે.

12.3 નાના સ્નાયુઓની કુશળતા

નાના ક્રિયાત્મક સ્નાયુઓના વિકાસમાં આ સમય દરમિયાન તેની યોગ્યતા પ્રમાણે ક્રિયાત્મક સ્નાયુઓની પ્રવૃત્તિઓ કરવાની જરૂર પડે છે.

શારીરિક અને ક્રિયાત્મક વિકાસ :
વધતી જતી ગતિશીલતા અને નિયંત્રણ

હવે આ ઉંમરના બાળકો નાના ક્રિયાત્મક કૌશલનો વિકાસ માટે જોઈએ. તે ચાલવું, દોડવું, કૂદવું, પગથી મારવું (ઠોકર લગાવવી) પોતાના પગથી ચાલવું તે તેની યોગ્યતા તે બાળકોની કોઈ નવી દુનિયા જેવું લાગે છે. 11 થી 15 માસની ઉંમર દરમિયાન બાળકો કોઈના સહારા વિના ચાલવાનું શરૂ કરે છે. જ્યારે પહેલી વાર પગથી ચાલવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે બંને પગ એક બીજાની પાસે નથી પડતા પણ વચ્ચે ઘણી જગા રહે છે. પગના પંજા સીધા પડતા નથી તથા સમતોલન જાળવવા માટે ચાલતી વખતે આ ઉંમરના બાળકો પોતાનાં પગો તથા ઘૂંટણ વાળતા નથી પરંતુ કુલાથી હલન ચલન કરે છે. તેથી તેની ચાલ અકડ લાગે છે. જેમ કે 16 થી 18 માસ થાય ત્યારે તે કોઈ નાની વસ્તુને ધક્કો મારી શકે છે. ચાલતા કોઈ રમકડાં અને અન્ય હલકી વસ્તુઓ ઉઠાવી શકે છે. અને એકથી બીજા સ્થાને મૂકી શકે છે. 18 માસની આસપાસના બાળકો નાનાં મોટાં આજુબાજુનાં રમકડાંને ખસેડીને ચાલવાને બદલે તેને લઈને ચાલે છે. વસ્તુ લઈને ચાલવામાં વધારે મજા આવે છે. તમે બાળકને ઘોડિયામાંથી જાતે ઉતરતાં જોયું છે. આ ફર્નીચર (ઘોડિયું) બાળક માટે બાંધ્યું હતું પણ હવે એક (ચુનોતી) પડકારરૂપ બને છે. તે તેના ઉપર ચઢે અને તેને ધક્કો મારે છે.

સતત ચાલવાથી બાળકોના પગ સીધા પડે છે. તેની ચાલ એક સરખી ને સ્થિર થતી જાય છે. પહેલાં તેની ચાલ અનિયમિત હતી હવે નિયમિત થઈ છે. જેમકે બે વર્ષનાં બાળકો પોતાના સમતોલન પર ખાસ ધ્યાન આપતા નથી. છતાં પણ જો કોઈ વસ્તુઓ વચ્ચે પડી હોય તો તેનાથી બચીને ચાલે છે. જ્યારે બાળક ચાલતા શીખે છે ત્યારે દોરીથી બાંધેલાં રમકડાં સાથે ખસીને ચાલવાનું ઘણું ગમે છે. અઢી વર્ષનું બાળક ખૂબ જ સારી રીતે ચાલી શકે છે. ચાલવાનું ફરજિયાત થાય તો જુદી જુદી રીતે ચાલવાનો અખતરો કરે છે. જેમકે પાછળની બાજુ અથવા ઊંધા ચાલવું વ. ત્રણ વર્ષના બાળકો પાછળની બાજુ ચાલી શકે છે. ચાલવામાં હોશિયાર હોય છે. તે દોડવાનું શરૂ કરે છે. શરૂ શરૂમાં તેનું દોડવું તથા ચાલવામાં બંને સરખું લાગે છે જેમકે તે દોડીને ચાલે છે તેવું લાગે છે. આ રીતે તેનું દોડવાનું શરૂ થાય છે. પરંતુ તે દોડવાનું શરૂ કરે તે સમયે તેની ક્રિયાઓ પર ઠીક ઠીક નિયંત્રણ કરી શકતું નથી તેથી તેનું દોડવું અનિયમિત લાગે છે તે થોડું દોડે છે ને પડી જાય છે. પરંતુ ફરી ઊઠે છે ને ફરીથી દોડે છે. દોડવાનું શરૂ કરે છે અને થોભીને ક્રિયાઓ પર નિયંત્રણ શાળાપૂર્વના વર્ષોમાં વિકસિત થાય છે. 19 થી 24 મહિના દરમિયાન બાળક હાથ પકડીને સીડીઓ ચઢી શકે છે. તે ઘુટનની મદદથી પોતાની જાતે સીડીઓ ઊતરી ચઢી શકે છે. તે સિવાય એક પગ સીડી પર મૂકે છે. ને બીજો પગ તેજ પગથિયાં પર મૂકે છે. આ પ્રકારે સીડીઓ ચઢવા માટે એક એક પગથિયાં ચઢે છે. બીજાને ત્રીજા વર્ષ દરમિયાન તે સહારા સાથે વારાફરતી પગ ઉઠાવીને એક પગથિયાં ચઢે છે. 3 વર્ષના બાળકો ૨ પૈરાંવાળી સાર્ફલ ચલાવી શકે છે.

રમતમાં બાળક સીડી પર તથા બોક્સ પર ઊતર ચઢ કરે છે. આ ક્રિયા દ્વારા દોડતાં શીખે છે. શરૂમાં બાળક કૂદવા માટે બે પગનો સાથે ઉપયોગ કરે છે. બે વર્ષના બાળકોની થોડી ઊંચાઈ (લગભગ 1- $\frac{1}{2}$ ફૂટ) ને લીધે બંને પગ એક સાથે ઉપાડીને કૂદી શકે છે. ત્રણ વર્ષના બાળકો મોટો બોલ અન્ય વસ્તુઓને રમકડાંને પગથી (ઢોકર મારીને) મારવાનો પ્રયાસ કરે છે પણ પગ બરાબર વસ્તુ કે બોલ પર પડતો નથી, તેથી કોઈવાર પડી જાય છે.

આ ઉંમરના બાળકો બોલ ફેંકવો ને પકડવો વાળી રમતમાં રસ પડે છે. પરંતુ આવી રમતોમાં જરૂરી કૌશલ્ય પૂર્ણ વિકાસ પામતું નથી. કદાચ તમે પણ કોઈ બાળકો સાથે કદાચ રમત રમ્યા હશો ! તમે ક્યારે ધ્યાનથી જોયું છે કે તે બોલ કેમ પકડે છે ને કેમ ફેંકે છે ? જો તેમ વિચારો તો તેની આ ક્રિયાઓનું વિવરણ નીચે આપેલી ખાલી જગામાં લખી આપેલ વિવરણથી મેળવી જોવું.

બોલને પકડવાની તૈયારીમાં ત્રણ વર્ષનું બાળક પોતાના ખભા અકડ કરીને આગળ ફેંકે છે. પરંતુ બોલ નજીક પડે છે. તેથી ઘભરાઈને પાછળ જાય છે. તેથી બોલ તેના હાથમાંથી નીકળી જાય છે. જો બોલ નજીકથી તેનાથી હાથે પકડાઈ જાય તો ને પડી જાય તો ઝડપથી પકડી લે છે. જો બોલ તેનાથી દૂર જાય તો તે આગળ પાછળ થઈ પણ બોલને પકડી લે છે. પણ ડાબી કે જમણી બાજુ હલતો નથી. બોલ ફેંકતી વખતે બાળક માત્ર આગળની બાજુ પર નાખે છે. ફેંકવાની ક્રિયા સાધારણ હોય છે. જેમાં બાળક હાથ ઉપરના તરફ ઉઠાવે છે. આગળ આવેને બોલને ફેંકે છે. ફેંકતી વખતે શરીરને જરાપણ ધુમાવતાં નથી અને એક પગ ઉપર ઉઠાવવાને બદલે બંને પગ જમીન પર જકડી રાખે છે. જેથી તે વ્યવસ્થિત રીતે બોલ ફેંકવામાં સફળ થતો નથી. આ કૌશલ્યનો વિકાસ સારો થવો આવશ્યક છે પણ તે શાળાપૂર્વના વર્ષોમાં વિકસિત થાય છે.

સ્વસ્થ બાળકો દર વખતે કોઈને કોઈ ક્રિયામાં વ્યસ્ત રહે છે. બાળકને એક ક્ષણમાં પલંગની નીચે બીજી ક્ષણે ખુરશી ઉપર તો દરવાજાની પાછળ તો કબાટની અંદર જતો રહે છે. જાણે એવું લાગે છે કે ભમરાની માફક બધી જ જગાએ હાજર હોય છે. માતા-પિતા બાળકના આવા વર્તનથી હેરાન પરેશાન થઈ જાય છે. બાળકો માટે પ્રત્યેક વસ્તુ પુસ્તક, ગ્લાસ, વાસણ એક રમકડાં જેવું હોય છે. તેને છોડી કરી નવી વસ્તુ તરફ વળે છે. બાળકો માટેની પ્રવૃત્તિઓ અને ગતિશીલતાનું મહત્વ શું ? ગતિશીલ બાળકો માટે જુદા પ્રસંગો શોધતા રહેવું. આ ક્રિયાઓ દરમિયાન આસપાસની દુનિયામાંથી શોધતા રહેવું અને અન્ય લોકોના સંપર્કમાં આવવું. ગતિશીલતા માટે સમતોલનનો સંબંધ સારો હોવો જોઈએ. જેમકે વસ્તુઓ એક બીજા ઉપર મૂકે છે તેને ધકેલે છે. અને રમકડાંને એક જગાથી ઉઠાવીને બીજી જગા પર મૂકે છે. આ રીતે તે શીખે છે. તે પોતાની આસપાસની ચીજોથી પ્રભાવિત થાય છે. વસ્તુઓ તથા રમકડાંની સાથે રમતાં સ્થાન અને દિશાની બાબતે તેની જાણકારી વધે છે. તે પોતાના અનુભવથી સતત શીખે છે. બાળકોમાં સ્વમાન અને સ્વાભિમાનના વિકાસની ગતિ વધારે મહત્વની છે. પોતાની જાતે ચાલવાની યોગ્યતાથી બાળકોમાં સ્વતંત્રતાનો અહેસાસ થાય છે. અને આત્મવિશ્વાસની સાથે પડકારનો સામનો કરવા માટે સક્ષમ બને છે. જો બાળકોની ગતિશીલતા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે તો પોતાની શારીરિક યોગ્યતા માટે વિશ્વાસ વધતો નથી. અને તેની જ ઉંમરના બાળકો સાથે રમવામાં સંકોચ અનુભવે છે.

12.4 (સૂક્ષ્મ) ક્રિયાત્મક (કૌશલ) કુશળતા

13 થી 36 માસ દરમિયાન બાળકો પોતાના હાથનો પ્રયોગ સૌથી વધુ કુશળતાપૂર્વક કરે છે. હવે તે નાની નાની વસ્તુઓને યોગ્ય રીતે પકડી શકે છે. પરિણામરૂપે તે પોતાનું કામ જાતે કરે છે પણ શરૂઆત અઘરી હોય છે.

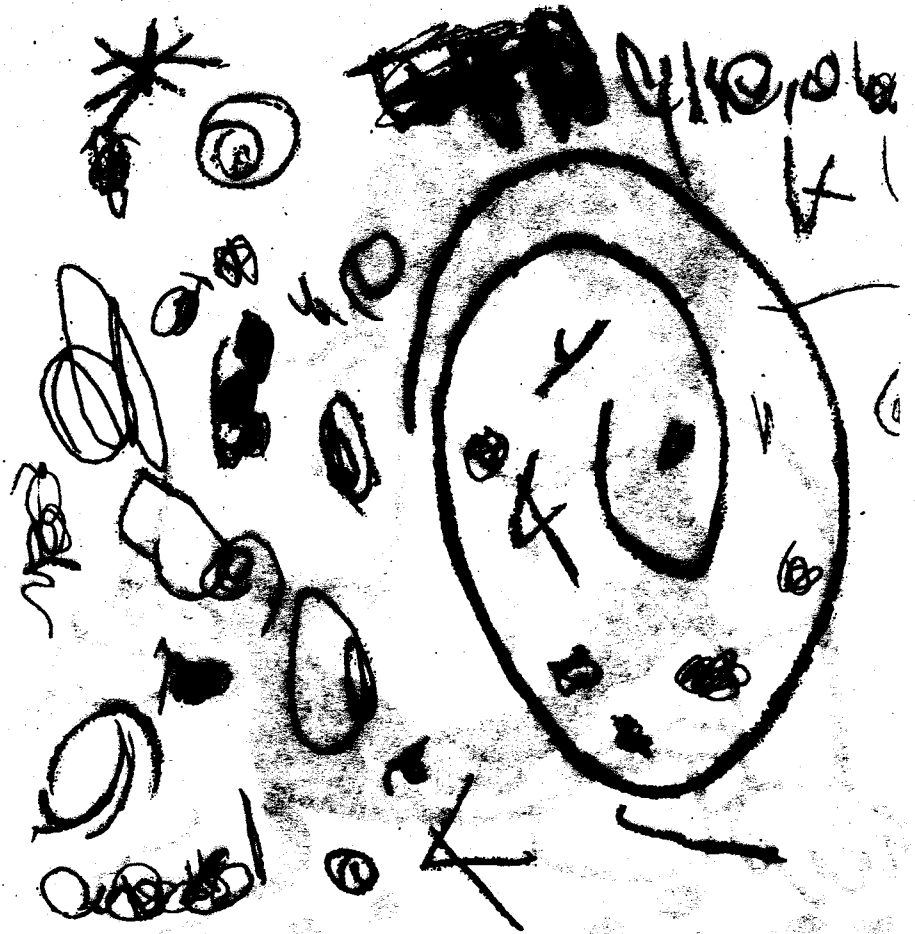
15 માસનાં બાળકો મોટા માણસની જેમ અંગૂઠો અને પહેલી આંગળીનો ઉપયોગ કરીને ચીજ વસ્તુઓ પકડી શકે છે. અંગૂઠો ને પહેલી આંગળીઓના ઉપયોગથી વસ્તુ પકડી યોગ્યતાનું ઘણું મહત્વ છે. અને આ પ્રયોગથી રોજનાં કાર્યોમાં ખાસને લખવું, બટન બંધ કરવા, ખાવાનું ખાવું વ. આ ઉંમરના બાળકો બટન, કાંકરા જેવી નાની નાની વસ્તુઓ સફળતાપૂર્વક ઉઠાવી શકે છે. જેમ જેમ પકડવાની કુશળતામાં સુધારો થાય છે.

તે વસ્તુઓને એકની ઉપર બીજી વસ્તુઓ મૂકવામાં મજા પડે છે. અને 18 માસ દરમિયાનના બાળકો લાકડાના બ્લોકની સાથે રમત રમી શકે છે. એક બીજા પર મૂકીને મિનારો બનાવી શકે છે. આ ક્રિયામાં તેમને ઘણો આનંદ આવે છે. આ પ્રવૃત્તિઓમાં લાકડાનો મિનારો બનાવે છે. જે વારંવાર પડી જાય છે. આ રીતે આંખો ને હાથોનો સંબંધ વિકાસ પામે છે. તેની યોગ્યતા માટે ડબ્બા કે ઢાંકણમાં નાનાં નાનાં કાંજા પાડવા અને તેમાં બટન કે કાંકરા નાખી શકે છે. 3 વર્ષના બાળકો પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવી શકે છે. બાળક પોતાની જાતે ખાવાનું ખાય તેવો આગ્રહ રાખે છે. તે મજબૂત રીતે બે હાથથી ગ્લાસ પકડે છે, તેને વાંકો કરીને પાણી પીવે છે. જો કે તે કાર્ય બહુ સારી રીતે કરી શકતા નથી. આમ કરવાથી ગ્લાસમાંથી પાણી છલકાઈને પડી જાય છે. તે પોતાના હાથે ચમચીથી ખાવાની જીદ કરે છે. આવું કરવાથી ખાવાનું મોંની આસપાસ લાગી જાય છે. થોડું વાટકીમાંથી મોંમાં મૂકવા જાય ત્યારે પડી જાય છે. 3 વર્ષના પૂરાં થતાં ખાવાનું પાડવા વિના તેમજ પાણી પી શકે છે.

સ્કિબલીંગ-કાગળમાં આડાઅવળા લીટા

કાગળ અથવા કોઈ પણ વસ્તુ પર લખવાની વસ્તુથી આડી-અવળી, વાંકી-ચૂંકી, ગોળ-ચોરસ લીટા પાડે છે તેને સ્કિબલીંગ કહે છે. આમ જોઈએ તો જીવનના બે વર્ષથી જ બાળક પેન, પેન્સીલ, રંગ વગેરે વસ્તુઓ પડી હોય તો તેને ઉઠાવીને તેના પર લીટા કરે છે. સ્કિબલીંગ તે લખવા માટેની શરૂઆત છે. આંગળીઓના સંબંધથી તેઓ હાથમાં ચોક, પેન્સીલ, રંગ વગેરે વસ્તુઓ પકડવા માટે સમર્થ બને છે તેને સ્કિબલીંગ કહે છે. શરૂઆતમાં બાળકો રંગ, પેન્સીલને જોરથી મૂઠીવાળીને પકડે છે. તેની પકડવાની રીત મજબૂત હોય છે. થોડા સમય પછી થાક લાગે છે તેના કારણે હાથમાં ખંજવાળ આવે છે. અને રંગ હાથમાં પડી જાય છે. બાળકો દ્વારા દોરેલી લીટી ને આંખે દોરેલી લીટી અલગ પડે છે. બાળકો આગળ પાછળ દોરેલી લીટી ચોક્કસ રૂપથી દોરે છે. આ ઉંમરે દોરેલી લીટી સાધારણ રીતે સીધી હોય છે. અને આવી લીટીઓ વારંવાર દોરે છે. (સ્કિબલિંગ) કાગળમાં લીટીઓ પાડવામાં ખૂબજ તલલીન હોય છે. છતાંય કમ્પ્ય આજુબાજુ જોવે તો પણ હાથનું કામ ચાલુ હોય છે. આ ઉંમરના બાળકોને પોતાના હાથો પર નિયંત્રણ હોતું નથી. કોઈ વાર લીટીઓ કાગળની બહાર જતી રહે છે. લીટીઓ કરતી વખતે મોટા બાળકોને પુખ્તવયના બાળકોની જેમ પૂરાં હાથનો ઉપયોગ કરતા નથી પણ ખભાને આગળ પાછળ હલાવે છે. જેમાં ખભા ને કોણીનો પણ ઉપયોગ કરે છે. આ અવસ્થા દોઢથી ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલે છે. ઘણાં બાળકો સારું પણ કામ કરે છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાંની અવસ્થામાં કાગળ પર આડા અવળા લીટા પાડે છે.

આ અવસ્થામાં બાળકો કાગળનાં નમૂનામાં ગોળાકાર, અર્ધગોળ, ને -આકારના નમૂના જોઈ શકાય છે. આ વાત પરથી જાણી શકાય છે કે બાળકો પોતાના હાથનો ઉપયોગ સારી રીતે કરી શકે છે. હવે તેઓની લીટી કાગળની બહાર જતી નથી. તે આંખે તથા હાથના સંબંધને આંગળીઓ પર નિયંત્રણ કરી શકે છે. બાળકો જુદા જુદા પ્રયોગો કરતા રહે છે. લખતી વખતે જરૂર પ્રમાણે ભારનો ઉપયોગ કરે છે. જેથી લખાણ હલકું તથા ભારે થઈ શકે. પોતાનું લખાણ જોઈને બાળકોમાં એવી ભાવના ઊભી થાય છે કે પોતે કંઈક કરી શકે છે તેની જરૂરિયાત છે.

આ ઉંમરના બાળકો કંઈક વિશેષ કંઈ શીખ્યા હોય જેમ કે અંક અને અક્ષર લખી શકે છે. ચોરસ ત્રિકોણ વગેરે બનાવી શકે છે. છતાંય આકૃતિઓ બરાબર બનતી નથી તે બનાવવા માટે મુશ્કેલી પડે છે. લખવા માટે બાળકો સાથે બળજબરી કરવી નહિ. આપણે આ ઉંમરના બાળકોને કાગળ પર આડા અવળા લીટા કરતા જોયા હશે અને તેમાં કેવા કેવા આકાર દેખાય છે તમે તેના નમૂના ભેગા કરી શકો છો. તેનું વિવરણ નીચે આપેલ લીટીઓમાં લખી શકો છો.

જેમ જેમ બાળક શાળાએ જાય તે પહેલાં નાનાં સ્નાયુઓ યોગ્ય વિકાસ થાય છે. અને તેમ તેમ લખતાં આવડે છે. આગળના વર્ગમાં જવા માટે તે લખાવાની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

અન્ય ક્ષેત્રોમાં વિકાસ માટે બાળકોને સ્નાયુચિક કૌશલ્યના વિકાસમાં સ્નાયુતંત્રમાં પરિપક્વતા પર આધાર રાખે છે. પરંતુ જેમ બાળક કાર્યમાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તેને અભ્યાસ માટે પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે. કોઈ બાળક કાર્ય બરાબર ન શીખે તો તેની પાસે પરાણે ન કરાવવું. કોઈ કોઈવાર બીમારી અથવા અકસ્માતને કારણે બાળકનો વિકાસ ટૂંકાઈ જાય છે. સાથે સાથે આ ઉંમરના બાળકો નવી નવી વસ્તુઓ શીખવા પ્રયત્ન કરે છે પણ તેનાં બધા કૌશલ્યો પ્રાપ્ત થતા નથી. જેમ કે એક કાર્ય શીખવામાં ધ્યાન આપે તો બીજું શીખવામાં પાછળ પડે છે. પણ તેની ચિંતા કરવી નહિ પણ ચોક્કસ બાળકોમાં કુશળતા અને કુદરતી ઈચ્છા હોય છે જેના કારણે આપણે સતત પ્રયત્ન કરતા રહીએ છીએ. આ ઉંમરના બાળકો શીખવામાં પાછળ રહ્યા હોય તો પણ તેની પૂર્તિ કરી શકાય છે.

આ ઉંમરના બાળકો કાર્ય કરવા માટે એક હાથથી બીજા હાથનો વધુ ઉપયોગ કરે છે. સમય જતાં તે બીજા હાથનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરે છે. જન્મથી 1 વર્ષના બાળકો કોઈ વસ્તુ પકડવા અથવા ઊંચકવા માટે બંને હાથનો ઉપયોગ કરે છે. બે વર્ષના બાળકો એક હાથનો ઉપયોગ ને બીજા હાથનો ઉપયોગ એમ વધુ કરતા રહે છે. આ રીતે પાંચથી છ વર્ષ સુધી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કયા હાથથી વધુ સારું કાર્ય કરી શકે છે. આપણે ખાસ કરીને જમણા હાથનો મુખ્યત્વે સૌથી વધુ ઉપયોગ કરીએ છીએ. ઘણા લોકો ડાબા હાથનો પણ ઉપયોગ કરે છે. આ રીતે બંને હાથનો ઉપયોગ શીખે છે. ડાબા હાથથી કામ કરવામાં તકલીફ પડે છે. ખાસ કરીને ઉપયોગ સાધનો માટે જેમકે સંગીતનાં વાદ્યો, લખવા માટે ટેબલ, બારણાનું હેન્ડલ, વગેરે જમણા હાથનો ઉપયોગ કરતા હોય તેને માટે બનાવેલા હોય છે. તો પણ ડાબા હાથનો ઉપયોગ વાળા પણ આ રીતે શીખી જાય છે. અભ્યાસના આધારે જમણા કે ડાબા હાથના ઉપયોગ કરવા વાળા બાળકોમાં સ્કૂલ કે સામાજિક સંબંધો કે બુદ્ધિ વચ્ચે કોઈ ભેદ હોતો નથી. આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ ત્યારે મહત્વની બાબતોમાં આપણે નાનાને સૂક્ષ્મ (ક્રિયાત્મક) સ્નાયુઓ કૌશલ્ય વિકાસની ચર્ચા કરી અલગઅલગ બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ વિશે નાના ને સૂક્ષ્મ (ક્રિયાત્મક) સ્નાયુઓનું મિશ્રણ વિશે જોવું.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1 :

- (1) 13 થી 36 માસના બાળકોના શારીરિક વિકાસનું વર્ણન કરવું, જે (ક્રિયાત્મક) સ્નાયુચિક કૌશલ્યમાં ઉપયોગી થાય.

12.5 બાળકોની સારસંભાળ

વૃદ્ધિ અને વિકાસની સાથે સાથે બાળકોને યોગ્ય ભોજનનું પ્રમાણ અને રોજંદા ભોજનમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. વૃદ્ધિની દેખરેખ તથા રસીકરણ આ ઉંમરમાં થવું જોઈએ. આવો જોઈએ આ બાબત માટે.

12.5.1 ખોરાક

13 થી 36 માસ દરમિયાન ભોજન એ બાળકોને માટેની એક સામાજિક ક્રિયા થતી જાય છે. અને એક બીજા સાથે બેસીને વહેંચીને ખાવાનું પસંદ કરે છે. ઘણીવાર બાળકોને થાક લાગવાથી અથવા ભૂખ લાગવાથી તે ખાવા માટેની જરૂરિયાતો વ્યક્ત કરી શકતાં નથી પણ તે માટે રડે છે. અથવા તો ચિડાઈ જાય છે. જ્યારે બાળકો રમત રમવામાં તલલીન હોય ત્યારે ખાવા માટેનું ધ્યાન ઓછું રહે છે ને ભૂખ લાગી છે તેવી ખબર પડતી નથી. પણ (પાલનકર્તા) માતા પિતાએ બાળકોની જરૂરિયાતો માટે સજાગ રહેવું જોઈએ, તેને આરામનો તથા ભોજન સમયનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ.

ઘણાં ઘરોમાં બાળકો માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં ખોરાક હોય છે. છતાંય બાળકોની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં ખોરાક મળતો નથી. ખોરાક ન મળવા માટે ગરીબી મુખ્ય કારણ છે. કોઈકવાર માતાની બેદરકારી પણ કારણભૂત હોય છે. આ સ્થિતિમાં ઘોડિયાઘરની ભૂમિકા મુખ્ય મહત્વની હોય છે. કેન્દ્રમાં આપતો પૂરક પોષણ મહત્વનો હોય છે. આ વિષય માટે વિભાગ-7માં સવિસ્તારથી જોઈશું. કોઈકવાર બાળકો ભોજન કરતી વખતે નખરા કે જીદ કરે છે. કોઈ કોઈમાં બાળકોને બળજબરીથી ખવડાવે છે. પરંતુ બાળકનો જો તે ખાવાનું ન ભાવે તો તેના માટે આગ્રહ ન કરવો. પણ ખાવાનું સ્વરૂપ બદલીને આપવું. દા. ત. બાળકો શાક ખાતા ન હોય તો શાકને દાળમાં બનાવી અથવા રોટલીની અંદર ભરીને આપી શકાય. પાલકને મગની દાળ સાથે આપી શકાય છે. પાલક કે મેથીને ઝીણી સમારીને લોટમાં મિક્ષ કરી રોટલી કે પૂરી બનાવી શકાય છે. બાળકોને આ લીલી પૂરી પસંદ પડે છે. કોબી કે મૂળાની ભાજીના પરોઠા પણ બનાવી શકાય છે. સંભાર જેવા ખોરાક દાળને શાકભાજીથી બને છે તે બાળકોને આપી શકાય.

નીચે પ્રમાણે સોજીના પુલ્લા બનાવવાની રીત આપેલ છે તેમાં કોઈ પણ શાકભાજીનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

ચાર ચમચી સોજી લેવી. તેમાં પાણી તથા સ્વાદ પ્રમાણે (1 ચમચી) મીઠું નાખી હલાવવું. તેને બે ત્રણ કલાક રહેવા દેવું. તેમાં કાંદા, ગાજર, કોબી, વગેરે શાક સમ્મરી નાખવાં. લોઢીને ગરમ કરવા મૂકવી. તેમાં ખાવાનું તેલ એક ચમચી નાંખવું. ત્યારબાદ બે ચમચા સોજીનું બનાવેલ મિશ્રણ લોઢી પર નાખવું ને ગોળ ફેલાવવું ને ધીમા તાપ પર થવા દેવું. જ્યારે બ્રાઉન રંગ થઈ ચઢી જાય ત્યારે તેને ફેરવવું. આ રીતે બે થી ત્રણ મિનિટ બંને સાઈડ થવા દેવું. આ પ્રમાણે પુલ્લા તૈયાર થશે. ઉપરોક્ત સામગ્રીને બદલે બીજી રીતે પણ પુલ્લા થઈ શકે છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે આહારનું આયોજન કરતી વખતે એ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે આહાર સમતોલન હોવો જોઈએ. 'સંતુલિત'નો અર્થ શુ છે. સંતુલિત આહારમાં શરીરમાં જરૂરી બધા જ પોષક તત્ત્વ યોગ્યમાત્રામાં હોય છે. માનવ શરીરને માટે જરૂરી પોષકતત્ત્વોને નીચે પ્રમાણે વર્ગીકૃત કર્યો છે. ચરબી તથા કાર્બોહિદ્રાટના ખોરાક શરીરમાં ગરમી પેદા કરે છે. પ્રોટીન શરીરના બંધારણમાં સહાય કરે છે. ખનિજકાર તથા વિટામીન શરીરમાં રોગોની સામે લડવાની ક્ષમતા પૂરી પાડે છે. ખોરાકમાં આ પાંચ વિટામીનથી વધુ ઉપયોગી તરલ પદાર્થ પણ હોવો જોઈએ.

ખાદ્ય પદાર્થો દ્વારા આપવામાં આપતા પોષક તત્ત્વોની યાદી

કાર્બોહિદ્રાટ પદાર્થો મળે તેવા ખોરાક : ઘંઉ, ચોખા, રાગી, જુવાર, અનાજ ને ખાંડ

પ્રોટીન પદાર્થો મળે તેવા ખોરાક : દાળ, દૂધ, દૂધની બનાવટ, ઈંડા, માંસ, માછલી

ચરબી પદાર્થો મળે તેવા ખોરાક : તેલ, ઘી, વનસ્પતિ તેલ, અને માખણ

વિટામીન તથા ખનિજકાર મળે તેવા શાકભાજી અને ખોરાક : ફળો

ઉપરોક્ત ખાદ્ય પદાર્થમાંથી પૌષ્ટિક તત્ત્વો (ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વર્ગીકૃત કર્યો છે)ની સાથે સાથે બીજા પણ પૌષ્ટિક તત્ત્વ મળે છે. ઉદા. ઘંઉમાં ઘણું કાર્બોહિદ્રાટ મળે છે પરંતુ સાથે સાથે તેના પૌષ્ટિક તત્ત્વોને આધારે વર્ગીકૃત કર્યો કે ખાદ્યપદાર્થનો આપણા ભોજનમાં એક પૌષ્ટિક તત્ત્વ તરીકેનું મહત્ત્વ હોય છે. એ વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આહારનું પાંચ વર્ગો (કાર્બોહિદ્રાટ, પ્રોટીન, ચરબી, ખનિજકાર અને વિટામીન)માંથી એક એક ખાદ્ય પદાર્થો લો તો આહાર સમતોલ આહાર બને છે. પ્રત્યેક આહાર સમતોલ હોય તો વિશેષકર ત્રણ મુખ્ય આહાર સવારનો નાસ્તો, બપોરનું ભોજન અને રાત્રિનું ભોજન તો વ્યક્તિ પૂરા દિવસનો આહાર સમતોલ હોય છે. એ તો શક્ય નથી કે પ્રત્યેક વર્ગમાંથી એક એક ખાદ્યપદાર્થ લે તો મોઘું પડે અને ભોજન કરવાનું મુશ્કેલ પડે પરંતુ એવું નથી ! ઉદા. તરીકે ફીરોજને આપેલ ભોજનમાં જોશો તો ચણાલોટના બેસનમાં કોબી અને રોટલી, દહીં સાથે ખાઈ શકે છે.

ફીરોજને સમતોલ આહાર માટે રોટલીમાંથી કાર્બોહિદ્રેટ પ્રોટીન, વિટામીન તથા ખનિજક્ષાર મળે છે. ઘઉંથી કાર્બોહિદ્રેટ, બેસનમાંથી (ચણાનો લોટ) પ્રોટીન, કોબીમાંથી વિટામીન તથા ખનિજક્ષાર મળે છે. તમે કોબીને બદલે મેથી અથવા પાલક જેવા લીલા પાંદડાવાળી શાકભાજીનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. રોટલી પર લગાવેલા તેલથી ચરબી મળે છે. દહીંથી પ્રોટીન મળે આ રીતે ફક્ત બે પદાર્થોથી સમતોલ આહાર બનાવી શકાય છે.

હવે જોઈએ કે હેમાએ સવારે નાસ્તામાં શું ખાધું છે. તેને દૂધ એક ઈંડુ, સેન્ડવીચ તથા પપૈયાની એક ચીરી ખાધી. ઈંડા અને દૂધમાંથી પ્રોટીન મળે. રોટલીમાંથી કાર્બોહિદ્રેટ અને પપૈયામાંથી વિટામીન તથા ખનિજક્ષાર મળે અને સેન્ડવીચમાં લગાવેલા માખણથી ચરબી મળે છે. આ રીતે હેમાને સમતોલ આહાર મળ્યો.

આનાથી ઊલટો આહાર સુનીતાએ સાદા પોરોઠા-અથાણા સાથે લીધા. આ આહારમાં મુખ્યત્વે કાર્બોહિદ્રેટ અને ચરબીવાળો જ આહાર હતો. જેમાં થોડા પ્રમાણમાં પોષક તત્ત્વો મળ્યાં. પરંતુ વિટામીન, ખનિજક્ષારને પ્રોટીન મળે તેવી કોઈ વસ્તુઓનો સમાવેશ થતો ન હતો.

એ વાત નક્કી કરવી મહત્વની છે કે દરેક આહાર બાળકો ખાય ને સમતોલ હોય તો બાળકોને કેટલા પ્રમાણમાં ખોરાક આપવો જોઈએ? તેની ભૂખના પ્રમાણમાં આપવું. જો બાળકો રમતમાં વ્યસ્ત હોય તો ખાવાનું ભૂલી જાય છે અને કોઈ બાળકોને ભૂખ ઓછી લાગે છે. આ સંજોગોમાં બાળકોને સમતોલ આહાર મળતો નથી. આ રીતે બાળકોના ખોરાકમાં ઘણી સાવધાની રાખવી પડે છે. ત્રણ મુખ્ય આહાર : સવારનો નાસ્તો, બપોર ને રાત્રીનું ભોજન-આ ઉંમરના બાળકોને ચોક્કસ આપવો જોઈએ. આ ઉંમરમાં બાળક એક સમયમાં વધારે ભોજન લઈ શકતો નથી. માટે તેને દિવસમાં બે ત્રણ વાર વધારે માત્રામાં ભોજન આપવું. તેના કરતા તેને થોડી માત્રામાં થોડા થોડા સમયના અંતરે આહાર આપવો જોઈએ. ત્રણ મુખ્ય આહારો વચ્ચે બાળકોને વચ્ચે વચ્ચે પૌષ્ટિક અલ્પાહાર આપતા રહેવું જોઈએ. નાસ્તાને બપોરના ખોરાકના વચ્ચે તથા સાંજે ચાની સાથે તેને કોઈ ફળ, સેન્ડવીચ, બિસ્કીટ વગેરે આપી શકાય.

નીચે પ્રમાણે પૌષ્ટિક લાડુ પણ બનાવી શકાય.

થોડા તેલમાં ઘઉંનો લોટ, ચણા ને મગફળીને શેકી લો. ગોળના ઉપયોગથી શીરા જેવું બનાવી લો. બંને સામગ્રીને ભેગી કરી લો. તેનાંથી લાડુ બનાવી શકાય છે. લાડુને ઘણા દિવસ સુધી રાખી શકાય છે. એક અથવા બે બાળકોને આપી શકાય છે.

આ લાડુથી બાળકોમાં પ્રોટીન અને ગરમીની જરૂરિયાત વધારે હોય છે. કારણ કે તેની વૃદ્ધિ ઝડપથી થાય છે. ને તે વધારે ક્રિયાશીલ હોય છે તેથી પ્રોટીનની જરૂરિયાત શારીરિક બંધારણ માટે જરૂરી છે. અને કાર્બોહિદ્રેટ તથા ચરબીથી ગરમી મળે છે. એ નક્કી કરવું કે આહારમાં બધાં જ પૌષ્ટિક તત્ત્વો હોવાં જોઈએ.

12.5.2 રસીકરણ

પાછળના વિભાગમાં પોતાનાં બાળકોને જરૂરી રસીકરણ માટે જોઈ ગયા. રસીકરણ 13થી 36 માસ દરમિયાન આપી શકાય. 16થી 24 માસ દરમિયાન બાળકોને ડી.પી.ટી અને પોલિયોની રસીનો બુસ્ટર ડોઝ જરૂર આપવો. બુસ્ટર ડોઝ આખા બાદ બરાબર 1 વર્ષ પૂરું થાય ત્યાર બાદ જ આપવું.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

કોલમ 1માં પૌષ્ટિક તત્ત્વોની યાદી આપેલ છે જે શરીર માટે જરૂરી છે. જ્યારે કોલમ 2 માં જે ખાદ્ય પદાર્થોની યાદી આપેલ છે. ખાદ્ય પદાર્થોને પૌષ્ટિક તત્ત્વ સાથે સરખાવો.

કોલમ : 1

- (1) 1. કાર્બોહિદ્રેટ
2. પ્રોટીન
3. વિટામીન તથા ખનિજક્ષાર
4. ચરબી

કોલમ : 2

- (ક) દૂધ દહીં, દાળ, માછલી, ઈંડા
- (ખ) માખણ, તેલ
- (ગ) રોટી, ચોખા, જુવાર, બાજરી
- (ઘ) કેરી, સફરજન, પાલક, કોબીજ

- (2) નીચે પ્રમાણે આહારનું વિવરણ આપેલ છે. જેમાં રવિ અને માલાને જે ખોરાક આપેલ તેમાં કોને સમતોલ આહાર મળે છે ?

1. માલાને બપોરના ભોજનમાં : પાલકની રોટલી. (પાલકને કાપી. લોટમાં ભેગી કરવી) કીમા-કઢીની સાથે.

2. રવિને બપોરના ભોજનમાં : ભાત અને ચણાની દાળ સાથે પાપડ આપેલ છે.

12.6 સારાંશ

આ વિભાગમાં 13થી 36 માસ દરમિયાન થતો શારીરિક અને રચનાત્મક વિકાસની ચર્ચા કરી. હાડકાં તથા સ્નાયુઓ અને મગજની પરીપક્વતાની ક્રિયાશીલ કૌશલ્યો ઉપયોગી થાય છે. રચનાત્મક કૌશલ્યોના વિકાસ માટે જોયું કે 3 વર્ષ સુધીના બાળકો મોટે ભાગે દોડવું, ફૂદવું, ફેંકવું, ઠોકર મારવી તથા પાછળ ચાલવા માટે તૈયાર થાય છે. તેઓના હાથનું નિયંત્રણ બરાબર થાય છે અને તે નાની વસ્તુઓ પકડી શકે છે. તે અંગૂઠો ને પહેલી આંગળીથી પેન્સીલ પકડીને લખતા શીખે છે.

બાળકોને સમતોલ આહાર આપવો આવશ્યક છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે પાંચ પોષક તત્ત્વો - કાર્બોહિદ્રાટ, પ્રોટીન, ચરબી, વિટામીન, ખનિજક્ષાર-ખોરાકમાં મળવા જોઈએ. આ અવસ્થામાં બાળકોને (રસીકરણ) બધી જ રસી મુકાવવી જોઈએ.

12.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

(1) શારીરિક અને રચનાત્મક કૌશલ્યવિકાસ સહાય કરે છે.

- બાળકોનું શરીર સંપૂર્ણ બને છે. તેનું યોગ્યરૂપ રીતે સમતોલ પણ બને છે. જેમાં ચાલવું, દોડવું, ફૂદવું શક્ય બને છે.
- માનસિક રીતે પરિપક્વ બને છે.
- સ્નાયુચિક વિકાસથી વજન વધે ને મજબૂત બને છે.
- હાડકાં સખત બને છે ને સંખ્યામાં વધે છે.

(2) (i) ગ (ii) ક (iii) ઘ (iv) ખ

-માલાનું બપોરનું ભોજન સમતોલ હતું. કારણ કે ચાર પોષક તત્ત્વો તેમાં હતાં.

માલાનું બપોરનું ભોજન :

પાલકની રોટી : કાર્બોહિદ્રાટ, વિટામીન અને ખનિજક્ષાર

કીમા કઢી : પ્રોટીન, ચરબી

રવિનું ભોજન એ સમતોલ આહાર ન હતો. કારણ કે તેમાં શાકભાજી ને ફળનો અભાવ હતો. જેમાં જોઈએ તેટલાં વિટામીન તથા ખનિજક્ષારો ન હતાં. એ બની શકે કે કેટલાંક વિટામીન કીમામાં નાખી શકાય જેમકે ટામેટાં, પણ તે પૂરતું ન હતું.

એકમ : 13 સંખ્યાત્મક વિકાસ : માનસિક સંકલન અને પ્રતીકાત્મક વિચારશક્તિ તરફ

સંખ્યાત્મક વિકાસ :
માનસિક સંકલન અને પ્રતીકાત્મક
વિચાર શક્તિ તરફ

રૂપરેખા

13.1 પ્રસ્તાવના

13.2 બીજા વર્ષમાં વિચારશક્તિ-સંવેદનશીલ (ક્રિયાત્મક)આવેગિક રચનાત્મક સમય.

13.2.1 પાંચમી અવસ્થા

13.2.2 છઠ્ઠી અવસ્થા

13.3 પૂર્વ સંક્રિયાત્મક દરમિયાન

13.4 સારાંશ

13.5 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

13.1 પ્રસ્તાવના

અગાઉના એકમમાં આપણે વિકાસના સંવેદનશીલ (આવેગિક) ક્રિયાત્મકની પ્રથમ ચાર અવસ્થાઓ જોઈ. જેનાથી યાદ હશે કે જન્મના પ્રથમ વર્ષના અંત સુધી બાળકોની વ્યવહાર ને ક્રિયાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે કોઈ લક્ષ્ય માટે ક્રિયાઓ-માટે ક્રિયાઓનું સંગઠન કરીને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે છે. એટલે કે તેનો વ્યવહાર,લક્ષ્ય નિર્દેશ કરે છે. આ વિભાગ (એકમ) આપણે જન્મથી બે ને ત્રણ વર્ષ દરમિયાનની વિચારશક્તિના વિકાસ વિશે જોઈશું. વિભાગ-8ના જેમ ચર્ચા ને સંખ્યાત્મક વિકાસના સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે.

ઉદ્દેશો

આ વિભાગ (એકમ) વાચ્યાં પછી તમે -

- સંવેદનાશીલ (આવેગિક) ક્રિયાત્મક (રચનાત્મક) દરમિયાન પાંચને છ અવસ્થાઓ (13 થી 24 માસ) વિચારશક્તિમાં થતા વિકાસનું વર્ણન.
- પાંચમી અવસ્થામાં કોઈ પણ બાળક (શિશુ) પ્રત્યેક ભૂલ દ્વારા થતી સમસ્યાનું સમાધાન કરે છે. તેને સમજાવી શકાય.
- બનાવોનું માનસિક રીતે સંકલન કરી યોગ્ય રીતે બાળકોને સ્થિતિની જાણ કરી તે પ્રકારે મદદ કરવી ને સમજાવવું.
- માનસિક સંકલનમાં યોગ્યતાને કારણે બાળકોનો પ્રભાવ વચ્ચેના સંબંધ મારફતે, અનુકરણ કરીને પરિકલ્પનાની રમતને સમજાવી પ્રોત્સાહિત કરે છે. તે પણ બનાવી શકે છે.
- બીજાથી ત્રીજા વર્ષ દરમિયાન અર્થાત્ પૂર્વ સંક્રિયાત્મક વર્ષ દરમિયાન વિચારશક્તિની મુખ્ય વિશેષતાઓ બતાવે છે.
- આપના દ્વારા દિવસ દરમિયાન બાળકોનું નિરીક્ષણ કરી આ પાઠમાં વર્ણન કરી વિચારશક્તિઓની વિશેષતાઓ બતાવવી.

13.2 બીજા વર્ષમાં વિચારશક્તિ-સંવેદના ક્રિયાત્મક (આવેગિક પ્રવૃત્તિઓ)

અગાઉના વિભાગમાં સંજ્ઞાત્મક વિકાસમાં પહેલી ચાર અવસ્થાઓ વિશે જોયું. આ વિભાગમાં સંવેદના ક્રિયાત્મક (આવેગિક) પ્રવૃત્તિઓની અવસ્થા વિશે જોઈશું. તેમજ તેની (પૂર્વ) પહેલાંની આવેગિક વિશેષતાઓ વિશે વધારે જાણકારી પ્રાપ્ત કરીશું. સંજ્ઞાત્મક વિકાસના સિદ્ધાંતનું નિર્માણ કર્યું તેના આંકડાના મુખ્ય સ્ત્રોતોમાંથી પોતાના ત્રણ બાળકો હતા. એકમ-8માં થયેલ ચર્ચાના અવલોકન પર આધારિત છે. આ એકમમાં બાળકોની વધતી જતી ઉંમરની સાથે સાથે તેની વિચારશક્તિમાં પરિવર્તનને સમજાવવા તેમજ બાળકોની ક્રિયાઓનું રેકોર્ડિંગમાં મદદ કરવા જ્યારે તેના વિવરણ વાંચો ત્યારે તેના દૈનિક જીવનમાં અવલોકન કરવું. હવે જોઈએ આવેગિક ક્રિયાત્મકની પ્રવૃત્તિઓ પાંચમી ને છઠ્ઠી અવસ્થાઓમાં વિચાર શક્તિના વિકાસ માટે અભ્યાસ કરવો.

13.2.1 પાંચમી ઉપ-અવસ્થા

આ અવસ્થાની પ્રવૃત્તિમાં 12 થી 18 મહિનાની તક મળે છે. હવે જોઈએ નીચે પ્રમાણેના વિવરણ વાંચીને સમજીએ. આ પ્રવૃત્તિ દરમિયાન બાળકોની વિચારશક્તિમાં શું પરિવર્તન આવે છે. પુત્ર રોટલીના ટુકડા સાથે રમી રહ્યો છે. તે વારંવાર ટુકડો નીચે પડે છે. તેણે રોટલીના નાના નાના ટુકડા

કર્તા ને પછી તેને પણ એક પ્રછી એક કરતા નીચે નાખે છે. નીચે નાખેલા ટુકડાને તે ધ્યાનપૂર્વક જુએ છે. આ રીતે બાળકની ફક્ત ટુકડા નીચે નાખવામાં જ હોય છે. કોઈ પણ વસ્તુ નીચે નાખવાથી મનોરંજન મળે છે. ફક્ત હવે આ ઘટનામાં રોટલીના ફક્ત ટુકડા નાખે છે તેને જોઈને તે ખુશ થાય તેના કરતાં ટુકડાઓનું અવલોકન (નિરીક્ષણ) કરે છે. આગળના દિવસ, રમત દરમિયાન અલગ અલગ વસ્તુઓ પોતાનાં રમકડાં, એક ડબ્બો, એક બોલ, નીચે પડેલ રોટલીના ટુકડાને સાથે કરવાના પ્રયોગ તથા વસ્તુઓ સાથે સરખાવે છે. તે વસ્તુઓ નીચે ફેંકવાની રીત બદલે છે. ક્યારેક તે હાથના આગળના ભાગમાં નાખે છે. તો ક્યારેક તે પોતાના હાથના પાછળના ભાગમાં નાખે છે. તે વસ્તુઓને જુદી જુદી ઊંચાઈથી ફેંકવાના પ્રયોગ કરે છે. જે વસ્તુ નવી જગામાં પડે તો તે વસ્તુ તે જગા પર 2 થી 3 વાર ફેંકે છે. અને ફરીથી તે અલગ ફેંકે છે. તે બધી ઘટનાઓને ધ્યાનથી અને અભિરૂચિની સાથે વસ્તુઓ નાખે છે તે જુએ છે.

એવું પણ નથી કે તેણે બાળકે વસ્તુ નાખી ન હોય. તેણે જે વસ્તુઓ નાખી છે. તેના કરતા આ ક્રિયા જુદી છે. આ પહેલાંની અવસ્થામાં તે આ ક્રિયા માત્ર ફરીથી કરતા હતા કારણે તેને તેમાં રસ ન હતો. તે વસ્તુઓ નીચે ફેંકે. વસ્તુઓ ફેંકવાની ક્રિયાથી મનોરંજન મળે. તે ફેંકવાની ક્રિયામાં પરિવર્તન કરતો નથી. પરંતુ હવે તે કોઈ ક્રિયા માત્ર જોઈને સંતોષ થતો નથી. પણ હવે તે પોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં પરિવર્તન એટલા માટે કરે છે. તે પરિણામને થતો સુધારો જોઈ શકે. બીજા શબ્દોમાં તે આ પ્રયોગ કરે છે. તે કાર્ય કરવામાં જુદી જુદી રીતો અપનાવે છે. અને પોતાની ક્રિયામાં પરિવર્તન લાવે છે. તમે ક્યારે કોઈ બાળકને જમીન પરના રમકડાં પછાડતો જોયો છે? પછાડતા જે અવાજ થાય તે સાંભળી પોતે ફરીથી તે સાંભળીને વધારે મોટો જોર કરીને ફરીથી કરી જુએ છે. આ એક વિશેષ પ્રકારનો પ્રયોગ છે. જે આ ઉંમરના બાળક પ્રાપ્ત કરે છે.

ભૂલ : આ દરમિયાન બાળકો પોતાની ક્રિયાઓમાં રૂપાંતર કર્યા કરે છે. તે વસ્તુઓના ગુણોનું અવલોકન કરી શકે છે. ઉદા. તે જુદી જુદી વસ્તુઓને ફેંકે છે. તેમાં જુએ છે કે કઈ વસ્તુઓ ફેંકવાથી ઉછળે છે. કઈ વસ્તુઓ તૂટી જાય છે. તેમ શું આવી કોઈ ઘટના વિશે વિચારી શકે છે. જેમાં આ સમય દરમિયાન બાળકો પોતાની ક્રિયાઓને બદલીને પ્રયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિઓમાં ઝંપલાવે છે. જો તમે પાંચ પણ આ ઉંમરના બાળકો રમતા જુઓ તો ચોક્કસ કોઈ ઘટના જોવા મળશે કે કોઈ વસ્તુઓની પ્રયોગ કરતા હશે. નીચે આપેલ જગામાં તમે કોઈ ઘટના વિશે લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

જો તમે કોઈ 1 થી 3 વર્ષના બાળકોનું અવલોકન કરશો અને તેના વિશે વિચારશો તો તે વસ્તુઓને પગથી ધડેલે છે અથવા ફેંકતી વખતે, ડબ્બામાં વસ્તુ રાખતી વખતે, કોઈ રમકડું ખેંચતી વખતે, ખાતી વખતે, કોઈ ને કોઈ પ્રયોગ કરે છે. વાસ્તવમાં આ અવસ્થામાં બાળકો પ્રત્યેક ક્રિયામાં પ્રયોગ કરે છે.

બાળકોમાં, નવી વસ્તુઓને અજમાવાની ઘણી ઉત્સુકતા હોય છે. તેઓને સમસ્યાઓનો હલ કાઢવો તથા નવી રીતો શોધવામાં ઉપયોગી થાય છે. જેમકે પીયજેના પુત્રનું ઉદા.માં જોયું તેમ પીયજેનો પુત્ર દરેક પડેલા તકીયા પર પોતાના રમકડાં નાંખવા માગે છે. રમકડાં તેનાથી ઘણા દૂર છે. પણ તકીયાનો એક ખૂણા પર તે પહોંચી શકે છે. રમકડાં લેવા માટે તેને ઘણા હાથ પગ મારે છે. આ દરમિયાન અચાનક તેનો હાથ તકીયા પર પડે છે ને તે હલે છે. જેમ તકીયો હલ્યો તેમ રમકડાં પણ હલ્યાં. પરંતુ આ ક્રિયા દરમિયાન રમકડાં સુધી પહોંચી શકાતું નથી. તે દરમિયાન બાળકનું ધ્યાન તકીયો હલાવવા તરફ કેન્દ્રીત થઈ ગયું. તેને ફરીથી હાથ મારીને તકીયો હલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને તેનો હાથ હલાવતા રમકડાં તરફ ધ્યાનથી જુએ છે. પ્રયત્નથી બાળકે એવું જાણી લીધું કે તકીયાને દબાવવાથી રમકડાં પણ હલે છે. અર્થાત્ બંને એકી સાથે હલી શકે. તે ઉપરાંત બેફીકરથી તકીયાને પોતાના તરફ ખેંચવાનું શરૂ કરે છે. અને આ પ્રકારે તેના પર મૂકેલા રમકડાં લઈ શકે છે. આ આકસ્મિક ઘટના દરમિયાન તેને કલ્પના દ્વારા સમજ પડે છે. ટેકા દ્વારા હલાવવાથી ટેકાવાળી વસ્તુઓ પણ હલે છે. પરંતુ એક વાર જ્યારે બાળક આ તથ્યને જાણે છે તો તેના પર વિચાર કરે અને તેના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેના ફળસ્વરૂપે તે રમકડાં લેવામાં સફળતા મેળવે છે. તમે પણ કોઈ તક એવી જોઈ હશે. બાળક ઘણી કોશિશ કર્યા પછી કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય પર પહોંચે છે. તમે પણ આવી કોઈ એક ઘટના પર લખી શકો.

આપણે સ્પષ્ટ રૂપથી કહી શકીએ કે ચોથી અવસ્થાને પાંચમી અવસ્થાની વચ્ચે શીખવા માટેનો વૃદ્ધિ ને વિકાસ થાય છે. એકમ-૪માં જોયું કે ચોથી અવસ્થામાં બાળક સમજી શકે છે. તેની ક્રિયાથી પરિણામ આવી શકે છે. પાંચમી અવસ્થામાં પહોંચતા સુધી તેની ચોક્કસ માહિતી મળે છે. તેના આધારે તેની ક્રિયામાં પરિવર્તન કરે છે. તેના ફળસ્વરૂપે જુદા જુદા પરિણામ હોય છે. ઉપરોક્ત ઉદા.માં બાળક

રમકડાં સુધી પહોંચવા સુધીની સમસ્યા તેના સમાધાન, પ્રયત્ન અને તેની ભૂલો દ્વારા સુધારે છે. પ્રયત્નો અને ભૂલોનો યોગ્ય રીતે નિકાલ કરી તેના ઉપાયો કરી ફરીથી સર્વોત્તમ ઉપાય અજમાવે છે. પ્રયત્નો અને ભૂલોને અપનાવીને આપણે ઘણા કાર્યનો નિકાલ કરી શકાય છે. કાર્ય કરવા માટે જુદી જુદી પદ્ધતિ અપવાનીને તેમાં થતી ભૂલો દ્વારા કંઈ શીખીને કાર્યને ફરીથી પૂરું કરવા માટે સૌથી સારો ઉપાય અપનાવે. આપણો વ્યવહાર અને ક્રિયાઓને સ્વેચ્છાથી બદલવાની યોગ્યતા સમાધાન માટે બહુ જ મહત્વની છે. આ યોગ્યતાને વિકાસના પહેલા સંકેત આવેગિક (ક્રિયાત્મક) વિકાસ દરમિયાન પાંચમી અવસ્થામાં જોઈ શકશો.

આપ જાણો છો કે આ સમય સુધી બાળકો સાંકેતિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે. પ્રમોગ કરવાની ઘણી જ ઇચ્છા અને વધારે ભાષાક્રિયા અને ક્રિયાત્મક કૌશલ્ય આ બંનેને મેળવી શીખવાની ક્રિયાને વધારે છે. આ રીતે બાળકો વસ્તુઓ વિશેની જાણકારી વધારે છે.

13.2.2 છઠ્ઠી અવસ્થા

18 માસથી બે વર્ષ સુધીની ઉંમર વચ્ચે બાળકોમાં વિચારવાની રીતમાં મહત્વનો ફેરફાર આવે છે. આ છઠ્ઠી અવસ્થામાં જોઈ શકાય. પાંચમીને છઠ્ઠી અવસ્થાની વચ્ચેના અંતરને સમજવા માટે આવો વાંચીએ. પીયજેના બાળકોને થોડી મૂબી માચીસની ડબ્બીમાં એક લાંબી સાંકળ મૂકવાની સમસ્યા એ કેવી રીતે હલ કરે છે.

જે બાળકો પાંચમી અવસ્થામાં હતા તેમણે આ સમસ્યાનો આ રીતે ઉકેલ કર્યો. તેને સાંકળનો એક છેડો માચીસની ડબ્બીમાં નાંખ્યો. અને ફરીથી બાકી રહેલ ચેન (સાંકળ)ને થોડી થોડી ડબ્બીમાં નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેને થોડીક જ સાંકળ નાંખી હતી તે બાકીની ડબ્બીની બહાર નીકળી ગઈ. તેને સાંકળ ઉપાડીને ફરીથી ડબ્બીમાં નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સાંકળ પહેલા જ એક ફરીથી બહાર નીકળી ગઈ. એક પછી એક એમ પંદર વખત પ્રયત્ન કર્યો. દર વખતે પરીણામ એક સ્વુ. તેમાં 16માં પ્રયત્ન દરમિયાન તેણે સાંકળને વચ્ચેથી પકડી. આમ કરવાથી સાંકળ પહેલાં જેટલી લાંબી રહી નહિ. તેને આકાર થવા લાગ્યો ચુંથેલી સાંકળ જેવું થયું. સાંકળને આ રીતે પકડીને બાળકે માચીસની ડબ્બીમાં નાખવામાં સફળતા મળે છે. હવે તે પહેલાં કરતાં વધારે ચેનને અંદર નાંખવામાં સફળ બને છે. તેની ચેન (સાંકળ)ને પહેલી પંદર બારીઓની તેમજ ડબ્બામાં નાંખવાની કોશિશ કરે છે પરંતુ અપેક્ષા પ્રમાણે તે તેમા ડબ્બામાં નાખવા અસફળ રહે છે. આગળના પ્રયાસમાં ફરીથી મધ્યમાંથી પકડીને ચેન (સાંકળ)નો ભાગ પકડવામાં સફળતા મળે છે. આ પ્રમાણે જોઈ શકાય કે પ્રયત્નોને ભૂલની પ્રવૃત્તિથી બાળકને અચાનક ઉપાય મળી જાય છે. તે જાણી જોઈને પોતાની ક્રિયાઓનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આવા વ્યવહાર પાંચમી અવસ્થામાં બધાં જ બાળકોમાં સામાન્ય હોય છે.

હવે જોઈએ કે છઠ્ઠી અવસ્થામાં બાળકો સમસ્યાનો હલ કેવી રીતે કાઢે છે. પહેલી ત્રણ કોશિશ દરમિયાન તેને ચેન (સાંકળ)ને થોડું થોડું કરીને ડબ્બામાં નાંખવાની કોશિશ કરે. તે જ પ્રમાણે પાંચમી અવસ્થામાં પણ બાળકે કર્યું. તે પણ ચેન ડબ્બામાં નાંખી શક્યા ન હતા. ચોથા પ્રયાસમાં તે જ પ્રમાણેની ક્રિયા અનુસાર પ્રારંભ કર્યો પરંતુ ફરી થોડા સમય માટે બંધ કરી અને એવું લાગ્યું કે વિચાર કરીને સમસ્યાનો હલ માનસિક સ્તર પર નિકાલ કરી રહ્યું છે. વાસ્તવમાં તેને ચેનની પાસે એક યોગ્ય સ્થાન પર મૂકવું અને ગોળ બનાવ્યું અને ફરીથી ગોળને ઉઠાવીને ડબ્બામાં નાખ્યું.

બંને સમાધાનો વચ્ચે સ્પષ્ટ અંતર કે બીજાં બાળકોને અચાનક હલ મળતો નથી. તેના વિપરીત તને પહેલાં સમાધાનને માટે વિચાર્યું. અને ફરીથી વિચાર કરી ઉપાય અનુસાર ક્રિયા કરી. બાળકને સમસ્યાનું સમાધાન કરવા માટે નવી પદ્ધતિ શોધી લીધી. વિચાર કરીને હલ શોધવો. તેનું તમામ કાર્ય માનસિક સંકલ્પ કરી વિચાર અને કલ્પના દ્વારા સમસ્યાનો હલ શોધે છે. હવે કાર્યનો હલ કાઢવા માટે તેને કાર્યને વાસ્તવિક રૂપથી નહીં કરવું પડે એટલે કે ઘટનાઓથી માનસિક સંકલ્પ કરી તેની યોગ્યતા છે. અવસ્થામાંનું પરિણામ છે.

જો તમે તમારાં બાળકોનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરો તો તેની એવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ જોઈ શકાય કે તે ઘટનાઓથી ઘણા સંકલ્પ કરી માનસિક સ્તરથી હલ શોધે છે. આવો, તેને ઘણી સારી રીતે સમજીએ તેના એક ઉદા. દ્વારા 22 માસની ફાતિમાને ઘરની બહાર જવા માટે દરવાજાની સ્ટોપર ખોલવી હતી અને તે સ્ટોપર સુધી પહોંચી, પણ તેને ખોલતા આવડતું ન હતું. ઘણીવાર દરવાજો ખોલવા માટે કોઈ ન હોય ત્યારે તે દરવાજાને પગથી મારે, હાથથી હલાવવા કોશિશ કરતી હતી. આ યુક્તિથી સ્ટોપર ખુલી જતી હતી. ને દરવાજો ખુલ્લો થતો ને ફાતિમા બહાર જતી રહેતી. એક દિવસ ફાતિમા દરવાજો સુધી પહોંચી અને હંમેશની જેમ દરવાજો હલાવવાનો શરૂ કર્યો. ફરીથી ઊભી રહી અને સ્ટોપરની તરફ જોયું. ત્યારબાદ તેને સ્ટોપર અને પોતાનો હાથ આગળ કરીને ખોલ્યો. આવો આપણે જોઈએ કે છઠ્ઠી અવસ્થામાં બાળકની સમસ્યા કેવી રીતે હલ કરે છે. આપણી પહેલી ત્રણ કોશિશ દરમિયાન તેણે સાંકળને થોડી થોડી કરીને ડબ્બામાં નાંખવાની કોશિશ કરે છે. તે જ પ્રમાણે પાંચમી અવસ્થામાં બાળકે શું કર્યું હતું તે પણ સાંકળને ડબ્બામાં નાખી શક્યો ન હતો. ચોથા પ્રયાસમાં પણ આ જ ક્રિયાનો

આરંભ કર્યો પરંતુ તે થોડા સમય માટે થંભી જાય છે ને વિચારે છે કે સમસ્યાનો હલ માનસિક સ્તર પર કાઢવા કોશિશ કરે છે. તે એક યોગ્ય સ્થાન પર મૂકીને ચેન (સાંકળ)ને ગોળ વાળીને ડબ્બામાં નાંખે છે. બંને સમાધાનો વચ્ચેનું અંતર સ્પષ્ટ છે. બીજા બાળકને હલ અચાનક મળતો નથી તેનાથી વિરુદ્ધ પહેલા સમાધાન પર વિચાર કરે છે ને વિચારેલા ઉપાયને અનુસરે છે. આ બાળકને સમસ્યાનું સમાધાન કરીને એક નવી પદ્ધતિ શોધે છે. વિચાર કરીને હલ શોધવો એનું તાત્પર્ય એ છે કે હવે એ કાર્યના માનસિક સંકલન કરી તેના પર વિચારને કલ્પના દ્વારા સમસ્યાનો હલ નીકળશે. હવે કાર્યને હલ કરવા માટે વાસ્તવિક રીતે નહિ કરવું પડે અર્થાત્ ઘટનાઓનું માનસિક સંકલન કરી તેની યોગ્યતા છઠ્ઠી અવસ્થા પ્રમાણે થશે.

પોતાના બાળકોનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કર્યું હશે તો આપણે તેની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિઓ જોઈ હશે. જેમાં ઘટનાઓનું સંકલન કરીને માનસિક સ્તર પર તેનો નિકાલ કરી લે છે. જોઈએ, તેને સારી રીતે સમજીને તેનું એક ઉદાહરણ 22 માસની ફાતિમાને ધરની બહાર જવાના દરવાજાની સ્ટોપર ખોલવી હતી. સ્ટોપર સુધી પહોંચી હતી પરંતુ તે ખોલી શકતી નહોતી. ઘણી વાર તે દરવાજા ખોલવાના માટે કોઈ ન હતું ત્યારે તે દરવાજાને પગથી મારીને, હાથોથી પકડીને અને સમાધાનની કોશિશ કરતી હતી. તેની યુક્તિના પ્રયાસથી સ્ટોપર ખોલતી હતી ને દરવાજા ખુલતા હતા અને ફાતિમા બહાર આવતી હતી. એક દિવસ ફાતિમા દરવાજા સુધી પહોંચી ને હંમેશની જેમ તેણે દરવાજા હલાવવાનો શરૂ કર્યો. ફરીથી તે ઊભી રહી તેણે સ્ટોપરને થોડીવાર સુધી જોયા કર્યું. ત્યારબાદ તેણે સ્ટોપર ઉપર તેનો હાથ લંબાવ્યો ને ખોલ્યો તેના પાછળના પ્રયાસોમાં ફાતિમાને દરવાજા ખોલવાનો મોકો મળ્યો અને તે સમજી ન શકી કે દરવાજામાં એવું તો શું હતું કે દરવાજા હલાવવાથી ખુલ્યો થતો હતો. તેના છેલ્લા પ્રયાસથી એવું સમજી ગઈ કે સ્ટોપરથી દરવાજા બંધ કે ખુલ્લો થઈ શકે છે. આ રીતે માનસિક રીતે ઘટનાના આધારે તેણે સહેલાઈથી સમસ્યાનું નિવારણ કર્યું.

માનસિક સંકલન એ આપણા જીવનનો એક અભિન્ન ભાગ છે. આપણા કાર્યના સ્થળ પર પહોંચવા માટે આપણે માનસિક (મગજમાં) યોજના બનાવીએ છીએ. અને તેના પર વિચાર કરીએ છીએ કે કઈ બસમાં જવું, કયો રસ્તો સારો રહેશે. બસ સ્ટોપથી કાર્યનું સ્થળ પર કેવી રીતે પહોંચવું જ્યારે કોઈ પણ ઘટના યા વ્યક્તિને માટે બતાવવું હોય ત્યારે મગજમાં તે વ્યક્તિ કે ઘટનાની તસવીર બને છે. આ રીતે આપણા દ્વારા કરવાના પ્રત્યેક કાર્યમાં માનસિક સંકલન હોય છે. શું તમે તમારી દૈનિક ક્રિયાઓમાં ત્રણથી ચાર કાર્યો માટે લખી શકો, જેમાં માનસિક સંકલન અને પ્રતીકાત્મક વિચાર શક્તિ સાથે હોય છે.

.....

.....

.....

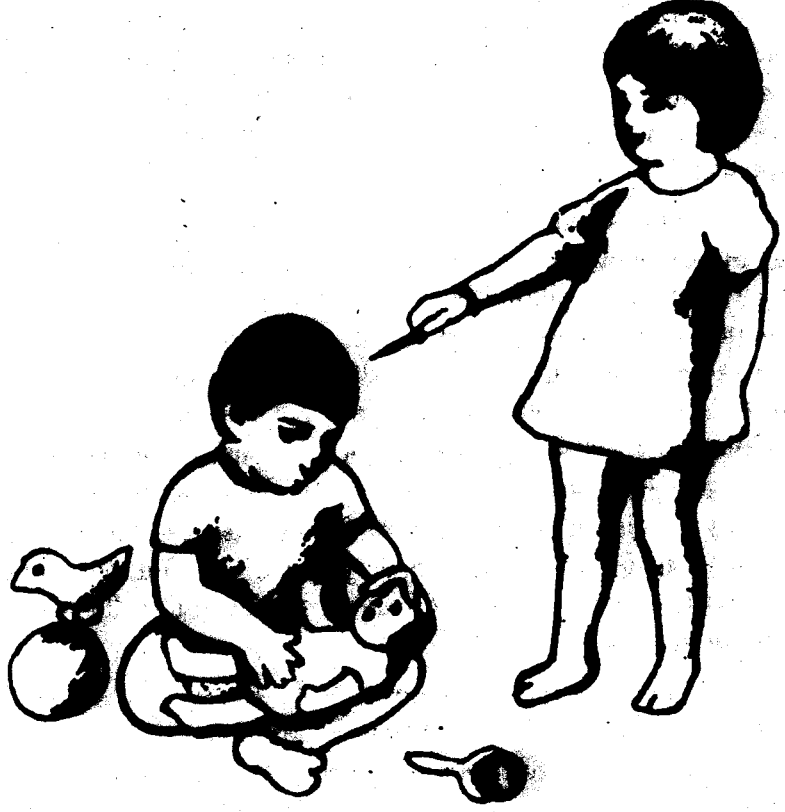
.....

.....

એક વાર કોઈપણ કાર્ય માનસિક સ્તર પર કરવા લાગ્યા તો તેને માટે યોગ્ય રસ્તો મળે છે તેનો મતલબ તે નથી કે પ્રયત્ન અને ભૂલો દ્વારા શીખવા મળે તેમજ તેને છોડી દેવું. પુખ્તવયના પણ ભૂલોને પ્રયત્નો દ્વારા સમસ્યાને હલ કરી છે. પરંતુ હવે સમસ્યા હલ કરવાને માટે એક જ માત્ર સાધન નથી.

ઘટનાઓ માનસિક સંકલન દ્વારા અનુકરણને પ્રોત્સાહિત કરે છે :

આ પહેલાંની પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકો કોઈ પણ વ્યવહારનું અનુકરણ એકદમ કરી શકે છે. છઠ્ઠી ઉપ-અવસ્થામાં બાળકો કોઈ પણ ક્રિયાનું અનુકરણ પૂરું કર્યા પછી ઘણા સમય પછી ફરીથી કરે છે. એક દિવસ તારાની માએ તેના રમકડાંમાંથી વાંદરાની સાથે રમતા જુએ છે. રમત દરમિયાન તારા વાંદરાને સુવાડવાનો અભિનય કરતી હતી. તેણે રમકડાં એક ટેબલ પર મૂક્યા હતા. તેને તે પ્યાર (પ્રેમ) કરતી હતી. તેને કપડાંથી ઢાંકી (રજાઈ જેવું હતું) તેને માથે ઘાબડતી હતી. નાની (તારાની મા તારાને સુવાડતી વખતે જે શબ્દ પ્રયોગ કરતી હતી) તેની મા જોઈને પ્રસન્ન થઈ અને આશ્ચર્ય થયું કે તારા વાંદરાની સાથે તે બધી ક્રિયા કરતી હતી કે જે તારાને સુવાડવા માટે પોતે કરતી હતી. તારા તેની માનું અનુકરણને વ્યવહાર માનો વ્યવહાર પૂરો તેમાં સંકલન શક્તિ પૂરી થતી નથી. પરંતુ અનુકરણ ઘણા સમય સુધી મગજમાં સંકલન ક્રિયા અને તેના દ્વારા અનુકરણ કરે છે. પોતે અનુકરણ એ કોઈ ઘટનાનું અવલોકન કર્યું હશે. તમને કોઈ ઘટના યાદ છે ?

છટ્ટી ઉપ-અવસ્થામાં બાળકોના કારણ અને પ્રભાવની જાણકારીમાં સુધારો આવે છે. :

પહેલાં કારણ અને તેના પ્રભાવના સંબંધમાં બાળકોને મા સમજણ આપે છે. આ સંબંધમાં દૃષ્ટિગત થાય છે. પણ હવે તે ઘટનાને જોઈને અનુમાન કરી શકે છે અને તેના કારણ વિશે વિચારી તે ત્યારે સંભવ થઈ શકે કે ઘટનાઓ તેના મગજમાં તસવીર બને ને કારણની કલ્પના કરીને સમજી શકે છે. એક અન્ય ઉદા.માં આ વાતને તે સારી સમજી શકે છે ને તેમાં સહાયક બને છે. પોતે તેની બાજુમાં રાખેલી એક ખુરશીમાં બેસીને વાંચે છે. વાંચતી વખતે અને બાળકો વિના તેના પર ધ્યાન રાખીને તે પહેલાં પગથી બગી (સાઈકલ) પર પેન્ડલ ધક્કો મારે છે ને તે થોડી હલે છે. સાઈકલ હલે છે કે બાળક તરત તેના પર નમે છે ને પેન્ડલના તરફ જુએ છે. તેણે જોયું કે તેના પિતાનો પગ સાઈકલના પેન્ડલની પાસે છે. સાઈકલને હલાવવાથી શું થાય છે તે તેની સામે હતી. અને તેને સંકોચ વિના હલાવવાનું શરૂ કર્યું ને કારણ શોધી કાઢ્યું તેની સંભાવના બધાથી વધારે લાગી. તે હવે ખબર પડી કે સાઈકલ હલાવવાનું કારણ અનુમાન વિચાર કર્યો હવે યાદ કરે કે મહત્વપૂર્ણ અનુમાન પરિચિત વસ્તુઓ પર કરી શકે. સાઈકલમાં બેસે છે અને તેને જાણે છે. સાઈકલને પેન્ડલ મારવાથી ચાલે તેનો પરિચય થાય છે. તેને ચલાવવા માટે ધક્કો મારવો પડે છે.

રોજની કોઈ ઘટનાઓથી પોતાને ખ્યાલ આવે છે કે લગભગ 18થી બે વર્ષ સુધીની ઉંમરવાળા બાળકો સમજી શકે છે. ઘટનાઓ થવાનું કોઈ કારણ હોય છે. કોઈ કારણ જોઈ શકાય નહિ પણ પોતાની ઢીંગલી તૂટેલી જોઈને બાળક પૂછે છે કે 'કોણે માર્યું' 'નાકને શું થયું' અભિપ્રાયથી બાળક સમજી શકે છે. રમકડાં તૂટવાનું કોઈ કારણ ચોક્કસ છે. કોઈ બાળકને રડતા જુએ ત્યારે પૂછીએ છીએ કે તને કોણે માર્યું, 'વાગ્યું', 'ભૂખ લાગી' ત્યારે ખબર પડે છે કે તે સમજે છે ને રડવાનું કારણ હોય છે. આ રીતે બાળક કોઈ ઘટનાને જુએ છે ને અનુમાન લગાવી શકે છે કોનો શું પ્રભાવ છે તે ઘટનાઓને પરિસ્થિતિઓ આધારે મેળવી શકે છે.

આવેગિક પ્રવૃત્તિના અંતમાં બાળકો રમત દ્વારા કલ્પના કરી શકે છે. જેમ કે એકમ-5માં યાદ હશે કે રમતમાં ખોટી ખોટી કલ્પના કરીને કોઈ જે વસ્તુ વાસ્તવ છે ને કોઈ વસ્તુ વાસ્તવ નથી. આ રમત

દરમિયાન બાળકો પોતપોતને કોઈ વ્યક્તિ માની લે છે અને રમત રમે છે. બીજા શબ્દોમાં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બાળકો પ્રતીકાત્મક રૂપથી વિચાર માટે યોગ્ય બને છે. કલ્પના અને પ્રતીકાત્મક વિચાર શક્તિ બંનેનું માનસિક સંકલન હોય છે. (વિભાગ-2માં યાદ હશે કે પ્રતીકાત્મકમાં એક વ્યક્તિ અથવા વસ્તુઓનો ઉપયોગ બીજા વ્યક્તિ કે વસ્તુના પ્રતીકના રૂપમાં હોય છે.)

પોતાના બાળકોમાં મોટાની પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણ જોવા મળે છે. જેમકે ચોપડી વાંચવાનો અભિનય અને ટેલિકોન ઉપાડી કલ્પનિક વાતો કરવી. 1 થી 3 વર્ષ બાળકોમાં વિભિન્નતા જોવા મળે છે. શાળાએ જતા પહેલાના વર્ષોમાં બાળકોમાં રમત વધારે પડતી જોવા મળે છે. આ ઉંમરના બાળકો એક સાથે રમતાં જોવાં મળે છે. જેમકે એક બીજા માટે કલ્પના દ્વારા પોતપોતાની ભૂમિકા ભજવે છે. સંભવ છે કે તમે પણ આ રમત માટે લખી શકો. જેમાં એકલા અથવા એક બીજા સાથે રમત રમતા જોવા હોય. બતાવો કે કયા રમકડાં વસ્તુની સાથે રમત કરવી, અથવા કઈ વસ્તુનું પ્રતીક બનાવીને રમત રમે છે.

13.3 પૂર્વ સંજ્ઞાત્મક પ્રવૃત્તિ

બાળકો ઘટનાઓનું માનસિક સંકલન અને પ્રતીકો દ્વારા ઉપયોગમાં લે છે. તેઓ સંજ્ઞાત્મક વિકાસની બીજી પ્રવૃત્તિના પૂર્વ સંજ્ઞાત્મક પ્રવૃત્તિમાં પગલા પાડવાનું સૂચવે છે. પૂર્વ સંજ્ઞાત્મક પ્રવૃત્તિનો જન્મથી બે વર્ષથી માંડી સાત વર્ષ સુધી હોય છે. આ પ્રવૃત્તિ દરમિયાન બાળકોમાં ક્રિયાત્મક કૌશલ્યોમાં વિવિધતા આવે છે. તેની ભાષામાં (તીવ્ર) ઝડપી વિકાસ જોવા મળે છે. તેની આસપાસની વસ્તુઓ માટે વધારે જાણે છે. પૂર્વ સંજ્ઞાત્મક પ્રવૃત્તિ દરમિયાન તેની વિચારશક્તિની વિશેષતાઓ માટે આપણે આગળના શાળાપૂર્વના મુખ્ય વર્ષમાં દર્શાવે છે કે તે વિસ્તારથી ચર્ચા કરશું. આ એકમમાં ટૂંકમાં સંજ્ઞાત્મક વિકાસમાં 3 વર્ષથી અંત સુધીના બાળકોમાં શું જોઈશે તે જોઈએ.

જન્મથી 3 વર્ષ સુધી બાળકો એવા લોકોના નામ જાણે છે કે જે નિયમિત રૂપથી સાથે હોય છે. સાંભળે છે કે તે ઘણા રંગોના નામ પણ જાણે છે અને રંગોને ઓળખે છે. પરિચિત વસ્તુઓને પણ ઓળખે છે. જેમકે શરીરના ઘણા અંગોના નામ બતાવે છે અને તે અંગોના કામ વિશે પણ બતાવે છે. 'મોટા અને નાના' 'લાંબાને જાડા' 'જાડાને પાતળા' સંકલ્પનાઓની સમજણ આવે છે.

તે હવે બતાવી શકે છે. કઈ બે લાકડીમાં મોટીને નાની છે. બે પથ્થરોમાં કયો નાનો ને મોટો છે. બે વસ્તુઓ વચ્ચેની તુલના કરી શકે છે. પરંતુ જ્યારે ત્રણ વસ્તુઓમાંથી રૌથી મોટી કઈ તે માટે ગૂંચવણમાં પડી જાય છે. ચિત્ર બનાવવા માટે પેન્સીલ અથવા ચોકનો ઉપયોગ માટે પસંદગી કરે છે. જ્યારે પૂછીએ ત્યારે ચિત્રનું નામ પણ બતાવી શકે છે. તેના દ્વારા બનાવેલા ચિત્ર તથા પુખ્તવયના બનાવેલા ચિત્રો અલગ પડે છે. આ ચિત્રો દૂરથી બતાવવામાં તો પણ અલગ લાગશે. આ અવસ્થામાં ચિત્ર સ્પષ્ટ આકૃતિ, આકારનું સ્કેચ બનાવી શકે છે. બાળકોની કલા માટે તમે વિભાગ-6માં વિસ્તારથી જોવા મળશે. ત્રણ વર્ષ ઉંમરના બાળકો સાધારણ રીતે પાલન કરે છે. તેઓની સ્મરણ શક્તિનો વિકાસ થાય છે. તેના પરિણામ સ્વરૂપની ઘટનાઓ ઘણી સ્પષ્ટ અને વિસ્તારથી યાદ રાખે છે. આ ક્ષમતાને કારણે તે પુખ્તવયના સાથે રમત રમી શકે છે. તેઓનું નિર્દેશનનું પાલન કરી શકે છે. તે બીજા બાળકોમાં પણ અભિરુચિ બતાવે છે. આ ઉંમરના બાળકોની સાથે સાથે રમત રમતા જોવા હશે પરંતુ તેઓ એક સાથે મળીને રમત ઓછા સમય સુધી ચાલે છે. મોટેભાગે તે એકલા જ રમત રમતા હોય છે. ઘણી વાર પુખ્તવયની સાથે રેતમાં અને પાણીમાં રમવાનું બહુ ગમે છે. તેણે એવું શોધી નાખ્યું છે. જુદા પ્રકારે પણ રમત રમી શકાય છે. અંત: તે રમતમાં ઘણો સમય વિતાવે છે. જો કોઈ બાળક રમકડાં અથવા માટીથી રમતા હોય તો તે જોઈને તેમાં તેની રુચિ વધે છે. ધ્યાનથી સાંભળવું કે તે શું વાત કરે છે. સંભવ છે કે તે રમત રમતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે કોઈને કોઈ શબ્દ બોલે છે. તેનાથી સમજ પડે છે કે તે શું વિચારે છે. આ ખંડમાં એકમ 16માં તમે બાળકોની રમત ક્રિયાઓ વિશે જાણશો. જેમાં સારીને વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

- (1) સંવેદન-ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિમાં બાળકોની વિચારશક્તિનો વિકાસ નીચે પ્રમાણે આપેલ વિશેષતાઓ પર નિશાન કરો.
  - ક) જાણી જોઈને પોતાની ક્રિયાઓ બદલે છે.
  - ખ) આકારની સંકલ્પના વિશે સમજે છે.
  - ગ) પ્રયત્ન અને ભૂલોથી સમસ્યાઓનું સમાધાન કરે છે.
  - ઘ) પ્રત્યેક રૂપથી કામ ન કરતા માનસિક સ્તર પર સમસ્યાઓનો હલ શોધી લે છે.
  - ડ) ઘટનાઓને સારી રીતે (અનુસ્મરણ) યાદ કરી શકે.
  - ચ) કાલ્પનિક રમતોમાં તેઓની અભિરૂચિ બદલે છે.
- 2) સંવેદન ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિમાં બાળકોની વિચાર શક્તિમાં ઘણી વિશેષતાઓ નીચે પ્રમાણે છે. તેની જ કઈ વિશેષતાઓ ઉપ-અવસ્થામાં વ્યક્ત થાય છે.
  - ક) કઈ ઘટના જોઈને તેને તેના કારણની સમજ પડે છે.
  - ખ) તે ઘટનાઓનું માનસિક સંકલન કરી શકે છે.
  - ગ) પરિકલ્પના દ્વારા રમત રમવાનું શરૂ કરે છે.
  - ઘ) કોઈ ઘટના માટેના પરિણામનું અગાઉથી અનુમાન કરી શકે છે.
  - ડ) સંખ્યા વિશેની સમજમાં તેનો વિકાસ થાય છે.
- 3) શરૂઆતના બે વર્ષોમાં નીચે પ્રમાણેની યોગ્યતા એક ચોક્કસ ક્રમમાં આવે છે. તેને તે અનુક્રમમાં લખો જે ક્રમમાં તે આવતી હોય.
  - પ્રયોગ કરવો, પ્રયત્ન અને ભૂલો દ્વારા શીખવું
  - સહજ પ્રતિક્રિયાઓનો ઉપયોગ
  - લક્ષ્ય-નિર્દેશન વ્યવહાર
  - માનસિક પ્રસૂતિકરણ
  - અભિપ્રાય પ્રમાણે (ક્રિયા) કામ કરવું.

13.4 સારાંશ

આ વિભાગમાં આપણે સંવેદન ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિ દરમિયાન પાંચમીને છઠ્ઠી ઉપ-અવસ્થામાં જોયું પાંચમી ઉપ-અવસ્થામાં જોયું પાંચમી ઉપ-અવસ્થામાં બાળકો પોતાના વ્યવહારમાં પરિવર્તન માટે તૈયાર થઈ જાય છે. તે કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે વિભિન્ન રીતો અપનાવે છે. જેનું પરિણામ જોઈ શકાય એટલે કે તે પ્રયોગ કરે છે. તેના વ્યવહારમાં સુધારો લાવે છે. નિર્ણય કરવા માટે તે હવે સક્ષમ છે. કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે કઈ રીત વધારે ઉપયોગી તે જાણે છે. પ્રયત્ન અને ભૂલ દ્વારા પોતાનું કાર્ય કરે છે. બેમાંથી યોગ્ય કારણ શોધી તે વિપત્તિ સ્થિતિઓને પાર કરે છે. વસ્તુઓની સાથે પ્રયોગ કરે છે તેના મૂલ્યોમાં વધારો જાણી શકાય તે પાંચમી વ્યવસ્થામાં 12 થી 18 મહિના સુધી ચાલે છે.

એકવાર જ્યારે બાળકો ઘટનાઓને માનસિક સંકલન સાથે જોડે છે ત્યારે તે સંવેદન ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિઓની છઠ્ઠી અવસ્થામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિમાં 18 થી 24 મહિના સુધી થાય છે. ઘટનાઓનું માનસિક સંકલન કરવા માટે તે (સક્ષમ) તૈયાર હોય છે. સંખ્યાત્મક વિકાસ બહુ જરૂરી છે. તે માટે શુ બાળકો મગજમાં તેનો ઉપાય શોધે છે અને પ્રયત્નને ભૂલો દ્વારા શીખવાની જરૂર પડતી નથી. પહેલી રીત વધુ સારી છે. જે દિવસે દિવસે વ્યવહારની ઘટનાઓ અને લોકોના માનસિક યોગ્યતા પર આધાર રાખે છે. કારણ કે તેના પ્રભાવ પ્રમાણેની સમજ બાળકોના માનસિક સંકલનના પરિણામ સ્વરૂપે વિકાસ થાય છે. પરિકલ્પના દ્વારા રમતોને પ્રતીકાત્મક રૂપમાં તે વિચારે તેવો સંભવ હોય છે.

બીજા વર્ષના અંતે બાળકોનાં પૂર્વ સંક્રિયાત્મક દરમિયાનનો પ્રવેશ સૂચક લાગે છે. અંદાજે છઠ્ઠા ને સાતમા વર્ષ સુધી તેની અસર રહે છે. શાળાપૂર્વ તેની પાસે નિર્માણની જાણકારી અને નવી ઘટનાઓનું કારણ સમજી શકે છે. અગાઉના વિભાગમાં શાળાપૂર્વના વિચારોને શક્તિ પ્રમાણે વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી.

13.5 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

- (1) ખ, ઘ, ચ
- (2) ક, ખ, ગ, ઘ
- (3) સહેલાઈથી થઈ શકે તેવા ઉપયોગ
  - અભિપ્રાય દ્વારા વ્યવહાર
  - લક્ષ્ય નિર્દેશન વ્યવહાર
  - પ્રયોગ કરવો, પ્રયત્નોને ભૂલો દરમિયાન શીખવું
  - માનસિક સંકલન

રૂપરેખા.

- 14.1 પ્રસ્તાવના
- 14.2 ભાષા જુદા પ્રકારની હોઈ શકે ?
- 14.3 ભાષા દ્વારા વાક્યો
- 14.4 હિન્દી ભાષાને વ્યક્ત કરવા માટેના પ્રશ્નોનો ઉપયોગ તથા વ્યાકરણ
- 14.5 બાળકોને ભાષા શીખવવામાં પુખ્તવયના લોકોની ભૂમિકા.
- 14.6 બાળકો ભાષાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે-ભાષાનું કાર્ય
- 14.7 ભાષા શીખવામાં જુદાપણું
- 14.8 સારાંશ
- 14.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

14.1 પ્રસ્તાવના

બાળકોની સાથે તમે એવો અનુભવ કર્યો હશે કે ભાષા તેના ઘરમાં ને તેની આસપાસ બોલતા લોકોમાંથી ઝડપથી શીખે છે. તેનામાં શબ્દભંડોળ ઝડપથી વધે છે. બાળકો જોઈને આપણને ખુશી અને ગર્વ મહેસુસ થાય છે. પરંતુ આપણે કદાચ એવું વિચાર્યું નથી કે બાળકોની હાજરીને કેવી રીતે નોંધવી એવું નથી કે બાળકો ભાષા શીખવા માટે આપણે ખાસ વિશેષ ધ્યાન કરવો પડે. છતાંય તે અન્ય વાત શીખવા માટે સાથે સાથે સહજ રીતે બોલવાનું શીખે છે. તેના કાર્યોથી ખબર છે કે ભાષા દ્વારા વપરાતા વાક્યો અર્થ વગરના હોય છે. આપણે જોયું કે ભાષા શીખતી વખતે બાળકો સાંભળેલું વાક્ય યાદ કરીને ભાષા દ્વારા તેનો જવાબ નથી આપતું પણ તે પોતાનું નવીન વાક્ય બનાવે છે. અગર તેમ બાળકોને પુખ્તવયના વાક્યો જ્યાંને ત્યાં કહો. અગર નકલ કરીને ભાષા શીખે તેના પર આપણે સમજી શકીએ છીએ તે સર્જનાત્મક વાક્યો કેવી રીતે બનાવે છે. બાળકો વાક્યો બનાવવા માટે વ્યાકરણના નિયમોનું પાલન કરે છે. પરંતુ તેના વ્યાકરણને પુખ્તવયના નિયમોમાં જુદાપણું હોય છે. તે આપણે આગળ વિભાગમાં ચર્ચા કરીશું.

ભાષા વિદ્વાનોએ સામાન્ય સ્થિતિમાં બાળકોની ભાષાનું રેકોર્ડિંગ કર્યું ને શબ્દોની ઉત્પત્તિ તથા ભાષાકીય વિકાસનું વિશ્લેષણ કર્યું. તેઓએ એ વાત સમજવાની કોશિશ કરી કે કેવી રીતે બાળકોની ભાષા ધીરે ધીરે પુખ્તવયોની ભાષાને અનુરૂપ થતી જાય છે. કેવી રીતે બાળકો શબ્દોનો અર્થ સમજે છે. ભાષા વાક્યોનો વિકાસ ને ગતિ પુખ્તવયથી વિભિન્નતાનું કારણ હોય છે. અને બાળકોની બોલવાની શૈલી એક બીજાથી જુદી હોય છે. જુદા દેશોમાં બોલાતી ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે કે બાળકો કોઈ પણ ભાષા બોલતા શીખી શકે છે. ભાષાકીય વિકાસની શરૂઆત અવસ્થા સર્વ સામાન્ય હોય છે. અને પ્રત્યેક બાળકો કોઈ પણ સાંસ્કૃતિક (ગમેતે જ્ઞાતિ) રીતે સામાજિક સ્તરનો હોય તેઓ આ અવસ્થામાંથી પસાર થાય છે પરંતુ શરૂઆતની અવસ્થાને બાદ કરતા બાળકો પોતાની માતૃભાષાના નિયમો શીખે છે.

આ વિભાગમાં આપણે 13 થી 36 માસનાને હિન્દી બોલવા બાળકોને ભાષાકીય વિકાસ વિશે શીખવ્યું. આપણે પ્રત્યેક અવસ્થા સુધી પહોંચવા માટે ચોક્કસ ઉંમર બતાવી છે તથા તે કહેવું જરૂરી છે કે વિકાસની અન્ય બાબતો ભાષાવાક્યોમાં પુખ્તવય કરતા જુદી હોય છે.

ઉદ્દેશો :

આ વિભાગ વાંચ્યા પછી તમે -

- બતાવી શકો છો કે બાળક ભાષા કેવી રીતે શીખે છે. શબ્દોનો અર્થ સમજે છે અને પોતાની વાત (લખાણપૂર્વક) કરે છે.
- સમજી શકાશે કે ભાષા વાક્યોના સામાન્ય સિદ્ધાંતો હોવા છતાંય ભાષાઓ વચ્ચે વિભિન્નતાના કયા કારણો છે.
- ભાષા શીખવાની અવસ્થા વચ્ચે વિભિન્નતા સમજી શકાશે.
- જાણી શકો છો કે હિન્દી બોલવા બાળકોના પ્રશ્ન સંબંધી સમજ કેવી રીતે વિકાસ થાય છે.
- બાળકોની ભાષા શીખવા માટે પુખ્તવયોની ભૂમિકા સ્પષ્ટ રૂપે સમજી શકાશે.

- એ જાણવું જોઈએ કે બાબકો ભાષાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે. અને ભાષાનાં કાર્યોનું વણન કર શકે છે.
- ભાષા-વાક્યોમાં પુખ્તવયથી વિભિન્નતાના કારણોની વ્યાખ્યા કરી શકે છે. (ભાષા જુદા પ્રકારની હોઈ શકે)

14.2 ભાષા કેવા પ્રકારે જુદી હોય છે ?

જુદા જુદા દેશોમાં બોલાતી ભાષાનું અધ્યયન કરવામાં આવ્યું ત્યારે જાણી શકાય છે કે ભાષાઓમાં કંઈક સર્વ સામાન્ય નિયમ હોય છે. જેને સર્વ સામાન્ય વ્યાકરણ કહેવામાં આવે છે. કદાચ તમે વિચારતા હશો કે ભાષાના નિયમો બધી જ ભાષામાં સામાન્ય હોય છે. તો કેમ એક જ ભાષા જાણી શકાય છે અન્ય ભાષા સમજવામાં મુશ્કેલી અનુભવાય છે. અને શીખવામાં વિશેષ ધ્યાન આપવું પડે છે. તેનું કારણ આવો જોઈએ.

સૌથી મોટું કારણ કે પ્રત્યેક ભાષામાં શબ્દ ભંડોળ જુદા હોય છે. ઉદા. હિન્દીમાં શબ્દ- 'પાણી' છે તો અંગ્રેજીમાં 'વોટર'. તામિલમાં 'તન્ની' અને તેલુગુમાં 'નીલુ' કહેવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રત્યેક ભાષામાં એક જ વસ્તુ-વિશેષ પ્રયોગ કરવા માટેનો શબ્દ અલગ છે જેના કારણે ભાષા શીખવામાં સમજવામાં મુશ્કેલી અનુભવવી પડે છે.

બીજું કારણ એ છે કે પ્રત્યેક ભાષામાં શબ્દોને ક્રમમાં મૂકવાના નિયમો અલગ અલગ છે. આવો જોઈએ ને સમજાવે નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ દ્વારા.

- (i) રામ ચોપડી વાંચે છે.
કર્તા કર્મ ક્રિયા
- (ii) રામ ઈંજ રીડીંગ એ બુક
કર્તા ક્રિયા કર્મ

પહેલું વાક્ય ગુજરાતીમાં છે ને બીજું અંગ્રેજીમાં છે. બંને વાક્યોમાં એક જ વાત કરી છે. પણ ભાષા જુદી છે. બંને વાક્યોમાં રામ કર્તા છે. ચોપડી કર્મ છે. અને વાંચવું ક્રિયા (વર્બ) છે. પરંતુ બંને વાક્યોની રચના અલગ અલગ રીતે કરે છે. પહેલા વાક્યમાં શબ્દોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે. કર્તા, કર્મ, ક્રિયા. જ્યારે બીજા વાક્યમાં શબ્દોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે. કર્તા, ક્રિયા ને કર્મ. ગુજરાતીમાં વાક્ય બનાવતી વખતે કર્મ અધિકતમ કર્તા પછી બોલાય છે. અને ક્રિયાના ઉચ્ચાર પછી આવે છે. જ્યારે અંગ્રેજીમાં હંમેશા કર્તા પછી ક્રિયા આવે છે. તમે બંને ભાષાઓની થોડી વાક્ય રચના કરો ને બતાવો કે તેમાં કર્તા, ક્રિયા અને કર્મ કેવી રીતે બંને છે. આ પ્રમાણે ગુજરાતી શીખવાવાળા બાબકો કર્તા, કર્મ, ક્રિયાના અનુસાર ભાષા શીખે છે. જ્યારે અંગ્રેજી ભાષાવાળા કર્તા ક્રિયા અને કર્મ અનુસાર ભાષા શીખે છે. આ પ્રમાણે દરેક ભાષામાં કર્તા ક્રિયા ને કર્મ ક્રમ પ્રમાણેના નિયમ અલગ અલગ હોય છે.

જેમકે કહ્યું તે પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દો ક્રમબદ્ધ કરવાનો નિયમ કર્તા, કર્મ, ક્રિયા-પરંતુ તેની સાથે એ સમજવું જરૂરી છે કે ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દને ક્રમબદ્ધ કરવાના નિયમ અંગ્રેજી ભાષામાં અપેક્ષા પ્રમાણે હોય છે. હિન્દી ભાષા વધારે લચ્છેલી છે. વાક્ય બનાવતી વખતે ઘણા શબ્દોનો પ્રયોગ થતો નથી. છતાં વાક્ય પૂર્ણ થયું છે. આવો સમજાવે 18 માસની બાબકી વાક્ય બોલે છે.

(iii) ઈશાએ માર્યું. (ઈશાને મારા)

(iv) કૂતરો લેવો. (કુત્તા લેના)

(iii) વાક્યમાં કર્મનો ઉપયોગ નથી. અને વાક્ય (iv) માં કર્તાનો ઉપયોગ પણ કર્યો નથી. આ પ્રકાર કર્તાને કર્મ વિના વગર પણ હિન્દીમાં વાક્યો બનાવી શકાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં કર્મ કર્તા વગર વાક્ય બનતું નથી. સંભવ છે કે તમે હિન્દી ભાષામાં આવા વાક્યોનો પ્રયોગ કરી શકો. શબ્દોના અનુક્રમમાં ગોઠવણીને સ્પષ્ટપથી સમજવા માટે થોડાં ઉદા. જોઈએ.

(v) (ખાયા) ખાધું (મિંને) મેં

(ક્રિયા) (કર્તા)

(vi) (મારા) માર્યું (ઉસને) તેને

(ક્રિયા) (કર્મ)

(vii) (મિંને) મેં (રખ લીયે પૈસે) રાખ્યા પૈસા

(કર્તા) (ક્રિયા) (કર્મ)

iii) (મૈને) મેં (પૈસે) પૈસા (રખ લિયા) રાખ્યા

(કર્તા) (કર્મ) (ક્રિયા)

ઉદા. (v) ને (vi) ના શબ્દો અનુક્રમ

ક્રિયા કર્તા

ક્રિયા કર્મ

મા કર્તા-કર્તા કર્મ ક્રિયાના નિયમોથી જુદા છે. છતાંય હિન્દી ભાષામાં વાક્યનું વ્યાકરણરૂપથી બરાબર ૭. ઉદા. (viii) ને (viii) થી તમે સમજી ગયા હશે કે હિન્દીમાં એક વાક્ય બીજા શબ્દની માફક વ્યવસ્થિત કરી શકાય છે અને વાક્યનો અર્થ પણ બદલાતો નથી. (viii) માં કર્મ 'પૈસા' ક્રિયાના પછી આવે છે. પરંતુ વાક્ય (viii) માં ક્રિયાનો ઉપયોગ પહેલાં કર્યો છે. શું તમે એવા વાક્યો વિચારી શકો જેમાં શબ્દોને વ્યવસ્થિત બદલવાથી વાક્યનો અર્થ બદલાય નહિ ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

હિન્દી ભાષામાં કર્તાના ઉપયોગ વિના વાક્ય પૂરું થયેલ માને છે. જેમ કે 'જા રહી હું' 'ગા રહી હું' જ્યારે અંગ્રેજી ભાષામાં આ વાક્યને વ્યાકરણ અનુસાર ખોટું માની શકાય છે. આ પ્રકાર વ્યાકરણના સિદ્ધાંતના નિયમથી બધી જ ભાષામાં સમાન હોય છે. પણ શબ્દોની વ્યવસ્થા જુદા પ્રકારની હોય છે. ભાષાઓમાં એક બીજા વચ્ચે પણ અંતર હોય છે. આવો તેને માટે એક ઉદા. જોઈએ.

'તે છોકરો પેલા બાળકને જોઈ રહ્યો છે'

આ જ વાક્ય અંગ્રેજીમાં બોલવું હોય તો આ પ્રકારે

'ધેટ બોય ઈઝ લુકીંગ એટ ધેટ ચાઈલ્ડ'

હિન્દીમાં કર્મ, જેમ કોઈ વ્યક્તિ હોય છે તો કર્મ પછી (Post Position) આવે. અને જો નો ઉપયોગ ન કર્યો હોય તો વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. અંગ્રેજી ભાષામાં એવું નથી. એટલા માટે હિન્દી ભાષા શીખતી વખતે જો નો યોગ્ય ઉપયોગ યોગ્ય શીખવો. હિન્દી ભાષામાંનો ઉપયોગ કરતી વખતે ફક્ત કર્મના કર્તા અને કારણની પછી ક્રિયા આવે છે. આવો તે સમજવા માટે નીચેનું ઉદા. જોઈએ.

રામે રાવણને બાણથી માર્યો !

કર્તા કર્મ કારણ

ઉપરોક્ત વાક્યમાં 'ને' અને 'થી' નો ઉપયોગ કર્યો છે.

14.3 ભાષા દ્વારા વાક્યો

પાછળના વિભાગમાં જોયું કે પહેલાં વર્ષમાં ભાષા દ્વારા વાક્યો વિશે જોયું. બાળક પહેલી વર્ષગાંઠ સુધી થોડા શબ્દો બોલે છે. પહેલા શબ્દના ઉચ્ચારણ પછી બાળક અન્ય શબ્દો શીખી લે છે. અને તેના શબ્દભંડોળમાં ઝડપથી વધારો થાય છે. બાળકો પહેલા શબ્દ જાણીતી વસ્તુઓ માટે સંબોધન કરે છે. પહેલા શબ્દમાં એ વ્યક્તિઓને વસ્તુઓના નામ હોય છે કે તેઓના માટે સૌથી વધુ મહત્વના હોય ખાસ કરીને બાળકો પહેલા બા, 'મામા' 'દાદા' જેવા શબ્દો બોલે છે. બીજી (જન્મદિવસ) વર્ષગાંઠ દરમિયાન બાળકોના શબ્દ ભંડોળમાં લગભગ 300 શબ્દો હોય છે. પરંતુ તેનો એ મતલબ નથી થતો કે બધા જ શબ્દ બોલે છે જેમ કે દર ઉંમર થાય તેમ આ ઉંમરના બાળકો કેટલા શબ્દો બોલે છે. તેના કરતા વધુ શબ્દો સમજી શકતો નથી. પાછળના વિભાગમાંથી તમને યાદ હશે કે બાળકો દ્વારા બોલાયેલા શબ્દ વાક્યોનું કામ કરે છે. 'એક તેને રમકડું જોઈએ' અથવા 'તને રમતમાં મજા આવે છે' અથવા 'તેને રમકડું નથી જોઈતું' વાસ્તવમાં તે (ભાવાત્મક (આવેગ) સ્થિતિમાં ભય, ગુસ્સો અને આશ્રય) વ્યક્ત કરે

છે. એક શાબ્દિક વાક્યોના અર્થમાં અધિકતર સમજી લે છે તે જાણે છે કે બાળકોને શબ્દને કોઈ સંદર્ભમાં કહે છે તે સમયે બાળકો ભાવાત્મક સ્થિતિ શું છે. ઉદા. જેમકે બાળકી 'પીપી' કહે તો તેના ઉચ્ચારણનો મતલબ સમજી શકાય છે. 'તેને રમકડું જોઈએ છે' તને રમતમાં મજા આવે છે. તેને રમકડું જોઈતું નથી. હકીકતે તે શું કહે છે. તે સ્થિતિને સમજીને કહે છે. તમે જોયું હશે બાળકો પોતાની જાતે શબ્દો બનાવી લે છે. કોઈ કોઈ વસ્તુ તેના અવાજમાં ભેળવી દે છે. અને અવાજનું અનુકરણ કરે છે. ને તે શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. વાસ્તવમાં બાળકો વાત કરતી વખતે કોઈવાર પુખ્તવય લોકો જેવા શબ્દપ્રયોગ કરે છે. ઉદા. રેલવે ને 'છુક છુક' અને કૂતરાને 'ભૌ ભૌ'. જેમકે બાળકો શબ્દ શીખે છે તો સંભવ છે કે તે થોડો શબ્દોનો યોગ્ય ઉચ્ચાર થતો નથી. કારણ કે કોઈ વ્યંજનના ઉચ્ચારણ તેમના માટે મુશ્કેલ હોય છે. વ્યંજનના બદલે તે કોઈ અન્ય વ્યંજન બોલે છે. અથવા વ્યંજન શબ્દથી કાઢી નાખે છે. ઉદા. કોઈ બાળક 'રાજુ' શબ્દનો 'લાજુ' કહે છે તેને વ્યંજન 'ર'નો ઉચ્ચારણ માટે મુશ્કેલી પડે છે. તેથી તેની જગાએ તે 'લ'નો પ્રયોગ કરે છે. પરંતુ તેનો તે મતલબ નથી કે તે 'ર' શબ્દનો ઉચ્ચાર સમજી ન શકે. તે 'ર' ને 'લ' ઉચ્ચારણની વચ્ચેનું જુદાપણું સમજે છે. તેનાથી ખબર પડે છે કે પુખ્તવય લોકો 'રાજુ' કો 'લાજુ' કહે તો તેની ભૂલ પકડી લે છે. અને ઉચ્ચારણને સુધારાવા લાજુ નહિ બાજુ કહે છે.

ભાષા દ્વારા વાક્યોમાં બાળકો શબ્દોને જોડી વાક્યો બનાવે છે. 18 થી 24 માસ વચ્ચેના બાળકો પહેલા તે શાબ્દિક વાક્યો બનાવે છે. બે શાબ્દિક વાક્યોના ઉદા. 'બાબો ક્યાં' 'રોટલી આપો' 'બસ ગઈ' 'પાપા પેલું' જેમકે બે શબ્દોના વાક્યો એક શબ્દના વાક્યમાં અધિક સ્પષ્ટ થાય છે. છતાંય તેને પૂરા સમજવા માટે તે જાણવું જરૂરી છે કે બાળકો એ ક્યા સંદર્ભમાં વાક્યો બોલ્યા છે.

બે શાબ્દિક વાક્યોની વચ્ચે ભાષાકીય વિકાસમાં તે સર્વ સામાન્ય છે. પ્રત્યેક બાળક કોઈ ને કોઈ ભાષા બોલે છે. આ ઉંમરમાં બે શાબ્દિક વાક્ય બોલે છે. એવું નથી કે તે ભાષા શબ્દો કેવળ યાદ રાખીને બોલે છે. પણ બાળકો બે શાબ્દિક વાક્ય કોઈ નિયમો અનુસાર બનાવે છે. આ વાક્યોની વિશેષતા એ છે કે તે નાના ને સરળ હોય છે. બાળકો વાક્યોને બનાવતી વખતે જરૂરી શબ્દો જ પ્રયોગ કરે છે. તે મોટાભાગે સંજ્ઞા, ક્રિયા અને વિશેષણ શબ્દોના ઉપયોગ કરે છે. અને તે એક વિશેષ અનુક્રમમાં જોડે છે. તેના આ વાક્યો બનાવતી વખતે, તાર કરતી વખતે ઉપયોગમાં કઈ લાઈનવાળી ભાષાનો ઉપયોગ કરે તેવી હોય છે. તાર મોકલતી વખતે આપણે ફક્ત મહત્વપૂર્ણ અને જરૂરી શબ્દ-સંજ્ઞા, ક્રિયા અને વિશેષણના પ્રયોગ કરે છે. અને બાકીના શબ્દ છોડી દે છે. તેના કારણે બે શાબ્દિક વાક્યોને 'તારની ભાષા' પણ કહી શકાય.

અગર તમે બાળકોની શાબ્દિક ઉચ્ચારણનું વ્યાકરણ રચના તરફ ધ્યાન આપો તો વાક્યો દ્વારા પુખ્તવયની ભાષા જેમ જુદી રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે. ઉદા. જ્યારે બાળકી કહે કે 'મમ્મી ચપલ' તે સમજી શકે છે. 'તે ચપલ મમ્મીના છે' આમ બે શાબ્દિક વાક્ય તે ભોક્તા (મમ્મી) અને કર્મ (ચપલ)ની વચ્ચે સંબંધ બતાવે છે. આ રીતે એક અન્ય વાક્ય 'નીનાદુદું'નું તાત્પર્ય છે કે 'નીના દૂધ પીવે છે' જેમાં નીના (કર્તા) અને દૂધ (કર્મ)ના વચ્ચેના સંબંધને દર્શાવે છે આ ઉંમરમાં વસ્તુઓના ગુણોના વિશે તે બતાવે છે કે વિશેષતાનો પ્રયોગ શરૂ કરે છે. તમને 'લાલ કાર', 'ગરમ પાણી', 'મોટું ઝાડ' જેવા વાક્ય બાળકોના મોઢેથી બોલતા સાંભળીએ છીએ. બોલતી વખતે અવાજને લયને બદલી શકે છે. જેથી બાળકોના વાક્યો સમજી શકાય છે. જોરથી બોલવું 'અને ચ્હા', 'રમકડાં આપો', 'ખાવું નથી' જેમકે બે શાબ્દિક વાક્ય કહે છે. તમે તેનો અનુરોધ અને ઈન્કારને સમજવામાં ભૂલ કરતા નથી. વાક્યના અંતમાં અવાજનો ચઢાવ વિશે પરિવર્તનને પ્રશ્ન કરે છે. જેમ કે 'દીદી ગઈ' આ ઉંમરમાં લોકો તથા વસ્તુ વિશે પ્રશ્ન અવશ્ય પૂછે છે. 'પપ્પા ક્યાં' 'તે શું' આ ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બાળકોને પ્રથમ બે શાબ્દિક ઉચ્ચારણનું વ્યાકરણના નિયમોનું ઉદ્ભવ થાય છે.

જેમકે પહેલાં પણ કહ્યું છે કે હિન્દી ભાષા શબ્દોના ક્રમ પ્રમાણે હોય પણ હિન્દી ભાષા શીખવા માટે વચ્ચે અંગ્રેજી બોલવાવાળા બાળકોની સરખામણીમાં ત્રણ કે ત્રણથી વધુ શબ્દો બોલવામાં જલદી શરૂ કરે છે. ધીરે ધીરે બાળકો વાક્યોની લંબાઈ વધારે છે અને અપેક્ષા પ્રમાણે સ્પષ્ટ હોય છે. બાળકો વ્યાખ્યા વગર સંદર્ભમાં કરી શકે છે. તેથી તેઓની ભાષા સમજવામાં સહેલી પડે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

નીચે આપેલ ખાલી જગામાં પ્રશ્નોના જવાબ ટૂંકમાં લખો.

- (1) ભાષા શીખવા માટે અંતઃકરણની ક્ષમતા હોય છે. ભાષા ફક્ત અનુકરણ અથવા યાદ રાખવાથી શીખી શકાતી નથી. આ વાક્યને સ્પષ્ટ કરીને સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

(2) બે ભાષાના ઉદા. બતાવો જે એક બીજાથી જુદા પ્રકારના હોય ?

.....

.....

.....

.....

(3) બે શાબ્દિક વાક્યોને 'તારની ભાષા'ની સંજ્ઞા કેમ આપી છે ?

.....

.....

.....

.....

(4) 18 થી 24 મહિનાના એક બાળકને કોઈ વ્યક્તિ સાથે વાતચીત કરતા હોય તે જાણો. તમે કોઈ પણ ભાષા બોલવાવાળાઓનું અવલોકન કરી શકો છો. તે કોઈ પણ શબ્દ અથવા વાક્ય બોલે છે ત્યારે તેમાંથી કોઈ પણ લખવું. તેના ઉચ્ચારણથી તે શું વ્યક્ત કરવા માંગે છે તે પ્રશ્ન પૂછો છે. અનુરોધ કરે છે. વિશેષણનો પ્રયોગ કરે છે. કર્તા અને કર્મની વચ્ચે સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. આ પ્રશ્ન માટે તમે પોતે પણ આ ઉંમરના કોઈ બાળક સાથે વાતચીત કરી શકો છો. જો તમે કોઈ આ ઉંમરના બાળક સાથે વાત કરી હોય ને યાદ હોય તો લખી શકો છો.

14.4 હિન્દી ભાષાને વ્યક્ત કરવા માટેના પ્રશ્નોનો ઉપયોગ તથા વ્યાકરણ :

હિન્દી ભાષામાં વ્યાકરણને વ્યક્ત કરવા માટે ત્રણ શબ્દ હોય છે 'ન'; 'નહી' અને 'નહિ'નો. સૌથી પહેલાં બાળક જ્યારે 'નહી' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે સંજ્ઞા શબ્દનો પહેલાં ઉપયોગ કરે છે. જેમકે 19 માસના ઈશાને ક્રિયા- 'નહી દુદ્ધ પિયા' (નથી દૂધ પીધું) આ વાક્યમાં 'દુદ્ધ' સંજ્ઞા શબ્દ છે અને 'નહી' પહેલા વાક્યમાં બોલાય છે. ત્રણ વર્ષ થતાં સુધીમાં બાળક 'નહી'નો શબ્દ પ્રયોગ યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરતા શીખે છે. જેમકે ત્રણ વર્ષ સુધી ઈશા કહે છે કે 'મેં દૂધ નથી પીધું'

વ્યાકરણની અભિવ્યક્તના સંદર્ભમાં એક વાત સમજવી જરૂરી છે. હિન્દીમાં જેમ 'નહિ'નો ઉપયોગ કર્યો છે. ને સહાયક ક્રિયા બોલવામાં આવતી નથી.

જોઈએ નીચે આપેલ વાક્યો દ્વારા

(i) સીતાએ કામ કર્યું છે.

(સંજ્ઞા) (ક્રિયા) (સહાયક ક્રિયા)

(ii) સીતાએ કામ કર્યું નથી.

(સંજ્ઞા) (ક્રિયા)

વાક્ય (i) માં 'દિયા' સહાયક ક્રિયા છે. અને જ્યારે કોઈ વાક્યને વ્યાકરણમાં 'નહિ'નો ઉપયોગ કરે તો તે સહાયક ક્રિયા 'દિયા'નો પ્રયોગ નથી કરતા. વ્યાકરણને અભિવ્યક્તને સાથે સહાયક ક્રિયાના પ્રયોગ હિન્દીમાં વ્યાકરણમાં ખોટું છે. એટલે કે એવું કહેવાનું કે 'સીતાએ કામ કર્યું જ નથી' તે ખોટું કહેવાય વ્યાકરણમાં વ્યાકરણ દ્વારા વ્યક્ત કરવાને શીખવાના સમય સહાયક ક્રિયા ભૂલવું એ બાળક પછીથી શીખે છે.

હિન્દીમાં વ્યાકરણને વાણી કરવાને ઉપયોગમાં લેવા (i) પ્રશ્નોના રૂપ (ii) પૂરક રૂપમાં આપવામાં આવે છે જે નીચે પ્રમાણે વાક્યો આપેલા છે.

(i) દીદી તમે જશો નહિ.

(ii) કાલે તે ગઈ હતીને ?

(iii) પેલી જો દુકાન હતીને; તે સામે ત્યાં હતીને ?

(iv) દીદી તમે ન જાઓ.

પહેલા વાક્યમાં 'ન'નો ઉપયોગ યોગ્ય સ્થાન પર કરવો જોઈએ. આ વાક્ય સ્પષ્ટ છે કે બાળકી પોતાની મોટી બહેનને ક્યાંક જતી રોકે છે. બીજા વાક્યમાં તમે જોઈ શકો છો કે 'ન'નો ઉપયોગ કર્યો છે. જે

પ્રશ્નના રૂપ પુછ્યા છે. આ પ્રશ્નોના જવાબ 'હા' કે 'ના' હોય છે. હિન્દીભાષામાં આવા પ્રશ્નો પુખ્તવયના લોકો બોલે છે. જ્યારે ત્રીજા વાક્યમાં 'ન'નો ઉપયોગ પૂરકના રૂપમાં કર્યો છે. તમે જોયું હશે અહીંયાં તેની જરૂરિયાત નથી. 'ન' વગરના વાક્ય પૂરા અને સ્પષ્ટ છે. વાક્યમાં 'ન'ની જગ્યા એ પુખ્તવયના લોકો 'મત'ના પ્રયોગ (iv) કરવાનું બાળકો શાળાપૂર્વના છેલ્લાં વર્ષમાં શીખે છે.

આવો અહીંયાં સમજીએ કે હિન્દી બોલવાવાળા બાળકોને પ્રશ્નો સમજવા માટેનો વિકાસ કેવો થાય છે. તમે જાણો છો કે ભાષાકીય વિકાસના ક્રમમાં થાય છે. તે જ પ્રકારે સમજણ પણ ક્રમ પ્રમાણે વિકસીત થાય છે. હિન્દી ભાષામાં મુખ્ય રૂપના પ્રશ્ન ત્રણ પ્રકાર હોય છે.

(i) તે પ્રશ્ન દ્વારા કોઈ જાણકારી પ્રાપ્ત કરવાની હોય તેવા.

આ ગાડી ક્યાં જાય છે ?

શું કરે છે ?

ઉપરોક્ત પ્રશ્નોમાં ક્યાં, શું, કેમ, ક્યાંય, કોને, ક્યાં જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આવા પ્રશ્ન બાળકો અન્ય પ્રશ્નોની સરખામણીમાં ઘણા સમય બાદ તેનો ઉપયોગ કરવાનો શીખે છે. સંશોધન કરતા બાળકો ભાષાકીય વિશ્લેષણ દ્વારા શોધી શકાયું છે કે બે વર્ષ બાદ બાળકો જાણકારી મેળવે છે. તેવા પ્રશ્ન સમજે છે. અને એવા પ્રશ્નો પોતાની ભાષામાં પ્રયોગ કરે છે.

(ii) બીજા પ્રકારના પ્રશ્ન એ હોય છે કે જેના જવાબમાં ફક્ત 'હા' ને 'ના'માં જ હોય છે. જેમકે, શું આ ગાડી આગરા જાય છે ?

શું જાવ છો ને ?

મુખ્ય પ્રશ્નોના અંતમાં 'ન'નો ઉપયોગ થાય છે. એટલે કે અંતમાં હવેના જ આવે છે. ભાષાના નિષ્ણાંત અનુસાર આવા પ્રશ્નો બાળક 'હા' 'ન'ની જાણકારીવાળા પ્રશ્નો (તુલનામાં) સરખામણીમાં જલદી શીખે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રશ્નો સમજવાને ઉપયોગ આ વિભાગમાં છે. પ્રથમ પહેલા મુખ્ય પ્રશ્નોના ઉપયોગ કરી 'હા' 'ન' વાળા પ્રશ્નો અને અંતમાં તેની જાણકારી મેળવવાવાળા પ્રશ્નોનો ઉપયોગ.

14.5 બાળકોને ભાષા શીખવવામાં પુખ્તવયના લોકોની ભૂમિકા :

સમજણ માટે બાળકો વાતો કરતી વખતે પુખ્તવયના લોકો ભાષા બોલે છે અને બાળકો ભાષાનો ઉપયોગ કેવી રીતે શીખે છે. ભાષા નિષ્ણાંતોએ એવું અવલોકન (નિરીક્ષણ) કર્યું છે કે તેની આસપાસના પુખ્તવયના દ્વારા બોલેલી ભાષા અને તે ભાષા પુખ્તવયના લોકો વાત કરતી વખતેનો ઉપયોગ વગેરે જાણીને સમજીને ભાષાનો ઉપયોગ કરતા શીખે છે. શું તમે વિચારને બતાવી શકો કે બાળકો વાતચીત કરતી વખતે કેવી ભાષા બોલે છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

આ વાતમાં કોઈ શંકા નથી કે બાળકોની વાતોને પુખ્તવયના લોકોની વાતો કરવાની રીત તદ્દન જુદી હોય છે. મુખ્ય રૂપથી જ્યારે આપણે બાળકો સાથે વાત કરીએ ત્યારે આપણી ભાષા અલગ હોય છે. આવો આપણે બાળકો સાથે વાત કરીને તેની બોલી સ્પષ્ટ રૂપથી સમજવા માટે શોધનકર્તાઓએ રેકોર્ડ દ્વારા કરેલા ઉદા. વાંચો.

અલો અલો, મુન્ના કાકલેગા, ગુમી ગુમી કલેગા, નવી નવી પંહેલા મુન્ના નાચી નાચી કલેગા ! ફરી મમ્મી મુન્નાને ગુમી ગુમી કરવા લઈ જશે.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બોલી નીચે પ્રમાણે પહેલી છે.

(i) પુખ્તવયના લોકોએ ભાષાના મુશ્કેલ ઉચ્ચારણને સરળ બનાવવાનો ઉપયોગ કર્યો છે. જેથી બાળકો તેમની આસાનીથી નકલ કરી શકે બોલી શકે. જેમકે ઉપરોક્ત ઉદા.માં 'ફરવાની જગા ગુમી' ન્હાવાની જગાને નાઈ નો ઉપયોગ કર્યો છે. સાથે એ પણ સમજી શકે છે કે 'અલે' શબ્દમાં 'ર'ને સ્થાન પર 'લ'નો પ્રયોગ કર્યો છે. અને 'ગુમી' માં 'ઘ'ને સ્થાને પર 'ગ' શબ્દનો ઉચ્ચારણ આસાનીથી કરી શકે છે.

(ii) તમે વાંચ્યું હશે કે ઉપરોક્ત વાક્યમાં સર્વનામ શબ્દોને અપેક્ષા સંજ્ઞા શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે કર્યો

છે. એવા સંજ્ઞા શબ્દોનો ઉપયોગથી વાક્ય બાળકોને માટે સરળ બની શકે છે. અને ઝડપથી સમજી શકે છે. ને શું કહેવામાં આવે છે !

- (iii) ઉપરોક્ત ઉદા. દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કોઈ શબ્દનો ઉપયોગ વારે વારે કરવામાં આવે છે. જેમ કે ગુમી ગુમી નાઈ નાઈ વિ. આ શબ્દોનો વારંવાર ઉચ્ચારણથી બાળકોનું ધ્યાન આ શબ્દો પર કેન્દ્રિત થાય છે. અને આ શબ્દો તે ઝડપથી શીખે છે.
- (iv) એવું બોલવા માટે પુખ્તવયના લોકો મોટા અવાજ અને શબ્દનો લહેકો તેમજ તેનો ઉપયોગ સ્નેહપૂર્વક લયમાં અને ધીરે ધીરે બોલીને કરે છે. એવું કરવાથી પ્રત્યેક શબ્દ સ્પષ્ટ રૂપથી બોલી શકાય છે એ બાળકો તે સાંભળીને સહેલાઈથી શીખી શકે છે.

14.6 બાળકો ભાષાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે-ભાષાનું કાર્ય :

જ્યારે બાળકો બોલવાનું શરૂ કરે છે ત્યારે ખબર પડે છે કે ભાષાને ઘણા પ્રકારે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. ભાષાના પ્રયોગથી પોતાની જરૂરિયાતો વ્યક્ત કરી શકે છે તે અનુરોધ અને માંગણી પણ કરી શકે છે. બાલિકા દ્વારા ઉચ્ચારણ આ વાક્યો દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે. 'વધારે પાની', 'ઢીંગલી આપો' 'પેલુ ફોક' વિગેરે બાળકી પોતાની ઈચ્છાને સ્પષ્ટ કહે છે. 'ખાવું નથી' 'ના પેલી ઢીંગલી' આ ભાષાથી બીજાનું ધ્યાન પોતાની તરફ કેન્દ્રિત કરે છે. તથા બીજાને વ્યવહારથી પ્રભાવિત કરી શકે છે. ઓલીવર પોતાની દીદી (બહેન)ની સાથે રમકડાંથી ટ્રેન બનાવી રહી હતી અને દીદી (બહેન)ને ટ્રેન બનાવવાની રીત ગમતી ન હતી તો તરત જ કહ્યું કે ના 'એવું નહિ પણ ઉપર તે ન મૂકો' સૂચના આપવા માટે પણ બાળકો ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. જેમકે, 'જુઓ બિલ્લી' 'આ ચોપડી' 'દીદી બજાર' આ રીતે કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુના ગુણ બતાવવા માટે પણ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. જેમ કે 'મોટી ચોપડી' 'લાલ કાર' 'નીના સુંદર છોકરી' 'તે મોટી નાવ' પોતાની ભાવનાઓ તથા સલાહ આપવા માટે પણ જેમકે 'કેળા સારા લાગે છે' 'તે સારો છે' 'ફરીથી રીશ નહિ' વાક્યના અંતમાં અવાજનું પરિવર્તનને ચઠાવ ઉતરાવવાળા વાક્યોને પ્રશ્નનું રૂપ આપે છે. 'ક્યા ગયા પાપા ?' 'તે ક્યાં ?' 'કેમ ગયાં ?' ક્યાં વાળા પ્રશ્ન આ ઉંમરે સાંભળવા મળે છે. વાસ્તવમાં શરૂઆતના વર્ષોમાં ભાષાનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. બાળકો પ્રશ્ન પૂછે છે.

જ્યારે બાળકો બોલવાનું શીખે છે ત્યારે જાણી લેવું કે તે બોલવા માટે પુખ્તવયના લોકોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા વધુને વધુ પ્રશ્નો પૂછે છે જેથી વાર્તાલાપ થઈ શકે. જેમકે બિન્દુને તેની માતાની વચ્ચે થયેલ વાતચીતથી સ્પષ્ટ થાય છે તેની માની સાથે બજાર જાય છે ત્યારે બિન્દુએ તેની માની સાથે બજાર જાય છે ત્યારે બિન્દુએ એક બસની તરફ ઈશારો કર્યો ને કહ્યું :

બિન્દુ : 'મા બસ ?'

મા : 'હા તે બસ છે ! બસમાં લોકો બેઠા છે.'

બિન્દુ : 'કેમ બેઠા છે બધાં !'

મા : 'બધાં એટલે બેઠા છે કે તેઓને ક્યાંક જવાનું છે.'

બિન્દુ : 'કેમ !'

મા : 'તેઓને કેમ જવાનું છે' તેઓને પોતાની સ્કૂલ અથવા પોતાના ઘરે અથવા ઓફિસ જવાનું છે.

બિન્દુ : 'કેમ ?'

મા : 'પાપા ઓફિસે જાય છે. જાય છે ને ? દીદી સ્કૂલમાં જાય છે. તેવી રીતે બીજા લોકોને પણ કામ પર જવાનું હોય છે.'

બિન્દુ : 'પાપા ઓફિસે કેમ જાય છે ?'

બિન્દુની માએ કહ્યું કે હવે સફરજન ખરીદવાના છે. આ રીતે બિન્દુનું ધ્યાન બીજા તરફ કેન્દ્રિત કર્યું. આજે આપણે પાપાને પૂછીશું કે કેમ ઓફિસ જાય છે ઠીક છે ને ? બિન્દુ જો સફરજન ! આવો થોડા સફરજન ખરીદો. બીજા સાથે વાતચીત કરવાની સાથે સાથે બાળકો પોતાનો વ્યવહાર દેખાડવા માટે પણ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. એક દોઢ વર્ષની બાળકી પોતાની ઢીંગલી સાથે રમે છે ને કહે છે 'ઢીંગલી ખાવો' 'સો જાવો' એવી જ રમત દરમિયાન શાળાપૂર્વાય બાળકીની ભાષામાં અધિક વધારો થાય છે. તે કહે છે કે 'ઢીંગલી સો જાવો !' 'ચલો ઉઠો' 'સવાર થયું' 'હવે આપણે રમીએ' એવી વાતચીત બાળકી પોતાની સાથે કરે છે. આથી તેની સમજ સતેજ થાય છે અને ઘટનાઓની વચ્ચેના સંબંધ વધુ સ્પષ્ટ રૂપથી સમજી શકે છે. 13 થી 26 મહિને બાળકી જુદા આકારના બોલ જોઈને પોતાને કહે છે કે 'આ મોટી છે' આ રીતે આકાર સંબંધી સંકલ્પના તેમાં વિકાસ પામે છે.

બાળકો ભાષાનો પ્રયોગ કરી પરિસ્થિતિમાં પોતાના વ્યવહારમાં નિર્દેશ કરવા માટે પણ ઉપયોગ કરે છે. તમે ચોક્કસ નાનાં બાળકોને માટીમાં રમતાં જોયાં છે. તમે એવું સમજો છો કે તે માટી ખાય છે. પરંતુ તે ખુદ કહે છે કે 'ના નથી ખાતો, નહિ 'પહેલા ઘણા મોંકાં ધર માટી ખાઈ નથી. કહે છે અને પોતાના

માટે જોરથી રોકીને માટી, ખાતો નથી. આ પ્રકારે સીડી પણ ઊતર ચઢ કરવાની ના પાડો. પોતે જ પોતાને કહે છે કે 'ના ના' સીડી નહિ... પડીશ. આ બંને મામલામાં પોતાની સાથે વાત કરીને વ્યવહારનું નિયંત્રણ કરવાની કોશિશ કરે છે. નાના બાળકો જોરથી બોલીને પોતાને સમજાવે છે. જેમ જેમ મોટા થતા જાય છે તેમ ભાષાનો ઉપયોગ પર પોતાનું વ્યવહારોમાં નિર્દેશન કરે છે ને તે પ્રમાણે પ્રક્રિયા ચાલુ રાખે છે. પરંતુ હવે તે ધીરે ધીરે ચુપચાપ મનમાં ને મનમાં બોલે છે. પોતે જ બોલેલી ભાષાનો પોતાના વ્યવહારમાં નિર્દેશ કરીને પ્રયોગમાં લાવે છે. જેમ કે જેને નિજી ભાષા (પોતાની ભાષા) કહે છે. પુખ્તવયો જાણ પોતાનો વ્યવહાર નિર્દેશન કરવા માટે પોતાની નિજીભાષાનો ઉપયોગ કરે છે.

13 થી 36 માસ વચ્ચે ભાષાના સંબંધી મજાક સમજે છે. અબ્દુલ દોઢ વર્ષનો છે. વાર્તાલાપ અને કોઈ શબ્દનું મિશ્ર કરીને જુદું જ બોલે છે. જેમ કે 'જુમ સિપ શુપા'... અને એ જ પ્રકારના અન્ય શબ્દ જેનો કોઈ અર્થ સ્પષ્ટ થતો હોય નહિ. તો પણ બાળકો તેના ઉપયોગ કરે છે. અબ્દુલની બહેન એક દિવસ તેની સાથે રમી રહી હતી ત્યારે અબ્દુલ તેની નકલ કરીને યોગ્ય શબ્દ શીખ્યો હતો. જ્યારે અબ્દુલે તેની બહેનનો શબ્દ બોલતા સાંભળ્યો ત્યારે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ તેની સામે જોયુંને ફરીથી હસીને એ જ શબ્દ ફરીથી કહ્યું ત્યારબાદ તે ઈતજરમાં હતો કે તેની બહેન એજ શબ્દની નકલ ઉતારે જ્યારે તેની બહેને એવું કર્યું ત્યારે તે જોરજોરથી હસીને મજા કરવા લાગ્યો. આ ક્રિયા તે બંને વચ્ચે રમત બની ગઈ હતી તેથી વારંવાર તે રમત રમત ! શાળા જતાં પહેલાં અને બાલ્યાવસ્થામાં જેમ જેમ બાળકો જતાં જાય તેમ તેમ ભાષા વિકાસનો થાય છે. જુદા ઉદ્દેશ માટે ભાષા વધુ પ્રભાવશાળી રીતે ઉપયોગ કરે છે. બીજા વિભાગમાં પણ ભાષાનાં કાર્યો સંબંધિત ચર્ચાને ચાલુ રાખીએ.

14.7 ભાષા શીખવામાં જુદાપણું :

જેમકે તમે જાણો છો કે ભાષા શીખવામાં ભિન્નતા હોય છે. બે વર્ષના બાળકોના બે શાબ્દિક વાક્ય જેમાં 'તારની ભાષા' કહી શકાય બોલી શકાય. પરંતુ શેખર બે વર્ષનો છે. વધુ બોલતો નથી. ફક્ત ચાર શબ્દ બોલે છે. તે શબ્દમાં 'મામા' 'પાપા' 'કાજ' (જે કારને સંબોધિત કરે છે) અને 'બાજુ' (જે કૂતરાં સંબોધિત કરે છે) તેને વધારે બોલાવવા માટે ફોસલાવવો પડે તમે છતાંય એકવારમાં તે એક શબ્દથી વધારે બોલતો નથી એવું પણ નથી કે તે આસપાસના લોકોની વાતો સમજતો નથી પણ તે બધું જ સમજે છે. ઈશારાથી ને સંકેતો દ્વારા સમજાવી શકે છે. આવો જોઈએ કે એકવાર તેને સંતરા ખાવાની ઈચ્છા થઈ તો તેને તેની ફોઈને ઈશારાથી બોલાવીને ત્યાં લઈ ગયો ને જ્યાં સંતરા રાખ્યા હતા તેના તરફ ઈશારો કરીને સમજાવે છે કે મને જોઈએ છે. તેની ફોઈ પૂછ્યું કે તારે સંતરા ખાવા છે. શેખરે કહ્યું 'હા'નો સંકેત કર્યો ને માથું હલાવ્યું. ફોઈએ કહ્યું કે તું બોલીને નહિ માંગે ત્યાં સુધી સંતરા નહિ આપું. શેખર હસ્યો ને કહ્યું કે હું બોલવાનું જાણું છું પણ બોલીશ નહિ, ફોઈએ જોરથી કહ્યું ત્યારે અંતમાં 'સંત' કહ્યું એક દિવસ જ્યારે ઘરમાં બિલાડી આવી ત્યારે તે તેની માને કહે છે કે તેના બંને હાથ ગાલ પર મૂકીને ગલગલીયા કરીને તેનું મોં બિલાડી જેવું બનાવીને કહે છે 'મીઉ' બે વર્ષના બાળકો અટક્યા વગર ઘણું બોલે છે. શેખર બધાંથી જુદો છે. કારણ કે તે ચૂપ રહેવાનું પસંદ કરે છે.

જ્યારે શેખર ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યારે તેનું શબ્દભંડોળ અને ભાષા બીજા અન્ય બાળકોની જેટલી જ વિકસીત હતી. એક એવું જોયું છે કે એક બાળક ત્રણ ભાષા બોલવાવાળા બાળકોની સાથે રહે છે. તે પહેલાં ચાર વર્ષ સુધી એક પણ શબ્દ બોલ્યો નથી. તો પણ એક દિવસ અકસ્માતે તે પૂરાં વાક્ય સાથે બોલે છે. જે સાંભળીને હેરાન ખાય છે. જ્યારે તેણે બોલવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તે બોલવા માટે સમર્થ હતો. તમે જાણો છો કે ભાષા શીખવામાં બાળકો અનુભવો પ્રતિ સંવેદનશીલ હોય છે. બબલુની ભાષાનો વિકાસ સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે. દોઢ વર્ષનો બબલુની ચાર વર્ષની કાકાની બહેન તેના ઘરમાં રહેવા આવી ત્યારે બબલુ બે શાબ્દિક વાક્યોથી વાતચીત કરતો હતો. તેની બહેન બોલી શકતી ન હતી અને સાંભળી શકતી ન હતી. પરંતુ સંકેતોને ઈશારા દ્વારા પોતાની વાતો સમજાવતી હતી. તેની અંતક્રિયામાં બબલુ ધીરે ધીરે અવાચક ભાષા (સંકેતો અને ઈશારા દ્વારા)નો ઉપયોગ કરીને વાતચીત કરવા લાગ્યો પણ તેણે બોલવાનું બિલકુલ બંધ કરી દીધું. તેની બહેન લગભગ બે મહિના રહી તે દરમિયાન બબલુ ભાષાનો ઉપયોગ ખૂબ જ ઓછો કરતો હતો. તે જતી રહી પછી તેણે ફરીથી બોલવાનું શરૂ કર્યું હતું. આ ઉદા. દ્વારા આપણે જાણ્યું કે બાળકો ભાષાકીય વિકાસમાં કેટલી વિવિધતા હોય છે. 13 થી 36 માસના બાળકો જેટલા શબ્દો જાણે છે તેટલા વાક્ય બોલે છે. તેમાં વિવિધતા હોય છે. કારણ કે તે બોલવાનું શીખે છે. અતઃતેની ભાષા પુખ્તવયના ભાષા કરતા જુદી હોય છે. પણ ધીરે ધીરે તેની ભાષા પુખ્તવય લોકોને અનુરૂપ થતી જાય છે. એક જ પરિવારમાં રહેતા બાળકોના શબ્દ ભંડોળ ભાષાશૈલી અને ભાષાકીય વિકાસના તબક્કાના ઉત્તર પ્રકારે જુદા હોય છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' : 2

(1) નીચે આપેલાં વાક્યોને ધ્યાનથી વાંચો ને જાણો કે વાક્ય ખરાં છે કે ખોટાં !

ક) બાળકો પોતાની ભાષા વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે જોડે છે.

ખ) શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ભાષાના મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકોને પ્રશ્ન પૂછે છે.

- ગ) બાળકો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતી ભાષાને 'નિજ ભાષા' પુખ્તવયની નિજભાષાથી જુદી હોય છે.
- ઘ) બાળકોની ભાષા સર્જનાત્મક અને નિયમબદ્ધ હોય છે.
- ડ) એક જ પરિવારના બાળકોનો શબ્દભંડોળ અને ભાષાશૈલીની સાથે સાથે ભાષાકીય વિકાસ વિભાગની પસાર થવાની ઉંમરથી જુદા હોતા નથી.
- (2) નીચે આપેલ જગામાં ભાષાના કયા કાર્ય છે. બાળકો ભાષાના ઉપયોગ કયા ઉદ્દેશથી કરે છે ?

14.8 સારાંશ :

આ એકમમાં વાંચ્યું કે 13 થી 36માસના બાળકોની ભાષા કયા પ્રકારે વિકસિત થાય છે. તમે જાણતા હશો કે તેઓનો શબ્દભંડોળ કેવી રીતે વધે છે. અને ધીરે ધીરે તેના દ્વારા બોલેલાં વાક્યોમાં પુખ્તવયની જેમ કેમ બોલ્યા છે તેનું અનુરૂપ થાય છે. જુદી જુદી ભાષા બોલવાવાળા બાળકોની ભાષાઓનું નિરીક્ષણ કરવાથી ખબર પડે છે કે ભાષા શીખવાની શરૂઆતની અવસ્થામાં બધી જ ભાષા સર્વ સામાન્ય હોય છે આની ઉપર બાળકોની સાંસ્કૃતિક, સામાજિક કે આર્થિક સ્તરની કોઈ અસર થતી નથી. પરંતુ દરેક બાળક-બાળકી ભાષાકીય વિકાસને પ્રત્યેક વિભાગમાં કેવી રીતે રજૂ કરે છે-પુખ્તવય કરતા જુદી હોય છે. તમે વાંચ્યું કે બધી જ ભાષામાં વ્યાકરણનો ઉપયોગ સર્વ સામાન્ય રૂપથી થાય છે. જેમકે ભાષાઓમાં શબ્દોનો ક્રમ ને વ્યાકરણના નિયમ જુદા હોય છે. તમે વાંચ્યું કે બાળક પહેલાં શબ્દ બોલે અને પછી થોડા સમય પછી અનેક શબ્દભંડોળ વધે છે. બાળક એક શબ્દ બોલે છે અને પોતાની વાત સ્પષ્ટ રૂપથી ટૂંકમાં કહે છે. તેના એક શબ્દથી પૂરું વાક્યનું કામ કરે છે. ધીરે ધીરે તે બે શબ્દનું (ગઠન) બંધન કરી પોતાની વાત સમજાવે છે અને બે શબ્દોની વ્યવસ્થા વ્યાકરણના નિયમોના અનુસાર કરે છે. બાળકોના દ્વારા ઉચ્ચારિત બંને શબ્દોના વાક્યોને 'તારની ભાષા' કહેવામાં આવે છે. બાળકો વાતો કરે છે ત્યારે તે પોતાની ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. પુખ્તવય સાથે વાતચીત કરવા ભાષા જુદી હોય છે. બાળકો સાથે વાત કરતી વખતે પુખ્તવયના લોકો વાક્ય નાના ને સરળ બનાવે છે. તે ઊંચા અવાજનો ઉપયોગ કરે છે. શબ્દોને લંબાણપૂર્વકને સ્નેહપૂર્વક લયથી સ્પષ્ટ રૂપથી વાક્ય બોલે છે. જેમાં બાળક વાક્ય સરળતાથી સમજી પોતાની ભાષામાં જવાબ આપતાં શીખે છે.

ભાષાનો ઉપયોગ બાળકો પોતાની ઈચ્છા, ભાવ (વિચાર)રાય, પ્રશ્ન કોઈ વસ્તુ કે ગુણ પોતાના કે અન્ય લોકોના વ્યવહાર નિર્દેશ કરવા માટે કરે છે. તે ભાષામાં થતી મજાક પણ સમજે છે. અને ભાષાસંબંધી સ્મતો પ્રતિ તેની અભિરૂચી પણ દર્શાવે છે.

14.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

- (1) ભાષા શીખતી વખતે બાળકો પુખ્તવયની ભાષાની નકલ કરીને અથવા તેમના દ્વારા બોલેલા વાક્યોને યાદ કરીને જ્યાં ત્યાં બોલતા નથી. પણ એવું બને છે કે બાળક તેવું જ વાક્ય અથવા શબ્દ જે પુખ્તવયના જે બોલે છે તેવું જ પણ જુદા જુદા પ્રકારના બોલતા નથી. ભાષા શીખતી વખતે બાળકો ઘણા નવા શબ્દ તથા વાક્યો પોતાની રીતે બનાવી બોલે છે. પહેલાં તેણે ક્યારે સાંભળ્યા ન હોય. બાળકો પોતાની રીતે બનાવે છે. ધીરે ધીરે વધારીને એક વાતને જુદી જુદી રીતે કહી શકે છે. અંતમાં એવું કહી શકાય કે આપણા મગજમાં ભાષા શીખવા માટેનો વિશિષ્ટ સંબંધ છે ને શીખવાની ક્ષમતા પણ છે.
- (2) ભાષાઓમાં અનેક પરસ્પર જુદાપણું હોય છે. ભાષાઓમાં જુદાપણાનું મુખ્ય કારણ છે પ્રત્યેક ભાષામાં શબ્દભંડોળ દરેક ભાષામાં કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ધારણા, જગાના સંબોધિત કરવા માટેના શબ્દો અલગ અલગ હોય છે. ઉદા. જેમકે હિન્દી શબ્દમાં 'મા' અંગ્રેજીમાં 'મમ્મી' અને મરાઠીમાં 'આઈ' કહે છે. ભાષાઓમાં (ભિન્નતા) જુદાપણું બીજું કારણ એ પણ છે કે પ્રત્યેક ભાષામાં શબ્દોને વ્યવસ્થિત કરવાના નિયમ અને તેમ સમજવા માટે નીચે પ્રમાણેના વાક્યો વાંચો.

સીતા ઘરે જાય છે.

(કર્તા) (કર્મ) (ક્રિયા)

આ જ વાક્ય જો અંગ્રેજીમાં લખીએ તો આ પ્રકારે થાય.

સીતા ઈઝ ગોઈંગ હોમ.

(કર્મ) (ક્રિયા) (કર્મ)

ઉપરોક્ત બંને વાક્યોમાં ક્રિયા શબ્દ અલગ અલગ સ્થાન પર છે. શબ્દોને ક્રમબદ્ધ કરવાનો નિયમ દરેક ભાષામાં જુદો હોય છે.

- (3) બે શાબ્દિક વાક્યોમાં મોટાભાગે બાળકો કોઈ મુખ્ય શબ્દ જેમકે સંજ્ઞા, શબ્દ, ક્રિયાશબ્દ અથવા વિશેષણ શબ્દોનો પ્રયોગ સરળતાથી નાનાં બાળકો વાક્યો બનાવે છે. આ જ વાક્યોથી પોતાની વાત ટૂંકાણમાં કરે છે. જેમ આપણે તાર વખતે કરીએ છીએ.
- (4) તમે જોયું હશે કે બાળક કોઈ પણ ભાષા બોલે ત્યારે તેનો વિકાસ તેની અવસ્થાના પ્રમાણે તેન માટે તમે વિસ્તારથી વાંચ્યું છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' : 2

(1) (ક) સાચો

(ખ) સાચો

(ગ) સાચો

(ઘ) સાચો

(ડ) ખોટો, વિભાગના પ્રમાણે ઉંમરથી જુદા હોઈ શકે.

(2) બાળકો ભાષાનો ઉપયોગ નીચે આપેલાં કાર્યમાં કરે છે.

- પોતાની ઈચ્છાઓને વ્યક્ત કરવા માટે

- બીજાનો વ્યવહાર નિર્દેશ કરવા માટે

- સૂચના અથવા જાણકારી આપવા માટે

- વ્યક્તિ અથવા વસ્તુના ગુણ બતાવવા માટે

- પોતાની લાગણીને વ્યક્ત કરવા માટે

- પોતાની રાય (વિચાર) આપવા માટે

- પોતાનો વ્યવહાર નિર્દેશ કરવા માટે

- પ્રશ્ન પૂછવા માટે

એકમ : 15 સામાજિક-આવેગિક વિકાસ : વધતો જતો સંબંધ અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ

રૂપરેખા

- 15.1 પ્રસ્તાવના
- 15.2 પોતાનો વિકાસ
- 15.3 સંબંધ કેવી રીતે બાંધવો તે શીખે છે
  - 15.3.1 પરોપકાર અને સહાનુભૂતિ
  - 15.3.2 ભય, ક્રોધ અને આક્રમણ
- 15.4 પોતાની કલ્પના
- 15.5 સામાજિક-સામાજિક વ્યવહાર શીખવો
  - 15.5.1 ઈનામ અને શિક્ષા
  - 15.5.2 અવલોકન
- 15.6 સારાંશ
- 15.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

15.1 પ્રસ્તાવના

જીવનના બીજા અને ત્રીજા વર્ષના સંબંધને સ્થાપિત કરવા માટેની દૃષ્ટિ મહત્વની છે. આ જ વર્ષોમાં બાળકો પોતાની આસપાસના લોકોની ભાવના તથા વિચારોની તરફ ધ્યાન આપવાનું શરૂ કરે છે. લોકોની સાથે બાળકો પોતાની આંતરિક ક્રિયા પહેલાં વર્ષની અપેક્ષામાં આ વધારે સામાજિક બને છે. આ વિભાગમાં જે લોકોની સાથે 13 થી 36 માસના બાળકો વચ્ચેનો વધતો જતો સંબંધ, તેનું વધતું જતું વ્યક્તિત્વ અને તેના સંબંધિત ભાગો પર પ્રકાશ પાડે છે.

આ એકમ વાંચ્યા પછી તમે -

- 'સ્વાયત્તતા' શબ્દનો અર્થ જાણી લેવો અને અહીં બતાવ્યા પ્રમાણે આ બાળકોના વિકાસમાં તેનું વ્યક્તિત્વ ખૂબ જ મહત્વનું છે.
- 'સ્વાયત્તતા'ના વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવાવાળા કુટુંબની વિશેષતાઓનું વર્ણન કરી શકે.
- 'પરોપકારી' અને 'સહાનુભૂતિ' શબ્દનો અર્થ સમજી શકે અને તેનો અર્થ કરી તેમજ તેની ભાવનાઓને સમજી શકે છે.
- બતાવો કે પાલનકર્તા પરોપકાર અને સહાનુભૂતિને કેવી રીતે વધારી શકે.
- બાળકોનો આવેગિક વ્યવહારના કારણોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય તથા કેવા પ્રકારે પાલનકર્તા બાળકોના વ્યવહારને અભિવ્યક્ત કરવા માટે યોગ્ય સામાજિક રીતભાત શીખે છે ને સમજે છે.
- પોતાની કલ્પના શબ્દનો અર્થ સમજી શકે છે.
- પોતાની કલ્પનાના વિકાસના વિભાગ લીસ્ટ બનાવી અને તેનું વર્ણન કરી શકે છે. બાળકો કેવા પ્રકારથી જુદા તે સમજી શકે છે.
- 'સામાજ્યકરણ' શબ્દની વ્યાખ્યા કરી શકે અને માતા-પિતા દ્વારા અપનાવેલા બાળકોને સામાજિક બનાવવા માટે રીત અને વિસ્તારનું વર્ણન કરી શકે છે.

15.2 પોતાનો વિકાસ

આ ઉંમરના બાળકોની એક ખાસ વિશેષતા હોય છે કે તેઓ 'નહીં' શબ્દનો ઉપયોગ શીખી લે છે. અને જ્યાં સુધી સંભવ હોય ત્યાં સુધી તેનો પ્રયોગ કરે છે. એવું લાગે છે કે તેના દરેક વાક્યોમાં આ જ શબ્દથી શરૂઆત થાય છે. આ ઉંમરના બાળકોનું અવલોકન કરવાથી તેના અનેક ઉત્તરમાં તે માથું હલાવી 'ના'નો સંકેત કરે છે. વાસ્તવમાં બાળકો પાલનકર્તાઓનું દરેક વખતે પાલન કરતા નથી. પોતાની મનમાની કરે છે. કોઈ એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરે છે. એવું જ દીપક અને તેની માસીની વચ્ચે થયું. દીપકની માસીએ દલિયા બનાવ્યા હતા પણ તેને ખાધા નહિ. તેની માસીએ ઘણી કોશિશ કરી બોલાવીને, હસીને અને ગુસ્સો પણ કર્યો. પરંતુ તેની કોઈ અસર દીપક પર ન થઈ અને તે ખાવા માટે રાજી ન થયો. દરેક વખતે તેનો જવાબ 'ના' જ રહ્યો અને તે બોટલના ઢાંકણથી રમી રહ્યો હતો. માસી હારીને જઈ રહી હતી ત્યાં એક તરકીબ સુજી. તેને ગંભીરતાથી કહ્યું કે દીપક હું રસોડામાં જઈ છું ત્યાં સુધી તારે દલિયા ખાવાના નથી. બરાબર છે ને ! એવું કહ્યું ને રસોડામાં જવા લાગી. માસીના વ્યવહારથી તેમાં એકદમ પરિવર્તનથી દીપકનું ધ્યાન પોતાના તરફ કેન્દ્રિત કર્યું ને જોવા લાગ્યો. તેની માસી અડધે રસ્તે પહોંચી હશે ત્યાં તો દીપકે રમત રમવાનું બંધ કર્યું ને શરારત કરીને માસીને જોતા દલિયા ખાવા માંડ્યું.

આ ઉંમરના બાળકોમાં પોતાની ઈચ્છા અનુસાર કાર્ય કરવાની ભાવના વિકાસ પામે છે. તે પોતે પોતાના વિશે વધુ જાગૃત રહે છે. અને સમજી શકે છે કે તે કોઈ કાર્ય કરી શકે છે અને તેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી તેને તે અજમાવે છે. જેમકે પહેલા વર્ષનું બાળક સમજી શકે છે. તેની ક્રિયા દ્વારા વસ્તુઓ પર પ્રભાવ પડે છે. આ દરમિયાન બાળકો પોતાની યોગ્યતા દ્વારા વિશ્વાસ અને વધારે વિકસિત થાય છે. ખાતી વખતે પણ તે પોતાના હાથે ચમચી વડે જાતે ખાવાની હઠ કરે છે. ઊંચી પુરશી પર ચઢશે. ચોક્કસ પોતાનાં કપડાં જાતે જ પહેરવાની કોશિશમાં સંઘર્ષ કરતાં જોવા હશે. ઘણીવાર એકમાં જ બંને પગ નાંખવાની કોશિશ કરે છે. બાળકોની દૈનિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેની યોગ્યતા વધવાથી તેમાં આત્મવિશ્વાસ દર્શાવે છે. શું તમે અવલોકનથી કોઈ ઉદા. બતાવી શકો છો. જેમાં આ ઉંમરના બાળકો પોતાની જાતે કાંઈક કરતા હોય.

બાળકોની જિજ્ઞાસા અને કાંઈ કરવાની વધારે યોગ્યતા પરસ્પર મળે છે. તેના સંસાર રોમાંચ બનાવે છે. તેની પાસે કંઈને કંઈ નવી શોધ કરવાનો મોકો મળે છે. જ્યારે બાળકો સ્વતંત્ર રૂપથી આવા મોકા મળે છે તો તેનો આત્મવિશ્વાસ અને પોતાની યોગ્યતા ભાવનામાં વિકાસ થાય છે. તે એવું અનુભવે છે કે કોઈ ઘટનાઓનું નિયંત્રણ કરે છે. તેમાં તેઓનું વ્યક્તિત્વ નીરખે છે. જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં

કાર્ય કરવું કે ન કરવું તેનો પોતે નિર્ણય લે છે. વ્યક્તિત્વનો વિકાસ મહત્વપૂર્ણ છે. કારણ કે તે નક્કી કરીને વ્યક્તિને અનુભવ દ્વારા તેની પરિસ્થિતિઓ તથા ઘટનાઓ પર પ્રભાવ પાડી શકે છે. જેથી તેના જીવનની પરિસ્થિતિઓ પર નિયંત્રણ પર રહે જો કોઈ પરિસ્થિતિઓનું સામનો કરવાની યોગ્યતા માટે તેમજ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે ને જીવન દરમ્યાન યોગ્ય વ્યક્તિથી પોતાની યોગ્યતા પર વિશ્વાસ તદ્દન જુદી હોય છે. જેમ કે પ્રથમ વર્ષમાં (પાલનકર્તા) ઉછેર કરતા પર વિશ્વાસની ભાવનાનો વિકાસ અને જીવનમાં લોકો સાથેનો સંબંધ બાંધવા માટે નિર્ણાયક બને છે, તેવી જ અવસ્થામાં વ્યક્તિગત ભાવનાને વિકાસની જરૂરિયાત હોય છે. કારણ કે ભાવના પોતાના અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વ્યક્તિની મનોવૃત્તિઓ જીવનભર અસર કરે છે. તમારા વિચારમાં બાળકો વ્યક્તિગત કાર્ય કરવાની છૂટ આપવાથી કેવો પ્રભાવ પડે છે ? હાંસિયામાં તમારો વિચાર નોંધ કરો એ ત્યારબાદ ચર્ચાની સાથે સરખાવો.

જો બાળકોને સ્વતંત્રતા ના આપવામાં આવે અથવા તેના પર નિયંત્રણ કે રોકટોક કરવામાં આવે તો એટલે કે તેના વ્યક્તિગત સ્વીકૃતિ ન આપવામાં આવે તો બાળકોને પોતાની યોગ્યતા પર (સંદેહ) ભરોસો થતો નથી. ઉદા. વારે વારે તેને કહેવું કે 'ના તને તારે અડવું નહિ, તું તને ખરાબ કરીશ' 'પાણીમાં રમ નહિ' તેની પ્રશંસા કરવાની તો દૂર રહી પણ તેનું નકારાત્મક વલણ 'તું ખાવાનું ખાતી વખતે મોં કેમ ગંદું કરે છે' બાળક નિરાશ થઈ જાય છે. ત્યારે તેના પ્રયાસોમાં વારંવાર પ્રતિબંધ અથવા નકારાત્મક વિવરણનો અનુભવ કરે છે. ત્યારે તેની યોગ્યતા માટે શરમ કે શંકાની ભાવના પેદા થાય છે. જ્યારે બાળકી ઊંધું ફોક પહેરીને (પાલનકર્તા) ઉછેરનારને બતાવે છે ત્યારે તે ગુસ્સાથી કહે છે કે 'જુઓ તો આ શું કર્યું છે ? આવા વાક્યોથી બાળકીને ઠેસ પહોંચે છે. ને તે નિરાશ બને છે. બાળકી પહેલી જ વાર પોતાની જાતે ફોક પહેરે છે. અને પોતાની ઉપલબ્ધ પર ખુશ ખાય છે. તે ઈચ્છે છે કે તેની પ્રશંસા થાય ! પણ પ્રશંસા તો ઠીક પણ તેની મજાક ઉડાવે છે. નવા કામ માટે નિરાશા અનુભવે છે. બાળકોની ઈચ્છાઓની બાંધી શકાય નહિ તે કરવું ઉચિત નથી પરંતુ આપણે જ આવા વાતાવરણની રચના જરૂરીથી કરીએ છીએ. જેથી બાળકોને ક્ષતિ પહોંચે છે અને અન્ય વસ્તુઓને આપણે ઈચ્છતા હોય તે રમે પણ તેના તે દૂર રહે છે.

સરળ કાર્ય પોતે કરી શકે તેવું બાળકોના (પાલનકર્તા) ઉછેર કરવાવાળા તેઓને ઘણી હદ સુધી સ્વતંત્રતા આપે છે. બાળકોની વધતી જતી સ્વતંત્રતા માતા-પિતા અને બાળકોની વચ્ચેના સંબંધમાં બદલાવ લાવે છે. પરિવારના સભ્યોએ બેધ્યાન થવાને બદલે તેનાં કાર્યો પોતે જ કરે તેવી બાળકની ઈચ્છાને સમજવી જોઈએ. બાળકોનું હંમેશા (પાલનકર્તા) ઉછેરવાવાળાનો નિર્દેશોનું પાલન કરવાનો ના પાડવા માટેનો વિદ્રોહ નથી. હંમેશા બાળકો એવું કરવાની કોશિશ કરે છે કે તે પોતે ક્યા ક્યા કામ કરી શકે છે તે પ્રમાણે તેના કૌશલ્યોમાં વધારો કરવા પ્રયાસ કરે છે.

15.3 સંબંધ કેવી રીતે બાંધવો તે શીખે છે.

તમારા વિચારોમાં પ્રથમ વર્ષ પછી બાળકો લોકોની સાથેના સંબંધો કેવી રીતે વિકસિત કરે છે. આ વિશે વાંચ્યાં પહેલાં તેમ કોઈક વાતો નોંધ કરશો ?

.....

.....

.....

.....

.....

આ ઉંમરના બાળકો ઘરમાં અને આસપાસના લોકોના વધારે સંપર્કમાં આવે છે. એ તેઓની સાથે આવેગિક સંબંધ બાંધે છે. દરેક વ્યક્તિ માટે બાળકોનો લગાવ (લાગણી) એક સરખો હોતો નથી. ઘણા લોકોમાંથી અન્ય લોકો માટે વધારે લગાવ (લાગણી) હોય છે. પ્રેમાળ પુખ્તવયના લોકો સાથેનો સંબંધ બાંધવો બાળકો માટે મુશ્કેલીભર્યું હોતું નથી. સામાન્ય રીતે પુખ્તવયના લોકો પ્રેમપૂર્વક, પ્રશંસાપૂર્વક તેઓ સાથે વ્યવહાર કરશે તો બાળક પણ તેવો જ તે લોકોની સાથે આવેગિક સંબંધ બાંધે છે. પરંતુ ઉંમરની સાથે પરિસ્થિતિ બિલકુલ બદલાઈ જાય છે. આપણે બાળકોની જરૂરિયાતોને ઈચ્છા પ્રમાણે વધારે આપતા નથી તે પુખ્તવયના લોકોને આકર્ષિત કરવા માટે અને તેઓ પ્રેમને પામવા માટે બીજા બાળકોથી સ્પર્ધા પણ કરે છે. આ સ્થિતિ તેઓની નજરથી જોઈ શકાતી નથી. તે સ્થિતિ સમજવાની મુશ્કેલી પડે છે. બાળકોનો પોતાની ઉંમરના સાથે સંબંધ બાંધવાનું શીખવું પડે છે. તેની જ ઉંમરની સાથે વસ્તુઓ વહેંચવી અને સાથે જ કામ કરવું તથા રમતા પણ શીખવું પડે છે. તે હકારાત્મક સામાજિક વ્યવહારને પણ બીજાની સ્વીકૃતિમાં સહાયક બનવું પડે. ઉપરોક્ત ચર્ચામાં આ જ ઉંમરના બાળકો વચ્ચેના પ્રારંભના સંબંધો અને પરોપકારક, સહાનુભૂતિની ભાવનાને વ્યક્ત કરવા વિશે વાંચશો. નીચેના ફકરામાં આ જ શબ્દોની વ્યાખ્યા કરેલ છે.

અનુસંધાનથી ખબર પડે છે કે 6 માસથી બાળકો એક બીજામાં અભિરૂચિ દેખાડે છે. જે બે બાળકોને એકબીજાની સાથે મૂકવામાં આવે તો તેઓ એકબીજાને જુએ છે. હસે છે. ને એક બીજાને સ્પર્શ કરે છે. એટલે કે આ રીતે બાળકો તેને કોઈ રમવાની વસ્તુ હોય છે. જેના સ્પર્શથી આ જ ઉંમરની બાળકી સમજી શકે છે કે અન્ય બાળકો પણ પોતાના જેવા જ છે. આ રીતે તેઓ તેની સાથે સામાજિક બની જાય છે. એવું પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જ ઉંમરના ઘણાં બાળકો બાળગૃહ (બોડિયાઘર)માં દરરોજ એક વિશેષ બાળકેમી સાથે જ રમવાનું પસંદ કરે છે. જેનાથી એવું દર્શાવે છે કે બાળકોને કોઈ એક વિશિષ્ટ બાળકની સાથે સંબંધ થઈ ગયો છે. પરંતુ ઘણીવાર આ જ ઉંમરના બાળકો કોઈ એક ખાસ બાળકની સાથે જુદાપણું દેખાડતા નથી આ અવસ્થામાં તે કોઈ પણ બાળક સાથે રમે છે. જે હાજર હોય તે આ જ ઉંમરના બાળકો કોઈને કોઈ એક રમકડાંની એક બીજાથી અદલાબદલી કરી રમે છે. એક બીજાનું અનુકરણ કરે છે. તેનાથી એવું પણ અવલોકન કરી શકાય કે બાળક એકલા પણ રમે છે. સંભવ છે કે એક બીજાની પાસે રમતા હોય. પરંતુ એક બીજાની સાથે રમતા નથી. એક સાથે બેઠા હોય તો પણ અલગ અલગ રમે છે.

15.3.1 પરોપકાર અને સહાનુભૂતિ

બેથી ત્રણ વર્ષની ઉંમરના નાનાં બાળકો એક બીજાથી સામાજિક લાગણીઓ સિવાય અન્ય પ્રકારના હકારાત્મક સામાજિક વ્યવહાર પણ દર્શાવે છે. જેમાં એક પરોપકાર, પરોપકાર કરવા તત્પર રહે છે. કોઈ પણ પોતાના લાભ વગર બીજાની સાથે ચીજ સમય અથવા સામાન વહેરવો તેને પરોપકારિતાના સંબંધનો વિકાસ કહે છે. સહાનુભૂતિના વિકાસ સહાનુભૂતિ કરવા તત્પર રહે છે. બીજી વ્યક્તિની ભાવનાઓ પોતે મહેસૂસ કરે તથા ભાવનાને સમજે. એ પણ સંભવ છે કે જ્યારે બાળક બીજી વ્યક્તિની નજરની સ્થિતિને યોગ્ય સમજે.

આ સામાજિક વિકાસનો ક્રમ છે. આ પ્રકારે વ્યક્તિના ભાવો તેની પ્રતિક્રિયાઓ આવેગિક વિકાસ પર આધાર રાખે છે. આ જ ઉંમરના બાળકો માટે આવું કરવું પણ અધૂરું છે. તો પણ ક્યારેક તે સમજી લે છે. બીજી વ્યક્તિનો કયો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. અને તેના અનુરૂપ ઉચિત ક્રિયા દેખાડે છે કેમ ! આ જ ઉંમરના અન્ય બાળકો જ્યારે પુખ્તવયના લોકોને ઉદાસ જુએ તો તેના પ્રતિ લાગણીશીલ થઈ જાય છે. તેના ગળે વળગે છે. તેને રમકડાં દેખાડી સાંત્વન આપવાની કોશિશ કરે છે. આ રીતે વ્યક્તિને મદદ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ આ રીતે તે વ્યક્તિ તરફ પોતાની સંવેદનશીલતા દેખાડે છે અને પોતે પણ સંવેદનશીલ છે તેવું દેખાડે છે. અગાઉના ઉદા.થી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

બે વર્ષનો પિન્ડુ રીતુની સાથે રમત રમે છે. રમતાં રમતાં રીતુને વાગ્યું ને તે રડવા લાગી. તો તેને પિન્ડુ ચૂપ કરાવવાની કોશિશ કરે છે. પરંતુ રીતુ ચૂપ થતી નથી. ત્યારે તે રીતુની માને બોલાવી ત્યારે તેની મા તેને સાંત્વન આપે છે. આવું વિચારી તે રીતુને મા બતાવી રીતુને સાંત્વન આપે છે. એક અન્ય બાળકી ચિન્કીમાં પણ કોઈ ભાવના પ્રતિ લાગણી દેખાઈ. તે કોઈ રૂમમાં રમી રહી હતી ત્યારે તે તેના કાકાને ચિંતાથી પરેશાન બેઠેલા જોયા. રમત દરમિયાન ચિન્કીએ કાકા સાથે વાતો કરવાની કોશિશ કરી પણ કોઈ જવાબ મળ્યો નહિ. તેમના વ્યવહારમાં જુદાપણું જોઈ ચિન્કી વચ્ચે વચ્ચે તેમના તરફ જોતી હતી. થોડા સમય પછી તે પોતાની સૌથી ગમતી ઢીંગલી લીધી અને તેને જોવા લાગી. એ આશાએ જે ઢીંગલીથી તે પોતે ખુશ થાય છે. તે જ પ્રમાણે કાકા પણ ખુશ થશે. આ ઉંમરના બાળકો મોટે ભાગે તે સમજી નથી શકાતા કે તે બીજાઓની મદદ કરવા શું કરી શકે. જેથી તેઓને સાંત્વન મળે. તમે પણ જરૂરથી આ જ ઉંમરના અન્ય બાળકોને સાંત્વન આપતા અને બીજાની સહાયતા કરતા જોયા હશે. નીચે આપેલ જગામાં એવી કોઈ ઘટનાઓનું વર્ણન કરી શકો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

બાળકો બીજાઓને માટે કેટલી સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે. તે પુખ્તવય કરતા જુદી હોય છે. સામાન્ય રીતે આ ઉંમરના બાળકો ક્યારેક તો સહાનુભૂતિની ભાવના બતાવે છે. આ ઉંમરના બાળકો કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરે છે. તે તેના ઘરના સભ્યો પર આધાર રહે છે. જો બીજા પ્રતિ કુટુંબના સભ્યો વ્યવહારમાં ભાવનાશીલ અને વિચારશીલ નહિ હોય તો બાળકોને પણ વ્યવહારનું મહત્ત્વ શીખવાનો મોકો મળતો નથી. બાળકો જે જુએ તે જ કરે છે. જ્યારે આપણે પોતે બીજા પ્રતિ સહયોગ પૂર્ણ વ્યવહાર નહિ બતાવ્યો તો બાળકોને પણ કાંઈ જ કહેવાનો ફાયદો નથી કે તે બીજાને સહાયતા (મદદ) કરે છે.

એવું જોયું છે કે બાળકોમાં સહાનુભૂતિ અને સહકાર (સહયોગ) પૂર્ણ વ્યવહારને પ્રોત્સાહિત કરવાની પણ એક પદ્ધતિ છે. તેનું સ્થાન, પોતાની ક્રિયાઓનું પરિણામને કેન્દ્રિત કરવાનું અને સમજવાની અને

તેની ક્રિયાઓનો બીજા પર કેવો પ્રભાવ પડે છે. પરંતુ બાળકો લાંબો પહોળો સ્પષ્ટીકરણ સમજી શકતા નથી અને તેમનામાં તેવું ધૈર્ય હોતું નથી. આ જ ઉંમરના સ્પષ્ટીકરણ જેમકે 'દીદીને મારવાથી વાગશે' બરાબર છે. આપણે જોયું કે મોટેભાગે બાળકોને આદેશ આપવામાં આવે છે. તેણે શું ન કરવું. પરંતુ ફક્ત આદેશ આપવો જ જરૂરી નથી તેમાં અનુસંધાનમાં બતાવે છે કે બાળકોનું ધ્યાન લોકોની ભાવનાઓ પર કેન્દ્રિત કરીને તેને સમજાવ્યું ને તે પ્રમાણે વ્યવહાર ન કરવા કહેવું. ઉપરોક્ત ઉદા. માં આપેલ છે. આથી બાળકો સહકારપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે.

આ જ પ્રમાણે કેટલાક નિયમો છે કે જેમકે 'તારે બીજાઓને મારવું નહિ' આ બતાવવું સહેલું છે પણ બાળકોએ આ કેમ નહિ કરવું તેને હકારાત્મક નિયમથી બતાવવાનું મહત્ત્વ વધારે છે. 'બીજાઓની સાથે રમકડાં વહેંચીને રમવું સારું' આ રીતે બાળકને સમજાવવાથી તે કોશિશ કરે છે કે તેને વ્યવહાર કેવા કરવા જોઈએ. આ જ સમય ઘણો મહત્ત્વનો છે.

(પાલનકર્તા) ઉછેરવાવાળા અને બાળકીના સંબંધમાં પરોપકારિકાનો વ્યવહાર ઘણો અસરકારક હોય છે. નિરીક્ષણથી જાણી શકાયું છે કે બાળકોના માતા પિતા લાગણીશીલ પ્રેમ સહાયક હોય છે. તેનામાં વધારે સહાનુભૂતિ તથા પરોપકારની ભાવના દર્શાવે છે. લગભગ 3 વર્ષની આસપાસનાં બાળકો લોકોની ભાવનાને વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે. અને ઉદાસ વ્યક્તિઓને (સહાય) મદદ કરવા લાગે છે. વિભાગ-4માં સહાનુભૂતિ અને પરોપકારના વિકાસ વિશે વિસ્તારથી જોયું.

15.3.2 ભય, ક્રોધ અને આક્રમણ

અત્યાર સુધી આપણે હકારાત્મક, લાગણી વિશેની ચર્ચા કરી. પરંતુ એ પણ સાચું છે કે બાળકો લડે છે, ઝઘડે છે અને સામે બોલે પણ છે. બાળકોમાં ક્રોધ ને આક્રમણ આ ઉંમરમાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. બાળકોને પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરવા માટે સાથે જ સામાજિક વિકાસ મહત્ત્વપૂર્ણ લક્ષ્ય છે. આ ભાગમાં આપણે બાળકોમાં ભય, ક્રોધ, આક્રમણની ભાવના વિશે ચર્ચા કરીશું. આ માટે ઘણા (પાલનકર્તા) ઉછેરવા માટે મુશ્કેલી રૂપ અનુભવાય.

ભય : નવાં જન્મેલાં બાળકો જોરથી થતા અચાનક અવાજોથી ચમકી જાય છે. નાનાં બાળકો અજાણ્યા લોકોથી અથવા ઉછેરવાળા લોકોથી છૂટા પડી જશે તેવા ડર દર્શાવે છે. જેમ જેમ વાતાવરણનો બાળક અનુભવ કરે છે અને વાતાવરણની ઘટનાઓને સમજ તેમનામાં વિકસિત થાય છે તેમ તેમ તે જાણે છે કે ભય લાગે તેવી ઘણી વસ્તુ ને સ્થિતિઓ છે. ઉદા. જેમ કે પુખ્તવય લોકો બાળકને ઝડપથી આવતી સાઈકલવાળા રસ્તા પરથી હટાવે છે ત્યારે તે ભય મહેસૂસ કરે છે. અને તે માની લે છે કે ભવિષ્યમાં આવી સ્થિતિ પ્રતિ તેઓ સાવધાન થઈ જાય છે. વાદળોના અવાજ, વીજળીના ચમકારા, અંધારામાં ઘણાં બાળકો ભયભીત થાય છે. ખાસ કરીને પુખ્તવયના લોકો દર્શાવે છે. સંભવ છે કે જ્યારે બાળકને કૂતરા સાથે ખરાબ અનુભવ તો તે કૂતરાથી બીવે છે.

બધાં જ બાળકો ભયની લાગણીનો અનુભવ કરે છે. થોડા ભયના અનુભવની જરૂર છે કારણ કે બાળકો ખતરનાક સ્થિતિઓને જાણી શકે. ને રોકાઈ શકે. જ્યારે બાળક ભયભીત થાય ત્યારે તે સાવધાની રાખે છે. બાળક મોટું થતાં સુધીમાં ઘણા પ્રકારના ભયથી ખોતે સામનો કરે છે. અને તેને વશ કરવાનું પણ શીખે છે. બાળકી કૂતરાથી ડરતી હતી પણ તે મોટી થતાં અનુભવથી શીખી લીધું કે બધા કૂતરા કરડતા નથી. અધિકતમ ડરને લીધે બાળકી નવી પરિસ્થિતિ અને વસ્તુઓને અજમાવતા નથી કારણ કે તે વિચારે છે કે અજાણી સ્થિતિમાં કોઈ ખતરો છે. ક્યારેક ક્યારેક એક વિશિષ્ટ ભય અનુભવે તેને ઉછેર કરવાવાળાની મદદની જરૂર હોય છે. બાળકીના ભયને હસી મઝાકમાં ઉડાવું જોઈએ નહિ. ક્યારેક તો ભયનો આધાર સ્પષ્ટ હોતો નથી. તર્કની મદદથી બાળકોનો ભય દૂર કરી શકાય છે. વાતવાતમાં બાળકો પાસેથી જાણી લેવું જોઈએ કે તેને કઈ વસ્તુથી ભય લાગે છે. તે સ્થિતિ સમજવામાં મદદ કરવી. ઉદા. બાળકોને વાદળોની ગર્જનાથી બીક લાગે છે ત્યારે ધીરે ધીરે સંભળાતી ગર્જના માટે પ્રોત્સાહિત કરવું. તેને આશ્વાસન આપો કે ડરવાની કોઈ જરૂર નથી. ગર્જના વિશે જાણકારી આપવી ગર્જના પછી વરસાદ બતાવવો. જો તમે તે વસ્તુથી ભયભીત થાય તેની ઉપેક્ષા કરશો તો વધારે તેના માટે ભય લાગશે. સાથે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખો કે બાળક ભયવાળી સ્થિતિનો સામનો કરવા તૈયાર ના હોય તો તેના માટે ક્યારે પણ દબાણ ન કરશો. તેનાથી વધારે ભય ઊભો થાય છે. જે વસ્તુથી ભય લાગે તેવી વસ્તુઓ બીજાવાર બતાવવી નહિ. જ્યારે બાળક ભયભીત હોય ત્યારે તે પ્રતિ સંવેદનશીલ લાગણીથી વર્તવું ને તેને શાંત કરી આશ્વાસન આપવું.

ક્રોધ અને આક્રમણ

ક્રોધ : કોઈ સ્થિતિને સંભાળી ન શકે ત્યારે તેના પ્રત્યે ક્યારેક બાળકને પોતાના પર ક્રોધ કરીને હાનિ પહોંચાડે છે.

આક્રમણ : આક્રમણ માટે એવી વ્યાખ્યા કરી શકાય કે જે વ્યવહારથી કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુને નુકસાન પહોંચે તે ઉદ્દેશ સાથે કર્યું હોય. બાળકો બીજાને મારે, વસ્તુઓ પછાડે, ફેંકે, ચીસો પાડવી, ઠોકર મારવી

જેવા આક્રમક વ્યવહાર જોવા મળે છે. આ ઉંમરના બાળકોમાં ક્રોધ અને આક્રમણનાં કારણો જાણવા જોઈએ. આ સમય દરમિયાન આક્રમણ ને ક્રોધનું એક કારણ એ છે કે ઈચ્છા પ્રમાણે જોઈએ વસ્તુ ન મળે ત્યારે તે ક્રોધ કરે છે. થોમસ બિસ્કીટ ખાવા માંગે છે. પરંતુ તેના માટે ડબ્બો ખોલવો પડે છે. તેનું ઢાંકણ ખોલવા પ્રયાસ કરે છે પણ તેમાં તેને સફળતા મળતી નથી. તે તેની માને બોલાવા જાય છે પરંતુ તે કોઈ કામમાં વ્યસ્ત હોવાને કારણે આવતી નથી. અંતે થોમસ બીજાવાર ડબ્બો ખોલવા જાય છે. પરંતુ ખોલાતો નથી. સફળતા ન મળવાને કારણે તેણે ચીસો પાડવાનું શરૂ કર્યું. ગુસ્સામાં આવીને આળોટવાનું શરૂ કર્યું. આ રીતે ક્રોધ આવે છે. જ્યારે બાળકો આવી કોઈ ક્રિયા કરવા માટે મજબૂત બને છે. આ કાર્ય કરવા માટે તેનામાં યોગ્યતા નથી હોતી. ઉદા. બાળકની ઉંમરથી પહેલાં લખવું તથા વાંચવું માટે મજબૂત કરવા અથવા દબાણ કરે છે પણ અપેક્ષા પ્રમાણે કાર્યથી ઘબરાઈને બાળક ચીડીયું બને છે. તેને ક્રોધ પણ આવે છે. આ રીતના વ્યવહારથી બાળક બતાવે છે કે તેને આ સ્થિતિ અનુકૂળ નથી. તે સંભાળવા માટે સમર્થ નથી તે માટે પુખ્તવયનાં મદદ કરે. ઉછેરવાવાળા પ્રત્યેના પ્રેમ પ્રત્યે બાળકને શંકા હોય છે કે તેઓ આક્રમક પણ થઈ શકે. તેમ જોયું કે નાના ભાઈ બહેનના જન્મ થયા પછી મોટા બાળકને તેના પ્રત્યે ઈષદ્વિષની ભાવના પેદા થાય છે. ઘરમાં બીજા બાળકનો જન્મ થતાં મોટા બાળક પ્રત્યેનો માનો પ્રેમ ઓછો થતો જોવા મળે છે. તેનામાં બદલાની ભાવના પેદા થાય છે. તેમાં ઈર્ષાની ભાવના દ્વારા આક્રમક વ્યવહારોને વ્યક્ત કરે છે. બાળકની દિનચર્યા અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય ત્યારે વધારે ચીડ ચડી, ચીસો પાડીને પોતાનો ક્રોધ તથા આક્રમણ વ્યક્ત કરે છે. જેમકે રેલવે સ્ટેશન અથવા લગ્નપ્રસંગે ભેગા થયેલા લોકોને પરેશાન કરે છે. બીજા બાજુ ઘણા બાળકો ઘોષાંટવાળા વાતાવરણથી શરૂ થાય છે. આ રીતે બાળકો એકબીજાથી જુદા હોય છે. આ જ ઉંમરના બાળકોને એકબીજાની સાથે રાખવામાં આવે તો લડવા ઝઘડવાનું શરૂ કરે છે. એક બાળક રમકડાં ખેંચે છે. અને ધક્કા મુક્કી કરે છે ને અંતે બંને રડવાનું શરૂ કરે છે. આ ઉંમરના બાળકોની સ્થિતિ બીજા બાળકોને જોવાની દૃષ્ટિ માટે અસમર્થ હોય છે. એટલા માટે તેની સમજમાં ક્રોધ કરીને મારવાનું યોગ્ય સમજે છે. આ પ્રકારના લડાઈ ઝઘડા મોટા થઈને એક અલગતા જોવા મળે છે. આ રીતે આંતરિક ક્રિયાઓ બાળકો મોટે ભાગે શીખી લે છે.

આક્રમક વ્યવહાર પર નિયંત્રણ કરવું : બાળક આક્રમકતા આસપાસના લોકો દ્વારા શીખે છે. આવો વ્યવહાર બાળકો કેવી રીતે પ્રદર્શિત કરે છે. તે તેના (પરિવાર) કુટુંબની ક્રિયાઓ પર આધાર રાખે છે. ઉછેર કરવાવાળા બાળકોનો ક્રોધ અને આક્રમણના સમયે લાગણીશીલ રીતે વર્તે છે. ક્રોધને આક્રમક વ્યવહારમાં એવા વાક્ય કહીને ટાળવવું ન જોઈએ કે 'તે તો તોફાની છે' 'તેનો તો વ્યવહાર આવો જ છે' સૌથી પહેલાં તો એ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આક્રમણની પાછળ કોઈ કારણ હોય છે. આપણે બાળકોનું આક્રમણ ઓછું કરવા માટે તેની પાસેથી કારણ દૂર કરવું જોઈએ. ઉદા. નાના ભાઈ બહેનના આગમનથી બાળકો પ્રત્યેની ભાવના ઉછેરવાવાળા તેને પ્રેમને વિશ્વાસ આપવો જોઈએ. આ વાત તેને સમજાવવી જરૂરી છે. તે હજુ પણ પહેલાંની જેમ જ પ્રેમનો સહભાગી બનશે. નિરીક્ષણ કરવાથી ખબર પડે છે કે બાળકોને ઉછેરવાવાળા તરફથી પ્રેમ મળે તો તે આક્રમક વ્યવહાર ઓછો કરે છે. બીજા બાળકોને સમજવામાં મદદ કરે છે કે આક્રમણ કર્યા વગર પણ પરિસ્થિતિનો સામનો કરી શકાય છે. જ્યારે કશું ન કરી શક્યાની અયોગ્યતાથી બાળકો કુદીત થતી હોય ત્યારે તેને સમજાવવામાં મદદ કરવી તે કેવા પ્રકારનું કાર્ય સરળતાથી કરી શકે છે. બાળકો કુદીત ન બને અને ગુસ્સા પર કાબૂ રાખવા માટે મદદ કરવી જોઈએ. ન ગમતી સ્થિતિમાં બાળકોનું ધ્યાન બીજે દોરવાથી ગુસ્સો ભૂલી જાય છે. બાળકો આક્રમક વ્યવહાર કરવા પાછળનું કારણ એક મહત્વનું હોય છે. બાળકોની આસપાસના પુખ્તવયના પોતાની ભાવનાઓ કેવી રીતે વ્યક્ત કરે છે. અને આક્રમક વ્યવહારને કેવી રીતે સુલગાવે છે. નિરીક્ષણ દ્વારા એવું જાણવા મળ્યું છે કે ઉછેર કરવાવાળા બાળકોના આક્રમક વ્યવહાર માટે વધારે જવાબદાર હોય છે. શાળાપૂર્વના વર્ષોમાં કુટુંબની પ્રવૃત્તિઓનું મહત્વ વધારે હોય છે. જેનાથી બાળકોના આક્રમક વ્યવહારને અસર કરે છે. આ વ્યવહાર વિભાગ-4માં વિસ્તારથી જોઈશું.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' : 1

નીચે આપેલ પ્રશ્નોનો ટૂંકમાં જવાબ આપો.

(1) 'સ્વાયત્તતા' શબ્દનો અર્થ તમે શું સમજ્યા ? (પાલનકર્તા) ઉછેર કરવાવાળા બાળકોમાં સ્વાયત્તતા કેવી રીતે પ્રોત્સાહિત કરે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

(2) બાળકોની સાથે રમતી વખતે પુખ્તવયના લોકોએ તેઓ ક્રિયામાં 13 થી 36 માસના બાળકોનું અવલોકન કરો. (લગભગ 10-15 મિનિટ) બાળક-બાળકી કેવા પ્રકારના સામાજિક કૌશલ્ય અને ભાવ વ્યક્ત કરે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

(3) 13 થી 36 માસના બાળકોમાં આક્રમક વ્યવહારનાં કયાં કારણો હોઈ શકે ?

.....

.....

.....

.....

.....

(4) નીચે પ્રમાણે કેટલાંક ભાવો સામાજિક કૌશલ્યોનું વર્ણન કરે છે. પ્રત્યેક વાક્યોની સામે યોગ્ય જગ્યામાં જવાબ આપો તમારી મદદ માટે પ્રત્યેક શબ્દ પછી કોઈ શબ્દનો સંકેત આપ્યો છે ?

(ક) એક સર્વે પ્રમાણે એક તારણ કાઢવું છે કે કોઈ અજાણી વ્યક્તિ કે વસ્તુઓની પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે ત્યારે તે સમજી નથી શકતા કે તે ડરાવે છે.

— ય.

(ખ) બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યે લાગણી વ્યક્ત પોતે દર્શાવવી આ ઉંમરના બાળકો જે દોઢથી બે વર્ષની ઉંમરમાં તેની યોગ્યતા દર્શાવે છે.

— ડું — તિ

(ગ) સ્પષ્ટતા વગર, લાભ વગર વસ્તુ સમય કે ચીજો બીજાને આપવી કે વહેંચવી !

— ચે — ક્ર —

(ઘ) આવેગિક સંબંધ, આ ઉંમરના બાળકો ઘણા લોકોની સાથે બનાવે છે.

— — — ઘ.

15.4 પોતાની કલ્પના

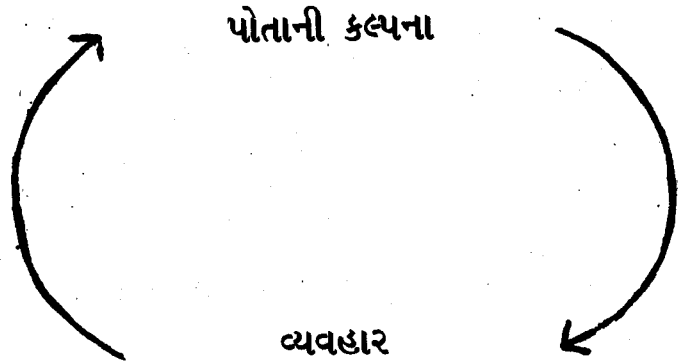
આપણામાંથી દરેક વ્યક્તિને પોતાના ગુણો પ્રત્યે જાગૃતિ રહે છે. અને તેમાં કંઈ યોગ્યતા છે કે નહિ તે જાણે છે. આપણે આપણી લાગણીઓ ને વિચારો પ્રત્યે વિચારી શકીએ છીએ. આપણે બધા આપણે માટે જાણતા હોઈએ છીએ. પોતાને માટેની આપણી એક કલ્પના હોય છે. બીજા શબ્દોમાં આપણી આપણા માટેની કલ્પના હોય છે. જેમ કે 'હું કોણ છું' તો તેનો જવાબ મળે છે. પોતે પોતાનું એક વર્ણન કરી શકે છે. વ્યક્તિ પોતાની કલ્પના વિશે સભાન હોય છે. જેમાં તેઓ શારીરિક ગુણોના વિશે જાણી શકે ને તેમાં ઉંમર છે. 'આટલી મારી લંબાઈ છે' 'હું કબ્બડી રમી શકું છું' 'હું ગૂંથી શકું છું' 'હું જાતે સ્કૂલ જઈ શકું છું' પોતાની કલ્પનામાં વ્યક્તિની પસંદ નાપસંદ, વિશ્વાસ, મનોવૃત્તિઓ વ્યક્તિની વિશેષતાઓ જેમ કે 'જલદી ગુસ્સે થઈ જવું' 'હું આસાનીથી ચિત્ર બનાવી શકું છું' 'મને મીઠાઈ પસંદ નથી' 'મારા વિચારમાં ઈમાનદાર હોવું વધારે મહત્વનું છે' પોતાની કલ્પનામાંના વિભાગમાંનો વિભિન્ન ભાગ છે. જેમાં વ્યક્તિનો ભેદ સંબંધી સમજ એટલે કે છોકરો છોકરીનો ભેદ સમજી શકે છે. તેના વિચારમાં સ્ત્રીને પુરુષમાં કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર હોય તે પણ તેની કલ્પનામાં લે છે.

પોતાની કલ્પના માટે બીજી મહત્વપૂર્ણ બાબત છે કે પોતાની માન્યતા તે પોતાની કલ્પનાના એક ભાગ દ્વારા પોતે જ પોતાનો નિર્ણય કરે છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો પોતાની માન્યતા જણાવે છે. તે પોતાની નજરમાં કેવા લાગે છે. પોતાની માન્યતા વ્યક્તિ કે પોતાના મૂલ્યાંકન પર આધાર રાખે છે. પોતાના મૂલ્યાંકન 'શું હું એવી વ્યક્તિ છું જેવી હું ચાહું છું' 'શું હું યોગ્ય છું જેટલો હું હોવો જોઈએ' આવા પ્રશ્નોથી વ્યક્તિ પોતાના દ્વારા પોતાની માન્યતાઓને ઊંચી ને હકારાત્મક માને છે. આવી વ્યક્તિ પોતાની રીતે સંતુષ્ટ હોય છે. જ્યારે વ્યક્તિ એવા પ્રકારના વિચાર કરે છે કે તેનામાં શું હોવું જોઈએ ને તે પોતે શું છે ? તેની પોતાની માન્યતા નીચી કલા હોય તો તે પોતાની જાત સંતુષ્ટ હોતી નથી. પોતાની માન્યતાઓને બીજા સાથે તુલનામાં પોતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે. જેમ કે 'હું તેના કરતાં સારું ચિત્ર

બનાવી શકું છું' 'હું મારી બહેન જેવું સારું ખાવાનું બનાવી શકું છું' હકારાત્મક પોતાની કલ્પનાથી સારી ઉચ્ચ કલ્પના કરી શકે છે. એટલે કે હકારાત્મક પોતાની માન્યતાને કલ્પનાવાળા વ્યક્તિ પોતે ખુશ હોય છે. તેની પોતાની માન્યતા વાળી વ્યક્તિની તુલનામાં હકારાત્મક ભાવના હોય છે ને તેમનામાં વધુ આત્મવિશ્વાસ હોય છે. ને ખુશ હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની કલ્પના તેનું વ્યક્તિત્વ ઘણું મહત્વપૂર્ણ હોય છે. પોતાની કલ્પના દ્વારા વ્યક્તિનો વ્યવહાર વધુ સારો હોય છે. કારણ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના ગુણોને કાયમ અનુભવે છે. અને તેના અનુભવોથી જાણકાર હોય છે. તેની ધારણા પ્રમાણે અનુરૂપ બને છે. ઉદા. એક બાળકી એ સમજે છે કે તે દોરડા કૂદ પણ શીખી નહિ શકે. આ વ્યવહારથી તે બિલકુલ અલગ પડે છે તે વિશ્વાસ રાખે છે ને કૂદવાનું શીખે છે.

પહેલી વાર દોરડા કૂદવાથી બચે છે. અને તે એવા બાળકો સાથે નથી રમતી કે જે આજ રમત રમતા હોય. જો વધારે દબાણ કરવામાં આવે તો તે કહે છે 'તમે જાણતા નથી કે હું કૂદી શકતી નથી' પહેલી આ પ્રકારની રમત જો રમે તો તે દોરડું કૂદી નહિ શકે તેવો વિશ્વાસ દઢ થઈ જાય છે. તેને એવું છે કે કૂદતી વખતે પોતે દોરડું જોશે નહિ તો પડી જશે. બાળકી દોરડા શીખતી નથી. કારણ તેને ડર લાગે છે. આ રીતે તે નકારાત્મક ભાવ હોવાથી તેની કોશિશ નકામી જાય છે. તેની પોતાની માન્યતા નકારાત્મક હોય છે. આ સ્થિતિમાં ઉત્તમ હલ માટે તેને ઘણા પ્રમાણમાં કોશિશ કરી નથી, આ પ્રમાણે તેનો વિશ્વાસ દઢ કરવો જોઈએ. એક કિશોરી એવું માને છે કે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં સંખ્યા સંબંધી ઘણા પ્રશ્નો નથી કરતી પણ સમસ્યાનો સામનો કરવાની પદ્ધતિ જુદી હોય છે. પોતાની માન્યતામાં જ વિશ્વાસ કરે છે. 'હું ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં નિપૂણ છું' હું ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં બીજાથી સારી છું, પહેલી બાળકી વધારે મહેનત કરતી નથી ને સફળતા નહિ મળે તેની ચિંતા કરે છે.

આ પ્રકારે પહેલા ચક્રની જેમ જ ભય રહે છે. એક વ્યક્તિ પોતાની કલ્પનાને અનુરૂપ વ્યવહાર કરે છે. તેના પર તેને વિશ્વાસ છે અને દઢ બનાવે છે. બીજી વાર પણ તે જ રીતે વ્યવહાર કરે છે.

નિરીક્ષણો દ્વારા દર્શાવ્યું છે કે વ્યક્તિઓને હકારાત્મક પોતાની કલ્પના હોય છે. તેવા ઘણા લોકોની સ્થિતિઓ પ્રભાવશાળી જોવા મળી છે. તે પ્રકાર અને ઉપેક્ષીત સ્થિતિનો સામનો કરવાથી ગભરાતા નથી. તેમાંના ઘણા લોકો સફળ થતા નથી. તેનામાં પોતાની ઊંચી કલ્પના પહેલેથી જ નકારાત્મક હોય છે. તે લોકો પડકારવાળી સ્થિતિથી તેઓ દૂર રહે છે. તે દિવસે ને દિવસે થતી ક્રિયા પોતાની જુએ છે. તમે જોયું હશે કે પાછળના અનુભવોથી તે પોતાના વિશે વિચારે છે. જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં કાર્યો કરવા માટે સામનો કરવાની રીતોને આ વાતથી ઉત્તેજિત થાય છે અને પોતાના વિશે વિચારે છે. એ જરૂરી છે કે તે પોતાની કલ્પનામાં વ્યક્તિએ પોતાના વિશે વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન અને વાસ્તવિક ધારણાઓ વિશે વિચારે એ વાત એના પર આધાર રાખે કે વ્યક્તિ વાસ્તવમાં શું કરી શકે તેમ છે ! ઊંચી મહત્વાકાંક્ષાવાળા અવાસ્તવિક પોતાની કલ્પના ક્યારેક ખતરનાક હોય છે. ઉદા. એક બાળકને વિશ્વાસ છે કે તે સારો ખેલાડી બની શકશે. પરંતુ એવું બનવા માટે તેની યોગ્યતા નથી તે નક્કી છે છતાંય તે તમામ કોશિશમાં અસફળ બને છે. તેને વિશ્વાસ છે કે તે સારો ખેલાડી બની શકે પણ તેની યોગ્યતા ન હોવાથી તે સાથે તે પણ કરી શકતો નથી અને કુંઠિત થઈ જાય છે. અવાસ્તવિક કલ્પના અને પોતાની યોગ્યતા પ્રત્યે ખોટા ઊંચા ખ્યાલો હાનિકારક પુરવાર થાય છે. આપણે પોતાની કલ્પના વિશે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા એટલા માટે કરી કે તેનાથી આપણામાં વિશ્વાસ વધે અને દઢ બને અને જલદી વિકાસ થઈ શકે. પોતાનામાં કલ્પનાના બીજ નાનપણના વર્ષથી પડેલા હોય છે. ખાસ કરીને જોયું કે પોતાના વિશેની નીચી માન્યતાઓની તુલનામાં પોતાના વિશેની માન્યતાવાળાને હકારાત્મકવાળાના મિત્રો વધારે હોય છે. કુટુંબના સભ્યોનો સંબંધ સારો હોય છે. સ્કૂલમાં વર્તાવ સારો હોય છે. તે પોતાને યોગ્ય સમજે છે. અને પ્રોત્સાહિત હોય છે પરંતુ પોતાની વિશેની કલ્પના કેવા પ્રકારની છે ? શું કલ્પનાના વિકાસ માટે પગથિયાં હોય છે ? બાળકો પોતાના ગુણો અને યોગ્યતા પ્રત્યે ક્યારે સજાગ બને છે. આવો તે વિશે જોઈએ, એ સમજવું પ્રત્યેક વ્યક્તિઓ લોકો માટે જરૂરી છે. સૂચન નીચી

કક્ષાનું હોય પણ પોતાની કલ્પના વડે તેને વિકસિત કરવા માટે પહેલાં તબક્કાથી શરૂ કરવું. જીવનના પ્રથમ મહિનાના બાળકોથી જ બીજા બાળકો પ્રત્યે ભેદ ન કરવો. એ સમજવું જોઈએ કે બીજાઓને શારીરિક રૂપ જુદા પ્રકારનું હોય છે. તે ક્યારે નિરખશે તે જાણી શકાતું નથી. પણ તમે જાણો છો કે આઠથી નવ માસની આસપાસ બાળકો સમજી શકે છે. તે કેવા પ્રકારની વસ્તુઓ પર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે છે. તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે આ સમય દરમિયાન પોતાના રૂપને કર્તા તરીકે સમજે છે. પરંતુ એક સમય બાદ તે પોતાને એક વ્યક્તિના રૂપમાં જોવે છે. આ સમજણ 15 થી 18 માસની ઉંમરે આવે છે. જ્યારે બાળક પોતે પોતાના વિશેની ભાવના જાગૃત થાય છે બીજા બાળકો કરતાં પોતાને અલગ સમજે છે. તેનાં લક્ષણો જાણી શકે છે. આ પ્રયોગ માટે નીચે પ્રમાણેનું અધ્યન કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. જ્યારે બાળક નવ માસનું થાય છે ને પોતાનું જ પ્રતિબિંબ જુએ છે ત્યારે જુદા જુદા મોં બનાવી પ્રતિબિંબ જોવે છે. સંશોધન કર્તા બાળકોને મોં લૂછવાને બહાને નાક પર લાલ રંગનું નિશાન કરે છે. અને ત્યારબાદ ફરીથી અરિસામાં જુએ છે. બાળકોમાં પોતાની જ ઓળખનો વિકાસ થાય છે કેમ તે જાણી શકાય છે. બાળક નાક પર લગાડેલા રંગને લુછવાને પ્રયત્ન કરીને પોતાના પ્રતિબિંબને જોવે છે. બાળક એક વર્ષનું બાળક જાતે નાક પર હાથ નથી લગાડતું પણ 15 થી 18 માસના બાળકો એકથી ચાર-ક્રિયાઓ, 21 થી 24 માસ બાળકો એકથી ત્રણ ક્રિયાઓ, બે વર્ષથી બાળકો બીજા બાળકોના ફોટામાં પોતાને ઓળખી બતાવે છે. જ્યારે તે પોતાને અરિસામાં જોતા હોય છે એટલે પોતાનો ફોટો જોવે છે ને નામ સાથે તે બોલે છે.

બાળકો પોતાના શરીર વિશે કેવી રીત સમજે છે. બાળકોની આ સમજ શારીરિક રૂપમાં બીજાથી જુદી હોય છે. પોતાની સમજ પોતાની કલ્પનાથી વિકસે છે તેના પહેલા તબક્કામાં કેવી રીતે આવે છે ? જેમ કે કોઈ બાળક તેને સ્પર્શ કરે, થાબડે, નવડાવે, સુલાવે અને ઉઠાડે અને પોતાને અડે છે તેનો પોતાને અનુભવ થાય છે. તે મહેસૂસ કરે છે અને તેને અડે છે. તે માને છે એક દિવસથી બીજા દિવસ સુધી તેની તે જ વ્યક્તિ રહે છે. કારણ કે તેની સાથે એક જ જેવી ઘટનાઓ નિયમિત રૂપ થાય છે. તે પ્રતિદિન પોતાના હાથ દેખાડે છે. વસ્તુઓ ઉઠાવે છે. અને તેના પ્રયોગ કરે છે. ઉછેરકર્તાઓ તેના

શરીરના વિભિન્ન અંગોના નામ બોલીને બતાવે છે. એક વર્ષનું થતાં સુધીમાં તેને પૂછવાથી તે પોતાની આંખ, નાક, કાન વિશે સંકેત કરીને બતાવે છે. વસ્તુઓની સાથે રમે છે. અને રમત દ્વારા તે જાણી લે છે તે પોતે શું કરી શકે છે. આ પ્રકારે બીજાની સાથે ક્રિયા, વસ્તુઓની સાથે રમવું અને પોતાના અંગનું વર્ણન કરીને પોતે જ તે પ્રત્યેનો વિકાસ જોઈ શકે છે. એક અન્ય વાતમાં સૂચક એ છે કે બાળકો પોતાને બીજાથી જુદા સમજે છે. બાળકો જ્યારે લોકોના વ્યવહારનો નિર્દેશ કરવા લાગે છે. ઉદા. પોતાની ઢીંગલી સાથે રમતી બાળકીને પોતાની મા બનાવે છે ને તેને સુવડાવવાનું કહે છે. રમત રમતમાં પોતાની નાની બહેનને એક પ્લાસ્ટીકનો બોલ આપે છે. અને તેને કહે છે આ 'લાડુ' છે તે તું ખા. બાળકો આ રીતે આદેશ કરે છે. અને અપેક્ષા રાખે છે કે તેનું બીજા પાલન કરે. આ રીતે પ્રદર્શિત થતા તે લોકોને પોતાની ક્ષમતા પ્રત્યે જાગૃત કરે છે. આ ઉંમરના બાળકોની ભાષા પણ વિકાસ પામે છે. તે પોતાની કલ્પના કહે છે. તે 'હું' 'તમે' અને 'મારું' જેવા સર્વનામનો પ્રયોગ કરે છે. જેથી ખબર પડે છે કે પોતાનામાં અને અન્ય લોકોનો ભેદ સમજી શકે છે. 'મારા રમકડાં' 'હું આ કરીશ' 'હું રમું છું' 'ના, ના ખાવું નથી' 'મારી ખુરશી' જેવા વાક્યોથી એવું પ્રતીત થાય છે કે બાળકોને અહેસાસ થવા લાગે છે કે આસપાસની વસ્તુઓ પર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે છે. પોતાના પ્રત્યે તે વધુ જાગૃત બને છે અને પરિણામ સ્વરૂપ તે પોતાનાં રમકડાં અને અન્ય વસ્તુઓ પર પોતાનો અધિકાર જમાવે છે. એક જ રમકડાં પર બંને બાળકો પોતાનો અધિકાર જમાવવાની કોશિશ કરે તો બંને વચ્ચે જોરદાર ઝઘડો થાય છે. તે જ દર્શાવે છે કે બાળકોમાં પોતાની કલ્પના વિકસિત થઈ ચૂકી છે. આ ઉંમરના બાળકોમાં સહાનુભૂતિની ક્ષમતાનું પણ પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. બાળક તે પોતાના અનુભવ પ્રત્યે વિચાર કરી શકે છે. બાળકો એ સમજી શકે છે. બીજા વ્યક્તિ કેવો અનુભવ કરે છે, તે સ્પષ્ટ કરે છે. ને પાછળના અનુભવને યાદ કરે છે તેના આધારે તે બીજા વ્યક્તિની ભાવનાઓને જાણવાની કોશિશ કરે છે. તે હવે જાણી શકે છે કે તે બીજાથી જુદો છે ને તેની પોતાની કલ્પનાના વિકાસની શરૂઆત થઈ છે. બીજા વિભાગમાં બાળકો પોતાના શારીરિક મુશ્કેલીને મનુષ્યો અનુસાર કરે છે. આ શાળાપૂર્વના વર્ષોમાં શરૂ થાય છે ને જીવનપર્યંત ચાલુ રહે છે. તેના વિશે વિભાગ-4માં વિસ્તારથી જોઈશું. તેમ વાંચ્યું છે કે પોતાની કલ્પનાના એક લીંગ કલ્પના છે. (લીંગ) જાતિ કલ્પનાના વિકાસના ત્રણ તબક્કા છે. પહેલા લીંગની ઓળખ એટલે કે બાળકોની પોતાની જાતિ અને અન્ય વ્યક્તિઓની જાતિ વિશે ચોક્કસ ઓળખવાની ક્ષમતા આવે છે. તે બતાવી શકે છે કે વ્યક્તિ સ્ત્રી છે કે પુરુષ, છોકરા, છોકરી, પુરુષને સ્ત્રી વચ્ચેનું અંતર તે 15 થી 18 માસમાં જ બતાવી દે છે. શરૂઆતમાં આ ભેદની વિશેષતામાં લંબાઈ અને આધાર સર્પે છે.

બે વર્ષના બાળકો પોતાની જાતિ ચોક્કસ બતાવે છે. અઢી વર્ષથી 3 વર્ષની ઉંમરવાળા મોટા ભાગના બાળકો અન્ય લોકોની જાતિ બરાબર ઓળખે છે. અત્યારે તે એવું નથી સમજી શકતો કે વ્યક્તિ જીવનભર એક જાતિમાં રહે છે. અને બીજા જાતિના વ્યક્તિઓમાં કપડાં પહેરવાથી અથવા વાળ બનાવવાની જુદી રીતથી જાતિ પરિવર્તન થતું નથી. બીજા ક્ષેત્રોમાં કહીએ તો જાતિ સ્થિરતાને સમજી શકતો નથી. આ સમજ શાળાપૂર્વના વર્ષોમાં બાળકો જાતિની ભૂમિકા સંબંધી પોતાની કલ્પના બનાવે છે. તે જાતિ કલ્પનાની રચનામાં ત્રીજા તબક્કાનો છે. અને તેના દ્વારા આગળના વિભાગોમાં વિસ્તારથી જોઈશું. આપણે હમણાં જોયું કે કુટુંબના સભ્યોની સાથે જે ક્રિયાઓની વચ્ચે પોતાની કલ્પના પર પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. ઉછેર કરવાવાળાની સાથે જે ક્રિયાઓ પૂર્વશાળા પૂર્વના વર્ષો દરમિયાન વધારે મજબૂત થાય છે અને વ્યવહારની પ્રકૃતિ પણ કાયમી બને છે. અગાઉના વિભાગમાં આપણે જોયું કે ઉછેર કરવાવાળા બાળકોનો પરસ્પર સંબંધની કેવી અસર પડે છે. આ જ ઉંમરના બાળકો એક બીજાના વિચારો ને વ્યવહારમાં ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. આ જ ઉંમરના બાળકોમાં એક બીજા પર વધારે તફાવત હોતો નથી. આ જ ઉંમરના બાળકો સાથે જ શાળા પૂર્વના વર્ષોમાં આંખ વધે છે. તેની ચર્ચા અગાઉના એકમમાં કરીશું.

15.5 સામાજિક વ્યવહાર શીખવો

તમે વાંચ્યું હશે કે બાળકોના વ્યવહારમાં વિશ્વાસ, માન, આદર્શોની મનોવૃત્તિઓ દેખાય છે તે તેમની સાંસ્કૃતિક સમૂહ દ્વારા યોગ્યને મૂલ્યવાન સમજ છે. બાળકો એ શીખે છે કે છોકરા છોકરીઓ પુરુષોને સ્ત્રીઓની સાથે કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો જોઈએ. સિદ્ધાંત : બાળકો પરોપકારી અથવા સ્વાર્થી, ઉદ્યમશીલ અથવા આળસુ, આજ્ઞાકારી, સ્પષ્ટવક્તા, શરમીલા, સહયોગી અથવા સ્વાર્થી બની શકે છે. છતાંય બાળકના વ્યક્તિત્વની વિશેષતાઓને અપનાવીએ છીએ. જેમ કે પરીવાર અને સામાજિક વર્ગમાં તે સ્વીકાર્ય બને છે. જેમ કે તમે જાણો છો આ ક્રિયાથી બાળકો સમાજમાં સ્વીકાર્ય પ્રવૃત્તિ અને તેનાં મૂલ્યોને અપનાવે છે. તેને સામાજિકરણ કહે છે. અત્યાર સુધી જે ચર્ચા કરી તે સામાજિકરણની હતી. તેઓની ભાવવ્યક્તિની પ્રવૃત્તિઓ પર નિયંત્રણ કરે છે. તેઓની આક્રમક ક્રિયા પર પ્રતિબિંબ લગાવે છે. અને પરોપકારિક વ્યવહારથી તે પ્રોત્સાહિત થાય છે. તેના આ પ્રયાસો પ્રશંસા યોગ્ય છે કે ધીરે ધીરે આ બાળકો સામાજિક વ્યવહાર શીખે છે.

માતા પિતા દ્વારા પ્રાથમિક સામાજિકરણ થાય છે. ત્યારબાદ જેમ જેમ બાળક મોટું થાય ને અન્ય લોકોના સંપર્કમાં આવે છે અને કોઈ ને કોઈ રીતે બાળકોનો વિશ્વાસ અને મૂલ્યોનો પ્રભાવ પડે છે. સગા ભાઈ-બહેન, પડોશી મિત્રના બાળકોના વ્યક્તિત્વમાં મોટો ફાળો હોય છે. બાળકોને સામાજિકરણ બનાવવા માટે માતા-પિતા અને અન્ય લોકો વાસ્તવમાં શું કરે છે ? કુટુંબ બાળકને સાંસ્કૃતિક રૂપથી સામાન્ય વ્યવહારને સ્વીકારવા કેવું શિક્ષણ આપે છે તે આવો નીચે પ્રમાણેના ભાગમાં જોઈએ.

15.5.1 ઈનામ (પુરસ્કાર) અને શિક્ષા (દંડ)

માતા-પિતા અને અન્ય લોકો બાળકોને સામાજિકરણ કરવા માટેની એક ખાસ રીત છે. યોગ્ય વ્યવહાર કરવા માટે ઈનામ આપવા અને ઉચિત (યોગ્ય) વ્યવહાર ના કરે તો (દંડ) શિક્ષા આપવી જે વ્યવહારોથી ઈનામ મળે તે વધારે મજબૂત બને છે. અને બાળકો વ્યવહાર સારો કરે છે. આ વ્યવહારથી ઘણી પરિસ્થિતિઓ સામાન્ય હોય છે. ઈનામ આપવાનું તાત્પર્ય શું છે ? બાળકો દ્વારા કરેલાં કાર્યોની પ્રશંસા અને સ્વીકૃતિ, શારીરિક વાત્સલ્ય, પ્રોત્સાહન, શાબાશી, મુસ્કુરાહટ આ બધી જ રીતો ઉછેર કરવાવાળા બાળકોને વ્યવહારથી પુરસ્કૃત કરે છે. બાળક મનપસંદ રમકડાં ખરીદે, તેની પસંદનું ખાવાનું કરે. ટૂંકમાં ઈનામથી બાળકોને પ્રોત્સાહિત કરવાના છે. આ પ્રકારના ઈનામોથી વ્યવહારો વધારે મજબૂત બને છે. તે જ પ્રમાણે દંડ અથવા શિક્ષા લે અસ્વીકૃતના વ્યવહાર ઓછા થાય છે. બાળકોના વ્યવહારથી એ જોઈ શકાય છે કે જો પાલનકર્તાને વ્યવહાર પૂરો સ્વીકાર્ય દેખાય તો તેને તે વાત પર શિક્ષા આપવામાં આવે તે વ્યવહાર ભેદ થશે ! આવો નીચેના ઉદા. દ્વારા સમજાવે ! તમે તો જાણતા હશો કે આ ઉંમરના બાળકો પોતાનું કૌશલ્ય દ્વારા પ્રયોગ કરે ને જોવે છે. અને પોતાના વાતાવરણમાં અનુરૂપ બને છે. પોતાનું કાર્ય જાતે જ કરવાનો આગ્રહ કરે છે. બાળકોને આ પ્રયત્નો માટે પાલનકર્તાઓ દ્વારા સતત પ્રોત્સાહન મળે તો યોગ્ય રીતે કરે તે પહેલ કરવાનું પસંદ કરે છે. તે પરિસ્થિતિમાં પોતાનો આત્મવિશ્વાસ વધે છે. પોતાના માટેની હકારાત્મક ભાવના રહે છે ને પોતાની કલ્પનાનો વિકાસ કરવામાં મદદ બને છે.

બાળકોમાં આ રીતે મનોવૃત્તિઓનો વિકાસ થાય છે. ત્યારે કુટુંબના સભ્યોએ તેના પ્રત્યેનું સામર્થ્ય અને ઈનામ મળે અને તેનાં મૂલ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે તમે જાણો છો કે અગર ઉછેર કરવાવાળા બાળકો પ્રત્યે પ્રતિબંધ લગાવશે તો તેના તબક્કામાં આગળ વધી નહીં શકે. જો બાલ્યાવસ્થામાં સ્વતંત્ર રૂપથી કાર્ય પર પ્રતિબંધ હશે તો મોટાં થતાં તે પોતાની રીતે કામ કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. ઉછેર કરવાવાળા તેને પ્રોત્સાહિત નહિ કરે તો સંભવ છે કે તે રડશે, ચોટી જશે, ઉછેરવાવાળાની આસપાસ રહેવાનું જ પસંદ કરે છે અને સતત તેઓની મદદ માંગીને ક્રિયાઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ વ્યવહારથી બાળકોમાં નવાં કાર્યો કરવાની ઈચ્છા ઓછી થઈ જાય છે. ઉપરોક્ત પાઠમાં આપણે દંડના વિશે ચર્ચા કરી જેમાં એ વિશ્વાસ હોય છે સજા શારીરિક રૂપની હોય છે. પરંતુ બાળકોને લડવું, અનિચ્છીય વ્યવહાર, ઉપેક્ષા કરવી એવું કહેવું કે તેનું કાર્ય પસંદ નથી, તેની મન પસંદ વસ્તુઓ ન આપવી આ બધું બાળકો માટે દંડ છે. ઘણા સમય માટે પ્રેમ ન કરવો એ પણ એક દંડ (શિક્ષા) નું રૂપ છે. પરંતુ દંડનો વારંવાર ઉપયોગ ન કરવો કારણ કે તેનાથી અસુરક્ષાની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે. બાળકોને વ્યવસ્થિત કરવા માટે માતા પિતા દ્વારા અપનાવેલી રીતો જુદી જુદી હોય છે અને સંશોધનકર્તાએ બાળકો પર જુદા પ્રકારની રીતો શું પ્રભાવ પડે તે જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમાં દરેક બાળકો પર જુદી જુદી અસર જોવા મળે છે. આ વિશે આપણે વિભાગ-4માં વિસ્તારથી જોઈશું અને માતા પિતા અને બાળકોના સંબંધો પર ચર્ચા કરીશું. સામાન્ય રીતે આ ઉંમરના બાળકો જ્યારે કોઈ કાર્ય કરે છે તે આપણને પસંદ પડતું નથી. તેને વ્યવસ્થિત કરવાની યોગ્ય રીત દેખાડીને તેને આવું કરતાં રોકવું અને જરૂર પડે તો થોડું લડવું. ઉદા. જેમ કે બાળકો કાચના ગ્લાસ ઉઠાવે ને આગળ વધે ત્યારે તે પોતાના હાથ આગળ લંબાવે છે. 'ઉપાડીશ નહિ' કહીને તેને તે કરતાં રોકીએ છીએ. અને ગ્લાસ તેનાથી દૂર મૂકીએ છીએ. આ રીતે ચીસો પાડીને કે થપ્પડ મારવાથી વધારે સારું કે તેને કરીને બતાવવું. ઉછેર કરતા બાળકોમાં અનિચ્છિત વ્યવહારોથી ઓછો કરી શકાય. આપણે વાંચ્યું કે બાળકોને ગુસ્સો આવે છે. તે જમીન પર આળોટે છે. અને જોર જોરથી ચીસો પાડે છે. આવા વ્યવહારની સામે ધ્યાન આપવામાં ન આવે તો થોડા સમય પછી આ વ્યવહાર જાતે જ બંધ કરી દે છે. પણ જો માતા પિતા તેને શારીરિક શિક્ષા કરે તો વિપરીત અસર થાય છે. બાળકોમાં આ વ્યવહાર વધતો જોવા મળે છે. ઘણીવાર આ પ્રકારના ગુસ્સાથી તે પોતાના તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની રીત હોય છે. પરંતુ આવું કરે ત્યારે તેના તરફ ધ્યાન આપવામાં આવે તો તે પોતાની જાતે જ તે વ્યવહાર બંધ કરી દે છે. પરંતુ ઉછેરવાળાએ નક્કી કરવું પડે કે બાળકોનો ગુસ્સો તેનું જ પરિણામ નથી ને ! જો ઉછેરવાળા તેના પ્રત્યે પ્રેમનો અભાવ હશે તો તે કારણે બાળક આ પ્રકારનો વ્યવહાર કરે છે. ઉછેરવાળાએ તેને કાબૂમાં રાખવા યોગ્ય રીતનો વિચાર કરવો પડશે.

15.5.2 અવલોકન

ઈનામ અને શિક્ષા સિવાય જ્યારે (મોટા) પુખ્તવયના લોકો દ્વારા કહેલી વાતો અને કામ, તેમના દ્વારા કરેલ ક્રિયાઓ અને સંકેતો દ્વારા સામાજિકરણ ચાલુ રહે છે. અને બાળકો જેમ જેમ મોટાઓની રોજની

પરિસ્થિતિ પૂર્ણ થતી જુએ છે. તેમાંથી ઘણું બધું શીખે છે. ઉદા. એક ચાર વર્ષની બાળકી તેના પિતાના જેવું બોલવાનો પ્રયાસ કરે છે. આવું તેને કોઈએ શીખવ્યું નથી તેણે તે વ્યવહારનું (અવલોકન) નિરીક્ષણ કર્યું એ તેનું અનુકરણ કરે છે. અનુકરણ એક મુખ્ય પદ્ધતિ છે. જેમાં બાળકી પુખ્તવયના લોકો જેવો વ્યવહાર શીખે છે.

આ જ રીતે ઉછેરવાળા બાળકોના માટે પ્રતીક રૂપ બને છે. જો બાળકી પોતાના માતા પિતાને બીજાની મદદકર્તા જોવે છે અને સાથે સાથે એવો વ્યવહાર જોવાથી તેને ઈનામ આપે છે ત્યારે સંબંધ છે કે તેનામાં પણ પરોપકારનો વ્યવહાર મજબૂત થાય છે. બાળકોના આસપાસના લોકો હકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને વ્યવહાર બતાવે છે. અને બાળકો તેથી વ્યક્તિ સાથેના ગાઢસંબંધ બાંધે છે. ત્યારે તેને પ્રેમ આપે છે તેની દેખરેખ રાખે છે. તે જ પ્રકારે વ્યક્તિના વ્યવહારનું અનુકરણ વધારે જોવા મળે છે. વધારે પડતું બાળકના ઉછેરવાળા સાથે તેનો લાગણીનો સંબંધ બંધાય છે. તેના જેવું જ બનવા ઈચ્છે છે. એકવાર જ્યારે બાળકી ઉછેરવાળા સાથે લાગણીનો સંબંધ બાંધી લે છે ત્યારે તેઓના જેવી જ રીતભાતને અપનાવે છે. અને તેવા જ વ્યવહાર કરવા પ્રેરાય છે. તેથી તે ખુશ હોય છે. તેવું ન કરવાથી તે નાખુશ થાય છે. બાળકો પ્રેમ અને સ્વીકૃતિ ઈચ્છે છે. એટલા માટે ઉછેરવાળા તેના નિયમોને માનતા શીખે છે. આ પ્રકારે ઉછેરવાળા અને બાળકોનો પ્રેમ અને લાગણી મજબૂત થાય તેવું બાળકોનો વ્યવહાર દ્વારા જે સામાજિક રીતે તેનો સ્વીકાર થાય છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ : 2

નીચે આપેલ પ્રશ્નોના જવાબ ટૂંકમાં લખો.

(1) તમે ‘પોતાની કલ્પના’ શબ્દ વિશે શું સમજ્યા છો ?

.....

.....

.....

.....

(2) કોલમ- I ના શબ્દો II ના વાક્યો સાથે મેળવો.

કોલમ- I કોલમ- II

(ક) પોતાની માન્યતા-	(1) વ્યક્તિ પોતાની સમજને બાહ્યરૂપમાં પરિવર્તન થતી હોવા છતાં તેની જાતિ જીવનભર એક જ રહે છે.
(ખ) જાતિ ઓળખ-	(2) એ સમજે કે સમાજમાં સ્ત્રીપુરુષોના વ્યવહારમાં કેવી અપેક્ષા હોય છે.
(ગ) જાતિ સ્થિરતા-	(3) પોતાનું મૂલ્યાંકન
(ઘ) જાતિ ભૂમિકા સંબંધી કલ્પના-	(4) બાળકો પોતાની જાતિ યોગ્ય રીતે ઓળખવાની ક્ષમતા અને બીજાની જાતિ (પુ અને સ્ત્રી)ને યોગ્ય રીતે ઓળખી શકે છે.

15.6 સારાંશ

આ વિભાગમાં જોયું કે 13 થી 36 માસના દરમિયાન બાળક પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાં શોધ ખોળ કરે છે. અને પોતાની ક્રિયાઓ પર કોઈક પ્રકારનો પ્રતિબંધ ગમતો નથી. બાળકોમાં સ્વતંત્રતા અને વિશ્વાસની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે કે નહિ આ બધો જ આધાર કુટુંબના સભ્યો પર હોય છે. જ્યારે ઉછેરવાળા બાળકોની ઈચ્છાઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને તેઓના પ્રયાસો પ્રત્યે સંમતિ દેખાડે છે. બાળકો ખચકાટ વગર શોધખોળમાં આગળ વધે છે. જ્યારે તેના પર મોટા લોકો પ્રતિબંધ લગાવે છે. તેના પ્રયાસો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરે તો બાળકોમાં શરમ, શંકાની ભાવનાઓ પેદા થાય છે.

આ અવસ્થા દરમિયાન, બાળકો પોતાની જ ઉંમરના સાથે સંબંધ બાંધવાનો શરૂ કરે છે અને સહાનુભૂતિ પણ દેખાડે છે. અને બીજા લોકોની જરૂરિયાતો પણ સમજીને યોગ્ય પ્રતિભાવ દેખાડે છે. બાળકોમાં પરોપકારની ભાવના વધે તે માટે કુટુંબના સભ્યોના વ્યવહાર પર આધાર રાખે છે. જે કુટુંબોમાં કરુણા અને ઉદારતાને પ્રોત્સાહન મળે છે તે કુટુંબનાં બાળકો અપેક્ષા પ્રમાણે યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

ક્રોધ અને આક્રમક વલણ નિરાશા અને તિરસ્કાર તરફ આ ઉંમરે વાળે છે. જોકે આ ઉંમરે દરમિયાન આક્રમક વલણ બતાવવા તે પુખ્તવયના કરતા જુદા હોય છે. બાળકો કેટલી હદ સુધી આક્રમક વ્યવહાર કરશે તે તેના કુટુંબના અને બાળકોના અનુભવ પર આધાર રાખે છે.

બાળકોમાં ઘણી વસ્તુઓ અને પરિસ્થિતિ ભય પેદા કરે છે. સખત અને કારણ વગરનો ભય બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ પર વાંધાજનક બની શકે છે. આવી સ્થિતિમાં ઉછેરવાળાએ બાળકોને ચોક્કસ મદદ કરવી જોઈએ.

સામાજિક આર્થિક વિકાસ :
વધતો જતો સંબંધ અને
પોતાનું વ્યક્તિત્વ

પોતાની કલ્પના પોતાના વિશે વર્ણન દર્શાવે છે. જેમ કે વ્યક્તિના શારીરિક ગુણનું વર્ણન, તેનો વિશ્વાસ અને વ્યક્તિત્વની વિશેષતાઓ પણ દર્શાવે છે. જાતિ પોતાની કલ્પના અને પોતાની માન્યતા, પોતાની કલ્પનાને જુદું અંગ ગણે છે. પોતાની કલ્પનાનો વિકાસ તેના પહેલા તબક્કામાં બાળક પોતાના શારીરિક રૂપથી બીજાને સમજી શકે છે. પોતપોતાને જુદો માનીને તેની ભાવના બીજા વર્ષના અંત સુધી સ્થાપિત કરે છે. બાળકોની પોતાની કલ્પના તેના શરીરના અવયવો અને લોકોની સાથેની આંતરક્રિયાથી પ્રાપ્ત થયેલ ક્રિયાના ફળસ્વરૂપ વિકસે છે.

ઉછેરવાળા અન્ય લોકો શિક્ષા અને ઈનામ દ્વારા બાળકોનું સામાજિકરણ કરે છે. કેટલાક વ્યવહારો બાળકો નિરીક્ષણ દ્વારા શીખે છે.

15.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' : 1

- (1) (ક) સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતપોતાની ઈચ્છા અનુસાર કાંઈક કરવું એટલે કે જુદી પરિસ્થિતિઓમાં કાર્ય કરવું કે ન કરવું તેનો નિર્ણય પોતે લે છે. 13 થી 36 માસના બાળકોમાં સ્વતંત્રતા જ્યારે વિકસિત થાય છે ત્યારે તેના માતા પિતા તેના પ્રયાસોને પ્રોત્સાહિત કરે છે.
  - (ખ) પોતાના નિરીક્ષણ સ્થાન પોતે જોવું હોય તે જ તેની ઉંમરના બાળકો ખુશ, ક્રોધ, આક્રમકતા, ભય, (સહાયકતા) મદદકર્તા વ્યવહાર અને સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે.
  - (ગ) બાળકો આક્રમક વ્યવહાર ત્યારે દેખાડે છે કે જે પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા અસમર્થ હોય અથવા તેની ક્ષમતાથી વધુ આશા રાખેલ હોય. જ્યારે (પાલનકર્તા) ઉછેરવાળા તરફથી પ્રેમ પ્રત્યે અસુરક્ષા મહેસૂસ કરે છે અથવા પોતાની આસપાસના પુખ્તવયના કોઈ સ્થિતિથી આક્રમકતા દેખાડતા હોય અથવા તેવો વ્યવહાર દેખાડતા હોય છે.

(2) (ક) ભય

(ખ) સહાનુભૂતિ

(ગ) પરોપકાર

(ઘ) લાગણી

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' : 2

- (1) પોતાની કલ્પના પોતાના વિશેનું એક વર્ણન છે. જેમાં કોઈ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વની વિશેષતાઓ શારીરિક ગુણ, વિશ્વાસ અને મૂલ્ય તેમાં હોય છે. પોતાની માન્યતા અને જાતિ કલ્પનાને જુદા અંગ છે.
- (2) (ક) - 3
(ખ) - 4
(ગ) - 1
(ઘ) - 2

એકમ : 16 વિકાસને વધારવા માટે રમતની પ્રવૃત્તિ :

રૂપરેખા

- 16.1 પ્રસ્તાવના
- 16.2 રમતની પ્રવૃત્તિ
- 16.3 રમતની સામગ્રી બનાવવા માટેની સરળ પદ્ધતિઓ
- 16.4 સારાંશ
- 16.5 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

16.1 પ્રસ્તાવના

પાછળના એકમમાં તમે 13 થી 36 માસ દરમિયાનના બાળકોની યોગ્યતા અને પુખ્તવયના સાથેની તેઓ ક્રિયા વિશે (જોધું) વાંચ્યું.

આ એકમ વાંચ્યા બાદ એક વાતનો અંદાજ આવ્યો હશે કે આ ઉંમરના બાળકો કેવા પ્રકારની રમતની પ્રવૃત્તિઓમાં રૂચિ રાખે છે.

ઉદ્દેશ

આ એકમ વાંચ્યા પછી તમે -

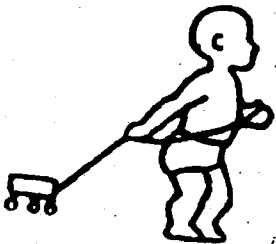
- 13 થી 36 માસ દરમિયાન બાળકોને રૂચિ પડે તેવી રમત પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન સંગઠન કરવું.
- સમજી શકાય છે કે ક્રિયાઓ કેવા પ્રકારના વિકાસથી પ્રોત્સાહિત કરે છે અને
- ઓછી કિંમતની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને બાળકો ઘણી રમતો બનાવી શકે છે.

16.2 રમતની પ્રવૃત્તિઓ :

આ એકમમાં વર્ણન કરેલ રમતની પ્રવૃત્તિઓમાં આ ઉંમરના બાળકોમાં સંખ્યાત્મક, ભાષા સંબંધી (ક્રિયાત્મક) રચનાત્મક અને સામાજિક ક્ષમતાઓ પર આધારિત છે. જેમ કે વિભાગ-11માં તમે વાંચ્યું હશે કે અથવા યાદ હશે કે આ રમતની પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ બાળકોની યોગ્યતાઓને પારખવાનો નથી. બાળકોને કોઈ પણ ક્રિયા કરવા માટે તેના પર દબાણ કરવું જોઈએ નહિ. બાળકો માટેની રમત પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરતી વખતે ચિંતા મુક્ત અને રમતવાળું હોવું જરૂરી છે. તો જ તે કાંઈક શીખી શકે છે. આ વિભાગમાં વર્ણન કરેલ ક્રિયાઓ સરળ અને અપેક્ષાવાળા કઠિન ક્રિયાની તરફ વળે છે. રમત પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાની સાવધાની રાખવી જોઈએ. એટલે તમે જ રમત પ્રવૃત્તિઓની પસંદગી કરીને પ્રત્યેક બાળકોની યોગ્યતા પ્રમાણે અનુકૂળ હોય છે. જે રમત પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા માટે બાળકો તૈયાર અથવા સક્ષમ નથી તેવાને બળજબરી કરવી નહીં કારણ કે એવું કરવાથી જડ, કોધી અને નિરાશ થઈ શકે છે. આ ઉંમરના બાળકોમાં ચાલવાની યોગ્યતા તેની આસપાસના વાતાવરણ અને રમતની સામગ્રી શોધવા પ્રયત્ન કરે છે. ઊભા થઈને ચાલવાને કારણે બાળક દૂર સુધી ચાલી શકે છે. એટલે કે તેની દૃષ્ટિ દૂર સુધી જાય છે. બાળકો એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન સુધી ચાલી શકે તેનો તેને ખૂબ જ આનંદ આવે છે. તે આનંદ મળે તે માટે જ ચાલે છે. તમે એક 18 માસની બાળકીને એક સ્થાને સ્થિર ઊભા રહેવાનું કહો શું તે તમારા વિચારો પ્રમાણે કરીને દેખાડે છે ? સુનીલને એક સ્થાન પર ઊભા રહેવાનું કહ્યું પણ તે ફક્ત થોડી ક્ષણો માટે જ ઊભો રહે છે. ને ફરીથી ચાલવા માંડે છે. જ્યારે તેના પિતા પૂછે છે 'સુનીલ ક્યાં જાય છે' 'અરે હલો નહિ' પિતાની વાત સાંભળીને સુનીલ હસે છે ને ઊભો રહે છે ને ફરીથી ચાલવા માંડે છે. આ ક્રિયા તેના માટે એક રમત બની ગઈ છે. જ્યારે સુનીલ ચાલવા માંડે છે ત્યારે તેના પિતા તેને તેવું કરવાની ના કહે છે. સુનીલ ઊભો રહે છે અને હસે છે ને ફરીથી ચાલવાનું શરૂ કરે છે.

આ ઉંમરના બાળકો પોતાની જાતે ચાલવામાં દૃઢ થઈ જાય છે. તે તેની સાથે ઘણી રમત રમી શકે છે. ઉદા. બાળકીની સામે તેના હાથથી પોતે રેલગાડીનું એજિન અથવા ઘોડાગાડી ખેંચી ઘોડો છે તેવું નાટક ફરે છે. તથા પાછળની બાજુ ઊંધા ચાલવાનું શરૂ કરે છે. ચાલતી વખતે બાળકી હાથ છોડતી નથી પણ સાથે ચાલે છે. થોડું ચાલ્યા પછી તેની ભૂમિકા બદલે છે. અને બાળકી ઊંધી ચાલીને તેને ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે બાળક ચાલવામાં દૃઢ થઈ જાય છે ત્યારે ચાલવા માટે તેને પડકારરૂપ લાગે છે. આ રમત ક્રિયાને સમતોલન કરવાનો વિકાસ વિકસે છે. તેની સાથે સાથે બાળકોને પુખ્તવયન પ્રત્યે વિશ્વાસ વધે છે. કારણ કે રમત દરમિયાન તેમનું ધ્યાન રાખે છે અને ભયથી તેઓને બચાવે છે.

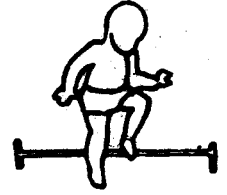
આ ઉંમરના બાળકોને જાણીતા રમકડાં જે દોરીથી ખેંચવાવાળામાં વધારે મજા આવે, તે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં રમકડાં તેની સાથે સાથે ખેંચાતા હોય છે. જ્યારે રમકડાંમાંથી અવાજ આવે છે તે તેને સારો લાગે

છે. દોરી પકડી રમકડાં ખેંચે ત્યારે વચ્ચે આવતી વસ્તુઓની વચ્ચે વ્યવસ્થિત રીતે કાઢે છે. અને તેનું સમતોલન કરી ક્રિયાત્મક કરીને સુધારે છે. નીના પોતાની લાકડીને ફૂતરાની દોરી પકડીને તે પોતાની સાથે પાછળ પાછળ ચાલવાની જીદ કરે છે. આ ઉંમરના બાળકો ચાલતી વખતે મોટે ભાગે ખુરશી, વોકર અને નાના ટેબલોને ધક્કો મારીને ચાલે છે. આવું કરવાની તેને મજા આવે છે. આ વિભાગના છેલ્લા ભાગમાં ઘરમાં ઉપલબ્ધ સામગ્રીમાંથી ઓછી કિંમતે મળતી વસ્તુઓમાંથી ધક્કો મારે તેવા રમકડાં તથા ખેંચી શકાય તેવા રમકડાંની પદ્ધતિઓનું વર્ણન કર્યું છે.

અઢી વર્ષની મીરાં જ્યારે મોકો મળે ત્યારે સીડીનો ટેકો પકડીને ઉપર ચઢે છે. તેની માને તે વાતનો ભય હોય છે કે તે પડી ન જાય તે માટે તેને નીચે ઉતારે છે. પરંતુ જ્યારે તેની માનું ધ્યાન ન હોય ત્યારે મીરાં ફરીથી સીડીઓ ચઢવા લાગે છે. 13 થી 36 માસના બાળકો રસ્તામાં પડેલી વસ્તુને ઓળખી શકે છે. અને થોડી ઊંચાઈથી ફૂટકો મારવાનું સારું લાગે છે. તમે જોયું હશે કે બાળકો એવી જગા પર જાય છે કે જ્યાં નાના ડબ્બા કે ઈંટો પડી હોય તેની પાસેથી જતી વખતે તેની ઉપરથી ફૂટીને જાય છે. બાળકોની આ રૂચિને ધ્યાનમાં રાખીને નીચે પ્રમાણેની રમતોનું આયોજન કરી શકાય. દોરીનો લાંબો ટુકડો લો, બે ખુરશીઓ, બે ટેબલ, બે બોક્સ અથવા બે ઈંટો તેને એક બીજાથી દૂર રાખો તેને એ રીતે રાખો જે જમીનથી માત્ર બે ઈંચ ઊંચી રહે તેની ઉપરથી બાળકો ફૂટી શકે. બાળકોને દોરડા પરથી ફૂટવાનું ને ઉપરથી નીકળવાનું ઘણું જ ગમે છે. બાળકોમાં ફૂટવાની કુશળતાને જોઈને દોરડાને ધીરે ધીરે જમીનથી ઉપર લગભગ 6 ઈંચ સુધી કરી શકાય. પરંતુ ધ્યાન રહે કે દોરડાને ખુરશી, ઈંટ કે ટેબલ સાથે બાંધવી નહિ. કારણ કે રમતી વખતે પડી જવાની શક્યતા વધારે હોય છે. આ રમતને વધારે સારી રીતે રમી શકે ને કુશળતા વધે તે પ્રમાણે સમતોલનમાં સુધારો કરતાં જવું. આ રીતે કરવાથી તેનામાં આત્મવિશ્વાસની ભાવના વધે છે. જ્યારે બાળક ફૂટકા મારવા લાગે ત્યારે ઉપરોક્ત રમત જેવી અન્ય ક્રિયાઓ પણ કરાવી શકાય. જમીન પર એક દોરડું મૂકવું અને તેના પરથી ફૂટકો મારવાનું કહેવું. જેમ જેમ તેને આવડે તેમ તેમાં સુધારો કરતા રહેવું તેને તે પણ કહેવું કે તે ડાબી જમણી આગળ પાછળની તરફ પણ ફૂટી શકે છે. થોડા દિવસો આ ક્રિયામાં તે સારી કુશળતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. ત્યારે તમે દોરડાને જમીનથી એક ઈંચ ઉપર કરી શકો છો. દોરડું ઊંચું કરો ત્યારે સાવધાની રાખવી કે દોરડું વધારે ઊંચું હશે તો બાળક ફૂટતી વખતે ઠોકર વાગવાથી પડી શકે છે. આ ઉંમરના બાળકોને બીજાઓનું નાનું મોટું કામ કરવાનું ખૂબ સારું લાગે છે. જેમ કે સબીનાની મા તેના મોટા ભાઈને અંદરથી વસ્તુ લાવવા કહે છે ત્યારે સબીના એ કહીને દોરે છે કે 'નહિ' 'હું લાવીશ' અને જ્યારે તેના ભાઈ કામ કરવા નથી દેતા ત્યારે તે જોર જોરથી રડે છે. બાળકોને નાનાં મોટાં કાર્યો જેમ કે વસ્તુઓ ઊંચકવી, તેને પકડવું, અથવા ચોક્કસ સ્થાન પર મૂકવું વગેરે આ બધાં કામ કરવામાં તેઓ ખુશીનો અનુભવ કરે છે. 'મને ચોપડી પકડવા દો' 'પોતાના રમકડાંને બોક્સમાં મૂકો' જેવા આદેશનું અનુકરણ કરે છે. ઘર તથા બાળમંદિરમાં બાળકોને પોતાના કામમાં ભાગીદાર બનાવવાનો મોકો આપવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને રમતની નજરથી જોવામાં આવે તો બાળકો માટે રમત બની જાય છે. ઘણીવાર બાળકો ગુસ્સે હોવાને કારણે સૂચનાઓ તરફ ધ્યાન આપતા નથી.

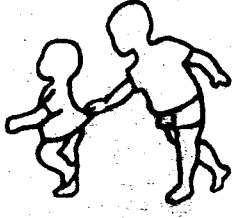

ચંદુનું ઉદાહરણ જોઈએ. રડતા ચંદુને શાંત કરવા માટે તેની દાદી ઘણા પ્રયાસ કરે છે. તેને પેલી ટોપલીમાંથી છીપલા લાવવાનું કહે છે. ચંદુ મુકી ભરીને છીપલા ઉઠાવે છે ને દાદીને આપે છે. દાદીએ ચંદુને થોડા વધારે છીપલા લાવવાનું કહ્યું તે ફરીથી થોડા લાવ્યો. ત્રીજીવાર પણ દાદીએ તેને તે જ કરવા કહ્યું. 'હવે બસ ન લાવીશ' આવી આ છીપલાથી રમ, ચંદુએ કહ્યું, 'હું' કહીને સ્પષ્ટ કર્યું કે તે દાદીની વાત સાંભળી ! પરંતુ ફરીથી તે ગયો ને થોડા છીપલા લાવીને દાદીને આપ્યા. દાદીએ ઘણીવાર કહ્યું કે હવે છીપલા ના લાવીશ પણ તે ત્યાં સુધી લાવતો રહ્યો કે પોતે આ ક્રિયા કરતાં કરતાં થાકી ન જાય !

બધી જ ઉંમરના બાળકો બોલ રમવાનું પસંદ કરે છે. આ ઉંમરના બાળકો બોલની પાછળ દોડવાનું પસંદ કરે છે. તેને ઉઠાવવો ને ફેંકવો. તમે બોલથી રમત રમી શકાય તેવી કોઈ રમત વિશે વિચારી શકો. બોલની સાથે એક રમત નીચે આપેલ છે તે પ્રમાણે રમી શકાય. બાળકી અને ઉછેરવાળા એક બીજાની સામે બેસે છે. ઉછેરવાળા બાળકીની તરફ બોલને ધીરેથી ગબડાવે. ફરીથી બાળકી તેઓની તરફ બોલને ગબડાવે આ રમતમાં નવીનતા લાવવા માટે ખુરશીઓ ખાલી ડબ્બા, વગેરે દ્વારા રમી શકાય. આ પ્રકારની રમતથી બાળકી સમજવા લાગે છે કે વસ્તુઓને જગા જોઈએ. બોલને નીચે, આસપાસ, ડાબી, જમણી, આગળ, પાછળ જેવી કલ્પનાઓ કરવાની સમજ આવે છે.

ત્રણ વર્ષના બાળકો એવી રમત પસંદ કરે છે જેમાં બોલ પકડવો, આવી રમતો માટે તમે મોટો ને હલકો બોલ લઈ શકો ! એવા હલકા ડબ્બા અથવા અન્ય વસ્તુઓનો પણ રમત માટે ઉપયોગ કરી શકાય છે. બાળકીને નજીક ઊભી રાખવી અને તેના તરફ ધીરેથી બોલ ફેંકવો તે પોતે હાથ ફેલાવીને તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરશે. જ્યારે તે બોલ ફેંકશે તો સંભવ છે કે ગમે ત્યાં આગળ પાછળ પડશે છતાંય તે રમતમાં વધારે રૂચિ લે છે.

આવો, આ રમત વિશે વાંચ્યા પ્રમાણે સોનિયા પોતાની માટી બહેન સાથે રમે છે. સોનિયા પોતાની બહેનને કમરથી પકડીને પાછળની બાજુ રેલની માફક ખેંચે છે. તેની બહેન છુક છુક છુક કહીને આગળ વધે છે. થોડક દૂર જાય છે. તે કહે છે હવે આપણે નદીની પાસે પહોંચી ગયા છીએ. પુલની ઉપર ધીરે ધીરે ચાલો. હવે ઝાડમાંથી ફરીને ! તેની ડાળીઓથી બચો, સોનિયા માથું નીચું કરે છે. છુક છુક છુક ! આટલા બધા પથ્થર ! ફૂદો ભાઈ ફૂદો ! હવે આપણે જંગલમાંથી બહાર આવ્યા ! હવે આપણે જોરથી ચાલીએ ! સ્ટેશન આવશે ! ધીરે ચાલો ! અને ધીરે છુક છુક છુક ! ઊભા રહો ! હવે ગાડી થોડી વાર ઊભી રહેશે અને પાણી પીશે ! થોડી વાર આરામ કરીને પાછી બંને જણ આ જ રમત ફરીથી શરૂ કરે છે ! આ પ્રકારની રમત બાળકોની કલ્પના શક્તિને પ્રોત્સાહિત કરે છે. તે પોતે પોતાની કોઈ અન્ય કલ્પના શક્તિ પરિસ્થિતિઓનું પાત્ર સમજાવે અને તેની સાથે અભિનય કરી શકે છે. અંદર બહાર જવું, પહાડ પર ધીરે ચાલવું, ઢાળ પરથી નીચે ધીરે જલદીથી ઉતરે છે. આ પ્રકારની રમતમાં તેઓને ધીમો ઝડપી અંદર બહાર, ઉપર નીચે જેવી કલ્પનાઓને સમજવાનો મોકો મળે છે.

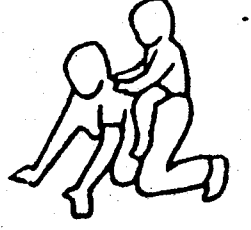
જેમ જેમ નાની સર્જનાત્મક યોગ્યતા તેનામાં વિકસિત થાય છે. આ ઉંમરના બાળકો વિભિન્ન સામગ્રીઓની સાથે શોધખોળ કરવામાં સમર્થ બને છે. બાળકો નાની સર્જનાત્મક નિયંત્રણને દૃઢ બનાવવા માટે ઘણી રમતો આયોજિત કરે છે. જો તમે બાળકોને લાકડી બ્લોકમાંથી એક બીજા પર મૂકીને સમતોલ કરીને મિનારો બનાવવામાં રૂચિ લે છે. ઘણીવાર પોતાનો બનાવેલ મિનારો તોડીને ફરીથી બનાવે છે. આ ઉંમરના બાળકો બોટલો અને પેનોના ઢાંકણ ખોલી શકે છે. અને ડબ્બાના ઢાંકણ ખોલીને બંધ પણ કરી શકે છે. જો તમે જુદા જુદા આકારના ડબ્બા આપશો તો એક ડબ્બામાં બીજા ડબ્બા નાખવાનો પ્રયાસ કરે છે.

બાળકોને એક ડબ્બો આપો જેમાં ઘણી વસ્તુઓ જેમ કે બટન, બી, પથ્થર, બોટલ, પેનના ઢાંકણ અને સહેલાઈથી મળતી વસ્તુઓ, બાળકો વારે વારે ડબ્બો ખાલી કરે અને તેમાં ફરીથી બધી જ ચીજો નાંખે આવી ક્રિયાઓમાં બાળકો લાંબા સમય સુધી તેમાં ગૂંથાયેલા રહે છે. જેમ જેમ વસ્તુઓ ડબ્બામાં નાખે તેમ તે અવાજ કરે છે. જો કે બાળકો માટે તે મનોરંજન લાગે છે. જેમ જેમ બાળકોને આ ક્રિયાઓનો અનુભવ થતો જાય તેમ તે પ્રમાણેની રમતો વધારે સરળ બનાવી શકે છે. ડબ્બાના ઢાંકણમાં જુદા જુદા આકારના કાણાં પાડવા અને ડબ્બા પર ફરીથી લગાડવું ફરીથી અલગ અલગ આકારની વસ્તુઓ બાળકોને આપવી અને તેને કાણાંમાંથી પસાર કરવા કહેવું. આ ક્રિયા દરમિયાન જોવું કે કોઈ વસ્તુઓમાં કાણાંમાં બરાબર નીકળતી નથી પણ અંદર રહી જાય છે. આ રમત દ્વારા બાળકો આકાર, આકૃતિના વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરે છે. અને સમજવા લાગે છે. પ્રત્યેક વસ્તુઓને પોતાની જગા હોય છે.

રેત અને પાણી સાથે રમતા બાળકોમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે. તેઓને મજા આવે છે. મોહનની મા કપડાં ધોતી હોય ત્યારે મોહન તેની માની પાસે બેસે છે અને એક ડબ્બામાં પાણી લઈને એક ડોલમાંથી બીજા ડોલમાં નાંખે છે. અને પોતાની ઉપર નાંખે છે અને આસપાસ ઢોળે છે. બાળકોને પાણીમાં છબછબીયા કરવાનું સારું ગમે છે. બાળકો કાગળની (નાવ) હોડી બનાવીને ડોલમાં મૂકી શકે છે.

સાથે સાથે બાળકોને રેતીમાં આંગળી ફેરવવાનું ખૂબ ગમે છે. રેતીમાં તે જુદી જુદી આકૃતિ બનાવે છે. તેઓને ચીકણી માટીમાં રમવાની મજા આવે છે. તે હાથમાં લે છે ને મહેસૂસ કરે છે તે થપથપાવે છે તેને મસળે છે અને તેમાં તે ગોળા બનાવે છે. તમે તેને દેખાડી શકો કે તેને વાળેલા ગોળાને વણવામાં આવે તો 'સાપ' બનાવી શકાય. તેમાંથી મોટી મોટી આકૃતિઓ બનાવવાની આશા ન રાખવી. આ ઉંમરે માટી સાથે રમવું તે તેનામાં સર્જનનો પ્રયાસ કરે છે અને સંવેદના અનુભવે છે. આ બધી સામગ્રીઓને અડે અને તેને મહેસૂસ કરવામાં મજા આવે છે. જ્યારે બાળક માટી અથવા પાણીમાં રમે છે ત્યારે તે ચિંતામાં હોય છે. તેનાં કપડાં ગંદા ન થાય આ કારણથી બાળકો આ રમત રમતા નથી. જેના કારણે તે સંશોધન જેવી મુખ્ય બાબતથી વંચિત રહે છે. આપણે તેઓને રેતી ને પાણીમાં રમવા દેવા જોઈએ. કોઈકવાર બાળક માટી-રેતીને ખાવાનો પ્રયાસ કરે છે. ત્યારે સજાગ રહેવું. રમત પૂરી થયા બાદ બાળકને હાથ-મોં અવશ્ય ધોવડાવવું અને જરૂર પડે તો કપડાં પણ બદલાવવા. જ્યારે બાળક હાથથી વ્યવસ્થિત રીતે પેન્સીલ, ચોક અથવા ડંડો પકડવા લાગે તે તે આડી, ઊભી, વાંકી, ચૂકી, ગોળ, ચોરસ લીટીઓ પાડવાનું શરૂ કરે છે. આ લખાણને સ્કેચ કહે છે. તે કાગળ, ભીંત, જમીન, રેત જે પણ મળે તેના પર સ્કેચ કરે છે. તેઓને ઈટ અથવા ચોકના ટુકડાથી જમીન પર લખવાથી આનંદ આવે છે. જુદા જુદા રંગથી કાગળ પર લખે છે. જમીન પર લખવા માટે તેને વધુ જગા મળે છે. જ્યારે બાળક પોતે બનાવેલ લીટીઓને જુએ છે ત્યારે તેનામાં વિશ્વાસ વધે છે કે પોતે કાંઈ કરી શકે છે. તમે આપેલ લખાણની સામગ્રીને તે સ્પર્શ કરે છે. સૂંધે છે સ્વાદ જોવાને માટેને મોંમાં નાખે છે. સામગ્રી આપ્યા બાદ સજાગ રહેવું. આ ઉંમરના બાળકોને છૂપા છૂપીની રમતમાં ખૂબજ મજા આવે છે. જો જપાછળ વસ્તુ છુપાઈ હોય તો તે શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. જો બાળકી રમકડાં લેવા પહોંચે ત્યારે તે રમકડું ક્યાંક છુપાવી દો. આ ક્રિયા જોઈને તે નવી જગા પર રમકડું શોધવાનો પ્રયાસ આ પ્રમાણે રમત ચાલુ રહે છે. તમે કોઈ જૂના પેપરોના કાગળ લઈ અને તેને વાળીને બાળકોને

તેઓને બોલ બનાવી શકાય. બાળકોને પણ આ રમતમાં ભાગ લેતા કરો. જ્યારે વધારે બોલ અને ત્યારે તેને કોઈ એક ખાલી ડબ્બામાં નાખવા. બાળકોની સામે જ બોલનો ઢગલો કરો ને રમકડું તેમાં છુપાવી દો. અને તેને શોધવા માટે કહો. 13 થી 36 માસના બાળકોને સક્રિય રમતની ક્રિયાઓ જેમ કે ઊંચો કૂદકો, પીઠ પર સવારી કરવી, હીંચકો ઝૂલવો વગેરેમાં મજા આવે છે. સંગીતને લય બદલમાં, વિશેષકર બાળકોને તેમાં પોતાને બાંધી રાખો. સંગીત સાંભળીને મોટે ભાગે બાળકો પોતાની રીતે તાળી પાડે છે ને પગ હલાવે છે અથવા નાચે છે. જ્યારે પણ રામુ ઢોલક અથવા બીન સાંભળે છે ત્યારે બધું જ છોડીને ઘરમાંથી બહાર ભાગે છે ને સંગીત બહુ ધ્યાનથી સાંભળે છે. તેના લયની સાથે પગથી તાલ આપે છે ને નાચે છે. ધીમું સંગીત મનને (સુકન) આનંદ આપે છે. જો તમારા ઘર અથવા બાળમંદિરમાં સંગીત વગાડવાની સુવિધા હોય તો દિવસ દરમિયાન થોડા સમય માટે મધુર સંગીત વગાડવું જેથી વાતાવરણ સુંદર બની શકે. બે વર્ષના બાળકો કવિતાના થોડા શબ્દો ગાઈ શકે છે. અને ત્રણ વર્ષ થતાં સુધીમાં એક નાની કવિતા ગાઈને સાંભળી શકે છે. જો તમે કવિતા સાંભળતી વખતે તાલી પાડો અથવા કોઈ વાજિંત્ર વગાડો તો બાળકોને ચોક્કસ ખૂબ મજા પડે છે. આપણા દેશમાં પ્રત્યેક પ્રાંતમાં એવી પ્રાંસંગિક કવિતાઓનો ભંડાર છે. શું તમે બાળકોને એવા ગીત ને કવિતાઓ જાણો કે જે પ્રાંતના પ્રચલિત હોય. 13 થી 36 માસના બાળકો સંગીતની સાથે સાથે નાની ને સરળ વાર્તા બહુ ધ્યાનથી સાંભળે છે. જો વાર્તા કહેતી વખતે તમે વાર્તા સંબંધિત ચિત્ર દેખાડો તો વાર્તા તેઓને માટે મનોરંજક બની જાય છે. અને તે ચિત્રોની તરફ વધુ ધ્યાન આપે છે. ત્રણ વર્ષના બાળકો સાંભળેલી વાર્તાના પાત્રોને ચિત્રોમાં ઓળખે છે. પહેલાં સાંભળેલી વાર્તા અનુક્રમ પ્રમાણે યાદ રહે છે અને જો તમે વાર્તાની કોઈ ઘટના છોડી દો અથવા ભૂલી જાવ તો તે તમારી ભૂલને પકડી લે છે. હાવભાવના સંકેત સાથે કહેલી વાર્તા રસપૂર્વક બને છે. બાળકો વાર્તા સાંભળતી વખતે વાંદરા અથવા દેડકા જેમ કૂદવું, પોતાના હાથથી હાથી જેવી સૂંઢને હલાવવી જેવી ક્રિયાઓમાં વધુ રૂચિ લે છે. તે બિલાડી જેમ મ્યાઉ મ્યાઉ કરે છે અને સિંહ જેમ ગરજે છે. વાર્તાને નાટકના રૂપમાં બતાવવા માટે આંગળી પર કઠપૂતળીઓ દ્વારા વાર્તા સંભળાવી શકો. જેમ જેમ આંગળીઓની કુશળતા વધે છે તેમ બાળકો કઠપૂતળીઓને પોતાની આંગળીઓ પહેરે છે અને તેની સાથે રમવાનું પસંદ કરે છે. જ્યારે તમે વાર્તા સંભળાવો ત્યારે બાળકોનો આંગળી પર કઠપૂતળીઓ પહેરવાનો ઉપયોગમાં લો. આ વિભાગના અંતિમભાગમાં કઠપૂતળી બનાવવાની પદ્ધતિ બતાવશે. વાર્તા અને કવિતાઓના માધ્યમોથી તમે બાળકોને નવા શબ્દો તથા પોતાની કલ્પના દ્વારા પરિચિત કરાવી શકાય. ઉદા. માટે એક હાથીની વાર્તા સંભળાવતી વખતે તમે હાથીના વિશે ચર્ચા કરી શકો છો. તે જોવામાં કેવો છે. તે ક્યાં રહે છે. શું ખાય છે અને તેના સંબંધિત અન્ય જાણકારી વિશે બાળકોને વાર્તા કરી શકાય છે. આ ચર્ચામાં બાળકોની રૂચિ અને તેના દ્વારા પૂછેલા પ્રશ્નો પર આધારિત હોવા જોઈએ. વાર્તા કહેતી વખતે પદ્ધતિ અને નાટકીયના વિશે તમે એકમ-૬માં વિસ્તારથી વાંચશો. હમણાં સુધીમાં તમે સમજી ગયા હશે કે દરરોજની પરિસ્થિતિઓમાં બાળકોની પોતાની કલ્પનાને સમજવા માટે કોઈ અવસર આપવો. બાળકો રંગ સંબંધી સમજણ વધે તે માટે જે લોકોએ પહેરેલાં કપડાં અથવા બજારમાં મળતી શાકભાજી ફૂલોનાં નામ પૂછવા અને બતાવવા. જે દરરોજની સ્થિતિમાં બાળકોને શીખવાનો અવસર મળે છે. શરીરનાં અંગોને ઓળખવામાં મદદ કરે અને એક રમત રમી શકાય. બાળકો અરીસાની સામે ઊભા રહે છે. તેના પ્રતિબિંબમાં પોતાનું નાક, કાન વગેરેની સામે સંકેત કરીને કહી શકે છે. આ પ્રકારની આંતરક્રિયાથી બાળકો પોતાના શરીર વિશે જાણે છે. સમજે છે કે અન્ય લોકો જેવા જ છે. 13 થી 36 માસના બાળકોની રમતના આયોજન કરતી વખતે કેટલીક વાતો ધ્યાનમાં લેવી :

- આસપાસનું વાતાવરણ સ્વચ્છ, આકર્ષક અને પ્રેરણા મળે તેવું હોવું જોઈએ.
- બાળકો નવું નવું ચાલતા શીખ્યા હોય છે તેથી તે ક્રિયાશીલ રહેવાનું પસંદ કરે છે. આ કારણે તે સક્રિય રૂપથી આસપાસના વાતાવરણનું નિરીક્ષણ કરે કે કોઈ જોખમ તો નથીને તે વૃત્તિશીલતા પર જરૂરી નિયંત્રણ ન કરવું.
- પહેરવેશ વ્યવસ્થિત રાખવો જે વસ્તુઓથી નુકસાન થાય તે વસ્તુઓથી તેને દૂર રાખવું.
- બાળકો માટે જુદા જુદા પ્રકારની રમતની પ્રવૃત્તિઓ અને સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવી જોઈએ જેથી ઈચ્છાનુસાર પોતાની પસંદ પ્રમાણે રમત રમી શકે.
- થોડા સમયના અંતરે રમત ક્રિયાને ફરીથી કહેવી કારણ કે તે રમત ક્રિયા તેઓને સારી લાગે છે અને જ્યારે તે ક્રિયા દૃઢ થઈ જાય છે ત્યારે તે ખુશી મહેસૂસ કરે છે.
- બાળકોની સાથે રમતમાં ભાગ લેવો. ઉછેરકર્તાઓ આંતરિક ક્રિયા બાળકો શીખવા માટેનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે.
- રમત દરમિયાન બાળકોનું અવલોકન કરો કે જેથી તે કઈ રમતને ખૂબ સારી રીતે સમજે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

- (1) તમે 13-36 માસના બાળકો માટે નીચે પ્રમાણેની રમત ક્રિયાઓનું આયોજન કરવાનું કહો, જે તમે તે અનુસાર વિકાસના કયા ક્ષેત્રોને પ્રોત્સાહન મળે છે ?

નીચે આપેલ જગામાં ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (ક) પુરશીને સાથે સાથે રાખીને તેમાં એક ‘સુરંગ’ જેવું બનાવવું તેમાં બોલ ફેંકવો-ગબડાવવોની રમત.

- (ખ) અભિનયની સાથે કવિતા ગાતા બાળકો પણ સાથે સાથે ગાઈને અભિનય કરે.

- (ગ) બાળકોને બોક્સમાં નાખવા માટે વસ્તુઓ આપવી.

- (ઘ) હોડી છે તેવી કલ્પના કરવી ને હોડી ચલાવવાનો અભિનયની રમત.

- (2) નીચે આપેલ ચાર રમત ક્રિયાઓમાં કઈ રમત 13 થી 36 માસના બાળકો માટે ઉપયુક્ત નથી કેમ ? નીચે આપેલ જગામાં પ્રત્યેકનો જવાબ આપો.

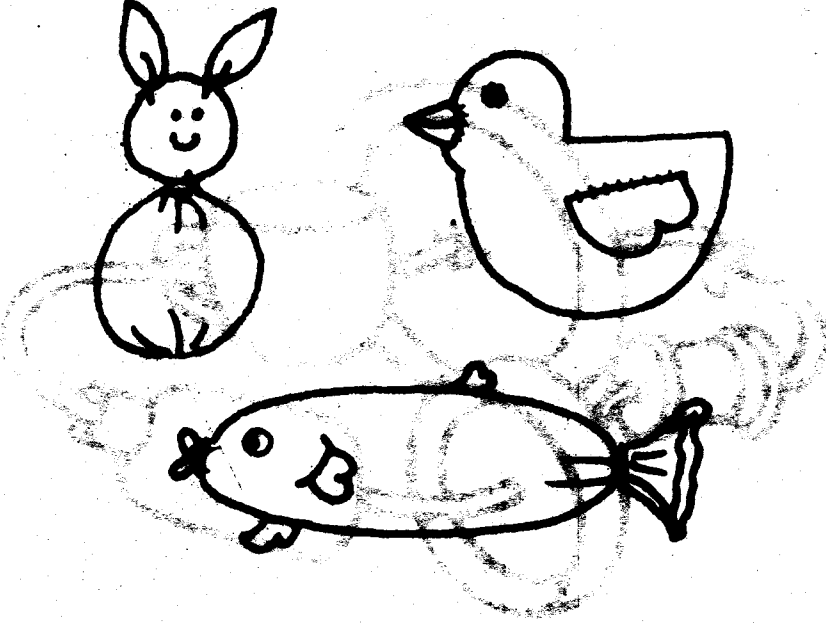
- (ક) તેઓને રમત માટે પોચા રમકડાં દોરી બાંધી ખેચી શકાય તેવા રમકડાં આપવા.

- (ખ) તેઓને પગલ પૂરી કરવા માટે કહો.

- (ગ) વાર્તા સંભળાવવી.

(ધ) બાળકોને સજકડીના ઢગલામાંથી આકાર, લંબાઈ અનુસાર કમમાં મૂકવાનું કહો.

વિકાસને વધારવા માટે
રમતની પ્રવૃત્તિ

16.3 રમત માટેની સામગ્રી બનાવવા માટેની સરળ પદ્ધતિ

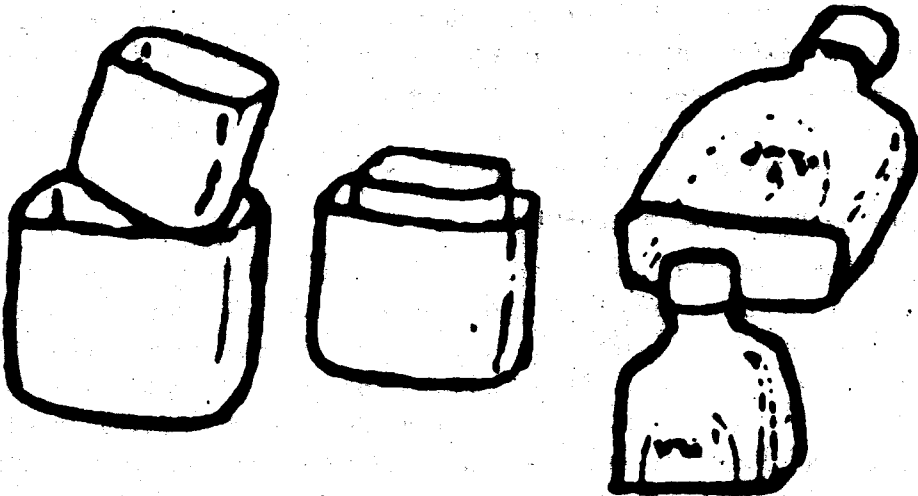
નીચે આપેલ કેટલાંક રમકડાં બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકે છે.

રૂ-કતરણ-ભૂંસુ-નકામાં કપડાંનાં રમકડાં.

એકમ-11માં વર્ણન કરેલા રમકડાં તમે આ ઉંમરના બાળકો માટે બનાવી શકો છો. તે સિવાય તમે કેટલાંક રમકડાં નીચે આપેલ આકૃતિ અનુસાર બનાવી શકો છો.

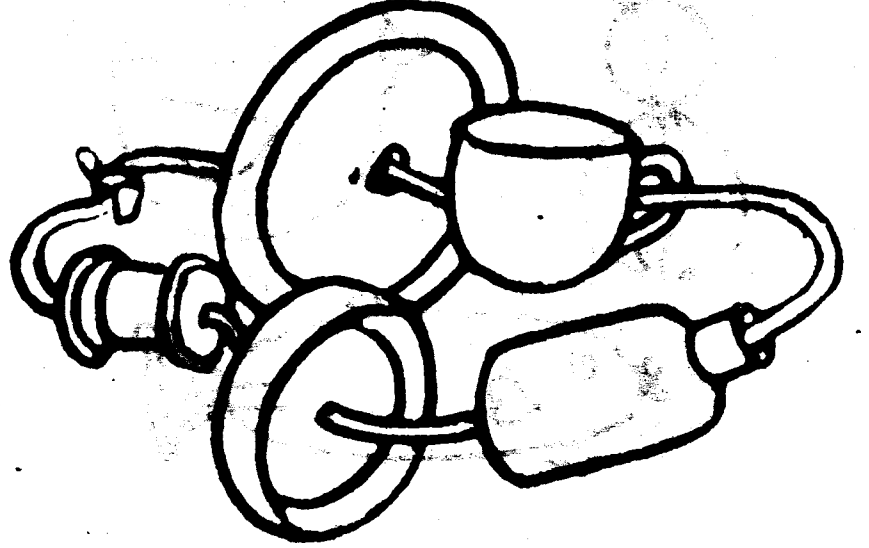
સ્પર્શ કરવો અને રમવા માટેનાં રમકડાં :

તે માટે તમારે નીચે પ્રમાણેની સામગ્રીની જરૂર પડશે જેમાં 7-7 ઈંચનો કાપડનો ટુકડો, રૂ, સોય, દોરો, કાપડના ટુકડા, બીજ, મોતી, પત્તા, કાંકરા રમકડાં બનાવવા માટે તમારે કાપડના બે ટુકડાને ત્રણ બાજુથી સિલાઈ કરીને જોડવા જેથી થેલી જેવું બની જશે. થેલીનો એક તરફથી ખુલ્લો છેડો રાખવો. આ રીતે પાંચ છ થેલીઓ બનાવવી. હવે તેની અંદર એક ભાગને ઊંધો કરીને બહાર કાઢી સીધો કરવો. કોઈ થેલીમાં કાપડના ટુકડા, કોઈમાં કાંકરા, કોઈમાં બીજ, મોતી, પત્તા વગેરે ભરવું. પ્રત્યેક થેલીમાં અલગ અલગ ચીજો નાંખવી. થેલીને પૂરી ભરવી નહિ તેને થોડી ખાલી રાખવી. ત્યારબાદ

થેલીને ખુલ્લી તેને સીવી લેવું. જ્યારે બાળકો આ થેલીઓ સાથે રમે ત્યારે તેની શોધખોળ કરે છે. તે મહેસૂસ કરે છે. અને પ્રત્યેક થેલીનો સ્પર્શ અલગ અલગ હોય છે. થેલીઓ પકડવા અને ફેંકવા માટેની રમત માટેના ઉપયોગમાં આવે છે. તેવા રમકડાં જે એક બીજાની અંદર નાખી શકાય છે- આ રમકડાં બનાવવા માટે તમારે પ્લાસ્ટિકની બોટલ, ડબ્બા અથવા વિભિન્ન આકારોના ડબ્બા, તેને ફાડવા માટે અન્ય ઓજારોની જરૂર પડશે.

વિભિન્ન આકારોની પ્લાસ્ટિકની બોટલો લો અને તેને વચ્ચેથી કાપવી. જેમાં થોડી મોટી અને થોડી નાની બોટલ એક બીજાની અંદર નાખી શકાય. આ પ્રકારની રમતની સામગ્રી તમે ખોખાંમાં પણ બનાવી શકાય. આ ડબ્બા એવી સામગ્રીમાંથી બનાવવા જોઈએ કે જેથી બાળકોને નુકસાન ન થાય તથા કાપેલા ભાગથી બાળકોને વાગે નહિ. ટીન ડબ્બાથી પ્રયોગ કરે તો નુકસાન થાય છે ક્યારેક કાપેલી કિનારી ધારદાર હોય તો બાળકોને વાગી શકે છે.

દોરાથી બાંધીને ખેંચી શકાય તેવા રમકડાં :

આવા રમકડાં બનાવવા માટે દીવાસળીની ડબ્બીઓ, ડબ્બાના ઢાંકણ, પ્લાસ્ટિકના પ્યાલા, બોટલોના ઢાંકણ, મોતી અને એવી જ અન્ય સામગ્રી ભેગી કરવી. એક દીવાસળીની ડબ્બી ઉપર એક કાણું પાડો અને એક લાંબી દોરી બાંધો. ચાલતી વખતે તે પોતાની સાથે સાથે ખેંચવામાં બાળકોને બહુ જ મજા આવે છે. દોરી મજબૂત હોવી જોઈએ જેથી બાળકો રમકડાંની સાથે ખેંચે તો તૂટી ન જાય.

આ પ્રકારના ડબ્બાના ઢાંકણ, પ્લાસ્ટિકના પ્યાલા, બોટલના ઢાંકણા, મોતીઓને એકી સાથે બાંધી શકાય છે. જ્યારે બાળક તેને ખેંચે ત્યારે તેમાં અવાજ આવે છે જેથી બાળકોને મજા પડે છે. એક મોટું ખોખું લેવું અને તેમાં દોરી બાંધવી. વસ્તુઓને એક જગ્યાથી બીજી જગ્યા પર લઈ જવા માટે બાળકો તેને ખેંચવામાં ઉપયોગ કરી શકે છે. કાગળના એક ટુકડામાં દોરી બાંધવો દોરી હાથમાં લઈને જ્યારે બાળક દોડશે ત્યારે તેમાં ફડફડાટ જેવા અવાજ થશે.

ધક્કો મારી શકાય તેવા રમકડાં :

આ રમકડાં બનાવવા માટેની જરૂરિયાત છે. ગોળાકાર ટીનના ડબ્બાની એક 12 ઈંચ લાંબી મજબૂત કડી લો. કેટલાક કાંકરા, એક 30 ઈંચ લાંબી તાર અને ટીનમાં એક કાણું કરવા માટે ધારવાળું સાધન લો. એક પ્યાલી ગોળાકાર ટીનનો ડબ્બો લો. તેમાં થોડાં કાંકરા, બીજ, કાચ, નાખો અને તેનું ઢાંકણ બંધ કરી દો. ડબ્બાના તળીયે ઢાંકણમાં એક કાણું પાડો. આ કાણું એટલું મોટું હોવું જોઈએ કે તેમાંથી એક લાકડી સરળતાથી પસાર થાય. લાકડી બંને બાજુથી બહારની તરફ નીકળવી જોઈએ. તાર લો અને તેને 'C' આકારમાં વાળવો. તારના બંને છેડા એવા પ્રકારથી વાધવા જેથી બાળક તારને પકડીને ચાલે શકે છે. અને સાથે સાથે ડબ્બાને જમીન પર ગબડાવી શકે.

આંગળી પર પહેરી શકાય તેવી કઠપૂતળીઓ :

આ કઠપૂતળીઓ બનાવવાની પ્રથમ જ સહેલી છે. અને મજા પડે તેવી છે. કાગળનો એક ટુકડો લો. તેને 4 ઈંચ વ્યાસનો એક અર્ધગોળાકાર કાપવો. જેમાં શંકુ આકારમાં વાળવો ને ઉપરથી એક સાથે ચોંટાડી દેવો. તેની ઉપર તેના જેવા પાત્રનું વર્ણન કરવા કહો તે પ્રમાણે તેનું મોં બનાવવું. જો તમે પાત્ર પસંદ કર્યું હોય તેના આધારે તેના પર લોખી, નાક, કાન, શીંગડા, વગેરે લગાડી શકાય છે. આ શંકુને આંગળી પર પહેરી શકાય છે. આ રીતે કઠપૂતળી તૈયાર. કઠપૂતળી બનાવવાના તમે હોશિયાર બની જાવ ત્યારે ચિત્રનો પણ ઉપયોગ કરી શકો છો. જો તમે વાર્તાના પાત્રો પોતાની આંગળી પર બનાવી શકો છો અને આંગળી પર કઠપૂતળીના રૂપમાં ઉપયોગ કરી શકો છો.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ : 2

જો તમારી પાસે નીચે પ્રમાણેની સામગ્રી હોય તો 13 થી 36 માસના બાળકો માટે કોઈ પ્રકારના રમકડાં બનાવી શકાય. નીચે આપેલ જગામાં ટૂંકમાં લખો.

- જૂના કાગળના કવર
- જૂના પૂરાણાં કપડાં.
- જૂના પૂરાણાં કપડાંના બટન
- થોડું ઊન, દોરા, સોય
- કેટલાંક જૂનાં સાવરણા-સાવરણીની સળીયો
- રંગીન આકર્ષક કાગળ, રંગીન પારદર્શક કાગળ મીઠાઈના ડબ્બા વગેરે પર લગાડેલા હોય તે

16.4 સારાંશ :

આ એકમમાં રમત ક્રિયાઓ વિશે વાંચો જે 13-36 માસના બાળકો માટે આયોજન કરેલ છે. આ ક્રિયાઓ બાળકોની રૂચિ અને ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને લખી છે ? આ ઉંમરના બાળકો નાનાં બાળકોની (શિશુ) સરખામણીમાં વધારે સક્રિય હોય છે. તમે તેને માટે એવી રમત ક્રિયાઓનું આયોજન કરો કે તે ચાલતા, દોડતા, કૂદતા અને ઉપર ચઢવાની ક્ષમતાઓને વધારી શકે. ક્રિયાત્મક વિકાસને પ્રોત્સાહન માટે અન્ય રમત ક્રિયાઓ છે. બાળકોને ખેંચવા-ધક્કો, એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુઓ નાંખવી, અને પકડવાની રમતોની સામગ્રી આપવી, બાળકોને વાર્તા અને કવિતાઓ સાંભળવાની મજા આવે છે. તે કવિતાઓની કેટલીક લીટીઓ ફરીથી કહી શકે. અને તમને પહેલાં સાંભળેલી વાર્તાના પાત્રોના નામ પણ કહી શકે. આ ક્રિયા દરમિયાન બાળકો નવા શબ્દ તથા પોતાની કલ્પના વિશે શીખે છે. બજારમાં જતા, રેલવે સ્ટેશન અથવા બસમાંથી જતી વખતનું વાતાવરણ વિશે જાણી શકે છે. આ વિભાગમાં કેટલીક જરૂરી વાર્તાનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે રમત ક્રિયા દરમિયાન આયોજિત કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે તેની સાથે સાથે રમકડાં બનાવતી વખતે બનાવવાની રીતોનું પણ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

16.5 ‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના જવાબો :

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ : 1

- (1) (i) તમે પ્રાથમિક રૂપથી નીચે પ્રમાણેના ક્ષેત્રોમાં વિકાસ વધારવા માટે –
- શારીરિક વિકાસ :** જ્યારે બાળકી સુરંગમાં બોલ નાખે છે ત્યારે તેનો ક્રિયાત્મક સમન્વય સુધરે છે.
- સંજ્ઞાત્મક વિકાસ :** જગા સંબંધી તેની જાણકારી વિકસિત થાય છે. અને તે ‘મેં’માંથી ‘બહાર’ ‘અને’ જેવી પોતાની કલ્પનાઓને સમજવા લાગે છે.
- (ii) આ ક્રિયા ભાષા સંબંધી વિકાસને વધારે છે.
- જેમ કે તે કવિતા બોલે છે.
- સંજ્ઞાત્મક વિકાસને વધારે છે. જ્યારે તે નવી પોતાની કલ્પના અને શબ્દ શીખે છે.
- (iii) આ ક્રિયા ક્રિયાત્મક વિકાસને વધારવા માટે જ્યારે બાળકી ખોખાંમાં વસ્તુઓ નાંખે છે. સંજ્ઞાત્મક વિકાસને વધારવા માટે છે. જ્યારે કોઈ વસ્તુઓ ડબ્બામાં આવે છે અને અન્ય નહિ ત્યારે તેને આકારની પોતાની કલ્પનાનો વિકાસ થાય છે.
- (iv) આ ક્રિયામાં સામાજિક વિકાસનો વધારો થાય છે. જ્યારે બાળકોના ઉછેરકર્તાની સાથે આંતરિક ક્રિયા કરે છે. સંજ્ઞાત્મક અને ભાષા સંબંધી વિકાસને વધારે છે. જ્યારે આ ઉંમરના બાળકો પરીકલ્પનાની રમત રમે છે. અને નવા શબ્દ શીખે છે.

તેનો જવાબ એ છે કે જેનામાં અમે વિકાસના મુખ્ય ક્ષેત્રો વિશે બતાવ્યું છે જેના વિકાસની ક્રિયા પ્રોત્સાહિત કરે છે. એવું નથી કે રમત ક્રિયાઓથી કે અન્ય ક્ષેત્રોથી વિકાસ વધતા નથી. ઉદા. પહેલી ક્રિયામાં ભાષા સંબંધી વિકાસમાં વધારો થાય છે. જ્યારે ઉછેરકર્તાની આંતરક્રિયા અને વાતચીત કરે છે. જે ક્રિયા વિકાસમાં વધારો આપી તેનું મુખ્ય યોગદાન કરે છે. જો તમે ભાષા સંબંધી વિકાસ માટેની કોઈ ક્રિયા આયોજિત કરવા માટે-(i) તે એક સારા પસંદગી નથી કરી શકતા કારણ કે મુખ્ય રૂપથી તે ભાષાકીય વિકાસ પર કેન્દ્રિત નથી માટે (ii) પસંદગી બરાબર થાય.

- (2) (i) અને (iv) આ ઉંમરના બાળકો યોગ્ય નથી કારણ કે (ii) તેઓ નક્કી કરવા માટે સંજ્ઞાત્મક યોગ્યતા નથી કે ક્યો ટુકડો જોડવો આ યોગ્યતા શાળાપૂર્વના વર્ષોમાં વિકસિત થાય છે. (iv) વસ્તુઓને અનુક્રમે આકારના આધારે મૂકવાની સંજ્ઞાત્મક ક્ષમતા હોતી નથી. તે શાળાપૂર્વના વર્ષોમાં વિકસે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ : 2

આ એકમમાં રમકડાં અને ઘણાં અન્ય રમકડાં પણ તમે આ સામગ્રીથી બનાવી શકો છો.

- (ક) રમકડાં નીચે પ્રમાણેની રીતે બનાવી શકાય છે. એક કાગળનું કવર લેવું અને તેને પૂરું ખોલી (ગોળાકાર)વાળવું. તેને આકર્ષક બનાવવા માટે તમે રંગીન કાગળ લગાડી શકો. ત્યારબાદ એક ગોળ આકારને રંગીન પારદર્શક કાગળ લઈ લો. પણ ધ્યાન રાખવું કે કાગળને વાળીને બનાવવા (ગોળ વાળેલા) લંબગોળાકારને આગળથી મોટા હોય. ફરી આ રંગીન ગોળ કાગળને લંબગોળાકારને ઉપરથી ચોટાડી દો. બાળકો જ્યારે તેને દૂરબીન ને એક ભાગથી જોશે તો વસ્તુઓને તે રંગીન દેખાશે જે રંગનો કાગળ ચોટાડ્યો હશે. બાળકો તે દૂરબીનમાં તે જ ચીજો જોવાનું પસંદ કરે છે.

FURTHER READING

The following are some books that you will find useful as reference for this course. This list of 'Further Readings' is meant for Blocks 1,2,3 and 4. Some of these may be available at your Study centres. you are likely to find others in the library of a Home Science College.

- ANC-1, 1991. Block 3, *Meal Planning*; IGNOU
- Barclay, L.K. 1985. *Infant Development*; Hold, Rinehart and Winston, New York.
- Craig, G. J., 1983. *Human Development*; Prentice Hall Inc., New Jersey.
- Elikind and Weiner. 1978. *Development of the Child*; John Wiley & Sons, Inc, New York.
- Gosh, Shanti. 1989. *You and Your Child*; Voluntary Health Association of India, New Delhi.
- Klau, M.H. & P.H. Klaus, *The Amazing New born*; Addison-Wesley Publishing Company Inc. U.S.A.
- Kuppuswamy, B. 1984. *A Text Book of Child Behaviour and Development*; Vani Educational Books, New Delhi.
- Mussen, P. H. *et al.* 1990. *Child Development*; Harper and Row Publishers, New York.
- National Institute of Public Co-operation and Child Development, 1988. New Delhi, *Growth Monitoring Manual*.
- Salking, N. J. S. R. Ambron 1987. *Child Development*; Holt Rinehart and Wenston, Inc. New York.
- Swaminathan. Mina. 1989. *The First Three Years*; UNESCO Principal Regional Office for Asia and the Pacific, Bangkok.
- Swaminathan, Mina. *Play Activities of Children*; UNICEF New Delhi.

ઈદિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

CCCD-01

બાળ સંભાળ સેવા
આયોજન

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

વિભાગ

1

બાળસંભાળ અને વિકાસ-પ્રાસ્તાવિક

એકમ 1 બાલ્યાવસ્થાના અનુભવો The Experience of Childhood	09
એકમ 2 બાળવિકાસની પાયાની (મૂળભૂત) સંકલ્પનાઓ Basic Concepts in Child Development	23
એકમ 3 વિકાસના સિદ્ધાંતો Principles of Development	35
એકમ 4 શિશુની જરૂરિયાતો અને હક્કો Needs and Rights of Children	45
એકમ 5 વિકાસમાં રમતનું મહત્વ Importance of Play in Development	59

Course Design

Dr. Prabha Chawla
(Convenor)
School of Continuing
Education, IGNOU

Ms. Rekha S. Sen
School of Continuing
Education, IGNOU

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education, IGNOU

Dr. S. Anandalakshmy
Director
Lady Irwi College,
New Delhi

Dr. F. Z. Tarapore
Principal
College of Home Science
SNDT University
Pune

Dr. Ravikala Kamath
Dept. of Human Development
SNDT University
Bombay

Prof. R. Muralidharan
Head Dept. of Physiology
NCERT, New Delhi

Dr. G. Kapadia
Director
Princess Esin Women's
Education Centre
Hyderabad

Ms. Suman Verma
Dept. of Child Development
Home Science College
Chandigarh

Ms. Asha Signh
Depg. of Child Development
Lady Irwin College
New Delhi

Book Preparation

Unit Writers
Units 1, 2, 3, and 4

Ms. Rekha S. Sen
School of Continuing
Education, IGNOU

Units 2, 3, and 5

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education, IGNOU

Dr. Neerja Sharma
School of Continuing Education
IGNOU

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education
IGNOU

Course Editor
Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani
Madras

Block Co-ordinator
Ms. Rekha S. Sen
School of Continuing
Education
IGNOU

Language Editor
Prof. G. S. Rao
IGNOU
Dr. P.N. Pandit
School of Humanities
IGNOU

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar (PPD)
IGNOU

Copies : 1000(2002), 1000(2005).

PRINTED BY : Nishan Offset Pvt. Ltd. Ph.: (079) 26420145, 26565810

March, 1999

© Indira Gandhi National Open University, 1998

ISBN-81-7263-852-3

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information on the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068.

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈદિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી(અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

અનુવાદ :

પ્રો. સરોજબહેન વર્મા

મુખીની ખડકી, પાલડી ગામ,

પાલડી,

અમદાવાદ-380 007.

પ્રો. સુધાબહેન મહેતા

17, પદમ્ બંગલો,

વસ્ત્રાપુર,

અમદાવાદ-380 054

પરામર્શ (વિષય) :

ડૉ. નીતાબહેન શાહ

આચાર્યા,

મહિલા કોલેજ,

ગાંધીનગર

પરામર્શ (ભાષા) :

પ્રો. બ્રહ્મશાબહેન ત્રિવેદી

7, રમણનગર સોસાયટી,

મણિનગર,

અમદાવાદ-380 015.

સંપાદન અને સંયોજન :

શ્રી એસ. એચ. બારોટ

મદદનીશ કુલસચિવ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

અમદાવાદ-380 003.

પ્રકાશક

શ્રી એસ. એચ. બારોટ, ઈચા., કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર - 9. ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ - 380 003, ટે.નં. 22869690-91

© સર્વ હક સંભાળીને. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર

વિધિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃ મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

અભ્યાસક્રમ પરિચય

આ અભ્યાસક્રમ તમને બાળકોની સેવાઓના સંગઠન તરફ દિશાસૂચન કરશે. આ સેવાઓ 6 વર્ષ સુધીનાં બાળકો માટે ઘોડિયાઘર-દિવસીય બાળસંભાળ કેન્દ્રો તથા શાળાપૂર્વ શિક્ષણનાં કેન્દ્રો છે. ઘોડિયાઘર તથા બાળસંભાળ કેન્દ્રોમાં નોકરિયત્ત કે કામે જતાં માબાપનાં બાળકો કે જેમના ઘરે બાળકની સંભાળની પૂરતી સગવડ નથી તેવાં બાળકો માટે દિવસે પૂર્ણ સમયની સેવાઓ પૂરી પાડે છે. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણનાં કેન્દ્રો 3 થી 6 વર્ષનાં બાળકો માટે સર્વાંગી વિકાસની તકો પૂરી પાડે છે. શાળા પૂર્વ શિક્ષણ બાળકને ભવિષ્યમાં શાળાએ જવા અંગેની પૂર્વ તૈયારી કરાવે છે. આપણા દેશમાં પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાઓ જુદા જુદા નામથી જાણીતી છે. જેમ કે આંગણવાડી, બાલવાડી, બાલમંદિર, કીન્ડર ગાર્ડન અને રમત કેન્દ્રો.

પહેલાં 6 વર્ષો વ્યક્તિના જીવનમાં ઘણાં અગત્યનાં અને મહત્વનાં હોય છે. વિકાસની પ્રક્રિયાનો દર ઘણો ઝડપી હોય છે. બાળક ઘણાં કૌશલ્યો તથા સંકલ્પનાઓ પ્રાપ્ત કરે છે. બાળકના વાતાવરણનો યોગ્ય ઉપયોગ થવો અનિવાર્ય છે. ઘોડિયાઘર તથા શાળા પૂર્વ શિક્ષણ બાળકને સંભાળ અને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. આ કેન્દ્રમાં આરોગ્ય સંભાળ, પોષણ તથા શીખવાની તકો ઉપલબ્ધ હોય છે.

ઘોડિયાઘર તથા શાળાપૂર્વ કેન્દ્રોનું સંચાલન કરવા માટે એક વર્ષથી બીજા વર્ષે બાળવિકાસ કેવી રીતે થાય છે તે સમજવું ખૂબ જરૂરી છે. આ અભ્યાસક્રમમાં તમે બાળકનો શારીરિક, ભાષાકીય, બૌદ્ધિક, સામાજિક અને આવેગિક વિકાસ તે ગર્ભમાં હોય ત્યારથી 6 વર્ષ સુધીમાં કેવી રીતે થાય છે તે અંગે વાંચશો. ઘોડિયાઘર, શાળાપૂર્વ શિક્ષણના કાર્યકરો કે બાળકોના વાલીઓ તરીકે તમને એ જાણવાનું ગમશે કે બાળકોના વિકાસની માવજત કેવી રીતે કરવી અને તે કઈ રીતે ઉત્તમ કરી શકાય? આ કથન કદાચ વિરોધાભાસી લાગશે કે બાળકના માટે રમત એ કામ છે અને કામ એ રમત છે. રમતાં રમતાં તેઓ સંશોધન કરે છે, પ્રશ્નો પૂછે છે, પ્રયોગો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, બીજા સાથે સંબંધો કેળવે છે અને મિત્રો બનાવે છે. રમત સમગ્ર વિકાસને આગળ ધપાવે છે. આ અભ્યાસક્રમમાં તમે બાળકોના વિકાસને આગળ ધપાવવા સંભાળકર્તાએ રમત ગમતની પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કેવી રીતે કરવું તે અંગે વાંચશો. સસ્તાં કે ઓછા ખર્ચે ઘેર રમતગમતનાં સાધનો સામગ્રી કેવી રીતે બનાવવા તેનું પણ વર્ણન કરેલું છે. ઉપરાંત વિવિધ વયજૂથનાં બાળકોની આરોગ્ય સંભાળ તથા પોષણ ઉપરાંત રસીકરણ અને વૃદ્ધિની દેખરેખ ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવેલો છે.

અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા

આ આઠ સ્તરનો અભ્યાસક્રમ છે. જેમાંથી છમાં સૈદ્ધાંતિક માહિતી તથા બેમાં પ્રાયોગિક કાર્યનો સમાવેશ કરેલ છે. અભ્યાસક્રમનો સાત એકમોમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે અને બે વિભાગોમાં પ્રાયોગિક માર્ગદર્શન આપવામાં આવેલ છે. જન્મથી છ વર્ષના સમયને 3 જૂથમાં વિભાજિત કરવામાં આવેલ છે. જન્મથી 12 માસ સુધી (પ્રથમ વર્ષ), 13 માસથી 36 માસ (1 થી 3 વર્ષની વય) 37 માસથી 72 માસ (3 થી 6 વર્ષની વય) વયજૂથમાં આવતાં બાળકોના વિકાસના પાયાની સૈદ્ધાંતિક માહિતી અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વયજૂથને અનુરૂપ યોગ્ય રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓ, આરોગ્ય તથા પોષણ સંભાળ અંગે વર્ણન કરેલ છે.

અભ્યાસક્રમના છેલ્લા ખંડમાં આપણા દેશમાં હાલમાં ચાલી રહેલ બાળસંભાળ અંગેના જુદા જુદા કાર્યકર્તાઓનો પરિચય આપેલ છે. બાળસંભાળ કેન્દ્ર સંગઠન માટે અનુરૂપ પદ્ધતિઓની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. બાળકોની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા કાર્યક્રમના આયોજનના સિદ્ધાંતોની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે. લાંબાગાળાનું લક્ષ્ય અને ટૂંકાગાળામાં આવરી લેવાના હેતુઓના આધારે બાળકો માટેની રોજિંદી પ્રવૃત્તિઓ તથા રમતગમતના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી શકાય. કેન્દ્રના વહીવટી આયોજન માટે ઉપલબ્ધ જગ્યાઓનું આયોજન તથા રમતગમતનાં સાધનોની ઉપલબ્ધિ વગેરે માટે માર્ગદર્શન આપેલ છે. બાળસંભાળમાં સંભાળકર્તા એ મહત્વની કડી છે. તેથી ઘોડિયાઘર તથા શાળાપૂર્વ કેન્દ્રોની પસંદગી ખૂબ અગત્યની બની રહે છે. કેન્દ્રના હેતુઓ અસરકારક રીતે પૂર્ણ કરવામાં આવે છે કે નહિ તેની તપાસ માટે મૂલ્યાંકન બહુ જરૂરી છે. કાર્યક્રમના મૂલ્યાંકન અંગે માર્ગદર્શન આપી આ ખંડનું સમાપન કરવામાં આવ્યું છે.

બાળકોના વિકાસ અંગે ફક્ત વાંચન સંપૂર્ણ સમજ માટે પૂરતું નથી. પરંતુ તેઓનું નિરીક્ષણ તથા તેમની સાથે કાર્ય કરવાથી તમે બાળકોને વધારે સારી રીતે સમજી શકો અને તેઓની સાથે કાર્ય કરવા માટેનું કૌશલ્ય વિકસાવી શકો. આ દૃષ્ટિકોણથી જ પ્રાથમિક ક્ષયોનું આયોજન કરવામાં આવેલ છે. પ્રાયોગિક કાર્યના ભાગરૂપે તમારે તમારા ઘરના કે પડોશીનાં બાળકોનું નિરીક્ષણ કરવાનું રહેશે. તમારે તેઓની સાથે રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓ કરાવવાનું પણ જરૂરી છે. પ્રયોગ અંગેની માર્ગદર્શિકા તમને રમત ગમતની પ્રવૃત્તિઓના આયોજન અંગે કમવાર પરિચય આપશે. દરેક ખંડના વાંચન પછી એકમની

માર્ગદર્શિકાનો સંદર્ભ લેજો. જેથી તમે તેને અનુરૂપ પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિઓ કરી શકશો અને તેનો અહેવાલ અથવા નોંધ કેવી રીતે કરવી તે અંગે જાણી શકશો. ઉપરાંત શાળાપૂર્વ કેન્દ્ર કે બાળસંભાળ કેન્દ્રની મુલાકાત લેવી પણ અપેક્ષિત છે. જેથી તમોને કેન્દ્રોની પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટે વધારે ખ્યાલ આવી શકશે. આ અંગેની વિસ્તૃત સ્પષ્ટતા પ્રાયોગિક માર્ગદર્શિકામાં કરવામાં આવી છે.

બાળકો માટેની રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન તથા ઘોડિયાઘર કે શાળાપૂર્વ કેન્દ્રનું આયોજન કરવાની ઘણી પદ્ધતિઓ છે. કાર્યક્રમના આયોજન વખતે પરિસ્થિતિની વિવિધતા ધ્યાનમાં રાખી બધા જ રસ્તાઓ અપનાવવાની જરૂર નથી. વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં આ અભ્યાસક્રમની માહિતીનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે કરવા માટે વાચકના પક્ષે વ્યક્તિની પોતાની કલ્પનાશક્તિ અને સર્જનાત્મક શક્તિ જરૂરી છે.

આ અભ્યાસક્રમમાં જે બે શબ્દપ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે તે સમજવા ખૂબ જ અગત્યના છે. (બે કારણોસર બાળકને સ્ત્રીલીંગમાં સંબોધ્યા છે. એક બાળક તથા બાળકીના વિકાસ માટે રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓ સમાન ભાગ ભજવે છે, અને બીજું કે જાતીય સમાનતા માટે અને જાતિ ભેદને દૂર રાખવા માટે ઈરાદાપૂર્વક એવા સંબોધન કરેલ છે.) એનો અર્થ એવો નથી કે ફક્ત બાળકીના જ વિકાસની વાત કરેલ છે.

બીજું કે બાળકોની સંભાળ રાખનાર વ્યક્તિઓ માટે પણ સ્ત્રીલીંગમાં સંબોધન કરેલ છે. કારણ સામાન્યરીતે બાળસંભાળના કાર્ય માટે મોટેભાગે મહિલાઓ બાળસંભાળ માટે જવાબદાર હોય છે. પરંતુ સંભાળ રાખનાર વ્યક્તિ પિતા માતા, દાદા દાદી, ભાઈ બહેન, માસી, ફોઈ કે કેન્દ્રના કાર્યકરો અથવા અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિ હોઈ શકે.

આ અભ્યાસક્રમ તમને કઈ રીતે મદદરૂપ થશે ?

આ અભ્યાસક્રમ તમને બાળકોની જરૂરિયાતો અને અધિકારો બાબત સંવેદનશીલતા તથા વિકાસ અંગે સમજણ કેળવવા માટે મદદરૂપ બનશે. તમે એવાં કૌશલ્યો મેળવી શકશો જે બાળકો સાથે પ્રતિક્રિયા કરવામાં મદદ કરશે. તમે શાળાપૂર્વ શિક્ષણના બાલસેવિકા કે ઘોડિયાઘરમાં બાળસંભાળ આપનાર વ્યક્તિ તરીકે વ્યવસાય પસંદ કરવા માંગતા હો તો તે માટે ઉપયોગી નીવડશે. તમે પહેલેથી જ આ કાર્યમાં કે કેન્દ્રમાં જોડાયા હોય તો આ અભ્યાસક્રમ તમને વધારે માહિતી આપી ઉપયોગી થશે. વાચકને બાળસંભાળને વ્યવસાય તરીકે અપનાવનાર વ્યક્તિ ઉપરાંત બધા જ પ્રૌઢોને બાળકો રોજિંદા વ્યવહાર માટે જાણકારી પૂરી પાડશે. વાલીઓ તેનો અમલ વાસ્તવિક જીવનમાં કરી શકશે તે બહુ સ્પષ્ટ છે.

વિભાગ પ્રસ્તાવના

બાળપણ અંગેની આશ્ચર્યકારક બાબત એ છે કે આ અનુભવ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો છે અને છતાં તેમાંનું મોટાભાગનું માત્ર આંધું આંધું જ યાદ રહે છે. આથી ખાસ કરીને જો કોઈ તેમના માટેના કાર્યક્રમો કે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવા માગતા હોય તો બાળવિકાસનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ મહત્વનો છે. બધાં બાળકો જેમાંથી પસાર થાય છે તે વૃદ્ધિ અને વિકાસના તબક્કાઓ જાણવા જરૂરી છે અને પ્રત્યેક બાળકને તેની શક્તિઓ તેમજ અનુભવોની દૃષ્ટિએ અનોખું જોવું જરૂરી છે.

પ્રથમ એકમમાં બાળકો કેવી રીતે એકબીજા જેવાં છે અને એકબીજાથી કઈ રીતે જુદાં પડે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પછીના બે એકમોમાં બાળવિકાસના ક્ષેત્રના પાયાના ખ્યાલો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. બીજા એકમમાં મુખ્ય શબ્દાવલિની રજૂઆત છે. બાળવિકાસના અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર અને તમને તે કઈ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તે સ્પષ્ટ કરે છે. આપણે સમજીએ છીએ કે પોતાના માતાપિતા પાસેથી વારસામાં મેળવેલી કેટલીક જન્મજાત શક્તિઓ અને લક્ષણો સાથે બાળક જન્મે છે. પ્રત્યેક બાળક અનોખું હોવા છતાં બાળકોનો વિકાસ એક સર્વસામાન્ય તરાહને અનુસરે છે. પોતાના કુટુંબ અને પડોશમાંથી બાળકને જે અનુભવો પ્રાપ્ત થાય છે તેની અસર બાળકોના વિકાસ પર થાય છે. આમ, વારસામાં મેળવેલી શક્તિઓ અને અનુભવો તેની વિકાસપ્રક્રિયા નક્કી કરે છે, તે અંગે એકમ ૩માં વાંચશો. બાળકની જરૂરિયાતો તેમને ખોરાક, આરામ, રમત અને ઉત્તેજના પૂરા પાડનારા પ્રેમાળ સંભાળ લેનાર સંતોષે છે. એકમ ૪માં બાળકોની માંગો અને હક્કો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. બાળકોની રમતના મહત્ત્વ વિશે એકમ ૫માં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. રમત બાળવિકાસના બધા જ ક્ષેત્રે વિકાસને પોષે છે અને તે દ્વારા બાળકો તેમનાં જ્ઞાન અને કૌશલ્યોને ધીમે ધીમે સંવૃદ્ધ કરે છે.

માળખું

- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 બાળક હોવું
- 1.3 બાલ્યાવસ્થાનો સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ
  - 1.3.1 જાતિ
  - 1.3.2 સામાજિક સ્તર
  - 1.3.3 દર્મ
  - 1.3.4 પારિવારિક માળખું તથા સંબંધો
  - 1.3.5 પરિસ્થિતિ સાથેના સંબંધોના સંદર્ભો
- 1.4 સારાંશ
- 1.5 પરિભાષા
- 1.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો

1.1 પ્રસ્તાવના

તમે તમારા બાલ્યાવસ્થાના બાળક તરીકેના પ્રસંગો, વિચારો, લાગણીઓને યાદ કરી શકો છો? અમુક ઘટનાઓ પોતાની સ્મૃતિમાં ઘર કરે છે. અમુક થોડા અસ્પષ્ટ હોય છે તો કેટલાંક લુભાઈ જાય છે. આ એકમનો હેતુ બાળક તરીકે કોઈ અનુભવો તથા લાગણીઓને ફરીથી યાદ કરવાનો છે. બાળકોમાં ઘણી સામ્યતા હોય છે. પણ દરેક બાળકના બાલ્યાવસ્થાના અનુભવો ભિન્ન હોય છે. બાળકો અંગેની સમજ તેમના સાથે પારસ્પરિક સંબંધોમાં અને બાળકો માટે પાયાની સેવાઓ તથા પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

હેતુઓ

આ એકમના વાંચન પછી તમે

- બાળકોના સામાન્ય કેટલાક અનુભવો કે લાક્ષણિકતાઓનું વર્ણન કરી શકશો
- ભિન્ન સામાજિક સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ બાળકોના બાલ્યાવસ્થાના અનુભવોને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તેની ચર્ચા કરી શકશો

1.2 બાળક હોવું

માલા એક પાંચ વર્ષની ચંચળ બાળકી છે. તેને જમવામાં રોટલી અને બટાકાનું રસાવાળું શાક પીરસવામાં આવે છે. રસામાં રાઈ હોય છે. જમતાં જમતાં તે રાઈના દાણા જુએ છે. તે વાટકીમાંથી બહાર કાઢે છે. તે તેની સાથે રમવાનું શરૂ કરે છે. રાઈના દાણા ઉપર ફેંકે છે, અને જ્યારે તે ટેબલ પર પડે છે ત્યારે કહે છે 'મમ્મી, જુઓ આ નાનો દડો છે મને આશ્ચર્ય છે કે કીડીઓ આ બોલ સાથે રમે તો ! ત્રણ વર્ષનો મનોજ ચકિત થઈને ઘરમાં નાના ભાઈને જુએ છે કે જેની સાથે હવે માતા પિતાનો પ્રેમ તથા ધ્યાન વહેંચવો પડશે. આ પરિસ્થિતિ તેને બહુ ગમતી નથી. પણ પોતાના ભાઈને સ્વીકારે છે અને તેની સાથે મિત્ર ભાવે રહે છે. એક દિવસ જ્યારે નાના બાળકને કારણે માતાને બધું તૈયાર કરવામાં મોડું થાય છે ત્યારે મનોજ ઝનૂનપૂર્વક ટીકા કરે છે, 'મમ્મી આપણે ભાઈને ફેંકી દઈએ તો આપણને મોડું થશે નહિ.'

તારા ચાર વર્ષની થવાની છે. અન્ય મોટાભાગના બાળકોની જેમ તેને પણ વરસાદમાં રમવાની મઝા પડે છે. વરસાદના દિવસે તે બહાર રમતી હતી અને પરિવારના સભ્યો ઓરડીમાં સાથે બેઠા હતા. થોડી થોડી મિનિટો બાદ તારા હસતી હસતી ઓરડામાં આવતી. તેનાં માસીને વળગીને પાછી બહાર રમવા જતી રહેતી. બધા સાથે બેસવા માટે બોલાવવામાં આવી ત્યારે તેણે વિરોધ કર્યો ને કહ્યું, 'ના, ના મને બહાર રમવું છે.' આ ઘણા સમય સુધી ચાલુ રહ્યું.

આ પ્રસંગો બાળકોની લાગણીઓ તથા રમતિયાળ સ્વભાવની પ્રતીતિ કરાવે છે. ફક્ત બાળક જ રાઈના દાણામાં દડો જોઈ શકે અથવા માટીના દડાને કેકનો કટકો અને પતરાના ડબ્બામાં રમકડાંનું ઘર માની શકે છે. વસ્તુઓમાં વાસ્તવમાં ખરેખર તેવા ગુણો ન હોય તોપણ વિશ્વાસ રાખે છે. બીજા

દાખલામાં બાળક બીજા ભાઈ બહેનના જન્મ પછી જે વિવિધ પ્રતિક્રિયા બતાવે છે તેમાં જે અણગમો અને ઈર્ષ્યા આનંદપૂર્વકની સ્વીકૃતિની હદમાં હોય છે. ત્રીજો દાખલો બાળકના તેના પોતાના થવાની લાગણીને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને પોતે એવું સમજે છે કે તે પોતે કાંઈ કરી શકે છે અને દરેક વખતે તેના રક્ષણ માટે વડીલોની જરૂર નથી. પરંતુ સ્વાવલંબન શીખતી વખતે તેને વખતો વખત પોતાને ખાતરી આપવાની જરૂર પડે છે કે પ્રેમાળ તથા વિશ્વાસુ લોકોની હાજરી ત્યાં છે અને તે વારંવાર અંદર આવીને ખાતરી કરે છે.

બાળકોની ક્ષમતા અંગેના પ્રૌઢોના વિચારો દરેક વખતે સાચા જ હોય એવું નથી. ઘણીવાર એવું માનવામાં આવે છે કે બાળકને તેની આજુબાજુમાં શું બની રહ્યું છે એની ખબર હોતી નથી અને તે પ્રસંગોનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી એ સાચું નથી. એવું પણ ઘણીવાર સમજવામાં આવે છે કે બાળક જ્યારે બોલતો થાય ત્યારે જ વિચારવાનું શરૂ કરે છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે સમય પહેલાં પણ ઘણા શબ્દો સમજી શકે છે. અમુક લોકો એવી અપેક્ષા રાખે છે કે બાળક દોડવું જોઈએ અને જાતે પ્રૌઢોની વડીલોની માનસિક કે અન્ય મદદ વગર પોતાની કાળજી લે અને શાળામાં જાય. અને બીજી બાજુ અમુક લોકો એમ માને છે કે બાળકો પ્રસંગોની સમજણમાં વૈચારિક સ્તરે અપરિપક્વ, અબુદ્ધ, બિન સચોટ હોય છે અને તેના કારણે તેઓને આપેલ કાર્ય કરી શકતા નથી. પ્રૌઢો ઘણીવાર ખોટું માને છે કે બાલ્યાવસ્થામાં કશાની અસર થતી નથી. બાળકોને પણ પ્રૌઢોની જેમ જ વિચાર તથા લાગણીઓ હોય છે પણ તે જરા તેને જુદી દૃષ્ટિથી જુએ છે અને તેઓની લાગણી રજૂ કરવાની પદ્ધતિ પણ ભિન્ન હોય છે. તેઓના માતા પિતા તેઓને કેવી રીતે ઉપાડે છે અને તેઓની જરૂરત પૂરી કરે છે તેના દ્વારા નવજાત શિશુ પ્રેમ કે લાગણીનો અનુભવ કરે છે. આઠ મહિનાનું બાળક બોલી શકતું નથી પણ ગુસ્સો કે નારાજગી સમજી શકે છે, જાણી શકે છે. તેઓ 'મને તે આપ' 'આ ના કર' જેવી સામાન્ય સૂચનાઓને સમજે છે ને પ્રતિભાવ આપે છે. 10 મહિનાના બાળક સાથે અવાજનું પુનરાવર્તન કરી રમત રમવામાં આવે તો તે ભાગ લે છે અને વ્યક્તિના આવવાની તથા રજૂ થવાની પૂર્વ કલ્પના કરી શકે છે. આ પ્રતિબિંબિત કરે છે કે બાળક વિચાર કરી રહ્યો છે. આવા પ્રકારની સિદ્ધિઓ ઘણી સામાન્ય લાગે છે. પણ તમારે નવું ચાલતાં શીખેલા બાળકનું ફક્ત નિરીક્ષણ કરવાનું છે કે તે પોતાના આનંદ

માટે ઘરમાં કેવી રીતે ચાલે છે અને પડે તો કેવી રીતે પોતાને સંભાળે છે ને ઊભો થાય છે તે ખાસ ધ્યાન આપો કે તેઓ અમુક પગલાં કેવા ધૈર્યથી ઉપાડે છે અને તુરત પુનઃ ખાતરી માટે માતાની તરફ જુએ છે. બાળક કેવી રીતે શીખે છે ને વિકાસ પામે છે એવી ઘણી ઘટનાઓ કે પ્રસંગો તમે જોયા હશે. આ ઘટનાઓ એવું ચિત્ર નથી ઉપસાવતી કે બાળક હોશિયાર કે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ છે અને બાલ્યાવસ્થા શીખવા માટે એક મૂલ્યવાન સમય છે.

બાલ્યાવસ્થા એક એવો પણ સમયગાળો છે જેમાં બાળક બીજી વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધો બાંધવાનું શીખે છે. પ્રથમ તેના માતાપિતા સાથે પછી કુટુંબના વધારે સભ્યો સાથે પછી અન્ય પ્રૌઢો તથા બાળકો સાથે. આના માટે જરૂરી અપેક્ષિત ધૈર્ય તથા આત્મવિશ્વાસની જરૂર હોય છે. કલ્પના કરો કે તમે જ્યારે નવા શહેરમાં આવી નવા લોકો સાથે મિત્રતા બાંધવાનું શરૂ કરો ત્યારે કેવી લાગણી થાય છે. બાળકોમાં તેઓના વિશ્વને શોધવાની જિજ્ઞાસા-ઈન્તેજરી હોય છે. શોધવું અને પ્રશ્ન પૂછવો એ બાળકોનો શીખવાનો માર્ગ છે. જેના દ્વારા જ તે શીખે છે. ઘણીવાર બાળકને પાંચ મિનિટ માટે એક જગ્યાએ બેસાડવું મુશ્કેલ હોય છે. તેઓ આસપાસ પડેલ વસ્તુ કે સાધનોની તપાસ કરવા માંગે છે. આ તપાસની ક્રિયામાં ઘણીવાર નવી વસ્તુઓને તે ઝડપી લે છે. મુક્કા મારે છે, મચડે છે, વાળે છે અને ઘણીવાર તેનું પરીક્ષણ કરવાના પ્રયત્નમાં તે તોડીપણ નાંખે છે.

આ હા ! નવું રમકડું !

આ ક્યાં પછી બાળકના ચેહરાપરની વિચાર મગ્નતા કે આનંદ જુઓ ! નવો પ્રસંગ કે અનુભવ કેમ ? કેવી રીતે ? અને ક્યારે ? એવા પ્રશ્નોનો પ્રવાહ વહે છે તેથી બાળકોના પ્રશ્નો ઘણીવાર વડીલોની સહનશીલતાને ભારરૂપ બને છે.

બાળકો પ્રૌઢોના વિશ્વથી ચકિત થાય છે. તેઓ ગમે તે માર્ગથી પ્રૌઢ થવાની તથા જેટલી બને તેટલી ઝડપથી મોટા થવાની ઈચ્છા રાખે છે, તેઓ પ્રૌઢોનું અનુકરણ કરે છે તે તેઓનાં કપડાં પહેરી તે પ્રૌઢ છે તેવું ધ્યાને છે અને તેઓની રીતે ચાલવાનો તથા બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ડોક્ટર ડોક્ટર કે પોલીસ ચોર જેવી બાળરમતો તેઓના વડીલોની પ્રવૃત્તિઓના અનુકરણને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

ઘણા પ્રૌઢો વિચારે છે તેમ બાલ્યાવસ્થામાં બધી જ ગમ્મત કે રમત હોતી નથી. શું ન કરાય તે પણ તે શીખે છે. જેમ કે, અમુક વસ્તુઓને સ્પર્શ ન કરવો, બીજાને ઈજા ન કરવી, વિશિષ્ટ સમયમાં રમવું નહિ વગેરે. ઘણી સૂચનાઓ જે તેઓને અપનાવવી પડે છે. તે તેઓની સમજ મુજબ અકારણ હોય છે. તેમાં ઘણીવાર માતા પિતા તથા બાળકોમાં ઈચ્છાઓનું યુદ્ધ શરૂ થાય છે. નિયમોનું પાલન કરવું એ બાળકો માટે ઘણીવાર દુઃખદાયક બને છે. કારણ કે, તેમાં બાળકને ઈચ્છામુજબ વર્તવા માટે બંધન મૂકેલું હોય છે. બાલ્યાવસ્થાના સમયગાળામાં જ તેઓ પહેરવાનું, ખાવાનું, બોલવાનું તથા તેઓના સમાજ તથા પરંપરાની અપેક્ષા મુજબ વર્તન કરવાનું શીખે છે.

ભિન્ન વાતાવરણ, પરિસ્થિતિ, પ્રદેશ અને દેશોનાં બાળકો પણ ઘણી બાબતોમાં સમાન હોય છે. ઘણા બાલ્યાવસ્થાના અનુભવો એક સરખા તથા વૃદ્ધિના ભાગરૂપે અનિવાર્ય હોય છે. પરંતુ પ્રત્યેક બાળક માટે બાલ્યાવસ્થાનો ભિન્ન અર્થ હોય છે. પછીના ભાગમાં તમે દરેક બાળક માટે બાલ્યાવસ્થાનો અનુભવ હોય છે તે માટે ભિન્ન બાબત વાંચશો.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-1

1. તમારી સ્મૃતિ અને અનુભવમાંથી નીચેની બાબતોમાંથી એક અંગેનું ઉદાહરણ આપેલ જગ્યામાં લખો.

1. અ. બાળકની જિજ્ઞાસા

બ. બાળકોમાં વડીલોનું અનુકરણ

1.3 બાલ્યાવસ્થાનો સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ

બાળકો જેમ જેમ મોટાં થતાં જાય છે તેમ તેમ ભાષા બોલતાં શીખે છે. 2 વર્ષનું ભારતીય બાળક તેની પોતાની ભાષા બોલતાં શીખે છે. જ્યારે સ્પેન દેશનું બાળક સ્પેનીશ ભાષા બોલતાં શીખે છે. એક પાંચ વર્ષનું બાળક નિશાળમાં જાય છે જ્યારે બીજું તે જ ઉંમરનું આદિવાસી બાળક પિતાને ખેતીમાં કે ભેંસનું દૂધ દોહવામાં મદદરૂપ થાય છે. એ જ ઉંમરનું બીજું બાળક રસ્તામાં રાહદારીઓ વચ્ચે ફરી છાપું વેચતાં નજરે પડે છે. પરિવારની સભ્ય સંખ્યા, રિવાજ, પરંપરા, પારિવારિક મૂલ્યો, શ્રદ્ધાઓ તથા સામાજિક આર્થિક સ્તર, રહેઠાણ શહેરમાં, ગામડામાં કે આદિવાસી વિસ્તારમાં. ઘર. ડુંગરાળ પ્રદેશ પર કે જમીન પર, દરિયા કિનારે-આ અમુક પરિસ્થિતિઓ બાલ્યાવસ્થાના અનુભવને પ્રભાવિત કરે છે. એવી રીતે જે સમાજમાં બાળક રહે છે તે બાળકના બાલ્યાવસ્થાના અનુભવો સ્થાપિત કરે છે. આને જ બાલ્યાવસ્થાનો સામાજિક સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ કહેવાય છે. આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા તેનાં મૂલ્યો વિશે વિશાળતાથી બોલી શકીએ છીએ. રિવાજો, શ્રદ્ધાઓ, લોકોની જીવન પદ્ધતિઓ એકબીજાથી જુદી પડે છે. (કોઈપણ વ્યક્તિ સમાન કે એકસરખી સંસ્કૃતિ અંગે બોલી શકે નહિ) પણ પેટા સાંસ્કૃતિક જૂથો જે એકબીજાથી ભિન્ન છે તેના વિશે કહી શકે. કારણ કે જૂથો એકબીજા આર્થિક સ્તર, શિક્ષણ વ્યવસાય, પ્રદેશ, ભાષા ધર્મની દૃષ્ટિથી ભિન્ન છે. દરેક જુદા જુદા જૂથનાં બાળકો તેના સમયગાળામાં જે શીખે છે. તેમાં ભિન્નતા હોય છે. તમે હવે ઘણાં એવાં પરિબળો અંગે વાંચશો જે બાળકના અનુભવમાં ભિન્નતા લાવે છે.

1.3.1 જાતિ

બાળકના અનુભવોને દૃઢ કરવામાં જે મુખ્ય પરિબળ ભાગ ભજવે છે તે એ છે કે બાળક છોકરી છે કે છોકરો. તેના જાતિ પર જ તેનો ઉછેર કેવી રીતે થાય છે, તેને ઉપલબ્ધ તકો બીજા લોકોની તેની સાથેની પરસ્પર પ્રતિક્રિયાઓ વગેરે મોટેભાગે નક્કી થતા હોય છે. તેના પહેરવેશનો ભેદ મુખ્ય છે. દેખીતી રીતે ઓછો પણ લાંબાગાળા માટે વધુ પ્રભાવ એ છોકરા તથા છોકરીની તરફનું ભિન્ન વલણ છે. એમાં શંકા નથી કે આપણા દેશના મોટાભાગના છોકરાઓને છોકરીઓ કરતાં વધારે મહત્વ આપવામાં આવે છે. પુત્રનો જન્મ એક આનંદનો પ્રસંગ ગણાય છે. ઘણી પરિસ્થિતિમાં કન્યાનો જન્મ માતૃપિતાને રડવાનો પ્રસંગ હોય છે. ઘણાં પરિવારોમાં છોકરીઓને વાલીઓનો પ્રેમ, ધ્યાન તથા કાળજી ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમને ખોરાક, કપડાં કે અન્ય સંસાધનો છોકરાની તુલનામાં ઓછા પ્રમાણમાં મેળે છે. અમુક પરિવારોમાં છોકરી માંદી પડે તો તેને સહજ માની લેવામાં આવે છે. જ્યારે છોકરાની માંદગીને તરત ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. શિક્ષણમાં પણ છોકરીઓ કરતાં છોકરા માટે વધારે મહત્વ આપવામાં આવે છે. માતાપિતા ઘણીવાર પોતાના પુત્રને ભણાવવા અને કન્યાનાં લગ્ન માટે સંપત્તિ, વેચતા હોય છે. છોકરા છોકરીનાં ભિન્ન મૂલ્યો તથા વર્તનનું સિંચન કરવામાં આવે છે. બધી જ બાબતમાં છોકરીઓ માટે આચાર સંહિતા ખૂબ કડક હોય છે. છોકરાઓને

મક્કમતા, સ્વતંત્રતા, મહત્વાકાંક્ષી બનવા માટે જ્યારે છોકરીઓને ઘરકામમાં કુશળ, આજ્ઞાકિતતા, સન્માનીય બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છોકરીઓમાં નિર્ણય લેવાની કુશળતાને પ્રોત્સાહિત ક્વરામાં આવતી નથી. પણ તેઓ વધારે દલીલ કરે, મોટેથી બોલે તો તેના પર ગુસ્સો કરવામાં આવે છે. છોકરીને પરિવારમાં અને સમાજકરણમાં હંગામી સભ્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે અને લગ્ન માટે તૈયાર કરવાનો ઈરાદો રખાય છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચા ફક્ત સામાન્ય વલણોને બહાર લાવે છે. બધી જ છોકરીઓ ઉપેક્ષિત, પ્રેમવિહીણી હોતી નથી. છોકરીઓને કેવી રીતે અપનાવવી તે મોટે ભાગે પરિવારના સભ્યોનું તેના પ્રત્યેના વલણથી નક્કી

તેણીને પણ સૂલે જવાનું ગમશે.

થતું હોય છે. જે પરિવારમાં છોકરા છોકરીના ભેદભાવ રાખવામાં આવતાં નથી ત્યાં બંનેને સમાન ગણે છે. છોકરા છોકરી તરફનાં વલણો માટે પ્રભાવ અન્ય પરિબળ પરિવારની આર્થિક સંધરતા પણ હોય છે. સામાજિક વર્ગવ્યવસ્થા કેવી રીતે બાળકોના અનુભવોમાં ભિન્નતા લાવે છે તેની ચર્ચા હવે પછીના વિભાગમાં કરવામાં આવી છે.

1.3.2 સામાજિક સ્તર (વર્ગ)

વ્યક્તિ કયા સામાજિક સ્તરમાંથી આવે છે તે તેના (વ્યવસાય, શિક્ષણ અને કૌટુંબિક આવક પર આધાર રાખે છે) ઉચ્ચ સામાજિક સ્તરમાંથી આવતા લોકોની આવક વધારે હોય છે ને તેઓ મોટાં મકાનોમાં રહે છે. નીચલી સામાજિક સ્તરની મર્યાદિત આવક જે ઘણીવાર ગરીબાઈની નજદીક હોઈ ઓછા સ્તરનું શિક્ષણ તથા નાનાં રહેઠાણો સંબંધિત હોય છે. પૈસાદાર ગરીબ વચ્ચેના સ્તરમાં ઘણા આર્થિક સામાજિક વર્ગો આવે છે. જે સ્તરમાં બાળક હોય છે. તેનાથી તેની ઉપલબ્ધ તકો, સગવડોની મર્યાદા વધી શકાય છે. તેને જરૂરી ખોરાક, પહેરવાનાં કપડાં મળે છે કે કેમ? તેને 'શિક્ષણ' મળે છે

કે નહિ વ્યવસાય માટે સુલભતા છે કે નહિ વગેરે તેના પરિવારના સામાજિક આર્થિક દરજ્જા પર અવલંબિત છે. આ રહેવાની જગ્યા તથા વીજળીની સગવડ ઉપલબ્ધ છે કે નહિ તે નક્કી કરે છે.

નિમ્ન સામાજિક વર્ગનાં કુટુંબો-પરિવારો

નિમ્ન સામાજિક સ્તરમાં આવતા પરિવારોને તેઓની બધી જીવનજરૂરિયાતોની ચીજો ખરીદવા પૂરતા પૈસા પણ હોતા નથી. જરૂર પૂરતો ખોરાક અને કપડાં મળવાની શક્યતા હોતી નથી. સગવડો તથા સંસાધનોની અછત હોવાના કારણે છોકરીઓને ઓછો ભાગ મળે છે. સામાન્ય રીતે રૂમના મકાનોમાં સમગ્ર પરિવારો તથા બાળકો ગીચ વસવાટમાં રહે છે. ઝૂંપડપટ્ટી અને ગીચ વિસ્તારોનું વાતાવરણ ગંદું અને અસ્વાસ્થ્યપૂર્ણ હોઈ શકે છે, જે ચેપી રોગોને વધારી શકે છે. ગરીબ પરિવારનાં બાળકોની ઘણી ઈચ્છાઓ તથા જરૂરિયાતો પૂરી થઈ શકતી નથી. અતિશય ગરીબાઈ આવા પ્રશ્નોને વધુ ગંભીર બનાવે છે. આવા સંજોગોમાં બાળકોને રોજનું એક ટંકનું પૂરતું જમવાનું પણ મળતું નથી અને રહેઠાણના અભાવને કારણે તેઓ રસ્તાની બાજુમાં કે રેલવે સ્ટેશન પર ઊંઘે છે.

ગરીબ પરિવારોમાં નાની ઉંમરમાં જ બાળકોના માથે જવાબદારી આવી પડે છે. તેણે એવી છોકરીઓને જોઈ હશે કે જે ફક્ત 4 વર્ષની ઉંમરથી જ માતાને તેના ઘરકામની પ્રવૃત્તિમાં જેવી કે પાણી ભરવું, બળતણ કે લાકડાં ભેગાં કરવા, રાંધવામાં મદદ કરવા માટે દોડદોડ કરે છે. છોકરાઓ તેમના પિતાને વ્યવસાયમાં મદદ કરે છે. ઢોરો સાચવવા ખેતરમાં મદદ કરવી, નાવમાં સંગાથે જવું, સુથાર કે કુંભાર કામના વ્યવસાયમાં મદદ કરવી. ઘણાં બાળકો માતાપિતાને ઘરકામમાં મદદ કરવા ઉપરાંત કમાઈને પરિવારને પૂરક આર્થિક આવક આપવા માટે ઘરનું સુરક્ષિત છત્ર છોડી નીકળી જાય છે. તે ઘરઘાટી સાફસફાઈ, લારી ચલાવવી અથવા તો કચરો, લોખંડ વીણવાનાં પણ કામો કરે છે. માતાપિતા બંને કામે ગયાં હોય ત્યારે નાનાં ભાઈ બહેનોની સંભાળ લેવી એ છોકરીઓની જવાબદારી છે. પર્યાયરૂપે માતા પોતાના બાળકને કામની જગ્યા જેવી કે ઘર, ખેતરો કે બાંધકામ પર લઈ જાય છે. અને ત્યાં આખો દિવસ શિશુ ઘોડિયામાં રહે છે. ક્યારેક તેની માતા સાથે થોડી આપલે થાય છે. થોડું મોટું હોય ત્યાં ફરે છે, રમે છે. માતાપિતા બંને કામે જતાં હોવાથી તેઓનો બાળક સાથે ગાળવાનો સમય ટૂંકો થતો જાય છે.

આવા વાતાવરણમાં શિક્ષણને અગ્રતાક્રમ ઓછો આપવામાં આવે છે. માતાપિતા છોકરીઓ માટે નિશાળ જવું જરૂરી ગણતાં નથી. બાળકો માતાપિતાને મદદ કરે. પૈસા કમાવવું જરૂર બને છે. સામાજિક રીતે

ખેતરમાં કામ કરવું રમત દાત શીખવું.

નીચલાં સ્તરનાં ઘણાં બધાં બાળકો શક્ય બને તો આ કામ ઉપરાંત નિશાળે જાય છે. આવી રીતે તેઓ કામ અને શિક્ષણ સાથે કરે છે.

સામાજિક રીતે નીચલાં સ્તરનાં બાળકોને જવાબદારી અને પછાતપણાનો સામનો કરવો પડે છે તેથી કદાચ તેમનાં ભાવનાત્મક પુખ્તતા જલદીથી આવતી હોય છે. ઘણી બાબતોમાં બાલક વ્યવહારિક બને છે. તે પ્રતિકાર કરતાં શીખે છે. તેઓ દૂરના ગામડામાંથી ટ્રેનમાં બેસી શહેરોમાં કામ માટે આવી શકે છે. નીચલા સામાજિક સ્તરમાંથી આવતાં મોટાભાગનાં બાળકોનું બાળપણ ચિંતા તથા જવાબદારીઓથી ભરેલું હોય છે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે તેઓને આનંદદાયક અનુભવો હતા નહિ.

તેઓના કામના વચ્ચે પણ તેઓ રમે છે. તેઓના રમવાનાં સાધનો પથ્થર, ખાલી ખોખાં હોય છે. તેઓ રસ્તામાં, ખેતરોમાં તથા દરિયાકિનારે રેતી કે પાણી સાથે રમે છે. વારંવાર તેઓને માતાપિતા તરફથી ઢૂંક, પ્રેમ અને માવજત મળતી હોય છે. પરિવારમાં તેઓના આર્થિક કાળાથી તેઓની કઠર ધાય છે. પરંતુ એવાં બાળકોની જિંદગી પૈસાદાર પરિવારનાં બાળકો કરતાં વધુ કઠિન હોય છે.

મધ્યમ તથા ઉચ્ચ સામાજિક વર્ગના પરિવારો

મધ્યમ તથા ઉચ્ચ સામાજિક સ્તરના પરિવારો સુખી હોય છે. તેમનાં બાળકો માટે જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓની અછત હોતી નથી. છોકરા છોકરી બંનેને પૂરતાં કપડાં, ખોરાક મળતાં હોય છે. અને સામાન્ય રીતે તેઓના આરોગ્યની સંભાળ પણ પૂરતી લેવાય છે. મોટાભાગનાં પરિવારો તેઓના માટે બજારમાંથી રમતનાં સાધનો જેવાં કે ડીંગલી, બંદૂક, કોયડાનાં સેટો, ચિત્રકામનાં સાધનો તથા પુસ્તકો ખરીદી શકે છે. બાળકોને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની જરૂર પડતી નથી. તેઓ ઘરના રોજબરોજના કામમાં સહાય કરે છે કે નહિ તે તેમના પરિવાર પર આધાર રાખે છે. કામની મદદ બહારથી લેવાતી લેવાતી હોય તો તેઓ ઘરકામની પ્રવૃત્તિઓમાં સહાય ન પણ કરે. શ્રીમંત પરિવારમાં બાળકોને વધારે સાધનો ઉપલબ્ધ હોય છે. નિશાળે જવા માટે તેઓ મોટરમાં જઈ શકે છે તેથી બસ પકડવાની જરૂર રહેતી નથી. બાલક પાસે સામાન્ય રીતે વધારે કપડાં, મોઢાં રમકડાં અને ખાવા માટે વિવિધ પ્રકારની વાનગીઓ હોય છે.

શિક્ષણને પ્રાથમિક અગ્રતા આપવામાં આવે છે. બાળકનું સંપૂર્ણ કામ નિશાળમાં સાટું ભણવાનું જ હોય છે. સામાન્ય રીતે છોકરા છોકરી માટે શિક્ષણની કિંમત સમાન રીતે હોય છે. પણ અમુક દાખલા એવા પણ જોવા મળે કે છોકરાને આ બાબતમાં અગ્રીમતા અપાય છે. શહેરો તથા નગરોમાં સારા શૈક્ષણિક કાર્ય માટે બાળકો પર ઘણું દબાણ કે ભાર હોય છે. ઘણીવાર સ્કૂલમાં પ્રવેશ માટે ત્રણ વર્ષની કુમળી ઉંમરથી જ બાળકોને ભણાવવા માટે પુષ્કળ પરિશ્રમ કરવામાં આવે છે. મોટાભાગનાં બાળકોનો દિવસ નિશાળે જવામાં, ગૃહકાર્ય કરવામાં ને રમતમાં પસાર થતો હોય છે. (શિક્ષણનું ધ્યેય બાળકોને સ્વાવલંબન આપવા માટે અપેક્ષિત છે.) આદર્શની દૃષ્ટિએ શિક્ષણ બાળકોમાં સ્વાવલંબન, વિચારોની સ્પષ્ટતા અને આગ્રહીપણું એવું અપેક્ષિત છે. આપણા સમાજનાં બદલાતાં મૂલ્યોને અનુલક્ષીને આવાં ગુણો કે લક્ષણોને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. પરંતુ છોકરીઓ પ્રત્યે સંદિગ્ધ વલણ આજે પણ સ્પષ્ટ છે. છોકરીઓને શિક્ષણ પ્રત્યે પ્રોત્સાહિત કરતી વખતે માતાપિતા આજે પણ તેઓની પાસે હામાં હા મેળવવાની વૃત્તિની અપેક્ષા રાખે છે. છોકરી સામે બોલે અથવા મક્કમ બને તો તેને ભવિષ્યની ભૂમિકાઓ માટે અનુકૂળ સાધવા માટે આ ગુણો ઉપયોગી રહેશે નહિ તેમ કહી લડવામાં આવે છે.

આર્થિક રીતે સક્ષમ બાળકો બાળપણનો સમય રોજબરોજની સમસ્યાઓ અંગે ચિંતા કર્યા વિના પ્રાપ્ત તકોનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

બાળમજૂર

તમે હમણાં જ વાંચ્યું કે અમુક બાળકો પોતાનાં માતાપિતાને તેમના કામમાં, ઘરના ધંધામાં અથવા મજૂરી કરી કમાવી આપવામાં સહાય કરે છે. જ્યારે બાળકો ઘરમાં કે ઘરના વ્યવસાયોમાં સહાય કરતાં હોય છે ત્યારે તેઓની જરૂરિયાતોની કાળજી લેવાય છે. તથા માતાપિતા તરફથી તેઓને પ્રેમ પણ મળે છે. રમત તથા મનોરંજન માટે થોડો સમય પણ મળે છે. પરિવારમાં કામનો અનુભવ ઘણીવાર બક્ષિસરૂપ બની શકે અને બાળકો તેના દ્વારા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. જે તેઓને વ્યવસાય લેવામાં સહાયરૂપ બને છે. બાળકોનું આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં હિસ્સો લેવો કે પ્રદાન આપવું એ બાળકોનું કાર્ય કહેવાય જે બાળમજૂરીથી અલગ છે. જેના વિશે હવે તમે વાંચશો.

કેટલાંક બાળકો ઘણીવાર બિન આરોગ્યપ્રદ, મુશ્કેલ તથા શોષણયુક્ત વાતાવરણમાં કામ કરતાં હોય છે. જ્યાં તેઓને જે મજૂરી મળે છે તે અપૂરતી હોય છે અને જેમાં તે નોકરી કરે છે તે પણ જોખમકારક હોય છે. તેઓના કામ દરમિયાન તેઓને રમવા માટે કે નિશાળમાં જવા માટે સમય હોતો નથી. જે નોકરી તેઓ કરે છે તે કામ બિનકૌશલ્યવાળું હોય છે. અને તેઓ ભવિષ્યના જીવન માટે કોઈ કૌશલ્ય મેળવી તૈયાર કરી શકતાં નથી એવી રીતે તેઓનો આ કાર્યઅનુભવ તેઓના વિકાસમાં અડચણરૂપ બને છે. ઘણીવાર નાના પાયા પર ચાલતાં ઉદ્યોગો તથા ગૃહઉદ્યોગોમાં બાળકોને મજૂર તરીકે નોકરી

આપવામાં આવે છે. કોઈક ઉદ્યોગ જેમાં બાળમજૂરી વધારે પ્રમાણમાં અસ્તિત્વમાં છે તેવામાં શિવકાશી, તામિલનાડુના માચીસ ઉત્પાદકો, મંદસૌર મધ્યપ્રદેશના સ્લેટ પેન બનાવનાર, જમ્મુ કાશ્મીરમાં ભરતકામ કરાવનાર અને ઉત્તરપ્રદેશના તાળાંના ઉત્પાદકોનો સમાવેશ થાય છે. ઉદ્યોગોમાં મજૂરી કરવા ઉપરાંત બાળકોને ઘરઘાટી તરીકે, કારીગર તરીકે પણ રાખવામાં આવે છે. તેઓ લાંબા સમય માટે કેડ તૂટી જાય તેવું કામ બહુ જ ઓછી મજૂરીમાં કરે છે.

ચાલો આપણે અલીગઢમાં તાળાં ઉદ્યોગમાં કામ કરતાં બાળકોની પરિસ્થિતિની સમીક્ષા કરીએ. સરેરાશ કામનો સમય 12 થી 14 કલાકનો હોય છે. અમુક બાળકો એકધારું 18 થી 20 કલાક માટે પણ કામ કરે છે. જ્યારે તેઓ યાકી જાય છે ત્યારે ઘડીક ઊંધે છે ને ચા પીવે છે. કામની પરિસ્થિતિ અપૂરતા હવાઉજાસવાળી ગીચ ઓરડીમાં બિન આરોગ્યપ્રદ હોય છે. મજૂરી ખૂબ ઓછી તથા કામ જોખમવાળું હોય છે. વીજળીનું ગિનીટ ચઢાવવાનું, હાથદબાણવાળાં સાધનો, કુવારાથી પોલીશ તથા પેઈન્ટ કરવાનું મોટાં નાનાં ઉપયોગી ઉદ્યોગોમાં ખૂબ ભયાનક કામો હોય છે. અને 50 થી 70 ટકા બાળકો પાસે કામ કરાવવામાં આવે છે. દા.ત. વીજળીથી રંગ ચઢાવવાના કામમાં બાળકોને ધાતુ, એસિડ કે રસાયણોના પ્રવાહમાં બોળવું જરૂરી હોય છે. એમાં ઉપયોગી રસાયણો ખૂબ હાનિકારક હોય છે. પોટેશિયમ સાયનાઈડ, હાઈડ્રોક્લોરીક, ક્લોરિક એસિડ, સોડિયમ હાયડ્રોક્સાઈડ વગેરે કામ બાળકો હાથમોજાં કે એપ્રન વગર કામ કરે છે. અને દિવસના મોટાભાગના સમયમાં તેઓના હાથ આવા દ્રાવણમાં નાંખવા પડે છે. આ તેઓના આરોગ્ય માટે ખૂબ હાનિકારક છે. વીજળીનો ધડાકો છ સાત વર્ષમાં જ વારંવાર લાગવાની શક્યતા હોય છે. અને છાતીનો રોગ, ચામડીના રોગો કે કેન્સરથી પીડાય છે.

આ અલીગઢ ઉદ્યોગનો દાખલો બાળકોની અતિ કઠિન પરિસ્થિતિનો છે. જે અમુક બાળપણનો ભાગ હોય છે. પરંતુ બાળપણ દરેક માટે મુશ્કેલ અનુભવ હોતો નથી. સામાન્ય રીતે બાળકો તેઓની પરિસ્થિતિને અનુરૂપ રમવા માટેની તથા તેઓના ભવિષ્ય માટે ઉપયોગી એવા કૌશલ્ય વિકાસની તકો શોધી કાઢે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-2

(1) તમારા વાંચન તથા તમારા પરિવારમાં કે આજુબાજુના પાડોશમાં નિરીક્ષણના આધારે નીચેના મુદ્દા પર આપેલી જગ્યામાં લખો.

(અ) માતાપિતાની પ્રતિક્રિયા

(1) પુત્ર જન્મ તરફ

(2) કન્યા જન્મ તરફ

(2) નીચલી સામાજિક સ્તરના

(બ) છોકરા તથા છોકરીઓની શાળાની હાજરીમાં ભિન્નતા અંગે

(ક) બાળકો દ્વારા ઘરમાં કે પરિવારને મદદ કરતાં કામોનો પ્રકાર

(ડ) 'બાળમજૂર' શબ્દ અંગે સમજૂતી આપો.

1.3.3 ધર્મ

ધર્મ દ્વારા રોજબરોજના જીવન માટે નિયમો, મૂલ્યો અને આચારસંહિતા નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. તે લોકો સાથેના વ્યવહાર માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. સર્વધર્મોમાં બાળકોને નાજુક, કિંમતી અને અગત્યના જોવામાં આવ્યા છે. બાલ્યાવસ્થા શીખવા માટેનો સમય સમજવામાં આવ્યો છે. બાળકોના અનુભવોમાં ધર્મના કારણે તકાવત જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ વિશિષ્ટ વિધિ અને પૂજા પાઠ હોઈ શકે. લગભગ બધા જ ધર્મોમાં વ્યક્તિના જીવનની વિવિધ તબક્કા નિશાની માટે વિશિષ્ટ વિધિઓ નક્કી કરેલ છે. આ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાં જુદી જુદી હોય છે. હિન્દુ ધર્મની અમુક વિધિઓ જેવી કે બાળકનું નામકરણ-નામ રાખવું, મુંડન બાળકના વાળ પહેલીવાર કાપવા. 'વિદ્યાઆરંભ' મૂળાક્ષરો સાથે ઓળખાણ. 'અન્નપાયન' બાળકને પહેલીવાર અર્ધપ્રવાહી અન્ન ખવડાવવું. ખ્રિસ્તી ધર્મની અમુક વિધિઓ ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા અને પ્રથમ વ્યવહાર મુસ્લીમોમાં બાળકો અને પૌઠો સાથે નમાજ પઢવું. એ ધાર્મિક ફરજ છે. પરંતુ બદલાતા સમાજમાં અમુક પરિવારોમાં આ વિધિ પાઠના બદલામાં કડક વલણ રહ્યું નથી. ધર્મમાં પવિત્ર વસ્તુ કે જગ્યાને માન આપવા માટેની વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ નાનપણથી જ શિખવાડવામાં આવે છે.

1.3.4 પારિવારિક માળખું અને પારસ્પરિક સંબંધો

પરિવારની સભ્ય સંખ્યા સભ્યો બાળકો સાથે કેવી રીતે વ્યવહાર રાખે છે. અને બાળક તેઓની સાથે કેવા સંબંધો રાખે છે. તેનો પ્રભાવ બાળકના અનુભવ પર હોય છે. જે પરિવારમાં માતાપિતા ઉપરાંત અન્ય સભ્યો પણ હોય છે. ત્યાં બાળકની દેખરેખ માટે ઘણા લોકો હોય છે. કદાચ માતાપિતાની કામની વ્યવસ્થાને કારણે બાળકની સંભાળ કે તેના સાથે રમવા માટે ન મળતા હોય તો તે માટે ઘરમાં દાદી, ફોઈ, અન્ય મોટાં બાળકો, સભ્યો હોય છે. બાળક ઘણાં સાથે ભાવાત્મક બંધનો જોડે છે. બીજી તરફ નાના પરિવારમાં જ્યાં માતાપિતા અને તેમના એકબે બાળકો હોય છે. ત્યાં માતાપિતા જ તેમના મુખ્ય સંભાળકર્તા હોય છે. વિશેષમાં દિવસનો મોટો ભાગ માતા જ હોય છે. માતાને ઘરકામમાં મદદ કરવા માટે કોઈ ન હોય, ત્યારે પોતાનું કાર્ય પૂરું ના થાય ત્યાં સુધી બાળકને સુશિક્ષિત જગ્યા પર રમકડાં સાથે મૂકે છે. આ સમયગાળામાં બાળક પોતે એકલું જ હોય છે. બાળક લગભગ બે ત્રણ વર્ષનું હોય તો માતા કામ કરવાની સાથે જ બાળકની વ્યવસ્થા રાખે છે. દા.ત. શાકભાજી સુધારતી વખતે માતા બાળકને એક પછી એક સાક આપવાનું કહે છે. બાળક આવી ક્રિયા કરવાથી આનંદિત થાય છે. માતાના કાર્યમાં મદદ માટે કોઈ રાખેલ હોય તો માતા બાળક સાથે વધુ સમય ગાળી શકે છે.

જે પરિવારમાં માતાપિતા બંને નોકરી કરતાં હોય છે ત્યાં બાળકને ક્યાં તો ઘોડિયાઘરમાં મૂકવામાં આવે છે અથવા તો સંભાળ માટે માણસ મૂકવામાં આવે છે. અથવા તો મોટું બાળક તેની કાળજી લેતું હોય છે. કોઈવાર માતા બાળકને કામના સ્થળ પર પણ લઈ જાય છે. દિવસનો પૂરો સમય ઘોડિયાઘરમાં અન્ય પ્રૌઢ વ્યક્તિ સાથે ગાળવું કે જેને અન્ય બાળકોની કાળજી પણ લેવી પડે છે. તે એક જુદો જ અનુભવ છે. જ્યારે માતાપિતા બંને નોકરી કરે છે ત્યારે તેઓની પાસે બાળક માટે બહુ ઓછો સમય રહે છે. જે દિવસે તેઓ ખૂબ થાકેલાં હોય ત્યારે તેમની પાસે બાળક માટે બહુ ઓછો સમય રહે છે. બાળકને પૂરતું ધ્યાન અપી શકતાં નથી. પરંતુ બાળક સાથે કેટલો સમય ગાળ્યો એના કરતાં કેવી રીતે ગાળ્યો તે વધારે અગત્યનું છે. સમયની ગુણવત્તાનો અર્થ બાળક અને સંભાળકર્તા વચ્ચેના પારસ્પરિક સંબંધોની અંગતતા વ્યક્તિને આપો દિવસ બાળકની દેખરેખ કરતી હશે. પણ બાળકમાં રસ લેવામાં યશસ્વી હોય છે. તેઓ બાળકો સાથે વાર્તાલાપ કરતાં ન હોય, રમતાં ન હોય કે તેઓના પ્રશ્નોના જવાબ પૂરતા આપતાં ન હોય બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બાળકની અવગણના કરતાં હોય. પ્રૌઢો તરફથી મળતો પ્રતિભાવ બાળકમાં પ્રેમનું કે પોતાની જરૂરિયાતનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ બાળક સાથે કેટલો સમય ગાળશો તે બાળકોની કાળજીનું માપ બેસી શકે નહિ. થોડા સમયમાં પણ

સંભાળકર્તા બાળક સાથે અર્થપૂર્ણ વ્યવહાર કરી તેની જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકે અને તેને પૂરતું ધ્યાન આપી શકે. અમુક પરિવારોમાં બાળકના પિતા બીજા શહેરમાં સ્થળાંતર કરે છે. અને માતા ઉપર પરિવારની સંપૂર્ણ જવાબદારી છોડી દે છે. પ્રસંગોપાત ત્યક્તા, વિધવા અવસ્થામાં માતા જ બાળકના માતાપિતા હોય છે. એટલે માતાને બાળસંભાળની સાથે કમાવાની જવાબદારી પણ લેવી પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં બાળક તેના પોતાના પર જ નિર્ભર રહેવાનું શીખે છે. બાળક કદાચ માતાપિતાની અનુપસ્થિતિનો રંજ કરતાં હોય છે અને તેના કારણથી તે અન્ય બાળકોથી જુદો હોવાની ભાવના રાખે છે. માતાપિતામાંથી એકની ગેરહાજરી બાળક પર નકારાત્મક અસર કરે છે. પણ તે અન્ય પરિવારના સભ્યની હાજરી પર આધાર રાખે છે.

1.3.5 પરિસ્થિતિ વિદ્યાનો સંદર્ભ

બાળક જે ભૌતિક પરિસ્થિતિમાં રહે છે તેનો આ સંદર્ભ છે. જેમાં તેના ભૌગોલિક વિસ્તાર, વનસ્પતિ, પ્રાણીઓના પ્રકાર તથા નૈસર્ગિક સંશાધનોનો સમાવેશ થાય છે. ભૌતિક પરિસ્થિતિની વ્યાખ્યામાં રસ્તાઓ, દવાખાનાં, નિશાળો અને વીજળી જેવી ઉપલબ્ધ સગવડોનો સમાવેશ કરી શકાય. લેવામાં આવતા આહારનો પ્રકાર, પોશાક વ્યવસાય તેમ જ કાર્યો અને જવાબદારીઓની સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેની વહેંચણી, શહેરી તથા આદિવાસી વિસ્તારોની ભિન્નતા હોય છે. બાળક પોતાના વાતાવરણમાં જીવવા માટે સહાયરૂપ કૌશલ્યો શીખે છે. ડુંગરાળ વિસ્તારના ગામમાં રહેતા બાળકનો મુખ્ય વ્યવસાય ઘેટાં પાલનનો હોય છે. તેઓ ઘેટાંઓને ચારવા લઈ જાય છે. અને પાછાં લાવે છે. તેઓ ઘેટાંમાંથી ઊનને કાઢી લઈને ઊન બનાવતાં શીખે છે. દરિયા કિનારાના ગામડામાં રહેતું બાળક તરતાં, નાવ હંકારતાં, માછલી પકડવા માટેની જાળ બનાવતાં, માછલી સાફ કરતાં શીખે છે. રણ વિસ્તારમાં રહેતું બાળક ઊંટને ખવડાવવું અને રેતીના ઢગલામાંથી સહેલાઈથી રસ્તો શોધવાનું શીખે છે.

માછીમારના બાળક માટે તૂટેલી નાવ એ રમતસામગ્રી છે.

આ પ્રકરણમાં ગ્રામીણ, શહેરી અને આવાસી જેવા વિસ્તારોને જોડવામાં આવ્યાં છે. અમુક એવાં પાસાંઓ હોય છે જે ગ્રામીણ સમાજ ને દરિયાકિનારાનો હોય, ડુંગરાળ વિસ્તારનો કે રણ વિસ્તારનો છે તે દર્શાવે છે અને જે શહેરી કે આદિવાસી વિસ્તારથી ભિન્ન હોય છે. નીચેની ચર્ચા આ વિચારો પર આધારિત કરવામાં આવી છે.

શહેરમાં રહેવું (શહેરી)

તમે શહેરની ભાષત વિચારો ત્યારે તમારા મનમાં શું આવે છે ? શહેરમાં વધારે વસ્તી છે. આ વિરોધાભાસી જગ્યા છે ત્યાં એવા શ્રીમંતો કે જેઓ સર્વે ઉત્તમ વસ્તુ મેળવી શકે છે. ને એવા ગરીબો છે કે જેઓને જીવન જીવવા માટે કપરી મહેનત કરવી પડે છે. મોટાં અને રજવાડી ઘરોની બાજુમાં

ઝૂંપડપટ્ટી હોય છે. 5 વર્ષની ઉચ્ચ આર્થિક સ્તરનો બાળક નિશાળે જાય છે ત્યારે એ જ ઉંમરનો બાળક પોતાની જિંદગી માટે કસરતના ખેલ કરીને રોજી મેળવે છે.

ત્યાં દવાખાનાંઓ, છાત્રાલયો, નિશાળો, ચલચિત્રો, વિદ્યુતીકરણથી ચાલતી કચમતો, જુદાં જુદાં વાહનવ્યવહારનાં સાધનો અનેક સગવડો હોય છે. જેમની પાસે સગવડતા હોય તેઓ ઉત્તમ વસ્તુ ખરીદી શકે છે. પરંતુ દરેક વર્ગના લોકો માટે વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ હોય છે. બાળક કેવી રીતે રહે છે, કેવી સગવડતાનો ઉપયોગ કરી શકે છે. પોતાનો દિવસ કેવી રીતે પસાર કરે છે. તે પરિવારનાં મૂલ્યો નક્કી કરતાં હોય છે. દા.ત. ઝૂંપડપટ્ટીમાં એવી પરિસ્થિતિ હોય છે કે ત્યાં બાળક પાડોશમાં શું થાય છે તેનાથી માહિતગાર હોય છે. ત્યાં ઘણી આપલે થતી હોય છે. બાળક ઘણાં મિત્રો સાથે રમતાં મોટો થાય છે. બીજા બાજુ ઉચ્ચ આર્થિકજૂથના લોકો પાડોશી સાથે આપલે કરવી નહિ તે બાબતની પસંદગી કરતાં હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં બાળક જો એકલો હોય તો તેને નિશાળે જવાનું શરૂ કરે તે પહેલાં કોઈ મિત્ર હોતાં નથી. પરંતુ શહેરોમાં લોકો પોતાના કમઘંધા માટે દોડતાં હોવાથી ત્યાંનું જીવન ખૂબ ગતિશીલ હોય છે. જે બધાં બાળકો માટે સરખું હોય છે.

ગામડામાં રહેવું (ગ્રામીણ)

ગામડામાં વસ્તી ઓછી હોય છે. જે ગામડાંને શહેર કરતાં જુદું પાડે છે. નાના ગામડામાં મોટાભાગના લોકો એકબીજાને ઓળખે છે. ત્યાં વાહનો, દવાખાનાં, સિનેમા, શાળાઓ કે રસ્તાઓ જેવી સગવડો ઓછી હોય છે. જીવનની ગતિ ધીમી હોય છે. પરિવારો તથા જ્ઞાતિના જુથોની સીમાઓ જટિલ હોતી નથી. પરિણામરૂપે દિવસનો ઘણો સમય બાળક બીજાના ઘરમાં ગાળે છે. તે વૃદ્ધિ પામે છે અને તેને ઘણા રમતમિત્રો હોય છે.

મોટાં ભાગનાં બાળકો પરિવારનો વ્યવસાય અપનાવે છે. જે ખેતીકામ, કુંભારકામ, વણાટકામ જેવી કારીગરી પણ હોઈ શકે. તેઓ દિવસનો શક્ય હોય તેટલો સમય માતાપિતાને કામમાં મદદ કરવામાં ગાળે છે. બાળકો તેમનાં માતાપિતાને કેટલી મદદ કરે છે તે પરિવારની આર્થિક પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે. જો પરિવાર ગરીબ હોય તો મદદ જરૂરી હોય છે. પરંતુ જો પરિવાર તુલ્યમાં સક્ષમ હોય તો બાળકોને નિશાળે જવા સમય મળે છે. અને બાળકો રજાના દિવસે જ માતાપિતાને મદદ કરે છે.

બદલાતાં મૂલ્યોની દૃષ્ટિએ ગ્રામ વિસ્તારમાં પણ શિક્ષણને અગત્યનું માનવાની શરૂઆત થઈ છે. વાલીઓને પોસાતું હોય તો તેઓ બાળકોને નિશાળે મોકલે છે, અને છોકરીઓને ઓછામાં ઓછું પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે તેવી આશા રાખે છે.

ઓછાં દવાખાનાંઓ અને લાયકાત ધરાવતાં તબીબી વ્યક્તિઓ એટલે રોગો તરફ ઓછું ધ્યાન. જો ગામ નજીક કોઈ નિશાળ ન હોય તો મોટાં ભાગનાં બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ ન મળે. અપૂરતી વાહન વ્યવસ્થા દર્શાવે છે કે બાળકને પ્રવાસ કરવાનું મળતું નથી. અને તેઓ બાહ્યજગતને જાણી શકતાં નથી પરંતુ શહેરમાં છાપું, સામયિક, ચલચિત્રો, દૂરદર્શન, જુદી જુદી ચોપડીઓ બાળકની માહિતીની મર્યાદા વધારે છે. ભિન્નકામો જે શહેરી વાતાવરણનો કે ગ્રામીણ બાળક કરી શકે તેમાં ફરક હોય છે. ત્રણ વર્ષનો શહેરી બાળક ભેંસ દૂધ આપે છે તે જાણી આશ્ચર્ય પામે છે. કારણ એ કે તેનું માનવું છે કે દૂધ દૂધ કેન્દ્રો પર બાટલીઓમાં મળે છે. જ્યારે ત્રણ વર્ષનો બાળક ગ્રામ્યવિસ્તારમાં ભેંસનું દૂધ કાઢતાં જુએ છે. શહેરનો બાળક વિમાન, કોમ્પ્યુટર, મોટરો વગેરે બાબતે આત્મવિશ્વાસથી બોલી શકે છે. ગ્રામીણ બાળકને આ માહિતી ન પણ હોઈ શકે પણ તેઓ પાંદડાં પરથી છોડને ઓળખે ખરા અને છોડ કેવી રીતે વધે છે તે પણ જાણે છે.

ગ્રામીણ જીવનમાં સરખાપણા હોવા છતાં ગામોના મિત્રમાં ભિન્નતા હોય છે. જે ગામો શહેરની કે ઉદ્યોગ એકમની નજીક હોય છે તે વધારે સુસજ્જ હોય છે. દવાખાનાંઓ, નિશાળો અને થોડી વાહનવ્યવહારની વ્યવસ્થા હોય છે. આકાશવાણી અને દૂરદર્શનના જોડાણને લીધે ગામોમાં બાહ્ય દુનિયાનો બદલાવ લાવે છે. ગામમાંથી તેઓ કૌટુંબિક વ્યવસાય છોડી વધારે સારી આવકવાળી નોકરી માટે શહેરોમાં આવે છે. છોકરી માટે શિક્ષણ અગત્યનું માનવામાં આવે છે. મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં શહેરમાં બાળકો નિશાળમાં જાય છે. એથી વિરુદ્ધ રાજસ્થાનના અંતરિયાળ ગામનો ભૈયાગમનો દાખલો જુઓ. સૌથી નજીકનું પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર 60 કિ.મી. દૂર છે. અને એક જ દવાખાનું 150 કિ.મી. દૂર જેસલમેરમાં છે. નજીકમાં નજીક પ્રાથમિક શાળા 50 કિ.મી. દૂર છે. જ્યારે તમે આવા ભિન્ન વિરોધાભાસી અનુભવો ઘણી વિભિન્ન પરિસ્થિતિમાં જોશો.

આદિવાસી વિસ્તારમાં રહેવું

ભારતમાં ઘણા આદિવાસી જાતિના લોકો તેમના વિશિષ્ટ રિવાજો, કાયદાઓ, વ્યવસાયના પ્રકારો અને પુરુષ તથા સ્ત્રીઓની ભૂમિકા તથા જવાબદારીઓ સાથે વસે છે. આદિવાસી અનુભવોમાં ઘણી વિવિધતા છે. શહેરની કે નગરની સાંનિધ્યમાં વસતા આદિવાસીઓ તેમની સાથે સંપર્કમાં હોય છે. અને મુખ્ય જીવન પદ્ધતિમાં તેઓનું સંકલન થયેલું હોય છે. અમુક આદિવાસીઓ મોટાભાગે બાકીના વિશ્વથી

એકલતામાં રહે છે. અને તેઓનો લોકો સાથે લઘુત્તમ સંપર્ક હોય છે. અથવા તો બિલકુલ સંપર્ક હોતો નથી. આવી જમાત સંપૂર્ણપણે સ્વનિર્ભર હોય છે. અપવાદરૂપે થોડીક વસ્તુઓ માટે જ બહારના વિશ્વ પર આધારિત હોય છે. આવા વસ્તુઓને બાળક આદિવાસી જીવનપદ્ધતિ એક જ પદ્ધતિ છે તેવું માને છે. ચાલો આવા એક આદિવાસીઓ અંગે ટૂંકાણમાં વાંચીએ.

મોરીઆસનો ડુંગરાળ વિસ્તાર જે મધ્યપ્રદેશના બસ્તર જિલ્લાના ખૂબ અલગ પડેલ આદિવાસી છે. જે ફેરફારવાળી ખેતી જીવનનિર્વાહના માર્ગ તરીકે અપનાવે છે. સંપૂર્ણ ગામ દર બે ત્રણ વર્ષે સ્થળાંતર કરે છે. જમીન સામૂહિક માલિકીની હોય છે. અને પરિણામરૂપે ખાનગી મિલકતને ખાસ મહત્વ અપાતું નથી. બાહ્ય વિશ્વ સાથે લોકો મીઠું, મરચું ને તમાકુ માટે નિર્ભર હોય છે.

આદિવાસીઓ ઐક્યને સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનું મહત્વ આપે છે. પરિણામરૂપે કાયદા, રિવાજો અને મૂલ્યોનો ખૂબ જ કડકાઈથી અમલ કરવામાં આવે છે. ડુંગરાળપ્રદેશ મોરીઆસમાં લગ્નપૂર્ણ જાતીય સંબંધ માન્ય છે. જ્યારે નજીકનાં સગાંઓ સાથે જાતીય સંભોગ બહિષ્કૃત છે. (પ્રતિબંધિત છે.) બાળલગ્ન નિષેધ છે. સ્ત્રીઓ કે પુરુષો માટે છૂટાછેડા લેવા સહેલા છે. પણ લગ્નબાહ્ય જાતીય સંબંધો માટે મોતની સજા છે. સાક્ષરતાનાં સ્તરો ઘણાં ઓછા છે. અપૂરતી સ્વાસ્થ્ય સગવડને કારણે ખરાબ આરોગ્ય પ્રસરેલું છે.

પરંતુ રાજ્ય સરકારના હસ્તક્ષેપે તથા સેવાભાવી સંસ્થાઓએ ડુંગરાળ મોરીઆસને બાહ્યજગત સાથે ખુલ્લો મુક્યો છે. આ બાબતે તેઓની જીવનપદ્ધતિમાં બદલાવ લાવ્યો છે, ત્યાં હવે દવાખાનું, નિશાળ, વ્યાવસાયિક તાલીમ કેન્દ્ર અને સસ્તા અનાજની દુકાન છે. હમણાં જોકે આદિવાસીઓ પરંપરાગત ઈલાજ કરવાવાળા પાસે જાય છે પરંતુ તેઓ દવાખાનામાં પણ જાય છે. 30-40 કિ.મી. દૂર નિશાળ પણ છોકરા છોકરીઓને આકર્ષે છે. અને તેઓ ત્યાં સારું કરે છે કે આદિવાસી ગામ જે પહેલાં સંપર્ક માટે અસાધ્ય હતું. તે હવે જિલ્લા સાથે રસ્તાઓ દ્વારા જોડાયેલું છે. અંદાજે સો જેટલા પાતાળકૂવાઓ ખોદેલ છે. અમુક ગામોમાં ઊર્જા શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે. ફરી ફરીને ખેતી કરવાની ટેવને બદલે સ્થિર ખેતીમાં બદલવાનું પ્રયોજન થઈ રહ્યું છે. ખોરાકની ટેવોમાં પણ ફેરફાર થઈ રહ્યો છે.

'તમારી પ્રગતિને ચકાસો' સ્વાધ્યય-3

- (1) નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકાણમાં જવાબ આપેલ જગ્યામાં લખો. નીચે કેટલાંક અમુક વિધાનો આપ્યાં છે કાળજીથી વાંચી તે સાચાં છે કે ખોટાં તે કૌંસમાં દર્શાવો.
  - (અ) બધાં જ ધર્મોના બાળકને કુમળા, અગત્યના મૂલ્યવાન, કિંમતી તેમ જ બાલ્યાવસ્થાને શીખવાના સમય તરીકે માન આપવામાં આવે છે. ( )
  - (બ) જે પરિવારમાં બાળક રહે છે. ત્યાં ઘણાં સંભાળ રાખનાર હોય તો બાળકોને ઘણાં સાથે લાગણીના સંબંધો જોડાય છે. ( )
  - (ક) સંભાળકર્તાએ બાળક સાથે ગાળેલા સમયની ગુણવત્તા ગાળેલ સમય કરતાં વધારે મહત્વની છે. ( )
- (2) શહેરમાં વસતો બાળક અને ગામમાં વસતાં બાળકના ત્રણ અનુભવની ભિન્નતાની યાદી કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

- (3) ડુંગર મોરીઆસના જીવનશૈલીમાં બાહ્ય જગતના સંપર્કના કારણે થયેલ ત્રણ ફેરફારોની યાદી કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

આ એકમમાં તમે એમ વાંચ્યું કે જિજ્ઞાસા શોધવાની ઈચ્છા, રમતિયાળપણું, કલ્પનાશક્તિ, વડીલોનું અનુકરણ અને મનાવવાનું જેવા ઘણા બધા ગુણો બાળકમાં સરખાં હોય છે, ઘણાં બાલ્યાવસ્થાના અનુભવો સાર્વત્રિક હોય છે. પરંતુ દરેક બાળક તેઓના સામાજિક સાંસ્કૃતિક વાતાવરણના કારણે બાલ્યાવસ્થાના ભિન્નભિન્ન અનુભવ કરતો હોય છે. ઘણાં પરિબલોમાંથી એક જ બાલ્યાવસ્થાના અનુભવને પ્રભાવિત કરે છે. તે છે જાતિ. જાતે બાળકો કેવી રીતે બોલવું, પહેરવું, વર્તન કરવું. તે નક્કી કરતું હોય છે. છોકરાને છોકરી કરતાં વધારે મહત્વ આપવામાં આવે છે. ને તેના કારણે જ છોકરીના ખોરાક, કપડાં, શિક્ષણ અને પ્રેમ તથા ધ્યાન આપવાની બાબતમાં ભેદભાવ કરવામાં આવે છે. જ્યારે સંસાધનોની અછત હોય છે, ત્યારે આ પૂર્વગ્રહ વધારે મજબૂત કરે છે. જે સામાજિક સ્તરનો બાળક હોય છે. તે તેની પાસે સગવડતા કે તકો છે તે નક્કી કરે છે જે બાળકો નીચલાં સામાજિક સ્તરનાં છે. તેમની ઘણી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો તથા ઈચ્છા પૂરી થઈ શકતી નથી. આર્થિક જરૂરિયાતવાળા બાળકને નાની ઉંમરમાં કામ કરવું પડે છે. ઘણીવાર બાળકો જોખમી વાતાવરણમાં કામ કરે છે. અને નિશાળ જવાથી વંચિત રહે છે. મધ્યમ અને ઊંચા સ્તરમાંથી આવેલા બાળકને જીવન જરૂરિયાતોની અછત હોતી નથી. અને મોટાભાગનાં બાળકો નિશાળે જાય છે. ધર્મ બાળકને મૂલ્યો, વલણો તથા શ્રદ્ધાઓની રૂપરેખા આપી આચારસંહિતા આપે છે. પરિવાર બાળક માટે કેન્દ્રબિંદુ છે. જેનો જીવન પર ઘણો પ્રભાવ હોય છે. જે પરિવારમાંથી બાળક આવે છે તે પરિવારનો પ્રકાર તથા સભ્યોની પારસ્પરિક આપલે (સંબંધ) બાળકના વિકાસ પર પ્રભાવ પાડે છે. આસપાસની પરિસ્થિતિની બાળકે મેળવેલ કૌશલ્ય તથા ક્ષમતા પર ઘણી અસર હોય છે. મોટા ભાગના બાળકની જીવનપદ્ધતિ પર તેઓ ગ્રામીણ, શહેરી કે આદિવાસી વિસ્તારમાં દરિયાકિનારો ડુંગરાળ પ્રદેશમાં કે રણ વિસ્તારનો રહે છે. તેની ખૂબ પ્રમાણમાં અસર હોય છે.

15 ચાવીરૂપ શબ્દો

નિપૂણ : કૌશલ્યયુક્ત, પાવરધુ.

એમ્બીવેલન્ટ : કોઈ વ્યક્તિ, વસ્તુ કે ઘટના અંગે વિરોધાભાસી કે મિશ્ર લાગણી હોવી.

કેરુઅલી : બેજવાબદાર રીતે

ડિપ્રાઈવેશન : ખોટ, હાનિ, નુકસાન. બાળક પાસે જે હોવું જોઈએ તેનો અભાવ.

ડજરિ : મજૂરી, કંટાળાભર્યું કામ

શોષણયુક્ત પરિસ્થિતિ : વ્યક્તિનો ખોટો ગેરલાભ ઉઠાવે તેવી પરિસ્થિતિ.

ઈન્સેસ્ટ : નજીકના સગા સાથે સંભોગ.

પ્રોમ્પ્ટ : જલદી, તુરત જ.

રીગરસ : ખૂબ કડક અને ચોક્કસ.

સબઝર્વિયન્ટ : ઊતરતી કક્ષાનું.

ટેબુ : અમાન્ય કે માન્યતા ન ધરાવતું.

વોકેશન : વ્યવસાય, ધંધો.

16 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબ

સ્વાધ્યાય-1

- (1) આવી ઘટનાઓ યાદ કરવાનું તમારે માટે કઠિન હોય તો થોડા સમય માટે તમે બાળકોના એક જૂથનું અવલોકન કરી શકો છો. એવું બનવાનો પૂરો સંભવ છે કે વડીલોનું અનુકરણ, તેમની જિજ્ઞાસા કે જેના વિશે તમે વારંવાર લખી શકો છો તેનું પ્રતિબિંબ તેમની રમત પાડે છે.

સ્વાધ્યાય-2

- (1) આ પ્રશ્નનો જવાબ કરતાં તમે તમારા વાલીઓ, સગાં, પાડોશી સાથે થોડીવાર વાત કરી શકો. તમે તમારા અનુભવોથી પણ જવાબ લખી શકો.
- (2) 'બાળમજૂરી' શબ્દ ત્યારે જ વાપરે છે જ્યારે બાળક શોષણયુક્ત સ્થિતિમાં કામ કરે છે. તેઓ બિન આરોગ્યપ્રદ સ્થિતિમાં મુશ્કેલ કે જોખમી નોકરી કરતાં હોય છે. આ તેઓના આરોગ્યને અસર કરે છે. તેઓને પૂરતી મજૂરી મળતી નથી. કામના પ્રકાર તેઓના રમવા, મનોરંજન, ભણવા માટે સમય આપતો નથી.

(1) (અ) સાચું (બ) સાચું (ક) સાચું

(2) નીચેનામાંથી કોઈપણ ત્રણ સાચા છે.

(અ) શહેરી જીવન ઝડપી હોય છે.

(બ) શહેરમાં વધારે વસ્તુ તથા સગવડો ઉપલબ્ધ છે. દવાખાનાં, વાહનવ્યવહારનાં સાધનો અને નિશાળોની અછત ગ્રામ્યવિસ્તારના બાળક પર અસર કરે છે.

(ક) શહેરી તથા ગ્રામ્યવિસ્તારનાં બાળકો તે કેવાં કામો કરી શકે તેમાં જુદાં પડે છે.

(ડ) ગામડામાં ઓછી વસ્તી હોય છે. પરિવાર તથા જ્ઞાતિ વચ્ચે મર્યાદાઓ કડક હોતી નથી. પરિણામરૂપે બાળક દિવસનો મોટાભાગનો સમય બીજાના ઘરમાં પસાર કરે છે. ને તેના ઘણા મિત્રો રમવા માટે હોય છે. શહેરોમાં એવું શક્ય છે કે પરિવારો પાડોશીઓ સાથે વ્યવહાર રાખતા નથી. અને જો એકલો બાળક હોય તો તેને મિત્રો હોવાની શક્યતા હોતી નથી.

(3) નીચેનામાંથી કોઈપણ ત્રણ સાચાં છે.

(અ) હીલ (ડુંગરાળ) મારીઆસના લોકોએ દવાખાને જવાનું શરૂ કર્યું.

(બ) એમનું ગામ જે પહેલાં રસ્તાઓથી વંચિત હતું હવે જિલ્લા સાથે રસ્તા દ્વારા જોડાયું છે.

(ક) અમુક ગામોમાં ઊર્જાશક્તિનો ઉપયોગ થાય છે.

(ડ) બાળકોએ નિશાળમાં જવાનું શરૂ કર્યું છે ને ત્યાં વ્યાવસાયિક તાલીમકેન્દ્ર છે.

(ઈ) ત્યાં સસ્તા અનાજની દુકાન છે.

(ઈ) સ્થળાંતર કરીને ખેતી કરવાની પદ્ધતિને બદલીને સ્થિર ખેતી કરવાની પદ્ધતિ બદલવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે.

(ગ) અમુક ગામોમાં પાતાળકૂવાઓ ખોદાયા છે.

એકમ 2 બાળવિકાસની પાયાની (મૂળભૂત) સંકલ્પનાઓ

બાળવિકાસની પાયાની (મૂળભૂત) સંકલ્પનાઓ

રૂપરેખા

- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 બાળવિકાસનું ક્ષેત્ર
  - 2.2.1 વિકાસ અને વૃદ્ધિ
  - 2.2.2 વિકાસના તબક્કાઓ
  - 2.2.3 વિકાસનું ક્ષેત્ર
- 2.3 બાળવિકાસનાં અભ્યાસનું મહત્ત્વ
  - 2.3.1 સાર્વત્રિક વિકાસના સ્વરૂપનું વિવરણ
  - 2.3.2 વિકાસમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતાની સમજ
  - 2.3.3 માનવ વ્યવહારની સમજૂતી
  - 2.3.4 બાળકો સાથે રોજિંદા આંતર વ્યવહાર અંગે અભ્યર્થના
- 2.4 શિશુઅવસ્થા અને બાલ્યાવસ્થાને મહત્ત્વ
- 2.5 સારાંશ
- 2.6 પારિભાષિક શબ્દો
- 2.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

2.1 પ્રસ્તાવના

પહેલા એકમમાં તમે વાંચ્યું કે દરેક બાળકના બાલ્યાવસ્થાના અનુભવ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. અનુભવોની વિવિધતા બાળકોમાં અમુક ભિન્નતાને કારણે હોય છે. બાળકોમાં ભિન્નતા માટે અન્ય ક્યાં પરિબલો જવાબદાર છે ! આ અને તેનાથી સંબંધિત બાબતો બાળવિકાસના ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલી છે.

આ એકમમાં તમે બાળવિકાસ ક્ષેત્ર અને તેના મહત્ત્વ જેવા વિષયો બાબતે વાંચશો.

હેતુઓ

આ એકમના અભ્યાસને અંતે તમે કહી શકો

- બાળવિકાસના કાર્યક્ષેત્ર અંગેની સમજ
- વિકાસ અને વૃદ્ધિ વચ્ચેના તફાવત જણાવી શકશો
- બાળવિકાસના તબક્કા સમજાવી શકશો
- બાળવિકાસના ભિન્ન ભિન્ન પાસાંઓનું વર્ણન કરી શકશો
- બાળવિકાસના અભ્યાસનું સાતત્ય અને તે અંગે ચર્ચા કરી શકશો

2.2 બાળવિકાસનું ક્ષેત્ર

માતાના ગર્ભમાં ફલિત થયેલા અંડ અંગેનો વિચાર કરો. એ બાબત આશ્ચર્યજનક નથી કે માત્ર એક કોષનો બનેલો ગર્ભ નવ માસમાં કેવી રીતે માનવ બાળ તરીકે વિકસે છે ? આ બાળકમાં જટિલ તંત્રો જેવાં કે શ્વસનતંત્ર, શાનતંત્ર, અસ્થિતંત્ર હોય છે કે જે તેના અસ્તિત્વના ભાગ રૂપ સાધનો છે. નવજાતશિશુ સ્પર્શની પ્રતિક્રિયા કરી શકે છે. તેમ જ તે જોઈ શકે છે. સુંઘી શકે છે. અને રડી પણ શકે છે. આ ક્ષમતાઓ તેને માતાના ગર્ભાશય કરતાં જુદા વાતાવરણ સાથે અનુકૂળ સાધવા મદદરૂપ થાય છે. આ ક્ષમતા ઉપરાંત સંભાળકર્તાની માવજત પર પણ આધાર રાખે છે. જે બાળક સંપૂર્ણપણે સંભાળ રાખનાર પર આધારિત છે. તે ધીમે ધીમે બેસતાં, ઊભા રહેતાં તથા ચાલતાં શીખે છે. તેઓ જાતે ખાતાં, કપડાં પહેરવાનું તથા પોતાની જરૂરિયાતો બોલીને વ્યક્ત કરતાં શીખે છે. સમયાંતરે બાળક વધારે સ્વાવલંબી બનશે અને તેનો રસ પણ વિકસે છે. તેઓ મિત્રો બનાવશે અને તેઓની સાથે રમશે. ઘરનાં કામોમાં પણ મદદ કરશે. તેઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સંકળાશે. તેઓ પોતાનો વ્યવસાય પસંદ કરશે. અને તે માટે તૈયાર થવા અભ્યાસ પણ કરશે. આ બાળક મૌઠ થામ ત્યારે આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બનશે. લગ્ન કરીને બાળકોને જન્મ આપશે. માતાના ગર્ભનો એક કોષ એક સ્વતંત્ર સક્ષમ વ્યક્તિમાં કે સક્રિય નાગરિકમાં કેવી રીતે પરિવર્તન પામે છે ?

તમે જે વ્યક્તિ છો તે તમે કેવી રીતે બન્યા ? તમારા પોતાનાં જ ભાઈ બહેનો તમારાથી ભિન્ન કેમ છે ? ફક્ત દેખાવમાં જ નહિ પણ વર્તનમાં પણ ભિન્નતા કેમ છે ? એક બાળક પડોશમાં પ્રિય બને છે. અને તેને ઘણાં મિત્રો હોય છે. જ્યારે બીજો એકલો રમવાનું પસંદ કેમ કરે છે ? કોઈ એક બાળક જૂથનો નેતા બને છે. જ્યારે બીજો બાળક બીકણ બની એકલો આખો સમય શિક્ષક પાસે જ રહે છે. શું બધાં જ બાળકો એક જ સમયે ભિન્ન ભિન્ન કૌશલ્યો તથા ક્ષમતાઓનો વિકાસ કરી શકે છે ? શું બધાં જ ત્રણ વર્ષનાં બાળકો સરખાં હોય છે ? ચાર વર્ષનાં બાળકો પાસેથી શું અપેક્ષા રાખવી જોઈએ ? આવી કોઈ વિકાસની કોઈ ખાસ પદ્ધતિ છે કે જે ત્રણ વર્ષનું બાળક અને પાંચ વર્ષના બાળકમાં વર્તનની ભિન્નતાની અપેક્ષા રાખી શકે ? આ પ્રશ્નો બાળવિકાસ ક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત પ્રશ્નો છે.

બાળવિકાસના વિષયનો સંબંધ બાળકોના વર્તનમાં સમય સાથે થતાં પરિવર્તન છે. અને તે પરિવર્તન કેમ અને કેવી રીતે આવે છે તેની સમજણ આપે છે. આમ તેનો હેતુ બાળકોમાં શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક, ભાષાકીય અને બોધાત્મક વિકાસ કેવી રીતે થાય છે તે અંગે સમજાવે છે. જોકે બાલ્યાવસ્થાના અનુભવોની અસર તેઓના પ્રૌઢાવસ્થાના વિચાર તથા વર્તન પર પડે છે. બાળકની વૃદ્ધિ અને વર્તન સમગ્ર જીવન કેવી અસર કરે છે. તે સાથે બાળવિકાસના વિદ્યાર્થી આ અભ્યાસક્રમ બાળકના જન્મથી 6 વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન વિકાસ અંગે સમજણ આપવા પૂરતો મર્યાદિત છે.

2.2.1 વિકાસ અને વૃદ્ધિ

આગળની ચર્ચામાં 'વિકાસ' અને 'વૃદ્ધિ' આ બે શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. આ બેમાં શું ફરક છે. તે તમે કહી શકશો વિકાસ શબ્દ બાળકના શારીરિક ફેરફારો, વૈચારિક ક્ષમતા અને સામાજિક તેમ જ ભાવનાત્મક વર્તનને સૂચવે છે. આ બધાં ફેરફારોને આપણે વિકાસ કહી શકીએ ? ચાલો આ બાબતને ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે. ત્રણ માસનું બાળક ભૂખ્યું થાય એટલે રડવા માંડે છે. તેનું પેટ ભરાય એટલે તેના વર્તનમાં ફેરફાર થાય છે. તે ફરીથી શાંત થાય છે. આવા વર્તનમાં થતાં ટૂંકા ફેરફારોને 'વિકાસ' કહી શકાય નહિ.

વ્યક્તિનાં શારીરિક અને વર્તનનાં લક્ષણોમાં તબક્કાવાર ફેરફાર લાવે અને જે અમુક નિશ્ચિત સમય ગાળા સુધી જળવાય છે. એવા વર્તનના ફેરફારો માટે 'વિકાસ' શબ્દ વપરાય છે. આવા ફેરફારોની મુખ્ય ત્રણ લાક્ષણિકતામાં તે પ્રગતિશીલ હોય છે. તબક્કાવાર કે ક્રમબદ્ધ હોય છે. અને લાંબાગાળા માટે જળવાતા હોય છે. 'પ્રગતિશીલ' શબ્દનો અર્થ એવા ફેરફારો કે જે કૌશલ્યો તથા ક્ષમતા હાંસલ કરવામાં પરિણમે છે. અગાઉ મેળવેલ ગુણો કરતાં વધારે કુશળ કૌશલ્યવાળા હોય. આ સમજવા માટે આપણે બાળકમાં ઘૂંટણિયા ભરવાથી ચાલવા સુધી થયેલ પ્રગતિને અને લવારા કરવાથી વાતચીત કરવાની પ્રક્રિયાને વિચારીએ તો ચાલવાની ક્રિયા વધુ ઉપયોગી છે કારણ તે બાળકના હાથને મુક્ત રાખે છે. તેથી તે ચાલવાની સાથે બીજી વધુ ક્રિયાઓ કરી શકે છે. બીજો પગને સમતુલિત રાખવું આ ક્રિયા માટે માંસપેશીઓમાં વધારે સંકલનની જરૂર પડે છે. જે ભાંખોડિયા ભરવા કરતાં જટિલ છે. તે જ રીતે લવારા કરતાં કરતાં બોલવાની ટેવ વિકસે છે. અને તે ખરેખર વાતચીત માટે વધુ અસરકારક અને છતાં જટિલ છે.

'ક્રમબદ્ધ' શબ્દ એ સૂચવે છે કે વિકાસ તબક્કાવાર હોય છે. દરેક વિકાસ પહેલા વિકાસ પર આધારિત હોય છે જે પહેલાં થઈ શકતું નથી. એટલે બાળકને ચાલતાં થતાં પહેલાં ઘૂંટણિયા ભરવું કે દોડતાં થતાં પહેલાં ચાલવું જરૂરી છે. તેવી જ રીતે પુખ્તવયની વ્યક્તિને જટિલ પરિસ્થિતિ સાચવવાની ક્ષમતા તેના બાળક તરીકે સહજ કાર્યો કરવાની ક્ષમતા પર આધાર રાખે છે. આમ વિકાસ એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં વ્યક્તિ વધુ સરળતા અને નિપુણતાથી કાર્યો કરતાં શીખે છે.

વૃદ્ધિ શરીરના કદમાં થતાં વધારાને સૂચવે છે. શરીરના આંતરિક અવયવોના વજન, ઊંચાઈ અને કદમાં થતો વધારો એ વૃદ્ધિ છે. જે ફેરફારો માપી શકાય છે. તેને વૃદ્ધિ કહી શકાય. બીજી બાજુ વિકાસ કાર્યમાં જટિલતા તથા ગુણાત્મક ફેરફારનાં શિલ્પનો સૂચવે છે. શારીરિક ફેરફાર જોઈ ન શકાય ત્યારે પણ વિકાસ સતત થતો હોય છે. કિશોરાવસ્થા પછી શારીરિક વૃદ્ધિ ઘણી ધીમી પડે છે. પણ વિકાસ અટકતો નથી. વિચારોની જટિલતા તથા સામાજિક કુળતાનો વિકાસ થતો હોય છે.

2.2.2 વિકાસના તબક્કા

મનુષ્યનો જીવનકાળ શૈશવ, બાલ્યાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા અને પુખ્તતા જેવા તબક્કામાં વિભાજિત છે. આ પુસ્તકમાં આ શબ્દોથી તમે પરિચિત છો. આ તબક્કાઓમાં વ્યક્તિગત વિચારની પ્રક્રિયા તથા કુશળતાઓમાં લાક્ષણિક ફેરફારો હોય છે.

જન્મથી 2 વર્ષ સુધીનો સમયગાળો શૈશવ કહેવાય. આ ગાળા દરમિયાન બાળક પોતાની જરૂરિયાતો પરિપૂર્ણ કરવા માટે સંપૂર્ણપણે સંભાળકર્તા પર અવલંબિત (નિર્ભર) હોય છે. જન્મ પછી આ સમયગાળાનો વિકાસ અને વૃદ્ધિ ખૂબ ઝડપી હોય છે. બાળકની કુશળતા તથા ક્ષમતાઓ વધે છે. શિશુઅવસ્થા પૂર્ણ થતાં તેઓ ચાલતાં દોડતાં પોતાની જરૂરિયાતો બોલીને વ્યક્ત કરતાં, જાતે ખાતાં,

(चित्र)

तेनी आजुभाजुना विश्वने विश्वास साथे शोधतो बे वर्षथी बार. वर्षनो बाल्यावस्थानो समयगाणो छीय छे. आ गाणा दरभियाननो विकास शिशु अवस्थाना विकास जेटलो छोटो नथी. आ समय दरभियान बाणक शिशुअवस्थामां मेणवेल कौशल्यने वधारे सक्षम अने परिपूर्ण बनावे छे, अने नवी कुशलता पक्ष शीघे छे. आ समयगाणामां शरीरना तिन अवयवो साथे संकलन सुधरे छे. बाल्यावस्थामां तेओ समाजे स्वीकृत करेल वर्तन पक्ष शीघे छे. बाणक परिवार सिवाय बहारनां घशा लोको साथे मणे छे. अने वधारे संबंधो बांधे छे. ज्यारे बाणक वृद्धि पाभे अने तेना विचारोमां पुण्यता आवे त्यारे ते समजे के तेओ घशुं करी शके छे. तेओ जूला पर रभी शके छे. रेतीमांथी घर बनावी शके छे. चित्र दौरी शके छे. गीतो गाई शके छे. आ बाभतो तेओमां विश्वासनी भावना पेदा करे छे. तेओ आ समयगाणामां वधारे स्वावलंबी बने छे. जेके तेमने सतत मार्गदर्शन वसीलोनुं जरूरी छीय छे.

बाल्यावस्थानो समयगाणो बे तबक्कामां विभाजित करेल छे. पूर्व बाल्यावस्था (2-6 वर्ष) अने मध्यम बाल्यावस्था (6 थी 12 वर्ष) पूर्व बाल्यावस्थाने शाणापूर्व वय कडेवामां आवे छे. कारणके आ वर्षो दरभियान बाणक अेवा कौशल्यो शीघे छे. जे तेओने स्कूलनां कार्यामां मददरूप थाय छे. शाणा पूर्व वयनो बाणक अेवा शब्दो पर पक्कड मेणवे छे के जे तेओने व्यक्ति के वस्तुओ अंगे प्रश्नो पूछवा उपयोगी थाय छे. तेओ अंकज्ञान, रंग, आकार, रोजिदा बनावोनां कारणो वगेरे अंगे शीघे छे. आ बधी ज संकल्पनाओनो विकास ज़ते ज़ेवाथी के ज़ते विविध प्रवृत्तियो करवाथी थाय छे. कोईपक्ष कार्य करवा माटे ते करतां शीघं घशुं जरूरी छे. तेखी मित्रो बनावतां शीघे छे. अने लोको साथेना संबंधोनुं महत्त्व समजे छे. बाणकनी कल्पना करवानी क्षमता आ समयगाणामां भूष जडपथी वधे छे.

જે તેઓની રમતોમાં જોઈ શકાય છે. તેઓ બનાવટી આવી રમતો વધારે પસંદ કરે છે. જેમાં તેમને નાટક કરી વિશ્વાસ મેળવી શકે. શાળાપૂર્વ બાળકો (પૂર્વ પ્રાથમિક ઉપરના બાળકો) લાંબો સમય સાથે રમી શકતાં નથી. થોડા સમય પછી તેઓ એકબીજાની સાથે હોવા છતાં એકલા રમવાનું શરૂ કરે છે. આ બાબતે તમે આ ખંડના એકમ 5માં વધુ વાંચી શકશો.

6 થી 12 વર્ષનો બાળક વધુ પુખ્ત બને છે અને શાળાપૂર્વ વયના બાળક કરતાં વધારે જવાબદારીપૂર્ણ વર્તનની અપેક્ષા તેની પાસેથી રાખવામાં આવે છે. માતાપિતા પાસેથી બાળકની અપેક્ષાઓ વધે છે. માતાપિતા ને પરિવારનાં કામોમાં મદદ કરવા તેઓ ઘરની બહાર જાય છે. અને પોતાની જાતે જ નિશ્ચાળમાં પણ જાય છે. મધ્ય બાલ્યાવસ્થામાં બાળક શૈક્ષણિક કુશળતા શીખે છે. જે તેને ભવિષ્યની ક્ષિત્રિમાં વ્યવસાય લેવામાં મદદરૂપ થાય છે. બાળકમાં માહિતીનું ભંડોળ ખૂબ તીવ્ર ગતિથી વધે છે. તેઓની વિચાર શૈલી અને બાહ્ય વિશ્વના વાતાવરણમાં રસ પણ પળેપળમાં વધે છે. સમાન વયજૂથનાં બાળકો સાથે સક્રિય પરસ્પર સંબંધો થાય છે. રમતમાં તેઓ એકબીજાને સહકાર આપી શકે છે. અને રમતના નિયમોનું પાલન કરી શકે છે. જૂથરમતો રમવી એ આ સમયગાળાનો વિકાસ છે.

આ પછીનો તબક્કો કિશોરાવસ્થાનો કહેવાય છે. (12 થી 18 વર્ષ) તબક્કાની શરૂઆતનો ગાળો યુવાવસ્થાની શરૂઆત તરીકે ઓળખાય છે. 11 થી 14 વર્ષના ગાળાને યુવાવસ્થાનો તબક્કો કહે છે. જેમાં શારીરિકવૃદ્ધિ ખૂબ તીવ્રતાથી થાય છે. પરિણામરૂપે ઊંચાઈ તથા વજનમાં વધારો તથા મધ્યમ પ્રકારનાં લૈંગિક લક્ષણ દેખાવાની શરૂઆત થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે છોકરાઓના ચહેરા ઉપર દાઢી વધે છે. અને છોકરીઓના સ્તન વિકાસ પામે છે, યુવાવસ્થા છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓમાં વહેલી આવે છે. શારીરિક ફેરફારો માટે ભાવનાત્મક પૂર્વ સમાયોજનની આવશ્યકતા હોય છે.

આ ઉંમરમાં સમાન વયજૂથ વધારે મહત્વનું બને છે. અને કિશોરાવસ્થાનાં બાળકો પોતાના જૂથના નિયમો તથા સંહિતાઓનું પાલન કરે છે. જૂથ માટે વફાદારીની લાગણી તથા ગૌરવ મજબૂત હોય છે. આ સમયે મિત્રજૂથનાં મૂલ્યોનું પરિવારનાં મૂલ્યો કરતાં વધારે કિંમતી હોય છે. કિશોરાવસ્થામાં અપેક્ષાઓ પણ સંઘર્ષાત્મક હોય છે. કોઈકવાર તેઓ પાસેથી પ્રૌઢો જેવા વર્તનની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈકવાર તેની સાથે બાળક જેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. આ તબક્કામાં તેઓને વ્યવસાયની પસંદગી કરવાની હોય છે. અથવા તો લગ્ન માટે તૈયાર થવું પડે છે. કિશોરાવસ્થામાં વિચાર શક્તિનો વિકાસ પામે છે. અને વધારે જટિલ બને છે. વ્યક્તિ વિવિધ પરિસ્થિતિઓને સમજી તેને હલ કરી શકે છે. તેઓ સમસ્યાઓનો મૂળ વિચાર કરીને તેનો ઉકેલ શોધી શકે છે. આ બધું તેને પ્રૌઢ તરીકે સમજવાની અપેક્ષિત જવાબદારીઓ કે ભૂમિકાઓ માટે તૈયાર કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

18 વર્ષ પછી વ્યક્તિ પ્રૌઢ કહેવાય (પ્રૌઢ કહેવામાં આવે છે.) વ્યક્તિને પ્રૌઢ તરીકે સમજવાનાં ધોરણો અલગ અલગ હોઈ શકે. પોતાને આર્થિક રીતે પગભર કરવાની ક્ષમતા એમાંથી એક હોઈ શકે. તથા લગ્ન કરી પોતાનો પરિવાર સ્થિર કરવો એ બીજું હોઈ શકે. પરંતુ કોઈક પરિવારના વ્યક્તિઓ 20 વર્ષ સુધી તેઓનાં માબાપ પર નિર્ભર હોય છે. અન્યમાં લગ્ન તથા કામ બંને પ્રૌઢત્વ આવતાં પહેલાં જ લેવામાં આવે છે. પ્રૌઢત્વની સામાજિક તથા કાયદાકીય વ્યાખ્યા હોય છે. દા.ત. 18 વર્ષનો ભારતીય નાગરિક ચૂંટણીમાં મત આપી શકે છે. કાયદાકીય દ્રષ્ટિએ 18 વર્ષની છોકરી અને 21 વર્ષનો છોકરો લગ્ન કરી શકે છે. પરંતુ પ્રૌઢત્વ ખાસ કરીને વ્યક્તિને કામમાં અથવા જીવનનિર્વાહ કમાવવા માટે સક્રિય કરે છે. આ સમય સુધી શારીરિક વિકાસ પૂર્ણ થયેલો હોય છે. અને વ્યક્તિ પુખ્ત બને છે. એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે જીવનસમયનું આ વિભાજન જડ નથી. એ એવું પણ નથી કે શિશુ એકાએક પૂર્વ પ્રાથમિક સ્તરમાં કે બાલ્યાવસ્થાથી કિશોરાવસ્થામાં પ્રવેશ થાય છે. બદલાવ ધીમે ધીમે થાય છે. અને એ એક સતત પ્રક્રિયા છે. એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં બદલાવની પ્રક્રિયા દરેક વ્યક્તિ માટે ભિન્ન હોઈ શકે. આ અભ્યાસમાં તમે શિશુઅવસ્થા તથા બાલ્યાવસ્થા અંગે વધારે વિગતથી વાંચશો.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-1

(1) 'બાળવિકાસ' શબ્દનો અર્થ નીચેની આપેલ જગ્યામાં સમજાવો.

(2) નીચેનાં વિધાનો ધ્યાનથી વાંચો અને ખાલી જગ્યા યોગ્ય શબ્દથી પૂરો.

(અ) વિકાસનો સંદર્ભ _____ જ્યારે વૃદ્ધિ ફેરફારો સૂચવે છે જે _____

(બ) વિકાસની લાક્ષણિકતાના મુખ્ય ત્રણ ફેરફારો _____ છે.

(3) ખાલી જગ્યા યોગ્ય શબ્દથી પૂરો

(અ) શિશુ અવસ્થાનો સમય એ _____ વૃદ્ધિનો છે.

(બ) બાલ્યાવસ્થાના સમયનું વિભાજન પૂર્વ પ્રાથમિક વયજૂથથી _____ થી _____ વર્ષ સુધી અને મધ્યબાલ્યાવસ્થા _____ થી _____ વર્ષ સુધી હોય છે.

બાળવિકાસની પાયાની (મૂળભૂત) સંકલન-પદ્ધતિ

(ક) ગૌણ જાતિય લક્ષણો એ _____ અવસ્થાની લાક્ષણિકતા છે.

2.2.3 વિકાસના ક્ષેત્રો

વ્યક્તિના જીવનકાળ દરમિયાન વિવિધ પ્રકારનો વિકાસ થતો હોય છે. તેને શારીરિક તથા ક્રિયાત્મક વિકાસ, સામાજિક વિકાસ, આવેગિક વિકાસ, બોધાત્મક વિકાસ અને ભાષાકીય વિકાસમાં એ મુજબ વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.

શારીરિક વિકાસ ગર્ભાધાનથી શરૂ કરી બાળકના શરીરના જુદાં જુદાં અંગોના આકાર, બાંધો અને પ્રમાણમાં થતાં વિકાસને સૂચવે છે. ક્રિયાત્મક વિકાસ એટલે શરીરના હલનચલન પર નિયંત્રણ અને નિયમન. આના પરિણામે શરીરના જુદાં જુદાં અંગોના હલનચલનમાં સંકલન વધે છે. શારીરિક તથા ક્રિયાત્મક વિકાસ દ્વારા બાળક ઘણી ક્ષમતાઓ મેળવે છે. આ વિકાસના કારણે બાળક જે જન્મ થાય ત્યારે ફક્ત પીઠ પર ઊંઘી શકે છે. તે ગબડતાં માથાનું સમતોલન જાળવતાં બેસતાં, ચાલતાં, દોડતાં કે પગથિયાં ચઢતા શીખે છે. આંખ અને દાંત વચ્ચે સંકલન વધતાં તે ચહેરા પર ઢોળ્યા વગર ખાઈ શકે છે. ધીમે ધીમે તેઓ કપડાં પહેરતાં, ચિત્રકામ, રંગકામ, સાઈકલ ચલાવતાં કે ટાઈપ કરતાં શીખે છે. જેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તેમ મેળવેલ ક્ષમતામાં સુધારો થાય છે. તથા નવી કુશળતા વિકસાવે છે.

ભાષાકીય વિકાસ જે બાળક શિશુઅવસ્થામાં ફક્ત રડીને સંદેશાવ્યવહાર કરે છે. શબ્દો શીખે છે. અને પછી સરળતાથી વાક્યો દ્વારા બીજા સાથે બોલી શકે છે. બાળક શુદ્ધ વ્યાકરણવાળાં સાચાં વાક્યો કેવી રીતે બોલતાં શીખે છે. તે ખરેખર ખૂબ વિસ્મયકારક છે. પહેલી પાણીની જરૂર બાળક રડીને કહે પછી શબ્દ બોલતાં શીખે છે. થોડા જ સમય પછી તેઓ 'મમ્મી પાણી' કહે છે. અને અંતે પૂર્ણ વાક્ય બોલે 'મમ્મી મને પીવા માટે પાણી જોઈએ' તે વખતે તેણી લગભગ 3 વર્ષની હોય છે.

જ્ઞાનાત્મક વિકાસ બાળકમાં વ્યક્તિગત વિચાર કરવાની શક્તિનો ઉદ્ભવ તરફ નિર્દેશ કરે છે. બાળકમાં એક વર્ષથી બીજા વર્ષે વિચારશક્તિમાં વિકાસ અને ફેરફાર કેવી રીતે થાય છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. બાળકમાં જન્મથી પ્રૌઢ જેટલી વિચારશક્તિ કે વિવેચકશક્તિ હોતી નથી. પરંતુ શિશુ એવી રીતે ક્રિયા કરે છે કે જે વસ્તુ તેની દૃષ્ટિથી દૂર જાય તેનું અસ્તિત્વ નથી. ધીમે ધીમે એમ શીખે છે કે વસ્તુ કે વ્યક્તિ તેના નજર સમક્ષ પણ ન હોય તોપણ કાયમ અસ્તિત્વમાં હોય છે. પાંચ વર્ષની ઉંમરમાં તેઓ હલકું કે ભારે, ધીમું કે જલદી, રંગ અને આકાર જેવી સંકલ્પનાઓ સમજી શકે છે. જે તેઓ નાની ઉંમરે ગ્રહણ કરી શકતાં નથી. આસપાસના વાતાવરણની શોધ અને 'કેમ', 'કેવી રીતે' જેવા પ્રશ્નો તેનામાં વધારે માહિતીનો સંગ્રહ કરે છે. એના વિચારો વિકસે છે. છતાં તેઓ બીજાના દૃષ્ટિકોણથી જોઈ શકતાં નથી. દાખલા તરીકે તે એ નથી સમજી શકતાં કે તેઓ ઝાડ પર ચઢી શકે છે. પણ બીજા બાળક કેમ ચઢી નથી શકતો. એ એવી રીતે વિચારે છે કે તે જેવી રીતે કરે છે તેવી રીતે અન્ય બાળકોએ પણ કરવું જોઈએ. તે એવું માને છે કે બધી જ વસ્તુમાં તેની જેમ જ જીવન તથા ભાવનાઓ છે. જેમાં સૂર્ય, પથ્થર, પેન્સિલ, ટેબલ વગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. દસ વર્ષનું બાળક વિવેચન કે વિશ્લેષણ કરતાં શીખે છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક જીવનસુધી મર્યાદિત હોય છે. તેઓ અમૂર્ત વસ્તુઓ માટે વિચાર કરી શકતાં નથી. અને ભવિષ્યના પ્રસંગોની પૂર્વકલ્પના કરી શકતાં નથી. અમૂર્ત વસ્તુઓ શક્તિની ક્ષમતા કિશોરાવસ્થા દરમિયાન સંપૂર્ણ વિકાસ પામે છે ત્યારે તેઓ જટિલ પરિસ્થિતિને હલ કરી શકે છે. એવી રીતે વ્યક્તિના જીવનના દરેક તબક્કામાં વિચાર કરવાની ક્ષમતાની ગુણવત્તા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. અને નાની ઉંમર કરતાં વધારે વિકાસ પામે છે.

આપણા રોજિંદા વ્યવહારમાં આપણે 'બુદ્ધિ' શબ્દ ઘણીવાર સાંભળ્યો હશે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસ બાળવિકાસમાં તથા 'બુદ્ધિ' આ બે શબ્દપ્રયોગ કેવી રીતે કરેલ છે? જ્ઞાનાત્મક વિકાસ એટલે શિશુ અવસ્થામાંથી પ્રૌઢાવસ્થા સુધી થતો માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયા બુદ્ધિની વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યામાં કહેવાય છે કે બુદ્ધિ એટલે વ્યક્તિની જાણીબુઝીને કે સમજીને કાર્ય કરવાની ક્ષમતા, તાર્કિક વિચાર કરવાની ક્ષમતા અને પરિસ્થિતિને અસરકારક રીતે હલ કરવાની ક્ષમતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જ્ઞાનનો અર્થ જાણવું. બુદ્ધિ વ્યક્તિને જાણવા કે વિચાર કરવા માટે ઉપયોગી થાય છે. એવી રીતે આ બંને શબ્દો એક જ ક્ષમતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે ને ઘણીવાર તેનો સમાંતર પણ ઉપયોગ થાય છે.

બાળકમાં સાચાં ખોટાં, ન્યાય, ન્યાય, જેવી બાબતો વિચારોના વિકાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શિશુમાં સાચું ખોટું જેવી પરિકલ્પના હોતી નથી. પણ શરૂઆતમાં સામાજિકરણ દ્વારા તેઓ તે શીખે છે. કે શું કરવું ને શું ન કરવું તે બાબત માતાપિતાના નિયમો તેઓ સમજે છે. જે બાળકો માટેનાં મૂલ્યોનો ભાગ બને છે.

સામાજિક વિકાસ

સામાજિક વિકાસ વ્યક્તિના એવી ક્ષમતા સાથે સંદર્ભ ધરાવે છે જે સમાજની અપેક્ષા મુજબ વર્તન રાખવાની ક્ષમતા ધરાવે છે એ બાળકના બીજા સાથેનો વ્યવહાર તથા સંબંધોને અનુલક્ષીને હોય છે. પ્રેમ તથા ભાગણીથી આવનાર વ્યક્તિ સાથે શિશુ સહજતાથી પહોંચે છે. ધીમે ધીમે તેઓ પોતાની માતાને તેના સંભાળકર્તાને તથા બીજાને ઓળખે છે. અને તેઓની સાથે આત્મીયતા અનુભવે છે.

પોતાના ભાઈ ઉપર વિશ્વાસ કરતાં શીખે છે.

શિશુ અવસ્થામાં તેની ક્રિયાઓ તેની જરૂરિયાત સાથે કેન્દ્રિત હોય છે. સાત આઠ વર્ષની ઉંમર પહેલાં બાળક આપણે પર આધારિત સ્થિર સંબંધો કેળવી શકતો નથી. આ સમયે બાળક મિત્રો બનાવે છે. અને સારા મિત્રોને ઓળખી શકે છે. જ્યારે બાળક બીજા બાળકોના તથા પ્રૌઢના સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે તેઓને સ્વીકૃત વર્તન શોધી આચરણ કરવાનું શીખે છે. તેઓ મોટાલોકોની ખાવાની, કપડાં પહેરવાની, બોલવાની પદ્ધતિઓ શીખે છે. તથા તેના સંસ્કારની બીજી બાબતો પણ શીખે છે. તેઓ એ સમજે છે કે રમકડું જૂંટવી લેવું પોતાનો વારો આવતાં પહેલાં રમતાં બીજા બાળકને મારવું એ બરોબર નથી. ધીમે ધીમે તેઓ બીજાને સહયોગ આપતાં, મદદ કરતાં, તથા ઉદાર બનતાં શીખે છે. બીજી વ્યક્તિના દષ્ટિકોણથી સમજવું તથા તેઓના માટે લગાવ તેઓને કિશોરાવસ્થામાં તથા પ્રૌઢાવસ્થામાં બીજા સાથે સંબંધો સંતોષકારક બાંધવા મદદ કરે છે.

ભાવનાત્મક વિકાસ

ગુસ્સો, આનંદ, ઉત્સાહ, બીક, ચિંતા, વ્યગ્રતા, આવેશ, દુઃખ તથા પોતાને રજૂ કરવા સમાજ દ્વારા સ્વીકૃત માર્ગોને ભાવનાત્મક વિકાસ સ્પર્શે છે. જેમ બાળક મોટો થાય અને સ્વીકૃત વર્તન જાગૃત થાય છે. ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાઓ બહાર આવે છે. શિશુઅવસ્થામાં તેઓ ફક્ત બેચેની તથા

ઉત્સાહ પ્રગટ કરે છે. જ્યારે તેઓ ઉંમરમાં વધે છે. ત્યારે મોજ, આનંદ, ડર, અસંતોષ, ગુસ્સો જેવી ભાવનાઓ દર્શાવવાનું શીખે છે. તેઓ આ ભાવનાઓ સ્વસ્થ પદ્ધતિથી દર્શાવવાનું શીખે છે. દા.ત. શરૂઆતમાં બાળક ગુસ્સો કરતી વખતે તોડફોડ કરે છે. પરંતુ ધીમે ધીમે તેઓ તેના પર કબૂ મેળવે છે. અને ગુસ્સો અન્ય રીતે દર્શાવે છે.

વ્યક્તિત્વ

વ્યક્તિનું વર્ણન કરતી વખતે વ્યક્તિત્વ શબ્દનો ઘણીવાર ઉપયોગ કરીએ છીએ. વ્યક્તિત્વ એટલે શું? જો તમે બાળક અને પ્રૌઢનું સમયાંતરે નિરીક્ષણ કર્યું હશે તો તમે આ જોયું હશે દરેક વ્યક્તિ પોતાની વિશિષ્ટ ગુણવત્તાવાળું વિચાર કરવાની ભાવના લોકો સાથે વ્યવહાર, પરિસ્થિતિ સાથે પ્રતિભાવ જે તેઓ વિશાળ ભિન્ન પરિસ્થિતિઓ વાતાવરણમાં બનાવે છે. દરેક બાળકનું આગલું વ્યક્તિત્વ હોય છે. બાળક પોતાની બાબતે શું વિચારે છે. તે ઘણું મહત્વનું હોય છે. કેમ કે તેના પર તેઓના બીજા સાથે વ્યવહાર નિશ્ચિત થાય છે. જે બાળકને આત્મવિશ્વાસ તથા પોતાના માટે આનંદની લાગણી હોય છે. તેઓ બીજા પ્રત્યે લાગણીશીલ હોવાની શક્યતા હોય છે. એવી રીતે વ્યક્તિત્વ વ્યક્તિના બીજા સાથેના સંબંધો રાખવા ચારિત્ર તથા તેની વિચાર કરવાની આગવી પ્રકૃતિ અને પોતાના માટે તથા અન્ય વ્યક્તિઓ માટેની ભાવના પ્રદર્શિત કરે છે. જે બાળકના અનુભવો તથા તેની શારીરિક, સંવેદનાત્મક, બૌદ્ધિક, ભાષાકીય, સામાજિક અને ભાવનાત્મક વિકાસમાંથી ઉદ્ભવે છે.

વિકાસના વિવિધ ક્ષેત્રો વચ્ચે આંતર સંબંધો

આપણે દરેક ક્ષેત્રના વિકાસની એવી રીતે વાતો કરી રહ્યા છે કે જે એકબીજા વગર સ્વતંત્ર રીતે થાય છે, પણ દરેક ક્ષેત્રનો વિકાસ બીજાના વિકાસ પર પ્રભાવ પાડે છે. શારીરિક કૌશલ્યનો વિકાસ શિશુને વધારે ફરતું બનાવે છે. તથા તેનો કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર વધારે છે. ઉપરાંત તેને વાતાવરણની શોધ કરવા મદદ કરે છે. આ તેનાં બૌદ્ધિક વિકાસમાં પણ મદદરૂપ બને છે. ભાષા વિકાસ બાળકને બીજા સાથે સારો સંદેશાવ્યવહાર કરવામાં મદદ કરે એ તેના વધારે વ્યક્તિઓ સાથે વ્યવહાર કરવા છૂટ આપે છે. વ્યક્તિઓ સાથેનો વ્યવહાર તેના સામાજિક વિકાસ પર ખૂબ અગત્યનો પ્રભાવ હોય છે. વધારે વિચારોની જટિલતા તથા સામાજિક વ્યવહાર તેને સમાજ સ્વીકૃત ખોટા, ખરાબ, સારું સંકલ્પના સમજવામાં મદદ કરે છે. જ્યારે આપણે બાળકોનું નિરીક્ષણ કરીએ અથવા તેના બાળપણની વાતો કરીએ ત્યારે તેનો સંપૂર્ણ વ્યક્તિ તરીકે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. બાળક એ એક પૂર્ણ વ્યક્તિ છે. જેના ક્ષેત્રના અનુભવો તથા કૌશલ્યો તેના અન્ય વિકાસો પ્રભાવિત કરતાં હોય છે. દરેક ક્ષેત્રના વિકાસની અસરો સરળ અલગ પાડી શકાય નહિ. જ્યાં સુધી આપણે બાળકને બધાં કાર્યક્ષેત્રથી ન જાણીએ ત્યાં સુધી તેને પૂર્ણ જાણી શકીએ નહિ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-2

(1) નીચે બાળકોના વર્તનના અમુક દાખલાઓ આપ્યા છે, તે વિકાસના કયા ક્ષેત્રમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય તે આપેલ જગ્યામાં લખો.

(અ) બાળક બેટની મદદથી દડાને ફટકારી શકે છે.

(બ) 5 વર્ષની ઉંમરનો બાળક પાણીમાં પથ્થર કેમ ડૂબે છે તથા ઘાસ પાણી પર કેમ તરે છે તે સમજે છે.

(ક) બાળક બીજા મિત્રો સાથે રમકડાં વહેંચીને રમે છે.

(ડ) ચાર વર્ષનો બાળક રંગ ઓળખી શકે છે.

(ઈ) બાળક કૂદકા મારવાનું શરૂ કરે છે.

(ઈ) બાળક સામે ગળેલ વ્યક્તિને આવકારે છે.

(જ) બાળક વસ્તુઓનાં નામો શીખે છે.

2.3 બાળવિકાસના અભ્યાસનું મહત્વ

બાળવિકાસનો અભ્યાસ જુદી જુદી વયજૂથનાં બાળકોના વર્તનને સમજવામાં તેમ જ તેઓને માર્ગદર્શન આપવા માટે આપણને મદદરૂપ બને છે. ચાલો જોઈએ આ માહિતી આપણને કેવી રીતે મદદરૂપ થાય છે.

2.3.1 વિકાસના વિશ્લેષણની સ્વરૂપોનું વર્ણન

જુદાં જુદાં દાખલા કે ઉદાહરણો વાંચીને તથા બાળકોનું નિરીક્ષણ કરવાથી તમે સમજી શકશો કે વિકાસમાં ક્રમિકતા છે. તેને સ્પષ્ટપણે જાણવું. દરેક બાળક પહેલીવાર અવાજ તથા હકારાત્મક હાવભાવ કે ચાળાં દ્વારા બીજા સાથે સંદેશાવ્યવહાર કરતો હોય છે. ત્યારબાદ પણ તે શબ્દો શીખે છે. અને તે દ્વારા પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે છે. ધીમે ધીમે સંપૂર્ણ સાચાં વાક્યો વાપરે છે. સમાનક્રમ અન્ય બધી જ શક્તિઓમાં ઊભરાતો કે બહાર આવતો હોય છે. આ ક્રમ કે નમૂનો બધાં જ બાળકો માટે સામાન્ય છે: જેવું કે બધાં જ બાળકો આ પ્રક્રિયામાંથી એક જ પદ્ધતિથી પસાર થતાં હોય છે. મોટાભાગનાં બાળકોમાં કોઈપણ ક્ષાના વિકાસ વિશિષ્ટ રીતે ઊભરાતો હોય છે. દા.ત. બાળકો છ માસમાં બેસતાં શીખે છે. પહેલો શબ્દ બોલતાં પહેલાં વર્ષગાંઠ સુધી અને બાર વર્ષે વાસ્તવિક વિચાર કરવાની શક્તિ મેળવે છે. એવી રીતે વિકાસની એક સાર્વત્રિક રીત છે. આગળ વધારીએ તો કોઈપણ બાળક બેસતાં પહેલાં ઘૂંટણિયા ભરવાનું કે પોતાની માતા સાથે સંબંધ કેળવ્યા વગર બીજા સાથે સંબંધ કેળવી શકાતો નથી. આનો અર્થ એ થાય છે કે દરેક વિકાસના ક્ષેત્રો એકબીજા સાથે સંકળાયેલ છે. અને એક શક્તિ કે કૌશલ્ય એ પાછળની શક્તિને અનુસરે છે. અને તેના પર અવલંબિત છે.

એ જ સમયે એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે જ્યારે આપણે વિકાસનો ક્રમ વય સાથે જોડીએ છીએ ત્યારે સરેરાશ વય ગણીએ છીએ. બધાં જ બાળકો વિકાસના એક વિશિષ્ટ ક્રમમાંથી પસાર થાય છે. પણ તેનામાં તે જુદા જુદા પ્રમાણમાં થતાં હોય છે. આને કારણે વ્યક્તિગત રીતે એક જ વયનાં બાળકોમાં કેટલાંકમાં વિશિષ્ટ ક્ષમતા હોય છે, જેથી જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે બાળકો એક વર્ષે ચાલતાં શીખે છે ત્યારે એક બાળક નવ માસમાં, બીજો દસ માસમાં અને કોઈ પંદર માસમાં ચાલતાં શીખે છે.

એ જ પ્રમાણે જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે ભૌતિક બાબતના વિચારોની ક્ષમતા બાળકોમાં બાર વર્ષે ઉદ્ભવે છે ત્યારે એક કિશોર આ ક્ષમતા જલદી મેળવી શકે છે. જ્યારે અન્યને વાર લાગતી હોય છે. એવી રીતે ઘરે ઘરે એક વિશિષ્ટ વયમર્યાદા હોય છે. જેમાં બાળકો વિશિષ્ટ ક્ષમતા મેળવતાં હોય છે ત્યારે આ અભ્યાસ દરમિયાન જ્યારે આપણે ક્ષમતા ઉદ્ભવ થવાની કે વયની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તે ઉંમર સરેરાશ ઉંમર સાથે સંબંધિત હોય છે. ફક્ત જ્યારે બાળકમાં વિશિષ્ટ બાળકનો વિકાસ આ સરેરાશ ઉંમર કરતાં વિચાર કરવા જેટલો પાછળ હશે ત્યારે આ બાળકને ખાસ ધ્યાન આપવું જરૂરી બને છે.

જે ઉંમરગાળામાં બાળકો વિશિષ્ટ કૌશલ્ય મેળવે છે તે ઉપરના ગાળાને બાળવિકાસનાં મૂલ્યો તરીકે ગણવામાં આવેલ છે. માપદંડ આપણને બાળકનો વિકાસ માન્ય રાખેલ સામાન્ય ઉંમરમાં ગતિથી થઈ રહ્યું છે કે નહિ તેનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ઉપયોગી નીવડે છે. દા.ત. બાળક માટે ચાલવાનું શરૂ કરવા માટે વર્ષની સરેરાશ ઉંમર છે. પરંતુ વિકાસની ગતિ વ્યક્તિગત ભિન્નતાના કારણે આ વિકાસ નવ માસથી પંદર માસના સમયગાળામાં થઈ શકે. પરંતુ બાળક પંદર મહિના પછી પણ ચાલવાનું શરૂ ન કરે તો માતાપિતાએ તે માટે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

વિકાસના સંદર્ભમાં ઘણીવાર 'મહત્તમ' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો મહત્તમ વિકાસનો અર્થ શું છે? આનો અર્થ એ છે કે અપેક્ષિત દરથી (ગતિથી) વિકાસ અને ફેરફારો થવા. બીજા શબ્દોમાં બાળકોનો વિકાસ એક વિશિષ્ટ મૂલ્યોને અનુસરે સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં જ્યાં કોઈ ખાસ સમસ્યા ના હોય ત્યાં સર્વોચ્ચ વિકાસ થાય છે. હમણાં જ તમે વાંચ્યું તે પ્રમાણે વ્યક્તિગત વિકાસ દરમાં ભિન્નતાના કારણે કૌશલ્ય તથા ક્ષમતાના સર્વોચ્ચ વિકાસમાં અવરોધ આવે છે.

2.3.2 વિકાસમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા અંગેની સમજ

જ્યારે વિકાસનું સ્વરૂપ બધી વ્યક્તિઓ માટે સમાન હોય છે તોપણ કોઈ વખત બે બાળકો સરખાં હોતાં નથી. તેઓના ગમા, અણગમા, પસંદના રસ, કૌશલ્ય અને ક્ષમતામાં ભિન્નતા હોય છે. અને બોલવાની ઢબ, દેખાવો અને વર્તન એકબીજાથી જુદું પડે છે. વ્યક્તિગત ભિન્નતાનો સંદર્ભ બાળકના વ્યક્તિત્વની વિવિધતા, કૌશલ્ય અને વલણ સાથે હોય છે. કુટુંબમાં એક બાળક શાંત તથા તેને સોંપેલ બધાં કાર્યો કરતાં હોય છે. જ્યારે બીજો બાળક કાયમ પોતાની ટેવ મુજબ માંગણીઓ મૂકતો હોય છે. થોડાંક બાળકો ગીત ગાવામાં મજા માણતાં હોય છે. અને બીજાને ગાયન ગમતું જ ન હોય. ઘણાં બાળકો ખૂબ જલદીથી દોડી શકે છે. તમે હમણાં જ વાંચ્યું છે કે જે વધારે ઊંચાઈથી કૂદી શકે છે, જે ઉંમરમાં બાળકો વિશિષ્ટ કૌશલ્ય મેળવે છે, તેની ઉંમરમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા હોય છે.

વ્યક્તિગત ભિન્નતા આપણને એ સમજવામાં તથા જાણવામાં મદદ કરે છે કે દરેક બાળક જુદો હોય છે તેથી તેની બીજા સાથે તુલના કરવી નહિ. જો બાળક આક્રમક હોય અને વારંવાર બીજા સાથે ઝઘડતો હોય એટલી વાત વર્તન પરથી 'તે બાળક એવું છે.' એ કહેવામાં પૂરતી નથી.' તે બાળક એવું કેમ કરે છે તે જાણવાના પ્રયત્નો કરવા જરૂરી છે. કદાચ બાળક એવું વર્તન વડીલોના ધ્યાનની કમીથી એ અનુભવમાં અસલી માનના લાગણીના કારણે પણ ફક્ત તેઓને આકર્ષિત કરતા હશે. આવા કિસ્સામાં વડીલોનું વલણ બાળકને આવું વર્તન કરવા પાછળ હોય છે.

2.3.3 મનુષ્યના વર્તનને સમજવું

પુખ્ત વ્યક્તિઓનાં વલણો તથા વર્તનની પદ્ધતિના મૂળ તેઓના બાલ્યાવસ્થાના અનુભવોમાં હોય છે. વ્યક્તિની યશ કે અપયશ સામેની પ્રતિક્રિયા પડકારનો સામનો અને અન્ય સાથેના સંબંધોનો હિસાબ તેઓના જીવનમાં શરૂઆતનાં વર્ષો પરના અનુભવ પરથી તારવી શકાય. જે બાળકને એવું લાગતું હોય કે તેના માતાપિતા તરફથી પૂરો પ્રેમ અને ધ્યાન મળ્યું નથી તે બાળક પુખ્ત ઉંમરમાં એવી ભાવના ધરાવે કે તે કોઈનેય પસંદ નથી નાનપણમાં બાળકને વારંવાર નાની નાની ભૂલો માટે જોરથી ગુસ્સે કરવામાં આવે છે. તે બાળક મોટું થતાં પહેલ કરવામાં કૌભ અનુભવે છે.

એ યાદ રાખવું ઘણું જરૂરી છે કે જુદા જુદા સંદર્ભમાં વિવિધતા હોય છે એટલે બાળક બાબત કોઈપણ અનુમાન કે નિષ્કર્ષ કાઢતાં પહેલાં તેનું ભિન્ન સંદર્ભોની પરિસ્થિતિનું અવલોકન જરૂરી છે. દા.ત. મોહન જે ચાર વર્ષનો છે અને બાલવાડીમાં જાય છે તે શાંત અને શરમાળ બાળક છે. તેને કોઈ મિત્રો નથી. તેમ જ ચાર કલાકના સમયગાળા દરમિયાન અન્ય કોઈની સાથે એક શબ્દ પણ બોલતો નથી તે કોઈપણ પ્રવૃત્તિની પહેલ કરતો નથી અને એકલો રમતો હોય છે. પરંતુ તેઓ પૂરા દિવસનાં શાળાના અનુભવોનું પોતાની માતા પાસે વર્ણન કરે છે. તેના મોટાભાઈ સાથે રમે છે. અને શાળાના સાંભળેલાં ગીતો ગાય છે, આવી રીતે બાળકોના વર્તનમાં વિરોધાભાસ બે જુદા જુદા સંદર્ભમાં જોઈ શકીએ. કોઈ એક મોહનનું કેવળ નિશાળના વાતાવરણમાં અવલોકન કરે તો તે શરમાળ છે. એવું અનુમાન કરે પણ એ સંપૂર્ણ રીતે નથી. કોઈપણ નિષ્કર્ષ પર આવવા માટે તેનું ઘર અને નિશાળ બંને પરિસ્થિતિમાં અવલોકન કરવું જરૂરી છે.

2.3.4 બાળકો સાથે રોજિંદા વ્યવહારોનું અમલીકરણ

બાળકોના વિકાસ અંગેના સાર્વત્રિક સ્વરૂપોનું વર્ણન અને મૂલ્યોના સંદર્ભમાં ભિન્નતાની બાબત સ્પષ્ટીકરણ સમજૂતી આપણને બાળક સાથેના રોજિંદા વ્યવહારની બાબત ઘણી મદદરૂપ થાય છે. તે બાળક શું કરી શકે છે ? તે અંગેની જાગૃતિ પૂરી પાડે છે. બાળકો સાથે કેવી રીતે વ્યવહાર કરવો તે માટે સંવેદન શીલતા આપે છે. જે તેઓના વિકાસમાં મદદરૂપ બને છે. ક્ષમતા અંગેનાં મૂલ્યો ફક્ત તે ઉદ્ભવ માટેના સરેરાશ ઉંમર ગાળાનો નિર્દેશ કરે છે.

માબાપ, વાલીઓ તથા ક્ષેત્રના વ્યાવસાયિકોને જુદી જુદી ક્ષમતામાં બાળકનો વિકાસ સામાન્ય સંદર્ભમાં ઉંમરમાં થાય છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવામાં આવે છે. તે બાળકના ક્રમમાં બીજા સ્તરના વિકાસ માટે આયોજન કરી શકે. દા.ત. જે બાળક બોલવાનું શરૂ કરવા માટે તૈયાર હોય તેને તે કરવા માટે પૂરી તકો તથા પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે. જેવા કે ભાષાકીય રમતો, ગીતો ગાવાં વગેરે. આગળ આવતાં એકમોમાં તમે બાળકોને વિકાસમાં ઉત્તેજન આપવા માટે દરેક ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓ અંગે વિગતવાર વાંચી શકશો.

બાળકોના રસ તથા તેઓની સંબંધિત ક્ષમતાને ધ્યાનમાં લઈ બાળપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન બાળવિકાસનાં મૂલ્યોનું જ્ઞાન સાથે બાળસંભાળકર્તા કરી શકે છે. બે વર્ષના બાળકને લખવાની શારીરિક ક્ષમતા હોતી નથી. તેને લખવા માટે દબાણ કરવું કે તેની નાનમ બતાવી બાળકમાં સ્પર્ધા માટે અક્ષમતાની લાગણી પેદા કરો. પણ આ કાર્ય ચાર વર્ષના બાળકને સોંપવામાં આવે તો તે ખૂબ જ ઓછા સમયમાં કરતાં શીખે. જે કાર્ય માટે બાળક તૈયાર નથી તે તેની પાસેથી કરવાની અપેક્ષા બાળકમાં લઘુતાગ્રંથી તથા અક્ષમતાની ભાવનામાં પરિણમે છે. સાથે જ બાળક પડકારોનો સામનો કરવાનું પસંદ કરે છે. તેઓએ મેળવેલ કુશળતા કરતાં વધારે અઘરી પરંતુ એટલી અઘરી નહિ કે વારંવાર પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ ન કરી શકે તેવી પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આનંદ મળે છે. જે બાળક સાદા સરવાળા શીખેલ હોય તે બે આંકડાના સરવાળાનો આનંદ લે છે. પરંતુ ગુણાકાર કરવાનું કહીએ તો તે અઘરો હોવાથી તે કરવામાં રસ લેતો નથી. વારંવાર સાદા સરવાળા કરવાનું કહીએ તો તેનો રસ ઓછો થતો હોય છે. બાળવિકાસનું જ્ઞાન બાળકને વિકાસમાં ઉત્તેજિત યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓની પસંદગી કરવામાં મદદ કરે છે.

સંશોધનાં તારણો વિવિધવયનાં બાળકોની જરૂરિયાતોની માહિતી પૂરી પાડે છે કે જે માહિતી બાળકોના શિક્ષણ, આરોગ્ય અને પોષણ માટેની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં મદદરૂપ બને છે. આ અભ્યાસમાં તમે બાળકો માટેની સેવાઓ તથા સંભાળની પ્રવૃત્તિઓનું સંગઠન કેવી રીતે કરવું તે જાણશો.

આ વિભાગના ઉપસંહાર રૂપે એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી મહત્વની છે. જ્યારે વિકાસની બાબત વાતો

કરીએ ત્યારે ફક્ત શક્યતાઓની વાતો કરવી અને એ કોઈ દિવસ તેની નિશ્ચિતતા અંગે ખાતરીપૂર્વક કે ભારપૂર્વક બોલવું નહિ. કારણ બાળકને વિશિષ્ટ અનુભવ મળતો હોય છે. દા.ત. બાળકને નાની ઉંમરે માબાપ સાથે સંતોષકારક સંબંધો ન હોય તો તેને મોટો થતાં અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે પણ તેને સંબંધો બાંધવામાં મુશ્કેલી નડવાની શક્યતા છે. તેવું મંતવ્ય કહી શકાય પણ બની શકે કે નહિ તે અન્ય ઘણી બાબતો પર આધારિત હોય છે. બાળકોના સ્વભાવની વિશેષતા મળતી તકો સંતોષકારક સંબંધો પાછલી જિંદગીમાં અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે બાંધી શકે એમ કહી શકાય. બેમાંથી એક બાળક જેને વારંવાર ઉપહાસ મળ્યો છે તે શરમાળ વ્યક્તિ તરીકે વિકસે જ્યારે બીજો તે પડકાર તરીકે લઈ ઝડૂમી પોતાની વ્યક્તિગત સિદ્ધ કરે. કારણ કે વ્યક્તિગત બાળક વર્તમાન પરિસ્થિતિને કેવી રીતે હલ કરી શકે તે દરેક બાળકની વ્યક્તિગત લાક્ષણિકતા અને ભૂતકાળના અનુભવો પર આધાર રાખે છે. બાળકના વર્તમાન પરિસ્થિતિના દષ્ટિકોણ પર તેના અગાઉના અનુભવોનો પ્રભાવ હોય છે. આનું એક જ કે કોઈપણ સંપૂર્ણ ખાતરીથી એવું ભવિષ્ય ના કરી શકે કે અમુક અનુભવોનું પરિણામ અમુક વિકાસ હોઈ શકે. વિકાસક્રમમાં વ્યક્તિ વિવિધ રસ્તા લઈ શકે છે.

2.4 શિશુઅવસ્થા અને પ્રારંભિક બાલ્યાવસ્થાનું મહત્વ

વ્યક્તિના જીવનમાં શિશુઅવસ્થા તથા પ્રારંભિક બાલ્યાવસ્થાને સૌથી મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. આનું કારણ શું છે? સંશોધનોએ બતાવ્યું છે કે જીવનમાં પ્રારંભિક અનુભવો તેના પછીના વ્યવહારને ઘણાં પ્રભાવિત કરે છે. પ્રૌઢાવસ્થાની વિચાર કરવાની ઢબ કે વર્તન તેના પ્રારંભિક અનુભવોમાં શોધી શકાય છે. મેળવી શકાય છે.

બીજું કે આપણે આ એકમની શરૂઆતમાં વાંચ્યું કે શારીરિક ભાષાકીય જ્ઞાનાત્મક ભાષાકીય અને ભાવનાત્મક વિકાસની ગતિ આ સમયગાળામાં સૌથી ઝડપી હોય છે. આ સમયગાળામાં એવી કુશળતાઓ શીખવી શક્ય છે જે પછીથી મેળવવું કે શીખવવું અશક્ય છે. આ વર્ષોમાં બાળકો ઘણું બધું શીખે છે, અને આ જ્ઞાન બાળકને ભવિષ્યમાં પ્રૌઢાવસ્થામાં ઘણી મદદ કરે છે. બાળકો પ્રૌઢોને ભિન્નરૂપમાં જુએ છે. દા.ત. પિતા, માતા, ભાઈ, બહેન, દાદા તથા વણકર, ડોક્ટર, પોસ્ટમેનના સ્વરૂપમાં પણ જુએ છે.

પ્રૌઢાવસ્થાની ભૂમિકા કે સ્વરૂપો નિભાવવાની બાળક બાલ્યાવસ્થામાં જ શરૂઆત કરે છે. આ તૈયારીમાં માબાપના પ્રયત્નો ઉછેર અને શિક્ષણનું યોગદાન હોય છે. અને કોઈ બાળકોએ મોટાંઓનું અનુકરણ કરી મેળવેલું હોય છે. શીખવાની અને કૌશલ્યો કેળવવાની પ્રક્રિયા તો જીવનમાં સતત ચાલતી હોય છે. પરંતુ આટલા ઓછા સમયમાં આટલા વિવિધ પ્રકારનું કૌશલ્ય વ્યક્તિ ફરી કોઈ સમયે પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

શિશુઅવસ્થા તથા બાલ્યાવસ્થાના સમયગાળાના મહત્વ માટે ત્રીજું કારણ બીજા કારણોનું જ પરિણામ છે. કારણ કે આ અવસ્થાઓમાં વિકાસ ઝડપી ગતિથી થતો હોય છે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ જેવી કે અપૂરતું પોષણ, ખોરાક, રહેણીકરણી માટે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ, માંદગી, પ્રૌઢો સાથેના વ્યવહારમાં ખામી, કામનું શોષણ ભર્યું વાતાવરણ વિકાસમાં પુષ્કળ મર્યાદામાં અવરોધરૂપ બને છે. તે જ પ્રમાણે અનુકૂળ અનુભવ વિકાસને પ્રભાવિત કરે છે. તેથી એ જરૂરી છે કે બાળકને ઓછામાં ઓછો ખામીયુક્ત અનુભવ થાય. હૂંફ, પ્રેમ, પોષણયુક્ત ખોરાકની જરૂરિયાત અને દેખરેખ બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટે આવશ્યક છે. વિકાસ ફક્ત ન્હાવું, ધાવવું, ધોવડાવવું, શારીરિક સંભાળ જેવા જ ક્રિયાઓનું પરિણામ નથી. વિકાસ બાળકનો સર્વાંગી અને સંપૂર્ણ કલ્યાણની ભાવનાનું પરિણામ છે. જે કેવળ પ્રેમ, સ્નેહપૂર્ણ વાતાવરણ તથા શિક્ષણની જરૂરી તકો મેળવાથી થાય છે.

પ્રેમ, માવજત અને સુરક્ષાત્મક સંબંધોની જરૂરિયાત સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન છે પરંતુ પ્રારંભિક વર્ષોમાં તે અત્યંત મહત્વ ધરાવે છે કેમ કે આ સમયે બાળકમાં આત્મસન્માનની ભાવનાનો વિકાસ થતો હોય છે. આ ગાળામાં હકારાત્મક અનુભવો જરૂરી છે. સુરક્ષા અને આત્મવિશ્વાસની ભાવનાનો પાયો પ્રારંભિક વર્ષોમાં જ નખાય છે. આ ભાવનાઓ મહત્વપૂર્ણ છે? કારણ કે કાર્ય પ્રતિ વ્યક્તિની મનોવૃત્તિને તે પ્રભાવિત કરે છે. જોકે તે કાર્ય સાઈકલ શીખવી, નિશાળમાં સફળતા મેળવવી, નવા મિત્રો બનાવવા અથવા ફેકબાજી શીખવાની હોય જે વ્યક્તિ પોતાના માટે વિશ્વાસ ન ધરાવતી હોય તો તે સફળતાની અપેક્ષા રાખી શકતો નથી અને તેના કારણે જ સફળ થતો નથી.

આ વિચારો દ્વારા શિશુઅવસ્થા અને પ્રારંભિક બાલ્યાવસ્થાના સમય પર એક નજર નાંખવામાં આવી છે. આગળના ખંડોમાં તમે વિકાસના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર વિશે વિસ્તૃત વાંચશો.

‘સમારી પ્રગતિ ચક્રોનો’ સ્વાભાવિક સવાલ કાળજીપૂર્વક વાંચી આપેલ જગ્યામાં જવાબ લખો.

(1) ‘વિકાસના મૂલ્યો’નો અર્થ સમજાવો.

(2) બાળવિકાસનો અભ્યાસ તમોને કેવી રીતે ઉપયોગી બનશે. તે જણાવો.

(3) શિશુઅવસ્થા અને બાલ્યાવસ્થાના સમયગાળાના મહત્વ અંગે ત્રણ કારણ જણાવો.

2.5 સારાંશ

આ એકમમાં તમે બાળવિકાસના ક્ષેત્ર વિકાસમાં થતાં પરિવર્તન અંગે વર્ણન, સ્પષ્ટીકરણ તથા માહિતી વાંચી વિકાસનો સંબંધ વ્યક્તિમાં થતાં ગુણવત્તાભર્યા બધાં પરિવર્તન સાથે છે. જે કમબદ્ધ અને પ્રગતિશીલ છે. તથા ઘણા સમય સુધી ટકી શકે છે. બીજી બાજુ વૃદ્ધિનો સંબંધ એ પરિવર્તન સાથે છે. જે માપી શકાય છે. જે માનવીના જીવન ચાર અવસ્થામાં વહેંચેલી છે. શિશુ અવસ્થા (જન્મથી 2 વર્ષ સુધી) શાળાપૂર્વ બાલ્યાવસ્થા (2 થી 6 વર્ષ સુધી) મધ્ય બાલ્યાવસ્થા (6 થી 12 વર્ષ) અને કિશોરાવસ્થા (12 થી 18 વર્ષ) અને પ્રૌઢાવસ્થા. આ અવસ્થાઓનું વર્ગીકરણ વિચાર શક્તિમાં ભિન્નતા અને શારીરિક, સામાજિક, ભાવનાત્મક અને વ્યક્તિની ભાષાકીયક્ષમતા પર આધારિત છે. એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં પરિવર્તન ક્રમશઃ થતું હોય છે. અવસ્થા અને ઉપરની કોઈ એકસ અંતિમ સીમા નથી હોતી. વિકાસના જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો કે પાસાંઓમાં કલાત્મક, શારીરિક, ક્રિયાત્મક, સામાજિક, ભાવનાત્મક અને ભાષાકીય વિકાસનો સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિત્વનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ ગુણ અન્ય લોકો સાથેના તેના સંબંધો વિચાર કરવાની વિશિષ્ટ શૈલી તથા આપણી તથા અન્ય વ્યક્તિની ભાવનાઓ.

બાળવિકાસનો અભ્યાસ આપણને માનવીય વ્યવહારમાં સ્વરૂપો બાહ્ય આંતરિક દ્રષ્ટિ આપે છે. અને વિકાસનું સાર્વત્રિક સ્વરૂપનું વર્ણન પણ કરે છે. માપદંડથી આપણે બાળકની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરી શકીએ અને તેના આધાર પર બાળકો માટે સમતુલ્ય પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકીએ છીએ. બાળકની વૈયક્તિક ભિન્નતાથી આપણને એ સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે કે દરેક બાળક બીજા બાળકથી જુદો છે. આ જ્ઞાન બાળકો સાથેના રોજિંદા વ્યવહાર અને વર્તન માટે મદદ કરે છે.

2.6 પારિભાષિક શબ્દો

ભાવનાત્મક જોડાણ : બાળક એક કે વધારે વ્યક્તિઓ વચ્ચેનું ભાવનાત્મક બંધન જે બાળક દુઃખી હશે તો અમુક વ્યક્તિ પાસે અને તેનાથી છૂટા થાય તો દુઃખી થશે.

લવારા-બબડાટ : નવ માસના બાળક દ્વારા પુનરાવર્તિત થતા અવાજો જેવા કે ગા ગા ગા દે દે દે જેવા અક્ષરો નીકળે છે.

ફલિત અંડ : જ્યારે અંડ અને શુક્ર કોષ ભેગા થાય ત્યારની અવસ્થાને ફલિત અંડ કહે છે.

પાલન યોજણ : નબળા તથા નિરાધાર યુવાનોને ભાવનાત્મક ટેકો પૂરો પાડવો. ખોરાક તથા રહેઠાણની સુરક્ષા પૂરી પાડવી.

સમોવડિયા : સમાનવય ધરાવતાં બાળકો કે પુખ્તોના મિત્રોના સમૂહના વર્ણન માટે વપરાતો શબ્દ

કૌશલ્ય : લક્ષ્ય પુરું કરવા જટિલ કાર્યોનું આયોજનપૂર્વક કરવાની ક્ષમતા

આત્મસન્માન : પોતાની બાબતમાં મૂલ્યાત્મક પ્રતિભા આત્મ મૂલ્યાંકનથી આત્મસન્માન ઉદ્ભવે છે. જે વ્યક્તિમાં પોતાની બાબત હકારાત્મક ભાવના હોય તેને ઊંચો આત્મસન્માન હોય છે. અને જેને પોતાની બાબતમાં વધારે હકારાત્મક ભાવના હોય છે. તેમાં આત્મસન્માન નબળો હોય છે.

2.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

સ્વાધ્યાય-1

- (1) બાળવિકાસનો વિષય સમય સાથે બાળકોમાં થતાં પરિવર્તનનો અભ્યાસ છે. આનો ઉદ્દેશ અને સમજવાનું કે પરિવર્તન કેવી રીતે થાય છે ? આ શારીરિક ક્રિયા, સામાજિક, અકલાત્મક, ભાવનાત્મક, તથા ભાષા સંબંધી વિકાસનો અભ્યાસ કરે છે.
- (2) (અ) ગુણાત્મક માત્ર
(બ) ક્રમશઃ પ્રગતિશીલ લાંબા સમય જળવાય તેવો
- (3) (અ) ખૂબ ઝડપી
(બ) 2 થી 6, 6 થી 12
(ક) કિશોરાવસ્થા

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-2

- (1) (અ) શારીરિક વિકાસ
(બ) જ્ઞાનાત્મક વિકાસ
(ક) સામાજિક વિકાસ
(ડ) જ્ઞાનાત્મક વિકાસ
(ઈ) શારીરિક વિકાસ
(ઈ) સામાજિક વિકાસ
(અ) ભાષાક્રિયા વિકાસ

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-3

- (1) વ્યક્તિગત વિશિષ્ટ ક્ષમતા કેળવવા માટેની સરેરાશ આયુ મર્યાદાનો ગાળો
- (2) બાળવિકાસનો અભ્યાસ તમોને વિકાસના સ્પર્ધાત્મક સ્વરૂપોનું વર્ણન કરવામાં તથા બાળકોમાં વ્યક્તિગત બિનતા સમજવામાં મદદરૂપ બનશે. અને માનવીય વર્તનની સારી રીતે સમજણ પૂરી પાડશે. બાળકો સાથે રોજિંદા વ્યવહારમાં મદદરૂપ બનશે.
- (3) શિશુઅવસ્થા અને બાલ્યાવસ્થા એ મનુષ્ય જીવનનો મહત્વનો સમયગાળો છે. કારણ કે આ સમયગાળામાં થયેલા અનુભવોની આગળના જીવન પર વધારે અસર હોય છે. આ સમયગાળામાં વિકાસની ગતિ ઝડપી હોય છે. અને બાળક વિશેષ પ્રમાણમાં શીખે છે. તેથી આ સમયના કોઈપણ કાષ્ટકારી કે ગેરકાયદેસર અનુભવો બાળવિકાસને પ્રોત્સાહિત કે ઉત્તેજિત કરે અથવા અવરોધરૂપ બને.

માળખું

- 3.1 પરિચય
- 3.2 વિકાસના સિદ્ધાંતો
  - 3.2.1 વિકાસની દિશા
  - 3.2.2 વિકાસનો દર
  - 3.2.3 વિકલન ને સંકલન
  - 3.2.4 કટોકટીનો સમયગાળો
- 3.3 વિકાસ ઉપરનાં પ્રભાવક પરિબલો
- 3.4 સારાંશ
- 3.5 પારિભાષિક શબ્દો
- 3.6 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

3.1 પરિચય

અગાઉનાં એકમોમાં તમે બાળકોના અનુભવો અને બાળવિકાસના કેટલાક મૂળભૂત ખ્યાલો વિશે વાંચી ગયાં. તમે એમાંથી શીખ્યાં કે બાળવિકાસ માટેના તબક્કાના ક્રમો વિશ્વભરમાં એકસરખા હોય છે. દરેક વ્યક્તિ માટેના વિકાસ માટેના અમુક સિદ્ધાંતો સર્વ સામાન્ય છે. આ એકમમાં આપણે આ સિદ્ધાંતો વિષે વાંચીશું. વિકાસ ઉપર કેટલાંય પરિબલોનો પ્રભાવ હોય છે. આ પરિબલોને બે મુખ્ય વર્ગોમાં વહેંચ્યાં છે. વારસાગત અને પરિસ્થિતિજન્ય (heredity and environment) આ એકમમાં આપણે એ પણ વાંચીશું કે વારસાગત અને પરિસ્થિતિજન્ય પરિબલો બાળવિકાસ ઉપર કઈ રીતે પ્રભાવ પાડે છે.

હેતુઓ

આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે

- વિકાસના સિદ્ધાંતો વર્ણવી શકશો
- 'વારસો' અને 'વાતાવરણ'નો અર્થ સમજી શકશો, અને તે પરસ્પર બાળકના વિકાસના દરેક પાસાં પર કઈ રીતે અસર પહોંચાડે છે તે સમજી શકશો.

3.2 વિકાસના સિદ્ધાંતો

આ ખંડના બીજા એકમમાં તમે વિકાસની અમુક ચોક્કસ લાક્ષણિકતાઓ વિષે વાંચ્યું. શું તે તમને યાદ છે? હા, તે આ પ્રમાણે છે, વિકાસ ક્રમાનુસાર અને પ્રગતિશીલ હોય છે, તેમ જ તે ફેરફારો કાયમી હોય છે. આ વિભાગમાં તમે એ સિદ્ધાંતો અંગે વાંચશો જેને આધારે વિકાસ સાધી શકાય છે.

3.2.1 વિકાસની દિશા

શારીરિક અને ચેષ્ટા સ્નાયુઓનો વિકાસ બે દિશામાં થાય છે. એક છે માથાથી પગની દિશા, જેમાં પ્રગતિ પ્રથમ માથાથી લઈને શરૂ થઈ પગનાં આંગળાં સુધી પહોંચે છે. બીજા શબ્દોમાં, માળખામાં અને કાર્યોમાં સુધારો પ્રથમ શરીરના માથાના વિભાગમાં પછી ધડના વિભાગમાં અને છેલ્લે પગના વિભાગમાં જણાય છે. જન્મપૂર્વે અને જન્મબાદના સમયખંડમાં આ સિદ્ધાંતની લાગુ પડે છે. નિરીક્ષણોથી માલુમ પડ્યું છે કે ભૂણમાં સર્વપ્રથમ વિકાસ માથાનો થાય છે, પછી ધડ બંધાય છે અને પછી હાથપગનું બંધારણ થાય છે. હકીકતમાં, ગર્ભાધાન પછીના આઠ અઠવાડિયામાં ભૂણના સમગ્ર શરીરનો અર્ધોઅર્ધ લંબાઈ માથાના વિભાગની હોય છે. ગર્ભાવાસ દરમિયાનના સમસ્ત કાળમાં, શરીરનો સૌથી ઝડપી વિકાસ માથાના ભાગનો જ છે. એનો અર્થ એમ નથી થતો કે એ દરમિયાનમાં ભૂણનું શરીર વિકાસ પામતું નથી. પરંતુ માથાનો વિકાસ અન્ય વિભાગોની સરખામણીમાં વધુ ઝડપી હોય છે.

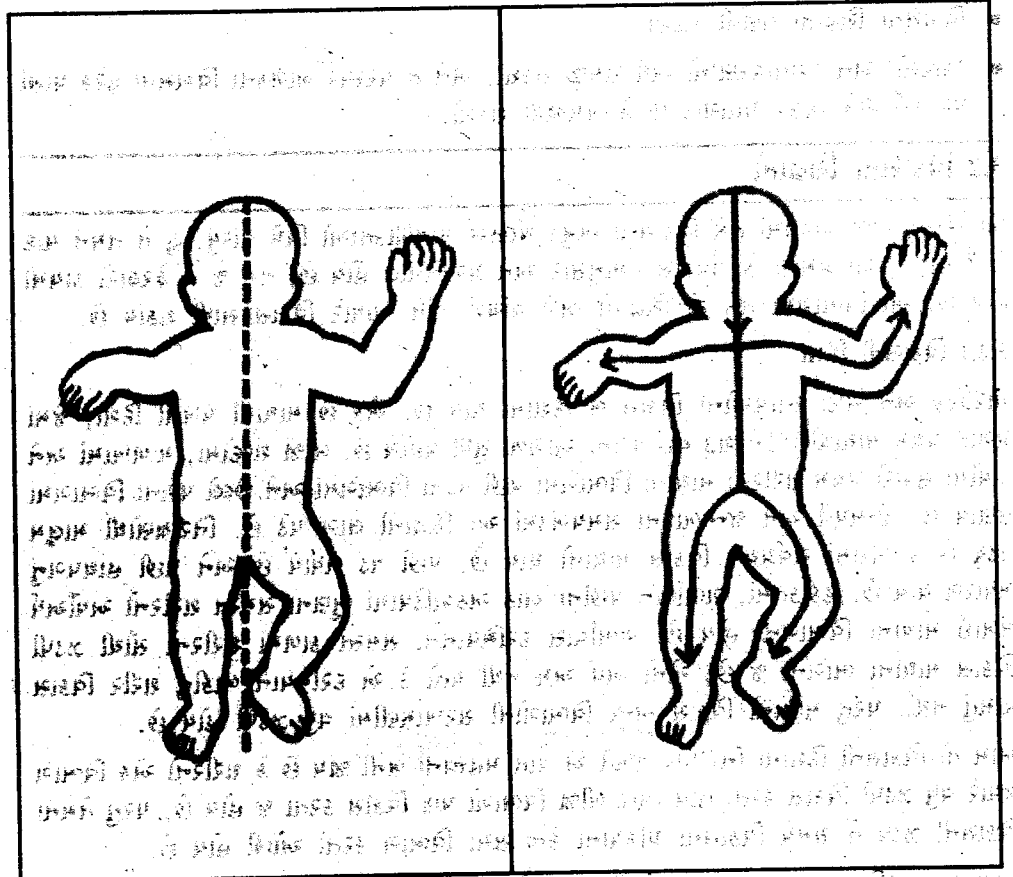
આમ તો વિકાસની દિશાના નિરીક્ષણ વખતે એ વાત મહત્વની બની જાય છે કે શરીરનો એક વિભાગ જ્યારે વધુ ઝડપી વિકાસ કરતો હોય ત્યારે બીજા વિભાગો પણ વિકાસ કરતા જ હોય છે, પરંતુ તેમના વિકાસની ઝડપ તે સમયે વિકાસની પ્રક્રિયાના કેન્દ્ર સમા વિભાગ કરતાં ઓછી હોય છે.

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન બાળકના માથાનો વિભાગ સૌથી ઝડપી વિકાસ પામે છે, તેનો અર્થ એ થાય કે શરીરના અન્યવિભાગો કરતાં જન્મ સમયે તે સૌથી વધુ વિકસિત વિભાગ હોય છે. જન્મ થયા બાદ

વિકાસ પ્રક્રિયાનું કન્દ્ર બદલાય છે. અને શરીરના અન્ય વિભાગો પર રહેવા લાગે છે. પ્રથમ તે કેન્દ્ર ધડના વિભાગ પર હોય છે અને પછી હાથ પગ પર જાય છે. જન્મ સમયે માથાના જન્મ પછીના શરીરનાં વિવિધ અંગોના વિકાસનું તેની પુખ્ત અવસ્થા સુધીના સમય સુધી નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે. જન્મ પછી પુખ્ત વય સુધીમાં માથાનું કદ બેવડું થાય છે, ધડ ત્રણ ગણું વધે છે અને હાથપગની લંબાઈ લગભગ ચાર ગણી વધે છે.

ચેષ્ટા સ્નાયુઓનો વિકાસ પણ માથાથી શરૂ થઈને પગના આંગળાંની દિશામાં આગળ વધે છે. માથાના વિભાગના સ્નાયુઓ પર ઝડપથી નિયંત્રણ આવે છે, તે આપણે બાળકની આંખો અને મોંના સ્નાયુઓના હલનચલનથી જોઈ શકીએ છીએ. ત્યાર બાદ તેની ગરદનના સ્નાયુઓ નિયંત્રિત થઈ શકે છે, અને ત્યાર પછી ધડ અને હાથના સ્નાયુઓ અને છેલ્લે પગના સ્નાયુઓ પર બાળક નિયંત્રણ કરતું થાય છે. આને પરિણામે, તમે નોંધ્યું જ હશે કે શિશુ પહેલાં તો પોતાનું માથું ઊંચું કરે છે, પછી જ બેસવાની શક્તિ ખીલે છે, અને ચાલવા પહેલાં બેસવાનું શીખી જાય છે.

શારીરિક અને ચેષ્ટા સ્નાયુ વિકાસની બીજી પણ એક દિશા છે. શરીરના કેન્દ્રથી શરૂ થઈને શરીરના છેડાઓ સુધીની દિશાઓ ચિત્ર 3.1 માં બાળકના શરીરની મધ્યધરી (કાલ્પનિક) દર્શાવી છે. જે શારીરિક અંગો અને સ્નાયુઓ આ ધરીની નજીક આવેલા છે તેનો વિકાસ પ્રથમ થાય છે, અને જે દૂર, છેડા પર આવેલા છે તેનો વિકાસ છેલ્લે થાય છે. ગર્ભાવાસ દરમિયાન માથું, કરોડરજીુ, હૃદય અને ધડના ભાગો જે આ ધરીથી સહુથી નજીક છે, તેમનો વિકાસ સહુથી પહેલો થયો. હાથ અને પગ આ ધરીથી સહુથી દૂર છે અને તેમનો વિકાસ પણ મોડો થાય છે. હાથનાં અને પગનાં આંગળાં, જે સહુથી દૂરના ભાગો છે, તેમનો વિકાસ પણ સહુથી મોડો થાય છે. આ જ સિદ્ધાંત ચેષ્ટા સ્નાયુને પણ લાગુ પડે છે. ચેષ્ટાસ્નાયુ અને મગજના અનુભવનો વિકાસ પણ આ જ દિશામાં થાય છે. હાથનું એવું હલનચલન શિશુ સર્વપ્રથમ નિયંત્રિત કરી શકે છે જેમાં ખભાના સ્નાયુઓનો ઉપયોગ થતો હોય (અને જે શરીરની મધ્ય ધરીની વધુ નજીક છે) કમલ : કોણી અને પછી કાંડાના સ્નાયુઓ શિશુના નિયંત્રણમાં આવતાં જાય છે. સૌથી છેલ્લે તેની આંગળીઓ પર તે નિયંત્રણ કરી શકે છે. જો તમે શિશુને તેની નજીક પહેલી વસ્તુને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતાં નિહાળશો, તો આ વાત તરત જ સ્પષ્ટ થશે. જેમ જેમ તેની વય વધે છે, તેમ તેમ પહેલાં ખભો અને પછી કોણીના સ્નાયુઓના ઉપયોગથી જ તે આ વસ્તુને ઉપાડતાં શીખી જાય છે. એ જ પ્રમાણે, શરૂઆતમાં કોઈ વસ્તુને ઉપાડવાના પ્રયત્નમાં પહેલાં તો શિશુ આખા હાથનો ઉપયોગ કરે છે. તેણી કેવળ આંગળીની મદદથી વસ્તુ

આકૃતિ 31 'કાલ્પનિક' મધ્ય ધરી

આકૃતિ 32 મધ્ય ધરીથી છેડાઓ અને માથાથી પગનાં આંગળાં સુધીની વિકાસની દિશાઓ

ઉપાડતાં બહુ મોટું શીખે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સર્વપ્રથમ તો બાળક ચોતાનાં ખાણાઓ, જે મધ્ય પરીની નજીક છે, તેમની ઉપયોગ કરે છે, અને આંગળીઓ, જે શરીરના છેડાઓ જેવી છે, તેમનો ઉપયોગ સૌથી છેવટે કરતાં શીખે છે. એ જ પ્રમાણે, પગનાં સ્નાયુઓમાં પણ શિશુ પહેલાં આખો પગ ઉપયોગમાં લે છે, પછી જ પગનાં આંગળાંનો ઉપયોગ કરતાં શીખે છે. આ ઉદાહરણો સ્પષ્ટ કરે છે કે સર્વપ્રથમ અનુબંધ મોટા સ્નાયુઓમાં લાવતાં બાળક શીખે છે, (જેમ કે ખભા), જે મધ્યપરીની વધુ નજીક હોય છે અને ત્યારબાદ જ તે નાના સ્નાયુઓ (જેવા કે આંગળાં) અને જે છેડે આવેલાં હોય છે તેનો અનુબંધ કરતાં શીખે છે. ચિત્ર 3.2 માં માથાથી પગનાં આંગળાં સુધીની અને મધ્યપરીથી છેડા સુધીના વિકાસની દિશાઓ દર્શાવી છે.

3.2.2 વિકાસનો દર

વિકાસના દરમાં વ્યક્તિગત તફાવતો : તમે વાંચ્યું કે શિશુનો વિકાસ અમુક ક્રમમાં થાય છે. દાખલા તરીકે, ચેષ્ટા સ્નાયુના સંદર્ભે જોઈએ, તો બધાં શિશુઓ પહેલાં પોતાની પીઠ પર ગબડવાનું શીખશે, પછી બેસવાનું પછી જમીન પર સરકવાનું કે ભાંખોડિયા ભરવાનું ચાલવાનું, દોડવાનું, ચડવાનું વગેરે ક્રમશઃ શીખતાં હોય છે. દરેક શિશુનો વિકાસ આ જ ક્રમમાં પણ થતો હોય છે. તમને એ પણ યાદ હશે કે અગાઉના એકમમાં આ બધી ક્રિયાઓ શિશુની કઈ કઈ વયે થઈ શકતી હોય છે તે વાંચ્યું હતું. છતાં, એક શિશુ નવ માસની વયે ચાલતાં શીખે છે, તો બીજું શિશુ 13 માસની વયે ચાલતાં શીખે છે. આનો અર્થ એમ થાય કે વિકાસનો ક્રમ તો એ જ છે છતાં વિકાસના દરમાં વ્યક્તિગત તફાવત પણ હોય છે. પરિણામે, વિકાસયાત્રાના આ માર્ગસ્તંભો સુધી આવવામાં એટલે કે કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાની શક્તિ મેળવવામાં શિશુઓની વયમાં તફાવત હોઈ શકે છે. વિકાસદરમાંના આ વ્યક્તિગત તફાવતોને લીધે કેટલાંક શિશુ ત્રણ વર્ષની વયમાં રંગો ઓળખતાં અને તેમનાં નામો લેતાં થાય છે, જ્યારે બીજાંને આ ક્રિયા કરતાં પાંચ વર્ષની વય પણ થઈ જઈ શકે છે. એક બાળકી 10 વર્ષની વયે રજસ્વલા થાય છે, તો બીજી 13 વર્ષની વયે પણ પ્રથમવાર રજસ્વલા થાય તેમ બને છે. એક છોકરો ઝડપથી મોટો થતો હોય છે અને 12 વર્ષની વય સુધીમાં તેની મહત્તમ ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરી લે છે, તો બીજા છોકરાને પોતાની ઊંચાઈને પૂરી રીતે પામતાં 16 વર્ષ લાગે છે.

વિકાસદરમાં જાતીયતાનો તફાવત : છોકરા અને છોકરીઓના વિકાસદરમાં પણ તફાવતો જોવા મળે છે. ગર્ભાવસ્થામાં છોકરા કરતાં છોકરીના હાડકાંનો વિકાસનો દર વધુ હોય છે. તેથી જ જન્મના સમયે હાડકાંના વિકાસમાં છોકરીઓ છોકરા કરતાં વધુ આગળ જણાઈ આવે છે. જાતીય પ્રવૃત્તિ (puberty) ના વિકાસના દરમાં પણ છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓ બે વર્ષ આગળ હોય છે.

3.2.3 વિકલન અને સંકલન (Defferentiation and Integration)

વિકલન અને સંકલનના સિદ્ધાંતોને આધારે વિકાસ થતો હોય છે. નીચેનું ઉદાહરણ સમજાવે. સ્ત્રીના સ્ત્ર (OVUM) અને પુરુષના વીર્ય (Sperm) ના સંયોજનથી કલિત થતા એકમ (single cell) કોષને 'ઝાયગોટ' કહે છે. આ 'ઝાયગોટ' પછી ખૂબ ઝડપથી પોતાના જેવા અસંખ્ય કોષો ઉત્પન્ન કરવા માંડે છે. ત્યારબાદ આ કોષોમાં વિવિધ આકારો અને લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમાંના દરેક પોતાના વિશિષ્ટ કાર્ય માટે સક્ષમ બને છે જેમ કે જ્ઞાનતંતુ, હાડકાં, લોહી, વગેરે. આ જુદા જુદા કોષો એક બીજા સાથે મળીને જટિલ પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરે છે, જેવી કે પાચનક્રિયા, રૂધિરાભિસરણ, શ્વાસોશ્વાસ વગેરે.

જ્યારે એકસમાન 'ઝાયગોટ' કોષો જુદા જુદા પ્રકારની માંસપેશીઓ જેવી કે જ્ઞાનતંતુઓ, હાડકાં, વગેરેમાં પરિવર્તિત થાય છે, ત્યારે તેને 'વિકલન' (Differentiation) ની પ્રક્રિયા કહે છે. સરળમાંથી જટિલ, સામાન્યમાંથી વિશિષ્ટ બનવાની વિકાસની આ પ્રક્રિયાને 'વિકલન' કહે છે. ઉપરની વર્ણવેલી આ પ્રક્રિયામાં એકસરખા કોષો જટિલ માંસપેશીઓમાં પરિવર્તિત થાય છે, અને તેના પોતપોતાનાં વિશિષ્ટ શારીરિક કાર્યો છે. જ્યારે જુદી જુદી માંસપેશીઓ એકમ થઈને એક વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા બનાવે, તેને 'સંકલન' ની પ્રક્રિયા કહે છે. 'સંકલન'નો અર્થ એ છે કે વિવિધ અંગો એકમ થઈને એક જટિલ માળખું ઊભું કરે છે. જટિલતાના ઉચ્ચ શિખરોમાંના એક જસીક જુદી જુદી વર્તણૂકની ભાવ (behaviour a patterns) પણ થઈ શકે છે.

વિકાસના દરેક વિભાગમાં વિકલન અને સંકલનને આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સામાજિક વિકાસમાં આ સિદ્ધાંતો કઈ રીતે કાર્ય કરે છે તે જોઈએ. શરૂઆતમાં તો શિશુ બધાંના ચહેરા સામે જોઈને સ્મિત કરે છે. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે તે જુદા જુદા લોકોને ઓળખી શકતી નથી. થોડા સમય પછી તે બધાંમાંથી માતાનો ચહેરો ઓળખતાં શીખે છે અને માતાની સામે જોઈને જ તે હલે સ્મિત કરે છે. પીરે પીરે તે એવા બધા લોકોને ઓળખવા માંડે છે જે તેની સાથે નિયમિત રીતે મળતાં હજતાં હોય, અને તે હલે તેવા બધા લોકોને સ્મિત આપવા માંડે છે. આમ હલે તે ઓળખી શકાય તેવા ચહેરાઓમાં તફાવત કરતાં શીખી છે. માતાના સ્પર્શ અને સુગંધને પણ અન્યથી જુદા પાડતાં તે શીખી છે. પછી તો તે માતાના ચહેરા, અવાજ, સુગંધ અને સ્પર્શને જોડીને એ શીખે છે કે આ બધી બાબતો એક વ્યક્તિમાં હોય છે.

બોધાત્મક વિકાસ પણ વિકાસ અને સંકલનના સિદ્ધાંતોથી આગળ વધે છે. પ્રથમ તો શિશુ વધારે અને ઓછા વચ્ચે તફાવત કરતાં શીખે છે. આને લીધે પાછળથી તેને વધુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ ધરાવતા વિચારો, એટલે કે સંખ્યાની સમજ આવે છે, અને તેથી તે એક બેનો અર્થ સમજવા લાગે છે. આ ખ્યાલોના ઉપયોગથી નવા ખ્યાલોને પણ તે સમજે છે જેમ કે સરવાળા, બાદબાકી, ભાગાકાર, ગુણાકાર વગેરે જે ઘણા જટિલ છે.

એ જ રીતે, શિશુ ચાલતાં શીખે છે, અને વધુ વધતાં તે ક્ષમતાનો ઉપયોગ દોડવામાં, દોરડાં ફૂંદવામાં, છલાંગ મારવામાં વગેરે ક્રિયાઓમાં કરવા લાગે છે. જ્યારે બાળક ચાલતાં શીખે છે ત્યારે તે કેવળ તેમાં તેને મળતી ખુશી માટે ચાલે છે. ત્યાર પછી તે કોઈ ચીજને એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવાના હેતુથી ચાલે છે. આમ વસ્તુને એકથી બીજી જગ્યા પર લઈ જવાના ખ્યાલ સાથે ચાલવાનું સંકલિત થઈ ગયું છે.

3.2.4 કટોકટીના સમયગાળા

શિશુના જીવનકાળમાં કેટલાક એવા સમયગાળા આવે છે જે તેના વિકાસ અને કેળવણી માટે નિર્ણાયક અને કટોકટીના હોય છે. જો આ સમયે શિશુને સાનુકૂળ અનુભવો થયા હોય તો તેના વિકાસને પુષ્ટિ મળે છે. જો આ સમયના અનુભવો સાનુકૂળ ન હોય, તો તેના વિકાસની ગતિને ખરાબ અસર પહોંચે છે. કેટલીક વાર આવા સમયે ઘયેલ ખરાબ અસરને ભૂંસી શકાતી નથી. અમુક એવા સમયખંડો, જ્યારે શિશુ તેની આસપાસની સ્થિતિને માટે અતિ સંવેદનશીલ હોય, તેને 'કટોકટી'ના અથવા 'સંવેદનશીલ' સમયખંડો કહે છે.

આ કટોકટીના કે સંવેદનશીલ સમયખંડ એવો સમયગાળો છે જ્યારે પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળોનો સૌથી વધુ પ્રભાવ બાળકના વિકાસ ઉપર પડે છે. આ સમયખંડમાં ઘયેલા અનુભવો અન્ય સમયખંડમાં થતા અનુભવો કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં બાળકના વિકાસને પ્રભાવિત કરે છે.

આ સમયખંડે વિકાસ માટે કટોકટીના ગણાય છે, કેમ કે એ સમયગાળામાં બાળક કોઈક વિશેષ ક્ષમતાની કેળવણી માટે સજ્જ હોય છે. દાખલા તરીકે, બાળક ત્યારે જ બોલવાનું શરૂ કરશે જ્યારે તેને પોતાની જાભના સ્નાયુ, અને ગળા ઉપર પૂરતો કાબૂ આવ્યો હોય. એટલે કે, જૈવિક રીતે, અથવા શારીરિક રીતે આ સમયે બાળક બોલવાની ક્ષમતા માટે તૈયાર છે. આ શારીરિક સજ્જતાને તે ક્ષમતા માટેની પુખ્તતા કહે છે. પરંતુ, તેની શારીરિક સજ્જતા ઉપરાંત બાળકે બોલાતી ભાષા સાંભળવી પડે છે, જેથી તે પણ બોલી શકે. બીજા શબ્દોમાં, બોલી શીખવા માટે બાળક શારીરિક સજ્જતા ધરાવતું હોય એટલું જ નહિ પરંતુ ભાષા સાંભળવા અને બોલવાની પણ તેને તકો મળવી જોઈએ. તમે નોંધ્યું હશે કે લગભગ એક વર્ષની વયમાં શિશુ પોતાનો પ્રથમ શબ્દ બોલે છે તેની પહેલાં, શિશુને શબ્દો સમજાતા હતા, પરંતુ બોલી નહોતી શકતી. તે પૂરેપૂરી રીતે શારીરિક દૃષ્ટિએ તે માટે સજ્જ ન થાય ત્યાં સુધી તેને બોલાવવાના ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરો તોપણ તે બોલી શકશે નહિ. પરંતુ ભાષા સાંભળવાની અને બોલીનો મહાવરો મેળવવાની તકો મળવી પણ અત્યંત મહત્વની છે. જો શિશુ પાસે આ તકો નહિ હોય, તો તે શારીરિક સજ્જતા ધરાવવા છતાં પણ બોલશે નહિ. બહેરાં બાળકોના નિરીક્ષણથી આ સ્પષ્ટ થાય છે. જે શિશુ ભાષા સાંભળતું નથી, તેની પાસે બોલવાની ક્ષમતા હોતી નથી. એથી જ, જે બાળકો જન્મથી બહેરાં હોય કે ઓછું સાંભળતાં હોય, તેને વિશિષ્ટ સહાય ન આપો- જેવી કે સાંભળવાનાં યંત્ર તેઓ બોલવાનું શીખતાં નથી. સાધારણ નિરીક્ષણથી એ તારવી શકાય છે કે સામાન્ય રીતે શિશુ અવાજો વચ્ચે તફાવત કરતાં જલદી જ જાણી લે છે અને એ રીતે જીવનના પ્રારંભથી જ બોલવાનું પણ શીખી લે છે. આમ, ભાષાકીય વિકાસ માટે શરૂઆતનાં વર્ષો શિશુ માટે 'કટોકટી'ના છે, નિર્ણાયક છે.

આમ હવે તમે સમજી ચૂક્યાં હશે કે એ સમયખંડ 'કટોકટી'નો ગણી શકાય, જ્યારે શિશુ 'પુખ્તતા' ના માપદંડથી અમુક ક્ષમતા અથવા કૌશલ (Skill) શીખવા માટે સજ્જ થઈ ગયું હોય. આ સમયખંડમાં શિશુને સાનુકૂળ અનુભવો (ઉપરના ઉદાહરણમાં, ભાષા સાંભળવા અને બોલવાની તકો) મળવા આવશ્યક છે, જેથી તે એ ક્ષમતા અથવા કૌશલ શીખી જાય. જો આ સમયખંડ વીતી ગયા પછી તેને સાનુકૂળ અનુભવો મળે, તો શિશુ માટે તે ક્ષમતા અથવા કૌશલ મેળવવું કષ્ટમય થાય છે.

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન પણ આવા 'કટોકટી'ના સમયખંડો આવે છે. નિરીક્ષણો દ્વારા જણાયું છે કે ગર્ભાવસ્થાના પ્રથમ ત્રણ માસનો સમયખંડ મોટે પાયે શરીરની ક્રિયાતંત્રોની વ્યવસ્થાઓ માટે નિર્ણાયક હોય છે, અને આ મહિનાઓ દરમિયાન હાનિકારક પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળો જો એકત્ર થાય તો બાળવિકાસની પ્રક્રિયામાં મોટે પાયે ક્ષતિઓ ઊભી કરી શકે છે. આ ત્રણ માસનો સમયખંડ ગતિશીલ ભૂણવિકાસ અને ગર્ભવિકાસનો ગાળો છે, આ જ સમયે નવા કોષોનું ઝડપી પ્રજનન, કોષોમાં 'વિકલન' અને 'સંકલન'ની પ્રક્રિયાઓ, માંસપેશીઓની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ અને અંગોના આકાર બંધાવા લાગતા હોય છે. પરિણામે, વજન-મેલા બાળક ઉપર આવા નાજુક સમયે હાનિકારક પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળોની અસર સહુથી વધુ પ્રમાણમાં પડતી હોય છે. ત્યાર પછીના મહિનાઓમાં, આ પરિબળોનો

ગર્ભ ઉપરનો પ્રભાવ ઘટી જાય છે. આપણે એક ઉદાહરણ જોઈએ. માતાના ગર્ભમાં ઉછરી રહેલ બાળકને 'જર્મન મીઝલ્સ' (German Measles)ની બીમારી દ્વારા અંધાપો, બહેરાશ, હૃદયમાં ક્ષતિઓ, મગજમાં ખોડ કે અંગવિકૃતિ જેવી અસરો પડી શકે છે, અને એ માટે માતાને આ બીમારી થઈ ત્યારે તે કેટલા માસનો ગર્ભ ધારણ કરતી હતી, તે ગર્ભનો સર્વસામાન્ય વિકાસક્રમ હોય છે તેના પરથી જાણી શકાય. આ બીમારીથી ગર્ભને પ્રથમ ત્રણ મહિનામાં ખૂબ જ હાનિ પહોંચે છે, પરંતુ ત્યારબાદ આ બીમારી થાય તો ગર્ભને કોઈ મહત્વપૂર્ણ હાનિ પહોંચતી નથી. આ બીમારીના ઉદાહરણમાં આપણે ગર્ભના પ્રથમ ત્રણ માસના સમયખંડમાં 'કટોકટી'નો સમય જોઈએ છીએ, જ્યારે પરિસ્થિતિજન્ય પરિબલોનો સૌથી વધુ પ્રભાવ તેના પર પડે છે.

સામાજિક અને ભાવાત્મક વિકાસમાં પણ 'કટોકટી'ના સમયખંડો જોવા મળે છે. શિશુનો સર્વપ્રથમ સામાજિક સંબંધ તેની સંભાળ લેનાર સાથે ઘણું ખરું તો આ કામ તેની માતા કરતી હોવાથી માતા સાથે બંધાતો હોય છે. અને તે તેના જીવનના પ્રથમ છ માસનો ગાળો હોય છે. સંશોધનોથી જાણવા મળ્યું છે કે બાળક આ સંબંધ કેવળ પ્રેમભર્યા અને પોષક વ્યવહાર કરનાર સાથે જ બાંધી શકે છે. જે બાળક આવો સંબંધ બાંધી નથી શકતાં તેઓ હતાશાની ભાવના વ્યક્ત કરતાં હોય છે. તેઓ વધુ પડતું રડે છે, ડરપોક હોય છે, માણસોને કોઈ પ્રતિભાવ આપતાં નથી, અને સામાજિક સંપર્ક કરવા તૈયાર રહેતાં નથી. જો આ પ્રકારની બાળકની અવગણના વધુ સમય ચાલુ રહે, તો પાછળની જિંદગીમાં તે વધુ મજબૂત સંબંધો બાંધવા અશક્તિમાન રહે છે. આમ, સામાજિક વિકાસ માટે પણ બાળકના જીવનના પ્રથમ 6 માસ 'કટોકટી'ના કે નિર્ણાયક સમયખંડ હોય છે તેમ કહી શકાય.

જોકે તમે એમ વાંચ્યું છે કે 'કટોકટી'નો સમય કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષમતા કે કૌશલ શીખવા માટેનો સૌથી વધુ સારો સમયખંડ છે, છતાં તમારે એ યાદ રાખવાનું છે કે શીખવા માટે કેવળ આ જ સમયખંડો હોતા નથી. મનુષ્ય ઘણી સ્થિતિસ્થાપક માનસિકતા ધરાવે છે, અને માનવબળ આવા કટોકટીના સમયખંડ વીત્યા પછી પણ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, જોકે તેમ કરતાં તેને વધુ કષ્ટ થઈ શકે ખરું. એક ખાસ કિસ્સામાં, સાડા છ વર્ષની એક, બાળકીને તેના જન્મથી જ તેની મૂંગી માતા સાથે બીજાથી અલગ કરી દેવામાં આવી હતી. આ વયે પણ તે બોલી શકતી નહોતી. પણ પછી તેને વિશિષ્ટ કેળવણી આપવામાં આવી. ધીમે ધીમે તે બોલતી ગઈ અને 14 વર્ષની વયે તે સામાન્ય વયજૂથમાંની બાળકી જેટલી જ શિક્ષિત થઈ ગઈ હતી. તાજેતરમાં થયેલા સંશોધન મુજબ, કુમારાવસ્થા સુધી પહોંચ્યા સુધીમાં મગજના કોષો ભાષાકીય વિકાસ માટે ખૂબ સજ્જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે, વિભિન્ન કરતા ભાવાત્મક અનુભવોના પ્રભાવમાંથી પણ બાળક મુક્ત થઈ શકે છે તે એવા અનુભવોમાંથી બાળકોના પાછળના વિકાસને જોઈને સ્પષ્ટ થાય છે જેમને તેમના જીવનના પ્રથમ છ માસના સમયખંડમાં પ્રેમભર્યા અને પુષ્ટિદાયક સંભાળ લેનાર સાથે કોઈ સંબંધ બંધાયો નહોતો. આ બાળકોએ ઉપર જણાવેલાં લક્ષણો બતાવવાં માંડ્યાં હતાં ખરાં, પરંતુ ત્યારબાદ તેમને ભાવભર્યું વાતાવરણ મળવાથી તેઓ આ ક્ષતિથી મુક્ત થઈ શક્યાં હતાં. મોટાં ભાગનાં લક્ષણો અદૃશ્ય થયાં અને તેઓ લોકો સાથે સંપર્ક તેમ જ સંબંધ બાંધવા માટે સક્ષમ બન્યાં.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-1

(1) કોલમ '1'માં આપેલી માહિતી સાથે બંધબેસે તેવું યોગ્ય હોય તે કોલમ '2' માંથી નોંધો :

કોલમ 1

કોલમ 2

(ક) માથાથી લઈને પગની આંગળીઓની દિશાનો વિકાસ

(1) શિશુ પ્રથમ તો આખો હાથ વાપરીને કોઈ ચીજને પકડવા પ્રયત્ન કરે છે. ધીરે ધીરે તેણી કાંડા અને આંગળીઓના સ્નાયુઓનો ઉપયોગ શીખે છે.

(ખ) મધ્યવર્તી ધરીથી છેડાનાં અંગો સુધી થતો વિકાસ

(2) શિશુ પ્રથમ ગરદનનું હલનચલન નિયંત્રણ શીખે છે, પછી નીચેનાં અંગોને નિયંત્રિત કરતાં શીખે છે, જેથી તે ભાંખોડિયા ભરવાનું અને ચાલવાનું શીખી જાય છે.

(ગ) વિકલન

(3) સંખ્યાની સમજ આવવાથી ત્યારબાદ વધુ જટિલ સરવાળા અને બાદબાકી જેવા ખ્યાલો વિષે પણ શીખી લે છે.

(ઘ) સંકલન

(4) અન્ય લોકોના અવાજોમાંથી માતાનો અવાજ શોધી કાઢવાનું શિશુ સમજી શકે છે.

(2) નીચેનાં વાક્યોમાંની ખાલી જગ્યા યોગ્ય શબ્દોમાં પૂરી.

(અ) શરીરનાં વિવિધ અંગોના વિકાસનો દર _____ હોય છે.

(વિવિધ-વિભિન્ન-જુદા, જુદા)

(આ) બાળક અને બાળકીના વિકાસદરમાં _____ હોય છે.

(ઈ) દરેક શિશુની વિકાસયાત્રામાં સામાન્ય રીતે આવતા માર્ગસ્તંભોમાં પણ _____ હોય છે. (વૈયક્તિક તફાવતો)

(3) નીચેનાં વિધાનો કાળજીપૂર્વક વાંચો. પછી આપેલા કૌંસમાં તે વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો.

(1) પુખ્તતાનો અર્થ એ છે કે જૈવિક દૃષ્ટિએ શિશુ અમુક ચોક્કસ કામ કરવા કે ક્ષમતા મેળવવાની સજ્જતા ધરાવતી થઈ હોય છે. (_____)

(2) જૈવિક સજ્જતા, અને અનુભવો તથા મહાવરો મેળવવાની તકો શિશુના વિકાસ અને કેળવણી માટે આવશ્યક છે. (_____)

(3) 'કટોકટી'ના સમયખંડો દરમિયાન જ શિશુ કોઈ ચોક્કસ કૌશલ મેળવી શકે છે. (_____)

3.3 વિકાસ ઉપરનાં પ્રભાવક પરિબલો

અગાઉના પરિચ્છેદોમાં તમે વિકાસયાત્રામાં આવતા કટોકટીના સમયખંડો અંગે જાણ્યું. તમે એ પણ વાંચ્યું કે શિશુને કેળવણી ત્યારે જ આપી શકાય જ્યારે તે માટે તેણી સજ્જ હોય, શીખવા તૈયાર હોય અને જ્યારે શીખવા માટેની તકો તેને મળતી હોય. જૈવિક સજ્જતા અથવા પુખ્તતા મોટે ભાગે વારસાગત ઘટકો પર આધારિત હોય છે. અન્ય પણ ઘણાં આનુવંશિક લક્ષણો અને ખૂબીઓ શિશુને વારસામાં મળે છે. વારસા એક વિકાસપ્રક્રિયાને પ્રભાવિત કરતું મહત્વનું પરિબલ છે. બીજાં ઘટકોમાં શિશુની આસપાસનું વાતાવરણ અને તેને અંગેના તેના અનુભવો તેમ જ તેને મળતી તકોને ગણી શકાય. આ માટે તેણીની આસપાસની પરિસ્થિતિ જવાબદાર હોય છે. આમ, વારસાગત અને પરિસ્થિતિજન્ય પરિબલોના પરસ્પર પ્રભાવનાં પરિણામો શિશુના વિકાસ અને કેળવણીમાં જોઈ શકાય છે. હવે આપણે 'વારસો' અને 'પરિસ્થિતિ' શું છે તે જાણી લઈએ.

પરિસ્થિતિ (environment) એ છે જેમાં બાહ્ય સ્થિતિ એવા પ્રકારની હોય જે શિશુના વિકાસ ઉપર પ્રભાવ પાડી શકે. આમાં આપણે જન્મ પહેલાં અને જન્મ પછીના સમયની સ્થિતિ જેવા વિભાગ પાડીશું. જન્મ પહેલાં શિશુ માતાના ગર્ભમાં હોય છે. એ ગર્ભ પર માતાના ખોરાકની માત્રા અને ગુણવત્તા, માતાની બીમારીઓ, દવા અને નશીલા પદાર્થોના સેવન વગેરેની અસર પડે છે. માતાની લાગણીઓ અને ભાવનાઓનો પ્રભાવ પણ ગર્ભ ઉપર પડે છે.

જન્મ પછી પરિસ્થિતિની અસર બાળક પર વિવિધ રીતે પડતી હોય છે. આ સમયને આપણે 'જન્મ પછી' (postnatal period) ની સ્થિતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ સમયની અસરોને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય : શારીરિક-ભૌતિક એ સામાજિક અસરો. ભૌતિક સ્થિતિમાં તેના ખોરાકની ગુણવત્તા અને માત્રા, તેની આસપાસના લોકોનો વ્યવસાય, તેને મળતી મોકળાશ, આસપાસનું હવામાન, અને સુવિધાઓ (જેવી કે દવાખાનાં, વીજળી અને પાણી વગેરે) તથા પ્રસારમાધ્યમો (જેવાં કે રેડિયો, ટી.વી, છાપાં વગેરે) ગણી શકાય. સામાજિક સ્થિતિમાં શિશુ સાથે વ્યવહારમાં આવતા લોકો અને તેમની સાથે તેણીના સંબંધોને ગણી શકાય. તેણીના કુટુંબનું કદ અને તે વિસ્તૃત છે કે નહિ (joint of nuclear) તે બાબત પણ જોવાની હોય છે. તેમાંના સભ્યોની જાતિ, સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને સામાજિક સ્થાન પણ મહત્વના છે. આમ તેની આસપાસનું વાતાવરણ પણ બાળકના વિકાસ પર પ્રભાવ પાડે છે.

વારસાગત ઘટકો : શિશુના સહજ આવતાં લક્ષણો, અને ખૂબીઓને કહી શકાય. આ લક્ષણો તે પોતાનાં માતાપિતામાંથી મેળવે છે. વાળનો રંગ, ત્વચ્છ અને આંખો, નાકનો આકાર અને સામાન્ય રીતે સંપૂર્ણ શારીરિક બાંધો પણ વારસાગત હોય છે. અમુક અંશે માનસિક બાંધો પણ વારસાગત હોય છે. અમુક અંશે માનસિક ક્ષમતા અને કેટલીક વ્યક્તિત્વની ક્ષમતાઓ પણ વારસાગત ઘટકોથી પ્રભાવિત થઈ શકે છે. માતાપિતા તરફથી 'જન્સ' (gens) પણ શિશુને વારસામાં મળે છે, જે આ બધી લાક્ષણિકતાઓ નિશ્ચિત કરતાં હોય છે. શિશુના શરીરના જુદા જુદા ભાગોની જૈવિક પુખ્તતા પણ આ 'જન્સ'માં રહેલી 'સાંકેતિક નિયમો' દ્વારા ઠરાવવામાં આવે છે. આમ વ્યક્તિગત રૂપે જીવનના કયા તબક્કે અમુક અંગ અથવા શરીરનો ભાગ વિકાસ કરશે તેનો આધાર 'જન્સ' છે. અમુક 'જન્સ' સમગ્ર માનવજાતમાં

રહેલાં હોય છે, જેમ કે તેને લીધે માનવને બે હાથ, બે પગ, એક હૃદય, એક પાયતંત્ર અને વિકાસયાત્રાના માર્ગસ્તંભોનો સામાન્ય નકશો મળતો હોય છે. આ 'જીન્સ'ને લીધે ઘોડા અને ગ્રહ કરતાં માનવ જુદો તરી આવે છે. પરંતુ હાથપગની લંબાઈ, હાથપગનાં આંગળાંના કદ, આંખોનો રંગ, વાળ, ત્વચા વગેરે દરેક વ્યક્તિ માટે આગવાં રહે છે. આથી જ દરેક વ્યક્તિ અન્ય કરતાં જુદી તરી આવતી હોય છે. કોઈપણ બે વ્યક્તિઓમાં એકસરખા 'જીન્સ' હોતાં નથી, સિવાય કે તેઓ જોડિયાં, (identical twins) હોય. આ બેલડી એવાં બાળકોની જોડ છે જે એક જ 'ઝાયગોટ'ના બે ફડ્યામાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોય છે. કેટલાંક જોડિયાં બાળકો એવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે બે સ્ત્રી બીજ સાથે બે શુક્રાણુ જોડાય છે, અને એ રીતે બે 'ઝાયગોટ' બને છે અને એક જ સમયે બે શિશુઓ માતાના ગર્ભમાં ઉછરે છે, એકસાથે જન્મે છે. આ રીતે જન્મતાં શિશુઓને 'ફેટર્નલ ટ્વીન્સ' (fraternal twins) કહે છે. આ બંને શિશુઓનાં 'જીન્સ' જુદાં હોય છે કેમ કે તેઓ જુદા જુદા સ્ત્રીબીજ અને શુક્રાણુ દ્વારા બે ગર્ભ બન્યાં હતાં.

હવે માનવવિકાસમાં વારસાગત અને વાતાવરણ સ્થિતિજન્ય પરિબળો કેવી જટિલ રીતે પ્રભાવ પાડે છે તે થોડું સમજી લઈએ. આ બંને પરિબળોની પ્રભાવકતા વિષે વિભિન્ન મતો છે. એક વખતે વારસાગત ઘટકો કરતાં પરિસ્થિતિજન્ય ઘટકો વધુ પ્રભાવશાળી મનાતાં હતાં, તો બીજી વખતે પરિસ્થિતિ કરતાં વારસાગત ઘટકો વધુ પ્રભાવ પાડે છે, એમ માનવામાં આવતું હતું. પરંતુ આ બંને મતો હવે આપણા નિરીક્ષણ પ્રમાણે કેન્દ્રીય નથી. પ્રશ્ન એ નથી કે વિકાસ ઉપર વારસાગત ઘટકો વધુ પ્રભાવ પાડે છે કે પરિસ્થિતિજન્ય ઘટકો પાડે છે, અને વિકાસનો કેટલો આધાર કેવળ વારસો હોય છે, અને કેટલો આધાર કેવળ પરિસ્થિતિ હોય છે. વારસો તેમ જ પરિસ્થિતિ બંને પરસ્પર પ્રભાવથી વિકાસનાં વિવિધ પાસાંઓ ઉપર પ્રભાવ માડતાં હોય છે. આ બંનેને જુદાં કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે, કેમ કે તેમની વચ્ચેનો પરસ્પર વ્યવહાર સતત રીતે અને ઘણી જટિલ રીતે ચાલતો રહે છે.

શારીરિક વિકાસમાં, ઊંચાઈ, વજન, વિકાસનો દર, શારીરિક ખૂબીઓ, લોહીનું દબાણ, હૃદયના ધબકારા વગેરે લક્ષણો મોટે ભાગે 'જીન્સ' દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે. છતાં આ બધાં પર પણ પરિસ્થિતિનો પ્રભાવ પડતો જ હોય છે. ઉદાહરણ રૂપે એકસરખાં જોડિયાંમાંનું એક શિશુ નાની વયે ખૂબ ગંભીર માંદગીમાં પટકાય અને લાંબા સમય સુધી માંદું રહે, તો તેણીની ઊંચાઈ અને વજન તેણીના જોડિયાં શિશુ જેટલાં ન થઈ શકે એમ બને. પરિણામે, તેની ઊંચાઈ અને તેનું વજન બીજા જોડિયાં શિશુ કરતાં ઓછાં રહે જોડે વારસાગત રીતે તો બંનેનાં 'જીન્સ' એક સરખી ઊંચાઈ અને વજન માટે નિશ્ચિત હતાં.

ચેષ્ટા સ્નાયુવિકાસની બાબતમાં તમે વાંચ્યું છે કે ચેષ્ટા સ્નાયુઓની હલનચલનની ક્ષમતા મેળવવા માટે શિશુને જૈવિક રીતે પુખ્ત અને કેળવણી માટે સજ્જ થવું આવશ્યક હોય છે. શિશુના સ્નાયુઓ, હાડકાં અને જ્ઞાનતંતુઓનો વિકાસ અમુક સીમા સુધીનો થાય ત્યારે જ તેણી ચાલી શકે. આ રીતે ચેષ્ટાસ્નાયુનો વિકાસ પુખ્તતા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે. આ બાબતને વધુ મજબૂત બનાવતો પુરાવો એ છે કે તમે વાંચ્યું તે મુજબ માનવબાળનો ચેષ્ટા સ્નાયુઓનો વિકાસ એક સર્વસામાન્ય અને ચોક્કસ ક્રમમાં (pattern) થાય છે. આ બાબત 'જીન્સ'ની ભૂમિકા જણાવે છે. પરંતુ આ ક્રિયાઓમાં પણ પરિસ્થિતિની ભૂમિકા અવગણી શકાય તેમ નથી. પરિસ્થિતિ જ આ કુશળતાઓ શીખવા માટે મહાવરો મેળવવાની તકો પૂરી પાડે છે. શિશુને સાઈકલ ચલાવતાં ત્યારે જ આવડી શકે જ્યારે તેને સાઈકલ ચલાવવાની તક તેની પરિસ્થિતિમાં મળી હોય. આમ વારસાગત અને પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળોનો પરસ્પર વ્યવહાર સતત ચાલતો રહેતો હોય છે.

શિશુના બોધાત્મક વિકાસમાં પણ વારસાગત અને પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળોનો પારસ્પરિક વ્યવહારનો પ્રભાવ જણવા માટે અભ્યાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. એમાંના એક અભ્યાસમાં અનાથાલયોમાં રહેનાર શિશુઓ પર નિરીક્ષણ રાખવામાં આવ્યું, આ સ્થિતિમાં ઘણાં બાળકોની સંભાળ લેનાર એક જ વ્યક્તિ હોય છે. તેણીને એ કારણસર બધાં જ બાળકો સાથે રમવાનો અને વાતો કરવાનો સમય મળતો નહિ. આ બાળકોનો બોધાત્મક વિકાસ (Cognitive development) તેમના વયજૂથના વિકાસ કરતાં ઓછો નોંધાયો. ત્યારબાદ, આ જૂથમાંનાં 13 શિશુઓને એક એવી સંસ્થામાં રાખવામાં આવ્યાં જ્યાંના સ્ત્રી કાર્યકર્તાઓ દ્વારા તેમને માવજત, સંભાળ અને ધ્યાન કઈક વિશેષરૂપે આપવામાં આવ્યાં. આ સ્ત્રીઓ પાસે તેમની સાથે રમવાનો તેમ જ વાતો કરવાનો સમય હતો. બે વર્ષના સમયગાળામાં આ બધાં 13 શિશુઓએ બાકીના જે શિશુઓ અનાથાલયમાં જ રહી શક્યાં હતાં તેમના કરતાં ઘણો વધારે બોધાત્મક વિકાસ નોંધાવ્યો હતો. વીસ વર્ષ પછી આ શિશુઓનો વિકાસ નોંધ્યો ત્યારે તેઓ બધાં આર્થિક સ્વતંત્રતા ભોગવતાં થઈ ગયાં હતાં. બીજી બાજુ, જે શિશુઓ અનાથાલયમાં જ સતત રહ્યાં તેઓ હજી પણ પુખ્ત વયનાં લોકોની મદદ પર આધાર રાખતાં હતાં અને સંસ્થા પર નભતાં હતાં.

આ અભ્યાસ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે પુષ્ટકારક અને ઉત્તેજનાત્મક (stimulating) પરિસ્થિતિની મહત્વપૂર્ણ અસર શિશુના બોધાત્મક વિકાસ પર પડે છે.

બુદ્ધિશક્તિ ઉપર પણ 'જન્સ' નો પ્રભાવ હોય છે. એક ચોક્કસ 'જન્સ'ના અભાવને લીધે, શરીરમાં એક વિશિષ્ટ ઉત્તેજક (એન્ઝાઈમ)નું નિર્માણ થતું નથી, અને તેથી વિકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉત્સેચક ની ગેરહાજરીના કારણે શરીરમાં વિષમય પદાર્થો એકત્ર થવા લાગે છે. આ વિષમય રસાયણો જ્ઞાનતંતુના ચેતાતંત્રને હાનિકારક અસર પહોંચાડે છે અને તેને લીધે માનસિક વિકાસમાં ઢીલ અથવા અવરોધ (mental retardation) પડી શકે છે. તેમ છતાં, આમાં પણ પરિસ્થિતિની ભૂમિકા મહત્વની નીવડે છે. જો શિશુની આ શારીરિક વારસાગત સ્થિતિનું નિદાન વહેલું થાય, તો તે વિકૃતિ આગળ ન વધે તેવાં પગલાં લઈ શકાય છે, અને તેથી બાળકને મંદબુદ્ધિનું થતાં અટકાવી શકાય છે. બુદ્ધિ શક્તિની અમુક સંભાવ્યતા (potential) વારસાથી મળે છે. જ્યારે પરિસ્થિતિ આ સંભાવ્યતાનો કેટલે અંશે વિકાસ થશે તે નિશ્ચિત કરતું પરિબળ છે.

શિશુના ભાષાકીય વિકાસમાં પણ વારસા અને પરિસ્થિતિનો પરસ્પર વ્યવહાર આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જે શિશુઓ જન્મથી જ બહેરાં હોય છે, તેઓ સામાન્ય જીવનમાં બોલવાનું શીખી શકતાં નથી. આ બધાં શિશુઓ સર્વસામાન્ય વિકાસના એ ક્રમમાંથી પસાર અવશ્ય થયાં જ્યાં તે અસ્પષ્ટ બોલીના શબ્દો બોલે છે. પરંતુ તેઓ સંભાળ લેનારના પ્રતિભાવને સાંભળી ન શકવાને કારણે ભાષાનો મહાવરો મેળવી પોતે બોલતાં થયાં નહિ. જો આ બહેરાશનું નિદાન જલદીથી થાય, તો સાંભળવાનાં યંત્રો વડે શિશુને સહાય મળી જાય. તો પછી તે પણ ધીરે ધીરે પોતાની વ્યવજૂથના શિશુની સાથે થઈ જઈ શકે છે.

કોઈ વ્યક્તિની વર્તણૂક અને તેના વ્યક્તિત્વમાં વારસાગત અને પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળો કઈ રીતે કામ કરે છે ? તમે જાણ્યું છે કે વ્યક્તિની પુખ્ત વયની ઊંચાઈ મોટેભાગે તો વારસાગત જ હોય છે. વ્યક્તિની ઊંચાઈ તેને પોતાના વિષેની કલ્પનામાં પ્રભાવ પાડી શકે છે, જે તેણીના સામાજિક વ્યવહારમાં કોઈવાર નડતરરૂપ બની જાય. અગાઉના એકમોમાં તમે વાંચ્યું કે શિશુના અનુભવો તેણીની આસપાસની પરિસ્થિતિ કે વાતાવરણ દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે. આ અનુભવો પણ શિશુના વ્યક્તિત્વના વિકાસ પર પ્રભાવ પાડે છે.

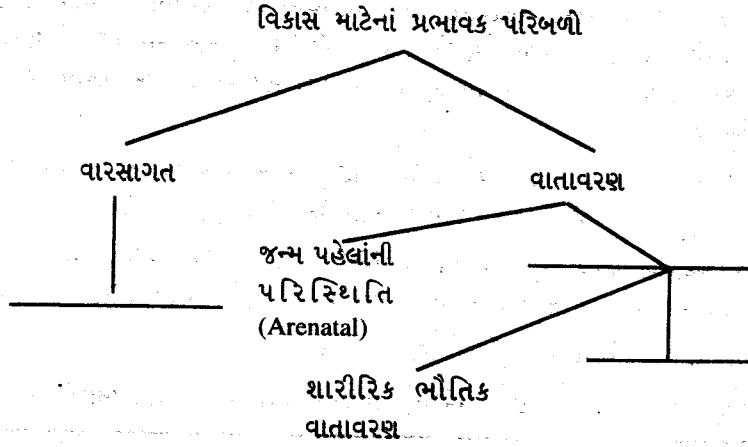
આમ તો તદ્દન નિશ્ચિતરૂપે એમ કહી ન શકાય કે વારસાગત ઘટકો વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં સીધો પ્રભાવ પાડે છે. ગુસ્સો, પસંદગી કે નાપસંદગી, ઈર્ષા, વિનોદી કે ગંભીર સ્વભાવ વગેરે બાબતો 'જન્સ' દ્વારા સીધી રીતે નિશ્ચિત થતી હોતી નથી. વ્યક્તિના શારીરિક બાંધા ઉપર 'જન્સ' નો પ્રભાવ પડે છે. જેને પરિણામે કેટલાંક વ્યક્તિત્વનાં લક્ષણો જણાય છે. દાખલા તરીકે, શિશુની પ્રવૃત્તિનો સ્તર વારસાગત ઘટકો પર આધારિત હોય તેવું જણાય છે. અભ્યાસોથી જાણવા મળ્યું છે કે જે બાળકો જન્મ સમયે વધુ પ્રવૃત્તિશીલ અથવા ચપળ (active) હોય છે તે અન્ય બાળકોની સરખામણીમાં વધુ જલદીથી ચાલતાં શીખી જાય છે, અને વધુ ચપળ રહેતાં હોય છે. આ બાબતનો પ્રભાવ તેમના વિકાસના અન્ય પાસાંઓ ઉપર પણ પડે છે અને વ્યક્તિત્વ ઉપર પણ અમુક પાસાં ઉપર પડતો હોય છે.

વ્યક્તિના 'જન્સ'ના નકશા પ્રમાણે તેનામાં ભાવાત્મક ખલેલ પણ પડતી હોય છે. જે શિશુનાં માતાપિતા ભાવાત્મક ઉપદ્રવથી પીડાતાં હોય, તે શિશુ પોતે પણ ભાવાત્મક સમસ્યાઓથી પીડાય છે. સમાન જોડિયામાંનું એક શિશુ જો કોઈ ભાવાત્મક ખલેલ અનુભવે તો બીજું શિશુ પણ તે અનુભવે એ મહદઅંશે સંભાવ્ય છે. છતાં ભાવાત્મક ઉપદ્રવ શિશુને વારસામાં મળે છે એમ તો ન કહી શકાય પરંતુ કોઈ જાતનો ભાવાત્મક તણાવ સહન કરી લેવાની શક્તિનું સ્તર તેને વારસામાં મળે છે. આ ઉપદ્રવની અભિવ્યક્તિ થશે કે નહિ તે શિશુના અનુભવો ઉપર આધાર રાખે છે. જો તેની આસપાસની પરિસ્થિતિ તણાવપૂર્ણ હોય તો શિશુ ભાવાત્મક ઉપદ્રવોનો અનુભવ કરે છે. પણ સાંનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં શિશુનું વારસાગત સહનશક્તિનું સ્તર નીચું હોય તો પણ તે સામાન્ય વ્યવહાર કરી શકતી હોય છે.

ઉપરની ચર્ચાથી આપણે એ તારણ કાઢી શકીએ કે વારસાગત અને પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળો વિકાસના દરેક પાસાં ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. વારસાગત ઘટકો વ્યક્તિના ઉચ્ચતમ લક્ષ્યાંકોની મર્યાદા નિશ્ચિત કરે છે, જ્યારે પરિસ્થિતિજન્ય ઘટકો વ્યક્તિની સંભાવ્યશક્તિઓને ફલિત કરવાની મર્યાદા નિશ્ચિત કરે છે. તેમ છતાં વિકાસ કેવળ વારસાગત અથવા કેવળ પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળોનું પરિણામ નથી. આ બંને પ્રકારનાં પરિબળોના પરસ્પર સંબંધો અને વ્યવહારોથી વિકાસ પરિણમે છે. આપણામાંના દરેક પાસે 'જન્સ'ની મૂડી જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે અને આપણા જુદા જુદા અનુભવોને પરિણામે આપણા સહુમાં વિભિન્નતા અને જુદાપણું જણાય છે.

- (1) નીચેનો નકશો વિકાસને અસર પહોંચાડતાં પરિબળો દર્શાવે છે. ખાલી રહેલ જગ્યામાં યોગ્ય પરિબળોનાં નામ લખો.

- (2) નીચે આપેલાં વિધાનોમાં રહેલી ખાલી જગ્યામાં યોગ્ય શબ્દો ભરો

- (અ) પરિસ્થિતિનો અર્થ છે _____ જે વિકાસ પર અસર કરે છે.
 (બ) _____ નો વારસો શિશુને માતાપિતા તરફથી મળે છે.
 (ક) _____ જોડકાં સિવાય કોઈ પણ બે વ્યક્તિના _____ નકશા એકસરખાં હોતા નથી.
 (ડ) વારસો અને વાતાવરણ _____ દ્વારા વિકાસના બધાં પાસાં ઉપર પ્રભાવ પાડે છે.

3.4 સારાંશ

આ એકમમાં તમે વિકાસના સિદ્ધાંતો વિષે વાંચ્યું. શારીરિક અને ચેષ્ટા સ્નાયુના વિકાસના બે મુખ્ય સિદ્ધાંતો છે. બધો વિકાસ માથાથી શરૂ થઈ પગનાં આંગળાની દિશામાં થાય છે. (head to toe), અને મધ્યધરીથી શરૂ થઈને છેડાઓ સુધીની દિશામાં થાય છે. શરીરનાં વિવિધ અંગોનો વિકાસદર એક તબક્કે જુદો જુદો પણ હોય છે. આમ તો વિકાસનો ક્રમ સર્વસામાન્ય છે, છતાં વ્યક્તિગત વિકાસની ગતિ દરેક શિશુમાં ભિન્ન રહે છે. તેમાં જાતિ અને વિકાસનાં પાસાંઓમાં ભિન્નતા કારણભૂત હોય છે. વિકલન અને સંકલનના સિદ્ધાંતોને આધારે વિકાસ થતો હોય છે. વિકલનનો અર્થ છે સરળમાંથી જટિલ પ્રક્રિયાના આધારે થતો વિકાસ, સામાન્યમાંથી વિશિષ્ટ જેને કહી શકાય, તેવો વિકાસ. સંકલનનો અર્થ છે વિભિન્ન અંગોની એક સહકારી પ્રક્રિયાથી વિકાસ જેને લઈને આખું એક જટિલ વ્યવસ્થાતંત્રનું માળખું ઊભું થાય છે. આમાં વર્તણૂકની વિવિધ ભાતો છે જે જટિલતાનો ઉચ્ચ સ્તર ધારણ કરે છે. વિકલન અને સંકલન બંને સિદ્ધાંતો અને પ્રક્રિયાઓ શિશુના વિકાસ અને પુખ્તતાના આધારો છે.

વિકાસયાત્રાના અમુક સમયખંડ દરમિયાન શિશુ અમુક પ્રકારની પુખ્તતા ધારણ કરે છે, એટલે કે તે જૈવિક રીતે એકાદ ચોક્કસ કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સજ્જ થઈ ગયું હોય છે. આ સમયખંડમાં શિશુને એ કુશળતાને અનુરૂપ અનુભવો મેળવવાની તક આપવામાં આવે તે ખૂબ આવશ્યક છે, જેથી તેને એ કુશળતા શીખવા મળે. આવા સમયખંડોને ‘કટોકટી’ના કે ‘નિર્ણયાત્મક’ (critical) સમયખંડો કહેવામાં આવે છે. સમયખંડો કેળવણી માટે સૌથી ઉત્તમ ગણાય છે. છતાં, આ સમય વીતી ગયા પછી પણ કેળવણી આપી તો શકાય છે, પરંતુ તે માટે વધુ મહેનત લેવી પડે છે. કેટલીક વાર તો આ સમયખંડ વીતી ગયા બાદ અમુક કુશળતાની કેળવણી અસંભવ બને છે.

તમે એ પણ જાણ્યું છે કે વારસો અને વાતાવરણ એવાં પરિબળો છે કે તે વિકાસ ઉપર ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ પાડે છે. પરિસ્થિતિના બે મુખ્ય વિભાગ છે. જન્મ પહેલાં અને જન્મ પછી. જન્મ પછીની પરિસ્થિતિમાં શિશુની આસપાસની ભૌતિક સ્થિતિ અને સામાજિક અનુભવોનો સમાવેશ થાય છે. વારસાગત અને પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળો દરમિયાન થતાં સતત અને પરસ્પર વ્યવહારના પરિણામ સ્વરૂપે માનવીય વિકાસ થાય છે.

3.5 પારિભાષિક શબ્દો

સ્વ આત્મચિત્ર (Self image) : પોતાના વ્યક્તિત્વ અંગે પોતાના ખ્યાલો. આમાં વ્યક્તિ શું વિચારે છે, કઈ લાગણી અનુભવે છે, અને પોતાને વિષે કઈ કલ્પના કરે છે, તેનો સમાવેશ થાય છે. પોતે ઘણો મિત્રતાભાવ ધરાવે છે, બહિર્મુખી અથવા અંતર્મુખી છે, શરમાળ છે, બુદ્ધિમાન છે, બહાદુર છે, ગંભીર પ્રકૃતિનો છે, લોકો સાથેના વ્યવહારમાં પુખ્તતા ધરાવતો નથી,

સીધોસાદો છે, બહુ બોલકો છે; વગેરે વિચારો અને કલ્પનાઓ પોતાને વિશે વ્યક્તિ બાંધી લે છે. તેને સ્વ આત્મચિત્ર (Self image) કહે છે.

વિકાસયાત્રાના માર્ગ સ્તંભો : વિકાસની ગતિને સૂચિત કરતા મહત્વના વ્યવહારિક ફેરફારોને માર્ગસ્તંભો કહે છે. ચેષ્ટા શક્તિમાં ચાલવાની ક્રિયા મહત્વની છે, દેખાતી ન હોય તેવી ચીજના અસ્તિત્વને સમજવું અને સ્વીકારવું એ બોધાત્મક વિકાસમાં અતિ મહત્વ ધરાવે છે; સામાજિક વિકાસમાં પોતાની માતાની ઓળખ કેળવવી એ પણ મહત્વનું છે. આ બધાને વિકાસયાત્રાના માર્ગસ્તંભો કહે છે.

છેડાની ચીજો-અંગો (peripheri) : કોઈ પણ સ્થળ કે શરીરના બહારના છેડાના ભાગને, બાહ્ય સીમા દર્શાવતા સ્થાન કે અંગને છેડાની ચીજો-સ્થાન-અંગો કહેવામાં આવે છે.

શારીરિક-માનસિક સ્થિતિસ્થાપકતા : ખૂબ કષ્ટદાયક પરિસ્થિતિનો યોગ્ય સામનો કરી શકે અને પુનઃ સામાન્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકવાની જે માનવની કે ચીજની ક્ષમતા હોય અને સ્થિતિસ્થાપકતા કહે છે.

ધડ : માથા અને હાથપગ સિવાયનું બાકીનું શરીર.

ભાંખોડિયા : જમીનથી પેટ ઊંચું રાખી હાથપગની મદદથી ચાલવાની ક્રિયાને ભાંખોડિયા કહે છે.

3.6 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

સ્વાધ્યાય-1

(1) (ક) -(2); (ખ) -(1); (ગ) -(4); (ઘ) -(3)

(2) (અ) -(ગમે તે એક) વિવિધ-વિભિન્ન-જુદા જુદા

(આ) તફાવત

(ઈ) વૈયક્તિક તફાવતો

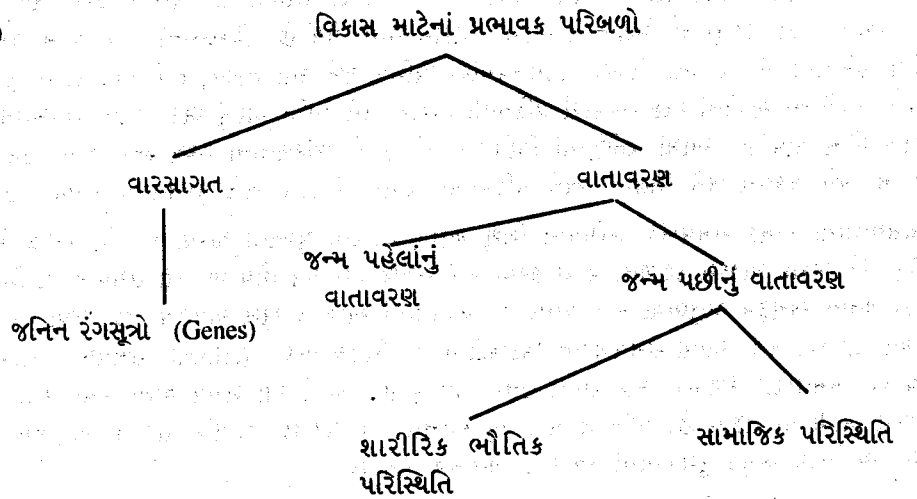
(3) (1) સાચું

(2) સાચું

(3) ખોટું. 'કટોકટી'નો સમયખંડ કોઈ ચોક્કસ કુશળતા શીખવાનો ઉત્તમ સમય હોય છે.

સ્વાધ્યાય-2

(1)

(2) (અ) આસપાસનું વાતાવરણ

(બ) 'જીન્સ' નો વારસો

(ક) સમાન જોડકાં

(ડ) પરસ્પર અને સતત વ્યવહાર

માળખું

- 4.1 પરિચય
- 4.2 શારીરિક સંભાળની જરૂરિયાત
- 4.3 પ્રોત્સાહનની જરૂરિયાત
- 4.4 પ્રેમ અને માવજતની જરૂરિયાત
- 4.5 જ્યારે જરૂરિયાતો સંતોષાય નહિ ત્યારે
- 4.6 વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળાં બાળકો
- 4.7 શિશુઓના હક્કો
  - 4.7.1 યુનોનું બાળહક્કો માટેનું જાહેરનામું
  - 4.7.2 ભારતીય બંધારણમાં માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો
  - 4.7.3 બાળકો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ
- 4.8 બાળસંભાળ સેવાઓ
  - 4.8.1 બાળસંભાળ સેવાઓની જરૂરિયાત
  - 4.8.2 બાળસંભાળ સેવાઓનાં ઘટકો (તત્ત્વો)
- 4.9 સારાંશ
- 4.10 પારિભાષિક શબ્દો
- 4.11 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાયનાં ઉત્તરો

4.1 પરિચય

અત્યારે જેવા છે તેવા માનવો આ પૃથ્વી પર એક કરોડ વર્ષથી પણ વધારે સમયથી વસે છે. જે અસ્મિ અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે તે મુજબ પુરાણ સમયના બનાવો વિષે અમણે થોડું જાણી શકીએ છીએ. આફ્રિકામાંથી મળી આવેલાં અસ્મિઓનો સમય એક કરોડ વર્ષ અગાઉનો છે, જેમાં એક શિશુને ગારા જેવી માટીમાંથી સંભાળીને ચલાવતાં કુટુંબની ઝાંખી થાય છે. પૃથ્વી પરના પ્રથમ માનવની સાથે જ કુટુંબ જીવનની પણ શરૂઆત થઈ હોય તેમ જણાય છે. એ હકીકત પણ સંસ્કૃતિ જેટલી જ જૂની છે કે નવજાત શિશુને પુખ્ત વયનાં લોકોની સંભાળ અને માવજતની જરૂરિયાત હોય છે. જો તેણે જીવવું હોય, જો તેનું જીવન સાચવવું હોય, તો શિશુમાં પણ અમુક ક્ષમતાઓ ચોક્કસપણે સહજ હોય છે, જેના આધારે તેણી પોતાની આસપાસના વાતાવરણ સાથે બંધબેસી જાય તેણી જોઈ શકે છે, સાંભળી શકે છે, સ્પર્શ કરી શકે છે, સ્વાદ લઈ શકે છે, સૂંધી શકે છે. લોકોનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચી શકે તેવા અવાજો કાઢી શકે છે. તેણી હલનચલન પણ કરે છે, અને માતાના સ્તનમાંથી દૂધ ધાવવાની ક્રિયા પણ તેને સહજ રીતે જ આવડે છે. તેણી પાસે એક મગજ છે જેના દ્વારા પોતાની આસપાસ શું થઈ રહ્યું છે તે વિષે શિશુને સમજ આવી જાય છે. આટલી બધી ક્ષમતાઓ હોવા છતાં જો શિશુને એકલું છોડી દેવામાં આવે તો તેનું જીવન ટકી શકતું નથી. પુખ્તવયનાં લોકો પાસેથી તેને સંભાળ અને રક્ષણ મળવું આવશ્યક છે. તેના શરીરની સંભાળ તો દેખીતી જ છે અને આપણામાંના મોટા ભાગનાં લોકોને તેની જાણ છે. પરંતુ જે વસ્તુ કેટલીક વખત ભૂલી જવાય છે તે છે કે બાળકને પ્રેમ, વહાલ અને પ્રોત્સાહનની પણ ખૂબ જ આવશ્યકતા હોય છે.

હેતુઓ : આ એકમ વાંચ્યા પછી તમે

- શિશુની શારીરિક સંભાળ, પ્રોત્સાહન, પ્રેમ તથા વહાલની જરૂરિયાતોના મહત્ત્વ અંગે ચર્ચા કરી શકશો.
- કેટલાંક શિશુઓની જરૂરિયાતો વિશિષ્ટ હોય છે, તે સમજી શકશો.
- બાળકોના હક્કો ઓળખી શકશો
- ભારતમાં બાળકોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે લેવાયેલાં પગલાંઓ વિષે જાગૃત થશો
- બાળસંભાળ સેવાઓનાં ઘટકો વિષે સમજાવી શકશો.

4.2 શારીરિક સંભાળની જરૂરિયાત

બાળકનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાના હેતુ માટે તેની શારીરિક સંભાળ લેવાય તે ખૂબ આવશ્યક છે. નાની વયમાં શિશુ બધી રીતે તેની સંભાળ લેનાર ઉપર આધારિત હોય છે. શિશુને ખવરાવવું, કપડાં પહેરાવવાં, સ્નાન કરાવવું, ધ્યાન આપવું તેને સૂવા અને રમવાના સ્થળને સુરક્ષિત રાખવું, તેને કોઈ હાનિ ન પહોંચે કે પહોંચાડે, અને કોઈ જાતનો અકસ્માત પણ ન થાય, વગેરે સંભાળ રાખવાની હોય છે. જેમ જેમ તેની વય વધે તેમ તેમ શિશુ પોતાની જાતે જ અમુક કામો કરતાં શીખી લે છે. તેની જાતે જમે છે, કપડાં કાઢે છે અને પહેરે પણ છે, ચાલે છે, દોડે છે, વગેરે. જોકે આ રીતે કેટલીક ક્રિયાઓ તેણી જાતે કરી લે છે, છતાં બીજી બાબતોમાં તેણી મોટી વ્યક્તિઓ પર આધાર રાખતી જ હોય છે. દાખલા તરીકે, પાંચ વર્ષની વયે શિશુ પોતાની આસપાસના વાતાવરણથી માહિતગાર થઈ જાય છે. અને તેણીને દોર્યા વિના જ તે પોતાનું ઘર શોધી લે છે. પણ જ્યારે તેની સંભાળ લેનાર વ્યક્તિ તેને બજારમાં લઈ જાય, ત્યારે બાળકનો હાથ ઝાલી રાખવો જરૂરી બને છે. દરેક વયે બાળકની સંભાળ લેવી આવશ્યક હોય છે, જોકે તે સંભાળનો પ્રકાર તેની વય અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બદલાતો રહે છે.

બાળકના વિકાસને સામાન્ય બનાવવા માટે તેની તંદુરસ્તીનું વિશિષ્ટ મહત્વ છે. માંદગી અને રોગોથી બાળકની રક્ષા થવી જોઈએ, કેમ કે આને લીધે તેના વિકાસમાં અવરોધ આવી શકે છે. એક માંદું બાળક પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાં કોઈ જ રસ ધરાવતું નથી, અને મોટે ભાગે ચીડિયું અને બેચેન બની જાય છે. રહેવાની અસ્વાસ્થ્યપ્રદ સ્થિતિ, પ્રદૂષિત પીવાનું પાણી, અને ખોરાક રાંધવા અને ખાવાની અસ્વચ્છ ટેવો રોગોના ભોગ બનાવી શકે છે.

અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા અને વિકાસ માટે શિશુને ખોરાકની જરૂરિયાત હોય છે. તેના ખોરાકમાં બધાં જ જરૂરી તત્ત્વો અને તેને પૂરતી માત્રા અને ગુણવત્તા ધરાવતો ખોરાક મળી રહે તે ખૂબ મહત્વનું છે. જેમ તેની વય વધે તેમ તેનો ખોરાક વધે તે સ્વાભાવિક છે. જુદી જુદી વયે બાળકને કેવો પુષ્ટિકારક, કેટલી માત્રામાં, કેવી ગુણવત્તા ધરાવતો અને કેવી જાતનો ખોરાક મળવો જોઈએ તે વિષે આ પછીના ખંડોમાં આપણે જોઈશું.

4.3 પ્રોત્સાહનની જરૂરિયાત

પ્રોત્સાહનનો અર્થ સારી રીતે સમજવા એક પ્રયોગ કરીએ. એક એવા બંધ ઓરડામાં બેસો જેમાં કોઈ જ ચીજવસ્તુ રાખી ન હોય. કોઈ ચિત્રો, કેલેન્ડરો, ચોપડીઓ કે સામયિકો કશું જ ન હોવું જોઈએ. ઓરડામાં કોઈ બીજું માણસ પણ ન હોવું જોઈએ. તમે જેમાં બેઠા હો તે ખુરશી કે શેતરંજી સિવાય કોઈપણ ચીજ તે ઓરડામાં ન હોવી જોઈએ. ઓરડાનાં બારી અને બારણાં વાસી દેવાનાં છે. તેની ઉપર પડદા પણ પાડી દેવાના છે. જેથી બહારની કોઈ ચીજ નજરે ન આવે, કે તમને સંભળાય નહિ. આમ, તમારા ઓરડાની અંદર કે બહાર તમારું ધ્યાન આકર્ષિત કરે તેવી કોઈ ચીજ નથી. આ ઓરડામાં તમે હવે કશું જ કર્યા વિના બેસો. થોડી મિનિટો પછી જ તમને તેમ કરવું ઘણું કપરું લાગશે, સિવાય કે તમે ધ્યાનમાં બેસવાને માટે કેળવાયેલા હો !

જો તમે એવા ઓરડામાં થોડાક કલાકો માટે નિષ્ક્રિય થઈને બેસી શકો તો પછી શક્ય છે કે ત્યારબાદ તમને બધું જુદું જ દેખાય. તમે થોડો વખત જુદી જુદી ચીજોની કલ્પનામાં કે ઊંઘવામાં વીતાવો, એ શક્ય છે. થોડા કલાકોમાં તો તમને કદાચ બહાર દોડી જવાનું મન થાય, લોકોને મળવા, તેમની સાથે વાત કરવાનું મન થાય, પક્ષીઓનો કલરવ સાંભળવાનું, સામયિક વાંચવાનું, કે બીજું કશુંક પણ કરવાનું મન તમને થાય જ. ટૂંકમાં, તમારે એ ઓરડાની બહાર જઈને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો છે. આ પ્રયોગ તમને શું બતાવે છે ? આપણને સહુને રસ પડે, આપણને વિચાર કરાવે અને પ્રતિક્રિયા આપે તેવી પ્રવૃત્તિ અને અનુભવોની જરૂરિયાત છે અને તેને આપણે શોધી કાઢતાં હોઈએ છીએ. પ્રત્યેક ક્ષણે આપણી ઈન્દ્રિયો આપણને આસપાસના વાતાવરણ અંગે માહિતી પૂરી પાડતી રહે છે. અન્ય લોકો અને પરિસ્થિતિ આપણને ઉત્તેજન પ્રોત્સાહન આપે છે, આપણે જાણીતી ન હોય તેવી ચીજો પ્રત્યે આકર્ષાઈને વધુ ઉત્તેજનાનો અનુભવ કરીએ છીએ. એમ કહી શકાય કે આપણને 'વિચાર માટેના ખોરાક'ની પણ જરૂરિયાત હોય છે. આમ છતાં, સતત ઉત્તેજના મેળવવી જ પડે છે, એવું નથી હોતું, તે યાદ રાખો. એવો પણ સમય હોય છે કે જ્યારે તમે થાકી ગયા હો છો અને તમને આરામની જરૂરિયાત હોય છે. આમ ઉત્તેજના અને આરામની જરૂરિયાતો એકબીજા સાથે વણાયેલી છે. પરંતુ, આરામ લીધા પછી, પુનઃ લોકો અને ઘટનાઓ પ્રત્યે તમે ઉત્તેજના શોધવા માટે આકર્ષણ અનુભવો છો.

આખા દિવસ દરમિયાન ઘણી ઘટનાઓ બને છે, પરંતુ તેમાંની કેટલીક ઘટનાઓ પ્રત્યે તમારું ધ્યાન સંપૂર્ણ રીતે જતું હોય છે. બીજી ઘટનાઓ પ્રત્યે અછડતું ધ્યાન જ તમે આપો છો. ઉદાહરણ તરીકે, તમારા ઘરેથી બજાર જવાની બાબત જ લ્યો. આ પ્રવાસમાં તમારું મુખ્ય ધ્યાન તો તમારે બજાર સુધી પહોંચવાનું છે તેમાં જ રહે છે, અને તે માટે કોઈ અકસ્માત ન થાય તેવી કાળજી રાખો છો, તમે બજારમાં શું શું ખરીદશો તેનું આયોજન કરો છો, અને તે બધાં સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિ કરો છો. રસ્તામાં તમે એ નોંધ્યું હોય એમ બને કે પાણીની ડોલ ભરીને લઈ જતો છોકરો લપસી પડ્યો, કે આકાશમાં વાદળાં હતાં, અથવા એક ઠેકાણે નવું મકાન બંધાઈ રહ્યું છે, વગેરે. પણ આ બધા ઉપરાંત પણ એવી ઘટનાઓ થતી હોય છે, જેના પ્રત્યે તમારું એટલું ધ્યાન પણ ગયું ન હોય. કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં તમે એવી ઘટનાઓ નોંધશો જે તમારે મન મહત્વની હોય, અને એવી જ ઘટનાઓ નોંધશો જે તમારું ધ્યાન આકર્ષિત કરી શકે. બીજા શબ્દોમાં, તમારી આસપાસની પરિસ્થિતિમાં થતી ઉત્તેજક ઘટનાઓમાં પણ પસંદગીની ઘટનાઓ પ્રત્યે જ તમે કોઈ પ્રતિભાવ આપતા હો છો.

તો હવે આપણે બાળકને માટે 'ઉત્તેજન' શું છે તે આ સંદર્ભમાં જોઈએ. એવી કોઈ પણ ઘટના જે બાળકને પ્રતિભાવ આપવા પ્રેરે, તે ઉત્તેજન કહી શકાય. પિતાનું હાસ્ય, તેના પ્રોત્સાહન આપતા શબ્દો, અને તેનું વહાલભર્યું આલિંગન પણ બાળકને ઉત્તેજન આપી શકે. કોઈ ગરક ચીજને હાથ અડાડીને મળતાં ઉત્તેજનને પરિણામે બાળક એ તારણ કાઢી લે છે કે ગરમ ચીજને હાથ લગાડવો એ પીડાદાયક ક્રિયા છે અને તેથી કોઈ ગરમ ચીજને હાથ લગાડવો નહિ. અમુક ક્રિયાઓ જેવી કે દોડવું, છલાંગો મારવી અને બીજી રમતો પણ બાળકને ઉત્તેજિત કરે છે. કોઈ રમકડું, પુસ્તક, ગાડ, એક જોરદાર અવાજ, તારાઓ, નદી આવી ચીજો પણ બાળકને ઉત્તેજિત, પ્રોત્સાહિત કરે છે. સમગ્ર વાતાવરણ અનેક ઘટનાઓ, લોકો અને ચીજોથી ભરપૂર હોય છે. અને તેમાંથી દરેક ઉત્તેજન આપવા સક્ષમ છે.

પરંતુ, બાળકને શું ઉત્તેજન આપી શકે છે, ઘટનાઓનો તે કેવો પ્રતિભાવ આપે છે, વગેરે તેની વય વધતાં જેમ તેની વિચાર કરવાની શક્તિ વધુ જટિલ બને અને તેની ક્ષમતાઓ વધતી જાય, તેની સાથે બદલાતું જાય છે. નવ મહિનાનું શિશુ એકાદું ફૂલ ઉઠાવી લે, પછી તેનો સમગ્ર સ્પર્શ કરે, તેને પોતાના મોંમાં પણ મૂકવાના પ્રયત્ન કરે કે પોતાની સાથેની વ્યક્તિને તે ફૂલ દેખાડવાના પણ પ્રયત્નો કરવા લાગે. તે પુખ્ત વ્યક્તિ તેને પ્રતિભાવ આપતાં કહેશે, 'હા, જો આ તો ફૂલ છે; પણ તેને મોંમાં નહિ મૂકવાનું હોં !' વગેરે. પ્રથમ તો શિશુ એ ફૂલને ખૂબ ધ્યાનથી અને કેટલાક સમય માટે નિરખ્યા કરશે, તપાસશે. પણ થોડી મિનિટો પછી તે એ ફૂલને હાથમાંથી મૂકી દેશે અને કશી બીજી ચીજ પ્રત્યે ધ્યાન આપશે. ત્રણ વર્ષની વયે એ જ ફૂલ માટે શિશુ પ્રશ્ન કરશે, 'આ ફૂલનું નામ શું છે?' પાંચ વર્ષની વય થતાં શિશુને એ ફૂલ કે સામાન્ય રીતે છોડ કઈ રીતે વિકસે છે તે જાણવું હોય છે. જુદા જુદા છોડમાં તેણીને હવે રસ પડે છે અને તેમના વિવિધ આકાર, કદ અને રંગોમાં તે ધ્યાન આપે છે. આઠ વર્ષની વયે તે પોતે એકાદ છોડ ઉગાડવા માટે પ્રયત્નો કરે છે અને દર અઠવાડિયે તેનો કેટલો વિકાસ થાય છે તેમાં તે રસ લેવા માંડે છે. તે હવે જાણે છે કે છોડ પણ જીવંત હોય છે. કોલેજના સ્તરે તે વનસ્પતિશાસ્ત્રની વિદ્યાર્થિની અને પછી વૈજ્ઞાનિક પણ બની શકે છે. આમ, વય વધવા સાથે બાળકના વિચારતંત્રની જટિલતા વધતી જાય છે, અને તે હવે દરેક ચીજની વિગતો પર ધ્યાન આપી શકે છે. કેટલાંક અન્ય ઉદાહરણોથી આ બાબત વધુ સ્પષ્ટ બનશે. એક ત્રણ વર્ષના શિશુને જોડકણાંનાં ગીતો ગાવાનું ઘણું પસંદ હોય, પણ નવ વર્ષનું બાળક ગીત ગાવા કરતાં નાની વાર્તાઓ વાંચવી વધુ પસંદ કરે તેમ બને. તેમ છતાં આ બાળક તેની ક્ષમતાથી ઉપરની વાર્તાઓ કે પુસ્તકો વાંચે તેવી અપેક્ષા રાખવી વ્યર્થ છે. ત્રણ વર્ષનાં બાળકો થોડી ઊંચાઈએથી ફૂદકો મારવાનું પસંદ કરે તે સ્વાભાવિક છે કેમ કે એ કુશળતા તેમણે તાજેતરમાં જ મેળવી હોય તેથી તેનો મહાવરો કરવામાં તેમને આનંદ આવતો હોય છે. બીજાબાજુ, છ વર્ષના બાળકને ફૂદવા કરતાં એક પગે લંગડી રમવાનું વધુ ગમે છે. આમ, હવે સ્પષ્ટ થયું હશે કે શિશુને કંઈક અર્થપૂર્ણ અનુભવો અને તેમાં પણ વિવિધતા હોય તેવા અનુભવો આપવાથી તેમને ઉત્તેજના અને પ્રોત્સાહન મળે છે.

બાળકની આ પ્રોત્સાહનની જરૂરિયાત જ તેને શોધખોળ કરવા હલનચલન કરવાની પ્રેરણા આપે છે. પ્રથમ એકમમાં જ તમે વાંચ્યું હતું કે શિશુ સાહજિક રીતે જ જિજ્ઞાસા ધરાવે છે. અને દુનિયા વિષે તે આ રીતે પોતાની શોધખોળ પ્રવૃત્તિથી જાણકારી મેળવી શકે છે. લોકો અને ચીજો પ્રત્યે શિશુની આશ્ચર્ય અને અજાયબીની ભાવના આ જિજ્ઞાસાથી ઉદ્ભવે છે. રમતપ્રવૃત્તિઓ શિશુને આ દુનિયાની બાબતોની ઘણી જાણકારી મેળવવાની તકો પૂરી પાડે છે. રમતપ્રવૃત્તિ દરમિયાન પણ બાળક કંઈક શિક્ષણ મેળવતું જ હોય છે. જિજ્ઞાસાપૂર્વક અને શોધખોળપ્રવૃત્તિ હોવાને લીધે જ દુનિયામાં ઘણા

આવિષ્કારો અને અન્વેષણો થઈ શક્યાં છે. આ વૃત્તિ બાલ્યાવસ્થામાં જેટલી સતેજ હોય છે તેટલી પાછળથી અન્ય વયમાં જણાતી નથી. આ વૃત્તિ જ બધા શિક્ષણ કાર્યક્રમોનો પ્રારંભ છે.

હવે આપણે એ જોઈએ કે પ્રોત્સાહન અને શોધખોળ કઈ રીતે વિકાસની પુષ્ટિ કરે છે. જ્યારે એક વર્ષનું શિશુ કોઈ એક ચીજ તરફ આંગળી ચીંધે કે બાજુમાં ઊભેલી વ્યક્તિને જોયા કરે, ત્યારે તે પુખ્ત વ્યક્તિ તેની આ ક્રિયાનો પ્રતિભાવ આપતાં કહે છે, 'જો, આ કુગ્ગો છે. શું તને એ જોઈએ છે?' આમ કરવાથી બાળકનો ભાષાકીય વિકાસ થાય છે. તેને સમજાયું છે કે જે ચીજ તરફ તેણે આંગળી ચીંધી તેનું નામ 'કુગ્ગો' છે. તેણે એક વાક્ય સાંભળ્યું, અને એક બીજું વાક્ય હતું જે પ્રશ્નવાચક પણ હતું. આથી તેને ખ્યાલ આવે છે કે ભાષાના માળખામાં પ્રશ્નો અને ઉત્તરો જેવાં વિધાનો અને વાક્યો પણ હોય છે.

લોકો સાથે રોજિંદા વ્યવહારને લીધે શિશુનાં સામાજિક ભાવાત્મક લક્ષણોનો પણ વિકાસ થાય છે, અને તેમાં પણ તે લોકો પ્રાસેથી મળતું પ્રોત્સાહન મહત્વનું છે. સંભાળ લેનારનું તેની સામે થતું સ્મિત, જમાડતી વખતે તેમનો રમતભર્યો વ્યવહાર, તેણીની સાથે હસવું બોલવું, તેણીને સારા સ્વચ્છ કપડાં પહેરાવવાં, વગેરે નાની રોજિંદી બાબતો દ્વારા સંબંધ બાંધવામાં મદદ મળતી રહે છે.

બોધાત્મક વિકાસમાં પણ પ્રોત્સાહન મોટું કામ કરે છે. નાની વયનાં શિશુઓ સાથે તેણીની સંભાળ લેનાર અને અન્ય પુખ્ત વ્યક્તિઓ વાતચીત કરે છે, તેને ગલગલિયાં કરે છે, તેણીની સામે ગીતો ગાય છે અને તેની સાથે રમત પણ રમે છે, કોઈવાર સંતાવાની પણ રમત રમે છે. આવો રમત ભર્યો વ્યવહાર તેણીના શિક્ષણ માટે એક ભૂમિકા ઊભી કરે છે. શાળાપૂર્વનાં વર્ષોમાં જો બાળકને વિવિધ અનુભવો અને તકો એવી મળી હોય જેમાં તેણીની શોધખોળ પ્રવૃત્તિ વધી હોય, અને એવા લોકોનો સથવારો મળ્યો હોય જે તેણીને મળેલા અનુભવોને સરળ શબ્દોમાં સમજાવી શકે, તેણીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી શકે, તો આ બધાંને પરિણામે તેણીના વિકાસનો માર્ગ સરળ બને છે. આ પછીના ખંડોમાં તમે શિશુને ઉત્તેજના આપતી અને તેના વિકાસને પુષ્ટિ આપતી વિવિધ રમતપ્રવૃત્તિઓ વિષે વાંચશો.

4.4 પ્રેમ અને માવજતની જરૂરિયાત

શિશુના વિકાસ માટે પ્રેમ અને માવજત (love and nurturance) કેન્દ્રસ્થાને રહેલાં છે. એક પ્રેમાળ અને માવજત ભરી સંભાળ લેનાર કોણ હોઈ શકે? આવી સંભાળ લેનાર વ્યક્તિ શિશુની જરૂરિયાતોને તુરંત ધ્યાનમાં લે છે અને તે માટે ઉત્કંઠા અને કાળજી ધરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે શિશુ રડે છે, ત્યારે તુરંત જ એ સંભાળ લેનાર તેના રડવાનું કારણ શોધે છે અને તેને આરામ આપે છે. મોટેભાગે તો સંભાળ લેનાર શિશુની જરૂરિયાતો અગાઉથી જાણી લે છે અને એ રીતે શિશુનું કષ્ટ ઓછું કરે છે. શિશુ સાથે વાતો કરવી, રમવું, તેની સાથે ગાવું, તેણી શું કહે છે તે પ્રત્યે ધ્યાન આપવું, તેણી સાથે સમય ગાળવો વગેરે કાર્યોનો તેની સંભાળ લેવામાં સમાવેશ થાય છે. શિશુના પ્રશ્નોના જવાબ આપતી વખતે, તેણીનાં વખાણ કરતી વખતે કે તેણીના કામને બિરદાવતી વખતે, અને તેણીએ કરેલા ખોટાં કામને માટે તેને સમજાવતી વખતે પણ શિશુ પ્રત્યે પ્રેમ અને ઉખ્માની લાગણી દાખવી શકાય છે. પ્રેમ અને માવજત કઈ રીતે વિકાસયાત્રામાં સહાયભૂત થાય છે. તે હવે આપણે જોઈએ.

સામાજિક અને ભાવાત્મક વિકાસનો આધાર પ્રેમ અને પુષ્ટિ જ છે. તમે જાણો છો તેમ, શિશુને સર્વપ્રથમ માયા અથવા 'વળગણ' તે વ્યક્તિ પ્રત્યે થાય છે જે તેની સંભાળ લેતી હોય. અને આ વળગણ જ પાછળથી થતા બધા સંબંધોનો આધાર બને છે. જો આ વ્યક્તિ સાથેનો શિશુનો સંબંધ તેને પુષ્ટિદાયક હોય, તો ત્યાર પછી તેણી અન્ય સંબંધો બાંધવાનું અર્થપૂર્ણ ગણે છે અને એ રીતે અન્ય લોકો સાથે વ્યવહાર કરવા લાગે છે. દરેક નવો સંબંધ શિશુના અનુભવોમાં ઉમેરો કરે છે અને બીજા લોકો પ્રત્યેના તેના અભિગમ ઉપર તેનો પ્રભાવ પણ પડતો હોય છે.

એક સંભાળ લેનાર પ્રેમાળ વ્યક્તિ શિશુ પ્રત્યે તેની પ્રેમ, ઉષ્મા અને સુરક્ષિતતાની ભાવનાઓ પ્રગટ કરે છે.

એકમ ૩માં તમે વાંચ્યું છે કે જો શિશુ કોઈ પ્રેમભર્યો સંબંધ જીવનના પ્રથમ થોડા મહિનાઓમાં બાંધી નથી શકતી તો શું પરિણામ આવે છે. પુષ્ટિ પણ બાળકની પોતાના વિષેની ભાવના ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. જ્યારે તેના પ્રત્યે કાળજી લેવાતી હોય, ત્યારે તેણીને એમ લાગે છે કે લોકો માટે તે કંઈક મહત્ત્વ ધરાવે છે, તેની ઓળખ છે અને તેનો સ્વીકાર પણ છે. આ બધાંથી તેનો વિશ્વાસ વધે છે. તમે અગાઉ વાંચ્યું જ છે કે વિશ્વાસની ભાવના હોવી મહત્ત્વપૂર્ણ છે, જે સફળતા અથવા નિષ્ફળતા પ્રત્યેના તેના અભિગમ ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. બીજા પણ એક કારણસર આ ભાવનાનું મહત્ત્વ છે. આ ભાવનાનો પ્રભાવ શિશુની શોધખોળ પ્રવૃત્તિ અને વર્તણૂક પર પણ પડતો હોય છે. જ્યારે શિશુ પુખ્ત લોકો પાસેથી રક્ષણ અને સુરક્ષિતતાની ભાવના વિષે વિશ્વાસ કેળવે છે, ત્યારે જ તેણી કંઈક નવું કે જુદું કરવા પ્રેરાય છે. જે બાળકને એ બાબતમાં વિશ્વાસ છે કે જરૂર પડેથી તેની સંભાળ લેનાર વ્યક્તિઓ તેની પાસે આવી પહોંચશે. તે જ કોઈ નવું કે જુદું કામ કરશે. જેને આ બાબતમાં વિશ્વાસ નથી હોતો કે ડગુમગુ વિશ્વાસ જ હોય છે, તે પોતાનાં માતાપિતાને જ વળગીને રહે છે. ટૂંકમાં સંભાળ લેનાર વ્યક્તિ તેની સાથે પ્રેમપૂર્વકનો વ્યવહાર ભાષાકીય, માનસિક અને શારીરિક વિકાસને ઉત્તેજન આપે છે.

(અ) નીચે આપેલાં વિધાનો ધ્યાનપૂર્વક વાંચો અને તેમના પછી આપેલા કૌંસમાં તે વિધાન 'સાચું' છે કે 'ખોટું' તે લખો.

- (1) જેમ જેમ શિશુની વય વધે છે તેમ તેમ તેણી પોતાની કેટલીક જરૂરિયાતોને પોતે જ પૂરી પાડવાની ક્ષમતા પણ મેળવતી જાય છે. ( )
- (2) આપણી આસપાસ બનતી બધી જ ઘટનાઓ પ્રત્યે આપણે પ્રતિભાવ આપીએ છીએ. ( )
- (3) પ્રોત્સાહનનો અર્થ એ છે કે શિશુને અર્થપૂર્ણ લાગે તેવા અને વિવિધ અનુભવો પૂરા પાડવા. ( )
- (4) કેવળ બૌદ્ધાત્મક વિકાસ માટે શિશુને પ્રોત્સાહન અને ઉત્તેજનની જરૂરિયાત છે. ( )
- (5) બાળકોને તેમની આસપાસની પરિસ્થિતિમાં શોધખોળ પ્રવૃત્તિ કરવી પસંદ હોય છે અને એમ કરવાથી તેઓ તેમની આસપાસની ચીજો અને વ્યક્તિઓ વિષે કંઈક શીખતાં પણ હોય છે. ( )
- (6) એક પ્રેમાળ સ્વભાવની સંભાળ લેનાર વ્યક્તિ બાળકની બધી જરૂરિયાતોને પૂરી કરે છે. ( )
- (7) પ્રેમ અને ઉખ્ખાભર્યો વ્યવહાર બાળકમાં વિશ્વાસની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે અને તેની શોધખોળ પ્રવૃત્તિની વર્તણૂક ઉપર તે અસર પણ કરે છે. ( )

શીર્ષક : 'કુદકો માડું ? પ્રયત્ન કરું ? હા, હું કરું જ છું !'

આ શિશુ સુરક્ષિતતાનો અનુભવ કરે છે તે નવા પડકારો ઝીલતાં શીખે છે.

4.5 જ્યારે જરૂરિયાતો સંતોષાય નહિ ત્યારે

શિશુની જરૂરિયાતો સંતોષાય ત્યારે સૌથી વધુ વિકાસ થાય તેવી સંભાવના ઊભી થાય છે. પરંતુ, જો શિશુની સારી રીતે શારીરિક સંભાળ ન લેવાય, તો તે રોગો અને માંદગીઓનો શિકાર બની જાય છે. બહુ અવગણના થાય તો શિશુની સાંભળવાની કે જોવાની શક્તિનો ફાસ પણ થઈ શકે છે. એક શિશુ કુપોષણ અને માંદગીનો ભોગ બને ત્યારે તેનામાં અશક્તિ આવે છે, અને તે જલદી જ થાકી જાય છે. તેવી સ્થિતિમાં તેની આસપાસની ચીજોમાં કે લોકમાં તેને રસ પડતો નથી અને સ્વભાવ ચીડિયો બની જાય છે. પરિસ્થિતિની નકારાત્મક અસરો તેના વિકાસના દરેક પાસાં પર પડે છે.

એ જ રીતે, જ્યારે શિશુને વિવિધ અનુભવો થવાની તકો મળતી નથી, પ્રેમભર્યું કોઈ સંભાળ લેનાર મળ્યું ન હોય, ત્યારે તેણીનો વિકાસ પણ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. તમે એ તો વાંચ્યું જ છે કે જો શિશુના જીવનના પ્રથમ થોડા મહિનાઓમાં તેણીની સંભાળ લેનાર સાથે તેણીને ભાવાત્મક સંબંધો વળગણ બંધાતા નથી, તો પછીના જીવનમાં તેના સામાજિક સંબંધો પર પણ અવળી અસર પડે છે. પ્રોત્સાહનના અભાવે તેના બોધાત્મક, ભાષાકીય અને શારીરિક વિકાસમાં પણ ઓછી પ્રગતિ થાય તેવો સંભવ વધે છે. જો તેનો વિકાસ તેના વયજૂથ કરતાં ઓછો થાય તો બાળકની આત્મસન્માનની ભાવના ઓછી થઈ જાય છે, અને તે નવાં કામ કરવા માટે ઉત્સાહ ધરાવતું નથી.

આમ તો બાળકની જરૂરિયાતો પરસ્પર સંકળાયેલી જ છે. તેથી તે દરેકને સતત અને એક સરખી રીતે સંતોષવી જોઈએ. જો સંભાળ લેનાર પાસેથી પ્રેમ અને માવજત ન મળે, તો પૂરતો ખોરાક અને ઉત્તેજન મળવા છતાં, બાળકના વિકાસની ગતિ ઓછી થઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે બાળકની આ બધી જરૂરિયાતોને કુટુંબીજનો દ્વારા સંતોષવામાં આવે છે. અને તેમાં પણ ખાસ કરીને માતા દ્વારા તે સંતોષાય છે. સામાન્ય સંજોગોમાં બાળવિકાસ માટેનું જરૂરી વાતાવરણ કુટુંબ દ્વારા ઊભું કરાય છે તેમ છતાં, સંપૂર્ણ કુટુંબ નહિ પણ કેવળ એક વ્યક્તિ સાથે પણ જો બાળક પ્રેમભર્યો ભાવાત્મક સંબંધ બાંધી શકે, તો તેના વિકાસમાં કોઈ અવરોધ ઊભો થતો નથી.

આમ હવે તમે સમજી શક્યાં હશો કે સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ હોવી એ બાળવિકાસના સામાન્ય વિકાસ માટે ખૂબ આવશ્યક છે. આ સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ (optimal environment) પરિસ્થિતિમાં પૂરતી શારીરિક સંભાળ અને ઉત્તેજન અને પ્રોત્સાહન દ્વારા આસપાસની ચીજો અને લોકોને સમજવાની બાળકની પ્રવૃત્તિ માટે પૂરી પાડવામાં આવતી તકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. એક પ્રેમભર્યું, પુષ્ટિદાતા સંભાળ લેનાર વ્યક્તિની હાજરી અત્યંત જરૂરી છે. કેટલાંક બાળકોને આ સંજોગોનો અભાવ હોય છે. આ અભાવ, એટલે કે કશીક મહત્વની બાબતની ગેરહાજરી, અને અત્રેના આ અભ્યાસમાં તેનો અર્થ થાય છે એવી એક પરિસ્થિતિ જેમાં બાળક સતત અભાવનો શિકાર બને છે. ગરીબી એક એવી અવસ્થા છે જેમાં આ અભાવ સતત રહે છે.

વિકાસ સાથે બાળકની જરૂરિયાતોમાં થતા ફેરફાર : જેમ જેમ બાળક વયમાં વધે છે, તેમ તેમ તેની જરૂરિયાતો બદલાય છે, અને તે વધુ જટિલ બનતી જાય છે. જન્મ થયા પછી તો શિશુને દૂધ પાવાનું, કપડાં પહેરાવવાનું, સ્નાન કરાવવાનું, ધ્યાન આપવાનું વગેરેની જરૂરિયાતો હોય છે. ચારેક માસની અંદર તે પડખાભેર થાય છે અથવા ઊંધી પડે છે. ખાટલાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તે ફરતી થાય છે, એટલે માતાએ તે નીચે ન પડી જાય તેનું ધ્યાન રાખવાનું આવ્યું. આમ દરેક નવા તબક્કે બાળકને સંભાળ રાખતી એવી વ્યક્તિની જરૂર પડે છે. જે તેની બદલાતી જરૂરોને અનુકૂળ હોય. તમારા પોતાના અનુભવોમાંથી પણ તમે ઘણાં એવાં ઉદાહરણો બતાવી શકશો. એ જ પ્રમાણે, બાળકોને ઉત્તેજના આપતા પ્રેરણાસ્ત્રોતો પણ વય સાથે કઈ રીતે બદલાય છે, તે પણ તમે વાંચી ચૂક્યાં છો.

4.6 વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોવાળાં બાળકો

હજી સુધી જેની આપણે ચર્ચા કરી તેનાથી પણ ભિન્ન હોય તેવી જરૂરિયાતોવાળાં બાળકો હોય છે. જે બાળકોમાં કંઈક ક્ષતિ હોય, તેને વધારે સંભાળની આવશ્યકતા રહે છે. કેટલાંક બાળકોમાં શારીરિક ક્ષતિ હોય જેમ કે જોવામાં, સાંભળવામાં કે બોલવામાં, તો કેટલાંક બાળકોમાં બોધાત્મક અને ભાષાકીય વિકાસનો દર ઓછો હોય; જ્યારે કેટલાંક બાળકો ભાવાત્મક સમસ્યામાં ઘેરાયેલાં હોય છે. આ બધાં જ બાળકોને વિશિષ્ટ સંભાળ ધ્યાનની જરૂર હોય છે, અને તેમની ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને આયોજિત કરવું પડે છે. જે શિશુ સાંભળતું ન હોય, તે સામાન્ય શાળાના શિક્ષણથી કોઈ લાભ મેળવી શકે નહિ. તેણી માટે તેણીની શ્રવણકેન્દ્રિયની ક્ષમતાના અભાવનું ધ્યાન રાખી તેણીની શીખવાની અને કેળવણીની પ્રક્રિયાને આયોજિત કરવી પડે છે. ક્ષતિયુક્ત બાળકોને કોઈ કમાઉ પ્રવૃત્તિ માટે પણ સલાહ આપવાની હોય છે, તેમની શારીરિક તપાસોમાં મદદ કરવાની હોય છે અને તેમની સંભાળ લેનાર વ્યક્તિમાં અખૂટ ધીરજ અને પ્રેમ જરૂરી છે. વિકાસના મૂળભૂત આધારો પ્રેમ અને ઉખાલ્યો વ્યવહાર આવાં બાળકોના વિકાસમાં ઘણાં વધારે મહત્વનાં થઈ પડે છે. બાળક પોતે એ બાબતે સભાન હોય જ છે

કે તેણી બીજાં બાળકોની સરખામણીમાં જુદી પડી જાય છે. પણ તેણીને કોઈ વાતે બીજાં કરતાં તે નિમ્નસ્તરની છે તેવું જણાવું જોઈએ નહિ, એ મહત્વનું છે. તેણીનું પોતાના વિષેનું મંતવ્ય હકારાત્મક હોય તે જરૂરી છે, જેથી તેણીની ક્ષતિ ઊંચે ઊઠવાનો તેણી પ્રયત્નો કરી શકે અને પોતાનામાં રહેલી સંભાવ્યતાને પણ વિકસિત કરી શકે. જો તેણી સાથેનો વ્યવહાર પ્રેમભર્યો હોય અને તેણી હોય તેવો જ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો આ વિકાસ શક્ય બની જાય છે.

4.7 શિશુઓના હક્કો -બાળઅધિકારો

આપણા દેશના મોટી સંખ્યાનાં બાળકોની જરૂરિયાતો સંતોષાતી નથી. ભારતમાં ઘણાં શિશુઓ જન્મતાં જ મૃત્યુ પામે છે, અથવા થોડાં જ વર્ષ જીવી શકે છે. તેઓ જીવી જશે એવી કોઈ સંભાવના પણ નથી હોતી. ઘણાં શિશુઓ ખરાબ સ્વાસ્થ્ય અને રોગોથી પીડાય છે. અને આખી જિંદગી કોઈ ને કોઈ ક્ષતિ ભોગવતાં હોય છે. આમ થવાનાં ઘણાં કારણો છે. અપૂરતો ખોરાક, રોગને જન્મવાતાં અસ્વચ્છ વાતાવરણમાં રહેઠાણ, સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ મેળવવા જરૂરી પૈસાનો અભાવ.

ઘણાં બાળકો કષ્ટદાયક સ્થિતિમાં રહે છે જેમ કે તેઓ અનાથ થઈ જાય છે, કુટુંબથી વિખૂટાં પડે છે, ત્યજી દેવામાં આવે છે, અવગણના પામે છે, વગેરે. આમાંના કેટલાંક બાળકો કોઈ સંસ્થામાં આશ્રિત બનીને રહે છે, પણ બીજાઓએ તો પોતાનો રસ્તો પોતે શોધી લેવાનું કામ બહુ નાની વયથી કરવા માંડવું પડે છે. કોઈ ને કોઈ કારણસર ઘણાં બાળકોને શિક્ષણ મળતું નથી, ઘણાંને જોખમભરેલી સ્થિતિમાં લાંબા કલાકો માટે કામ કર્યા કરવું પડતું હોય છે. આવાં બાળકો માટે તેમની આસપાસનું વાતાવરણ સહેજે ઉત્તેજના કે પ્રોત્સાહન આપે તેવું હોતું નથી, અને તેમને રમતાપ્રવૃત્તિ કે શોધખોળ પ્રવૃત્તિ માટે પૂરતી તકો પણ મળતી હોતી નથી.

આખી દુનિયામાં ઘણી જગ્યાઓએ બાળકોની અવગણના અને અવહેલના થાય છે એ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને કેટલાક ઉપાયોનું આયોજન પણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમ કરવું બહુ આવશ્યક છે કેમ કે દરેક માનવબાળને એક ખુશીભર્યું, સુખી શૈશવ માણવાનો હક્ક છે. આ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે તેની બધી મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષાતી હોય. બીજું, બાળકો જ આવતી કાલના નાગરિકો બને છે તે વાત નિઃશંક છે, અને તેથી જ તેમની ક્ષમતાઓ અને કુશળતાઓનો વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ થવું અને એ રીતે તેઓને પણ સમાજને ઉપયોગી બનાવવાના સાચા પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ. ગરીબીમાંથી પરિણમતા નકારાત્મક પ્રભાવથી બાળકોની રક્ષા કરવી તે સરકારની જવાબદારી બની જાય છે. આ બધી બાબતો પોતાની સમક્ષ રાખીને 1959માં યુનાઈટેડ નેશન્સ (સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ) દ્વારા 'બાળહક્કોનું જાહેરનામું' બહાર પાડ્યું છે. આ જાહેરનામા સરકારી અને અન્ય સંસ્થાઓ કે લોકો, જે બાળવિકાસનાં કાર્યો સાથે સંકળાયેલા હોય તેમણે કઈ રીતે આયોજનો કરવાં જોઈએ તે માટે માર્ગદર્શન કરવામાં આવ્યું છે. આ જાહેરનામાના આદર્શો અને વિચારો કાયદાકીય રીતે બંધનકારક નથી.

4.7.1 યુનો (રાષ્ટ્રસંઘ)નું બાળહક્કો માટેનું જાહેરનામું

આ જાહેરનામું 10 હક્કોને જાહેર કરે છે. ભારત સરકારે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેના પર સહીસિક્કા કરનાર દેશોમાં ભારત પણ એક દેશ છે. આપણે આ જાહેરનામાનાં વિધાનો ટૂંકમાં જોઈશું.

1. સમાનતાનો હક્ક : બધાં જ બાળકો એકસમાન છે, અને અહીં જણાવેલ હક્કો ભોગવવાના તેઓના હક્કની આડે જાતિ, જાતીયતા, ભાષા, ધર્મ, રાજકીય અથવા અન્ય કોઈ માન્યતા, રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક મૂળ, જન્મ કે અન્ય સ્થાન પોતાનું કે પોતાના કુટુંબ કદી આવશે નહિ.
2. વિશિષ્ટ સુરક્ષાનો હક્ક : બાળકનો સર્વ સામાન્ય રીતે તંદુરસ્ત વાતાવરણમાં શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક અને સામાજિક વિકાસ થાય સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં થઈ શકે તે માટે બાળકને વિશિષ્ટ તકો તેમ જ સુરક્ષા પૂરી પાડવામાં આવશે.
3. નામ અને રાષ્ટ્રિયતાનો હક્ક : દરેક બાળકને જન્મ સાથે જ વિશિષ્ટ નામ અને રાષ્ટ્રિયતા ધરાવવાનો હક્ક રહેશે.
4. સ્વાસ્થ્ય, પૂરતું પોષણ, રહેઠાણ અને વૈદકીય સવલતોના હક્ક : આ સવલતો પૂરી પાડવા માટે વિશિષ્ટ કાળજી અને સુરક્ષા બાળકને અને તેની માતાને પૂરું પાડવામાં આવશે. જેમાં જન્મ પહેલાં અને જન્મ પછીની ખાસ કાળજી લેવાશે.
5. વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોવાળાં બાળકો માટે વિશિષ્ટ કાળજીના હક્ક : વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો ધરાવતાં બાળકને વિશિષ્ટ શિક્ષણ અને સંભાળની સવલતો પૂરી પાડવામાં આવશે જે તેની પોતાની વિશિષ્ટ જરૂરને અનુરૂપ હોય.

6. પ્રેમ અને ઉષ્માભર્યા વ્યવહારનો હક્ક : જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં બાળક માતાપિતાની દેખરેખ નીચે જ ઉછરે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે, અને બીજું કંઈ નહિ તો તેની આસપાસ પ્રેમ અને ઉષ્માભર્યું વાતાવરણ હોવું જોઈએ. સમાજની એ ફરજ બને છે કે કુટુંબહીન બાળકો અને જેઓ પાસે પોતાના નિર્વાહ માટે ઉપયુક્ત સ્ત્રોતો ન હોય તેવાં બાળકો પ્રત્યે વિશિષ્ટ ધ્યાન આપે.

7. શિક્ષણનો હક્ક : બાળકને એવું શિક્ષણ આપવાનું રહે છે જે તેની ક્ષમતાઓનો વિકાસ કરે; તેની વ્યક્તિગત નિર્ણયશક્તિ, જવાબદારીનું ભાન વગેરેનો વિકાસ કરીને તેને સમાજનો એક ઉપયોગી નાગરિક બનાવે.

8. બાળકને કોઈ પણ પ્રકારની જોખમભરી સ્થિતિ અને કુદરતી આફતો જોવી કટોકટીઓના સમયમાં સર્વપ્રથમ રક્ષણ અને રાહત મેળવવાનો હક્ક છે.

9. અવગણના, ફૂરતા અને શોષણભર્યા વ્યવહારમાંથી રક્ષણ મેળવવાનો હક્ક : કોઈ પણ સંજોગોમાં બાળકને નિશ્ચિત વયથી પહેલાં વ્યવસાયમાં જોડાવા દેવામાં આવશે નહિ જે તેના શારીરિક, માનસિક કે નૈતિક વિકાસમાં હાનિકારક હોય અને તેની કેળવણીમાં આડખીલી બને તેમ હોય.

10. જાતીય, ધાર્મિક કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવમાંથી સંરક્ષણ મેળવવાનો હક્ક : દરેક બાળકનો ઉછેર માનવજાતિ માટે એક સમજદારી, સહનશીલતા, શાંતિ અને મિત્રતા બનાવી શકે તેવી ક્ષમતા માટે કરવાનો છે.

હવે આપણે આપણા દેશમાં બાળકોની જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે ક્યાં પગલાં લેવાય છે, તે જોઈએ.

4.7.2 ભારતીય બંધારણના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો (Directive principles of State Policy)

1959માં જયારે યુનો દ્વારા બાળહક્કોનું જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું, તેના પણ એક દાયકા અગાઉ, ભારતના બંધારણના રચયિતાઓએ બાળકોની જરૂરિયાતોનું મહત્ત્વ સમજીને બંધારણમાં જ તે માટે જોગવાઈઓ કરી દીધી હતી, જેથી આ જરૂરિયાતોને સંતોષવાની ફરજથી સરકારો બંધાઈ જાય. આ જોગવાઈઓ સરકારી નીતિના માર્ગદર્શનના સિદ્ધાંતોમાં સમાવાઈ છે, પરંતુ તેને કાયદાકીય સ્વરૂપ અપાયું નથી તે નોંધવું જોઈએ. ભારતીય બંધારણમાં બાળકોને લગતા માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ ત્રણ છે :

- (1) 14 વર્ષથી નીચેના કોઈપણ બાળકને કોઈ કારખાનામાં (Factory) કોઈ ખાણમાં કે એવા કોઈ જોખમકારક વ્યવસાયમાં જોડવામાં આવશે નહિ.
- (2) સરકારે એ બાબતની ચિંતા કરવાની રહેશે કે બાળકોનું બચપણ શોષણમાં ન અટવાઈ જાય, અને આર્થિક જરૂરિયાતોને કારણે તેમણે પોતાની વયથી પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિઓ કરવી પડે. બાળકોને વિકાસ માટે પૂરતી, સ્વાસ્થ્યપ્રદ તકો અને સવલતો પૂરી પાડવામાં આવશે અને તેમની સ્વતંત્રતા અને આત્મસન્માનની ભાવનાને બિરદાવવામાં આવશે. શોષણ અને નીતિભ્રષ્ટતામાંથી બાળકોનું રક્ષણ કરવામાં આવશે.
- (3) બંધારણ લાગુ થયા પછીનાં દસ વર્ષોમાં સરકારનો પ્રયત્ન રહેશે કે બધાં 14 વર્ષની વય સુધીનાં બાળકોને ફરજિયાત છતાં મફત શિક્ષણ પૂરું પાડવું.

આ બધા આદર્શોને અમલમાં મૂકવામાં આપણી સરકાર સફળ થઈ નથી, આપણી પ્રજાનો ઘણો ભાગ શિક્ષણની સવલતનો કોઈ લાભ લઈ શકતો નથી. બધાં રાજ્યોમાં હવે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત થયું છે, પરંતુ શિક્ષણ મેળવી શકે તે વયજૂથનાં બાળકોમાંથી અડધી સંખ્યાનાં બાળકો જ શાળાએ જાય છે. અનેક કાયદાઓ બન્યા હોવા છતાં બાળકો કેટલાંક જોખમકારક અને કષ્ટદાયી કામોના વ્યવસાયોમાં નોકરીએ રાખવામાં આવે છે. કાયદામાંથી છટકબારી શોધી કાઢીને રોજગાર આપનારા આમ કરતા હોય છે, અને બીજી બાજુ બાળકો પણ પોતાના કુટુંબની ગરીબીને લીધે રોજગારી માટે કામે લાગતાં હોય છે.

4.7.3 બાળકો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ

એ જાણી લીધા પછી કે સરકારી કાયદાઓ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના પ્રયત્નોથી પણ આપણી પ્રજાનાં મોટી સંખ્યાનાં બાળકોની જરૂરિયાતો સંતોષાતી નથી, ભારત સરકારે ઓગસ્ટ 1974માં ફરી એક બાળકો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિની જાહેરાત કરી.

આ નીતિ મુજબ બાળકો તો રાષ્ટ્રની 'અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ પૂંજ' છે, અને તેની સંભાળ રાખવી એ સમગ્ર રાષ્ટ્રની જવાબદારી છે. આ હેતુને બર લાવવા આ રાષ્ટ્રીય નીતિ ઘડવામાં આવી, જેમાં સરકારને પોતાની જવાબદારી અદા કરવા માટે કેટલાંક પગલાં અને સૂચનો કરવામાં આવ્યાં. બાળકોનાં સ્વાસ્થ્ય, પોષણ અને કેળવણી વિષયક જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં સરકારે નવી યોજનાઓ શરૂ કરવી, અને બાળકોનું ફૂરતા અને શોષણભર્યા વ્યવહારથી સંરક્ષણ કરવું. ખંડ 7માં તમે કેટલીક આવી યોજનાઓ વિષે વિગતે વાંચી શકશો.

નીચે આપેલ જગામાં પૂછેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) જો બાળકને શોધખોળ પ્રવૃત્તિ કરવા અને ઉત્તેજના તથા પ્રોત્સાહન આપતી પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય તો શું પરિણામ આવી શકે તે ટૂંકમાં વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

- (2) ‘સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ’ વાતાવરણ (optimal environment) એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

- (3) બાળકોની જરૂરિયાતો સંતોષવાના હેતુથી આપણા દેશમાં ક્યાં પગલાં લેવાયાં છે ?

.....

.....

.....

.....

4.8 બાળસંભાળ સેવાઓ

તમને આ બધા ઉપરથી હવે એ ખ્યાલ તો આવી જ ગયો હશે કે બાળકો માટે વિશિષ્ટ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું અત્યંત મહત્વનું છે, જેથી તેમની જરૂરિયાતો સંતોષાય અને તેમના હક્કોનું રક્ષણ થઈ શકે. આ માટે અપાતી સેવાઓનું આયોજન કરતી વખતે જે બાળકો માટે સેવા આપવાની હોય તેમનું વયજૂથ સેવા આપવાની સમયાવધિ, અને તેમાં સમાવિષ્ટ તત્ત્વો આપણી સમક્ષ રહેવાં જોઈએ. આ સેવાઓ એવાં બાળકો માટે હોય છે કે જેઓ પોતાનાં કુટુંબો સાથે રહેતાં હોય, કે જેઓ તરછોડાયેલાં હોય, કે જેઓ અનાથ હોય, કે જેઓ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો ધરાવતાં હોય. આ સેવાઓ શાળાપૂર્વના વયજૂથ બાળકો માટે દિવસના કેટલાક કલાકોની સેવા હોઈ શકે, અથવા ‘કેશ’ અને દિવસીય સંભાળ કેન્દ્ર તરીકે દિવસના આઠ કલાકની સેવા હોઈ શકે, અથવા સેવાકેન્દ્રમાં જ રહેતાં હોય તેવાં બાળકોની સેવા તરીકે પણ હોઈ શકે. કેટલેક ઠેકાણે સ્વાસ્થ્યની, પોષણની અને શિક્ષણની સેવાઓ પણ સમાવિષ્ટ કરી લેવાય તેવું આયોજન પણ થઈ શકે છે.

આ અભ્યાસક્રમ, તમે જાણો છો તે પ્રમાણે, તમને ‘કેશ’ (ઘોડિયાઘર) અથવા છ વર્ષ સુધીની વયનાં બાળકોના શાળાપૂર્વના શિક્ષણની સેવાનું કેન્દ્ર આયોજિત કરવાના હેતુથી ઘડાયો છે. ‘કેશ’માં બાળકને આખા દિવસની સંભાળ આપવાની હોય છે. શાળાપૂર્વનાં બાળકોના કેન્દ્રમાં ત્રણ થી પાંચ વર્ષનાં બાળકો લેવામાં આવે છે. આવાં કેન્દ્રોનાં વિવિધ નામો છે. આંગણવાડી, બાલવાડી, વિકાસવાડી, નર્સરી, કિંડર ગાર્ડન, પ્લે સેન્ટર વગેરે. ‘કેશ’માં અને શાળાપૂર્વના કેન્દ્રમાં સ્વસ્થ, પોષણ અને રમતપ્રવૃત્તિઓ બાળકોના હિતમાં કરવામાં આવે છે, કેમ કે ઉત્તમ વિકાસની સંપૂર્ણ રીતે સાનુકૂળ તકો અને અનુભવો પૂરાં પાડવામાં શારીરિક સંભાળ, પ્રોત્સાહન અને માવજત અત્યંત આવશ્યક હોય છે. બીજા શબ્દોમાં, કેશ અને શાળાપૂર્વનાં બાળકેન્દ્રોમાં બાળકના બચપણની અને કેળવણીની સંભાળ લેવામાં આવે છે.

4.8.1 બાળસંભાળ સેવાઓની જરૂરિયાત

તમે જાણો છો કે સરકારે પ્રાથમિક બાલ્યાવસ્થા માટેની સંભાળ અને કેળવણી માટે કેટલીક યોજનાઓનો પ્રારંભ કરેલો જ છે. આમાં દિવસીય સંભાળ કેન્દ્રો અને શાળાપૂર્વનાં બાળસંભાળ કેન્દ્રોનો પણ સમાવેશ છે. આવી સેવાઓ આપવી મહત્વની છે, કેમ કે કેટલાંય કુટુંબો પોતાનાં બાળકોની આવી મૂળભૂત જરૂરિયાતો પણ સંતોષી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી હોતાં. તેમ છતાં, આવી સરકારી સેવાઓ પણ અમુક સંખ્યાનાં બાળકોના હિતમાં જ કામ કરી શકે છે, અને તેથી જ આવી સેવાઓની માગ દિવસો દિવસ વધતી જાય છે.

'કેશ' (ઘોડિયાઘર)ની સેવાઓની માગ પણ વધે છે, કેમ કે ઘરની બહાર કામ પર જનારી બહેનોની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં જે માતા દિવસનો લાંબો સમય ઘરની બહાર વીતાવે, તેની પાસે પોતાના બાળકની સંભાળ ઘરમાં લેવાના ચાર વિકલ્પો રહે છે :

- (1) કોઈ નોકરાણી ઘરે રોકીને બાળકની સંભાળ સાચવવી.
- (2) પોતાના કામના સ્થળે બાળકને સાથે લઈ લેવું.
- (3) કુટુંબની કોઈ અન્ય પુખ્ત વ્યક્તિની સંભાળમાં બાળકને ઘરે રાખવું.
- (4) કુટુંબના કોઈ સહેજ મોટી ઉંમરના બાળકની સંભાળમાં બાળકને રાખવું.

આ બધામાં કેટલીક મર્યાદાઓ છે. પ્રથમ વિકલ્પનો ઉપયોગ કેવળ એ બહેનો કરી શકે જે બીજી સ્ત્રીને પગાર આપી બાળકની સંભાળની જવાબદારી સોંપી શકતી હોય. જ્યારે બાળકને લઈને તે બહેન કામે જાય, ત્યારે તે કામ કરતી હોય ત્યારે બાળકને એકલું મૂકવું પડે. જો અન્ય કોઈ બાળકો ત્યાં હોય તેની સાથે તે રમે ખરું, પણ તેનો પ્રેમભર્યો પુખ્ત લોકો સાથેનો વ્યવહાર સીમિત બની જાય. ત્રીજો વિકલ્પ ત્યારે જ શક્ય છે કે કોઈ પુખ્ત વ્યક્તિ ઘરમાં રહેતી હોય. અને બાળકની સંભાળ રાખી શકે તેમ હોય, કેમ કે મોટે ભાગે બધાં પુખ્ત લોકો કામ કરવા ઘરેથી નીકળી પડતાં જ હોય છે, ખાસ તો નીચી આવક ધરાવતાં કુટુંબોમાં તેનાથી સહેજ મોટાં બાળકની સંભાળ નીચે બાળકને છોડી જવાથી મોટું બાળક કેળવણીની તક ગુમાવે છે અને આ એક એવું કારણ છે જેથી આપણે ત્યાં સાક્ષરતાનો સ્તર હજી સુધી ઊંચો ગયો નથી. તદુપરાંત, એ પણ શક્ય છે કે મોટું બાળક નાના બાળકની બહુ સારી સંભાળ ન રાખી શકે. જો પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાળસંભાળની પણ પ્રવૃત્તિ થાય, તો મોટું બાળક પોતાનાં નાના ભાઈ બહેનને તેમાં મૂકી, પોતે પણ પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ લઈ શકે. આમ કરવાથી નાના બાળકને પણ તે બાળસંભાળ કેન્દ્રમાં અપાતી વિવિધ સેવાઓનો લાભ મળી શકે.

શાળાપૂર્વેનું શિક્ષણ કઈ રીતે બાળકને સહાયભૂત થાય છે ? શું શાળાપૂર્વેના સંભાળ કેન્દ્રમાં જવું ઉપયોગી છે ? નીચેના પેટાવિભાગમાં તમે આ બધાંની વિગત જાણી શકશો.

4.8.2 બાળસંભાળ સેવાઓનાં ઘટકો (તત્ત્વો)

બાળસંભાળ કેન્દ્રમાં અપાતી સેવાઓનાં કેટલાંક ઘટકો વિષે અહીં આપણે ટૂંકમાં જાણી લઈશું. પછીના ખંડોમાં આપણે વિવિધ વયજૂથમાં બાળકોની જરૂરિયાતો અને તેને માટે બાળસંભાળ કેન્દ્ર કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે તે વિષયો ઉપર ચર્ચા કરીશું.

સ્વાસ્થ્ય : સમગ્ર વિકાસની દૃષ્ટિએ સ્વાસ્થ્યનું મહત્વ ઘણું છે. નિયમિત રીતે સ્વાસ્થ્યની તપાસણી કરવાથી એ નિશ્ચિતરૂપે જાણી શકાય છે કે બાળકનો વિકાસ સામાન્ય (normal) રીતે થઈ રહ્યો છે, તથા નિયમિત રસી મુકાવવાના કાર્યક્રમને લીધે રોકી શકાય તેવા રોગોથી તેનું સંરક્ષણ પણ થઈ રહ્યું છે. સ્વાસ્થ્ય સંભાળમાં એ બાબતોનો પણ સમાવેશ થાય છે કે કોઈ વિશિષ્ટ ફરિયાદ થાય તો બાળકને પ્રાથમિક સારવારની સવલતો ઉપલબ્ધ હોય, અથવા બહુ જરૂરી જણાય તો દવાખાનાની સેવાઓ મેળવવાની સગવડ કરી શકાય.

પોષણ : બાળકના સ્વાસ્થ્ય માટે પૂરતું પોષણ અતિ આવશ્યક છે. એ જાણીતી બાબત છે કે અસંખ્ય બાળકો તેમની જરૂરિયાત જેટલો ખોરાક મેળવી શકતાં નથી. મોટાં ભાગનાં બાળકો ઉચિત પ્રકારનો કે પૂરતો ખોરાક લેતાં નથી હોતાં. કેન્દ્રમાં તેમના રહેવાના સમયગાળાને ધ્યાનમાં રાખીને બાળકોને બોજન અથવા નાસ્તા દ્વારા પોષણ આપી શકાય છે.

શિક્ષણ : શિક્ષણની મહત્તા તો તમે જાણો જ છો. નાના બાળકના શિક્ષણનો આપણે શો અર્થ કરીએ છીએ ? આપણે એ અર્થ કરીએ છીએ કે બાળકોને રમતપ્રવૃત્તિ કરાવવી કેમ કે તેમાંથી મળતી ઉત્તેજના અને પ્રોત્સાહનની તકો દ્વારા બાળક કંઈ ને કંઈ શીખતું હોય છે, અને એ દ્વારા જ બાળકને શિક્ષણ આપી શકાય છે.

જન્મથી લઈને ત્રણ વર્ષની વય સુધીમાં બાળકનો સંપર્ક તેનાં માતાપિતા, ભાઈ બહેન અને પરિવારનાં અન્ય સભ્યો તથા આસપાસના લોકો સાથે થતો હોય છે. આ લોકો દ્વારા તેને ઉત્તેજન અને પ્રોત્સાહન મળેલું હોય હોય છે, જેને લીધે બાળક પોતાને વિષે જાણવાનું શરૂ કરે છે, ભાષા શીખે છે, થોડી શારીરિક અને ચેષ્ટા સ્નાયુની કુશળતાઓ મેળવે છે અને તેની પોતાની આસપાસની દુનિયા વિષે સમજવા લાગે છે. ત્રણેક વર્ષમાં બાળક શારીરિક રીતે આંપમેળે હરતું ફરતું થાય છે, ભાષા શીખેલું હોય છે અને પોતાને જોઈતી વસ્તુ વગેરે માટે પોતે જ જણાવી શકે છે. તેની વિચારશક્તિનો પણ વિકાસ થવા લાગ્યો હોય છે. તેની દુનિયા વધુ વિસ્તૃત બને છે અને પોતાની આસપાસની સ્થિતિમાં તે વધારે રસ લેતું થાય છે. તેને જાણવું હોય છે કે વરસાદ કેમ વરસે છે, આસપાસની ચીજોનાં નામ શું છે, ચીજો હરતી ફરતી કેમ હોય છે, વગેરે. શાળાપૂર્વેની વયમાં બાળક ઘણા બધા નવાં વિચારો

સમજતું થાય છે જે તેને રમતપ્રવૃત્તિમાંથી, ઘટનાઓમાંથી અને આસપાસના વાતાવરણમાંથી તેને મળેલા અનુભવોમાંથી જાણવા મળે છે.

કેટલાંક માતાપિતા પોતાના બાળકને ત્રણ વર્ષની વયે શાળાપૂર્વના સંભાળ કેન્દ્રમાં દાખલ કરી દે છે. અહીં તેનું શાળાપૂર્વનું શિક્ષણ શરૂ થાય છે. એ ખરું છે કે આ વયે અપાતા શિક્ષણના પ્રકાર વિષે ઘણા ખોટા મતો પણ પ્રવર્તતા હોય છે. ઘણા લોકો એમ માને છે કે ખરું શિક્ષણ તો જ્યારે બાળક પ્રથમ ધોરણમાં આવે, ત્યારથી જ શરૂ થાય છે. તેના અગાઉ તો બાળક કેવળ કેટલાંક છંદબદ્ધ ગીતો અને વાર્તાઓ શીખે છે, કેટલાંક પશુપક્ષી અને શાક ફળ વગેરેને ઓળખતાં શીખે છે, થોડું ચિત્રણ અને રંગ પૂરવાનું કામ શીખે છે એ મુખ્યત્વે તો થોડો લાંબો વખત ખુરશી કે શેતરંજી પર શાંતિથી તોફાન કર્યા વિના બેસવાનું શીખે છે. બીજી બાજુ, કેટલાંક માતાપિતા રંગોના નામ યાદ રાખવા બારાખડી અને સંખ્યા યાદ રાખવાનું વાંચવા અને લખવા માટે પોતાનાં આ વયનાં બાળક ઉપર ખૂબ દબાણ લાવે છે. તેઓ એમ માને છે કે આ વયનાં વર્ષો રમતોમાં વેડકવા માટે નહિ પણ ઔપચારિક શિક્ષણ માટેની ટેવો પાડવાનો સમય છે. આ માતાપિતા એ નથી સમજી શકતાં કે આ વયનું બાળક આ પ્રકારની શિસ્તબદ્ધ કેળવણી મોટ સજ્જતા ધરાવતું જ નથી જે ઔપચારિક શિક્ષણ માટે જરૂરી હોય છે. આ પ્રકારે તેના પર દબાણ લાવવાથી તેના પર બોજો પડે છે અને તેને શાળા વિષે ડર અને પૂર્વગ્રહ બંધાઈ જાય છે.

જે માતાપિતા એમ માને છે કે શાળાપૂર્વનાં વર્ષોમાં કંઈ ખાસ શિક્ષણ થતું નથી, તે પણ મોટી તક ગુમાવી દે છે; એક કટોકટીનો સમય વીતી જાય છે, જ્યારે રમતપ્રવૃત્તિ અને શોધખોળ પ્રવૃત્તિઓ બાળકને માનસિક અને શારીરિક વિકાસ માટે ઘણી તકી મળતી હોય છે. જેઓ આ વયને ઔપચારિક શિક્ષણ માટે જ મહત્વનું સમજે છે, તેઓ શિક્ષણને બાળક ઉપર ભારરૂપ બોજો બનાવે છે. તો પછી, શાળાપૂર્વના શિક્ષણનો સાચો અર્થ શું છે ?

શાળાપૂર્વનું શિક્ષણ બાળકના સર્વાંગી વિકાસનો હેતુ પોતાની સમક્ષ રાખે છે, એટલે કે તેના શારીરિક ચેષ્ટા, બોધાત્મક, ભાષાકીય, સામાજિક અને ભાવાત્મક વિકાસના હેતુથી શિક્ષણનું આયોજન કરે છે, અને તે માટે બાળકને રમતપ્રવૃત્તિ તેમ જ શોધખોળપ્રવૃત્તિ દ્વારા ઉત્તેજન અને પ્રોત્સાહન આપતી તકી અને અનુભવો પૂરા પાડે છે.

આ સાથે તેની પ્રેમ અને ઉખાલ્યા સંભાળ લેનારનું મહત્ત્વ તો છે જ. શાળાપૂર્વના શિક્ષણમાં રમતપ્રવૃત્તિ એ શિક્ષણ માટેનું માધ્યમ હોવું જોઈએ. આ શિક્ષણનું મહત્ત્વ એ છે કે એને લીધે બાળક અન્ય લોકો સાથે સંબંધ બાંધતાં, મિત્રો બનાવતાં અને જૂથમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં અને એ રીતે વહેંચણી અને સહકારનાં મૂલ્યોને શીખી લે છે. વળી શિશુ પોતાને માટે આત્મવિશ્વાસ પણ કેળવી શકે છે. આમ થવાથી પ્રાથમિક શાળામાં વધુ સંખ્યાના જૂથમાં પણ તે ગોઠવાઈ શકશે અને ઘરથી દૂર હોવાની સ્થિતિનો યોગ્ય સામનો કરી શકશે. સામાજિક અને ભાવાત્મક વિકાસની સાથે શાળાપૂર્વનું શિક્ષણ શિશુના શારીરિક, બોધાત્મક અને ભાષાકીય વિકાસ માટે પણ મહત્ત્વનું છે. એમ જોવામાં આવ્યું છે કે જે બાળકોએ આ વય દરમિયાન કંઈક પ્રોત્સાહન મેળવ્યું હોય છે, તેઓ પ્રાથમિક શાળામાં વધુ સારો દેખાવ કરી શકે છે, અને પહેલા કે બીજા ધોરણથી શાળા છોડવામાં તેઓની સંખ્યા પણ ઓછી હોય છે. જે બાળકે શાળાપૂર્વનું શિક્ષણ લીધું ન હોય, તેને માટે પ્રાથમિક શાળા તદ્દન નવું વાતાવરણ બની જાય છે. તેવે સમયે ઔપચારિક શિક્ષણની આનુક્રમિક પ્રવૃત્તિઓ કરવા કે સમજવા તે સજ્જ ન પણ હોય એમ બને. એ વખતે શાળાના વાતાવરણ સાથે બંધ બેસતો વ્યવહાર ન કરી શકવાને કારણે શાળા જ છોડી દે છે. આમ વાંચતાં લખતાં કે ગણતા શીખવા જેટલો સમય પણ તે શાળામાં વીતાવતું નથી. આમ શાળાપૂર્વનું શિક્ષણ બાળકને પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે સજ્જ પણ કરે છે.

તમે આ એકમમાં વાંચ્યું કે રમતપ્રવૃત્તિમાંથી બાળક ઉત્તેજન અને પ્રોત્સાહન મેળવે છે. એમ પણ કહેવામાં આવ્યું કે આ પ્રારંભિક વર્ષોમાં રમતના માધ્યમથી શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. આવતા એકમમાં આપણે વિકાસ યાત્રામાં રમતપ્રવૃત્તિની ભૂમિકા વિષે વિગતે જોઈશું.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ સ્વાધ્યાય-2

નીચે આપેલ જગામાં પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં લખો

(1) કઈ કઈ બાબતોને લીધે બાળસંભાળ સેવાઓ આવશ્યક બને છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.9 સારાંશ

આ એકમમાં તમે વાંચ્યું કે સંભાળ લેનાર તરફથી બાળકને શારીરિક સંભાળ, પ્રોત્સાહન અને પ્રેમની જરૂરિયાતો હોય છે. આ બધી સંભાળ એક સાથે મળે તો સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ સ્થિતિનો વિકાસ થઈ શકે છે. સામાન્ય રીતે તો પરિવાર તરફથી આ જરૂરિયાતો સંતોષાય છે, ખાસ કરીને માતા દ્વારા આમ પરિવાર જ બાળકના સર્વાંગી વિકાસની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. તેમ છતાં, પરિવાર સિવાયના અન્ય લોકો પણ આ જરૂરિયાતો સંતોષી શકે છે. દુનિયાનાં ઘણાં બાળકોની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષી શકે છે. દુનિયાનાં ઘણાં બાળકોની મૂળભૂત જરૂરિયાતોની પણ અવગણના થાય છે. આ વાસ્તવિકતા આ હકીકતનો ઉપાય હાથમાં લેવો અત્યંત આવશ્યક છે, 1959 માં યુનોએ 'બાળહક્કો માટેનું જાહેરનામું' બહાર પાડ્યું. ભારતીય બંધારણમાં તે અગાઉ જ 'રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો'માં અને 1974માં 'બાળકો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ'માં બધાં બાળકો સુખમય બચપણ વીતાવે તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવાનાં સૂચનો આપ્યાં છે. અને માર્ગદર્શક પગલાંઓ લીધાં છે. સાંપ્રત સમયમાં વધુ ને વધુ બહેનો ઘરની બહાર કામ કરવા જાય છે એ હકીકતને લીધે કેશની સેવાની આવશ્યકતા પણ વધી છે. શાળાપૂર્વનાં સંભાળકેન્દ્રો બાળકને ઔપચારિક શિક્ષણ માટે સજ્જ કરે છે. અને તેનો સર્વાંગી વિકાસ કરે છે. 'કેશ' અને શાળાપૂર્વનાં કેન્દ્રોમાં સ્વાસ્થ્ય, પોષણ અને ઉત્તેજન વિષયક જરૂરિયાતો પણ સંતોષાવી જોઈએ.

4.10 પારિભાષિક શબ્દો

પ્રુષ્ટ : એવી કોઈપણ ઘટના, વસ્તુ અથવા વર્તણૂક જે બાળકને સંતોષજનક અને પ્રસન્નતાપૂર્ણ લાગે તે અત્રે સંભાળલેનાર અને બાળકના સંબંધનો સંદર્ભ છે.

સહીસિક્કા કરનાર : કોઈ કરાર અથવા કબૂલાત ઈ.માં સહી કરનાર વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્ર અત્રે યુનોના જાહેરાતનામા પર ભારતસરકાર વતી સહીસિક્કા કર્યાનો સંદર્ભ છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

સ્વાધ્યાય-1

(અ) (1) સાચું. (2) ખોટું. આપણે આસપાસની પરિસ્થિતિમાંની પસંદગીની જ ઘટનાઓનો પ્રતિભાવ આપીએ છીએ. (3) સાચું; (4) ખોટું. ઉત્તેજન : તથા પ્રોત્સાહન બોધાત્મક, ભાષાકીય, સામાજિક અને ભાવાત્મક, શારીરિક અને ચેષ્ટા વિકાસ માટે જરૂરી છે. (5) સાચું ; (6) સાચું; (7) સાચું

સ્વાધ્યાય-2

(1) જો બાળકને શોધખોળપ્રવૃત્તિની તકો ન મળે તો તેને ઉત્તેજન મળતું નથી અને વિકાસના દરેક પાસાં ઉપર તેની માઠી અસર પહોંચે છે. આને લીધે બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ ઓછો થાય છે અને તે પહેલ કરવાનું ઓછું કરી નાંખે છે.

(2) સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ પરિસ્થિતિનો અર્થ એ છે કે એક એવી પરિસ્થિતિ જે બાળકની બધી જ જરૂરિયાતોને સંતોષી શકે. જો આવી પરિસ્થિતિ હોય તો તેને સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ કહી શકાય, અને તેમાં બાળકનો વિકાસ સામાન્ય ધોરણ મુજબ થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં શારીરિક સંભાળ, શોધખોળ પ્રવૃત્તિની તકો, અને પ્રેમ તથા ઉખાલ્યા સંભાળ લેનાર વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.

(3) આપણા દેશમાં ભારતીય બંધારણમાં જ રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં તેને સ્થાન મળ્યું છે અને 1974માં બાળકો માટે રાષ્ટ્રીય નીતિ પણ ઘડાઈ છે. આના આધારે સરકારે બાળકોની સ્વાસ્થ્ય, પોષણ અને કેળવણી વિષયક જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટેની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો નિર્માણ કર્યાં છે.

- (૧) (ક) મોટી સંખ્યામાં કુટુંબો પાસે પોતાનાં બાળકોની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટેનાં સાધનો હોતાં નથી.
- (ખ) ઘણા પરિવારોમાં માતૃપિતા બંને કામ પર ઘરની બહાર જાય ત્યારે તેમની પાસે નાનાં બાળકની સંભાળ લેનારની વ્યવસ્થા કરવાની ક્ષમતા હોતી નથી, અને તેથી 'કેશ' ની સવલત આવશ્યક બને છે.
- (ગ) શાળાપૂર્વેના શિક્ષણનું મહત્વ એ છે કે તે બાળકને ઔપચારિક શાળાશિક્ષણ માટે સજ્જ કરે છે અને તેનો સર્વાંગી વિકાસ પણ કરે છે.
- (૨) શાળાપૂર્વેના શિક્ષણનો હેતુ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ હોવો જોઈએ. રમત માટેની તકો અને ઉત્તેજન માટેના અનુભવો પૂરા પાડવાથી આ હેતુ બર લાવી શકાય છે.

માળખું

- 5.1 પ્રસ્તાવના
- 5.2 રમત એટલે શું ?
- 5.3 વિકાસમાં રમતની ભૂમિકા
  - 5.3.1 જ્ઞાનાત્મક વિકાસને રમત પ્રોત્સાહન આપે છે.
  - 5.3.2 કલ્પના અને સર્જનાત્મકતાને રમત પ્રોત્સાહન આપે છે.
  - 5.3.3 શારીરિક અને ચેષ્ટાત્મક વિકાસને રમત પ્રોત્સાહન આપે છે.
  - 5.3.4 ભાષા પ્રાપ્તિમાં રમત સહાયક બને છે.
  - 5.3.5 રમત દ્વારા બાળક સામાજિક બનતાં શીખે છે.
  - 5.3.6 રમત સાંવેગિક વિકાસમાં સહાયક બને છે.
- 5.4 બાળકોના વિકાસની સમજ માટેના સાધન તરીકે રમત
- 5.5 રમત અને શીખવું તે
  - 5.5.1 શૈશવકાળમાં પ્રવૃત્તિ દ્વારા વિચાર વિકસે છે.
  - 5.5.2 ક્રિયા દ્વારા બાળકો શીખે છે.
  - 5.5.3 રમત બાળકના ધ્યાનને પકડી રાખે છે.
  - 5.5.4 રમત દ્વારા શીખવું તે મજા છે
- 5.6 રમતના પ્રકારો
- 5.7 રમતને અસર કરતાં પરિબળો
  - 5.7.1 ઉંમર
  - 5.7.2 લિંગ
  - 5.7.3 સંસ્કૃતિ
  - 5.7.4 સામાજિક વર્ગ
  - 5.7.5 જીવવિજ્ઞાન અને આસપાસનું વાતાવરણ
  - 5.7.6 માધ્યમો
  - 5.7.7 અનુભવની ગુણવત્તા
- 5.8 સારાંશ
- 5.9 સંદર્ભ ગ્રંથો
- 5.10 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' ના ઉત્તરો

5.1 પ્રસ્તાવના

એકમ 4માં અધ્યાપન અને અધ્યયનના માધ્યમ તરીકે રમત પર આધારિત બાળકોના કાર્યક્રમો હોવા જોઈએ એમ તમે વાંચ્યું આપણે આમ શા માટે કહીએ છીએ ? રમત શું છે ? રમત દ્વારા બાળકો શીખી શકે છે ? જો આમ હોય તો તેઓ રમત દ્વારા શું શીખે છે ? આ એકમમાં આવા પ્રશ્નોના ઉત્તર તમે વાંચશો. બાળકોની રમતનાં સ્વરૂપને અસર કરતાં પરિબળો વિશે પણ તમે અભ્યાસ કરશો.

ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસને અંતે તમે-

- રમતનાં લક્ષણોની વ્યાખ્યા કરી શકશો
- બાળકોના વિકાસમાં રમતની ભૂમિકાની ચર્ચા કરી શકશો
- બાળકોના વિકાસને સમજવા તેમની રમતનું અવલોકન ઉપયોગી થઈ શકે છે તે સ્પષ્ટ કરી શકશો
- રમતના પ્રકારો વિગતવાર દર્શાવી શકશો
- બાળકોની રમત પર અસર કરતાં પરિબળો વર્ણવી શકશો.

5.2 રમત શું છે ?

બધાં બાળકો રમે છે. કંઈ પણ કર્યા સિવાય શાંતિથી ભેગાં મળીને બેઠેલાં બાળકોનું જૂથ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. અને તે ખૂબ આશ્ચર્યજનક છે. વળી જો બાળક એકલું હોય તો તમે ખાતરીથી કહી શકશો કે તે એક અથવા બીજી વસ્તુ રમવા માટે શોધી કાઢશે. માત્ર બાળકો નહિ પણ પ્રૌઢો પણ રમે છે. રમત એટલે શું ? રમતનો અર્થ સમજવા બાળકોની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે નજર નાંખી લઈએ.

ત્રણ વર્ષનો અભિનવ બગીચામાં ફરતાં પાણી પાવા માટેની પાઈપ પકડે છે. તે ઊંચાઈએથી તેને પકડે છે અને ઘાસ પર પડતાં પાણીનું નિરીક્ષણ કરે છે. તે પાઈપના છેડા પર ધ્યાનપૂર્વક પાછું વળીને જુએ છે અને તેમાં તેની આંગળી નાંખે છે. આથી બધી દિશાઓમાં પાણી પ્રસરે છે. કેટલુંક પાણી તેના કપડાં પર પડે છે. અને કેટલુંક છોડ પર તે પાઈપમાંથી આંગળી બહાર ખેંચી લે છે અને ફરીથી તેમાં મૂકે છે. બીજી દસ મિનિટ સુધી તે આ પ્રવૃત્તિમાં રચ્યો પચ્યો રહે છે.

પાંચ મહિનાની શશી ભોંય પર પાથરેલી ચટાઈ પર સૂતી છે. તે તેના હાથપગ આમતેમ ઉછાળે છે. અને તે પ્રક્રિયા દરમિયાન તેના હાથમાં ચટાઈનો ખૂણો મેળવવા મથે છે તે તેના મોંમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે છે. તેની માતા તેના મોંમાંથી ચટાઈ લઈ લે છે અને શશીને રમકડું આપે છે. શશી તે મોંમાં મૂકે છે તે પછી તેના હાથમાં તે પકડી રાખે છે શશી ફરીથી તે મોંમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે છે. આઠ વર્ષની ઉંમરના છોકરાઓનું જૂથ ખુલ્લી જગ્યામાં રમે છે. બે છોકરાઓ હાથ પકડે છે. અને અન્યને પકડવા પ્રયત્ન કરે છે. અંતે તે તેઓમાંના એકને પકડી શકે છે, જે તેની સાથે હાથ પકડે છે અને પછી ત્રણ બીજાઓને પકડવાનું શરૂ કરે છે.

જો કોઈપણ નિરીક્ષણને પૂછવામાં આવે કે ત્રણેય પરિસ્થિતિઓ પૈકી પ્રત્યેકમાં બાળકો શું કરે છે તો ઉત્તર મળશે 'તેઓ રમે છે' કંઈ પ્રવૃત્તિઓ રમત તરીકે જોવી અને કંઈ નહિ તે અંગે સામાન્ય રીતે નિરીક્ષકો સંમત થાય છે. છતાં જ્યારે રમતની વ્યાખ્યા પૂછવામાં આવે ત્યારે એક જ વ્યાખ્યા અંગે કોઈપણ બે નિષ્ણાતો સંમત થતા નથી. આવો તફાવત હોવા છતાં રમતની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓને વિગતે વર્ણવી છે જે રમત તરીકે સ્વીકારી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ ઓળખવામાં મદદરૂપ બને. પ્રથમ તો રમત એ મજા છે. કોઈપણ પ્રવૃત્તિ જે બાળક માટે આનંદદાયક છે તે રમત છે. એક જ પ્રવૃત્તિ જુદી જુદી વ્યક્તિ માટે રમત અથવા કામ હોઈ શકે. દા.ત. લાકડાનું ટેબલ બનાવવું તે સુથાર માટે કામ છે. પરંતુ બીજી વ્યક્તિ કે જે આનંદ માટે કરે છે. તેના માટે તે શોખ છે. એક જ પ્રવૃત્તિ જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ માટે રમત અથવા કામ હોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે જ્યારે વર્ગખંડમાં સિક્કાઓનું શીખે છે ત્યારે તે કામ કરે છે પણ જ્યારે શાકભાજી વેચવાની અને ખરીદવાની રમત રમે છે ત્યારે તે પ્રક્રિયા દરમિયાન સિક્કાઓનું ચલણના નાણાં વિશે શીખે છે તે રમત છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો રમત તે માટે આનંદદાયક છે. તે તેનો જ બદલો છે. રમત પ્રવૃત્તિઓ બાળકોને સંતોષ પૂરો પાડે છે. જ્યારે બાળક એક પગથિયા પરથી કૂદે છે અને ફરીથી કૂદવા માટે પાછું ચઢી જાય છે ત્યારે તે તેમ કરે છે. કારણ કે તેને મજા પડે છે. તે વખાણ મેળવવા કે ઈનામ જીતવા માટે પોતાનાં કૌશલ્યો દર્શાવતું નથી. તે જ સમયે બાળકનું લક્ષ્ય ન હોવા છતાં તેનાં શારીરિક અને ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યોનો તે વિકાસ કરે છે.

અંતે રમત એ એવી પ્રવૃત્તિ છે કે જેમાં ભાગીદારી સ્વયંભૂ છે અને બાળકની પોતાની મરજી પર આધારિત છે. તેને ભાગીદાર થવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવ્યો નથી. વળી ભાગીદારી સક્રિય છે. માત્ર જો બાળક કંઈક કરે છે તો તે પ્રવૃત્તિ રમત કહી શકાય ?

એમ ઘણીવાર વિચારાયું છે કે જ્યારે બાળકો રમે છે ત્યારે તે પ્રવૃત્તિ અંગે Serious હોતાં નથી. આમ નથી બોળકો રમતને ખૂબ Seriously લે છે. તેમની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અવરોધ કે ફેરફાર જો કોઈ કરે કે જે ભાગ લેતા નથી તો તે આવકારદાયક નથી. તેમના માટે રમત પ્રવૃત્તિઓના આગવા નિયમો હોય છે.

રમતમાં આટલો બધો સમય બાળકો અને પ્રૌઢો શા માટે ગાળે છે. તેનાં કારણો શોધવા સંશોધકોએ પ્રયત્નો કરેલા છે. આ અંગે ઘણાં જુદાં મંતવ્યો છે. કેટલાક એમ માને છે કે જીવનના પ્રશ્નો એ વાસ્તવિકતામાંથી છટકવાનો રસ્તો અને પોતાની મુસીબતોને ભૂલવા માટેનું સાધન એટલે રમત. આરામ માટેની પ્રવૃત્તિ તરીકે પણ રમતને જોવામાં આવે છે. વ્યક્તિની વધારાની ઊર્જાનો ઉપયોગ કરવામાં મદદરૂપ થતી પ્રવૃત્તિ એટલે રમત એમ પણ ઘણાં માને છે. બાળકોની રમત અંગે મહત્વનું દૃષ્ટિબિંદુ એ છે કે રમત દ્વારા બાળકો પ્રૌઢોની ભૂમિકા માટે તૈયાર થાય છે. બાળકો અને પ્રૌઢો શા માટે રમે છે તે જાણવા ઉપરાંત રમત દ્વારા શું થાય છે તે સમજવું વધુ અગત્યનું છે.

બધા જ સંશોધકો સંમત થાય છે કે બાળકો રમત દ્વારા શીખે છે અને રમત વિકાસને આગળ ધપાવે છે. અભ્યાસના પુરાવાઓ દર્શાવે છે કે જે બાળકોને રમત અને ઉત્તેજના માટે તક મળતી નથી તે

વિકાસનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં પાછા પડે છે. પોતાના વાલીઓથી ત્યજાયેલાં અથવા તેમનાથી છૂટાં પડેલાં અને બાળધર તેમ જ તેના જેવી અન્ય સંસ્થાઓમાં મૂકવામાં આવેલાં બાળકોનું અવલોકન વિકાસમાં રમતની ભૂમિકા અંગે કેટલાંક તારણો તરફ દોરી જાય છે. સંસ્થાઓ ખોરાક, આશ્રય, કપડાં અને શિક્ષણની સવલતો પૂરી પાડે છે. છતાં બાળકના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે જરૂરી પર્યાવરણ પૂરું પાડવા માટે મોટા ભાગે સંસ્થાઓ શક્તિમાન નથી હોતી એવું સંશોધન દર્શાવે છે. મહદ અંશે એક સંભાળ રાખનાર બાળકોની મોટી સંખ્યાની દેખભાળ રાખે છે અને તેથી પ્રત્યેક બાળક સાથે પૂરતો સમય ગાળવા માટે અશક્તિમાન હોય છે. શિશુઓ સાથે વાતચીત કરવાની નથી. તેમની સાથે રમવાનું નથી. અથવા તેમને તેડવાનાં પણ નથી. રોજબરોજની શારીરિક કાળજી અંગે મોટે ભાગે ભાર મૂકવામાં આવે છે. જેમ કે કપડાં બદલાવવા, ખોરાક આપવો અને આરોગ્ય ચકાસણી કરાવવી. આવા પ્રસંગોએ પણ બાળકો સાથે પ્રૌઢોની વાતચીત કે આંતર વ્યવહાર નજીવો હોય છે.

સંભાળ રાખનાર સાથેનો સામાજિક આંતર વ્યવહાર ખૂટે છે. કેટલીક સંસ્થાઓમાં જોવા મળ્યું છે કે બાળકો પારણાંની બહાર જોઈ ન શકે તે માટે તેમને કપડાંથી ઢાંકેલી બાજુઓવાળાં પારણાંમાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. બાળક પહોંચી ન શકે તેવાં પારણાંની ટોચે દોરીથી લટકાવેલાં રમકડાં સિવાય બીજા રમકડાં હતાં નહિ. કંઈ પણ નવું જોયાં, સાંભળ્યાં કે સ્પર્શ કર્યા વિના પારણાંમાં સૂતાં સૂતાં બાળકોનો આખો દિવસ પસાર થતો હતો. આવા કિસ્સામાં જ્ઞાનાત્મક ભાષાકીય અને શારીરિક વિકાસ ધીમો હતો. શિશુઓ બીજાં પારણાં અને તેમની આસપાસ ફરતા પ્રૌઢોને જોઈ શકે તે માટે પારણાંમાંથી ઢાંકેલું કપડું કાઢી લેવાથી તેમની જીવંતતા અને ચપળતા અંગે ઘણો મોટો તફાવત જણાયો.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ સ્વાધ્યાય-1

(1) આ વિભાગમાં તમે વાંચ્યું છે તેવાં બાળકોની રમતનાં લક્ષણો દર્શાવતા શબ્દો નીચે લખ્યા છે તે આડા અવળા ક્રમમાં લખેલાં છે. નીચે આપેલી જગ્યામાં તેને આવી રીતે લખો. ઉદાહરણ તરીકે (UTB-BUT) મળક - કમળ

(અ) નોદવિ

(બ) તિસ્વસ્કૂયં

(ક) તાપોનો દબલો

(ડ) ચક્રિસ

5.3 વિકાસમાં રમતની ભૂમિકા

હવે આપણે બધાં ક્ષેત્રોમાં વિકાસને રમત કેવી રીતે પોષે છે તે સમજીએ.

5.3.1 રમત જ્ઞાનાત્મક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

તમે જાણો છો કે બાળકો સ્વભાવે જીજ્ઞાસુ હોય છે. ઘટનાઓ જે રીતે ઘટવી જોઈએ તે શા માટે ઘટે છે તેનાં કારણો સમજવા, તેમના મનમાં જાગેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધવામાં બાળકોને સહાયરૂપ થાય તેવા આસપાસના વાતાવરણમાં શોધ તેમ જ વસ્તુઓને પકડી તેનું પરીક્ષણ કરવા માટેની તકો રમતની પરિસ્થિતિ પૂરી પાડે છે. જેમ ગમે તેમ બાળકોને રમવા દેવાથી આપણે તેમને શીખવામાં મદદ કરીએ છીએ. રમત બાળકોને શોધ કરવાની અને તેમની જાતે શીખવાની તક આપે છે. શોધી કાઢવું એટલે પોતાની જાત માટે વસ્તુઓ અને ઘટનાઓ નજરે પડવી. નીચે દર્શાવેલ બનાવ દર્શાવે છે કે ચાર વર્ષની રાધા રમત દરમિયાન માટીનાં કૂડાના ગુણધર્મો કેવી રીતે શોધી કાઢે છે.

દીવાલ સાથે ટેકવેલી નિસરણી પાસે રાધા રમતી હતી. નજીકમાં પડેલું માટીનું નાનું કૂડું તેણે જોયું. તેને માટીથી ભરવું અને ખાલી કરવું એમ તેની સાથે રમવા લાગી. થોડા સમય બાદ તેણે કૂડું પકડ્યું અને નિસરણીના પગથિયા પર મૂકવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. તે પડી ગયું અને તૂટી ગયું. તે તેની સામે થોડો સમય જોવા લાગી, તેના ટુકડામાંથી એકને પકડી ફરીથી પગથિયા પર મૂકવા લાગી. ટુકડો પડી ગયો અને તેના નાના નાના વધુ ટુકડા થયા. રાધા તે નાના નાના ટુકડામાંથી એક લઈને તેનો પ્રયોગ વારંવાર કરવા લાગી. આ વખતે ટુકડો પડ્યો પણ તૂટ્યો નહિ. તે ટુકડો તેણે પકડી લીધો થોડા સમય માટે નિહાળ્યો અને પછી તેને બહાર ફેંકીને ઘરમાં અંદર ગઈ.

રાધા ટુકડાને વારંવાર મૂકવા પ્રયત્ન કરતી અને નીચે પડતો જોતી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેની જિજ્ઞાસા જાગી. કદાચ તેના મનમાં આવા પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા હશે. ટુકડો ફરીથી પડશે ? જો એમ થશે તો તે તૂટશે ? આથી તે વારંવાર તેને સમતોલ કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી. જ્યારે ત્રીજી વાર ટુકડો તૂટ્યો નહિ ત્યારે પણ તે એટલી જ જિજ્ઞાસુ હતી. કદાચ તેણે તેની રીતે નિહાળ્યું કે બહુ નાનો ટુકડો તૂટતો નથી પણ શા માટે તેમ બને છે તે સમજતી નથી. તેની જિજ્ઞાસા તેને કોઈકને પ્રશ્ન પૂછવા દોરી જાય કે ટુકડાઓ હંમેશાં કેમ પડતા હતા, તૂટી જતા હતા અને છેલ્લે ટુકડો કેમ ન તૂટ્યો. તેની રમત

દરમિયાન તેને ઘણા આના જેવા અનુભવો થયા હશે એ વસ્તુઓ જ્યારે પડે છે ત્યારે તેનું શું થાય છે. તે સમજવામાં આ મદદરૂપ બને છે.

હા, એ સાચું છે કે નાનો ટુકડો પણ ભાંગી જશે જો તેને વધુ જોરથી ફેંકવામાં આવે અને મોટી ઉંમરના બાળકે આવો પ્રયત્ન કર્યો પણ હોય, પરંતુ રાધા પાસે આ સમજવાની શક્તિ નથી. એકમ ૩ માં વાંચ્યાં પ્રમાણે આ દર્શાવે છે કે બાળક જ્ઞાનાત્મક રીતે જે શીખવા તત્પર છે તે જ શીખે છે. બાળક જે ઉત્તેજક શોધે છે તે તેના જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યો પર શું આધારિત હોય છે, તે હકીકત સાથે પણ આ સંકળાયેલ છે.

હવે વિકાસમાં રમત કઈ રીતે સહાયક બને છે તે અંગેનો બીજો મુદ્દો વિચારો. બાળકોને જેમાં રસ હોય તેવી ચીજ વસ્તુઓ પસંદ કરવાની છૂટ રમતમાં હોય છે. બહુ સરળ પણ નહિ અને કઠિન પણ નહિ એવી પ્રવૃત્તિઓ રમત માટે તેઓ પસંદ કરે છે. કારણ કે તે પડકારરૂપ અને રસપ્રદ હોય છે. આ રીતે તેઓ જે શીખવા તત્પર હોય તેવી બાબતો શીખે છે. આમ શીખવું આનંદદાયક બને છે. બોજરૂપ નહિ.

‘ચાલો ઝડ ઉછેરીએ’ રમત દરમિયાન છોડ વિશે શોધવું.

રમત બાળકોને ક્રિયા દ્વારા શીખવવામાં મદદ કરે છે તે મહત્વની બાબત છે. બાળકને પ્રયત્ન કરવા દીધા સિવાય જ્યારે માત્ર તેના વિશે કહેવામાં આવે છે. તેના કરતાં આમ કરવાથી ખ્યાલને વધુ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. તમે તમારા જાત અનુભવોમાંથી આ સમજ જશો. ઉદાહરણ તરીકે, મિત્ર પાસેથી વાનગી બનાવવાની રીત માત્ર સાંભળ્યા કરતાં વાનગી બનાવવી એ તદ્દન જુદો અનુભવ છે. તેવી જ રીતે જો તમે રાધાને માત્ર કહ્યું જ હોત કે તપાવેલી માટીનો નાનો ટુકડો પડે છતાં તૂટે નહિ તો એમ બનવા સંભવ છે કે તે સમજ ન હોત અથવા તેને રસ પણ પડ્યો ન હોત.

સંભાળ રાખનારની ભૂમિકા

બાળકો તેમની રમત દરમિયાન શીખે છે. તે હકીકતનો અર્થ એવો નથી કે રમત દ્વારા શીખવામાં બાળકને મદદરૂપ થવામાં સંભાળ રાખનારની કોઈ ભૂમિકા નથી. સૌ પ્રથમ તો બાળકોને તેમની શોધો સમજાવવામાં સંભાળ રાખનારે મદદરૂપ થવાનું છે. રાધા કદાચ સમજ ગઈ હોય કે નાના ટુકડા તૂટતા નથી પણ આપણને તેની ખાતરી નથી. જોકે તે આ સમજશે કારણ કે તેને આવી અન્ય તકો પ્રાપ્ત

થશે પરંતુ આ અનુભવમાંથી જ બાળક શીખે તે માટે સંભાળ રાખનાર મદદ કરી શકે. બાળક જે શક્યતાઓ ચૂકી ગયું હોય તે તરફ તેનું ધ્યાન દોરી શકે ઉદાહરણ તરીકે જો સંભાળ રાખનાર રાધાની સાથે હોય તો કહ્યું હોત, 'રાધા, કુંડું તૂટી જાય છે પણ નાના ટુકડા તૂટી જતા નથી તે તે જોયું?' આમ રાધાએ જે જોયું તે સમજવા માટે મદદ કરી હોત.

બીજી રીતે, સંભાળ રાખનાર બાળકની શોધને વિસ્તારી શકે. રેતી, ઘાસ, અથવા તો પાણી જેવી પોચી સપાટી પર ટુકડો ફેંકવા અને શું બને છે તે જોવા માટે રાધાને તેણે કહ્યું હોત. ઘાસ પર નાખવાથી કુંડું તૂટતું નથી એવી અન્ય શોધો તરફ તેને દોરી જઈ શકાય. વધુમાં, શોધ માટેની તકો સંભાળ રાખનારને પૂરી પાડવી જોઈએ. જ્યારે બાળકોને રમત માટેની સામગ્રી જાતે લેવા દેવામાં આવે અને ચીજો બનાવવા પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે ત્યારે તે શીખે છે.

અંતે, બાળક કંઈક શોધે તે માટે સંભાળ રાખનારે રાહ જોવાની હંમેશાં જરૂર હોતી નથી. તે બાળકોની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન એવી રીતે કરી શકે કે તેઓ શોધ તરફ દોરાય. આમ કરવામાં બાળકની રુચિ અને સમજ શક્તિની કક્ષા સંભાળ રાખનારે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. દા.ત. જો વરસાદ પડતો હોય અને બાળકોને તેમાં રસ હોય તો વરસાદ અંગેની કોઈ પ્રવૃત્તિઓ તે યોજી શકે. વાદળો ક્યાંથી આવે છે, અને શાથી વરસે છે. તેમ જ ગાજવીજ અને વીજળી અંગે તે કહી શકે વરસાદ બંધ થયા પછી બાળકો બહાર જઈ શકે અને કાગળની હોડીઓ બનાવે તેમ જ ખાબોચિયામાં તેમને તરતી મૂકે. આ પરથી જે વસ્તુઓ તરે છે અને ડૂબે છે. તે અંગેની ચર્ચા થઈ શકે.

આમ રંગ, આકાર, સંખ્યા, વર્ષની ઋતુઓ, પક્ષીઓ અને છોડનાં નામ અંગેના ખ્યાલો રમત દ્વારા શીખે છે. તે માટે બાળકોની સંભાળ લેનાર મદદ કરી શકે. મોટું અને નાનું, ઊંચું અને નીચું, હલકું અને ભારે વગેરે ખ્યાલો પણ તેઓ શીખે છે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસની વૃદ્ધિ માટે પ્રવૃત્તિઓ યોજવી તેમ જ હાથ ધરવી જરૂરી છે. નીચેના વિભાગોમાં સંભાળ લેનાર વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ યોજી શકે છે તે અંગે તમે વાંચશો.

5.3.2 રમત કલ્પના અને સર્જનશક્તિને પ્રોત્સાહન આપે છે.

રમત દરમિયાન બાળકો કલ્પના કરે છે કે અન્ય કોઈની જેમ થવા શું કરવું-લાગણી થવી, ક્રિયા કરવી, વિચારવું, કામ કરવું અને તેઓની જેમ વર્તવું. દા.ત. જ્યારે બાળક ડીંગલી સાથે માતાની રમત રમે છે ત્યારે તે ડીંગલીને કહે છે કે તેને ચોકલેટ નહિ મળી શકે કારણ કે તે નુકસાન કારક છે. જ્યારે બાળકે ચોકલેટ માંગી હતી ત્યારે માતાએ બાળકને જે સમજૂતી આપી હતી તેના જેવું જ આ છે. રમત દરમિયાન કલ્પના દ્વારા બાળક આ રીતે યોગ્ય વર્તન શીખે છે.

બાળકોની રમતનો એક ભાગ કૃત્રિમ છે. રમતમાં સર્જનાત્મક બનવું અને વાસ્તવિકતા કરતાં વધુ કાર્ય કરવું એ શક્ય છે. ત્રણ વર્ષની છોકરી માટે તૂટેલી પ્લેટ એ ટેબલ બની શકે અને દસ વર્ષના બાળક માટે તે ગૂંચવણ ભરેલું અવકાશયાન બની શકે. દીવાસળીની પેટીઓની હારમાળા એ ટ્રેન હોઈ શકે. આ ટ્રેન સાથે રમવામાં જંગલમાંથી પસાર થવું નદી ઓળંગવી. અને લૂંટારાઓ સાથે લડવું જેવા અભિનય કરે. ગાડીના પાટા પર ચાલવા ને બદલે ટ્રેન રસ્તા પર દોડે તો આશ્ચર્ય અનુભવશો નહિ રમત એ વાસ્તવિકતાની આરસી બનવી ન જોઈએ. ઊલટાનું તે પરિવર્તિત પરિસ્થિતિ પૂરી પાડે છે કે જે બાળકને સર્જનશીલ બનવાની તક આપે છે તે કલ્પનાને પોષે છે જે બાળકને રોજિંદી પરિસ્થિતિ સાથે તાલમેલ બાંધવામાં મદદરૂપ બને છે.

5.3.3 રમત શારીરિક અને ચેષ્ટાત્મક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

શરીરના ભાગોની પરિપક્વતા અને મહાવરા માટેની બાળકને પ્રાપ્ત થતી તકો પર શારીરિક વિકાસ અને ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યોની પ્રાપ્તિનો આધાર હોય છે તે તમે વાંચ્યું, રમત બાળકને મહાવરા માટેની તકો પૂરી પાડે છે. નીચેનો પ્રસંગ આ બાબતનું ઉદાહરણ છે. ચાર મહિનાના શિશુની માતા રમતમાં બાળકની સમક્ષ ધૂધરો ગબડાવે છે. શિશુ ધૂધરાથી આકર્ષાય છે અને તેના સુધી પહોંચવા માટે તે પેટે ઘસડાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ કરવા માટે તે વિવિધ સ્નાયુઓના હલન ચલનનું સંયોજન કરે છે. ધૂધરા સુધી પહોંચવા માટે વારંવાર કરેલા પ્રયત્નો બાળકને મહાવરો કરવાની તક આપે છે. અને આ રીતે ગબડવાનું કૌશલ્ય સંપૂર્ણ કેળવે છે.

જ્યારે બાળકો ઈંટો પર સમતુલ જાળવે છે દીવાલો પરથી કૂદે છે, પગથિયાં ચઢે છે, સળિયા પરથી લટકે છે પકડાવાની રમતો રમે છે અને સાઈકલ ચલાવે છે ત્યારે તેમના વિશાળ સ્નાયુઓનું સંકલન સુધરે છે. લાકડીથી રમવું અને તેનાથી જમીનમાં કાણાં પાડવાં, પાંદડાં પરોવીને હાર બનાવવો, ચિત્રકામ કરવું, રંગ પૂરવા વગેરે. સૂક્ષ્મ ચેષ્ટાત્મક સંયોજન માટે બાળકને મહાવરો પૂરો પાડે છે.

5.3.4 ભાષા પ્રાપ્તિમાં રમત મદદ કરે છે.

બાળકો ભાષા કેવી રીતે શીખે છે તે અંગે હવે પછીના વિભાગોમાં તમે વાંચશો, આમ છતાં એ સર્વવિદિત છે કે ભાષા શીખવા માટે તેને સાંભળવી પડે છે અને તે બોલવાનો મહાવરો કરવો પડે છે. સંભાળ

રાખનારની સાથેની રમતિયાળ આંતરક્રિયા બાળકને ભાષા સાંભળવા માટે વિપુલ તકા પૂરી પાડે છે. અને તેને બોલવા માટે પ્રેરણા આપે છે. જ્યારે શિશુ નવ માસનું લગભગ હોય છે ત્યારે તેના મોઢેથી બોલેલા અવાજો ગ..ગ.. બે..બે..બે મા..મા..મા મમ..મમ..મમ જેવા ઉચ્ચારોનું પુનરાવર્તન હોય છે. જ્યારે પ્રૌઢોની વાણીને મળતા અવાજો માતા સાંભળે છે ત્યારે તે ખુશ થાય છે. બાળકની સાથે પ્રતિક્રિયા કરે છે અને અવાજોનું પુનરાવર્તન કરવા માટે ઉત્તેજિત કરે છે. આ વાચાની શરૂઆત છે. આ આંતરક્રિયાઓ દરમિયાન બાળક અવાજોની તારવણી કરતાં પણ શીખે છે. આ પાછળથી તેને શબ્દો વચ્ચેનો તફાવત સમજવામાં મદદ કરે છે. દા.ત. 'ગાડી' અને 'સાડી' આમ તે બંને શબ્દો જુદા છે. એમ સમજે છે.

રમત દરમિયાન ચોરસ, વર્તુળ, સીધી રેખા અને વકરેખા જેવા જુદા જુદા આકારો સમજવાનું શરૂ કરે છે. જે પાછળથી તેને મૂળાક્ષરોનો ભેદ સમજવામાં મદદરૂપ બનશે. કાબું અને લાલ વર્તુળ અથવા નાનું અને મોટું વર્તુળ એ બધાં જ વર્તુળ છે. તે પણ શીખે છે. અક્ષર C કેપિટલ હોય કે નાનો, શબ્દની શરૂઆતમાં હોય કે અંતમાં પણ તે સરખો જ છે એ સમજવામાં તેને આ મદદરૂપ થાય છે. વાંચતાં અને લખતાં શીખવા માટે જરૂરી એવા ખ્યાલો આગળ અને પાછળ, ડાબું અને જમણું, ઉપર અને નીચેનો અર્થ તે શીખે છે, તમે અગાઉ જોઈ જ ગયા છો કે રમત એ સૂક્ષ્મ વિકાસને સહાય કરે છે જે લેખન માટે જરૂરી છે.

બાળકોને જેમાં રસ છે તે જ બાબતો માત્ર તેઓ આપમેળે શીખે છે. લખતાં વાચતાં શીખવાના જેવું જ આ સાચું છે. વાર્તાઓ સાંભળવી તે બાળકના મનમાં તે વાર્તાઓ જાતે વાંચવા માટેની ઈચ્છા જાગૃત કરશે. અને વાંચતાં લખતાં શીખવા માટે પોતે પ્રેરાશે. જો બાળકને લખતાં ન આવડતું હોય અને સંભાળ રાખનાર તેને મૂળાક્ષરો લખવા માટે દબાણ કરે તો વારંવાર થતા પ્રયત્નો અને મૂલો તેને નિરુત્સાહી બનાવે. જો આ શીખવાનું રમતમાં ફેરવાય, જ્યાં જમીન પર દોરેલા 'અ' પર નાના કાંકરા ગોઠવવાનું એ આકાર પર ચાલવાનું અથવા શીખવનાર તેના માટે દોરેલાં ટપકાં જોડવાનું તો ધીમે ધીમે તે સાથે પરિચિત થશે. તેને આ પદ્ધતિ આનંદદાયક લાગશે અને દબાણ વિના તે આ પ્રક્રિયામાં 'અ' રેવી રીતે લખવો તે શીખશે.

5.3.5 રમત દ્વારા બાળક સામાજિક બનતાં શીખે છે.

શરૂઆતના થોડા મહિનાઓમાં બાળકને સ્નાન કરાવતાં, ખવડાવતાં, કપડાં પહેરાવતાં અને ઊંઘાડતાં સંભાળ રાખનારની આંતરક્રિયા, સંભાળ રાખનારને ઓળખવામાં અને તેની સાથે પ્રીતિ બાંધવામાં બાળકને સહાયરૂપ બન છે. આ તમે જાણો છો, તેમ શિશુઓ પ્રથમ સામાજિક સંબંધ છે જેની લોકો સાથેના ભાવિ સંબંધો પર ખૂબ ગાઢી અસર હોય છે. જીવનના પ્રથમ વર્ષ દરમિયાન બાળક પોતાનું શરીર અને જલદીથી પહોંચી શકાય તેવી વસ્તુઓ શોધે છે. અને તેની સાથે રમે છે પોતાનું શરીર તેની આસપાસની વસ્તુઓ કરતાં જુદું છે તેવું સમજવામાં તેને તે સહાય કરે છે અને તે સ્વના ખ્યાલના

સાથે રમવું તે મજા છે.

વિકાસ તરફ દોરી જાય છે. રમત દરમિયાન વાતાવરણમાં વસ્તુઓ અને લોકો પર તેની જે અસર થાય છે તે સમજવાનું શિશુ શરૂ કરે છે. જ્યારે તે રડે છે ત્યારે માતા તેની પાસે આવે છે. જ્યારે તે હસે છે ત્યારે માતા પણ હસે છે અને તેને વહાલ કરે છે. જ્યારે ખોખા સાથે રમે છે ત્યારે ધ્યાનપૂર્વક જુએ છે કે જ્યારે ખોખું તે ખેંચે છે ત્યારે તે તેની તરફ ખસે છે. આ બધું તેને વિચારતો કરે છે કે તે શું કરી શકે છે વાતાવરણની શોધ અને પરિસ્થિતિ પરનો કાબૂ તેનામાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વાતંત્ર્યની લાગણી જન્માવે છે. જેમ જેમ તે મોટું થતું જાય તેમ તેમ તે મોટાં બાળકો સાથે રમે છે. અને ભાગીદારી કરતાં, રમતના નિયમોને અનુસરતાં અને તેના રમવાના વારા સુધી રાહ જોતાં શીખે છે. આમ તે અન્ય વ્યક્તિના દષ્ટિબિંદુને ગણતરીમાં લેવાનું શીખવાની શરૂઆત કરે છે.

રમત દરમિયાન ઘણીવાર બાળક પ્રોત્સાહન અનુકરણ કરે છે. આ રીતે તેઓ તેમની પાછળ જિંદગીમાં જે ભૂમિકા ભજવવાની છે તે ભૂમિકા અને બીજાઓ ઇચ્છે તેવું વર્તન કરવાનું શીખે છે. રમતમાં લોકો સાથેની આંતરક્રિયા દરમિયાન તેઓ જુદા જુદા પ્રકારના વ્યવસાયો, તહેવારો, રીતરિવાજો અને માન્યતાઓ વિશે શીખે છે.

5.3.6 સાંવેગિક વિકાસમાં રમત સહાય કરે છે.

પુશી, આનંદ, ગુસ્સો, ભય, હતાશા અને અન્ય લાગણીઓ દર્શાવવાની તકો બાળકને બાળ રમત પૂરી પાડે છે. જ્યાં સુધી બીજાને નુકસાન ન પહોંચે ત્યાં સુધીની પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા રમતમાં હોય છે. જે અન્ય પરિસ્થિતિમાં સંભવિત નથી તેવી લાગણીઓ અને આવેગોની અભિવ્યક્તિને રમત માન્ય રાખે છે. પિતાની ભૂમિકા ભજવવામાં બાળક અન્ય બાળકને તેની આજ્ઞા પાળવાનું શરૂ કરે છે અને અન્ય પરિસ્થિતિમાં તેને માટે શક્ય નથી. લડાઈના દર્શનથી રમતમાં તે મોટેથી હોંકારો કરે છે, વસ્તુઓ ફેંકે છે. અને બીજાને મારવાનો અભિનય કરે છે જે બીજા સમયે માન્ય ન હોય. ચાર વર્ષના રાજાને તેના નાનકડા વાંક માટે તેનાં માતાપિતા વારંવાર ઠપકો આપતાં, તેનાં નાનામાં નાના દુષ્કૃત્ય માટે તેને તમાચો મારવામાં આવતો અથવા પિતાના પટ્ટા વડે તેને ઈજા પહોંચાડવામાં આવતી. આ બાળક વારંવાર પુરશી પર બેસે અને તે ઘોડો છે તેમ અભિનય કરતો તે પટ્ટા વડે પુરશીને ફટકારતો અને કહેતો, 'ચાલ જલદી ચાલ, હજુ વધુ જલદી' બાળકને તેના પિતા પ્રત્યે ખૂબ ગુસ્સો અને રીસ છે તે સ્વાભાવિક છે પરંતુ તેના ગુસ્સાનો ઊભરો તે ઠાલવી શકતું નથી. કાલ્પનિક રમતની પરિસ્થિતિ બાળકને તેનો ગુસ્સો રજૂ કરવાનો માર્ગ દર્શાવે છે. તે તેના આવેગોને સંયમમાં રાખવા માટે તેને મદદ કરે છે. તમે એ પણ જોયું હશે કે બાળકોની રમત તેમના મિજાજ અને લાગણીઓ પ્રતિબિંબિત કરે છે. આ કારણે, પરિસ્થિતિ પ્રત્યે સામાન્ય સાંવેગિક પ્રતિક્રિયાઓ જે દર્શાવતા નથી તેવાં બાળકો માટે સારવાર કે ઉપચાર તરીકે રમતનો ઉપયોગ થાય છે.

આ વિભાગમાં કરેલી ચર્ચા પરથી તમે સમજ્યા હશો કે બાળકના વિકાસને મદદરૂપ થઈને હવે ભાવિમાં શું થવાનું છે તે માટે બાળકને રમત તૈયાર કરે છે. રમત દરમિયાન તે જે ખ્યાલો શીખે છે તે, તેમાંથી ઉદ્ભવતાં વાંચન અને લેખનનાં કૌશલ્યો અને જૂથમાં ભાગીદાર થવાની શક્તિ તેને શાળામાં અનુકૂળ સાધવામાં પાછળથી મદદ કરે છે. આમ રમત વિદ્યાકીય તત્પરતામાં મદદ કરે છે. પૂછપરછના જુસ્સાને અને શોધવાની ઇચ્છાને રમત પોષે પણ છે. બાળકનો વધતો જતો આત્મવિશ્વાસ જેમ જેમ તે શીખે છે અને નવી વસ્તુઓ પર પ્રભુત્વ મેળવે છે તેમ તેમ તે પોતાની જાત માટે ખાતરી મેળવે છે. અને પડકારો ઝીલવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-2

- (1) નીચે આપેલો ફકરો એક રમતની પરિસ્થિતિ વર્ણવે છે તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચી અને નીચે આપેલી જગ્યામાં રમતની પ્રવૃત્તિ દરમિયાન વિકાસના કોઈપણ બે ક્ષેત્રો વિકસ્યાં હોય તે વિશે લખો. આવું કેવી રીતે બને છે તે દરેક કેસમાં 3 થી 4 લીટીમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવો.

રમતની પરિસ્થિતિ

ખુલ્લી જગ્યામાં ચાર વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોનું એક જૂથ રમે છે. તેમાંનાં ચાર હીચકા પર રમે છે. દરેક બાળક પોતાના હીચકા ખાવા માટે વારાની રાહ જુએ છે. એક બાળક બીજાઓ માટે હીચકો ધકેલે છે. પોતાના વારાની રાહ જોતાં બે બાળકો રેતમાં રમવાનું શરૂ કરે છે. તેઓ લાકડી વડે આકારો દોરે છે. એક બાળક કહે છે 'મેં પોપટ બનાવ્યો.' બીજું બાળક કહે છે. 'મેં હાથી બનાવ્યો છે. તમને ખબર છે. જંગલમાં હાથીને શું થયું ? તે નદીમાં પડી ગયો અને પછી...? આ રીતે બાળક એક કાલ્પનિક ઘટનાનું વર્ણન કરતો થઈ જાય છે. જે બાળક હીચકાને ધકેલે છે તે હીચકો આગળ વધે અને પાછો ફરે ત્યાં સુધી દસ વખત ગણવા માંડે છે અને પછી જે બાળક હીચકા ખાતું હતું તેને ઊતરી જવા કહે છે. પછીના બાળકનો ત્યારે વારો આવે છે.

ઉદાહરણ : ભાષાકીય વિકાસ રમત દરમિયાન બાળકો એકબીજા સાથે વાત કરે છે. એક બાળક બીજાને કાલ્પનિક બનાવ કહે છે. તે બનાવોને ઘટનાક્રમમાં મૂકે છે. અને પોતાના રજૂઆત માટે શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે. આમ ભાષાકીય વિકાસ પોષાય છે.

(અ) .....

(બ) .....

(2) સાંવેગિક વિકાસને રમત કેવી રીતે પોષે છે. તે ત્રણ લીટીમાં લખો.

(3) રમત દ્વારા બાળક શીખે તેમાં સંભાળ રાખનાર મદદ કરી શકે તેવી ચાર રીતોની યાદી કરો.

5.4 બાળકોના વિકાસને સમજવા માટેના સાધન તરીકે રમત

બાળકોની શક્તિઓ, સમજવાની ક્ષમા અને વ્યક્તિત્વનાં લક્ષણો અંગેની જરૂરી માહિતી રમત દરમિયાન બાળકનું અવલોકન પૂરું પાડી શકે છે. આમ બને છે કારણ કે, જ્યારે બાળક રમે છે ત્યારે તેઓ સજાગ નથી હોતા. અથવા તેને કોઈ અટકાવતું નથી અને તેથી આપણે તેમને તેમની ઉત્તમ ક્ષમાએ જોઈ શકીએ છીએ. તેમની રમતો પર પ્રૌઢોનો કાબૂ હોતો નથી. બાળકોના વિકાસમાં રમતની પરિસ્થિતિઓ કેવી રીતે આત્મસૂઝ પૂરી પાડે છે તે હવે ચાલો આપણે વાંચીએ.

જ્યારે માતા પોતાની બંગડીઓ ખાંડાવીને શિશુને ખુશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અને બાળક તે અવાજ માટે પ્રતિક્રિયા કરતું નથી ત્યારે તે લાગતાવળગતા માટેનું કારણ બને છે. એનો અર્થ એવો થાય કે બાળકના સાંભળવા સાથે કંઈક પ્રશ્ન છે. અને તેનું નિદાન થવું ઘટે. કદ પ્રમાણે પથ્થર, આકાર પ્રમાણે પાંદડાં જુદાં પાડવાં. અથવા તેમના રંગ પ્રમાણે ફૂલોનાં જૂથ બનાવવા તે તેમના (કદ, આકાર અને રંગ) ખ્યાલોની સમજ દર્શાવે છે. આમ આ રમત પ્રવૃત્તિઓ બાળકની જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓ વિશે જાણવામાં મદદ કરે છે.

બાળકો ખ્યાલો સમજવા છે કે સ્મૃતિને આધારે તેનો મહાવરો કરે છે તેની ચકાસણી માટે રમતનાં અવલોકનો કેવી રીતે મદદ કરે છે તે નીચેનો પ્રસંગ દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે સાચા ક્રમમાં 1 થી 10 સંખ્યાઓ ત્રણ વર્ષનું બાળક બોલી શકે છે. આપણને વિચારતા કરી મૂકે કે, બાળક સંખ્યાઓ જાણે છે. પણ રમત દરમિયાન કરેલું તેનું અવલોકન દર્શાવે છે કે આ સાચું નથી. જ્યારે પથરાથી બીજા બાળકો સાથે રમતાં તેણે કહ્યું, 'તું એક પથરો લે અને હું ચાર લઈશ' તેણે બાળકને એક આખું પણ પોતે પોતાને માટે એ ચાર હતા એમ કહીને મૂઠી ભરીને પથરા લીધા. બાળક એક અને ઘણાનો અર્થ જાણતું હતું. પણ 2,3,4 અથવા 5 વચ્ચેનો તફાવત જાણતું ન હતું.

બાળક ઊંચાઈએથી કૂદે, ઝાડ પર ચઢે એક પગ પર કૂદવા માટેની રમત રમે અને પગથિયાં ચઢે ત્યારે શારીરિક અને ચેષ્ટાત્મક વિકાસનો અંદાજ થઈ શકે. ચાર વર્ષની ઉંમરે કેટલાંક બાળકો સરળતાથી અને વાચાળતાથી વાતો કહે છે. આ તેમની ભાષાકીય નિપુણતા અને તાર્કિક રીતે સાચા ક્રમમાં વાક્યોને એક સાથે જોડવાની જ્ઞાનાત્મક શક્તિ દર્શાવે છે. બાળકનાં ચિત્રો અને વાર્તાઓ તેમના જ્ઞાનાત્મક અને ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યો દર્શાવે છે એટલું જ નહિ પણ સાંવેગિક વિકાસનો આપણને અંદાજ પણ આપે છે.

નીચે દર્શાવેલ કિસ્સા પ્રમાણે રમત બાળકના સામાજિક વિકાસને પણ પ્રતિબિંબિત કરે છે. રમત વખતે અનીતા પડી જાય છે અને રડે છે. સાડા ચાર વર્ષનો પાવિત અનીતાને રડતી જુએ છે. તે તેની પાસે જાય છે, આંબુ લૂછે છે. અને કહે છે. 'રડીશ નહિ, વાગ્યું છે ? હું પડું ત્યારે મને પણ દુઃખે છે. ચાલ દવા લગાડીએ મટી જશે.' આ ઘટના દર્શાવે છે કે પાવિત સમજી શક્યો કે અનીતાને ઈજા થઈ છે. અને તેને દુઃખે છે. તે તેની દૃષ્ટિએ આ ઘટનાને જોઈ શક્યો અને તેની લાગણીઓ સમજી શક્યો.

5.5 રમત અને શીખવું તે

અત્યાર સુધી આપણે રમતનો અર્થ અને તે બાળકોના વિકાસમાં કેવી રીતે મદદ કરે છે તે વિશે ચર્ચા કરી. બાળકો માટે શીખવાના માધ્યમ તરીકે રમત શા માટે હોવી જોઈએ તે હવે આપણે વાંચીએ.

5.5.1 શિશુકાળમાં પ્રવૃત્તિ દ્વારા વિચાર વિકાસ છે.

બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય ત્યારે તે શાબ્દિક રીતે તેની માંગોની રજૂઆત કરે છે. લોકો સાથે વાત કરે છે, ચાલે છે, દોડે છે, અને કૂદે છે. તે બીજાઓ શું કહે છે તે સમજે છે અને તેનાં માતાપિતા, બહેન અને બીજા ઘણા સાથે આંતરવ્યવહાર કરે છે. આ બધું તે કેવી રીતે શીખે છે? શિશુ તરીકે પ્રવૃત્તિ કરીને અને પોતાની મેળે શોધીને જ બાળક શીખી શકે છે. તે એ ચીજ વસ્તુઓ અંગે શીખવા માટે તેમની સાથે રમે છે. તે તેમને પકડે છે. મોંમાં મૂકે છે. અને બીજાઓને બતાવે છે. વસ્તુઓ સાથે રમતાં બાળક ધીમે ધીમે શીખે છે કે તેને દેખાતી નથી તેવી ઘણી ચીજો ક્યાંક બીજે હયાત છે. જ્યારે વસ્તુઓ પડી જાય છે ત્યારે શિશુ શીખે છે કે તે તૂટી પણ જાય.

આમ શરૂઆતનાં વર્ષોમાં સામાજિક, જ્ઞાનાત્મક, ભાષાકીય, ભૌતિક અને ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યો શીખવાનું રમત દ્વારા જ શક્ય બને છે.

5.5.2 બાળકો ક્રિયા દ્વારા શીખે છે.

‘ક્રિયા દ્વારા શીખવું’ તે શીખવા માટેની ઉત્તમ રીત છે એ સર્વસંમત હકીકત છે જ્યારે બાળક પાણીમાં પથ્થર નાંખે છે અને જુએ છે કે તે તળિયે ડૂબી જાય છે. અને પછી લાકડી નાંખે છે અને જુએ છે કે તે તરે છે ત્યારે તે સમજે છે કે કેટલીક ચીજો ડૂબે છે અને બીજી તરે છે. વારંવાર કરેલા પ્રયોગો અને વડીલો તરફથી મેળવેલ સ્પષ્ટીકરણ પછી તે સમજે છે કે કેટલીક ચીજો શાથી ડૂબે છે અને કેટલીક શાથી તરે છે. આ પ્રવૃત્તિ કરવાને બદલે જા બાળકને આના વિશે માત્ર કહેવામાં આવે તો તે તેના વિશે સ્પષ્ટ થશે નહિ.

5.5.3 રમત બાળકના ધ્યાનને ટકાવી રાખે છે.

બાળકોના ધ્યાનનો વિસ્તાર ટૂંકો હોય છે. તેઓ એક પ્રવૃત્તિમાં વધુ સમય માટે ધ્યાન આપી શકતા નથી. તેમ જ એક જ સ્થળ પર બેસી શકતાં નથી. વૈધિક શિક્ષણ કે જ્યાં શિક્ષક બોલે છે ને બાળક સાંભળે છે. જે મોટે ભાગે પૂર્વશાળાઓમાં બને છે તે તેમને માટે ઉત્તમ રીત નથી કારણ કે તે જલદીથી કંટાળે છે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં રમત દ્વારા ખ્યાલો શીખવવા એ ખૂબ અસરકારક છે. રમત બાળકોને શારીરિક રીતે સામેલ કરે છે. અને તેમનું ધ્યાન એક પ્રવૃત્તિમાં લાંબા સમય સુધી ટકાવી રાખે છે અને તેથી તે શીખવામાં સાધનરૂપ બને છે.

5.5.4 રમત દ્વારા શીખવું તે મજા છે.

રમત એ એવી પ્રવૃત્તિ નથી કે જે વડીલોએ બાળક પર ઠોકી બેસાડી હોય. તે એવું કંઈક છે કે જે તેની મેળે કરે છે. કારણ કે તેને મજા પડે છે. એ સારું છે કે બાળકોને મજા પડે તે રીતે તેને શીખવામાં આપણે મદદ કરીએ છીએ અને તેમને માટે શીખવું તે ઉત્તેજક અને બદલારૂપ અનુભવ બંને રહે છે. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે બાળકોને જ્યારે રમવાની અને પ્રવૃત્તિઓ પસંદ કરવાની છૂટ આપવામાં આવે છે ત્યારે બાળકો રસપ્રદ અને પડકારરૂપ લાગે તેવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરે છે. રમત, આથી આનંદદાયક માધ્યમ છે જે દ્વારા બાળકો જે શીખવા તૈયાર છે તે બાબતો તે શીખે છે.

5.6 રમતના પ્રકારો

બાળકોની રમતના પ્રકારોનું અસંખ્ય રીતે વર્ગીકરણ થઈ શકે. કેટલાંક વર્ગીકરણ રમતના સ્થળને ધ્યાનમાં રાખે છે. કેટલાંક પ્રવૃત્તિના વિષય પર અને અન્ય રમત પ્રવૃત્તિ માટે જરૂરી કૌશલ્યો પર આધારિત હોય છે. વિવિધ વર્ગીકરણો સગવડ માટે હોય છે. જોકે તે એક બીજાને ઢાંકે છે.

મુક્ત અને માળખાગત રમત

કેટલીક રમત પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન તેનાં લક્ષ્યો અને ઉદ્દેશો ધ્યાનમાં રાખીને સંભાળ રાખનાર કરે છે. આવી પ્રવૃત્તિમાં સંભાળ રાખનારની સૂચનાઓને બાળકે અનુસરવાની હોય છે તેને વધુ સ્વતંત્રતા હોતી નથી. બાળકને ગમે તે રીતે તે રમવા માટે મુક્ત છે કે તેણે સંભાળ રાખનારે ઘડેલા નિયમો અને પગથિયાને અનુસરવાનું છે, તેના આધારે રમતનું મુક્ત કે માળખાગત એવું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. દા.ત. જ્યારે વડીલોના કોઈપણ પ્રકારના ખેલ-માર્ગદર્શન-સૂચન વિના બાળક માટી સાથે રમે છે ત્યારે તે મુક્ત રમત ગણાય છે. જ્યારે બીજી બાજુ, સંભાળ રાખનાર બાળકના આકાર વિશેના ખ્યાલને ઠઠ બનાવવાની દૃષ્ટિએ દખલ કરે છે. અને સૂચના આપે છે જેમ કે ‘ચાલો આપણે બહાર જઈએ અને માટીનાં ખાલા રકાબી બનાવીએ’ ત્યારે તે રમત માળખાગત બને છે. જોકે આનો અર્થ એવો નથી કે મુક્ત રમતથી કંઈ સિદ્ધ થતું નથી. બધી જ રમત શીખવા તરફ દોરે છે. માત્ર ભેદ એટલો જ છે કે

માળખાગત રમતમાં રમત દ્વારા જે સિદ્ધિની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તે શિક્ષક દ્વારા નિશ્ચિત થયેલી હોય છે.

બંને પ્રકારની રમતો બાળકો માટે આવશ્યક છે. મુક્ત રમત જિજ્ઞાસા અને પહેલને જાળવી રાખવામાં મદદ કરે છે. અને શોધને વિકસાવે છે. માળખાગત રમત, સંભાળ રાખનારની ભૂમિકાને કારણે, મુક્ત રમત દરમિયાન જે છૂટી ગયાં હોય તેવાં વિવિધ પાસાંઓ પ્રત્યે ધ્યાન દોરવામાં મદદરૂપ થાય છે. આ રીતે કોઈ એક ચોક્કસ લક્ષ્ય સિદ્ધ થાય છે. તેની ખાતરી કરવામાં તે મદદ કરે છે. જોકે સંભાળ રાખનારે કાળજી રાખવી જોઈએ કે જે પ્રવૃત્તિનું તેણે આયોજન કર્યું છે તે બાળક માટે આનંદદાયક છે.

બહારની અને અંદરની રમત

નામ દર્શાવે છે તે મુજબ જે રમતો મોટે ભાગે ખુલ્લામાં રમાય છે તે બહારની રમતો કહેવાય છે. જ્યારે અંદર રમાય છે તે અંદરની રમતો કહેવાય. બહારની રમતોમાં શારીરિક પ્રવૃત્તિનું અને હલનચલનની સ્વતંત્રતાનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. કારણ કે તેમાં વધુ જગ્યા અને અવરોધો ઓછા હોય છે. અંદરની રમતો મર્યાદિત જગ્યામાં યોજાય છે. અને તેથી હલનચલન માટે વધુ સ્વતંત્રતા હોતી નથી. બહારની અને અંદરની રમતો વચ્ચેનો તફાવત એ આપખુદી છે. ઘણી અંદરની રમત પ્રવૃત્તિઓ બહાર હાથ ધરી શકાય અને બહારની રમતો અંદર રમી પણ શકાય. બાળકો ઓરડામાં બેસીને ચિત્ર દોરી શકે અથવા ખુલ્લી જગ્યામાં પણ તેમ કરી શકે. ક્રિકેટની રમત થોડા સુધારા સાથે ઓરડામાં રમી શકાય. કેટલીક વાર અંદરની પ્રવૃત્તિઓ જ્યારે બહાર યોજવામાં આવે છે ત્યારે માનસિક કંટાળો દૂર કરે છે. અને બાળક માટે એ જ પ્રવૃત્તિ નવી અને રસપ્રદ બને છે.

વ્યક્તિગત અને જૂથ રમત

બાળક જ્યારે તેની જાતે રમે છે ત્યારે તે વ્યક્તિગત રમત કહેવાય છે. જ્યારે તે બે કે તેથી વધુ બાળકો સાથે રમે છે ત્યારે તે જૂથ રમત તરીકે ઓળખાય છે. જૂથમાં રમવા માટે બાળકને અન્યનું દષ્ટિ બિંદુ ગણતરીમાં લેવું પડે છે. અને તેના નિયમોને અનુસરવા પડે છે. તમે વાંચ્યું છે તે મુજબ આ શક્તિઓ ઉંમર સાથે વિકસે છે. જ્યાં સુધી બાળક ત્રણ કે ચાર વર્ષનું થતું નથી ત્યાં સુધી તે મોટે ભાગે તેની જાતે જ રમે છે માત્ર ટૂંકા સમય માટે જ તે અન્ય સાથે આંતર વ્યવહાર કરે છે. જ્યારે બાળકો મોટાં થાય છે ત્યારે તે બીજાઓ સાથે રમે છે. અને તેમનો મોટા ભાગનો સમય જૂથ રમતમાં પસાર કરે છે. જોકે સમય જતાં મોટાં બાળકો પણ પાછા તેમની જાતે રમવાનું શરૂ કરે છે.

અન્ય સાથે આંતર વ્યવહાર માટે જરૂરી એવાં સામાજિક કૌશલ્યો બાળકમાં જૂથ રમત વિકસાવે છે. વ્યક્તિગત રમત બાળકને વધુ રસપ્રદ જણાય તેવી વસ્તુઓ સાથે કામ કરવાનો સમય આપે છે. અને તેનાં કૌશલ્યો વિકસાવવામાં સહાય કરે છે.

ચપળ અને શાંત રમતો

કેટલીકવાર વડીલો ફરિયાદ કરે છે, 'બાળકો કેમ એક સ્થળે બેસી શકતાં નથી? શા માટે તે દોડાદોડી કરે છે?' બાળકોને જેમાં દોડવાનું, ફૂંદવાનું, ઠેકડો મારવાનું મળે તેવી રમત પ્રવૃત્તિઓ ગમે છે એટલે કે એવી પ્રવૃત્તિઓ કે જેમાં તેમની ખૂબ શક્તિ ખર્ચાય. આવી પ્રવૃત્તિઓને ચપળ રમત પ્રવૃત્તિઓ કહે છે. જમીન પર ચોકથી લીટા કરવા, ચિત્રકામ કરવું, માટીમાંથી ચીજો બનાવવી અથવા પથ્થરનો મિનારો બનાવવો, એવી શારીરિક પ્રવૃત્તિઓમાં જે રમતમાં સામેલ નથી થતી તે બાળકને હળવાશ અનુભવવામાં મદદ કરે છે અને ચપળ રમતો દરમિયાન વપરાયેલી કેટલીક શક્તિ ફરીથી પ્રાપ્ત કરે છે આ રમત પ્રવૃત્તિઓ એ શાંત રમત કહેવાય.

સંવેદનાયુક્ત ગતિશીલ રમત અને પ્રતિકારક રમત

શિશુકાળમાં બાળકો વાતાવરણમાંથી તેમનાથી પહોંચી શકાય તેવી વસ્તુઓ સાથે રમે છે. તેઓ જુએ છે, સ્પર્શે છે, સૂંધે છે, સ્વાદ કરે છે અને સાંભળે છે તેમ જ વાતાવરણમાંથી શોધે છે. અને માહિતી મેળવે છે. આવી પ્રવૃત્તિઓમાં સંવેદનાઓ સામેલ થાય છે અને ગતિશીલતાનું સંકલન જરૂરી બને છે. જે સંવેદનાયુક્ત ગતિશીલ રમત તરીકે ઓળખાય છે. શૈશવકાળના અંતભાગમાં બાળક 'દોંગી રમત'માં ભાગ લેવાનું શરૂ કરે છે. આ રમતમાં બાળક એવું સમજે છે કે પતરાનું ખોખું એ ઘર છે કે લાકડાની પેટી એ વિમાન છે. જે વાસ્તવિક રીતે નથી તેવી વસ્તુ માટે કોઈ એક પદાર્થનો ઉપયોગ થાય છે. તે અન્યની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. અને ફળ વેચનાર, શિક્ષક, ફૂલ વેચનાર વગેરેનો વેશ ધારણ કરી શકે છે. તેમાં આભાસ ઊભો કરવા માટેની શક્તિ અને કલ્પના શક્તિની જરૂર પડે છે. આ રમત પ્રતિકારાત્મક રમત તરીકે ઓળખાય છે. અને આ પૂર્વશાલેય વર્ષોમાં જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓના વિકાસના પરિણામે જ માત્ર શક્ય બને છે. સંવેદના યુક્તમાંથી પ્રતિકાત્મકમાં થતો ફેરફાર એ બાળકોના વિચારમાં વધતી જટિલતા પર આધારિત હોય છે. તમે સમજી શક્યા હશે કે રમતનું આ વર્ગીકરણ એક બીજા સાથે સંકળાયેલ છે. મુક્ત રમત એ બહારની કે અંદરની હોઈ શકે. જૂથ રમત એ શાંત કે ચપળ થઈ શકે. દરેક પ્રવૃત્તિનો તેનો આગવો ઉપયોગ હોઈ બાળકને દરેક પ્રકારની રમતની તક મળે તે અગત્યનું છે.

(1) નીચેનાં વાક્યોમાં ખાલી જગ્યા પૂરો

- (અ) બાળકોની રમતનું અવલોકન તેમની _____ વિશે માહિતી પૂરી પાડે છે. અને તેથી તેમની _____ બધા ક્ષેત્રે ચકાસણી કરવામાં મદદ કરે છે.
- (બ) બાળકો માટે રમત એ શીખવાનું માધ્યમ હોવું જોઈએ કારણ કે _____ દ્વારા શીખવું તે શીખવા માટેની ઉત્તમ રીત છે અને રમત દ્વારા શીખવું તે _____ છે.
- (ક) રમત પ્રવૃત્તિઓ કે જેમાં સંભાળ રાખનારની સૂચનાઓ અને નિયમોને બાળકોએ અનુસરવાનું હોય છે તે _____ અને બાળકને જે કરવું છે તે મુક્ત રીતે કરે છે તે _____
- (ડ) ખુલ્લી જગ્યામાં સામાન્ય રીતે રમાતી રમતો _____ જ્યારે ઓરડામાં રમાતી રમતો _____ છે.
- (ઈ) જ્યારે બાળક પોતાની મેળે રમે છે ત્યારે તે _____ રમત તરીકે ઓળખાય છે જ્યારે બે કે તેથી વધુ બાળકો સાથે રમે છે ત્યારે _____ કહેવાય છે.
- (ઈ) બાળકોની શક્તિ વધુ ખર્ચાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ _____ કહેવાય. જ્યારે બહુ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ સામેલ ન હોય તેવી રમત _____ કહેવાય.

5.7 રમત પર અસર કરતાં પરિબળો

બાળકો જે રમત રમે છે તેનાં પ્રકારો, ઉપયોગમાં લેવાયેલ રમતની સામગ્રી, તેમની રમતનું વિષય વસ્તુ અને રમતમાં આ વ્યતીત થતો સમય ઘણાં બધાં પરિબળોથી પ્રભાવિત થાય છે. આ વિભાગમાં આ પરિબળો રમત પર કેવો પ્રભાવ પાડે છે તે તમે શીખશો

5.7.1 ઉંમર

બાળકની ઉંમર તેણે પસંદ કરેલી રમત પ્રવૃત્તિ પર પ્રભાવ પાડે છે. છ માસનું બાળક તેની પહોંચમાં આવતી ચીજવસ્તુઓ પકડીને અને તેનું પરીક્ષણ કરીને રમે છે. ચાર વર્ષના બાળક માટે ટ્રાઈસિકલ સવારી અને રેતી વડે વસ્તુઓ બનાવવી એ મોટો આનંદ છે. આઠ વર્ષની ઉંમરના બાળકને સાઈકલ ચલાવવાની, ઝાડ પર ચઢવાની અને પતંગિયાની રમત રમવી ગમે છે. બાળક જે રમતનો પ્રકાર પસંદ કરે છે તે તેનાં કૌશલ્યો અને શક્તિઓ દ્વારા નક્કી થાય છે. ઉપર દર્શાવેલાં ઉદાહરણોમાં શારીરિક કૌશલ્યો બાળકો જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ પસંદ કરે છે તેની પર પ્રભાવ પડે છે. ઉછરતા બાળકની વધતી જતી સામાજિક ક્ષમતા બાળકો વચ્ચેના આંતરવ્યવહારની ગુણવત્તામાં પરિવર્તન લાવે છે. જે એક આઠ વર્ષનું બાળક બહુ સારી રીતે રમી શકે તેવા નિયમોને અનુસરવું અને ટુકડીની રમત રમવી તેમ જ એકબીજાને સહકારની જરૂરિયાત હોય તેવી રમતો ત્રણ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકો રમી શકશે નહિ.

બાળકની રમતનું વિષયવસ્તુ ઉંમરની સાથે બદલાય છે. દા.ત. જ્યારે છ વર્ષનું બાળક ઢીંગલી સાથે રમે છે ત્યારે ઢીંગલી સાથેની તેની વાતચીત ત્રણ વર્ષના બાળક કરતાં જુદી હશે. છ વર્ષનું બાળક સંભવતઃ વિગતવાર આયોજન કરશે જેમ કે શાળા માટે ઢીંગલીને તૈયાર કરવી, તેને ભણાવવી, તેનાં વડીલો સાથે ને ! પ્રગતિની ચર્ચા કરવી, બહાર તેને રમવા લઈ જવી વગેરે. ત્રણ વર્ષના બાળકની ઢીંગલી સાથે ! રમત વધુ સરળ હશે.

કોઈ એક રમત પ્રવૃત્તિમાં બાળક જેટલો સમય ગાળે છે તે પણ તેની ઉંમર વડે નક્કી થાય છે. તમે જાણો છો તે મુજબ બાળક જેમ નાનું હોય તેમ કોઈ એક પ્રવૃત્તિ માટે તેનો ધ્યાન વિસ્તાર ઓછો હોય છે અને તેથી રમત પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂબ ઝડપી ફેરફાર થાય છે. જોકે બાળકોની રમત પર અસર કરવામાં ઉંમરની એક ચોક્કસ ભૂમિકા હોય છે. છતાં તમારે ભૂલવું જોઈએ નહિ કે વ્યક્તિગત તફાવતો અને પસંદગીઓ હોય છે. દા.ત. પાંચ વર્ષનું બાળક અન્ય ઉંમરનાં બાળકો કરતાં જૂથ રમતમાં ઓછો સમય પસાર કરે.

5.7.2 જાતિ

માત્ર છોકરાઓ જ રમતા હોય તેવી અને છોકરીઓ જ રમતી હોય તેવી કેટલીક રમતોનો વિચાર કરી શકો ? તમે માનો છો કે છોકરીઓ અને છોકરાઓ આવી રમત પસંદગીઓ સાથે જન્મે છે ? એવી કઈ બાબતો છે છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓની રમત જુદી તારવે છે ? શારીરિક પ્રવૃત્તિઓનો જથ્થો, રમત સામગ્રીનો પ્રકાર અને રમત માટે ઉપયોગમાં લેવાતાં રમકડાં તેમ જ રમતનો મુખ્ય મુદ્દો એ કેટલીક રીતો છે. જેમાં તેમની રમતો જુદી પડે છે. જો તમે બાળ શિશુઓ અને બાળકીઓનું અવલોકન કરો તો તમને જણાશે કે તેમની રમત પ્રવૃત્તિઓ સમાન છે. તેમના શરીર અને આસપાસના પદાર્થોની શોધ એ તેમની રમત છે. પરંતુ જેમ બાળક મોટું થાય તેમ રમત પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની પસંદગી દર્શાવે છે. તેમની રમતમાં આ તફાવત તેમની ઉંમર સાથે વધે છે. છોકરીઓને તેમની માતાનો પોષાક પહેરવો, બળદગાડી હંકારવી, ખેતર ખેડવું, અથવા પિસ્તોલથી રમત રમવી ગમે છે. છોકરાઓ અને

છોકરીઓની રમતોની તુલના કરતાં અભ્યાસોનો હેવાલ દર્શાવે છે કે છોકરાઓ શારીરિક સ્પર્ધાઓમાં કાર્યરત જણાય છે. અને છોકરીઓ કરતાં છોકરાઓ વધુ સ્પર્ધાત્મક જુસ્સો દર્શાવે છે. છોકરીઓ રમતમાં વધુ સહકાર આપે છે. છોકરીઓની તુલનામાં છોકરાઓ વધુ લડાયક રમતોમાં વ્યવસ્ત રહે છે. છોકરા અને છોકરીઓ વચ્ચેનો શરીર વિષયક તફાવતો અનેકમાંનું એક કારણ હોઈ શકે. બાળક જે કરી શકે તેવી શારીરિક પ્રવૃત્તિના જથ્થા પર શરીર વિષયક વિજ્ઞાન અસર કરે છે. આની અસર બાળકોની રમત પસંદગી પર પડે છે. છોકરાઓ લડાયક રમતો પસંદ કરે છે. પરંતુ બાળકોની મોટાભાગની રમત પસંદગીઓ સામાજિક અપેક્ષાઓ અને બીબાદાળનું પરિણામ હોય છે. બાળકની પાસેથી લોકો જે અપેક્ષા રાખે છે તેની પર બાળકની જાતિ પ્રભાવ પાડે છે. અને બદલામાં તેની રમત પસંદગીઓ પર અસર કરે છે. નીચેના ઉદાહરણ પરથી આપણે સમજીએ. તમે અવલોકન કર્યું હશે કે સામાન્ય રીતે છોકરી કરતાં છોકરો વધુ સારી રીતે ઝાડ પર ચઢી શકે છે. એનો અર્થ એવો નથી કે છોકરી શરીર વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઝાડ પર ચઢવા શક્તિમાન નથી. તે ચઢી શકે છે. પરંતુ કદાચ જ્યારે છોકરી પ્રથમ વખત ઝાડ પર ચઢી ત્યારે માતાએ તેને છોકરીની જેમ વર્તવાનું અને છોકરીઓ જેવું કરે તેવું કરવાનું કહ્યું હતું. બીજી બાજુ છોકરાના તેના પ્રયત્નો માટે વખાણ થયાં હતાં. આમ છોકરી કરતાં વધુ નિપુણતાથી છોકરો ઝાડ પર ચઢતાં શીખે છે.

રોજબરોજની પ્રવૃત્તિઓમાં છોકરીઓને નાના ભાઈ ભાડુંઓની કાળજી રાખવાની અને ઘરકામમાં મદદ કરવાની હોય છે. તેમની રમત આથી આવી પરિસ્થિતિને પ્રતિબિંબિત કરે છે. બાળક તેના પિતાને ખેતરમાં મદદ કરે અથવા બહારનાં કામ કરે અને આ પરિસ્થિતિઓ તેમની રમતમાં જણાય છે. હાલના સંજોગોમાં ખાસ કરીને શહેરી વિસ્તારમાં છોકરીઓ તેમની રમતમાં ડોક્ટર કે પોલીસ સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવતી જણાય છે. કારણ કે આ વ્યવસાયમાં વધુ મહિલાઓ જોડાય છે.

છોકરાઓ અને છોકરીઓને અલગ અલગ રમત સામગ્રીઓ આપીને વાલીઓ રમત પસંદગીઓને પોષે છે. છોકરીઓને ઢીંગલીઓ, વાસણો જેવી વસ્તુઓ રમવા માટે આપવામાં આવે છે. છોકરાઓને બંદૂક અને મોટરગાડીઓ રમકડાંની જેમ રમવા આપવામાં આવે છે. જ્યારે તેમની બહેન તેમને ઢીંગલીઓ સાથે રમવાનું કહે છે ત્યારે ભારપૂર્વક ના પાડે છે અને કહે છે હું છોકરીઓની રમત રમવાનું પસંદ કરતો નથી પરંતુ જ્યારે કોઈ જોતું નથી તેમ વિચારે છે ત્યારે તે ઢીંગલીઓ સાથે રમતો જણાય છે. તેને ઢીંગલી રમત માટે જન્મજાત અણગમો નથી.

5.7.3 સંસ્કૃતિ

તમે વાંચેલું યાદ કરો કે જિંદગી જીવવાની પોતાની રીત પર સંસ્કૃતિ અસર કરે છે. તે બાળકને ઉછેરવાની પદ્ધતિ પર પણ અસર કરે છે. આવા કેટલાક વ્યવહારોમાંના થોડાક અહીં દર્શાવ્યા છે. આપણા દેશના કેટલાક ભાગોમાં શિશુઓને મસાજ કરવો એ રૂઢિગત વ્યવહાર છે જે બાળકને આનંદ પમાડે છે. આ પ્રવૃત્તિ દરમિયાન ઘણું રહીને માતા ગીતો ગાય છે, બાળક સાથે વાતો કરે છે અને રમે છે. ભારતના બધા ભાગોમાં માતા શિશુની રમતોની ઊંચા પ્રકારની વિવિધતા હોય છે. આ સંદર્ભમાં શિશુની રમત અન્ય સંસ્કૃતિમાં રહેતા લોકો કરતાં ઘણી જુદી હોય છે.

જેમ બાળકો વૃદ્ધિ પામે છે. તેમની પ્રૌઢાવસ્થામાં ભજવવાની ભૂમિકાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. તે ભૂમિકાઓ તેમની સંસ્કૃતિ નક્કી કરે છે. બાળકોની રમતના વિષયમાં (મુદો) રૂઢિગત ઉત્સવો અને જે સમાજમાં તેઓ રહે છે તેના વિશિષ્ટ રિવાજોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

બધી જ સંસ્કૃતિઓને રમકડાંનો ધનિષ્ઠ વારસો હોય છે. જૂનામાં જૂની સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિના ખોદકામે રમકડાંનો ઉપયોગ દર્શાવ્યો છે. આપણા દેશમાં અભ્યાસોએ દર્શાવ્યું છે કે બાળકોને પ્રાપ્ય રમત સામગ્રી એક પ્રાંતથી બીજા પ્રાંતથી જુદી પડે છે. ઓરિસ્સામાં સુંદર કંઈપૂતળીઓ અને મહોરાં છે. કર્ણાટકમાં ચેન્નાપટના અને આંધ્રપ્રદેશમાં કોન્ડાપલ્લી લાકડાનાં રમકડાંનું ઉત્પાદન કરે છે. તામિલનાડુ અને મહારાષ્ટ્રમાં લોકરમકડાં અને ધંધાકીય રીતે ઉત્પાદન કરેલાં રમકડાં સાથે સાથે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ઊલટાનું મણિપુર અને ત્રિપુરામાં ભાગ્યે જ ધંધાકીય રમકડાં જોવાં મળે. અહીં બાળકો માટે વડીલો રમકડાં ઘેર બનાવે છે. આપણા દેશના મોટા ભાગમાં તહેવારોની ઉજવણીઓ દરમિયાન લોક રમકડાં વધુ પ્રાપ્ય બને છે. કેટલાક ધંધાકીય રીતે ઉત્પાદિત રમકડાંનું શૈક્ષણિક મૂલ્ય જેટલું હોય તેટલું જ આ રમકડાંઓનું હોય છે.

5.7.4 સામાજિક વર્ગ

જેઓ પોતાના વડીલોને કામમાં મદદ કરવામાં દિવસનો મોટો ભાગ પસાર કરે છે તેવા નીચલા સ્તરના સામાજિક વર્ગનાં બાળકો માટે રમત અંગે ફાળવેલ સમય બહુ ઓછો હોય છે. તેઓ તેમના કામ દરમિયાન જ રમત માટે સમય શોધે છે. મધ્યમ અને ઉચ્ચ સામાજિક વર્ગનાં બાળકો પાસે આરામ તથા રમત માટે વધુ સમય હોય છે. કારણ કે અર્થોત્પાદનની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદાર થવું પડતું નથી. વળી એવાં બાળકો પણ છે કે જેમના વાલીઓ તેમની વિદ્યાકીય સિદ્ધિ પર વધુ ભાર મૂકે છે અને પરિણામે તેમના રમતના સમય પર કાપ મુકાય છે.

બાળકોને પથરા, શીશીઓનાં ઢાંકણ, ખાલી ડબ્બા વગેરે એકઠાં કરવાં ગમે છે. બાળકનું ખિસ્સું ખાલી કરવું અને તેમાંથી આવી વસ્તુઓનો જથ્થો મળી આવવો એ અસામાન્ય બાબત નથી. કેટલીકવાર પોતાને ગમતી ચીજ વસ્તુઓ અથવા છીપલાં અને કાંકરા સાચવી રાખવા માટે ઘરમાં એક ખૂણાનો ઉપયોગ થાય છે. ખર્ચાળ શણગારેલી ઢીંગલી અથવા દરિયા કિનારા પરથી એકઠાં કરેલાં છીપલાં નાના બાળકને એટલાં જ આકર્ષે છે, પછી ભલે તે શ્રીમંત હોય કે ગરીબ, બાળકો માટે બહુ ખર્ચાળ રમકડાંની પ્રાપ્તિમાં જ માત્ર સામાજિક વર્ગ તફાવત દર્શાવે છે જે આર્થિક રીતે સધ્ધર કુટુંબનાં બાળકો છે તેમને બજારમાં મળતી સાધન સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. જે કુટુંબને તૈયાર રમત સામગ્રી મળી શકતી નથી. તે પૈસાંની કાર, ટાયર, ખાલી ખોખાં, શીશીઓનાં ઢાંકણાં, વપરાયેલાં દીવાસળીનાં ખોખાં, જૂનાં છાપાં વગેરેનો રમત માટે ઉપયોગ કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં રમત માટે તેઓ વાપરી શકે તેવી સામગ્રીઓના પ્રકારો વિકસાવવામાં વધુ સર્જનશીલ બને તેવી અપેક્ષા રહે છે.

રમત માટે પ્રાપ્ય જગ્યા પણ સામાજિક વર્ગ નક્કી કરે છે. બગીચા સાથેના મોટા ઘરમાં રહેતાં બાળકો રમત માટે આ જગ્યાનો ઉપયોગ કરે. એક ઓરડામાં રહેતાં બીજા બાળકોએ શેરી, પોળ કે રસ્તા પર રમવા માટેની જગ્યા શોધવી પડે.

તમે યાદ કરો કે નીચલા સ્તરના સામાજિક વર્ગના કુટુંબમાં બધા જ પ્રૌઢો અર્થ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં સમાવિષ્ટ હોય છે. બાળકોની રમતમાં ભાગીદાર થવા માટે અને માર્ગદર્શન માટે વાલીઓને ઓછો સમય હોય છે મધ્યમ અને ઉચ્ચવર્ગના વાલીઓ પોતાનાં બાળકો સાથે વધુ સમય પસાર કરી શકે છે. તેઓ વધુ શિક્ષિત હોય છે. અને બાળવિકાસમાં રમતની મહત્તા વિશે તેઓ વધુ જાણકાર હોઈ શકે. આથી બાળકો તેમની રમત માટે પૂરતી તકો મેળવે છે કે નહિ તેની ખાતરી તેઓ કરે. જોકે બાળકોની માંગ પ્રત્યે સંવેદનશીલ હોય તેવા વલણની ખાતરી શિક્ષણ આપતું નથી. અશિક્ષિત વાલી બાળકોની માંગ પ્રત્યે એટલા જ સંવેદનશીલ રહી શકે અને રમત અનુભવો પૂરા પાડે.

5.7.5 જીવવિજ્ઞાન અને આસપાસનું વાતાવરણ

રહેઠાણની પરિસ્થિતિથી ઘેરાયેલા શહેરમાં રમત માટે ઘણી ઓછી ખુલ્લી જગ્યા મળે છે. તમે તેમને સાંકડી ગલીમાં, ટ્રાફિકથી ગીચ એવા રસ્તા પર અને ઘરના ધાબા પર રમતાં જુઓ છો. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ રમતનાં મેદાનો ઘણાં ઓછાં હોય છે. અને વિશાળ ખુલ્લી જગ્યાઓ શોધવી મુશ્કેલ છે. ઝરણાં અને તળાવમાં રમવાની, ઝાડ પર ચઢવાની અને ખેતરમાં ઉછરતા છોડનું નિરીક્ષણ કરવાની તકો ઘણી ઓછી છે. ગ્રામ્ય અને આદિવાસી વિસ્તારો રમત માટે વધુ ખુલ્લી જગ્યા પૂરી પાડે છે. અને બાળકો કુદરત સાથે વધુ ગાઢ સંપર્કમાં હોય છે.

5.7.6 માધ્યમ

મુદિત માધ્યમો એટલે કે પુસ્તકો અને સામયિકો તેમ જ દૃશ્ય શ્રાવ્ય માધ્યમો એટલે કે રેડિયો અને ટેલિવિઝન બાળકોની રમત પર ગાઢ અસર ઉપજાવે છે. સચિત્ર પુસ્તકો અને સામયિકો ઘણાં છે. અને બાળકો માટે રેડિયો અને ટેલિવિઝન પર અલગ અલગ પ્રકારના કાર્યક્રમો જોવા મળે છે. બાળકોએ જે વાર્તા વાંચી હોય તેને આતુરતા પૂર્વક ભજવે છે. રેડિયો પર સાંભળેલી ધુન ગાય છે. અને ટેલિવિઝન પર પ્રસારિત થતા કાર્યક્રમો ઉત્સાહપૂર્વક નિહાળે છે. અને તેનાં પાત્રોનું અનુકરણ કરે છે. સમાજના બીબાં ઢાળને માધ્યમો ટેકો આપે છે. આનું પ્રતિબિંબ બાળકોની રમતમાં પડે છે. બાળકોની વધુ નજીક દુનિયાને લાવવાનું કામ માધ્યમો કરે છે. અને તેને માહિતી પૂરી પાડે છે: જો વડીલો માર્ગદર્શન આપે તો માધ્યમો દ્વારા મેળવેલી વિપુલ માહિતી બાળકો માટે ખૂબ જ ઉપયોગી પુરવાર થાય.

બાળકોને જે ઉત્તેજન પૂરું પાડે છે તેના પ્રકારની દૃષ્ટિએ મુદિત અને દૃશ્ય શ્રાવ્ય માધ્યમો મહદ રીતે જુદાં પાડે છે. પુસ્તકો બાળકોને પોતાની મેળે શોધવાના અને વાંચવાના હોય છે. આ શીખવાની પ્રક્રિયા બાળકો માટે સક્રિય ભાગીદારી માંગી લે છે અને આ રીતે પૂછપરછના જુસ્સાને અને જિજ્ઞાસાને પોષે છે. ટેલિવિઝન ને રેડિયોના કાર્યક્રમો, બીજા બાજુ, નિષ્ક્રિય બેસવાની, સાંભળવાની અને જોવાની અપેક્ષા રાખે છે. સામાન્ય રીતે શોધ માટેની તક પૂરી પાડવાને બદલે તેમણે શું જાણવું જોઈએ તે કાર્યક્રમો કહે છે. આમ વડીલોનું માર્ગદર્શન આવશ્યક બને છે.

5.7.7 અનુભવની ગુણવત્તા

રમતની વિષયવસ્તુ તેને માટે પ્રાપ્ય સમય તથા રમત માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલ જગ્યા તથા સામગ્રી બાળકની ઉંમર જાતિ, જીવવિજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, કુટુંબને પ્રાપ્ય એવા સ્રોતો અને માધ્યમો કેવી રીતે નક્કી કરે છે, તે તમે વાંચતા હતા. જોકે કુટુંબમાં અને પડોશમાં બાળકો જે પ્રકારના અનુભવો મેળવે છે. તે બાળકોની રમતની ગુણવત્તા પર અસર કરતું મુખ્ય પરિબળ છે. આ મુદ્દાને નીચેનાં બે ઉદાહરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

નીચલા સ્તરના સામાજિક વર્ગના એક કુટુંબના માતા અને પિતા બંને વહેલી સવારે ઘેરથી કામ માટે નીકળી જાય છે. અને સાંજે પાછાં ફરે છે. દરરોજ ઘેરથી નીકળતાં પહેલાં માતા શિશુને મસાજ કરે

છે તે દરમિયાન તે તેની સાથે વાત કરે છે અને રમે છે. માતા તેના કામના સ્થળે પોતાની સાથે બાળકને લઈ જાય છે. સાંજે બંને વાલીઓ કામ પરથી ઘેર પાછાં ફરે છે. ત્યારે પિતા બાળક સાથે રમે છે. જ્યારે માતા ખાવાનું બનાવે છે. બીજી પરિસ્થિતિમાં ધનિક કુટુંબની શિક્ષિત માતા બાળકને તેની પાસે રમકડાં મૂકીને આખો દિવસ પારણામાં મૂકી જાય છે. મહદઅંશે તે શારીરિક કાળજી રાખવા માટે ધ્યાન રાખે છે અને ભાગ્યે જ બાળક સાથે વાતચીત કરે છે. એવું શક્ય છે કે પહેલા કુટુંબમાં રહેતું બાળકનું બાળપણ વધુ સારું હોય છે તેને શીખવાની અને સલામતીભાવ વિકસાવવાની તકો મળે છે. આર્થિક મોભો, શિક્ષણ અથવા જીવશાસ્ત્રીય પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં ન લેતાં બાળકો માટેની રમત પ્રવૃત્તિઓ મહત્વની છે, એમ જાણનાર વાલીઓ અને સંભાળ રાખનાર રમતને પોષક વાતાવરણ પૂરું પાડી શકે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ સ્વાધ્યાય-4

નીચે આપેલ ખાલી જગ્યામાં નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર લખો.

(1) રમત પર અસર કરતાં બધાં જ પરિબળોની યાદી બનાવો.

.....

.....

.....

(2) બે વર્ષની ઉંમરના અને પાંચ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોનું અવલોકન કરો અને બે બાળકોની બે બે પ્રવૃત્તિઓની યાદી બનાવો.

(i) બે વર્ષનાં બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ

.....

.....

.....

(ii) પાંચ વર્ષનાં બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ

.....

.....

.....

આ પ્રવૃત્તિઓ જુદી જુદી કેમ છે તે જણાવો.

.....

.....

.....

5.8 સારાંશ

બાળકો માટે રમતનું મહત્વ શું છે તે વિશે તમે આ એકમમાં વાંચ્યું. જોકે રમત માટેની કોઈ એક વ્યાખ્યા નથી. પણ બાળકોની રમત પ્રવૃત્તિઓમાં જણતાં કેટલાંક લક્ષણો ઓળખવામાં આવ્યાં છે. આપણે સૌ સંમત થઈએ છીએ કે બાળકો માટે રમત મજા છે. તેમાં તેમની ભાગીદારી સ્વયંસ્ફૂર્તિવાળી અને સક્રિય હોય છે. બાળકો રમતને તેની જાતે સંતોષકારક સમજે છે.

બાળવિકાસમાં રમતની મહત્વની ભૂમિકા હોય છે તે શોધ અને શીખવા તરફ દોરી જાય છે. કલ્પનાં વિકસાવે છે અને સામાજિક, સાંવેગિક, શારીરિક અને ભાષાકીય કૌશલ્યો વિકસાવવામાં સહાય કરે છે. રમત એ બાળકો માટે શીખવાનું સૌથી ઉત્તમ માધ્યમ છે. કારણ કે તે તેને માણે છે. રમતમાં ક્રિયા દ્વારા શીખે છે. અને કોઈ એક પ્રવૃત્તિમાં તેમનું ધ્યાન જાળવી રાખવામાં તે મદદ પણ કરે છે. શિશુકાળ દરમિયાન માત્ર રમત દ્વારા જ શીખવાની ક્રિયા સંભવિત બને.

બાળકોની રમત પ્રવૃત્તિઓ જુદી જુદી રીતે વર્ગીકૃત કરવામાં આવી છે. વિવિધ પ્રકારનું વર્ગીકરણ જે તમે વાંચ્યું તે પ્રમાણે બહારની અને અંદરની રમતો મુક્ત અને માળખાગત રમતો વ્યક્તિગત અને જૂથ રમત, ચપળ અને શાંત રમત અને સંવેદનાયુક્ત ચેષ્ટાત્મક અને સૂચક રમતો.

બધાં બાળકો રમે છે. જોકે ઉંમર, જાતિ, સામાજિક વર્ગ, જીવવિજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ અને માધ્યમો બાળકો જે પ્રકારની રમત પ્રવૃત્તિઓ પસંદ કરે છે. તેની પર અસર કરે છે. જગ્યા, સમય અને રમત માટે પ્રાપ્ય સાધનો દ્વારા પણ રમત નક્કી થાય છે. ઉંમર દર્શાવેલ અને પરિબળોમાંના કોઈપણ એક કરતાં વધુ મહત્વનું પરિબળ બાળક માટે પ્રાપ્ય ગુણવત્તાયુક્ત અનુભવ છે. બાળકો માટેની રમત પ્રવૃત્તિઓનું

5.9 પારિભાષિક શબ્દો

ચલણનાં જુદી જુદી કિંમતનાં નાણાં : શબ્દનો અર્થ થાય છે 'માપનું એકમ' અનેક એકમોનાં નામ અને પૈસાના એકમ વિશે શીખવું. દા.ત. 10 પૈસાનો સિક્કો ઓળખવો અને દસ દસ પૈસાથી રૂપિયો બને છે તે સમજવું.

રીસ : ગુસ્સાનો ઊંડો અર્થ એટલે કે ક્રોધ, આવેશ, ક્રોધાવેશ

વાયા : અવાજનો ઉપયોગ કરીને ઉત્પન્ન કરાવેલ ધ્વનિ એમાં રડવું, હસવું, બબડવું અને વાત કરવી.

5.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-1

- (1) (અ) વિનોદ-મજા
- (બ) સ્વયંસ્ફૂર્તિ
- (ક) પોતાનો બદલો
- (ડ) સક્રિય

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-2

નીચેનામાંથી ગમે તે બે સાચાં છે.

- (1) શારીરિક અને ચેષ્ટાત્મક વિકાસ બાળકો દોડ, પૈડાંમાંથી લટકવું અને હીંચકા પર એક બીજાને ધકેલવું આ પ્રવૃત્તિઓ અને શારીરિક તેમ જ ચેષ્ટાત્મક વિકાસ રેતીમાં રમવું તે સૂક્ષ્મ ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યોમાં સહાય કરે છે.

સામાજિક વિકાસ હીંચકા પર પોતાના વારા માટે રાહ જોવા શીખવું તે બાળકોને સહકાર આપતાં શીખવામાં મદદ કરે છે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસ વાર્તાનું વર્ણન કરતી વખતે બાળકને તે યાદ કરવી પડે છે અને બનાવોને યોગ્ય ક્રમમાં તાત્ત્વિક રીતે જોડવા પડે છે. હીંચકો આગળ ને પાછળ કેટલીકવાર જાય છે તે ગણવામાં બાળક સંખ્યાનો ખ્યાલ સમજે છે. રેતીમાં આકાર દોરતાં બાળકો વિવિધ આકારો સાથે માહિતગાર થાય છે.

- (2) લાગણીઓ અને આવેગો અભિવ્યક્ત કરવાની તક રમત પૂરી પાડે છે જે અન્ય પરિસ્થિતિમાં શક્ય નથી એવી લાગણીઓ દર્શાવવાનું સ્વાતંત્ર્ય પણ તે બક્ષે છે.

- (3) સંભાળ રાખનાર

- (1) બાળકોને તેમની શોધો સમજવામાં મદદ કરી શકે.
- (2) શોધ માટે તક પૂરી પાડે.
- (3) શોધ લંબાવો
- (4) યોગ્ય રમત પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરે.

આ બધું શીખવામાં મદદરૂપ છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-3

- (અ) શક્તિઓ, સમજની કક્ષા
- (બ) ક્રિયા, મજા
- (ક) માળખાગત રમત, મુક્ત રમત
- (ડ) બહારની રમતો, અંદરની રમતો
- (ઈ) વ્યક્તિગત રમત, જૂથ રમત
- (ઈ) ચપળ રમત, શાંત રમત

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-4

- (1) રમત પર અસર કરતાં પરિબળો : ઉંમર, જાતિ, સંસ્કૃતિ, સામાજિક વર્ગ, જીવવિજ્ઞાન, અનુભવની ગુણવત્તા અને માધ્યમો
- (2) બે બાળકોની રમત પ્રવૃત્તિઓ જુદી હશે કારણ કે જુદી જુદી ઉંમરનાં બાળકો પાસે જુદાં જુદાં કૌશલ્યો હોય છે. અને આથી તેમની શક્તિઓને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિઓ પસંદ કરે છે. નાનાં બાળકોનો ધ્યાન વિસ્તાર વધુ ટૂંકો હોય છે તેથી તેઓ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અંગે ઓછો સમય ગાળે છે.

યાદશક્તિ અને વાંચનને મદદ કરતા પ્રશ્નો :

આ વિભાગના બધાં જ એકમો વાંચ્યા પછી તમે જેના ઉત્તર આપવા શક્તિમાન હો તેવા કેટલાક પ્રશ્નો અહીં આપેલા છે. આ પ્રશ્નો વિભાગના તમારા બીજા વાંચન માટે મદદરૂપ થશે. અને અહીં રજૂ કરાયેલ માહિતી યાદ કરવામાં અને વ્યવસ્થિત કરવામાં મદદરૂપ થશે. આ પ્રશ્નો માત્ર માર્ગદર્શક રેખાઓ છે. તમારે આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો તમારા પરામર્શકો કે યુનિવર્સિટી કાર્યાલયમાં મોકલવાની જરૂર નથી.

- પ્ર. 1 બાળપણના સમય દરમિયાન અનુભવો પર અસર કરતાં સામાજિક સાંસ્કૃતિક પરિબળો અંગે તમે વાંચ્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે. ઉંમર, જાતિ, સામાજિક વર્ગ, ધર્મ, જીવશાસ્ત્ર અને કુટુંબનું માળખું અને સંબંધો. બાળકોની રમત પર ઉપર દર્શાવેલ કેટલાંક પરિબળો અસર કરે છે. રમતનો ખાસ સંદર્ભ આપીને બાળકના અનુભવો પર આ પરિબળો કેવી રીતે અસર કરે છે તે ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
- પ્ર. 2 વિકાસના વિવિધ ક્ષેત્રોની યાદી કરો. તેમાંના એકની વ્યાખ્યા આપો. આ ક્ષેત્રે વિકાસ પર વારસો અને વાતાવરણ કેવી રીતે અસર કરે છે તે ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
- પ્ર. 3 બાળપણના અનુભવો પર અસર કરતાં પરિબળો વિશે તમે જાણો છો, તમારું પોતાનું બાળપણ યાદ કરવા પ્રયત્ન કરો. બાળક તરીકે તમારા અનુભવો ઉપર આ પરિબળોએ અસર કરી હતી તેવું તમને લાગે છે ? કેટલાંક પરિબળોની અસરે અન્ય કરતાં વધુ હતી ?
પુસ્તકમાં દર્શાવેલ સિવાય કોઈ બીજું પરિબળ તમારા બાળપણ પર અસરકારક હતું ?
- પ્ર. 4 'જોખમકારક સમય' એટલે શું ? વિકાસના બે ક્ષેત્રોમાંથી ઉદાહરણોનો ઉપયોગ કરીને આ ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.
- પ્ર. 5 'પૂર્વશાલેય શિક્ષણ' નો અર્થ સ્પષ્ટ કરો. પૂર્વશાલેય શિક્ષણ બાળક માટે મહત્વનું છે ?
- પ્ર. 6 પૂર્વ દિવસની સંભાળ ઘોડિયાઘરની સેવાઓ પૂરી પાડવાની શી જરૂરિયાત છે ?
- પ્ર. 7 બાળકોની જરૂરિયાતોમાંનું એક ઉત્તેજન છે એ વિશે તમે વાંચ્યું છે. ઉત્તેજનનો અર્થ શું છે ? પૂર્વશાલેયના પૂર્ણ દિવસના સંભાળ કેન્દ્રની જરૂરિયાત શી રીતે પૂરી પાડી શકાય ?
- પ્ર. 8 'બાળકો રમત દ્વારા શીખે છે.' આ વિધાન સાથે તમે સંમત છો ? કેટલાંક ઉદાહરણો આપીને તમારા ઉત્તરને અનુમોદન આપો, બાળકોની રમતને સંભાળ રાખનાર કેવી રીતે માર્ગદર્શન આપી શકે ?
- પ્ર. 9 એક બાળકથી બીજું બાળક કઈ રીતે અલગ પડે છે ?

પ્રશ્નો અંગે સૂચનો :

- પ્ર. 1 એકમ 1 અને 5 જુઓ. એકમ 1માં આ પરિબળો 6 બાળપણના અનુભવ પર કેવી રીતે અસર કરે છે. તે વિશે તમે વાંચ્યું. બાળપણના અનુભવોને અંતર્ગત ભાગ રમત છે. એકમ 5માં, સામાજિક, વર્ગ, જાતિ, જીવશાસ્ત્ર અને સંસ્કૃતિ કેવી રીતે અસર કરે છે તે તમે વાંચ્યું છે. બાળપણના અનુભવો પર આ પરિબળોની અસર સ્પષ્ટ કરો. અને પ્રત્યેક પરિબળની ચર્ચા કરતાં તે રમત પર પણ કેવી અસર કરે છે તે સમજાવો.
- પ્ર. 2 એકમ 2 અને 3 જુઓ. વિકાસના વિવિધ ક્ષેત્રો જેવાં કે જ્ઞાનાત્મક, ભાષાકીય, સામાજિક, સાંવેગિક, શારીરિક અને ચેષ્ટાત્મકની વ્યાખ્યા એકમ 2 આપે છે. વારસો અને વાતાવરણ એકમ 3 સમજાવે છે. અને તે આ વિકાસના ક્ષેત્રો પર તેની અસર વર્ણવે છે. કોઈપણ એક ક્ષેત્ર પસંદ કરો અને તે વિશે લખો.
- પ્ર. 3 એકમ 1 બાળકના અનુભવો પર અસર કરતાં પરિબળો વિશે ચર્ચા કરે છે. આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતી વખતે આ પરિબળો ધ્યાનમાં રાખો.
- પ્ર. 4 એકમ 3 જોખમકારક સમય (critical period) નો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરે છે. એ શબ્દોની વ્યાખ્યા આપો. આ સમયગાળા દરમિયાન વિકાસમાં પુખ્તતા અને શીખવુંની ભૂમિકા સમજાવે છે. વિકાસના કોઈપણ બે ક્ષેત્રો પસંદ કરો અને કટોકટીના સમય દરમિયાન વિકાસ પર અસર કરવા માટે પુખ્તતા અને શીખવાની પ્રક્રિયા એકબીજા સાથે કેવી રીતે આંતર વ્યવહાર કરે છે તે દર્શાવો.
- પ્ર. 5 એકમ 4 જુઓ. શબ્દની વ્યાખ્યા આપો. પૂર્વશાલેય શિક્ષણ બધા ક્ષેત્રે વિકાસને પોષે છે. અને શાળામાં જવા માટે બાળકને તૈયાર કરે છે તેથી તે મહત્વનું છે. આ મુદ્દા પર ચર્ચા કરો.
- પ્ર. 6 એકમ 4 જુઓ. પૂર્વદિવસની સંભાળ સેવાઓ જે બાળકોનાં માતાપિતા સંભાળ રાખી શકતાં

નથી તેવાં નાનાં બાળકોની સંભાળ માટેની પણ શાળામાં હાજરી આપવા શક્તિમાન બનાવે છે. તમારા ઉત્તરને આ રૂપરેખા પર વિસ્તારો

પ્ર. 7 એકમ 4 અને 5 જુઓ. 'ઉત્તેજન' શબ્દનો અર્થ સમજાવો. અને બધાં ક્ષેત્રે વિકાસને તે કેવી રીતે પોષે છે તેનું વર્ણન કરો. એકમ 5માં તમે વાંચ્યું છે કે રમત ઉત્તેજન પૂરું પાડે છે. કેટલાંક ઉદાહરણોનો ઉપયોગ કરીને આ સમજાવો. પછી ચર્ચા કરો કે પૂર્વશાલેય બાળકની ઉત્તેજન માટેની આવશ્યકતા તેને રમત માટેની તકો પૂરી પાડીને સંતોષી શકાય જ્યાં સંભાળ રાખનાર પણ માર્ગદર્શન આપે છે. રમતના માર્ગદર્શનમાં સંભાળ રાખનારની ભૂમિકા સમજાવવા એકમ 5 વાંચો.

પ્ર. 8 એકમ 5 જુઓ. બાળકો રમત દ્વારા શીખે છે. એકમ 5માં તમે વાંચ્યું છે કે રમત દ્વારા પ્રાણીઓ રંગો, આકાર, કદ વિશે બાળકો શીખે છે. એટલે કે રમત દ્વારા તેઓ તેમની આસપાસની દુનિયા વિશે શીખે છે. સાથે મળીને રમવું, પોતાના વારા માટે રાહ જોવી જેવાં સામાજિક કૌશલ્યો પણ તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે.

શીખવા ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરવા રમત તેમને મદદ કરે છે. અને શારીરિક તેમ જ સાંવેગિક વિકાસને પોષે છે. તમારા ઉત્તરને પુષ્ટિ માટે ઉદાહરણોનો ઉપયોગ કરો.

સંભાળ રાખનાર બાળકોની રમતને માર્ગદર્શન આપી શકે

(1) શોધ માટેની તકો પૂરી પાડીને

(2) તેમની શોધ સમજવામાં બાળકોને મદદ કરીને

(3) શોધોને વિસ્તારીને અને

(4) યોગ્ય રમત પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરીને તમારો ઉત્તર આ રીતે સ્પષ્ટ કરો.

પ્ર. 9 એકમ 1, 2 અને 3 જુઓ. એકમ 1માં પર્યાવરણીય પરિબલો વિશે તમે વાંચ્યું છે, એટલે કે પ્રત્યેક બાળક માટે બાળપણના અનુભવો જુદાં જુદાં પાડતાં સામાજિક સાંસ્કૃતિક પરિબલો. એકમ 3માં તમે વાંચ્યું છે કે દરેક બાળક તેના માતાપિતાના કેટલાંક જનીન તત્ત્વો વારસામાં મેળવે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનું વિશિષ્ટ જનીન શાસ્ત્રીય બંધારણ હોય છે. જે એકથી બીજાને જુદી તારવે છે. આમ બંને જનીન તત્ત્વો (વારસો) તેમ જ બાળકોના અનુભવો (વાતાવરણ) એક બીજાથી જુદાં બાળકો દર્શાવે છે. એકમ 2માં બાળકોના વિકાસની તરેહમાં સામ્યતા હોવા છતાં બાળકો વચ્ચે વ્યક્તિગત તફાવતો હોય છે. તે વિશે તમે વાંચ્યું છે. ઉદાહરણ આપી ઉત્તર આપો.

ઈદિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

CCCD-01
બાળ સંભાળ સેવા
આયોજન

વિભાગ

2

પ્રાયોગિક માર્ગદર્શિકા - ભાગ - 2

વિભાગ 2 ની પ્રસ્તાવના	
Introducing Part-2	06
સ્વાધ્યાય 7	
Exercise 7	08
સ્વાધ્યાય 8	
Exercise 8	19
સ્વાધ્યાય 9	
Exercise 9	27
સ્વાધ્યાય 10	
Exercise 10	35

Course Design

Prof. V. C. Kulandai Swamy
Vice-Chancellor
IGNOU

Prof. H. D. Dikshit
Pro-Vice-Chancellor
IGNOU

Dr. Prabha Chawla
(Convenor)
School of Continuing
Education, IGNOU

Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani, Madras

Prof. R. Muralidharan
Head. Dept. of Psychology
NCERT, New Delhi

Dr. F. Z. Tarapore
Principal
College of Home Science
SNDT University
Pune

Dr. G. Kapadia
Director
Princess Esin Women's
Education Centre
Hyderabad

Dr. Ravikala Kamath
Dept. of Human Development
SNDT University
Bombay

Ms. Asha Singh
Depg. of Child Development,
Lady Irwin College
New Delhi

Ms. Suman Verma
Dept. of Child Development
Home Science College
Chandigarh

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education, IGNOU

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education, IGNOU

Practical Manual Preparation

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education, IGNOU

Ms. Neerja Chadha
School of Continuing
Education, IGNOU

Course Editor
Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani
Madras

Coordinator
Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education
IGNOU

Copies : 500(1999), 500(2000), 1000(2005).

PRINTED BY : Nishan Offset Pvt. Ltd. Ph.: (079) 26420145, 26565810

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar (PPD)
IGNOU

Mr. M. P. Sharma
Joint Registrar (PPD)
IGNOU

June, 1992

© Indira Gandhi National Open University, 1992

ISBN-81-7263-852-3

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information on the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068.

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી(અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

અનુવાદ :

પ્રો. જૂઈબહેન શાહ

હોમ સાયન્સ વિભાગ,
એસ.એલ.યુ. આર્ટ્સ કોલેજ ફોર વિમેન,
અમદાવાદ-380 006

પરામર્શ (વિષય) :

પ્રિ. નીતાબહેન શાહ

આચાર્યા,
સરકારી મહિલા કોલેજ,
ગાંધીનગર

પરામર્શ (ભાષા) :

પ્રો. નટુભાઈ પટેલ

46. રચના સોસાયટી,
સેટેલાઈટ રોડ,
અમદાવાદ-380 015.

સંપાદન અને સંયોજન :

શ્રી એસ. એચ. બારોટ
મદદનીશ કુલસચિવ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-380 003.

પ્રકાશક

શ્રી એસ. એચ. બારોટ, ઈચા., કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર - 9, ડફનાબા, શાહીબાગ, અમદાવાદ - 380 003, ટે.નં. 22869690-91

© સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃ મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

પ્રાયોગિક માર્ગદર્શિકા : ભાગ-2 નો પરિચય

પ્રાયોગિક માર્ગદર્શિકાનો આ બીજો વિભાગ છે. અત્યાર સુધીમાં તમે ભાગ 1માં વર્ણવેલા સ્વાધ્યાયો પૂર્ણ કર્યા હશે. આ સ્વાધ્યાય તમને કેવા લાગ્યા ? તમે તમારા પ્રતિભાવ અમને મોકલશો તે અમને તે અંગેના તમારા અભિપ્રાયો જાણવા મદદ કરશે. અમે આશા રાખીએ કે તમારા કૌશલ્યો સુધારવામાં અને બાળકો પ્રત્યેની સંવેદનશીલતા વિકસાવવામાં સ્વાધ્યાય મદદરૂપ થયા હશે. તમારા અનુભવો એકઠા કરો અને તે અંગે વિચારવિમર્શ કરો જેથી માર્ગદર્શિકા આ વિભાગના સ્વાધ્યાય કરવામાં તમે વધુ સારી રીતે કરી શકો.

ખંડ 4, 5 અને 7 સંબંધિત સ્વાધ્યાયોનો ભાગ 2માં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. સ્વાધ્યાય 7માં તમારે બે શાળાપૂર્વ બાળકો સાથે કામ કરવાનું છે. જેથી તેમની શક્તિઓનો ખ્યાલ મેળવી શકાય. સ્વાધ્યાય 8 અને 9 શાળાપૂર્વ બાળકો માટેની રમતપ્રવૃત્તિઓના આયોજન અંગે છે. સ્વાધ્યાય 10માં પા પા પગલી માંડનાર ભૂલકાંઓ માટેના કેન્દ્રનું સાપ્તાહિક નોંધપત્રક તૈયાર કરવાનું છે.

આ સ્વાધ્યાયોમાંથી સ્વાધ્યાય 8 અને 10 ફરજિયાત છે. આ બે સ્વાધ્યાયકાર્ય તમારે તમારા અભ્યાસકેન્દ્રના સંયોજકને ચકાસણી માટે શક્ય તેટલા ઝડપથી મોકલવાના છે. આ બે સ્વાધ્યાયો અને ભાગ 1નો બે ફરજિયાત સ્વાધ્યાયો સ્વાધ્યાયકાર્યના ભાગરૂપે છે અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવશે. તમે જ્યાં સુધી ચકાસણી માટે સંયોજકશ્રીને આ ચાર સ્વાધ્યાયો નહિ મોકલો ત્યાં સુધી તમારો અભ્યાસ પૂર્ણ થયેલ ગણાશે નહિ અને તમને અભ્યાસક્રમ અંગેના કેડિટ ગુણ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

ભાગ 1 ની જેમ, તમને પુસ્તિકામાં આપેલ પ્રત્યુત્તર પત્રિકા પર તમારા અવલોકનો, ટીકાઓ અને પૃથક્કરણ સ્વાધ્યાય કાર્ય બાદ નોંધો. આ પત્રકો કાણાંવાળી જગ્યાએથી છૂટાં પાડો અને તમારા અભ્યાસકેન્દ્રના સંયોજકશ્રીને મોકલી આપો.

ભાગ 1માં જેમ આપણે કર્યું તેમ આ સ્વાધ્યાયો અંગેના આપના અભિપ્રાયો પણ અમે જાણવા ઇચ્છીએ છીએ. જેમ જેમ તમે પ્રત્યેક સ્વાધ્યાય પૂર્ણ કરતા જાઓ તેમ તેમ મહેરબાની કરીને તમે પ્રતિભાવ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતા જાઓ કારણ કે તમારાં તે અંગેના ખંતવ્યો તમારા મગજમાં હજુ તાજાં જ હોય. આમ બધા જ સ્વાધ્યાયો સંબંધિત પ્રતિભાવ પ્રશ્નોના ઉત્તર લખી લો પછી તે પત્રકો પુસ્તિકામાંથી છૂટાં પાડીને તમને આપવામાં આવેલ પરબીડિયામાં તમે યુનિવર્સિટી કાર્યાલય પર મોકલી આપો.

ભાગ 1 અને 2 ના પ્રાયોગિક સ્વાધ્યાયો માટેના ગુણાંકન અંગે સૂચનાઓ :

પ્રાયોગિક માર્ગદર્શિકા
ભાગ-2નો પરિચય

સ્વાધ્યાય 2

કુલ ગુણ : 50

ગુણવિભાજન :

રમકડાનું વર્ણન

રમકડાનું ચિત્રકામ

ગુણ

35

15

સ્વાધ્યાય 3

કુલ ગુણ : 50

ગુણવિભાજન :

માતાની મુલાકાત લેવી

બાલકની મુલાકાત લેવી

પૃથક્કરણ

15

15

20

સ્વાધ્યાય 8

કુલ ગુણ : 50

ગુણવિભાજન :

રમતોનું આયોજન કરવું

પૃથક્કરણ

25

25

સ્વાધ્યાય 10

કુલ ગુણ : 50

ગુણવિભાજન :

સમયપત્રક તૈયાર કરવું

રમતપ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન

25

25

સ્વાધ્યાય 7

(આ સ્વાધ્યાય એકમ 18 સંબંધિત છે.)

3 થી 3½ વર્ષના અને 5½ થી 6 વર્ષના બાળકોની તેમની જોડવાની અને સંગ્રહણની પ્રક્રિયાઓ સંબંધી શક્તિઓ જાણવી.

ઉદ્દેશો :

(1) 3 થી 3½ વર્ષ અને 5½ થી 6 વર્ષના બાળકોની શક્તિઓ અંગે જાણવું.

(2) વર્ષો વર્ષ જોડવાની અને સંગ્રહણ શક્તિઓનો વિકાસ કેવી રીતે થાય છે તે સમજવું.

એકમ 18માં તમે જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓ વિશે વાંચ્યું છે. શાળાપૂર્વ બાળકો વર્ગીકરણ, સંગ્રહણ કે ક્રમાંકન કરી શકતાં નથી એવા પિયાજેના વિચારોથી પછીનાં સંશોધનોનાં તારણો જુદાં પડે છે તે તમે જાણો છો. આ સ્વાધ્યાય દ્વારા, એકમમાં અમે વર્ણવ્યા પ્રમાણે કેટલાંક કાર્યો કરવા માટે શક્તિમાન બનશો અને જોડવાની તેમજ સંગ્રહણ શક્તિઓ અંગેનું વિકાસશીલ વલણ જોડી શકશો.

સ્વાધ્યાય પૂર્વ

(1) એકમ 18 'કેટલીક જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓ અને કૌશલ્યો' એ વિભાગના સંદર્ભે ખાસ રીતે વાંચી જાઓ.

(2) બે બાળકોને ઓળખી લો, એક 3 થી 3½ વર્ષનું અને બીજું 5½ થી 6 વર્ષનું.

(3) બાળકો સાથે સાયુજ્ય સ્થાપો અને ખાતરી કરી લો કે તેમની સાથે પ્રવૃત્તિ કરતાં પહેલાં તેઓ સ્વસ્થ છે. જો તમે પરિચિત કુટુંબોમાંથી બાળકો ઓળખી કાઢશો તો વધુ મદદરૂપ થશે.

(4) પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટેની સાધનસામગ્રી અગાઉથી તૈયાર રાખો.

(5) બે બાળકો સાથે અલગ અલગ રીતે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરો.

સ્વાધ્યાય માટે ઉપયોગમાં લેવાનો સમય

સમગ્ર સ્વાધ્યાયનું વાચન	20 મિનિટ
એકમ 18 વાંચવો	20 મિનિટ
બાળકો સાથે પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવી	60 મિનિટ
તમારા અવલોકનની નોંધ કરવી તેમજ પૃથક્કરણ લખવું	50 મિનિટ

કુલ સમય 150 મિનિટ = 2 કલાક 30 મિનિટ

સરખામણી કરવાની શક્તિ જાણવા માટેની પ્રવૃત્તિઓ

તમને ખબર છે કે બાળકને સરખાવવાની વાત પૂછવામાં આવતાં તમે પ્રશ્ન પૂછશો : 'પદાર્થના આ સમૂહમાંથી મને બે સામ્યતા ધરાવતી વસ્તુઓ આપો', અથવા 'જે તદ્દન એકસરખી હોય તેવી બે વસ્તુઓ આપો.' આ સ્વાધ્યાયમાં બાળકોની સરખાવવાની ક્ષમતા શોધવા માટે કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે. એ શક્ય છે કે કોઈક બાળકો પ્રવૃત્તિ કરવા શક્તિમાન ન પણ હોય, કારણ તેઓ તેમનાથી અપરિચિત છે. અને તેથી તેમને શું કરવું એની સમજ ન પણ હોય. તેથી બાળકની જોડવાની શક્તિ શોધવા માટે આવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરો તે પહેલાં આના જેવી જ અન્ય એક પ્રવૃત્તિ એવી હાથ ધરો કે જેથી તેમને શું કરવાનું છે તેનાથી માહિતગાર થાય.

નીચેની પ્રવૃત્તિ બંને બાળકો પાસે કરાવો કે જેથી તેઓ તેમના કાર્યથી સુપરિચિત થાય. આ પ્રવૃત્તિના નિરીક્ષણ પર તમારે આધાર રાખવાનો નથી.

કાગળ લઈ તેમાંથી વર્તુળ, ચોરસ, બે ત્રિકોણ, એક અર્ધવર્તુળ અને એક લંબચોરસના આકારમાં કાપી લો. આ તમામને બાળકો સામે મૂકી તેને/તેણીને કહો 'જે બે આકાર તદ્દન એક સરખા હોય તે મને આપો.' જો બાળક તમને સાચા આકાર સોંપે તો તેને (તેમને) નીચે દર્શાવેલ પ્રવૃત્તિ 1 અને 2 આપો. જેના આધારે તમારાં અવલોકન નોંધો. દરેક બાળક માટે તમારે અલગ અલગ પ્રવૃત્તિ કરવાની રહેશે પ્રવૃત્તિ 1

છ પાન (પાંદડાં) લો, જેમાંથી બે સરખાં અને બાકીનાં ચાર જુદાં જુદાં હોય. આ પાન બાળક સામે મૂકી અને તેને/તેણીને બે તદ્દન એક સરખાં પાન ઊંચકી લેવા જણાવો. બાળક આ કાર્ય કરવા શક્તિમાન હતું કે નહિ તેની નોંધ કરો.

નાનાં બાળકનો પ્રત્યુત્તર

મોટાં બાળકનો પ્રત્યુત્તર

પ્રવૃત્તિ 2

(લગભગ 2"×2"ના માપનાં) નાનાં કાર્ડ બનાવો. બે કાર્ડ લાલ રંગમાં અને અન્ય ચાર બીજા જુદા જુદા રંગમાં રંગો. બાળકને કહો, 'બે એક સરખા/એક બીજાને મળતા આવતા કાર્ડ મને આપો.' બાળકની પ્રતિક્રિયાની નોંધ લખો.

નાનાં બાળકનો પ્રત્યુત્તર

મોટાં બાળકનો પ્રત્યુત્તર

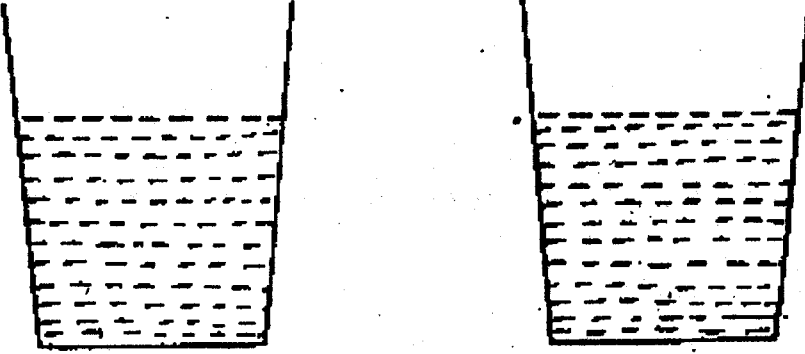
પૃથક્કરણ

પૃથક્કરણ લખતી વખતે બંને બાળકની પ્રતિક્રિયા વિષે ટીકા લખો. બંને બાળકો બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી શક્યા ? જો બંને અથવા બેમાંથી કોઈપણ એક બાળક અમુક પ્રવૃત્તિ ન કરી શક્યું હોય તો તમારા મતે તેનું કારણ શું હોઈ શકે ? પ્રવૃત્તિ ખૂબ અઘરી હતી કે બાળકો તે સમજી ન શક્યાં ? તેઓએ શું કરવું જોઈતું હતું ? આ પ્રવૃત્તિના આધારે શાળાપૂર્વ બાળકોની જોડવાની શક્તિના વિકાસ અંગે તમારું શું કહેવું છે ?

પ્રવૃત્તિ 1, 2, 3 અને 4 દ્વારા તમને બાળકોની જથ્થો સંગ્રહ કરવાની શક્તિનો ખ્યાલ આવશે. નીચે વર્ણવ્યા મુજબ બે બાળકો સાથે પ્રવૃત્તિ હાથ ધરો. ધ્યાનમાં રાખજો કે તમારે પ્રત્યેક બાળક સાથે પ્રવૃત્તિ અલગ અલગ કરવાની છે.

પ્રવૃત્તિ 1

બે એક સરખા પ્યાલા લો. આકૃતિ 1માં બતાવ્યા પ્રમાણે બાળકની સમક્ષ બંને પ્યાલામાં એક સરખી સપાટીએ રહે તેમ પાણી ભરો. પછી બાળકને પૂછો કે; 'બંને પ્યાલામાં પાણીનો જથ્થો એક સરખો છે, કે બેમાંથી એક પ્યાલામાં પાણીનો જથ્થો વધારે છે ? બાળકને પ્રશ્ન સમજાયો છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી લો. એમ લાગે કે તે/તેણીને પ્રશ્ન બરાબર સમજાયો નથી તો પ્રશ્નનું પુનરાવર્તન કરો, વાક્યરચના બદલો અને સમજાવો. બાળકની પ્રતિક્રિયાની નોંધ કરો.

આકૃતિ 1

નાનાં બાળકની પ્રતિક્રિયા

.....

.....

.....

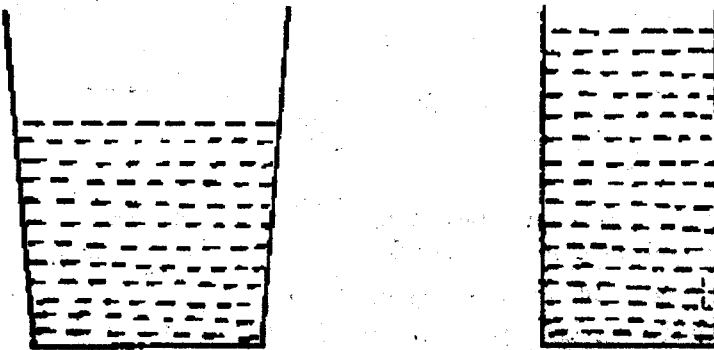
મોટાં બાળકની પ્રતિક્રિયા

.....

.....

.....

બાળકના પ્રત્યુત્તર પછી બંને પ્યાલામાંથી કોઈપણ એક પ્યાલાનું પાણી આકૃતિ 2માં બતાવ્યા મુજબ બીજા અલગ આકારના પ્યાલામાં નાંખો. આ પ્યાલા નં. 3માં પાણીની ઊંચાઈ અગાઉના પ્યાલા નં. 2 કરતાં વધારે અથવા તો ઓછી થશે. હવે બાળકને અગાઉની માફક જ એ જ પ્રશ્ન પૂછો. બંને બાળકની પ્રતિક્રિયા નોંધ કરો.

આકૃતિ 2

નાનાં બાળકનો પ્રત્યુત્તર

મોટાં બાળકનો પ્રત્યુત્તર

જો બાળક/બાળકો ફરીથી એમ કહે કે વાસણ બદલાતાં પાણીનો જથ્થો વધ્યો-ઘટ્યો તો પ્રવૃત્તિ 3 શરૂ કરો.

પ્રવૃત્તિ 3

બાળકની સામે જ પ્યાલા નં. 3માંથી પ્યાલા નં. 2માં પાણી પાછું નાંખો અને બાળકને પૂછો કે બંને પ્યાલા દા.ત. પ્યાલા નં.1 અને પ્યાલા નં.2માં પાણી સરખું જ છે કે નહિ. બાળકના જવાબની નોંધ કરો. હવે પ્યાલા નં.2માંથી પ્યાલા નં.3 માં પાણી પાછું નાંખો અને તે જ પ્રશ્ન ફરીથી પૂછો. પ્રતિક્રિયાની ફરીથી નોંધ કરો.

નાનાં બાળકની પ્રતિક્રિયા

મોટાં બાળકની પ્રતિક્રિયા

જો બાળક/બાળકો હજુ પણ એમ કહે કે બેમાંથી એક પ્યાલામાં વધુ પાણી છે, તો પ્રવૃત્તિ 4 શરૂ કરો.

પ્રવૃત્તિ 4

પ્યાલા નં.3માંથી પ્યાલા નં.2માં પાણી પાછું રેડો. પછી પ્યાલા નં. 3ને કાગળ અથવા કપડા વડે ઢાંકી દો કે જેથી પ્યાલામાં પાણી નાખ્યા બાદ તેની સપાટી ક્યાં સુધી વધી/ઘટી છે તે બાળક જોઈ શકે નહીં. હવે પ્યાલા નં. 2માંથી પ્યાલા નં. 3માં પાણી નાખો અને ફરીથી પ્રશ્ન પૂછો. બાળકનો પ્રત્યુત્તર નોંધો.

નાનાં બાળકની પ્રતિક્રિયા

મોટાં બાળકની પ્રતિક્રિયા

જો બાળક એમ કહે કે પ્યાલો બદલતાં પાણીનો જથ્થો એ જ રહ્યો છે, તો ત્રીજા પ્યાલા ઉપરથી કાગળ બાળકની નજર સામે દૂર કરો અને પૂછો કે બંને પ્યાલામાં પાણીનો એક સરખો જથ્થો છે કે એક પ્યાલામાં પાણીનો વધુ જથ્થો છે ? બાળકની પ્રતિક્રિયાની નોંધ કરો.

નાનાં બાળકની પ્રતિક્રિયા

મોટાં બાળકની પ્રતિક્રિયા

પૃથક્કરણ

બાળકની પ્રતિક્રિયાનું પૃથક્કરણ કરો અને તેઓ સંગ્રહણના કયા તબક્કે છે તે જણાવો. 18મા એકમમાં તમે સંગ્રહણના તબક્કા વિષે વાંચ્યું છે. એકમમાં સમરૂપિક પ્રયોગ વિષે વર્ણન કરેલ છે. એ પ્રવૃત્તિના વાંચનથી તમને પૃથક્કરણ લખવામાં મદદ થશે. બાળકો સાથેની તમારી પ્રવૃત્તિના આધારે શાળાપૂર્વ બાળકોની સંગ્રહણ શક્તિના વિકાસ વિષે તમારે શું કહેવાનું (નોંધવાનું) છે.

(1) તમને સ્વાધ્યાય કેવો લાગ્યો ?

ઉપયોગી અંશતઃ ઉપયોગી બિનઉપયોગી

તમારા ઉત્તર માટે કારણો આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) વિવિધ કાર્યમાં બાળકોએ પોતે શું કરવાનું છે, તે તેઓ સમજી શક્યા હતાં (સમજવાને શક્તિમાન હતાં.) ?

હા ના

જો તેઓ પાછા સમજી શક્યા ન હતાં, તો તમારા મતે એનું કારણ શું હોઈ શકે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) તમને લાગે છે કે બાળકોની બીજી શક્તિઓ શોધવા માટે કાર્યોની નવરચના કરી શકાય ? જો હા, તો કઈ શક્તિઓ માટે કાર્યોની નવરચના કરી શકાય ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(4) બાળકો સાથે કાર્યના સંચાલન સમયે તમારે કોઈ તકલીફ સહન કરવી પડી ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(5) સ્વાધ્યાય માટે તમારે બીજું કંઈ કહેવાનું છે ? / (અથવા) સ્વાધ્યાય માટે બીજું કંઈ કહેવાની તમારી ઈચ્છા છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

સ્વાધ્યાય 8 (ફરજિયાત)

(આ સ્વાધ્યાય 17, 21 અને 33 એકમો સાથે સંકળાયેલ છે.)

છથી આઠ શાળાપૂર્વ બાળકો સાથે બે રમત પ્રવૃત્તિઓની રચના કરી. તેનું સંચાલન કરવું અને ક્રમાનુસાર એ પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન કરવું. આ પ્રવૃત્તિઓ સામૂહિક પ્રવૃત્તિઓ હોવી જોઈએ, જેમાંની એક ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યોની વૃદ્ધિ પર પ્રકાશ ફેંકતી અને બીજી નાનામાં નાના ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યોના વિકાસ વધારતી તમે જે પ્રવૃત્તિની રચના કરો તે અભ્યાસ સામગ્રીમાં દર્શાવ્યા જેવી ન હોવી જોઈએ; તે થોડા ફેરફારવાળી અથવા તદ્દન જુદી જ હોવી જોઈએ.

ઉદ્દેશો

- (1) વિકાસનાં અમુક પાસાં ઉપર પ્રકાશ પાડે અને અમુક ઉંમરનાં (બાળકો) માટે યોગ્ય હોય તેવી રમત પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું. જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં વિકાસને રમતપ્રવૃત્તિઓ કેવી સગવડ પૂરી પાડે છે તે તમે વાંચ્યું છે. આ સ્વાધ્યાય દ્વારા દરેક ઉંમરને યોગ્ય રમતપ્રવૃત્તિઓ કે જે ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યને વધારવા માટે પ્રકાશ ફેંકે છે તેની યોજના માટે તમને મહાવરો થશે.
- (2) શાળાપૂર્વ બાળકો સાથે વાતચીત કરવી અને રમત પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી.

સ્વાધ્યાયની શરૂઆત પહેલાં

- (1) તમે જેની સાથે પ્રવૃત્તિ કરવા માગો છો તેવા શાળાપૂર્વ બાળકોને ઓળખો અને તેમની સાથે સાયુજ્ય સ્થાપો. તમે જેને સારી રીતે ઓળખો છો તેમજ જેઓ એકબીજા સાથે પરિચિત છે તેવાં બાળકોને ઓળખી શકો તો વધુ સારું. આથી સાયુજ્ય સ્થાપવા માટે સમય ઓછો લાગશે અને આવી જૂથપ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાનું વધુ સરળ બનશે.
- (2) શાળાપૂર્વ બાળકોની ચેષ્ટાત્મક શક્તિઓ તમે આયોજી શકો તેવી રમતપ્રવૃત્તિઓના પ્રકાર અને પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન કરી શકો તેવાં ધોરણો અંગે તમારી સ્મૃતિને તાજી કરવા તમે એકમ 17, 21 અને 33 જોઈ લો.

સ્વાધ્યાય માટે સહાયક મુદ્દાઓ

- (1) પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરતી વખતે તમે જેની સાથે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાના છો તેવા શાળાપૂર્વ બાળકોની ઉંમર ધ્યાનમાં રાખો. તમારી પ્રવૃત્તિઓ ઉંમરને યોગ્ય હોવી જોઈએ.
- (2) તમે જે પ્રવૃત્તિઓ યોજો તે આનંદદાયક હોવી જોઈએ. આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવા ઉપરાંત જ્યારે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરો ત્યારે યાદ રાખો કે

સ્વાધ્યાય માટે જરૂરી સમય

સ્વાધ્યા વાંચવો	20 મિનિટ
એકમ 17, 21, 33 જોઈ લેવો	20 મિનિટ
બે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું	15 મિનિટ પ્રત્યેક માટે
પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવી	25 મિનિટ પ્રત્યેક માટે
પ્રવૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ અને મૂલ્યાંકન કરવું	20 મિનિટ પ્રત્યેક માટે
<hr/>	
160 મિનિટ = 2 કલાક અને 40 મિનિટ	

પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી

પ્રવૃત્તિનું આયોજન તેને જરૂરી સાધન સામગ્રીની ગોઠવણ અને શાળાપૂર્વ બાળકો સાથે સાયુજ્ય સ્થાપ્યા પછી તેમની સાથે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરો. તેઓને શું કરવાનું છે. તે બાળકો સમજે તે પહેલાં થોડી સ્પષ્ટતા અને નિદર્શનની જરૂરિયાત રહે છે, તે યાદ રાખો. તમે એક પછી બીજી પ્રવૃત્તિ એમ બંને પ્રવૃત્તિ અથવા બાળકોની રુચિ અને પ્રતિભાવના આધારે જુદા જુદા દિવસે તમે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી શકો.

પૃથક્કરણ

નીચે આપેલ ખાલી જગ્યામાં પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અંગે તમારા પ્રતિભાવો નોંધો. નીચેના સંદર્ભમાં પ્રવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરો.

- (1) બાળકોને મઝા પડી હતી.
- (2) તે ઉંમરને યોગ્ય હતી.
- (3) તમે યોગ્ય રીતે પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી શક્યા હતા કે નહીં. આ બાબત અંગે તમે એકમ ૩૩ વાંચી જાઓ. જો આ પ્રવૃત્તિઓ ફરી હાથ ધરવાની હોય તો તમે ક્યા જરૂરી સુધારા કરશો, તેનો ઉલ્લેખ તમારા પૃથક્કરણમાં હોવો જોઈએ.

અતિપુષ્ટ ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યો માટે પ્રવૃત્તિ

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

સૂક્ષ્મ ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યો માટે પ્રવૃત્તિ

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

निम्नलिखित कथन पढ़िए-

(1) પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવામાં તમને કેટલો સમય લાગે ?

અતિપુષ્ટ ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યો સાથે સાંકળવાની પ્રવૃત્તિ	સૂક્ષ્મ ચેષ્ટાત્મક વિકાસ સાથે સાંકળવાની પ્રવૃત્તિ
---	--

15 મિનિટથી ઓછો - -

લગભગ 15 મિનિટ - -

15 મિનિટથી વધુ - -

25 મિનિટ થી વધુ - -

(2) પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં કેટલો સમય લાગે.

અતિપુષ્ટ ચેષ્ટાત્મક કૌશલ્યો સાથે સાંકળવાની પ્રવૃત્તિ	સૂક્ષ્મ ચેષ્ટાત્મક વિકાસ સાથે સાંકળવાની પ્રવૃત્તિ
---	--

25 મિનિટથી ઓછો - -

લગભગ 25 મિનિટ - -

25 મિનિટથી વધુ - -

40 મિનિટથી વધુ - -

(3) સ્વાધ્યાય કરવામાં તમને કોઈ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો હતો ? જો હા તો તે કઈ ?

(4) તમને સ્વાધ્યાય કેવું લાગ્યું ?

ઉપયોગી અસરકારક: ઉપયોગી બિન ઉપયોગી

તમારા ઉત્તર માટે કારણો આપો.

(5) સ્વાધ્યાય માટે તમે બીજું શું કહેવા માગો છો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

સ્વાધ્યાય 9

(આ સ્વાધ્યાય ખંડ 5 તેમજ ખંડ 7ના એકમ 30 સાથે સંબંધિત છે.)

જે સપ્તાહ દરમિયાન ઉત્સવ આવતો હોય તેને લક્ષમાં રાખીને તે વિશિષ્ટ સપ્તાહ દરમિયાન બાળ-ઉછેર કેન્દ્રમાં શાળાપૂર્વ બાળકો સાથે હાથ ધરવાની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું.

ઉદ્દેશો

- (1) વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કોઈ એક ચોક્કસ ખ્યાલને સમજવા માટે બાળકોને તમે કેવી રીતે સહાયક બનો છો તેની જાણકારી મેળવવી.
- (2) દિવસ દરમિયાન કોઈ એક બાબતને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન અને સંચાલન કરતાં શીખવું.
- (3) કોઈ એક વિશિષ્ટ ખ્યાલ પર આધારિત પ્રવૃત્તિઓ કેવી રીતે વિવિધ ક્ષેત્રે વિકાસ પર અસર કરે છે તે સમજવું.

સ્વાધ્યાય શરૂ કરતાં પહેલાં

કઈ પ્રવૃત્તિઓ યોજી શકાય, અને સંકલ્પનાનાં વિવિધ પાસાંઓને ભારપૂર્વક દર્શાવવા તેમજ તેમાં વિવિધતા લાવી શકાય અને અમૂક સમયગાળા સુધી લંબાવી શકાય તે નક્કી કરવા માટે એમક 21, 22, 23, 24 અને 30 જોઈ લો.

સ્વાધ્યાય કરવા માટે મદદરૂપ સૂચનો

- (1) તમારા પ્રાદેશિક ઉત્સવોમાંથી કોઈપણ એક પસંદ કરો. અને તેની સાથે સંકળાયેલ સજ્જવટ (શણગાર, મીઠાઈ, લોકવાર્તા, ગીતો વગેરેનો વિચાર કરો. આ બાબત એ ઉત્સવ સાથે સંકળાયેલ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં મદદરૂપ થશે.
- (2) એ ખાસ અઠવાડિયા માટે દૈનિક અભ્યાસક્રમમાં ઉત્સવને સંબંધિત એક, બે પ્રવૃત્તિઓને સાંકળી લો. યાદ રાખવાનું કે આ પ્રવૃત્તિઓ વિકાસનાં વિવિધ પાસાંઓને સંબંધિત હોવી જોઈએ. જો તમે એના વિષે વિચાર કરશો, તો તમને લાગશે કે તમે સરળતાથી (સહેલાઈથી) ભાષા રમત અથવા એક કળાવિષયક પ્રવૃત્તિ કે જેના વિષે તમે વાંચ્યું હોય તેને આ વિષયની આસપાસ વણીને વધુ ઓપ આપી શકો.

સ્વાધ્યાય માટે જરૂરી સમય

સ્વાધ્યાય વાંચવા માટેનો સમય	20 મિનિટ
એકમને જોઈ જવા માટે	45 મિનિટ

પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન સપ્તાહ

દરમિયાન તેનો ક્રમ નક્કી કરવા માટે	70 મિનિટ
-----------------------------------	----------

કુલસમય	<u>135 મિનિટ</u> = 2 કલાક 15 મિનિટ
--------	------------------------------------

प्रयोग 10: एक घन का आयतन ज्ञात करना।
सामग्री: एक घन, पानी, एक बेलनाकार बर्तन।
विधि: घन को बर्तन में डालकर पानी के स्तर में वृद्धि को मापें।

प्रयोग 11: एक घन का आयतन ज्ञात करना।
सामग्री: एक घन, पानी, एक बेलनाकार बर्तन।
विधि: घन को बर्तन में डालकर पानी के स्तर में वृद्धि को मापें।

प्रयोग 12: एक घन का आयतन ज्ञात करना।
सामग्री: एक घन, पानी, एक बेलनाकार बर्तन।
विधि: घन को बर्तन में डालकर पानी के स्तर में वृद्धि को मापें।

प्रयोग 13: एक घन का आयतन ज्ञात करना।
सामग्री: एक घन, पानी, एक बेलनाकार बर्तन।
विधि: घन को बर्तन में डालकर पानी के स्तर में वृद्धि को मापें।

प्रयोग 14: एक घन का आयतन ज्ञात करना।
सामग्री: एक घन, पानी, एक बेलनाकार बर्तन।
विधि: घन को बर्तन में डालकर पानी के स्तर में वृद्धि को मापें।

प्रयोग 15: एक घन का आयतन ज्ञात करना।
सामग्री: एक घन, पानी, एक बेलनाकार बर्तन।
विधि: घन को बर्तन में डालकर पानी के स्तर में वृद्धि को मापें।

प्रयोग 16: एक घन का आयतन ज्ञात करना।
सामग्री: एक घन, पानी, एक बेलनाकार बर्तन।
विधि: घन को बर्तन में डालकर पानी के स्तर में वृद्धि को मापें।

પ્રવૃત્તિઓ

ઉત્સવને કેન્દ્રમાં રાખીને સપ્તાહ દરમિયાન તમે જે પ્રવૃત્તિઓ યોજવાના છો તેનું વર્ણન (વિષય-વસ્તુઓને જરૂરી સાધનસામગ્રી સહિત) નીચે આપેલી જગ્યામાં કરો. પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ માટે તે પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં લાગતો સમય એટલે કે તેમાં બાળકો કેટલો સમય પસંદ કરવામાં રહેશે તેની સ્પષ્ટતા કરો. વળી જે દિવસે તે ઉત્સવ ઉજવાતો હોય તે દિવસની જાણ કરો. આગળના મથાળા નીચે તમે કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ દર્શાવી હશે. અહીં હવે તમે તેનું વિગતવાર વર્ણન કરી શકો.

સોમવાર

भंगणवार

Handwriting practice area for the word 'भंगणवार' (Bhanganwar) on a dotted grid background.

गुणवार

Handwriting practice area for the word 'गुणवार' (Gunwar) on a dotted grid background.

(1) પ્રવૃત્તિઓના આયોજન અને સપ્તાહ દરમિયાન તેમનું નોંધપત્રક બનાવવામાં કેટલો સમય લાગ્યો ?

70 મિનિટથી ઓછો

લગભગ 70 મિનિટ

70 મિનિટથી વધુ

90 મિનિટથી વધુ

(2) તમને આ સ્વાધ્યાય કરતાં કોઈ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો ? જો 'હા' તો કઈ કઈ ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) તમને આ સ્વાધ્યાય કેવો લાગ્યો

ઉપયોગી અંશતઃ ઉપયોગી બિન ઉપયોગી

તમારા ઉત્તર માટે કારણો આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(4) સ્વાધ્યાય અંગે તમે વધુ શું કહેવા માંગો છો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

સ્વાધ્યાય 10 (ફરજિયાત)

આ સ્વાધ્યાય (એકમ 30થી સંબંધિત છે.)

બે થી ત્રણ વર્ષની ઉંમરના 15 શિશુઓના જૂથ સાથે હાથ ધરવાની પ્રવૃત્તિઓ દર્શાવતું સપ્તાહનું નોંધપત્રક તૈયાર કરવું. શિશુઓ કેન્દ્રમાં સવારના 8-30 થી 4-30 સુધી રહે છે. તમારી પાસે તમને મદદ કરવા એક સહાયક છે. તેમને માટે જરૂરી રમતની પ્રવૃત્તિઓ તથા સાધનસામગ્રીનું ટૂંકમાં વર્ણન કરો. એક સપ્તાહમાં તમને બાળકો સાથેની 'આપણી આસપાસનાં પ્રાણીઓ'એ પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવાનું કહેવામાં આવે છે.

ઉદ્દેશો

(1) અભ્યાસક્રમ યોજના અને પ્રવૃત્તિઓનું નોંધપત્રક તૈયાર કરવા માટેના સિદ્ધાંતો જે તમે ખંડ 7માં વાંચ્યા છે તેનો ઉપયોગ કરવો.

તમે દૈનિક અને સાપ્તાહિક નોંધપત્રક તૈયાર કરવા અંગે વાંચ્યું છે. બાળકોના વયજૂથ અને કેન્દ્રમાં કેટલા કલાક તેઓ રહે છે, તે પર આધારિત પ્રવૃત્તિઓનું નોંધપત્રક છે તે તમે જાણો છો. સપ્તાહ માટે યોજનાની રૂપરેખા તૈયાર કરવાનો મહાવરો આ પ્રવૃત્તિ તમને આપશે.

(2) થોડા વધુ મોટી ઉંમરના શિશુઓ સાથે હાથ ધરવાની પ્રવૃત્તિઓ જાણવી.

ખંડ 3માં પા પા પગલી માંડતાં બાળપણ દરમિયાનનો વિકાસ તેમજ તે વિકાસને વેગ આપતી પ્રવૃત્તિઓ વિશે તમે વાંચ્યું છે. બે થી ત્રણ વર્ષનાં બાળકો માટેની યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ વિશે વિચારવાની અને ઓળખવાની તક તમને આ સ્વાધ્યાય પૂરી પાડે છે.

સ્વાધ્યાય કરતાં પહેલાં.

(1) નોંધપત્રકનું આયોજન કરતી વેળાએ ધ્યાનમાં રાખવાના મુદ્દાઓ અંગે તમારી સ્મૃતિને તાજી કરવા તમે એકમ 30 જુઓ. પૂર્ણ દિવસના કેન્દ્રમાં દૈનિક નોંધપત્રકનો નમૂનો પણ આ એકમ આપે છે. પુસ્તકમાં દર્શાવેલ નોંધપત્રકની નકલ ન કરશો.

(2) શિશુઓ સાથેની હાથ ધરવાની રમતની પ્રવૃત્તિઓ યાદ કરવા એકમ 16 પર દૃષ્ટિ કરો. તમે અન્ય કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પણ વિચારી હશે તમે તે સપ્તાહની યોજના માટે તેને સમાવી શકો છો.

(3) એકમ 30માં તમારી પ્રગતિ ચકાસો. સ્વાધ્યાય 2માં શાળાપૂર્વ બાળકોના સપ્તાહના અભ્યાસક્રમની યોજના સંબંધિત આવો જ સ્વાધ્યાય તમે કર્યો છે. જો તે સ્વાધ્યાય કરવામાં કેટલાંક પાસાં ધ્યાન બહાર ગયાં હોય તો અત્યારે તમે ધ્યાનમાં રાખો.

સ્વાધ્યાય કરવામાં સહાયક સૂચનો

(1) સૌપ્રથમ સપ્તાહ દરમિયાન હાથ ધરવાની રમતની પ્રવૃત્તિઓ જે તમે યોજવા માંગો છો તેની એક કાચી યાદી તૈયાર કરો. સપ્તાહ દરમિયાન વિકાસના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર માટેની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનો તમે તેમાં સમાવેશ કર્યો છે કે નહિ તે જોવા માટે તમે એકમ 10માં વર્ણવેલા 'ચકાસણી ચાર્ટ'નો ઉપયોગ કરો. આ રીતે આ અંગે તમારું આયોજન ભૂલભરેલું નથી તેની કાળજી લઈ શકશો.

(2) માળખાગત પ્રવૃત્તિઓ અને મુક્ત રમત, ઓરડામાં રમાતી અને મેદાનમાં રમાતી રમતો તેમજ શ્રમયુક્ત અને શાંત પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચેનું સંતુલન છે કે નહિ તે ચકાસો.

(3) યાદ રાખો કે વિષય છે 'આપણી આસપાસનાં પ્રાણીઓ' આથી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ આ વિષય પર પ્રકાશ પાડતી હોવી જોઈએ.

સ્વાધ્યાય અંગેનો સમય

સમગ્ર સ્વાધ્યાય એક વખત વાંચવો	20 મિનિટ
એકમ 16 અને 30 જોઈ જવા	20 મિનિટ
નોંધપત્રક તૈયાર કરવું	45 મિનિટ
રમતપ્રવૃત્તિઓનું ટૂંકું વર્ણન લખવું	45 મિનિટ

150 મિનિટ = 2 કલાક 30 મિનિટ

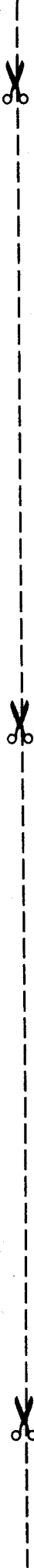
નોંધપત્રક તૈયાર કરવું.

સપ્તાહનું નોંધપત્રક તૈયાર કરવા માટે નીચેના કોઠાનો ઉપયોગ કરો. કોઠામાં રમતપ્રવૃત્તિઓ નોંધો અને પછી કોઠા બાદ આપેલ જગ્યામાં પ્રવૃત્તિનું વિષયવસ્તુ અને જરૂરી સાધનસામગ્રીનું ટૂંકું વર્ણન લખો. તમે એકમ 22માં આ કેવી રીતે કરવું તે વાંચ્યું છે.

પા પા પગલી માંડનાર બાળકો માટેની અઠવાડિક પ્રવૃત્તિઓનું નોંધપત્રક (2 થી 3 વર્ષ)

સમય	સોમવાર	મંગળવાર	બુધવાર	ગુરુવાર	શુક્રવાર
-----	--------	---------	--------	---------	----------

બુધવાર

ગુરુવાર

A series of horizontal dotted lines spanning the width of the page, intended for handwriting practice.

નોંધ

ઈંદિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

CCCD-01
બાળ સંભાળ સેવા
આયોજન

વિભાગ

7

બાળસંભાળ કેન્દ્રનું સંચાલન

એકમ 29	
ભારતમાં બાળસંભાળ સેવાઓ	07
એકમ 30	
અભ્યાસક્રમનું આયોજન	27
એકમ 31	
બાળસંભાળ કેન્દ્રની સ્થાપના અને સંચાલન	58
એકમ 32	
પરિવાર અને સમાજનો સમાવેશ	74
એકમ 33	
મૂલ્યાંકન	87

Course Design

Prof. V. C. Kufandaiswamy
Vice-Chancellor
IGNOU

Prof. A. B. Bose
Director
School of Continuing
Education, IGNOU

Dr. Prabha Chawla
(Convenor)
School of Continuing
Education, IGNOU

Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani, Madras

Prof. R. Muralidharan
Head, Dept. of Psychology
NCERT, New Delhi

Dr. F. Z. Tarapore
Principal
College of Home Science
SNDT University
Pune

Dr. G. Kapadia
Director
Princess Esin Women's
Education Centre
Hyderabad

Dr. Ravikala Kamath
Dept. of Human Development
SNDT University
Bombay
Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education, IGNOU

Ms. Asha Signh
Depg. of Child Development
Lady Irwin College
New Delhi

Ms. Suman Verma
Dept. of Child Development
Home Science College
Chandigarh

Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education, IGNOU

Book Preparation

Unit Preparation

Units 29

Dr. Adarsh Sharma
National Institute of
Public Cooperation &
Child Development
New Delhi
Ms. Kameshwari Moothy
School of Continuing
Education, IGNOU
Ms. Neerja Chadha
School of Continuing
Education IGNOU

Unit 31

Renu Khosla
National Institute of
Public Cooperation &
Child Development
New Delhi

Unit 32

Ms. Neerja Chandha
School of Continuing
Education IGNOU
Renu Khosla
National Institute of
Public Cooperation &
Child Development
New Delhi
Ms. Meenakshi Kashyap
School of Continuing
Education IGNOU

Units 30

Renu Khosla
National Institute of
Public Cooperation &
Child Development
New Delhi
Mr. Rekha Sharma
School of Continuing
Education IGNOU

Unit 33

Mr. Rekha Sharma
School of Continuing
Education IGNOU

Course Editor

Dr. S. Anandalakshmy
Senior Fellow
Murugappa Chettiar
Research Centre
Taramani
Madras

Block Co-ordinator

Ms. Rekha Sharma
School of Continuing
Education
IGNOU

Language Editor

Prof. G. S. Rao
IGNOU

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj

Registrar (FPD)
IGNOU

Copies : 500(1999), 500(2000), 1000(2005).

PRINTED BY : Nishan Offset Pvt. Ltd. Ph.: (079) 26420145, 26505810

March, 1999

© Indira Gandhi National Open University, 1998

ISBN-81-7263-852-3

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information on the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068.

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી(અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

અનુવાદ :

પ્રો. એસ. એન. મહેતા 17. કદમ્બ બંગલો,
વસ્ત્રાપુર,
અમદાવાદ-380 056.

પરામર્શ (વિષય) :

ડૉ. નીતાબહેન શાહ આચાર્યા,
સરકારી મહિલા કોલેજ,
ગાંધીનગર

પરામર્શ (ભાષા) :

ડૉ. કે. પી. પ્રજ્ઞપતિ એસ. એલ. યુ. વિમેન્સ કોલેજ,
એલિસબ્રીજ,
અમદાવાદ-380 006.

સંપાદન અને સંયોજન :

શ્રી એસ. એચ. બારોટ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી.
મદદનીશ કુલસચિવ અમદાવાદ-380 003.

પ્રકાશક

શ્રી એસ. એચ. બારોટ, ઈચા., કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
સરકારી બંગલા નંબર - 9, ડફનાબા, શાહીબાગ, અમદાવાદ - 380 003, ટે.નં. 22869690-91

© સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃ મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

પરિચય

અગાઉના ખંડોમાં બાળકના સર્વાંગી બહુમુખી વિકાસને અર્થે જરૂરી હોય તેવી પ્રવૃત્તિઓ વિશે અને તેમના વિકાસના તબક્કાઓ વિશે વાંચી ગયા છે. અત્યાર સુધીમાં તમે પ્રાપ્ત કરેલું કૌશલ અને જ્ઞાન કોઈ પણ જાતના સંભાળકાર્યમાં અનિવાર્ય બની રહે તેવું છે, ખાસ તો તેવા લોકો માટે જે બાળકેન્દ્રમાં સેવા આપતા હોય. આ જ આધાર ઉપર આપણે પ્રસ્તુત ખંડમાં એ દિશામાં હવે થોડાં વધુ આગળ ધપીશું.

આ ખંડના પ્રથમ એકમ (એકમ-29)માં ભારતમાં આપવામાં આવતી બાળલક્ષી સેવાઓનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. આપણા દેશમાં ચાલતી બાળસંભાળ સેવાઓના વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમ જ બાળસંભાળ અંગેના મુખ્ય કાર્યક્રમો વિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બાળલક્ષી સેવાકાર્યોમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રદાનનું પણ અત્રે વિશ્લેષણ કર્યું છે, અને સાથે સાથે આ ક્ષેત્રમાં કરાયેલી કેટલીક ખાસ પ્રયોગાત્મક યોજનાઓ અંગે જણાવ્યું છે.

આ ખંડમાં ત્યાર પછીના ભાગમાં બાળસંભાળ સેવાકેન્દ્રને લક્ષી વ્યવહારિક બાબતો વિશે વાતો કરી છે. એકમ-30માં આ પ્રકારના કેન્દ્રમાં જરૂરી અભ્યાસક્રમનું આયોજન કઈ રીતે કરવું તે અંગે વિગતો ચર્ચા થઈ છે. આવા આયોજનની જરૂરિયાતથી માંડીને તે માટેના જરૂરી સિદ્ધાંતો અંગેની ચર્ચા આવરી લેવાઈ છે. આ એકમથી તમે નાનાં ભૂલકાંઓ તથા શાળાપૂર્વેની વયનાં બાળકોની માટે રોજિંદી અને અઠવાડિક પ્રવૃત્તિઓના આયોજન અંગે પણ જાણી શકશો.

એકમ-31માં બાળસંભાળ કેન્દ્ર ઊભું કરવા તેમ જ તેની પ્રવૃત્તિ તથા સંચાલનને અંગે ચર્ચા થઈ છે. કેન્દ્ર માટે તેનું સ્થળ કેન્દ્રની જગ્યાનો અંદરનો તેમ જ બહારના ભાગનો ઉપયોગ, રમતગમતનાં સાધનો તથા કેળવણીવિષયક સાધનો વગેરે જેવી આવશ્યક બાબતોની ચર્ચા કરી છે. બાળકો સાથે કામ કરનારાં કાર્યકરોની પસંદગી અંગે પણ તમે અહીં જાણી શકશો. ઉપરાંત, કેન્દ્ર અંગે જરૂરી રજિસ્ટરો અને અન્ય દસ્તાવેજો રાખવા માટેની જાણકારી તેમ જ કેન્દ્ર માટે ફંડ ઊભું કરવાની વિધિ વિશે પણ માહિતી મેળવી શકશો.

એકમ-32માં કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓ સાથે બાળકના કુટુંબ તેમ જ તેની આસપાસના સમાજને કઈ રીતે સાંકળવાં તે વિશે ચર્ચા કરી છે. આ માટેની ખાસ આવશ્યકતા પર ભાર અપાયો છે. સાથે સાથે તમારી પ્રવૃત્તિમાં મા બાપ તથા સમાજના અન્ય સભ્યો કઈ રીતે રસ લેતા થાય અને પોતાનું પ્રદાન કરી શકે જેથી બાળસંભાળ સેવામાં તેઓ પણ ભાગ ભજવી શકે તે અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. માતાપિતા તથા સમાજના સહયોગની અપેક્ષા પહેલાં સંભાળ રાખનાર વ્યક્તિએ અગાઉથી શું કરવું જોઈએ તે વિશે પણ ભણાવ્યું.

એક વખત સેવાકેન્દ્ર શરૂ થઈ જાય પછી તે કઈ રીતે કાર્ય કરે છે તે બાબત ઘણી અગત્યની છે માટે તેનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. બાળસંભાળ કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં તમારું શિક્ષણ, બાળકનો વિકાસ અને કેન્દ્રની સ્થિતિ વગેરેનું મૂલ્યાંકન સમયે સમયે થવું જોઈએ. એકમ-33માં આ માટેની ચર્ચા થઈ છે. આ એકમમાં મૂલ્યાંકન કરવાની રીતો તથા સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે જે તમને મૂલ્યાંકન માટે ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે. જેના દ્વારા જરૂરી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે અને ધીમે ધીમે તેમાં જ્યારે અને જરૂરી લાગે ત્યારે સ્વીકારો કરી શકાય છે.

આ એકમથી બાળસંભાળ સેવાઓ માટેનો અભ્યાસક્રમ અમે સમાપ્ત કરીશું. આશા છે કે તમને તેમાં રસ પડ્યો હશે અને તે ઉપયોગી સિદ્ધ થયો હશે. જો આ બાબતે તમારાં કોઈ સૂચનો હોય તો નિઃસંકોચ અમને તે અંગે જરૂર લખશો. અમારા તરફથી તમોને અનેક શુભેચ્છાઓ !

એકમ 29 : ભારતમાં બાળસંભાળ સેવાઓ

માળખું

29.1 પરિચય

29.2 સ્પષ્ટીકરણ-યથાર્થ નિરૂપણ

29.3 (આ પ્રવૃત્તિના) અતીતમાં ડોકિયું

29.4 પ્રવર્તમાન બાળલક્ષી યોજનાઓ તથા સેવાઓ

29.4.1 ઈન્ટિગ્રેટેડ ચાઇલ્ડ ડેવલપમેન્ટ સર્વિસીસ અર્થાત્ 'આઈસીડીએસ' કાર્યક્રમ-(I.C.D.S)

29.4.2 પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમો

- પાંડુરોગ નિવારણના રાષ્ટ્રિય પોષણ કાર્યક્રમો
- કુપોષણથી આવતા અંધત્વ નિવારણ માટે રાષ્ટ્રિય નિરોધક કાર્યક્રમ
- આયોડિનની ખામી દૂર કરવા રાષ્ટ્રિય રોગનિરોધક કાર્યક્રમ
- સરીરના જલસંતુલન માટે મૌખિક ઉપચારો-સારવાર
- વૈશ્વિક રસીકરણ કાર્યક્રમો (સાર્વત્રિક)

29.4.3 ભૂલકાંઓની કેળવણીના કાર્યક્રમ

29.5 બાળસેવામાં સ્વૈચ્છિક પ્રવૃત્તિ

29.5.1 ધરબહાર કામ કરતી અને માંદી રહેતી માતાઓનાં બાળકો માટેનાં ઘોડિયાંધર-શિશુગૃહ અંગે કાર્યક્રમો

29.5.2 બાળવાડીઓ

29.6 પ્રયોગાત્મક પ્રકલ્પો

29.6.1 વિકાસવાદી કોસબાદ હિલ્સ

29.6.2 હરતાં ફરતાં ઘોડિયાંધર

29.6.3 રુચિકા

29.6.4 ચાઇલ્ડ ઈન નીડ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ (CINI)

29.7 સારાંશ

29.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

29.1 પ્રસ્તાવના

લગભગ દરેક દરેક સમાજમાં સદીઓથી બાળસંભાળ એ કુટુંબની જવાબદારી ગણાતી આવી છે. આમાં પણ બાળકના જીવનના પ્રારંભનાં વર્ષોમાં માતાની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ રહી છે. તેમ છતાં કુટુંબના અન્ય પુખ્ત સભ્યો અથવા ભાઈભાંડુઓ પણ બાળકની કાળજી લેતાં રહ્યાં છે ખરાં. તમે જાણો છો કે બાળકને પૂરી પાડવામાં આવતી કાળજી દરેક કુટુંબમાં અલગ અલગ હોય છે. એકમ-1માં તમે વાંચ્યું છે તે પ્રમાણે બાળકની કાળજી લેનાર વ્યક્તિનો અભિગમ અને સભાનતાનું સ્તર, કુટુંબનું માળખું અને સમાજમાં તેમનું સ્થાન ઉપરાંત રહેઠાણનું સ્થળ તેવાં પરિબલો આ માટે જવાબદાર હોય છે.

છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં સ્પષ્ટ થતું આવ્યું છે કે નવાં ઘણાં કારણોને લીધે એકલે હાથે બાળઉછેરનું કામ કુટુંબ કરી શકે તેમ નથી. આથી સરકારે આ કામમાં મદદ કરવા માટે હાથ લંબાવવો પડે છે. આપણે આ એકમમાં બાળઉછેરના કાર્યમાં અપાતી સેવાઓનાં કારણોની ચર્ચા કરીશું. ઉપરાંત, કેટલાક વિશિષ્ટ સરકારી કાર્યક્રમો અને સેવાઓની પણ જાણકારી મેળવીશું, જે બાળલક્ષી હોય છે. આ કાર્યક્રમોમાં 6 વર્ષની વયથી નીચેનાં બાળકો પર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે તેથી એનો અભ્યાસ જરૂરી છે કેમ કે આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસક્રમમાં પણ આ જ વયજૂથનાં બાળકો ઉપર આપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરેલું છે.

હેતુઓ

આ એકમ વાંચન પછી તમે -

- બાળસંભાળ સેવાઓ ઊભી કરવા માટે તર્કસંગત સ્પષ્ટીકરણ આપી શકશો.
- આપણા દેશમાં બાળસંભાળ સેવાના વર્તમાન કાર્યક્રમો વર્ણવી શકશો.

- મુખ્ય સરકારી બાળલક્ષી કાર્યક્રમો જાણાવી શકશો.
- બાળસંભાળ પ્રવૃત્તિમાં સ્વૈચ્છિક પ્રયત્નોના પ્રદાનનું વિશ્લેષણ કરી શકશો.
- આ ક્ષેત્રની કેટલીક સુધારાત્મક યોજનાઓની યાદી આપી શકશો.

29.2 સ્પષ્ટીકરણ

એકમ-4માં તમે બાળકોની જરૂરિયાતો અને અધિકારો વિશે માહિતી મેળવેલી જ છે. વળી બાળકોની આ જરૂરિયાતોને પૂરી પાડવા તેમ જ તેમના અધિકારો તેમને મળે તે માટે કાર્યક્રમોના આયોજનની આવશ્યકતા અંગે પણ તમે આ ખ્યાલ મેળવી ચૂક્યા છો. આ વિગતોને હવે ઊંડાણથી જોઈશું.

તમે જાણો છો કે બાળકોની જરૂરિયાતોમાં પૂરતું પોષણ, સ્વાસ્થ્યની કાળજી, પ્રેમભર્યા ઉછેર, માનસિક પ્રોત્સાહન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જીવનના પ્રથમ છ વર્ષ દરમિયાન આ જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવાના મહત્વ વિશે તમે વાકેફ છો.

ભારતમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં સખત ગરીબીમાં જીવતાં કુટુંબો છે. એકમ-1માં આ સ્થિતિનાં પરિણામે બાળક પર શું અસર થાય છે તે તમને યાદ છે ? આજે ભારતમાં 6 વર્ષની નીચેનાં લગભગ 140 લાખ બાળકો છે. એક અંદાજ છે કે તેમાંના અડધાં પૂરતું પોષણ, શારીરિક કાળજી, સુયોગ્ય કેળવણી કે વિકાસલક્ષી વાતાવરણ મેળવી શકતાં નથી. અને કુટુંબોમાં આ બધું આપી શકવાની ક્ષમતા નથી. એકમ-4માં તમે વાંચ્યું તે પ્રમાણે આપણા દેશમાં ઘણાં ખરાં બાળકો ગરીબ વાતાવરણમાં જીવે છે. તેમાં યોગ્ય રહેઠાણ, સ્વાસ્થ્ય, પોષણ અથવા કેળવણીનો સંદંતર અભાવ હોય છે. તેમને ખાવા પણ પૂરતું મળતું નથી, સારું પીવાનું પાણી મળતું નથી અને તેમના રહેણાંકની જગ્યા સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક હોય છે. આ બધાંને પરિણામે બાળકો કુપોષણ અને અસંખ્ય રોગોના ભોગ બને છે. જીવનના પ્રથમ કેટલાંક વર્ષોમાં જ ઘણાં બાળકો મૃત્યુને ભેટે છે. વળી, તમે જાણો જ છો કે આપણા દેશમાં બાળ મજૂરી એ સળગતી સમસ્યા છે જ. બાળમજૂરીની હાડમારી વિશે તો તમે જાણો છો જ. શું તમને લાગે છે કે આવાં બાળકો કદી વિકાસ કરી શકે ?

સ્વસ્થ રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રના વિકાસમાં કંઈક પ્રદાન કરી શકે તેવા કાર્યક્રમ ભાવિ નાગરિકો ઘડી શકે, તેવા વાતાવરણના નિર્માણમાં બાળકો માટે શું કરી શકાય ?

બાળકોને તેઓના પોતાના સર્વોચ્ચ વિકાસ માટે તકો પૂરી પાડી શકાય ખરી. તેમની શારીરિક, બૌદ્ધિક, આવેગિક અને સામાજિક વિકાસ માટે સવલતો પૂરી પાડવી જરૂરી છે. હવે માતાપિતા પોતાનાં બાળકો માટે સુયોગ્ય વિકાસની જરૂરિયાતો સંતોષી ન શકતાં હોવાથી, બાળસંભાળ કાર્યક્રમો દ્વારા બાળકલ્યાણ સાધવાની જરૂર રહે છે.

આથી સરકાર દ્વારા બાળવિકાસમાં રસ લેવાની શરૂઆત થઈ. આ પ્રકારના બાળસંભાળ બાળવિકાસ અને સેવાઓ વિશે આપણા દેશમાં કેવા કાર્યક્રમો યોજાય છે તેની હવે જાણકારી મેળવીએ.

29.3 (આ પ્રવૃત્તિના) અતીતમાં ડોકિયું

રૂઢિ મુજબ તો કુટુંબના સભ્યો, સગાંવહાલાં, ગામના લોકો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ બાળકોની દેખભાળ કરતાં હોય છે. મોટે ભાગે સરકારને માથે આ ક્ષેત્રમાં કોઈ પ્રદાન કરવાનું હોતું નથી. છતાં એ સર્વવિદિત છે કે અમુક કપરા સંયોગોમાં કે કુદરતી આફતો જેવી કે દુકાળ, રેલ વગેરેના સમયમાં લોકો તથા તેમનાં બાળકોને વિવિધ રાહતકાર્યોથી સહાય આપવામાં આવતી હોય છે. 19મી સદીના પૂર્વાર્ધથી કેટલીક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ અનાથ અને ગરીબ બાળકો માટે કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી. આમાં પણ મુખ્યત્વે ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને દાનવીરોની સંસ્થાઓ કામ કરતી હતી.

20મી સદીની શરૂઆતથી સ્વૈચ્છિક પ્રયત્નો વધુ વ્યવસ્થિત બન્યા. 20મી સદીના મધ્યમાં કેટલીક જાણીતી સંસ્થાઓ જેવી કે ઈન્ડિયન રેડ ક્રોસ સોસાયટી, ઓલ ઈન્ડિયા વિમેન્સ કોન્ફરન્સ, કસ્તુરબા ગાંધી નેશનલ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ અને ચિલ્ડ્રન્સ એઈડ સોસાયટી વગેરે. તેઓ બાળકો માટે કલ્યાણકારી, સ્વાસ્થ્ય, પોષણ અને કેળવણીના ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત થયેલી સંસ્થાઓ હતી. 1920માં 'બાલકનજી બારી'ની સ્થાપના થઈ જેનું મુખ્ય મથક મુંબઈ ખાતે હતું. તે પ્રથમ સંસ્થા હતી જેનાં સભ્યો પણ બાળકો જ હતાં. આ અરસામાં કેટલીક બીજી સંસ્થાઓ પણ ઊભી થઈ, પરંતુ તેમની પ્રવૃત્તિનાં કેન્દ્ર સ્થાનિક અથવા પ્રાદેશિક હતાં. ઉદાહરણ તરીકે, 1924માં 'ગિલ્ડ ઓફ સર્વિસ' સંસ્થાએ મદ્રાસથી (ચેન્નાઈથી) બાળકલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત કરી હતી જે સમય જતાં લગભગ સમગ્ર દક્ષિણ ભારતમાં ફેલાઈ હતી. 1927માં મુંબઈમાં સ્થપાયેલી 'ચિલ્ડ્રન એઈડ સોસાયટી'એ ભટકતાં બાળકો માટે ઘરની વ્યવસ્થા ઊભી કરી. કેટલીક ધાર્મિક સંસ્થાઓ દ્વારા દેશના વિવિધ ભાગોમાં બાળકોનાં અનાયાલયો અને અન્ય સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી. આનાં ઉદાહરણો છે 'ઓલ ઈન્ડિયા શિવા ઓર્ફનેજ' અને 'બાઈ ડેસાબાઈ પારસી ઓર્ફનેજ'.

સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી સરકારે બાળકોના કલ્યાણ માટે વધુ જવાબદારી ઉઠાવી છે. ખંડ-1ના એકમ-4માં તેમ બાળકોને આપણા સંવિધાને પૂરી પાડેલ સવલતો વિશે વાંચ્યું જ છે. તેમ જણો છો કે 'ધી ડાયરેક્ટિવ પ્રિન્સિપલ્સ'માં પણ બાળકોની સુરક્ષા અને કેળવણી માટે ખાસ વિધાનો કરવામાં આવ્યાં છે. તો હવે, 50ના દાયકાથી શરૂ કરીને પ્રત્યેક દાયકામાં સરકારે બાળકલ્યાણ, બાળવિકાસ અને બાળસંભાળ માટે કયો અભિગમ લીધો એ વિશે થોડું જણાવો.

1950નો દાયકો

આ દાયકામાં સ્વૈચ્છિક પ્રયત્નો ઉપર વધુ ભાર હતો. પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના (1951-56)માં એ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો કે સામાન્ય રીતે જે ધ્યાન બાળકોની જરૂરિયાતો પ્રત્યે આપવામાં આવે છે તેના કરતાં ઘણું વધારે ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે. પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાએ કલ્યાણ પ્રવૃત્તિની જવાબદારી સામુહિક રીતે કુટુંબ, જાતિ અને સરકારની છે તેમ સ્વીકાર્યું છતાં સ્વૈચ્છિક પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહન આપી, એ સંસ્થાઓ વધુ વ્યવસ્થિત રીતે બાળસંભાળની પ્રવૃત્તિ કરે તે ઉપર વધારે ધ્યાન આપ્યું કેમ કે આવી સંસ્થાઓ અગાઉથી જ આ પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયેલી હતી. એ કારણે, આ જ સંસ્થાઓને વધુ મજબૂત, વધુ વિકસિત કરવાના હેતુથી 'ગ્રાન્ટ-ઇન-એઇડ' દ્વારા આ ક્ષેત્રમાં તેમની પ્રવૃત્તિનો વધુ ફેલાવો થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

1952માં 'ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર ચાઇલ્ડ વેલફેર' (Indian Council for Child Welfare (I.C.C.W.)) નામની પ્રથમ રાષ્ટ્રિય સ્તરની સંસ્થા ઊભી થઈ. આ સંસ્થાના નેજા હેઠળ બાળવિકાસ સ્વૈચ્છિક અંગેની પ્રવૃત્તિને વધુ વેગ આપવાનું કાર્ય શરૂ થયું.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને મદદ કરીને, તેમની સહાય તેમ જ તેમનો સહકાર કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓમાં, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ તથા બાળકો માટે, મળી રહે તે હેતુથી આ જ દાયકામાં એક મહત્વની સંસ્થા 'સેન્ટ્રલ સોશલ વેલફેર બોર્ડ' (Central Social Welfare Board (C.S.W.B)) ની 1953માં સ્થાપના થઈ. એ સમયે મોટાભાગની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ શહેરી કેન્દ્રોમાં કાર્યરત હતી. 1954માં આ બોર્ડ એક કલ્યાણકારી વિસ્તરણ યોજના (Welfare Extension Project) શરૂ કરી. જેના દ્વારા ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં પણ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું. આ યોજના હેઠળ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લેવામાં આવી. તેમાંની એક તે હતી. દરેક ગામમાં 'બાળવાડી'ની સ્થાપના. બાળવાડી વિવિધ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર હતી. તેમાં ઘોડિયાઘર અને શાળાપૂર્વેનાં બાળકોની સંભાળ લેવાતી. વિશેષ પોષણપૂર્તિ અને શાળાપૂર્વેનું શિક્ષણ આપવું એટલું જ નહિ પરંતુ ત્યાં આવતી સ્ત્રીઓને હસ્તઉદ્યોગની તાલીમ અને સમાજશિક્ષણ પણ આપવામાં આવતું.

આ જ દાયકામાં, 1959માં, સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે બાળકોના વિવરણ માટેનો એક ઢંઢેરો અપનાવ્યો. શું આ ઢંઢેરો વાંચ્યાનું શક્ય છે? તેમ જણો છો તેમ આ ઢંઢેરો ભારત સરકારે પણ સ્વીકાર્યો અને એ રીતે તેની બાળકો પ્રત્યેની લાગણી અભિવ્યક્તિ પણ કરી હતી.

1960નો દાયકો

અગાઉના દાયકામાં સી.એસ.ડબલ્યુ.બી.એ સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના ઉત્કર્ષ માટે હાથ ધરેલા કાર્યક્રમોની સમીક્ષા કરવામાં આવી ત્યારે જણાયું કે કાર્યક્રમની નવરચના જરૂરી હતી જેથી તેનો લાભ વધુ ને વધુ લોકો સુધી પહોંચાડી શકાય. આ દૃષ્ટિથી નિદર્શન કાર્યક્રમો ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં ઊભાં કરવામાં આવ્યાં. દરેક રાજ્યમાં 16 વર્ષથી નીચેનાં બાળકોની સમગ્ર અને એકદર જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનો, તેમનાં સ્વાસ્થ્ય, પોષણ, કેળવણી અને કલ્યાણ અંગે સેવાઓ પૂરી પાડવાનો નિર્ધાર થયો.

બાળવિકાસ પ્રત્યેના અભિગમમાં થોડો ફેરફાર અત્રે જણાય છે. બાળવિકાસ માટેના નિદર્શન પ્રકલ્પોના ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં (1961-66) કે રોકાણની શરૂઆત કરવામાં આવી. પહેલી અને બીજી પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં ગ્રાન્ટ-ઇન-એઇડ (નાણાંકીય સહાય) દ્વારા બાળકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓનું કાર્ય સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વધુ ક્ષમતાથી કરી શકશે તેવી નેમ રહી હતી. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે એવું જણાઈ આવ્યું કે નિદર્શન કાર્યક્રમો દ્વારા સેવાકાર્ય થવું મુશ્કેલ હતું અને એને કારણે એ વ્યવસ્થા બંધ કરી દેવામાં આવી. આ સર્વેક્ષણથી જણાયું કે 16 વર્ષની નીચેનાં બધાં બાળકો સુધી નિદર્શન યોજના દ્વારા પહોંચી શકાય તેમ ન હતું. તેનાં કારણો પણ ઘણાં હતાં, છતાં મુખ્યત્વે તો નાણાંનો અભાવ જ જવાબદાર ગણી શકાય. આથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે ત્યાં જ બાળકોના વ્યાપ સુધી પહોંચવાને બદલે 0-6 વર્ષ સુધીના નાજુક જીવનકાળ ધરાવતાં બાળકોના જરૂરિયાતો માટે જ આગ્રમતા આપવા જોઈએ. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાના સમયમાં આ પ્રકલ્પોને 'કેમિલી એન્ડ ચાઇલ્ડ વેલફેર'ના પ્રકલ્પોમાં પરિવર્તિત કરી નાખવામાં આવ્યાં. છતાં ખાસ તો નાણાંકીય અછતને લીધે, આ પ્રકલ્પો પણ સફળ ન થઈ શક્યાં.

એક મૂલ્યાંકન સમિતિની રચના કરવામાં આવી અને તેનાં ડબલ્યુ.ઈ.પી. ઉપરનાં સૂચનોનાં આધારે 'કેમિલી એન્ડ ચાઇલ્ડ વેલફેર'ની એક નવી યોજના રચાઈ જે 1967માં અમલમાં આવી. આ યોજનાનો

ધ્યેય બાળકોને સુમથિત મૂળભૂત સામાજિક સેવાઓ પૂરી પાડવી. સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને મનોરંજન પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપવાનો હતો. આ આદર્શને સિદ્ધ કરવા માટે વિશિષ્ટ રીતે પ્રશિક્ષિત સેવકોની જરૂરિયાત જણાઈ. ક્ષેત્ર બાળસંભાળ સેવાઓના આપણા દેશના ઇતિહાસમાં સર્વપ્રથમ વખત વિવિધ સ્તરે આ સેવાઓ દરમિયાન કાર્યરત પ્રકલ્પ કાર્યકર્તાઓને પ્રશિક્ષણ આપવાની આ એક વ્યવસ્થિત યોજના બની, એમ ગણી શકાય.

તમે જાણો છો કે 'બાળવાડી'માં શાળાપૂર્વના શિક્ષણનું કાર્ય ચાલુ તો હતું જ. 1963માં તે સમયના શિક્ષણ મંત્રાલયે (એન.સી.ઈ.આર.ટી.)નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રીસર્ચ એન્ડ ટ્રેનીંગ નામની સંસ્થા નવી દિલ્હી ખાતે ઊભી કરી હતી. તેનું કાર્ય હતું બાળકો અંગે અભ્યાસ કરવો અને શૈક્ષણિક શિક્ષણને માટે વધુ સારી પદ્ધતિઓ શોધવી-અજમાવવી. 1966માં કોઠારી કમિશનની રચના થઈ અને તેનાં સૂચનોમાં શાળાપૂર્વનાં શિશુઓ ખાસ તો એવાં શિશુઓ જેઓ પાસે કશી સવલતો હોતી નથી, તેમને માટે શૈક્ષણિક સુવિધાઓ પૂરી પાડવા બાબત ભલામણ કરવામાં આવી.

આ જ દાયકામાં એક મહત્વનો કાયદો પણ પસાર થયો. 1960માં 'ધી ચિલ્ડ્રન્સ એક્ટ' (બાળકોનો કાયદો), જે અમલમાં આવ્યો. તે મુજબ બાળકોની સાથે કૂરતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરનારને, બાળકોને ભિખારી બનાવી પોતાનું પેટ ભરનારને, બાળકને શરણ પીવડાવનારને કે કેફી દ્રવ્યો આપનારને, અને ફેફટરી, અથવા ખાણોમાં 14 વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકોને કામે લગાડનારને સજા થઈ શકે છે. દુર્ભાગ્યે જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં કઈ ઉંમરે માનવને પુખ્ત ગણવો તે માટે જુદાં જુદાં વર્ષ ગણાય છે. કેટલેક ઠેકાણે 14 વર્ષ છે તો કેટલેક ઠેકાણે 18 વર્ષ પણ છે. આને લીધે ગૂંચવણો ઊભી થાય છે. 1978માં આ કાયદામાં સુધારો લાવવામાં આવ્યો જેમાં અનાથ, તિરસ્કૃત અને અપરાધી બાળકોની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો માટે પણ સેવાઓ પ્રાપ્ત થાય.

પ્રથમ બંને પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં પ્રજાના પોષણની સ્થિતિ અંગે કે તેમનામાં પોષણની ખામીના પરિણામોને માટેની જાગૃતિમાં વધારો કરવા માટે કોઈ ગંભીર પ્રયત્ન થયો હોય તેવું દેખાતું નથી. પરંતુ 60ના દાયકામાં આ પરિસ્થિતિને સુધારવાના પ્રયાસો શરૂ થયા.

1962માં 'નેશનલ ગોઈટર કન્ટ્રોલ પ્રોગ્રામ' નામનો કાર્યક્રમ સરકારે હાથમાં લીધો. આ એકમમાં જ તમે આ વિશે વધુ જાણકારી પછીથી મેળવી શકશો-જે આ એકમના પેટા વિભાગ 29.4.2માં આપવામાં આવી છે.

1963માં ભારત સરકારે યુનિસેફ ફાઓ અને ડૂ (Unicef, Fao, Who) જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની સાથે પોષણ માટેનો એક નવો કાર્યક્રમ ઘડવો, જે 'એપ્લાઈડ ન્યૂટ્રિશન પ્રોગ્રામ' (એ.એન.પી.) તરીકે ઓળખાય છે. સમગ્ર દેશમાં પોષણનું સ્તર ઊંચું લાવવાની આ યોજના હતી. આ યોજનાના ત્રણ મુખ્ય વિભાગો આ હતા : (1) રક્ષણાત્મક ખોરાકનું ઉત્પાદન (2) માતાઓને પોષણવિષયક શિક્ષણ આપવું, અને (3) ગર્ભવતી અને 0 થી 6 વર્ષનાં શિશુઓની માતાઓને સરકાર તરફથી પૂરક ખોરાકની વહેંચણી આ યોજનાનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે પોષણ અંગે માતાઓની જાણકારી વધવાથી અને ગ્રામીણ સ્તરે રક્ષણાત્મક ખોરાકનું ઉત્પાદન થવાથી તેમાં સ્વ નિર્ભરતા વધી શકશે. એ.એન.પી.નું મૂલ્યાંકન થયું ત્યારે જણાયું કે ઉત્પાદનમાં વધારો થયો ન હતો અને પોષણયુક્ત ખોરાક વધ્યો ન હતો, કે પોષણ અંગે કોઈ જાગૃતિ પણ વધી ન હતી.

બાળકોની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓ વિશે જાણકારી સર્વસામાન્ય હતી છતાં તેના ઉકેલો માટે કોઈ સરળ કે સ્પષ્ટ નીતિ બનાવવામાં આવી ન હતી. તેથી 1967માં 'ગંગાશરણ સિંહા સમિતિ'ની રચના કરવામાં આવી જેનું કાર્ય હતું બાળકોની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને પ્રથમ સ્પષ્ટ કરવી અને પછી તે ઉપરથી વ્યવહારમાં મૂકી શકાય તેવા બાળકલ્યાણના કાર્યકર્મો માટે સૂચનો કરવાં. આ સમિતિનું નિરીક્ષણ હતું કે બાળકોની એકંદર જરૂરિયાતોને પૂરી પાડવા માટે એક સમગ્રવર્તી રાષ્ટ્રીયનીતિ ઘડવી આવશ્યક છે.

1970નો દાયકો

સિતેરના દાયકાની મુખ્ય બાબત એ છે કે 1974માં, 'ગંગાશરણ સિંહા સમિતિ'નાં સૂચનો ઉપર આધારિત એક રાષ્ટ્રીય બાલકલ્યાણ નીતિ (નેશનલ પોલિસી ફોર ચિલ્ડ્રન) અપનાવવામાં આવી. યુનોના બાળકકોના ઠંડેરાને વધાવવા ઉપરાંત આ નીતિએ જાહેર કર્યું કે હવે સરકાર બાળકોના જન્મ પહેલાં અને પછીના સમયમાં અને પ્રારંભિક વિકાસનાં વર્ષોમાં તેમની શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક પ્રગતિ માટે આવશ્યક સેવાઓ આપશે. જે પગલાં સૂચવાયાં હતાં તેમાંનાં કેટલાક આ પ્રમાણે હતાં. સર્વસામાન્ય સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમ; માતાઓ તથા બાળકોને વિશેષ પોષણ; માતાઓનું પોષણ અંગે શિક્ષણ; 14 વર્ષની ઉંમર સુધી મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ; શાળાપૂર્વનું અનોપચારિક શિક્ષણ; શારીરિક શિક્ષણ; અને મનોરંજક પ્રવૃત્તિઓ; દલિત વર્ગનાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત વર્ગનાં બાળકો પર વિશેષ ધ્યાન; બાળકોનું શોષણ અટકાવવું; અન્ય પ્રકારે વિકલાંગ બાળકોને જરૂરી સવલતો પરી પાડવી વગેરે.

જે મોટા માયા પર આ સમસ્યા આપણી સમક્ષ છે તે જોતાં આ નીતિનું સૂચન હતું કે એવા કાર્યક્રમો હાથમાં લેવા જોઈએ જેથી 6 વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકો માટે સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ, ગરીબીમાં સબડતાં બાળકોની સેવા, ઘોડિયાંધરો અને શિશુગૃહો જેવી સવલતો, વિકલાંગ બાળકોના પુનર્વસનની સવલતો જેવી બાબતોને અગ્રિમતા આપવી.

'વિશિષ્ટ પોષણ કાર્યક્રમ' (Special Nutrition Programme (S.N.P) 1970-71માં અમલી બનાવાયો. તેમાં શાળાપૂર્વનાં બાળકો, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓનું પોષણનું સ્તર સુધારવા અંગેનો હેતુ હતો. તેમાં પ્રોટીન તથા શક્તિના કુપોષણનું નિયમન કરવાનું મુખ્ય હતું. (Applied Nutrition Programme) (એ.એન.પી.) કરતાં એસ.એન.પી.નું કામ પોષણ આપવા માટે હતું. આ માટેનો સર્વ ખર્ચ ભારત સરકારે ઉઠાવવાનો હતો.

જે બીજો આહાર કાર્યક્રમ આ દાયકામાં ચાલુ થયો તે 'બાળવાડી પોષણ કાર્યક્રમ' પણ 1970-75માં કેન્દ્ર સરકારના ખર્ચે શરૂ થયો. જોકે તેના કાર્યકર્તાઓ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના હતા અને તેનો મુખ્ય હેતુ બાળકોના દૈનિક ખોરાકમાં કેલરી અને પ્રોટીનનું પ્રમાણ વધારી શકાય તેવો પૂરક ખોરાક આપવા અંગેનો હતો. લોહતત્ત્વની ખામીથી થતા માંડુરોગ નિવારી શકાય તેવો છે છતાં ભારતભરમાં તેના કારણે સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ પ્રવર્તે છે. આ સમસ્યા માટે 1970માં ભારત સરકારે 'પ્રોફિ લાક્સીસ પ્રોગ્રામ ટુ પ્રીવેન્ટ ન્યુટ્રિશનલ એનિમિયા' બાળકો તથા ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ, સ્તનપાન કરાવતી માતાઓના લાભાર્થે ગોઠવ્યો એ જ વર્ષે 1 થી 15 વર્ષની વયનાં બાળકોમાં પ્રજ્ઞવક 'એ'ની ખામી દૂર કરવાના હેતુથી 'પ્રોફિલાક્સીસ પ્રોગ્રામ અગેઈનસ્ટ બ્લાઈન્ડનેશ ડ્યુ ટુ વાઈટામીન 'એ' ડેફિશિયન્સી' એટલે કે પ્રજ્ઞવક 'એ'ની ખામીથી બાળકોમાં આવતા અંધત્વને રોકવા માટેનો કાર્યક્રમ પણ અમલી બન્યો. પેટા વિભાગ 29.4.2માં આ કાર્યક્રમો અંગે તમને વધુ જાણકારી મળી શકશે.

તમાસતાં જણાયું કે આ કાર્યક્રમો અમલી બન્યા છતાં તેમાં અપાતી સેવાઓ અધૂરી હોવાને લીધે તેની અસર બાળકો પર બહુ ઓછી પડતી હતી. તેથી આ દસકામાં બાળવિકાસ અંગે વલણના ખ્યાલોની યોજનાએ આ દસકામાં આહાર આપી પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનામાં (1974-1979) બાળલક્ષી સેવાઓ પ્રત્યેના અભિગમમાં પણ પરિવર્તન થયું. કલ્યાણકારી સેવાઓને બદલે વિકાસલક્ષી અભિગમ અપનાવાયો. છૂટી છવાઈ રીતે નિરાકરણ કરવાને બદલે સંકલિત સેવાનો કાર્યક્રમ ઠરાવાયો. બાળકોની રાષ્ટ્રીય નીતિમાં આ ઉદ્દેશને પુનરાવર્તિત કરાયો. તેને 'ઈન્ટિગ્રેટેડ ચાઈલ્ડ ડેવલપમેન્ટ સર્વિસીસ સ્કીમ' (Integrated Child Development Services Scheme (I.C.D.S.) (એટલે કે સંકલિત બાળવિકાસ સેવા યોજના)માં રૂપાંતરિત કરવામાં આવ્યો. (1975-76) આ દાયકામાં અમલી થયેલો આ સૌથી વધુ મહત્વનો બાળકલ્યાણ કાર્યક્રમ કહી શકાય. આ કાર્યક્રમમાં અમુક સેવાઓ એક સાથે પૂરી પાડવાની હોય અને 0 થી 6 વર્ષનાં બાળકો ગર્ભવતી તથા સ્તનપાન કરાવતી માતાઓ તેનું લક્ષ્ય રહે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ વિશેની અન્ય વિગતો તમે આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમ માટેના આ એકમના પેટા વિભાગ 29.4.1માંથી મેળવી શકશો.

1970ના દાયકાનો અન્ય મુખ્ય બનાવ હતો. (National Institute of public co-operation and child development (N.I.P.C.C.D.) અર્થાત્ રાષ્ટ્રીય પ્રજા સહકાર અને બાળવિકાસ સંસ્થાની સ્થાપના. 1975માં એક સ્વાયત્ત સંસ્થા તરીકે તેની સ્થાપના થઈ અને બાળકલ્યાણ કાર્યના કાર્યકર્તાઓની તે મુખ્ય શૈક્ષણિક સંસ્થા બની. તેનું બીજું કાર્ય બાળકલ્યાણ કાર્યને લગતી ટેકનિકલ બાબતોમાં અને સામાજિક વિકાસ કાર્યોમાં સ્વૈચ્છિક પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહન આપવાની બાબતોમાં સરકારની મદદ કરવી તે.

આપણે હવે જરા જુદા ક્ષેત્રને જોઈ લઈએ-બાળમજૂરી એકમ-1માં તે વિશે વાંચેલું તમને યાદ છે ? ગુરુપદસ્વામી અધ્યાપકદે એક સમિતિ 1979માં રચવામાં આવી હતી, જેણે બાળમજૂરીના પ્રશ્નનો અભ્યાસ કર્યો. એ જ વર્ષે 'ચાઈલ્ડ લેબરસેલ' જે મજૂર મંત્રાલયમાં હવે જોડાયેલું છે, તેની પણ રચના થઈ. આ 'સેલ'ના કાર્યથી બાળકોના મજૂરીમાંથી અને શોષણમાંથી મુક્ત કરવા માટેની નીતિઓ ઘડાઈ, સંકળાઈ અને અમલી બની શકી છે. અનોપચારિક શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ, આ વિભાગોમાં સંશોધન કાર્યાન્વિત થઈ શકે તેવી યોજનાઓ વગેરે માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને તેના અમલીકરણ માટે સરકારી ગ્રાન્ટ અપાવવાનું કાર્ય તે કરે છે.

1980-89

એશીયા દાયકામાં બાળકોના સ્વાસ્થ્ય, પોષણ, શિક્ષણ અને સામાજિક સહાયનાં ક્ષેત્રોમાં વધુ વિકાસ થયો. એક 'નેશનલ હેલ્થ પોલિસી' 1983માં અમલી બનાવવામાં આવી. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે સન્ 2000 સુધીમાં 'સર્વજન માટે તંદુરસ્તી'.

નિવારક, વિકાસલક્ષી અને પુનર્વસન માટેની સેવાઓ સમાજના એવા વર્ગો માટે ચાલુ રાખવામાં આવી જે સર્વથી નીચે હોય, દલિત સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વિકલાંગો હોય. દાયકાના પૂર્વાર્ધમાં વિકલાંગો માટે ચાર સંસ્થાઓનું નિર્માણ થયું જેમાં સંશોધન, શિક્ષણ, પુનર્વસન પ્રવૃત્તિ અને સેવાઓ રાષ્ટ્રીય સ્તરે કરવાના મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. આ સંસ્થાઓ છે : નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર વિઝ્યુઅલી હેન્ડીકેપ્ડ, દહેરાદૂન;

અલી યાવર જંગ નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ડિવર્સિંગ હેન્ડીકેપ્ડ, મુંબઈ; નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ઓર્થોપીડીકલી હેન્ડીકેપ્ડ, કલકત્તા; અને નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર મેન્ટલી હેન્ડીકેપ્ડ, હૈદરાબાદ.

તમે જેમ હમણાં જ વાંચ્યું, તેમ 70ના દાયકામાં પણ બાળમજૂરના પ્રશ્નને લગતી નીતિઓ અને બાળશોષણ અવરોધક કાર્યક્રમો અંગે પગલાં ભરવામાં આવ્યાં હતાં. તમને તો એ જાણ હશે જ કે આપણા દેશમાં બાળમજૂરી મોટા પાયા પર પ્રવર્તે છે. આ હકીકત માટેનાં કેટલાંક મુખ્ય કારણો છે : (1) વ્યાપક ગરીબી, જેને કારણે કુટુંબની આવકમાં વધારો કરવા બાળકે મજૂરી કરવી પડે; (2) માતાપિતાની નિરક્ષરતા અને શિક્ષણના મહત્ત્વ અંગે જાગૃતિની અભાવ (3) શિક્ષણને હજી કાયદાકીય રીતે ફરજિયાત બનાવવાનું નથી (4) બાળમજૂરોની મજૂરીની કિંમત ઓછી હોવાથી ઘણા માલિકો તેમને જ મજૂરો તરીકે રાખવાનું પસંદ કરતા હોય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આ બધાં કારણો એક ઝાટકે દૂર કરી શકાય તેવાં નથી, તેથી બાળમજૂરી પર એકાએક મનાઈહુકમ લાવવો વાજબી ન હતો અને કેવળ આ પ્રશ્નને નાથવાના પ્રથમ પગલાં તરીકે તેને કાયદા-કાનૂનનો ગાળિયો પહેરાવાયો. ઓછામાં ઓછી ઉંમર, તેના કામના કલાકો વગેરે મુદ્દાઓને એક સમન્વયી કાયદામાં સમાવી લેવાયા, જેનું નામ હતું બાળમજૂરી (મનાઈ અને નિયંત્રણ) કાયદો 1986 આ કાયદા મુજબ કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં બાળકોને મજૂર તરીકે કામ કરાવવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે, અને અન્ય કેટલાંકમાં તેમને અમુક નિયમો નીચે જ કામ કરાય તેવી સવલત અપાઈ છે.

(National Policy on Education (N.P.E.) અર્થાત્ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 1986માં અમલી બનાવવામાં આવી. પ્રારંભિક શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ, તેમાં 14 વર્ષ સુધીની વયનાં બધાં બાળકોને દાખલ કરવાં તથા શિક્ષણકાર્યમાં જોડાયેલાં રાખવાં, તથા શિક્ષણની ગુણવત્તામાં નવી ઊંચાઈ સિદ્ધ કરવી, જેવા આદર્શોને આ નીતિમાં અગ્રિમતા આપવામાં આવી. છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજના હેઠળ સર્વપ્રથમવાર એવું સૂચન જોવા મળ્યું છે કે નાનામાં નાના શિશુનું પણ વિશિષ્ટ શિક્ષણ થવું જોઈએ. આ એક એવી યુક્તિ હતી જેને કારણે અધવચ્ચેથી શાળા છોડી દેતાં બાળકોનું પ્રમાણ ઘટે અને શાળામાં શિક્ષણ માટે જોડાતાં બાળકોનું પ્રમાણ વધે. બાળકમાં અભિવ્યક્તિ માટેનું અને બોધશક્તિનું સ્તર ઊંચું આવે તેની પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ કરવાની અગાઉ જ તૈયારી કરવી પડે એવી આ નીતિની ગોઠવણ હતી. એક નવી યોજના ઘડાઈ જેમાં ત્રિવિધ સંસ્થાઓને કેન્દ્ર સરકાર ત્રામીણ અને પછાત પ્રદેશોમાં ખાસ કરીને જ્યાં શિક્ષણનું સ્તર નીચું હોય તેવાં રાજ્યોમાં બાલશિક્ષણનાં (Early Childhood Education (E.D.E.) 'અલી ચાઈલ્ડહુડ એજ્યુકેશન' (ઈ.સી.ઈ) કેન્દ્રો ખોલવામાં સહાય પૂરી પાડવામાં આવી. બાળશિક્ષણની વ્યાખ્યા એન.પી.ઈ. (1986)માં સામાન્ય રીતે એવી કરવામાં આવી જે બાળકના સર્વાંગી શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, ભાવાત્મક અને નૈતિક વિકાસ માટે તેના ખૂબ સંવેદનાત્મક પ્રારંભિક જીવનવર્ષોમાં, એટલે કે 0 થી 6 વર્ષના ગાળાનાં વર્ષોમાં મળતું શિક્ષણ ગણી શકાય, જેથી બાળકમાં સુરક્ષિતપણાની ભાવનાની જાળવણી થાય એટલું જ નહિ દરેક દિશામાં તેના વિકાસનો આ વર્ષોમાં પ્રારંભ થઈ જાય. તેને એન.પી.ઈ.માં (Early Childhood Care and Education) (ઈ.સી.સી.ઈ.) તરીકે ઓળખાય છે. બાળસંભાળ તેમ જ શિક્ષણ બંને ઘટકો અતિ મહત્ત્વનાં છે. એકલી સંભાળ અથવા એકલું શિક્ષણ પૂરતાં નથી, બંને એકલાં હોય તો અપૂર્ણ રહે છે. ઈ.સી.સી.ઈ. ને એન.પી.ઈ. (1986)માં આ મુજબનો હામભર્યો સ્વીકાર મળ્યો તે પણ એક મહત્ત્વની ઘટના છે, કેમ કે ઈ.સી.સી.ઈ.ને અત્યાર સુધીની નીતિઓમાં આ જ સમયે સર્વપ્રથમવાર એક સ્પષ્ટ સરકારી સ્વીકાર મળ્યો હતો. કોઈ પણ બાળકના વ્યક્તિગત અને સર્વાંગી વિકાસમાં આવશ્યક એવાં આ ઘટકોને સ્વીકારતી નીતિને લીધે ઈ.સી.સી.ઈ.નું પ્રારંભિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકીકરણમાં પણ ઘણું મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. એન.પી.ઈ.ઈ.નો સીધો અને પરોક્ષ સંબંધ પ્રારંભિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકીકરણ સાથે જોડાયેલો છે જ. સીધો સંબંધ તો એ છે કે શિશુઓ શાળાકીય શિક્ષણ લેવા માટે તૈયાર થતાં હોય. પરંતુ પરોક્ષ સંબંધ ઘણો વધુ અસરકારક છે, જેમાં 0 થી 3 વર્ષની વયજૂથનાં શિશુઓમાં નાનાં બાળકોની દેખભાળ લેતી બાબકીઓને શાળામાં જવા માટે ઈ.સી.સી.ઈ.ની પ્રેરણા મળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે નાના ભાઈ ભાંડુની કાળજી લેવાની જરૂરના મુખ્ય કારણસર મોટા ભાગની નાની બાબકીઓ શાળામાં પ્રવેશ પણ લેતી નથી. તેવે વખતે જો બાળસંભાળની બીજી સેવાઓ ઉપલબ્ધ હોય, જ્યાં શાળા સાથેના સમય અને સ્થળ વગેરેનું ધ્યાન રાખીને આ સેવાઓ ગોઠવાતી હોય, તો પ્રાથમિક શાળામાં આવી બાબકીઓનો પ્રવેશ થવો અને શાળાનું શિક્ષણ ચાલુ રાખવાનું શક્ય બને તેવી સંભાવના વધતી જાય છે.

ઈ.સી.સી.ઈ.નાં ઘટકો છે શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને ભાવાત્મક વિકાસ જે આઈ.સી.ડી.એસ.ના કાર્યક્રમમાં પણ એકસાથે બધી સેવામાં શાળાપૂર્વના અનોપચારિક શિક્ષણના કાર્યક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં હતા. આમ આ નીતિ હેઠળ ઈ.સી.સી.ઈ.કાર્યક્રમને આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમ સાથે શક્ય હોય તેવાં બધાં ઠેકાણે સાંકળી લેવાનું સૂચન પણ થયું હતું.

1990નો દાયકો

જોકે આ દાયકો હજી હમણાં જ શરૂ થયો છે છતાં વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોમાં બાળકો વિશેની ચિંતા વધતી જાય છે તે સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે.

(૩) નીચે આપેલી બે યાદીઓમાં 'યાદી અ'માં બાળસંભાળ સેવાઓમાં થયેલા મહત્વના બનાવો છે જ્યારે 'યાદી બ'માં આ બનાવોના દાયકાઓ જણાવેલ છે. બંનેને સાંકળતો સાચો જવાબ નીચે આપેલ ખાલી જગ્યામાં ભરી.

'યાદી અ'	'યાદી બ' (દાયકા)
(ક) વર્લ્ડ સમિતિ ફોર ચિલ્ડ્રન	(અ) 1950-59
(ખ) વેલફેર એક્ટેન્શન પ્રોજેક્ટ શરૂ થયા (w.e.p.)	(આ) 1960-69
(ગ) આઈ.સી.ડી.એસ.યોજના શરૂ થઈ	(ઇ) 1970-79
(ઘ) ઈ.સી.સી.ઈ.ની નીતિ જાહેર થઈ	(ઈ) 1980-89
(ચ) આઈ.સી.સી.ડબલ્યુની રચના	(એ) 1990નો દસક
(છ) બાળકોને માટે રાષ્ટ્રીયનીતિ	
(જ) એ.એન.પી.અપનાવાઈ	

નીચેના ખાનામાં 'યાદી અ'ની સામે 'યાદી બ'ને સંખ્યામાં જોડીને દર્શાવો :

(ક) ..... (ખ) ..... (ગ) ..... (ઘ) .....
 (ચ) ..... (છ) ..... (જ) .....

29.4 પ્રવર્તમાન બાળલક્ષી કાર્યક્રમો તથા સેવાઓ

વિવિધ પંચવર્ષીય યોજનાઓના સમયગાળામાં અપનાવાયેલી બાળલક્ષી યોજનાઓનો હેતુ બાળકોને સ્વાસ્થ્ય, પોષણ અને સામાજિક કલ્યાણ ક્ષેત્રે સેવાઓ પ્રદાન કરવા અંગેનો હતો. તેમાં બાળકો પ્રત્યેની પરવા, તત્પરતા અને તેમના માટે સેવાઓ આપવાની જરૂરિયાતોનો સ્વીકાર જણાઈ આવે છે. આ બાબત અંગે પેટા વિભાગ 29.3માં વાંચી ગયા છે. તમે જાણો છો તેમ, શાળાપૂર્વેની વય બહુ નાજુક હોય છે, જેમાં બાળકના જીવન, સંરક્ષણ અને વિકાસના મૂળભૂત પ્રશ્નો હોય છે. પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનામાં સરકારી અભિગમમાં થોડો તફાવત આવેલો જણાય છે. બાળકલ્યાણ કરતાં પણ હવે પ્રવૃત્તિનો દોર જીવનવિકાસ પ્રત્યે વાળવાનું ઠરાવાયું. એટલું જ નહિ બલકે છૂટીછૂટાથી સેવાઓ પૂરી પાડવાને બદલે સંકલિત સેવાઓ આપવાનો નિર્ણય પણ લેવાયો.

હવે આપણા દેશમાં પ્રવર્તમાન કેટલાક બાળસંભાળ અંગેના કાર્યક્રમો વિશે જાણીશું.

29.4.1 સંકલિત બાળવિકાસ સેવાઓ (ઈન્ટિગ્રેટેડ ચાઈલ્ડ ડેવલપમેન્ટ સર્વીસીસ) અર્થાત્ 'આઈ.સી.ડી.એસ.' કાર્યક્રમ (Integrated Child Development Services (I.C.D.S.) Programme

આ કાર્યક્રમ 1975-76માં પ્રયોગાત્મક ધોરણે અમલમાં મૂક્યો અને પછી તે ક્રમશઃ ફેલાતો ગયો છે. આજના સમયે આપણા દેશનો તે સૌથી બાળવિકાસ કાર્યક્રમ છે એમ કહી શકાય. તેની અંતર્ગત ઈ.સ. 2000ની સાલ સુધીમાં 6 વર્ષની નીચેનાં દેશનાં બધાં બાળકોને આ સેવાઓના લાભ મળી શકશે.

આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમમાં બાળવિકાસ માટે એક સંકલિત અભિગમ અપનાવાયો છે જેમાં દરેક પ્રકારની સેવાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં શારીરિક (1) પૂરક પોષણ; (2) રસીકરણ (3) સ્વાસ્થ્ય શારીરિક તપાસ પરીક્ષણ; (4) પરામર્શ સેવા; (5) પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રશિક્ષણ; (6) શાળાપૂર્વેનું અનોપચારિક શિક્ષણ જેવી સેવાઓનો સંપુટ બનાવવામાં આવ્યો છે. એ નોંધવું ઘટે છે કે બાળકોની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે આ સેવાસંપુટ ઊભો કર્યો છે, અને જીવનના પ્રારંભનાં વર્ષોમાં તેમના જીવન, મરણ અને વિકાસને લગતા મહત્વના પ્રશ્નો સાથે તે સંકળાયેલો છે. આ બધી સેવાઓ એકસાથે અને એક સામટી મળે તો જ બાળકના જીવન પર કંઈક અસર થાય. દાખલા તરીકે, કુપોષણના ભોગ બનેલાં બાળકોને માટે પૂરક પોષણ સેવા ત્યારે જ અસરકારક બને જ્યારે તેની સાથો સાથ સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ, અતિસારનું નિયંત્રણ, અને માતાઓને સ્વાસ્થ્ય અંગે માહિતી તેમ જ પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમનું એક આગવું લક્ષણ એ પણ છે કે સરકારના દરેક ખાતાઓમાંથી તે પોતાના કાર્ય માટે જોઈતી સહાય મેળવે છે. સ્વાસ્થ્યને લગતી સેવાઓ માટે તે પાસેમાં પાસેના પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રમાંથી પણ સહાય મેળવે છે. આને લીધે આ કાર્યક્રમના અમલમાં થતો ખર્ચ ખૂબ ઓછો છે.

હેતુઓ

આઈ.સી.ડી.એસ. અથવા સંકલિત બાળવિકાસ યોજના કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ બાળકોના સર્વાંગી વિકાસને માટે જરૂરી એવી બધી પ્રકારની સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરવાનો છે જે એકબીજાની પૂરક બની રહે તેવી હોય, કે સ્વાસ્થ્ય, પોષણ અને શાળાપૂર્વેનું શિક્ષણ જેવાં અતિ આવશ્યક ઘટકો માટે સેવા પહોંચાડે. આ કાર્યક્રમ 0 થી 6 વર્ષ સુધીનાં બાળકોને લક્ષમાં રાખીને ઘડાયેલો છે, ખાસ તો એવાં બાળકો જેઓ વસ્તીના સૌથી ગરીબ સ્તરમાં જન્મ્યા હોય.

આઈ.સી.ડી.એસ.ના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય :

ભારતમાં બાળસંભાળ સેવાઓ

- (1) 0 થી 6 વર્ષની વયજૂથનાં બાળકોની પોષણ અને સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિમાં સુધારણા લાવવી.
- (2) બાળકના સુયોગ્ય મનોવૈજ્ઞાનિક, શારીરિક અને સામાજિક વિકાસનો પાયો નાખવો.
- (3) મૃત્યુદર અને રૂગ્ણતા, કુપોષણ અને સ્કૂલ છોડી જવાના બનાવોમાં ઘટાડો આણવો.
- (4) બાળકના સ્વાસ્થ્ય અને પોષણની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે માતાને પણ યોગ્ય પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય પ્રશિક્ષણ આપીને તેની ક્ષમતામાં અને સમજમાં વધારો કરવો.

આ બધા ઉદ્દેશ્યોને વ્યવહારિક બનાવવા માટે લાભાર્થીઓ માટે એક સેવાઓનો સંપુટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. આ સંપુટનાં ઘટકો નીચે મુજબનાં છે :

- (1) પૂરક પોષણ,
- (2) રસીકરણ,
- (3) સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ-શારીરિક તપાસ,
- (4) પરામર્શ સેવાઓ,
- (5) પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય પ્રશિક્ષણ,
- (6) શાળાપૂર્વેનું અનોપચારિક શિક્ષણ.

આ ઉપરાંત પીવા માટે સ્વચ્છ પાણી અને અન્ય આરોગ્યપ્રદ વ્યવસ્થા પણ આઈ.સી.ડી.એસ.ના કાર્યક્રમ જ્યાં જ્યાં લાગુ કરવામાં આવ્યા ત્યાં ત્યાં કરવાના પ્રયત્નો પણ થયા.

લક્ષ્ય વયજૂથ

આઈ.સી.ડી.એસ.ના કાર્યક્રમમાંની ઉપર જણાવેલી સેવાઓનું લક્ષ્ય 0 થી 6 વર્ષની વયજૂથનાં બાળકો, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ અને સ્તનપાન કરાવતી સ્ત્રીઓ જ નહિ બલકે 15 થી 45 વર્ષની સ્ત્રીઓ પણ છે, જેઓ સમાજના નીચલા સ્તરમાં જીવતાં હોય. 6 વર્ષની નીચેનાં બાળકોનાં આ વર્ષો તેઓના ભાવિ વ્યક્તિગત જીવનનાં નિર્માણકારી ગણાય છે. 15 થી 45 વર્ષની વયજૂથની સ્ત્રીઓ આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમમાં આવરી લેવાનું કારણ એ છે કે આ વયજૂથની સ્ત્રીઓ માતાઓ અને સંભવિત માતાઓ હોય છે. માતાના પોષણ અને સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિની ઘેરી અસર જન્મ પહેલાં ગર્ભવાસમાં અને જન્મ પછીનાં દૂધ પીવાની વયમાં બાળક પર પડતી હોય છે.

આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમમાંના ગ્રામીણ અને આદિવાસી પ્રકલ્પોમાં પણ એવા ક્ષેત્રને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે. જ્યાં અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિઓનો મુખ્યત્વે વસવાટ હોય, જે ક્ષેત્ર આર્થિક રીતે પછાત હોય, જ્યાં દુકાળ વારંવાર પડતો હોય, જ્યાં પોષણની જંગી અછત રહેતી હોય, અને જ્યાં સામાજિક સેવાઓ પણ નહિવત્ હોય. શહેરી ક્ષેત્રના પ્રકલ્પોમાં પણ ઝૂંપડપટ્ટીમાં સેવાઓને અગ્રિમતા આપવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમના લાભાર્થીઓ નિશ્ચિત કરવા માટે જે તે ક્ષેત્રના રહેવાસીઓના બધા પરિવારોનું સર્વેક્ષણ કરીને જ કામ હાથમાં લેવાય છે. જેથી સૌથી વધુ જરૂરિયાતમંદ જૂથને સેવાઓ મળી શકે. ત્રણે લક્ષ્યજૂથોને અપાતી સેવાઓ પણ જુદી રખાઈ છે.

લક્ષ્ય જૂથ

સેવાઓ

(1) 3 વર્ષની નીચેનાં શિશુઓ	● પૂરક પોષણ
	● રસીકરણ
	● સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ
	● પરામર્શ સેવા
(2) 3 થી 6 વર્ષની વયનાં બાળકો	● પૂરક પોષણ
	● રસીકરણ
	● સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ
	● પરામર્શ સેવાઓ
	● શાળાપૂર્વેનું અનોપચારિક શિક્ષણ
(3) ગર્ભવતી અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓ	● પૂરક પોષણ
	● રસીકરણ
	● સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ
	● પરામર્શ સેવાઓ
	● પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય પ્રશિક્ષણ
(4) 15 થી 45 વર્ષની સ્ત્રીઓ	● પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય પ્રશિક્ષણ

સેવાઓ

'આંગણવાડી'નામે કેન્દ્ર ઊભું કરીને આઈ.સી.ડી.એસ.ની સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરવામાં આવે છે. ગામડામાં (જ્યારે ગ્રામીણ અને આદિવાસી પ્રકલ્પોની વાત હોય ત્યારે) અથવા તો ઝૂંપડપટ્ટીમાં (જ્યારે શહેરી પ્રકલ્પ હોય ત્યારે) જ તે ઊભું કરવામાં આવે છે. 'આંગણવાડી' શબ્દની હિન્દીમાં અર્થ થાય છે કળિયું અથવા ઘરના ચોકમાંનું રમવાનું સ્થાન. આ શબ્દ ઘણો સારી રીતે આ કાર્યક્રમને લાગુ પડે છે. કેમ કે પહેલાં પણ, અને હજી હમણાં સુધી ગામડામાં કે ઝૂંપડપટ્ટીમાં, સહેજ ખુલ્લી જગ્યા હોય.

ગ્રામીણ અથવા શહેરી પ્રકલ્પોમાં લગભગ 100,000 જેટલી જનસંખ્યામાં હોય છે. આદિવાસી પ્રકલ્પમાં લગભગ 100 જેટલી આંગણવાડીનો સમાવેશ કરાય છે. અને લગભગ 35,000 જેટલી જનસંખ્યામાં 50 જેટલી આંગણવાડીનો સમાવેશ કરાય છે. બીજા શબ્દોમાં દરેક આંગણવાડીની સેવા ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારમાં જનસંખ્યાની 1000 વ્યક્તિઓને અને આદિવાસી ક્ષેત્રોમાં લગભગ 700 વ્યક્તિઓને સેવા પૂરી પાડે છે.

ચાલો આપણે આ સેવાઓ વિશે થોડી વધુ વિગતે જાણકારી મેળવીએ.

(1) પૂરક પોષણ

આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમની મહત્વની સેવા પૂરક પોષણ છે. દૈનિક ખોરાકમાં લેવાતાં જીવનમૂલક ઘટકો જેવા કે પ્રોટીન, કેલરી વગેરે અને અન્ય દૈનિક જરૂરિયાતનાં તત્ત્વો વચ્ચેની ખાઈને દૂર કરવાને માટે આ કાર્યક્રમ હાથ ધરાયો છે. ખાસ કરીને પ્રજીવક 'એ', લોહતત્ત્વ, ફોલિક એસિડ, અને આયોડીન જેવાં પોષક તત્ત્વો પ્રાદેશિક અથવા વ્યક્તિગત રીતે અછત હોય ત્યાં વધારે માત્રામાં પૂરા પડાય છે.

આ પૂરક પોષણ તે સ્થાનમાં જ મળતાં અનાજ વગેરેમાંથી બનાવેલ ખોરાકના સ્વરૂપે અપાય છે. વર્ષના 300 દિવસ માટે આ પોષણયુક્ત ખોરાક આપવામાં આવે છે. આના લક્ષ્ય જૂથનાં 6 વર્ષની નીચેનાં બાળકો, ગર્ભવતી માતા અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓ જે આર્થિક રીતે પછાત વર્ગમાંથી આવતી હોય, વધુ નાજુક હાલતવાળાં બાળકો અને માતાઓ પ્રત્યે વિશિષ્ટ ધ્યાન અપાય છે, બાળકો જેઓ કુપોષણનો ભોગ બન્યાં હોય, કે ચેષ્ટી રોગનો ભોગ બની ગયાં હોય, તેમની ઉંમરના પ્રમાણમાં ઓછું વજન ધરાવતાં હોય, અને એવી માતાઓ જેનું ગર્ભધારણ પહેલાંનું વજન 38 કિલોથી પણ ઓછું હોય કે જેની ઊંચાઈ 14.5 સે.મી. કરતાં પણ ઓછી હોય, જે માતાઓ જોડિયાં બાળકોને જન્મ આપ્યો હોય, કે પછી એવી માતા જેનાં બાળકો જન્મતાં જ મૃત્યુ પામ્યાં હોય, કે મૂત બાળક જન્મ્યા હોય કે પછી જેમને વારંવાર ગર્ભપાત થઈ જતો હોય તેમને દરેકને પોષણયુક્ત આહાર અપાય છે.

વિકાસ મૂલ્યાંકન (પરીક્ષણ) વિકાસ અંગે ચેતવણી (પરીક્ષણ)

ખંડ-2ના એકમ-7માં તમે વાંચ્યું છે કે બાળકોના શારીરિક વિકાસનું પરીક્ષણ કરવાની રીતોમાં એક મહત્વપૂર્ણ રીત એ છે કે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તેમનાં વજનની નોંધણી રાખવી અને તેના પરથી મૂલ્યાંકન કરવું કે તેમનું પોષણ યોગ્ય રીતે થાય છે કે નહિ, કે જેથી તેમના પ્રારંભિક વિકાસમાં ખામી ન આવી જાય. આ મુજબ નિયમિત રીતે બાળકના વજનની નોંધણી કરવાની હોય અને વિકાસ પત્રકમાં તે મુજબ દરજ્જા કરવાની હોય છે. વજનના થયેલા ફેરફાર અને ઉંમરના પ્રમાણમાં બાળકનું વજન છે કે નહિ તેની નિયમિત નોંધ પણ રાખવાની હોય છે.

આ પ્રકારે બાળકના વિકાસની નિયમિત નોંધણી રાખવાથી બાળકની પૂરક પોષણ માટેની તેની જરૂરિયાત નિશ્ચિત કરી શકાય છે.

(2) રસીકરણ

અગાઉના ખંડોમાં તમે રસીકરણનું મહત્વ સમયપત્રક અને રસી મૂકવાનું સમયપત્રક વિશે ભણી ગયા છો.

ડિપ્થેરિયા, ઊંટાટિયો (ટિટેનસ), ધનુર, પોલિયો માઈલાઈટિસ, ક્ષય અને અછબડા વિરોધી રસીઓ મૂકવાની સેવાઓ આઈ.સી.ડી.એસ.ના પ્રકલ્પક્ષેત્રોમાં પૂરી પાડવામાં આવે છે.

ધનુર (ટિટેનસ)નો વ્યાધિ નવજાત શિશુમાં સામાન્ય હોય છે અને તેને કારણે થતાં બાળમૃત્યુનું પ્રમાણ પણ વ્યાપક છે. તેથી દરેક ગર્ભવતી માતાઓને ધનુર વિરોધી રસી મૂકવામાં આવે છે.

(3) સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ અને પરામર્શ સેવાઓ

આંગણવાડીના કાર્યકર્તા સ્વયં કેટલાક રોગોની પરખ કરી શકે છે અને સર્વસામાન્ય દવાઓનું પણ વિતરણ કરી શકે છે. નિયમિત રીતે સમયાંતરે 6 વર્ષની નીચેનાં બાળકોના સ્વાસ્થ્યનું પરીક્ષણ કરવાનું હોય છે. વળી ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓનું પણ સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ સમયાંતરે કરાય છે. જેથી તેમને જરૂરી સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ પૂરી પાડી શકાય. આવશ્યકતા આવી પડે તો તેઓને પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર, કમ્યુનિટી સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર અને હોસ્પિટલોમાંથી પણ જરૂરી સેવા લેવાની સલાહ યોગ્ય સમયે આપવામાં આવે છે.

(4) પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય પ્રશિક્ષણ

આ કાર્યક્રમનું એક લક્ષ્યજૂથ 15 થી 45 વર્ષની સ્ત્રીઓ છે, જેમને પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રશિક્ષણ આપવાનું છે. આમ કરવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે આ જ્ઞાનને લીધે પોતાની અને કુટુંબની ખાસ તો બાળકોની, સંભાળ લેવાની શક્તિ અને ક્ષમતામાં વધારો થાય છે, જે કુટુંબના સામાન્ય વાતાવરણમાં પણ પૂરી થઈ શકે. આ પ્રશિક્ષણમાં સાધારણ સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ અંગેના સંદેશાઓ સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે, જેવા કે માતાઓ ગર્ભવતી હોય ત્યારે, બાળજન્મ પછી અને સ્તનપાન કરાવતી હોય ત્યારે તેમના પોતાના સ્વાસ્થ્યની સુરક્ષા, ગર્ભવતી અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓને જરૂરી પોષણનાં વધારાનાં તત્વો, ધનુર ન થાય તે માટે રસી મુકાવવાની જરૂરિયાત, નવજન્મ શિશુની સ્વસ્થ સંભાળ, દૂધ છોડાવી ઉપરના ખોરાક પર બાળકને ચડાવવાની રીતો જેથી તેને વય પ્રમાણે પોષણ મળે, માંદગી આવે ત્યારે બાળકની સંભાળ, ઝાડા થાય તો ઘરગથ્થુ રીતે બાળક માટે શું કરી શકાય કે જેથી શરીરનું જલસંતુલન સચવાઈ રહે, એક વર્ષની નીચેનાં બાળકો માટે રસી મુકાવવાના સમયો અને નિયમો વગેરે કેટલીકવાર આંગણવાડીમાં રસોઈ અંગેના નિદર્શનો યોજવામાં આવે છે કે જે દ્વારા પોષક તત્વોનો નાશ ન થાય તે માટે રાંધવાની રીતમાં શું પરિવર્તન જરૂરી છે. ખોરાક સંતુલિત બને અને સમગ્ર પરિવાર માટે ત્યાંના સ્થાનિક ક્ષેત્રમાંથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવાં અનાજ કઠોળ વગેરે શાકભાજી વગેરેમાંથી પોષણયુક્ત ખોરાક પણ ઓછા ખર્ચે મેળવી શકાય. આવી માહિતી આપતા પ્રયત્નો આ સેવામાં કરવામાં આવે છે.

(5) શાળાપૂર્વનું અનોપચારિક શિક્ષણ

શાળાપૂર્વનું અનોપચારિક શિક્ષણ એ આઈ.સી.ડી.એસ. દ્વારા પહોંચાડાતી એક મહત્વપૂર્ણ સેવા છે તેનું લક્ષ્યજૂથ 3 થી 6 વર્ષનાં બાળકો છે. આંગણવાડીની રચના અને પ્રવૃત્તિ એવી રીતે ઘડવામાં આવી છે કે જેથી બાળકોના શારીરિક, ચેષ્ટા સ્નાયુઓને લગતા સામાજિક, ભાવાત્મક, ભાષાકીય અને બોધાત્મક વિકાસને પ્રોત્સાહન મળી શકે. અહીંની પ્રવૃત્તિઓને લીધે બાળકોનું વસ્તુ-ચીજોની ગોઠવણી કરવાનું, સંકલન કરવાનું, પોતાના હલનચલન તેમ જ ભાવોનું નિયમન કરવાનું વગેરેનું કૌશલ વિકસી શકે છે. બાળકો પોતાના વિચારોને અને લાગણીઓને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ મેળવે; રંગ, આકાર; બનાવટની ઓળખ કરી શકે; ચીજોનાં માપ, કદ, આકાર; દિશાઓ વગેરે અનેક બાબતોની સમજ કેળવી શકે તે માટે આંગણવાડીના કાર્યકર્તાઓ પ્રવૃત્તિ કરતા રહે છે. તદુપરાંત, નાનાં બાળકોમાં સામાજિક રીતે સ્વીકાર્ય ટેવો પડે તેની પણ કાળજી રાખવામાં આવે છે.

આ શિક્ષણ પ્રવૃત્તિમાં અનોપચારિક રીતભાતથી, રમતાં રમતાં શીખવવાની ઢબ તેમ જ સ્થાનિક રીતે પ્રાપ્ત હોય તેવી ચીજો અને સાધનોનો ઉપયોગ કરવા ઉપર ભાર અપાય છે.

વ્યવસ્થાનું માળખું

આઈ.સી.ડી.એસ. એ કેન્દ્ર સરકાર સંચાલિત કાર્યક્રમ છે. તેનો બધો ખર્ચ કેન્દ્ર સરકાર જ ઉપાડે છે. માત્ર પૂરક પોષણનો ખર્ચ જે તે રાજ્ય સરકારે કરવાનો રહે છે. માનવ સંશોધન મંત્રાલયના મહિલા અને બાળક વિકાસ વિભાગને આ કાર્યક્રમની સમગ્ર જવાબદારી અપાઈ છે. જે કેન્દ્ર સરકારને આધીન છે. તેનો અમલ રાજ્ય સરકારોએ કરવાનો રહે છે. કેન્દ્રના સ્વાસ્થ્ય મંત્રાલય સાથે તે સંકળાયેલ છે કે જેથી સ્વાસ્થ્યને લગતા ઘટકોની સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવામાં સરળતા રહે.

રાજ્ય સ્તરે, કેટલીક સરકારોએ આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમની જવાબદારી અને અમલીકરણ તેમના ઊભા કચેરા મહિલા અને બાળવિભાગ, અથવા સમાજ કલ્યાણ વિભાગ, અથવા સ્વાસ્થ્યના વિભાગને સોંપેલી છે. કેટલાંક રાજ્યોએ આઈ.સી.ડી.એસ. માટે એક ખાસ નિગમ (ડાયરેક્ટોરેટ) પણ ઊભું કર્યું છે.

ક્ષેત્રીય સ્તર પર તેનો અમલ કંઈક ચાઈલ્ડ ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ ઓફિસર (સી.ડી.પી.ઓ.) અર્થાત્ બાળવિકાસ પ્રકલ્પ અધિકારી, નિરીક્ષણ અધિકારી, આંગણવાડી કાર્યકર્તા અને મદદનીશોની ટીમ દ્વારા થાય છે. પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર અને પેટા કેન્દ્રના વૈદકીય અધિકારીઓ અથવા સંકલન દ્વારા સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ રસીકરણ વગેરે જેવી સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ આપે છે.

આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમની સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થાન આંગણવાડી છે. દરેક આંગણવાડીનું કાર્ય ચલાવાય છે. આંગણવાડી કર્મચારીને (એ.ડબલ્યૂ.ડબલ્યૂ.) Anganwadi Worker (A.W.W.) એક મદદનીશ પણ મળે છે.

આંગણવાડી કાર્યકર એ સ્વૈચ્છિક કાર્યકર્તા હોય છે અને જે સ્થળે આંગણવાડી ચાલતી હોય છે તેના દ્વારા તેમની ઓળખ બને છે.

આ કર્મચારીની જવાબદારીઓમાં સમુદાયનું સર્વેક્ષણ કરવું અને આ કાર્યક્રમની જરૂરિયાત બાળકોને ઓળખીને ધરાવતા બાળકો અને સ્ત્રીઓની ઓળખ કરવી. શાળાપૂર્વ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ કરવી, પૂરક પોષણના ખોરાકની વહેંચણી કરવી, પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય અંગેના પ્રશિક્ષણનો ફેલાવો કરવો, સ્વાસ્થ્ય કર્મચારીઓને રસીકરણ તથા સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણનાં કાર્યોમાં સહાય કરવી. સ્થાનિક સંસ્થાઓ જેવી કે મહિલા મંડળ, પંચાયત વગેરે સાથે સંબંધ સ્થાપી કાર્યક્રમના વિકાસ અને વ્યાપ માટે તેઓની સહાય

અને સહકાર પ્રાપ્ત કરવો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આંગણવાડી કર્મચારીએ કેટલાક ખાસ નોંધણીપત્રકો પણ તૈયાર કરવાના હોય છે જેમ કે દરેક બાળકની સ્વાસ્થ્ય પત્રિકા, પુસ્તક પોષણ વહેંચણીની રોજબરોજની નોંધણી તેમ જ આંગણવાડીના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત દરેક વ્યક્તિ અને કર્મચારીનું હાજરીપત્રક. એક નિરીક્ષણ અધિકારીએ 15 થી 20 આંગણવાડીની દેખરેખ રાખવાની હોય છે. દરેક આંગણવાડીનાં કર્મચારી તથા મદદનીશોને તેઓ જોઈતી સલાહ તેમ જ માર્ગદર્શન આપે છે જેથી આ કાર્યક્રમનું અમલીકરણ અસરકારક તેમ જ વ્યાપક બને.

દરેક આઈ.સી.ડી.એસ.યોજનાના અધ્યક્ષપદે એક ચાઈલ્ડ ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ ઓફિસર (સીડીપીઓ) હોય છે. તમે હમણાં જ વાંચ્યું તેમ એક ગ્રામીણ કે શહેરી પ્રકલ્પમાં લગભગ 100 જેટલી આંગણવાડીઓ અને આદિવાસી પ્રકલ્પમાં 50 આંગણવાડીઓ સમાવી લેવાય છે. સી.ડી.પી.ઓ. આ બધાંના રોજિંદા કાર્યક્રમના સંચાલન માટેનાં કામો કરે છે. અને નિરીક્ષણ અધિકારીઓ તથા આંગણવાડીના કાર્યકર્તાઓને જરૂરી સલાહ તેમ જ માર્ગદર્શન આપતાં રહે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-2

(1) આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમ હેઠળ પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓનાં નામ નીચે લખેલ ખાલી જગ્યામાં લખો :

(1) 3 થી 6 વર્ષનાં બાળકોના સર્વતોમુખી સર્વાંગી વિકાસના ઉત્તેજન માટે

(સેવા)

(2) ડિપ્થેરિયા, પોલિયોમાઈલાઈટીસ, મોટી ઉધરસ, ધનુર, ક્ષય અને અછબડા માટે

(સેવા)

(3) રોજિંદા સામાન્ય ખોરાક અને શરીરની જરૂરિયાતની વચ્ચેની પોષણની ખાઈને પૂરવા માટે

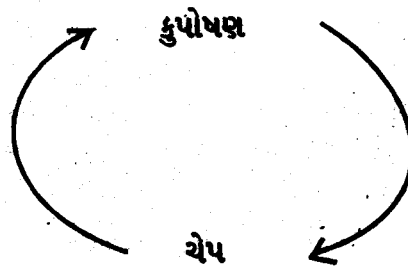
(સેવા)

(4) કૌટુંબિક વાતાવરણમાં માતાની પોતાના સ્વાસ્થ્ય અને કુટુંબની જરૂરિયાતો, ખાસ કરીને બાળકોની સંભાળ રાખવાની જાગૃતતા અને ક્ષમતા વધારવા માટે

(5) નાનાં બાળકો, ગર્ભવતી અને સ્તનપાન કરાવતી માતાને સમયસરની અને યોગ્ય સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે

29.4.2 પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમો

બાળકોનાં નાની વયમાં થતાં મૃત્યુ અથવા વિકાસમાં મહત્તા કે અવરોધનું મુખ્ય કારણ બાળવયમાં થતા ચેપી રોગો અને પોષણની અછત છે. હવે તો એ વાત સર્વવિદિત છે કે સામાન્ય ચેપી રોગો પણ કુપોષણમાં વધારો કરે છે, જે બાળકોની રોગપ્રતિકારક શક્તિને ધીસ કરી નાખે છે, અને એથી બાળક ફરીથી નવા રોગોનો ભોગ બનતું જાય છે, અને ફરી કુપોષણ અને રોગનું વિષયક ચાલુ રહે છે.

જો આ વિષયક ઝડપી બને તો મૃત્યુ થવાની પણ સંભાવના છે, જોકે એકલું કુપોષણ કે એકાદ ચેપી રોગ દ્વારા મૃત્યુ થાય તેવું દરેક વખતે હોતું નથી. બીજું, જ્યારે આ વિષયક ધીમું ધીમું ચાલતું હોય ત્યારે વધુ વિષમતા ઊભી થાય છે. અને કારણે બાળકમાં વિકાસની વિકૃતિ અથવા શારીરિક અને માનસિક વિકાસમાં મંદતા આવે છે. અને આ વિષમતાનો ભોગ દેશનાં લાખો બાળકો બને છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ ભારતમાં આ સ્થિતિ વધુ જોવા મળે છે.

ઈ.સ. 2000 સુધીમાં સહુ માટે સ્વાસ્થ્યના વિચાર હેઠળ સરકારે નીતિઓ ધડી છે. તે આદર્શને પહોંચવા માટે સ્વાસ્થ્ય માટેની દેશમાં દરેક પ્રકારની સેવાઓમાં વધારો અને સુધારો કરવામાં આવે છે. હવે પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રોની મદદથી મોટા ભાગના લોકોને ઘેર બેઠાં સ્વાસ્થ્ય સેવા પહોંચાડી શકાય

છે. આવાં કેન્દ્રોની સંખ્યા સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિના દાયકાઓમાં નિરંતર વધતી આવી છે માતૃ અને બાળસ્વાસ્થ્ય સંભાળ માટે વધુ ને વધુ દવાખાનાં અને હોસ્પિટલો ખૂલે છે. સારાં ઔષધો એ સંવનનોની અછૂત ઊભી ન થાય તેવા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. બાળ સ્વાસ્થ્ય સેવામાં પારંગત ડોક્ટરો અને પ્રશિક્ષિત કર્મચારીઓ પ્રશિક્ષિત દાઈઓ નિયુક્ત કરવી અને રસીકરણ જેવાં પગલાં ભરવાં જેવી જવાબદારીઓ સરકાર ઉઠાવે છે. ચાલો, આપણે અત્રે કેટલાક ખાસ પોષણ અને સ્વાસ્થ્યના કાર્યક્રમો જે આજકાલ આપણા દેશમાં પ્રવર્તમાન છે તેને વિશે થોડી વિગતો જોઈએ.

● પાંડુરોગ નિવારણના રાષ્ટ્રીય પોષણ કાર્યક્રમ

કાર્યક્રમની સુસંગતતા-અનુરૂપતા

શરીરમાં લોહતત્ત્વ અને ફોલિક એસિડની ઊણપ થવાથી પોષણ સંબંધી પાંડુરોગ થાય છે. પાંડુરોગનો દર્દી અશક્તિ અનુભવે છે. અને કામ કરવા તે અશક્તિમાન બને છે. એનિમિયા એ આપણા દેશની વ્યાપક સમસ્યા છે. ખાસ કરીને પ્રજનનવયમાં આવેલી સ્ત્રીઓ અને નાનાં બાળકોને આ રોગ લાગુ પડે છે. આપણા દેશમાં 50 ટકાથી વધુ ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને પાંડુરોગ હોય છે.

બાળકના જન્મસમયે માતાના મૃત્યુદરમાં સીધી અથવા આડકતરી રીતે આ રોગ જવાબદાર છે. લગભગ 1/4 જેટલા માતાના મૃત્યુ બાળકનો નિયત સમય પહેલાં જન્મ થવો અને જન્મ સમયે વજન ઓછું રહેવું વગેરે સમસ્યા માટે એનિમિયા જવાબદાર છે. તમે જાણો છો કે સમયથી વહેલાં જન્મેલાં બાળકોને અને ઓછું વજન ધરાવતાં બાળકોને, સામાન્ય સમયે જન્મેલાં અને યોગ્ય વજન ધરાવતાં બાળકોની સરખામણીમાં, ચેપ અને રોગનો ભય વિશેષ હોય જ છે.

વિવિધ સંશોધન મંડળોના સર્વેક્ષણોથી એટલું તો તારવી શકાયું છે કે 6 વર્ષથી નીચેની વયના ભારતીય બાળકોમાં પોષણ સંબંધી પાંડુરોગ વિશેષતઃ જણાય છે, ઉદાહરણાર્થે, ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ મેડિકલ રીસર્ચ એન્ડ નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ન્યૂટ્રિશનનું અહેવાલ અનુસાર કે 3 વર્ષથી નીચેનાં 60 ટકા બાળકોમાં અને 3 થી પાંચ વર્ષના વયજૂથના 45 ટકા બાળકોમાં પોષણસંબંધી પાંડુરોગ વ્યાપક છે.

હેતુઓ

નેશનલ ન્યૂટ્રિશનલ એનિમિયા કન્ટ્રોલ પ્રોગ્રામ અર્થાત્ પોષણસંબંધી પાંડુરોગ નિયંત્રણ કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ્ય પ્રજનનવયની સ્ત્રીઓના જૂથમાં, ખાસ કરીને ગર્ભવતી અને સ્તનપાન કરાવતી સ્ત્રીઓમાં, અને શાખાપૂર્વેનાં બાળકોમાં જણાતા પોષણસંબંધી પાંડુરોગનું નિવારણ અને નિયંત્રણ કરવું. આથી આ કાર્યક્રમનાં કેન્દ્રમાં નીચે મુજબનાં કાર્યો છે.

- લોહતત્ત્વ અને ફોલિક એસિડની પૂર્ણતા લક્ષ્યજૂથને ગોળી સ્વરૂપે કરવી.
- રોગ બહુ વધી ગયો હોય તેવા પાંડુરોગીઓની પરખ કરી તેમની ચિકિત્સા કરવી.
- લોહતત્ત્વમાં નિયમિત વધારો થતો રહે તેવો ખોરાક બાળકોને મળે તે માટે પ્રયત્નો કરવા અને પ્રોત્સાહન આપવું.

લક્ષ્ય જૂથ

આ કાર્યક્રમના લાભાર્થીઓનાં મુખ્ય લક્ષ્ય જૂથો છે.

- (1) 1 થી 5 વર્ષની વયનાં બાળકો
- (2) ગર્ભવતી અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓ
- (3) આઈ.યુ.ડી. (Intravertine Device) વાપરનારી મહિલાઓ (જેઓ પરિવાર નિયંત્રણના કાર્ય માટે આઈ.યુ.ડી.નો ઉપયોગ કરતી હોય.)

અમલીકરણ

આ કાર્યક્રમને અમલી બનાવવા કેટલાંક પગલાં લેવાનાં હોય છે. લાભાર્થીઓને 100 દિવસ માટે સતત લોહતત્ત્વ અને ફોલિક એસિડની ગોળી અપાય છે. આ કાર્યક્રમનો અમલ પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર અને તેની શાખાઓ દ્વારા થાય છે. આઈ.સી.ડી.એસ. પ્રકલ્પોનાં ક્ષેત્રોમાં તેના કર્મચારીઓ પણ આ કાર્યક્રમ યોજવા માટે સહાયભૂત બને છે. એટલું જ નહિ પણ પોષણ સંબંધી પાંડુરોગ નિવારણ અને નિયમન માટેનું પ્રશિક્ષણ તેઓને મળે તે માટે તેઓ મદદ આપે છે.

● કુપોષણથી આવતી અંધતાના અટકાવનો રાષ્ટ્રીય રોગરોધક કાર્યક્રમ

કાર્યક્રમની સુસંગતતા અનુરૂપતા

પ્રજીવક 'એ'ની ખામીથી શરીરમાં આંધળાપણું આવે છે. જેને કારણે અંધારામાં જોઈ શકાતું નથી. અને ધીમે ધીમે અંધાપો આવે છે. આપણા દેશમાં 6 થી 7 ટકા બાળકો પ્રજીવક 'એ'ની ખામીથી ઊભી થતી અંધતાનો ભોગ બને છે, અને આંખોમાં ક્ષતિ અનુભવે છે. જેમ કે આંખની ચમક ઓછી થવી,

ધૂંધળાપણું, આંખનો ડોળો સુકાઈ જવો, અથવા ફૂલું થવું, ડોળાના સફેદ ભાગમાં ત્રિકોણાકાર ડાઘ પડી જવા વગેરે. આ ક્ષતિઓને પ્રજીવક 'એ'ના સેવનથી ઘટાડી શકાય છે અને દૂર પણ કરી શકાય છે. રતાંધળાપણું પણ એનાથી મટી શકે છે. પરંતુ જો આ ક્ષતિઓની ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો સંભવ છે કે આંખની કીકીમાં મોટું નુકસાન થાય અને તેને કારણે પૂર્ણ અંધતા આવી જાય. આ પ્રકારની અંધતા પછી કાયમી બની જાય છે અને તેને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય રહેતો નથી.

હેતુઓ :

આ રોગરોધક કાર્યક્રમ એ અટકાવ અંગેનો કાર્યક્રમ છે. 6 માસથી લઈને પાંચ વર્ષની વયનાં બાળકોને પ્રજીવક 'એ'ની ખામીથી બચાવવા માટે આ નિવારણ કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રીય સ્તરે અપનાવાયો છે. આમાં નીચેની બાબતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું છે :

- (1) સમય સમય પર પ્રજીવક 'એ'ના મોટા ડોઝ આપવા.
- (2) પ્રજીવક 'એ'ની ખામીને કારણે ક્ષતિવાળાં બાળકોની ચિકિત્સા કરવી.
- (3) પ્રજીવક 'એ'થી સમૃદ્ધ ખોરાક લેવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું.

લક્ષ્યજૂથ

આ કાર્યક્રમના લાભાર્થીઓમાં 6 માસથી પાંચ વર્ષની વયજૂથનાં બાળકો, ખાસ કરીને આદિવાસી ક્ષેત્રોમાં, ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં અને શહેરોની ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતાં હોય તેવાં બાળકોનો સમાવેશ છે.

અમલીકરણ

પાંદુરોગ નિવારણ કાર્યક્રમની જેમ જ આ કાર્યક્રમ પણ પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર અને શાખાનાં કેન્દ્રો દ્વારા સંચાલિત આઈ.સી.ડી.એસ. કર્મચારીઓની, સેવાઓ તેઓના સંબંધિત પ્રકલ્પ ક્ષેત્રોમાં પ્રજીવક 'એ'ના વિતરણ અને માતાઓને પ્રજીવક 'એ'ની ખામીથી ચેતવવાનું શિક્ષણ આપવાના કાર્યમાં સહાય કરે છે.

● આયોડીનની ખામી દૂર કરવા રાષ્ટ્રીય રોગરોધક કાર્યક્રમ

કાર્યક્રમની સુસંગતતા-અનુરૂપતા

આયોડીનની ખામીથી મોટી વ્યક્તિઓમાં કંઠમાળ (ગોઈટર) અને બાળકોમાં માનસિક અવિકસિતતા (ક્રિટીનીઝમ) જેવા રોગો થાય છે. યાઈરોઈડ નામની અંતઃસ્ત્રાવ ગ્રંથિ (જે ગળાના આગળના ભાગમાં રહેલી હોય છે.) માં વૃદ્ધિ થવાની સ્થિતિને 'કંઠમાળ'નો રોગ કહેવામાં આવે છે. આયોડીનની ક્ષતિનાં અન્ય પરિણામો અને લક્ષણોમાં પુખ્તવયના રોગીઓમાં અશક્તિ અને ચામડીના વિકારો છે. ક્રિટીનીઝમના લક્ષણોમાં મંદબુદ્ધિ વિકાસની પ્રક્રિયામાં અવરોધ, બોલવા તથા સાંભળવાની ક્ષમતામાં ખામી અને બીજા જ્ઞાનતંતુના ચેષ્ટા સ્નાયુઓની વિકૃત અસરો જેવા મળે છે. આયોડીનની ખામીથી થતાં કંઠમાળ અને ક્રિટીનીઝમ તો સરળતાથી ઓળખી શકાય છે. આયોડીનની ખામીને લગતાં છે. આયોડીનની કેટલીક વિકૃત કારણે રોગના ગંભીર પરિણામો પણ ઊભા થાય છે. ક્રિટીનીઝમ તેનું સૌથી વધુ વિકૃત પરિણામ ગણી શકાય.

ક્રિટીનીઝમ જેવું પરિણામ કઈ રીતે આવી શકે તે જાણવાનું તમે કદાચ ઇચ્છશો. ગર્ભવતી સ્ત્રીમાં જો આયોડીનની ખામી રહી હોય તો તેની અસર ગર્ભના મગજના વિકાસ પર પડવાની પૂરી સંભાવના હોય છે. જેટલી ખામી વધારે તેટલી અસર વધુ ઘેરી હોય છે. અત્યંત વધુ ખામી હોય ત્યારે ગર્ભ પડી જવો કે મૃત બાળકનો જન્મ થવો જેવા પરિણામ પણ આવી શકે. આયોડીનની ક્ષતિવાળી માતાને પેટે જન્મેલું બાળક પણ આ ક્ષતિને ભોગવે જ છે. જો તેની આ સ્થિતિ લાંબી ચાલે તો એક પછી એક નવી રીતે બાળકના વિકાસના માર્ગમાં અવરોધો ઊભા થતા જાય છે, જેમ કે માનસિક વૃદ્ધિમાં પછાતપણું, મંદબુદ્ધિ, બહેરામૂંગા પણું, જ્ઞાનતંતુ સ્નાયુઓમાં વિકૃતિ, વગેરે તેને કારણે બાળક એક ગાંડાના સ્તરે ગણાવા માંડે છે (જોકે હકીકતમાં તે એક ક્રિટીનીઝમનો ભોગ બનેલું બાળક જ છે.) અગાઉ જણાવ્યું તેમ પરિણામો ત્યારે જ ઘેરાં બને છે જ્યારે આયોડીનની ક્ષતિ ઘેરી હોય છે અને લાંબા સમય સુધી તેની ચિકિત્સા થતી હોતી નથી.

શું તમને ખ્યાલ છે કે આપણા દેશમાં લગભગ 200 લાખ લોકોમાં આયોડીનની ક્ષતિનાં પરિણામો દેખાવાં સંભવ છે ? શું આ ભયાનક હકીકત નથી ? અત્યાર સુધી આ રોગો હિમાલયના પ્રદેશો અને તેની તળેટીના પ્રદેશોમાં વિશેષ રીતે જણાતા હતા. તાજેતરમાં જણાયું છે કે બીજા પણ કેટલાક પ્રદેશો જેવા કે આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક, દિલ્હી વગેરેમાં પણ આયોડીનની ક્ષતિના સ્થાનવર્તી રોગચાળાના ભોગ બનવાની સંભાવના મોટે પાયે છે. તમને ખ્યાલ હશે જ કે રોગચાળા જેવો શબ્દપ્રયોગ ત્યારે જ કરાય છે જ્યારે કોઈ એક ક્ષેત્રમાં એ રોગ સર્વસામાન્ય બન્યો હોય, કાયમી રીતે હાજર બન્યો હોય અને મોટા પ્રમાણના જનસમૂહને અસર કરતો હોય.

આ રીતે આયોડીનની ખામીના પરિણામે આવતી વિકૃતિઓને જનસામાન્યના આરોગ્ય માટેના મોટા જોખમ તરીકે ગણીને સરકારે એક 'નેશનલ ગોઈટર કન્ટ્રોલ પ્રોગ્રામ' નામનો રાષ્ટ્રીય રોગરોધક કાર્યક્રમ 1962માં શરૂ કર્યો, જેને 'આયોડીન પ્રોફિલેક્સીસ પ્રોગ્રામ' નામ આપવામાં આવ્યું.

આ કાર્યક્રમના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- (1) આયોડીનની ખામી ભોગવતાં સ્થાનોને ઓળખવાં.
- (2) સામાન્ય મીઠાને સ્થાને આયોડીનયુક્ત મીઠાનો વપરાશ વધારવા આ ક્ષેત્રોમાં પ્રયત્નો.
- (3) સમયાંતરે કાર્યક્રમની અસરોનું મૂલ્યાંકન કરતાં રહેવું.

લક્ષ્યજૂથ

એ ક્ષેત્રમાં રહેનારા તમામ લોકો જ્યાં આયોડીનયુક્ત ખોરાકની અછત મોટા પ્રમાણમાં સ્થાનવર્તી રોગચાળાની અસરો ઉપજાવતી હોય.

અમલીકરણ

જે ક્ષેત્રોનું વર્ગીકરણ આયોડીન ક્ષતિયુક્ત રોગગ્રસ્ત ક્ષેત્ર તરીકે થયું હોય ત્યાંના લોકો યોગ્ય માત્રામાં આયોડીન લેવા માટે તે માટે મીઠામાં આયોડીનનો ઉમેરો કરીને તેનું વિતરણ તે ક્ષેત્રોમાં કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. આવા મીઠાને 'આયોડાઈઝ્ડ સોલ્ટ' કહેવાય છે. સામાન્ય મીઠાનાં જ બધાં લક્ષણો સ્વાદ, સોડમ અને દેખાવ આ મીઠાનાં પણ હોય છે. આ રોગગ્રસ્ત ક્ષેત્રોમાં કેવળ આ આયોડીનયુક્ત મીઠાનું જ વિતરણ અને વેચાણ કરવા માટે સરકારી હુકમ હોય છે અને આયોડીનવિહીન મીઠાની આ ક્ષેત્રોમાં આયાત કરવી તે કાયદાકીય ગુનો ઠરાવાયો છે.

કેટલાક પસંદગીના પ્રદેશો ગુજરાત, રાજસ્થાન, તામિલનાડુમાં આયોડીનયુક્ત મીઠાનું ઉત્પાદન હાથ ધરાયું છે. ત્યાંથી આ મીઠાનો સર્વપ્રથમ આયોડીન વિહીન ક્ષેત્રોમાં નિકાસ કરવામાં આવે છે. સ્થાનિક પ્રબંધકોની જવાબદારી રહે છે કે રોગગ્રસ્ત ક્ષેત્રમાં પુરતું આયોડીનયુક્ત મીઠું ઉપલબ્ધ રહે અને સાથે સાથે આસપાસના સામાન્ય મીઠાના ઉત્પાદન કરતાં પ્રદેશોમાંથી આ પ્રદેશોમાં સામાન્ય મીઠાની નિકાસ ન થાય. જનસંચારના માધ્યમો, જેવાં કે રેડિયો અને ટેલિવિઝન, દ્વારા પણ આયોડાઈઝ્ડ સોલ્ટના મહત્વને અંગે સંદેશાઓ વિવિધ રીતે જનસમૂહને પહોંચાડવામાં આવે છે.

● શરીરના જલસંતુલન માટે મૌખિક ઉપચારો

આવશ્યકતા-કાર્યક્રમની સુસંગતતા અનુરૂપતા

'ડાયરિયા' અર્થાત્ અતિસાર અથવા સંગ્રહણીની સમસ્યા આપણા દેશમાં વ્યાપક રીતે ફેલાયેલી છે, જેના ભરડામાં લાખો બાળકો પ્રતિવર્ષે ભીંસાતાં રહે છે. વારંવાર પાતળા પાણી જેવા ઝાડા થઈ જવા તે તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે, કેટલીક વાર ઝાડા સાથે તાવ અને ઊલટીઓ જેવાં લક્ષણ પણ હોય છે. આર્થિક સામાજિક રીતે પછાત વર્ગનાં બાળકો, જેઓ ખાસ કરીને સ્વચ્છ અને તંદુરસ્ત વાતાવરણમાં રહેતાં નથી, તેમને મળતું પીવાનું પાણી પણ સ્વચ્છ હોતું નથી અને તેઓ અવારનવાર અતિસારના ભોગ બને છે. જો આમ થતું રહે અને એકવાર સંગ્રહણીનો રોગ લાગુ પડી જાય તો બાળક કુપોષણનો પણ ભોગ બને છે, જેને લીધે તેને અન્ય ચેપી રોગ થવાની સંભાવના વધતી રહે છે. શરીરમાંથી ખાસ તો પાણીનું પ્રમાણ અતિસારને કારણે ઘટતું જાય અને તેથી 'ડીહાઈડ્રેશન' કે નિર્જલીકરણ થઈ જાય છે, એટલે કે શરીરમાંના પાણીના પ્રમાણનું સંતુલન રહેતું નથી. જો આમ થાય અને તેનો ઉપચાર તાત્કાલિક ન કરવામાં આવે તો બાળકનું મૃત્યુ પણ થઈ શકે છે.

હેતુઓ

મૌખિક ઉપચાર કાર્યક્રમનો હેતુ એ છે કે જલસંતુલનમાં ખામી થવાને કારણે બાળમૃત્યુનો દર વધતો રોકવો, જેમાં ખાસતો અતિસાર અને સંગ્રહણી નિરોધક ઉપચાર કરવાનો રહે છે. આ કાર્યક્રમમાં

- (1) આ મૌખિક ઉપચારો જાહેર માતાને સમજ આપવી.
- (2) ઘરે બનાવેલ દ્રાવણ અથવા મૌખિક જલસંતુલન (પુનર્જલીકરણ)ના રસાયણ (જેને ઓ. આર. એસ. કહે છે)નો ઉપયોગ વધારવા પ્રોત્સાહન આપી બાળકોનું નિર્જલીકરણ દ્વારા થતું મૃત્યુ અટકાવવું.

અમલીકરણ

બજારમાં ઓ.આર.એસ.દ્રાવણ માટેનાં રસાયણો ઉપલબ્ધ તો છે જ. ઉપરાંત પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રોમાં તે મફત પણ મળે છે. આ કેન્દ્રોના કર્મચારીઓ અને લોકસંચારનાં માધ્યમો જનસમૂહને સંદેશા પહોંચાડે છે કે અતિસારને કારણે સરળતાથી બાળકનું નિર્જલીકરણ (ડીહાઈડ્રેશન) થઈ જાય છે અને તેનાં કેવાં ભયસ્થાનો છે. વળી તે રોકવા અને જલસંતુલન સાચવવા માટે કેવા ઉપાયો લેવા જોઈએ. આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમના પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય અંગેના પ્રશિક્ષણ કાર્યમાં પણ આ પ્રકારની માહિતી અને ઉપચારોનું જ્ઞાન આપવાનાં કાર્યોનો સમાવેશ થયો છે.

● વિશ્વવ્યાપી રસીકરણ કાર્યક્રમ (યુ.આઈ.પી.) (Universal Immunization Programme)

તમે જાણો છો તે પ્રમાણે આપણા દેશમાં મોટા ભાગનાં બાળકો મૃત્યુને વરે છે અથવા વિકલાંગ બને છે તે માટે મુખ્ય છ રોગો જવાબદાર છે- ડિપ્થેરિયા, (ગળામાં થતો ચેપી રોગ), મોટી ઉપરસ, (ગિંટાટિયો), ધનુર, પોલિયો, ક્ષય અને અછબડા. પરિસ્થિતિની કડુણતા એ છે કે આ દરેક રોગની રસી શોધાઈ છે, મળી શકે છે, છતાં મૃત્યુદરના ઊંચા આંક માટે આ રોગો જવાબદાર છે ! શું તમને યાદ છે કે બાળકોને કયા વર્ષે આ રોગોની રસીઓ મુકાવવી જોઈએ ? વિશ્વવ્યાપી રસી ઉપચાર કાર્યક્રમ 1985-86થી એક અભિયાનના રૂપે ચલાવવામાં આવ્યો જેથી આ રસીથી રોકી શકાય તેવા રોગો સામે બાળકોની પ્રતિકાર શક્તિ વધે અને તેમને વિકૃતિ અથવા મૃત્યુના ભોગ બનવું ન પડે.

હેતુઓ

યુ.આઈ.પી. હેઠળ ડિપ્થેરિયા, મોટી ઉપરસ, ધનુર, પોલિયો, ક્ષય અને અછબડા વિરોધી રસીઓ બાળકો માટે ઉપલબ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય છે.

આ કાર્યક્રમ 100 ટકા સફળ થવાની નેમ રાખે છે, અને 1990 સુધીમાં ઓછામાં ઓછા 85 ટકા શિશુઓને રસી મુકાવી દેવાનો કાર્યક્રમ ઘડાઈ ચૂક્યો છે. આ લક્ષ્ય પૂરું તો નથી થયું, છતાં તે માટેનું અભિયાન ચાલુ જ છે. આ કાર્યક્રમનો બીજો હેતુ છે આ રસી માટેની દવાઓને બગડી ન જાય તેવી રીતે અને લાભાર્થીઓ સુધી તેને પહોંચાડી શકાય તેટલા સમય સુધી સાચવવાની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી.

લક્ષ્યજૂથ

યુ.આઈ.પી. કાર્યક્રમના લક્ષ્યજૂથમાં 6-વર્ષથી નીચેનાં બાળકોનું વયજૂથ છે અને સાથે જ ગર્ભવતી માતાઓ પણ છે.

અમલીકરણ

પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો અને તેની શાખાઓમાં આ કાર્યક્રમનું અમલીકરણ થાય છે. આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમનું કર્મચારીઓ પણ આ અભિયાન ચાલતાં હોય ત્યારે પોતપોતાનાં ક્ષેત્રોમાં આ કાર્યક્રમમાં સહાયભૂત બને છે.

29.4.3 ભૂલકાંઓની કેળવણીના કાર્યક્રમ

બાળકને ઘણી નાની વયથી અપાતા શિક્ષણના મહત્ત્વને તમે અત્યાર સુધીમાં જાણી શક્યા જ છો. 'અર્લી ચાઈલ્ડહુડ એજ્યુકેશન' (ઈ.સી.ઈ.) અથવા ભૂલકાંઓની કેળવણીના કાર્યક્રમનો પ્રારંભ 80ના દાયકાની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં થયો. એને એ રીતે ઘડવામાં આવ્યો છે કે શાળાકીય શિક્ષણ માટે બાળક તૈયાર થઈ જાય. ઈ.સી.ઈ. કેન્દ્રોની વિશેષતા એ રાખવામાં આવી છે કે શૈક્ષણિક સાધનો અને રમતગમતની ચીજો ઉપલબ્ધ રહે તેવા પર ભાર મુકાયો છે.

વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને ઈ.સી.ઈ. કેન્દ્રો શરૂ કરવા માટે મદદ આ કાર્યક્રમ પૂરી પાડે છે. જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં આ કેન્દ્રોને પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળા સાથે જોડવામાં આવે છે, જેથી તેમનું ધ્યાન રાખવાની જવાબદારી અત્યાર સુધી ભૂલકાંઓની મોટી બહેનોની રહેતી તેઓ પણ હવે તેનાથી મુક્ત થઈને પોતે શાળામાં ભણી શકે. પછાત રહેલા પ્રદેશોમાં પણ ઈ.સી.ઈ. કેન્દ્રો ખોલવા પ્રોત્સાહન અપાયેલું છે, જ્યાં વંચિત અને વિકસિત વાતાવરણમાં પ્રભુનું જીવન વીતવું હોય.

આ ઈ.સી.ઈ. કેન્દ્રો ઉપરાંત બાળવાડીઓ, ઘોડિયાંધરો, શાળાપૂર્વના બાળસંભાળ કેન્દ્રો એ દિવસીય સંભાળ કેન્દ્રો જે ખાનગી સંસ્થાઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા પણ ચલાવાતાં હોય તે બધાંના પ્રયત્નો ભૂલકાંઓને નાની વયથી કેળવણી આપવા માટેના હોય છે.

વિભાગ 29.3 તમે જોયું કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી નીતિ (એન.ઈ.પી.) (1986)માં જીવનના પ્રથમ છ વર્ષ સુધીનાં બાળકોને સર્વાંગી વિકાસ સાધવાની કેળવણી આપતી પ્રવૃત્તિઓ અપનાવે છે. જેને 'અર્લી ચાઈલ્ડહુડ કેર એન્ડ એજ્યુકેશન' (એટલે કે ઈ.સી.સી.ઈ.) કહે છે. એન.પી.ઈ. (1986)નું કેન્દ્રીય લક્ષ્ય છે ઈ.સી.સી.ઈ.ની સેવાઓને બાળકો માટે આઈ.સી.ડી.એસ.કાર્યક્રમ હેઠળ ઉપલબ્ધ કરવી.

'તમારી પ્રગતી ચકાસો' સ્વાધ્યાય-3

(1) નીચે આપેલાં વાક્યોમાં ખાલી જગ્યા ભરો.

(ક) ધોષણસંબંધી પાંડુરોગ _____ ની શરીરમાં ખામી થવાને કારણે લાગુ પડે છે.

(ખ) કુપોષણને કારણે આવતી અંધતાના નિવારણ માટેના રાષ્ટ્રીય રોગરોધક કાર્યક્રમ હેઠળ લાભાર્થીઓને _____ ના મોટા ડોઝ સમયાંતરે અપાય છે. આ ઉપચાર _____ ના સ્થળે કરવામાં આવે છે.

- (ગ) માનસિક વિકાસમાં અવરોધકતા, વિકાસ ધંભી જવો, બોલવા અને સાંભળવાની શક્તિ ન રહેવી, જ્ઞાનતંતુ સ્નાયુના રોગ વગેરે _____ નામના રોગનાં મુખ્ય લક્ષણો છે, જે _____ ની ક્ષતિને કારણે લાગુ પડતો હોય છે.
- (ઘ) રોગગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં જ્યાં આયોજનની ખામી પ્રવર્તતી હોય ત્યાં _____ મીઠું જ વિતરણ કરવામાં આવે છે.
- (ચ) _____ ની ક્ષતિથી અતિસારની માંદગીમાં _____ થઈ શકે છે જેનું પરિણામ મૃત્યુ પણ હોઈ શકે.

29.5 બાળસંભાળમાં સ્વૈચ્છિક પ્રવૃત્તિ

તમારી એ બાબતે સંમતિ હશે કે આપણા દેશ જેટલા વિશાળ ક્ષેત્રે આટલી મોટી સંખ્યામાં જેને આવશ્યકતા છે તેટલાં બાળકોને આ સેવાઓ કેવળ સરકારના પ્રયત્નોથી પૂરી પાડવી લગભગ અશક્ય છે. આ માટે સરકારી પ્રયત્નોના પૂરક તરીકે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ આ મહાન કાર્યમાં તેની સાથે હાથ મિલાવવા તત્પર રહેવું જોઈએ. તમે જાણો છો તેમ, બાળકોના કલ્યાણ અને વિકાસ અંગેના કાર્યક્રમો માટે કેટલીક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ ખૂબ જ પ્રશંસનીય કામ કર્યું છે. હકીકતમાં, પોતાની આસપાસના લોકો સાથે ધનિષ્ઠ સંપર્ક રાખી શકતાં હોવાથી લોકોની પોતાની જ સંસ્થાઓ આવી સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે સરકારી કામગીરી કરતાં ઘણી વધુ અસરકારક નીવડે છે.

આ બાબતનો સ્વીકાર કરતાં, સરકારે આવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને જ વધુ સત્તા, શક્તિ અને પ્રોત્સાહન આપીને પણ આ કાર્ય સેવાઓમાં તેમનો સહકાર લીધો. બાળકોને પોતાની પ્રવૃત્તિનાં કેન્દ્રમાં રાખે તેવી અને તેમને માટે સેવા પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરે તેવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને તેમની પ્રવૃત્તિને નાણાંકીય સહાય પહોંચાડવા માટે વિવિધ યોજનાઓ સરકારે ઘડી. થોડા જ વખત પહેલાં તમે વાંચ્યું કે ઈ.સી.ઈ. કેન્દ્ર ઊભું કરવા માટે સરકાર કોઈ પણ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાને નાણાંકીય સહાય આપે છે. આવી બીજી એક બે યોજનાઓ વિશે હવે જરા વધુ વિગતે જાણીશું.

29.5.1 ઘરબહાર કામ કરતી માંદી રહેતી માતાઓનાં બાળકો માટે ઘોડિયાંઘરો

ઓછી આવક ધરાવતા કુટુંબની મહિલાઓ ઘરબહાર કામ કરવા સ્વાભાવિક રીતે જાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાની માંદગીને કારણે બાળકો પ્રત્યે કાળજી લઈ શકતી નથી. આ બંને પ્રકારની સ્થિતિમાં બાળકો તેમની જરૂરિયાત જેટલી કાળજી મેળવી શકતું નથી, વંચિત રહે છે. 1975માં સરકારે યોજના ઘડી કે જે સંસ્થા આવાં બાળકો માટે 'ઘોડિયાંઘર' ચલાવશે તેને સરકારી મદદ મળશે. આ પ્રકારની નાણાંકીય સહાય સેન્ટ્રલ સોશયલ વેલફેર બોર્ડને સોંપાય છે અને ત્યાંથી તે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને ઘોડિયાંઘરો અને દિવસીય બાળસંભાળ કેન્દ્રો માટે વિતરિત થાય છે.

આ યોજનામાં દરેક ઘોડિયાંઘરમાં આશરે 25 થી 30 શિશુઓ એવી માતાઓના હોય છે જેમની વ્યક્તિગત માસિક આવક મહિને રૂ. 300 થી ઓછી હોય. અત્રે જે અન્ય સેવાઓ આપવાની હોય છે તેમાં નિયમિત વૈદકીય પરીક્ષણ પૂરક પોષણ, રસી, રમત ગમત અને મનોરંજન માટેની સગવડ સમાવિષ્ટ છે.

29.5.2 બાળવાડીઓ

વિભાગ 29.3 માં તમે વાંચ્યું કે કઈ રીતે બાળવાડીઓનો ઉદ્ભવ થયો. ગ્રામીણ અને આદિવાસી પ્રદેશો અને શહેરોના ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારોમાં મોટી સંખ્યામાં બાળવાડીઓ ઊભી થઈ છે. આ બધાંનું સંચાલન કેટલીક મોટી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કરે છે, જેવી કે ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ ચાઈલ્ડ વેલફેર, ઈન્ડિયન રેડ ક્રોસ સોસાયટી, બાલ્કનજી બારી, કસ્તુરબા ગાંધી નેશનલ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ, આદિમ સ્ત્રી સેવક સંઘ, અને હરિજન સેવક સંઘ, ઈત્યાદિ. તેઓના પોતાના ભંડોળ ઉપરાંત સેન્ટ્રલ સોશયલ વેલફેર બોર્ડ પણ નાણાંકીય સહાય કરે છે જેથી તેઓ જ્યાં જરૂરી જણાય તે સ્થાને શાળાપૂર્વેનું શિક્ષણ અને અન્ય જરૂરી સેવાઓ બાળકોને પૂરી પાડી શકે.

મરાઠી ભાષામાં બાળવાડી શબ્દનો અર્થ છે બાળકો માટેનો બગીચો. અઢીથી લઈને છ વર્ષની વયજૂથનાં બાળકોને બાળવાડી શાળાપૂર્વેનું શિક્ષણ આપતું કેન્દ્ર બન્યું છે. આ કેન્દ્રમાં અપાતી સેવાઓ આઈ.સી.ડી.એસ. કાર્યક્રમમાં અપાતી સેવાઓ જેવી જ છે. બાળવાડીમાં સ્વાસ્થ્ય, પોષણ, શાળાપૂર્વેનું શિક્ષણ અને પ્રૌઢ શિક્ષણ કાર્યક્રમોના ઘટકો સમાવિષ્ટ હોય છે.

બાળવાડીની શિક્ષકાને બાળસેવિકા નામ અપાય છે. મુખ્ય સેવિકા તેમનાં નિરીક્ષક હોય છે અને કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનું અને માર્ગદર્શકનું કામ કરે છે.

29.6 પ્રયોગાત્મક પ્રકલ્પો

આપમા દેશમાં બાળકોના કલ્યાણના હેતુથી પ્રેરાઈને કેટલાક ખૂબ જ અસરકારક, પરિણામલક્ષી, નવવિચારથી ઉદ્ભવેલા પ્રયોગાત્મક પ્રકલ્પો હાથમાં લેવાયા છે. હજી પણ આ પ્રકલ્પોનું કાર્ય ચાલુ છે અને અન્ય લોકો માટે આગવાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે. એમાંના કેટલાંક વિશે આપણે અહીં વિગતે જોઈશું.

29.6.1 વિકાસવાદી કોસબાદ હિલ્સ

સમાજના સથવારે જ બાળવાડીઓનું સંચાલન કરવાની અનોખી રીત મહારાષ્ટ્રના કોસબાદ હિલ્સના પ્રદેશમાં અપનાવવામાં આવી. આદિવાસીઓ માટે મોટી સંખ્યામાં બાળવાડીઓ અહીં સ્થપાઈ છે. એની પ્રવૃત્તિઓમાં સમન્વયી સેવાઓ જેવી કે સ્વાસ્થ્ય, પોષણ, પ્રૌઠ શિક્ષણ એ વ્યવસાયી શિક્ષણ આવરી લેવાય છે. આ સંસ્થા પોતાના કર્મચારીઓને પોતે જ પ્રશિક્ષણ આપે છે, અને મોટે ભાગે તે સ્થાનિક સમાજમાંથી જ આવતા હોય છે. શ્રીમતી તારાબાઈ મોડક દ્વારા સ્થાપિત આ સંસ્થાનો પ્રારંભ છેક 1945માં બોરડી તાલુકામાં શાળાપૂર્વેના શિક્ષકોને પ્રશિક્ષિત કરનાર સંસ્થા તરીકે થયો હતો. અહીંથી તેમણે કોસબાદ હિલ્સમાં સ્થળાંતર કર્યું. અને આદિવાસીઓનાં બાળકલ્યાણની સેવાઓ શરૂ કરી.

29.6.2 હરતાં ફરતાં ઘોડિયાંધરો

‘મોબાઈલ કેશ’ અથવા હરતાં ફરતાં ઘોડિયાંધર, એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થા છે, જે શ્રીમતી મીરાં મહાદેવને શરૂ કરી (1969). આ સંસ્થાનો હેતુ હતો બાંધકામની મજૂરીમાં રોકાયેલી સ્ત્રીઓનાં બાળકોને કેશ અને દિવસીય સંભાળનો લાભ આપવો. આજે આ સંસ્થા દિલ્હી, મુંબઈ અને પૂણેમાં ઘોડિયાંધરોની શ્રૃંખલા ચલાવે છે. જેમાં નવજાત શિશુથી લઈને બાર વર્ષની વયનાં બાળકોને સંકલિત દૈનિક સંભાળનો લાભ આપવામાં આવે છે.

આ સંસ્થાનાં કેન્દ્રો મુખ્યત્વે બાંધકામના સ્થળની પાસે જ ઊભાં કરાય છે. મોટે ભાગે ઠેકેદાર અથવા મુકાદમ એ માટે તેમને તો જગ્યા પૂરી પાડે છે. કેન્દ્રમાં ત્રણ થી નીચેની વયનાં ભૂલકાંઓને નવડાવીને સ્વચ્છ કરાય છે, અને તેમને પૂરક પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય માટેની આવશ્યક સેવાઓ આપવામાં આવે છે ત્યાં આસપાસમાં જ કામ કરતી માતાઓ બાળકને દૂધ પાવા તેના સમયે આવી જઈ શકે છે. નજીકની બાળવાડીમાં ઊંચી 6 વર્ષની વયનાં બાળકોને શાળાપૂર્વેનું શિક્ષણ મેળવવા માટે લઈ જવામાં આવે છે. અહીંની પ્રવૃત્તિ રમત દ્વારા શિક્ષણ આપવા માટે ગોઠવાઈ હોય છે. કળા અને અન્ય સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ માટે સસ્તા ભાવે મળતી ચીજોનો જ ઉપયોગ થાય છે. ગીત, નાચ અને નાટકીય સંવાદો જેવા માધ્યમોનો મહત્વપૂર્ણ ઉપયોગ રોજિંદી પ્રવૃત્તિમાં થાય છે. 6 થી 12 વર્ષની વયનાં બાળકો અક્ષરજ્ઞાન અને પ્રાથમિક કલાનું ગણિત શીખે છે. જ્યારે શક્ય હોય ત્યારે આ બાળકો પછી ઔપચારિક રીતે સરકારી શાળાઓમાં પ્રવેશ મેળવે છે.

માતાપિતાના શિક્ષણ ઉપર પણ ભાર અપાય છે. બાળકોના સ્વાસ્થ્ય, પોષણ જેવા વિષયો ઉપરાંત કુટુંબનિયોજન વિશે વિગતપૂર્ણ જાણકારી પણ તેમને અપાય છે.

આ ઉપરાંત અન્ય પણ કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લેવાય છે. જેમ કે રજાના દિવસે પીકનીક, કલાપ્રદર્શનો, ઉત્સવોને દિવસે વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો વગેરે ગોઠવાય છે. આ બધાંને કારણે આ સમગ્ર કાર્યક્રમમાં અને બાળસંભાળનાં કાર્યમાં ઘણાં કુટુંબનાં બધાં સભ્યો સક્રિય બને છે, અને આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લે છે.

‘લોકદૂત’ નામના એક રંગમંચ માટેના જૂથની રચના ‘મોબાઈલ કેશ’ દ્વારા કરવામાં આવી છે. આમાં મનોરંજન જ નહિ પરંતુ કેળવણી પણ અપાય છે, જેનું માધ્યમ નાટક હોય. પોતાના કાર્યકર્તાઓને આ સંસ્થા કામ કરતાં કરતાં પ્રશિક્ષણ આપે છે. નિરીક્ષકો હોય છે, જેઓ વિભિન્ન કેન્દ્રોમાં કર્મચારીઓને સમયાંતરે માર્ગદર્શન આપતાં રહે છે.

29.6.3 રુચિકા

શેરીમાં રખડતાં બાળકોની આ શાળા છે. 1985માં રુચિકા સ્કૂલ સોસાયટી નામની સંસ્થાએ તે શરૂ કરી. 6 માસના નવજાત શિશુથી લઈને 14 વર્ષની વયનાં બાળકોને તે લાભ આપે છે. કેળવણીના ઘટક ઉપરાંત તેમના કાર્યક્રમમાં સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ અને પૂરક પોષણ પણ અપાય છે. ઘરે ઘરે જઈને સમાજના લોકોનો સંપર્ક સાધવામાં આવે છે. માતાને તેની પોતાની ગર્ભાવસ્થા અગાઉ અને બાળકના જન્મ પછીની સંભાળ કેવી રીતે લેવી અને નવજાત શિશુની સંભાળ કેવી રીતે રાખવી વગેરે બાબતો ઘરે જઈને સમજાવવામાં આવે છે. દાનમાં આવતી રકમ, રાજ્યના સોશયલ વેલફેર ખાતા અને રુચિકા સ્કૂલ જ્યાં શહેરના ઉચ્ચ વર્ગનાં બાળકોને કેળવણી મળે છે તેની ભયતમાંથી ઊભા થતાં ભંડોળમાંથી આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં આવે છે.

સીની 1974માં પશ્ચિમ બંગાળના દોલતપુર ગ્રામમાં સ્થપાઈ, જેનો હેતુ હતો બાળકો અને સ્ત્રીઓની જરૂરિયાતો પૂરી કરવી. આ સંસ્થાના ત્રણ મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો આ પ્રમાણે છે :

- (1) સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ.
- (2) સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ.
- (3) વ્યવસાયી પ્રશિક્ષણ આપી કાર્યકરો તૈયાર કરવા.

પશ્ચિમ બંગાળ તેમ જ તામિલનાડુમાં હવે 'સીની' કાર્યરત છે. તેનાં કેન્દ્રોમાંથી સમાજને સંકલિત સેવાઓ મળે છે. જેવી કે સ્વાસ્થ્ય, પૂરક પોષણ અને શાળાપૂર્વની કેળવણી. સમાજના સભ્યોને વધુ સક્રિય ભાગ લેવા પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે જેથી સમાજની ઉન્નતિનું કાર્ય ઝડપી બને. તે પ્રદેશોમાં આવેલા અન્ય સ્વૈચ્છિક એકમો સાથે આ સંસ્થા સાથ અને સહકારથી કામ કરે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-4

- (1) નીચે આપેલાં વિધાનો કાળજીપૂર્વક વાંચો અને સાથે આપેલા કૌંસની જગ્યામાં 'સાચું' અથવા 'ખોટું' તે અંગે તમારા નિર્ણય આપો.
- (1) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ મોટે ભાગે સમાજ સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલી હોય છે. ( )
- (2) જન્મથી માંડીને 12 વર્ષની વયજૂથનાં બાળકોને માટેની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બાળવાડી છે. ( )
- (3) બાંધકામના સ્થળે જ દિવસીય સંભાળ રાખવાની સેવા 'મોબાઈલ કેશ' પૂરી પાડે છે. ( )
- (4) 'સીની'નાં કેન્દ્રો સમગ્ર ભારતમાં છે. ( )

29.7 સારાંશ

આ એકમમાં આપણા દેશમાં ઉપલબ્ધ બાળસંભાળની સેવાઓ વિશે તમે માહિતી મેળવી. જ્યારે આજના સમયમાં કુટુંબો વધુ સંખ્યામાં બાળકો હોય ત્યારે તેમની સંભાળ લેવા શક્તિમાન નથી હોતાં તેવે સમયે સરકાર બાળસંભાળ માટે પ્રયત્નો કરે તે અતિ આવશ્યક બની ગયું છે. આવાં બાળકોને પૂરતો ખોરાક, શારીરિક દેખરેખ, ઉત્સાહી વાતાવરણ અને સ્વચ્છ રહેણાંક જેવી મૂળભૂત જરૂરિયાતો પણ પૂરી કરી શકાતી હોતી નથી, એટલે સુધી કે તેમને પીવાનું સ્વચ્છ પાણી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. આને પરિણામે કુપોષણ થવાથી બાળકો અનેક રોગો અને વિકૃતિઓનાં ભોગ બને છે.

સ્વતંત્રતા પછી સરકારે બાળકલ્યાણમાં પોતાની જવાબદારીઓનો વ્યાપ વધાર્યો છે. 1950ના દાયકામાં બાળકલ્યાણને માટે ઊભી થયેલી સંસ્થાઓના પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહન અને ટેકો આપવાનો સરકારે પ્રયત્ન કર્યો. 1960ના દાયકામાં સરકારે હવે સીધી રીતે સેવાનો માર્ગ લીધો. આમ જનતાના પોષણસ્તરને પણ ઊંચે લાવવાનાં સઘન પ્રયત્નો જેવા કાર્યક્રમો પણ હાથ ધરાયા. 1970ના દાયકાના પ્રયત્નોમાં સૌથી વધુ મહત્વની ઘટના હતી બાળકો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિની રચના. વળી કલ્યાણકારક પ્રવૃત્તિથી આગળવધીને વિકાસલક્ષી અને છૂટી છવાઈ સેવાઓને બદલે સેવા સંપુટમાં સંકલિત રીતે પ્રયત્નો કરવાનો અભિગમ આવ્યો. આના પરિણામે સંકલિત બાળવિકાસલક્ષી સેવાઓના કાર્યક્રમોનો પ્રારંભ થયો. સ્વાસ્થ્ય, પોષણ અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે બાળકો માટેની સેવાપ્રવૃત્તિ અને યોજનાનો વ્યાપ વધારવામાં આવ્યો. 1990ના દાયકાના પ્રારંભમાં જ 'વર્લ્ડ સમિટ ફોર ચિલ્ડ્રન' (અર્થાત્ બાળકો માટે વિશ્વ શિખર સંમેલન) અને બાળહક્કોનો ઢંઢેરો પણ ઘોષિત થયો જેને ભારતસરકારે પણ બહાલી આપી.

બાળસંભાળ સેવાઓના વિકાસની આ યાત્રાનો એક આછો ખ્યાલ લીધા પછી આપણે પ્રવર્તમાન કેટલાક બાળસંભાળ સેવા કાર્યક્રમો વિશે જાણકારી મેળવી. આ કાર્યક્રમોની આવશ્યકતા તેમના હેતુઓ, તેમના લક્ષ્યજૂથો, તેમાં અપાતી સેવાઓ અને એ સેવાઓ આપવાની વ્યવસ્થા વિશે આપણે વિગતે જાણ્યું.

આ ચર્ચા બાદ આપણે બાળસંભાળ સેવાક્ષેત્રે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રદાન વિશે વાંચ્યું. કેટલીક આવી સંસ્થાઓ જેને સરકારી યોજનાઓ શક્તિ અને નાણાં પૂરાં પાડે છે તે વિશે સંક્ષેપમાં વાત થઈ. અને છેલ્લે કેટલીક એવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અંગે થોડી ચર્ચા થઈ જેમાં પ્રયોગાત્મક રીતે સેવાઓ પૂરી પાડવાના પ્રયત્નો થયા છે. આ સંસ્થાના સંસ્થાપકોના સંનિષ્ઠ પ્રયત્નો અને નવીન વિચારોથી એમનું કાર્ય પ્રભાવશાળી અને અસરકારક રીતે હજી ચાલી રહ્યું છે.

29.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય ઉત્તરો

સ્વાધ્યાય-1

- (1) આપણા દેશમાં લાખો બાળકો પૂરતો ખોરાક, પૂરતું સ્વાસ્થ્ય સંભાળ, ઉછેર અને માનસિક પ્રેરણા મેળવી શકતા નથી. અત્યંત ગરીબી અને અન્ય અવરોધક કારણોસર કુટુંબ આ જરૂરિયાતો પૂરી

પાડી શક્તિ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં, જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે બાળકો જીવનની જરૂરિયાતો ખાસ કરીને જીવનના પ્રારંભિક છ વર્ષ સુધીની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે બાળસંભાળ સેવાઓ ઊભી કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. એક બાળકના વ્યક્તિગત વિકાસ માટે નહિ બલકે જેના ભાવિ નાગરિકો આ બાળકો જ થવાનાં છે તેવા આપણા દેશના હિતને ખાતર પણ બાળકના સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી વિકાસ માટેની તકો અને સેવાઓ પૂરી પાડવી એ સૌની ફરજ છે.

- (2) પ્રથમ બંને પંચવર્ષીય યોજનામાં 1950ના દાયકામાં બાળસંભાળની જવાબદારી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પર છોડી દેવામાં આવી હતી. આ સંસ્થાઓને સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ દ્વારા નાણાકીય સહાય આપવામાં આવતી હતી. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના વખતે પ્રદર્શનીય પ્રકલ્પોના વિચારથી સરકારે આ કાર્યમાં સીધો પ્રયત્ન કરવાનું શરૂ કર્યું, અને બાળસંભાળ ક્ષેત્રે સીધું મૂડી રોકાણ પણ કરવા માંડ્યું.

(3) જવાબો

- (i) ક-એ (ii) ખ-અ (iii) ગ-ઈ (iv) ઘ-ઉ (v) ચ-અ (vi) છ-ઈ (vii) જ-આ

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-2

- (1) (i) શાળાપૂર્વનું અનૌપચારિક શિક્ષણ
(ii) રસીકરણ
(iii) પુરક પોષણ
(iv) પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય પ્રશિક્ષણ
(v) સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ અને પરામર્શ સેવાઓ

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-3

- (ક) લોહતત્વ અને ફોલિક એસિડ
(ખ) પ્રજીવક 'એ', પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર અને તેની શાખાઓ
(ગ) 'કિટીનીઝમ'; આયોડીન
(ઘ) આયોડઈઝડ (આયોડીન યુક્ત)
(ચ) શરીરનું જલસંતુલન અને ક્ષાર નિર્જલીકરણ

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-4

- (1) (1) સાચું
(2) ખોટું
(3) સાચું
(4) ખોટું

એકમ : 30 અભ્યાસક્રમનું આયોજન

રૂપરેખા

- 30.1 પરિચય
- 30.2 અભ્યાસક્રમ આયોજનની આવશ્યકતા
- 30.3 લાંબાગાળાના ધ્યેયો
  - 30.3.1 શારીરિક તથા ચેષ્ટાવિકાસ સંબંધિત ધ્યેય
  - 30.3.2 સંજ્ઞાનાત્મક ધ્યેયો
  - 30.3.3 ભાષાકીય ધ્યેય
  - 30.3.4 સામાજિક ધ્યેય
  - 30.3.5 આવેગિક ધ્યેય
- 30.4 ટૂંકા ગાળાના ધ્યેય
- 30.5 રમતપ્રવૃત્તિઓની પસંદગી
- 30.6 દૈનિક કાર્યપત્રકનું આયોજન
- 30.7 શાળાપૂર્વેનાં બાળકોનું કાર્યપત્રક
  - 30.7.1 અડધા દિવસનું કાર્યપત્રક
  - 30.7.2 સંપૂર્ણ દિવસનું કાર્યપત્રક
  - 30.7.3 આયોજનમાં બાળકોને સાંકળવા
- 30.8 શિશુઓનું કાર્યપત્રક
  - 30.8.1 સંપૂર્ણ દિવસના કેન્દ્રનું કાર્યપત્રક
- 30.9 નવજાતશિશુઓ તથા નાનાં શિશુઓ માટેનું કાર્યપત્રક
- 30.10 દૈનિક કાર્યપત્રકનું માળખું તથા પરિવર્તનશીલતા
- 30.11 મોટી સંખ્યામાં બાળકોની વ્યવસ્થા કરવી
- 30.12 સારાંશ
- 30.13 તમારી પ્રગતિના મૂલ્યાંકન માટેના સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

30.1 પરિચય

આ અભ્યાસના પ્રથમ છ ખંડના વાંચન દ્વારા તમે બાળકના જીવનના પ્રારંભના વિકાસની સમજ પ્રાપ્ત કરી છે. તમે બાળકોની શારીરિક વૃદ્ધિ, વિકાસની ક્રમિક પ્રક્રિયાઓમાં બાળકની વૈચારિક પ્રક્રિયાના સ્વરૂપમાં થતાં પરિવર્તનો ભાષાવિકાસના સિમાચિહ્નો તથા બાળકની લોકો સાથેના સંકલન દ્વારા આવેગોની અભિવ્યક્તિની પદ્ધતિથી પરિચિત બન્યા છો. તમને બાળકો માટેની રમતપ્રવૃત્તિઓના આયોજનમાં સહાય કરવાના હેતુથી તમારી સમજ બાળકના શારીરિક, માનસિક, ભાષાકીય તથા આવેગિક વિકાસની પ્રક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું. તમે અગાઉના ખંડોમાં રમતપ્રવૃત્તિઓથી પણ માહિતગાર બન્યા જ છો અને પ્રત્યેક મુદ્દે આપણે રમતપ્રવૃત્તિના માધ્યમ દ્વારા બાળકમાં વિકસતી શક્તિઓ ત્રિશે પણ શીખ્યા છીએ. તમે રમતપ્રવૃત્તિના આયોજન બાબતનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે. આથી તમે પ્રત્યેક રમતપ્રવૃત્તિના હેતુ, રમતપ્રવૃત્તિમાં આવરી લેવાની બાબતો તથા આ માટે આવશ્યક સાધનસામગ્રી વિશે સ્પષ્ટ બન્યા હશો.

હવે આપણે સંપૂર્ણ દિવસના બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના સંચાલન બાબત શીખવાનું બાકી છે. આ પ્રકરણમાં આપણે બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના સંચાલન સાથે સંકળાયેલાં વિવિધ પાસાંઓમાંના એક પાસા-અભ્યાસક્રમ આયોજન વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરીશું.

જ્યારે તમે બાળપરિચર્યા કેન્દ્રનું આયોજન કરો ત્યારે તમારે વિવિધ બાબતો વિચારવી પડશે, જેમ કે તમે સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન તમારા કેન્દ્રમાં રોજ આવતાં બાળકોની સાથે શું કરશો ? તેમને માટે રોજ રોજ કેવી પ્રવૃત્તિઓ આયોજિત કરશો ? આ પ્રવૃત્તિઓ તમે ક્યા હેતુને કેન્દ્રમાં રાખીને આયોજિત કરશો ? તથા આવી તમામ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન તમે કેવી રીતે કરશો, વગેરે. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે તમે બાળકોના દૈનિક, માસિક તથા વાર્ષિક કાર્યપત્રકમાં વિવિધ રમતપ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કેવી રીતે કરશો, તે તમારે વિચારવું પડશે. આ પ્રકારનાં તમામ પાસાંઓનો સમાવેશ અભ્યાસક્રમ

આયોજનના પાસાની અંતર્ગત કરવામાં આવે છે. નવજાતશિશુઓ, શિશુઓ તથા શાળાપૂર્વનાં બાળકોની આવશ્યકતાઓ તથા શક્તિઓમાં તફાવતો રહેલા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમના માટેનો અભ્યાસક્રમ પણ ભિન્ન રહે છે.

પ્રકરણના ધ્યેયો

આ પ્રકરણના અભ્યાસને અંતે તમે નીચેની બાબતોમાં સક્ષમ બનો એ અપેક્ષિત છે.

- અભ્યાસક્રમ આયોજનની આવશ્યકતા દર્શાવવી.
- બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં રહ્યા પછી બાળકોમાં વિકસવા જોઈતાં કૌશલ્યો, સંકલ્પનાઓ અને મૂલ્યોને ઓળખવા.
- બાળકોમાં ઈચ્છનીય કૌશલ્યો, સંકલ્પનાઓ તથા મૂલ્યોના વિકાસ માટે અનુરૂપ રમતપ્રવૃત્તિઓની પસંદગી કરવી.
- બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં પૂર્વપ્રાથમિક શાળાનાં બાળકો, શિશુઓ તથા નવજાતશિશુઓ માટે અડધા દિવસ તથા પૂર્ણદિવસના કાર્યપત્રકનું આયોજન કરવું.
- બાળપરિચર્યા કેન્દ્ર માટે કાર્યપત્રકના માળખા તથા તેની પરિવર્તનશીલતાનું મહત્વ સમજવું.
- બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં શાળા પૂર્વ વયના મોટા જૂથ માટે વ્યવસ્થા કરવી.

30.2 અભ્યાસક્રમના આયોજનની આવશ્યકતા

સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન બાળકો માટે દરરોજની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન શા માટે અગત્યનું છે? અભ્યાસક્રમનું આયોજન અભ્યાસક્રમ મુજબ પ્રવૃત્તિઓ આયોજિત કરવામાં, તેમની યોગ્ય દિશા તથા હેતુઓ નિશ્ચિત કરવામાં યોગદાન આપે છે. અભ્યાસક્રમ દ્વારા બાળકોમાં વિકસાવવાના શક્તિ તથા કૌશલ્યો બાબતે સ્પષ્ટ બનવામાં અભ્યાસક્રમનું આયોજન ઉપયોગી છે. દૈનિક તથા સાપ્તાહિક પ્રવૃત્તિઓના કાળજીપૂર્વકના આયોજનના અભાવે તમારા કાર્યક્રમ દરમિયાન વિકાસનાં વિવિધ પાસાંઓ વધતું ઓછું મહત્વ પ્રાપ્ત કરે એવી શક્યતા વધારે છે.

અભ્યાસક્રમ દ્વારા બાળકોની દૈનિક અને સાપ્તાહિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન તમને બાળકે નિશ્ચિત સમયગાળામાં કરેલી પ્રગતિ તથા પ્રાપ્ત કરેલી ક્ષમતાઓની માહિતી આપે છે. અભ્યાસક્રમમાં બાળકના વિકાસનાં વિવિધ પાસાંઓ આવરી લેવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમનું આયોજન આવા ધ્યાનમાં રખાયેલા પાસા સંબંધિત બાળકોની પ્રગતિનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. જેમ કે, 'નિશ્ચિત સમયગાળામાં બાળકોની સામાજિકતાનો વિકાસ થયો છે?'; 'આયોજિત અભ્યાસક્રમ દ્વારા નિશ્ચિત સમયગાળામાં બાળકોની પ્રાણીઓ અંગેની સમજ વધારે વિકસી છે?' અથવા 'શું બાળકો હવે પોતાને વધારે સારી રીતે અભિવ્યક્ત કરવા સમર્થ બન્યા છે?' વગેરે.

તમે તમારા રોજિંદા જીવનના અનુભવો વિશે વિચાર કરશો તોપણ સહમત થશો કે કાર્યનું તથા કાર્યપત્રકનું આયોજન વ્યક્તિને માટે પોતાની ધ્યેયપ્રાપ્તિ વધારે સરળ બનાવે છે. ધારો કે તમે પરીક્ષાની તૈયારી કરી રહ્યા છો. આ માટે તમે તમારી કાર્યપદ્ધતિ નિશ્ચિત કરો છો. પરીક્ષાની તૈયારીના પ્રથમ સોપાન તરીકે તમારે પરીક્ષાના સંદર્ભમાં કયા વિષયવસ્તુઓ શીખવાની આવશ્યકતા છે તે તમે નિશ્ચિત કરો છો. હવે આ વિષયવસ્તુઓ તમે કેવી રીતે શીખશો તે અંગેનું આયોજન તમે કરો છો. ધારો કે તમે તમારી પાસે ઉપલબ્ધ સમય અને તમારે તૈયાર કરવાના વિષયવસ્તુઓના આધારે દૈનિક ધોરણે પૂર્ણ કરવાનો અભ્યાસ નક્કી કરશો તથા આ ઢબે કાર્ય કરી એક સપ્તાહમાં કેટલો અભ્યાસક્રમ શીખશો એનું આયોજન કરશો. તમે આ આયોજિત ઢબે પરીક્ષાની તૈયારી કર્યા પછી તમારા કાર્ય તથા પ્રાપ્તિનું મૂલ્યાંકન કરી શકો. આ મૂલ્યાંકનનાં પરિણામોને આધારે તમે આયોજિત કરેલી ઢબે અભ્યાસ ચાલુ રાખવાનો અથવા તેમાં આવશ્યક સુધારા વધારા કરવાનો નિર્ણય કરશો. તમે જો આ ઢબે આયોજન તથા કાર્ય ન કરો તો તમે કદાચ પરીક્ષામાં બેસવા માટેની તૈયારી જ નથી કરી શક્યા એવું બને. વ્યક્તિના જીવનનાં તમામ પાસાંઓમાં આયોજનની આવશ્યકતા રહેલી જ છે. જેમ કે કુટુંબને અંદાજપત્ર, પ્રવાસનું આયોજન, મહેમાનો માટે ભોજનની ગોઠવણી વગેરે. બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં પણ આયોજનની આ હકીકત લાગુ પડે છે. બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના આયોજનમાં નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી હિતાવહ છે.

- (1) બાળકો બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં સમય પસાર કરે તે દરમિયાન તમે બાળકોમાં કેવી લાક્ષણિકતાઓ વિકસાવવા માંગો છો તે સ્પષ્ટપણે નિશ્ચિત કરવું આવશ્યક છે. બાળકો બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં એકાદ વર્ષ અથવા એથી પણ લાંબો ગાળો આવી શકે. આ દરમિયાન બાળકોના અપેક્ષિત વિકાસ બાબત તમે સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના કાર્યક્રમના લાંબા ગાળાના ધ્યેય તમારે સ્પષ્ટપણે નિશ્ચિત કરી લેવા જોઈએ.

(2) લાંબા ગાળાના ધ્યેય નિશ્ચિત કર્યા પછી હવે તમારે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે આ લાંબા ગાળાના હેતુઓની પ્રાપ્તિમાં તમે બાળકોને કેવી રીતે સહાય કરશો ? લાંબા ગાળાના હેતુઓની પ્રાપ્તિ માટે તમારે તેમને ટૂંકા સમયગાળાના હેતુઓમાં વિભાજિત કરવા જોઈએ. આ ટૂંકા ગાળાના હેતુઓની પ્રાપ્તિનું આયોજન એકાદ સપ્તાહ અથવા એકાદબે મહિનાના ટૂંકા ગાળા માટે હોઈ શકે. ટૂંકા ગાળાના નિશ્ચિત કરાયેલા હેતુઓને કેન્દ્રમાં રાખી તમારે બાળપરિચર્યા કેન્દ્રની દૈનિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવાનું છે.

(3) રમતપ્રવૃત્તિઓના આયોજન પછી એ જાણવું મહત્વપૂર્ણ છે કે તમે તમારા ટૂંકા ગાળાના હેતુઓ તથા લાંબા ગાળાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છો કે નહિ ? આ બાબત તમે જાણી શકો એ માટે તમારે બાળકોની રમતપ્રવૃત્તિઓનું અને બાળકોએ કરેલી પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવાનું રહેશે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાને આધારે એમ કહી શકાય કે બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં અભ્યાસક્રમ આયોજનની પ્રક્રિયા નીચેના પાંચ તબક્કાઓમાં અનુસરવામાં આવે છે.

- (1) બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના લાંબાગાળાના હેતુઓ નિર્ધારિત કરવા.
- (2) લાંબાગાળાના પ્રત્યેક ધ્યેયને ટૂંકા ગાળાના ધ્યેયોમાં વિભાજિત કરવા.
- (3) ટૂંકાગાળાના પ્રત્યેક ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું.
- (4) બાળપરિચર્યા કેન્દ્રનું દૈનિક તથા સાપ્તાહિક કાર્યપત્રક ઘડવું.
- (5) બાળકોની રમતપ્રવૃત્તિઓ તથા તેમની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવું.

હવે આપણે આ પ્રત્યેક તબક્કાને વિસ્તારથી સમજીએ.

30.3 લાંબાગાળાના ધ્યેયો

બાળકો બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાંનો એમનો સમય પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધીમાં બાળકોમાં જે કૌશલ્યો, ક્ષમતાઓ, સંકલ્પનાઓ તથા મૂલ્યોનો વિકાસ અપેક્ષિત છે તેમને બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના કાર્યક્રમના લાંબાગાળાના ધ્યેયો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લાંબાગાળાના ધ્યેયો બાળકોની બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાંની હાજરી દરમિયાન તેમના વિકાસ માટે તૈયાર કરાયેલી માર્ગદર્શક રૂપરેખાનું કાર્ય કરે છે. લાંબાગાળાના હેતુઓ તમારા કાર્યક્રમના આયોજન, પ્રવૃત્તિની પસંદગી તથા બાળકો સાથેના પ્રત્યક્ષ કાર્યની ઉચિત દિશા ચીધે છે.

પરંતુ હવે પ્રશ્ન એ છે કે લાંબા સમયગાળાના હેતુઓ કેવી રીતે નિશ્ચિત કરવા જોઈએ ? લાંબા ગાળાના હેતુઓ નિશ્ચિત કરવાની સરળ પદ્ધતિ ઉપલબ્ધ છે. તમે તમારા કાર્યક્રમ દ્વારા બાળકોને કેવા બનાવવા માંગો છો તથા તેમને શું શીખવવા માંગો છો તે વિચારો. આ બાબતો લાંબાગાળાના ધ્યેયો છે. શિશુ કેન્દ્ર અથવા શાળાપૂર્વીય બાળકો માટેના કેન્દ્ર, કોઈ પણ બાળપરિચર્યા કેન્દ્રનો પાયાનો હેતુ બાળકોના સર્વાંગી વિકાસનો છે. બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાંનો કાર્યક્રમ બાળકોને પોતાને માટે હકારાત્મક લાગણીઓના વિકાસમાં સહાયરૂપ બને એ ઢબે આયોજિત કરવો જોઈએ. બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના કાર્યક્રમના પાયામાં બાળકોનો સર્વાંગી વ્યક્તિત્વ વિકાસ રહેલો હોવાથી બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના કાર્યક્રમના લાંબા ગાળાના હેતુઓ બાળકોના શક્ય મહત્તમ શારીરિક, સામાજિક, માનસિક તથા ભાષાના વિકાસ માટે નિશ્ચિત કરાવા જોઈએ. જ્યારે આવા લાંબાગાળાના હેતુઓ બાળકોની ક્ષમતાઓ તથા તેમના રસ મુજબ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા હોય ત્યારે કાર્યક્રમ બાળકેન્દ્રિત બને છે. આ સ્વરૂપનો કાર્યક્રમ બાળકોના વિકાસસ્તરને અનુરૂપ હોવાથી ઉપયોગી બને છે.

તમને એ બાબત તો સ્પષ્ટ બની જ હશે કે બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના કાર્યક્રમોના લાંબાગાળાના હેતુઓનો આધાર પરિચર્યા કેન્દ્રમાંનાં બાળકોની ઉંમર ઉપર રહેલો છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ, વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓમાંનાં બાળકો માટેના લાંબાગાળાના હેતુઓ અલગ અલગ હોય છે. આ પ્રકરણના હવેના પેટાવિભાગોમાં આપણે નવજાતશિશુઓ, શિશુઓ તથા શાળાપૂર્વેનાં બાળકો માટે વિકાસના પ્રત્યેક પાસાના સંદર્ભમાં લાંબાગાળાના હેતુઓથી પરિચિત બનીએ.

30.3.1 શારીરિક તથા ચેષ્ટાકાર્ય સંબંધિત લાંબાગાળાના ધ્યેયો

નવજાતશિશુઓના શારીરિક વિકાસ તથા ચેષ્ટાવિકાસના સંદર્ભમાં બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં નવજાતશિશુઓને નીચેની બાબતોની તકો ઉપલબ્ધ બનવી જોઈએ.

- (ક) શારીરિક શક્તિનો વિકાસ
- (ખ) પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો વિકાસ
- (ગ) નેત્રહસ્ત સમાયોજનનો વિકાસ

(ધ) સ્નાયુઓના સંકલન તથા સમતોલનનો વિકાસ.

(ચ) ઘૂંટણિયા ભરવા, ઊભા થવું તથા ચાલવા જેવી મોટા સ્નાયુઓના હલનચલન સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિઓનો મહાવરો.

(છ) વસ્તુ સુધી પહોંચવા અને પકડવા જેવી નાના સ્નાયુઓના હલનચલન સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિઓનો મહાવરો.

શિશુઓ માટેના બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના કાર્યક્રમ દ્વારા એમને શારીરિક વિકાસ તથા ચેષ્ટાવિકાસના સંદર્ભમાં નીચેની તકો પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.

(ક) શારીરિક સમતોલનનો વિકાસ.

(ખ) નેત્રહસ્ત સમાયોજનના ઉચ્ચ કક્ષાના કૌશલ્યોનો વિકાસ.

(ગ) મોટા સ્નાયુઓના હલનચલન સાથે સંબંધિત ચેષ્ટા કૌશલ્યોનો વિકાસ, જેવા કે ચાલવું, દોડવું, કૂદવું.

(ઘ) નાના સ્નાયુઓના હલનચલન સાથે સંકળાયેલા ચેષ્ટાકૌશલ્યોનો મહાવરો જેવા કે, પકડવું અને અર્થહીન ચિતરામણ કરવું વગેરે.

(ચ) શારીરિક સમતોલન અને સંકલનનો વિકાસ.

બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના કાર્યક્રમો દ્વારા શાળાપૂર્વનાં બાળકોને શારીરિક વિકાસ તથા ચેષ્ટાવિકાસમાં નીચેની તકો ઉપલબ્ધ બને તે અપેક્ષિત છે.

(ક) શારીરિક સમતોલન અને સંકલનનો વિકાસ.

(ખ) શારીરિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ.

(ગ) સ્નાયુઓ પરનો કાબૂ તથા નાના તેમ જ મોટા બંને પ્રકારના સ્નાયુઓના હલનચલન સાથે સંકળાયેલા ચેષ્ટાકૌશલ્યોનો વિકાસ જેવા કે, દોડવું, ઠેકડા મારવા, પકડવું, કૂંકવું, કૂદવું, અર્થહીન ચિતરામણ, રંગકામ કરવું વગેરે.

(ચ) શારીરિક બાબતો તથા વાતાવરણ સાથે એના સંકલનની જાગૃતિનો વિકાસ.

(છ) પોતાના શરીર તથા એનાં કાર્યો વિશે ઈચ્છનીય લાગણીઓનો વિકાસ.

આ લાંબાગાળાના ધ્યેયો બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં બાળકોના શારીરિક વિકાસ તથા ચેષ્ટાવિકાસના સંદર્ભમાં નિશ્ચિત કરી શકાય. તમે આ ધ્યેયોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરશો તો તમને ખ્યાલ આવશે કે શારીરિક વિકાસ તથા ચેષ્ટાવિકાસના લાંબાગાળાના ધ્યેયો બાળકના શારીરિક વિકાસના સીમાચિહ્નોને આધારે નિશ્ચિત કરાયેલા છે, જેમને આપણે ખંડ 1, 2, 3 અને 4માં શીખી ગયા છીએ.

આ માદીમાં ઉમેરવા લાયક અન્ય કોઈ લાંબાગાળાના હેતુઓ તમારા ધ્યાનમાં છે ?

હવે આગળના અભ્યાસ પહેલાં તમે અગાઉનાં ઘટકો દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનને આધારે વિકાસનાં અન્ય પાસાંઓના સંદર્ભમાં લાંબાગાળાના હેતુઓ તૈયાર કરી શકો ત્યાર પછી આપણે તૈયાર કરેલા હેતુઓ સાથે સરખાવી શકો.

30.3.2 લાંબાગાળાના સંજ્ઞાનાત્મક ધ્યેયો

નવજાત શિશુઓ માટે લાંબાગાળાના સંજ્ઞાનાત્મક ધ્યેયો નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે:

(ક) અલગ તારવવાના તથા સામાન્યી કરણના કૌશલ્યોનો વિકાસ કરવો.

(ખ) પોતાની ક્રિયાઓ તથા અન્ય લોકોની ક્રિયાઓ વચ્ચેના સંબંધની સમજ વિકસાવવી.

(ગ) પોતાની ક્રિયાઓની આજુબાજુની વસ્તુઓ ઉપર થતી અસર સમજવામાં સહાય કરવી.

(ઘ) હેતુકેન્દ્રિત વર્તન માટેની તક આપવી.

(ચ) પદાર્થો તથા વસ્તુઓ વિશે સમજ વિકસાવવી.

શિશુઓ સાથેના કાર્યમાં નીચેના લાંબાગાળાના માનસિક હેતુઓ અગત્યના છે.

(ક) સ્વયં કાર્ય કરી જોવા તથા પ્રયોગો કરવા શિશુઓને પ્રોત્સાહિત કરવા.

(ખ) સ્વયં વિશ્લેષણ કરીને સાદા પ્રશ્નોના ઉકેલ પ્રાપ્ત કરવાની તક આપવી.

(ગ) પોતાની અલગ અલગ ક્રિયાઓની વસ્તુઓ પર થતી અલગ અલગ અસરની હકીકતથી શિશુઓને માહિતગાર કરવા.

(ઘ) પ્રશ્નના ઉકેલ માટેના વિવિધ વિકલ્પો અજમાવી સૌથી અનુરૂપ વિકલ્પ અપનાવવા શિશુઓને પ્રોત્સાહિત કરવા.

(ચ) શિશુઓને નાટ્યાત્મક (કાલ્પનિક) રમત માટેની તક આપવી.

(છ) સાદી બાબતોમાં કારણ અસરના સંબંધ સમજવામાં શિશુઓને સહાય કરવી.

(જ) પોતાની આજુબાજુના વાતાવરણની ચીજવસ્તુઓની માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે શિશુઓને સહાય કરવી.

શાળાપૂર્વેનાં બાળકોનાં કાર્યક્રમમાં નીચેના લાંબાગાળાના ધ્યેયો ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

(ક) બાળકોમાં શીખવા પરત્વે હકારાત્મક વલણ વિકસાવવું.

(ખ) આજુબાજુના વાતાવરણથી પરિચિત બનવા તથા પોતાના પ્રશ્નોનો સ્વતંત્રપણે હલ કરવા તેમને સક્ષમ બનાવવા.

(ગ) તેમની પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચાની કાર્યશક્તિ સતેજ બનાવવી.

(ઘ) બાળકોને નિરીક્ષણ દ્વારા તારણો સુધી પહોંચવામાં સહાય કરી તેમનામાં વૈજ્ઞાનિક વલણો વિકસાવવા.

(ચ) બાળકોની નિર્ણયશક્તિનો વિકાસ કરવો.

(છ) દૈનિક બાબતોમાં બાળકોની સમાન બાબતો શોધી કાઢવાની, સામાન્ય સંબંધો સમજવાની, ક્રમમાં ગોઠવવાની-જેવી માનસિક શક્તિઓના વિકાસની તક આપવી.

(જ) તેમને સંકલ્પનાઓના વિકાસમાં સહાય કરવી.

(ઝ) બાળકોમાં તાર્કિક રીતે વિચારવાનું કૌશલ્ય વિકસાવી તેમને કારણ અસર સંબંધો નિશ્ચિત કરવામાં સહાય કરવી.

(ટ) તેમને સર્જનાત્મક બનવાની તક આપવી.

(ઠ) બાળકોની ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની ક્ષમતા તથા સ્મરણશક્તિનો વિકાસ કરવો.

(ડ) તેમને સૂચનો અને માહિતી અનુસરવામાં સહાય કરવી.

30.3.3 લાંબાગાળાના ભાષાકીય ધ્યેયો

તમે નીચેના લાંબાગાળાના ભાષાકીય હેતુઓનો સમાવેશ તમારી યાદીમાં કર્યો છે ? નવજાત શિશુઓ ભાષાકીય વિકાસના સંદર્ભમાં નીચેની બાબતોમાં સમર્થ બનવા જોઈએ.

(ક) સામાન્ય ચીજવસ્તુઓ વિશે કરાયેલો ઉલ્લેખ સમજવો.

(ખ) સામાન્ય ચીજવસ્તુનું નામ સાંભળતા તે બતાવવી.

(ગ) નાનાં વાક્યોનો સારાંશ સમજવો.

(ઘ) અવાજો કરવા તથા એકાદ બે શબ્દો બોલવા.

શિશુઓ તથા શાળાપૂર્વેનાં બાળકો ભાષાકીય વિકાસના સંદર્ભમાં લાંબાગાળાના ધ્યેયો નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે.

(ક) બાળકોના ભાષાકીય કૌશલ્યોના વિકાસ માટે તેમને મોટેરાઓ તથા મિત્રો સાથે વાતચીતમાં તક આપવી.

(ખ) બાળકોને તેમનું શબ્દભંડોળ સમૃદ્ધ બનાવવામાં સહાય કરવી.

(ગ) પોતાના વિચારો ભાષાના સ્વરૂપે સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરવામાં બાળકોને સહાય કરવી.

(ઘ) બાળકોમાં લખવા તથા વાંચવાની ક્રિયાઓ માટેના આવશ્યક પૂર્વકૌશલ્યો વિકસાવવા

(ચ) વાતચીતનું કૌશલ્ય વિકસાવવું.

30.3.4 સામાજિક ધ્યેયો

તમે નવજાતશિશુઓના સંદર્ભમાં તૈયાર કરેલા લાંબાગાળાના સામાજિક ધ્યેયો નીચે મુજબ છે. તમારો કાર્યક્રમ નવજાતશિશુઓને નીચેની બાબતોમાં લાભદાયી બને તે અપેક્ષિત છે.

(ક) પોતાની કાળજી રાખનાર વ્યક્તિ સાથે આવેગિક તાદાત્મ્ય અનુભવવું. આ તાદાત્મ્યનો પાયા પર જ ભવિષ્યમાં બાળકમાં વિશ્વાસનું વલણ ધડાય છે.

(ખ) બીજાઓના સંદેશાવ્યવહારનો પ્રતિભાવ આપવો તથા સ્વયં બીજાઓ સાથેના સંપર્કનો પ્રારંભ કરવો.

શિશુઓ સાથે કાર્ય કરતી વખતે તેમના સામાજિક વિકાસને અનુલક્ષીને નીચેની બાબતો અનુસરવી યોગ્ય ગણાય છે.

(ક) તેમને અનુરૂપ કક્ષાનાં કાર્યો સ્વતંત્રપણે કરવા અને તેમને આત્મનિર્ભર બનવા પ્રોત્સાહિત કરવા.

(ખ) તેમનામાં સહાનુભૂતિની લાગણી કેળવીને તેમને બીજાઓને સહાયરૂપ થવા પ્રોત્સાહિત કરવા.

(ગ) તેઓ સ્વતંત્રપણે જે કાર્યો કરવા સમર્થ હોય તેને ઓળખવામાં તેમને સહાય કરવી.

નીચેના લાંબાગાળાના હેતુઓ દ્વારા તમે શાળાપૂર્વેનાં બાળકોને સામાજિક વિકાસ તથા સામાજિક અનુકૂલન માટે સક્ષમ બનાવી શકો. તમારે બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના કાર્યક્રમ શાળાપૂર્વેનાં બાળકોના સામાજિક વિકાસમાં વિવિધ રીતે સહાયરૂપ થઈ શકે.

(ક) બાળકોના કુટુંબના સભ્યો, અન્ય મોટેરાઓ તથા મિત્રો સાથે હકારાત્મક સામાજિક સંબંધ સ્થાપવા.

(ગ) અન્યના અધિકારો સન્માનસહિત સ્વીકારવા.

(ઘ) પોતાની જાત માટે સાર્યકતા તથા ગૌરવની લાગણી અનુભવતા શીખવું.

(ચ) અનિચ્છનીય સ્વરૂપના વર્તન પર કાબૂ મેળવી સામાજિક સ્વીકૃત ઢબે વર્તતા શીખવવું.

(છ) જૂથના સભ્ય તરીકે કાર્ય કરતા શીખવવું.

(જ) જવાબદારી નિભાવતા, સ્વયં કાર્યનો પ્રારંભ કરી સ્વતંત્રતાપૂર્વક કાર્ય કરવાનું વલણ વિકસાવવા.

(ઝ) લોકોના વ્યક્તિગત તફાવતોને સમજવા તથા સ્વીકારવા.

(ટ) ઈચ્છનીય સામાજિક લાક્ષણિકતાઓનો વિકાસ કરવો.

(ઠ) નેતાગીરી માટે આવશ્યક કૌશલ્યો વિકસાવવા.

(ડ) સ્વયં આત્મનિર્ભરતાથી કાર્ય કરતા શીખવું.

(ઢ) વાતચીત અને સૂચનોને ધ્યાનથી સાંભળતાં શીખવું.

30.3.5 લાંબાગાળાના આવેગિક ધ્યેયો

વિકાસના અન્ય પાસાંઓના હેતુઓની તુલનામાં આવેગિક વિકાસ સાથે સંકળાયેલા હેતુઓ સર્વસામાન્ય રીતે વિકાસના પ્રત્યેક તબક્કામાં બાળકને લાગુ પડે છે. આથી દરેક જૂથ માટે ભિન્ન આવેગિક હેતુઓના સ્થાને, તમામ જૂથો માટે સમાન આવેગિક હેતુઓ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યાં છે. નીચે દર્શાવેલા લાંબાગાળાના આવેગિક હેતુઓ બાળકોને આવેગિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયરૂપ થાય છે. બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાંના તમારા કાર્યક્રમ દ્વારા તમે બાળકોના વિકાસના આવેગિક પાસાંમાં નીચે મુજબ ઉપયોગી બનો એ અપેક્ષિત છે.

(ક) પોતાના આવેગો સમજવા તેમ જ તેમને રચનાત્મક તથા સામાજિક સ્વીકૃત ઢબે રજૂ કરવા.

(ખ) બીજાઓને સમજવા તેમ જ તેમના પ્રત્યે સમભાવ દાખવવો.

(ગ) કાર્ય પૂર્ણ કરવા સાતત્યપૂર્ણ રીતે પ્રયત્નો કરવા.

(ઘ) અવરોધો તથા નિષ્ફળતાઓનો સ્વીકાર કરી અનુરૂપ અનુકૂલન કરવું.

(ચ) પોતાની જાત તથા બીજાઓમાં વિશ્વાસ રાખતા શીખી વિશ્વાસપૂર્ણ વલણનો વિકાસ કરવો.

(છ) પોતાની જાતને પર્યાપ્ત મહત્ત્વ આપતાં શીખવું એટલે હકારાત્મક સ્વસંકલ્પના વિકસાવવી.

(જ) આત્મનિર્ભર બનતાં શીખવું.

આ તમામ પ્રકારના લાંબાગાળાના ધ્યેયો વાંચતા તમે સ્પષ્ટ બન્યા હશો કે લાંબાગાળાના ધ્યેયો તમને તમારા કાર્યક્રમના નિશ્ચિત ધ્યેય તૈયાર કરવાનો પાયો પૂરો પાડે છે. તેમ છતાં લાંબાગાળાના ધ્યેયો માત્ર માર્ગદર્શનનું કાર્ય કરે છે, તેઓ તમને તમારા બાળકો સાથેના રોજિંદા કાર્યક્રમમાં ખાસ ઉપયોગી ન પણ બને. લાંબાગાળાના ધ્યેયો તમને કેન્દ્રમાં બાળકો સાથે દૈનિક ધોરણે સંચાલિત કરવાની પ્રવૃત્તિઓ વિશે કોઈ વિશેષ ઉપયોગી માહિતી આપતા નથી. આથી લાંબાગાળાના ધ્યેયોને ટૂંકાગાળાના ધ્યેયોમાં તથા વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધરાવતા ધ્યેયોમાં પરિવર્તિત કરવા આવશ્યક છે.

30.4 ટૂંકાગાળાના ધ્યેયો

એમનું નામ દર્શાવે છે તે મુજબ ટૂંકા ગાળાના ધ્યેયો ટૂંકા સમયમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ ગાળો એકાદ સપ્તાહ, એકાદ બે મહિના અથવા કેટલીક વાર માત્ર એક જ દિવસ જેટલો ટૂંકો પણ હોઈ શકે. આ રીતે તમે તમારા બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના અભ્યાસક્રમ માટે દૈનિક, સાપ્તાહિક અથવા માસિક સ્વરૂપના ટૂંકાગાળાના ધ્યેયોનું આયોજન કરી શકો.

ટૂંકા ધ્યેયો બાળકની તત્કાલીન આવશ્યકતાઓ અને રસ ઉપર આધારિત હોય છે. આપણે અગાઉ તૈયાર કરેલા લાંબાગાળાના ધ્યેયોમાંથી થોડા લાંબાગાળાના હેતુઓ નમૂનારૂપે લઈ તેમને ટૂંકા ગાળાના હેતુઓમાં કેવી રીતે વિભાજિત કરી શકાય તે સમજાવે.

આ પ્રક્રિયા આપણે લાંબાગાળાના હેતુ 'શાળાપૂર્વનાં બાળકોને તેમના વાતાવરણની માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં સહાય કરવી'ના ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે. આ લાંબાગાળાના ધ્યેયનો અર્થ એ થયો કે બાળકો એમનું પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધીમાં તેમના વાતાવરણથી પરિચિત બન્યા હોય. આ માટે તમારે ટૂંકાગાળાના ધ્યેયો નિશ્ચિત કરવા જોઈએ. લગભગ એકાદ બે મહિનાના ટૂંકાગાળાના આયોજિત કરેલા અલગ અલગ હેતુઓના માધ્યમ દ્વારા તમે સક્ષમ બનો છો, કારણ કે તમે બાળકોએ પ્રત્યેક એકાદ બે મહિનાના ગાળામાં શું શીખવું એ નિશ્ચિત કરી તેને અનુરૂપ રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરો છો. ઉપરોક્ત લાંબા ગાળાના ધ્યેયોના સંદર્ભમાં ધારો કે ટૂંકાગાળાનો એક ધ્યેય નીચે મુજબ છે. 'જાન્યુઆરીથી માર્ચ મહિના સુધીના બે મહિનાના સમયગાળામાં બાળકોને વનસ્પતિની વૃદ્ધિની પ્રક્રિયા સમજવા તથા પાંચ જુદાં જુદાં પ્રાણીઓને ઓળખવા સક્ષમ બનાવવા' આ ટૂંકાગાળાને અંતે તમે ત્યાર પછીના અન્ય બે મહિનાના ગાળા માટે અન્ય ટૂંકાગાળાનો હેતુ નિશ્ચિત કરી શકો. આ ધ્યેય નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે, 'આ બે મહિનાના ગાળામાં હું બાળકોમાં બે સંકલ્પનાઓના વિકાસ માટે પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરીશ. આ સંકલ્પનાઓ છે : તરવું, ડૂબવું અને ભારે હલકું. આ સાથે હું બાળકોને પર્વતીય પ્રદેશોમાં તથા રણવિસ્તારમાં વસતા લોકોના ઉદાહરણ દ્વારા ભિન્ન ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં રહેતા લોકોની રહેણીકરણી, આહારની ટેવો તથા વસ્ત્રોમાં રહેલા તફાવતો વિશે સમજ આપવા પ્રવૃત્તિઓ આયોજિત કરીશ.'

ઉપરોક્ત ટૂંકાગાળાના ધ્યેયો હકીકતમાં એક પૂર્વપ્રાથમિક શાળામાં એના શિક્ષક દ્વારા આયોજિત કરવામાં આવ્યા હતા. આવા જ પ્રકારના અન્ય ટૂંકાગાળાના ધ્યેયો દ્વારા તમે બાળકોમાં પર્યાવરણ સંબંધિત સંકલ્પનાઓ વિકસાવી શકો.

આપણે લાંબાગાળાનો અન્ય એક હેતુ ઉદાહરણ તરીકે લઈએ. ધારો કે લાંબાગાળાનો આ હેતુ છે, 'બાળકોમાં વાતચીતમાં કૌશલ્યોનો વિકાસ કરવો.' લાંબાગાળાના આ ધ્યેયને નીચે પ્રમાણેના ટૂંકા ગાળાના ધ્યેયો માધ્યમ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય.

- બાળકોને પરસ્પર વાતચીત કરવાની તક આપવી.
- નિયમિતપણે બાળકોને ચર્ચામાં સામેલ કરવા.
- બાળકોને તેમની પ્રવૃત્તિઓ વિશે પ્રશ્નો પૂછવા.
- બીજાઓને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાની તૈયારી બાળકોમાં વિકસાવવી.

ટૂંકાગાળાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ બે પ્રકારે કરી શકાય છે. ટૂંકાગાળાના હેતુના સ્વરૂપ મુજબ તેની પ્રાપ્તિનું આયોજન નિશ્ચિત કરવું જોઈએ. ઘણા ટૂંકાગાળાના હેતુઓ એવા પ્રકારના છે કે જેમની પ્રાપ્તિનું આયોજન દૈનિક ધોરણે કરવું જરૂરી છે. આવા ધ્યેયો પર થોડાક ગાળા સુધી ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી ત્યાર પછી એમના વિશે કોઈ કાર્ય ન કરવામાં આવે તો આ ધ્યેયો પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. આપણે હમણાં ચર્ચેલા ટૂંકાગાળાના હેતુઓ આ સ્વરૂપના છે. બાળકો એકાદ બે મહિનાના ગાળામાં સ્વાભાવિક રીતે જ વાતચીતનું કૌશલ્ય ન વિકસાવી શકે. આથી કાર્યક્રમ દરમિયાન રોજ બાળકોને વાતચીત કરવાની, ચર્ચા વિચારણા કરવાની, પ્રશ્નો પૂછવાની તથા પુછાયેલા પ્રશ્નોના જવાબો આપવાની તક ઉપલબ્ધ બનાવવી જોઈએ. જ્યારે આપણા આ પહેલાંના ઉદાહરણમાં આપણે બાળકોને વાતાવરણથી માહિતગાર બનાવવા માટેના લાંબાગાળાના તથા ટૂંકાગાળાના ધ્યેયોની ચર્ચા કરી છે. આ પ્રકારના ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ માટે નિશ્ચિત ગાળામાં આયોજન વધારે ઉચિત છે.

લાંબાગાળાના હેતુને ટૂંકાગાળાના હેતુઓમાં વિભાજિત કરવાની પદ્ધતિ આપણે વધારે ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવે.

લાંબાગાળાનો હેતુ છે, 'શિશુઓને શબ્દભંડોળ વધારવામાં સહાય કરવી.' આ લાંબાગાળાના હેતુઓને જે ટૂંકાગાળાના હેતુઓમાં વિભાજિત કરી શકાય એ નીચે પ્રમાણે છે.

આ મહિનામાં (એપ્રિલ મહિનામાં) હું બાળકોને ચાર નવા શબ્દોથી પરિચિત કરીશ. આ શબ્દોનો અર્થ બાળકોને સમજાવી આ શીખેલા શબ્દો એમની વાતચીત દરમિયાન ઉપયોગમાં લેવા હું સહાય કરીશ; 'ત્યાર પછીના બીજા મહિનામાં (મે મહિનામાં) બાળકોએ એપ્રિલ મહિનામાં શીખેલા શબ્દોનો વધારે ઉપયોગ કરવા હું બાળકોને તક આપીશ તથા અગાઉની ઢબે જ હવે બાળકોને અન્ય ચાર નવા શબ્દો શીખવામાં મદદ કરીશ.' આ રીતે બાળકોનું શબ્દભંડોળ સમૃદ્ધ બનાવવામાં સહાય કરી શકાય.

આ રીતે, ધારો કે લાંબાગાળાનો હેતુ પૂર્વપ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોને આત્મનિર્ભર બનાવવાનો છે. આ લાંબાગાળાના હેતુઓની પ્રાપ્તિ નીચે પ્રમાણેના ટૂંકાગાળાના ધ્યેયો દ્વારા કરી શકાય.

- બાળકોની રમતપ્રવૃત્તિ સમાપ્ત થયા પછી હું બાળકોને રમતની સાધનસામગ્રી યથાસ્થાને મૂકવામાં અને રમતનું સ્થાન સ્વચ્છ બનાવવામાં મને સહાય કરવા પ્રોત્સાહિત કરીશ.
- ભોજનસમયે દરેક બાળક વારાફરતી ખાદ્યપદાર્થો પીરસવાનું કાર્ય કરશે.
- મારી દેખરેખ નીચે બાળકો એમનો રમતનો રૂમ સાફ કરશે.

બાળકોમાં આત્મનિર્ભરતાના વિકાસમાં ઉપયોગી બને એવી કઈ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ તમને યાદ આવે છે ?

કોઠા નં ૩માં લાંબાગાળાના હેતુઓનું ટૂંકાગાળાના હેતુઓમાં વિભાજન દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તમને હવે ખ્યાલ આવશે જ કે આમાંના કયા ટૂંકા ગાળાના હેતુઓ નિશ્ચિત ગાળાના આયોજિત કરવા યોગ્ય છે તથા કયા ટૂંકાગાળાના હેતુઓની પ્રાપ્તિ માટે દૈનિક ધોરણે આયોજન આવશ્યક બને છે.

કોઠા નં. 30.1

લાંબાગાળાના ધ્યેયો	ટૂંકાગાળાના ધ્યેયો
(1) શિશુઓને મોટા સ્નાયુઓ તથા નાના સ્નાયુઓ સાથે સંકળાયેલા સ્નાયુઓ ઉપર કાબૂ પ્રાપ્ત કરવામાં સહાય કરવી.	(a) બાળકોને ચાલવાની ક્રિયાનો મહાવરો આપવો. (b) બાળકોને વસ્તુઓ હાથમાં પકડવાની તથા પકડી રાખવાની તક આપીને તેમના નેત્ર હસ્ત સમાયોજનના વિકાસમાં સહાય કરવી. (c) બાળકોને ફેંકવા તથા પકડવાની ક્રિયાઓનો મહાવરો આપવો.
(2) શાળાપૂર્વેનાં બાળકોની સંજ્ઞાનાત્મક શક્તિનો વિકાસ કરવો.	(a) પરસ્પર અનુરૂપ સાદા સંબંધો સરખાવી એમને સમજવાની શક્તિ વિકસાવવી. (b) બાળકોને કારણો સમજવાની વિશ્લેષણ કરવાની અને પ્રશ્નરૂપ પરિસ્થિતિના હલ તારવવાની તક આપવી. (c) બાળકોની વિવિધ બાબતો જૂથમાં મૂકવાની તથા ક્રમ મુજબ ગોઠવવાની શક્તિને મજબૂત બનાવવી.
(3) બાળકોમાં આત્મવિશ્વાસની તથા ધોતાની જાત પ્રત્યેની સાર્થકતાની લાગણી વિકસાવવી.	(a) બાળકોને એ હકીકતથી માહિતગાર કરવા કે તેઓ ઘણાં કાર્યો કરવા સક્ષમ છે. (d) બાળકોને તેમનામાં રહેલી અનેક પ્રકારની કાબેલિયતથી માહિતગાર કરવા. (c) કોઈ પણ વિશિષ્ટ કાર્ય દરમિયાન બાળકો જ્યારે મુશ્કેલી અનુભવે ત્યારે તેમને સહાય કરવી.
(4) નવજાત શિશુઓની ક્રિયા વિવિધ વસ્તુઓ પર અસરકર્તા છે એ હકીકતથી તેમને માહિતગાર કરવા.	(a) વસ્તુઓનો ઉપયોગ આવરી લેતી રમતપ્રવૃત્તિઓ નવજાતશિશુઓને આપવી. (b) નવજાતશિશુને ધોતાની ક્રિયાઓ તથા તેના પરિણામો વિશે સમજાવવું.

તમે નોંધ લીધી જ હશે કે ટૂંકા ગાળાના હેતુઓ લાંબા ગાળાના હેતુઓ કરતાં વધારે નિશ્ચિત સ્વરૂપના છે તથા ધ્યેયોની પ્રાપ્તિના સંદર્ભમાં બાળકો સાથે સંચાલિત કરી શકાય તેવી શક્ય રમતપ્રવૃત્તિઓનો તમને ખ્યાલ આવે છે. હવે આપણે રમતપ્રવૃત્તિઓની પસંદગી વિશે શીખીએ.

30.5 રમતપ્રવૃત્તિઓની પસંદગી

તમારી વિવિધ આવશ્યકતા મુજબ દૈનિક ધોરણે, સાપ્તાહિક ધોરણે, પખવાડિક ધોરણે અથવા માસિક ધોરણે તમારા ટૂંકાગાળાના ધ્યેયો નિશ્ચિત કર્યા પછી તમારે એની પ્રાપ્તિ માટેની રમતપ્રવૃત્તિઓની પસંદગી કરવાની રહે છે. તમે અગાઉના ખંડોમાં વિવિધ રમતપ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કર્યો છે. ટૂંકા ગાળાના ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ માટે રમતપ્રવૃત્તિઓની પસંદગી આપણે ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવે.

દા.ત. ટૂંકા ગાળાના ધ્યેય, 'શિશુઓને નેત્રહસ્ત સમાયોજનની પ્રાપ્તિમાં સહાય કરવી' ના સંદર્ભમાં નીચેની રમતપ્રવૃત્તિઓ અનુરૂપ ગણી શકાય.

- અર્થહીન ચિતરામણ કરવા આપવું.
- રંગ કરવા, રંગપૂરવા.
- આંગળીથી રંગ કરવો.
- વળાંકવાળી વિગતો ધરાવતી પઝલ ઉકેલવા આપવી.
- પાંદડા તોડવા, મોતી દોરામાં પરોવવા.

અગાઉના ખંડોમાં તમે આ પ્રવૃત્તિઓ વિશે શીખી ગયા છો.

બાળકોમાં રંગોની સંકલ્પના વિકસાવવા તમે નીચે મુજબની રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકો.

- રંગીન કાર્ડ મેચ કરવાની રમત આપવી.
- નિશ્ચિત રંગોની વસ્તુઓ અલગ તારવવી.
- રંગોનાં નામ કહેવા.
- બાળકો માટે બહાર આંટી મારવાની પ્રવૃત્તિ દરમિયાન ફૂલોના રંગ ઓળખાવવા.
- બાળકોનાં વસ્ત્રો મુજબ એમનાં જૂથ બનાવવા.

નીચે ટૂંકાગાળાના થોડા ધ્યેયો દર્શાવ્યા છે. આ ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ માટે તમે કઈ રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરશો તે જણાવો.

(1) નવજાતશિશુને ચાલવાની ક્રિયામાં સહાય કરવી.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) શિશુનું શબ્દભંડોળ સમૃદ્ધ બનાવવું.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) શાળાપૂર્વનાં બાળકોમાં સંખ્યા અંગેની સંકલ્પના વિકસાવવી.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

હવે આપણે, અન્ય એક ઉદાહરણ જોઈએ. બાળકોમાં નીચેના ટૂંકાગાળાના ધ્યેયના વિકાસ માટે કેવી રમત પ્રવૃત્તિઓ ઉચિત રહેશે ?

બાળકોમાં સહકારની ભાવના તથા બીજાઓ સાથે વહેંચણી કરવાની ભાવના કેળવવા તમે નીચેની બાબતો કરી શકો.

- પેઈન્ટીંગ, માટીમાંથી રમકડાં બનાવવા જેવી જૂથ પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરી શકો.
- ખુલ્લામાં રમવાની સમૃદ્ધ રમતો રમાડી શકો.
- આ ભાવનાની ફરતે વણાયેલી વાર્તા અથવા બાળગીત બાળકોને સંભળાવી શકો.
- બીજાઓની લાગણીઓ તરફ બાળકોનું ધ્યાન ખેંચી શકો.

● તમે સ્વયં સહકારપૂર્ણ તથા અન્યને સહાયરૂપ વર્તન દાખવી શકો.

● બાળકો જ્યારે અન્ય બાળકો સાથે સહકારથી રહે અને પોતાની ચીજવસ્તુઓમાં તેમની સાથે ભાગીદારી કરે ત્યારે બાળકોની કદર કરી શકો.

બાળકોમાં પોતાની જાત પ્રત્યે ગૌરવ અને સાર્થકતાની લાગણી વિકસાવવાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે તમે કેવી રમતપ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરશો ? એવી કઈ ચોક્કસ પ્રવૃત્તિઓ તમે બાળકોમાં આ ભાવના વિકસાવવા આયોજિત કરશો ? તમે જો આ ધ્યેય બાબત ઊંડાણથી વિચાર કરશો તો સમજી શકશો કે મોટાભાગની રમતપ્રવૃત્તિઓના અનુરૂપ આયોજનથી બાળકોમાં હકારાત્મક લાગણીઓનો વિકાસ શક્ય છે. તમે જાણો છો કે બાળકો જ્યારે એમની પ્રવૃત્તિઓ પૂર્ણ કરી શકે અથવા એમનાં કાર્યો સફળતાપૂર્વક પાર પાડી શકે ત્યારે તેમનાંમાં પોતાની જાત પ્રત્યે ગૌરવની લાગણીનો વિકાસ થાય છે. બાળકો માટે આયોજિત કરાયેલી એમને અનુરૂપ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ બાળકોને રસપ્રદ અને પડકારરૂપ લાગે છે. બાળકોને અનુરૂપ ઢબે આયોજિત કરાયેલી પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકો સ્વાભાવિક રીતે જ સફળ રહે છે. પોતાના પ્રયત્નોની સફળતાથી બાળકને મનમાં પોતાને માટે સંતોષ થાય છે અને બાળકોમાં પોતાની શક્તિઓ વિશેના હકારાત્મક વલણના વિકાસમાં સહાય મળે છે. બાળકો સાથે તમારી પ્રતિક્રિયા પણ મહત્વની બાબત છે. બાળકો સાથેની તમારી વાતચીત, તમારી ટીકાટીપ્પણી સૂચનો, બાળકોના તમે કરેલા વખાણ તથા તમે બાળકોને આપેલું માર્ગદર્શન યોગ્ય સ્વરૂપના હોય તો તેઓની પોતાના માટેની હકારાત્મક લાગણીઓ મજબૂત બને છે.

આ જ પ્રકારે માત્ર એકાદ બે નિશ્ચિત રમતપ્રવૃત્તિઓના સંચાલન દ્વારા બાળકોને આવેગોની ઉચિત અભિવ્યક્તિ શીખવાડી શકાય નહિ. તમે દૈનિક ઢબે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન બાળકો સાથે કેવી રીતે વર્તો છો અને આવેગિક અભિવ્યક્તિ માટે કેવી રીતે બાળકોને માર્ગદર્શન આપો છો તે બાબત અગત્યની છે.

હકીકતમાં તો આ બાબત સામાજિક વિકાસ તથા આવેગિક વિકાસ સાથે સંકળાયેલા મોટા ભાગના ધ્યેયોની પ્રાપ્તિમાં લાગુ પડે છે. સામાજિક તથા આવેગિક વિકાસને લગતા ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓને બદલે બાળકો સાથેના તમારા દૈનિક સંપર્કથી તથા તમારા આદર્શ નમૂનારૂપ વર્તન દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ સ્વાધ્યાય-1

(1) બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં અભ્યાસક્રમની શું આવશ્યકતા છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના સંદર્ભમાં તમે લાંબાગાળાનો શું અર્થ કરો છો ?

.....

.....

.....

.....

.....

(3) તમને આપવામાં આવેલા સાહિત્યમાં અભ્યાસ કર્યો છે એ મુજબ નવજાત શિશુઓના કાર્યક્રમનો એક લાંબાગાળાનો હેતુ બાળકોને ધ્યેય કેન્દ્રિત વર્તનની તક આપવાનો છે. તમે શિશુઓ માટેનું બાળપરિચર્યા કેન્દ્ર ચલાવો છો તો લાંબાગાળાના ધ્યેયો ટૂંકાગાળાના ધ્યેયોમાં કેવી રીતે વિભાજિત કરશો ? આ માટે તમે કેવી રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરશો ?

.....

.....

.....

.....

.....

આ પ્રકરણમાં આપણે તૈયાર કરેલા તમામ લાંબાગાળાના ધ્યેયોનું ટૂંકાગાળાના ધ્યેયોમાં વિભાજન તથા તેને અનુરૂપ રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરેલ છે જે તમને તમારા અભ્યાસમાં સહાયરૂપ બનશે. તમે તમારું કેન્દ્ર સંચાલિત કરો ત્યારે ઉપયોગમાં લેવા માટેનું સાહિત્ય પણ આ રીતે તૈયાર થશે. તમે અભ્યાસ કેન્દ્રમાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓને મળો ત્યારે તમારી તથા તેમની આ પ્રકારની યાદીને સરખાવી શકશો.

30.6 દૈનિક કાર્યપત્રકની ગોઠવણી

તમને એ બાબત પૂરતી સ્પષ્ટ બની હશે કે નિશ્ચિત સપ્તાહ અથવા મહિનાના તે ગાળામાં આયોજિત કરેલી રમતપ્રવૃત્તિઓ તે માટે નિર્ધારિત કરાયેલા ટૂંકાગાળાના ધ્યેયોને સુસંગત હોવી જોઈએ. તમારા ટૂંકાગાળાના ધ્યેયો મુજબ રમતપ્રવૃત્તિઓ નિશ્ચિત કર્યા પછી આ રમતપ્રવૃત્તિઓ તમારે તમારા દૈનિક સમયપત્રકમાં એકસાથે વણી લેવાની રહે છે. એટલે કે, એક પછી એક, એમ દરેક દિવસે તમે કઈ રમતપ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરશો તે તમારે નિશ્ચિત કરવાનું રહે છે. આપણે અગાઉ વાત કરી છે તે મુજબ બાળકોને માટે કાર્યપત્રકના આયોજનમાં ધ્યાનમાં રાખવાની મુખ્ય બાબત તેમની ઉંમર છે.

આ પેટાવિભાગમાં આપણે શિશુઓ તથા શાળાપૂર્વેનાં બાળકો માટેના દૈનિક કાર્યપત્રકનું આયોજન કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો વિશે શીખીશું. તમે અગાઉના ખંડોમાં ખાસ કરીને એકમ 5 અને એકમ 22માં આ વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. એના કેટલાક મુદ્દાઓ યાદ કરી તેની અહીંયાં લખી શકો? પછી તમારા મુદ્દાઓને નીચે દર્શાવેલા મુદ્દાઓ સાથે સરખાવતાં જાઓ.

શિશુઓ તથા શાળાપૂર્વેનાં બાળકોના દૈનિક કાર્યપત્રકના ઘંડતરમાં નીચેની બાબતો અગત્યની છે.

(1) તમારા કાર્યક્રમનો અંતિમ ધ્યેય બાળકનાં વિકાસનાં તમામ પાસાંઓ શારીરિક વિકાસ, શેષ વિકાસ, માનસિક વિકાસ, ભાષા વિકાસ, સામાજિક વિકાસ તથા આવેગિક વિકાસને વેગ આપવાનો છે. આ હેતુ તમારા દૈનિક કાર્યપત્રકમાં જાળવવો આવશ્યક છે. બાળકના સર્વાંગી વિકાસના હેતુને કેન્દ્રમાં રાખી તમારે તમારી રમતપ્રવૃત્તિઓનું કાર્યપત્રક એવી રીતે ગોઠવવું જોઈએ કે એક સપ્તાહના સમયગાળામાં વિકાસનાં તમામ પાસાંઓને આવરી લેતી કોઈ ને કોઈ રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન કરી શકાયું હોય. જો આ ઢબે પ્રવૃત્તિઓનું સમયપત્રક બનાવવામાં આવે તો તમારો કાર્યક્રમ સમતોલ બને. ઉપરોક્ત ચર્ચાનો બીજો અર્થ એ કરી શકાય કે રોજ રોજ આયોજિત કરાતી તમારી પ્રત્યેક રમતપ્રવૃત્તિ નિશ્ચિત ધ્યેય ધરાવે છે. તમારું કાર્ય સરળ બનાવવા તમે આખા સપ્તાહ દરમિયાન આયોજિત કરાયેલી રમતપ્રવૃત્તિઓ તથા તેમના માધ્યમ દ્વારા આવરી લેવાયેલા વિકાસનાં પાસાંઓની રજૂઆત કરતો ચાર્ટ તૈયાર કરી શકો. આ પ્રકારનો ચાર્ટ તમને સપ્તાહ દરમિયાન આયોજિત કરાયેલી પ્રત્યેક રમતપ્રવૃત્તિના હેતુની માહિતી આપે છે તથા તમે સપ્તાહ દરમિયાનની રમતપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિકાસના પ્રત્યેક પાસાને આવરી લીધું છે કે કેમ એની ચકાસણી કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. આ પ્રકારનો ચાર્ટ બાળકોનાં માતાપિતાને પણ કેન્દ્રના દૈનિક કાર્યપત્રકમાં સમાવાયેલી રમતપ્રવૃત્તિઓની ઉપયોગીતા સમજાવવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. આ રીતના ચકાસણી ચાર્ટનું ઉદાહરણ પેટા વિભાગ 30.7.1ની અંતર્ગત દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

તમે જાણો છો કે વિકાસના કોઈ પણ નિશ્ચિત પાસા માટે આયોજિત કરાયેલી વિશિષ્ટ રમતપ્રવૃત્તિ વિકાસના અન્ય પાસાંઓમાં પણ સહાયક બને છે. દા.ત. ખુલ્લામાં રમવાની જૂથ રમતો મુખ્યત્વે બાળકના શારીરિક વિકાસ તથા શેષ વિકાસમાં ઉપયોગી બને છે. તેમ છતાં બાળકો જૂથમાં રમે ત્યારે સહકારથી વર્તતા કે વારાફરતી દાવ લેવા જેવી બાબતો શીખે છે જે સામાજિક વિકાસ સંબંધિત છે. જૂથ રમતો દ્વારા બાળકો પોતાની લાગણીની અભિવ્યક્તિ પણ શીખે છે જે બાળકના આવેગિક વિકાસનો ભાગ છે.

એવી જ રીતે નાટ્યાત્મક રમતોનું આયોજન બાળકના આવેગિક વિકાસ માટે કરવામાં આવે છે. નાટ્યાત્મક રમતો બાળકોની લાગણીઓની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ છે. નાટ્યાત્મક રમતમાં પોતાનું પાત્ર ભજવવાની તક બાળકના ભાષાવિકાસમાં પણ ફાળો આપે છે. નાટ્યાત્મક રમતો બાળકને નવી સંકલ્પનાઓ વિકસાવવામાં પણ મદદરૂપ બને છે.

આ રીતે મોટા ભાગની રમતપ્રવૃત્તિઓ વિકાસના એક કરતાં વધારે પાસાંઓના સંદર્ભમાં યોગદાન કરે છે, આથી તમને સમગ્ર દિવસની રમતપ્રવૃત્તિઓના કાર્યપત્રકમાં સરળતા રહે છે. થોડી રમતપ્રવૃત્તિઓના આયોજન દ્વારા તમે બાળકના વિકાસના મોટા ભાગના પાસાંઓને આવરી શકો.

(2) સમગ્ર દિવસ દરમિયાન બાળકોને પર્યાપ્તપણે શારીરિક શ્રમ પ્રાપ્ત થાય એ પ્રકારે રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન યોગ્ય છે. બાળકો ઘણા ઉત્સાહી તથા ચંચળ હોય છે. એકની એક જગ્યાએ લાંબો સમય બેસી રહેવાનો એમને કંટાળો આવે છે અને પછી જે તે પ્રવૃત્તિમાંથી એમનો રસ ઓછો થવા માંડે છે. મોટા ભાગના બાળકોને શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ફૂદકા મારવા, દોડવું, ચઢવું, પકડવું, ફેંકવું વગેરે પ્રિય હોય છે. આ મુદ્દે ધ્યાનમાં રાખી બાળકોને આ પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓ આવરી લેતી પ્રવૃત્તિઓ આપી શકાય. તેમ છતાં માત્ર શારીરિક પ્રવૃત્તિઓથી બાળકો વધારે પડતા થાકી જાય એમ પણ બને. આથી શ્રમયુક્ત શારીરિક પ્રવૃત્તિઓની વચ્ચે વચ્ચેના ગાળામાં આરામથી તથા શાંતિથી રમી શકાય એવી રમતપ્રવૃત્તિઓ ગોઠવવી જોઈએ જેથી બાળકો થાકી ન જાય. આ રીતે આઉટડોર (મેદાનમાં રમાતી) રમતો પછી તમે બાળકો માટે કોઈ બાબતની ચર્ચાનું આયોજન કરી શકો, બાળકોને વાર્તા કહી શકો કે તેમને માટે પ્રોઈંગ જેવી પ્રવૃત્તિ ગોઠવી શકો. શ્રમયુક્ત મેદાની રમતો પછી બાળકોને આરામ આપવા તમે નાસ્તાનો સમય ગોઠવી શકો અથવા બાળકોના આરામના સમયનું આયોજન કરી શકો.

(3) બાળકોને માટે આઉટડોર (મેદાની રમતો) અને ઈનડોર (ઘરમાં રમાતી) રમતો. બે પ્રકારે રમતોનું આયોજન કરી શકાય છે. તમારા દૈનિક કાર્યપત્રકમાં તમારે મેદાની પ્રવૃત્તિઓ તથા ઘરમાં રમાતી રમતો પ્રવૃત્તિઓનું સમતોલન જાળવવું જોઈએ. આવી સમતોલ પ્રવૃત્તિઓથી તમે બાળકોને મોટા સ્નાયુઓ સાથે સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ અને નાના સ્નાયુઓ અને સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિઓ, બંનેમાં ભાગ લેવાની ગોઠવણ કરી શકો. મેદાની તથા ઘરના ઓરડામાં રમાતી પ્રવૃત્તિઓ શ્રમયુક્ત શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ તથા શાંતિથી બેસીને કરવાની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મેદાની રમતો મોટે ભાગે શ્રમયુક્ત શારીરિક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ હોય છે, જ્યારે ઘરના ઓરડામાં રમતો બાળકોએ શાંતિથી બેસીને રમવાની રમતો છે.

તમે આખા દિવસનું કાર્યપત્રક એવી રીતે પણ આયોજિત કરી શકો કે બાળકોનાં બે જૂથ વારાફરતી મેદાની તથા ઘરમાં રમાતી રમતો રમે. જ્યારે તમારી ખુલ્લી જગ્યા અથવા બંધ જગ્યા તમામ બાળકોના સમાવેશ માટે અપર્યાપ્ત હોય ત્યારે અથવા તમારાં રમતનાં સાધનો મર્યાદિત હોય ત્યારે આવું આયોજન ઘણું ઉપયોગી બની શકે.

જોકે બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં ખુલ્લી જગ્યા ઉપલબ્ધ હોય ત્યારે જ મેદાની રમતો શક્ય બને છે. જો કેન્દ્રમાં બાળકોને રમવા માટે ખુલ્લી જગ્યા ઉપલબ્ધ ન હોય તો બાળકો મેદાની રમતો રમી શકે તે માટે દર સપ્તાહે બાળકોને નજીકના બગીચા અથવા જાહેર બગીચામાં રમતના મેદાનમાં રમવા લઈ જવાની વ્યવસ્થા ગોઠવવી ઈચ્છનીય છે.

એકમ-29માં આપણે રુચિકા પ્રોગ્રામમાં પ્રાપ્ત કરેલી માહિતી પ્રમાણે તમારી પાસે કેન્દ્રમાં બંધ જગ્યા બિલકુલ જ ઉપલબ્ધ ન હોય એવી શક્યતા પણ છે. આવા સંજોગોમાં તમારે સમગ્ર કાર્યક્રમનું આયોજન બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં જ કરવાનું રહે છે. એકમ 31માં આપણે જગ્યાની વ્યવસ્થા વિશે વિસ્તારથી શીખીશું.

(4) બાળપરિચર્યા કેન્દ્રની રમતપ્રવૃત્તિઓના આયોજન દરમિયાન તમે બાળકો માટે નિશ્ચિત સ્વરૂપની આયોજિત કરેલી રમતો તથા તમે બાળકો માટે ગોઠવેલી મુક્ત રમતોમાં સમતોલન જાળવાવું જોઈએ. આપણે આ મુદ્દે એકમ 5 માં શીખી ગયા છીએ તે યાદ છે ને ? બાળકો માટે યોગદાની રમતો, રેતી અને પાણી સાથેની રમતો, ઢીંગલીઓ અને કઠપૂતળીઓની રમત, પેઈન્ટીંગ તથા માટીકામ વગેરે મુક્ત રમતોના ઉદાહરણ છે. મુક્ત રમતપ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન બાળકોને તેમને રમવાની ચીજવસ્તુઓ અને રમવાની રમતની પસંદગીમાં સ્વતંત્રતા રહે છે. જ્યારે નિશ્ચિત સ્વરૂપની રમતપ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે જેમાં શિક્ષક ચોક્કસ હેતુની પ્રાપ્તિ માટે બાળકો માટે રમતનું આયોજન કરે છે. અને બાળકો રમે છે. દા.ત. બાળકોને બહાર ફરવા લઈ જવાનું આયોજન અથવા વિશિષ્ટ વિષ્યવસ્તુને કેન્દ્રમાં રાખીને અનુરૂપ રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન જોકે મુક્ત રમત દરમિયાન બાળકોને કોઈ અકસ્માત ન થાય અને બાળકો વધારે લડી ઝઘડી ન પડે એ માટે તમારે ધ્યાન તો રાખવું જ પડે છે.

(5) આખા દિવસ દરમિયાન તમારે બાળકો માટે જૂથ રમતો તથા વ્યક્તિગત રીતે રમવાની રમતો એમ બંને રમતોનું સમતોલિત આયોજન કરવું જોઈએ. જૂથ પ્રવૃત્તિઓ બાળકોમાં સહકારની ભાવના અને સામાજિક કૌશલ્યોનો વિકાસ કરે છે. જ્યારે બાળકે વ્યક્તિગત રીતે રમવાની રમતો બાળકને એકલા રહેવા તથા પોતાની જાતે કાર્ય કરવા માટે તૈયાર કરે છે વારાફરતી જૂથ રમતો અને વ્યક્તિગત સ્વરૂપની રમતોનું આયોજન કરવાથી બાળકોને ફેરફાર મળી રહે છે અને એક જ પ્રકારની રમતોથી ઉત્પન્ન થતો કંટાળો દૂર થાય છે.

(6) આખા સપ્તાહ દરમિયાન તમારે વિવિધ રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન એ ઢબે કરવું જોઈએ કે જેથી બાળકોને નવી રમતપ્રવૃત્તિઓ તથા પરિચિત રમત પ્રવૃત્તિઓ બંને રમવાની તક મળી રહે. બાળકો જે પ્રવૃત્તિથી પરિચિત બન્યા હોય તે પ્રવૃત્તિનું પુનરાવર્તન બાળકોને ગમે છે. તમે બાળકોને દિવસોના દિવસો સુધી એકના એક રમકડાથી રમતા કે કોયડો ઉડેલ્યા કરતાં જોયાં હશે. પોતે જ્યારે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ સારી ઢબે કરવા સક્ષમ બને ત્યારે બાળકો પોતે તે કાર્યની સિદ્ધિની લાગણી અનુભવે છે. પણ તેમ છતાં, બાળકોની રમતપ્રવૃત્તિઓમાં તેમને માટે નવી અને અપરિચિત રમતપ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ પણ આવશ્યક છે. કારણ કે નહિ તો બાળકો એમની જૂની બની ગયેલી રમતપ્રવૃત્તિઓથી ઝડપથી કંટાળી જશે અને પરિચિત રમતપ્રવૃત્તિઓમાંથી એમનો રસ ઓછો થવા માંડશે. આથી તમે તમારા દૈનિક કાર્યપત્રકનું આયોજન એ રીતે કરો કે જેથી પ્રત્યેક દિવસે એકાદ નવી પ્રવૃત્તિ, નવું ગીત, નવી મેદાની રમત કે એકાદ નવી વાર્તા જેવી નવી બાબત ઉમેરી શકો. કેટલીકવાર તો પ્રવૃત્તિની પદ્ધતિ બદલવાથી પણ બાળકોને જૂની પ્રવૃત્તિ નવા જેવી લાગે છે. જેમ કે પેપર પર કાચમની જેમ ડ્રોઈંગ કરાવવાને બદલે બાળકોને ભોંયતળિયા પર ડ્રોઈંગ કરવાની પ્રવૃત્તિને સોંપવી, કાચમ બ્રશથી રંગ કરવાની પદ્ધતિને બદલે બાળકો પાસે આંગળીઓ વડે રંગ કરાવવો, આવા નાનાં નાનાં પરિવર્તનો બાળકના આનંદમાં ઉમેરો કરે છે.

(7) આખા દિવસની રમતપ્રવૃત્તિઓનું કાર્યપત્રક બાળકોને માટે અનુરૂપ ગતિએ કરવું હિતાવહ છે. આનો અર્થ એ થયો કે તમારે બાળકોને પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પૂર્ણ કરવા પર્યાપ્ત સમય આપવો જોઈએ. તમારે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં બાળકોને પ્રવૃત્તિથી પરિચિત કરવાના છે, તેમને પ્રવૃત્તિ સમજાવવાની છે, બાળકોને પ્રવૃત્તિ કરવા માટે સમય પણ આપવાનો છે અને અંતે પ્રવૃત્તિની સમાપ્તિ માટે પણ સમય ફાળવવાનો છે આ બધાંમાં સારો એવો સમય લાગે છે. તેથી આ તમામ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખી તમારે તમારા કાર્યપત્રકમાં પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ માટે પર્યાપ્ત સમય ફાળવવો જોઈએ. તમારું સમયપત્રક એ પ્રમાણે હોવું જોઈએ કે બાળકને પોતાની પ્રવૃત્તિમાં તન્મય થઈ જવા માટે પર્યાપ્ત સમય પ્રાપ્ત થાય. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ માટે 20-25 મિનિટનો ગાળો પર્યાપ્ત ગણી શકાય.

જો બાળકોને પ્રવૃત્તિ માટે આનાથી ઓછો સમય આપવામાં આવે તો બાળકને પોતાની રમતપ્રવૃત્તિ ઉતાવળે પૂરી કરવી પડે છે. બાળક હજી માંડ એક પ્રવૃત્તિમાં બરાબર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે ત્યાં જ એને એ પ્રવૃત્તિ પૂર્ણ કરી અન્ય આયોજિત પ્રવૃત્તિમાં જોડવાનો સમય થઈ જાય છે. આનાથી બાળકો હતાશા અનુભવે છે. ઉપરાંત બાળકો ઉતાવળ કરી શક્તા નથી અને ઉતાવળે કરવી પડતી પ્રવૃત્તિમાં તેમને મજા આવતી નથી. આ બાબત ખાસ કરીને શિશુઓ તથા શાળાપૂર્વેનાં બાળકોને લાગુ પડે છે. જ્યારે બાળકોને પ્રવૃત્તિ માટે પર્યાપ્ત સમય ફાળવવામાં આવે ત્યારે તેમને પણ બાળકો સાથે વિચારોની આપણે કરવા વધારે સમય મળે છે. પ્રત્યેક બાળક સાથે તમે વિશિષ્ટ સંબંધ વિકસાવી શકો છો.

આપણે ચર્ચેલા આ તમામ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખીને હવે આપણે બાળકો માટે દૈનિક અને સાપ્તાહિક કાર્યપત્રકનું આયોજન કરીએ. આપણે અગાઉ વાત કરી ગયા છીએ એ પ્રમાણે નવજાતશિશુઓ, શિશુઓ તથા શાળાપૂર્વેનાં બાળકો માટેની પ્રવૃત્તિઓનું આપણું કાર્યપત્રક અલગ અલગ રહેશે. આ ઉપરાંત બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં બાળકો દિવસ હોય છે એના આધારે પણ કાર્યપત્રકમાં ફેરફારો રહે છે. આપણે હવે પ્રત્યેક વયજૂથનાં બાળકો માટે સંપૂર્ણ દિવસનું તથા અડધા દિવસનું કાર્યપત્રક ઘડીએ.

30.7 શાળાપૂર્વેના વયનાં બાળકોનું કાર્યપત્રક

બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં શાળાપૂર્વે વયનાં બાળકોનું કાર્યપત્રક બાળકો કેન્દ્રમાં કેટલો સમય પસાર કરે છે તેના પર આધારિત છે. શાળાપૂર્વે વયનાં બાળકો માટેનું બાળપરિચર્યા કેન્દ્ર મોટેભાગે અડધા દિવસ માટે સામાન્યપણે સવારના 8-30 થી 11-00ના ગાળા માટે સંચાલિત કરવામાં આવે છે. જ્યારે બાળકોનાં માતા અને પિતા બંને ઘરની બહાર કાર્ય કરતા હોય ત્યારે બાળકોને કેન્દ્રમાં સંપૂર્ણ દિવસ માટે મૂકવામાં આવે એવી શક્યતા પણ રહેલી છે. આવાં બાળકો કેન્દ્રમાં સાંજના 4 થી 5 વાગ્યા સુધી રહે. આવાં બાળકોના સંદર્ભમાં તમારે આખા દિવસને આવરી લેતી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું પડશે. તમે સંપૂર્ણ દિવસ માટે શાળાપૂર્વે વયનાં બાળકો માટે આયોજિત કરી શકાય એવી પ્રવૃત્તિઓ માટેના યોગ્ય વિકલ્પો વિચારી શકશો ? તમારા પ્રતિભાવ નીચે આપવામાં આવેલી જગ્યામાં દર્શાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

સમગ્ર દિવસ માટે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવાનો એક રસ્તો એ છે કે સૌ પ્રથમ તમે સમગ્ર દિવસ દરમિયાન દૈનિક ધોરણે બાળકોએ અનુસરવાની નિશ્ચિત પ્રવૃત્તિઓને અલગ તારવો. તમારા દૈનિક

કાર્યપત્રકમાં બાળકોના રોજિંદા નિત્યક્રમ મુજબ આ પ્રવૃત્તિઓ તથા તેમનો નિશ્ચિત સમય ગોઠવો. ત્યાર પછી નિશ્ચિત નિત્યક્રમની પ્રવૃત્તિઓના વચ્ચેના ગાળામાં બાળકો માટેની વિવિધ રમતપ્રવૃત્તિઓને સ્થાન આપો. બાળકોને એમના નિશ્ચિત નિત્યક્રમ મુજબ રહેવાનું માફક આવે છે. દરરોજ નિશ્ચિત સમયે ચોક્કસ પ્રવૃત્તિઓના સંચાલનથી બાળકો સલામતીની લાગણી અનુભવે છે. કેન્દ્રમાં સંચાલિત કરી શકાય એવી નિત્યક્રમ સંબંધિત કઈ પ્રવૃત્તિઓ તમારા ધ્યાનમાં છે? બાળકોનું કેન્દ્રમાં આગમન તથા કેન્દ્રમાંથી બાળકોનું જવું એમનો નિશ્ચિત નિત્યક્રમ છે. બાળકો કેન્દ્રમાં આવે પછી પ્રારંભની 15-20 મિનિટ એમના અનૌપચારિક અભિવાદનમાં પસાર થાય છે. તેવી જ રીતે બાળકોના કેન્દ્રમાંથી પાછા જવાના નિર્ધારિત સમય પહેલાંની 15-20 મિનિટ બાળકોને જવા માટે તૈયાર કરવામાં જતી રહે છે. કેન્દ્રમાં બાળકો અડધો દિવસ રહે અથવા સંપૂર્ણ દિવસ પસાર કરે તોપણ, તેમને સવારનો નાસ્તો કેન્દ્રમાં પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. આ રિસેસના સમયે બાળકો ટોયલેટનો ઉપયોગ કરી શકે અથવા તમે બાળકોને હાથમોહું ધોવડાવી શકો. સવારના 11-00 થી 11-30 સુધીનો સમયગાળો સામાન્ય રીતે કેન્દ્રમાં નાસ્તાના સમય માટે અનુરૂપ ગણી શકાય. આ ઉપરાંત સમગ્ર દિવસના કેન્દ્રમાં બાળકો માટે બપોરના ભોજન તથા આરામના ગાળાનું આયોજન કરવું આવશ્યક બને છે. આ રીતે બપોરના 1-00 થી 3-00 સુધીનો ગાળો બાળકોના ભોજન અને આરામનો ગાળો બને છે. દૈનિક કાર્યપત્રકમાં આ નિત્યક્રમના નિર્ધારિત સમયપત્રક જાળવવા ઉચિત છે. આ રીતે જોવા જઈએ તો અડધા દિવસના બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં બાળકો માટે વિવિધ રમતપ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરવા તમારી પાસે બાળકોના આગમનથી નાસ્તા સુધીના ગાળામાં બે કલાક મળી રહે છે. જ્યારે નાસ્તા પછી એકથી દોઢ કલાક તમે પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરી શકો છો. જ્યારે સંપૂર્ણ દિવસના કેન્દ્રમાં આ સમય ઉપરાંત બપોરે તમારી પાસે વધારાના બે થી અઢી કલાકનો સમય રમતપ્રવૃત્તિઓ માટે રહે છે.

આપણે ઉપર દર્શાવેલી પ્રત્યેક નિત્યક્રમની પ્રવૃત્તિને વિસ્તારથી સમજાવે.

બાળકોનું આગમન

બાળકો બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં આવે ત્યારે તેમનું અભિવાદન કરી તેમને બાળપરિચર્યા કેન્દ્રના વાતાવરણમાં ગોઠવાવા થોડો સમય આપો. બાળકો ગમે તે વયજૂથના હોય તોપણ બાળકો કેન્દ્રમાં આવે કે તરત સૌ પ્રથમ તમારે બાળકોને અભિવાદન કરવાનું, તેમને વહાલ કરવાનું અને તેમને કેન્દ્રમાં સુવિધાજનક વાતાવરણ આપવાનું કાર્ય કરવાનું છે. જો બાળક તમારી સાથે કોઈ વાત કરવા માંગતું હોય તો તેના આગમન પછી થોડી મિનિટો તેની સાથે વાત કરવામાં ગાળો. બાળકનાં માતાપિતા બાળકને કેન્દ્રમાં મૂકીને જાય પછી સૌ પ્રથમ તો તમારે બાળકને કેન્દ્રના વાતાવરણમાં અનુકૂળ થાય તે માટે સહાય કરવાની છે. પ્રારંભનો આ થોડો સમય બાળકના આખા દિવસનું વલણ અને વર્તન નિશ્ચિત કરવામાં ભાગ ભજવે છે. પ્રારંભના ગાળામાં બાળકો પરસ્પર વાતચીતમાં પરોવાય અથવા એમની જાતે રમવામાં પણ પડી જાય. આમ, બાળક સવારે કેન્દ્રમાં આવે પછી પહેલી 15-20 મિનિટનો ગાળો ઉપરોક્ત ઢબે પસાર થાય તે યોગ્ય છે.

જ્યારે બધાં બાળકો કેન્દ્રમાં આવી જાય ત્યારે તમે બાળકોને 10-15 મિનિટ માટે ભેગા કરી એમની સાથે વાતચીત કરી શકો. આ સમયે તમે બાળકોને સરળ બાળગીતો ગવડાવી શકો અથવા સહેલી કસરતો કરાવી શકો. આવાં જૂથસંપર્ક દરમિયાન તમે તે દિવસ માટે આયોજિત કરેલી પ્રવૃત્તિઓ વિશે બાળકોને પરિચિત કરી શકો. આ દિવસે તમે બાળકો માટે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિનું આયોજન કર્યું હોય તો તમે બાળકોને તે અંગેની માહિતી આપી શકો. જેમ કે, 'આજે આપણે પાણીથી થોડી રમતો રમીશું તથા ત્યાર પછી બહાર આંટો મારવા જઈશું.' તમે કોઈ પ્રવૃત્તિના સંચાલન માટેની પસંદગીનો નિર્ણય બાળકોના અભિપ્રાય ઉપર રાખ્યો હોય તો આ સમયે તમે બાળકોને તેમની પસંદગી અંગે પૂછી શકો. જેમ કે 'તમારે હમણાં રંગકામ કરવું છે કે માટી કામ?' એવું બને કે તમને બંને વિકલ્પોની પસંદગી માટેના મિશ્ર પ્રતિભાવ પ્રાપ્ત થાય. થોડાં બાળકોને રંગકામ કરવું હોય તો વળી થોડાં બાળકો માટીકામ કરવા માંગતા હોય. આ વખતે તમે બાળકોની ઈચ્છા મુજબ એમને માટેની પ્રવૃત્તિ ગોઠવી શકો.

નાસ્તાનો સમય : બાળપરિચર્યા કેન્દ્રમાં કરવા માટેનો નાસ્તો કાં તો બાળકો એમના ઘરેથી લાવી શકે અથવા તમે બાળકો માટેનો નાસ્તો કેન્દ્રમાં તૈયાર કરી શકો. જો તમે બાળકો માટે કેન્દ્રમાં નાસ્તો તૈયાર કરો તો તમારે પૌષ્ટિક તથા સમતોલ નાસ્તો તૈયાર કરવો જોઈએ. તમે એકમ 12 અને એકમ 17માં આ વિશે વાંચી ગયા છો તે યાદ આવ્યું ?

નાસ્તાના સમયે તમામ બાળકો એકસાથે હોય છે. આથી આ તકનો લાભ લઈ તમે બાળકોમાં સારી આદતો વિકસાવી શકો. જેમ કે ખાતાં પહેલાં હાથ ધોવા વિશે તમે બાળકોને સમજ આપી શકો. નાસ્તા પહેલાં તમે બાળકોને સમૂહપ્રાર્થના ગવડાવી શકો. શાળાપૂર્વનાં બાળકોને નાસ્તાની ડીસો ગોઠવવાનું, ગ્લાસ ગોઠવવાનું અને ભોજન પીરસવાનું ગમે છે. તમે આવા કામમાં બાળકોની મદદ લઈ શકો. બાળકોની સંખ્યા મુજબ નાસ્તાની ડીસો ગોઠવવા જેવા કાર્યને પરિણામે બાળકોમાં સંખ્યા વિશેની સંકલ્પના વિકસે છે તથા એક પછી એકની સુસંગતતાની અસિતની સંકલ્પનાનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

તમે બાળકોને નાસ્તા પછીના સફાઈ કાર્યમાં પણ સામેલ કરી શકો. આવાં તમામ કાર્યો દ્વારા બાળકોમાં વહેંચીને લેવાના વલણ અને સહકારની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે.

ઘેર જવું : બાળકોનો કેન્દ્રમાંનો સમય પૂર્ણ થાય તેની 15-20 મિનિટ પહેલાંથી તમારે બાળકોને ઘેર જવા માટે તૈયાર કરવા માંડવા જોઈએ. આ સમયે બાળકો જે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતાં હોય તે સમેટી લેવાની સૂચના બાળકોને આપો. પ્રવૃત્તિની ચીજવસ્તુઓ ઠેકાણે મૂકવામાં કે હાથ ધોવામાં પણ સમય જાય છે. બાળક એની તમામ ચીજવસ્તુઓ ઠેકાણે મૂકી નવરું પડે પછી તમે બાળક સાથે એના સમગ્ર દિવસના અનુભવ વિશે વાત કરી શકો.

નિર્ધારિત સમયે બાળકો કેન્દ્રમાંથી એમના ઘેર જાય છે. બાળકોને એમના ઘેર મૂકવા જેવા વાહનની સુવિધા ગોઠવી શકાય. ઘણાં માતાપિતા બાળકોને જાતે પણ લેવા આવતાં હોય છે.

બાળકોના નિત્યક્રમ સાથે પ્રવૃત્તિઓને સમય ફાળવ્યા પછી બાકીના સમયમાં રમતપ્રવૃત્તિઓ ગોઠવી શકાય. દૈનિક કાર્યપત્રકમાં રમતપ્રવૃત્તિઓ કેવી રીતે સંકલિત કરવી જોઈએ તેના વિશે હવે આપણે સમજીએ.

રમતપ્રવૃત્તિઓ : નાસ્તાના સમય પહેલાં રમતપ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરવા માટે તમારી પાસે લગભગ 90 મિનિટ જેટલો સમય ઉપલબ્ધ છે. પ્રવૃત્તિના પ્રારંભથી માંડીને પ્રવૃત્તિ સમેટી લેવામાં આવે ત્યાં સુધી, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના સંચાલનના સંદર્ભમાં સરેરાશપણે 25-30 મિનિટ લાગે છે. આથી સવારના ગાળામાં તમે બાળકો માટે બે અથવા વધારેમાં વધારે ત્રણ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ કરી શકો. બાળકોનો નાસ્તો પૂર્ણ થાય પછીના ગાળામાં તમારી પાસે રમતપ્રવૃત્તિઓ ગોઠવવા 70-75 મિનિટ રહે છે. આ ગાળામાં તમે બે રમતપ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરી શકો. જ્યારે સંપૂર્ણ દિવસના કેન્દ્રમાં બાળકોના બપોરના આરામ પછી તમને વધારાની 90 મિનિટ રમતપ્રવૃત્તિ માટે ઉપલબ્ધ બને છે.

સમયના આવા ઉપલબ્ધ ગાળાઓ દરમિયાન તમે ઘણી રીતે બાળકો માટેની રમતપ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરી શકો તથા તેમનું સમયપત્રક ઘડી શકો. આમાંનો એક રસ્તો એક વિષય નિશ્ચિત કરીને, તે દિવસની તમામ રમતપ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન આ વિષય દ્વારા તમે બાળકોને વિવિધ બાબતો શીખવી શકો, જેમ કે બાળકોમાં સંકલ્પનાઓ વિકસાવી શકો, બાળકોમાં ભાષા કૌશલ્યોનો વિકાસ કરી શકો તથા બાળકના સામાજિક વિકાસમાં પણ ફાળો આપી શકો. આપણે આ પ્રકારના એક ઉદાહરણને સમજીએ.

ધારો કે તમે બાળકોને 'ઋતુઓ'ના વિષયવસ્તુથી પરિચિત કરવા માંગો છો. આથી આખા દિવસની તમારી રમતપ્રવૃત્તિઓ આ બાબતને કેન્દ્રમાં રાખીને તમે સંચાલિત કરો છો. ધારો કે તમે બાળકો સાથે આ વિષયને લગતી અનોપચારિક ચર્ચાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરો છો. જેમાં તમે વિવિધ ઋતુઓની માહિતી, હવામાન તથા પ્રત્યેક ઋતુમાં પહેરાતાં વસ્ત્રો જેવા મુદ્દાઓને આવરી લો છો. આવી ચર્ચા માટે તમે 20-25 મિનિટનો સમય ફાળવી શકો. આ મુજબની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન આપણે એકમ 22માં કરી ગયા છીએ.

તમારી બીજી પ્રવૃત્તિ આ જ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખી બાળકોએ ડ્રોઈંગ કરવાની, ચિત્ર તૈયાર કરવાની કે રંગ કરવાની પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે. ડ્રોઈંગ અને પેઈન્ટિંગની પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિગત અથવા સામૂહિક રીતે આયોજિત કરી શકાય.

દિવસની ત્રીજી પ્રવૃત્તિ આ જ મુદ્દાને કેન્દ્રમાં રાખી બાળકોને વાર્તા કહેવાની અથવા બાળકોને કવિતાઓ અને ગીતો ગવડાવવાની હોઈ શકે. ચોથી પ્રવૃત્તિમાં તમે બાળકોને કેન્દ્રની આજુબાજુના ભાગમાં લટાર મારવા લઈ જઈ શકો જે દરમિયાન બાળકો તે ઋતુમાં ખીલતાં ફૂલોને ઓળખતાં શીખે. તમે આવી અન્ય પ્રવૃત્તિઓ વિચારો ને ! ઉપર આપેલી ચર્ચેલી ચાર રમતપ્રવૃત્તિઓ આખા દિવસના ગાળાને આવરી લે છે. તથા વિકાસનાં તમામ પાસાંઓને વેગ આપે છે. તમે કહી શકશો કે આ કેવી રીતે થાય છે ? તમારા મંતવ્ય નીચે આપવામાં આવેલી ખાલી જગ્યામાં હમણાં લખી લો તથા આ પ્રછી આપેલી ચર્ચા સાથે ચકાસો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

આખા દિવસની પ્રવૃત્તિઓ બાળકોને અલગ અલગ રીતે ઉપયોગી બને છે. બાળકો માટે આયોજિત ચર્ચાની પ્રવૃત્તિ બાળકોમાં તર્કશક્તિનો વિકાસ કરે છે, તેમનામાં કારણ અસર સંબંધની સમજ દે

બાળકો છે. અને તેમને નવી સંકલ્પનાઓ શીખવામાં સહાયરૂપ બને છે. બાળકો માટે સંચાલિત પેઈન્ટિંગ, ડ્રોઈંગ અને કવિતાઓ ગાવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ બાળકોને આવેગિક સંતોષ આપે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન જૂથમાં કાર્ય કરવાથી બાળકોમાં એકતાની લાગણી ખીલે છે. કેન્દ્રની બહાર લટાર મારવા નીકળેલા બાળકો પર્યાવરણ વિશે વધારે શીખે છે. બાળકો જ્યારે એમના અનુભવ વિશે વાત કરે ત્યારે તેમના ભાષા કૌશલ્યોનો પણ વિકાસ થાય છે. બાળકો સાથે તમે લટાર મારવા નીકળો ત્યારે તમે એમને ફૂલોના પ્રકાર તથા રંગોની સંખ્યા ગણવાની પ્રવૃત્તિ આપી શકો તથા એના દ્વારા બાળકોમાં સંખ્યા તથા રંગોની સંકલ્પનાઓ વિકસાવી શકો. આ લટાર દરમિયાન તમે બાળકોને અમુક નિશ્ચિત રંગ અથવા આકારના ફૂલોના વર્ગ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ સોંપીને વર્ગીકરણનું કૌશલ્ય પણ ખીલવી શકો. એક જ નિશ્ચિત વિષયવસ્તુની ફરતે સમગ્ર દિવસની તમામ પ્રવૃત્તિઓનું માળખું ગોઠવવાનો અભિગમ શાળાપૂર્વનાં બાળકો સાથે ઘણો ઉપયોગી બની શકે.

બાળકો માટેની રમતપ્રવૃત્તિઓના આયોજનમાં તમે અન્ય એક અભિગમ પણ અપનાવી શકો. એક નિશ્ચિત વિષયને કેન્દ્રમાં રાખી સમગ્ર દિવસ દરમિયાન માત્ર આ જ વિષય સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરવાને બદલે દરરોજ આ પ્રકારે નિશ્ચિત કરેલા વિષયને માટે થોડો સમય ફાળવો. આ રીતે નિશ્ચિત વિષયવસ્તુ માટે આયોજિત કરેલી પ્રવૃત્તિઓની સંખ્યાના આધારે આ પ્રવૃત્તિઓને એકાદ અઠવાડિયા અથવા પખવાડિયાના ગાળા સુધી વિસ્તારો. ઉદાહરણ તરીકે, તમે ઋતુઓ તથા હવામાન સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ માટે રોજ આશરે અડધા કલાકનો સમય આપો. આ સિવાયના સમયમાં તમે અન્ય પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવો. આ રીતે 'ઋતુઓ' બાબતનું શિક્ષણ એક અઠવાડિયા અથવા એક પખવાડિયા માટેનો પ્રોજેક્ટ બની શકે. આ જ રીતે તમે એક સપ્તાહના ગાળાને 'પક્ષી સપ્તાહ' 'રંગ સપ્તાહ' અથવા 'પ્રાણી સપ્તાહ' તરીકેનો દરજજો આપી શકો. તમે જ્યારે આ પ્રકારનો અભિગમ અપનાવો છો ત્યારે તમે એક જ વિષયવસ્તુ પર તમામ પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરવાને બદલે, સમગ્ર દિવસ દરમિયાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરો છો. તમે બહાર ખુલ્લામાં રમવાની મુક્ત રમતો દ્વારા દિવસની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રારંભ કરી શકો. ત્યાર પછી તમે નિર્ધારિત કરેલા વિષયને અનુરૂપ નિશ્ચિત સ્વરૂપ ધરાવતી પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરી શકો. આ રીતે બે પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કર્યા પછી બાળકોના નાસ્તાનો સમય થઈ જાય છે. બાળકોના નાસ્તા માટેનો સમયપૂર્ણ થયા પછી તમે અંદર રમવાની મુક્ત રમતો ગોઠવી શકો. જો બાળકોનું કેન્દ્ર અડધા દિવસનું કેન્દ્ર હોય તો બપોર સુધીમાં તો તમારે બાળકોને ઘેર પાછા મોકલવાની જોઈપારી કરવાની રહે છે. જો કેન્દ્ર સંપૂર્ણ દિવસ માટેનું હોય તો બાળકોની રૂમમાં રમવાની મુક્ત રમતો પછી બાળકોના ભોજનનો સમય થાય છે.

ઘણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ બાળકો મેદાની રમતો રમીને થાકી જાય તે પહેલાં સવારના ગાળા માટે નિશ્ચિત સ્વરૂપની પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરવાની હિમાયત કરે છે. તમે તમારા કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓના સંદર્ભમાં વિવિધ કાર્યપત્રક અજમાવી શકો તથા તમારા કેન્દ્રનાં બાળકો તથા તમારા સ્થળના હવામાન માટે ઉત્તમ રહે તેવું કાર્યપત્રક અપનાવી શકો.

તમે હમણાં જ માહિતી પ્રાપ્ત કરી છે. તે મુજબ બાળકોને નિશ્ચિત પ્રકારનો નિત્યક્રમ વધારે અનુકૂળ રહે છે. તમે તમારી રમત પ્રવૃત્તિઓના સંચાલનમાં પણ નિશ્ચિત નિત્યક્રમ જાળવવાનો પ્રયત્ન કરો. તમે જે ક્રમમાં છો તે નિશ્ચિત ક્રમ રોજ જાળવવો લાભદાયી છે. ધારો કે તમે તમારી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના સંચાલનમાં નીચેનો ક્રમ અપનાવો છો બાળકોની મિટિંગ કરવી, બાળકો માટેની મુક્ત મેદાની રમતનું સંચાલન, ત્યારબાદ નિશ્ચિત વિષયવસ્તુને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રોજેક્ટ પ્રવૃત્તિનું સંચાલન, એ પછી નિશ્ચિત સ્વરૂપની અન્ય રમતનું સંચાલન તથા અંતે મુક્ત ઓરડામાં રમાતી રમતનું સંચાલન. તો આ અનુરૂપ પુરવાર થયેલો ક્રમ તમારે રોજ અનુસરવો જોઈએ. આનાથી બાળકોને પ્રત્યેક દિવસની પ્રવૃત્તિઓનો અને દિવસના ક્યા સમયે કઈ પ્રવૃત્તિ કરવાની છે તેની ખબર પડે છે. બાળક કેન્દ્રમાં સલામતીની લાગણી અનુભવે એ આવશ્યક છે. બાળકોના રોજિંદા નિત્યક્રમની જાળવણી બાળકોને સલામતીની લાગણી અનુભવવામાં સહાયરૂપ બને છે.

બાળકની રમતપ્રવૃત્તિઓના કાર્યપત્રકના આયોજનમાં તમારે વિભાગ 30.6માં શીખેલા સિદ્ધાંતો અનુસરવાના રહે છે. આ ઉપરાંત તમે બાળકોમાં સંકલ્પનાઓ અને કૌશલ્યોના વિકાસ માટે દૈનિક ધોરણે પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરો છો ત્યારે એક અગત્યની બાબત એ ધ્યાનમાં રાખવાની રહે છે કે કૌશલ્યો અને સંકલ્પનાઓના વિકાસની પ્રક્રિયામાં સાતત્ય જાળવવું આવશ્યક છે. ધારો કે એક દિવસની પ્રવૃત્તિ દ્વારા તમે બાળકોમાં સંખ્યાની સંકલ્પનાની સમજ આપો છો, તો ત્યાર પછીના દિવસોમાં તમારે સંકલ્પનાના વિકાસ તથા દૈનિકરણમાં ઉપયોગી બને એ મુજબની પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરવી જોઈએ. જ્યારે બાળકો નવી સંકલ્પના શીખતા હોય ત્યારે પર્યાપ્ત ગાળા સુધી એકની એક બાબત બાળકોને પુનરાવર્તનના સ્વરૂપે શીખવવાથી બાળક નવી બાબત વધારે સારી રીતે શીખી શકે છે એ એક હકીકત છે. ધારો કે તમે બાળકોમાં સંખ્યા વિશેની સંકલ્પનાનું દૈનિકરણ કરવા માંગો છો. આ માટે તમે કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરશો ? તમે આ પ્રવૃત્તિઓની યાદી બનાવો તથા નીચે આપેલી યાદી જગ્યામાં લખો. ત્યાર પછી નીચે આપેલા જવાબ સાથે તેને ચકાસો.

બાળકોમાં સંખ્યાઓની સંકલ્પનાના વિકાસ માટે સંચાલિત કરી શકાય તેવી થોડી પ્રવૃત્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે.

- પ્રત્યેક દિવસે હાજર છોકરાઓ અને છોકરીઓની સંખ્યા ગણવાની પ્રવૃત્તિ બાળકોને સોંપો.
- પ્રત્યેક બાળકને એક પેન્સિલ આપવાની હોય તો પૂરતી સંખ્યામાં પેન્સિલ ઉપલબ્ધ છે કે કેમ તે નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય બાળકોને સોંપો. આ જ કાર્ય નોટબુક કે ગ્લાસને માટે સોંપી શકાય.
- બાળકોને સંખ્યાના કાર્ડ મેચ કરવાની પ્રવૃત્તિ સોંપી શકાય. આ પ્રવૃત્તિ વિશે તમે એકમ 23માં શીખી ગયા છો.
- બાળકોને જેટલી સંખ્યા આવડતી હોય તે પ્રમાણે બાળકોને 2, 3 કે 4 વસ્તુઓનો સમૂહ તૈયાર કરવાનું કાર્ય સોંપો.
- ભોંયતળિયા ઉપર લખેલી સંખ્યા મુજબ તેના પર યોગ્ય સંખ્યામાં છીપલાં ગોઠવવાની પ્રવૃત્તિ બાળકોને આપો.

આ રીતે તમે રોજ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સંચાલિત કરીને બાળકોમાં સંખ્યા અંગેની સંકલ્પના દઢ કરી શકો. પ્રવૃત્તિઓના વૈવિધ્યને કારણે બાળકોને સંકલ્પના વિકાસના શિક્ષણમાં કંટાળો આવતો નથી.

30.7.1 અડધા દિવસ માટે કાર્યપત્રક

ઉપરોક્ત ચર્ચાને ધ્યાનમાં રાખી આપણે શાળાપૂર્વે વયનાં બાળકો માટે તૈયાર કરવામાં આવેલા અડધા દિવસના કાર્યપત્રકને જોઈએ. પ્રવૃત્તિઓનું કાર્યપત્રક કોઠા 30.2માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

કોઠક 30.2 : એક સપ્તાહની પ્રવૃત્તિઓ

સમય	સોમવાર	મંગળવાર	બુધવાર	ગુરુવાર	શુક્રવાર
9 થી 9.30 (સવારે)	બાળકો આવે ત્યારે તેમનું સ્વાગત કરવું દરેક સાથે વાતચીત કરવી જેમાં જે તેમને માટે કઈ પ્રવૃત્તિ ગોઠવી છે અને તેઓ કઈ પ્રવૃત્તિ કરવા ઇચ્છે છે તેવી વાતો કરવી.				
9.30 થી 10.00	ખુલ્લી જગ્યામાં મુક્ત રમતપ્રવૃત્તિ	ખુલ્લી જગ્યામાં મુક્ત રમતપ્રવૃત્તિ	ખુલ્લી જગ્યામાં મુક્ત રમતપ્રવૃત્તિ	માળખાવાળી પ્રવૃત્તિ વિષય : (1) ફૂડાના છોડની કાળજી (2) આસપાસની જગ્યામાં ટહેલ કરીને વિભિન્ન પ્રકારના છોડ અને ફૂલની નોંધ લેવી, કેટલોક વખત બગીચામાં રમવું.	ખુલ્લી જગ્યામાં સાદી જૂથ રમતપ્રવૃત્તિ
10.00 થી 11.00	માળખાવાળી પ્રવૃત્તિઓ (આ અઠવાડિયા માટે) છોડ ઉગાડવો : છોડ કઈ રીતે ઉગાડવો તેની ચર્ચા. પાંચ બાળકો વચ્ચે 1 ફૂડું રાખીને બીયાંની વાવણી કરવી.	માળખાવાળી પ્રવૃત્તિઓ (આ અઠવાડિયા માટે) : (1) ફૂડામાંના છોડની કાળજી કઈ રીતે લેવાય; તેની ચર્ચા. (2) ચર્ચાને એ રીતે આગળ વધારવી કે તેમાં શાકભાજી અને ફળો સુધી પહોંચો પછી વાસ્તવિક શાક ફળો બતાવી જૂથ પ્રવૃત્તિમાં તેમના રંગ અને નામોની ચર્ચા	માળખાવાળી પ્રવૃત્તિ (આ અઠવાડિયા માટે) (1) ફૂડામાંના છોડની કાળજી (2) ફૂટ સલાડ બનાવવું અને રિસેસમાં ખાવું. તે પહેલાં રંગ, નામ, સ્વાદ અને તૈયાર કરવા માટેના ક્રમની ચર્ચા કરવી.		માળખાવાળી પ્રવૃત્તિ (આ અઠવાડિયા માટે) (1) ફૂડામાંના છોડની કાળજી (2) ડબ્બાઓમાંથી અવાજ પેટીઓ (sound boxes) બાળકોની મદદથી તૈયાર કરી બાળકો સાથે રમવું.
11.00 થી 11.30	રિસેસ - નાસ્તાનો સમય - રિસેસ				

સમય	સોમવાર	મંગળવાર	બુધવાર	ગુરુવાર	શુક્રવાર
11.30 થી 12.00	વાર્તાકથન	મકાનની અંદરની જગ્યામાં મુક્ત રમત પ્રવૃત્તિ : બાળક પોતે જે પસંદ કરે તે મુજબ તેને તે પ્રવૃત્તિ સોંપવી. એક જૂથમાંથી બીજા જૂથમાં	મંગળવારની જેવી જ પ્રવૃત્તિ	ટહેલ કરતાં કરતાં બાળકોએ શું નોંધ્યું હતું તેની ચર્ચા; ફૂલ, પાંદડાં અને પથ્થર જે તેમણે ભેગાં કર્યા હોય તેની જાળવણી માટેની પ્રવૃત્તિમાં	'બગીચા'ના વિષય ઉપર બાળકોમાં બે જૂથ બનાવી બે 'કોલાજ' (Collage) ચિત્રોની રમત પ્રવૃત્તિ અગાઉ સાચવેલાં પાંદડાં અને ફૂલો અને તેમાં રંગીન ચિત્રોનો જ ઉપયોગ કરીને જૂથ પ્રવૃત્તિ કરવી.
12.00 થી 12.30	મકાનની અંદર નીચેમાંથી કોઈ પસંદ કરેલી રમત-પ્રવૃત્તિ બાળકો માટે -લાકડાંનાં બીબાં -કોપડા -નાટક -રંગકામ -ચિત્રકામ -માટીકામ -ચિત્રવાળાં પુસ્તકો જોઈ આ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં બાળક એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ મુક્ત રીતે હલકારે તેમ ગોઠવવું.	હરવાકરવાની સ્વતંત્રતા બાળકને આપવી. ઘેર જતાં સુધી આ પ્રવૃત્તિ જ કરાવવી.		ટહેલ કરતાં કરતાં વીણેલાં અને ભેગાં કરેલાં પાંદડાં અને ફૂલો વગેરેના ઉપયોગથી રંગકામની પ્રવૃત્તિ.	જો સમય બચે તો બાળકોને ગીતો ગવડાવવાં.
12.30 થી 12.45	ઘેર જવાનો સમય, જાતે માતાપિતા સાથે કે સ્કૂલબસમાં				

સમયપત્રકો બનાવવા માટે કઈ બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ તે તો તમે વાંચ્યું જ છે. શું ઉપરનું સમયપત્રક એ બાબતો ઉપર આધારિત છે ? તમારા મુદ્દાઓની યાદી બનાવો અને હવે પછી અને લખેલી બાબતો સાથે તેને સરખાવો.

ચકાસવાની સીમી પહેલી પ્રશ્ન એ છે કે શું આમાંની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એક સપ્તાહમાં વિકાસનાં બધાં પાસાં આવરી લે છે ખરી ? આ ચકાસવા માટે તમે નીચે આપેલો ચકાસણીનો ચાર્ટ જોઈ લો. વિકાસના દરેક પાસાને લગતી પ્રવૃત્તિઓ જે જે પ્રવૃત્તિ તમે શોધે શોધ કરતાં હો તે બધી જ તેમાં લરી લ્યો. આ કોઠો તમે વાપરશો ત્યારે તમને દરેક પ્રવૃત્તિની હેતુ સ્પષ્ટ સમજાશે. હવે આપણે જોઈએ કે ઉપરનું સમયપત્રક આ જરૂરિયાત પૂરી કરે છે કે નહિ (એટલે કે કોષ્ટક 30.3)

કોષ્ટક 30.3 ચકાસણી ચાર્ટ (કોઠો)

વિકાસનું પાસું	સોમવાર	મંગળવાર	બુધવાર	ગુરુવાર	શુક્રવાર
શારીરિક અને ચેષ્ટાત્મક	મકાનની બહારની ખુલ્લી જગ્યા અને અંદરની જગ્યામાં મુક્ત રમતો	સોમવારની જેમ	સોમવારની જેમ	ટહેલ કરવી; બગીચામાં રમતો રમવી.	બહારની જગ્યામાં રમવું
સામાજિક અને ભાવાત્મક	વાર્તાકથન	અંદર તેમ જ બહારની રમતો	ફૂટસલાહ બનાવવું; અંદર તેમ જ બહારની રમતો	બહાર ખુલ્લામાં રમતપ્રવૃત્તિ અને રંગકામ	બહાર ખુલ્લામાં રમતપ્રવૃત્તિ અને કોલાજની પ્રવૃત્તિ
ભાષાકીય	ચર્ચા	ચર્ચા	ચર્ચા	ચર્ચા અને ટહેલ કરવી	ગીતો ચર્ચા
બોધાત્મક	છોડ-બીયાં વાવવાં	ફૂડામાંના છોડની કાળજી, શાકભાજી અને ફળોની ચર્ચા	ફૂડામાંના છોડની કાળજી, ફૂટસલાહ બનાવવું, ચર્ચા	ટહેલ કરવી; ચર્ચા	કોલાજ, અવાજની પેટીઓ બનાવવી, અને અન્ય સંબંધિત પ્રવૃત્તિ

તમે જોઈ શકો છો કે આ સાપ્તાહિક કાર્યક્રમ ઘણો સંતુલિત છે: વિકાસના દરેક પાસાને સ્પર્શતી કંઈ ને કંઈ પ્રવૃત્તિ સમગ્ર સપ્તાહ દરમિયાન વિસ્તરી છે.

તમે એ પણ નોંધ્યું હશે કે એક દિવસથી બીજા દિવસના ખ્યાલોમાં પણ સાતત્ય જળવાયેલું છે. સોમવારે કાર્યકર્તાએ માળખાકીય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત છોડ ઉગાડવાની વિષયથી કરી. આ વિષય સમગ્ર સપ્તાહમાં ચાલુ રહ્યો છે. ચર્ચા કરતાં કરતાં વર્ગોમાં જ ફૂટસલાડ બનાવવાનો ખ્યાલ ઊભો થયો. ટહેલ મારવાની પ્રવૃત્તિથી બાળકને આસપાસની દુનિયા અને વર્ગની ચર્ચા વચ્ચેની કડી મેળવવામાં મદદ મળી. વિવિધ પ્રવૃત્તિથી આ સમજને પુષ્ટિ મળતી ગઈ. એ જ પ્રમાણે ઓળખ અને વર્ગીકરણ (identification and classification) અથવા તો વિકલન અને સંકલનની પ્રવૃત્તિ પણ આખા સપ્તાહમાં એક સાથે થતી ગઈ.

વળી એક પ્રકારનો નિત્યક્રમ પણ શિક્ષિકાએ અત્રે સાચવ્યો છે. અમુક પ્રવૃત્તિઓને અમુક જ સમયે કરવાનું ઠરાવ્યું છે.

તમે એ પણ નોંધશો કે શિક્ષિકાએ એક જોશીલી પ્રવૃત્તિ પછી શાંતિવાળી અને આરામદાયક પ્રવૃત્તિ પણ યોજી છે, અને ખૂબ ધ્યાનથી આવશ્યકતા રાખતી પ્રવૃત્તિ યોજી છે. દરેક પ્રવૃત્તિને અપાયેલો સમય પણ પૂરતો લાંબો છે, જેથી બાળકો પોતાની પ્રવૃત્તિને સંતોષપૂર્વક પૂરી કરી શકે તેમ છે.

સપ્તાહના અંતે, બાળકોની ક્ષમતાનો અંદાજ લીધા પછી, શિક્ષિકા એ ઠરાવી શકે છે કે ત્યાર પછીના સપ્તાહ માટે તેણીએ કોઈ નવો ખ્યાલ અથવા વિષય હાથમાં લેવો અથવા ન લેવો.

કોષ્ટક 30.2માં આપેલું અર્ધ દિવસીય સમયપત્રક કેવળ માર્ગદર્શક સૂચનો આપે છે. તમારે તો તમારું પોતાનું સમયપત્રક બનાવવાનું રહે છે, જેમાં તમારે ત્યાં આવતાં બાળકોની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો અને ક્ષમતાઓનો ખ્યાલ રાખવાનો રહે છે. અત્રે 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો સ્વાધ્યાય-2'નો પ્રશ્ન 2 જોઈ જવાથી તમને સપ્તાહનું સમયપત્રક કઈ રીતે બનાવવું તેનો ખ્યાલ આપશે.

30.7.2 પૂર્ણ દિવસીય સમયપત્રક

હવે આપણે એક પૂર્ણ દિવસીય સમયપત્રક (Full day schedule) જોઈએ જે શાળાપૂર્વેનાં બાળકો માટે આયોજિત થઈ શકે. પૂર્ણ દિવસીય સંભાળ કેન્દ્રમાં એક સારો લાભ મળે છે, અને તે એ છે કે તમે તમારા દિવસની પ્રવૃત્તિને સારી રીતે ગતિમાન બનાવી શકો છો, વધારે પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકોને જોડી શકો અને એ રીતે તેમની સાથે વધુ ગાઠ સંબંધ બાંધી શકો છો. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તમારી પાસે તેઓ વધુ લાંબો સમય ગાળે છે.

પરંતુ આની સામે એક ચેતવણી પણ છે, કે લાંબો સમય હોવાને કારણે પ્રવૃત્તિઓમાં વૈવિધ્ય ઓછું થઈ ન જાય કે એકધારાપણું (monotony) આવી ન જાય તે વિશે થોડા સાવચેત રહેવું જોઈએ. જો એમ થાય, તો પરિણામે શિક્ષકો પોતે થાકી જાય છે, કંટાળી જાય છે. અડધા દિવસની પ્રવૃત્તિ પછી શિક્ષક થોડા થાકી જાય છે. અને પછીના સમયમાં બાળકોને માટે સર્જનાત્મક રમત પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરી શકતા નથી. આમ થવા દેવા કરતાં બહેતર એ જ રહેશે કે તમે કાર્યકર્તાઓના થાકના નિવારણ માટે કંઈક ઉપાય કરો. તમારી પાસે પૂરતી સંખ્યામાં શિક્ષિકાઓ હોય અને તેમને પ્રવૃત્તિ અને આરામનો સમય યોગ્ય અંતરે મળતો રહે તેવું આયોજન કરી લ્યો, જેથી અમુક શિક્ષિકાઓ સવારના સમયે વધુ પ્રવૃત્તિ કરી લે અને બપોરે શાંતિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ કરે, અને બીજી શિક્ષિકાઓ સવારે શાંતિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ કરીને પછી બપોરના સમયે વધુ પ્રવૃત્તિમાં જોડાય. આ બાબત અંગે તમે હવે પછીના એકમમાં વધુ વિગતે વાંચી શકશો. જો તમે પોતે એકલે હાથે બાળકોની સંભાળ લેવાનાં હો, તો માળખાવાળી રમતો અને મુક્ત રમતપ્રવૃત્તિઓ વારાફરતી ગોઠવવાથી તમને પણ મદદ મળશે. જ્યારે બાળકો આપમેળે રમતમાં વ્યસ્ત હોય ત્યારે તમારી શક્તિ અને ઉર્જાને તમે આરામ દ્વારા ફરીથી મેળવી લઈ શકો છો.

નીચે એક પૂર્ણ દિવસીય સમયપત્રકનો નમૂનો રજૂ કર્યો છે :

સમયપત્રક

સવારે 9 થી 1 : આ સમય દરમિયાન તમે અર્ધ દિવસીય સમયપત્રક અનુસાર પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવી શકો છો.

1 થી 1.30 બાળકો હાથ પુએ છે અને બપોરનું ભોજન લે છે. ભોજન પીરસવાની પ્રવૃત્તિમાં પણ શક્ય તેટલી તેમની જ મદદ લેવી. આમ કર્યાથી તેમની આપમેળે કરવાની કુશળતા વધી જાય છે.

બપોરે 1.30 થી 3.00 મોટે ભાગે તો શાળાપૂર્વેનાં બાળકો બપોરે ઊંઘી જાય છે, છતાં એમાં વ્યક્તિગત તફાવતો હોઈ શકે. કેટલાંક ઊંઘી જવાને બદલે આડા પડી રહેવાનું પણ પસંદ કરતાં હોય છે, તો કેટલાંકને તેમ પણ નથી કરવું હોતું. એવાં બાળકોને માટે અન્ય ઊંઘતાં બાળકોને ખલેલ ન પહોંચે તેવી શાંતિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિમાં રોકવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

લગભગ 3 વાગ્યા સુધીમાં બધાં બાળકો ઊઠી જાય છે.

3.00 થી 3.15 થોડો નાસ્તો કરવો બાળકોને ગમશે

3.15 થી 4.15 પ્રવૃત્તિનો સમય. આ સમયે સર્વોત્તમ તો એ જ રહેશે કે બાળકો પોતાની પસંદગીની રમતપ્રવૃત્તિ કરે. તેઓ એકલાં રમવા માગે અથવા જૂથમાં પણ રમવાની ઈચ્છા રાખે. જો વાતાવરણ અનુકૂળ હોય તો બાળકો ખુલ્લી જગ્યામાં પણ રમી શકે. આ સમયે તમે પણ એક વાર્તા સંભળાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી શકો. જો બાળકોનું ધ્યાન ખેંચાયું હોય તો કેટલાક દિવસોએ માળખાવાળી રમતપ્રવૃત્તિ પણ કરાવી શકાય, જેનાથી તેમને કંઈક શીખવા મળે.

4.15 થી 4.30 ઘેર જવાનો સમય : હાથ ધોવડાવો, અને તૈયાર કરો. કેટલાંક બાળકો ચાલીને પોતે ઘેર જાય, કે પછી તેમનાં માતા કે પિતા લઈ જાય, અને કેટલાંકને શાળાનું વાહન તેમને ઘેર પહોંચાડી આવે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

30.7.3 આયોજનમાં બાળકને જોડવું

શાળાપૂર્વેનાં બાળકોને જેટલું બને તેટલું વધુ કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિના આયોજનમાં જોડી દેવાં. જ્યારે આ આયોજનમાં બાળકો જોડાય, ત્યારે જ આયોજન ખરા અર્થમાં બાળક કેન્દ્રિત થાય છે. બૌદ્ધિક રીતે પણ આમ કરવાથી બાળકને લાભ મળે છે કારણ કે જ્યારે તેઓ નિર્ણય લે છે, પોતાના વિચારો વ્યવસ્થિત કરે છે અને કોઈ સમસ્યાનો ઉપાય કરે છે ત્યારે તેમને આ તક મળે છે. ઘટનાઓ સાથેનો સંબંધ સમજવાની, ભૂતકાળનો વિચાર કરવાની અને તેના સંદર્ભમાં આવનાર ઘટનાને વિશે અટકળ બાંધવાની વગેરે તર્કમય વિચારની શક્તિ વધે છે. ભાગ લેવાથી તેમને એમ પણ ગમે છે કે તેમનો મત ગણતરીમાં લેવાયો, અને તેથી તેમનો આત્મવિશ્વાસ વધે છે. બાળકના રસના વિષય અને જરૂરિયાતોની આસપાસ જ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થાય છે, અને તેથી આખો કાર્યક્રમ જીવંત બની જાય છે. તેમ બાળકોને આયોજનમાં કઈ રીતે જોડશો ? તેના વિશેના જે તમારા વિચાર હોય તે જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

અત્રે કેટલાંક ઉદાહરણો જણાવીએ છીએ જેમાં બાળકોએ આપેલા વિચારોના નમૂના છે. તેમ બાળકોને તેમની રમતપ્રવૃત્તિના આયોજનમાં જોડી શકો છો. દા.ત. જો તમે જુદા જુદા ઉત્સવો માટે બાળકોને પૂછો કે ઘેર તમે એ ઉત્સવ કઈ રીતે ઊજવો છો અને અહીં કેન્દ્રમાં આપણે કઈ રીતે ઊજવીશું, તો તે પણ તેમને આ પ્રવૃત્તિમાં જોડવાં ગણાય. શરૂઆતમાં તેમના વિચારોને થોડા વ્યવસ્થિત કરવામાં તમારે મદદ કરવી પડે, એમ બને. પણ એક વાર જ્યારે તેમને લાગે કે તમે તેઓ શું કહે છે તે ધ્યાનથી સાંભળો છો અને ખરેખર તેમના વિચારોને અમલમાં મૂકો છો, તો તેઓ ઉમંગથી પોતાનાં સૂચનો તમને આપશે. એક આવા કેન્દ્રમાં, કિસમસની ઊજવણીનાં સૂચનો બાળકોએ આપ્યાં. તેમણે જાતે પ્રીટિંગ કાર્ડ બનાવ્યાં, ઓરડો સજ્જવ્યો અને તેમને ઉજાણી માટે શું શું ચીજો ખાવામાં જોઈએ છે તે પણ જણાવ્યું. તેમણે એટલાં સૂચનો કર્યાં કે કિસમસની ઊજવણી પૂરા ત્રણ દિવસ સુધી ચાલી ! શિક્ષિકાને જ સાન્તા કલોઝ બનવાનું તેમણે સૂચવ્યું હતું !

આ જ રીતે, બાળકોને તમે પૂછી શકો કે આ અઠવાડિયામાં તેમણે કયા વિષયની પ્રવૃત્તિ કરવી છે. જો મોટા ભાગનાં બાળકો કોઈ એક વિષય પર સહમત થાય, તો તેને જ તમે તમારા સાપ્તાહિક સમયપત્રકમાં યોગ્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા સ્થાન આપી શકો છો.

તેમને કયાં સ્થળો જોવાં છે તે માટેનાં સૂચનો પણ બાળકો કરી શકે છે.

ઓરડામાંની ગોઠવણી અને સજ્જવટ કઈ રીતે કરવી તે પ્રશ્નને માટે પણ બાળકોનાં સૂચનો માગી શકાય. 'આ આપણે કયાં ગોઠવીશું ?' 'શું આ ઢીંગલીઓ અહીં મૂકીશું તો વધુ સારી લાગે કે પછી પેલી બાજુ !' આવા પ્રશ્નોને લીધે નવા નવા વિચારો કરીને બાળકો તમને સૂચનો આપશે.

જ્યારે પણ તમે બાળકોને કોઈ આયોજનમાં જોડો, ત્યારે બે વસ્તુનો ખ્યાલ રાખવો આવશ્યક છે. પ્રથમ તેમને જોડવાનો અર્થ એ નથી કે જે તેઓ કહે અથવા માગે તે બધું જ કરવું. જો તેમનાં સૂચનો યોગ્ય ન હોય, તો તમે શા માટે એવું વિચારો છો તે તેમને સ્પષ્ટ કહી દો. બીજું, જો તમે બાળકોની પસંદગી કે તેમનાં સૂચનોમાંથી કશાનો અમલ ન કરવાનાં હો, તો તેમને પૂછશો નહિ. બાળકોના મતને આદર આપવો ખૂબ જરૂરી છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-2

(1) તમારી એક મિત્ર સહજ મોટી વયનાં ભૂલકાં અને શાળાપૂર્વેનાં બાળકો માટે કેન્દ્ર ખોલવાની છે.

(3) શાળાપૂર્વેનાં બાળકોને આયોજનમાં તમે કઈ રીતે જોડી શકો છો ? તેની યાદી નીચે લખો.

30.8 મોટાંભૂલકાં માટે સમયપત્રક

વયમાં સહેજ મોટાં ભૂલકાં માટે સમયપત્રકના આયોજન માટેના સિદ્ધાંતો મોટે ભાગે તો શાળાપૂર્વેનાં બાળકો માટેનાં જે છે તેવા જ છે. છતાં થોડા તફાવતો પણ છે. એમાંનો એક એ છે કે, ભૂલકાંઓ માટે ઘણી બધી જૂથપ્રવૃત્તિઓ યોજી શકાતી નથી. વાર્તા કહેવી, અથવા સાદા કોલાજ ચિત્રને બનાવવું વગેરે. એકદમ સરળ પ્રવૃત્તિ જૂથમાં થઈ શકે પરંતુ મહદંશે રંગકામ, ચિત્રણ, માટીકામ, લાકડાનાં બીબાંની રમતો અને રમકડાં સાથેની રમતો પણ જૂથ કરતાં વ્યક્તિગત રીતે રમવાનું ભૂલકાં પસંદ કરે છે. સમયનો મોટો ભાગ તેઓ એકલાં એકલાં રમવામાં ગાળે છે. તમારે દરેક શિશુ શું કરે છે અને કરી શકે છે તેનું ધ્યાન રાખવું પડે છે અને તે મુજબ તેને પ્રવૃત્તિમાંથી શીખવામાં મદદ કરવી પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તમે દિવસની પ્રવૃત્તિઓ માટેની સામગ્રી અને માળખું એક નહિ પણ 4 થી 5 પ્રવૃત્તિ માટે સામગ્રી તૈયાર રાખી શકો જેમ કે લાકડાનાં બીબાં, પઝલ, ભૂમિકાની સામગ્રી, રંગકામ અને માટીકામની ચીજો, વગેરે. પછી બાળકો જ તેમાંથી પોતાને પસંદ પડે તે પ્રવૃત્તિ કરવાનો નિર્ણય લે. એક પ્રવૃત્તિ પૂરી થયે, તેઓ બીજી પ્રવૃત્તિ તરફ વળી શકે. કેટલાંક ભૂલકાં પોતે જ પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું દિવસ માટે આયોજન કરી લે છે. બીજાઓને ખબર નથી પડતી કે શું કરવું. તેવાં ભૂલકાંઓને પોતાનો નિર્ણય લેવામાં તમે મદદ કરી શકો. તમે કહો કે 'તમે પહેલાં બીબાં લઈને રમો, પછી તમને બીજું શું કરવું છે તે વિચારજો ? મોટાં ભૂલકાં સાથે તમે એસેમ્બલી જેવી પ્રવૃત્તિ પણ સવારે આયોજિત કરી શકો છો જેમાં તેઓ કેટલાંક ગીતો ગાય અને બાળગીતો પણ બોલી જાય.

બીજું, આ બાળકો સાથે થતી પ્રવૃત્તિઓમાં બોધાત્મક અને ભાષાકીય સ્તર પણ જુદો પડે છે. ખંડ ૩માં તમે વાંચ્યું છે કે ભૂલકાંઓ સાથે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ તમે કરી શકો છો.

30.8.1 પૂર્ણ દિવસીય સંભાળ કેન્દ્રનું સમયપત્રક

હવે મોટાં ભૂલકાંઓ, એટલે કે 2 થી 3 વર્ષની વયનાં શિશુઓ માટે સંભાળ કેન્દ્રમાં પૂર્ણ દિવસીય સમયપત્રક કેવું હોઈ શકે તે જોઈએ.

સમયપત્રક

9 થી 10.30 (સવારે) : આ સમયે બાળકો કેન્દ્રમાં આવે છે. તેઓ આવે ત્યારે દરેક બાળકનું સ્વાગત કરવું, અને તેની સાથે થોડો સમય વાતચીત કરવી. મકાનની અંદર રમવાની પ્રવૃત્તિઓમાંથી તેઓને પસંદગી કરવાનું કહેવું. જેવી કે બીબાં, પઝલ, મણકા પરોવવા, માટી સાથે રમવું, વગેરે. તેઓને પૂછવું કે તેઓને શું કરવું ગમશે.

10.30 થી 10.50 ભૂલકાંઓને ગાવામાં આકર્ષિત કરી લ્યો, જેમાં બાળગીતો અને અન્યગીતો સમૂહમાં ગવાય. આ એક જૂથ પ્રવૃત્તિ થશે.

10.50 થી 11.30 આ સમયે હળવો નાસ્તો બાળકોને કરાવો. કેટલાંક ભૂલકાંઓને ખાવામાં મદદ પણ કરવી પડે છે. કેટલાંક જમીન પરની શેતરંજી કે નાના ખાટલા પર આડાં પણ પડે, અને બીજા પોતાની મેળે રમ્યા કરે.

11.30 થી 12.30 આ સમયે ભૂલકાંઓ ખુલ્લી જગ્યામાં મકાનની બહાર રમતપ્રવૃત્તિમાં જોડાય. રમી લીધા પછી હાથપગ ધોવાની પ્રવૃત્તિ કરવી.

12.30 થી 1.00 વાર્તા કહેવી. દરરોજ આ વર્ગમાં તમે જુદી જુદી માળખાવાળી રમતો ગોઠવી શકો અને તેના દ્વારા ભૂલકાંઓને પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે, તેમનો ભાષાકીય વિકાસ થાય તેવી તકો મળે.

1 થી 3 આ સમયમાં ભોજન લઈને ભૂલકાંઓને ઊંઘાડવાનાં હોય છે. લગભગ 3.15 સુધીમાં બધાં બાળકો ઊઠી જાય છે.

3.15 થી 3.45 થોડો નાસ્તો કરાવવો

3.45 થી 4.30 મકાન-ઓરડાની અંદરની જગ્યામાં જ મુક્ત રમતો રમાડવી.

4.30 થી 5.00 હાથપગ ધોઈ, ઘેર જવા માટે બાળકને તૈયાર કરવું. માતાપિતા લેવા આવે ત્યારે તેઓ ઘેર જવા લાગે છે અથવા તમે કદાચ બાળકને તેને ઘેર પહોંચાડી દેવાની કોઈક વ્યવસ્થા પણ કરી હોય.

એ બાબતનું ધ્યાન રાખીને કે ભૂલકાંઓને રોજે રોજ અમુક અંશે એક સરખી પ્રવૃત્તિની પણ આવશ્યકતા છે અને નવી નવી પ્રવૃત્તિની પણ જરૂર છે, તમારે ઉપર આપેલા સમયપત્રકમાં ફેરફાર કરતાં રહેવું જોઈએ. ખુલ્લી જગ્યાની અને ઓરડાની અંદરની જગ્યાની પ્રવૃત્તિઓ રોજે રોજ એક જ સમયે થવી જોઈએ, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિઓ અલગ અલગ હોઈ શકે ખરી. જેમ કે બહારની જગ્યામાં રમતપ્રવૃત્તિ તરીકે તમે બાળકોને લટાર મારવા પણ લઈ જઈ શકો અને કેન્દ્ર પર પાછાં ફર્યા બાદ જે વસ્તુઓ તેમણે જોઈ હોય કે ભેગી કરી હોય તેના વિશે ચર્ચા પણ કરી શકાય.

ઉપરના સમયપત્રકમાં 12.30 થી 1.00નો સમય બોધાત્મક અને ભાષાકીય કુશળતાઓ વધારે તેવી માળખાવાળી રમતપ્રવૃત્તિ માટે વાપરવો એમ અત્રે જણાવ્યું છે. તમે જો ભૂલકાંઓમાં શિક્ષિકા હો તો તમે કઈ પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લો ? તેનું ટૂંકાણમાં વર્ણન નીચેની લીટીઓમાં લખો. ખંડ 3માં તમે આ પ્રવૃત્તિ વિશે વાંચ્યું તો છે જ !

30.9 નવજાત શિશુ અને નાનાં ભૂલકાંઓ માટેનું સમયપત્રક

આ સમય પત્રક એક એક શિશુના પોતાના હિસાબે જુદું જ હોય છે, કેમ કે તેમની પ્રવૃત્તિનો સ્તર પણ જુદો જ હોય છે. દિવસનો રોજિંદો કાર્યક્રમ શિશુનાં ઊંઘવા અને જાગવાની રીતો પર આધાર રાખે છે. જેવું તે જાગે કે તરત તેને દૂધ મળવું જોઈએ અને તેને ઊંઘાડવું જોઈએ. આ વયનાં શિશુઓને વારંવાર ખાવા તથા આરામ કરવાનો સમય જોઈતો હોય છે. તેથી તમારે શું કરવાનું હોય છે કે રમવાની ચીજો અને પ્રવૃત્તિઓની પૂરતી તૈયારી રાખવાની હોય છે જે તમે તરત જ શિશુને આપી શકો જ્યારે તે પોતે સતર્ક અને ચપલ કામ કરવાની તૈયારી બતાવે. એ વાતનું ધ્યાન રાખવાનું છે કે બે થી ત્રણ બાળકો વધુ પર કોઈ એક સંભાળ લેનાર આવશ્યક હોય છે. રમતપ્રવૃત્તિ ઉપરાંત આ વયનાં ભૂલકાંઓની ખાવાપીવાની અને ચડી બદલવાની ક્રિયાઓ પણ ખૂબ વખત માગી લે છે.

નીચેનું સમયપત્રક કેશને માટે એક નમૂનો રજૂ કરે છે. અને માર્ગદર્શક સૂચનો સમજીને તમે પોતાનું આયોજન એક એક સપ્તાહ માટે કરી શકો, જેમાં વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ દરરોજ હાથમાં લેવાય.

એક દિવસની પ્રવૃત્તિનું સમયપત્રક

9 થી 10.30 : બાળકો કેન્દ્રમાં આવે. ખવડાવવું, ચડી બદલાવવી, દરેક બાળકનું ધ્યાન રાખવું, ધૂધરા અને દડા જેવાં રમકડાં શિશુને રમવા આપો જે તેમને ગમે તે અને તેની સાથે વાતો કરો. જો શિશુ થોડું મોટું હોય. 10 થી 11 મહિનાની વયનું, તો બે કે ત્રણ શિશુઓને એક રમતમાં બહુ થોડા સમય માટે જ સાથે રમાડો.

10.30 થી 11.00 : જે બાળકો દૂધ પીવાની માગણી કરી રહ્યાં હોય (અલબત્ત રડીને) તેમને દૂધ પાવા તેમની માતાઓ પણ આવી શકે છે અથવા તો બોટલનું દૂધ તૈયાર કરીને પાવાનું રહે છે. ભીની થયેલી ચડીઓ પણ બદલવાનો આ સમય રાખવો.

11 થી 12 આ સમયે મોટાં ભાગનાં શિશુઓ ઊંઘી જાય છે. જે ન સૂઈ ગયાં હોય, તેમની સાથે વાતચીત કરો અથવા થોડી રમત રમો.

12 થી 1 : આ સમયમાં રમકડાં સાથે જાતે જ રમે એ બહેતર છે. અથવા વેષ્ટા સ્નાયુના ઈન્દ્રિયોના વિકાસને લગતી કોઈ માળખાવાળી રમતપ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે.

1 થી 1.30 : દૂધ અથવા પૂરક પીણું પાવાનું કામ આ સમયે કરી શકાય.

1.30 થી 3 : શિશુઓને ફરી સૂવાનો સમય, બગાડેલી ચઢી કે કપડાં બદલવાનો સમય.

3 થી 3.15 આ સમયે બાળકો ઊઠી જશે. માગે તો દૂધ પિવડાવવું.

3.15 થી 4.15 રમકડાં સાથે શિશુઓ રમે તેવો સમય, બાળકો સાથે વાતચીત કરવી, થોડો વખત બહાર ફરવા-આંટો મારવા-લઈ જવાં.

4.15 થી 4.30 : ફરીથી કપડાં તપાસી લેવાં-ભીનાં હોય તો બદલવાં અને ઘેર જવા બાળકોને તૈયાર કરવાં.

30.10 દૈનિક સમયપત્રકમાં માળખું અને સ્થિતિસ્થાપકતા

અત્યાર સુધી આપણે સમયપત્રકના આયોજન વિશે વાત કરી કે જેથી કાર્યક્રમમાં એક માળખું હોય. આમ તો માળખું અને સમયપત્રકની મહત્તા તો ઘણી છે, પરંતુ જો તાત્કાલિક સ્થિતિને અવગણીને કેવળ માળખા માટે શિક્ષિકા જો જડ અને જિદ્દી બની જાય, તો એ બધું ભારરૂપ થઈ પડે છે. જે શિક્ષિકા મિનિટ મિનિટ ગણીને સમયપત્રક પ્રમાણે ચાલવાનો આગ્રહ રાખે છે, તે પોતાને માટે અને બાળકો માટે સમસ્યાઓ ઊભી કરી દે છે. આવી જડતાવાળા વલણથી તેણીની ન્યાયબુદ્ધિ પર તાળાં વાસી જાય છે. એ સમજવું જરૂરી છે કે સમયપત્રક હોવું તે માગ્નિટિક સૂચનો (Guide lines) જેવું છે. સ્થિતિસ્થાપકતાના ગુણને ધ્યાનમાં રાખીને જ પત્રકો પણ ઘડવાં જોઈએ જેથી જુદી સ્થિતિ ઊભી થતાં તે સહેજસાજ બદલવામાં કોઈ કષ્ટ ન થાય. સમયપત્રકમાં જ વસાયેલી સ્થિતિસ્થાપકતા એટલે શું તે હવે જોઈએ.

એવું થવું શક્ય છે કે તમે અમુક નિશ્ચિત સમયાવધિ માટે એકાદ પ્રવૃત્તિનું આયોજન કર્યું હોય, પરંતુ બાળકો તેમાં એટલાં રસ લેતાં થઈ ગયાં હોય કે તેઓ એને હજી વધુ લાંબો સમય કરવાં માગતાં હોય. આવી સ્થિતિમાં જ સ્થિતિસ્થાપક થવાની જરૂર રહે છે. તમને જો ત્યારપછીની નિર્ધારિત પ્રવૃત્તિ માટેનો સમય ઓછો પડે અથવા ન જ મળે, તોપણ તમારે ચિંતા કરવી નહિ. એ પ્રવૃત્તિ બીજે દિવસે પણ કરી શકાય છે. બાળકોને સંતોષ પહોંચે એ રીતે કરેલી પ્રવૃત્તિ જ મહત્વની હોય છે.

કોઈવાર એવું પણ બને કે તમે જે પ્રવૃત્તિ આયોજિત કરી હોય તેમાં બાળકોને સહેજ પણ રસ ન પડે, અથવા તેમને તે ઘણી જટિલ લાગે. તો આવી પ્રવૃત્તિ તે સમય પૂરતી છોડી દેવી જોઈએ. કેટલીક વાર બાળકોએ પ્રવૃત્તિ સૂચવી હોય તો તમારી નિર્ધારિત પ્રવૃત્તિ તમારે પછી કરવાની તૈયારી રાખવી. એકમ 22માં તમે એ વાંચેલું યાદ છે કે જ્યારે એક બાળક કેન્દ્રમાં આવતી વખતે પશીનો માળો સાથે લઈ આવ્યું, ત્યારે શિક્ષિકાએ તુરંત પોતાની નિર્ધારિત પ્રવૃત્તિઓનું સમયપત્રક બદલી નાખ્યું હતું.

કોઈવાર એવું પણ બને કે આખા દિવસનું સમયપત્રક જ બદલવું પડે-જેમ અત્રે જણાવેલા કિસ્સામાં બન્યું. હિમાચલ પ્રદેશના ધરમસાલા ગામમાં છેલ્લા છ દિવસથી સતત વરસાદ પડ્યા કરતો હતો. ત્યાંની શાળાપૂર્વના કેન્દ્રનાં બાળકો આટલા બધા દિવસોમાં ખુલ્લી જગ્યાની મુક્ત રમતો ન રમતાં મકાનમાં જ રમતાં હતાં. છેવટે જ્યારે સૂરજ દેખાયો, ત્યારે હવે બાળકોને મકાનમાં સહેજ પણ ગોંધાઈ રહેવું ન હતું, અને બહાર જ રમવું હતું. બાળકોની આ ઈચ્છાને માન આપીને શિક્ષિકાએ પોતાના સમયપત્રકને પડતું મૂકી નવું બનાવ્યું, જેમાંની પ્રવૃત્તિઓ ખુલ્લી જગ્યામાં રમવાની હતી અને તેમાંથી જ કશુંક શીખવાનું હતું.

બીજા એક શાળાપૂર્વના કેન્દ્રમાં એવું બન્યું કે જે દિવસે પ્રાણીબાગમાં જવાનું શિક્ષિકાએ ઠરાવ્યું હતું તે જ દિવસે વરસાદ પડવા માંડ્યો. આમ તેણીની યોજના પડી ભાંગી. પણ સૂઝ વાપરીને તેણીએ એવી રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી નાખ્યું કે જેમાં બાળકો મકાન બહાર ન જાય તે જ જરૂરી હતું. તમારે પણ કદીક આવી અણચિંતવી સ્થિતિઓનો સામનો કરવાનો આવશે. અને એવે સમયે તમારો હકારાત્મક અભિગમ જ તમને ઉપયોગી થશે. બાળકોને તે દિવસનો પણ આનંદ મળે તેવું આયોજન કરવાનું છે. કવિતાઓ, વાર્તાઓ, ગીતો અને હવામાનને લગતાં ચિત્રો, ખાસ કરીને વરસાદ તે લગતાં ચિત્રો વગેરે વિષયોની પ્રવૃત્તિઓની યોજના કરી લ્યો. એક ઠેકાણે ડોલ મૂકીને થોડી થોડી વારે તેમાંનું પાણી કેટલે ઊંચે આવ્યું તે ઉપર ચર્ચા થાય એવી પ્રવૃત્તિ પણ કરી શકાય. રંગકામ અને ચિત્રણ જેવી બાળકોને મોજ આપતી પ્રવૃત્તિ પણ ગોઠવી શકાય.

અચાનક આવી પડતી સ્થિતિને સમયે શું પ્રવૃત્તિ કરવી તે માટેની યોજના અગાઉથી પણ ઘડી શકાય છે. આમ તો અચાનક ઊભી થતી કટોકટી અને તે માટેના આયોજનમાં કેટલીક અસંગતિ લાગે છે, પરંતુ અમુક ઘટનાઓ ઘટી શકે છે તેવો ખ્યાલ તો તમને હોય જ છે. દાખલા તરીકે, એવો વરસાદી દિવસ જ્યારે તમારું નિર્ધારિત સમયપત્રક ખોરવાઈ જાય, કે બાળકો પોતાની સાથે વિચિત્ર જીવડું લઈને

કેન્દ્ર કે છોડ પર આવી અન્ય બાળકોનું ધ્યાન તેમાં ખેંચી લે, વગેરે. જો આવે સમયે તમારી પાસે આવી સ્થિતિ ઊભી થાય તો શું કરવું તેની યોજના તૈયાર હોય, તો તમે તે સ્થિતિનો વધુ સારી રીતે સામનો કરી શકો છો.

એક શિક્ષિકાએ આ હેતુ માટે conapt box અથવા ખ્યાલ પેટી તૈયાર કરી હતી. દરેક પેટીમાં એક વિશેષ ખ્યાલને ધ્યાનમાં રાખીને જોઈતી રમતપ્રવૃત્તિની સામગ્રી, બાળગીતો, વાર્તાઓ અને રમત પ્રવૃત્તિઓની યાદી વગેરેને મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. એમની પાસે વરસાદ, બરફ પડવાનો દિવસ, પહાડ, જીવજંતુ, છોડ, વહેંચણી Sharing, મદદ Helping પહેરવેશ clothing, ઉત્સવો, ગહનો વગેરે વિવિધ વિષયનો ખ્યાલ આપતી સામગ્રીઓની પેટીઓ હતી. જ્યારે જ્યારે બાળકોએ એકાદ વિષયમાં વધુ રસ હોય ત્યારે આ પેટીમાંની પ્રવૃત્તિઓની યાદીનો ઉપયોગ કરીને, તેમાંની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને તેઓના રસને વધુ પુષ્ટિ મળે તેવી તકો તેઓ પૂરી પાડતાં હતાં.

દિવસીય સમયપત્રકમાં સ્થિતિસ્થાપકતા હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ બાળકો પ્રત્યેના તમારા અભિગમમાં પણ સ્થિતિસ્થાપકતા હોવી જરૂરી છે. અગાઉના ખંડોમાં તમે આ વિષય પર વાંચી ગયા જ છો. શક્ય છે કે ખુલ્લી જગ્યાની રમતપ્રવૃત્તિના સમયે એકાદ બાળકની ઈચ્છા અંદર જ રમવાની હોય, કે તેની ઈચ્છા ઢીંગલીઓથી રમવાની હોય જ્યારે બીજા બધાં રંગકામની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં હોય. તો તમારે તેને તેમ કરવા દેવું ઘટે છે. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ બાળક પાસે દબાણથી કરાવવી એ યોગ્ય નથી અને કશો લાભ આપતી નથી, કેમ કે તેમ કરવાથી તેઓ કશું શીખી શકતાં નથી. દરેક બાળકની માનસિક સ્થિતિ જોઈને, તેની ઈચ્છા સમજીને, બીજાઓની પ્રવૃત્તિને હાનિ ન પહોંચાડે તેવી જો એ ઈચ્છા હોય તો અવશ્ય પૂરી કરવી જોઈએ.

30.11 બાળકોનાં મોટાં જૂથની સંભાળ

હજી સુધી આપણે કાર્યકર્તા-બાળકનું પ્રમાણ (Ratio) શું હોવું જોઈએ, એટલે કે એક કાર્યકર્તા પાસે વધુમાં વધુ કેટલાં બાળકોની સંભાળ માટે સોંપણી કરી શકાય, તે વિશે વાત કરી નથી. શાળાપૂર્વેનાં બાળકોના સંદર્ભમાં કહીએ તો એક કાર્યકર્તા 15 થી 20 બાળકોની સંભાળ લઈ શકે છે. આ પ્રમાણ (1:15 કે 1:20) સુગમ હોય છે, વ્યવહારુ છે. આ પ્રમાણમાં કાર્યકર્તા દરેક બાળકને વ્યક્તિગત રીતે ઓળખે છે, તેનાં હિતને સમજે છે અને તેના સંદર્ભમાં યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકે છે. દરેક બાળક પર તેણી વ્યક્તિગત ધ્યાન આપી શકે છે. ભૂલકાંઓ માટેનું યોગ્ય પ્રમાણ 1:8 છે જ્યારે નવજાત શિશુ માટે તે 1:4 નું છે. છતાં એમ બની શકે કે તમારી દેખરેખ હેઠળ વધારે બાળકો આવી જાય. શાળાપૂર્વેનાં કેન્દ્રોમાં આવું ઘણી વાર બનતું હોય જ છે. કેટલીક આંગણવાડીઓમાં કાર્યકર્તાને 30 થી 35 જેટલાં બાળકોની પણ સંભાળ લેવાની હોય છે. આવી સ્થિતિ ઊભી થાય ત્યારે શું કરી શકાય? નીચે કેટલાં માર્ગદર્શક સૂચનો મૂક્યાં છે જે તમને મોટા જૂથમાં શાળાપૂર્વેનાં બાળકોની સંભાળ લેવામાં મદદરૂપ થઈ શકશે.

- (1) જે કામ બાળકોએ કરવાનું હોય અથવા જે કરવાની મનાઈ હોય, ન કરવાનું હોય તે વિશે બાળકને સ્પષ્ટ રીતે સૂચન આપો. નાના જૂથમાં પણ આ બાબતનો ખ્યાલ રાખવાનો હોય છે, પણ જ્યારે તમે મોટા જૂથની સંભાળ લેતાં હો ત્યારે આ બાબતનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. તેનું કારણ એ છે કે તે બધાં બાળકો ઉપર સતત નજર રાખવી તમારે માટે શક્ય હોતું નથી. જો સ્પષ્ટ સૂચનાઓ કરવામાં આવી હોય તો બાળકો તેને અનુસરીને જ વર્તણૂક કરે છે જો કોઈ બાળક એ કામ કરતું હોય અથવા કર્યા કરતું હોય જેની મનાઈ સ્પષ્ટ રીતે થઈ હોય, તો એ બાળક સાથે એક બાજુ પર એકલામાં વાતો કરી લ્યો.
- (2) બાળકોને લડી પડવાની સ્થિતિ ઊભી થાય-સંભવ હોય-એવી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહો. જો ચિત્રણ કે રંગકામ કરતાં જૂથની બાજુમાં જ હોજમાં ધમાલ કરતાં બાળકો રમતાં હોય તો શક્ય છે કે શાંતિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ કરનાર જૂથને ખલેલ પડે અને બંને વચ્ચે લડાઈ શરૂ થાય. આથી, એવી વ્યવસ્થા કાર્યકર્તાએ કરવાની હોય છે કે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ માટેની જગ્યા પણ શક્ય હોય તેટલી એક બીજાથી દૂર રહે.

એક જ રમકડાં માટે નાનાં ભૂલકાંઓ પણ લડાઈ કરી શકે છે. એવે સમયે તેમનું ધ્યાન અન્યત્ર આકર્ષિત કરવું, કે દૂર અથવા બહાર રમતપ્રવૃત્તિમાં જોડી દેવાં એવા પણ ઉપાય કરવા જોઈએ.

- (3) મોટાં જૂથમાં બાળકો હોય ત્યારે હંમેશાં તેમાંનાં કેટલાંક તો એવાં હોય જ કે જે તમારી વાતો સાંભળે નહિ. તેઓ એકબીજા સાથે વાતો કરતાં હોય, કે બીજી પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન હોય. આવાં બાળકોનું ધ્યાન તમારી તરફ ખેંચવા માટે તમે કોઈ વાજિંત્ર કે કઠપૂતળીનો ઉપયોગ કરી શકો. વાજિંત્રના અમુક ચોક્કસ ઠરાવેલા અવાજને લીધે કાર્યકર્તા તરફ ધ્યાન આપવાનું બાળકો શીખી જશે, કદાચ તે કાર્યકર્તાને તે વખતે તે જૂથનાં બધાં બાળકોનું વર્તુળ બનાવવું હોય કે કતાર બનાવવી હોય, વગેરે. કેટલીક વાર બાળકો ધાંધલ અને તોફાન કરવામાં મોજ કરતાં હોય અને

તેવે વખતે ગીતો ગવડાવવાથી કે વાર્તા કહેવાનું શરૂ કરવાથી પણ તેઓ શાંત થઈ જાય છે અને તમારા પ્રત્યે ધ્યાન આપવા લાગે છે.

- (4) જ્યારે પણ મોટું જૂથ હોય ત્યારે તમારે તેને નાનાં નાનાં જૂથોમાં વહેંચી દેવું, અને દરેકને જુદી પ્રવૃત્તિમાં જોડી દેવું. નાનાં નાનાં જૂથની સંભાળ લેવી વધુ સરળ પણ રહે છે. કેટલાક સમય પછી પ્રવૃત્તિઓ બદલાવી નાખવી, અને એથી બધાં જ બાળકોને દરેક રમતપ્રવૃત્તિની સામગ્રીથી રમવાની તક મળી શકે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે કાર્યકર્તા પાસે કેવળ પાંચ પગલ, એક રંગની પેન્સિલોની પેટી, એક બીબાનો સેટ, આટલી જ સામગ્રી હોય, તો બાળકોને ત્રણ જૂથમાં વહેંચી નાખવાં, અને દરેકને આ ત્રણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ વારાફરતી સોંપીને કામ કરવું.

કેટલીક વાર તમારા કેન્દ્રમાં મોટાં જૂથમાં બાળકોની સંભાળ લેવા માટે મકાનની અંદરની જગ્યા ઓછી હોય. આવી સ્થિતિમાં તમે બાળકોના બે વિભાગ કરીને એક જૂથને મકાનની અંદરની જગ્યામાં અને બીજા જૂથને બહારની જગ્યામાં રમતપ્રવૃત્તિઓમાં જોડી શકો, અને અન્ય કાર્યકર્તા બહાર કે અંદરના એક જૂથ ઉપર નજર રાખતાં રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી શકો. કેટલાક સમય પછી આ બંને જૂથોની જગ્યાઓની અદલાબદલી કરીને બંને જૂથોને બંને પ્રકારની રમતપ્રવૃત્તિની તકો આપી શકો. જો તમારે કોઈ શાંતિવાળી રમતપ્રવૃત્તિ કરવાની હોય તો બધાં બાળકો સાથે જ, મોટાં જૂથમાં અંદરની જગ્યામાં આવી શકે ખરાં.

તમારા કેન્દ્રમાં જો જુદી જુદી વયનાં બાળકો હોય દાખલા તરીકે ભૂલકાં અને શાળાપૂર્વનાં બાળકો તો તે બંનેનાં જુદાં જૂથ બનાવો અને જુદી પ્રવૃત્તિમાં જોડો. જ્યારે ભૂલકાંઓને બહારની જગ્યામાં રમવા મોકલો, ત્યારે શાળાપૂર્વનાં બાળકો સાથે કોઈ માળખાવાળી પ્રવૃત્તિ અંદર રહીને કરો. જ્યારે ભૂલકાંઓનો ઊંઘવાનો સમય હોય, ત્યારે મદદનીશને તેમની સંભાળ સોંપી, શાળા પૂર્વનાં બાળકોને ટહેલ કરવા થોડો સમય લઈ જાવ.

- (5) કેટલીક વાર પ્રવૃત્તિમાં બધાં બાળકોને એકસામટાં જોડવાનાં હોય છે. જો તેમાંનાં બાળકોની વયમાં તફાવત હોય તો બંને જૂથોને અર્ધચંદ્રાકાર ક્તારોમાં બેસાડો, તે ઉત્તમ રહેશે. બહારનું અર્ધવર્તુળ મોટાં બાળકોનું અંદરનું નાનાં બાળકોનું બનાવો આમ કરવાથી બધાંનું ધ્યાન તમે રાખી શકશો. આવા મિશ્રિત જૂથ સાથે વાતચીત કરતી વખતે એટલું પાસ યાદ રાખવાનું રહે છે કે કેવળ મોટાં બાળકો જ તેમાં ભાગ લે, અન્ય નહિ.

- (6) હાસ્ય-વિનોદ-વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવાથી દરેક સ્થિતિમાં તમે નિયંત્રણ રાખી શકશો.

- (7) જ્યારે પણ શક્ય હોય, તમારે વાલીઓની મદદ લેવી જેથી બાળકોની સંભાળ વધુ સારી રીતે થઈ શકે. તમે નાસ્તો વહેંચતાં હો, તો કોઈ એક કે બે માતાઓ તે સમયે આવી બાળકોના હાથ ધોવડાવવામાં, બાથરૂમ લઈ જવામાં, નાસ્તાની રકાબીઓ વહેંચવામાં બાળકોને તેમનો નાસ્તો ખવડાવવામાં વગેરે બાબતોમાં તમારી મદદ આવી શકે. જો તમે બાળકોને બગીચામાં કે આસપાસના કોઈ સ્થળે ફેરવવા લઈ જવાનાં હો, તો કોઈ કોઈ વાલીઓને બાળકો પર નજર રાખવામાં મદદ કરવા આવવાનું આમંત્રણ આપો. એટલું તો ખરું કે આ બધું જરા વેળાસર આયોજિત થઈ જવું જોઈએ.

ઉપરનાં સૂચનો શાળાપૂર્વનાં બાળકોને લગતાં છે. પણ જ્યારે નવજાતશિશુઓ અને ભૂલકાંઓનાં મોટાં જૂથની સંભાળ લેવાની હોય ત્યારે શું કરવું ? આ માટે એક જ માર્ગ છે. વધુ મદદનીશ કાર્યકર્તાઓ રાખવા. નવજાતશિશુઓ અને ભૂલકાંઓને પાસ કરીને ભૂલકાંઓને વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવું અને લાંબા સમય માટે આપવું આવશ્યક છે. બીજું કે આ વયજૂથમાં બાળકોની જૂથ પ્રવૃત્તિ તમે ગોઠવી શકતાં નથી. એકલે હાથે આ વયનાં બાળકોનું મોટું જૂથ સંભાળવું સંભવ નથી, અને એમ કરો તો તમે અને બાળકો બંને હતાશ થઈ જશો.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ સ્વાધ્યાય-3

- (1) નીચેનાં વિધાનો ધ્યાનથી વાંચો અને તમે તેની સાથે સહમત છો અથવા નથી તે જણાવો. તમારા ઉત્તરનાં કારણો આપો.

- (1) ભૂલકાંઓ સાથે ઘણી બધી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકાય છે.

.....

.....

.....

.....

.....

(2) ભૂલકાંઓ સાથે કામ કરતી વખતે દરેક પ્રવૃત્તિ માટે વધુ લાંબો સમય ફાળવવો પડે છે.

(3) એકથી બીજા દિવસની પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે ખ્યાલો અને વિચારો તેમ જ કુશળતાઓ વચ્ચે સાતત્ય રહેવું જરૂરી છે.

(4) નવજાત શિશુઓ અને ભૂલકાંઓને માટે અવારનવાર દૂધ પીવા અને ખાવાનો સમય અને આરામનો (ઊંઘવાનો) સમય જરૂરી હોય છે.

(5) એક વાર યોજના ઘડી લીધા પછી સમયપત્રકને કાર્યકર્તાએ કશા ફેરફાર વિના વળગી રહેવું જરૂરી છે.

(6) મોટાં જૂથમાં બાળકોની સંભાળ લેવાની હોય ત્યારે તેમને નાનાં નાનાં જૂથોમાં વહેંચી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં જોડવાં એ એક વધુ સરળ માર્ગ છે.

30.12 સંક્ષેપમાં

આ એકમમાં તમે બાળસંભાળ કેન્દ્ર અંગેની વ્યવસ્થાના એક પાસા વિશે વાંચ્યું : અભ્યાસક્રમનું આયોજન એક દિવસથી બીજા દિવસે તમે બાળકોની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન કરવાની પદ્ધતિનું ઘણું મહત્વ છે. આ પ્રકારનું આયોજન એક નિશ્ચિત દિશા તરફ પ્રગતિ કરવામાં અને કાર્યક્રમના ધ્યેયોને સિદ્ધ કરવામાં અત્યંત મદદરૂપ થાય છે.

આ પ્રવૃત્તિઓના આયોજનમાં પ્રથમ પગલું એ છે કે તમારે લાંબા સમયના ધ્યેયોને સ્પષ્ટ રીતે જાણી લેવા જોઈએ. એક વખત તમે તે ધ્યેયોને નિશ્ચિત કરી લ્યો કે કઈ બાબતોનું જ્ઞાન અને સમજ, કુશળતા અને ક્ષમતા બાળકો તમારી સાથે એક વર્ષ ગાળ્યા પછી મેળવી શક્યાં હશે તે પછી તમે ટૂંકા ગાળાનાં ધ્યેયોને નિશ્ચિત કરી લ્યો. આ ટૂંકા ગાળાના ધ્યેયો નિશ્ચિત કર્યા પછી એવી રમતપ્રવૃત્તિઓ પસંદ કરો જે આ ધ્યેયો મેળવવામાં સહાયભૂત થાય. ત્યારબાદ તમારા સાપ્તાહિક અને દિવસીય સમયપત્રકો બનાવી લ્યો.

તમારા કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓનું સમયપત્રક એ બાબત ઉપર આધાર રાખશે કે તે પ્રવૃત્તિઓ નવજાત શિશુ, ભૂલકાં કે પછી શાળાપૂર્વેનાં બાળકોને માટે ગોઠવવાની છે. વળી એનો સમય અર્ધ દિવસીય સંભાળ પૂરતો છે કે પૂર્ણ દિવસીય સંભાળ જેટલો છે તે જોવું પણ પ્રવૃત્તિઓ ઠરાવતી વખતે આવશ્યક હોય છે.

જે કેટલાક સિદ્ધાંતો ભૂલકાંઓ અને શાળાપૂર્વેનાં બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ આયોજિત કરતી વખતે ધ્યાનમાં લેવાના હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે.

- એક અઠવાડિયાના સમયમાં વિકસતા દરેક પાસાંને આવરી લે તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ થવી જોઈએ.
- માળખાવાળી પ્રવૃત્તિ અને મુક્ત પ્રવૃત્તિ વચ્ચે સારું સંતુલન જરૂરી છે. એ જ રીતે મકાનની અંદરની જગ્યામાં (ઈનડોર) અને બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં (આઉટડોર)ની પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે, જોશીલી અને શાંતિવાળી પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે જૂથમાં કરવાની અને વ્યક્તિગત રીતે કરવાની પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ સંતુલન સાચવવું જોઈશે.
- દરરોજની પ્રવૃત્તિઓમાં કેટલીક બાળકોની જાણીતી પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ, અને કેટલીક તેમને માટે તદ્દન નવી હોય તેવી રીતે આયોજન કરવું જોઈએ.
- રોજબરોજની પ્રવૃત્તિમાં પણ એક નિત્યક્રમ હોવો જરૂરી છે, કેમ કે તેને લીધે બાળકોમાં સુરક્ષિતતાની ભાવના જાગે છે.

દૈનિક અને સાપ્તાહિક સમયપત્રકો બનાવવાની એક રીત એ છે કે કરવાની પ્રવૃત્તિ નિશ્ચિત કરવી અને તેને માટેની સમયાવધિ ઠરાવી લેવી. પછી શેષ રહેતા સમય દરમિયાન રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવું. બાળકો કેન્દ્ર પર આવે, પાછાં ઘેર જાય, વચ્ચે થોડો સમય નાસ્તા માટે ફાળવે-આ એક નિત્યક્રમ થયો. પૂર્ણ દિવસીય સંભાળ કેન્દ્રમાં બાળકોના નિત્યક્રમમાં બપોરનું ભોજન, ત્યાર પછી સૂવાનો કેટલોક સમય અને ઘેર જતાં પહેલાં સાદો નાસ્તો-આ પ્રવૃત્તિઓ પણ નિત્યક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવી જોઈએ.

તે જ પ્રમાણે રમતપ્રવૃત્તિમાં પણ અમુક નિત્યક્રમ જાળવી શકાય. બહારની અને અંદરની જગ્યાઓમાં રમવાની પ્રવૃત્તિઓ અને માળખાવાળી તથા મુક્ત રમતો માટે પણ દિવસનો અમુક સમય નિશ્ચિત કરી લેવો, જે નિત્યક્રમ બને.

પ્રવૃત્તિના આયોજનની એક રીત એવી છે કે તમે કોઈ એક વિશિષ્ટ વિષય નક્કી કરી લ્યો અને તેની આસપાસ રમતપ્રવૃત્તિને ગોઠવો. આ પ્રવૃત્તિઓ આખા સપ્તાહ માટે પણ વિસ્તૃત કરી શકાય અને તે વિષયને એક પ્રોજેક્ટ અથવા પરિયોજના પણ ગણી શકાય. આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને તમે અર્ધ દિવસીય અને પૂર્ણ દિવસીય સંભાળ કેન્દ્રો માટે સમયપત્રકો બનાવી શકશો. આ માટેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો પણ તમે આ પુસ્તકમાં જોયાં છે. જો તમે શાળાપૂર્વેનાં બાળકોને પણ તમારા આયોજનોમાં જોડી લેશો તો યોજનાન જ નહિ પરંતુ બાળકોને પણ વધુ લાભ થશે.

સમયપત્રકો બનાવતી વખતે એક બાબતનું ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે અને તે છે સમયપત્રકો કેવળ માર્ગદર્શક સૂચનોનું માળખું છે, ખોખું છે. જેના આધારે તમારે કાર્ય કરવાનું છે પણ આ પત્રકને જડની જેમ, જિંદી રીતે, વળગીને ન રહેશો. સારું સમયપત્રક એ જ છે તત્કાલીન સ્થિતિને જોઈને બદલાઈ શકે, અનુકૂળ થઈ શકે અને સ્થિતિસ્થાપકતા ધરાવતું હોય. બાળકોના હિતને જ કેન્દ્રમાં રાખીને તમારે તમારા આયોજનને બદલવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ.

વધુ મોટાં ભૂલકાંઓ માટે ઉપરનાં જ સિદ્ધાંતોને લાગુ પાડવાના છે. છતાં તેમાં કેટલાક તફાવતો નોંધપાત્ર છે. :

- તેમની સાથે જૂથપ્રવૃત્તિ લાંબો સમય કે વિવિધતાપૂર્ણ રીતે થઈ શકતી નથી.
- દરેક પ્રવૃત્તિ માટે લાંબો સમય ફાળવવો પડે છે.
- પ્રવૃત્તિનો બોધાત્મક અને ભાષાકીય સ્તર અન્ય જૂથ કરતાં જુદું અને આ વયને અનુકૂળ રાખવાનું હોય છે.

એક પૂર્ણ દિવસીય સમયપત્રકનું ઉદાહરણ અત્રે આપેલું જ છે. નવજાતશિશુ અને નાનાં ભૂલકાં માટે તમારે વ્યક્તિગત રીતે આયોજન કરવાનું રહે છે. દરેક શિશુની દૂધ પીવાની, ખાવાની અને સૂવાની ટેવોની ભાત પ્રમાણે તેમનો નિત્યક્રમ સૂચવવાનો હોય છે. અને આ ક્રમ દરેક શિશુનો આગવો હોવાનો. તમારે કેટલીક પ્રવૃત્તિ અને રમતોની સામગ્રી સતત તૈયાર રાખવાની રહેશે જેથી જે શિશુ સતર્ક અને પ્રવૃત્તિ કરવા ઈચ્છુક હોય તેને તે સામગ્રીથી પ્રવૃત્તિમાં જોડી દેવાય.

30.13 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

સ્વાધ્યાય-1

- (1) અભ્યાસક્રમનું આયોજન તમને એક કેન્દ્રિય વિષય અને દિશા આપી પ્રવૃત્તિઓ નિશ્ચિત કરવામાં સહાયરૂપ બને છે. આને લીધે કાર્યકર્તાએ ધારેલા હેતુઓ પણ પૂરાં થઈ શકે છે. ઉપરાંત અમુક સમયાવધિમાં બાળકોએ કેટલો વિકાસ કર્યો તેનો અંદાજ પણ આયોજન કરવાથી આવી શકે છે. આયોજન કરવાથી કાર્યકર્તા એ નિશ્ચિત કરી લે છે કે વિકાસનું એક પણ પાસું અવગણના પામતું નથી.
- (2) લાંબા ગાળાના ધ્યેયો છે જે કુશળતાઓ, ક્ષમતાઓ, ખ્યાલો અને મૂલ્યો તમે તમારી સાથે કેન્દ્રમાં રહ્યા બાદ અમુક સમયમાં બાળક પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ ધ્યેયો એવાં વિધાનો છે જે તમે તમારી સાથે બાળકે ગાળેલા સમય દરમિયાન બાળકના વિકાસને કઈ દિશા આપશો તેનો ખ્યાલ આપે છે.
- (3) લાંબા ગાળાના ધ્યેય 'ધ્યેયલક્ષી વર્તણૂક કરવા માટે તકો આપવી' ને સિદ્ધ કરવામાં સહાયભૂત થતા ટૂંકા ગાળાના કેટલાક ધ્યેયો નીચે મુજબ છે :
  - રમકડાં અને અન્ય રમવાની સામગ્રી જાતે વાપરવાની તકો નવજાતશિશુને આપવી.
  - આસપાસનું વાતાવરણ મુક્ત રીતે નિહાળવા, તે વિશે શોધખોળ કરવાની તકો આપવી,
  - નાની સમસ્યાની સ્થિતિનો ઉપાય કરવામાં શિશુની મદદ કરવી.

આ ટૂંકા ગાળાના ધ્યેયો રોજે રોજ સિદ્ધ થવા જોઈએ. આમ તે રોજિંદા ધ્યેયો બની જાય છે.

એકમ 11માં તમે નવજાતશિશુની પ્રવૃત્તિઓ વિશે વાંચ્યું. તેમને રમવા માટે રમકડાં આપો. જેમ તમે તેની સાથે વાતચીત કરશો અને તેની વર્તણૂકના, ક્રિયાના, પરિણામો વિશે જણાવશો, તેમ તેઓ પોતાની વર્તણૂકની ચીજો પર થતી અસર અંગે સમજણ કેળવતાં જશે.

સ્વાધ્યાય-2

- (1) સમયપત્રકના આયોજન વખતે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે.
  - એક સપ્તાહ દરમિયાન વિકાસના દરેક પાસાંને આવરી લેતી થોડી પ્રવૃત્તિઓ થવી જોઈએ.
  - માળખાવાળી અને મુક્ત રમતપ્રવૃત્તિ, બહારની અને અંદરની જગ્યામાંની રમતપ્રવૃત્તિ, જોશીલી અને શાંત પ્રવૃત્તિઓ, એકાગ્રતાની જરૂરવાળી અને અન્ય આરામદાયક પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ સંતુલન જાળવવું જોઈએ.
  - દરેક પ્રવૃત્તિ પૂરી કરવા જેટલો સમય બાળકને મળી શકે તેટલો રાખવો જોઈએ, એટલે કે સારી અને જરૂરી ગતિ પણ રાખવી જોઈએ.
- (2) પ્રવૃત્તિની શક્યતાઓ તો ઘણી બધી છે. પણ, પ્રવૃત્તિની પસંદગીના સિદ્ધાંતોને યાદ રાખીને, અમુક પ્રવૃત્તિઓ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં વધારે યોગ્ય હોય છે. શું કરી શકીએ તે અંગે નીચે કટેલાંક સૂચનો મૂક્યાં છે.

10.15 થી 11.00ના સમયમાં સોમવારે રંગકામ કે ચિત્રણની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય રહેશે. સવારે જ રંગો વિશે કાર્યકર્તાએ સમજ આપી હોવાથી રંગો સાથે પ્રયોગો કરવાની તક બાળકને તુરત જ મળી જશે. કેયોન અથવા રંગની પેન્સિલો વાપરવાનું સૂચન કરી બાળકને રંગકામમાં અથવા ચિત્રણમાં જોડો. આ પ્રવૃત્તિ તેઓ કરતાં હોય, ત્યારે તેઓ જે રંગનો ઉપયોગ કરતાં હોય તેના પ્રત્યે કાર્યકર્તા બાળકનું ધ્યાન દોરી શકે છે, અને બે કે વધુ રંગોના મિશ્રણથી થતા નવા રંગ વિશે પણ તેમને કહી શકે છે. આ પ્રવૃત્તિમાં બાળકને પોતાને શું કરવું છે તેમાં નિર્ણય લેવાનો અવકાશ છે, તેથી સમયપત્રકમાં પણ માળખાવાળી પ્રવૃત્તિ સાથે આ મુક્ત પ્રવૃત્તિ સંતુલન કરી શકે છે.

દિવસ દરમિયાન મકાનની અંદરની જગ્યામાં મુક્ત રમતપ્રવૃત્તિ કરવાની તક બાળક ઈચ્છે છે, તેથી આવી પ્રવૃત્તિનો સમય 12.15 થી 12.45 દરમિયાન પણ રાખી શકાય. બીબાંઓ, પઝલ, પુસ્તક, ઢીંગલા ઢીંગલી, અને અન્ય રમતની સામગ્રી જે નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી હોય તે બધી બહાર મૂકીને જે બાળકને જે પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તેની પસંદગી કરવામાં તેને સહાય કરવી.

મંગળવારે સવારે બાળકો ફરવા, ટહેલ, કરવા, ઉપડે છે. એ પણ શક્ય છે કે તેમાં ધાર્યા કરતાં સહેજ મોડું થાય અને બધાં કેન્દ્રમાં 10.15 અને 11.00 દરમિયાન પાછાં ફરે. તે સમયે કેન્દ્ર પર આવીને ચાલવા દરમિયાન બાળકોએ શું જોયું તે અંગે કાર્યકર્તા ચર્ચા કરી શકે. આમ પણ પોતાના અનુભવને વાચા આપવા બાળક ઉત્સુક તો હોય જ અને તે સામે તેમને અમુક પ્રશ્નો પણ ઊભા થયા હોય. ટહેલ દરમિયાન રંગનો વિષય લેવાયો હતો, એથી ચર્ચામાં પણ આ

વિષય મુખ્ય બનાવી શકાય. જો બાળકોએ રસ્તામાંથી પાંદડાં અને ફૂલો એકઠાં કર્યા હોય તો તે બધાં એક ખૂણામાં પ્રદર્શિત કરવા ગોઠવી શકાય. પછી એક પ્રવૃત્તિમાં તેને કઈ રીતે સાચવવાં તે વિશે કાર્યકર્તા બાળકોને સમજ આપી શકે છે.

એક નિત્યક્રમની બાળકોને આવશ્યકતા છે તે ધ્યાનમાં રાખીને નાસ્તાની રિસેસ પછીના સમયમાં બહારની જગ્યામાં રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન કરી શકાય.

કઠપૂતળીનો નાય બાળકોને અત્યંત પ્રિય રમત છે. બુધવારે બાળકોની કલ્પના અને સ્વપ્નશીલતાને ઉત્તેજના આપે તેવી પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવો. 10.15 થી 11.00 ના સમયખંડમાં કઠપૂતળીના નાયની પ્રવૃત્તિ ગોઠવવાથી બાળકો ખૂબ પ્રસન્ન થશે. તેઓને જ કઠપૂતળીઓને નયાવી નયાવીને વાતો કરવા પ્રોત્સાહન આપો. તેથી તેઓ પોતે પોતાની તત્કાળ બનાવેલી વાર્તાઓ એ રમતો ઘડવામાં તલલીન થઈ જશે. જો શિક્ષિકા આ સમયે જો રંગકામ અને ચિત્રણની સામગ્રી પણ સાથે મૂકે, તો કઠપૂતળીના નાયના વિષય ઉપર જ તેઓ આ પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રિત કરે તેવો સંભવ પણ છે. કેટલાંક બાળકો કઠપૂતળીનો નાય જોયા પછી તેમાં શું હતું એ વિષય પર શિક્ષક સાથે ચર્ચા કરવાની ઈચ્છા પણ રાખે છે.

11.30 થી 12.15ના સમયમાં બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં રમતપ્રવૃત્તિ ગોઠવી શકાય. કઈ પ્રવૃત્તિ હાથમાં ત્યાર પછીના સમયે લેવી તેનો નિર્ણય શિક્ષિકા પોતે લઈ શકે છે. જો દિવસના ઉત્તેજનાત્મક કાર્યક્રમને લીધે બાળકો સહેજ થાકી ગયાં છે એવું લાગે, તો કોઈ શાંતિપૂર્ણ અને સરળ રમતપ્રવૃત્તિ અંદરની જગ્યામાં જ ગોઠવવી. ચિત્રણવાળી ચોપડીઓ અને પુસ્તકો જોવામાં પણ બાળકોને રસ પડી શકે છે. અથવા જો બાળકો હજી પણ સતર્ક અને ચપલ હોય, તો કોઈ માળખાવાળી રમતપ્રવૃત્તિ જેમાં રંગ કે અન્ય કોઈ વિશિષ્ટ વિષયને લગતી સામગ્રીનો ઉપયોગ થતો હોય, તે પણ આયોજિત કરી શકાય.

દિવાળીનું પર્વ ઊજવવાનું શાળાપૂર્વના કેન્દ્રમાં ઠરાવવામાં આવ્યું હતું, જે આવતા સોમવારે હતું. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને આ વિષયની ચર્ચા ગુરુવારે શિક્ષિકાએ આયોજિત કરી. ઓરડામાં દિવાળીની સજ્જવટ કરવાની હોવાથી, બાળકોની જ એ સજ્જવટ કરવામાં મદદ લેવી એ વધુ સારો વિચાર છે. તેથી દિવાળી અંગેની ચર્ચા કર્યા પછી રંગકામ, ચિત્રણ, માટીકામ અને કોલાજ બનાવવાની સામગ્રીઓ તેમની સમક્ષ રજૂ કરવી. દિવાળીનાં ગ્રીટિંગ કાર્ડ પણ બાળકો બનાવી શકે. માટીનાં કોડિયાં તૈયાર કરવામાં શિક્ષિકા બાળકોને મદદ કરી શકે, જે કોડિયાં પછીથી દિવાળીની રાત્રે દીવા કરવા વાપરવાના રહે.

ગુરુવારના દિવસના અંતભાગની પ્રવૃત્તિ તરીકે શિક્ષિકા બાળકોને અંદરની જગ્યામાં મુક્ત રમતપ્રવૃત્તિ કરવાની તક આપી શકે. તેમને માટે એક નિત્યક્રમ પણ આમ કરવાથી જળવાઈ રહેશે. નહિ તો, વિકલ્પ તરીકે, જો બાળકોને ઈચ્છા હોય તો એક વાર્તા પણ તેઓને એ સમયે કહી શકાય.

શુક્રવારની સવારે માળખાવાળી પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી સોમવારે દિવાળીના માનમાં કરવાની સજ્જવટની શરૂઆત શિક્ષિકા કરી શકે. દરેક બાળકને કંઈ ને કંઈ કામ સોંપવું. કેટલાંક દીવાલ ઉપર ચિત્રોને લગાડે, અને બીજા નિરીક્ષણ હેઠળ શેતરંજી, આસનો, ખુરશી, વગેરે ગોઠવે. કોઈ કોઈ બાળક જમીન ઉપર જ ચિત્ર બનાવે. જો નાસ્તાની રિસેસ સુધીમાં સજ્જવટનું કામ પૂરું થઈ જાય તો બહારની જગ્યામાં 11.30 થી 12.15 દરમિયાન રમત પ્રવૃત્તિઓ કરવી. કામ પૂરું ન થયું હોય, તો નાસ્તા પછી ફરીથી એ પ્રવૃત્તિમાં બાળકોને જોડીને 12.15 સુધીમાં પૂરું કરાવી લેવું. આટલી બધી પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી બાળકો સહેજ થાકે તે સ્વાભાવિક છે. તેથી 12.15 થી 12.45 દરમિયાન તેમને અંદરની જગ્યામાં કરવાની શાંતિવાળી પ્રવૃત્તિઓમાંથી પસંદગી કરાવો.

(3) બાળકોને જે પ્રવૃત્તિઓમાં જોડી શકાય તે છે.

- રમત પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન
- ઓરડાની સજ્જવટ અને ગોઠવણી
- સાકસૂઠી
- નાસ્તા અને ભોજન વખતે ધીરસવું
- ટહેલવા કે કરવા જવા માટેની જગ્યાનાં સૂચનો

સ્વાધ્યાય-3

(1) સહમત નથી. મોટે ભાગે ભૂલકાંઓ પોતાની મેળે એકલાં રમે છે. જૂથમાં રમવા અને સહકારથી રમતો રમવાનો સમય તેમનાં શાળાપૂર્વનાં વર્ષોમાં આવે છે.

- (2) સહમત છીએ. શાળાપૂર્વેનાં બાળકોની સરખામણીમાં ભૂલકાંઓને કોઈ પણ રમતપ્રવૃત્તિ રમતાં અને તેને બંધ કરતાં વધુ વખત લાગે છે.
- (3) સહમત છીએ. પ્રત્યેક દિવસની પ્રવૃત્તિમાં એક સાતત્ય આવશે. વળી, જ્યારે બાળક નવા વિચાર કે ખ્યાલ અંગે શીખે ત્યારે એ બાબત પર તે ત્રિવિધ રમતપ્રવૃત્તિને લીધે વારંવાર જાણી શકે એ આવશ્યક છે. અને તે શીખવામાં આવું સાતત્ય બહુ મદદરૂપ બને છે.
- (4) સહમત છીએ.
- (5) સહમત નથી. સમયપત્રકનું મુખ્ય લક્ષણ, હકીકતમાં, તેની સ્થિતિસ્થાપકતા જ હોય છે. ફેરફાર અને સુધારાવધારા માટે-પછી તે બાળકોનાં જ સૂચનોથી કેમ ન થાય-તે સમયપત્રક ખુલ્લું હોવું જરૂરી છે.
- (6) સહમત છીએ. આમ કરવાથી લડાઈઝઘડાની શક્યતાઓ ઘટી જાય છે, અને તમારે પણ નિરીક્ષણ કરવું વધુ સરળ બને છે. જ્યાં અને જ્યારે જગ્યા અને રમતપ્રવૃત્તિની સામગ્રીનું પ્રમાણ ઓછું હોય ત્યારે આ ગોઠવણ વધુ યોગ્ય રીતે સક્ષમ રહે છે.

એકમ 31 : બાળસંભાળ કેન્દ્રની સ્થાપના અને સંચાલન

રૂપરેખા

- 31.1 પરિચય
- 31.2 કેન્દ્ર માટેનું સ્થળ
- 31.3 કેન્દ્રના મકાનની અંદરની જગ્યાની વ્યવસ્થા
- 31.4 કેન્દ્રના મકાનની બહારની જગ્યાની વ્યવસ્થા
- 31.5 સાધનો અને સામગ્રી
- 31.6 કેન્દ્રના કાર્યકર્તાઓ
- 31.7 નોંધણીપત્રકો અને રજિસ્ટરો
- 31.8 નાણાકીય ભંડોળ પ્રાપ્ત કરવું
- 31.9 સારાંશ
- 31.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના સ્વાધ્યાયોના ઉત્તરો

31.1 પરિચય

કોઈ બગીચો કે રમતના મેદાનમાંથી ચાલતાં પસાર થતાં તમે નાનાં બાળકોના એકાદ જૂથને મેદાનમાં બેઠેલા અને ખૂબ ધ્યાનથી આગળ પાછળ જતી કીડીઓને જતાં જોઈ રહ્યા હશે. એકાદ બાળક એક ટાયરને લાકડીથી હંકારીને દોડાવવા પ્રયત્ન કરતું હશે તો બીજું ભીની માટીના લાડવા બનાવતું હશે. આ બધાં બાળકો પોતાની આસપાસના વાતાવરણનું જિજ્ઞાસાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી રહ્યા છે. કીડીઓ પોતાનું ભોજન કઈ રીતે મેળવે છે, પૈડાં કઈ રીતે ફરે છે અને ગોળા કે દડાનો આકાર શું ચીજ છે, વગેરે જાણવાની તેમને ઉત્સુકતા હોય છે. બાળસંભાળ કેન્દ્રમાં આપણે બાળકોની આ કુદરતી જિજ્ઞાસા અને ઉત્સુકતાને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. બાળકોનો કેન્દ્રમાં સારી રીતે સમાવેશ થઈ શકે તેમ જ આરામથી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે તે માટે કેન્દ્રની જગ્યાની કાળજીપૂર્વક પસંદગી કરી અંદરની જગ્યા તેમ જ બહારની જગ્યાનું વિચારપૂર્વક આયોજન કરવું જોઈએ. બાળસંભાળ કેન્દ્રને સારી રીતે સંચાલિત કરવા માટે બાળકો સાથે કામ કરનારાં યોગ્ય કાર્યકર્તા શોધવાં એ પણ એટલું જ મહત્વનું કામ છે. વળી કેન્દ્રમાં થોડું વહીવટી કામ પણ નિયમિત થવું જોઈએ, જેમ કે જે બાળકો પ્રવેશ લેતાં હોય તેમનાં પત્રકો, તેમણે કરેલાં કામની નોંધણી, જે જાતનાં રમતગમતનાં સાધનો, રમકડાં વગેરેનો ઉપયોગ થતો હોય તેની નોંધણી, આદિ. આ એકમમાં બાળસંભાળ કેન્દ્રની સ્થાપના કઈ રીતે કરવી; કયા પ્રકારનાં રમકડાં, સાધનો અને સામગ્રી ત્યાં હોવાં જોઈએ તે બધાંની ગોઠવણી જોઈએ; દરેકના હેવાલ અને રજિસ્ટરો જાળવવાં જોઈએ અને ત્યાં કામ કરનાર કાર્યકર્તાઓની પસંદગી કઈ રીતે કરવી તે વિશે ચર્ચા કરીશું.

હેતુઓ : આ એકમના વાંચન પછી તમે-

- કેન્દ્રની સ્થાપના વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના મુદ્દાઓ ગણતરી કરી શકશો.
- કેન્દ્રના મકાનની અંદરની અને બહારની જગ્યાઓની વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે કરી શકશો.
- કેન્દ્ર માટેની જરૂરી રમત પ્રવૃત્તિ માટેનાં સાધનો અને સામગ્રી પસંદ કરી શકશો.
- બાળકો સાથે કામ કરનાર કાર્યકર્તાઓની પસંદગી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના મુદ્દા જાણી શકશો.
- કેન્દ્રના વહીવટમાં જરૂરી રેકોર્ડ અને રજિસ્ટરોના પ્રકારની જાળવણી વિશે વર્ણન કરી શકશો.
- કેન્દ્ર માટે જરૂરી ભંડોળને એકઠું કરવાના માર્ગો વિશે સૂચનો કરી શકશો.

31.2 કેન્દ્ર માટેનું સ્થળ

કેન્દ્ર માટે યોગ્ય સ્થળ શોધવું બહુ જરૂરી છે. તમે અગાઉના એકમોમાં વાંચી ગયા તેવી પ્રવૃત્તિઓમાં 25-30 બાળકો એક સાથે ભાગ લઈ શકે તેટલી જગ્યાની મોકળાશ હોવી જોઈએ. જગ્યાની મોકળાશ અત્યંત આવશ્યક ઘટક છે, કેમ કે ગીચતા પ્રવૃત્તિના વિકાસની તકોને મર્યાદિત કરે છે. અને તે માટે જરૂરી સમજ કેળવવાની તક બાળક ચૂકી જાય છે. જો સંકડાશ વધુ હોય તો બાળકોનું વર્તન આક્રમક પણ બની શકે છે. શક્ય હોય તો કેન્દ્રના મકાનની બહાર રમવા માટેની જગ્યા પણ હોવી જોઈએ. જો તમારા કેન્દ્રમાં શાળાપૂર્વેનું શિક્ષણ અને ઘોડિયાઘરની પણ વ્યવસ્થા સાથે કરવાની હોય તો નાનાં અને મોટાં બાળકો માટે અલગ અલગ ઓરડા રાખવા આવશ્યક છે. કેન્દ્રમાં આવતાં બાળકોના રહેઠાણની નજીકમાં કેન્દ્રનું સ્થળ હોય તો ખાસ તકલીફ વગર તેઓ સરળતાથી કેન્દ્ર સુધી આવી શકે. એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે

બાળકોને સલામતી અને સુરક્ષિત વાતાવરણ જરૂરી છે. આથી જ્યારે કેન્દ્ર માટે જગ્યા શોધતાં હોઈએ ત્યારે તેની નજીકમાં તળાવ, ઝરણું, ખુલ્લો કૂવો કે વધુ અવરજવર વાળો રસ્તો હોય તેવી જગ્યા પસંદ ન કરવી. ઉપરાંત, જે ઓરડામાંથી સુરક્ષિત દાદરોમાં કે અગાસીમાં જવાતું હોય કે પછી તબેલા કે ક્યારાપેટીના ઉકરડા પાસે જ તેની બારીઓ આવતી હોય તેવી પસંદગી ન કરવી કેમ કે આ બધી બાબતો બાળક માટે ભયજનક છે. કેટલાક ભયસ્થાનો દૂર કરી શકાય છે. જેમ કે ખૂબ ઝાડીઝાંખરાં આસપાસ હોય તો તે સાફ કરાવી શકાય. અથવા બાળી શકાય. પાણી ભરાઈ રહેતા ખાડાનું પાણી હટાવીને ત્યાં માટી ભરાવી દેવાય. ખુલ્લા કૂવા પર સીલબંધ ઢાંકણ કરાવી શકાય, ખુલ્લી ગટરો પર પણ ઢાંકણો મુકાવી દેવાય. બંધિયાર પાણીમાં મચ્છરોનો ઉપદ્રવ થાય છે. આથી તેને સાફ કરાવી દેવા જોઈએ. શું તમે બાળકો માટે ઓછા જોખમી હોય તેવા અન્ય કોઈ ઉપાયો સૂચવી શકો છો ?

એ શક્ય છે કે તમારે એવા ઓરડાનો ઉપયોગ કરવાનો આવે જેનો મૂળ હેતુ કોઈ પુખ્ત વય કે મોટી ઉંમરના યુવાન માટે બનાવાયો હોય. આવા કિસ્સામાં તમારે થોડા ફેરફાર કરવા પડે. ત્યાંની છાજલીઓ, બારણાંના આગળ અથવા હેન્ડલની ઊંચાઈ નાનાં બાળકોથી પહોંચાય તેવી રીતે મુકાવવી પડે, જોખમી વસ્તુઓ જેવી કે વીજળીના પ્લગો કઢાવી નાખવા પડે અથવા વધુ ઊંચાઈએ મુકાવવા પડે કે જેથી નાના બાળકને હાનિ અટકાવી શકાય. તમારે તેમની શારીરિક સલામતી તેમ જ સ્વાસ્થ્ય માટે આયોજન કરવાનું છે.

ઓરડામાં હવાઉજાસ, બાથરૂમની વીજળીક દીવાઓની ગોઠવણ, સંડાસ સવલત, સ્વચ્છતાની સ્થિતિ વગેરેની તપાસ કરી લેવી જોઈએ. જેથી તેમાંથી તાજી હવા અને અજવાળું આવી શકે. બાળકો માટેની બાથરૂમ પણ જોવી જોઈએ. તેમાં નળ પાસે હોય, અને મુતરડી હોય તે જરૂરી છે. બાળકોનો નાસ્તો તૈયાર કરવા માટે એક અલાયદો રાંધવાનો ઓરડો પણ જરૂરી છે. મકાનની આસપાસની જગ્યા સ્વચ્છ અને આરોગ્યપ્રદ હોવી જોઈએ તેની ખાતરી કરી લો. કેમ કે કેન્દ્રના ભૌતિક પર્યાવરણની તૈયારીમાં અગ્રિમતા આપવામાં આવે છે.

એ તો છે જ કે તમે કેન્દ્ર ઊભું કરવા ભાડા માટે કેટલા પૈસા વાપરો છો તે મુજબ કેન્દ્રનું સ્થળ કે જગ્યા તમને પ્રાપ્ત થશે. જો પૈસા હોય તો તો વિશાળ જગ્યાની પસંદગી કરવી વધુ હિતાવહ છે. જો તમે આસપાસનાં લોકોને ઓળખતાં હો, તો શક્ય છે કે 'કમ્યુનિટી સેન્ટર' માટે વપરાતી જગ્યાનો તેઓ તમને વપરાશ કરવા આપે. નહિ તો 'મહિલા મંડળ'નું મકાન, સ્થાનિક શાળાનો કોઈ ઓરડો કે પછી પંચાયતના મકાનમાંથી પણ ઓરડો ફાળવવો શક્ય હોય છે. જોકે તદ્દન યોગ્ય જગ્યા મળવી અઘરી તો છે જ. ગામડાંઓમાં ખુલ્લી જગ્યા મેળવવાનું સામાન્ય રીતે મુશ્કેલ નથી, પરંતુ કેન્દ્ર માટે બાંધેલું મકાન શોધવું મુશ્કેલ છે. નાનાં કે મોટાં શહેરોમાં વળી બીજી જાતની સમસ્યાઓ છે. ત્યાં મકાન ઓરડાનાં કદ બહુ નાનાં હોય છે, અને ખુલ્લી જગ્યાનો પણ અભાવ હોય છે, કદાચ રાંધવા માટે અલાયદી જગ્યાનો પણ અભાવ હોય છે, કદાચ રાંધવા માટે અલાયદી જગ્યા કે પછી માત્ર કેન્દ્ર માટે જ વાપરી શકાય તેવા બાથરૂમોની સવલત પણ ન હોય તેમ બને. આવા મકાનનાં ભાડાં પણ ઊંચા હોય અને સાથે સાથે ગીચ અવરજવરવાળા રસ્તાઓ પણ પાસેપાસે હોય જેથી સલામતી અંગેની જરૂરિયાત સંતોષાતી નથી. આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાં કેટલીક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ તો રેલવેના પ્લેટફોર્મ પર પણ બાળસંભાળ કેન્દ્રો ખોલ્યાં છે ! ભુવનેશ્વરમાં 'રુચિકા' એ આવું કામ કરી બતાવ્યું છે. દિલ્હી, મુંબઈ અને પૂણેમાં 'મોબાઈલ કેશ' દ્વારા મોટી ઈમારતોનાં બાંધકામ થતાં હોય તેવે ઠેકાણે જ મુકાદમની મદદથી થોડી જગ્યા ફાળવીને ત્યાં કામ કરતી સ્ત્રીઓ માટે ઘોડિયાધર જેવી સેવાઓ અપાય છે. કેટલીક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ શેરીમાં રખડતાં બાળકોને માટે શેરીના ખૂણામાં કેન્દ્ર ઊભું કરે છે. અન્ય રીતે કોઈ જગ્યા જો તમને પણ ન મળી શકે તો તેમ છતાં આવી રીતે પણ તમે બાળસંભાળ કેન્દ્ર શરૂ કરી શકો છો. આવતા એકમમાં આપણે એ વિશે ચર્ચા કરીશું કે તમારા આવા કાર્યક્રમમાં સહકાર અને ભાગીદારી કરવા માટે સમાજ કઈ રીતે પ્રોત્સાહન આપી શકે ?

વળી જો તમારા જ ઘરમાં એક બે ઓરડા જેટલી જગ્યા ફાળવી શકાય તેમ હોય તો પછી તો તમે પોતાને ઘેર પણ આ કેન્દ્રની સ્થાપના કરી શકો છો.

31.3 કેન્દ્રના મકાનની અંદરની જગ્યાની વ્યવસ્થા

આપણે ધારી લઈએ કે હવે તમને કેન્દ્ર ઊભું કરવા માટે એક ઓરડો મળી જ ગયો છે. તો આ ઓરડાની અંદરની જગ્યાનો સૌથી વધુ અને સારામાં સારો ઉપયોગ તમે કઈ રીતે કરશો ? તમે એક વાતનો ખ્યાલ રાખજો કે જગ્યાની વ્યવસ્થાની ઘેરી અસર બાળકના શીખવાની સ્વયંઆધારિત થવાની અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાઓ ઉપર પડતી હોય છે. મુખ્ય કામ હોય છે રમતગમતનાં સાધનો અને રમકડાં વગેરેને યોગ્ય રીતે ગોઠવવાનું. એ એવી રીતે થવું જોઈએ જેથી બાળકને પ્રવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા મળે અને એ આસપાસના અન્ય બાળકોના સહવાસથી અને ભૌતિક વાતાવરણથી નવું જાણવા-શીખવાની પ્રેરણા મેળવે. શાળાપૂર્વનાં આવાં ભૂલકાંઓ માટે આ ઓરડાની ગોઠવણી કેવી રીતે કરવી તે હવે જોઈએ.

ઓરડાની મધ્યમાં એક શેતરંજી બિછાવો. વાર્તા સાંભળવા, ગીતો ગાવા અને બાળગીતોને સાથે ગાવા આ સ્થાને બધાં બાળકો ભેગાં થઈ શકે. આ શેતરંજીને આખાય ઓરડામાં ન બિછાવશો. ભીંત તરફની

બાજુઓ પર અમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ માટે ખુલ્લી જગ્યા જોઈએ. જેમ કે ચિત્રકામ, માટીકામ, પાણીમાં રમત, વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો, વગેરે. જો તમારી પાસે પૈસા અને જગ્યા હોય, તો એ નીચું ટેબલ પણ બાળકો માટે બનાવી શકાય, જેની આસપાસ ફરતી ખુરશીઓમાં બેસીને બાળકો ડ્રોઈંગ, રંગો પૂરવા અને વાંચવાની પ્રવૃત્તિ કરી શકે. જેટલાં બાળકો કેન્દ્રમાં હોય તેટલી ખુરશીઓની જરૂર નથી કેમ કે તેના પર બધાં વારાફરતી બેસી શકે. કોઈપણ પ્રવૃત્તિમાં બાળકોને હરોળમાં કદી ન બેસાડશો. તેમને વર્તુળાકાર કે અર્ધવર્તુળાકારમાં ગોળાકાર કે અર્ધગોળાકારમાં વધારે ઈચ્છનીય છે. ઓરડાના તમે વિભાગ કરી શકો છો. એક બાજુ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધાય અને બીજી બાજુ નાનાં આ નાની જગ્યાઓ છે જ્યાં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ માટેનાં સાધનો રાખવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે એક નાના કેન્દ્રમાં ભાષાકીય વિકાસને લગતી સામગ્રી કે વાર્તાની ચોપડીઓ, કઠપૂતળીઓ, મહોરાં, રોલિંગ બોર્ડ, મૂળાક્ષરો બતાવતો ચાર્ટ અને કાર્ડ્ઝ, નાનાં વાજિંત્રો વગેરે. બીજા એક કેન્દ્રમાં નાટક કરવાનાં સાધનો હોય, જેવાં કે જૂનાં કપડાં, ચશ્માંની ફેમો, અરીસો, કાંસકો, થેલાઓ વગેરે, જેની મદદથી બાળકો પોતાનો વેશ બદલીને નાટ્યાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે. તમારી પાસેની જગ્યાના પ્રમાણમાં તમે આથી પણ વધુ કેન્દ્ર બનાવી શકો છો. એકમાં વિજ્ઞાનને લગતી સામગ્રી જેવી કે મેગ્નેટાઈઝ ગ્લાસ, લોહચુંબકો, ગરણી, બોટલો, ટીનના ડબ્બા, જુદી જાતની અને જુદા જુદા આકારની વસ્તુઓ અને વજનનો કાંટો વગેરે ઓઠવી શકાય. અમુક ઠેકાણે પ્રવૃત્તિની જગ્યા નિશ્ચિત કરાય, જ્યાં મોતી કે મજાકા પરોવવા, પાંદડાં ગોઠવવાં, લખોટી રમવી, જેવી રમતો રમી શકાય. આ ઉપરાંત રમતનાં ચોકઠાં, ઢાંગલીઓ, કઠપૂતળીઓ જેવાં રમકડાંની પણ અલાપદી જગ્યા રાખવી. આ બધી પ્રવૃત્તિ કરવાની જગ્યા પૂરતી મોકળી હોવી જોઈએ જેથી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ કરતાં બાળકો અથડાઈ ન પડે કે એક બીજાની બનાવેલી ગોઠવણીને તોડી ન નાંખે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ માટેની સામગ્રી દર વખતે ખરીદવી જરૂરી હોતી નથી. આપણું વાતાવરણ પણ આવું શીખવા માટેની ઘણી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. કેન્દ્રમાં સંભાળ રાખનારે થોડી સર્જનાત્મક દૃષ્ટિ રાખવી પડે અને થોડાં જ સાધનોમાંથી અવનવી રીતે બાળકોને રમાડવાની રીતો તેમને મળી આવશે. દાખલા તરીકે, લખોટી સુકાયેલા પાંદડાં અને ફૂલો અને નાની દાંડીઓમાંથી તેણી એક ભાત બનાવીને મૂકી દે અને પછી બાળકોએ તેનું ચિત્રકામ કરવાનું રહે. ઈંટ કે તેના ટુકડાનો આકાર તેની આસપાસ ચોક કેરવીને ઉપસાવી પછી તેમાંની જે કોઈ ચીજ કહે તે ઓળખીને તે ચોકઠામાં મૂકવાનું બાળક શીખી શકે. અગાઉના એકમોમાં આવી રમતો વિશે વાંચ્યાનું તમને યાદ હશે ખરું ને ? સૂકાં પાંદડાં અને ફૂલો ઉપરાંત ઘાસ, રેતી, માટી, કાગળના ટુકડા અને એવી નાની ચીજો જે આસપાસથી અને સરળતાથી મળી રહે તેવી હોય તે બધીને ભેગી કરીને સરસ મજાનું કોલાજ પણ બનાવી શકાય. સંગોપન કર્મચારીએ આવી ચીજો મેળવવામાં બાળકોની પણ મદદ લેવી જોઈએ. અને વાલીઓ તેમ જ આસપાસના સમાજને સસ્તી ચીજોની ખરીદી કરી આપવા અને એ રીતે પણ કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહિત કરવાં જોઈએ. આ અંગે તમે 31.5 અને આ પછીના એકમમાં વિગતે જાણી શકશો.

પોતે કઈ પ્રવૃત્તિ રમશે તેની પસંદગી જોઈએ. જુદા જુદા પ્રવૃત્તિ વિભાગની ચીજોને બાળક પોતે એકઠું કરવાની ઈચ્છા પણ કરી શકે. દાખલા તરીકે કોઈ બાળક એક માતા તરીકેનો વેશ પહેરીને, વાર્તાની ચોપડીઓમાંથી કોઈ પસંદ કરીને, એકાદ ઢાંગલી ઊંચકીને તે ઢાંગલીને ખોલામાં સુવાડી, વાર્તા વાંચી સંભળાવી ઊંઘાડવાના પ્રયત્નો કરવાની રમત પણ રમે આ સરળતા રહે તે જરૂરી છે. જે રમત અને પ્રવૃત્તિનાં સાધનો પૂરક થઈ શકે તેવાં હોય તે બધાં જોડે જોડે ગોઠવવાં જોઈએ. પણ જો ચિત્રની ચોપડીઓની પાસે પાણી કે ચિત્રકામનાં સાધનો મૂકવામાં આવે તો બાળકોના મનમાં કદાચ ખોટો ખ્યાલ પણ ઊભો થાય કે ચોપડીઓ ધોઈ કે રંગી શકાય તેવો પદાર્થ છે. આથી વિષમ બને તેવી સાધનો અને પદાર્થોની ગોઠવણી વિશે કાળજી લેવી.

રમવાનાં સાધનો બને ત્યાં સુધી છાજલી ઉપર ગોઠવવાં. જો તે શક્ય ન હોય તો પેટીઓમાં તે ગોઠવવાં. આ પેટીઓને જગ્યાને વિભાજિત કરવા માટે નિશાનીઓ તરીકે પણ મૂકી શકાય. તે પેટીઓ એવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ કે બાળક એક જગ્યામાંથી સરળતાથી જઈ શકે, અને તે કારણે ગબડી ન પડે, કે એકબીજાને અથડાયા ન કરે. છાજલીઓ અને પેટીઓને ઓરડાના કેન્દ્રમાં ન ગોઠવવી જોઈએ કેમ કે મોટી જગ્યા બાળકોની જૂથ પ્રવૃત્તિ માટે જરૂરી બને છે. જો તે જગ્યાએ છાજલીઓ અને પેટીઓ આવી જાય તો આ જૂથ પ્રવૃત્તિ માટે બાળકો અર્ધ વર્તુળાકારમાં બેસે તે જગ્યામાં સંકડાશ પડશે. મોટી શાળાઓમાં આખા ઓરડાઓ જ પ્રવૃત્તિને માટે એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જઈ શકાય. પણ મહત્વની વાત એ છે બાળકો પોતાને ગમતી ચીજો રમવા માટે લઈ શકે એટલું જ નહિ તેઓ એ પણ શીખે કે એ ચીજોને કેવી રીતે સંભાળીને વાપરવી અને વાપર્યા પછી તેને ઠેકાણે કેવી રીતે મૂકવી. બધું સરખું ગોઠવવાની પ્રક્રિયા બાળકોને ખૂબ પ્રિય છે. અને જો પરવાનગી અપાઈ હોય તો એ કામની જવાબદારી પણ સંભાળે છે. આ માટે જો કે જુદી જુદી ચીજોની નિશ્ચિત જગ્યા હોવી જોઈએ અને તે પણ એટલી ઊંચાઈએ કે જ્યાં બાળકો પહોંચી શકે. આમ, આદર્શ રીતે તો જ્યાં એક પ્રવૃત્તિ નિશ્ચિત થઈ હોય તે જગ્યાએ નીચી અને ખુલ્લી છાજલીઓ પર તે પ્રવૃત્તિમાં વપરાતી ચીજો મૂકવાની જગ્યા નિશ્ચિત કરવી જોઈએ, જેથી બાળકો તેમાં ગોઠવેલાં રમકડાં અને પદાર્થો પસંદ કરીને લઈ શકે અને વાપર્યા બાદ પાછાં તે જ જગ્યાએ ગોઠવી

ઈ શકે. તાત્કાલિક વપરાશમાં લેવાની ચીજો નાના પાયે આ રીતે ગોઠવી શકાય અને તેવી વધારાની અને પાછળથી વાપરવાની ચીજોને કોઈ બીજે ઠેકાણે સંઘરી શકાય. દરેક ચીજ પર ચિઠ્ઠી લખેલ ચોંટાડવાથી તેને સંઘરવાનું અને પાછળથી શોધવાનું કામ સહેલું બને છે.

નીચે આપેલ વાક્યો એક વિશેષજ્ઞના છે જે આ ક્ષેત્ર માટે રસપ્રદ અને વિચાર પ્રેરક છે.

'વાતાવરણમાં હાજર હોય તે બધું જ, એટલે સુધી કે જગ્યાની ગોઠવણી અને વ્યવસ્થા પણ, બાળકને પોતાના વાતાવરણમાં કઈ રીતે રહેવું તેનો સંદેશ પહોંચાડે છે. ખુલ્લી છાજલીઓ પર સારી સ્થિતિવાળા પદાર્થો દ્વારા બાળક શીખે છે કે એ પદાર્થો કીમતી છે, તે મુજબ તેમની સંભાળ જરૂરી છે અને બાળક તેને સ્વયં ઉપાડી શકે તેવી છૂટ છે. એક વાર છાજલી ઉપરથી લીધા બાદ ત્યાં એક જગ્યા ખાલી પડે છે, તેથી પાછું મૂકતી વખતે એ રમકડાની પોતાની ખાસ જગ્યા તરત શોધી શકાય છે. આવે વખતે થોડી ઘણી ખરાબ થઈ ગયેલી અને વિવિધ પ્રકારની ચીજોને, અવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલી ચીજોને જોઈ બાળકને કયો સંદેશ મળે ? અને કબાટમાં બંધ કરેલી ચીજો દ્વારા કયો સંદેશ મળે છે ?'

જો તમારી પાસે નાનો જ ઓરડો હોય તો કદાચ વિવિધ પ્રવૃત્તિ માટે નિશ્ચિત જગ્યા કાયમી કરવાનું તમારાથી ન બને, જ્યાં તેને લગતાં સાધનો આસપાસ ગોઠવાયાં જ હોય. આવે વખતે, દરરોજ જુદી જુદી ચાર પાંચ જાતની પ્રવૃત્તિનો કાર્યક્રમ રાખી, તેને લગતી સામગ્રી જ બહાર રાખી તેનો પત્રક અનુસાર બદલાવ કરતા રહેવાનું વધુ ફાવે. રમતની પ્રવૃત્તિ બાદ તેનાં સાધનોને ખસેડીને પેટીમાં ભરી દેવાં. પછી એ જ ઓરડામાં બાળકને સૂવા કે ખાવાની પ્રવૃત્તિ કરવી. અથવા વાર્તા કહેવાની કે ગીતો ગાવાની જૂથપ્રવૃત્તિ પણ કરી શકાય. ત્યાર પછીના રમતગમતના સમયે તે રમતને લગતાં જ સાધનો ફરી ગોઠવી દેવાં અને પ્રવૃત્તિની જગ્યા નિશ્ચિત કરી નાખવી. આમ કરવાનો મૂળ હેતુ એ છે કે દરેક પ્રવૃત્તિ વખતે તેનાં જરૂરી સાધનો બાળકોને સરળતાથી મળી જાય, જેનો તેમણે વપરાશ કરવાનો હોય.

રમતગમતની સામગ્રી અને તેનો સંગ્રહકરવાની વસ્તુઓ ઉપરાંત કેન્દ્રમાં બીજી કઈ કઈ ચીજોની તમને જરૂર રહે છે ?

બાળકોના વિકાસની નોંધ એક પત્રકમાં રાખવા માટે (પ્રગતિ પત્રક) અને અન્ય રજિસ્ટરો સાચવવા માટે એક પેટી અથવા કબાટની જરૂર હોય છે. તમારે પોતાને બેસવા માટે એક નાનું સ્ટૂલ હોવું જોઈએ, નહિ તો બાળકોની સાથે જ જમીન પર બેસીને પણ તેમની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ શકો છો. એક ક્યારાપેટી પણ હોવી જોઈએ જેમાં બાળકો કાગળના ડૂચા વગેરે કચરો ફેંકી શકે. આને લીધે બાળકોમાં સ્વચ્છતાની સારી ટેવ વિકસે છે. તમે કદાચ તમારા કેન્દ્રમાં બાળકોને જમવાનું પણ આપતાં હો તો તમારી પાસે એવી જગ્યા હોવી જોઈએ જ્યાં અનાજ સંઘરી શકાય અને રાંધવા માટે અલાયદી જગ્યા પણ હોવી જોઈએ. જો તમારી પાસે જુદો કોઠાર અને રસોડું હોય તો પ્રશ્ન નથી પણ જો તમારી પાસે કેવળ એક જ ઓરડો હોય અને તમે એનો એક ખૂણો આ કામ માટે ફાળવ્યો હોય તો તમારે ખૂબ જ સાવધાન રહેવું પડે અને બાળકોની સુરક્ષા માટે વિશેષ ધ્યાન આપવું પડે. જ્યારે ખોરાક રંધાતો હોય ત્યારે બાળકો સુરક્ષિત રીતે દૂર હોવાં જોઈએ નહિ તો તેમને વાગી જાય તેમ બને. બને ત્યાં સુધી જ્યાં આગળ બારી હોય તે જગ્યાએ રાંધવાનું કામ કરવું જેથી ધુમાડો, વરાળ વગેરે ઓરડાની બહાર સહેલાઈથી નીકળી જાય. અનાજ, વાસણ જેવી ચીજોને ભીંતસરસી ગોઠવવી જેથી બાળકોની રમતગમત અને દોડાદોડમાં હડફેટે ન ચડે. ઓરડાની અંદરની જગ્યા આ કામ માટે બને તેટલી ઓછી રોકી રાખવી જોઈએ.

શીખવાના વાતાવરણની બાબતની ચર્ચામાં હવે ફરી આગળ ધપીએ. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે બાળસંભાળ કેન્દ્ર એ બાળકની શીખવા માટેની જગ્યા છે અને તેનું વાતાવરણ આનંદિત હોવું જોઈએ. તેથી, આ કેન્દ્ર પહેલી નજરે જ ખૂબ આકર્ષક, વ્યવસ્થિત, ચોખ્ખું અને સ્વચ્છ જોઈએ. તોરણ, અલ્પના, કોલમ વગેરેથી તમે કેન્દ્રના આંગણામાં જ સજાવટ કરી શકો છો. બાળકોની સુંદર રચનાઓનું પ્રદર્શન પણ ભીંતો ઉપર કરી શકો છો. રંગબેરંગી ચાર્ટને બાળકો સરળતાથી જોઈ શકે તેવી ઊંચાઈએ લટકાવી શકો છો. આ ચાર્ટ માહિતી માટે હોય છે. અને વારંવાર તેને બદલતા રહેવું જોઈએ. નવા ચાર્ટ બાળકોનું ધ્યાન પણ ખેંચતા હોય છે, આથી તેમાંથી નવી વસ્તુઓની માહિતી મેળવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરો. વળી યાદ રાખો કે જૂના ઘસાઈ ગયેલા અને ફાટેલા ચાર્ટ લટકાવવાથી રૂમ ખરાબ લાગે છે.

તમારા કાર્યક્રમની યોજના અને પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ હોય તે મુજબ ચાર્ટ તમારે બદલાવતા રહેવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, જો તમે એક યોજના બનાવી કે જેનો હેતુ જાનવરો વિશે માહિતી આપવાનો હોય, તો તમારે એવાં ચિત્રો અને ચાર્ટ લટકાવવાં જોઈએ જેમાં જાનવરો બતાવાયાં હોય તે એક અઠવાડિયા માટે કોઈ પ્રવૃત્તિના એક ખૂણામાં તમે પ્રાણીસંગ્રહાલય સ્થાનનું કે જંગલ જેવા દેખાવ ઊભા કરી શકો જેમાં રૂ ભરેલાં જાનવરોનાં રમકડાં મૂકી શકાય, ઝાડની ડાળીઓ અને પાંદડાં ગોઠવી શકાય જો એક અઠવાડિયાની તમારી યોજના વરસાદ વિશે હોય તો ભીંત ઉપર છત્રી, કાગળમાંથી બનાવેલાં વાદળાં અને ચાર્ટ મૂકી શકાય. જો તમને એમ લાગે કે બાળકોને કોઈ એક પ્રવૃત્તિમાંથી રસ ઊડી ગયો છે તો તે તમે બદલી નાખી શકો છો. એટલે કે કોઈ અન્ય પ્રવૃત્તિની ચીજોને ત્યાં ગોઠવી દો. આમ ફેરફાર થવો અને તેમાં સરળતા હોવી તેનું મહત્ત્વ જાણી લેવાનું છે.

શીખવા માટેનું વાતાવરણ તૈયાર કરવું તે એક અવિરત પ્રવૃત્તિ છે. કોઈ પણ જાતની ગોઠવણને કાયમી ગણવી ન જોઈએ. જ્યારે ફેરફાર થતો હોય ત્યારે બાળકોને તેમાં ભાગ લેવા દેવો જોઈએ. આથી તેમને

જ્યાંદારીનું ભાન અને નિર્ણય શક્તિ બંને પ્રાપ્ત થાય છે. વર્ષી તેઓમાં સહકારની ભાવના પણ વધે છે. બાળકો કોઈ વાર ખરેખર સરસ સુચનો પણ કરતાં હોય છે જેથી કેટલીક સમસ્યાઓ દૂર થાય છે અને ઓરડો સરસ ગોઠવાય છે. આમ કરવાથી એ લોકોને કોઈ ખાસ ક્ષેત્ર કે યોજનામાં કશું સાચી જ રીત હોતી નથી. તે માટે પ્રયોગો કરતાં રહેવામાં શોભ ન અનુભવવો અને પોતાની સર્જનાત્મક વૃત્તિને છૂટો દોર આપવો. આ વસ્તુ એવે વખતે તો વિશેષ જરૂરી છે જ્યારે તમારી પાસે જગ્યા નાની હોય અને કેન્દ્રમાં બાળકો વધુ સંખ્યામાં હોય. અગાઉ વાંચેલા એકમથી તમે જાણ્યું જ છે કે આવી પરિસ્થિતિમાં શું કરી શકાય. જો ઓરડો નાનો હોય તો રાચરચીલું નહિવત્ રાખો. ખુરશી, ટેબલ, કબાટ વગેરેનો કેટલો ઉપયોગ થાય છે તે નોંધી રાખો. નાની જગ્યા મોટી કરવા છાજલી અને માળિયાનો ઉપયોગ કરો જેમ કે એક પ્રવૃત્તિની જગ્યા માળિયા પર રાખી શકાય અને એક નીચે આખા મકાનમાં કે તેની નજીકમાં એવી જગ્યા શોધો જ્યાં કેટલીક ખાસ નિશ્ચિત પ્રવૃત્તિ કરી શકાય. રોજિંદા કાર્યક્રમ વારંવાર તપાસો. કોઈ જૂથને વિભાજિત કરી શકાય છે ? શું મકાન બહારની જગ્યા વધુ વપરાશમાં લેવાય તેવી છે ? શું તમારા રોજના કાર્યક્રમની પ્રવૃત્તિઓ એવી રીતે ફેરવી શકાય છે કે જેથી જગ્યાનો સૌથી વધુ ઉપયોગ થાય ? શું એથી જગ્યા વધુ મોટી લાગી શકે તેમ છે ? સંકડાશ ઘટાડવા તમે એક જૂથને મકાનની અંદરની જગ્યામાં પ્રવૃત્ત રાખો અને બીજા જૂથને મકાન બહારની જગ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરાવો. જો કેન્દ્ર આખા દિવસ માટે ચાલતું હોય તો તમારે બાળકના ઊંઘવાના સમય અંગેની વ્યવસ્થા પણ વિચારવી પડે. જો તમારી પાસે કેવળ એક ઓરડો હોય તો તેને બપોરના સમયે સૂવાની જગ્યામાં ફેરવી નાખવો જોઈએ. સૂવા માટે દરી અને શેતરંજી વગેરે જમીન ઉપર પાથરવાં જોઈએ, અથવા નાના વાળી શકાય તેવા ખાટલાઓ પણ બાળકોને સુવાડવાં જોઈએ.

જો તમારા કેન્દ્રમાં ઘોડિયાઘરનું ઘટક પણ હોય તો કેટલીક વધુ વિગતો પર તમારે ધ્યાન આપવું જોઈશે. નવજાત શિશુ અને સાવ નાનાં બાળકો માટે ઘોડિયાનો પ્રબંધ કરવો જોઈએ. એક ટેબલ અથવા છાજલી પણ પાસે હોવી જરૂરી છે જેના પર ઉકાળેલું પાણી, દૂધની બાટલીઓ અને બીજા ખોરાકના ડબા મૂકી શકાય. એક અન્ય છાજલી પર વધારાની ચાદરો અને બાળકો માટેના બદલાવાનાં કપડાં પણ રાખવાં જોઈએ. દરેક શિશુ માટે બે જુદી થેલીઓ લટકાવી રાખવી પડે એકમાં તેનાં બગડેલા લંગોટ અને બીજાં કપડાં મૂકી શકાય અને બીજી થેલીમાં તેના ચોખ્ખાં ધોયેલા કપડાં રખાય.

શક્ય હોય ત્યાં સુધી ત્રણ વર્ષની વયની નીચેનાં બાળકો માટે અલાયદો ઓરડો જ રાખવો જોઈએ. જો તમારી પાસે એક જ ઓરડો હોય તો તેના બે વિભાગ કરો અને એકમાં ત્રણથી નીચેનાં શિશુઓ અને બીજામાં 3 થી 5 વર્ષની ઉંમરના બાળકોને રાખો.

આ રીતે મકાનની અંદરની જગ્યાની અને સામગ્રીની વ્યવસ્થામાં જરૂરી છે. રમતગમતની સામગ્રી સરળતાથી પ્રાપ્ત થવી, પ્રવૃત્તિમાં બાળકો દ્વારા પસંદગી અને એક સુરક્ષિત અને પ્રફુલ્લ વાતાવરણ શિશુઓ અને બાળકો માટે રચાવું જોઈએ. આ ઘટકો શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટે પણ લાગુ પડે જ છે. જોકે તેઓની રમવાની રીતો, રમતો અને પ્રવૃત્તિઓમાં થોડો તફાવત હોય છે. ખંડ 2 અને 3 ના એકમ 11 અને 16માં તમે વાંચ્યું જ છે કે ભૂલકાંઓ અને નવજાત શિશુઓને કેવી જાતની પ્રવૃત્તિ અને રમતગમતનાં સાધનો મળવાં જોઈએ. તમારા ઘોડિયાઘરમાં આની સગવડ તમારે પૂરી પાડવાની હોય છે. સસ્તી કિંમતે મળતી અને ઘરમાંની ચીજોમાંથી જ સરસ રમકડાં બનાવવાનું કામ તમે જાણો છો. આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને તમારે ઝૂલણાં, અવાજ કરતાં રમકડાં, ભૂસું-રૂ ભરેલાં નરમ રમકડાં, નરમ ગાદી વાળાં રમકડાં જેને પકડી રાખી શકાય કે જેની સાથે રમી શકાય, એક બીજામાં જોડાઈ શકે તેવાં રમકડાં, ખેંચી શકાય તેવાં રમકડાં, ધક્કા મારી શકાય તેવાં રમકડાં, કઠપૂતળીઓ વગેરે બનાવવા જોઈએ. તમને એ બાબતનો ખ્યાલ છે કે ઘોડિયાઘરમાં કામ કરનાર કાર્યકર્તાના સંભાળ રાખનાર વ્યક્તિનાં વલણો અને કૌશલ કેવાં હોવાં જોઈએ તેનામાં આ બધાનો વિકાસ કરવો જોઈએ. નાનાં બાળકોની રમત ગોઠવતી વખતે કેટલાક મુદ્દાઓ પર ભાર આપવામાં તમને શીખવવામાં આવ્યું હતું તે તમારા કેન્દ્રમાં પણ વ્યહારમાં મૂકો જેવા કે,

- (i) કેન્દ્રની આસપાસનું વાતાવરણ સ્વચ્છ, પ્રફુલ્લિત અને પ્રેરક હોવું જોઈએ.
- (ii) વાતાવરણ સુરક્ષિત હોવું જોઈએ. જે વસ્તુઓને બાળકો અડે નહિ તેવું તમે ઈચ્છતાં હોય તો તેને દૂર રાખો.
- (iii) રમતગમતમાં એટલી પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવો કે જેમાંથી બાળક સ્વતંત્ર રીતે પસંદગી કરી શકે.
- (iv) બાળકોને વાતાવરણને જાણવાની ઉત્સુકતા હોય તો તે પૂરી કરવા પ્રવૃત્તિમાં જોડાવા પ્રોત્સાહન આપો.

31.4 કેન્દ્રના મકાનની બહારની જગ્યાની વ્યવસ્થા

ઘર કે મકાનની બહાર રમવું એ બાળકોની અતિપ્રિય પ્રવૃત્તિ છે. બહાર રમવાથી બાળકને સઘન શિક્ષણની ઘણી તકો મળે છે તે વિશે તો તમે જાણો જ છો. જો તમારા કેન્દ્રની નજીક કોઈ ખાસ ખુલ્લી જગ્યા ન હોય તો નજીકના બગીચામાં ફરવા લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરો કે પછી આસપાસનાં ખેતરો કે કોઈ પણ સારી ખુલ્લી જગ્યામાં નિયમિત રીતે ફરવા લઈ જાઓ.

જો બાળકેન્દ્રમાં જ રમતનું મેદાન હોય તો બહારની જગ્યાની વ્યવસ્થા પણ મકાનની અંદરની જગ્યાની વ્યવસ્થા જેટલું જ ધ્યાન માગી લે છે. આ મકાનની બહારની જગ્યાની વ્યવસ્થા કરતી વખતે કેટલાક ખાસ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવા પડે છે. રમતનું મેદાન, ત્યાંની જમીન અને હવામાનની દૃષ્ટિથી ગોઠવવું જોઈએ. ગરમીની ઋતુમાં વધુ પડતા સીધા તડકા અને ગરમીથી બાળકને બચાવવા કોઈક વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા ઊભી કરવી પડે. તમે Activitie for Movement & Mobility ના એકમમાં વાંચ્યું છે કે રમતના મેદાનમાં તડકો અને છાંયો બંને આવતાં હોવાં જોઈએ, જેમાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ થઈ શકે, અને બાળકોને દરેક ઋતુમાં બહાર રમવાનો મોકો મળી શકે. રમવાની જગ્યામાંથી ઓરડામાં જવા આવવાની વ્યવસ્થા સુગમ હોવી જોઈએ, કેમ કે બાળકોને વારંવાર પાણી પીવા, બાથરૂમમાંથી જવા વગેરે માટે અવરજવર કરવી પડે છે.

શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટેની મકાન બહારની જગ્યાની વ્યવસ્થા વિશે વધુ જાણીએ. મકાન બહારની જગ્યામાં કઈ રીતની પ્રવૃત્તિઓ થઈ શકે અને તેનું મહત્ત્વ શું છે તેની તમને જાણ તો છે જ. આ રમતોથી બાળકમાં કસરત, ખાસ કરીને મોટા સ્નાયુઓની કસરત મળતી રહે છે. રમતના મેદાનમાં દોડવા ઉપર ચડવા અને ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ ચલાવવા જેટલી મોકળાશ હોવી ખૂબ જરૂર છે. એકમ 21માં તમે વાંચ્યું છે તે મુજબ આ મેદાનનો એક હિસ્સો જુદી જાતની પ્રવૃત્તિ માટે ફાળવવો જોઈએ જેવી કે રેતીમાં રમત, કલાની પ્રવૃત્તિ વગેરે. હરવા ફરવાની, અન્ય બાળકો સાથે હળવા ભળવાની જ્ઞાનતંતુ અને કૌશલના વિકાસ માટેની ખૂબ તકો આ જગ્યામાંથી મળવી જોઈએ. યાદ રાખો કે દોડવું, કૂદકા મારવા, ખોદવું, ચડવું, ખોળવું, લસરવું, હીંચકવું, ટનલોમાંથી પેટે પેટે સરકવું, ત્રણ પૈડાંની ગાડી ચલાવવી વગેરે રમતો બાળકોને ખૂબ ગમતી હોય છે. રમતના મેદાનમાં આ બધાં માટે જગ્યા હોવી જોઈએ. જૂના ટાયરોમાંથી મજાના હીંચકા બને છે. તેવાં ટાયર જમીન પર રાખી મૂકીએ તો બાળકો એકથી બીજા પર કૂદકા પણ મારી શકે. લપસણી માટે સરસ લીસું લાકડું વાપરવું જોઈએ. મોટી સીમેન્ટની પાઈપોને આડીતેડી ગોઠવી ટનલો બનાવીને બાળકોને માટે તેમાં સરકવાની રમત ઊભી કરી શકાય. એકાદ નાના ઝાડનું થડ આડું પાડવું હોય તો બાળકો તેના પર સંતુલન રાખવાની રમત કે તેના પરથી કૂદકા મારવાની રમત રમી શકે. રેતી ભરેલો એક ખાડો છાંયાવાળા ભાગમાં બનાવવો જોઈએ, બની શકે તો ઝાડના છાંયાની જગ્યાએ દોરડાં લટકાવીને અથવા દોરડાંની નિસરણીઓ લટકાવીને ઝાડ પર ચડવાની રમતો રમી શકાય ને રેતીમાં પગ ખૂંદવાની રમત પણ રમી શકાય.

જો શક્ય હોય તો બહારની જગ્યાને સુંદર બનાવવા માટે કાંટા વિનાના ઝાડ અને છોડ બનાવવા જોઈએ. તેનાં રંગીન પાંદડાંઓથી સુંદરતા અને છાંયો એમ બંને પ્રકારે ફાયદો થાય, અને બાળક તેના વિશે ચર્ચા કર્યા કરે તે જુદું, જેને કારણે વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોની પ્રવૃત્તિ અને ચર્ચા માટે પણ પ્રોત્સાહન મળી શકે.

મકાન બહારની રમતગમતની જગ્યાની આસપાસ કાંટાળી વાડ, વંડી કે દીવાલ ઊભી હોય તે જરૂરી છે જેથી બાળકો તેની બહાર દોડી ન જાય અને પ્રાણીઓ કે ઘૂસણખોરો અંદર આવી ન શકે.

રમતના મેદાનની જમીનની સપાટી પ્રત્યે પણ ધ્યાન આપવાનું હોય છે. તેમા પાણી સારી રીતે શોષાઈ જાય તેવી હોવી જોઈએ. અડધોઅડધ ભાગ ઘાસથી ઢંકાયેલો હોવો જોઈએ, કેટલોક ભાગ માટીથી, જ્યાં કૂદકા મારવા, ખોદણકામ કરવું, ગબડવું વગેરે રમતો કરી શકાય. તમે જાણો છો તેમ હીંચકાની આસપાસના લપસણી અને દોરડાંની નિસરણી જ્યાં હોય તેની આસપાસના ભાગમાં નરમ માટીવાળી જમીન હોવી જોઈએ જેથી પડી જનાર બાળકને કોઈ ઈજા ન પહોંચે. મેદાનનો કેટલોક ભાગ લાદીવાળો હોવો પણ જરૂરી છે જ્યાં પૈડાં વાળાં રમકડાં, લાકડાનાં ચોકઠાં જેવી રમતો અને ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ ચલાવવા જેવી પ્રવૃત્તિ પણ સરળતાથી કરી શકાય.

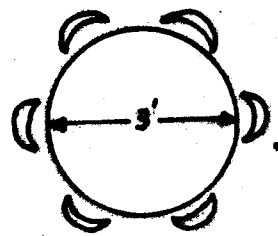
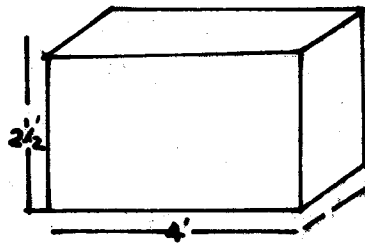
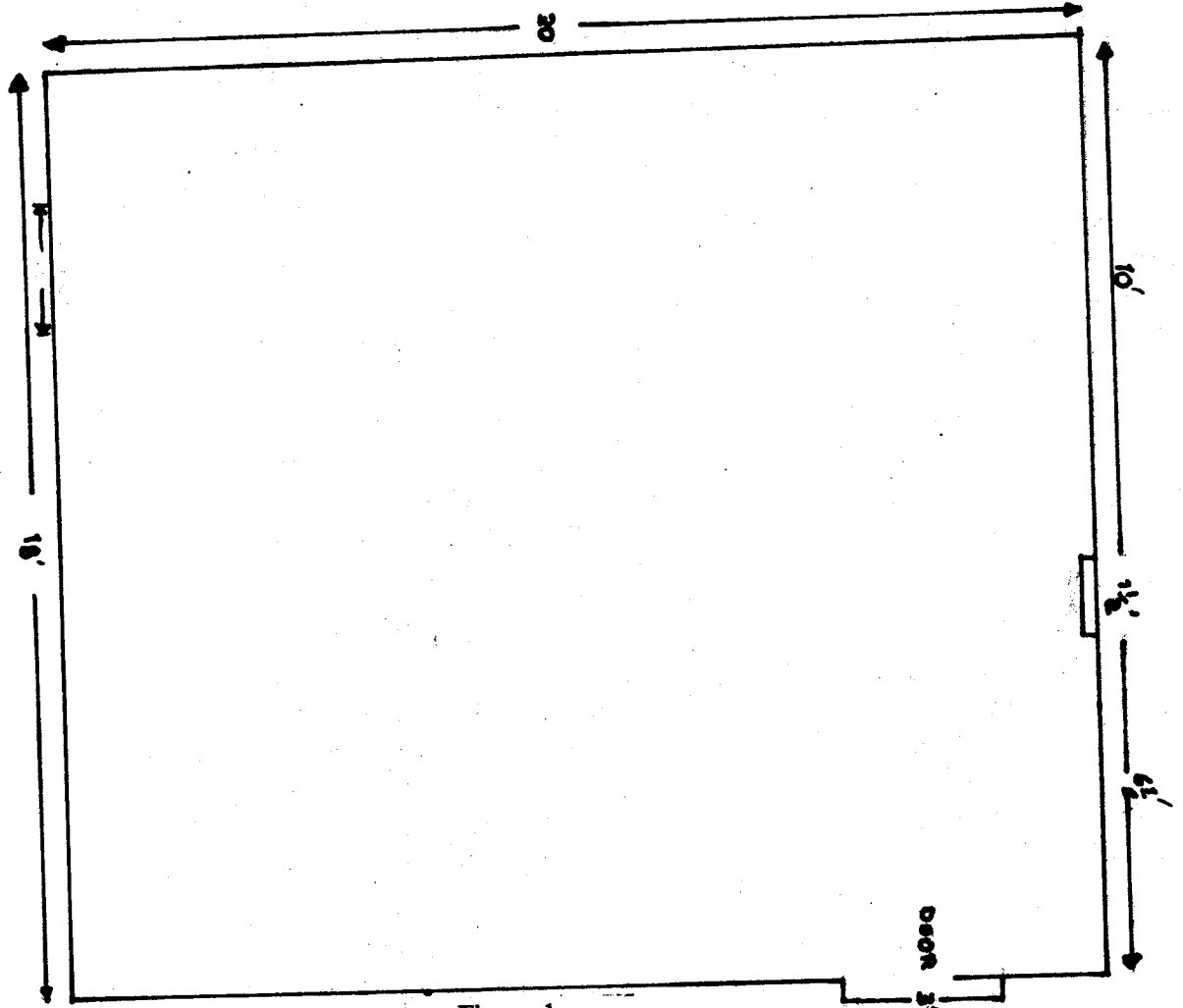
બહારની જગ્યામાંના રમતગમતનાં સાધનો એવે ઠેકાણે સંઘરવાં જોઈએ જે તેને વાપરવાના સ્થળથી નજીક હોય, અને જ્યાંથી બાળકો પોતે તેને લાવી શકે અને પાછાં ઠેકાણે મૂકી શકે. રેતીમાં રમતનાં સાધનોમાં પાવડા, બાલદી વગેરે હોય છે જે બાળક ઊંચકી મૂકી શકે તેવડાં હોવા જોઈએ. ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ અને બીજાં પૈડાંવાળા રમકડાં વગેરે મૂકવાના સ્થળે પણ લાદી હોવી જોઈએ.

જો તમારા કેન્દ્રમાં ઘોડિયાઘરની પણ સવલત અપાતી હોય, તો આ વ્યવસ્થામાં થોડો ફેરફાર કરવો પડશે. આપણે જાણીએ છીએ કે મકાન બહારની જગ્યામાં રમાતી રમતો નાનાં તેમ જ મોટાં બાળકો માટે ખૂબ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તમે એ મેદાનનો એક હિસ્સો કેવળ નવજાત શિશુઓ અને ભૂલકાં માટે અલાયદો રાખી શકો. શાળાપૂર્વનાં બાળકોથી તે સહેજ દૂર હોવો જોઈએ જેનાં કારણો સ્પષ્ટ છે. દાખલા તરીકે, જે જગ્યામાં શાળાપૂર્વનાં બાળકો દોડાદોડ કરતાં હોય તે જ જગ્યાએ ભાંખોડિયા ભરતાં બાળકો આવનજાવન કરતાં હોય તો અકસ્માત થવાનો સંભવ વધી જાય. તેમ છતાં પરસ્પર બંને જૂથો એક બીજામાં રસ લે તેવું પણ ગોઠવી શકાય ખરું. દાખલા તરીકે ઢીંગલીઓના ખૂણામાં શાંતિપૂર્વક બંને જૂથો રમી શકે છે, કે ઢીંગલીઓનું નાટક રચાવી શકે છે. બીજો રસ્તો છે કે દરેક જૂથોને જુદા જુદા સમયે રમતગમત માટેના મેદાનમાં લઈ જવા (જેમ કે નવજાતશિશુ, ભૂલકાં અને શાળાપૂર્વનાં બાળકો) ભૂલકાંઓને પણ રેતીમાં રમવું, માટી અને પાણીની રમતો રમવી, ટનલમાં સરકવું, ખાંખાં ખોળાં

કરવાં, અડગિતર કરવી, દોડવું, ફૂદકા મારવા અને ખોદવું જેવી રમતો ખૂબ જ પ્રિય છે. જો આ જ મેદાનમાં આ જૂથોને વારાફરતી લઈ જઈશું તો એટલી જ સવલતમાંથી બધાં વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરી શકશે. તમારા કેન્દ્રમાં જે સાવ જ નાનાં નવજાતશિશુઓ હશે તેમણે તો બીજાની રમત જોઈને જ ખુશ રહેવું પડશે. નહિ !

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-1

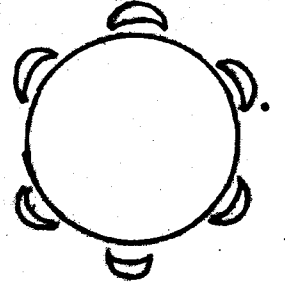
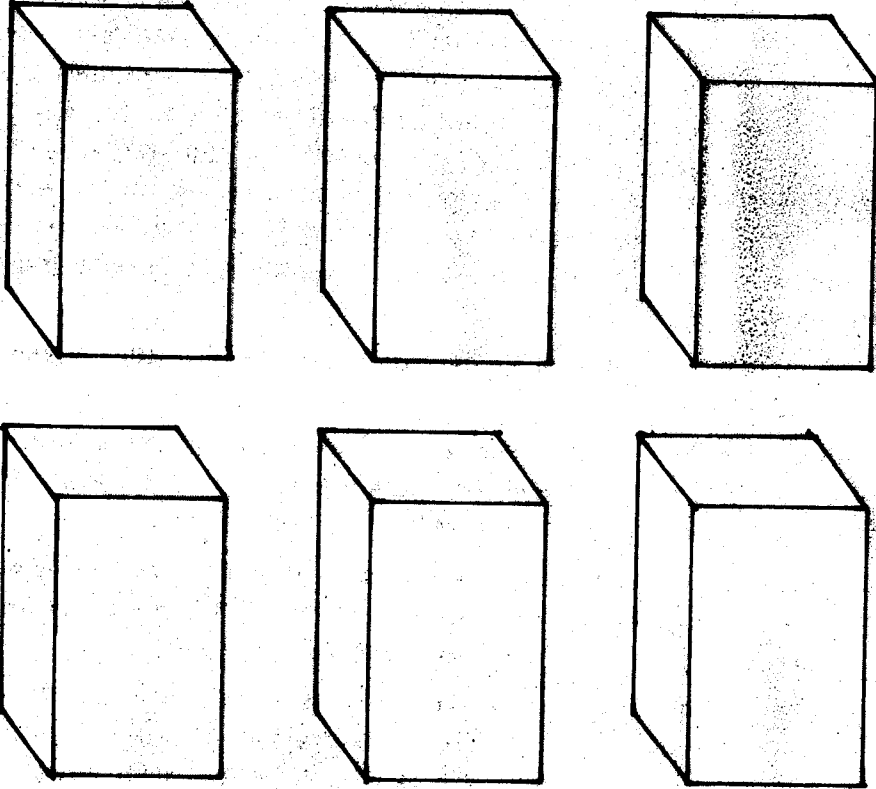
- (1) ધારો કે તમે 20-25 બાળકો ધરાવતા શાળાપૂર્વ શિક્ષણના કેન્દ્રમાં બાળસેવિકાં તરીકે જોડાયાં છે. તમને તે બાળકોના રમતના ઓરડાને ગોઠવવા માટે પરવાનગી અને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે. આ ઓરડો 20-18ના પરિમાણમાં છે. જેનું ચિત્રણ નં-1માં આ સાથે જ અપાયું છે. રસોડું અને કોઠાર જુદાં છે, અને બાથરૂમો પણ અલાયદા છે. તમારે નીચેની યીજોને ઓરડામાં ગોઠવવાની છે.
  - (ક) 4.4-2.1.2-1 (લં.5, ઊંડાઈ) જેટલા માપના 6 ઘોડાઓ
  - (ખ) 3ના વ્યાસવાળું એક ગોળ ટેબલ અને છ ફરતી ખુરશીઓ જે ચિત્ર નં.2માં બતાવ્યાં છે.

ધારીકે તમારે નીચે જણાવેલી પ્રવૃત્તિ પણ એ જ ઓરડામાં ગોઠવવાની છે.

- (1) ગ્રંથાલયની પ્રવૃત્તિ ચિત્રો ધરાવતાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ
- (2) વિજ્ઞાનનો વિભાગ
- (3) નાટ્યાત્મક પ્રવૃત્તિ માટેનો વિભાગ
- (4) કળા વિભાગ (રંગ પૂરવા અને માટીકામ)
- (5) રમકડાં વિભાગ (જેમાં લાકડા ચોકઠાં, લખોટી, મણકા લાકડાના ચોગઠા દ્વારા અને પઝલો જેવાં રમકડાં હોય)

આ બધી બાબતોનો ખ્યાલ રાખીને તમે તે ઓરડાને કઈ રીતે ગોઠવશો ? નીચે આપેલાં ચિત્રણોને કાપીને ચિત્રણ નં. 1 પર ગોઠવીને ચોંટાડી દો, જે રીતે તમે તે ગોઠવવાના હો તેનું ચિત્ર ઉપસાવવાના હેતુથી પ્રવૃત્તિઓ માટેની બચેલી જગ્યાનું પરિમાણ પણ જણાવો.

(2) દરેકનો ઉત્તર આપેલી ખાલી જગ્યામાં લખો : શા માટે

(ક) કેન્દ્રમાં મોકળાશવાળી જગ્યા જરૂરી છે ?

(ખ) રમતનાં સાધનો નીચી અને ખુલ્લી છાજલીઓમાં એવે ઠેકાણે રાખવાં જોઈએ જ્યાં તેનો ઉપયોગ થતો હોય ?

(ગ) ઓરડાને ગોઠવવામાં બાળકો મદદ કરે તે માટે પ્રોત્સાહિત કરવાં જોઈએ ?

(ઘ) રસોડાનો ભાગ ઓરડાના એક ખૂણામાં હોવો જોઈએ ?

.....

(ચ) ચાર્ટને પુખ્ત વયના લોકોની આંખની ઊંચાઈએ ન લટકાવવા જોઈએ ?

.....

(જ) હીચકા, લપસણી અને દોરડાંની નિસરણીઓની નીચેની જગાએ નરમ માટી ભરેલી હોવી જોઈએ ?

.....

31.5 સાધનો અને સામગ્રી

આગળના વિભાગો વાંચ્યાં પછી તમને એમ લાગતું નથી કે તમે કેન્દ્રને માટે જરૂરી ચીજોની યાદી બનાવી શકશો ? હા, તમને એક શેતરંજી જોઈશે, કેટલાક લાકડાનાં ખોખાં અથવા છાજલીઓ જોઈશે, જેમાં સામગ્રી મૂકી શકાય, એક પેટી અથવા કબાટ જોઈશે, એક બેસવા માટે સ્ટૂલ જોઈશે, અને ક્યારે નાખવાની પેટી પણ જોઈશે. વળી અનાજ ભરવા માટે ડબા પણ જોઈશે, રાંધવાનાં વાસણ જોઈશે. એ ઉપરાંત તમારે પ્લેટો, ચમચી, પ્યાલા, મગ, બાલદી જેવી પાણી ભરવાનાં સાધન પણ જોઈશે જ. એક બ્લેકબોર્ડ, નોટિસો દર્શાવવા બુલેટિન બોર્ડ પણ જરૂરી છે. વળી દસેક નાની ખુરશીઓ એક બે નીચાં ગોળ ટેબલો જેની આસપાસ ખુરશીઓ ગોઠવવાની હોય. તે પણ જોઈશે. તદુપરાંત કેશ માટે કેટલાક નાના ખાટલા, ઘોડિયા તે ઉપર પાથરવાનાં કાપડ, નવજાતશિશુઓ માટે જરૂરી પ્લેટ, ચમચી, પ્યાલા અને બોટલો અને આ સાથે વધારાની ચાદરો, ટુવાલો, ખાદ્યસામગ્રી, દૂધની બાટલીઓ જેવી સામગ્રી માટે બે છાજલીઓ પણ જરૂરી છે.

શું અહીંના હાંસિયામાં તમને યાદ આવી શકે તેવી બીજી ચીજોના નામ ઉમેરી લેશો ? જે રમતગમતના મેદાનની જરૂરી ચીજો હોય ?

એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે મેદાનમાં વપરાતાં સાધનો એકદમ મજબૂત હોવાં જોઈએ. તે તૂટી ન જાય તેવી રીતે કસેલાં હોવાં જોઈએ અને સૌથી વધારે મહત્વની બાબત એ છે કે તેની સાઈઝ (પરિમાણ) બાળકોને સરળતાથી અનુરૂપ બને તેવાં હોવાં જોઈએ.

મેદાનમાં સાધનો ગોઠવતી વખતે તમારે એ બાબતે કાળજી લેવાની હોય છે કે બાળકોની સુરક્ષાનું ઘટક સર્વોપરી રહે. દોરડાંની નિસરણીઓ, ઝાડ, હીચકા અને લપસણી આગળ નરમ માટી હોય તેને ચકાસી લ્યો. ગટરનાં ઢાંકણ, પીપડાં વગેરેને જમીન સાથે મજબૂતીથી જોડેલાં રાખવાં જોઈએ.

મકાનની અંદરની જગ્યામાં પણ ત્યાંના રાચરચીલાનો ફર્નિચરનો આકાર એવો ન હોવો જોઈએ કે તેને કોઈ તીણી અણીવાળા ખૂણાઓ હોય, કે આગળ પડતાં ઢાંડાઓ હોય જે દોડતાં કે ફૂદતાં બાળકને અચાનક વાગી જતાં કોઈ હાનિ પહોંચાડે. (બે વિરુદ્ધ દિશામાંથી આવતાં) બાળકો વચ્ચે કદી અથડાઈ જાય તોપણ ફર્નિચર પર ગબડવાથી તેને નુકસાન ન થાય તેવી રીતે તે બનાવાયું હોવું જોઈએ.

અગાઉના એકમો વાંચ્યા પછી (આ ખંડમાં અને અન્ય ખંડોમાં પણ) તમને એ વાતનો ખ્યાલ સારી રીતે આવી ગયો હશે કે તમને કેન્દ્રમાં રમતગમતનાં કેવાં સાધનોની જરૂર રહે છે. શું તમે એની એક યાદી બનાવવા ઇચ્છો છો ? તો, શાળાપૂર્વનાં બાળકોની જરૂરિયાત માટેનાં સાધનોની યાદી આપેલી જગ્યામાં લખશો ?

તમને જે વિવિધ પદાર્થોની જરૂર પડશે તેમાં ચિત્રમય વાર્તાઓની ચોપડીઓ જૂનાં સામયિકો અને છાપાં, લાકડાનાં ચોકઠાં અને વિવિધ આકારની, માપની, રંગના અને બનાવટના જાતજાતની ચીજો, પથ્થર અને આરસની લખોટી, લાકડીઓ, અને વાતાવરણમાં મળતી જુદી જુદી ચીજો, રંગો, બ્રશ, માટી, જમીન અથવા ટેબલ પર ડાઘ ન પડે તે માટે રંગકામ કરતી વખતે કે માટીકામ કરતી વખતે મૂકવા માટે પ્લાસ્ટિકની ચાદરો, પાણી ભરવાનું મોટું ટબ, પાણી અને રેતી ભરવાનાં જાતજાતનાં ડબલાં ડૂબલી વગેરે જેવી કેટલીય વસ્તુઓ જોઈશે.

ઘોડિયાધરમાં લટકતાં રમકડાં, ઘૂઘરા, ભરેલા રમકડાં, પૈડાંવાળા અને અવાજ કરતાં રમકડાં એકબીજા સાથે સાંકળી શકાય તેવાં રમકડાં, લાકડા પ્લાસ્ટિકનાં ચોકઠાં, દોરી શકાય તેવા રમકડાં અને ધક્કાથી ચાલે તેવા રમકડાં, કઠપૂતળીઓ અને ચિત્રો દોરેલી ચોપડીઓ વગેરે પણ જોઈશે. એકમ 11 અને 16નું ફરી એકવાર વાંચન કરી લેશો તો તમને બધી વિગત યાદ આવી જશે.

તમે જાણો છો તેમ કેન્દ્રમાં અનેકવિધ જાતનાં સાધનો અને સામગ્રી પૂરાં પાડવાં ખૂબ જરૂરી છે. તેથી એની પસંદગી વખતે પણ કેટલીક બાબતોને જાણવી જોઈએ.

સર્વપ્રથમ તો એ સાધનો એવાં હોવાં જોઈએ જેનો તમારે ત્યાંના બાળકોની ઉંમર સાથે મેળ બેસતો હોય. ચિત્રો બહુ જ ઓછાં હોય અને શબ્દો ઘણા બધા હોય, તેવી ચોપડીઓ બહુ નાનાં બાળકો માટે યોગ્ય ન ગણાય. ઘણા બધા ટુકડામાં કાપેલી પિક્ચરપત્રો પણ યોગ્ય ન ગણાય. યોગ્યતા ઉપરાંત તે સાધન નાનાં બાળકો દ્વારા ખેંચવાથી જલદી ફાટી કે તૂટી ન જાય તેવું હોવું જોઈએ. આવા પદાર્થોમાં કપડું, લાકડું, પૂંદું અથવા શણનું કાપડ ગણી શકાય. રમકડાં પણ રંગબેરંગી, વાપરવામાં સુરક્ષિત જોઈતી સંખ્યામાં અને જરૂર પડે તો રિપેર થાય તેવાં હોવાં જોઈએ.

અગાઉના ખંડમાં, ખાસ તો એકમ 11 માં તમે વાંચ્યું જ છે કે નાનાં બાળકો માટે કઈ જાતના પદાર્થો સાથે રમવું સુરક્ષિત હોય છે. શું તમે એ વાતને ફરી યાદ કરી શકો છો કે રમતની ચીજો ખરીદવી કે બનાવતી વખતે કઈ કઈ બાબતોનો ખાસ ખ્યાલ રાખવાનો હોય છે? સુરક્ષાની બાબત આટલી મહત્વની છે, તો ચાલો આપણે અહીં તેના વિશે વધુ વિગતે જોઈએ.

સ્વાસ્થ્ય અને સલામતી બાળક માટે બહુ જ મહત્વનાં હોય છે. તમને ખ્યાલ છે જ કે કોઈ રમકડું કઈ રીતે અસુરક્ષિત કહી શકાય. જે રમકડાં પર ઝેરી અસર ઉપજાવતો રંગ ચઢાવ્યો હોય, તેને તોડી શકાય તેવા ટુકડામાં તે વહેંચાતું હોય (આમાં એક ભય એ ઊભો રહે છે કે બાળક એકાદ ટુકડો ગળી જઈ શકે છે) અને જેની બનાવટમાં અણિયાળા છેડા આવતા હોય કે પછી જે બહુ જલદી તૂટી જતું હોય તેવા કોઈ રમકડાંનું સ્થાન બાળસંભાળ કેન્દ્રમાં હોવું ન જોઈએ. બાળક મણકા પરોવતું હોય કે પછી પેપર કટિંગ કરતું હોય ત્યારે કેન્દ્રના કાર્યકર્તાએ વિશેષરૂપે જાગૃત રહેવું પડે છે કેમ કે આ પ્રવૃત્તિમાં ખતરો રહેલો છે. શું તમે કહી શકશો કે બાળકો માટે શું ખતરો હોઈ શકે?

કેન્દ્ર બાળકોની સંભાળ રાખવાનું કામ ખૂબ ગંભીરતાથી ઉપાડે છે. માત્ર નજર રાખવા જેવી ઉપરછલ્લી કાળજી રાખવાને બદલે કેન્દ્રના કાર્યકર્તાનું વલણ કેન્દ્રની બધી પ્રવૃત્તિઓ, બધાં સાધનો અને બધી ચીજો બાળકો માટે સુરક્ષાપૂર્ણ છે. તેવી ખાતરી કરવી જોઈએ. બાળકો પોતે પોતાની રમતને લીધે કયો ખતરો ઊભો થશે તે અગાઉથી જાણી શકતાં નથી, તેથી મોટાંઓએ જ બાળકોની વાતાવરણમાં થતી પ્રતિક્રિયાઓ અગાઉથી જાણી વિચારીને તે માટે તૈયારી કરવી જોઈએ.

આને કારણે બાળકોને એ શીખવવું જરૂરી બને છે કે કઈ ચીજને કેવી રીતે વાપરવી તેનો ઉપયોગ શું છે. તેઓ જે કરતાં હોય તે ઉપર નજર રાખવી જરૂરી છે અને અમુક વસ્તુના ઉપયોગને નિશ્ચિત કરી દેવી જોઈએ અને તે માટે કડક પણ બનવું જોઈએ. છતાં આંધળા અનુકરણ કે આજ્ઞાપાલન ન કરાવતાં બાળકોને તેઓ સમજી શકે એ રીતે આ મર્યાદા શા માટે રાખવાની છે અને શા માટે નહિ જેવા પ્રશ્નોને સારી રીતે સમજાવી દેવા જોઈએ.

સુરક્ષા માટે એ પણ જરૂરી છે કે બધાં રમકડાં અને સાધનોની સ્થિતિ સારી હોય. એકાદ તૂટી ગયેલી ચીજ પણ હાનિ પહોંચાડી શકે છે. કોઈ સાધનમાં થોડી ખીલી પણ ઊંચી આવી ગઈ હોય તો તે તરત સમારકામ કરાવી જોઈએ અથવા તે ચીજને તરત હટાવી લેવી જોઈએ. દરેક પદાર્થને તેના નિશ્ચિત સ્થળે ગોઠવવા જોઈએ. ગમે તેમ વિખરાયેલા પદાર્થો અકસ્માત સર્જી શકે છે. કોઈ અસુરક્ષિત ચીજ હોય તો તે બાળક પહોંચી ન શકે તેવી જગાએ હોવી જોઈએ દાખલા તરીકે જંતુનાશક દવા જેવી ચીજો કબાટમાં જ મુકાવી જોઈએ. કર્મચારીઓને પ્રાથમિક સારવાર આપતાં શીખવી દેવું જોઈએ જેથી અકસ્માત થાય ત્યારે શું કરવું તે બાબત તેઓ જાણતાં જ હોય.

હવે આપણે એ પ્રશ્ન થોડી ચર્ચા કરીએ કે તમારે કેટલાં સાધનો જોઈશે. પ્રથમ તો એ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે તમારી પાસે જગ્યાની સવલત હોય તે પ્રમાણે સાધનો લાવી શકશો. તે ઉપરાંત તમારા કેન્દ્રમાં કેટલાં બાળકો આવે છે અને તમારી પાસે કેટલું ભંડોળ છે તે વાત પણ ધ્યાનમાં લેવાની રહે છે. ભરવાની ફેમો અને પિક્ચર પત્રો ખરીદતી વખતે તમારે એ ખ્યાલ રાખવો પડે કે એક વખતે કેવળ એક જ બાળક તેનો ઉપયોગ કરી શકે. તેથી તેના 4 થી 5 સેટ સાથે ખરીદવા જોઈએ. બીજી બાજુ લાકડાનાં ચોકઠાં, ઘરમાંની નાના માપની ચીજો જેવી કે રસોઈનો સેટ વગેરે, રમકડાં જેને 3 થી 4 બાળકો એકસાથે રમી શકે તેમ હોય તેના એક બે સેટ જ હોય તો ચાલે. દરેક જાતની પ્રવૃત્તિ એક જ સમયે ગોઠવવાનો વિચાર પણ સારો છે. (યાદ આવે છે પ્રવૃત્તિની જગ્યા?) અને બાળકોને તેમાં પ્રવૃત્ત કરી દેવાં જેમ કે કેટલાક મણકા પરોવે, કેટલાક લાકડાંના ચોકઠાં ગોઠવે, કેટલાક ચિત્રણ કરે, વગેરે આમ કરવાથી ઓછી સંખ્યાના પદાર્થોમાંથી જ એક સાથે જ ઘણી પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે.

કોઠાર માટેની જગ્યાના પરિમાણ મુજબ પણ તમે કેટલાં સાધનો ખરીદી શકો તે નક્કી કરી શકાય. નાસ્તાની કઈ ચીજો તમે બાળકોને આપવા ધારો છો તેનો વિચાર કરીને તે રાખવાના વાસણો લેવાના હોય અને સમયાંતરે તે માટેની ખાદ્યસામગ્રી પણ ખરીદવાની હોય.

એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જ હોય કે આ બધું ખરીદવા માટે તમારી પાસે કેટલું ભંડોળ છે. જો

પ્રમાણ નવજાતશિશુ અને કર્મચારીનું હોવું જોઈએ જ્યારે ભૂલકાંઓ માટે તે 1:4 થી 1:6 અને શાળાપૂર્વનાં બાળકો માટે 1:8 થી 1:10 જેટલું પ્રમાણ બાળકો અને કર્મચારી વચ્ચે હોવું જોઈએ. આપણા દેશમાં પ્રવર્તતી નાણાંની ખેંચ જોતાં આ પ્રમાણ સચવાય તેમ નથી. તેમ છતાં ઓછામાં ઓછો 1 કર્મચારી 2-2.25 શાળાપૂર્વ વયજૂથનાં બાળકો માટે ઘોડિયાઘરમાં હોવો જોઈએ. બાળકોની સંભાળ રાખવામાં અને સંપર્કમાં મદદરૂપ થાય તેવો 1 મદદનીશ પણ પ્રત્યેક જૂથ માટે હોવો આવશ્યક છે.

કાર્યકર્તાની પસંદગી કરતી વખતે, સ્થાનિક વ્યક્તિ પસંદગી કરવી વધુ હિતાવહ છે. સ્થાનિક મહિલા આસપાસનાં લોકોને જાણતી હોય તેમના રીતરિવાજ અને રૂઢિઓને જાણતી હોય અને એ તેઓને કેન્દ્રના કામકાજમાં સહાયભૂત થવા પ્રોત્સાહન પણ આપી શકે ઉપરાંત આસપાસના લોકોને પણ તેવી બહેન વધુ સ્વીકાર્ય હોય કે બાળકોને પણ વધુ સ્વીકાર્ય હોય, કેમ કે તેણી ત્યાંના લોકો જેવો જ પહેરવેશ ધરાવતી હોય, બોલવાની ઢબ પણ તેમના જેવી જ હોય. તેણી લોકોની સમસ્યાઓ પણ સમજતી હોય તેથી ઊભી થતી પરિસ્થિતિને ઉકેલવામાં સારો ફાળો આપી શકે તેમ હોય. આ પદ માટે તેનામાં આવશ્યક શૈક્ષણિક લાયકાત હોવી જોઈએ કે જેથી કેન્દ્રના નોંધણીપત્રકો અને રજિસ્ટરો વ્યવસ્થિત જાળવી શકે.

કહેવત છે કે નાનાં બાળકોની સંભાળ તો કોઈ પણ વ્યક્તિ રાખી શકે છે. પરંતુ હકીકત આનાથી સાવ ઊંધી છે. જે લોકો બાળકોની સંભાળ રાખવાની જવાબદારી ઉપાડે તેમણે નવજાતશિશુના વિકાસના, ભૂલકાંના વિકાસના અને શાળાપૂર્વનાં બાળકોના વિકાસના મુખ્ય દિશાસૂચનની જાણકારી રાખવી જ જોઈએ. બચપણનાં આ વર્ષોમાં વિકાસમાં આવતા કે થઈ શકતા ફેરફારો, સ્વાસ્થ્યપ્રદ વાતાવરણ અને હકારાત્મક આદાનપ્રદાન તેમ જ રમતગમતની પ્રવૃત્તિ અને પ્રોત્સાહનનું મહત્વ વિશેષ કરીને સમજવું જોઈએ. તેમણે થોડું પ્રશિક્ષણ પણ લેવું જોઈએ જેથી તેમની સમજ અને જ્ઞાનને તેઓ વ્યવહારિક કૌશલમાં રૂપાંતરિત કરી શકે. ઈન્ટીગ્રેટેડ ચાઈલ્ડ ડેવલપમેન્ટ સર્વિસીસ (ICDS) અને મોબાઈલ કેશીસ જેવા કાર્યક્રમોમાં કર્મચારીઓને કામ કરતાં કરતાં જ પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત કર્મચારીઓ માટે 'અર્લી ચાઈલ્ડહુડ એજ્યુકેશન સ્કીમ' અને 'બાલસેવિકા ટ્રેનિંગ પ્રોગ્રામ' જેવા કાર્યક્રમમાં નાના નાના પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમો પણ ગોઠવાય છે. સામાન્ય જનતામાં પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમો પણ ચલાવાય છે. જો તમે કોઈ પ્રશિક્ષિત કર્મચારીને તમારા કેન્દ્ર માટે મેળવી ન શકો અથવા તો કોઈ સુયોગ્ય અભ્યાસક્રમ ધરાવતું કેન્દ્ર ન હોય તેમ જણાય તો એવી પરિસ્થિતિમાં તમે સ્વયં તે કર્મચારીઓને પ્રશિક્ષણ આપી શકો. પરંતુ તે સમયે એટલું ધ્યાન રાખવું આવશ્યક છે કે જે જ્ઞાન અને કુશળતા આ અભ્યાસક્રમને લીધે તમે પ્રાપ્ત કરી તે આ કર્મચારીઓ પણ પ્રાપ્ત કરે તેવી રીત તમારે અપનાવવી જોઈએ.

31.7 નોંધણીપત્રકો અને રજિસ્ટરો

એક કાર્યક્રમ કેન્દ્ર ચલાવવા માટે તેના નોંધણીપત્રકો અને રજિસ્ટરો રાખવાં જોઈએ.

સર્વપ્રથમ, તમારે એક હાજરીનું રજિસ્ટર જોઈશે જેમાં કેન્દ્રમાં પ્રવેશ મેળવેલાં બધાં બાળકોનાં નામ દાખલ કર્યાં હોવા જોઈએ, અને તેમની રોજની હાજરી નોંધણી રહેવી જોઈએ. કેન્દ્રના કાર્યકર્તાઓનું પણ એક હાજરીપત્રક તમે રાખી શકો.

તમારે સાધનો માટે પણ રજિસ્ટરો જોઈશે. એક પત્રકમાં તમે કેન્દ્રમાં ખરીદાયેલાં એવાં સાધનોની યાદી રાખો જે ખૂબ ટકાઉ હોય. દાખલા તરીકે ટેબલો, ખુરશીઓ, પેટીઓ, છાજલીઓ, કબાટો, બ્લેકબોર્ડ વગેરે એ ઉપરાંત વારંવાર વપરાતી ચીજો જેવી કે રંગ, પેપર, પેન્સિલ, મહોરાં વગેરેની પણ નોંધણી રાખી શકો. ખાદ્ય સામગ્રીની નોંધણીમાં ખાદ્યપદાર્થોનાં નામ, ખરીદી, ઉપયોગ વગેરે નોંધી શકાય. આમાં દરરોજના વપરાશની નોંધ કરીને સામે વધેલી સામગ્રીની નોંધ પણ કરી શકાય.

બાળકોના આવા કેન્દ્રમાં બાળકના સ્વાસ્થ્ય અને વિકાસના ચાર્ટ હોય તે અતિ આવશ્યક છે, ખાસ તો જ્યારે એ કેન્દ્રમાં કેશની સેવા પણ આપવામાં આવતી હોય ત્યારે આ પત્રકમાં તમે દરેક મહિને બાળકનું વજન અને ઊંચાઈ નોંધશો જેથી બાળકના શારીરિક વિકાસ અંગે જાણી શકાય. આ નોંધપત્રકમાં દરેક બાળકને મુકાયેલી રસીનું નામ અને મૂકવાની તારીખ પણ નોંધવાની હોય છે. વળી બાળકને આવેલી માંદગી વિશે નોંધવાનું પણ ચૂકશો નહિ. ઉદાહરણ તરીકે, જો બાળકને ડાયરિયા અથવા અતિસારની માંદગી આવી હોય અને તેનું વજન ઘટે તો તે વિશે સમજી શકાય. એ બાબતની પણ નોંધ રાખવી જોઈએ કે માંદા બાળકને સારવાર માટે ક્યા ડોક્ટર કે સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રમાં મોકલાયું.

બીજું નોંધણીપત્રક છે બાળકના માનસિક વિકાસનું જે તમે નિયમિત સમયાંતરે ભરી શકો છો. દરેક બાળકની જુદી ફાઈલ અથવા જુદું પાનું હોવું જોઈએ. આ પત્રકની શરૂઆત તમે એ નોંધીને કરી શકો કે જ્યારે બાળક કેન્દ્રમાં દાખલ થયું ત્યારે તે શું શું કામ કરી શકતું હતું. પ્રત્યેક મહિને તેનામાં થયેલો વિકાસ નોંધતાં જાઓ. દાખલા તરીકે, તે હવે લાલ રંગ ઓળખે છે, કે ગોળ આકાર ઓળખે છે, કે એક આંખી કવિતા બોલે છે, કે પછી એક નાની વાર્તા કહી શકે છે, વગેરેની પણ નોંધ થવી જોઈએ. તેણે કરેલું ચિત્રકામ અને બીજું એવું કામ તમે ફાઈલની સાથે રાખી શકો છો. જ્યારે આ વસ્તુઓ

કરી શકાય. ઓરડાની ભીતો તરફની જગ્યા અને ખૂણાઓને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિના કેન્દ્ર તરીકે ગોઠવી શકાય, અને ત્યાં જે તે પ્રવૃત્તિને સંબંધિત સાધનો અને સામગ્રી ગોઠવી શકાય. આદર્શ રીત તો પદ્ધતિની નજીકમાં નીચી અને ખુલ્લી છાજલીઓમાં આ સાધનો ગોઠવવાની છે. તે ચાલુ વપરાશમાં જરૂરી હોય તેવી થોડી ચીજોની ગોઠવણી ત્યાં થતી રહેવી જોઈએ અને બાકીની સંબંધિત ચીજો કોઠાર અથવા પેટીઓમાં દૂર રાખવી જોઈએ. સમગ્ર ઓરડાની ગોઠવણીને કાયમી રીતે એક જ પ્રકારે ગોઠવેલી ન રાખવી જોઈએ કે જેથી તેમાં પરિવર્તનને કોઈ સ્થાન જ ન રહે. એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે શીખવા માટેનું વાતાવરણ ઊભું કરવું એ સતત ચાલતી એક પ્રક્રિયા છે.

તદુપરાંત, કેન્દ્રનું વાતાવરણ સુરક્ષિતતાની ભાવના પોષે છે તેનો પણ તમારે ખ્યાલ રાખવાનો છે. આ વાતાવરણ પ્રકુલ્લ અને પ્રોત્સાહન આપનારું પણ હોવું જોઈએ. આ બધાં જ ઘટકો કેશ માટે પણ લાગુ પડે જ છે. કેશમાં પણ રમતનાં સાધનો સરળતાથી ઊંચકી શકાય તેવી રીતે મુકાવાં જોઈએ. પ્રવૃત્તિ માટે બાળકોને પસંદગીની તક મળવી જોઈએ, વાતાવરણ સુરક્ષિત અને પ્રોત્સાહન આપનારું હોવું જોઈએ. અને ત્યાં પણ ગોઠવણીમાં સમયાંતરે ફેરફાર કરવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. જોકે કેશ અને શાળાપૂર્વેનાં બાળકોની પ્રવૃત્તિમાં અને તેમનાં રમતનાં સાધનોમાં અંતર રહેવાનું જ.

બાળસંભાળ કેન્દ્રના મકાન ઓરડાની અંદરની જગ્યાની જેમ જ બહારની જગ્યાની ગોઠવણી પણ એટલી જ મહત્વપૂર્ણ છે. ત્યાં પણ વિવિધ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે તેમ ગોઠવણી કરવી જોઈએ. મેદાન પર ખાસ ધ્યાન આપવું પડે છે. ત્યાં પાણીના નિકાલની સારી વ્યવસ્થા જરૂરી છે. એક ભાગમાં ઘાસ ઉગાડવું અને બીજા ભાગમાં રેતી પાથરવી જ્યાં હીંચકો, લપસણી કે દોરડાંની નિસરણી વાપરવાની જગ્યા હોય ત્યાંની જમીન પોચી હોવી જોઈએ. મેદાનના એક ભાગમાં લાદી જડાવવાની પણ જરૂર પડે છે જ્યાં ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ ચલાવવી, કે પૈડાંવાળાં રમકડાં રમવાં વગેરે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે. મેદાનમાં વપરાતી ચીજો અને સાધનોને પણ નજીકમાં જ સંઘરી શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી. મેદાનની જગ્યાને રળિયામણી બનાવવા કાંટા વિનાના છોડ અને ઝાડ વાવી શકાય. મેદાન ફરતી વાડ કરવી અતિ આવશ્યક છે.

કેન્દ્ર માટે રમતગમતનાં સાધનો અને અન્ય ચીજોની ખરીદી કરતી વખતે ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ. મુખ્ય તો કેન્દ્રમાં આવતાં બાળકોની વયને અનુરૂપ હોય, અને સુરક્ષિત હોય તેવી ચીજોની જ ખરીદી થવી જોઈએ. સાધનોની સંખ્યાનું પ્રમાણ તમારી પાસે કેટલી જગ્યા છે તેના ઉપર આધારિત રહેશે. બાળકોની સંખ્યા ઉપરથી પણ તે નિર્ધારિત થશે. દરેક સાધનની સંખ્યા કેટલી હોય તે તમારા ભંડોળને અનુરૂપ હોય તે રીતે નક્કી કરી શકાય. છતાં બધાં જ સાધનો ખરીદવાં જ પડે તેવું હોતું નથી, તે યાદ રાખો કેટલીય ચીજો આસપાસના વાતાવરણમાંથી પણ મળી રહે છે. કેટલીય ફેંકી દેવાની ચીજોનો પણ ઉપયોગ તમે કરી શકો છો. વાલીઓ, આસપાસના લોકો વગેરે પણ મદદ કરી શકે છે.

કેન્દ્રમાં કામ કરનાર કર્મચારીઓ વિશે વિચારીએ તો, એ વ્યક્તિઓ ઉખાભર્યા, ધૈર્યવાન, મૈત્રિપૂર્ણ તેમ જ દરેક બાળક પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપી શકે તેવા હોવા જરૂરી છે. પહેલી પસંદગી સ્થાનિક મહિલાને આપવી જે યોગ્ય શૈક્ષણિક લાયકાત અને વિશિષ્ટ પ્રશિક્ષણ ધરાવતી હોય.

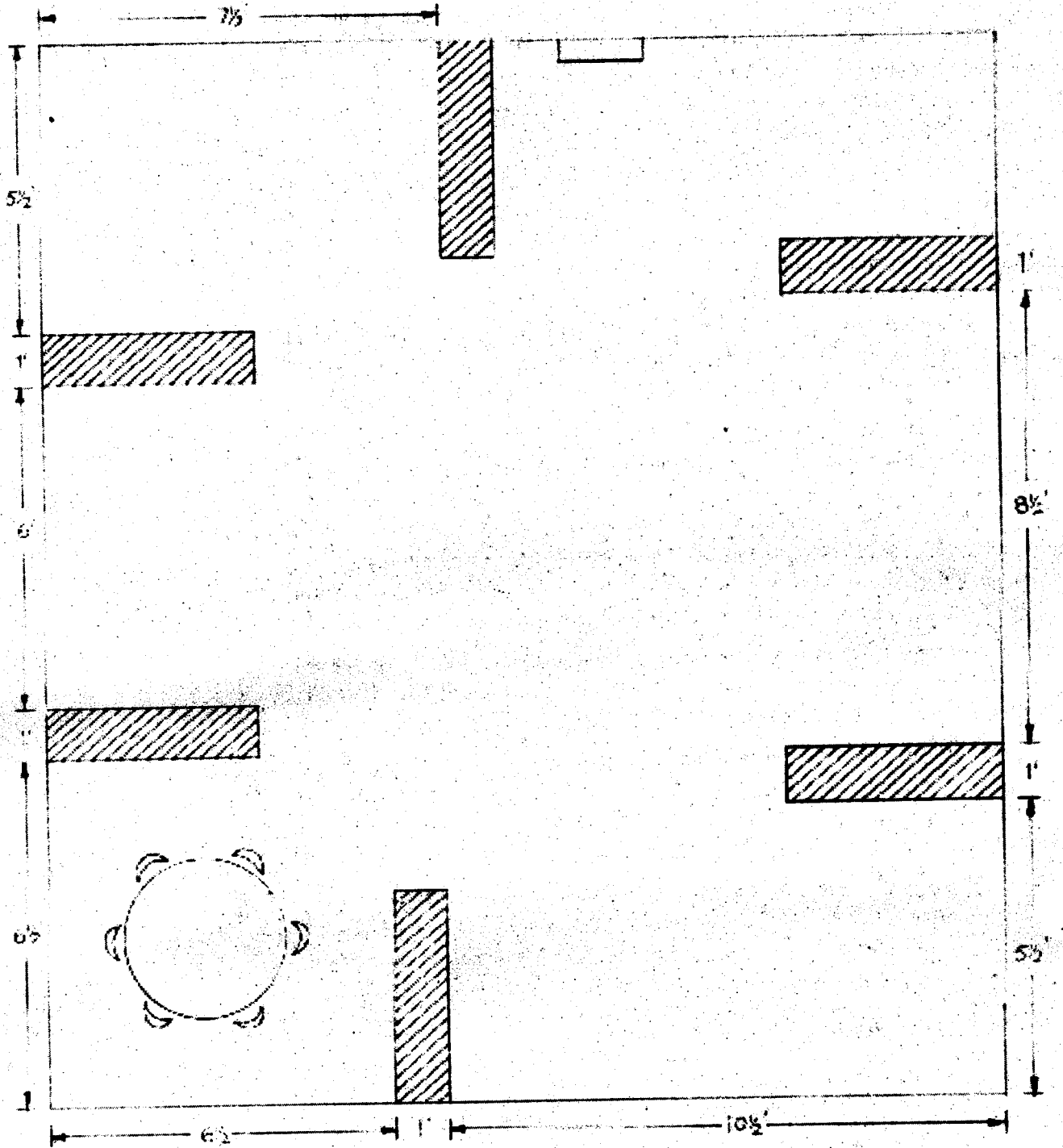
કાર્યક્ષમ કેન્દ્રનાં સંચાલન માટે કેન્દ્રમાં મહત્વનાં કેટલાક નોંધણીપત્રકો અને રજિસ્ટરો રાખવાનાં હોય છે. તેમાં હાજરી પત્રકો, માલનાં રજિસ્ટરો, દરેક બાળકના સ્વાસ્થ્ય અને વિકાસનાં નોંધણીપત્રકો, અને બીજાં રજિસ્ટરો બનાવવાં અને રાખવાં પડે છે. નાણાંને લગતાં રજિસ્ટરો પણ રાખવાનાં હોય છે. જેમ કે કેશબૂક, એકાઉન્ટ લેજર, પગારપત્રક, ફી રજિસ્ટર વગેરે.

છેલ્લે, પણ ઘણું મહત્વ છે, ભંડોળ આ ઊભું કરવાની વ્યવસ્થા કેન્દ્ર સરકારમાં છે. એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની સ્થાપના કરી તેને રજિસ્ટર કરાવી, પછી સરકારની યોજનાઓમાંથી નાણાંકીય સહાય મેળવી શકાય. વાલીઓ અને આસપાસના સમાજના દાનમાંથી પણ એ મેળવી શકાય, વળી બાળકોના વાલીઓ પાસે ફી મેળવીને પણ કેન્દ્રના સંચાલન માટે નાણાં મેળવી શકાય છે.

31.10 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો સ્વાધ્યાય-1

- (1) (1) સંકડાશને લીધે બાળકોની જિજ્ઞાસા સંતોષવાની પ્રવૃત્તિ તેમ જ જૂથપ્રવૃત્તિની સંભાવના ઘટી જાય છે. વળી તેને લીધે બાળક આક્રમક પણ બની જાય અને અકસ્માતો સર્જાય તેવી સંભાવના વધી જાય છે.
- (2) જેથી બાળકો પોતાને જોઈતું રમકડું-સાધન પસંદ કરી શકે અને પ્રવૃત્તિ બાદ ફરી તે જ સ્થાને ગોઠવી શકે.
- (3) આને લીધે કર્મચારીનો સમય બચે છે. વળી ગોઠવણીની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાથી બાળકોમાં જવાબદારી સંભાળવાના ગુણનો વિકાસ થાય છે.
- (4) જેથી ચીજવસ્તુઓ બાળકોના અવરજવરના અથવા રમવાના માર્ગમાં હડકેટે આવી ન જાય, અને એ રીતે હાનિ થવાની શક્યતા ઘટે છે.

- (5) કેન્દ્રમાં રખાતા ચાર્ટ બાળકોને માટે હોય છે, અને એથી તેઓ તે ચાર્ટ જુએ તે જરૂરી છે. તેમની જ આંખોના સ્તરે તે લટકાવવા જોઈએ. પુખ્ત વયના લોકોની આંખોના સ્તરે લટકવવાથી બાળકોએ તેમની ગરદન ખૂબ ખેંચવી પડે અને કદાચ તેમ કરવાથી પણ તેઓ તે ચાર્ટ સારી રીતે જોઈ ન શકે તેમ બને.
- (6) જેથી જો બાળક કદાચિત ગભડી પડે તોપણ તેને કોઈ ઈજા ન પહોંચે.
- (2) નીચેના ચિત્રમાં ગોઠવણીનો એક નમૂનો છે :

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેની ગોઠવણીથી તમારી પોતાની ગોઠવણી જુદી હોઈ શકે છે એ બહુ મહત્વનું નથી, કેમ કે તમે જે ગોઠવણી કરશો તે માટે તમારી પાસે કોઈ ખાસ સબખ કારણો હશે જ. જે કારણો હોય તે તમે સ્પષ્ટ કરો. દાખલા તરીકે, ઉપરના ચિત્રમાં અમારી દર્શાવેલી ગોઠવણીમાં નીચેના મુદ્દાઓ પર ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે.

- (1) દરેક પ્રવૃત્તિ કેન્દ્ર માટે જરૂરી જગ્યા હોય.
- (2) પ્રવૃત્તિની જગ્યા ભીંતસરસી અને ખૂણામાં રાખ્યાથી ઓરડાની મધ્યમાં જૂથ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે.
- (3) છાજલીઓનો પાસે પાસેની પ્રવૃત્તિની જગ્યાઓને જુદી પાડતા પાર્ટીશન જેવો ઉપયોગ કર્યો.
- (4) લાઈબ્રેરી અને નાટક જેવી પ્રવૃત્તિ જે એક બીજાને સંકળાયેલી હોય તે સાથે સાથે રાખી અને રમકડાં અને નાટકને પણ સાથે સાથે રાખવાં.
- (5) સીંક પાસે કળા પ્રવૃત્તિ રાખી
- (6) લાઈબ્રેરીના વિભાગમાં ટેબલ રાખ્યું જ્યાં વાંચવાની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબ સ્વાધ્યાય-2

- (1) સાધનો આ પ્રમાણે હોવાં જોઈએ :

- યોગ્ય સાઈઝનાં
- મજબૂત
- મજબૂત રીતે જોડેલાં
- કોઈ અણિયાળા ખૂણા કે દાંડા કે આગળ નીકળતા ભાગો વિનાના ખીલા ઢીલા થઈ ગયા હોય તેવા

(ઉપરમાંથી કોઈપણ ત્રણ)

- (2) તેમને તમે યોગ્ય અને જરૂરી છતાં કેંકી દેવાની ઘરની ચીજવસ્તુઓ આસપાસના વાતાવરણમાંથી લાવવાનું કહી શકો અને એમાંથી રમવાનાં સાધનો બનાવી શકો. આ લખાણમાંથી કે તમારા અનુભવોમાંથી આ અંગે ઉદાહરણો આપી સમજાવી શકો.

રમતના સાધનની યોગ્યતા ચકાસવા કેટલાક જરૂરી મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. જેમ કે વય સાથે તેની અનુરૂપતા, ટકાઉપણું અને સુરક્ષિતતા. તમે એ વિશે આ એકમમાં જ નહિ પણ અગાઉનાં એકમોમાં પણ વાંચ્યું જ છે ખાસ તો એકમ 11 અને એકમ 16માં એ બધું યાદ કરીને અહીંનો ઉત્તર લખો.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબ સ્વાધ્યાય-3

- (1) કર્મચારીમાં કેન્દ્રને અનુરૂપ જ્ઞાન, કૌશલ અને અભિગમ હોવાં જોઈએ. તેણીમાં અમુક બાબતોની જાગૃતિ હોવી જોઈએ. જેમ કે નવજાતશિશુ, ભૂલકાં અને શાળાપૂર્વનાં બાળકોના વિકાસમાર્ગોના માર્ગસ્તંભ કયા છે. બાળકોના વિકાસમાં સામાન્ય કયા પરિવર્તન આવે છે અને તે અંગે પણ તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. સ્વાસ્થ્યપ્રદ વાતાવરણ, હકારાત્મક પ્રતિભાવો, રમતગમતની પ્રવૃત્તિ અને પ્રોત્સાહનની બાળવિકાસમાં મહત્તા અંગે તેણીને જાણકારી હોવી જોઈએ. તેણીને સ્વયંને પાયાનું શિક્ષણ અને કેન્દ્રને લગતું પ્રશિક્ષણ મળેલું હોવું જોઈએ. જુદાં જુદાં સાધનો એ સામગ્રીનો ઉપયોગ તેણી કરી શકતી હોવી જોઈએ, અને વિવિધ રમતોનું સંચાલન કરવાનું પણ જાણતી હોવી જોઈએ. તેણીનું વ્યક્તિત્વ ઉખાલ્ખર્યું, મૈત્રીપૂર્ણ, ધૈર્યવાન અને દરેક બાળક પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપી શકે તેવું હોવું જોઈએ. પહેલી પસંદગીમાં સ્થાનિક મહિલા વધુ ઉત્તમ રહે છે.

- (2) (1) ખાદ્યપદાર્થોની ખરીદી અને વપરાશ

- (2) અર્લી ચાઈલ્ડ હુડ એજ્યુકેશન

એકમ 32 : પરિવાર અને સમાજનો સમાવેશ

રૂપરેખા

- 32.1 પ્રસ્તાવના
- 32.2 પરિવાર સાથે જોડાણ
- 32.3 વાલીઓ સાથે સંબંધ રાખવાની રીતો
- 32.4 સમાજની ભાગીદારી
- 32.5 કેન્દ્રની અન્ય પુખ્ત વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધો સ્થાપિત કરવા
- 32.6 સારાંશ
- 32.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો મહાવરો

32.1 પ્રસ્તાવના

અગાઉના બધા ખંડોમાં આપણે બાળકોની સંભાવ લેનાર કાર્યકર્તાની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ, બાળકોના વિકાસાર્થે કૌશલની કેળવણી અને પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવાની તેમની ક્ષમતા વગેરે વિશે વિગતે ચર્ચા કરી છે. આ કાર્યકર્તાને કેવળ બાળકો સાથે સંબંધ રાખવાનો હોતો નથી, પણ બાળસંભાળની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતી અન્ય વ્યક્તિ વ્યક્તિઓ સાથે પણ તેમણે એક એવો સંબંધ રાખવો પડે છે કે જેથી તેઓનો સહકાર આ કાર્યમાં મળી શકે. તેણીએ યાદ રાખવાનું છે કે તેણી એકલે હાથે બધું કાર્ય કરી શકે તેમ નથી, બલકે વાલીઓ અને બાળકના પરિવારના અન્ય સભ્યો જેઓ બાળકની સંભાળ રાખવામાં કોઈ ભૂમિકા ભજવતાં હોય અને તેની આસપાસના વાતાવરણમાં સંબંધિત સમાજના સભ્યો અને કેન્દ્રમાં કાર્ય કરનારા અન્ય સભ્યો આ બધાં સાથે કાર્યકર્તાએ સહકાર ભર્યા સંબંધો કેળવવાના હોય છે. આ એકમમાં તમે એ જોઈ શકશો કે આ હેતુ પાર પાડવા માટે તેણી કઈ રીતે કામ કરી શકે અને કઈ કઈ રીતો અપનાવીને વાલીઓ, અન્ય પુખ્ત કાર્યકર્તાઓ અને સમાજનો પણ સહકાર પોતાના કાર્યમાં મેળવી શકે છે.

હેતુઓ

આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે એ બાબત સમજાવી શકશો કે-

- વાલીઓ અને આસપાસના લોકોનો સમાજ બાળકોની સંભાળમાં શા માટે ભાગીદાર હોવાં જોઈએ.
- નવી નવી રીતોનાં સૂચનો કરી શકશો જેથી કરીને વાલીઓ ભાગીદારી લેવાને માટે પ્રેરણા મેળવે.
- એવી એક યાદી તૈયાર કરી શકશો જેમાં સમાજ દ્વારા સહકાર મળી શકે તેવી રીતો લખી હોય.
- વાલીઓ અને સમાજના સભ્યો સાથે સંબંધ બાંધવા માટે કાર્યકર્તાએ કઈ જાતની કુશળતાઓ કેળવવી પડે છે તે કહી શકશો.
- વાલીઓ અને સમાજનો સહકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે તે પહેલાં કાર્યકર્તાએ ક્યાં કામ કરવાનાં રહે છે તે જણાવી શકશો.
- કેન્દ્રમાં કામ કરતી અન્ય પુખ્ત વ્યક્તિઓ સાથે કાર્યકર્તાએ સંબંધ રાખવાના મહત્ત્વને સમજાવી શકશો.

32.2 પરિવાર સાથે જોડાણ

નાનાં બાળકો પોતાનાં માતાપિતા સાથે ઘનિષ્ટ રીતે સંકળાયેલા હોય જ છે, તેથી જો કેન્દ્રમાંની પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓને સાંકળવામાં ન આવે તો કેન્દ્રમાં કરેલી બધી પ્રવૃત્તિઓનો કશો વિશિષ્ટ પ્રભાવ રહેતો નથી. કેવળ માતાપિતા જ નહિ, બલકે તેના પરિવારના એ બધા સભ્યો જ કેન્દ્ર માટે મહત્ત્વના છે જેઓ બાળકના ઉછેર અને સંભાળ સાથે જોડાયેલાં છે. ઘણીવાર પરિસ્થિતિ એવી હોય છે કે બાળકનું ધ્યાન દાદા દાદી રાખતાં હોય, તો તેઓને પણ કેન્દ્ર સાથે જોડવાં જોઈએ. આ કેન્દ્ર સાથેના જોડાણનો આપણે કયો અર્થ કરીએ છીએ ? ચાલો, પ્રથમ તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્પષ્ટ કરી લઈએ. જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે માતાપિતાને કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિમાં જોડવાં ત્યારે આપણે તેઓ ભાવનાત્મક રીતે અને કેટલોક સમય આ પ્રવૃત્તિમાં આપે તેવું ઈચ્છીએ છીએ. બીજા શબ્દોમાં જે કંઈ સમય માતાપિતા આપી શકે અને જે કોઈ રીતે પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાય તે તેમનું સીધું જોડાણ સૂચવે છે અને તે બધી રીતે આવકાર્ય છે.

કેન્દ્રની વ્યક્તિગત જરૂરને ધ્યાનમાં રાખીને આ સહયોગ લેવાનો હોય છે. કેન્દ્રના હેતુઓમાં એ પણ સમાવિષ્ટ છે કે કાર્યકર્તાએ વાલીઓનો કઈ કઈ પ્રવૃત્તિમાં સહકાર મેળવવો છે તેનું પણ આયોજન કરવું. વાલીઓનો સહકાર એ રીતે પણ અપેક્ષિત છે કે તેઓ કઈ પ્રવૃત્તિમાં ભાગીદારી કરી શકે તેમ

છે તેનું માર્ગદર્શન કાર્યકર્તાને પણ આપે. ખંડ 2માં વિવિધ પરિબલોને કારણે બાળકને થતા અનુભવ અંગે વાંચ્યું હતું. વાતાવરણ, પરિવારનું મુખ્ય આજીવિકાનું સાધન, તેમનું સામાજિક સ્થાન, વગેરે જેવાં પરિબલો પણ કેન્દ્રના કામકાજ પર અસર કરી શકે છે, કેમ કે આ પરિબલો બાળકો અને તેમના પરિવારની જરૂરિયાતો નિશ્ચિત કરતાં હોય છે. આ જ પરિબલો અમુક અંશે એ પણ નિશ્ચિત કરે છે કે તેણી કેવા અને કેટલા સહકારની અપેક્ષા પરિવાર સમાજ પાસેથી રાખી શકે તેમ છે. આપણે બે તદ્દન જુદાં સ્થળોએ અને જુદી પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા લોકો વચ્ચે ચાલતા કેન્દ્રના અભ્યાસથી આ બાબત વધુ વિગતે જાણીએ.

ગામડાંમાં ચાલતાં કેન્દ્ર હોય ત્યાંના લોકોની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ખેતીની હોય અને તેથી તે સ્થળના કેન્દ્રે ખેતીને લગતી રીતે મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પ્રતિભાવ આપવો પડે. કાપણી કે વાવણી જેવા સમયે બાળકોની ખેતરમાં કોઈ ને કોઈ રીતે હાજરી જરૂરી હોય છે, અને ખાસ તો વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં મદદ કરવામાં તેઓ વ્યસ્ત રહે છે. અને શાળાપૂર્વનાં બાળકોને પણ આ લાગુ પડે છે; તેથી તેમાંનાં સહેજ મોટાં બાળકો નિયમિત રીતે કેન્દ્રમાં હાજરી આપી શકતાં નથી. વળી, જો આવા સમયે કાર્યકર્તા વાલીઓ માટેની કોઈ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રમાં આયોજન કરે તો તેમનો કોઈ ખાસ પ્રતિભાવ નહિ આવે. કાર્યકર્તાના આવા નિયંત્રણનો સારો પ્રતિભાવ નહિ આવે. કાર્યકર્તાના આવા નિયંત્રણનો સારો પ્રતિભાવ વરસના અન્ય કોઈ સમયખંડમાં તેઓ આપી શકે કે જ્યારે તેમની પાસે થોડો સમય ફાળવી શકાય તેમ હોય. આમ કાર્યકર્તાએ પરિવારની પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ રાખ્યા પછી જ પરિવારના સહયોગથી ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ યોજવી પડે.

એક બીજું કેન્દ્ર જે શહેરના કોઈ ઝૂંપડપટ્ટીના સ્થળે આવેલું હોય તેને જોઈએ. અહીંના પરિવારો લગભગ આખો દિવસ કાર્યરત રહેતા હોય છે, ખાસ તો જ્યારે તેમની પાસે નોકરી હોય ત્યારે. નહિ તો ઘણો સમય નોકરી શોધવામાં અને થોડું ઘણું કમાઈ લેવાને માટે વાપરે છે. આથી કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા તેમની પાસે સમય નથી હોતો અને એવો સમય તો કદાચિત્ જ મળે છે જ્યારે બધાં વાલીઓ કેન્દ્રમાં એકત્રિત થાય. આવી પરિસ્થિતિમાં કેન્દ્રના કાર્યકર્તાએ જુદી જાતની સમસ્યાઓનો સામનો કરવાનો રહે છે. તેણી એવું આયોજન ન કરી શકે કે કોઈ એક જ સમયે બધાં વાલીઓ કેન્દ્રમાં હાજર રહે, તો પછી તેણે તેમને ઘેર મુલાકાત લીધી. કેન્દ્ર પર બાળકોને મૂકવા આવે ત્યારે તેમની સાથે વાતચીત અને જેટલાંને વ્યક્તિગત રીતે સમય હોય તેવાંને તેવે વખતે કેન્દ્રમાં આમંત્રણ આપવું. જેવી રીતે ઉપર વાલીઓના સહકારનો આધાર રાખવો પડે. ગમે તે સ્થિતિ હોય, અમુક મુદ્દાઓનો ખ્યાલ રાખીને બાળકોના વાલીઓ અને પરિવારો સાથે કાર્યકર્તાએ સંબંધ બાંધીને સહકાર મેળવવાનો હોય છે. તેણીએ -

- અરસપરસ સંપર્ક સાધવાનું કૌશલ કેળવવું પડે છે.
- વાલીઓને એવો અનુભવ કરાવવાનો હોય છે કે તેઓ પણ આ કેન્દ્ર અને તેના કાર્યકર્તાઓના એક ભાગીદાર છે.
- વાલીઓને પણ સામો ટેકો અને મદદ આપવાનાં છે.
- વાલીઓ જે કંઈ સમીક્ષા કરે કે મદદ આપે તે બધાંનો સ્વીકાર કરવાનો છે.

આપણી ચર્ચા વધુ આગળ ધપાવીએ તે પહેલાં આપણે એ સમજી લઈએ કે શા માટે કાર્યકર્તાને વાલીઓનો સહયોગ જરૂરી છે ? શું આ બાબતે તમે કંઈ સૂચવી શકો છો ? તમારા વિચારોને અહીં આપેલી જગ્યામાં નોંધીને પછી આગળના ફકરાઓ વાંચો જેમાં વાલીઓ સાથે સંપર્ક ચાલુ રાખવા વિશેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

બાળકો ઘણો સમય ઘેર રહે છે અને ત્યાંના અનુભવોથી પણ ઘણું શીખતાં હોય છે. બાળકોના વિકાસમાં કેન્દ્ર તેમ જ ઘરનું પ્રધાન મોટું હોય છે માટે બંનેને જોડાવું જરૂરી છે. જો કેન્દ્ર ઘરના વાતાવરણથી એકદમ ભિન્ન પ્રકારનું વાતાવરણ ધરાવતું હશે તો તેમાં ગોઠવાઈ જવામાં બાળકને મુશ્કેલી પડશે.

ખંડ 1ના એકમ 4માં તમે વાંચ્યું કે બાળસંભાળ સેવાઓની જરૂર માટે તમે જાણ્યું કે આ સેવાઓ વાલીઓને મદદરૂપ બને છે અને આ સેવાના ઉદ્દેશ્યોમાંનો એક એ વાલીઓની બાળસંભાળની જવાબદારીમાં તેમને મદદરૂપ બનવા અંગેનો છે. જો એ બાબત પર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે તો સેવાનો કોઈ પણ કાર્યક્રમ સાડું કામ કરી શકે અને તેની પ્રતિષ્ઠા એક સારા કેશ અને સારા કેન્દ્ર તરીકે વધી જાય. બાળકો સાથે કેવળ તે કાર્યકર્તા જ કામ નથી કરતાં અને તેથી વાલીઓ સાથે સહકાર અને તેમનાં સૂચન અનુસાર કાર્ય કરવું જરૂરી છે.

જો આપણે વાલીઓને ઓળખીએ અને તેમના પરિવારની સ્થિતિ સમજી લઈએ તો આપણે બાળક વિશે પણ વધુ સમજ કેળવી શકીશું. એથી કેન્દ્રમાં ગોઠવાઈ જવામાં અને તેને ઘર જેવું અને પ્રોત્સાહન આપતું વાતાવરણ કેન્દ્રમાં પણ આપી શકીશું. ઘર અને કેન્દ્રના 'વાતાવરણમાં' બાળક એક સાતત્ય અનુભવી શકશે જેથી તેના મનને રાહત મળશે. એકમેક સાથે જોડાવાથી વાલીઓ પણ કેન્દ્રને લીધે નવાં વિચારો, સૂચનો, પદાર્થો વગેરેમાં નવી જાણકારી પ્રાપ્ત કરશે અને કેન્દ્ર પાસેથી પણ વાલીઓ કઈ અપેક્ષાઓ રાખે છે તે જાણી શકાશે. એક એવું સ્થળ મળી શકશે જ્યાં કેન્દ્રના કાર્યક્રમોની ચર્ચા થશે અને કાર્યક્રમોના હેતુઓ અને યોજના વિશે વાલીઓ માહિતી મેળવી શકશે. એને લીધે વાલીઓનો સહકાર માગવા-મેળવવાની તકો પણ પ્રાપ્ત થશે.

હવે આપણે એક બીજી બાબત જોઈએ. વાલીઓ સાથે જોડાણ કેવી રીતે સ્થાપિત કરવું? કાર્યકર્તાને કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં વાલીઓ અને અન્ય પરિવારજનોનો સહયોગ મેળવવામાં કયાં પરિબળો મદદરૂપ થાય ?

(1) પરિવારના સહકારની જરૂરિયાત : પ્રથમ અને સૌથી મહત્વ તો એ જ બાબત છે કે કાર્યકર્તા એ માન્યતા ધરાવતાં હોય કે વાલીઓ તથા પરિવારજનોના સહકાર અને ટેકાની તેમને જરૂર છે જ. બીજા શબ્દોમાં, એ બધાં સાથે સંપર્ક કરવામાં તેણીને વ્યક્તિગત રસ હોવો જોઈએ. જો તે આ બાબતમાં દૃઢ શ્રદ્ધા ન રાખતાં હોય તો તે લોકો સાથે તેણી કામ કરી શકશે નહિ. ઊલટાનું વાલીઓ પણ અસંતોષ અનુભવશે અને કાર્યકર્તાની યોજનાઓમાં સહકાર આપવા પ્રોત્સાહિત નહિ થાય.

(2) પરસ્પર સંપર્ક માટે કૌશલ : કાર્યકર્તાએ વાલીઓ સાથે પરસ્પર સંપર્ક માટે એવી રીતોની કુશળતા કેળવવી પડે છે. કે જેમાં વાલીઓ રાહત અનુભવતા હોય તમારામાંથી ઘણાંને વાલીઓ સાથે વાતચીત કર્યાનો અનુભવ હશે. 'પ્રેક્ટિકલ મેન્યુઅલ'ની પુસ્તિકામાં પણ પરસ્પર સંબંધ માટેની તકો અંગે સમજાવાયું છે.

વાલીઓ સાથે વાતચીત કરવાનો તમારો સ્વર મૈત્રીભર્યો હોવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે વાલીઓને પોતાના બાળકની ચર્ચા કરવી ગમતી હોય છે અને અન્ય પુખ્ત વ્યક્તિ સાથે તેવી ચર્ચા કરવા માટે તેઓ તક શોધતાં જ હોય છે. ખાસ તો એવી વ્યક્તિ સાથે જે તેમના બાળકના વિકાસમાં રસ ધરાવતી હોય. એકમ 11 માં ચર્ચિત વ્યક્તિત્વના કેટલાક મુદ્દાઓ કાર્યકર્તાને આવા સંપર્ક માટે માર્ગદર્શન આપી શકે છે. કાર્યકર્તાએ સંવેદનશીલ અને પ્રસન્નચિત્ત હોવું જોઈએ. અને એવી વ્યક્તિને વાલીઓ પણ પસંદ કરે છે. બાળકની જરૂરિયાત માટે પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરનાર કાર્યકર્તા તો તેના પરિવારમાં ઘણી પ્રિય થઈ જશે. આવા વ્યક્તિગત લક્ષણો અને અભિગમ ધરાવનાર કાર્યકર્તા કેન્દ્રમાં પણ સરસ સેવાઓ આપી શકશે અને બાળકને પુશ રાખી શકશે. વાલીઓ આવા કાર્યકર્તામાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા ધરાવતાં થઈ જશે. તેણીની દેખરેખ હેઠળ બાળકોને મૂકી જવા માટે તેઓ તૈયાર હશે એટલું જ નહિ પણ તેણીના કામમાં સહયોગ આપવા માટેની પણ તેમની તૈયારી હશે.

(3) વાલીઓને સંતોષ આપવો : કાર્યકર્તાની જવાબદારી છે કે તેઓ કેન્દ્ર પર આવતાં વાલીઓનો સત્કાર કરે. જો વાલીઓને કેન્દ્રનું વાતાવરણ ઉખાલ્યું અને સત્કારભર્યું લાગશે તો જ કેન્દ્ર વિશે તેઓ ચિંતામુક્ત બની શકશે. કેટલાક વાલીઓને શાળા જેવા વાતાવરણના કેન્દ્ર માટે ચિંતા હોય છે, તો કેટલાક વાલીઓ અજાણી વ્યક્તિ સાથે સરળતાથી જલદી ગોઠવાઈ શકતાં નથી. આવી વિવિધ પરિસ્થિતિમાં જ કાર્યકર્તાનું એ કૌશલ જણાશે કે તેણી બધાં વાલીઓને પોતપોતાની રીતે થતી ચિંતા કે ઉપાધિથી પોતાના વર્તન દ્વારા ઉપાધિમુક્ત કરી શકે છે કે નહિ. કેન્દ્રમાં બાળકને લેવા અને મૂકવા આવતાં વાલીઓ પ્રત્યે પણ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આ અનૌપચારિક મુલાકાતો પણ આગળ જતાં સારા સંબંધો ઊભા કરે છે. બાળકોને કેન્દ્રમાં આવકારવા માટે કાર્યકર્તાને હાજર રહેવાનું જ હોય છે, તો તે સમયે વાલીઓ સાથે વાતચીતની તક લેવી જોઈએ. તેમાંથી તેમના પરિવાર વિશે અને ક્રમશઃ પરિસ્થિતિ વિશે, આપણે જાણી શકીએ. છતાં યાદ રાખવું જોઈએ કે એ બધી વાતો આપણા પૂરતી જ સીમિત રાખવાની હોય. વાલીઓને કેન્દ્રની મુલાકાતે આવવા માટે કોઈ વિશેષ મર્યાદાઓ રાખવી ન જોઈએ. બાળકો અને કાર્યકર્તાઓની પ્રવૃત્તિ અને પરસ્પરના સંબંધોનું નિરીક્ષણ કરવા તે ગમે તે વખતે આવી શકે તેવી છૂટ હોવી જોઈએ. જોકે આ માટે જરૂરી જગ્યાની સવલત ઉપર પણ આધાર રહે છે.

શાળાપૂર્વેનાં બાળકોની કૃતિઓ (જેવી કે માટીકામની વસ્તુ, ચિત્ર વગેરે) તેમને ઘેર મોકલી શકાય, જેથી સમયાંતરે વાલીઓ જાણી શકે કે બાળક કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને કઈ કુશળતામાં આગળ વધતું હોય છે. બાળકોની કૃતિઓ પ્રદર્શન રૂપે પણ કેન્દ્રમાં મૂકી શકાય જેથી કેન્દ્રની મુલાકાતે આવતાં વાલીઓ અને બાળકોને કેન્દ્રમાં લેવા અથવા મૂકવા આવતાં વાલીઓ એ બધું નિહાળી શકે. ધોડિયાઘરનાં કાર્યકર્તા સમયે સમયે અહેવાલ મોકલીને વાલીને બાળકની પ્રવૃત્તિની જાણ કરી શકે. બાળકમાં જો કોઈ પરિવર્તન થાય કેન્દ્રમાં તેની રોજિંદી ટેવોમાં ફેરફાર થયો હોય વગેરે બાબતોનો હેવાલ પણ વાલીઓને આપી શકાય. બાળક શું ખાય છે, કેટલો વખત ઊંધે છે, જેવી બાબતો પણ લખી શકાય. આ મુદ્દાઓને લીધે વાલીઓ સાથે વાતચીત શરૂ થઈ શકે છે અને તેમ કરતાં કરતાં તેઓ સાથે વધુ ગાઠ સંબંધ ઊભો થઈ શકે છે કેન્દ્ર કેટલીક એવી પ્રવૃત્તિ પણ કરે છે, જેમાં વાલીઓને આમંત્રણ આપવાનું હોય છે. આમાંની કેટલીક નીચે મુજબની હોય છે.

● ઉત્સવોની ઊજવણી

● આનંદમેળા

● સ્પોર્ટ 3-રમતગમતનો દિન જેમાં વાલીઓ માટે પણ ખાસ રમતો હોય.

ઉપર મુજબની પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત, કાર્યકર્તા બાળકો અને તેમની પ્રવૃત્તિને લગતી બાબતોની ચર્ચા માટે પણ વાલીઓને નિમંત્રી શકે છે.

(4) વાલીઓ જે આપે કે આપી શકે તે મદદનો સ્વીકાર કરો : કામગીરીની અંદર અનેક સ્તરે અને અનેક રીતે વાલીઓનો સહકાર આવકાર્ય છે. કેટલીક બાબતોમાં એ કેન્દ્રની સીધી મદદ તેની પ્રવૃત્તિમાં વ્યક્તિગત રીતે ભાગ લઈને કરી શકે. એક શાળાપૂર્વનાં બાળકોના કેન્દ્રમાં વસંતપંચમીનો ઉત્સવ ઊજવવાનો હતો અને તેના કાર્યક્રમ માટે બાળકોએ એક ગીત તૈયાર કર્યું. ઉત્સવના દિવસે કેટલાક બાળકોની માતાઓ કેન્દ્ર પર આવી, અને તેમણે ઉત્સવ માટેના ખાસ પીળા ભાત રાંધ્યા, જ્યારે કાર્યકર્તાએ બાળકોને પીળા પોષાક પહેરાવ્યા.

જ્યારે ઘોડિયાઘર પર માતા બાળકને સ્તનપાન કરાવવા આવે અથવા નાસ્તો પહોંચાડવા આવે, ત્યારે પણ તે કાર્યકર્તાને અન્ય બાળકોને ઊંઘાડવામાં કે જો કાર્યકર્તા પછીની પ્રવૃત્તિની તૈયારીમાં પરોવાયાં હોય તો બાળકોની સંભાળ તેટલો વખત રાખવામાં મદદ કરે છે. એક કેન્દ્રમાં એક બહેન જેમણે પેપ્ટી-કઠપૂતળીની કળા હસ્તગત કરી હતી તે વારંવાર કઠપૂતળીની રમતો બાળકો સમક્ષ રજૂ કરતાં.

પરંતુ એ પણ ખરું કે હંમેશાં કોઈ ને કોઈ વાલી આવીને કેન્દ્ર પર પ્રવૃત્તિમાં મદદ કરી શકશે એમ ખનતું નથી. છતાં એમની મદદ બીજી રીતે મેળવી શકાય છે. તમને એ તો જાણ છે જ કે વાલીઓ ભંડોળ માટે સહાય કરી શકે છે. વળી સુધારી કામ કરનાર વાલી લાકડાનાં બીબાં કેન્દ્રને પહોંચતાં કરી શકે જે આમ તો ફેંકી દેવાના હોય. સુધારીકામમાંથી બચતો લાકડાનો વહેર અને છોડાં પણ ઉપયોગી થાય છે. દરજી પોતાને ત્યાં વધેલા કાપડના ટુકડાઓ પહોંચતા કરી શકે છે. જૂના ડ્રેસ, તૂટેલાં ચશ્માં જેવી જે ચીજો ઘરમાં ઉપયોગી ન હોય તેને કેન્દ્રમાં નાટક પ્રવૃત્તિ માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

દિલ્હી નજીકના એક ગામડામાંની એક શાળાપૂર્વના કેન્દ્રમાં મેળાનું આયોજન થયું અને તે માટે કાર્યકર્તાએ સસ્તી ચીજોમાંથી રમકડાં બનાવવા માંડ્યા. પડતર કિંમતે આ રમકડાંનું વેચાણ કરવાનું હતું. એક બાળકની માતા અને દાદી આવા રમકડાં બનાવવામાં કુશળ હતાં, અને તેમણે કાર્યકર્તાને ખૂબ સહાય કરી. બીજા એક બાળકના વાલીઓએ મેળામાં પૌષ્ટિક ચીજોની એક દુકાન ઊભી કરી. આમ, વાલીઓના પોતાના કૌશલ્ય અને તેમને મળતા વધારાના સમયને અનુરૂપ થઈને તેઓ કેન્દ્રને અને કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓને સહકાર આપે છે.

વાલીઓ અને કાર્યકર્તામાં મતભેદ થાય તો સમસ્યા ઊભી થઈ શકે છે, અને બંનેને પસંદ પડે તેવો ઉકેલ આણવો જરૂરી છે. કાર્યકર્તા વાલીઓના વિરોધની વચ્ચે કોઈ કાર્ય કરી શકે નહિ. વાલીઓ સાથે સહકારથી જ કામ પાર પાડી શકાય.

(5) અપેક્ષાઓને સંતોષો : આ એકમમાં જ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે કે પરિસ્થિતિ અનુસાર વાલીઓ કેન્દ્ર પાસેથી પોતાની જરૂરિયાત અને અપેક્ષાઓ સંતોષવાની આશા રાખતા હોય છે. કેટલીકવાર, વાલીઓ પોતે જ એ અંગે વાત કરે છે, તો કેટલીક વાર કાર્યકર્તાએ પોતે એ અંગે ધીમે ધીમે જાણકારી મેળવવાની રહે છે, કે કેન્દ્ર પાસેથી વાલીઓની અપેક્ષાઓ શું છે ?

મુખ્યત્વે તો, બાળકોની સારી સુરક્ષા અને સંભાળ થાય તેવી વાલીઓની અપેક્ષા હોય. કેટલાક માતાપિતાની ઈચ્છા હોય છે કે બાળકોને ગીતો વગેરે શીખવાડે. કેટલીકવાર વાલીઓ પોતાના બાળકના વર્તન વિશે કાર્યકર્તા સાથે વાતચીત કરવા માગતાં હોય છે. આવે વખતે કાર્યકર્તાએ ખૂબ ધીરજ સમજદારી સાથે તેમની વાત સાંભળવાની હોય છે. તેણી તેમને કેટલીક સલાહ જાતે આપી શકે છે. અથવા એવી કોઈ અન્ય વ્યક્તિ માટે સૂચન કરે છે જેનું માર્ગદર્શન તેઓ મેળવી શકે.

જ્યારે ઘોડિયાઘરમાં વાલીઓ બાળકને મૂકી જાય છે ત્યારે કેશના સમયપત્રકથી જુદું સમયપત્રક બાળકનું હોય તે રીતની અપેક્ષા રાખે છે. પણ આને લીધે સંઘર્ષ ઊભો થઈ શકે. આ અંગે શાંતિથી વાતચીત કરી લસીપાથી કાર્યકર્તા અને વાલી પરસ્પર એક બીજાની જરૂરિયાત અને વ્યવહારિકતા માટે સમજણ કેળવી શકે છે.

કોઈ પણ પ્રકારની આલોચના થાય તો તે અંગે રચનાત્મક અભિગમ કાર્યકર્તાએ અપનાવવા જોઈએ, અને બાળકના કલ્યાણને વધુ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. વાલીઓના પ્રશ્નો પર પૂરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેટલીક આલોચના કેવળ એટલા માટે થતી હોય છે કે વાલીઓને કેન્દ્રના ખાસ હેતુની જાણ હોતી જ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં, કેન્દ્રના કાર્યકર્તાએ વાલીઓને તે હેતુઓ વિશે માહિતી આપવી જોઈએ, લક્ષ્યો સમજાવવા જોઈએ. આવું સ્પષ્ટીકરણ વ્યક્તિગત રીતે અને સામૂહિક સભામાં પણ કરી શકાય.

તમે જાણો છો કે કેટલાક વાલીઓ શાળાપૂર્વના કેન્દ્રને ઔપચારિક શિક્ષણની તૈયારીના કેન્દ્ર તરીકે ગણતાં હોય છે, અને અમુક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે રેતીમાં રમતો, માટીની રમતો, આંગળીથી ચિત્રકામ,

વાર્તાકથન માટે જે કેન્દ્ર ચલાવતું હોય તે માટે નારાજગી દર્શાવે છે. તેમના મતે કક્કાવારી અને આંકડા શિખવાડવા વધુ અગત્યના છે. આવાં વાલીઓની સાથે કાર્યકર્તાએ ખાસ મુલાકાતોમાં આવી પ્રવૃત્તિઓની મહત્તા આ કાર્યક્રમના હેતુ તે બાળકોના વિકાસમાં કેટલું મોટું પ્રદાન કરી શકે છે તે સમજાવવું જોઈએ. જો આમ વાતચીત ન થાય તો શક્ય છે કે વાલીઓ તેણીના અભિગમને અસ્વીકાર કરે છે.

સામાન્ય રીતે તો દરેક વાલી ઈચ્છે કે જે કામ સોંપાય તેમાં તેમનું બાળક સફળ થાય, અને વિકાસ કરે આથી કાર્યકર્તાની ફરજ છે કે આ અંગે વાલીઓને સમયાંતરે માહિતગાર કરે વાલીઓને એ જાણવાની ઈચ્છા હોય કે બાળક કઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને કેન્દ્ર કઈ પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરતું રહે છે. આથી નિયમિત રીતે સમયાંતરે આ અંગેની માહિતી વાલીઓને આપતા રહેવું આવશ્યક છે.

32.3 વાલીઓ સાથે સંબંધ રાખવાની રીતો

અને આપેલ વિભાગમાં સૂચવેલી પ્રવૃત્તિઓ કાર્યકર્તાને વાલીઓ સાથે સંબંધ રાખવાની રીતોનો ખ્યાલ આપશે, અને મદદરૂપ નીવડશે. આ પ્રવૃત્તિને લીધે વાલીઓને પણ અન્ય વાલીઓ સાથે સુમેળ કરવાની તક પ્રાપ્ત થશે, તેઓ સમાન મુદ્દાઓ ચર્ચા અને એક મોટાજૂથ સાથે સંકળાઈ જશે. એ લોકોને પણ કેન્દ્રની મુલાકાતે આવવાનું થશે અને તેવી પ્રવૃત્તિઓમાં સહકાર આપવાની ભાવના જાગશે.

વાલીઓને મળવું : અગાઉ કહ્યા મુજબ બાળકને કેન્દ્રમાં મૂકવા કે લેવા આવતાં વાલીઓ સાથે કાર્યકર્તા જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચા કરી શકે છે. જ્યારે શક્ય હોય ત્યારે બાળકના ઘર મુલાકાતે જવું જોઈએ. આને કારણે સંબંધ બંધાય છે. જ્યારે કાર્યકર્તા કેન્દ્રથી બહુ દૂર નિવાસ હોય તો સગવડભરી રીત ન કહી શકાય, જ્યારે કાર્યકર્તા કેન્દ્રના સ્થળની નજીકમાં કે આસપાસ જ રહેતાં હોય ત્યારે કેન્દ્ર અને બાળકના ઘરનું અંતર ઘટાડવાના હેતુથી તેના ઘરની મુલાકાતો વધુ જરૂરી પ્રવૃત્તિ બને છે. આવી તકોનો જ લાભ ન લેતાં કેન્દ્ર સ્વયં ઔપચારિક મુલાકાતો ગોઠવીને વાલીઓને આમંત્રિત કરી શકે. આવી મુલાકાતોના સમય, સમયાંતર અને ગાળો પરસ્પરની સગવડ ધ્યાનમાં રાખીને ગોઠવી શકાય.

આ મુલાકાતો અંગે કેટલીક સમસ્યાઓ છે જે વિશે કાર્યકર્તાએ સજાગ રહેવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે આવી મુલાકાતો માટે માતાઓ વધુ પ્રમાણમાં આવે છે અને પિતાઓ ગેરહાજર રહે છે. બાળકોની સંભાળનો મુદ્દો માતાની જવાબદારી ગણાય છે તેથી પિતા એ સમજી શકતા નથી કે આવી મુલાકાતો માટે તેની શી આવશ્યકતા હોઈ શકે. બીજું, આમ પણ આવી મુલાકાતોમાં વાલીઓની હાજરી પાંખી હોય છે. કાર્યકર્તાએ પિતાઓને આ મુલાકાતો માટે હાજર રહેવા માટે પ્રોત્સાહન આપવાની અવનવી રીતો શોધવી પડે. પાંખી હાજરીનાં પણ કારણોની તપાસ કરવી પડે. આ ક્ષેત્રમાં સફળતા ક્રમશઃ જ મળી શકે એ ખરું, પરંતુ સતત અને નિયમિત પ્રયત્નથી સફળતા અવશ્ય મળે છે.

આ ઔપચારિક મુલાકાતો વિવિધ મુદ્દા પર ખાસ પ્રકારની જાગૃતિ અને માહિતીની આપણે માટે તક આપે છે. મોટા જૂથમાં દરેક બાળકોની વ્યક્તિગત ચર્ચા થઈ ન શકે, તેથી સામાન્ય રીતે બધાંને લાગુ પડતાં અમુક વિષયોની ચર્ચા કરવી જોઈએ. આવા વિષયો નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે :

- બાળકોને રસી મૂકવાના કાર્યક્રમની યોજના
- સ્તનપાનનું મહત્વ
- બાળકો માટે પૌષ્ટિક નાસ્તો
- બાળકોમાં ખાવાની સારી ટેવોનો વિકાસ
- શિસ્ત અંગેના સામાન્ય પ્રશ્નો અને મુદ્દાઓ
- બાળકોનાં રમકડાં
- બાળકો માટેનાં પુસ્તકો
- કેળવણીમાં રમતગમતનું મહત્વ

જો તમારી પાસે પૂરતું ભંડોળ હોય, તો આવા મુદ્દાઓની ચર્ચા 'ફલેશ કાર્ડ' ફિલ્મ અથવા કથપૂતળીના શો સાથે પણ કરી શકો છો. આસપાસના લોકોમાં જે વધુ જાણકારી ધરાવતા હોય તેવા લોકોને પણ અમુક ખાસ મુદ્દાઓ પર આવી મુલાકાતોમાં બોલવા માટે કેન્દ્રમાં આમંત્રણ આપી શકાય. જે કોઈ સવલત હાજર હોય, જે કંઈ સાધનો ઉપલબ્ધ હોય તે બધાંનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, જો કેન્દ્રની નજીકમાં પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર હોય તો તેમાંનાં ડોક્ટરો કે નર્સો વગેરેને કેન્દ્રમાં સ્વાસ્થ્યના મુદ્દા અંગે ભાષણ આપવા નિમંત્રણ આપી શકાય. આવી મુલાકાતોનું આયોજન કાર્યકર્તાએ કરવું પડે અને તેનું સંચાલન પણ કરવું જોઈએ. કેટલીક વખત બાળકોના વાલીઓમાં પણ અમુક વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને કૌશલ્ય હોય છે, તો તેમાં ભાગીદાર થવા આવી મુલાકાતો પણ યોજવી જોઈએ.

પત્રિકા (ન્યૂઝલેટર્સ) : સમાચાર અંગે પત્રની વ્યવસ્થા : રૂબરૂ મુલાકાતો ઉપરાંત કાર્યકર્તા જુદી રીતે પણ વાલીઓ અને સમાજની મુલાકાત લઈ શકે છે. બાળકો દ્વારા કે તેના તેડાગર દ્વારા કેટલીકવાર બાળકના

પરિવારના કોઈ સભ્ય તેને કેન્દ્રમાં લેવા મૂકવા આવતાં હોય. તેઓની સાથે મૌખિક અથવા લેખિત રૂઢિતિથી સંદેશા મોકલી શકાય છે. જો તમારા ભંડોળને પોષાતું હોય તો કાર્યકર્તા એક નિયમિત પત્રિકા પણ છાપી શકે છે.

આ પત્રિકાનું આયોજન એવા વાલીઓ માટે કરવાનું બહુ રસપ્રદ છે જે પોતે પણ સાક્ષર હોય. જે સ્થળે વાલીઓ પોતે લખી વાંચી શકતા ન હોય ત્યારે કાર્યકર્તાએ એક રીડર અથવા વાંચન સેવા આપનાર કોઈ વ્યક્તિ શોધી લેવી. પત્રિકામાં વિવિધ પ્રકારની માહિતી આપી શકાય છે. નવું બાળગીત, બાળકોની પ્રિય પ્રવૃત્તિ, જેને કારણે બાળકોમાં બોધાત્મક સામાજિક, ભાવાત્મક અને ભૌતિક કૌશલ વધે, બાળકિલ્મ અને બાળપુસ્તકો, દંતરક્ષા સ્વાસ્થ્યપ્રદ સૂચનો, રસીઓ અને મહત્વ, બાળકોના પૌષ્ટિક ખોરાકનું આયોજન પૌષ્ટિક નાસ્તાઓની રીત, રમકડાં વગેરે વિષયો લઈ શકાય. આવા વિષયોની યાદી ઘણી લાંબી છે અને પોતાના કેન્દ્રના સ્થાને પ્રવર્તમાન સ્થિતિને અનુકૂળ હોય તેવા વિષયોની પસંદગી કાર્યકર્તાએ સ્વયં કરવાની હોય છે.

ઉજાણીઓ અને ઊજવણીઓ : જ્યારે જ્યારે કેન્દ્રમાં કોઈ ખાસ દિવસની ઊજવણી હોય ત્યારે ત્યારે વાલીઓને કેન્દ્રમાં આવવાનું આમંત્રણ આપી શકાય. આ મુલાકાતનો લાભ કાર્યકર્તાએ વાલીઓ સાથે સંબંધ જોડવા અને ધનિષ્ટતા વધારવા માટે કરવાનો હોય છે. પોતાનાં બાળકોને પ્રવૃત્તિમય જોવામાં વાલીઓ આનંદ અનુભવે છે અને જો દરેક બાળકને પ્રવૃત્તિમાં જોડવામાં આવે તો બધાં જ વાલીઓ કેન્દ્ર પર આવવા તત્પર રહેશે. વાલીઓને આવા ઉજાણી અને ઉત્સવના સમયે મદદ માટે પણ આમંત્રણ આપી શકાય. દરેકને જૂથના બીજા સભ્યો સાથે મળવાની તક અહીં હોય છે એટલું જ નહિ કાર્યકર્તા આ બાબત પણ નોંધી શકશે કે બાળક અને વાલીઓ વચ્ચે પરસ્પર કેવો વ્યવહાર છે, આખા પરિવારની સાથે ઓળખાણ થાય છે અને માતાપિતાના અનુભવમાંથી તેણી પોતે પણ કંઈક લાભ મેળવી શકે છે. આ બાજુ વાલીઓ પણ પોતાના બાળકોની કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓ સ્વયં જુએ છે અને કેન્દ્રની આયોજિત પ્રવૃત્તિઓને વધુ સારી રીતે સમજવા લાગે છે.

આ વિભાગમાં વાલીઓ સાથે સંપર્ક કરવાની જે રીતો આપી છે તે પરિવાર અને વાલીઓ સાથે પરસ્પર વ્યવહારમાં ઉપયોગી થશે. જેમ કાર્યકર્તા પરિવાર વિશે વધુ જાણવા લાગે છે, તેમ વાલી પણ કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓ અને કામગીરીની સારી સમજ કેળવતાં થાય છે. આથી બાળક માટે કેન્દ્ર અને ઘર વચ્ચે એક સમજદારીપૂર્વકનો સંતુ રચી શકાય છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' મહાવરો-1

નીચેનાં પ્રશ્નો ધ્યાનથી વાંચી, આપેલી જગ્યામાં તેના ઉત્તરો લખો.

(1) એક કાર્યકર્તા તરીકે, તમે વાલીઓનો વિશ્વાસ જીતી શકો તે માટે તમારે કરવાં જોઈએ તેવાં કાર્યોની યાદી બનાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) કેન્દ્ર અને તેનાં બાળકોની પ્રવૃત્તિની માહિતી વાલીઓને પહોંચાડવા માટે ક્યા ક્યા માર્ગો છે ? નીચેની જગ્યામાં લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) તાજેતરમાં તમારી એક સહેલીએ કેન્દ્રમાં કાર્યકર્તાની જવાબદારી સંભાળી છે. તેણી તમારી પાસે એક સમસ્યાના ઉકેલ માટે આવે છે. વાલી અને કાર્યકર્તાની એક ઔપચારિક મુલાકાતનું તેણીએ

ઉત્સાહપૂર્વક આયોજન કર્યું છતાં બહુ ઘોંઝા વાલીઓ, તેમાં હાજર રહ્યા. આ પરિસ્થિતિને કઈ રીતે હલ કરવી તેનો રસ્તો ન મળતાં તે હતાશ યઈ ગઈ. તમે શું સલાહ આપશો ?

32.4 સમાજની ભાગીદારી મેળવવી

બાળકના કલ્યાણની દરેકે દરેક બાબતની જવાબદારી એકલું કેન્દ્ર ન ઉઠાવી શકે. આ જવાબદારીમાં માતાપિતા અને પરિવારની સાથોસાથ સમાજે પણ ભાગીદારી કરવાની હોય છે. આથી જ કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સમાજની ભાગીદારી કંઈક અંશે હોવી જ જોઈએ.

સમાજની જવાબદારી અને સમાજ કઈ રીતે કેન્દ્રમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા કરતાં પહેલાં આપણે શિક્ષકની ભૂમિકા શું છે તે જોઈ લઈએ. પ્રથમ જવાબદારી છે બાળકોને સમાજમાં ધાય તે અનુભવોને કેન્દ્રના અનુભવો સાથે સાંકળવાની આ કામ તેણી કઈ રીતે કરી શકે ?

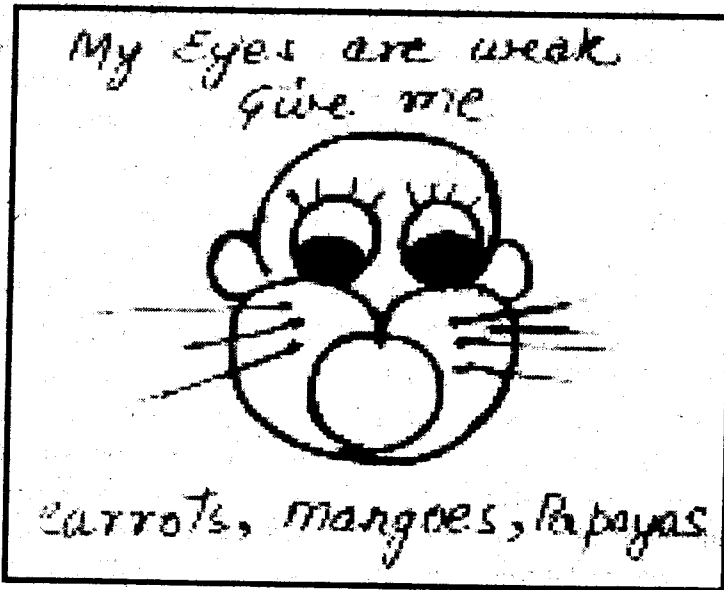
સર્વપ્રથમ બાબત તો એ છે કે કાર્યકર્તા જે સમાજમાં કાર્યરત ધાય છે તે સમાજ વિશે તેને પૂરી જાણકારી હોવી જોઈએ. સમાજ કે જાતિમાં માણસો, ભૌતિક સંશોધનો અને કુદરતી સંશોધનો સમાવિષ્ટ હોય છે. શિક્ષિકાએ એ સમજવું જરૂરી છે કે આ સમાજમાંથી કેવી જાતની સેવાઓ પ્રાપ્ત કરી શકાશે, જેમ કે વાહન વ્યવહાર, મનોરંજન, ઈત્યાદિ જેને કારણે કેન્દ્રનું સંચાલન સરળ બને આસપાસના વાતાવરણમાં કઈ જાતનાં સાધનો પ્રાપ્ય છે તે બાબતે પણ તેણીને જાણકારી હોવી જોઈએ જેમ કે પુસ્તકો, ફિલ્મો, ઓડિયો કેસેટો વગેરે; ઉપરાંત કુદરતી સંશોધનો જેવાં કે નદી અથવા તળાવ જે આસપાસ હોય તે અંગે પણ તેણીએ જાણકારી રાખવી જોઈએ. બાળકોને લાભકારી અનુભવો કરાવવાનું આયોજન ત્યારપછી જ કરી શકાય. બીજા શબ્દોમાં, તેણીએ એવી રીતે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ જેમાં બાળકો જે વાતાવરણમાં રહે છે તેને મહત્વ આપવું જોઈએ. આ બાબત સમજવી અઘરી નથી, આપણે એકમ 1માં ચર્ચા કરી હતી તે યાદ કરી લેશો તો એમાં (સોશ્યો કલ્ચરલ કન્ટેક્સ્ટ ઓફ ચાઈલ્ડહુડ) બચપણમાં સામાજિક સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ શીર્ષક હેઠળ આપણે એ મુદ્દાઓની ચર્ચા કરેલી જ છે. જે બાળક ગામડામાં રહે છે તેના અનુભવો શહેરમાં રહેતા બાળકના અનુભવો કરતાં જુદા હોવાના જ. નીચેના એક બનાવને સમજો. આઠ વર્ષનો બાળક, ચંદર, શહેરમાં પહેલીવાર આવ્યો છે. પોતાના મોટાભાઈ સાથે બજારમાં દૂધ લાવવા ગયો ત્યારે તેણે પહેલીવાર જ્યારે એક મશીનમાં એક સિક્કો નાખ્યો ત્યારે મશીનમાંથી દૂધ આવતું જોયું. તેને જાણવું હતું કે શું મશીનની પાછળના ભાગમાં ગાયો સંતાઈને બેઠી હતી ? એક ચાર વર્ષના બાળક સુધીરે બીજા બાજુ, કોઈ દિવસ ગાયને દોહવાતી જોઈ નહોતી. જ્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું તું સવારે જે દૂધ પીને આવે છે તે ક્યાંથી મળે છે ? ત્યારે તેનો જવાબ હતો 'બોટલમાંથી' આમ કાર્યકર્તાએ બાળકના વાતાવરણ અંગે અને બાળકના તેના સંદર્ભમાં થયેલા અનુભવો અંગે જાણવું જરૂરી બને છે. કેન્દ્રની બહાર પણ બાળકો શું શીખી લાવે છે તેનો અંદાજ કાઢવો જોઈએ. શાળાએ જતી વખતે રસ્તામાં આવતી દુકાનો અને બીજા દેખાવ, વગેરે. વાતાવરણમાંના પદાર્થો પણ બાળકને માટે જ્ઞાન અને માહિતીના સ્ત્રોત છે, અને તેથી જ અભ્યાસક્રમમાં તેમનો યોગ્ય સમાવેશ પણ કરવો જોઈએ.

હવે આપણે પરિવાર કઈ રીતે કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિમાં ભાગીદાર બની શકે તે મુદ્દા પર આવીએ. જ્યારે લોકો બાળકોની ખાસ જરૂરિયાતોને સમજતા હોય ત્યારે જ મદદરૂપ બની શકે. બીજા શબ્દોમાં લોકો પાસેથી

મદદ કે ભાગીદારીની અપેક્ષા રાખવા અગાઉ કાર્યકર્તાએ પ્રથમ એ જોવાનું છે કે લોકોમાં આ બાબતની જાગૃતિ છે કે નહિ અને અમુક અંશે એ જાગૃતિ પેદા તો કરવાની જ હોય છે. લોકોનો સહકાર મેળવવાના માર્ગે પહેલું કદમ તેણીએ ઉઠાવવાનું હોય છે.

કેન્દ્રમાં મેળાઓ અને ઉત્સવની ઉજવણીઓનું એવું આયોજન કરી શકાય કે આસપાસનાં સ્થળોએ રહેતાં લોકોને તેમાં આમંત્રિત કરી શકાય. આવા મેળાઓમાં જ તથા નાટકો દ્વારા લોકોને પહોંચાડી શકાય. દિલ્હીના મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની જ એક પ્રાથમિક શાળામાં આ પ્રકારનો મેળો ઉજવાયો હતો. એમના અનુભવ વિશે થોડું વિગતે જાણી લઈએ.

દિલ્હીના દૂરના પરામાં આવેલી આ શાળા 3 થી 12 વર્ષની વયજૂથનાં બાળકો માટે છે. શાળાના સ્વાસ્થ્ય, સ્વચ્છતા અને પોષણના કાર્યક્રમના અમલીકરણ માટે બધા શિક્ષકોને વિવિધ જવાબદારીઓ સોંપાઈ હતી. આ કાર્યક્રમનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે બાળકો દ્વારા જ આસપાસના સમાજમાં આ અંગેનો સંદેશ પહોંચે અને એમાં પણ ખાસ તો સંતુલિત આહાર, આંખોની કાળજી, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય જેવા મુદ્દાઓનો વ્યવહારિક સંદેશ પહોંચાડી તે અંગે જાગૃતિ વધારવી. આ માટે બધાંનો મત થયો કે એક મેળાનું આયોજન કરવું. શિક્ષિકાઓએ જવાબદારીઓ વહેંચી લીધી. આંખોની કાળજી માટે એક શિક્ષિકાએ કઠપૂતળીનો નાય બતાવવાનું આયોજન કરવાનું હતું. બીજી બહેને સંતુલિત આહાર સમજાવતો નાય બતાવવાનો હતો. શાળાપૂર્વેનાં વિભાગની શિક્ષિકાઓએ સસ્તી ચીજોમાંથી રમકડાં બનાવીને એક સ્ટોલ ઊભો કર્યો. વાહનવ્યવહારના નિયમો સમજાવવા માટેના પ્રદર્શન માટે એક નાની જગ્યામાંથી બધી ચીજો હટાવીને મોકળાશ ઊભી કરવામાં આવી. શાળામાં એક ચક્રોળ પણ મંગાવાયું અને તેના પર સ્વાસ્થ્યને લગતા સંદેશાઓના કાગળો અને ચિત્રો ચોંટાડવામાં આવ્યાં. પોષણ અને સ્વચ્છતા જેવા વિષયોને આવરી લેતી રમતગમતની પણ ગોઠવણ થઈ. નીચે એક નમૂનો આપ્યો છે તેમાં જોડરના મોઢા માટેના કાણાંમાં છોકરાંઓએ દડાઓ નાખવાના પ્રયત્નો કરવાના હોય છે. તે દડાઓ ઉપર પણ 'ગાજર', 'પપૈયું', 'કેરી' જેવા નામ લખેલા કાગળો ચોંટાડેલા હોય.

આ મેળાનું ઘણું આકર્ષણ રહ્યું અને આસપાસનાં સ્થળોમાંથી મોટી સંખ્યામાં લોકો અને વાલીઓએ આ મેળાનો લાભ લીધો.

આ એક ખાસ પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત શાળાએ સરઘસોનું આયોજન કર્યું, જેમાં નિયમિત રીતે સ્વાસ્થ્ય, સ્વચ્છતા અને પોષણને લગતા સંદેશાઓનાં બેનરો લઈને બાળકો આસપાસના લતામાં સરઘસ રૂપે નીકળતાં આને લીધે પણ સમાજનું ધ્યાન આ બાબતો પ્રત્યે દોરાયું. અગાઉ તો શાળાના દરવાજે કોઈ એક ફેરિયો અસ્વચ્છ ચીજોનું વેચાણ કરવા બેસતો. શાળાએ એની સાથે વાતચીત કરવા વાલીઓની મદદ લીધી અને આસપાસના લોકોની સમજાવટથી તેણે પોતાની ચીજો સ્વચ્છ રાખી, પોતાનું સ્વાસ્થ્ય પણ સંભાળ્યું અને ફરી કદી બગડેલી દૂષિત થયેલી ચીજોનું વેચાણ તેણે બાળકો માટે કર્યું નહિ.

કેટલીક વાર એમ પણ બને કે શાળાના નિયમિત વાતાવરણમાં કેટલાક વધુ પડતાં ઉત્સાહી વાલીઓ કાર્યક્રમના આયોજનોમાં તકલીફ ઊભી કરે. કાર્યકર્તાએ તેવે સમયે એ ધ્યાન રાખવાનું હોય છે કે પોતાના યોજેલા કાર્યક્રમનું મુખ્ય લક્ષ્ય ચૂકી ન જવાય. સમાજના લોકો અમુક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પણ સહાય કરી શકે અથવા ભાગીદારી કરી શકે, પીવાનું સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડી શકે, શાળાની પ્રવૃત્તિ તરીકેના કાર્યક્રમ માટે યોગ્ય જગ્યા ફાળવી શકે, વગેરે.

આ માટે એક બીજો રસ્તો છે કે સ્થાનિક લોકોમાંના કેટલાકને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ માટે નિયુક્ત કરવા. એક 31માંથી તમે જાણ્યું છે કે સ્થાનિક લોકો પોતાના સમાજને, ત્યાંના રીતરિવાજને અને કાર્યોને વધુ સારી રીતે જાણે છે અને તેથી તેમની ભાગીદારી મેળવવામાં પણ તેઓ મદદરૂપ થાય છે, અને બાળકોના કુટુંબીજનોમાં પણ તેઓ સ્વીકાર્ય હોય છે. આ પ્રકારની વ્યક્તિઓ બે જાતની ભૂમિકા અદા કરે છે. પ્રથમ તો એ કે કેન્દ્રને સમાજ સાથે સંપર્ક કરાવવામાં સહાય કરે છે, સમાજનાં સંશોધનો કેન્દ્ર માટે ઉપલબ્ધ કરાવે છે અને કેન્દ્રમાં નવીન વિચારો પણ પ્રદાન કરી શકે છે. બીજું, કેન્દ્રના કાર્યકર્તા અને અન્ય કર્મચારીઓની તેઓને ઓળખાણ થવાથી અને સમાજના લોકોમાં પણ તેઓની ઓળખાણ હોવાથી તે બંને એકમોને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં જોડવામાં સાંકળરૂપ બને છે.

એક એવી સંસ્થા છે જેણે ઘણી પ્રગતિ કરી છે તેનું નામ છે મોબાઈલ કેશ એટલે કે હરતાં ફરતાં ધોડિયાધર. આ વિશે તમે એકમ 29માં વાંચી ગયા છો. આ સંસ્થાને ક્યા પડકારોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો જેમાં પરિવાર અને સમાજના સહકાર અને ભાગીદારીની આવશ્યકતા હતી તે જાણીએ અને તેના અનુભવથી કંઈક શીખીએ.

નવજાતશિશુથી લઈને 12 વર્ષની વયનાં બાળકો માટે 'મોબાઈલ કેશ' સંસ્થા શરૂ થઈ તે તમે જાણો છો. શરૂઆતમાં તો તેમણે બાંધકામનાં મજૂરો, જેઓ બીજા રાજ્યોમાંથી સ્થળાંતર કરીને બિનકુશળ મજૂરો તરીકે કામ કરતાં હતાં, તેમનાં બાળકો માટે કામ કર્યું. 1976થી મોબાઈલ કેશ દ્વારા ઝૂંપડપટ્ટી અને પુનર્વસન કોલોનીઓમાં પણ સેવાઓ પૂરા દિવસની શરૂ કરવામાં આવી. તેમની સેવાઓ સમગ્ર દિવસીય સંભાળને લગતી છે, જેમાં સ્વાસ્થ્ય, પોષણ, કેળવણી અને મનોરંજન બાળકોને પૂરાં પાડવામાં આવે છે. નિયમિત દિવસીય સંભાળ ઉપરાંત આ કેન્દ્રોમાં માતાપિતા અને સમાજની ભાગીદારી હોય તેવી પ્રવૃત્તિઓ પણ થાય છે. જો બાળકોની ઘેર જરૂર હોય, તો તે માટે ઘેર જવાની પરવાનગી અપાય છે. માતાઓ બાળકને દૂધ પિવડાવવા માટે કેન્દ્ર પર આવે ત્યારે પણ તેમની સાથે નવજાતશિશુના આરોગ્ય વિશે ચર્ચા કરી લેવાય છે. માતાઓ માટે માસિક અને ત્રૈમાસિક કાર્યક્રમો પણ નિયમિત રૂપે યોજાય છે. જે તે સમાજની અને વાલીઓની આવશ્યકતાઓનું ધ્યાન રાખીને પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. વાલીઓ સમાજના કેળવણીના કાર્યક્રમના એક ભાગ રૂપે પ્રૌઢ શિક્ષણ પણ મોબાઈલ કેશના કાર્યક્રમો જ એક નિયમિત પ્રવૃત્તિ તરીકે ગણાવા લાગ્યું છે. કેટલાક ખાસ વિષયો જેવા કે સ્વાસ્થ્ય, સ્વચ્છતા, પોષણ, પરિવારનિયોજન, માંદગી દરમિયાનની સારવારનું પણ પ્રશિક્ષણ અપાય છે, અને ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓની સવિશેષ કાળજી લેવામાં આવે છે.

પ્રૌઢ શિક્ષણના કાર્યક્રમમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવી. એના વર્ગોમાં વાલીઓ જ્યારે દિવસના કામકાજથી મુક્ત બને ત્યારે એટલે કે મોડી સાંજે જ આવી શકે. વળી આખા દિવસની મહેનત કર્યા પછી ભણવા જવાનું માતાપિતા માટે સરળ કામ ન હતું અને તેમને ત્યાં વીજળીના દીવા પણ ન હતા. પરિસ્થિતિ હોય તે મુજબ નવા ઉકેલ શોધવાનું પ્રશિક્ષણ કાર્યકર્તાઓને આપવામાં આવ્યું જે લોકો સ્થળાંતર કરીને આવ્યાં હતાં તેમણે ઠેકેદારો, ત્યાંની નાગરિક સવલતો પૂરી પાડતા અમલદારો, સ્થાનિક શાળાં અને દવાખાનાંઓ સાથે પણ તાલમેલ બેસાડવાનો હતો.

ઝૂંપડપટ્ટી અને પુનર્વસન કોલોનીઓમાં મોબાઈલ કેશને જુદા પ્રકારના અનુભવો થયા. એક તો ત્યાંની વસતી બાંધકામના મજૂરો કરતાં સંખ્યામાં ઘણી વધારે હતી અને ત્યાંના લોકો પણ શંકાશીલ હતા. ત્યાંની સ્થાનિક વર્ચસ્વ ધરાવતી વ્યક્તિઓ સામે પણ ટક્કર લેવાની હતી. એકંદરે તેમના કાર્યક્રમના સિદ્ધાંતો અને હેતુઓના સ્વીકાર માટે પ્રતિભાવ નકારાત્મક આવે તેવી પરિસ્થિતિ હતી. આવી પ્રતિરોધની ભાવનાને દૂર કરવા કાર્યકર્તાઓએ ઘેરઘેર ફરીને મુલાકાતો લેવા માંડી અને વાલીઓ તેમ જ આસપાસના સમાજના લોકોને એકઠાં કરવાના નુસખાઓ અજમાવવા માંડ્યા. આને લીધે લોકો સાથે સંપર્ક સ્થપાયો જે તેમના તરફથી સહકાર મેળવવામાં સફળ થયો.

નીચે મોબાઈલ કેશની કેટલીક નિયમિત પ્રવૃત્તિઓ જણાવીએ છીએ.

- માતાઓ માટે કેળવણી વિષયક મુલાકાતો અને શિબિરો. આ મુલાકાતોમાં સ્વાસ્થ્ય, સ્વચ્છતા આરોગ્યના સિદ્ધાંતો, પોષણ પરિવાર નિયોજન, સીવણકામ વગેરે વિષયો પર ચર્ચા થાય છે. ફલેશકાર્ડ અને કઠપૂતળી જેવાં માધ્યમોનો આના માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કિલ્મો પણ જાતાવાય છે અને સસ્તી કિંમતે પડે તેવા પોષણયુક્ત ખોરાકની ચીજો કઈ રીતે બનાવવી તેનું પણ ડેમોન્સ્ટ્રેશન રાખવામાં આવે છે. કેટલીક વખત કીર્તનો અને ઉત્સવની ઊજવણી પણ ગોઠવાય છે.
- બાળકો અને સમાજના સભ્યોની જૂથપ્રવૃત્તિઓ પણ યોજાય છે.
- શૈક્ષણિક નાટક મંડળી પણ એક સામાન્ય પ્રવૃત્તિ છે. તેમાં શાળાના જે કર્મચારીઓને નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં રસ હોય તે જોડાય છે. તેઓ રંગમંચ પર નાટકો કરે છે, ગીતો ગાય છે, જેથી સમાજને ચોક્કસ પ્રકારના સંદેશ પહોંચાડી શકાય.
- સમાજ સુધી પહોંચવાની જરૂરિયાતને લીધે લોકદૂતનો ઉદ્ભવ થયો. આ મોબાઈલ કેશની સંસ્થાનો

જ એક વિભાગ છે. લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવાના ઉદ્દેશ્યથી આ જૂથ નિયમિત રીતે નાટકો કરે છે, જે મુદ્દાઓ તત્કાલીન પરિસ્થિતિને લગતા હોય તેના ઉપરથી નાટકો યોજાય છે. આ જૂથ 1974માં બન્યું અને તેની પ્રવૃત્તિમાં સારા સારા લોકસેવકોએ સુકાવ્યું. મનોરંજન સાથે કેળવણી આપવાના હેતુથી ધોડિયાધરના કર્મચારીઓના રોજિંદા કામમાં થતા અનુભવોને આધારે જુદી જુદી રીતે પ્રેક્ષકો સમક્ષ નાટકો વગેરે રજૂ કરવામાં આવે છે.

‘મોબાઈલ કેશ’ દ્વારા પુસ્તકો પણ પ્રકાશિત થાય છે, જે ખાસ નવોદિત ભણેલાં લોકો તેમ જ સામાજિક કાર્યકરોને અનુભવીને લખાયાં હોય છે. એક વાર્ષિક પણ તે પ્રકાશિત કરે છે જેનું નામ છે ‘એકલવ્ય’

આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત સમયે સમયે સમાજના હિતાર્થે જેટલું થઈ શકે તેટલું કરવાની પ્રવૃત્તિઓ પણ યોજવામાં આવે છે. એક વખત એવું જણાયું કે બાંધકામના મજૂરો માટે રહેવાની પરિસ્થિતિ સુધારવી આવશ્યક છે. તે વખતે એક નમૂનારૂપ ઝૂંપડી ઊભી કરવામાં આવી જેમાં સ્થાનિક રીતે મળી આવે તેવી જ વસ્તુઓને આર્કિટેક્ચરની સહાયથી ઉપયોગમાં લેવામાં આવી હતી.

‘મોબાઈલ કેશ’ અંગેની આ નાની એવી ચર્ચા આપણને વાલીઓ દ્વારા કરી રીતે ભાગીદારી મેળવી શકાય તેના આયોજનની સમજ આપે છે. તદ્દુપરાંત જુદી પરિસ્થિતિઓમાં આવતી જુદી જુદી સમસ્યાઓ અને એના સર્જનાત્મક ઉકેલો વિશે પણ એક ચિત્રણ આપે છે.

આ વિભાગના અંતભાગમાં અમે કહેવા માગીએ છીએ કે સમાજની ભાગીદારી મેળવવી કોઈ સામાન્ય બાબત નથી. કાર્યકર્તાએ વ્યક્તિગત રીતે તે માટે કામ કરવું પડે છે; પોતાની સમક્ષ આવતી સમસ્યાઓથી શીખવું પડે છે અને સમાજની સાથે કામ કરતાં કરતાં જ તેના ઉકેલ શોધવા પડે છે. દઢતા અને સતત ધનારા પ્રયત્નો દ્વારા જ સફળતા મળી શકે તેવી આ પ્રક્રિયા છે.

32.5 કેન્દ્રની અન્ય પુખ્ત વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ

વાલીઓ, અન્ય પરિવારજનો અને સમાજના સભ્યોની સાથે જ કેટલીક અન્ય વ્યક્તિઓ પણ કેન્દ્રમાં બાળકની સંભાળ લેવામાં કોઈક ભૂમિકા અદા કરતી હોય છે. કેન્દ્રમાં કાર્યકર્તા તરીકે કામ કરતી વખતે બાળસંભાળના કાર્યમાં સીધી અથવા આડકતરી રીતે સંકળાયેલી અને સહયોગ આપતી અનેક વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાનું આવે છે. કેન્દ્રમાં મુખ્ય હોથ તેની સાથે અથવા બાળકોને ઘેરથી કેન્દ્રમાં મુખ્ય હોય તેની સાથે અથવા બાળકોને ઘેરથી કેન્દ્રમાં મૂકી કે લઈ જતા રિક્ષાવાળા કે બસડ્રાઈવર સાથે પણ કામ પડે છે. અન્ય કાર્યકર્તાના કામ અને જવાબદારીમાં મોટી ભાગીદારી ઉભવતાં હોય છે તે મદદનીશો, કેન્દ્રમાં સ્વચ્છતાનું ધ્યાન રાખનાર ઝાડુવાળી, માળી વગેરે પણ ત્યાંના કર્મચારીઓ છે. આ દરેક વ્યક્તિ કેન્દ્રની કાર્યક્ષમતા માટે કંઈક પ્રદાન કરે છે, અને બાળકોને અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરવામાં અને તેમના વિકાસની તકો પૂરી પાડવામાં સહાય કરે છે. પોતપોતાને સ્થાને અને રીતે તેઓ સહુ મહત્વપૂર્ણ કામ કરી રહ્યાં છે. તેઓને પણ કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓનું મહત્ત્વ અને તેમની પોતાની અને બધાંની કામગીરીની કિંમત અવશ્ય સમજાવવી જોઈએ.

આ વાતને વધુ સમજવા માટે આપણે નીચે જણાવેલ ઉદાહરણો જાણીએ કે આ બધા લોકો કઈ રીતે પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે છે. ઉત્તર પ્રદેશના એક નાના શહેરમાં એક નાનું કેન્દ્ર છે. જ્યાં શાળાપૂર્વેનાં બાળકો અને દિવસીય સંભાળની પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. રામ અવતાર નામનો રિક્ષાવાળો માતાપિતા અને કેન્દ્ર વચ્ચે સંદેશાઓની આપલે કરવાનું પણ કામ કરે છે. કાર્યકર્તા તેને કેન્દ્રમાં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ થવાની હોય તે અંગે જણાવે છે અને ત્યાર પછી રામ અવતાર વાલીઓ સુધી આ સંદેશ પહોંચાડે છે. વાલીઓ પણ પોતપોતાનાં બાળકો વિશે કંઈ વિશિષ્ટ વાત હોય તો તે રામ અવતારને જણાવે છે અને ત્યાર પછી તે કેન્દ્રને પહોંચાડે છે. દાખલા તરીકે, જો બાળકે સવારનું ભોજન લીધું ન હોય તો રિક્ષાવાળો આ માહિતી કેન્દ્રને આપે છે. આ રીતે આ વ્યક્તિ પણ ઘર અને કેન્દ્ર વચ્ચેનું અંતર દૂર કરવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે.

એક કેન્દ્રમાં એક પ્રવૃત્તિ આયોજાઈ. તેમાં બાળકોએ બહારના યોગાનમાંથી સૂકાં પાંદડાં એકઠાં કરી લાવવાના હતા અને ઓરડામાં પાછાં ફરીને તેના આકારોને દોરવાના હતા અને પછી તેને ચોંટાડીને કોલાજ જેવું ચિત્રકામ કરવાનું હતું. ઉત્સાહમાં આવીને બાળકોએ સૂકાં પાંદડાંની સાથે છોડ પર ઊભેલાં પાંદડાં પણ તોડવા માંડ્યાં. પોતે પ્રેમથી વાવેલા અને ઉછરેલા છોડને આ રીતે નુકસાન પહોંચાડતું જોઈ ત્યાંનો માળી ઉચ્કેરાઈ ગયો. તરત ફરિયાદ લઈને તે કાર્યકર્તા પાસે પહોંચ્યો. તેણીએ તેને શાંત પાડવો પડ્યો અને ફરિયાદને લગતી તપાસ પણ કરી, ફરી વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિ આદરી. જો માળીને પહેલેથી આ પ્રવૃત્તિ અંગે જણાયાં હોત કે એની સાથે તે વિશે ચર્ચા કરી લેવાઈ હોત તો ઊભટાનું કાર્યકર્તાને તે વધુ મદદ કરી શક્યો હોત જેમાં યોગાનમાં આવેલાં બાળકોને પાંદડાં એકઠાં કરવામાં તેણે માર્ગદર્શન આપ્યું હોત અને જે તે છોડનાં નામો જણાવ્યાં હોત અને તે છોડનાં પાનની ઓળખ કરવાનું પણ શીખવ્યું હોત.

એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ. પાસે કે ચિત્રકામની કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવા કાર્યકર્તાએ વિચાર્યું અને તે માટ રંગ, બ્રશ, પેપર વગેરેની જરૂર પડે. પોતાના મદદનીશ તરીકે કામ કરતા કર્મચારીને આ વસ્તુઓ લાંબવાનું છેલ્લી કાણે કહેવા કરતાં થોડા સમય અગાઉ કહી રાખવું વધુ હિતાવહ છે. બીજાં કામોમાં રોકાયેલા મદદનીશને આ મદદ માટે દોડધામ પડે તેવું ન થવું જોઈએ.

કેન્દ્રમાં એક સરસ કાર્યરત વાતાવરણ હોવું બહુ જરૂરી છે. કાર્યકર્તાઓમાં મતભેદ થયા કેર તો તે આ વાતાવરણમાં દખલ કરે છે, અને એ અંગે બાળકો અતિ સંવેદનશીલ હોય છે. જો કંઈ ચિંતા જેવું કે તંગદિલીનું વાતાવરણ હશે તો બાળકો બેચેન બની જશે અને વાલીઓ પણ કેન્દ્ર પરનો વિશ્વાસ ગુમાવશે. કેન્દ્રના કાર્યકર્તાઓ અને કર્મચારીઓએ એ વાત કદી ન ભૂલવી જોઈએ કે તેઓ નાનાં બાળકોની સંભાળ માટે કામ કરે છે અને બાળકો પ્રત્યે તેમની જવાબદારી છે. કોઈ પણ કામ કરવા માટે દરેકે તૈયાર રહેવું જોઈએ. કાર્યકર્તાએ કોઈ પણ કામ પાછું ઠેલવું ન જોઈએ અને જરૂર હોય તે બધાં કામ-ઓરડામાં કચરો વાળવા જેવું પણ-કરવામાં નાનમ ન અનુભવવી જોઈએ.

બીજા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરતાં પહેલાં કાર્યકર્તાએ એ જાણવું જરૂરી છે કે તેની પાસેથી કઈ અપેક્ષાઓ રાખવામાં આવે છે અને તેણીએ તેને અનુરૂપ થઈને પોતાના કામનું આયોજન કરવાનું રહે છે. બીજાના કાર્યને પણ આદર આપવાનો હોય છે. તેઓની સત્તા માન્ય રાખવાની હોય છે. તેમ કરવાથી જ કેન્દ્રના અન્ય કાર્યકરો તેણીની સત્તાનો આદર કરશે.

ભવિષ્યમાં કરવાની યોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ વિશેની ચર્ચા નિયમિત રીતે થતી રહેવી જોઈએ, જેથી બધાંને કાર્યકર્તા કઈ રીતે એ ઓઠવવા ઈચ્છે છે અને દરેકને પોતાના રોજિંદા કાર્યક્રમોમાં તે માટે શું ફેરફાર કરવાનો રહેશે વગેરે બાબતો સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય. બીજાઓ પાસે પણ વિશિષ્ટ વિચારો હોય તો આયોજનમાં સહાયરૂપ બને છે. જો દરેક કાર્યકર્તાને એ બાબતની જાણ હોય કે અન્ય કાર્યકર્તાઓ પણ શું શું કામ કરવાનાં છે તો બધાંનાં કામોનું સંકલન વધુ સારી રીતે કરી શકાશે. વારંવાર મળતી આવી સભાઓમાં બાળકોની સંભાળ અને કેળવણીને લગતા મુદ્દાઓની પણ ચર્ચા થઈ શકે, જેથી એને વિશે જાગૃતિ વધે. કેન્દ્રને અનુભવાતી રોજબરોજની સમસ્યાઓની પણ અહીં ચર્ચા કરી શકાય. ઉપરાંત, કોઈ એક બાળકની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિના પ્રશ્નો પણ રજૂ કરી શકાય, જેને માટે બધાં એકત્ર થઈને ઉકેલ માટે સૂચનો આપી શકે. બાળકોના વિકાસ અંગે સમાલોચના કરવામાં પણ આવી સભાઓ ઉપયોગી થઈ શકે. આ અંગે એકમ 33માં તમે વધુ વાંચશો આ રીતે આવી સભાઓ એકંદરે કેન્દ્રનાં સુસંવાદિતા અને મનમેળનું એક સાધન બની શકે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ સ્વાધ્યાય-2

આપેલી જગ્યામાં ટૂંકમાં ઉત્તર લખો.

- (1) બાળકોને અનુભવો પૂરા પાડવામાં સમાજ કઈ રીતે અસરકારક બની શકે છે ?

.....

.....

.....

.....

- (2) બાળસંભાળના કાર્યમાં સમાજની ભાગીદારી શા માટે અનિવાર્ય છે ?

.....

.....

.....

- (3) નીચે આપેલી સમસ્યા ધ્યાનપૂર્વક વાંચો અને તેનો ઉકેલ તેની નીચે આપેલી જગ્યામાં સૂચવો.
સમસ્યા : ‘તમે એક શાળાપૂર્વનાં બાળકોના કેન્દ્રમાં કામ કરો છો. ત્યાં એક અન્ય બાળજૂથ સાથે કામ કરનાર શિક્ષિકાની તમને મદદ જોઈએ છે જેથી તમે કેન્દ્રમાં કંઈક નવી પ્રવૃત્તિ દાખલ કરી શકો. આ પરિસ્થિતિમાં તમે કેવી રીતે આગળ વધશો ?

.....

.....

.....

.....

32.6 સારાંશ

બાળસંભાળ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલાં અન્ય સર્વે સાથે સંબંધ બાંધવો કેન્દ્રના કાર્યકર્તા તરીકે ખૂબ જરૂરી છે. અને તે કેન્દ્રના અન્ય પુખ્ત કર્મચારી હોય, વાલી હોય કે પછી સમાજના સભ્ય હોય. બાળકની સર્વ જવાબદારીનો બોજ તેણી એકલી ઉઠાવી શકતી નથી. આ એકમમાં એ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે બાળકના અનુભવો ઘર અને કેન્દ્રમાં તદ્દન ભિન્ન ન થઈ જવા જોઈએ અને એકબીજાના પૂરક હોવા જોઈએ. આ એકમમાં જે સવાલનો જવાબ અપાયો છે તે છે, 'કાર્યકર્તા કઈ રીતે વાલીઓ અને સમાજને કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિમાં ભાગીદાર બનાવી શકે?' આ માટે કાર્યકર્તાએ પરસ્પર સંબંધની ચાવીરૂપ કુશળતાઓ મેળવવાની રહે છે, વાલીઓને ચિંતામુક્ત કરવાનાં છે, અને તેમને જોઈતો સહયોગ આપવાનો છે, અને વાલીઓ જે કોઈ પ્રકારે મદદ કરી શકે તેનો સ્વીકાર કરવાનો છે. આ જુદી જુદી રીતોથી થઈ શકે છે. તેમાંની કેટલીક પરિવાર સાથે કેન્દ્રનો સીધો સંબંધ બાંધી શકાય છે, કેટલાકમાં સીધા સંબંધની આવશ્યકતા નથી જેમ કે પત્રિકાઓ કે ઔષ્ણિક અથવા લેખિત સંદેશ મોકલવા. અહીં કાર્યકર્તાએ એટલું યાદ રાખવાનું રહે છે કે આ સંબંધ બાંધવાના કામમાં તેણીએ એકસરખા અને સતત પ્રયત્નો કરવાના છે અને હકારાત્મક અભિગમથી તે પ્રવૃત્તિ કરવાની છે, તો જ કંઈક પરિણામ મળી શકશે.

કાર્યકર્તાની પ્રાથમિક જવાબદારી એ છે કે સમાજમાં જાગૃતિ આણવી, અને પોતાના કેન્દ્રના કાર્યક્રમ વિશે તેના હેતુઓ અને ઉદ્દેશ્યોની તેઓને માહિતી પહોંચાડવી. આમ કરવાના ઘણા રસ્તાઓ છે, જેમાં આખા સમાજને આસપાસ રહેતાં લોકોને કેન્દ્ર પર આયોજિત મેળાઓ કે ઊજવણીના કાર્યક્રમોમાં હાજર રહેવા નિમંત્રણ આપી શકે છે, અને સમાજના પ્રતિનિધિઓને આ આયોજનમાં વિવિધ સ્તરે મદદ માટે જોડી શકે છે. વાલીઓ અને સમાજના સહકાર માટે પ્રયત્નો કરવા એ ઘણું કપરું કામ છે, અને એને સફળ બનાવવાનો કોઈ એક વિશિષ્ટ માર્ગ પણ નથી. દરેક કેન્દ્ર પોતાના માર્ગમાં આવતા અવરોધોને ઓળખવા પડશે અને તેની ઉપરવટ જવાના ઉકેલ પણ શોધી કાઢવા પડશે. દરેક કેન્દ્રને સતાવતા પ્રશ્નો જુદા જુદા હોય છે, કેમ કે તેનો આધાર વાલીઓની કેન્દ્ર પાસેથી રખાતી અપેક્ષા અને જે સ્તરના વાલીઓના બાળકો કેન્દ્રમાં હોય છે તે ઉપર છે. કાર્યક્રમોમાં જ વાલીઓ અને સમાજના સભ્યોના સહકાર સુધી સીમિત ન રહેતાં તેઓને બધા કાર્યક્રમોના આયોજનમાં પણ સામેલ કરવાં જોઈએ.

32.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના ઉત્તરો

સ્વાધ્યાય-1

(1) વાલીઓમાં વિશ્વાસની લાગણી ઊભી કરવા માટે

- કેન્દ્રમાં બાળકો માટે ઘડાયેલા કાર્યક્રમ અને પ્રવૃત્તિઓના સિદ્ધાંતો અને હેતુઓ અંગે વાલીઓને માહિતી આપવી.
- વાલીઓની અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવી.
- વાલીઓ જે કંઈ મદદ આપે તે સ્વીકારીને, વાલીઓનો કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં સમાવેશ કરીને, વાલીઓના હિતમાં પણ કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ યોજવી.
- વાલીઓ સાથે મિત્રતાભર્યું વર્તન કરવું.

(2) વાલીઓને બાળકોની પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર કરવાના ઘણા રસ્તા હોઈ શકે. તેમાંના કેટલાક છે :

- શાળામાં બાળકોની કૃતિઓ પ્રદર્શિત કરવી જ્યાં વાલીઓ જાતે જુએ.
- જ્યારે બાળકને કેન્દ્રમાં તે લેવા મૂકવા આવે ત્યારે તેમની સાથે વાતો કરવી.
- બાળકના હાથે તેમને લેખિત સ્વરૂપે વ્યક્તિગત સંદેશ મોકલવા.
- પત્રિકાઓ મોકલવી.
- સ્કૂલની ખાસ મુલાકાતોમાં, ઊજવણીઓમાં તેઓ આવે ત્યારે તેમને બધી માહિતી આપતાં રહેવું.
- શક્ય હોય તો બાળકના ઘરની મુલાકાત લેવી.
- બાળકની કૃતિઓને કોઈ કોઈ વાર તેમને ઘેર મોકલી આપીને બતાવવી.

(3) આવી પરિસ્થિતિ હોય ત્યારે સલાહ આપવી કે વાલીઓના સહકાર મેળવવો સરળ નથી અને જો ક્યારેક તેમની હાજરી ઓછી હોય તો હતાશ પણ થવાની જરૂર નથી. તેમની ગેરહાજરીનો અર્થ એવો નથી થતો કે વાલીઓને પોતાનાં બાળકોમાં રસ નથી. શક્ય છે કે કેટલાક કારણોસર જેવાં કે પ્રતિકૂળ સમય, અગાઉથી જાણ ન હોય, મુલાકાતનો હેતુ જાણ્યા અથવા સમજ્યાં ન હોય વગેરે. તેઓ સભામાં આવ્યાં ન હોય. તમારી મિત્રને તમે કહેજો કે વાલીઓ સાથે કોઈ ને કોઈ રીતે વાતચીતનો સંબંધ ઊભો કરે, બીજી પણ રીતો અપનાવીને પરસ્પર સમજવા પ્રયત્ન કરે અને કેવળ સભા કે મુલાકાતો પર આધાર રાખે નહિ. વાલીઓની સભા ગોઠવતાં પહેલાં તેણીએ-

- દરેકને અનુકૂળ હોય તેવો સમય નિશ્ચિત કરો.
- સભાના આયોજનમાં વાલીઓની મદદ લેવી.
- વાલીઓના સહયોગનું તેમને સમજાવી સભા અંગે જાગૃતિ આણવી.
- કાર્યક્રમ અંગે તેઓને અગાઉથી જાણ કરવી.

છેલ્લે, તમારી મિત્રને સમજાવજો કે વારંવાર કરેલા સતત અને અવિરત કરેલા પ્રયત્નો જ આ દિશામાં અસર ઊભી કરી શકે છે. વાલીઓને જ લાભ થાય એવા કોઈ કાર્યક્રમની ગોઠવણ કરીને કેન્દ્રમાં હાજર થવા તેમને પ્રોત્સાહન આપી એ તકનો લાભ તેમની સાથે વાતચીત શરૂ કરવા માટે પણ લઈ શકાય.

સ્વાધ્યાય-2

- (1) સમાજ માણસો (માનવ સંશાધન), ભૌતિક સંશાધન અને કુદરતી સંશાધનનો બનેલો છે અને એ ત્રણે ઘટકોની અસર બાળકોના અનુભવ ઉપર પડે છે, કેમ કે એને કારણે જ જે કંઈ તકો બાળકોને મળી શકે તે શક્ય બને છે. બાળકના વાતાવરણમાં સમાજ પણ છે માટે તે બાળકના વિકાસ પર ઊંડી અસર કરે છે.
- (2) સમાજ બાળકના અનુભવોનું ઘડતર કરે છે અને તે માટેની તકો પણ મહદઅંશે ઊભી કરે છે, કાર્યકર્તા સમાજની અવગણના કરી શકે નહિ. જો સમાજ પાસે યોગ્ય રીતે પહોંચાય તો તે મદદ કરી શકે છે. તે પણ વિવિધ પ્રકારે સહાય પહોંચાડી શકે છે જેમ કે કેન્દ્ર માટે સવલતો ઊભી કરવી, કાર્યકર્તાના કાર્યક્રમો વિશે ટેકો આપવો અને એ રીતે વધુ સફળતા મળે છે.
- (3) કોઈ પણ બીજી વ્યવસ્થા કરતાં પહેલાં અને તેનો સમય અને દિવસ નક્કી કરતાં પહેલાં તમારે જે વ્યક્તિની સહાય મેળવવી છે તેની સાથે વાતચીત કરી કાર્યક્રમની ચર્ચા કરવી જોઈએ. જો તમને ગમતો પ્રતિભાવ મળે તો તમે એની સાથે મળીને જ નક્કી કરી શકો કે એ પ્રવૃત્તિ ક્યારે અને કેવી રીતે કરવી. છેલ્લે, પ્રવૃત્તિનાં કોઈ સઘન પગલાં લેતાં પહેલાં તેનું નિરીક્ષણ કરનાર પણ માહિતગાર થવાં જોઈએ, તેમને આયોજન સમજાવવું જોઈએ અને કેન્દ્રના રોજિંદા પત્રકમાં જોઈતા ફેરફારની પરવાનગી મેળવવી જોઈએ. એમ પણ કરી શકાય કે નિયમિત મળતી કાર્યકર્તાઓની સભામાં આ પ્રવૃત્તિ વિશે ચર્ચા થાય અને તેઓનાં વિચારો અને સૂચનો પણ મેળવાય, જેની નોંધ રાખવી ઘટે.

એકમ 33 : મૂલ્યાંકન

માળખું

33.1 પ્રસ્તાવના

33.2 મૂલ્યાંકન એટલે શું ?

33.3 રમતપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન

33.4 બાળકોનું મૂલ્યાંકન

33.4.1 બાળકોનું મૂલ્યાંકન શા માટે ?

33.4.2 મૂલ્યાંકન માટેનાં સાધનો

33.5 કેન્દ્રનું મૂલ્યાંકન

33.5.1 કર્મચારીઓનું મૂલ્યાંકન

33.5.2 અભ્યાસક્રમનું મૂલ્યાંકન

33.5.3 સ્થળ અને રમત સામગ્રીનું મૂલ્યાંકન

33.5.4 સ્વચ્છતા અને આરોગ્યનું મૂલ્યાંકન

33.5.5 હાજરીની નોંધ

33.5.6 બાળસંભાળ કેન્દ્રની પસંદગી

33.6 સારાંશ

33.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

33.1 પ્રસ્તાવના

અત્યાર સુધીના વાંચન બાદ તમે હવે એ બાબતો અંગે જાણો છો કે જુદાં જુદાં વયજૂથનાં બાળકોને માટે કઈ કઈ જાતની રમતપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થઈ શકે, રમતની પ્રવૃત્તિ માટે કયા સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં લેવાના હોય છે, અને બાળસંભાળના કામમાં જોડાયેલાં કાર્યકર્તાઓનો અભિગમ કેવો હોવો જોઈએ. તમે પોતે એક બાળસંભાળ કેન્દ્ર ખોલવાનું નક્કી કર્યું હોય તેમ બને. આપું કેન્દ્ર શરૂ કરવાનું કામ ખૂબ જ આયોજન માગી લે છે. સાથે કેન્દ્ર શરૂ કર્યા બાદ કેવી કામગીરી કરી રહ્યું છે. જરૂરી જણાય તેવા જોઈતા ફેરફારો કરે છે કે કેમ વગેરે બાબતો પર ધ્યાન આપવું એ બાબત પણ કેન્દ્રના સારા સંચાલન માટે ખૂબ મહત્વનું છે.

તમે પાછળના જુદાં જુદાં એકમો વિશેષ તો ખંડ 7ના એકમો વાંચ્યા બાદ અમુક પ્રશ્નો તમારા મનમાં ઊઠ્યા હશે, જેવા કે

- કેન્દ્ર બાળકને સર્વતોમુખી વિકાસ માટે સહાયભૂત બને છે કે નહિ તે હું કેવી રીતે જાણી શકું ?
- કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓમાંથી બાળકોને લાભ થયો છે તેની જાણ મને કઈ રીતે થાય ? શું લાંબા ગાળાનાં લક્ષ્યો અને કેળવણી વિષયક હેતુઓ તેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે ?
- બાળકોને રમતપ્રવૃત્તિમાં વધારે રસ લેતાં કરી શકાય તે માટે તેમાં હું કઈ રીતે સુધારો કરી શકું ?
- મને એ બાબતની જાણ કઈ રીતે થાય કે બાળકો સાથેના વર્તન વ્યવહારની રીત યોગ્ય છે કે નહિ ?
- આવતે વર્ષે શું મારે એની એ જ રીતે નવાં બાળકો સાથે રાખવાની હશે ?

જો આવા પ્રશ્નો તમારા મનમાં ઊઠ્યા હશે અને કોઈ પણ સારા કેન્દ્રના કાર્યકર્તાના મનમાં તે ઊઠે જ તો આ અંતિમ એકમમાં તમને ખૂબ મદદ મળશે. કદાચ એક વાલી તરીકે તમે તમારા બાળક માટે ક્યું કેન્દ્ર સારું છે અને તેની પસંદગી કઈ રીતે કરવી તે વિચારતાં હો તેમ બને. આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર તમને મૂલ્યાંકનના એકમમાં મળી જશે.

હેતુઓ

આ એકમ વાંચ્યા બાદ તમે-

- મૂલ્યાંકનનું મહત્વ સમજી શકશો.
- તમારા કેન્દ્રમાં તમારા દ્વારા કે અન્ય કાર્યકર્તાઓ દ્વારા ગોઠવાતી રમતપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન કરી શકશો.

- બાળકોના વિકાસને ચકાસવા માટે પ્રમાણના માપો મુકરર કરી શકશો, અને એ પ્રમાણે તપાસ સુચિ તૈયાર કરી શકશો.
- બાળકની વર્તણૂકના પ્રસંગો દ્વારા વિવરણ કરી શકશો.
- બાળસંભાળ કેન્દ્રનું મૂલ્યાંકન કરી શકશો.
- સારા કેન્દ્રની પસંદગી કરવામાં કોઈને પણ મદદ કરી શકશો.

33.2 મૂલ્યાંકન એટલે શું ?

મૂલ્યાંકન એટલે અંદાજ બાંધવો, ગુણમાપન કરવું, પરીક્ષણ કરવું કે ધારણ હેતુઓ સિદ્ધ થયા છે કે નહિ. મૂલ્યાંકન તમને તમારી કેળવણીની સફળતા અને કિંમતનો અંદાજ આપશે, તમારા કાર્યક્રમો અને બાળકોના શીખવા અંગે ગુણમાપન કરશે.

ઘણી વખત 'મૂલ્યાંકન' જેવો શબ્દ એવું ચિત્ર આપણા માનસમાં ઉપજાવે છે કે તેમાં એવી અટપટી પરીક્ષણની રીતો અને પ્રક્રિયાઓ હોય છે જે વિશેષજ જ વાપરી શકે. પણ આ વાત સાચી નથી. બાળસંભાળ કેન્દ્રના કાર્યકરોની જ બનાવેલી સીધીસાદી રીતો જ ઉપયોગી માહિતી અને મૂલ્યાંકન માટે વાપરી શકાય છે. તો, હવે પ્રશ્ન છે, 'મૂલ્યાંકન શેનું કરવું અને તે કોણ કરશે.' પહેલાં પ્રથમ પ્રશ્નનો જવાબ શોધીએ.

આ એકમની શરૂઆતમાં જે પ્રશ્નો પુછાયા છે તેનાથી તમે જેનું જેનું મૂલ્યાંકન કરવાનું છે તેને વિશે સમજી શક્યાં હશો. નીચે એ વિશે થોડી ચર્ચા કરીશું.

જ્યારે બાળકો તમારા કેન્દ્રમાં પ્રવેશ લે છે ત્યારે તમે તેમને માટે કેટલાંક ખાસ લક્ષ્યો અને હેતુઓ નિશ્ચિત કરતાં હો છો. પણ તમારે એ જાણવું જોઈએ કે બાળક લાંબાગાળાનાં અને ટૂંકાગાળાનાં લક્ષ્યો કેટલે અંશે સિદ્ધ કર્યાં છે. આને આપણે 'બાળકોનું મૂલ્યાંકન' કહી શકીએ. જો બાળકોનો વિકાસ સુરક્ષિત રીતે થયો હંશે, તો એનો અર્થ એ થશે કે તમારી રમતપ્રવૃત્તિ અને શીખવવાની રીતો સારી છે. આ જ રીતો તમે આવતાં વર્ષે જોડાતાં બાળકોને માટે વાપરી શકો જેમાં કેટલાક નવા વિચારો અને વિવિધતાનો ઉમેરો થયો હોય.

કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કર્યા બાદ તમે એ વિશે અંદાજ જરૂર બાંધો કે શું બાળકને શીખવામાં, ભાવાત્મક વિકાસમાં અને સામાન્ય સુરક્ષાભાવનામાં તે પ્રવૃત્તિએ કશું પ્રદાન કર્યું છે ખરું ? અને સૌથી વધુ મહત્વની બાબત શું તેમને એ પ્રવૃત્તિથી આનંદ આવશે ? તેઓ પ્રવૃત્તિથી ખુશ થયાં ? આમ રમતપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન પણ મહત્વનું છે.

છેલ્લે, તમારા કેન્દ્રની કામગીરીનું પણ મૂલ્યાંકન તમારે કરવું જોઈએ. તમે તથા અન્ય કેળવણીકારો જે શીખવવાની પદ્ધતિઓ વાપરે છે તે યોગ્ય છે ? કાર્યકર્તાઓ સાચા અભિગમો ધરાવે છે ? કેન્દ્રની જગ્યા અને રમતગમતનાં સાધનોનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ થાય છે ? શું પ્રવૃત્તિઓનો ક્રમ યોગ્ય છે ? શું કાર્યક્રમોનો વિષયાર્થ સંતોષજનક છે ? શું કેન્દ્રમાં પૂરતા કર્મચારીઓ છે ? આ બધા પ્રશ્નો પણ બાળસંભાળ કેન્દ્રના મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયાના તબક્કા છે.

હવે આપણે આ પ્રશ્નનો જવાબ જોઈએ કે મૂલ્યાંકન કોણ કરશે ? કોઈ પણ કેન્દ્રમાં કેટલીક શિક્ષિકાઓ હોય છે અને એક વ્યક્તિ અધ્યક્ષસ્થાને હોય છે. આ અધ્યક્ષપદે રહેલ કાર્યકર્તા કેન્દ્રની સમગ્ર કામગીરી માટે જવાબદાર ગણાય છે. કેટલાંક કેન્દ્રોમાં આવી વ્યક્તિને નિરીક્ષક કહે છે. કેટલીક બાબતોનું જેમ કે તેમના જૂથમાં આવતાં બાળકોની હાજરી, બાળકોએ કરેલો વિકાસ અને ખાસ આયોજનની રમતપ્રવૃત્તિની અસર તેમના પર કેવી પડે છે, તે બાબતોનું મૂલ્યાંકન શિક્ષિકાઓ કરી શકે કેટલીક બાબતો એવી છે જેનું મૂલ્યાંકન નિરીક્ષક કરી શકે જેમ કે બાળકોની સંખ્યા અને શિક્ષિકાઓનું પ્રમાણ, કેન્દ્રની જગ્યાનો ઉપયોગ, કર્મચારીઓના અભિગમ અને રીતભાત, અભ્યાસક્રમ વગેરે. શિક્ષિકાઓના પોતાના જૂથ અંગેના અંદાજ ઉપરાંત નિરીક્ષકે પણ રમતપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન કરવાનું હોય. કેન્દ્રની દરેક બાબતો સાથે તમારે ક્યારેક એક શિક્ષિકા તરીકે કામ કરો, કે નિરીક્ષક તરીકે કામ કરો કે તમે તમારું પોતાનું એક કેન્દ્ર સ્થાપી શકો. તે દૃષ્ટિએ તમારે કેન્દ્રની દરેક બાબતો સાથે કેળવવાની છે અને મૂલ્યાંકનનાં ધોરણો પણ જળવાય છે.

ઉપર જણાવેલ બાબતોમાંની કેટલીક બાબતોનું શરૂઆતમાં એક વાર જ તો કેટલીક બાબતોનું સમય સમય પર અને કેટલીક બાબતોનું રોજરોજ મૂલ્યાંકન કરવું પડે છે. આથી બાળકો અને કાર્યકર્તાઓનું પ્રમાણ જગાની પ્રાપ્યતા અને વપરાશ કાર્યકર્તાઓની લાયકાત જેવા મૂલ્યાંકનો કેન્દ્ર શરૂ કરીએ ત્યારે શરૂઆતમાં બાળકોની પ્રગતિ અને રમત સામગ્રીની યોગ્યતા ચોક્કસ સમયના અંતરે તથા રમતપ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન નિયમિત રીતે રોજ રોજ કરવું પડે છે.

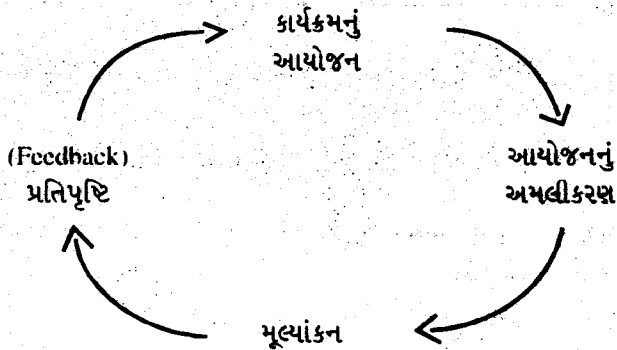
આપણે મૂલ્યાંકનની વાત કરીએ તેમાં આપણી રોજિંદી જિંદગીમાં જે કરતાં હોઈએ છીએ એનાથી કશું બહુ વિશેષ નથી. આ બાબતની સ્પષ્ટતા અહીં આપેલાં કેટલાંક ઉદાહરણોથી થઈ જશે. તમે કોઈ

પરીક્ષામાં બેસવાના હો તો તમે એક ધ્યેય નક્કી કરી રાખો છો કે અમુક સમયના ગાળામાં તમે અમુક ચોક્કસ અભ્યાસ પૂરો કરી લેશો. અને પછી એ સમયનો ગાળો પૂરો થાય ત્યારે તમે ફરી એ બાબત પર નજર નાખી લો છો કે ધારેલા હિસ્સાનો અભ્યાસ તમે કરી શક્યાં કે નહિ. જો ન કરી શક્યાં હો તો તમારું એ માટે હવે શું કરવું તે વિચારી લેવું જોઈએ. આ તમારી કાર્યસિદ્ધિનું જ મૂલ્યાંકન થયું. તમે ક્યાં સફળ થયાં અને ક્યાં અસફળ થયાં, આ પછી તમારા અભ્યાસની રીતમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવા જોઈએ. આ જ પ્રક્રિયા જ્યારે તમે લોકો સાથે પરસ્પર વ્યવહાર રાખવાનું કામ કરતાં હો છો ત્યારે તમે તમારી પોતાની વર્તણૂકનું મૂલ્યાંકન કરો છો, અન્ય લોકોની વર્તણૂકનું પણ કરો છો, અને આ મૂલ્યાંકન પર આધારિત જો જરૂર જણાય તો તમારી વર્તણૂકમાં જોઈતો ફેરફાર કરી લો છો.

આ જ રીતે બાળસંભાળ કેન્દ્રના શિક્ષકગણે પોતાની કામગીરીનું અનૌપચારિક છતાં સતત મૂલ્યાંકન કરતા રહેવાનું છે. લગભગ બધાં જ કાર્યકર્તા સ્વાભાવિક રીતે કોઈ પ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. ખાસ તો બાળકોના પ્રતિભાવને સમજીને બાળકોનો કિલકિલાટ તેમની ઉત્તેજના અને સંલગ્ન પ્રશ્નો પૂછવાથી બીજા કોઈ પ્રકારના માપદંડો વિના જ ખ્યાલ આવી જાય છે કે એ પ્રવૃત્તિથી તેઓ ખુશ થયાં છ કે નહિ? શિક્ષિકાઓ પોતાને પ્રશ્નો પણ પૂછતાં રહે છે. જેમ કે, શું તેઓ જે કામ કરતાં હતાં તે બાળકોને ગમ્યું ખરું? 'શું મેં જે કહ્યું તે તેઓ સમજી ગયા?' 'હરિ, લતીફ અને બાલા તો કશું ધ્યાન જ આપતાં ન હતાં! શું હું કહેતી હતી તે સ્પષ્ટ ન હતું કે પછી કંઈ બીજું કારણ હશે?', 'મને લાગે છે કે જો મેં બાળકોને વધારે ચાર્ટપેપર આપ્યાં હોત તો આટલી ગૂંચવણ ન થાત. આવતે વખતે હું આ વાત ધ્યાનમાં રાખીશ! તેઓ આખા દિવસની કામગીરીનું પણ મૂલ્યાંકન કરતાં રહે છે, 'આજે સારો દિવસ ગયો,' કે પછી 'મંગળવારે થયેલી ગૂંચવણ સિવાય આ વખતે આખું અઠવાડિયું સંતોષ આવે તેવું હતું અને બાળકો પણ ખરેખર ખુશ હતાં.' પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત બાળકોની પ્રગતિ ઉપર પણ શિક્ષિકાઓ વિચાર કરતાં રહે છે, મેરી હવે જરા વધુ મિત્રતા બતાવતી થઈ. આજે તો તેણે મેદાનની રમતમાં પણ ભાગ લીધો.

આ અનૌપચારિક મૂલ્યાંકન થતું જાય તેમ શિક્ષિકાએ બાળકોને પણ તેમની પ્રગતિનો અંદાજ આપતાં રહેવું જોઈએ. આજે તો તે ખૂબ સરસ ગાયું. વળી બાળકોને કેટલીક ખાસ પ્રતિપુષ્ટિ પ્રગતિના સંદર્ભમાં આપી શકાય. 'જો, તું આજે પગથિયાં ચડી શકે છે. બીજી વાર તો તું નિસરણી પણ ચડી જઈશ.' આ પ્રકારની પ્રતિપુષ્ટિ બાળકોને તેમને સોંપાયેલા કામની સમજ આપે છે. જુઓ, ચિત્રનો આ ટુકડો પકડો અને હવે પગલમાં ગોઠવવા પ્રયત્ન કરો. બીજી રીતે અપાયેલી પ્રતિપુષ્ટિ બાળકોને પોતાની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરતાં શીખવે છે. જો આમ થાય તો...? 'તમને શું લાગે છે કે પછી શું થયું...?' કંઈ ભૂલ કરી હોય તે વિશેની માહિતી આપવી એ પણ બાળકને પ્રતિપુષ્ટિની રીત છે. તારે તારાને મારવી જોઈતી ન હતી. જો તેનો હાથ કેવો સૂજી ગયો છે અને તે રડવા કરે છે.

એ જ પ્રમાણે જ્યારે નિરીક્ષક શિક્ષિકાઓને કેન્દ્રમાં પ્રતિપુષ્ટિ આપે છે, ત્યારે તેમને પોતાના અભિગમમાં અને રીતભાતમાં જો જરૂર લાગે તો ફેરફાર કરવાનું સરળ પડે છે. એ પ્રતિપુષ્ટિથી તેઓ કાર્યક્રમની ગુણવત્તા સમજી શકશે. આટલું વાંચાથી તમને ખ્યાલ આવી ગયો હશે કે મૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયા કઈ રીતે સહાયરૂપ થઈ શકે છે. એ રીતે સકીય પદ્ધતિથી કાર્યક્રમનું આયોજન અને મૂલ્યાંકન સંકળાયેલાં છે.

મોટાભાગની શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિમાં આ પ્રકારની ઔપચારિક અને અનૌપચારિક મૂલ્યાંકન અને પ્રતિપુષ્ટિની પ્રક્રિયા આખો દિવસ ચાલુ જ હોય છે. જ્યારે તમે તમારું પોતાનું બાળસંભાળ કેન્દ્ર શરૂ કરો અથવા એવા કેન્દ્રમાં કામ કરો ત્યારે તમે પણ તમારી કામગીરીને આ રીતે મૂલવતાં રહેશો.

તમને કદાચ પ્રશ્ન થશે કે મૂલ્યાંકન તો આમ દરેક કરતાં જ રહેતાં હોય છે, તો આ એકમમાં નવું શું શીખવાનું હતું? અહીં અમે એવા માર્ગો દર્શાવ્યા છે જેને કારણે તમે તમારા મૂલ્યાંકનને વધુ વ્યવસ્થિત બનાવી શકો. અહીં અમે કેટલીક માર્ગદર્શિકાઓ બતાવી છે જે દ્વારા રમતપ્રવૃત્તિ, બાળકોની પદ્ધતિ અને કેન્દ્રનું મૂલ્યાંકન વ્યવસ્થિત થઈ શકે.

આ ત્રણે પાસાંને આપણે એક પછી એક જોઈએ. રમતપ્રવૃત્તિના મૂલ્યાંકનથી એની શરૂઆત કરીશું.

33.3 રમતપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન

નવજાત શિશુઓ, ભૂલકાંઓ અને શાળાપૂર્વે વયનાં બાળકો માટેની વિવિધ રમતપ્રવૃત્તિઓ વિશે તમે ખંડ 2, 3, 5 અને 6માં વાંચ્યું છે. જેટલું મહત્ત્વ એ જાણવાનું છે કે કઈ વયનાં બાળક માટે કઈ રમતપ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ, એટલું જ મહત્ત્વ તે રમતપ્રવૃત્તિના મૂલ્યાંકનની રીત જાણવાનું છે. આ મૂલ્યાંકન એટલે બાળકોનો એ રમત પ્રત્યે સૌ પ્રતિભાવ હતો તેની સાચી સમજ જ આમાં પ્રતિભાવ નકારાત્મક અથવા હકારાત્મક હોઈ શકે છે.

રમતપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે તમારે વિચારવાનું છે કે શું આ પ્રવૃત્તિ

- બાળકો માણી શકે છે ?
- બાળકો તે દ્વારા સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ માટે તક મેળવી શકે છે ?
- બાળકો તેમાંથી કંઈક નવું શીખે છે ?
- પ્રવૃત્તિ બાળકોની જરૂરિયાત અને યોગ્યતા મુજબની પ્રવૃત્તિ દરમિયાન બાળકો એકાગ્ર હતા ? અને જો ન હોય તો તેનું કારણ શું હતું ?
  - શું પ્રવૃત્તિની સંકલ્પના ખૂબ અઘરી હતી ?
  - શું બાળકોને રસ પડે તેવી બાબત એ પ્રવૃત્તિમાં ન હતી ?
  - શું પ્રવૃત્તિ માટેની રીત અયોગ્ય હતી ?
- રમતપ્રવૃત્તિ માટેની સાધનસામગ્રી પૂરતી હતી ?

રમતપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન શિક્ષિકા સ્વયં કરી શકે છે, અથવા નિરીક્ષક પણ કરી શકે છે. કેટલીકવાર, નિરીક્ષક એ વિશે સમાલોચના વધુ સારી રીતે કરી શકે છે કેમ કે તે પોતે એ પ્રવૃત્તિમાં સીધી રીતે જોડાયેલા હોતાં નથી. કેટલીક વાર શિક્ષિકા અને નિરીક્ષક બંને દ્વારા મૂલ્યાંકન થાય ત્યારે બંનેના મુદ્દા એકઠા કરીને એક વધુ સારું મૂલ્યાંકન કરી શકાય. જો કોઈ પ્રવૃત્તિ નવાસવા કાર્યકર્તાને હાથે સોંપાઈ હોય તો નિરીક્ષકે સમયે સમયે તેની કામગીરી અને પ્રવૃત્તિ કરાવવાની રીતનું મૂલ્યાંકન કરતાં રહેવું જોઈએ જેથી તેની રીતના સારા અને નબળા અંશો વિશે તે કાર્યકર્તા સ્વયં માહિતી મેળવી શકે.

ઘણા ખરાં શિક્ષિકાઓ દિવસનું કામકાજ પૂરું થયા બાદ જ્યારે બાળકો કેન્દ્રમાંથી ઘેર ચાલી ગયાં હોય, ત્યારે રમતપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન કરવું સરળ માને છે. આ સમયે અડધા કલાક આ બાબતની ચર્ચા અને મૂલ્યાંકનોમાંની પોતપોતાની ટિપ્પણીઓની આપલે કર્યાથી બીજા દિવસની રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન સરળ અને સારું બને છે. એકમ 22માં તમે એ વાંચ્યાનું શું યાદ કરી શકો છો કે જ્યારે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવાનું હોય, ત્યારે તમારે તેનું લક્ષ્ય સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ, તેમાંનાં તત્ત્વો અને ઉપયોગી સાધનોને પણ સ્પષ્ટ રીતે કહેવાં બતાવવાં જોઈએ ? તે જ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરી લીધા પછી તમારે તેને વિશે કેટલોક અંદાજ બાંધવો જોઈએ.

રમતપ્રવૃત્તિના મૂલ્યાંકનને સમજવામાં તમને મદદ રૂપ થાય તે દૃષ્ટિએ ઉદાહરણો આપીશું. નીચે ચાર ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

ઉદાહરણ-1

લક્ષ્ય : બાળકોને સ્વઅભિવ્યક્તિ માટેની તક આપવી તેમ જ તેમની સર્જનાત્મકતાને પોષણ આપવું.

પ્રવૃત્તિનાં તત્ત્વો : રંગકામ. હું ટેબલ ઉપર રંગકામ માટેના બધા રંગો ગોઠવી દઈશ. બાળકોને પેપર અને રંગવાનાં બ્રશ આપીશ. તેમને જ્યારે જે રંગ જોઈએ તે લેવા બાળકોને સમજાવીશ. એક વખત એક રંગ પૂરવાનું પૂરું થાય પછી બાળકોએ તે રંગ પાછો ટેબલ પર મૂકવાનો રહેશે, જેથી બીજાં એ રંગને જોઈ શકે.

જરૂરી સામગ્રી : રંગો, કાગળ અને રંગકામ માટેના બ્રશ

નિરીક્ષક દ્વારા મૂલ્યાંકન : આ રંગકામ પ્રવૃત્તિમાં થોડી ગૂંચવણ ઊભી થઈ. બાળકોને જ્યારે જણાવવામાં આવ્યું કે રંગો ટેબલ પર મુકાયા છે. ત્યારે બધાંએ ટેબલ પર ઘસારો કર્યો. કેટલાંક બાળકોએ બધા રંગ ભેગા કરી રાખી લીધા અને રંગકામ શરૂ કરી દીધું. જેમની પાસે કોઈ રંગ ન આવ્યો તેઓ બીજા સામે જોતા રહ્યા અને બૂમ મારતા રહ્યા કે જલદી પૂરું કરો, વગેરે. બીજાઓએ શિક્ષિકાને ફરિયાદ કરી, પણ તેણી મદદ ન આવી શકી કેમ કે તેની પાસે હવે કોઈ રંગ વધ્યા ન હતા. બાળકોની સર્જકતાના પોષણની એક તક ચૂકી જવાઈ. જો બાળકોને ચાર જૂથમાં વહેંચી દેવાય, અને એ જૂથમાં રંગોને વહેંચી દે તો શિક્ષિકા આ સ્થિતિનું આયોજન વધુ સારી રીતે કરી શકે. કેટલોક સમય વીત્યાબાદ જૂથોમાં રંગોની આપલે થાય એવું ગોઠવી શકાય. આમ કર્યાથી રંગોની અછત નહિ થાય.

ઉપરની પ્રવૃત્તિ એક શિક્ષિકાએ શાળાપૂર્વેનાં બાળકોના કેન્દ્રમાં જોડાયા પછી એક અઠવાડિયામાં જ કરાવી હતી. તેણીને કશો અનુભવ ન હતો, તે પ્રવૃત્તિના અમલીકરણમાં તેણે અપનાવેલી રીત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેણીએ પ્રવૃત્તિનું કશું આયોજન જ કર્યું ન હતું, બલકે તેણીએ પ્રવૃત્તિની કામગીરી વિશેના નિર્ણય બાળકો પર જ છોડી દીધાં.

આમ તો નિરીક્ષકે પોતાનું સૂચન મૂલ્યાંકન કરતી વખતે મૂક્યું જ છે, પરંતુ એક અન્ય રીતે પણ આ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે. આ રંગકામના વર્ગમાં રમતનાં સાધનો જુદી જુદી કક્ષાનાં મૂકી શકાય, જેથી બાળકોને અભિવ્યક્તિની પસંદગીની તક મળે. દાખલા તરીકે, રંગો ઉપરાંત માટી અને રંગના કેયોન પણ તેણી ટેબલ પર મૂકી શકે. બાળકો તેમાંથી ગમતી પ્રવૃત્તિની પસંદગી કરી લે અને એ રીતે ગૂંચવણ ઊભી ન થાય.

ઉદાહરણ-2

વિષયવસ્તુ :

એક વાર્તા જેમાં શિયાળ જાણે છે કે તેની ગુફામાં સિંહ છે, કેમ કે સિંહના પગનાં નિશાન તેણે ગુફામાં દાખલ થતાં જોયાં છે, પણ બહાર જતાં જોયાં નથી. અંતમાં શિયાળ સિંહને હાથતાળી આપી દઈ શકે છે.

કાર્યકર્તાનું સ્વમૂલ્યાંકન : વાર્તાકથનની શરૂઆત સારી થઈ. બાળકોને ખૂબ રસ પડ્યો અને હવે શું થશે તે વિશે ઉત્સુક થઈ ગયાં. પણ જ્યારે તે પગનાં નિશાન વિશે કહેવા માંડ્યું ત્યારે તેઓ થોડાં ગૂંચવાયા. પગનાં નિશાન એટલે શું તે તેઓ સમજી શક્યાં નહિ અને એના ઉપરથી કોઈ માનવ જાનવર એક દિશામાં ગયું એ કેવી રીતે જાણી શકાય તે સમજાયું નહિ. એટલે પહેલાં તો મારે તેમને પગનાં નિશાન વિશે સમજાવવું પડ્યું. કે તેઓ કંઈક સમજ્યાં એવું જણાતાં તે વાર્તા આગળ ચલાવી અને જ્યારે છેવટે શિયાળે સિંહને હાથતાળી આપી અને પકડ્યો તે વાત આવી ત્યારે સૌ ઉત્તેજિત થઈ ગયાં.

આ વાર્તા કહેતી વેળા મને વિચાર આવ્યો કે હું એક કળાપ્રવૃત્તિ આના પરથી ધોજી શકું, જે આંગળાં અને પગલાંની છાપ પર આધારિત હોય. વાર્તા પૂરી થયા બાદ મેં બાળકોને બતાવ્યું કે કઈ રીતે કાગળ ઉપર તેઓ પોતાના હાથ અને પગની છાપ દોરી શકે છે. પાણી અને કાદવમાં પણ પગની છાપ ઉપસાવવાના પ્રયત્નો અમે કરવા લાગ્યાં. એક બાળકે પોતાના હાથ ઉપર રંગ લગાડ્યો અને કાગળ ઉપર તેની છાપ ઉપસાવી. થોડી જ મિનિટોમાં બધાં બાળકો આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈ ગયાં. જુદા જુદા રંગો લઈ જુદી જુદી દિશાઓમાં કાગળ ફેરવી ફેરવીને અવનવી ભાત આવી છાપોથી તેઓ બનાવવા લાગ્યાં.

અલબત્ત, આ પ્રવૃત્તિ બાદ બાળકોને હાથપગ ધોવાની પ્રવૃત્તિ પણ કરવી પડી પણ હાથપગની છાપ લેવાની પ્રવૃત્તિમાં તેમને જે મજા પડી તેને કારણે આ મહેનત પણ ખુશીની જ હતી.

આ ઉદાહરણથી બાળકો તેમ જ શિક્ષિકાની સર્જકતાનો ખ્યાલ આવી જાય છે. જ્યારે વાર્તામાં કંઈક એવી વાત આવી જે વિશે બાળકો કશું જણાતાં ન હતાં ત્યારે એ વાત સમજાવવા માટે શિક્ષિકાએ નવી રીત અપનાવી બાળકોને તેની સમજ આપવાના પ્રયત્નો કર્યા. જે કળા પ્રવૃત્તિનો તેણીએ વિચાર કર્યો તે બાળકોને ગમી ગઈ અને તેમના હાથપગનો ઉપયોગ કરીને પણ કંઈક નવું કરવાની, સર્જન કરવાની તેમની વૃત્તિને પોષણ મળ્યું.

ઉદાહરણ નં-3

લક્ષ્ય : શારીરિક અને ચેષ્ટામય વિકાસને પોષણ આપવું.

વિષયવસ્તુ : હું મકાન બહારની એક પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરીશ. બાળકો તેમની આગળ રગડવા મુકાતા દડાનો પીછો કરશે. જે ત્રણ બાળકો દડાઓને પહેલાં પકડી લેશે તેમને ઈનામો મળશે. એક એક ચોકલેટ.

નિરીક્ષકનું મૂલ્યાંકન : આ પ્રવૃત્તિમાં બાળકો ખૂબ જ ખુશી થયેલાં જણાયાં. તેઓને વારંવાર રગડતા દડાઓ પકડવાની ઇચ્છા થતી હતી અને છેવટે રમતનું રૂપાંતર પકડાવવામાં થઈ ગયું. આ પ્રવૃત્તિ જોવાની મને પણ મજા પડી, કેમ કે તેમાં બાળકો ખુશ ખુશાલ થઈને રમતાં હતાં. છતાં, રમતની એક વાતમાં પરિવર્તન લાવવું જોઈએ એમ જણાય છે. પહેલાં ત્રણ આવનાર બાળકોને ઈનામરૂપે ચોકલેટ આપવી તે બહુ યોગ્ય ન જણાયું. પહેલાં કે બીજાં આવવું બહુ મહત્વનું નથી, કેમ કે આ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો એ જ વધુ મહત્વનું છે. ચોકલેટ કોઈને આપવાની જરૂર ન હતી. અથવા દરેકને આપવી જોઈતી હતી. જે બાળકોને ન મળી તે બધાં નિરાશ થયાં.

નિરીક્ષકે કરેલું મૂલ્યાંકન તદ્દન યોગ્ય છે. જીતવા કે હારવા અંગે બાળકોની પ્રવૃત્તિમાં ખાસ મહત્વ અપાવું ન જોઈએ. તેઓનું એક સાથે આનંદથી રમવું એ જ મહત્વની બાબત છે.

ઉદાહરણ નં-૧

વિષયવસ્તુ : છાયાકઠપૂતળીઓ વાપરીને વાર્તાકથનની પ્રવૃત્તિ.

શિક્ષિકાનું સ્વમૂલ્યાંકન : આ પ્રવૃત્તિ આનંદપ્રદ હતી અને જે રીતે હું ભીંત ઉપર મારી આંગળીઓ ગોઠવીને છાયાકઠપૂતળીઓ ઊભી કરતી હતી તેમાં બાળકોને ખૂબ રસ જાગતો હતો. તેમાંની વાર્તામાં પણ તેઓને મજા પડી. વાર્તાકથનની પ્રવૃત્તિ પૂરી થયા બાદ, બાળકો પોતે આંગળીઓની મુદ્રાઓ કરીને છાયાકઠપૂતળીઓ ઊભી કરવાના પ્રયત્નમાં લાગી ગયાં. ઘણી હસાહસ અને ઉત્તેજનાનું વાતાવરણ ઊભું થયું, કોઈ એમ કહેતું, જુઓ ! જુઓ ! મેં એક બિલાડી બનાવી છે !', અને 'તારી બિલાડીને બચાવ ! મારો હાથી આવી રહ્યો છે !' છાયામુદ્રાઓથી તેમની કલ્પનાના જગતમાં છોડી દીધાં. મને લાગે છે કે છાયાકઠપૂતળીઓમાં બાળકોને રસ પડતો હોવાથી હજી થોડા દિવસ હું તેનો ઉપયોગ ચાલુ રાખી તેઓને છાયા સંકલ્પના સમજાવીશ.

આ રીતે, તમારી પ્રવૃત્તિનાં મૂલ્યાંકનથી જ તમને નવી પ્રવૃત્તિ માટે સૂચનો મળી આવે છે. અત્રે એક સાવચેતી રાખવી જરૂરી છે. જ્યારે પણ તમે કોઈ પ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન કરતાં હો. ત્યારે તમારા પ્રત્યે વધુ પડતાં નકારાત્મક ન બનશો. આપણામાંની દરેક વ્યક્તિ ભૂલો કરે છે, કરી શકે છે. ભૂલ કરવી એ એટલું ભયજનક નથી, જો આપણે તે ભૂલમાંથી પણ કંઈક શીખવા માટે તૈયાર રહીએ તો ! બાળકોના પ્રતિભાવ, પ્રશ્નો અને એ વિશેની વાતો પરથી પ્રવૃત્તિ પછી તમને એ ખ્યાલ આવી જશે કે તેઓ ખરેખર તમારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે સંકલ્પના સમજાવવા ઈચ્છે છે તે ખરેખર બાળકોની ટીકા જેવી વાતો ઉપર સંવેદનશીલ શિક્ષિકા હંમેશાં સતર્કતાથી ધ્યાન આપે છે. એકમ 22માં તમે વાંચ્યું કે ઊર્મિલાને ખ્યાલ આવ્યો કે ચિત્રકામની ચોપડીઓથી પક્ષીઓની સમજા બાળકોને આપવી અશક્ય છે. તેથી તેણીએ સાચાં પક્ષીઓ કેન્દ્રમાં બાળકોને બતાવ્યાં. એકમ 22ના વિભાગ 15માં તમે એ પણ વાંચ્યું કે બાળકો સંકલ્પનાથી સ્પષ્ટ છે કે નહિ તે કેવી રીતે ચકાસી શકાય. શું તે તમને યાદ છે ? ધારો કે તમે એક શાળાપૂર્વનાં બાળકોના કેન્દ્રમાં કાર્યકર્તા છો, અને તમે સામાન્ય પાલતું જાનવરો જેવા કે ગાય, ભેંસ, બળદ, ફૂતરાં, ઘોડા વગેરે વિશે ચર્ચા કરતાં હો છો. તમે દરેક વસ્તુનાં સામાન્ય લક્ષણો પણ જણાવો છો અને તેમના વિભિન્નતાના ગુણો પણ બતાવો છો. તમે તે દરેકના ઉપયોગની પણ વાત કરી છે. હવે બાળકોને આ બધી વાતો સમજાઈ છે કે નહિ તે તમે કેવી રીતે જાણશો ? આ માટેના તમારા વિચારો નીચે આપેલી જગ્યામાં લખો. એકમ 22ના વિભાગ 15માં એક નજર નાંખી લેવાથી આમાં મદદ મળશે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-1

નીચે પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપેલી જગ્યામાં ટૂંકમાં લખો

- (1) ખંડ 2, 3 અને 5માં તમે વિવિધ રમતપ્રવૃત્તિઓ વિશે વાંચ્યું છે. કોઈક એક પ્રવૃત્તિ નિશ્ચિત કરીને તેને અનુરૂપ તમારી સાથેનાં બાળકોમાં એક જૂથ અથવા એક બાળક સાથે તેનો અમલ કરો. પછી ઉપર જણાવેલાં પાસાંઓને ધ્યાનમાં રાખીને તે પ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન કરો. નીચેની જગ્યામાં તમારું સ્વમૂલ્યાંકન કરતી ટિપ્પણી લખો. તમે બાળક સાથેના વ્યવહારમાં કયા સિદ્ધાંતોનો વિચાર કરીને રીત અપનાવી હતી તે જણાવો. તમે બીજી કોઈ વ્યક્તિને પણ રમતપ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવા કહી શકો છો.

- (2) ધારો કે તમારાં એક મિત્ર પૂર્વશાળામાં કામ કરી રહ્યાં છે. એક દિવસ તેઓ તમારી પાસે આવીને કહે છે કે જ્યારે જ્યારે તેણી એક ઢાંચાબદ્ધ ભણાવવાની પ્રવૃત્તિ બાળકો સાથે કરવા જાય છે ત્યારે બાળકોનો રસ થોડો જ મિનિટોમાં ઓછો થઈ જાય છે. તેઓ બીજી કશીક ચીજોને જોવા લાગે છે. એકબીજા સાથે વાતો કરવા માંડે છે અને જો તેમને પ્રશ્ન પૂછો તો જવાબ આપતાં નથી. તો તમે તમારાં મિત્રને શી સલાહ આપશો ?

33.4 બાળકોનું મૂલ્યાંકન

ચાલો હવે આપણે મૂલ્યાંકનના બીજા પાસાં વિશે વાંચીએ.

દા.ત. બાળકોનું મૂલ્યાંકન બાળકોના વિકાસનું મૂલ્યાંકન કઈ રીતે કરવું અને તે તમને કઈ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે ? આ બાબત ઉપર તમારા વિચારો આગળનું વાંચન કરતાં પહેલાં નીચેની જગ્યામાં લખો.

34.4.1 બાળકોનું મૂલ્યાંકન શા માટે ?

સર્વપ્રથમ તો, બાળકોનું મૂલ્યાંકન કરવાથી તમે તેમની વર્તણૂક, વર્તમાન સમયમાં તેમની માહિતીનું સ્તર, તેમની કુશળતાઓ અને ક્ષમતાઓ વિશે વિગતે જાણી લેશો. જૂથમાંના પ્રત્યેક બાળક વિશે તમારું જ્ઞાન અને જાગૃત્તિ એને લીધે વધી જાય છે. તેમની ખાસ ક્ષમતાઓને જાણવાની તેમના વિકાસ માટે તમે સુયોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરી શકો છો.

જો તમે બાળકનું મૂલ્યાંકન 3 થી 4 માસ બાદ કરશો તો તમને ખ્યાલ આવશે કે એટલા ગાળામાં તેણે કઈ નવી કુશળતાઓ અને નવી સંકલ્પનાઓ પ્રાપ્ત કરી છે.

કેન્દ્રમાં દાખલ થયા બાદ થોડાં જ સપ્તાહોમાં અને તેઓ કેન્દ્ર છોડી જાય ત્યારે બાળકનું મૂલ્યાંકન કરવાથી સારો અંદાજ આવે છે. તમારી પાસે રહેવાથી તેણે શું પ્રાપ્ત કરી એ અંગે તમે સ્પષ્ટ થાવ છો. જો તમારા કેન્દ્રમાં બાળક એક વર્ષ કે તેથી વધુ સમય માટે રહેવાનું હોય, તો તે દરમિયાન તમે ત્રણથી ચાર વખત ત્રણ કે ચાર મહિને તેનું મૂલ્યાંકન કરી શકો છો.

બીજું મૂલ્યાંકન દ્વારા તમને બાળકોની ખાસ જરૂરિયાતોને સંતોષી શકે તેવા પ્રકારના અભ્યાસક્રમના આયોજનમાં મદદરૂપ થાય છે. જ્યારે બાળક કેન્દ્ર સાથે જોડાય ત્યારે તેનું મૂલ્યાંકન કરી લેશો તો તમે તેનાં સારાં અને નબળાં પાસાંઓ જાણી લેશો, તેમની ક્ષમતા અને રસને સમજી શકશો. અને પછી એ મુજબ તમે તેને માટે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકશો. આમ, કાર્યક્રમ વધુ સુનિશ્ચિત અને બાળકેન્દ્રી બની શકે છે.

શરૂઆતના આ મૂલ્યાંકન ઉપરાંત નિયમિત અને સામયિક મૂલ્યાંકન દર ત્રીજે કે ચોથે મહિને કરતાં રહેવાથી પણ સમજાશે કે તમારી રીતોથી બાળક કંઈ નવું શીખ્યું કે સમજ્યું છે કે નહિ. આવાં મૂલ્યાંકનના આધાર ઉપર દરેક બાળક કે બાળકોનાં જૂથની જરૂરિયાત મુજબ આગળની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકો છો. ઉદાહરણાર્થે એક શિક્ષિકા કેટલાક મહિનાઓ પછી બાળકોનાં મૂલ્યાંકનમાં જુએ છે કે સંખ્યાની સમજ કેટલાંક બાળકો પકડી શક્યાં નથી. તેથી ત્યાર પછીના કેટલાંક સપ્તાહોમાં તેણી એકથી એકની સામ્યતા, ગણતરી, સંખ્યામાં ચીજો સાથે સરખામણી જેવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકે છે.

ત્રીજું, જ્યારે વાલી તમને પોતાના બાળકના વિકાસ અંગે પૂછે, ત્યારે તમે તરત જ એ વિશે તેમને માહિતી આપી શકશો. ઘણી વખત એવું બને છે કે વાલીઓ જ્યારે શિક્ષિકાને પોતાના બાળક વિશે પૂછે ત્યારે તેણી તેમના બાળકની કોઈ ખાસ ક્ષમતા કે સફળતાઓ વિશે જણાવી શકતી નથી. કેવળ યાદદાસ્ત ઉપર આધાર રાખીને તમે દરેક બાળકની વિગત જણાવી શકો; તે મુશ્કેલ કામ છે. લેખિત નોંધણી હંમેશાં ઉપયોગી થાય છે.

છેવટે, મૂલ્યાંકન કરવાથી શિક્ષિકાઓમાં આત્મવિશ્વાસ વધે છે. દરેક બાળક દરેક ક્ષેત્રમાં કેટલું આગળ વધ્યું છે તે તમને મૂલ્યાંકનનાં નોંધણીપત્રકોથી સુવિદિત રહે છે અને આ જ વસ્તુ તમને પોતાને ખૂબ જ આત્મવિશ્વાસ આપી શકે છે. આગળ કામ કરવાનો ઉત્સાહ, બાળકો સાથે આવતે વર્ષે પણ ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરવાની પ્રેરણા પણ તમને અહીંથી મળે છે.

હવે આપણે એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર જોઈએ કે બાળકોનું મૂલ્યાંકન કોણ કરે? મુખ્ય તો એ શિક્ષિકા જે બાળકોનાં જૂથ સાથે પ્રવૃત્તિનું આયોજન અને અમલીકરણ કરે છે, તેણીએ જ મૂલ્યાંકન કરવાનું હોય છે, કે બાળકોમાં કેટલો વિકાસ થયો નિરીક્ષક મદદરૂપ બની શકે તે ખરું, પણ બાળકો સાથે નજીકથી પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલી અને બાળકોની ઓળખાણ રાખતી વ્યક્તિ તો શિક્ષિકા જ છે. વળી સમયાંતરે બાળકનો વિકાસ કેટલો થયો છે તેની માહિતી પણ શિક્ષિકાને જ હોવી જરૂરી છે, જેથી ત્યાર પછીની પ્રવૃત્તિનું તે યોગ્ય આયોજન કરી શકે.

બાળકોનું મૂલ્યાંકન કઈ રીતે કરવું તે અંગે સમજતાં પહેલાં આપણે એ કરતી વખતે યાદ રાખવાના મુખ્ય મુદ્દાઓને જોઈ લઈએ :

બાળકોનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના મુદ્દાઓ:

- (1) દરેક બાળકના નિરીક્ષણ અંગેની તમારી નોંધ ખાનગી હોવી જોઈએ. મૂલ્યાંકનનો હેતુ એટલે જ છે કે તમે બાળકને વધુ નજીકથી જાણો. અન્ય શિક્ષિકાઓ કે વાલીઓ સાથે કોઈપણ બાળક વિશે ગપસપ ન કરશો.
- (2) મૂલ્યાંકનની તારવણીઓનું અર્થઘટન સાવચેતીપૂર્વક કરજો. બાળકોની ક્ષમતા અંગેની તમારી સમજ યોગ્ય ન હોય તેવું બની શકે છે. દાખલા તરીકે, શાળાપૂર્વના એક કેન્દ્રમાં સંખ્યાલેખન કરવાની પદ્ધતિ અન્ય બાળકો કરી રહ્યા હતા. તેને તો પાના ઉપર ચિત્રકામ જ કરવું હતું. શિક્ષિકાએ એનો અર્થ એમ કર્યો કે તે બાળકને લખવામાં મુશ્કેલી પડતી હતી. એક મહિના પછી વાલી સાથે વાત કરતાં તેણીએ જાણ્યું કે તે બાળક 1 થી 10ના આંકડા લખી શકતું હતું. ત્યારે તેને તે પ્રવૃત્તિ અતિસરળ લાગી, આથી તેને તેમાં રસ રહ્યો નહિ અને સમય વાપરવા તેણે ચિત્રકામમાં મન પરોવ્યું.
- (3) તમારું મૂલ્યાંકન તટસ્થ હોવું જોઈએ. તમારી વર્તણૂક જેવી હોય તે મુજબનું મૂલ્યાંકન કરવાનું હોય છે. તમે નિરીક્ષણ વિભાગની પ્રાયોગિક માર્ગદર્શિકામાં આ અંગે વાંચ્યું હતું તે યાદ છે ?
- (4) તમે મૂલ્યાંકન કરી લો પછી બાળકોનું કોઈ વિશિષ્ટ રીતે વર્ગીકરણ કરશો નહિ લેબલ ન લગાડતાં. આ એક અત્યંત મહત્વનો મુદ્દો છે. ઘણીવાર એવું બને છે કે બાળકનું મૂલ્યાંકન કર્યા બાદ આપણે કહીએ છીએ, આ બાળકી તો બહુ બુદ્ધિશાળી છે, અથવા આ બાળક પાસે હીંચકે બેસવાની હિમતની અપેક્ષા ન રાખતાં, કે આ બાળકી શીખવામાં ધીમી છે, વગેરે. આવા વિચારો છેવટે એક દૃઢ મતમાં પરિણમે છે. એક કે બે મૂલ્યાંકનોને આધારે આપણે બાળકો વિશે મત બાંધી લઈએ છીએ અને પછી ગમે તેટલા પુરાવા આવે તોપણ તેને બદલતો નથી. રોજિંદી જિંદગીમાં પણ આ પ્રકારનો અભિગમ તમને જોવા મળ્યો હશે. તમારે આ વૃત્તિની સામે થવાનું છે, તેને રોકવાની છે. તમે જે બાળકને શરમાળ માન્યું હોય, તે પછીના કેટલાક જ મહિનામાં કદાચ બહુ મળતાવડું અને જૂથમાં બધાં સાથે મૈત્રી રાખતું બની ગયેલું જુઓ તેમ બની શકે છે. આથી દરેક બાળક માટે તમારે ખુલ્લું મન રાખવું જરૂરી છે, અને તેમાં જ્યારે તમારા મતને લીધે બાળક તરફનો તમારો વર્તવ ઘડાતો હોય ત્યારે ખાસ. બાળક પ્રત્યેની તમારી ભાવના તમારી તેના પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં, તમે તેને માટે કંઈ બોલો નહિ તોપણ, બાળક જાણી શકે છે

તેથી જ કદાચ તમે તેની એ વર્તણૂક પર વધુ ભાર દો અને શક્ય છે કે એ જ તેની સતત વર્તણૂક બની જાય.

33.4.2 મૂલ્યાંકનનાં સાધનો

મૂલ્યાંકન કરવાનો સૌથી સરળ માર્ગ છે બાળકોનું નિરીક્ષણ. બીજી રીતોમાં બાળકોની કામની નોંધણી, તેમને પ્રશ્નો પૂછવા, તેમના વિકાસ માટે વાલીઓ સાથે મુલાકાત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ચાલો આપણે આ બધી રીતો વિશે વિગતે જાણીએ.

નિરીક્ષણ :

દરેક બાળક માટે એક સારા કાર્યકર્તા ઘણા પ્રકારના નિરીક્ષણ કરતાં રહે છે. ગમ્મ અણગમ્મ રીતભાત પોતાના જૂથના દરેક બાળકની વર્તણૂકનો પ્રકાર અને જામતાઓ જાણે છે.

તમારા નિરીક્ષણને આધારે રોજિંદા જીવન દરમિયાન તમે બાળકો વિશે કેટલાક મતો બાંધ્યા હશે, તમારી કેટલીક ટિપ્પણીઓ આ પ્રમાણે હોઈ શકે છે, પોતાનાં સમોવડિયા બાળકો સાથે આ બાળક મૈત્રીપૂર્ણ વર્તન કરે છે, 'આ બાળક ખૂબ પ્રવૃત્તિશીલ છે', વગેરે. શાળાપૂર્વેનાં બાળકો માટેના કેન્દ્રના એક કાર્યકર્તા તરીકે તમારે થોડું વધુ વ્યવસ્થિત નિરીક્ષણ કરવાનું શીખવું જોઈએ. તમારાં નિરીક્ષણોની નોંધણી રાખવી આવશ્યક છે. તો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે 'નિરીક્ષણોની નોંધણી કઈ રીતે રાખી શકાય?' તેમ કરવાના બે માર્ગ છે. તમે કાં તો નાના પ્રાસંગિક નોંધની રીતે તે રાખો, અથવા તો નાના (ચેકલિસ્ટ અને રેટિંગ સ્કેલ) પદ્ધતિ રાખી શકો. આ બંને રીતોની થોડી વિગતે જાણકારી લઈએ.

(1) પ્રાસંગિક નોંધણી જાળવણી : કેન્દ્રના દરેક બાળકના વર્તન, અને અમુક રસપ્રદ અને મહત્વના બનાવો વિશે શિક્ષિકા ટૂંકી નોંધ લખીને નોંધણી રાખે છે.

આ પ્રકારના નોંધણીપત્રક માટે સૌથી સારો રસ્તો એ માટે એક જુદી ફાઈલ અથવા રજિસ્ટર દરેક બાળકના નામનું રાખવું સહેલું પડશે. બાળકનું નામ, જન્મતારીખ અને કેન્દ્રમાં જોડાવાની તારીખ વગેરે સૌથી પહેલું નોંધવું. એકાદ દિવસમાં તેના પર થોડી નજર રાખી નિરીક્ષણ કરી તમને મહત્વના લાગે તેવા વિચારોને અહીં નોંધવા જોઈએ. 15 થી 20 મિનિટનું નિરીક્ષણ કરી શકાય.

બાળકનું નિરીક્ષણ મકાનની અંદર તેમ જ બહારની જગ્યાઓમાં કરજો, જ્યારે તે અન્ય બાળકો સાથે રમતું હોય અને કેટલીક ઢાંચાબદ્ધ પ્રવૃત્તિ પણ કરતું હોય. આ નિરીક્ષણ વખતે બાળકના વિકાસનો જ ખ્યાલ રાખવાનો છે. જે કંઈ તમને મહત્વનું લાગે તેની ટિપ્પણી શારીરિક, બૌદ્ધિક, સામાજિક અને ભાવાત્મક વિકાસ કેટલો થયો છે તે વિશે નોંધી લેજો. કેટલાક નિયતકાળને આંતરે કરેલાં આવાં નિરીક્ષણો તમને બાળકની વૃદ્ધિ, વિકાસ, શક્તિઓ અને નબળાઈઓ વિશે ઘણું જણાવી શકે છે. આ રીતે દરેક સપ્તાહે તમે ત્રણથી ચાર બાળકોનું નિરીક્ષણ કરી લીધા પછી તમે ફરીથી પ્રથમ જૂથનાં બાળકોથી શરૂઆત કરીને પુનઃ નિરીક્ષણ કરી શકો છો. જો તમને જણાય કે કોઈ અમુક બાળકને બધાં સાથે અનુકૂળ થવામાં મુશ્કેલી પડે છે કે કેન્દ્રમાં જોડાવામાં કંઈક ખટકે છે કે અન્ય બાળક બીજા સાથે ઝઘડાળુ મનોવૃત્તિથી વર્તે છે, અથવા અન્ય બાળક હિંચકાનો ઉપયોગ કરતાં ગભરાય છે, વગેરે તો તમે એ સ્થિતિને પહોંચી વળવાના ઉપાયો પણ શોધી શકશો.

બાળકોનાં આ નોંધણીપત્રકો હાથવગી જગ્યાએ ગોઠવવાં જરૂરી છે કેમ કે કંઈક એવો બનાવ બને કે તમારે બાળકના માનસની તમારી ટિપ્પણીઓની જરૂર પડે અને તમારે તેની પણ નોંધણી કરવી હોય.

વર્તણૂકના બનાવો અને અભિગમોની નોંધણી ઉપરાંત તમારે તમારાં તારણો પણ નોંધવા પડશે, કે આવી વર્તણૂકનો શો અર્થ કરી શકાય. પહેલાં જણાવ્યાં મુજબ, આ તારણો પણ કામચલાઉ જ રાખવા જોઈએ. છતાં, તેને કારણે તમને એ સમજાશે કે હવે બાળક નવું શું શીખવા તૈયાર થઈ ગયું છે, અને તેથી તમારી આગળની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન તમે કરી શકશો. અમુક સમયના આધારે તમે બાળકોનું નિરીક્ષણ કરતાં રહેશો તો તમે જાણી શકશો કે તેઓ કેટલી જાતના કૌશલ પ્રાપ્ત કરી રહ્યાં છે. એના પરિણામે તમે તમારા લક્ષ્યોમાં પણ સમય સમય પર ફેરફાર કરી શકો. એકમ 30માં તમે ટૂંકાગાળાનાં લક્ષ્યો અને દૈનિક લક્ષ્યો વિશે વાંચ્યું જ છે. હવે તમે સમજી શકો છો કે બાળકોનું મૂલ્યાંકન તમને આ ટૂંકાગાળાનાં લક્ષ્યો એ દૈનિક પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવામાં કેવી રીતે મદદ કરે છે ?

તમારે એ યાદ રાખવાનું છે કે બાળકોની વર્તણૂકની નોંધ હકીકત ઉપર આધારિત હોય અને તેમાં કોઈ જાતની પૂર્વગ્રંથિ કામ ન કરતી હોય. જે બનતું હોય તેની જ નોંધણી કરવાની છે અને નહિ કે તમારે અર્થઘટન મુજબ શું આ બાબતનો ઉલ્લેખ પ્રાયોગિક માર્ગદર્શિકામાં થયો છે તે તમને યાદ છે ?

નીચે શાળાપૂર્વેનાં બાળકોના એક શિક્ષકે રાખેલ પ્રાસંગિક નોંધ આપેલી છે.

બાળકનું નામ : બબિતા : જન્મ તારીખ : 17 ઓગસ્ટ, 1983, કેન્દ્રમાં પ્રવેશ : જુલાઈ, 1987
નિરીક્ષણની તારીખ : ઓગસ્ટ 1987

હીંચકાઓ ઉપર થોડાં બાળકો રમતાં હતાં. સરલા તેઓને થોડીવાર જોઈ રહી, તેમની રમત પૂરી થાય તેની તેણે સહ જોઈ, જેથી પછી હીંચકા માટે તેનો વારો આવે. છેવટે જ્યારે તે વધુ રોકાઈ ન શકી ત્યારે તેણે ત્યાં બાળકોને તેમની રમતમાં પોતાને લેવા માટે કહ્યું. પોતાની રમતમાં મશગૂલ એ બાળકોએ તેની વાત સાંભળી નહિ. જ્યારે તેણે વધુ કહ્યું ત્યારે તેમણે તેને બાજુ પર હડસેલી દીધી, અને તે નીચે પડી ગઈ. હું નીચી વળતી જ હતી ત્યાં ત્રણ પૈડાંની ગાડી ચલાવતી બબિતા દોડીને સરલા પાસે આવી પહોંચી. તેને ઊભી થવામાં મદદ કરતાં તેણે કહ્યું, 'શું એ લોકો તને રમાડતા નથી?' તું મારી સાથે આવ અને આપણે ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ રમીએ. તેણે સરલાનો હાથ પકડ્યો સાઈકલની પાછળની સીટ પર તેને બેસાડી અને પછી તેને લઈને સાઈકલ ચલાવવા માંડી.

તારણો : બબિતાએ જે સંવેદનશીલ પ્રતિક્રિયા દેખાડી તે બીજા બાળકની લાગણીની એક અસામાન્ય સમજ બતાવે છે. તે સમજી ગઈ કે સરલા બીજા બાળકો જોડે રમવા ઇચ્છે છે, તેથી તેણે સરલાને પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સાથે લઈ લીધી. એક ચાર વર્ષની બાળકી માટે આ સમજ' છે એ તેની મદદ કરવાની વૃત્તિ તે ખાસ નોંધનીય બાબત છે.

કેટલીક વાર તમે તમારા કાર્યક્રમના ધ્યેયો તથા હેતુઓનો ઉલ્લેખ કરીને પણ તમારાં નિરીક્ષણોને કેન્દ્રવર્તી વિચારો સાથે જોડતાં બતાવી શકો છો. ખંડ 30માંની લાંબાગાળાનાં લક્ષ્યો, ટૂંકાગાળાનાં લક્ષ્યો અને દૈનિક લક્ષ્યોની સૂચિઓ યાદ છે? આવાં જ કંઈક લક્ષ્યો તમે તમારા કાર્યક્રમ માટે પણ ઘડશો. ત્યાર પછી તેના સંદર્ભમાં બાળકોના વિકાસને મૂલવીને તમે જાણી શકશો કે શું એ લક્ષ્યો સિદ્ધ કરી શકાય છે કે નહિ! ઉદાહરણ તરીકે તમારાં લાંબાગાળાનાં લક્ષ્યોમાં હોય કે બાળકો સાદા દાખલાના ઉકેલ લાવવાનું શીખી શકે, પોતાની શંકાઓ વ્યક્ત કરી શકે અને પ્રશ્નો પૂછી શકે. ધીમે ધીમે બાળકોની વર્તણૂકમાં આ બાબતો પ્રતિબિંબિત થાય છે કે નહિ તેનું નિરીક્ષણ કરી શકો.

આ પ્રાસંગિક નોંધણીપત્રક સમગ્ર અભ્યાસક્રમના વર્ષ માટે જાળવી શકો છો.

-તપાસ સૂચિઓ અને કાર્યાનુસાર મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ

આ પદ્ધતિઓના વપરાશથી પણ તમે બાળકોનાં નિરીક્ષણોને નોંધી શકો છો. ઘણા શિક્ષકોને બાળકોના વિકાસની નોંધ રાખવાની આ પદ્ધતિ વધારે સગવડભરી લાગે છે. તપાસસૂચિઓમાં બાળકની વર્તણૂકનું ટૂંકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય છે. બાળકનાં નિરીક્ષણ બાદ તે સૂચિમાં તેની વર્તણૂક કૌશલ ક્ષમતા અંગે વિશિષ્ટ કોષ્ટક આપવામાં આવેલું જ હોય છે, જેમાંથી બાળક કઈ વસ્તુ ધરાવે છે તે માટે ચિહ્ન દ્વારા જ શિક્ષકે દર્શાવવાનું રહે છે. આમ કરવાથી એક નજરે તમે જાણી શકો છો કે બાળક પાસે કયું કૌશલ છે. જુદા જુદા ક્ષેત્ર માટે જુદી જુદી તપાસ સૂચિઓ તૈયાર કરી શકાય છે. તપાસ સૂચિ બનાવવા માટે એક નમૂનો લઈશું.

ઉદાહરણાર્થે શાળાપૂર્વનાં બાળકોમાં તમારે આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ થયો છે કે નહિ તે જાણવું હોય. એકમ 30 માં આપણે આ મુદ્દાને સામાજિક લક્ષ્યોમાંનો એક ગણાવ્યો હતો, તે યાદ હશે. હવે, કઈ પ્રકારની વર્તણૂક તેમનામાં આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ સૂચવી શકે છે? એમાંની કેટલીક આ પ્રકારે હોય છે :

- બાળક પોતે પોતાના સાથીઓ મોટાંઓ, સાથે વાતચીતની શરૂઆત કરે.
- નવી પરિસ્થિતિ અને નવી ચીજોને તપાસે-શોધે.
- જવાબદારી લેવા તૈયાર થાય.
- કેન્દ્રમાં નવા લોકો અને નવા નિત્યક્રમ સાથે અનુકૂલન સાધે.
- કોઈની આલોચના સાંભળી લે.
- વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં પોતે પહેલ કરે.

સામાજિક વિકાસના બીજા પ્રકારમાં તમે એ તપાસવા માગો કે શાળાપૂર્વનાં બાળકો પોતાની લાગણીઓનું નિયમન રાખી શકે છે કે નહિ. આ માટે બાળકની અમુક પ્રકારની વર્તણૂકનું નિરીક્ષણ કરવાનું રહેશે, જેમ કે

- બાળક પોતાનો ગુસ્સો એવી રીતે વ્યક્ત કરે જેથી કોઈ વ્યક્તિને કે ચીજને નુકસાન ન પહોંચે.
- અન્ય વ્યક્તિ અને બાળકો માટે પ્રેમની લાગણી પણ વ્યક્ત કરી શકે.

- બીજાં બાળકો સાથે મિત્રતા જાળવી શકે.
- પુખ્ત વયની વ્યક્તિઓ સાથે લાગણીનો સંબંધ બાંધી શકે.

જ્યારે તમે આ બધી બાબતોને તપાસ સૂચિના સ્વરૂપમાં લખશો તો તે નીચે મુજબ હશે :

સામાજિક ભાવાત્મક વિકાસના કેટલાંક પાસાંઓની તપાસ સૂચિ			
✓નું ચિહ્ન બાળકમાં રહેલી જે તે ક્ષમતા દર્શાવે છે.			
પાસાંઓ	બાળકોનાં નામ		
	રાજુ,	અનિલ,	બાલા ...
(1) આત્મવિશ્વાસ			
(ક) પોતાનાં જેવડાં બાળકો અને પુખ્તો સાથે વાતચીતની પહેલ કરે છે.	☐	☐	☐ .....
(ખ) જવાબદારી લેવા તૈયાર છે.	☐	☐	☐ .....
(ગ) નિત્યક્રમ અથવા વ્યક્તિ સાથેના કેરફારમાં અનુકૂલન સાધી શકે છે.	☐	☐	☐ .....
(ઘ) થોડી આલોચના સહન કરી લે છે.	☐	☐	☐ .....
(ચ) વિવિધ પરિસ્થિતિમાં પહેલ કરે છે.	☐	☐	☐ .....
(2) લાગણીનું-આવેગોનું નિયમન			
(અ) ગુસ્સાની અભિવ્યક્તિ કોઈ વસ્તુને નુકસાન ન થાય તે રીતે કરે છે.	☐	☐	☐ .....
(આ) તેને કે અન્ય વ્યક્તિને વિશે ભાવ વ્યક્ત કરી શકે છે.	☐	☐	☐ .....
(ઇ) મિત્રતા કરે છે અને નિભાવે છે.	☐	☐	☐ .....
(ઈ) પુખ્ત વ્યક્તિઓ સાથે ભાવાત્મક સંબંધ બાંધી શકે છે.	☐	☐	☐ .....

જ્યારે તમે દરેક બાળકનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી જે તે વર્તણૂક અથવા કૌશલ દર્શાવે તેની સામેનું ✓ ચિહ્ન કરી લો. આમ કરવાથી તમને એનો ખ્યાલ આવતો જશે કે એ બાળક કઈ વર્તણૂક અથવા કૌશલ ધરાવે છે, અને એ રીતે હવે તેને માટે તમારે ક્યાં વધુ ધ્યાન આપવાનું છે તે સ્પષ્ટ થશે.

ઉપર આપણે ઉદાહરણમાં સામાજિક ભાવાત્મક લક્ષ્યોમાંનાં કેવળ બે પાસાંનો જ આપણે વિચાર કર્યો છે. તમે અન્ય કેટલાંક લક્ષ્યો રાખીને તેને લગતી વર્તણૂકની વ્યાખ્યાઓ આપો તો એક વ્યાપક અને સ્પષ્ટ તપાસ સૂચિ તૈયાર કરીને તેના સામાજિક ભાવાત્મક વિકાસનો અંદાજ મેળવી શકો.

એ જ પ્રમાણે, બાળકોના શારીરિક ચેષ્ટા સ્નાયુના વિકાસને લગતી તપાસ સૂચિઓ પણ બનાવી શકાય. નાનાં નાનાં શિશુઓ સાથે કામ કરવામાં નીચે સૂચવેલી તપાસ સૂચિથી મદદથી તમે તેમની ચેષ્ટા સ્નાયુઓની ક્ષમતા વગેરે તપાસી શકો છો.

મુખ્ય ચેષ્ટા સ્નાયુ ક્ષમતા અંગેની તપાસ સૂચિ	
જ્યારે શિશુ નીચે જણાવેલ ક્ષમતા અને કૌશલ જણાવે ત્યારે તેની સામે ✓નું ચિહ્ન કરો.	
ક્ષમતા-કૌશલની યાદી	
(1) ટેકો આપવાથી થોડી કાણો માટે બેસી શકે છે.	( )
(2) ટેકો ન આપવા છતાં થોડી કાણો બેસી શકે છે.	( )
(3) પડખું ફેરવી જાય છે.	( )
(4) તે ભાંખોડિયા ભરી શકે છે.	( )
(5) ટેકો આપવાથી થોડીવાર ઊભું રહે છે.	( )
(6) ટેકો લઈને બેસવાની મુદ્રામાંથી ઊભું થાય છે.	( )
(7) ટેકા વિના સ્વતંત્ર રીતે ઊભું રહે છે.	( )
(8) તે ઊભું થઈ થોડાં ડગલાં ચાલે છે.	( )
(9) સ્વતંત્ર રીતે ચાલી શકે છે.	( )

તેના તબક્કાઓ કદાચ આ મુજબ હશે -

-શિશુ હવે હાથમાં પેન્સિલ પકડી શકે છે, -કાગળ પર લીટીઓ કરે છે, -કાગળ પણ ચક્રડાં અને ફૂંડાળા જેવી ભાત ઉપસાવે છે, -હાથની હિલચાલ પર નિયંત્રણ રાખે છે. કાગળની બહાર લીટાં થતાં નથી, -અંગૂઠા અને પહેલી બે આંગળીઓ વચ્ચે પેન્સિલ રાખી શકે છે, -ઓળખી શકાય તેવા આકારો દોરે છે...

ભાષાકીય અને બોધાત્મક વિકાસ માટે પણ તપાસ સૂચિઓ તૈયાર કરી શકાય છે. રંગ વિશે બાળકની સમજણ વધી છે કે નહિ તે જાણવા નીચે આપેલ તપાસ સૂચિ સહાયરૂપ થાય છે.

- એક સરખા રંગના પત્તાંની જોડ બનાવી શકે છે.
- ઓરડામાં આવેલી ચીજોમાંથી પૂછેલા રંગની વસ્તુઓ ઓળખી શકે છે.
- રંગનું નામ કહી શકે છે.
- એક રંગની બે વસ્તુ વચ્ચે શું સામ્ય છે તે કહી શકે છે.

અત્યાર સુધીમાં તમે સમજી શક્યાં હશે કે તપાસ સૂચિમાંની ક્રિયાઓ જેમ તેમ લખવાની હોતી નથી. જેમ જેમ ક્રિયા વધુ અટપટી થતી જાય તેમ તેમ તે વિકાસ સૂચવે છે અને તેના યોગ્યક્રમમાં તેની ગોઠવણી કરવાની હોય છે.

આ રીતે સંખ્યા, વર્ગીકરણ અને જાળવણીના ખ્યાલો અંગે બાળકના વિકાસના તબક્કાને તમે તે માટેની તપાસ સૂચિઓ તૈયાર કરીને જાણી શકો છો. આપણા આ અભ્યાસક્રમમાં અપાયેલાં વિવિધ ઉદાહરણોને લીધે વિકાસનાં અન્ય પાસાંઓના મૂલ્યાંકન માટે તપાસ સૂચિઓ કઈ રીતે તૈયાર થઈ શકે તેનો તમને ખ્યાલ આવી ગયો હશે. વિકાસનાં વિવિધ પાસાંઓની તપાસ સૂચિઓ તમે તૈયાર કરી લ્યો. પછી અન્ય સાધી વિદ્યાર્થીઓની તૈયાર કરેલી તપાસ સૂચિઓને તમે જ્યારે કેન્દ્રમાં આવો ત્યારે સરખાવી જુઓ. આમાં મદદરૂપ થતી પ્રવૃત્તિઓ પણ તમે કરી શકો. જેવી કે નવજાત શિશુ, ભૂલકાં અને શાળાપૂર્વનાં બાળકો જે તમારા પડોશમાં જ રહેતાં હોય તેમનું નિરીક્ષણ કરવાની પ્રવૃત્તિ.

કાર્યાનુસાર મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ : ચઢતાં કે ઊતરતાં નિશ્ચિત ક્રમ દ્વારા મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ-

આ વિભાગમાં અગાઉ તપાસ સૂચિઓ આવી છે, તેમાં તમે એક ઉમેરો એ કરી શકો કે અમુક પ્રકારની વર્તણૂકનું પુનરાવર્તન કેટલું હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, બાળકના આત્મવિશ્વાસ અને ભાવોને નિયમનમાં રાખવાની ક્ષમતા માટે તમે વર્તણૂકના દરનું પ્રમાણ 'ઘણીવાર', 'કોઈકવાર', અથવા 'કદી નહિ' એ મુજબ દર્શાવી શકો. જેમ કે બાળક જવાબદારી ઉઠાવે છે કે નહિ જેવા મુદ્દાની સામે વારંવાર, ઘણીવાર, કેટલાક વાર અથવા કદી નહિ જેવી ટિપ્પણી તમે કરી શકો. જો સંપૂર્ણ વર્તણૂકના નિશ્ચિત બધાં પાસાંને આ રીતે મૂલવવામાં આવે તો કાર્યાનુસાર મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ કહેવાય છે.

નીચે આપેલ ક્રમ દ્વારા મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિનો ઉપયોગ તમે બાળકના સામાજિક ભાવાત્મક વિકાસને લગતા મૂલ્યાંકન માટે કરી શકો. કેટલાક ધ્યેયો પ્રત્યે ચોક્કસ વર્તણૂકનું નિરીક્ષણ કરવા સૂચવેલ છે. વર્તણૂકને લગતાં અન્ય લક્ષ્યો તમે ઉમેરી શકો છો. તમે જોશો કે વર્ષમાં ત્રણ વખત બાળકના મૂલ્યાંકન માટેની વ્યવસ્થા વિચારેલ છે. જ્યારે બાળક કેન્દ્રમાં દાખલ થાય ત્યારે, વર્ષની મધ્યમાં (એટલે કે 4-5 મહિના પછી) અને પછી વર્ષાંતે (બીજી તપાસ 4-5 મહિના બાદ) આ મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ અપનાવી શકો છો.

સામાજિક ભાવાત્મક વિકાસને લગતી નિશ્ચિત ક્રમ દ્વારા મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ.

ધ્યેય

પ્રથમ મૂલ્યાંકન   દ્વિતીય મૂલ્યાંકન   તૃતીય મૂલ્યાંકન
વા.*કો*.ક*   વા*.કો*.ક*   વા*.કો*.ક*

1. આત્મવિશ્વાસ

- (ક) પોતાનાં જેવડાં અન્ય બાળકો અને મોટાં સાથે વાતચીતની પહેલ કરે છે.
- (ખ) જવાબદારી લેવા તૈયાર છે.
- (ગ) આલોચના સહી શકે છે.
- (ઘ) વિવિધ પરિસ્થિતિમાં પહેલ કરે છે.
- (ચ) નિત્યક્રમ અને લોકોમાં કોઈ પરિવર્તન થાય તો અનુકૂળ થઈ શકે છે.

2 સ્વતંત્રતા

3 સહકારની ભાવના

4 ભાવોનું નિયમન

વા.-વારંવાર
બો.-બોઈકવાર
ક.-કદી નહિ.

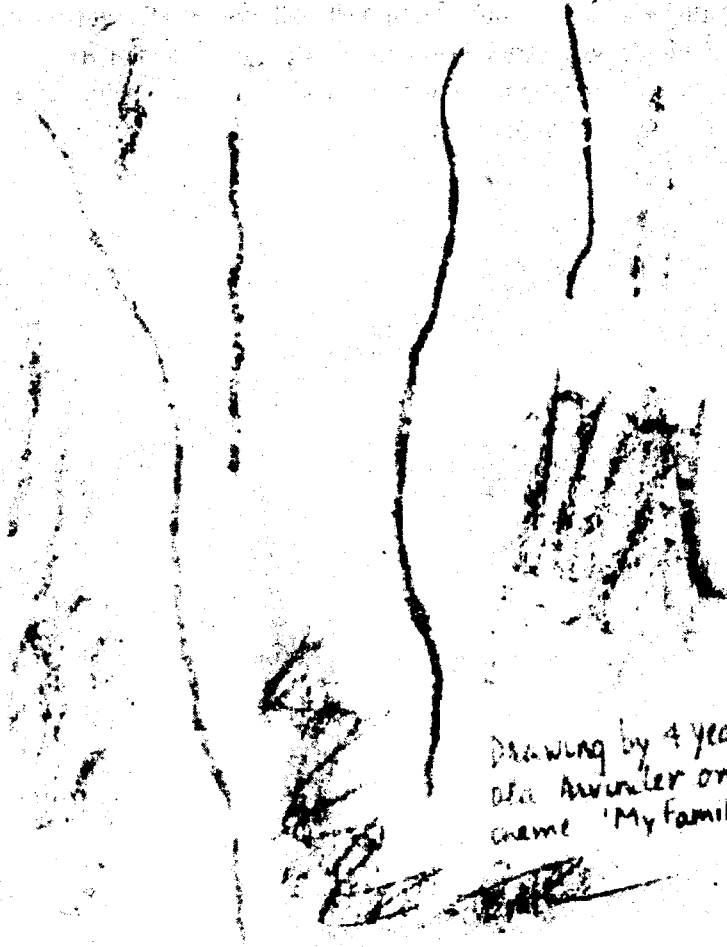
તપાસ સૂચિ કરતાં ક્રમ દ્વારા મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિના શોડ લાભ છે, કેમ કે તેમાં બાળકે કુશળતામાં કેટલે અંશે વિકાસ કર્યો છે તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કયા કૌશલમાં કે વર્તણૂકમાં બાળકનો સારો વિકાસ છે તે જણાઈ આવે છે.

આમ, તમે જાણી શક્યાં હશે કે તપાસ સૂચિઓ તેમ જ ક્રમ દ્વારા મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ તમને બાળકોના વિકાસના સ્તર વિશે એક સંક્ષિપ્ત વિવરણ આપી શકે છે. એ યાદ રાખવાનું છે કે તે બાળકની વર્તણૂકનું વર્ણન નથી. તે હેતુ માટે પ્રાસંગિક નોંધણીપત્રકમાં ઉપયોગ વધુ સારો છે. મૂલ્યાંકનનાં આ બંને પ્રકારનાં સાધનોનો એક સાથે ઉપયોગ કરવાથી બાળકના વિકાસમાં એક ઊંડી દૃષ્ટિ કરી શકાય છે.

2 બાળકોની કૃતિઓ :

બાળક કંઈ શીખે છે તે સમજવા માટે તેમની કૃતિઓ એકઠી કરી અને તેને જાળવવી જોઈએ. બાળકનાં બનાવેલાં ચિત્રકામ, કોલાજ, માટીના નમૂનાં અને અન્ય કૃતિઓ પણ તેમના વિકાસની સમજ આપી શકે છે.

નીચે આપેલ ચિત્ર એ મારું કુટુંબનાં શીર્ષક હેઠળ એક બાળકે દોરેલું છે. તે અંગે તેને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે સમજાવ્યું. આ લીટી (જે સૌથી મોટી છે) મારા પાપા છે, આ લીટી (તેનાથી થોડી નાની લીટી) મારી મમ્મી છે, આ (ત્યાર પછીની નાની) તે મારો ભાઈ છે, અને આ (સૌથી નાની લીટી) હું છું.'

Drawing by 4 year
old Anvinder on the
theme 'My Family'

આ ચિત્ર દ્વારા જણાય છે કે બાળકે પરિમાણની સાપેક્ષ સંબંધ સમજી લીધા છે અને ચિત્રદ્વારા તેને રજૂ પણ કરી શકે છે.

૩ બાળકોને પ્રશ્નો પૂછવા :

તમે બાળકોને પ્રશ્ન કરો અને તેનો તેઓ જે ઉત્તર આપે છે તે પણ તેમની સમજ અને બોધાત્મક વિકાસની ઊંડી સમજ આપે છે. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કર્યા બાદ બાળકોને તે વિશે પ્રશ્નો અવશ્ય પૂછવા. એકમ ૩માં તમે એ રીતો વિશે વાંચ્યું છે કે મૂલ્યાંકન દ્વારા જે સંકલ્પના તમે શીખવવા ઇચ્છતાં હોય તે બાળકોની સમજમાં આવ્યાં છે કે નહિ ? શું તમને એ રીતો યાદ છે ?

૪ બાળકોનાં માતાપિતા પાસેથી માહિતી એકઠી કરવી

બાળકનાં માતાપિતા સાથે વાત કરવાથી પણ બાળક વિશે તમે ઊંડી સમજ મેળવી શકો છો. તમને કેન્દ્રમાં અમુક પરિસ્થિતિમાં બાળકની વર્તણૂક કેવી હોય તે અંગે જાણવા ન મળી શકે કેમ કે એ પરિસ્થિતિ કેન્દ્રમાં ઊભી જ ન થઈ શકે તેવી હોય. તેવે વખતે બાળકનાં માતાપિતા બાળક અંગે વાતચીત કરવા અને અમુક ખાસ ઘટનાઓમાં તેની વર્તણૂક શું હતી તે અંગે માહિતી આપવા ઘણાં રાજી પણ હોય છે, તેમની સાથે વાતચીત કર્યાથી પણ તમે ઘણું જાણી શકશો. ખંડ ૧માં એકમ ૬માં તમે વૈભવનો કિસ્સો વાંચ્યો હતો. આ બાળક કેન્દ્રમાં કોઈની સાથે ભળતો ન હતો. તે ઘરના વાતાવરણમાં સાવ જ જુદો હતો. માતાપિતા સાથેની કાર્યકર્તાએ કરેલી વાતચીત પરથી જ આ વાત જાણી શકાઈ હતી.

ઉપરાંત, માતાપિતા તરફથી મળેલી માહિતી પરથી બાળકનું એક સમગ્ર ચિત્ર ઊભું થઈ શકે છે, જેથી તમારું મૂલ્યાંકન વધુ અર્થસભર બની શકે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-૨

આપેલા પ્રશ્નોનો ખાલી જગ્યામાં ટૂંકમાં ઉત્તર નીચે આપેલી ખાલી જગ્યામાં લખો.

- (૧) કલ્પના કરો કે તમે ભૂલકાંઓ માટેના દિવસ-દરમિયાન ચાલતાં બાળસંભાળ કેન્દ્રમાં કામ કરો છો. લાકડાનાં બીબાંઓ, પગલ, ચિત્રવાળી સોપડીઓ, ઢીંગલીઓ, નાટકો માટેનાં સાધનો, ત્રણ પૈડાંની સાઈકલો, દડાઓ, માટી, રંગ અને રંગની પેન્સિલો, કેટલાંક ખંજરી, નાની ઢોલકી જેવાં વાજિંત્રો. કઠપતળી જેવાં રમતગમતનાં સાધનો આ કેન્દ્રમાં છે. તમે પણ બાળકો સાથે જાતજાતની

આથી, કોઈ કેન્દ્રનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે તમારે નીચે જણાવેલ કેટલાંક પાસાંઓ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

મૂલ્યાંકન

(1) કર્મચારીઓ : તમારા કેન્દ્રમાં કામ કરનાર લોકોનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે આ મુદ્દાઓનું ધ્યાન રાખો :

- બાળકો અને કર્મચારીઓનું પ્રમાણ
- કર્મચારીનું પ્રશિક્ષણ અને અનુભવ
- કર્મચારીનું વ્યક્તિત્વ અને તેના અભિગમો
- બાળકો સાથે કર્મચારીની નિકટતા
- બાળકો સાથે કર્મચારીનો સુમેળ
- વાલીઓ સાથે કર્મચારીના સંબંધ

આમાંના પહેલા બે મુદ્દા જ્યારે તમે કર્મચારીની નિયુક્તિ કરતાં હો ત્યારે ખાસ ધ્યાનમાં લેવાના છે. બાકીના મુદ્દાઓ કર્મચારીના સતત થતા મૂલ્યાંકન માટેના મુદ્દાઓ છે. જેમ જેમ તમે બાળકો અને વાલીઓ સાથે કર્મચારીની વર્તણૂક અને કામ જોશો તેમ તેમ તેણીના અભિગમ અને સંબંધો વિશે વધુ જાણી શકશો.

(2) કાર્યક્રમ-અભ્યાસક્રમ : કેન્દ્રનાં બાળકોનાં રસ અને જરૂરિયાતને અનુરૂપ કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ. કાર્યક્રમની ગુણવત્તાના અંદાજ માટે તમે નીચેના મુદ્દાઓ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપો.

- રમતપ્રવૃત્તિઓના પ્રકાર-શું તે વયજૂથને અનુરૂપ છે ? રસપ્રદ અને આનંદ આપે તેવા છે ? શું તે કલ્પનાશક્તિ વધારે છે અને શું તે બાળકની સર્જનશક્તિને પ્રોત્સાહિત કરે છે ?
- દૈનિક કાર્યપત્રક-પ્રત્યેક દિનના કાર્યક્રમમાં શું કોઈ વિવિધતા છે ? શું એકમ 30 માં આપેલા સિદ્ધાંતોને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રવૃત્તિઓને કમ અપાયો છે ?
- શું અહીં અપનાવેલા લાંબાગાળાના અને ટૂંકાગાળાના ધ્યેયો બાળકોને અનુરૂપ છે ?

કેન્દ્રના વાર્ષિક પ્રારંભના સમયે તેના લાંબા અને ટૂંકાગાળાના ધ્યેયોનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય. દૈનિક અને સાપ્તાહિક સમયપત્રકોનું નિયમિત રીતે મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. ઘણી શાળાપૂર્વનાં કેન્દ્રોમાં એ વ્યવસ્થા હોય છે કે શિક્ષિકા એક સપ્તાહનું સમયપત્રક તૈયાર કરે અને પછી નિરીક્ષક તેને ચકાસી જુએ. તમે આ રીત તમારા કેન્દ્રમાં પણ અપનાવી શકો. સમયપત્રકની પ્રવૃત્તિઓનું અમલીકરણ કરતાં પહેલાં જ તમે શિક્ષિકાએ સપ્તાહ માટે નિશ્ચિત કરેલા પ્રવૃત્તિઓના સમયપત્રકનું મૂલ્યાંકન કરી લો. તદુપરાંત, જ્યારે સપ્તાહની એ પ્રવૃત્તિઓનું અમલીકરણ થતું હોય તે દરમિયાન શિક્ષિકાની કામગીરી બાબતનું મૂલ્યાંકન પણ તમે કરી શકો. આમ કરવાથી તે સપ્તાહની પ્રવૃત્તિઓ યોગ્ય રીતે પૂર્ણ થઈ કે નહિ તે અંગે તમે તેનું સમગ્ર મૂલ્યાંકન કરી શકશો.

(3) કેન્દ્રની જગ્યા, રમતગમતનાં સાધનો અને સામગ્રી

આ માટેના મૂલ્યાંકનમાં નીચેના મુદ્દાઓ નોંધો :

- પર્યાપ્તતા
- વધુમાં વધુ ઉપયોગ
- રમતગમતની સામગ્રીની યોગ્યતા

વળી, ઉપરમાંના પહેલા બે મુદ્દાઓ જ્યારે તમે કેન્દ્રની સ્થાપના કરો ત્યારે તપાસી લેવાનાં હોય. છેલ્લા મુદ્દાની નિયમિત સમયાંતરે તપાસ કરવી જોઈએ અને તે માટે બાળકોની બદલાતી જરૂરિયાતો અને રસના વિષયો ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

(4) આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા : દરરોજના મૂલ્યાંકનમાં આ વિષયો આવરી લેવાના રહે છે. તમારે તપાસવાનું છે કે-

- કેન્દ્રની જગ્યા અને આસપાસની જગ્યા સ્વચ્છ રહે
- નાસ્તો રાંધવાનાં વાસણો, ખાવા માટેનાં વાસણો સ્વચ્છ હોય છે, રહે છે.
- પીવાનું પાણી સ્વચ્છ અને સુરક્ષિત છે.
- મેદાનની રમતપ્રવૃત્તિ કરી આવ્યા પછી બધાં બાળકો હાથપગ અને મોં ધોઈ સ્વચ્છ થઈ જાય છે.

(5) હાજરી

- બાળકની
- બાળકીની

આ પણ દૈનિક નોંધણીનો એકભાગ છે. સામાન્ય રીતે હાજરી નિયમિત છે કે પછી કેટલાક બાળકો કોઈ કોઈ વાર જ કેન્દ્રમાં હાજરી આપે છે ? શું બાળક બાળકીની હાજરીઓમાં નોંધપાત્ર તફાવત જણાય છે ? જો જણાય તો તેનાં કારણો શું છે ? શું એ બાબતે કંઈ પગલાં લઈ શકાય તેમ છે ? આ પાંચેય બાબતો (1 થી 5) તમારે વિગતવાર નિરીક્ષણ કરવાનું છે. શક્ય છે કે તમને આ એક લાંબી અને થોડી થકવનારી પ્રક્રિયા જણાય. પરંતુ, તપાસ સૂચિનો ઉપયોગ કરવાથી તમારી જવાબદારીઓને તમે વ્યવસ્થિત રીતે કરી શકો છો, અને આ કેન્દ્રની સમગ્ર કામગીરી અંગે ચોક્કસ યોજના પ્રાપ્ત કરી શકો છો.

તો હવે આપણે કર્મચારીઓના મૂલ્યાંકન માટે તપાસ સૂચિની તૈયારી કરીએ.

33.5.1 કર્મચારીઓનું મૂલ્યાંકન

તમે જ્યારે શિક્ષિકાઓની અથવા કર્મચારીઓની નિયુક્તિ કરો ત્યારે કેટલીક બાબતોને ચકાસી લેવાની હોય છે. જે અંગે તમે વાંચ્યું તે બાબતો આ પ્રમાણે છે : શું તેણી પૂરતી વ્યાવસાયિક લાયકાત ધરાવે છે ? શું બાળકોના વિકાસ વિશે તે જાણે છે ? શું તેણી બાળકોની શીખવાની પ્રક્રિયાઓ અંગે સમજે છે ? શું અન્ય કોઈ કેન્દ્રમાં તેણીએ પ્રશિક્ષણ કાર્ય અંગેનો અનુભવ મેળવ્યો છે ?

કર્મચારીઓના મૂલ્યાંકન માટેના બીજા મુદ્દાઓ નિયમિત અને નિયમિત સમયાંતરે નીચે જણાવેલી તપાસ સૂચિને આધારે થઈ શકે, અને તમે તે માટે તેણીનાં બાળકો સાથેના વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરો.

કર્મચારીના મૂલ્યાંકન માટે તપાસ સૂચિ		હા	ના
✓ ના ચિહ્નથી 'હા' અથવા 'ના' કોષમાં જે તે બાબતોની સામે કર્મચારીની વર્તણૂક વિશેનું તમારું નિરીક્ષણ જણાવો.			
વિગતની યાદી		હા	ના
(1) કેન્દ્રમાં પૂરતા પ્રમાણમાં કર્મચારીઓ નિયુક્ત થયેલ છે જેથી દિવસના કોઈક સમયે તો શિક્ષિકાનું ધ્યાન મળતું રહે એટલે કે કર્મચારી બાળકનું પ્રમાણ		( )	( )
1:15 થી 20 શાળાપૂર્વનાં બાળકો		( )	( )
1:8 ભૂલકાંઓ		( )	( )
1:4 નવજાત શિશુઓ		( )	( )
(2) બાળકો અને કર્મચારીઓ વચ્ચે ઉષ્માભર્યા સંબંધો છે.		( )	( )
(3) બાળકોની જરૂરિયાતો પ્રત્યે કર્મચારીઓ સચેત અને સતર્ક રહે છે		( )	( )
(4) કર્મચારીઓની બધી પ્રવૃત્તિ અને ક્રિયાઓ બાળકેન્દ્રી છે.		( )	( )
(5) કર્મચારીઓના અભિગમ જડ નથી બીજા શબ્દોમાં, બાળકો તથા વાલીઓનાં સૂચનો પ્રત્યે તેઓ ખુલ્લો અભિગમ રાખે છે, અને તે તેમની મોકળાશ સૂચવે છે.		( )	( )
(6) બાળકો વચ્ચે કર્મચારી લટાર મારતાં રહે છે જેથી દરેક બાળક તેમનું ધ્યાન મેળવી શકે.		( )	( )
(7) બાળકોને પ્રશ્ન પૂછવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે, સ્વતંત્ર વર્તણૂક માટે પ્રેરે છે.		( )	( )
(8) કર્મચારી શારીરિક શિક્ષાનો ઉપયોગ ન કરે.		( )	( )
(9) બાળકોની હકારાત્મક વર્તણૂકને કર્મચારીઓ વખાણે છે અને તેથી બિરદાવે છે, પ્રોત્સાહિત કરે છે.		( )	( )
(10) કર્મચારી બાળકની નકારાત્મક વર્તણૂકને સુધારવાના પ્રયત્નો કરે છે.		( )	( )
(11) બાળકોને તેમની ક્ષમતાઓ અંગે હકારાત્મક રીતે પ્રતિપુષ્ટિ આપે છે.		( )	( )
(12) બાળકોને કર્મચારીઓ આદર અને વિશ્વાસથી જુએ છે.		( )	( )
(13) દરેક બાળકના વિકાસ અંગેની વિગતોથી કર્મચારીઓ માહિતગાર છે.		( )	( )
(14) કર્મચારીઓ સતર્ક અને ચપલ છે, અને કેન્દ્રમાં થતા બનાવોને હંમેશાં જાણતા હોય છે.		( )	( )
(15) બાળકોને વાસ્તવિક માહિતી આપવા ઉપરાંત વિચારવા અને તર્ક લડાવવા માટે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે.		( )	( )
(16) બાળકો હળવા અને સ્વસ્થ હોય છે.		( )	( )
(17) કર્મચારીઓ વાલીઓને નિયમિત મળે છે.		( )	( )
(18) કર્મચારીઓ અને વાલીઓ વચ્ચે વાતચીતના સંબંધો સારા છે.		( )	( )
(19) કાર્યક્રમમાં વાલીઓને ભાગીદાર બનવા પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે.		( )	( )
(20) વાલીઓ સાથે સમયાંતરે કર્મચારીઓ ઔપચારિક મુલાકાતો યોજે છે.		( )	( )
(21) કર્મચારીઓ અંદરો અંદર સહકાર અને સંપત્તિ ભાવનાથી વર્તે છે.		( )	( )

શું તમને લાગે છે કે કોઈ બાબત આ યાદીમાં સમાવવાની રહી ગઈ? જો તમને એમ લાગે કે હજી પણ કેટલાક મુદ્દાઓ પર મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે, તો આ યાદીમાં તે ઉમેરીને તેને વધુ સર્વગ્રાહી બનાવો. કર્મચારીઓને તેમની કામગીરીના અંદાજ માટે તમે સાપ્તાહિક કે પખવાડિક સભાઓમાં પ્રતિપુષ્ટિ અને ચર્ચા યોજી શકો. આવી સભાઓમાં હકારાત્મક અભિગમ લેવો ખૂબ આવશ્યક છે. નકારાત્મક વલણ લેવાથી અને બધાનો વાંક કાઢવાથી કેન્દ્રનું વાતાવરણ ડહોળાઈ જશે.

ધીમે ધીમે કર્મચારીઓને તમે સ્વમૂલ્યાંકન કરવાની તાલીમ આપો. એમ કરવાથી વ્યક્તિ પોતાના વિશે નવીન ખ્યાલ બાંધી શકે છે. મૂલ્યાંકન માટે તમે જ્યારે તપાસ સૂચિ તૈયાર કરો ત્યારે અલબત્ત તેમાંની બાબતો જુદા શબ્દોમાં રજૂ કરવાની રહેશે. દાખલા તરીકે 'બાબકો અને કર્મચારીઓ વચ્ચે ઉખાભચા સંબંધો છે' ને સ્થાને 'મારે બાબકો સાથે ઉખાભચા સંબંધો છે' તેવા શબ્દો વાપરવા પડશે.

33.5.2 અભ્યાસક્રમનું મૂલ્યાંકન

આ ખંડના એકમ 30માં તમે અભ્યાસક્રમના આયોજન વિશે વાંચ્યું છે. અગાઉના ખંડોમાં પણ આ માટે સૂચનો થયેલાં જ છે. તમારું વાંચેલું બધું યાદ રાખીને શું તમે એવા મુદ્દાઓ લખી શકો છો કે જેના દ્વારા કોઈ એક કેન્દ્રનો કાર્યક્રમ સારો છે એવું મૂલવી શકાય? તમે જે મુદ્દાઓ પસંદ કરશો, તે જ તમારી તપાસ સૂચિ બનશે. એક જુદા કાગળમાં આ મુદ્દાઓ ટપકાવી લો અને પછી નીચે જણાવેલ તપાસ સૂચિ સાથે તેમને સરખાવો.

અભ્યાસક્રમના મૂલ્યાંકન માટે તપાસ સૂચિ

(✓) ખાનામાં '-'ના ચિહ્ન દ્વારા 'હા' અથવા 'ના'ની કોલમમાં કેન્દ્રની કામગીરીમાં જે જણાઈ આવતું હોય તે મુજબ રજૂ કરો :

બાબતોની યાદી	હા	ના
(1) દૈનિક કાર્યક્રમ આયોજિત હોય છે.	( )	( )
(2) પોતાના કામ અને પ્રવૃત્તિથી બાબકો આનંદ અનુભવે છે અને તેઓ ઉત્સાહી છે.	( )	( )
(3) બાબકોના વિકાસનાં બધાં પાસાં કાર્યક્રમમાં સ્થાન ધરાવે છે, એટલે કે બાબકોના સર્વતોમુખી વિકાસને માટે કાર્યક્રમ યોજાયો છે.	( )	( )
(4) બાબકોની જરૂરિયાતો અને ક્ષમતાને અનુરૂપ રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓ છે.	( )	( )
(5) પ્રવૃત્તિઓ રસપ્રદ અને પડકારરૂપ છે.	( )	( )
(6) બાબકો થોડી વાર માટે પણ નવરાં બેસતાં નથી, પણ સતત પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલાં રહે છે.	( )	( )
(7) રમતપ્રવૃત્તિમાં વિવિધતા છે.	( )	( )
(8) પ્રવૃત્તિઓમાં બાબકોની અભિવ્યક્તિ માટે તક આપવામાં આવે છે.	( )	( )
(9) પ્રવૃત્તિઓ એ રીતે યોજી છે કે જેથી બાબકો પ્રયોગ કરવા, તપાસ કરવા અને પ્રશ્નો પૂછવા માટે પ્રેરાય.	( )	( )
(10) બાબકોની જિજ્ઞાસાને પોષણ અપાય છે.	( )	( )
(11) બાબકો એકબીજા સાથે વાતચીત કરે તેને ઉત્તેજન અપાય છે.	( )	( )
(12) દરરોજ કેટલાક ધરમાં રમાતી પ્રવૃત્તિઓ અને કેટલીક મેદાની પ્રવૃત્તિઓ યોજાય છે.	( )	( )
(13) માળખાકીય અને મુક્ત રમતોનું સંતુલન દૈનિક રમતપ્રવૃત્તિમાં રખાય છે.	( )	( )
(14) અત્યંત ક્રિયાશીલ અને શાંત દૈનિક કાર્યક્રમમાં પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે સંતુલન રખાય છે.	( )	( )
(15) જૂથમાં અને વ્યક્તિગત રીતે નાટ્યપ્રવૃત્તિ માટે દરરોજ તક અપાય છે.	( )	( )
(16) એક પ્રવૃત્તિમાંથી બીજી પ્રવૃત્તિ પર જવાની રીત સરળ અને અસ્ખલિત હોય છે.	( )	( )
(17) રમતપ્રવૃત્તિમાં જોડાવા માટે શિક્ષિકાઓ બાબક અને બાબકી વચ્ચે કોઈ તફાવત રાખતાં નથી. બીજા શબ્દોમાં, બાબક અને બાબકી, બંને બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે તેવું પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે.	( )	( )
(18) અભ્યાસક્રમનું કેન્દ્ર બાબક છે; એટલે કે તે બાબકોના રસ અને જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને યોજાયો છે.	( )	( )

ઉપરની તપાસ સૂચિની મદદથી તમે સમયે સમયે અભ્યાસક્રમનું મૂલ્યાંકન કરી શકો. તમારી તારવણીઓની ચર્ચા કેન્દ્રનાં કર્મચારીઓ સાથે કરવાથી પણ તમે કેન્દ્રના અભ્યાસક્રમની ગુણવત્તા સુધારવા માટે ઘણાં વિચારો અને સૂચનો મળી શકશે.

33.5.3 સ્થળ અને રમતપ્રવૃત્તિના સાધનસામગ્રીનું મૂલ્યાંકન

હવે આપણે ત્રીજી બાબત-સ્થળ, જગ્યા અને રમતગમતનાં સાધનો સામગ્રીના તપાસ સૂચિ બનાવીએ. આ તપાસ સૂચિ દ્વારા મૂલ્યાંકન સતત કરવાનું નથી. જ્યારે કેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં આવે તે તે સમયે જ આ પાસાં ધ્યાનમાં લેવાનાં હોય છે.

સ્થળ, જગ્યા અને રમતપ્રવૃત્તિના સાધનસામગ્રીનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે તપાસ સૂચિ

✓નું ચિહ્ન 'હા' અથવા 'ના'ની કોલમમાં જ્યાં યોગ્ય હોય તે બાબતની સામે કરો :

બાબતોની યાદી

હા / ના

(1) કેન્દ્રમાં મકાનની અંદર પર્યાપ્ત જગ્યા છે, એટલે કે રાચરચીલું અને સાધનોની ગોઠવણી પછી પણ બાળકોને હરવાફરવા જરૂરી જગ્યાની મોકળાશ છે.	( )	( )
(2) મકાનની બહાર પર્યાપ્ત જગ્યા છે જે બાળકોને રમવા માટે સુરક્ષિત છે.	( )	( )
(3) ઓરડાઓમાં જરૂરી હવા ઉજાસ છે.	( )	( )
(4) કેન્દ્રમાં સ્વાસ્થ્ય સ્વચ્છતા જળવાય છે, ખાસ તો રાંધવાની જગ્યામાં	( )	( )
(5) રમતપ્રવૃત્તિ માટે વિવિધ જાતનાં સાધનો કેન્દ્રમાં ઉપલબ્ધ છે.	( )	( )
(6) રમતનાં સાધનોની સંખ્યા એટલી છે કે બાળકો તે માટે લડતાં નથી.	( )	( )
(7) પુસ્તકો, ઘડલ, યોગકા, ઢીંગલીઓ અને અન્ય રમતનાં સાધનોને કબાટમાં તાળું મારી મૂકતાં નથી પણ બાળકો છૂટથી લઈ મૂકી શકે તેવી રીતે ગોઠવ્યાં છે.	( )	( )
(8) બાળકોનાં વયજૂથને અનુરૂપ રમતનાં સાધનો કેન્દ્રમાં છે.	( )	( )
(9) જે સાધનો કેન્દ્રમાં બનાવાય છે તેમાં બાળકોની પણ મદદ લેવાય છે.	( )	( )
(10) રમતપ્રવૃત્તિનાં સાધનો સુરક્ષિત અને ટકાઉ છે.	( )	( )
(11) બાળકોએ બનાવેલા ચિત્રકામ, માટીકામ, અને બીજા પદાર્થોને મૂકવા માટે જગ્યા છે.	( )	( )
(12) પ્રાથમિક સારવારની વ્યવસ્થા કેન્દ્રમાં ઉપલબ્ધ છે.	( )	( )
(13) આગ બુઝાવવાનાં સાધનો પણ છે.	( )	( )
(14) થોડી વાર માટે સૂઈ જવા દરેક બાળકને જગ્યા મળે તેમ છે.	( )	( )
(15) બાળકોનો નાસ્તો રાંધવા માટે પર્યાપ્ત જગ્યા છે.	( )	( )

33.5.4 સ્વચ્છતા અને આરોગ્યનું મૂલ્યાંકન

કેન્દ્રમાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય પ્રત્યે કેટલું ધ્યાન અપાય છે તેનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે નીચેના મુદ્દાઓ યાદ રાખો :

સ્વચ્છતાની તપાસ માટેની તપાસ સૂચિ

✓ની નિશાની 'હા' અથવા 'ના'ની કોલમમાં જ્યાં યોગ્ય હોય તે બાબતની સામે મૂકો.

બાબતોની યાદી

હા / ના

(1) કર્મચારીઓ કેન્દ્રની જગ્યા સ્વચ્છ રાખે છે.	( )	( )
(2) રાંધવાનાં અને ખાવાનાં વાસણો સ્વચ્છ છે.	( )	( )
(3) બાળકો સુધડ છે.	( )	( )
(4) પીવાનું પાણી સ્વચ્છ છે અને તે ઢાંકીને રખાય છે.	( )	( )
(5) નાસ્તો રાંધતાં પહેલાં અને પીસતાં પહેલાં કર્મચારીઓ હાથ ધોઈ નાખે છે.	( )	( )
(6) નાસ્તો ખાતાં પહેલાં અને ખાઈ લીધા પછી બાળકો હાથ ધુએ છે.	( )	( )

33.6 સારાંશ

આ એકમમાં તમે વાંચ્યું કે તમારી શિક્ષણ પદ્ધતિ અને રમતપ્રવૃત્તિઓ, બાળકોનો વિકાસ અને બાળસંભાળ કેન્દ્રનું મૂલ્યાંકન કઈ રીતે કરવું. મૂલ્યાંકન એક અંદાજ છે, એક અનુમાન છે, જેનાથી આપણે જાણી શકીએ કે શું આપણે જે લક્ષ્યો રાખ્યાં હતાં તે સિદ્ધ થઈ શક્યાં કે નહિ. મૂલ્યાંકનમાંથી મળતી પ્રતિપુષ્ટિને લીધે તમે જરૂર હોય તેવાં પરિવર્તનો લાવી શકો છો. તમે નિરીક્ષક તરીકે અથવા કર્મચારી શિક્ષિકા તરીકે કેન્દ્રમાં કામ કરતાં હો તો મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિઓ અને સાધનોથી તમારે પરિચિત થવું જોઈએ. કેટલાંક પાસાંઓનું મૂલ્યાંકન કેવળ એકવાર કરવાનું હોય છે, કેટલાંક નિયમિત સમયાંતરે તો કેટલાંકનું દૈનિક મૂલ્યાંકન કરતાં રહેવાનું હોય છે.

કર્મચારી : બાળકનું પ્રમાણ, જગ્યાની પર્યાપ્તતા, રમતગમતનાં સાધનો યોગ્ય અને અનુરૂપ હોવાં, કર્મચારીની લાયકાતો વગેરે જ્યારે તમે કેન્દ્ર શરૂ કરતાં હો ત્યારે એક વાર જોઈ લેવાની હોય છે. બીજી બાજુ બાળકોના વિકાસનું મૂલ્યાંકન સમયાંતરે કરવાનું હોય છે. અને કેન્દ્રમાં સ્વચ્છતાનું મૂલ્યાંકન તો દૈનિક કાર્યક્રમનો જ એક ભાગ છે.

રમતપ્રવૃત્તિના મૂલ્યાંકનમાં પ્રથમ તો તે બાળકોને પ્રિય છે કે નહિ તે તપાસો. વયજૂથને અનુરૂપ હોય, બાળકોને તેમાંથી નવું શીખવા મળતું હોય, તેમની સર્જકશક્તિને તક પૂરી પાડતી પ્રવૃત્તિ હોય અને સાધનો તથા સામગ્રી હોય તે વિશે તપાસ કરવી પડે છે.

બાળકોની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન પણ અત્યંત મહત્વનું છે. તેને કારણે જ તમે તેનાં વર્તમાન માહિતી સ્તર, વર્તણૂક, કૌશલ અને ક્ષમતાઓ વિશે જાણી શકો. આ બધું જાણવાથી તમે તેને માટે અનુરૂપ રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન કરી શકો અને તેની જરૂરિયાત મુજબ અભ્યાસક્રમ ગોઠવી શકો. દર ચારથી પાંચ મહિને નિયતકાલીન મૂલ્યાંકન કરવાથી તમે તેના વિકાસને માપી શકશો. તમે જે કંઈ શીખવો છો તે તેની બાળકની સમજમાં આવ્યું છે કે નહિ તે પણ તમે જાણી શકશો. તેમ છતાં મૂલ્યાંકન કર્યા પછી તમારે બાળકોની કોઈ ચોક્કસ છાપ પડી જાય તેવી વૃત્તિનું નિયમન કરવું પડશે.

બાળકોનું નિરીક્ષણ કરવું તે મૂલ્યાંકન કરવાનો સૌથી સરળ રસ્તો છે. પ્રાસંગિક નોંધણીપત્રક અને ક્રમાનુસાર મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ અપનાવવાથી તમે તેને વિશે વ્યવસ્થિત નોંધણી રાખી શકશો. બીજી રીતો છે બાળકોને પ્રશ્નો પૂછવા અને તેના વાલીઓ પાસેથી બાળક વિશેની માહિતી એકઠી કરવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કેન્દ્રના મૂલ્યાંકન વખતે, યોગ્ય અભ્યાસક્રમ, જગ્યાનો યોગ્ય ઉપયોગ, રમતપ્રવૃત્તિ માટે પૂરતાં સાધનો અને સામગ્રી, કર્મચારી તથા બાળકો અને કર્મચારી તથા વાલીઓના સંપર્ક ઘનિષ્ટ હોવા વગેરે મુદ્દાઓ તપાસવા જોઈએ. તદુપરાંત કર્મચારીઓની શૈક્ષણિક લાયકાત અને અનુભવ, કર્મચારી અને બાળકનું પ્રમાણનો ગુણોત્તરમાં કેન્દ્રમાં આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા તથા બાળક અને બાળકીઓની હાજરીની નોંધણી વગેરે મુદ્દાઓ ઉપર પણ ભાર આપવો જોઈએ. આ બધી તપાસ સૂચિઓનો ઉપયોગ બાળસંભાળ કેન્દ્રના મૂલ્યાંકન માટે કરી શકાય. આ દરેકનું વર્ણન પુસ્તકમાં આપેલ છે.

33.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાયના ઉત્તરો

સ્વાધ્યાય-1

(1) સૌથી પહેલાં તમારા આડોશપાડોશમાં રહેતાં બાળકોને ઓળખો. ત્યારબાદ તેમને અનુરૂપ કોઈ રમતપ્રવૃત્તિ શોધો. બાળકો સાથે મૈત્રી કેળવો, તમારી સાથે રહેવામાં તેઓ સ્વસ્થ રહે છે એમ લાગે ત્યારે તમારી રમતપ્રવૃત્તિનું અમલીકરણ કરો. ત્યારબાદ, તે પ્રવૃત્તિ વિશેની તમારી નોંધ લખો. આ મૂલ્યાંકન કરતી વખતે નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

- બાળકોને આનંદ આવ્યો ?
- તેમની ક્ષમતાને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ હતી ?
- રમતનાં સાધનસામગ્રી પર્યાપ્ત માત્રામાં હતાં ?
- બાળકને પોતાની અભિવ્યક્તિ માટેની તક મળી ?
- શું બાળકો તેમાં વ્યસ્ત થઈ ગયાં ?
- શું તમારી રમતપ્રવૃત્તિનું આયોજન વ્યવસ્થિત હતું ?

(2) પ્રથમ તો તમે તેણીને રમતપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન અને તેની એ માટેની આયોજન પદ્ધતિ વિશે પૂછો. આમ થવા માટે નીચેનામાંથી કોઈ એક કે વધુ હોઈ શકે.

- જે જ્ઞાન તે આપવા માંગે છે. તેની સંકલ્પના વધુ પડતી સરળ અથવા જટિલ હોઈ શકે.

● બાળકો તેમાં ભાગ લેતા નથી એટલે કે બાળકે સક્રિય રીતે ખાસ કંઈ કરવાનું નથી. તેઓ ફક્ત બેસી રહીને તેણીની વાત સાંભળ્યા કરે છે. આમ થતું હોય તો સ્પષ્ટ છે કે તેણીની રમતપ્રવૃત્તિની રીત યોગ્ય નથી.

● પ્રવૃત્તિ ઉત્તેજનાપૂર્ણ કે રસપ્રદ ન હોય-બાળકો તેમાંથી કોઈ ગમ્મત શોધી શકતાં નથી. સ્વ મૂલ્યાંકન કરવાથી કેટલેક અંશે મદદ મળી શકે છે. પરંતુ, અન્ય કોઈ શિક્ષિકાને તે પ્રવૃત્તિ કરતી હોય ત્યારે નિરીક્ષણ કરવા વિનંતી કરે અને તેની ટીકાઓને ધ્યાન પર લે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ સ્વાધ્યાય-2

(1) આ બાબત તમે તપાસ સૂચિ બનાવીને જાણી શકો. તમારી પાસે રમતનાં જે સાધનો હોય અને તમે જે રમતપ્રવૃત્તિ કરાવતાં હો તેની યાદી તૈયાર કરો. પછી તમારાં જૂથનાં બધાં બાળકોનાં નામ લખો. બાળકોનું નિરીક્ષણ કરો, કયા સાધન કે સામગ્રી સાથે બાળક રમ્યા કરે છે, કઈ પ્રવૃત્તિમાં સૌથી વધુ ભાગ લે છે. તે જગ્યાએ નિશાની કરો. એકાદ સપ્તાહ સુધી જો તમે આ રીતે બાળકનું નિરીક્ષણ કરો, તો તેઓને બીજા કયાં રમતનાં સાધનો અને પ્રવૃત્તિમાં જોડાયાં છે તે જાણવાની તક મળશે. તમે હવે એ કહી શકશો કે કયાં સાધનો વારંવાર વપરાય છે અને કઈ પ્રવૃત્તિમાં સૌથી વધુ બાળકો જોડાય છે. તમારી તપાસ સૂચિ કદાચ નીચે જણાવેલ સૂચિ મુજબની હશે. અને તેનો આધાર તમારા કેન્દ્રમાં કરવામાં આવતી રમતપ્રવૃત્તિ ઉપર રહે છે.

પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા અંગેની તપાસ સૂચિ

✓ના ચિહ્નથી બાળક કઈ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે છે તે જણાવો.

પ્રવૃત્તિ

બાળકોનાં નામ

રાજુ, અહમદ, બાનો ...

(1) મેદાનમાં રમાતી રમતો

- ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ ચલાવવી
- હીચકા ખાવા
- રેતીના ઢગલામાં રમવું
- ભેરુઓ સાથે રમવું-જૂથ રમતો
- અન્ય

(2) મકાનની અંદરની જગ્યાની રમતપ્રવૃત્તિ

- બીબાં-ચોગઠાં
- પઝલો
- ટીંગલીનો ખૂણો અને અન્ય નાટ્યપ્રવૃત્તિ
- મણકા પરોવવા
- કઠપૂતળી
- અન્ય

(3) બાળગીતો, કવિતા, જોડકણાં

(4) સંગીતનાં વાંજિત્રો

(5) વાર્તાકથન

(6) શિક્ષક પ્રેરિત માળખાકીય પ્રવૃત્તિઓ

(7) નાટ્યપ્રવૃત્તિ

(8) કળાપ્રવૃત્તિ

- ચિત્રકામ
- રંગકામ
- માટીકામ
- કોલાજ

(9) ચિત્રમય પુસ્તકો

આ રીતે તમે બાળકોનું બે કે ત્રણ સપ્તાહના સમયગાળા માટે નિરીક્ષણ કરો. આટલા સમયમાં બધાં બાળકોને બધી જાતની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની તક મળી જ હશે. નિરીક્ષણ માટે તમે દિવસની 2 થી 3 પ્રવૃત્તિઓ રોજ જુઓ અને તમારી નિરીક્ષણની નોંધ તૈયાર કરો.

તપાસ સુચિના ઉપયોગથી તમે એ જોઈ શકો કે બાળકો અમુક રમતપ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે છે અને બીજી રમતોને રમવાનું ટાળે છે. તમે એ વિશેનાં કારણો જાણી લો અને બાળકોને તે રમતો રમવા પ્રોત્સાહન આપો.

કેટલીક પ્રવૃત્તિ બાળકોને વધુ પ્રિય જણાય તો તમે તેને આધારે નવાં સંકલ્પનાનો પરિચય આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કરાવી શકો. એકમ 30માં આ વિશે તમે વાંચી ગયા છો તે યાદ છે ?

(2) હા, મૂલ્યાંકન તમને

- બાળકોની ક્ષમતા અને વર્તમાન માહિતી સ્તર જાણવામાં મદદ કરશે
- અભ્યાસક્રમનું આયોજન કરી શકશો.
- તમારું શિક્ષણ અને રમતપ્રવૃત્તિ બાળકોને માટે યોગ્ય છે કે નહિ તે જાણી શકો.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' સ્વાધ્યાય-3

પ્રારંભમાં મૂલ્યાંકન કરવાના મુદ્દાઓ	દૈનિક મૂલ્યાંકન કરવાના મુદ્દાઓ	સમયાંતરે મૂલ્યાંકન કરવાના મુદ્દાઓ
- કમચારીઓની લાયકાત અને તેમનો અનુભવ	- બાળક અને બાળકીઓની હાજરી	- બાળકોનો કાર્યક્રમ
- કર્મચારી: બાળકનો ગુણોત્તર	- કેન્દ્ર અને આસપાસની સ્વચ્છતા - બાળકોની સ્વચ્છતા - રાંધવા અને પીરસવા દરમિયાન આરોગ્યપ્રદ સ્વચ્છતા	- અભ્યાસક્રમની ઉચિતતા - ટૂંકા ગાળાનાં ધ્યેયો
- જગ્યાની યોગ્યતા અને પૂર્તતા	- રમતપ્રવૃત્તિ	- શિક્ષિકાઓનાં વલણો
- રાંધવા માટે પૂરતાં સાધન	- રમતપ્રવૃત્તિ માટે યોગ્ય રમત સામગ્રી અને તેની પૂર્તતા	- બાળકો તથા વાલીઓ સાથે શિક્ષિકાઓનો સંબંધ અને સુમેળ
- લાંબાગાળાના ધ્યેયો	- રોજિંદો કાર્યક્રમ	

